

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २६

पालकाप्यमुनिविरचितो

हस्त्यायुर्वेदः ।

भूतपूर्वजयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकेन संप्रति लाहो-
रस्थसंस्कृतपाठशालाप्रथमाध्यापकेन काव्यमालासं-
पादकेन च दाधीचपण्डितवदरीनाथात्मजेन

शिवदत्तशर्मणा संशोधितः ।

स च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१६

ख्रिस्ताब्दाः १८९४

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकसप्तकं षडणकाक्ष ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

हस्त्यायुर्वेदप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशसुदृष्टिदृष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकान्तिचन्द्रामात्यप्रसादेन निरन्वकारे ॥ १ ॥

दुण्ढारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्नधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ॥

दाधीचधीमच्छिवदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्यम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शरीरस्थित्यधीना’ इत्यत्र न केपामपि विप्रतिपत्तिः । शरीरस्थितिश्चाऽऽयुर्वेदज्ञानाधीना । आयुर्वेदश्च मनुष्याणां ब्रह्मसनत्कुमाराश्विनीकुमारादिभिर्बहुभिर्ऋषिभिरिव गजाश्वदीनां तिरश्चापि पालकाप्यशालिहोत्रादिभिर्बहूनां कृपया निर्मितः । तत्र मनुष्यायुर्वेदे चरकमुश्रुतवाग्भटादिग्रन्थानां प्रसिद्धत्वाद्बहुत्र मुद्रितत्वाच्च गजायुर्वेदे कस्यापि ग्रन्थस्यामुद्रणेनाप्रसिद्धत्वाद्बहुत्र दीकाग्रन्थेषु ‘इति पालकाप्यः’ इत्यस्यैव प्रायशो दर्शनेन पालकाप्यविरचितहस्त्यायुर्वेदस्यैव प्रकाश्यत्वं मन्यमानेन ‘आपटे’ इत्युपाख्यविमणजीतनूनेन महादेवशर्मणाऽऽनन्दाश्रमनिर्मापकेण प्रोत्साहितोऽहमिमं ग्रन्थं चतुर्भिः पुस्तकैः संमेल्य शोधयित्वाऽऽनन्दाश्रमे मुद्रणाय समर्पितवान् ।

एतद्दस्त्यायुर्वेदनिर्माणदेशकालज्ञानस्याप्यावश्यकत्वमिति कृत्वा तद्विषयेऽपि यथाकथंचिद्ययामति प्रयत्यते ।

तत्र देशस्तु—

‘अङ्गदेशेष्वभूच्छ्रीमात्रोपपादो महीपतिः’ ।

‘अङ्गराजो महाप्राङ्गशम्पायां पृथिवीपतिः ।

सहाप्रभावसासीनं पालकाप्यं स्प पुच्छति’ ।

इत्यादिना तत्र तत्र समुपलभ्यमानेनाङ्गदेशे चम्पानगरीरूपो व्यक्तमत्रैव निर्णीतः ।

कालस्तु—

‘इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ।

नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यमतिश्रवः ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री१०८युतसवादेमाधवासिंहजी (G. C. S. I.) धर्मणां सौम्यरुद्ध्या दर्शिते । २ रावबहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुर्जी (C. I. E.) धर्मणां प्रसन्नतया । ३ उत्कोचादिजन्यान्पायस्यान्धकारशून्ये ।

अह्वराजेनै सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ।
 कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥
 पुत्रस्त्वहस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ।
 तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ' ॥

इत्यादिना रामायणबालकाण्डकथानकेनाङ्गाधिपरोमपादस्य दशरथस्य च सख्य-
 वर्णनेन समकालवृत्तित्वनिश्चयेन रोमपादमहाराजप्रश्नोत्तरदातृपालकाण्डप्यमुनेरपि दशर-
 थसमकालवर्तित्वमेव निश्चीयते । अत एवाग्निपुराणे भगवता व्यासेनापि पट्टसप्तत्याधिक-
 द्विशत(२७६)मितेऽध्याये गजायुर्वेदः पालकाण्डोपदेशरूप एव दर्शितः । अग्नि-
 पुराणस्य भगवद्वेदव्यासारचितत्वमावेदयन्त आधुनिकास्तु 'अष्टादशपुराणानां कर्ता
 सत्यवतीमुतः' इत्यापामरप्रसिद्धिप्रतिकीलिता एव न श्रद्धालुभिरादरणीयाः । 'दशर-
 थमहाराजप्रादुर्भावसमयस्तु चतुर्विंशत्शेतायुगः' इति

“चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ।
 सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः” ॥

इति मत्स्यपुराणीयसप्तचत्वारिंशाध्याये (२४२) श्लोकतोऽवगम्यते । इत्यमव-
 गतातिप्राचीनत्वस्यास्य ग्रन्थस्य पुस्तकचतुष्टयमस्माभिरासादितम् । तत्र—

(क.) संज्ञकम्—जयपुरमहाराजाश्रितायुर्वेदाध्यापककच्छवंशादिकाव्यकवयितृश्री-
 कृष्णशर्मणाम् ।

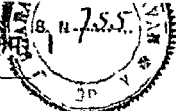
(ख.) संज्ञकम्—पुण्यपत्तनीयराजकीयपुस्तकागारस्थम् ।

(ग.) संज्ञकम्—कलकत्तानगरीयराजकीयपुस्तकागारस्थम् ।

(घ.) संज्ञकम्—जयपुरराष्ट्रान्तर्गतशकिरनगराधीशगुरुगोस्वामिश्रीयुतानन्दीलाल-
 शर्मणाम् ।

अहुकालत्रयपठनपाठनकेऽस्मिन्ग्रन्थेऽशुद्धिद्वुष्टिबहुल्येऽप्यभिप्रायस्त्ववगम्यत एव ।
 इति निवेदयति भूतपूर्वनयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकः संप्रति लाहोरस्थसं-
 स्कृतपाठशालाप्रथमाध्यापकः काव्यमालासंपादकश्च पण्डितशिवदत्तशर्मा ।

अथ हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमः ।

तत्र प्रथमं महारोगस्थानम् ।

विषया	अ०	विषया	अ०	
मङ्गलाचरणम्, वनचारिगजस्वायत्तीकर- चिन्ताक्रान्तरौमपादनृपेण गौतमादिमुनि- स्मागमवर्णनम्, प्रसङ्गाद्ब्रह्मादक्षिणतीरवर्ण- नम्, गौतमादीन्प्रति रौमपादकृतमुरप्रद- तस्ववरकथन वनचारिगजानां विधिवद्वा- नयने तत्प्रार्थना च । गजानयनार्थं गौतमा- देप्रेषितदूतान्प्रति पालकाप्यमुनेर्गजाना च दर्शनवर्णनम्, प्रसङ्गात्पालकाप्यस्य तदाध- मस्य च वर्णनम्, चम्पायामपी रोमपादकृत गजानयसु गौतमादीन्प्रति गजशिक्षणे रोम- पादकृतप्रार्थना च । पालकाप्य प्रति रोमपा- दकृततदीयजन्मनामगजप्रीतिशिक्षणादिप्रश- वर्णनम् । प्रसङ्गादिर्घतपोमुनिदत्तशापचिन्ता क्रान्तगजान्प्रति ब्रह्मकृतभाविहस्त्यायुर्वेद- विदुस्त्वत्तिरुथनवर्णनं प्रसङ्गाद्यक्षिणीकृतसाम- गायनाद्यमुनिधर्षणकथनं करेणुकृतसामगा- यनमुनिसरेतोमूद्राशानवर्णनं तद्भर्षारणव- र्णनं च । प्रसङ्गाद्बुधिरारयानकथनं रुचिरायै ब्रह्मदत्तशापस्य तथा सह भार्गवसामगमस्य च वर्णनम्, वयुक्कोरुपन्नगुणवतीं प्रति मतङ्गो- ष्ठाशापस्य भाविहस्त्यायुर्वेदवेत्तृपालकाप्यमु- न्युत्पत्त्यनन्तरं तत्कृतशापविमोक्षणस्य च कथ- नम् । सामगायनकृतपद्भवाप्यमुनिजातक- मौदिसस्कारकरणकथनम्, रोमपाद प्रति पालकाप्यकृतस्वकीयगजसहितस्थितितप- आचरणादिवनवर्तनकथनम्, प्रसङ्गाद्भजोत्प- त्तिकथनम् । वनाद्रामं प्रत्यानीतगजाना व्याध्युत्पत्तिहेतुकथनम्, पालकाप्यकृतरोम- पादसमीपस्थित्यहोकारो रोमपाद प्रति पाल- काप्यकृतहस्त्यायुर्वेदानुवर्तनांशकरणं च .. गजानां जलप्रवेशशृत्तैलसोकादिकथनम्, चलनेजोवर्धकगुह्यतण्डुलदानसमयपरिमाणा		दिकथनं व्याध्यनुत्पत्तिहेतुभक्ष्यपानीयवस्तु- तत्समयपरिमाणादिकथनं च २ वनस्थगजानां पर्वतपतनादिपञ्चदशमरण- हेतुकथनम्, आहारजादिसाल्प्यकथनम्, ब्रह्म- दत्तेदेववाहनत्ववृक्षभङ्गदृष्टाहारत्वबलवत्त्वनि- रामयत्वादिकथनम् ३ एतद्ग्रन्थस्थमहारोगादिस्थानचतुष्टयक- थनं प्रतिस्थानगताध्यायानां सान्तेर्मेदनाम- सख्याकथनं समग्रग्रन्थगताध्यायकथोकसम- ष्टयङ्कथनं च ४ गजानां प्रशसा गुणवर्णनं च, समरे गज स्वजती दुर्गतिप्राप्तिकथनं गजाधिकार्यादीना- मथानां स्वभावकथनं च ५ हस्त्यायुर्वेदाध्येत्तादिष्व्यगुणवर्णनमध्ययना- त्पूर्वं शिष्यकर्तव्योपवासनद्वादिपूजनमवादि- देवतोद्देश्यकथनप्रकारवर्णनं च । आचार्य- गुणवर्णनम्, आचार्यशिष्ययोः परस्परमन्य- धाचरणेऽन्योन्यपापभुक्त्वकथनं हस्त्यायुर्वे- दस्याधर्ववेदोपवेदत्वकथनं ब्राह्मणशस्त्रियवे- द्यकर्तव्याध्यापनयोग्यवर्णकथनं नास्तिका- दिशिष्याध्यापननिषेधकथनं च ६ गजरोगाणामाप्यात्मिकागन्तुकामेदह्यक- थनम्, पदसप्ततिमितवातिकरोगाणां नामकथ- नम्, सप्तविंशतिमितपैत्तिकरोगाणां नामकथ- नम्, द्वात्रिंशन्मितश्लेष्मिकरोगाणां नामकथनम्, पञ्चदशरजजरोमाणां नामकथनम्, द्वाविंश- तिमितसानिषातिरोगाणां नामकथनम्, च- तुर्दशवातपित्तात्मकरोगाणां नामकथनम्, वा- तश्लेष्मसामुत्पयोदशरोगाणां नामकथनम्, वा- तरजससहस्ररोगाणां नामकथनम्, श्लेष्मशो- णितपित्तकफादिसंहररोगाणां नामकथनम्, आयात्मिकरोगाणां समष्टयङ्कथ-		

विषया.

नम्, आगन्तुकुरोगाणा नामसह्याकथन समष्टयङ्गकथन साध्यासाध्यकृतसाध्यरोगाणा नामकथन, च

ज्वरोत्पत्तिकथनम्, प्रसङ्गाद्देवानवयो-र्युद्धकथनम्, देवाना स्वरक्षणार्थं शिवविष्णु प्रति गमनवर्णनम्, शिवविष्णुमुष्टज्वर-प्रज्वरपीडितदानवाना स्वरक्षणार्थं ब्रह्माण प्रति गमन स्वस्य ज्वरप्रज्वरपीडविमुक्ति-प्रार्थना च । प्रसङ्गाज्ज्वरप्रज्वरयो स्वरूप-वर्णनम्, भ्रष्टाकृतद्वैत्यज्वरत्वकथन मृत्यु-लोक प्रति ज्वरप्रज्वरयोः प्रेषण च । ज्वर-प्रज्वरपूर्वफलक्षणकथनम्

ज्वरस्य नरहृत्पररादिस्थानविशेषभेदेन ज्वरानितापसारोकादिनामाविशेषकथनम्, ग-जस्थितज्वरस्य शकल इतिनामतदबबवा-र्थकथन मनुष्यसपावणजासहस्ययोर्हेतुकथनम्, पाक-लस्य शुद्धयालादिदशभेदकथनम्, शुद्धया-लादिदशविधपाकलस्य प्रत्येकमुन्यतिहेतुत्वक्ष-णफार्यपरिहारारिकथनम्

स्कन्दरोगस्य शोषणमितिनान्तरान्त्व-र्ध्वान्तरायान्मादिभेदत्रयकथनम्, अन्तरा-यामस्कन्दस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सितकृच्छ्र-साध्यत्वकथनम्, यहिरायामव्यादिद्वस्कन्द-योःहत्वात्तिनिदानसाध्यत्वकथनम्

पुराणकुरोगस्य पाण्डुरोगइतिनामान्तर-कथन वातपित्तकृत्समावात्रैविध्यकथन च । पित्तजपुराणकृशानामान्तरपाण्डुरोगस्योत्पत्ति-निदानचिकित्सितकथनम्, कफजकुरुसरि-नामान्तरपाण्डुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्ति-तकथन वातजग्नीहोदरनामान्तरपाण्डुरोग-स्योत्पत्तिनिदानचिकित्सितकथन च ...

आनाहरीगस्यालाफितादिभेदपञ्चकथन-नम्, अत्याशितस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-दिकथन शुद्धासक्तभेदद्वयवातोन्मथिताना-हस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन तृतीयास-सक्तवातोन्मथितानाहस्योत्पत्तिनिदानसाध्य-त्वकथन च । धान्यानाहस्य प्रदुष्टप्रदुष्टभे-दद्वयकथनपूर्वकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन

३०

विषया:

प्रदुष्टानाहस्य बुध्दिकित्स्यतमत्वकथन च । मृत्तिकाजग्भानाहस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-कथन सनिपातानाहस्योत्पत्तिनिदानसाध्य-त्वकथन च... ..

मूर्छाया द्वादशभेदकथनम्, अतिमोजन-मूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन विदरभमो-जनमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन धान्य-मूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन श्लेहमूर्छो-त्पत्तिनिदानचिकित्साकथन वातमूर्छोत्पत्ति-निदानचिकित्साकथन पित्तमूर्छोत्पत्तिनिदान-चिकित्साकथन क्रेष्णमूर्छोत्पत्तिनिदानचि-कित्साकथन सनिपातमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकि-त्साकथन कारिमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-कथन ग्राममूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन मयमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन यवसमू-छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन च

वातपित्तजादिसप्तविधशिरोरोगकथनम्, यात्रिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन वैतिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन, कफजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन रक्तजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन सानिपातिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-कथन कृमिजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकि-त्साकथनमभिधातजशिरोरोगोत्पत्तिनिदान -

चिकित्साकथन च... ..

त्रिशत्पादरोगाणा नामकथन वनस्थग-जाना पादरोगानुत्पत्तिहेतुकथन ग्राम्यगजा-ना पादरोगोत्पत्तिहेतुकथन च । पादरोगाणा-दारसमु यागन्तुकभेदद्वयकथन नवविधाय-न्तुकपादरोगाणा नामकथन त्रिशत्पादरो-गाणा प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन साध्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यव्याप्यपादरोगाणा ना-मकथन द्वारकर्मविधिकथनमभिकर्मविधिक-थन च

अष्टविधव्यापद्रोगकथनम्, तैलव्यापद्रुप-त्तिनिदानचिकित्साकथन सर्पिव्यापद्रुपत्ति-निदानचिकित्साकथन वसाव्यापद्रुपत्तिनिदा-नचिकित्साकथन क्षीरव्यापद्रुपत्तिनिदान-चिकित्साकथन मयव्यापद्रुपत्तिनिदानचिकि-

११

द्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानम् ।

विषयाः
 त्साकथनं धान्यव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं वारिव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुपधाव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च
 मन्यादिस्तप्तविषयोक्तस्य नामोत्पात्तिस्थानकथनम्, शुद्धिशोफस्य घातजादिभेदपद्धकथनं वातिकशुद्धशोफस्य स्वेदकर्मकथनं विलेपनकथनं च । सप्तविधशोफस्य सान्तरभेदमुत्पात्तिनिदानादिकथनमसाध्ययोगफनामकथनं च
 स्वेदस्य वापीभङ्गाद्यनेकाविधत्वकथनं

विषयाः
 वापीभङ्गादिस्वेदस्य प्रत्येकमुत्पत्तिप्रकारगुणादिरूपं च । पाकलरोगस्य हवनदेवताचर्चनब्राह्मणभोजनगोदानादिभिः शान्तिकरणकथनं मन्त्रपठनादिभी राक्षसपिशाचादिभ्यो रक्षाकर्मकथनं नवग्रहायुद्देश्यकवलिदानकथनं भूतिकर्मविधिकथनं च । नेत्ररोगाणां नामसह्यास्थानादिकथनं नेत्रजातिकथनं दृष्टिजातिकथनमसाध्यनेत्रस्वरूपकथनं प्रावारक्यादिविंशतिनेत्ररोगाणां प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च

समाप्त चितन्महारोगस्थानं प्रथमम् ।

अथ क्षुद्ररोगस्थानं द्वितीयम् ।

विषयाः
 वमथुरोगस्य दौषजागन्तुकभेदद्वयकथनं दौषजवमथुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं छादिप्रादुर्भावचिकित्साकथनमागन्तुकवमथुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वकथनं च
 अतीसाररोगस्य पक्वाशयसमुत्थामाशयसमुत्थभेदद्वयकथनं द्विविधातीसारस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वलक्षणकथनं च । मदनजग्धकस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासूक्ष्मपरिहारप्रकारादिकथनम्
 तृणशोषारोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनंमुत्पत्तिसमकाल परिहारकथनं घृद्धस्वापरिहारत्वकथनं च... ..
 कर्मातिनीतरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्
 हस्तिशालांप्रति जिगमिषोरज्ञातमानवस्य निषेधकरणकथनम्, विषदाहपुरुषस्य क्षणकथनं गजभक्ष्याग्रगणादेः सविपत्वाज्ञानार्थं पूर्वं भार्जूरवायसादिभ्यो प्राप्तदाकथनं सविपाभ्रादिभक्षणेन भार्जूरवायसाविष्टाकथनं च । सविपाभ्रादेरभिजलप्रक्षेपतज्जन्यविकारादिकथनम्, सविपतैलदुग्धादीना स्वरूपकथनम्, गजगतविषस्य

विषयाः
 निदानचिकित्साकथनं विषस्य मूलजादिभेदत्रयकथनं च
 दूषीविषस्योत्पत्तिकार्यादिकथनम्
 त्वडमोसादिदशस्थानगतविषस्य प्रतिस्थानं लक्षणसाध्यासाध्यत्वकथनम्, प्रसङ्गाद्विपाभिभूतगजभिन्नाना भूतानां सप्तवेगाममनकथनं विपाभिभूतगजानां वेगत्रयागमनलक्षणकथनं साध्याविपाणां निदानमन्त्रोपधिभिः परिहारप्रकारकथनं च
 दिग्धविद्धस्य निदानचिकित्सादिकथनम् सर्पदशनस्य दृष्टादिभेदत्रयकथनं सर्पकोपादिकारणपञ्चकथनं च । पत्रगाना भेदचतुष्टयकथनं प्रत्येक स्वरूपकथनं च । चतुर्विधपशुग्रहानस्य प्रत्येक निदानचिकित्सा... ..
 मन्त्रपठनशकारादिकथनम्... ..
 स्फोटिकाद्या उत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं साध्यासाध्यलक्षणकथनं च । प्रसङ्गात्पशुन्प्रति वशिष्ठदत्तविद्याभयकथनं गजानां स्फोटिकाकदाचिद्भावित्वकथनं लूतोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च... ..
 अपवाद्बद्धस्योत्पत्तिनिदानादिकथनम् पूर्वावद्धस्य नामान्वर्थताकथनमुत्पत्तिकथनं मरण्यगमनं विनाऽसाध्यत्वकथनं च । प्रस-

विषया	अ०	विषयाः	अ०
झाद्वनारामवृक्षनदीसरोदिगाकाशादीना वम- न्तादिपङ्क्तुभेदेन सौन्दर्यवर्णन करेणवा सह गजहृत्वन्याविलासादिवर्णन च ...	१३	धन मन्त्रबलिपूजादिभिर्भूतप्रहपरिहारप्रका- रकथन च... ..	३६
पञ्चविधविसर्परोगस्योत्पत्तिनिदानकथन- मसाध्यत्वकथन च... ..	१४	उन्मादस्य निदानचिकित्साकथनम् ...	३३
हृदयस्फालीरोगस्योत्पत्तिनिदानकथनम- साध्यत्वकथनम्	१४	अपस्मारप्रहस्य निदानकथन नवप्रहो- न्मादप्रहचिकि साप्रकारेण धर्षस्यान्त प्रसा धनकथन परतो निष्प्रतिक्रियत्वकथन च...	३४
वालक्षणीरोगस्यान्वर्थनामताया दोषजा- गन्तुकभेदद्वयस्य च कथनम्, द्विविधवाल- क्षणीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासा- ध्यत्वकथनम्	१५	वातकुण्डलीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकि- त्साकथनमन्योक्तापरिहार्यत्वकथन च ...	३५
मेदूक्षणीरोगस्य दोषजागन्तुभेदद्वय- कथन निदानोत्पत्तिचिकित्साकथनमुपेक्षणा- त्प्राणहरत्वकथन च । हस्तप्रहणरोगस्यो- त्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वकथनम्	१६	भारोन्मथननिदानचिकित्साकथनम् ...	३६
हस्तोन्मथितरोगस्योत्पत्त्यसाध्यत्वकथन निदानपदभेदेन मरणदिनावधिकथन च	१७	कुसुरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्...	३७
उदावर्तरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	१८	पत्रहृमिरीगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	३८
उत्कर्णकरोगस्योत्पत्तिकथन वातपित्तक- फजभेदेन तन्निदानचिकि माविशेषकथन च	१९	उर क्षतरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	३९
वातगतरीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	२०	शौगिताण्डरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	४०
मन्याप्रहुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साक- थन विगतमन्याप्रहृत्कर्तव्यपृतपानादिकथन च	२१	यवगण्डशिराभिधपादरोगस्योत्पत्तिनिदा- नचिकित्साकथनमन्यत्रिशटपादरोगापेक्षयाऽ- स्य कष्टदात्वकथनमुत्पन्नमात्रस्य साध्यत्व- कथन वाष्पातिक्रमेऽसाध्यत्वकथन च ...	४१
मदभयस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	२२	चर्मकीलोत्पत्तिचिकित्साकथनम् ...	४२
हृशत्वोपत्तिचिकित्साकथनम्...	२३	बृद्धचिकित्साकथनम्	४३
बलक्षयोत्पत्तिचिकित्साकथनम् ...	२४	अवसानहेतुचिकित्साकथनम्	४४
श्लेष्माभिपन्ननिदानचिकि साकथनम् ...	२५	जठरकरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	४५
मुखद्वारविज्ञोद्यनस्य वनसान्मन्यानुद्योमि- कचिकित्साकथनम्	२६	वाल्मे गृहीतस्य पोषणप्रभारकथनम्...	४६
तलनाशीरोगस्योत्पत्तिनिदानकथन तल- धर्मकालप्रकारादिकथन च	२७	रात्रिक्षिप्तरीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकि त्साकथन तदुत्पत्तिसमकाल रक्षोप्रहादिहृत्पी- डाकथन तन्निवृत्त्यर्थ मन्त्रपठनहृदनमाक्षण- भोजनादिकरणकथन च	४७
तलकाशीरोगस्य चिकित्सादिकथनम्...	२८	सूत्रसङ्घरोगस्य भिन्नवस्त्राद्यनेकभेदक- थन प्रत्येक तदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन	४८
गलप्रहुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	२९	भिन्नवस्त्रेण साध्यत्वकथन सनिपातसमुच्च- स्यान्योक्तापरिहार्यत्वकथन च	४८
श्लेष्मादितनिदानादिकथन सिद्धार्थकरो- गोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन च	३०	सूतिकापातसमुत्थव्यापनिदानचिकित्सा कथनम्	४९
भूतप्रहप्रवेशसमयकारणादिकथन कामा- ग्यापतिक्रादिप्रहविद्याना प्रत्येक लक्षणक- थन कामान्यादिप्रहन्तिवयप्रवेशजाडापरि- हार्यत्वकथन सामान्यभूतप्रहप्रविष्टलक्षणक-	३१	दन्तरोगस्य दोषजादिभेदचतुष्टयकथन तत्सामान्यलक्षणकथन प्रत्येकमुत्पत्तिनिदान- चिकित्साकथन सा यासाध्यलक्षणकथन च । दोषजदन्तरोगस्य वातममुयादिभेदकथन प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन दन्तपा- तनप्रकारकथन च	५०

चेनोअशनस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन

विषया	अ०	विषया	अ०
मुक्तात्सर्वलक्षणयुक्तस्य दशाहात्परमसाध्य- त्वकथन च	५१	नामकथन प्रत्येक निदानकथन वातादिहेतु- पञ्चमदसाध्यस्य प्रत्येक चिकित्साकथन च	६१
क्षुद्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् , शूलरोगस्य सपित्तवातजसकफवातजभेदद्व- यकथनमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन प्रसङ्गा- न्मदनोद्देश्यकहरकोपादितप्रथमनिमित्तिप्र- कारकथन च	५२	कर्णवालज्जकृमीणां निदानचिकित्साकथन साध्यासाध्यलक्षणकथनं च	६२
शारदरोगस्य स्थूलादिभेदचतुष्टयकथनम्, स्थूलशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन कृशशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं प्राकृतशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं लोहितशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च	५३	कर्णरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ... अभक्तच्छन्दोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् भक्तप्राप्तोपहृद्निदानचिकित्साकथनम्	६३ ६४ ६५
" मधुमाक्षिकादशनस्य निदानचिकित्सा- कथनम्	५४	श्रेणीकशोफस्य वातजादिभेदपञ्चक- कथनम्, वातजश्रेणीकस्योत्पत्तिनिदानचि- कित्साकथनं पित्तजश्रेणीकस्योत्पत्तिनिदान- चिकित्साकथनं कफजश्रेणीकस्योत्पत्तिनिदा- नचिकित्साकथनं रक्तजश्रेणीकस्योत्पत्तिनि- दानचिकित्साकथनं सनिपातजश्रेणीकस्योत्प- त्तिनिदानचिकित्साकथनमुपेक्षणात्प्राणहरत्व- कथनं च	६६ ६७
छर्दीदोषस्यैकादशभेदनामकथनं प्रत्येक तदुत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वकथनं च	५५	अतिपातस्य निदानचिकित्साकथनम् ... गुल्मरोगस्य वातजादिपञ्चविधत्वकथनम्, वातजगुल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं पित्त- जगुल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कफजगु- ल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं रक्तजगुल्मो- त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं सनिपातजगुल्मो- त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च	६८ ६९
मृत्तिकाया देशवर्णभेदेन गुणदोषकथनं धन्यानां मृद्भक्षणेऽपि नारोगताहेतुकथनं प्राम्नायाणां मृद्भक्षणे रोगोत्पत्तिहेतुकथनं मृद्भ- क्षणजन्यरोगाणां निदानचिकित्साकथनं साध्यासाध्यलक्षणकथनं च	५६	हृद्रोगस्य वातिकादिभेदत्रयकथनम्, वा- तिरुहृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं पित्ति- कहृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कफज- हृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च	७०
ग्रहणीदोषस्य वातिकादिभेदत्रयकथनं घातिकग्रहणीदोषस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं पैत्तिकग्रहणीदोषस्योत्पत्तिनिदानचि- कित्साकथनं कफजग्रहणीदोषस्योत्पत्तिनि- दानचिकित्साकथनं च	५७	गात्ररोगाणां वातिकादिभेदचतुष्टयकथ- नम्, वातिकगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं पैत्तिकगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं कफजगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं सनिपातिकरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं च	७१ ७२
आमस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुपेक्ष- णात्कृच्छ्रासाध्यत्वासाध्यत्वकथनं च ..	५८	आमन्तुकगात्ररोगाणां पतनादिद्वादशहे- तुकथनं षडावाधद्विविधगात्रसङ्गतिनिदानादिव- धनमागन्तुकगात्ररोगचिकित्सादिकथनं च	७३
कोष्ठकृमिनिदानचिकित्साकथनम् ...	५९	गात्ररोगाणां स्तब्धादिद्वादशभेदशाम- कथनं प्रत्येक लक्षणचिकित्साकथनं च ...	७४
चतुर्विधदोषैस्त्वकथनं दशविधक्षयरोगस्य प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं राजय- क्षादिभामान्तरकथनं तदन्वर्थत्वकथनं प्रस- ङ्गाद्दशदत्तचन्द्रोद्देश्यकशापकथनमस्य तज- न्यत्वादिकथनं च	६०		
मदसाध प्रति वातादिचतुर्दशहेतूनां			

अथ तृतीयं शल्यस्थानम् ।

विषया	अ०	विषया	अ०
व्रणानामात्मयोन्यधिष्ठानाकृतिस्त्रावश- स्योपक्रमाणां भेदसंश्लेषकथनं त्रिविधयोनि- लक्षणकथनमष्टविधाधिष्ठानलक्षणकथनं शुद्धा- शुद्धद्विविधस्त्रावस्थं वस्तुविशेषेण चतुर्विंशति- भेदलक्षणकथनं त्रिविधात्मन साध्यासाध्य- लक्षणकथनं द्विविधशल्यस्य लक्षणकथनमु- पक्रमपञ्चकस्य लक्षणकथनं पञ्चदोषाणां लक्ष- णकथनं लेपधूपरोपणादिप्रकारकथनं च ...		धातूना नामकथनं च ५	
सिंहव्याघ्रादिनखजस्यामिक्षारविषादिजस्य च सद्य क्षतस्य प्रत्येक निदानकथनम् ...		अमुमतीलक्षणकथनं गर्भिणीलक्षणकथनं विस्तरेण गर्भधारणप्रकारकथनमवयववेन्द्रियो- त्पत्तिवृद्धिप्रकारकथनं पुत्रीपण्डोत्पत्तिवारण- कथनमवयवगतश्वेतकृष्णत्वादिहेतुकथनं वा- तपित्तकफप्रकृतिलक्षणकथनं भद्राद्यनेकजा- त्युत्पत्तिहेतुलक्षणादिकथनं च ८	
सद्य क्षतस्य चिकित्साकथनम्, सामान्य- तोऽरिष्टलक्षणकथनं वैद्य प्रति गच्छतो दूतस्य लक्षणादिकथनं वैद्यगमने शुभानुभवि- मित्तिथिनक्षत्रादिकथनमामच्छेदाकरणतद्दे- तुकथनं जाठराभिकृतपाचनप्रकारादिकथनं च पङ्क्त्योपचारकथनम्	१	शरीरस्यदन्तनखमर्मशिरास्थिसंध्यादीनां स्थानसंख्याकथनं वातपित्तकफरक्षादीनां	
वातपित्तकफज्वणानां प्रत्येकमुपसिद्धलक्ष- णकथनं व्रणानामेकोनविंशत्याकृतिकथनं सान्- न्तर्भेदं वस्तुविशेषत्रयकथनं च । पक्षापक्क- पच्यमानद्वययुग्मन्धीनां लक्षणकथनं चतुश्च- त्वारिंशद्गणोपक्रमकथनं च	२	स्थानकथनं च ९	
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां नामगुणक्रियाकथनं प्रत्येकजन्यवस्तुकथनं च । शरीरस्यसप्त- धातूनां नामकथनम्, वातपित्तकफकृत- शरीरक्रियाकथनम्, आहारोपचायक्रियाकथ- नम्, स्वेदजादिचतुर्विधप्राणिनामन्तर्भेदक- थनम्, अणुणादिष्वक्वत्स्य सारससिद्धिः कृच्छ- यस्य चाऽऽनुकूल्ये विप्रतिपत्त्ये च कार्य- भेदकथनम्, पङ्क्तानां नामगुणक्रियाकथनम्, नियित्तायुर्लगादिचतुर्दशवस्तूनां प्रत्येकमन्त- र्भेदतन्नामगुणलक्षणक्रियाचिकित्सादिकथनम्, चतुष्पादाचिकित्साकथनमेतत्सर्वस्य वैयत्व- कथनं च	३	शस्त्रप्रणिधानप्रकारकथनमभिप्रणिधानप्र- कारकथनं च १०	
कालस्य शुक्लवनिमेषादिब्रह्मादिनान्त भागानां नामकथनकथनमीश्वरेन्द्रावशाजगदु- त्पत्तिकथनं गर्भोत्पत्तिप्रकारकथनं गर्भ- स्थस्य प्रतिमागमनववेन्द्रियोत्पत्तिकथनं रधानभेदेन दन्तास्थीकथनं मातापितृज	४	स्तम्भयन्त्रणाप्रकारकथनं प्रतिकर्मक्रिया- कथनं यन्त्रयोग्यायोग्यवृक्षतत्पूजादिकथनं यन्त्रनिर्माणप्रकारकथनं तद्गतदेवतोद्देश्यकपू- जनहवनप्रकारादिकथनं च ११	
	५	एतच्छाल्यस्य ब्रह्मण सकाशादुत्पत्तिक- थनमभिप्रमक्षिष्यपरम्पराकथनं च । बाह्यशरीर- जशल्यकथनं शशल्यलक्षणकथनमनेकविध- यन्त्रे स्थानविशेषगतशल्योद्धारप्रकारकथनं मर्मविद्धस्यासाध्यत्वादिकथनं च १२	
	६	विद्रधिरोगस्य वातजादिभेदचतुष्टयकथ- नम्, वातजविद्रधिरोगोत्पत्तिनिदानचिकि- त्साकथनं पित्तजविद्रधिरोगोत्पत्तिनिदानचि- कित्साकथनं कफजविद्रधिरोगोत्पत्तिनिदान- चिकित्साकथनं सनिपातजविद्रधिरोगोत्पत्ति- निदानचिकित्साकथनं च १३	
	७	ज्वणस्य सान्तर्भेदं शरीरगणनुकभेदद्व- यकथनं प्रत्येक निदानचिकित्सासाध्यासाध्य- लक्षणकथनं च १४	
	८	माडीमणस्योत्पत्तिनिदानकथनं सा यासा- ध्यलक्षणकथनं साध्यव्रणस्य द्वात्रासिंशत्कारक- मांदिचिकित्साकथनं च १५	
	९	शरीरस्यमग्नशतांशराणां कण्ठादिस्थान- गतत्वेन विभागमन्यकथनं घानपित्तादि- श्रितयसोपगता दिनसंधातुवाहकशिराणां प्र- त्येकं सङ्ग्राहकथनं रोगविशेषेण केयशिरा- धनं तद्विचिकित्सादिकथनं च १६	

विषया	अ०	विषया.	अ०
दन्तनाडीनिदानचिकित्साकथनम् ...	१७	धनम्	२५
* दन्तचिकित्साकथनम्	१८	एकविंशतिल्लूताना नामसंख्याकथन मञ्ज-	
शिराच्छेदप्रकारकथन छेदयोग्यायोग्य-		पठनादिपरिहारप्रकारकथनं च	२६
शिराकथनं च	१९	विष्वक्कीटोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	२७
सप्तोत्तरशतमर्मकथनं तेषां स्थानप्रमाण-		व्यालदृष्टनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यलक्ष-	
कथनं छविपट्टककथनं च । सद्यःप्राणहरम-		णरूपनं च	२८
र्मकथनं विलम्बप्राणहरमर्मकथनं तत्साध्या-		शरीरस्य हस्तमुखादिपञ्चदशभागकथनं	
कालावधिरूपनं च । वैगुण्यकरमर्मरूपनं		प्रतिभागगतप्रदेशानां नामसंख्याकथनं शरी-	
तेषां लक्षणादिकथनं च	२०	रगतसर्वप्रदेशानां समष्टयङ्ककथनं च ...	२९
गुणः सविपत्वे कारणकथनं गुणोः प्राणि-		दशविंशत्यांशानां नामप्रमाणसंस्थानकथन-	
णादिजातिचतुष्टयतलक्षणकथनं च । इन्द्र-		माभिकर्मशतदोद्धारणसाधनानामोपिष्णानां च	
ष्टस्य वेगत्रयागमनरूपनं तन्निदानचिकित्सा-		प्रत्येकं नामसंख्याप्रमाणसंस्थानकथनं च ...	३०
* कथनं नसाध्यलक्षणकथनं च	२१	क्षायोगप्रकारकथनम्	३१
विस्तरेण मर्मस्थानतन्नामचिकित्साकथनं		अस्थिमङ्गस्य कारणभेदकथनं सन्नापूर्वक	
शस्त्रकर्मयोग्यायोग्यत्वादिकथनं च ...	२२	तन्निदानचिकित्सासाध्यासाध्यलक्षणकथनं च	३२
पुनश्च प्रकारान्तरेण मर्मस्थानतन्नामचि-		मृतगर्भायां लक्षणकथनं मृतगर्भस्य बहि-	
कित्साकथनम्	२३	निष्कासनच्छेदनादिप्रकारकथनं च	३३
* पुनश्च बालादिपाकलानामुत्पत्तिहेतुकथनं		हवनपूर्वकदन्तोद्धारणप्रकारकथनं दन्तानां	
प्रसङ्गात्पित्तादीनां स्थानकथनं च	२४	भेदसम्भवादिकथनं च	३४
पुनश्चाग्निदग्धस्य सेवलेपादिकित्साक-			

समाप्तं चेद तृतीयं शल्यस्थानम् ।

अथ चतुर्थमुत्तरस्थानम् ।

विषयाः	अ०	विषया	अ०
स्वावरजहृमद्विविधश्लेहस्थान्तर्भेदकथनं		शालियत्रमापगोधूमादीनां गुणदोषकथनं रात्र-	
घृततैलापानयोग्यायोग्यकालकथनं त्रिविध-		सेवनशरीरोन्नक्षणयोग्यगुणकथनं दन्तनेत्राम्बुज-	
पीनीनां प्रमाणकथनं घृततैलापानकथनं च	१	योग्युणकथनं च	३
विस्तरेण घृततैलापानस्यवर्तुपट्टकभेदेन		पुनश्च श्लेहस्य स्वसमतनवभेदकथनं	
योग्यायोग्यकालतत्कारणादिकथनं प्रतिदिनं		गर्भयोःदिसंमतनेदकथनं श्लेहपानस्य कालप्र-	
घृततैलापानस्य जाल्यवस्थादिभेदेन गुण-		कारादिकथनं वसामन्नाविधादीनां गुणकथन-	
दोषप्रमाणादिकथनं च	२	मृतुपट्टकभेदेन श्लेहपानप्रकारकथनं सद्यःश्ले-	
उत्तममध्यमाधमाना गजानां हस्तिनीनां		हविधिकथनं अस्तिगुणकथनं पत्रभङ्गचलानि-	
च प्रत्येकं बलवर्ष्मादिकथनं चतुर्विधाहारकथनं		बलवर्जकनैलविधिकथनं त्रिवृत्तविधिकथनं च	४
भोज्यभक्ष्यपेयानां प्रत्येकमन्तर्भेदतन्नामादि-		नवविधवस्तीनां दानप्रकारादिकथनम्	५
कथनं लेपस्योत्वारिकादिभेदत्रयकथनं प्रत्येक-		हस्तिशाल्यानिर्माणयोग्यदेशशुभतिथिनक्ष-	
* लक्षणकथनं मुदतण्डुलादीनां भक्षणप्रकारत-		नादिकथनमुत्तममध्यमाधमगजस्थितियोग्य-	
त्परिमाण्णादिकथनं सुरापानजगुणदोषकथनं		शालायामपरिणाहादिकथनं प्रीष्मादिकाद्यो-	
भेदकगुणदोषकथनं दधिदुग्धयोग्यगुणदोषकथनं		चित्तस्यलनिर्माणकथनं हवनवाङ्मणभोजना	

विषयाः	अ०	विषयाः	अ०
दिपूर्वक शालनिर्माणकथन च	६	क्षीरस्य सामान्यगुणकथनं गन्धमाहिपा- द्यष्टभेदकथनं प्रत्येक तद्गुणकथनं च ...	२१
नस्यदानविधिकथनं दुर्बिरिक्तातिविरि- क्तसम्परिवारिकलक्षणकथनं च	७	श्रीगजोत्पत्तिकथनं प्रसङ्गाद्देवदानवयोर्यु- द्धकथनं मेघाभिर्धरावणसुतं प्रति शिवदत्त- वरकथनं मापाब्ज्यां वैद्यकर्तव्यपूजाप्रकारक- थनं गजारोहणादिकथनं च	२२
मासर्तुभेदेन भक्षणयोग्यशुष्कार्द्रयवस- दानादिकथनम्	८	विस्तरेण सापेस्तैलाद्यनेकद्रव्यदानस्य प्रत्येक हेतुगुणकथनम्	२३
मरणसूचकलक्षणकथनं तद्भेदेन मरणाव- धिकथनं च... ..	९	स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धादीनां प्रत्येक लक्षणकथनं विरिक्तदुर्बिरिक्तादीनां प्रत्येक लक्षणकथनं च	२४
दन्तकल्पनाप्रकारकथनं तद्योग्यायोग्य- कालावस्थादिकथनं मद्योग्यकालावस्थयोर्दन्त- कल्पनाकरणेऽसामान्यसनादिकथनं च । दन्त- जातिकथनं कल्पनाकरणयोग्यदन्तकथनं प्रतिमौककरणकथनं मुसामादिभेदेन तत्परिमा- णादिकथनं च	१०	यवसस्य भेदद्वयकथनं माहारस्य भेदत्र- यकथनं देशस्य भेदत्रयकथनं प्रत्येक तद्दक्ष- णादिकथनं च	२५
रसवीर्यविपाककथनं वातपित्तकफादीनां शामकोद्दीपकरसकथनं च	११	वातप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरादिलक्ष- णकथनं पित्तप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरादि- लक्षणकथनं कफप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरा- दिलक्षणकथनं च	२६
उत्तमादिभेदेनेक्षुदानपरिमाणकथनं तद्गु- णादिकथनं च	१२	गन्धमाहिपाद्यष्टविधमूत्रकरीषयो प्रत्येक गुणदोषकथनम्	२७
पुनश्च विस्तरेण नस्यदानविधिकथनम् नेत्ररोगप्रभ्राविजयाभिधगुटिकानिर्माणप्र- कारकथनं रक्तापित्तदाहशामकवातंकरणप्र- कारकथनं प्रपोंडरीकादिरसक्रियाकथनं नी- लमेघाभिधगुटिकाकरणप्रकारकथनं कल्का- शनचूर्णजनयोर्वाधिकथनं मनेकविधनेत्ररौक्ष- निदानोचन्निस्साकथनं च	१३	लघुनस्योत्पत्तिकथनं मूलबीजादिभेदेन मधुरतिक्तादितद्रसभेदकथनं मनुपानभेदेन त- द्गुणदोषादिकथनं च	२८
कालस्य सवत्सरायनादिविवक्षाभेदेनाने- कविधलकथनं मृत्युपद्व्यभेदेन पिण्डदानकथनं ममपानादिदानज्ञानसेकादिप्रकारकथनं च... ..	१४	पिप्पलीशूह्वेरादिमिश्रितलवणदानप्रका- रकथनं तद्गुणादिकथनं च... ..	२९
भुक्तमान्नाय जलदानविषेधायनेनविधिहेतु प्रधानां सहेतुकमुत्तरकथनम्	१५	गजानामारण्यकादिभेदचतुष्टयकथनं प्र- त्येक तद्दक्षकथनं च । पाशुदानप्रकारकथनं तद्गुणकथनं च	३०
स्वशोदकक्षीरसापिपादीनामभ्रपावनमास- शुष्णादिक्रियाकथनम्	१६	रसरक्तमासादिसप्तधातुसमुत्पत्तिसप्तमदाव- स्थाकथनं प्रत्येक लक्षणकथनं सप्तमावस्था प्राप्तस्य मरणागमनकथनं तत्कारणादिक- थनं च	३१
सौवीरकपानविधिकथनम्	१७	प्राहस्य नागतन्त्रभेदद्वयकथनं नागप्रा- हस्योपत्तिनिदानाग्राह्यत्वकथनं तन्त्रुकप्राह- स्योपत्तिनिदानाधिक्रियादिकथनम्	३२
उत्तममध्यमाधमभेदेन सुराया गुणदोष कथनं सुरापानानन्तरकरणीयप्रतिपानविधि- कथनं मृत्युपद्व्यभेदेन गुडलवणादिमिश्रणकथनं पञ्चलवणलाक्षादिमिश्रितसुराया विशेषगुणाव- हरणकथनं च	१८	जलजहृष्टिस्त्वस्वस्वपथनं तत्स्थानस्थजल पानादिना गजाना मरणागमनकथनं मष्टमीच- तुर्दशमावास्यासु नदीयज्ञविधानेन तद्द्वैत- कथनं च	३३
गुग्गुलुविधानकथनं मृत्युपद्व्यभेदेन तैला- दिमिश्रितगुग्गुददानकथनं च	२०		

विषया	अ०	विषया	अ०
जलौकानां द्वादशजातिकथनं तद्विषयि विषभेदद्वयकथनं प्रत्येकमुत्पत्तिस्यमित्येव दिक्थनं च	३४	गजनीराजनाविधिकथनं तत्रकालकारणा- दिकथनं गजशान्तियोग्यशुभतिथिनक्षत्र- सावित्रादिमुहूर्तकथनं गजशान्तिविधिकथनं विष्णुप्रजापत्यादिदेवतानां पूजाप्रार्थनाप्रका- रकथनं हवनकालिकमश्रुपठनप्रकारकथनं गजरक्षणे विष्णुप्रजापत्यादीनां प्रार्थनाप्रका- रकथनं हवनकालिकवह्निधूमस्वरूपभेदेन गज- शब्दभेदेन च शुभाशुभसूचकत्वादिकथनं च	३६
गजशालायां भूतानां व्याधिरूपेण सचा- रकथनं तद्वेतुकथनं रौद्रवैष्णवपाकत्रयोः स्व- रूपकथनं तद्दर्शने गजानां भीत्युत्पत्तिकथनं तत्कारणीभूतामिशापकथनं ज्वरसंचालक्षण- कथनं ज्वरपरिदारार्थं शिवविष्णुपूजाभूतव- लिदानादिकथनं च	३५		

समाप्तमिदमुत्तरस्थाने तुरीयम् ।

इति हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमः समाप्तः ।

पालकाप्यमुनिविरचितो
पालकाप्यापरनामधेयो गजायुर्वेदः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

पालकाप्यमुनिविरचितो .

हस्त्यायुर्वेदः ।

तत्र प्रथमं महारोगस्थानम् ।

तत्र प्रथमो वनानुचरिताध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रत्यूहन्यूहविच्छेदकारणं गणनायकः ॥
जपति स्थिरसंपत्तिर्गजभक्तनिदर्शनः ॥ १ ॥
आमोदश्च प्रमोदश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥
अविघ्नो विघ्नहर्ता च हेरम्बो गणनायकः ॥ २ ॥
लम्बोदरो गजमुखो धूम्रकेतुर्गजाननः ॥
सर्वकार्येषु हेरम्बनामान्येतानि संस्मरेत् ॥ ३ ॥

अथ वनानुचरितमध्यायं व्याख्यास्यामः—

अङ्गानामधिपः श्रेष्ठः श्रीमानिन्दुसमद्युतिः ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४ ॥
येनेयं पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ॥
चतुःसागरपर्यन्ता भुक्ता ह्यमिततेजसा ॥ ५ ॥
स रोमपादो वृषपतिश्चक्रवर्ती महापशाः ॥
भेधावी धर्मवान्धीरो निर्जितारिः प्रतापवान् ॥ ६ ॥
*अङ्गदेशेष्वभूच्छ्रीमान्रोमपादो महीपतिः ॥
गजारोहणशक्रेव(?) घृतबुद्धिर्जितश्रमः ॥ ७ ॥

* अयमर्थश्लोकः कपुस्तके नास्ति । उत्तरार्धमात्रं लिखित्वा श्लोकसंख्याङ्क-
(७)स्तु लिखितः ।

१ क. °भक्तिनि° । २ क. °त्वज्ञो वदान्यः सर्वशास्त्रवित् ॥ ४ ॥ ३ स.
ग. °क्रे च धृ° ।

आसने काञ्चने दिव्ये नानारत्नविभूषिते ॥
 उपविष्टो महीपालः प्रजामुखहिते रतः ॥ ८ ॥
 तपसा भावितात्मा वै राजा राजीवलोचनः ॥

('अङ्गानाम्' इत्याद्येकान्वयम्)

गङ्गाया दक्षिणे तीरे ब्रह्मविंशतिसेविते ॥ ९ ॥
 स्वर्गारोहणसोपानकृततीर्थकृतापहे (?) ॥
 मातेव मुक्तिजनने पदन्यासकृताश्रमे ॥ १० ॥
 शालतालतमालैश्च मिपालैर्वञ्जुलैश्चिते ॥
 पुंनागाशोकवकुलेर्भूषिते चारुचम्पकैः ॥ ११ ॥
 सहकाराङ्गुनाश्वत्यवरामलकजम्बुभिः ॥
 कंदम्बोदुम्बरप्लक्षैर्नानावृक्षैश्च शोभिते ॥ १२ ॥
 कमलोत्पलकहलारपुष्पगन्धाधिवासिते ॥
 शुककोकिलसारीभिः कोककेकारवै रुते ॥ १३ ॥
 शीतमन्दसुगन्धेन मारुतेनोपसंस्कृते ॥
 यक्षगन्धर्वनिलये सिद्धचारणसेविते ॥ १४ ॥
 सर्वैलक्षणसंपन्नं सर्वविद्यामुशोभितम् ॥
 धर्मार्थज्ञानतत्त्वज्ञं तथा शक्रोपमं वृषम् ॥ १५ ॥
 चन्दनागुरुकपूरदिग्घाङ्गाभिः सुकेशिभिः ॥
 दिव्याभरणभूषाभिर्मानिनीभिश्च मोदितम् ॥ १६ ॥
 पीनोन्नतस्तनभरक्षामाङ्गीभिर्मृगाक्षिभिः (?) ॥
 मुकङ्गणरवोपेतैर्वीज्यमानं तु चामरैः ॥ १७ ॥
 महाबला महाकाया कुञ्जरा वनचारिणः ॥
 कथं वश्या भवन्त्येते चिन्तयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥
 इतिहासकथाः काव्यं श्रोप्यमाणं मनोरमम् ॥
 श्रितं सुरगुरुप्रेरुषैः पुरोधोभिश्च मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥
 सृस्वासीनं तु तत्रस्थं पौरजानपदैः सह ॥
 प्रेरिता भाविविधिना दयाभरणभूषिताः ॥ २० ॥
 जटामुकुटधर्तारो मोक्षद्वारपथानुगाः ॥
 कन्दमूलफलाहाराः कौपीनवसनावृताः ॥ २१ ॥

१ स. ग. °तीर्थे कृ० २ ग. °श्रमः ॥ १० ॥ ३ स. ग. °लेयुते । ४ स.
 भवन्तीति । ५ स. ग. श्रुतं । ६ स. ग. °प्रसैः पु० । ७ क. °ना दिव्याभ० ।

दण्डकमण्डलूपेता दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥
 यज्ञोपवीतसहिता अक्षमालाविभूषिताः ॥ २२ ॥
 नाकवत्सुवर्णधारा महीवच्च सुमेखलाः ॥
 पातालवत्तपोनन्तास्त्रिषु लोकेषु मध्यगाः ॥ २३ ॥
 रविविम्बसमाकाराः पट्टत्रिंशन्नपकोविदाः ॥
 *अपश्यन्नागताश्चम्पां मुनयः संशितव्रताः ॥ २४ ॥
 ('गङ्गायाः' इत्यादि कुलकम्)

+ ॥

गौतमं चाग्निवेश्यं च राजपुत्रं च वाष्कलिम् ॥ २५ ॥
 काश्यपं मृगशर्मणं भारद्वाजं च सौत्रलम् ॥
 काङ्कायनं च गार्ग्यं च रैभ्यं चैव बृहस्पतिम् ॥ २६ ॥
 भरिमेदं च माण्डव्यं कुमुदं तं तथैव च ॥
 याज्ञवल्क्यं हिरण्यं च भृगुं चाङ्गिरसं तथा ॥ २७ ॥
 पाराशरमचूडं च मतङ्गं चोर्मिमालिनम् ॥
 सारस्वतं सचपवनं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ २८ ॥
 विश्वामित्रं वेशिष्ठं च जमदग्निं च भार्गवम् ॥
 अगस्त्यं च त्रिशङ्कुं च मरीच्यत्रिसुपर्षणम् ॥ २९ ॥
 दीर्घं परिकरं काप्यं नारदं सुरवन्दितम् ॥
 एतानन्यान्महाभागानागवान्मुरशासनात् ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वैव परमप्रीतो राजा विस्मयमागतः ॥
 †प्रत्युत्थापाऽऽसनात्तूर्णं स्थित्वा चाभ्यर्च्य ताश्रुपः ॥ ३१ ॥
 †अथैणाऽऽसनदानेन पाचेन च परंतपः ॥
 स्तूपमानस्तु राजा तैः कुशलं धर्मसंगतम् ॥ ३२ ॥

* इतः पूर्वं 'धनकार्याणि लोकानां राजा सन्मन्त्रिभिः सह' इति ग. पुस्तकेऽ-
 धिकः पाठः ।

† पुस्तकद्वये श्लोकार्धोत्तरमेव श्लोकाङ्क (२५) दानं कृतमतो ज्ञायते—'पूर्वार्ध-
 ख्यातैः' इति ।

+ अयमर्थश्लोकः 'क' पुस्तके नास्ति ।

† अयमर्थश्लोकः 'क' पुस्तके, उत्तरार्धभूतः ।

१ ख. ग. सुमेखलाः । २ ख. वाकलिम् । ग. वाकपतिम् । ३ क. च ॥ भृगुं
 चाङ्गिरसं चैव पुलस्त्यं पुलहं तं । ४ ख. ग. पाराशरमरचूडं म^० । ५ ख. ग. वशिष्ठं ।
 ६ ख. ग. अगस्त्यं ।

विज्ञोय तान्रोमपाद् उपविष्टो नृपस्तदा ॥
 पप्रच्छ वदतां श्रेष्ठो सामात्यः सपुरोहितः ॥ ३३ ॥
 *नयकारानतिश्रेष्ठानभिर्वाचैवमब्रवीत् ॥
 पुरा मम सुरैः प्रीतैर्वरो दत्तो हि तोपितैः ॥ ३४ ॥
 वाहनास्ते भविष्यन्ति वारणा दिग्गजान्वयाः ॥
 अहं जिघृक्षुर्द्विरदान्वेन्पोञ्श्रुतविशारदाः ॥ ३५ ॥
 †दर्शनेन यथोक्तेन प्रेष्यतां(न्तां) हस्तिवारिणः ॥
 अथ राज्ञो वचः श्रुत्वा विधिना गजचारिणः ॥ ३६ ॥
 प्रेषयामासुर्वे धीरोस्ते राज्ञो हितकारुक्षिणः ॥
 अन्वेपद्भिर्वने नागानथ दष्टं तु तैः पदम् ॥ ३७ ॥
 अनुगन्तुं तदारब्धा मुदा परमया युताः ॥
 वने यस्याऽऽश्रमपदं नानाद्रुमसमाकुलम् ॥ ३८ ॥
 मयूरैः कोकिलाभिश्च रुतं मधुकैररपि ॥
 शैलराजाश्रितं पुण्यं †लौहित्यं सागरं प्रति ॥ ३९ ॥
 देवानां घाननैस्तुल्यं क्रीडनं देवपोषिताम् ॥
 यक्षगन्धर्वनारीणां तथौ चोरगपोषिताम् ॥ ४० ॥
 आलयं सिद्धपक्षाणां दिव्यानां पक्षिणामपि ॥
 सिद्धचारणसंजुष्टं किंनरोद्गीतिनादितम् ॥ ४१ ॥
 मृगास्तत्र समं वपाधैर्मित्रवत्संवसन्ति च ॥
 तदाश्रमं प्रविष्टं हि तस्य यूयस्य तत्पदम् ॥ ४२ ॥
 अपश्यंश्च मुनिं तत्र सामगायनमाश्रमे ॥
 दिव्यज्ञानसमायुक्तं तपसा जितकिल्बिषम् ॥
 श्रीयन्तं सौम्यवदनं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ४३ ॥
 पुनस्ततो निनीपद्भिर्दष्टं यूथमेदूरतः ॥
 भद्रमन्द्रमृगैर्नागैरुपेतं हि मनोरमैः ॥ ४४ ॥

* अयमर्थश्लोकः 'ग' पुस्तके 'अहं जिघृक्षुः' इत्यतः प्राप्तदृश्यते ।

+ 'अयं श्लोकः 'क' पुस्तके मुट्टिनः ।

+ 'लौहित्यं लोहितत्वे स्यात्क्रीडनं पुंमि नञान्तरे ' इति मेदिनी ।

१ क. °ज्ञातान्रोम° । २ स. °वाचेरुम° । ३ स. हितैपिभिः । ४ ग.
 °न्वनेषु यनचारिणः ॥ ३९ ॥ ५ क. °न्यान्मुरवि° । ६ स. °रासद्रुमौ हि° । ७ ग.
 ग. °था वै नाग° । ८ स. ग. °संजुष्टं । ९ क. °मयोऽमृतः । १० क. °गैर्योगै° ।

चार्द्धीभिर्वशाभिश्च पोतैश्च मियदर्शनैः ॥
 मध्येऽपश्यन्मुनिं चैवं तत्रार्कसमतेजसम् ॥ ४५ ॥
 तपसा नियमैर्गुक्तं कृशदेहं क्रिपान्वितम् ॥
 धृतिक्षमाभ्यां युक्तं च तथा दमपरायणम् ॥ ४६ ॥
 *शरण्यं सर्वभूतानां जटावल्कलधारिणम् ॥
 युक्तं परेण हर्षेण क्रीडन्तं सह वारणैः ॥ ४७ ॥
 कलभैर्धेनुकाभिश्च भ्रमरोद्गीतिशालिषु ॥
 नानापुष्पसमृद्धेषु हुमस्वण्डेषु तैः सह ॥ ४८ ॥
 कमलोत्पलरम्येषु विगाहन्तं सरःसु च ॥
 उत्पन्नेषां मतिस्तेपामनेनैतद्वि रक्षयते ॥ ४९ ॥
 कालं तं मृगयामासुर्पस्मिन्विरहितं भवेत् ॥
 अनेन मुनिना यूथमन्विष्यामो यथासुखम् ॥ ५० ॥
 अथ मध्याह्नकाले तु आश्रमं मुनिरागतः ॥
 ऋषिस्तस्य प्रपन्नेन कर्तुं शृश्रूयणक्रियाम् ॥ ५१ ॥
 सायाह्नकाले तु मुनिर्यूथमध्यं पुनर्गतः ॥
 एतत्सर्वं यथावत्तैरङ्गराजाप कीर्तितम् ॥ ५२ ॥
 तस्मै नरो वहिर्भोगास्तथाऽऽगोम्य न्यवेदयन् ॥
 मूर्ध्नि कृत्वाऽञ्जलिं भीता महीमास्थाप जानुभिः ॥ ५३ ॥
 दर्शनीयानि दीर्घाणि न द्रवन्ति महान्ति च ॥
 वह्नूपदृष्टपूर्वाणि सत्त्वानि भुवि कानि च ॥ ५४ ॥
 सर्वसस्यविनाशं च राजन्कुर्वन्ति नित्यशः ॥
 तेषां देशहितार्थोप प्रतियत्नो विधीयताम् ॥ ५५ ॥
 ततस्तेषां वचः श्रुत्वा ग्रहार्थं कृतनिश्चयः ॥
 प्रस्थितो हृदि तं कृत्वा यः कालस्तैर्निवेदितः ॥ ५६ ॥
 श्रुत्वा महतीं सेनां नगर्यां निर्ययौ तदा ॥
 अचिरात्समनुप्राप्तस्तं देशं यत्र ते गजाः ॥ ५७ ॥

* अयं श्लोक. 'क' पुस्तके नास्ति ।

१ क. °भिश्च वश्याभि पो° । २ ग. °व शतार्क° । ३ क. °था देवप° ।
 ४ क. ऋषेत्त° । ५ क. °गम्यावर्दत्तया । मू° । ६ क. °णि भद्र° । ७ ख. ग.
 विधीयते ।

स ताऽशापर्वशप्राप्तान्गजाञ्जग्राह पार्थिवः ॥
 तस्मिन्काले यथाख्याते पूथं वद्ध्वा नृपेण तत् ॥ ५८ ॥
 चम्पासमीपमानीतं ततः पूज्याभिवाद्य च ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेनै नयकर्तुंस्तथाऽग्रवीत् ॥ ५९ ॥
 स्तम्भेषु च यथोक्तेषु स्थानग्रासे तथैव च ॥
 विधिना च यथोक्तेन पूथमेतद्धि दम्पताम् ॥ ६० ॥
 प्रत्यब्रुवन्नङ्गराजं सर्वे ते नयकोविदाः ॥
 स्वकार्पमिदमस्माकं शेषं कार्पं विचिन्त्यताम् ॥ ६१ ॥
 चम्पाप्रवेशः क्रियतां राजन्स्वस्वमना भव ॥
 ते राजनि प्रविष्टे तु पूथं स्तम्भेष्ववन्धयन् ॥ ६२ ॥
 अथ शुश्रूषणां कृत्वा स निष्कम्पाऽऽश्रमान्मुनिः ॥
 तं देशमभिसंप्राप्तस्त्वासीद्यस्मिन्स्थितं तु तत् ॥ ६३ ॥
 तस्मिन्नपश्यंस्तदूर्ध्वं मनसा व्याकुलेन तु ॥
 आगतोऽन्वेपणं कर्तुं पुरा तिष्ठन्ति येषु च ॥ ६४ ॥
 ते देशेष्ववगाहन्ते येषु चैव सरःसु च ॥
 अपश्यंस्तेषु सर्वेषु चम्पामम्पागतस्ततः ॥ ६५ ॥
 पदेन मुनिशार्दूलः शोचन्नेहेन हस्तिनः ॥
 अथ पूर्वनिपुंक्तेस्तु तस्य चेष्टाचरैर्मुनेः ॥ ६६ ॥
 शुश्रूषणाद्या निस्त्रिलाश्रेष्ठा राज्ञाऽऽज्ञेऽनुफीर्तिताः ॥
 तत्राऽऽसीना महात्मानो पूथस्य नयकोविदाः ॥ ६७ ॥
 गौतमप्रमुखाः सर्वे सर्वभूतहिते रताः ॥
 तपोनियमसंपन्नास्तेन पूथस्य मध्यगाः ॥ ६८ ॥
 ददधुर्षागपद्येन तस्मिस्तु गजमण्डले ॥
 श्रीमन्तं द्वाह्यणं फञ्चिञ्चटिञ्चं साधुसंमतम् ॥ ६९ ॥
 उद्रेण तपसा युक्तं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 कृष्णाजिनधरं युक्तमृषिमुद्रेण यर्चसा ॥ ७० ॥
 अपश्यन्मीनसंपन्नं प्रविष्टं हस्तिमण्डले ॥
 अधिन्तपंस्तु सान्सर्वान्स दृष्ट्वा वारणान्मुनिः ॥ ७१ ॥

१ ग. ग. °वशात्प्राप्ता° । २ क. °न नामनेर्गुण° । ३ क. °स्थानं प्रा° ।
 ४ ग. से । ५ ग. आरण्योऽन्वे° । ६ रा. देशेष्ववगाहन्ते । ७ क. °दृष्टान् ।
 ८ क. °दिदं ॥ ६७ ॥ ९ क. °मदप्राप्तो तेन ।

आसीदुद्विग्ननेत्रश्च दीनानुपजगाम च ॥
 ज्ञातिवर्षं स तान्नागान्ब्रणितान्दुःखपीडितान् ॥ ७२ ॥
 उपेत्य तान्सव्यधितान्संस्पृशन्परिनिश्वसन् ॥
 त्वद्मूलमङ्गांश्च बहूनाहृत्य धणरोपणान् ॥ ७३ ॥
 संभुद्य तेषां नागानां स ब्रणान्लिम्पति स्म तान् ॥
 कुद्मलान्पल्लवांश्चैव त्वचो मूलफलानि च ॥ ७४ ॥
 पवसानि विचित्राणि स तेभ्यः प्रददौ भुनिः ॥
 एकरात्रोषितं तत्र तन्नकारो यशस्विनः ॥ ७५ ॥
 तं मुनिं कर्म चैवास्प पमच्छुर्विस्मितास्तदा ॥
 अनुकम्पसे गजान्केन कस्मादालिम्पसि ब्रणान् ॥ ७६ ॥
 इति तैः पृच्छ्यमानोऽपि न किञ्चित्प्रत्युवाच सः ॥
 अनतिव्याहृतास्तेन तत्र तै विस्मितास्तदा ॥ ७७ ॥
 तं मुनिं कर्म चैवास्प तद्राज्ञे प्रत्यवेदयन् ॥
 तेषां श्रुत्वा वचो राजा महर्षिमभिगम्य तम् ॥ ७८ ॥
 अर्धेणाऽऽसनदानेन पाद्येन च महामुनिम् ॥
 भणिपातेन चाम्यर्च्य ःस्पृष्टोऽग्रे स्तुतिकौशलम् ॥ ७९ ॥
 सान्त्वयन्परिपमच्छ विनयेन कृताञ्जलिः ॥
 भगवन्ज्ञातुमिच्छामि जन्म नाम श्रुतं च पत् ॥ ८० ॥
 दमनमतिरूपं च दयां प्रीतिं च हस्तिषु ॥
 इति तं परिपृच्छन्तं भूमिपालं कृताञ्जलिम् ॥ ८१ ॥
 मीनसंपदमास्थाय न किञ्चित्प्रत्युवाच सः ॥
 पृष्ट्वान्पार्थिवश्चैवं ततो ब्राह्मणकाम्यया ॥ ८२ ॥
 अथास्मै धर्मवित्साधुः शशंसाऽऽत्मानमात्मवित् ॥
 पुरा हि वारणा राजन्कामगाः कामरूपिणः ॥ ८३ ॥
 चरन्ति मानुषे लोके देवलोके च पार्थिव ॥
 अधोत्तरे हिमवतो महाव्यग्रोधपादपः ॥ ८४ ॥
 द्वे योजनशते राजञ्छुच्छ्रितस्तद्वदापतः ॥
 ऋपिर्दीर्घतपा नाम तत्राऽऽसीत्सपरिग्रहः ॥ ८५ ॥

* 'सृष्ट्वा' इति तृचिन्तम् ।

१. क. °च मता° । २. °च सुता° । ३. °नां ब्रणानालिम्प° । ४. क. तत्रकारो । ५. क. सः ॥ आन° । ६. स. ग. °ष्टाऽग्निस्तु° । ७. क. °वान्ब्राह्मणश्चै°

न्यग्रोधं ते कदाचित्तु तमाजग्मुर्नेकपाः ॥
 निपेतुस्तस्य शाखायां सर्वे ते संहिता गजाः ॥ ८६ ॥
 अतिभारेण तेषां तु सा शाखा शतयोजना ॥
 विदारयन्ती तं देशं निपपात महीतले ॥ ८७ ॥
 ते चापि वारणाः सर्वे शाखामन्यां समाश्रिताः ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टस्तान्गजाञ्चपिरव्रवीत् ॥ ८८ ॥
 भेददर्पोच्छ्रयाद्यस्मान्मम भग्नः परिग्रहः ॥
 विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः ॥ ८९ ॥
 नराणां वाहनत्वं च तस्मात्प्राप्स्यथ वारणाः ॥
 अथान्तरिक्षान्महती राजन्वाणी विनिर्गता ॥ ९० ॥
 यैः क्षयं दानवा नीतास्तान्मुक्त्वा ऋषिसत्तम ॥
 वाणीं श्रुत्वा शुभामेनामेवमाह महामुनिः ॥ ९१ ॥
 अथ ते वारणाः श्रुत्वा शापमात्मापराधजम् ॥
 परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
 अथ तान्पूर्वमेवाऽऽह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 मा कार्षुर्वारणाः शोकं न हि शक्यं तदन्यथा ॥ ९३ ॥
 कर्तुं यत्तेन मुनिना वचनं समुदाहृतम् ॥
 एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रत्यूचुस्ते दिशां गजाः ॥ ९४ ॥
 अस्मोऽकमनुजानां तु गजानां ग्रामवासिनाम् ॥
 रोगाः प्रादुर्भविष्यन्ति विपमाद्यशनादिभिः ॥ ९५ ॥
 दिग्गजानां वचः श्रुत्वा प्रत्यूञ्चाच पितामहः ॥
 न विपादे मनः कार्यं व्याधीन्प्रति मतङ्गजाः ॥ ९६ ॥
 उत्पत्स्यत्पचिरेणाथ गजवन्धुर्महामुनिः ॥
 आपुर्वेदस्य वेत्ता वै मत्कृतस्य भविष्यति ॥ ९७ ॥
 तेषां रोगान्समुत्पन्नान्दृनिष्पत्यौपधीवन्नात् ॥
 एवमुक्त्वा दिशो नागान्विससर्ज येषादिशम् ॥ ९८ ॥
 ततस्ते भ्रमयुः स्थानं स्वं स्वमेरावतादयः ॥
 दिग्वारणान्वयास्ते तु लोकं मानुषमागताः ॥ ९९ ॥

१ ग. मरीयाध्रयणे यस्मा० । २ ग. ०रता वाणी राजन्निनि० । ३ ग. वाणी-
 म्भ द्यु० । ४ क. शापमान्मपराधजम् । ५ क. ०श्नातमन्वये नूनं ग० । रा. ग. ०श्माकं
 मनु० । ६ ग. यममुगम् ।

विचरन्ति महीं कृत्स्नां पद्भिः सागरमेखलाम् ॥
 शतशो यूथसंख्याभिः प्रवृद्धाश्च सहस्रशः ॥ १०० ॥
 राजन्हिमवतः पार्श्वे महापिंः सामगायनः ॥
 सागरं प्रति लोहित्यं तपस्तीव्रमतप्सत ॥ १०१ ॥
 तस्याऽऽश्रमपदाभ्यासमाजगाम यहच्छया ॥
 सवृद्धबालं सुमहद्व्रजयूथं सयूथपम् ॥ १०२ ॥
 तं स्वप्ने धर्षयामास यक्षिणी कामरूपिणी ॥
 का न्विपं शयनात्तूर्णमुत्थितः स व्यचिन्तयन् ॥ १०३ ॥
 आश्रमादभिनिष्क्रम्य मुनिमूर्ध्नं चकार सः ॥
 तस्य मूत्रेण संसृष्टं तत्रैवेन्द्रियमश्र(स्त्र)वत् ॥ १०४ ॥
 कृत्वा शौचं यथान्यायं मुनिर्धर्मपरायणः ॥
 प्रविष्टमात्रे निलयं तस्मिस्तमृपिसत्तमे ॥ १०५ ॥
 दैवकारणसंयुक्तं तत्तु तद्वेतसाऽन्वितम् ॥
 अपिवद्धस्तिनी मूत्रं ततो गर्भमधत्त सा ॥ १०६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥
 कथं करेणुस्तच्छुक्रं पीत्वा गर्भमधत्त सा ॥ १०७ ॥
 फो हेतुः कारणं किं वा भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
 शृणु सर्वं महाराज शुकं पीतवती च सा ॥
 गर्भं दधे यदथं च सा भूदेवं हि हस्तिनी ॥ १०९ ॥
 ब्रह्मणा विहिता मूर्ती रुचिरा नाम देवता ॥
 आदिकाले प्रजासर्गे विचिन्त्य भगवान्प्रभुः ॥ ११० ॥
 देवानां मानुषाणां च गन्धर्वाणां च रक्षसाम् ॥
 श्रुत्वा सोऽष्टजत्तेजः स्वयं स्वायंभुवामिव ॥ १११ ॥
 तां दृष्ट्वा रुचिरां देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥
 इत्युचुरमितं प्राप्य विस्मयं सर्वपारगाः ॥ ११२ ॥
 रुचिरेत्यभिविरुपाता लोकेषु हेचिता त्रिषु ॥
 अचिन्तयित्वा सा देवान्प्रजापतिपुरोगमान् ॥ ११३ ॥

१ क. तत्र । २ रा. ग. संसृष्टं । ३ ग. दधे । ४ ग. प्रजासर्वे । ५ क. रुचिरा ।

पौवनस्पैव गर्वाद्वा केवलं लीलयाऽपि वा ॥
 तत्रैव मुनिभिः ख्यातैः कीर्त्यमाना ययौ तदा ॥ ११४ ॥
 तां रुष्टो भगवान्ब्रह्मा जशाप वसुधाधिप ॥
 भविष्यसि करेणुस्त्वं कदाचिद्ब्रह्मघातले ॥ ११५ ॥
 मम शापवशात्प्रसिद्धं ब्रूहि नाथ क्षितौ कदा ॥
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणः सा तु पादपोरपतत्तदा ॥ ११६ ॥
 तामुवाचाश्रुपूर्णाक्षीं प्रमदां विमदां शुभाम् ॥
 करेणुभावो मेदिन्यां मतङ्गान्ते भविष्यति ॥ ११७ ॥
 प्रभूय भार्गवाख्याते वसुवंशे^१ सुकन्यका ॥
 भविष्यसि तदा भद्रे पुनः शापमवाप्स्यसि ॥ ११८ ॥
 प्राप्तशापा वसुकुले जन्म कामयते यदां ॥
 उपायं चिन्तयेन्त्यत्र जन्मार्थं पश्चिमां गता ॥ ११९ ॥
 ततः शापाभिभूता सा प्रयाता सहसा भुवि ॥
 महर्षेर्भार्गवस्याथ मृगव्यालनियेवितम् ॥ १२० ॥
 आश्रमं मुनिभिः श्रेष्ठैः शोभितं ब्रह्मनिःस्वनैः ॥
 ब्रह्मसञ्चनिभं चित्रं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १२१ ॥
 शैलराजस्य पार्श्वस्थं मणिराजिविराजितम् ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं किंनरीद्रीतिनादितम् ॥ १२२ ॥
 आकुलं यज्ञधूमैश्च स्वाध्यायैः स्वरसंपुतैः ॥
 पावकापीडसंकाशैरशोकस्तचकैरपि ॥ १२३ ॥
 शोभितं वृक्षखण्डैश्च नीलधाराधरोपमैः ॥
 कमलोत्पलनद्वैश्च सरोभिरुपशोभितम् ॥ १२४ ॥
 नानारूपैर्मुनिचयैः क्रतूनां शोभितं शुभम् ॥
 ददर्श तत्र धीमन्तं पावकोपमतेजसम् ॥ १२५ ॥
 सुवर्णस्तम्भवर्ष्माणं जटायुकुट्टधारिणम् ॥
 तं मेरुशिखराकारं श्रिया विगतकल्मषम् ॥ १२६ ॥
 उवाच रदतां श्रेष्ठं कृत्वा मूर्धनि सोऽञ्जलिम् ॥
 ऋषीणां भार्गव श्रेष्ठ क्रोधस्यान्तः कथं भवेत् ॥ १२७ ॥

१ क. ख्याताः। २ क. इत्युक्त्वा ब्रह्मणा सा। ३ रा. °णोक्षीं प्र°। ४ रा. ग.
 °शे न क°। ५ क. भविष्यति। ६ ग. °न्तयंस्तत्र। ७ क. °ज्ञधूमैः। ८ रा. °ख्यायसं°।
 ९ क. शोभितां। १० क. °रिणोम् ॥ तं। ११ क. ग. श्रेष्ठ। १२ ग. सोऽञ्जलिम्।

इत्युक्त्वा ब्रह्मणस्तस्य साऽपतत्पादयोस्तदा ॥
 सोऽध्रवीच्छोकसंतप्तमश्रुपूर्णपितृक्षणाम् ॥ १२८ ॥
 मा भैपीः केन च त्रस्ता कलुषा वा शुभानने ॥
 तामुवाच महामाज्ञो ह्यवस्थां चिन्तयंस्तदा ॥ १२९ ॥
 ददर्श सर्वं निर्वृत्तं दिव्यचक्षुः(ः)समन्वितः ॥
 वसूनामुत्तमे वंशे जननं ते भविष्यति ॥ १३० ॥
 तत्र वर्षसहस्रं तु नीत्वा शापमवाप्स्यसि ॥
 एतत्ते कैथितं राजन्पुनश्चैनन्निगद्यते ॥ १३१ ॥
 गर्भं धत्ते यदर्थं तु साऽभूचेन च इस्तिनी ॥
 वसूनां कन्यका राजन्नाम्ना गुणवती किञ्च ॥ १३२ ॥
 देवगन्धर्वकन्याभिः सखीभिः सह शोभना ॥
 मातापित्रुमतेनैव विचचार महीतले ॥ १३३ ॥
 दर्शनीयानि पश्यन्ती वनान्युपवनानि च ॥
 निर्झरान्सरितः शैलान्युष्पवन्ति सरांसि च ॥ १३४ ॥
 अयाऽऽश्रमे मतङ्गस्य कदाचित्प्रविवेश सा ॥
 मनोहरत्वात्कीडन्ती *विस्मृता तत्र सा सखी ॥ १३५ ॥
 युक्ता देवेन विधिना विचरन्ती मते स्वेताम् (?) ॥
 दृष्ट्वा लक्षणसंपन्नां रूपपौवनशालिनीम् ॥ १३६ ॥
 धर्मविघ्नकरां मत्वा शक्रेण भेषितां स्वपम् ॥
 ततः शशाप संक्रुद्धोऽऽनामसां वसुकन्यकाम् ॥ १३७ ॥
 अरण्ये विचरस्यैका यस्मान्मानुषवर्जिता ॥
 तस्मादरण्यनिलया करेणुस्त्वं भविष्यसि ॥ १३८ ॥
 मा भूदरण्यवासेऽपि(?) †नाऽऽप्स्यसे स्वस्य चेतसः (?) ॥
 अथ शापभयत्रस्ता पादयोरपतन्मुनेः ॥ १३९ ॥
 नापराधोऽस्ति मे ब्रह्मन्किमर्थं शप्तवानसि ॥
 ब्रह्मणो भवनाकारं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १४० ॥

* 'विस्मृत्य तत्र सा सखी.' इति पाठस्तूचितः । * 'अनामसं' इति भवेत् ।

† 'यथा ते स्वस्थचितता' इति पाठस्तूचितः ।

१ ख. वै । २ क. कथिता । ३ ख. ग. °नश्रेदं निग° । ४ ख. तरसा ।
 ५ ख. स्तुताम् । ६ ग. °र्जिते ॥ त° । ७ क. °ल्यो क° । < क. चेतसा । ग.
 तेजसा ।

कौतूहलात्मविष्टाऽहं रमणीयं तवाऽऽश्रमम् ॥
 असादं कुरु मे नाथ शापान्तेन ममानघ ॥ १४१ ॥
 गुणवत्स्या वचः श्रुत्वा मतङ्गो मुनिसत्तमः ॥
 उपसृत्य ततो ध्यात्वा ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ॥ १४२ ॥
 कृपया परयाऽऽविष्टः प्रत्युवाच स कन्यकाम् ॥
 मा स्म शोकं कृथा भद्रे भाव्योऽर्थस्त्वामुपागतः ॥ १४३ ॥
 भविष्यति हि ते पुत्रः सामगायनसंभवः ॥
 दीर्घकालं तपोवीर्यं मौनमास्थाय यो व्रतम् ॥ १४४ ॥
 भविष्यति गजैः सार्धं शीर्णपर्णाम्बुभोजनः ॥
 स्वयंभूः प्राग्ददौ यस्मै गजायुर्वेदमुत्तमम् ॥ १४५ ॥
 भविता त्रिषु लोकेषु तपोवीर्येण संस्कृतः ॥
 पालकाप्य इति ख्यातो मुनिवर्षरणवान्धवः ॥ १४६ ॥
 तं प्रसूयाथ संवर्धय त्वं तु मूर्त्या पुनः स्वयम् ॥
 विस्मृत्य हस्तिनीभावं विशापा दिवमाप्स्यसि ॥ १४७ ॥
 इत्येवं मम भानुस्ते संभवः परिकीर्तितः ॥
 अथ विज्ञाय तेजस्वी तर्पितक्रममात्मनः ॥ १४८ ॥
 आत्मनस्तेजसस्तस्यां भवापैव मनो दधे ॥
 मनसाऽनुग्रहीतश्च गर्भस्तेन महात्मना ॥ १४९ ॥
 अवर्धयत्ततो माता सप्तमे समसूत तम् ॥
 हस्त्यायुर्वेदविदुषं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५० ॥
 जातं मानुषरूपं तु दृष्ट्वा जातभयं तदा ॥
 कृत्वा विरावं तच्छूयं प्रदुद्राव समन्ततः ॥ १५१ ॥
 सा नु गर्भस्य मूलज्ञा करेणुः सुतमात्मनः ॥
 आदायाऽऽश्रममागम्य प्रीयच्छद्वाक्षणाय तम् ॥ १५२ ॥
 प्रतिशृह्य नु तं प्रीतो महर्षिः सुतमात्मजम् ॥
 संस्काराञ्जातकर्मादींश्चकारास्मै यथाक्रमम् ॥ १५३ ॥
 संस्कारे क्रियमाणे तु वागुवाचाशरीरिणी ॥
 कल्पे कल्पे गजानेप अंभितौजा महापशाः ॥ १५४ ॥

१ क. सत्कृतः । २ ख. °मभिः । ३ क. आत्मान° । ४ क. °हीताश्च ।
 ५ क. सप्तमे । ६ क. °रेणुन्तु त° । ख. °रेणुमुत° । ७ क. पप्रच्छद्वाक्षणाय । ख.
 प्रयच्छद्वाक्षणाय । ८ ख. नु । ९ क. असितौ° ।

पालपिप्पति धर्मात्मा रोगार्तान्भृशदुःखितान् ॥
 पालनाद्गजयूथस्य काप्यो गोत्रेण एव च ॥ १५५ ॥
 एवं दिव्यवचः श्रुत्वा श्रीमतस्तस्य धीमतः ॥
 पालकाप्य इति श्रीमान्नामधेयं चकार सः ॥ १५६ ॥
 पिताऽस्य साधून्संमान्य संतर्प्य मुनिवारणान् ॥
 वाग्भिश्चार्थप्रयुक्ताभिर्दिव्याभिर्ऋषिरब्रवीत् ॥ १५७ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुर्वने तस्मिन्नृपोत्तम ॥
 आश्रमादविदूराच्च धेनुका विचचार सा ॥ १५८ ॥
 विवर्धमानः पुत्रस्तं कामादनुचचार सा ॥
 तन्मां विद्धि महाराज प्रसूतं सामगायनात् ॥ १५९ ॥
 हैस्तिन्याश्च समुत्पन्नं विवृद्धं च सह द्विपैः ॥
 यदा विचरणे त्वासीत्सामथर्यं मे वने सतः ॥ १६० ॥
 मात्रा सहैव चात्राहं विचरन्कुञ्जरैः सह ॥
 गजपोतैः सह क्रीडन्नम्येषु गिरिसानुषु ॥ १६१ ॥
 नदीनिर्झरदुर्गेषु प्रस्थेषु च सरस्तु च ॥
 रम्येषु वनखण्डेषु गिरिर्मस्रवणेषु च ॥ १६२ ॥
 कमलोत्पलनद्वेषु पल्लवेषु सुगन्धिषु ॥
 समृद्धोऽहमतः सात्स्प्यं सुखं दुःखं च हस्तिनाम् ॥ १६३ ॥
 जानामि भक्ष्याभक्ष्यं च तथैवेद्भित्तवृंहितम् ॥
 यदा यच्च निपेवन्ते प्रतिकार्यं च येन यत् ॥ १६४ ॥
 अरण्ये कुर्वते नागास्तत्सर्वं विदितं मम ॥
 एवं ममापि जानन्ति गजाः सर्वे प्रियाप्रियम् ॥ १६५ ॥
 भक्षं वा क्रीडनीयं वा तदुपाहारयन्ति मे ॥
 आश्रमस्थे महाराज मयि यूथमिदं त्वया ॥ १६६ ॥
 आनीय वद्धं दीनं तन्मार्गेणानुगतं मया ॥
 तद्दृष्ट्वा व्यसनप्राप्तं व्यसनेष्वनुकम्पया ॥ १६७ ॥
 मया राजन्यथाशक्ति यथावच्च चिकित्सितम् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मुनिमध्ये महामुनिम् ॥ १६८ ॥

१ क. टिप्पणीगतः 'पुत्रस्तामन्वगच्छत्स धेनुकाम्' । २ क. हस्तिनश्च । ३ ग.
 म्वने । ४ क. ख. ग. 'प्रश्रव' । ५ ख. 'नीयां वा । ६ क. 'पाहर' । ७ क. ग.
 दानं । ८ क. ख. ग. तं दृष्ट्वा ।

परं विस्मयमामम्य राजा प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥
 अपूर्वां भगवंश्वर्यामिमां श्रुत्वा तपोनिधे ॥ १६९ ॥
 जन्म चाद्य तव श्रुत्वा परं कौतूहलं हि मे ॥
 कथं भगवता चीर्णं वने सह मृगद्विपैः ॥ १७० ॥
 नदीनां पर्वतानां च समेषु विपमेषु च ॥
 काननेषु च रम्येषु हस्तिपूथैः समं विभो ॥ १७१ ॥
 कालो वा कोऽप्यतिक्रान्तः मभिन्नैर्वरवारणैः ॥
 वने विचरतः सार्धं तप उग्रं च कुर्वतः ॥ १७२ ॥
 एतदिच्छाम्पहं ज्ञातुं भगवंस्तद्व्रवीहि मे ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १७३ ॥
 शृणु सर्वं महाराज मया चीर्णं यथा वने ॥
 हस्तिपूथेन महता सार्धं धर्ममवेक्ष्य च ॥ १७४ ॥
 कालश्चरति नो यावेच्छीर्णपर्णास्तुभोजिनः ॥
 भ्रमद्भ्रमरसंघेषु बहुपुष्पेषु शांखिषु ॥ १७५ ॥
 सहकारैः सतिलकैः पुंनागार्जुनकैसैः ॥
 अशोकैश्चम्पकैश्चापि कमलेन्दीवरैस्तथा ॥ १७६ ॥
 शालतालतमालैश्च परिशोभितराजिषु ॥
 अतिमुक्तकनद्धेषु तरुखण्डेषु नित्यशः ॥ १७७ ॥
 स्थितिर्मे वारणैः सार्धं मृष्टकुण्ठान्ते नवे दिवा ॥
 प्रसन्नशीततोषेषु क्रीडता पद्मगन्धिषु ॥ १७८ ॥
 सरस्सु कलमैः सार्धं पीतं च सलिलं मया ॥
 शाड्वलानि वनान्तेषु मणिवर्णानि भूमिषु ॥ १७९ ॥
 पुलिनानि नदीनां च पर्वतानां च सानुषु ॥
 निवातानि प्रवातेषु वनानि चरितानि च ॥ १८० ॥
 सेविताः पादपाः फुल्ला भेदगन्धाधिवासिताः ॥
 अकर्दमा वनोद्देशा वयोस्वल्पहुमास्तथा ॥ १८१ ॥
 सेविता वारणैः सार्धं स्थलप्रापाः सुखं मया ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ १८२ ॥

१ क. तपोनिधेः । २ क. स. °वत्सीर्ण° । ३ स. शालिषु । ४. म. °पि
 मृफले° । ५ क. स. क्रीडिता । ६ स. मन्दग° ।

त्रीणि पञ्च च वर्षाणि मया चीर्णं सह द्विपैः ॥
 हृष्टेन मनसा राजन्मयाऽऽख्यातं ततो हितम् ॥ १८३ ॥
 अथ संपूज्य तं राजा प्रसन्नमनसं मुनिम् ॥
 गजार्थं चोदयामास विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १८४ ॥
 कैऽरण्ये व्याधयो नागानुपगन्ति स्पृशन्ति च ॥
 ग्रामाणां व्याधयो ये च तान्ममाऽऽख्याहि पृच्छतः ॥ १८५ ॥
 इत्पुक्तो भूमिपालेन पालकाप्यस्ततो मुनिः ॥
 हेतुमत्पुष्कलार्थं च वाक्यं राजानमब्रवीत् ॥ १८६ ॥
 वने निबोध मे हेतुमारोग्ये वनचारिणाम् ॥
 मधुगन्धिष्वरण्येषु करेषुसहिता गजाः ॥ १८७ ॥
 चरन्ति विविधं शष्पं स्वच्छन्देन यथासुखम् ॥
 स्वग्वल्लीफलभङ्गाश्च पल्लवान्विविधानपि ॥ १८८ ॥
 फपायं फटुकं चैव तिक्तं लवणमेव च ॥
 अम्लं च मधुरं चैव रसानेतान्मतङ्गजाः ॥ १८९ ॥
 यथर्तुं चोपसेवन्ते प्रविभागेन पार्थिव ॥
 वर्जयन्ति शरण्येषु वृक्षभङ्गं घनरामे ॥ १९० ॥
 हेमन्ते चापि मातङ्गा निदाघे भक्षयन्ति च ॥
 शल्लकीकाणिकारं च कोविदारमुदुम्बरम् ॥ १९१ ॥
 पुस्तं न्यग्रोधवृक्षं च पवसं चोदकं तथा ॥
 वर्षास्वरण्ये सेवन्ते जाङ्गलं स्थलजं च तत् ॥ १९२ ॥
 हेमन्ते स्थलजं चापि भक्षयन्ति मतङ्गजाः ॥
 ते स्वैरं वृणुषुष्टास्तु स्वच्छन्दातपसेविनः ॥ १९३ ॥
 मह्यां चैव मनोज्ञायां रमन्ते धेनुकासृताः ॥
 गच्छन्ति मैथुनं स्वैरं गर्भं चैवाऽऽदधत्यपि ॥ १९४ ॥
 संमेषभिकामं चरतामुदकं पिबतां तथा ॥
 स्वपूयजातैः सार्धं च विहारमुपसेविनाम् ॥ १९५ ॥
 कामं च *सेव्यमानानां शय्यास्थानं तथाऽशनम् ॥
 † निर्वाणं पांशुघातं च परिव्यञ्जनमेव च ॥ १९६ ॥

* 'सेवमानानाम्' इति तूचितम् । † 'निर्वाणमस्रंगमने निर्वृती गजमज्जने' इति
 वेदिनी ।

१ क. करण्यै । २ क. स. ० उभङ्गाश्च । ग. ० उभागाश्च । ३ क. समभिकामं चरिता० ।

स्वप्राज्ञागरणाच्चैव न व्याधिरुपजायते ॥
 तेऽरण्याद्ग्रामयानीता भयशोकसमन्विताः ॥ १९७ ॥
 उद्विग्ना वधवन्धाभ्यां शौचन्तो धेनुभिर्विना ॥
 तीक्ष्णाभिर्वाग्भिरुग्राभिस्तथैव भृशमादिताः ॥ १९८ ॥
 अकामाशनयानैश्च योज्यमाना मतद्भजाः ॥
 दुस्थानशयनाभ्यां च कर्मभिश्चातिपीडिताः ॥ १९९ ॥
 स्वपोनिभ्यो निरोधाय भवन्ति भृशमातुराः ॥
 साध्वैर्याप्यैस्त्वसाध्वैश्च व्याधिभिश्च शरीरजैः ॥ २०० ॥
 ततोऽहमिह संप्राप्तस्त्वयाऽऽनीतेषु हस्तिषु ॥
 विज्ञप्तो गौरवैरर्थैस्तथैवाऽऽमन्त्रितस्त्वया ॥ २०१ ॥
 वन्धुस्नेहाच्च नागानां त्वया दृष्टोऽस्मि पार्थिव ॥
 इति श्रुवाणं तं विप्रं गजशास्त्रविशारदम् ॥ २०२ ॥
 विज्ञायागोचरैरर्थैर्न्यमन्नयत सान्त्वयन् ॥
 मम त्वनुग्रहार्थं च वासेऽस्मिन्क्रियतां मतिः ॥ २०३ ॥
 ऋषिभिश्च स तैः सर्वैर्याच्यमानो वृषेण च ॥
 वन्धुस्नेहाच्च नागानां तत्र वासे मनो दधे ॥ २०४ ॥
 आश्रमं कारयामास चम्पाभ्यासे च पार्थिवः ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं दम्यमानगजाकुलम् ॥ २०५ ॥
 वासाप कृतवृद्धिश्च मुनिमध्ये महामुनिः ॥
 वारणानां हितार्थाय राजानमिदमब्रवीत् ॥ २०६ ॥
 अण्डे किल समुत्पन्ना वारणाः पौर्वकालिकाः ॥
 तच्चाण्डं तैजसं प्रोक्तमतः क्रीडन्ति पांशुभिः ॥ २०७ ॥
 मातृण्डकायशकलैस्तदण्डमभवत्किल ॥
 तस्मादैरावतः श्रीमानुत्पन्नः प्रथमो गजः ॥ २०८ ॥
 पुण्डरीकादयः पश्चात्कपालशकलेऽभवन् ॥
 तैजसो तनुमिच्छन्ति नागानां भूतचिन्तकाः ॥ २०९ ॥
 तच्चाण्डमर्कतनुर्जैर्जातं तन्मयमेव च ॥
 समानजन्मपोनित्वादिह तस्मान्मतद्भजाः ॥ २१० ॥

१ ख. °तान् ॥ १९७ ॥ २ क. शौचते । ३ क. °स्थानाश° । ४ क. °धैवमभिन° । ५ क. दृष्टोऽस्मि । ६ क. न सानेस्मि° । ७ क. पार्थिव । ८ ग. °ना वचनम्° । ९ क. °रणागोर्थका° । १० रा. तु । ग. तु ।

पांशुकर्दमतोपैश्च ततः क्रीडन्ति हर्षिताः ॥
 *धातुप्रसादं क्षिप्रं तु क्रीडतां जायतेऽधिकम् ॥ २११ ॥
 धातुप्रसादादारोग्यमारोग्याद्बलमेव च ॥
 बलाच्च सर्वरोगाणां निवृत्तिः स्यादतः परम् ॥ २१२ ॥
 विशेषेण रणे तस्माद्भजस्कन्धहता नराः ॥
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति येऽपि स्युः पापपोनयः ॥ २१३ ॥
 जन्मप्रभृति संतप्ता भास्करस्यापि तेजसा ॥
 अतः सलिलमिच्छन्ति दह्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २१४ ॥
 हस्तिनामुदकं प्राणास्तद्वृत्तिस्तत्परायणाः ॥
 तस्मात्सलिलमेतेषां कामतोऽनुप्रसादयेत् ॥ २१५ ॥
 आपोजनशतं सार्धं विचरन्तोऽपि कुञ्जराः ॥
 निर्वहन्ति न सीदन्ति सलिलेनैव केवलम् ॥ २१६ ॥
 यदा न परिपिच्यन्ते कर्दमोदकशीकरैः ॥
 भवन्ति कुष्ठिनोऽन्धाश्च हस्तिनस्तेन हेतुना ॥ २१७ ॥
 सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः ॥
 हस्ताभ्यां परिगृह्णाऽऽदौ सप्त सामान्यगायत ॥ २१८ ॥
 गायतो ब्रह्मणस्तस्य समुत्पन्ना मतङ्गजाः ॥
 तस्माद्धितार्थं देवानां यज्ञानां रक्षणाय च ॥ २१९ ॥
 ततो निमित्तं नागानां सृष्टिर्धर्मात्मिका स्मृता ॥
 निबन्ध्यास्तावदेवैते यावच्छक्यास्तु पोषितुम् ॥ २२० ॥
 बधबन्धपरिक्लेशैर्षे तु ताम्पन्ति नित्यशः ॥
 न च पुष्पन्ति मातङ्गा दुःस्वशोकसमन्विताः ॥ २२१ ॥
 कुलं राज्ञो दहन्त्येते मानिता निर्दहन्त्यरीन् ॥
 तस्मात्प्रयत्नः कर्त्तव्यो ग्रहणे पोषणे सदा ॥ २२२ ॥
 राज्ञां हि विजयो नित्यं वारणेषु प्रतिष्ठितः ॥
 अस्नातपीतभुक्तेषु वारणेषु नराधिपः ॥ २२३ ॥
 नै स्नानभोजने कुर्याद्यदीच्छेद्भृतिमात्मनः ॥
 नवग्रहे च मातङ्गे क्षीणे वृद्धे तथाऽऽतुरे ॥ २२४ ॥

* 'धातुप्रसादः' इति तूचितम् ।

१ ख.ग. 'प्रदापये' । २ क. विवहन्ति । ३ क. कन्दमो° । ४ क. 'न्ध्यास्तव
 दे' । ५ क. पोषितुम् । ६ क. पुस्तकटिप्पण्याम्-तस्मादभुक्तपीतेषु न भुञ्जीत नराधिपः ।

यन्नतो रक्षणं कुर्यात्स्वयमन्वेपणं तथा ॥
 अन्नपानैश्च विविधैर्विचित्रैर्घवसैरपि ॥ २२५ ॥
 स्थानेषु तु विचित्रेषु योज्यमानास्त्वया गजाः ॥
 निर्वृत्ताश्च भविष्यन्ति सुखं प्राप्स्यन्ति च क्रियाम् ॥ २२६ ॥
 भविष्यन्ति च ते नित्यं युद्धेषु विजयावहाः ॥
 तस्मादिह महीपाल कुरु हस्तिषु मन्मतम् ॥ २२७ ॥
 *विधाप्रतिविधानैश्च यवसैः पल्लवैरपि ॥
 मच्छास्त्रे वर्तमानस्य बलवन्तो निरामयाः ॥ २२८ ॥
 दीर्घमायुरवाप्स्यन्ति गजास्तव विशां पते ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २२९ ॥

इति पुरुषवराय सम्यगाह

मुनिगणमध्यगतः स चाऽऽत्मनः स्वरूपम् ॥

वदन्ति मुनयो वरं स्वजन्म

नाम श्रुतमखिलं च संगतिम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 वनानुचरितो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 अरण्येषु चिता नागास्त्वृणोषधिफलाशनाः ॥ १ ॥
 वल्लीमूलत्वगाहोरा भक्षयन्ति कङ्गरान् ॥
 स्वच्छन्दतः पार्श्वघातान्निपेवन्तश्च कर्दमान् ॥ २ ॥
 सेव्यमानाश्च सलिलं प्रकर्षन्तश्च पविनीम् ॥
 वृक्षभङ्गान्निपेवन्ते सहिताश्च करेणुभिः ॥ ३ ॥

* 'विधा गजासने रुद्धौ प्रकारे वेतने विधौ' इति मेदिनी ।

† त्रिष्वपि पुस्तकेषु 'न्मन्यंति' इति पाठ उपलब्धः ।

१ क. निवृत्ताश्च । २ क. विधिप्र० । ३ ख. °वेदे प्र० । ४ ख. ग. आङ्गो ।
 ५ ख. ग. °प्येऽप्युचि० । ६ ख. °हारी भ० । ७ ग. °शुवाता० । ८ क. °पविनीम् ।
 ९ क. वृक्षभ० ।

सुखाहारप्रचोरास्तान्वनवाससुखोचितान् ॥
 अरण्याद्भ्राममानीतान्कथं सम्पगुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 भोजनै रसपानैश्च यवसेनोदकेन च ॥
 कथं न जायते व्याधिरिति भुक्तेन दन्तिनाम् ॥ ५ ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि गजानां कुशलो ह्यसि ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 वद्धाः सन्तस्तु मातङ्गा वने स्वैरसुखोचिताः ॥
 अपि दीर्घाणुषो भूत्वा दुःखैः शारीरमानसैः ॥ ७ ॥
 न सर्व एव राजेन्द्र प्राणान्धारयितुं क्षमाः ॥
 या वने निर्धृतिस्तेषां सा पुनर्जन्मनामसौ ॥ ८ ॥
 न जातिजं नान्वयजं न प्रचारवनोद्भवम् ॥
 लक्षणं महदल्पं वा शुद्धं संकीर्णमेत्य च ॥ ९ ॥
 आघातवधबन्धेभ्यः प्राणान्धारयितुं क्षमाः ॥
 तस्माद्वैद्यैर्महामन्त्रैर्यथाशास्त्रोपचारतः ॥ १० ॥
 बन्धने प्राणसंदेहे परिरक्षयाः प्रयत्नतः ॥
 राज्ञा चैषां च कर्तव्यो दयापूर्वमनुग्रहः ॥ ११ ॥
 उचितो वनवासे यस्तस्यालभेन दन्तिनाम् ॥
 दोषाः कुप्यन्त्यसात्पत्वादपूर्वस्येह भोजनात् ॥ १२ ॥
 पुष्कलां वा विधां लब्ध्वा पुनस्तान् लभन्ति चेत् ॥
 लाभालभेन नागानामपोगाच्च महीपते ॥ १३ ॥
 अभोजनादत्यशनाहुःस्थानशयनादपि ॥
 अकामाशनपानाच्च बन्धेन च वधेन च ॥ १४ ॥
 लवणस्यातिपोगाच्च तथा ह्यलवणेन च ॥
 एतैस्तु रोगां जायन्ते दोषकोपसमुद्भवाः ॥ १५ ॥
 वातिकः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 तस्मादरण्यादानीतान्नागान्सम्पगुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 स्वैरुष्टैर्मनुष्यैश्च वाहयेदुदकं तृणैः ॥
 द्रोणीभिश्चक्रपुक्ताभिः पापयेच्च मतङ्गजान् ॥ १७ ॥

जलयन्त्रैश्च शीतेन जलेन परिषेचयेत् ॥
 आकर्णमूलात्सलिलैः प्रांतरेतान्प्रवेशयेत् ॥ १८ ॥
 शीतसात्म्यतया नित्यमेते हि वनजं मुखम् ॥
 न स्मरन्ति महाराज म्लान्यादिशोपशाम्पति ॥ १९ ॥
 दिवाऽर्धप्रहरे शोषे मृदुभूते दिवाकरे ॥
 तस्मादुत्तार्य सलिलाद्यन्त्रैरुत्तारयेद्भजान् ॥ २० ॥
 ततः स्तम्भनिबद्धानां शतधौतेन सर्पिषा ॥
 सर्वसैकः प्रदातव्यो वारणानां नराधिप ॥ २१ ॥
 दिनान्ते त्वरितं दद्यात्सर्पिषा सह यावकान् ॥
 वर्जयित्वा शरद्रीष्मौ सैकांस्त्रीन्सार्वकालिकान् ॥ २२ ॥
 ऊर्ध्वं कृताभियेकेभ्यो दद्याद्यावदभीप्सितम् ॥
 गजस्पोक्तेन विधिना सैकांस्तैलेन पाक्षिकान् ॥ २३ ॥
 कालेन यन्ता नागस्य हरेदम्बु शनैः शनैः ॥
 निरुद्धांश्च ततो नागान्स्थापयेद्बभ्रुघातले ॥ २४ ॥
 नीरुजं तु ततो नागं वैद्यः सम्यगुपाचरेत् ॥
 यथा दीपा न कुप्यन्ति तथा तेषां विशेषतः ॥ २५ ॥
 वक्ष्यते हि यथा तेषां ग्रहणी दीप्तिमाप्नुयात् ॥
 कर्द्वगैर्वेणुभागैः पल्लवैर्षवसैस्तथा ॥ २६ ॥
 मृणालेक्षुवशेषैश्च तथाऽन्यैर्मधुरैरपि ॥
 ग्रहणीमुचित्तमेतैर्निरुणाद्धि न मारुतः ॥ २७ ॥
 यथाऽग्निवर्ष्मवयसां योगवित्समुपाचरेत् ॥
 शय्यायां तु यदा गच्छेत्सुखं निद्रां मतङ्गजः ॥ २८ ॥
 तदा तस्मै प्रंदातव्या गुडमिश्रास्तु तन्दुलाः ॥
 पर्लं पर्लं बंधयेत् पावच्च कुडघो भवेत् ॥ २९ ॥

* 'त्सलिले' इत्युचितम् ।

१ ख. प्रारतेता° । २ ग. ख. स्तम्भे नि° । ३ क. ख. दिनान्तरे तं यवो
 दद्यात्प्राज्येन सर्पिषा सह । ख. पुस्तके शोधितः पाटः द्विदिनान्तरितं पश्चाद्दद्यात्प्रा-
 ज्येन सर्पिषा । ४ ग. काले नियन्ता । ५ ग. ताद्विरुद्धांस्ततो । ६ क. विवक्ष्यते ।
 ७ ख. °विशैश्चैव त° । ८ ख. ग. °रसैः । प्र° । ९ क. ग. °भेति निरु° ।
 १० क. प्रकर्तव्या । ११ ख. वर्धयेत् ।

ततो द्विगुणिता वृद्धिस्तन्दुलानां गुडस्य च ॥
 अतस्त्रिगुणितं देयं दद्याद्वाऽपि चतुर्गुणम् ॥ ३० ॥
 अनेन क्रमयोगेन वर्धयेदासमाप्तिः ॥
 तन्दुलान्गुडसंपुक्तानुपनाह्य प्रदापयेत् ॥
 तेनास्य दीप्यते वृद्धिर्वलं तेजश्च जायते ॥ ३१ ॥
 * तन्दुलाल्लवणं चैव उपनाह्य प्रदापयेत् ॥
 एतेन वर्धते वृद्धिर्वलं तेजश्च जायते ॥ ३२ ॥
 तन्दुलान्मूत्रसंसृष्टानुपेनाह्य प्रदापयेत् ॥
 † एतेन वायुर्ग्रहणीमुचितां निरुणद्धि न ॥ ३३ ॥
 कुलमापमेदकं चैव गुडयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 एतेन दीप्यतेऽस्याग्निर्वलं तेजश्च वर्धते ॥ ३४ ॥
 † † ग्रहणीं वर्धते तेन न च वायुः प्रैवाधते ॥
 ओदनं चापि युक्तिज्ञः क्रमशो दापयेद्भिषक् ॥ ३५ ॥
 चतुर्भागं तथाऽर्धं च पादहीनं तथा समम् ॥
 क्रमेणानेन नागानां सर्वद्रव्याणि दापयेत् ॥ ३६ ॥
 घृतस्निग्धं गुडयुतं प्रातर्भुञ्जीत वारणः ॥
 सायं लवणतैलाभ्यां यथाकालमवेक्ष्य च ॥ ३७ ॥
 दद्यात्पोनीषपीताय विदाहः स्यादतोऽन्यथा ॥
 गोमूत्रक्षीरमद्यानि दीपनीयानि यानि च ॥ ३८ ॥
 दधि सौवीरकं चैव मेदकं च महीपते ॥
 अपीतायाम्बु देयानि श्लेष्मा कुप्येत्ततोऽन्यथा ॥ ३९ ॥
 मध्यंदिने तु सगुहं सक्तु द्रोणेन संमितम् ॥
 उदमन्थं पिवेद्वीष्मे रात्रिपर्युषिते जले ॥ ४० ॥
 फाले जलावगाहं च †पथार्तुं समुपाचरेत् ॥
 यदा स्थिराग्निः संपन्नः सृविशुद्धमुखो गजः ॥ ४१ ॥

* अयं श्लोकच्छ्रुतिः कपुस्तके । † अयं सार्धश्लोकोऽपि कगपुस्तके श्रुतिः ।

+ कगपुस्तके, इतःपूर्वं 'उपनह्यान्यथा स्त्रिजान्गोधूमाश्चापि दापयेत्' । इत्युपलभ्यते ।

† 'पथर्तु' इत्युचितम् ।

१ क. °लाननमूत्र° । २ क. °पनह्यं प्र° । ३ ग. तदायुर्वर्ध° । ४ क. प्रबोधयेत् । ५ क. °त्वानाय पी° । ६ ग. °नि दापयेद्दीपनानि च । ७ क. °तायां तु दे° ।

अकामाशनपानेषु प्रहृतो विधिवद्भवेत् ॥
 प्रकृतिं चास्य विज्ञाप यद्यर्तुं स्नेहमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 विधानं वाऽस्य कार्त्स्न्येन स्नेहदाने भवक्षपते ॥
 परमाणुः(ः) सुसूक्ष्मानुभावग्राह्यो न चक्षुषा ॥
 यदभेद्यतमं लोके परमाणुः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 जालान्तरगते भानौ यदणीषो रज्जो भवेत् ॥
 तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रसरेणुः स विज्ञेयः परमाण्वष्टभिर्भतः ॥
 त्रसरेण्वष्टकं चापि रथरेणुरुदाहृतः ॥ ४५ ॥
 रथरेण्वष्टकं चापि वालाग्रं समुदाहृतम् ॥
 वालाग्रकोटपश्चाद्यै लिङ्गा सा समुदाहृता ॥ ४६ ॥
 लिङ्गाभिरष्टाभिर्पूर्वा पूकास्त्वष्टौ पवो मतः ॥
 अद्भुलं स्याद्यवाश्चाष्टौ पादोऽरत्नेः षड्भुजेः ॥ ४७ ॥
 चतुर्विंशद्भुजोऽरत्निर्वितस्तिर्द्वादशाद्भुजः ॥
 द्वौ वितस्ती भवेत्किष्कुर्द्वौ किष्कू धनुरुच्यते ॥ ४८ ॥
 *धनुः क्रोशः सहस्रं तु गव्यूतिर्द्विगुणं स्मृतम् ॥
 गव्यूतानि तु चत्वारि योजनं कर्म यौगिकम् ॥ ४९ ॥
 एतया संख्यया नागान्मापयेद्विपजां वरः(ः) ॥
 हंस्त्यागाराणि धौरीश्च गजदन्तांश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 गजानां विनैयार्थं च यो क्रिया समुदाहृता ॥
 प्रमाणमेतद्विहितं सर्वैस्तु नयकोविदैः ॥ ५१ ॥
 स्रजूत्स्त्रिंशत्स्रज्ज्वष्टौ सर्वेषु स्यात्प्रमाणम् ॥
 पवः स्यात्सर्पपास्त्वष्टौ चत्वारः काकिनी पवाः ॥ ५२ ॥
 मापश्चतस्रः काकिन्यश्चतुर्मापस्तु शाणकः ॥
 सुवर्णस्तु चतुःशाणः पलं स्यात्तु चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥

* 'धनुःसहस्रं क्रोशः स्यात्' इत्युचितम् ।

१ क. ख. प्रवेक्ष्यते । ग. प्रचक्षते । २ क. यदा भेद्यतमा । ३ ग. ०कं वंशी
 रेतारे० । ४ ग. रेतारेण्वष्टकं । ५ क. लिप्या । ख. ग. लिख्या । ६ क. लिप्याभि० ।
 ख. ग. लिख्याभि० । ७ क. ०युधिका० । ८ क. ०रत्ने प० । ९ क. ख. ०स्तीभि० ।
 १० क. क्रोशसहस्रं । ख. क्रोशं सहस्रं । ११ ख. हस्त्यगा० । १२ क. वाराश्च ।
 १३ क. विजयार्थं । १४ व. ख. च यत्कृया समुदाहृतम् ।

चतुष्पलस्तु कुडवः प्रस्थः स्यात्तच्चतुर्गुणः ॥
 आढकं ते तु चत्वारो द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥ ५४ ॥
 मानिका स्याच्चतुर्द्रोणाः स्वारी स्यात्तच्चतुर्गुणा ॥
 विशेषेण प्रवक्ष्यामि रसानां शृणु याथिव ॥
 पञ्चकौडविकं प्रस्थं रसानामिति निर्दिशेत् ॥ ५५ ॥
 पदन्तरिक्षात्स्रवति पर्वताद्वा जलं पुनः ॥
 अर्धन्नपोदशपलं तोषप्रस्थं विनिर्दिशेत् ॥ ५६ ॥
 स्नेहं भक्तं च नागानां विधिज्ञस्तेन दापयेत् ॥
 एतत्प्रमाणमाख्यातं कृत्स्नमानस्य भूमिप ॥ ५७ ॥
 नवारत्न्युच्छ्रितो नागस्तथैवैकादशापतः ॥
 *नाहतो द्वादश तथा सोऽत्यराल इति स्मृतः ॥ ५८ ॥
 अष्टारत्निर्दशापामस्त्वेकादश च नाहतः ॥
 अराल इति विज्ञेयो न स कर्मसु पूजितः ॥ ५९ ॥
 अत्युच्छ्रितत्वाद्भावेतो ग्रहणे परिवर्जितौ ॥
 वारणौ नृपशादूल नयशिक्षाविशारदैः ॥ ६० ॥
 सप्तोत्सेधो नवायामो दश यः परिणाहतः ॥
 सप्तद्रोणात्स भोज्यः स्याद्यथाग्न्यपि च युक्तितः ॥ ६१ ॥
 आयामेऽष्टौ पद्भुत्सेधो नवारत्निश्च नाहतः ॥
 पद्भुत्सेधोनां स भोज्यः स्यादग्निपुक्तो मतङ्गजः ॥ ६२ ॥
 पञ्चोच्छ्रितोऽष्टौ नाहेन सप्त चाप्यापत्तस्तु यः ॥
 पञ्च द्रोणानि भोज्यः स्याद्यथाग्न्यपि च युक्तितः ॥ ६३ ॥
 चतुरुच्चः पढायामः सप्तारत्निश्च नाहतः ॥
 चतुर्द्रोणं तु तस्यापि भोजने विहितं नृप ॥ ६४ ॥
 एतां मात्रां समं नागं यथावद्भोजयेद्विपक् ॥
 न्परत्निश्चैव यो नागो ह्यरत्निश्चैव यो भवेत् ॥
 * त्रीणि द्वे युक्तितो नागं द्रोणान्पाहारयेद्विपक् ॥ ६५ ॥
 पावन्तोऽरत्नपस्तूर्ध्वं कुञ्जरे स्युः प्रमाणतः ॥
 द्रोणानि भोज्यास्तावन्ति द्रोणारूपं विद्वच्चरत्नितः ॥ ६६ ॥

* नाहः परिणाहवाद्दिशालतावाची ।

१ क. द्रोणस्यार्धतुलाढकः । २ क. नहीया° । ३ ख. पद्भुत्सेधौ । ४ ग. चतुरुर्ध्वः । ५ क. नाश ।

मधुरं लवणं चाऽऽम्लं कषायं रसमेव च ॥
 दद्याद्द्विपलिकारत्नि नागस्य प्रथमे विधौ ॥ ६७ ॥
 कर्पश्च कटुकस्पाथ तिक्तस्य च कर्पद्वयम् ॥
 भागवृद्ध्या क्रमः कार्षो पावत्सम्पक्प्रतिष्ठिताः ॥ ६८ ॥
 स्थिरसात्म्यस्य नागस्य भुविशुद्धमुखस्य च ॥
 पलानि षष्टिर्मधुरः पिण्डः स्यात्परिमाणतः ॥ ६९ ॥
 तिक्तस्य स ततोऽर्धं स्यात्ततोऽर्धं कटुकस्य च ॥
 कषायस्य ततः षष्टिस्तथैव लवणाम्लयोः ॥ ७० ॥
 यथाक्रमं पलानि स्युः सप्पारत्निप्रमाणतः ॥
 मात्रया *हीनता द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् ॥ ७१ ॥
 मात्रापाश्चात्तियोगेन व्यापत्संजायते भृशम् ॥
 बलिने भेषजं क्षुण्णं प्रदेयं कवलीकृतम् ॥ ७२ ॥
 तथैव रोगच्छिष्टेभ्यः कथितं भेषजं भवेत् ॥
 आर्द्रस्य भेषजस्यैतत्प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥
 शुष्कस्य द्विगुणा वृद्धिर्यवसस्यापि भूमिप ॥
 हस्तिनीष्वेवमेव स्याद्यथा नागेषु कीर्तितम् ॥ ७४ ॥
 मध्यमस्य प्रमाणेन चोत्तमा हस्तिनी भवेत् ॥
 अजस्रं हस्तिनो भक्ष्यं भक्षयन्ति यतस्ततः ॥ ७५ ॥
 उभयोः कालयोस्तस्माद्रैपज्यं दापयेद्विपक् ॥
 पेष्याणां विंशतिपलद्रव्याणां द्रोणसंख्यया ॥ ७६ ॥
 काधानां चतुर्गुणा वृद्धिद्रोणं त्वाढकसंमितम् ॥
 प्रतिवापश्च पेष्याणां द्रव्याणामष्टभागवान् ॥ ७७ ॥
 स्नेहप्रमाणं द्रोणं तु मितमर्धाढकं भवेत् ॥
 पडङ्गं प्रतिपाने च मेदकेष्वेतदेव च ॥ ७८ ॥
 एतदेव प्रमाणं तु नागानामनुवासने ॥
 एतदेवानुभक्ते स्याद्द्विगुणौदकतैलके ॥ ७९ ॥

* 'हीनया' इति तु वरम् ।

१ रापुस्तके शोषितपाठः—तिक्तस्य च तदर्थं । २ क. यद्वा । ३ क. बलिनी ।
 ४ स. भूमिपः । ५ क. स. चोत्तमा । ६ क. पेष्यमाणां विंशतियत्पल° । ७ ग.
 स. °नां तु पुनर्वृद्धि° । ८ क. °र्धाढकं ।

निरुद्धाणां तु संपोगे द्रोणो द्विकुडवो भवेत् ॥
 चूर्णार्धकुडवो द्रोणे संपोगार्धं विधीयते ॥ ८० ॥
 †अनुवासनया मात्रा सा देया सर्वसेचने ॥
 स्यादरत्नेर्दशपला गैरिकस्यानुपेचने ॥ ८१ ॥
 मुला पलशतं भागे विंशतिः सा प्रमाणतः ॥
 सममेतेन यवसं भारः स्याद्द्रोणसंख्यया ॥ ८२ ॥
 आर्द्रस्य यवसस्यैतत्प्रमाणं समुदाहृतम् ॥
 शृष्काणां च लघूनां च वृक्षाणां च महीयते ॥ ८३ ॥
 ततः स्याद्द्विगुणो भागो ये चान्ये लघवो हुमाः ॥
 गर्भितानां पुनर्विद्धि त्रिभागोऽं प्रदापयेत् ॥ ८४ ॥
 फलितानां तृणानां तु अर्धभागं प्रदापयेत् ॥
 गात्रसेके च तैलस्य द्रोणो द्विकुडवं भवेत् ॥ ८५ ॥
 तथेवोत्तरपानेषु द्रोणे स्यात्प्रस्थसंस्थितम् ॥
 भवेत्कौडविकोरैर्निर्नागस्योत्तरवस्तिषु ॥ ८६ ॥
 श्रोतसोः फटपोश्चैव कुडवं कुडवः पृथक् ॥
 अनुपेके च तैलस्य द्रोणे द्वे कुडवं भवेत् ॥ ८७ ॥
 मेयीचूर्णार्धकुडवं घृतस्य कुडवं तथा ॥
 शिरसो ब्रक्षणे दद्यात्कृत्तोपशमने हितम् ॥ ८८ ॥
 उत्कृष्टक्षयभागेषु कुडवार्धं विधीयते ॥
 दीपतेले च कुडवं प्रमाणे विद्धि पार्थिव ॥ ८९ ॥
 अण्डकोशशिरोभ्यङ्गे कुडवं च प्रमाणतः ॥
 योगाद्द्विगुणमेवाऽऽहुः सर्पिः क्षीरं प्रमाणतः ॥ ९० ॥
 द्रोणे दशपलं ज्ञेयं गुडस्य लवणस्य च ॥
 भुक्तस्त्रेहप्रमाणेन मूत्रसौवीरिके तथा ॥ ९१ ॥
 मूत्रं सौवीरकादर्थं मात्रायोगं प्रदापयेत् ॥
 †दधिमेदकदुग्धानां मद्यस्य च नराधिप ॥ ९२ ॥
 द्रोणं प्रमाणतो ज्ञेयं द्याढकं तु तथैव च ॥
 मृगाणां महिपादीनां जाङ्गलोदकपक्षिणाम् ॥ ९३ ॥

† 'अनुवासे तु या मात्रा' इति पाठो भवेत् ।

१. क. °र्णार्धकु° । २ ग. द्रोणे । ३ क. °त्रिनाग° । ४ ग. °वः स पृथक्पृ° ।
 ५ क. °कोशे शि° । ६ क. कुडवम्य ।

पलान्मांसस्य पञ्चाशज्ज्ञेयानि द्रोणसंख्यया ॥
 स्नेहस्य कुडवश्चात्र दध्नश्चार्धोदकं भवेत् ॥ ९४ ॥
 द्रोणत्रिकटुकस्यापि रससंस्कारतः परम् ॥
 दध्ना पलसंयुक्तं गुडपिण्डसमं घृतम् ॥ ९५ ॥
 पूर्वाह्ने भोजयेन्नार्गं प्रतिपीतमतन्द्रितः ॥
 भुक्त्वा तौ नु पिबेद्वाऽपि पीत्वा मुञ्जीत वा रसम् ॥ ९६ ॥
 मांसस्नेहरसैर्धुक्तं सापाह्ने भोजयेत्ततः ॥
 निष्पावमात्रो नागानां कल्कस्तीक्ष्णाञ्जनस्य च ॥ ९७ ॥
 अर्घ्यं मध्यमस्यापि मृदुनो द्विगुणं भवेत् ॥
 कल्काञ्जनात्पादहीनं ज्ञेयं चूर्णाञ्जनं तृप ॥ ९८ ॥
 भेषजानां दशपलं द्रोणं चूर्णस्य दापयेत् ॥
 पलानि विंशतिं चैव चत्वारि च नराधिप ॥ ९९ ॥
 रसप्रस्थस्तु विज्ञेयो भिषजान्नावचारणे ॥
 मापाणां द्वादश द्रोणीं तुलामारोप्य धारयेत् ॥ १०० ॥
 सममेतेन पवसो भारः स्याद्द्रोणसंख्यया ॥
 अतः परं तु गतयः प्रवक्ष्यन्ते यथाबलम् ॥ १०१ ॥
 श्रेष्ठमध्यजघन्यानां गजानामनुपूर्वशः ॥
 परं तु विद्यादध्वानं श्रेष्ठस्य दशयोजनम् ॥ १०२ ॥
 मध्यमस्य परं विद्यादध्वानं सप्तयोजनम् ॥
 परं जघन्यस्य पुनः पञ्चयोजनमुच्यते ॥ १०३ ॥
 विनीतानां यथाशास्त्रं गतयश्चैव पार्थिव ॥
 सप्त पञ्च च चत्वारि विनीता या हि धेतुकाः ॥ १०४ ॥
 एतद्विधा प्रमाणं स्यान्मानोन्मानं च हस्तिनाम् ॥
 क्रमयोगात्क्रियायुक्तया ऋतुयोगास्तथैव च ॥ १०५ ॥
 सत्त्वप्रकृतिसात्स्यानां विशेषो वयसस्तथा ॥
 परिवारेण कारस्त्र्येन वक्ष्यते राजसत्तम ॥ १०६ ॥
 यः प्रमाणं न जानाति मानोन्मानं च तत्त्वतः ॥
 वयःप्रकृतिसात्स्यानां वर्ष्मणां च यथातथम् ॥ १०७ ॥

* 'ऋतुयोगात्पथेऽथ' इति तु स्यात् ।

१ ग. द्रोणे त्रि० । २ क. तु । ३ क. निष्पावमात्रे । ४ क. रा. ग. प्र-
 शन्ने । ५ म. ग. °नां नागाना० ।

विधाया पवसस्यापि स्नेहादीनां तथैव च ॥
 अभ्यञ्जनाञ्जनादीनामन्नः कर्मसु मुञ्चति ॥ १०८ ॥
 मानोन्मानप्रमाणानां विज्ञाता श्रेष्ठ उच्यते ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०९ ॥ ३३८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महासेगस्थानेऽन्न-
 । समाचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यमुपस्थितम् ॥
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यमब्रवीद्ब्रह्मदत्ता वरः ॥ १ ॥
 भगवन्गुणमाहात्म्यं सर्वं तव तपोमयम् ॥
 मातुश्च तव दिव्यत्वं पितुश्च विपुला गुणाः ॥ २ ॥
 कर्थातं *भवतः सर्वमेतदेवमशेषतः ॥
 इवस्मितेनाग्निवेशेन गौतमेन तर्थापिभिः ॥ ३ ॥
 यथा त्वं पवनाहारः शीर्णपर्णाम्बुभोजनः ॥
 वने विचरेवाग्साधं प्रभिन्नैर्वरवारणैः ॥ ४ ॥
 अतस्त्वां विनयाधानादिमं पृच्छामि हस्तिषु ॥
 त्वं हि तेषां विजानासि सहवासेन चेष्टितम् ॥ ५ ॥
 पृथिव्यां वननागानां किं त्वमेकश्चिकित्सकः ॥
 अयान्येऽपि चिकित्सन्ति त्वत्समा वारणान्वने ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 न स्पृशन्ति वने रोगास्त्रिस्थूणप्रभवा गजान् ॥ ७ ॥
 त्वनोत्तेऽत्र समानीतोः प्राजनैरद्कुशैरपि ॥
 वधबन्धपरिक्लिष्टाश्चिन्तयन्तो वनानि च ॥ ८ ॥
 रोगास्तान्संश्रयन्तीह सागरं सरितो यथा ॥
 वनेषु चरतां तेषां न भवन्त्यामया नृप ॥ ९ ॥

* 'भवता' इति तूचितम् ।

† इतः श्लोकत्रयं कपुस्तके नास्ति ।

१ इ. °स्थितः ॥ कृ° । २ क. ख. विदिमते° । ग. श्रीमते° । ३ ख. ग.
 तथापिभिः । ४ क. ख. ग. विचरवा° । ५ ग. °नात्ते आममा° । ६ ग. °ताः खन° ।

केवलं पञ्चदश च वने मरणहेतवः ॥
 ये मया बहुशो दृष्टाश्चरता सह हस्तिभिः ॥ १० ॥
 गजानां विविधैर्द्रव्यैरेषं चाप्यागन्तवो व्रणाः ॥
 न भवन्ति वने सौरुपात्कामतश्छन्दतः सदा ॥ ११ ॥
 तत्र शृणु महाराज हेतून्मृत्युषु हस्तिनाम् ॥
 पर्वतात्पतनं, पङ्को विपवल्ली जराऽनलः ॥ १२ ॥
 कूपः प्रतिगजो ग्राहो विशुल्लब्धो भुजंगमः ॥
 अलङ्घ्यमस्तथा व्याडो घाल्ये मातुर्विवर्जनम् ॥ १३ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव हेतुभिर्वा रणा वने ॥
 त्रियन्ते न हि नागानां त्रिस्थूणाज्जापते त्रयम् ॥ १४ ॥
 अङ्गराजस्ततो भूपः पालकाप्यं तु विस्मितः ॥
 वचनं प्रत्युवाचेदं शिष्यभावादशङ्कितः ॥ १५ ॥
 भगवन्किं वनस्थानां न सन्ति पवनादयः ॥
 नागानां त्रिविधा दोषा न चैते सप्त धातवः ॥ १६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवानुत्तरं विदितोत्तरः ॥
 पालकाप्यस्ततो दृष्ट्वा सहवासं च हस्तिनाम् ॥ १७ ॥
 सात्स्यं नाम महाराज यथैवाऽऽत्मा तथा स्मृतम् ॥
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि सह तैरात्मनो गुणैः ॥ १८ ॥
 तच्च जन्मसमाचारैः प्रहृष्टेन्द्रियमानसैः ॥
 न द्रूपयति वातादीन्दोषान्सततसेवया ॥ १९ ॥
 ते चादुष्टा न रोगाय भवन्ति वनहस्तिनाम् ॥
 आहारोचारयोगो हि सात्मीभूतो गुणावहः ॥ २० ॥
 तत्राऽऽहारात्मकं सात्स्यं वृक्षभङ्गास्वृणानि च ॥
 त्वग्मूलं पादपानां च घाल्ये मातुः पयो जलम् ॥ २१ ॥
 एतदाहारजं सात्स्यं प्रोच्यते वनहस्तिनाम् ॥
 जलपांशुममापीनां शयनस्थानकर्मणाम् ॥ २२ ॥
 विद्वाराहारचेशानां स्ववशेनोपसेविनाम् ॥
 एतदाचारजं सात्स्यं प्रोच्यते वनहस्तिनाम् ॥ २३ ॥
 श्रुत्वा चेदं ततो वाक्यं पुनः प्रोवाच पार्थिवः ॥
 यद्येते वृणमात्रेण भगवन्मृत्स्तिनो गजाः ॥ २४ ॥

हन्त तेनैव पुष्पन्तां तद्धि तेषां सुखावहम् ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ २५ ॥
 अनुनेतुं नरपातिं हेतुभिः स्पष्टलक्षणेः ॥
 न संशयस्तृणप्राणास्तृणसात्म्यास्तृणप्रियाः ॥ २६ ॥
 मृगाः सर्वे वनचरा विशेषेण तु हस्तिनः ॥
 कारणेन च येनैषां केवलं न तृणं हितम् ॥ २७ ॥
 शेषांश्च वनजा भक्ष्या ग्राम्याणां तन्निबोध मे ॥
 निरवग्रहता राजन्दन्तिनां परमं सुखम् ॥ २८ ॥
 ये च तस्या गुणास्तेषां तन्मे निगदतः शृणु ॥
 यदीदृते तत्कुरुते सर्वयन्यन्मतङ्गजः ॥ २९ ॥
 विहाराहारचेष्टासु स्वतन्त्रो निरवग्रहः ॥
 तस्याभिप्रापसंवृत्तेः प्रीतिः प्रीतिर्ध्रुवं बलम् ॥ ३० ॥
 चलिनो दीप्यतेऽस्याग्निदीप्ताग्नेर्धातवः समाः ॥
 धातुसात्म्याश्च रोगाणां सर्वेषामपकर्षणम् ॥ ३१ ॥
 गजानामुदकं राजन्प्राणानाहुर्मनीषिणः ॥
 विशेषेण तु नागानां प्रायेण जलशौषधम् ॥ ३२ ॥
 अतो वनगजा राजन्नष्टरोगास्तृणोदकैः ॥
 एतत्सर्वं विषयेस्तमाहाराचारकर्मसु ॥ ३३ ॥
 ग्राममानीतमात्राणां जायते वनहस्तिनाम् ॥
 ततः स्वच्छन्दचेष्टानां निवृत्त्या तंप्यते मनः ॥ ३४ ॥
 वर्धते च मनोदुःखं न बलं नाग्निजं बलम् ॥
 तेषामग्निप्रहीणानामसात्म्यस्य च भोजनात् ॥ ३५ ॥
 जायन्ते धातुवैषम्याद्विकारा दोषसंभवाः ॥
 तेषां तु क्थबन्धाभ्यां लाभालाभाश्च भोजनात् ॥ ३६ ॥
 अशय्यादुःखशय्याभ्यां धेनुकानां च वर्जनात् ॥
 प्ररोधात्सततं स्थानात्कीमचारनिवारणात् ॥ ३७ ॥
 ग्रामवासेऽप्यनुद्विग्नास्तेऽप्यरोगा मतङ्गजाः ॥
 अयं तु सुमहान्हेतुर्गजानां वनवासिनाम् ॥ ३८ ॥

१ क. केवलेन । २ क. °पा वनगजा । ३ क. ग्रामाणां । ४ क. तस्य ।
 ५ क. यद्वाहते । ६ क. °प्यमानसि° । ७ क. ए. धातुः सा° । ८ क. गनवना ।
 ९ क. °र्धसं विहा° । १० क. तृप्यते । ११ क. °त्वामाद्य रतिना° ।

आरोग्ये चाप्रमोदे च तृणैरेव बलार्जने ॥
 आदिसर्गे हि करिणः स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३९ ॥
 देवानां वाहनार्थापि वारणाः प्रतिगच्छत ॥
 वृक्षभङ्गतृणाद्वारा बलवन्तो निरामयाः ॥ ४० ॥
 विचरिष्यथ रम्येषु वनेष्विति महात्मना ॥
 स वरो ब्रह्मणा दत्तो देवप्रतिपा महीपते ॥
 वर्तते च न रोगेषु वत्स्पत्यपि च नित्यशः ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

अथ तु वनरतानां पीतकापोतिकानां
 रतिकरकलभानां धेनुकानां तथैव ॥
 श्रमगुरुनपनानां कामिनीनां द्विधाऽपि
 श्रपति वनचराणां नैव कार्यं गजानाम् ॥ ४२ ॥
 बहुलकमलखण्डेष्वाल्पतोयेषु नागा
 विपुलतरुलताभिर्गूढतीरेषु चैव ॥
 कुमुदकुवलयैर्भूषितामेषु(?)राज-
 न्मुखतरमवगाह्य श्लिष्टमांसा भवन्ति ॥ ४३ ॥
 न रसघृतगुणैर्वा भोजनानां गुणैर्वा
 गुडलवणगुणैर्वा पुष्टिमिच्छन्त्यरष्ये ॥
 अथ वनमृगतीक्ष्णैर्नादिता नागसिंहा
 वनगुणफलपुष्पैः पुष्टदेहा नरेन्द्र ॥ ४४ ॥ ३८२ ॥
 अविपिननिजकुञ्जाकर्षिता रोगयुक्ताः
 पुनरपि निरुजस्ते सिद्धसंघोपदेशात् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने (सात्म्या)
 सात्म्यार्वाश्रयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरेकाग्रं महर्षिममितीजसम् ॥
 हास्तशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पत्त्वया प्रोक्तं निखिलं सात्म्पनिश्चयम् ॥
 जायन्ते दन्तिनां रोगा ह्यसात्म्यादिति निश्चितम् ॥ २ ॥
 तेषां तत्त्वेन विज्ञातुं परिमाणं महामुने ॥
 अहमिच्छामि धर्मज्ञ व्याधीनामखिलेन हि ॥ ३ ॥
 अध्यायानां तथा तेषां परिमाणं च वेदितुम् ॥
 ये चाप्यागन्तवो रोगास्तथा ये चापि मानसाः ॥ ४ ॥
 तेषां तत्त्वेन विज्ञानं भगवन्बभूवुर्महसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा, पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 संग्रहं शृणु मे राजन्स्य शास्त्रस्य तत्त्वतः ॥
 रोगाणां चैव सर्वेषामध्याया ये च संख्यया ॥ ६ ॥
 स्थानानि च पथा विद्याद्विभक्तान(न्य)नुपूर्वशः ॥
 वारणानां चिकित्सार्थं शृणु मे सर्वमेव तत् ॥ ७ ॥
 वनानुचरितोऽध्यायः प्रथमस्तत्र संख्यया ॥
 द्वितीयोऽन्नसमाचारस्तृतीयः सात्म्पनिश्चयः ॥ ८ ॥
 चतुर्थः संग्रहाध्यायः शास्त्रस्यास्य विनिश्चयः ॥
 गजरक्षणविन्यासः शिष्योपनयनं ततः ॥ ९ ॥
 तथा रोगविभक्तिः स्वाब्ज्वरोत्पत्तिरतः परम् ॥
 *पालकास्तु ततो ज्ञेया दश तानामतः शृणु ॥ १० ॥
 श्वद्वौ बालश्च विज्ञेयस्तृतीयश्चापि पकलः ॥
 मृदुग्रहश्चतुर्थश्च पञ्चमः कुक्कुटः स्मृतः ॥ ११ ॥
 षष्ठं तु तं विजानीयादेकाङ्गग्रहसंज्ञितम् ॥
 प्रसृप्तः सप्तमो ज्ञेयः कृटशप्यष्टमो भवेत् ॥ १२ ॥
 नवमः पुण्डरीकारूपो महापालक एव च ॥
 दशमः परिसंख्यातः पाकलेष्वेकसंख्यया ॥ १३ ॥
 अतः स्कन्दान्विजानीयाधीनेव तु विनिश्चयात् ॥
 अन्तर्बहिःशाप्यायामो व्याविद्धस्कन्द एव च ॥ १४ ॥

* 'पाकला' इति पाठ एव साधीयान् । अत एवामे पाकलाध्यायेऽपि 'पन-
 तीति पाकल.' इति व्युत्पत्तिर्दृशिता ।

१ म. विन्यादि° । २ क. रोगविभक्तः । ३ क. °हमिज्ञानम् ॥ प्र° ।
 ४ क. °य. कुट° ।

पाण्डुरोगास्त्रयो ज्ञेयाः पुराणकृशसंज्ञिताः ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाश्चैव संख्यया ॥ १५ ॥
 पञ्चानाहास्ततो ज्ञेयास्त एव भेदसंख्यया ॥
 अत्याशितोऽथ प्रथमस्त्वेक एव विनिश्चितः ॥ १६ ॥
 त्रिविधं तु विजानीयाद्वातोन्मथितसंज्ञितम् ॥
 वातोपरुद्ध एवात्र ज्ञेयः संसक्त एव च ॥ १७ ॥
 असंसक्तश्च विज्ञेयस्त्रयविधलक्षणाः ॥
 धान्यप्रदुष्टं जानीयाद्विविधं परिसंख्यया ॥
 प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च जानीयात्तं नराधिप ॥ १८ ॥
 ततः स्यान्मृत्तिकाजग्धः सान्निपातिक एव च ॥
 इत्यानाहाः समुद्दिष्टाः शृणु मूर्च्छास्ततः परम् ॥ १९ ॥
 अत्यर्थभोजनान्मूर्च्छां विदग्धाश्चैव भोजनात् ॥
 धान्यमूर्च्छां ततो ज्ञेया स्नेहमूर्च्छां ततः परम् ॥ २० ॥
 वातात्पित्तात्कफाश्चैव संनिपातात्तथैव च ॥
 उदकान्मार्गमूर्च्छां च मद्यमूर्च्छां च कीर्तिता ॥ २१ ॥
 पयसाद्वाऽपि विज्ञेया मूर्च्छा सा द्वादशी भवेत् ॥
 इत्येता द्वादश प्रोक्ता मूर्च्छाः पार्थिवसत्तम ॥ २२ ॥
 शिरोरोगास्त्वतस्त्वन्ये सप्तैव परिसंख्यया ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥ २३ ॥
 शोणिताज्जायते चान्यः कृमिजस्त्वभिघातजः ॥
 पादरोगास्ततो ज्ञेयास्त्रिंशत्तु परिसंख्यया ॥ २४ ॥
 उत्कारकी ततः पूर्वं कारकी तदनन्तरम् ॥
 नाडीजातस्त्रुतीपः स्यात्ततः संराष्ट्र एव च ॥ २५ ॥
 गन्धभेदं ततो विद्यात्पूपकेशं ततः परम् ॥
 विघ्नावकस्ततस्त्वन्यः केशग्रन्थिः सविप्लुतः ॥ २६ ॥
 समन्तकेशश्च भवेत्कचकेशश्च कीर्त्यते ॥
 कदम्बपुष्पो विज्ञेयः सफुल्लोऽथ कुठारकः ॥ २७ ॥

१ ख. वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लेष्मिकश्चैव संख्यया । २ क. °धानां हस्त° ।
 ३ क. इत्याहाराः । ४ ख. विन्धात्पू° ।

फुल्लपादरक्ततो ज्ञेपरतया भिन्नस्त्रोऽपरः ॥
 स्फुटितैर्दनुंन्दन्तैः(?)श्च त्वन्पेर्वाऽपि नस्त्रैर्भवेत् ॥ २८ ॥
 †शरन्नद्धोऽथ विज्ञेयो †दधुकेशस्तथैव च ॥
 †प्रंगुल्मकेशो गम्भीरस्तथा चर्मतलोऽपरः ॥ २९ ॥
 क्षतो निर्मूलितश्चैव तथा केशः सलोहितः ॥
 स्थाण्वाहतः क्षीणतलस्त्रैश्च चाम्प्यन्तरीकृतः ॥ ३० ॥
 निष्पिष्टो मांसकेशश्च तथा स्थानरतोऽपरः ॥
 इत्येष पादरोगार्णा संग्रहः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥
 व्यापदां तु पुनः संख्यां कीर्त्यमानां निबोध मे ॥
 व्यापदं विद्धि तैलेन सर्पिषा तदनन्तरम् ॥ ३२ ॥
 तृतीयां वसया विद्याच्चतुर्थीं पयसा तथा ॥
 †धान्याच्च पञ्चमीं विद्यान्मद्यारपणीमथापि वा ॥ ३३ ॥
 उदकाहुं पधान्याच्च व्यापदोऽष्टाविति स्मृताः ॥
 शोफानां संग्रहश्चात्र सप्तानां संग्रहक्षपते ॥ ३४ ॥
 मन्वाशोफश्च विज्ञेयः सगदाशोफ एव च ॥
 द्रोणीकशोफश्चाप्यन्यो व्यवच्छिन्नस्तथैव च ॥ ३५ ॥
 शाल्मलीस्कन्धशोफश्च कदलीस्कन्ध एव च ॥
 शुद्धशोफश्च विज्ञेयः सप्तमः परिसंख्यया ॥ ३६ ॥
 †संग्रहस्त्वक्षिरोगाणामत ऊर्ध्वं भ्रंक्षते ॥
 प्राचारकी तु प्रथमस्त्वौदकी तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥
 अण्डाक्षस्त्वथ फाचाक्षो नापंभेक्षी तथैव च ॥
 प्रतिनुन्नस्ततो ज्ञेयो निष्येपहस्त एव च ॥ ३८ ॥
 †दिङ्गुनिष्पारतदन्धश्च †दिङ्गुद्वारिहस्तस्तथा ॥
 ऊष्मापरिगतस्त्वन्य*श्चर्मच्छिद्यस्ततः परम् ॥ ३९ ॥

* 'अनुद्धतेः' इति स्वप्ने । † 'शरन्नद्ध' इति त्वप्ने लिख्यते । † 'दद्रुकेश' इति त्वप्ने
 † 'प्रंगुल्मकेश' इति त्वप्ने । † 'तथा चान्यः शरीरकृतः' इत्येष पाठ उचिन उत्तर-
 ग्रन्थानुरोधात् । † अग्रे व्यापदध्याये प्राञ्चव्यापन्निरूपिता, ततो धान्यव्यापन् ।
 * 'दुपधाना' इति तु वरम् 'उपधाव्यापदो वर्णनात् । † 'संग्रहक्षते' इति तु शुक्लम् ।
 † अष्टादशस्य शोफचिकित्सितस्य, एकोनविंशत्याक्षिरोगचिकित्सितस्य, मध्ये स्येद-
 शान्तिरक्षाध्यायावपि सः । * अग्रेऽक्षिरोगाध्याये तु 'धर्मादिष्ट' इत्युपलभ्यते ।

१ क. प्रंगुल्मकेशो । २ रा. निष्पिष्टो । ३ क. स्मृतः । ४ रा. प्रचर्यते

*श्रोतोन्धो बुद्धुदी चैवाक्षिपाकस्तथैव च ॥
 +पाटलाख्यश्च विज्ञेपो †दण्डाख्यश्च ततः परम् ॥ ४० ॥
 मुञ्जोऽथ मुञ्जजालश्च लोहिताक्षस्तथैव च ॥
 पिटकाक्षश्च विज्ञेय इत्येते विंशतिः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 इत्येतत्प्रथमं स्थानं महारोगाभिसंज्ञितम् ॥
 एतच्छतं तु रोगाणामष्टौ चैव नराधिप ॥ ४२ ॥
 कीर्तितं ते मया सम्पद्यथौबदनपूर्वशः ॥
 अध्यायाथात्र संख्याता अष्टादश महीपते ॥ ४३ ॥

अथातः क्षुद्ररोगाणां स्थानं सम्पदप्रवर्तते ॥
 वमथुः प्रथमस्तत्र स चापि द्विविधः स्मृतः ॥ ४४ ॥
 आगन्तुर्दोषजश्चैव दोषजः स चतुर्विधः ॥
 वातजः पित्तजश्चापि कफजः संनिपातजः ॥ ४५ ॥
 ततः परमतीसारो द्विविधः परिकीर्तितः ॥
 पकाशयसमुत्थस्तु तथैवाऽऽमाशयोद्भवः ॥ ४६ ॥
 स च दोषविभागेन चतुर्धा परिकीर्तितः ॥
 पुनश्च सप्तधा भिन्नो दुष्टधान्यादिभेदतः ॥ ४७ ॥
 एवमेकादशविधस्त्वतीसारो विभागतः ॥
 मदनारूपस्त्रुणैः शोपी कर्मातिनीत एव च ॥ ४८ ॥
 विपाशितस्ततो टूपी सर्पातिः स्फोटिकी ततः ॥
 दिग्धविद्धोपवादाख्यः पूर्वोद्धोऽथ एव च ॥ ४९ ॥
 विसर्पो हृदयस्काली *बलक्षणी तथैव च ॥
 पर्ण्डुधा मेहनक्षणी तस्माद्धस्तग्रहोऽपरः ॥ ५० ॥
 हस्तेनोन्मथितं विद्याद्विभागः पद्भिधस्ततः ॥
 प्रथमः सप्तरात्रेण प्राणास्त्यजति वारणः ॥ ५१ ॥

* 'श्रोतोन्धः' इति लूचितम् । + 'पाटलाक्ष' इति त्वग्रानुरोधेन । † 'दण्डाक्ष'
 इति त्वग्रे । * 'बलक्षणी' इत्यग्रे ।

१ क. °ताख्यस्त° । २ क. °था वेदानु° । ३ ख. कर्माभिनी° ।
 ४ क. दूषा । ५ सर्पति । ६ क. °टिका त° । ७ क. पूर्णो विद्धोऽथ । < क. सः ।
 ९ क. तस्माद्धस्ताग्रहापरः ।

अष्टरात्रेण चाप्यन्यो नवरात्रेण चापरः ॥
 एकश्च दशरात्रेण प्राणानादाप गच्छति ॥ ५२ ॥
 एकश्रेकादशं प्राप्य द्वादशीमपि चापरः ॥
 इत्येष षड्विधः प्रोक्तो हस्तोन्मथितसंज्ञितः ॥ ५३ ॥
 उत्कर्णको वातगतिर्मन्यास्तम्भो मदक्षयः ॥
 कृशस्तथा बलक्षीणः श्लेष्माभिः^१स्त्रिभ्र एव च ॥ ५४ ॥
 सात्प्यानुलोमिकश्चैव तलकाशी ततःपरम् ॥
 गलग्रहश्च विज्ञेयो व्याधिः सिद्धार्थकस्तथा ॥ ५५ ॥
 भूतग्रहस्त्वथो वातकुण्डली भारपीडितः ॥
 उन्मादापस्मृती लुप्त उदावर्तः प्रगुल्मिकः ॥ ५६ ॥
 पत्रकृमिस्ततो ज्ञेय उरसि क्षत एव च ॥
 शोणित्वाण्ठी समाख्यातो यवगण्डशिरास्त्वतः ॥ ५७ ॥
 चर्मकीलो जठरको बालानां चैव रक्षणम् ॥
 भवसभ्रस्ततो ज्ञेयो रात्रिसिप्तस्तथापरः ॥ ५८ ॥
 मूत्रसङ्गास्ततो ज्ञेयाः पटेव परिसंख्यया ॥
 भिन्नवस्तिश्च विज्ञेयो गात्रमूत्री तथैव च ॥ ५९ ॥
 परिमूत्री तथैवान्यः पिष्टमेही च वारणः ॥
 ततः शोणितमेही च तथाऽन्यो जातशर्करः ॥ ६० ॥
 इत्येते षट्समुद्दिष्टा मूत्रसङ्गा पपाक्रमम् ॥
 अधातः सृत्तिकारोगा सप्तमी रदनामयाः ॥ ६१ ॥
 देवागन्तुजरायोगसमस्तव्यस्तदोषजाः ॥
 चेतोभ्रंशस्तथा प्रोक्तः शूलद्वितपमेव च ॥ ६२ ॥
 चत्वारः शारदाश्चैव जलगण्डस्ततः परम् ॥
 शीतस्कन्धश्च विज्ञेयो मक्षिकादष्ट एव च ॥ ६३ ॥
 एकादश च्छवीशोपा मृत्तिकाध्याप एव च ॥
 कृमिकोष्ठश्च विज्ञेयः क्षयश्चापि सुदुर्लभः ॥ ६४ ॥
 क्षयो दशविधश्चैव दीर्घक्यं च घनुर्विधम् ॥
 धातुदोषक्षपात्सीगश्चत्वारोऽन्येऽपि दुर्बलाः ॥ ६५ ॥

१. श्लेष्माभिव्यक्त इति त्वये ।

प्रकृत्या दुर्बलश्चैव व्याधिना दुर्बलोऽपरः ॥
 अत्यूषधोपयोगाच्च चेतुर्थे वयसि स्थितः ॥ ६६ ॥
 संग्रहः संग्रहाश्चान्ये प्रभिन्नानां प्रचक्षते ॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्संनिपातात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 क्रमयः कर्णवालोत्था कर्णरोगास्ततः परम् ॥
 अभक्तच्छन्दो ग्रासोपरुद्धो द्रोणीकपञ्चकम् ॥ ६८ ॥
 अतिपातस्ततश्चान्यत्तथा स्याद्गुल्मपञ्चकम् ॥
 वातपित्तकफैर्गुल्माः संभवन्ति त्रयस्त्रिभिः ॥ ६९ ॥
 शोणितज्जापते चान्यः संनिपातात्तथैव च ॥
 हृद्रोगाश्च ततो ज्ञेया वातपित्तकफात्मकाः ॥ ७० ॥
 अतश्च गात्ररोगाः स्युश्चत्वारः संप्रकीर्तिताः ॥
 वातात्पित्तात्कफाच्चैव संनिपातात्तथाऽपरः ॥ ७१ ॥
 आगन्तुगात्ररोगाश्च पठेवैते प्रकीर्तिताः ॥
 इत्येतत्क्षुद्ररोगाणां स्थानं सम्यक्प्रकीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 इह सप्ततिरध्यायाः सचतुःषष्टिरिष्यते ॥
 सर्वेषामेव रोगाणां रोगज्ञानं प्रचक्षते ॥ ७३ ॥
 साध्यासाध्यत्वयाप्यत्वादुत्पत्तिश्च सलक्षणा ॥
 तथा ये मानसा रोगास्तथैवाऽऽगन्तवश्च ये ॥ ७४ ॥
 तेषां यः संविभागस्तु यथावत्संप्रवक्ष्यते ॥
 प्रथमे च द्वितीये च स्थाने सम्पद्नराधिप ॥ ७५ ॥

ज्ञानप्राप्तयस्य नृत्पिण्डस्य स्थानस्मृतः प्रचक्षते ॥
 संग्रहः क्रमयोगेन शृणु तन्मे नराधिप ॥ ७६ ॥
 प्रथमं द्विजणीयोऽत्र सद्यःक्षतमतः परम् ॥
 पठत्यपोपचारोऽत्र त्रणोपकमलक्षणः ॥ ७७ ॥
 द्वादशोपक्रमो गर्भामनाध्यापस्ततः परम् ॥
 गर्भावक्रान्तिरस्मात्स्पाच्छरीरनिचपस्तथा ॥ ७८ ॥
 शस्त्राग्निपन्नर्माणधी शल्योद्धरणविद्रधी ॥
 त्रणनाडी शिराव्यूहव्याधिर्नाडी च दन्तजाः ॥ ७९ ॥

अधिदन्तशिराच्छेदमर्मैरण्डास्तथाऽबुंदाः ॥
 मर्मविद्धो दोषगतिर्दग्धं लूताः सकीटकाः ॥ ८० ॥
 व्यालाः मदेशाः शैघ्राणि क्षारो भ्रमचिकित्सितम् ॥
 मूढगर्भापनपनं दन्तोद्धरणमेव च ॥ ८१ ॥
 त्रयद्विशदिहाध्यायाः शल्पस्थाने भकीर्तिताः ॥
 तृतीयं स्थानमेतच्च योगांश्चान्न निबोध मे ॥ ८२ ॥
 भ्रमं घृष्टं क्षतं दग्धं विद्युत्क्षारतुपारतः ॥
 संतापोऽर्कामितश्चेति पङ्क्तिं पद्मपद्मवाः ॥ ८३ ॥
 वातपित्तकफेभ्योऽसृग्भेदः संतापतस्तथा ॥
 दोषैः समस्तेर्व्यस्तैश्च चतुरो विद्रधीन्विदुः ॥ ८४ ॥
 मूढगर्भश्च शल्पं च तथा पश्चाधिदन्तकः ॥
 व्यौलेरण्डार्बुदालूता कीटचूर्णे विचूर्णितः ॥ ८५ ॥
 अष्टाविंशतिरित्येते रोगाः शल्पसमाश्रयाः ॥
 तृतीयं परिसंख्यातमिति स्थानं नराधिप ॥ ८६ ॥

चतुर्थमुत्तरं स्थानमत ऊर्ध्वं प्रचक्षते ॥
 एतन्नपाणां स्थानानां परिवाराभिसंज्ञितम् ॥ ८७ ॥
 स्नेहपानं प्रथमतस्त्वन्नपानविधिस्तथा ॥
 अथ स्नेहविकल्पश्च वस्तिसिद्धिरतः परम् ॥ ८८ ॥
 स्थानाध्यापस्ततो ज्ञेयो नस्पदानमतः परम् ॥
 अञ्जनानि च जानीपाद्यवसाध्याय एव च ॥ ८९ ॥
 रसदीर्घविपाकश्च शोभाश्चापि ततः परम् ॥
 आयुर्ज्ञानं वयोज्ञानं नक्षत्रारिष्टमेव च ॥ ९० ॥
 अरिष्टं गुग्गुलीः कल्पपिण्डगुग्गुलुवे च ॥
 लाक्षाप्रदानं लाक्षा च सुरायाः संपयोजितम् ॥ ९१ ॥
 संपदोऽशितपीतस्य सौवीरकविधिस्ततः ॥
 लवणानां तथाऽध्यायः क्रमेण परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
 मतिपानं मदावस्थाः कवलारकवले रतः ॥
 व्यापत्तिः क्षीरदानस्य दूताः श्रीगजसंभवाः ॥ ९३ ॥

किमर्थं हेतुप्रकृतिः प्रतिकर्मसमाह्वयः ॥
 दुष्टदोषपरीक्षा च करीपाध्याय एव च ॥ ९४ ॥
 सुमनोदुर्मनोज्ञानं मदकृमिनिवर्तनम् ॥
 कल्पनाश्वाथ दन्तानामिधुदानमतः परम् ॥ ९५ ॥
 लथुनारोग्यलवणं पांशुदानानि चाप्यथ ॥
 कार्पाकार्यविधिस्तस्मादनुचर्या प्रकीर्तिता ॥ ९६ ॥
 चूर्णोरिष्टं ततो ग्राहो जलहेस्ती जलौकसः ॥
 विचित्रविधिसंभागो लवणाध्याय एव च ॥ ९७ ॥
 गन्धज्ञानं ततो राजन्कटवस्तिस्तथैव च ॥
 वनाध्यायस्ततो राजन्नस्मिंश्शास्त्रे प्रकीर्तितः ॥ ९८ ॥
 उपसर्गविधिश्चान्ते पद्मसूत्रमिति स्मृतम् ॥
 ऊनपञ्चाशदध्याया रोगाः पञ्चदश त्वमी ॥ ९९ ॥
 वस्तिव्यापत्तयोऽप्यष्टौ कवलव्यापदेव च ॥
 लथुनव्यापदेका च तस्य मूर्ध्नि विरेचने ॥ १०० ॥
 दोषद्वयं स्यात्कटुभुग्गद्वावथ जलद्विपः ॥
 गोत्रातङ्का च निर्दिष्टा इत्येतस्मिन्नराधिप ॥ १०१ ॥
 परिवार इति रूपातं स्थानमुत्तरसंज्ञितम् ॥
 स्याच्छास्त्रेऽध्यायपिण्डोऽस्मिन्नेकसप्ततिकं शतम् ॥ १०२ ॥
 शतत्रयं च रोगाणां प्रोक्तं पञ्चदशोत्तरम् ॥
 दश द्वे च सहस्राणि श्लोकानां च नराधिप ॥ १०३ ॥
 इत्येष संग्रहः प्रोक्तः शास्त्रस्यास्य समासतः ॥
 विस्तरेण यथाशास्त्रं तथा सम्पक्प्रर्चक्षते ॥ १०४ ॥
 स्फन्दां चिकित्सते मूलं सिद्धिः कर्माश्रया स्मृता ॥
 प्रमाणं च प्रयोगश्च कालश्च विहितस्त्विह ॥ १०५ ॥
 तस्मान्मूलं चिकित्सायाः पठितार इहोच्यते ॥
 प्रोच्यते शास्त्रतत्त्वज्ञैरेतैस्ताङ्गमसंशयम् ॥ १०६ ॥
 अधीयते चिकित्सां ये केवलामपरिग्रहम् ॥
 न ते विकाराज्जानन्ति ये भवन्त्यवदुश्रुताः ॥ १०७ ॥

१ क. °दोषापरीक्षया च । २ क. °हस्तिज° । ३ क. °स्मिन्नये । ४ क. °मूर्धवि° । ५ ख. गात्रातङ्की । ६ क निर्दिष्ट । ७ ग. मतम् । ८ ख. °चक्ष्यते । ९ क. कर्मसमा । १० क. विहितस्त्वया । ११ ख. परिचार । १२ क. °तत्संगम° ।

सांग्राहिकं वा कवलं तथा वातानुलोमिकम् ॥
 पद्मा पचति भुक्तं च स्यादधोभागिकं च यत् ॥ १०८ ॥
 अनुवासं निरूहं वा तथैवोत्तरवस्तिकम् ॥
 सैहिकं वा विरेकं वा तथा शीर्षविरेचनम् ॥ १०९ ॥
 प्रमाणमुपचारं वा ये न जानन्त्यबुद्धयः ॥
 किं करिष्यन्ति ते मूढाः समरेष्विव भीरवः ॥ ११० ॥
 अनिष्टे त्विदं देयमिदं देयं च निर्वृते ॥
 किंतु प्रतिनये देयं किंचिद्भिन्नपेष्विव ॥ १११ ॥
 इमे वातसमुत्थाना इमे वा रक्तसंभवाः ॥
 संस्रष्टा व्याधयो ये च ये च स्युः सानिपातिकाः ॥ ११२ ॥
 तानविज्ञाय ये कुर्युः कर्म तेषां न सिध्यति ॥
 उत्तरं त्वेनधीयाना न तान्कर्मसु योजयेत् ॥ ११३ ॥
 कर्मज्ञं निस्त्रिलहं च सिद्धिपु प्रति योजयेत् ॥
 यस्तु रोगमविज्ञाय भिषक्कर्म प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥
 तस्ये मिथ्याप्रयोगेण व्याधिर्वर्धेत दन्तिनाम् ॥
 शास्त्रज्ञो वाऽप्यकर्मज्ञः कर्मज्ञो वाऽप्यशास्त्रवित् ॥ ११५ ॥
 उभौ तौ गार्हितौ वैद्यावर्धवेदधरो स्मृतौ ॥
 भैषज्यं योगविहितममृतत्वाय कल्पते ॥ ११६ ॥
 तदेवायोगविहितं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥
 परिवारे तु कुशलश्चिकित्सितविशारदः ॥ ११७ ॥
 कर्माभिज्ञः फुलीनश्च स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ॥
 योगभैषज्यकुशलः शस्त्रकर्मविशारदः ॥ ११८ ॥
 दृष्टोपचारः स्मृतिमान्सोऽप्युत्तम इति स्मृतः ॥
 विशेषान्परतन्त्रेभ्यो गृह्णीपादनसूचकः ॥ ११९ ॥
 संशयं परिपृच्छेद्य यथावित्तपशास्त्रिषु ॥
 ऊहापोहार्थयुक्तश्च जानीते सर्वमेव यः ॥
 स तु श्रेष्ठश्च पूज्यश्च देवानामिव वासवः ॥ १२० ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

१ क. किं वा विभिन्नये० । २ क. तान्विज्ञाय । ३ क. च । ४ क. त्वद-
 धीयानां । ५ क. °स्य सिद्ध्या प्र० । ६ क. कर्मनो । ७ ग. गार्हितौ । ८ ख. ग.
 कर्मज्ञश्च । ९ ग. °यादन्यन० ।

पद्वक्षितं तद्विधिर्नैव कुर्व-

शशास्त्रानुगं मार्गमवेक्षमाणः ॥

सिद्धिं भिषग्गच्छति कर्म चास्य

न विक्रिपां गच्छति वै कदाचित् ॥ १२१ ॥

तस्माद्भिषग्यो गुरुवासखिन्नः

समाप्ततत्रश्च विचक्षणश्च ॥

स हस्तिनामर्हति कर्म कर्तुं

पूज्यश्च नित्यं स नृपेण धीमान् ॥ १२२ ॥ ५०४ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तयायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे महारोग-
स्थाने शास्त्रसंग्रहो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

गजाः सर्ववलश्रेष्ठाः पार्थिवानां जयप्रदाः ॥ १ ॥

तेषाममितसत्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ॥

वलसारविधिज्ञेन नृपेण विजिगीषुणा ॥ २ ॥

यथा तन्मे द्विजश्रेष्ठ वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥

प्रत्यक्षदेवता नागा देवजात्पा धैतस्त्वतः ॥ ४ ॥

स्वामिनश्च भवन्त्येते यस्मात्प्रोक्तास्तु भूमिदाः ॥

राजारूढो गजो भाति गजस्यः शोभते नृपः ॥ ५ ॥

उभयोरविशेषत्वाद्द्राज्ञामात्मसमा गजाः ॥

धुधितास्तृपिताश्चापि व्यापत्सु महतीषु च ॥ ६ ॥

न त्यजन्ति नृपं यस्माद्धान्धवास्तेन वारणाः ॥

विनम्रग्रहणे शिष्या भृत्याश्छन्दानुवर्तनात् ॥ ७ ॥

विक्रीताश्च मदत्ताश्च यान्ति तूष्णीं तु दासवत् ॥

विनये ऋषिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागास्तु राक्षसाः ॥ ८ ॥

निद्रिशदधिकत्वाच्च शत्रं नागा महीपते ॥

स्वयं रक्षन्ति पुष्यन्ति वहन्ति रणमूर्धनि ॥ ९ ॥

प्राणांस्त्वजन्ति कृच्छ्रेण श्रेष्ठाङ्गास्तेन वारणाः ॥
 प्राकारगोपुराट्टालकपाटोद्धाटनादिषु ॥ १० ॥
 भञ्जने मर्दने चैव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ॥
 स्वसैन्यं परिरक्षन्ति परसैन्यं द्रवन्ति च ॥ ११ ॥
 घटाभिर्रचिता नागाः प्राकारा इव दुर्जयाः ॥
 सहसैवाऽऽगतं सैन्यं घटास्था वारणाः पुनः ॥ १२ ॥
 दीपिताः प्रतिरुन्धन्ति सेतुबन्ध इवारणवे ॥
 सहस्रोत्पतिते कार्ये नागारूढो महीपतिः ॥ १३ ॥
 एकाङ्गविजयं कुर्यादेकाङ्गविजयः कुतः ॥
 केलिपतः शिक्षितः शूरः शूरारूढः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
 जयत्येकोऽपि मातङ्गः पट्सहस्राणि वाजिनाम् ॥
 यथा स्वकर्मवच्छीघ्रं प्राप्य मन्दरपर्वतम् ॥ १५ ॥
 भग्नवेगा निवर्तन्ते तथाऽश्वाः प्राप्य कुञ्जरम् ॥
 यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत्पितृहा मातृहा तथा ॥ १६ ॥
 तथा कन्यानृतश्चैव स्त्रीहन्ता गुरुतरुपगः ॥
 क्षत्रियो यां गतिं गच्छेद्युद्धे दृष्टपराङ्मुखः ॥ १७ ॥
 तां गतिं प्रतिपद्येत् यो नागं समरे त्वजेत् ॥
 एकशक्तिप्रहारेण द्वियत्तेऽश्वो नरोऽपि वा ॥ १८ ॥
 सहेत शक्तिघातानां शतं युद्धेषु वारणः ॥
 शरजालाञ्चितमुखः कोऽन्यः शक्तः परं गजात् ॥ १९ ॥
 हन्तुं प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुञ्जरान् ॥
 निशायां नष्टचन्द्रायां समन्तादग्निदीपने ॥ २० ॥
 मर्दने परसैन्यानां कोऽन्यो नान्नात्परः सहेत् ॥ २१ ॥
 मोक्षात्परा गतिर्नास्ति नास्ति वेदात्परा श्रुतिः ॥
 नास्ति कृष्णात्परं भूतं नास्ति पानं गजात्परम् ॥ २२ ॥
 पृथिव्या भूपणं मेरुः शर्वया भूपणं शशी ॥
 नराणां भूपणं विद्या सैन्यानां भूपणं गजाः ॥ २३ ॥

* 'रचिता' इति तु युक्तम् ।

१ क. नागव० । २ क. घण्टाभि० । ३ क. नष्टास्थाः । ग. घटस्थाः ।
 ४ म. ग. दर्पितः । ५ रा. ग. कल्पिनः । ६ म. भवार्थनिच्छीघ्रं । ७ क. म.
 ण मृय० । ८ क. पृथिव्या ।

तत्सौरुषं यत्र संतोषस्तद्राष्ट्रं यत्र पार्थिवः ॥
 तन्मित्रं यत्र विश्वासस्तत्सैन्यं यत्र कुञ्जराः ॥ २४ ॥
 शीलान्तु शोभते रूपं चारित्र्याच्छोभते कुलम् ॥
 पुष्पितं शोभतेऽरण्यं शोभते सैगजं बलम् ॥ २५ ॥
 विभूतेर्भूषणं ज्ञातिः कुलानां भूषणं धनम् ॥
 मदिरा भूषणं स्त्रीणां सैन्यानां भूषणं गजाः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—

नासौ व्ययो यत्र गुणे न लोभो नासौ बुधो येन तपो न तप्तम् ॥
 नासौ पुमान्यत्र हिता न भार्या नासौ नृपो यस्य हिता न नागाः ॥ २७ ॥
 यद्बद्धनमसिंहं तु यद्बद्ध्राष्ट्रमपार्थिवम् ॥
 यद्बद्धौषमशस्त्रं तु तद्बद्धसैन्यमकुञ्जरम् ॥ २८ ॥
 यतः सत्यं ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो धनम् ॥
 यतो रूपं ततः शीलं यतो नागास्ततो जयः ॥ २९ ॥
 शरतोमरचक्रैस्तु नागस्कन्धाहता नराः ॥
 क्षणात्स्वर्गं तु गच्छन्ति तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥ ३० ॥
 प्रासादाशनशय्यासु निपण्णाः शिविकासु च ॥
 वहन्ति प्रमदा राजबुद्धानेषु वनेषु च ॥ ३१ ॥
 क्रीडासु च नरेद्राणां जले पुष्पितपङ्कजे ॥
 स्नापयन्ति गजा हस्तैर्लेम्नपुष्करपुष्करैः ॥ ३२ ॥
 श्रियोऽवतारयन्त्येते मृन्मया इव निश्चलाः ॥
 नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमः सत्त्वा ॥ ३३ ॥
 नास्ति हस्तिसमो योधो नास्ति हस्तिसमो रिपुः ॥
 नास्ति हस्तिसमः कांथो नास्ति हस्तिसमो बली ॥ ३४ ॥
 वारणेषु तु सामर्थ्यं विशेषेणैव दृश्यते ॥
 त्रपाणामपि सैन्यानां विद्यन्ते नैव ते गुणाः ॥ ३५ ॥
 दृश्यन्ते ये सदा राजन्हीनेष्वपि हि दन्तिषु ॥
 चन्द्रहीना यथा रात्रिः सस्यहीना वसुंधरा ॥ ३६ ॥
 गजहीना तथा सेना विस्तीर्णाऽपि न शोभते ॥
 एते चान्येऽपि बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः ॥ ३७ ॥

तस्मात्प्रयत्नतो रक्षेत्स्वपुत्रानिव नित्यशः ॥
 तेषामभितसन्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ॥ ३८ ॥
 प्रोच्यन्ते पादशा युक्ता गजरक्षाधिकारिणः ॥
 धार्मिकाः श्रुचयः सर्वे श्रुतवन्तो विमत्सराः ॥ ३९ ॥
 सत्त्वाभिजनसंपन्नाः सर्वव्यसनवर्जिताः ॥ ४० ॥
 गजभर्तृहिते पुक्ताः समयज्ञाः प्रियंवदाः ॥
 उत्साहबलसंपन्नाः कृतज्ञा लोभवर्जिताः ॥ ४१ ॥
 मौलोस्त्वैहार्पदक्षाश्च ज्ञातिपक्षहिते रताः ॥
 नृपदेशस्य कर्तारस्तत्प्रियान्वेषिणः सदा ॥ ४२ ॥
 मङ्गल्यनामधेयाश्च प्रगल्भा वाग्विशारदाः ॥
 गजाधिकारिणः कार्पा गजकर्मविशारदाः ॥ ४३ ॥
 हस्त्यध्यक्षवशे युक्ता भिपजां च विशेषतः ॥
 भोजनस्थानशयननिर्वाणगमनेषु च ॥ ४४ ॥
 द्रष्टव्याः सह वैद्येन शश्वत्तैरपि वारणाः ॥
 यस्य यत्करणीयं तु तन्निवेद्य महीपते ॥ ४५ ॥
 गजाध्यक्षेण तु पुनः कार्यं च भिपजा सह ॥
 भिपश्वनीतो मेधावी ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिमान् ॥ ४६ ॥
 नृपतुल्यः भिषाभापी महाभोगपरिग्रहः ॥
 वाग्मी प्रगल्भः क्षान्तात्मा धृतिमान्धार्मिकः शुचिः ॥ ४७ ॥
 मौलोऽनुरक्तो मधुरः कुलीनश्च प्रशस्यते ॥
 शब्दार्थन्यायकुशलः शुचिर्मौलो निरामयः ॥ ४८ ॥
 गणितव्यवहारज्ञो गजामात्यः प्रशस्यते ॥
 गजाध्यक्षोऽतिमत्तिमांशरण्यः सृजितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 विनीतः सत्यसंधश्च वयस्थः प्रतिपत्तिमान् ॥
 गजाजीवी गजानां तु हितकार्ये रतः सदा ॥ ५० ॥
 स्वामिभक्तः शुचिर्दक्षो धार्मिकश्च प्रशस्यते ॥
 रहस्यवित्प्रियः गूरो धृतिमान्मृदुदेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

* 'गरीयसः' इति कपुस्तकटिप्पणी ।

१. क. प्रोच्यते । २. ग. °ज्ञा लाभ° । ३. स. ग. °लास्त्राहा° । ४. क. स.
 दृष्ट्याः । ५. स. °शोऽथ म° ।

मृशरीरस्वरोगश्च यन्ताऽद्भुशविभागवित् ॥
 निमित्तोत्पातकुशलशिकित्सितविशारदः ॥ ५२ ॥
 इष्टश्च कुशलोत्साही गजभर्तृहिते रतः ॥
 ईदृग्विधगुणोपेतो महामात्रः प्रशस्यते ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मणः शीलसंपन्नो यज्ञकर्मसु निष्ठितः ॥
 स एवात्पाभिपेक्षी (?) नामारोढा तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 एवंविधगुणोपेतैः परस्परहितैषिभिः ॥ ५५ ॥
 गजौष्टकुलिकैर्वैद्यैर्महामात्रैर्पशोर्षिभिः ॥
 अवेक्ष्यमाणा वर्धन्ते बलवन्तो निरामयाः ॥ ५६ ॥
 प्रहृष्टमनसो मत्ता कामिनः मूर्खिनो गजाः ॥
 शुभव्यञ्जनसंपन्ना भवन्ति वृषकामदाः ॥ ५७ ॥ *
 विधापाऽऽसवपानं तु स्थानशय्यास्वधिष्ठिताः ॥
 यस्य नागास्तु कुशलैश्चिन्त्यन्ते गजचिन्तकैः ॥ ५८ ॥
 नित्यं कुद्वैर्व्यसनिभिरुर्व्येष्टुर्द्विविधैः ॥
 गजकर्मस्वकुशलैर्ज्ञातिपक्षविरोधिभिः ॥ ५९ ॥
 प्रेमादकृद्भिः पिशुनैरसंबद्धमलापिभिः ॥
 तस्य राज्ञः क्षयं यान्ति गजाः सपरिवारकाः ॥ ६० ॥
 अस्मिन्पाल्यमानास्तु भुङ्क्तेऽन्धवधपीडिताः ॥ ६१ ॥

तत्र श्लोकाः—

जगद्धितार्थं जगतः प्रणेत्रा सृष्टा गजेन्द्राः प्रथितप्रतापाः ॥
 तेषां हितान्वेषणतत्परस्तु यः पार्थिवस्तस्य जपोऽग्रहस्ते ॥ ६२ ॥
 † मुञ्जाहित्वा न प्रतिव्रीर्षेणं ज्ञं जयाश्रप्रतिप्रतिर्नहितास्तु ॥
 तपाऽपि नागैः किल तान्निहत्य देवा जयं प्रापितवन्त एव ॥ ६३ ॥
 गजेन्द्रवीर्यैः क्षितिपः क्षितीशान्मुष्टुपुदीर्गान्दपचित्तसंधैः ॥
 हन्यात्प्रसद्यैव विदुर्ववस्तान्निसेहो यथा क्षुद्रमृगान्वनस्थान् ॥ ६४ ॥

* गजरसाधिकारी, गजाधिकारी, वैद्यः, गजामात्यः, गजाध्यक्षः, गजानीपी,
 महामात्रः, आरोडा, एयमष्ट कृत्यानि—इति कपुस्तकटिप्पणी । † 'मुरारिणाः' इति
 कदानित्वात् । ‡ सत्त्वा इति सत्त्वरथा इति वा स्थान् ।

१ ग. *वाऽऽत्मापे° । २ क. °नाष्टाकु° । ३ क. प्रनेऽगमाणा । ४ ग.
 सुपिनो । ५ क. प्रसार° । ६ क. अमग्यहात्माना । ७ क. टिप्पणीगतः 'इत्यादि
 पूर्व' एतिसूत्रभेदा रथाध्यपत्तिप्रतिवृत्तिनाथ' इति । ८ ग. क्षितिचं । ९ क. °न्मिरा य° ।

हयाश्च भूमावपि वर्तमानाः कृतं गजं प्राप्य विनाशमीयुः ॥
 रथाश्च वाताभिहता इवाब्दाः क्षणेन नाशं समरे प्रयान्ति ॥ ६५ ॥
 स्वाधीनकेनापवता गजेन बलोपपत्नेन हृद्वेन्द्रियेण ॥
 निःसंशयं पत्तिगणोऽपि राजन्क्षणेन मृत्योर्वशतां स यापात् ॥ ६६ ॥
 तस्माद्गजेन्द्राः परिरक्षणीयाः स जीवितं चातिशयेन राज्ञाम् ॥
 नान्योऽस्ति हेतुर्जयतः पृथिव्यां मुक्त्वोरुवीर्यातिशयप्रभावान् ॥ ६७ ॥ ५७० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने गजरक्षणवि-
 न्यासो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पद्मोऽध्यायः ।

३.

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शिष्योपनयने विधिम् ॥
 यैर्गुणैर्षादृशो पश्च शिष्यः स्यादिति पार्थिवः(ः) ॥ १ ॥
 तत्र शिष्यस्तु कर्तव्यः कामक्रोधविवर्जितः ॥
 शास्त्रार्थकर्मतत्त्वज्ञः कुलशीलगुणान्वितः ॥ २ ॥
 मेधावी स्मृतिमान्दक्षः शूरोदारः प्रियंवदः ॥
 ऊहवान्कर्मविच्छक्तः शुश्रूणुरशठः शुचिः ॥ ३ ॥
 दृष्टैवमादिभिर्भुक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ॥
 मुहूर्ते तिथिनक्षत्रप्रशस्ते गुरुरादितः ॥ ४ ॥
 शुक्लवासाः सशिष्यस्तु सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
 प्रागुदीचीं दिशं गत्वा नातिदूरोदके नृप ॥ ५ ॥
 शुची देशे लिखेद्भ्रजैश्चतुर्विंशत्यरत्निकम् ॥
 मण्डलं पूर्णकुम्भैस्तु दर्भैः पुष्पैः सुशोभितम् ॥ ६ ॥
 तस्य मध्ये सैमिद्रिस्तु ज्वालपेच्च हुताशनम् ॥
 दिग्देवान्दिग्गजांश्चैव विविधैस्तन्दुलैर्लिखेत् ॥ ७ ॥
 ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं चन्द्रसूर्यां ब्रह्मचलान् ॥
 ऋषींश्च स्कन्दसहितांश्चाप्सरोरगगुह्यकान् ॥ ८ ॥

* नाप्यवता इति तूचितम् । † ब्रह्मचलान् इति स्यात् ।

१ क. 'भिहिता इवाष्टाः क्ष' । २ क. नाशे । ३ क. बलोपपत्तेन । ४ क. हृद्वेन्द्रि' । ५ ख. 'वात् ॥ ६७ ॥ ६ क. समीपस्तु । ७ क. ब्रह्म चलान् । ८ क. ख. 'रोल्ग' ।

लिखितेषु यथान्यायं धूपमाल्यानुलेपनैः ॥

सर्वात्रैः सर्वसत्त्वैश्च दालि विधिवदाचरेत् ॥ ९ ॥

कृत्वा सर्वमशेषेण जुहुयाद्भव्यवाहनम् ॥

मन्त्रेणानेन नियतं सर्पिषा नियतो गुरुः ॥ १० ॥

ॐ भवाय स्वाहा । भुंभूवः स्वाहा । अन्नपे स्वाहा । सोमाय स्वाहा । रुद्राय स्वाहा । सेनान्ये स्वाहा । बलाय स्वाहा । बैलाङ्गाय स्वाहा । बलाधिपतये स्वाहा । शक्तिधराय स्वाहा । शिखिकण्ठप्रियाय स्वाहा । कुक्षुटघण्टाप्रियाय स्वाहा । मधूरध्वजाय स्वाहा । व्रह्मणे स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । रुद्राय स्वाहा । विश्वाय स्वाहा । यमाय स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । धनदाय स्वाहा । सूर्येभ्यः स्वाहा । वसुभ्यः स्वाहा । शैलेभ्यः स्वाहा । *नन्दिभ्यः स्वाहा । महाकालाय स्वाहा । देवेभ्यः स्वाहा । नदीभ्यः स्वाहा । अनिलाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा । समुद्राय स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । विश्वाय स्वाहा । इति—

हुत्वाऽग्निं विधिवच्छिष्यमाज्येनाभ्यञ्जयेद्गुरुः ॥

कृतमणामो देवेभ्यस्त्विदं श्राव्यस्ततो नृप ॥ ११ ॥

न शठेनानृशंसेन न लुब्धेन न स्यापिना ॥

न निहुरेणानृजुना तथैवौनलसेन च ॥ १२ ॥

अपापेनार्पशीलेन कुटुम्बस्यानुकम्पिना ॥

भवितव्यं त्वया वत्स नित्यमाचार्यसेविना ॥ १३ ॥

तदेवमनुवृत्तस्य वस्त्राध्ययनभोजनैः ॥

यदि शास्त्रं गुरुः कुर्यात्स शिष्यमलभागभवेत् ॥ १४ ॥

गुरोरपि प्रवृत्तस्य विद्याभ्राह्मलादनादिभिः ॥

यदि शिष्योऽन्यथा कुर्यात्स गुरोः पापमृच्छति ॥ १५ ॥

एवमेव यथाकालं विद्यामादाय कृत्स्नशः ॥

आचार्येणाम्यनुज्ञातस्ततस्त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

ततो राजानमासाद्य राज्ञा चाम्पार्यितेन च ॥

पुत्रेष्विव सदा स्नेहः कर्त्तव्यो हस्तिषु त्वया ॥ १७ ॥

* कपुस्तके इत आरम्य दिग्भ्यः स्वाहा इत्यन्तः पाठो नास्ति ।

१ ख. भुंभूवाय । २ क. चलङ्गाय । ३ क. शिखिकण्ठप्रियाय । ४ रा. °हा । य° । ६ रा. °वा नाल° । ७ क. अपानेना° ।

*अमुष्याणा(?)मेवचर्नां देहीत्यवदतामपि ॥
 कर्तव्यस्ते सदा स्नेहः कुञ्जराणां विशेषतः ॥ १८ ॥
 यः सम्यक्पश्यतो राज्ञः स्वामिनां चारुवृत्तिभिः ॥
 उपेक्षति गजान्वैद्यः स त्वज्ञः पापमश्रुते ॥ १९ ॥
 एतदेव विपर्यस्ता यदि राजा न पश्यति ॥
 सम्यक्प्रवृत्तमाचार्यं दानमानपरिग्रहेः ॥ २० ॥
 पिण्डस्तु नोपजीव्यस्ते वारणानां कदाचन ॥
 अवध्यापन्ति तं नागा यः पिण्डमुपजीव्यति ॥ २१ ॥
 यथैव नागाः क्षीयन्ते नागवत्क्षीपते हि सः ॥
 गजशापाभिभूतस्य नश्यन्ते संचया शूद्रे ॥ २२ ॥
 तस्मात्सदाऽनुकम्पैव कर्तव्या वारणेष्विह ॥
 क्षुत्क्षान्तदीनभीतानां मत्तानां युधि रक्षणम् ॥ २३ ॥
 विधेयं ब्रह्मणा सृष्टा नागानां हितमिच्छता ॥
 मङ्गल्या च पवित्रा च धर्मार्थपशसां निधिः ॥ २४ ॥
 गान्धर्वः सामवेदस्य उपवेदो यथा स्मृतः ॥
 स्मृतिर्यथा चोपवेद ऋग्वेदस्येह पठ्यते ॥ २५ ॥
 नाख्यं यथोपवेदश्च यजुर्वेदस्य पार्थिव ॥
 तथोपवेदोऽथर्वाणाश्चिकित्सितमिह स्मृतम् ॥ २६ ॥
 ब्राह्मणस्त्वथ 'वर्णादींस्त्रीनिध्यापिपितुमर्हसि' ॥
 द्वौ क्षत्रियस्तथा *वैश्यमेकमध्यापयेत्सदा ॥ २७ ॥
 गुणवत्स्वपि शूद्रेषु मा बुधं कर्तुमर्हसि ॥
 एषा ह्यनुपमा विद्या वेदवेदाङ्गसंमिता ॥ २८ ॥
 विद्यानामुपसत्त्वाय कथयेन्न ह्यसाधवे ॥
 †अश्रद्धधानो ये च स्युर्नास्तिका येऽभ्यसूयकाः ॥ २९ ॥
 तेषां विद्या न फलयेद्ये च विद्यावमानिनः ॥
 † धाचार्षस्त्वेव कथयेद्विज्ञानकुशलेष्वपि ॥ ३० ॥
 नापुत्राय प्रदातव्या नाशिष्यायाहिताय वा ॥
 अश्वान्गां रजतं चैव सुवर्णं वाऽपि दक्षिणाम् ॥ ३१ ॥

* 'अमुस्यानाम्' इति भवेत् । † 'वर्णाश्रीन्' इति तूच्यते । † 'मर्हसि' इति
 सामञ्जसम् । * वैश्य एव इति तूच्यते । † अश्रद्धधाना इति तु वरम् ।

१ रा. °मनानाना । २ रा. क्षुत्क्षान्तदान° । ३ क. विद्या ।

न प्रयच्छेत्तु विद्यार्थी न तस्मै कथयेद्विपक्व ॥
 एवमुक्त्वा तु तं शिष्यमाचार्यस्तर्पयेद्विजान् ॥ ३२ ॥
 पुष्पानुलेपनैर्धूपैर्भक्षपानान्नभोजनैः ॥
 भक्तौद्विजवरैस्तत्र देवतैश्च सुपूजितैः ॥ ३३ ॥
 यच्छेपमुपभोक्तव्यमिति शिष्यक्रमः स्मृतः ॥ ३४ ॥ ६०४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 शिष्योपनयनो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अङ्गशम्पाधिपः श्रीमान्बुद्ध्या परमया युतः ॥
 कृतजाप्यमृपिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 यत्पूर्वं संग्रहाध्याये त्वया प्रोक्तं महामुने ॥
 विभक्तिरिति रोगाणां तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 आध्यात्मिकागन्तुभेदा द्विविधा व्याधयः स्मृताः ॥ ३ ॥
 आध्यात्मिका दोषजाश्च मानसाश्च प्रकीर्तिताः ॥
 आगन्तवोऽपि विज्ञेया आधिभूताधिदैविकाः ॥ ४ ॥
 यस्माद्विभजते तांस्तु वातपित्तकफात्मिकात् ॥
 रक्तजागसांनिपातांश्च द्वित्रिजान्मानसांस्तथा ॥ ५ ॥
 † आगन्तुश्चापि जानीयेविभौतिकदैविकान् ॥
 साध्यानिंसाध्यान्यस्पांश्च कृच्छ्रसाध्यांश्च भेदतः ॥ ६ ॥
 तस्माद्रोगविभक्तेश्च नाम्ना रूपाती नराधिप ॥
 तत्राऽऽदौ वातिकान्वक्ष्ये पेट्सप्ततिमितान्गदान् ॥ ७ ॥
 बालः पाण्ड्यामयी च स्यादांनाद्यः सर्व एव च ॥
 मूर्छाश्च पञ्चात्पेशनाविदग्धाहारधान्यजाः ॥ ८ ॥
 वातिकी मार्गमूर्छा च शिरोरोगाश्च ये स्मृताः ॥
 पादरोगा दशोत्कार(ः)कार(रो)नाडीभवोऽपरः ॥ ९ ॥

* 'कफात्मकान्' इति भवेत् । † आगन्तुश्चापि जानीयादाविभौतिकदैविकान् ।
 इति भवेत् । † 'साध्यान्याप्यांश्च' इति भवेत् । * 'दानाहाः' इत्येव वरम् ।

१ ग. °याद्दोषि° । २ ग. पट्टिकागनिमान्गदान् । ३ क. °त्यसना° ।

*सराष्ट्रो नखभेदश्च कदम्बाक्षः सुफुल्लकः ॥
 फुल्लो भिन्ननखश्चानुद्धतः स्थाणुहतानुपत् ॥ १० ॥
 धान्योपघाम्यां व्यापत्ती शोफश्चाक्षिरुगौदकी ॥
 अण्डाक्षो नायंप्रेक्षी छर्द्यतीसारसंज्ञितौ ॥ ११ ॥
 वृणशोपी विसर्पश्च मेद्गक्षणी च निश्चिता ॥
 हस्तोन्माथाश्च पडुदावर्त उत्कर्णकोऽपि च ॥ १२ ॥
 ग्रहणीदोषनामा वै आमरोगस्तथैव च ॥
 तथा वातगतिर्यश्च मन्यास्तम्भो मेदक्षयः ॥ १३ ॥
 कृशो बलक्षपश्चोरःक्षतो जठरकस्तथा ॥
 गाढमूत्री च विज्ञेयः सूतिकादशनामयौ ॥ १४ ॥
 प्राकृतः शारदो यश्च सप्तधातुक्षयास्तथा ॥
 प्रकृत्या व्याधिभिश्चापि दुर्बलश्चौपधैरपि ॥ १५ ॥
 तथौ प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो हृद्रात्रगामयौ ॥
 व्रणस्योपद्रवो यश्च विद्रधिश्चाधिदन्तिकः ॥ १६ ॥
 कटस्रोतो निरोधश्च गात्रातङ्गीति वातिकाः ॥
 वक्ष्यन्ते पैत्तिकाः सप्तविंशतिस्तत्र पाण्डुरुक् ॥ १७ ॥
 मूर्छां पित्ताम्बुमच्चैर्पा शिरोरोगः कुठारकः ॥
 मेघव्यापत्तथा शोफो वमथुः सातिसारकः ॥ १८ ॥
 विसर्पोऽतः परं मेद्गक्षणी सिद्धार्थकश्च यः ॥
 परिमूत्री रुदनरुग्रोगो यः शारदस्तथा ॥ १९ ॥
 पित्तप्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो हृद्रात्रजे रुजौ ॥
 उपद्रवो व्रणस्यापि तथा विद्रधिरेव च ॥ २० ॥
 नश्य(स्य) धूमप्रधमनैर्दोषो लशुनजा विपत् ॥
 कवलव्यापदित्येते पैत्तिकाः संप्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 श्लेष्मिकाश्चैव वक्ष्यन्ते द्वात्रिंशत्संख्यया गदाः ॥
 शुद्धस्तथा पाण्डुरोगो मूर्छां च कफसंभवा ॥ २२ ॥

* सराष्ट्रो' इत्यग्रे । † 'स्थाणुहतात्तु यत्' इति स्यात् ।

१ क. स. 'नुघतः स्था' । २ क. धान्योपघाम्यां । स. धान्योप्यघाम्यां । ३ स.
 'दावर्ता उ' । ४ क. स. महक्षयः । ५ क. 'य सानिका' । ६ ग. शारदोपश्च ।
 ७ ग. 'थाऽर्द्रभि' । ८ ग. पाण्डुक. । ९ क. मेघव्या' । म. मेघव्यापात्त' ।
 १० क. श्लेष्मका' ।

शिरोरोगो तथा द्वौ च कफकृत्कृमिसंभवौ ॥
 दध्नुमांसात्मको केशो घृतेन वसया तथा ॥ २३ ॥
 व्यापत्क्षीरेण चाप्यन्या शोफश्चाप्यथ बुद्बुदी ॥
 पटलाक्षस्तथा मुञ्जच्छर्द्यतीसारसंज्ञितौ ॥ २४ ॥
 विसर्पो मेहनक्षणी *श्लेष्माभिषक्कृतः ॥
 पिष्टमेही दन्तरोगो यश्चोक्तः स्थूलशारदः ॥ २५ ॥
 उद्गमः कृमिकोष्ठश्च प्रभिन्नः कर्णवालजः ॥
 तथा द्रोणीकशोफश्च गुल्मो हृद्रात्रजामपौ ॥ २६ ॥
 व्रणोपद्रवजश्चान्यो विद्रधिश्च कफात्मकाः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रक्तात्पञ्चदशामयान् ॥ २७ ॥
 शिरोरोगः प्रगुल्मी च गम्भीरो लोहितांहिजः ॥
 क्षा(क्ष)रीकृतोऽथ निष्पिष्टः शोफो रक्ताक्ष एव च ॥ २८ ॥
 मेदूक्षणी क्षीरमेही तथा लोहितशारदः ॥
 ततः प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मश्चाग्रेरुपद्रवः ॥ २९ ॥
 इत्येते रक्तजाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते सांनिपातिकाः ॥
 विंशतिर्द्विधिकास्तेषामयमादौ मृदुग्रहः ॥ ३० ॥
 ततो मूर्च्छा शिरोरोगः कचकेशश्च पार्थिव ॥
 शोफः प्रावारकी मुञ्जजालो वमथुरेव च ॥ ३१ ॥
 अतिसारो मदनको विसर्पो मेदूवैकृतिः ॥
 तैलकाश्यशरीकश्च दत्तरोगः किल्लासिता ॥ ३२ ॥
 तथा प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो गात्रामयस्तथा ॥
 उपद्रवो विद्रधिश्चेत्युक्ता वै सांनिपातिकाः ॥ ३३ ॥
 वातपित्तात्मका रोगा वक्ष्यन्ते ते चतुर्दश ॥
 पक्कलो वहिरार्षामः स्नेहमूर्च्छा च पार्थिव ॥ ३४ ॥
 रूषकेश(ः)समन्तश्च तथा चर्मैतिलश्च यः ॥
 तैलव्यापत्तथा विघुन्माली छिद्योऽथ वर्त्मनः ॥ ३५ ॥

* 'श्लेष्मावसन्न' इति भवेत् ।

१ क. मेहनक्षणी । २ क. °भिष्यनरु° । ग. °भिष्यन्न° । ३ क. मेदूक्षणी ।
 ४ क. स्व. तडः का° । ५ क. किल्लासिना । रा. किल्लासिनी । ग. किल्लासिनी ।
 ६ क. उपद्रवा । ७ क. °यासः स्ने° । ८ क. रा. रूषकेश° । ९ रा. °र्मतड° ।
 १० क. विघुन्मालाहिद्यो ।

पिटिकाक्षश्च शूलश्च मृत्तिकाऽथ कफक्षयः ॥
 अतिपात इति प्रोक्ता वातपित्तसमुद्भवाः ॥ ३६ ॥
 वातश्लेष्मसमुत्थाना वक्ष्यन्ते षोडशाऽऽमयाः ॥
 मद्युधोऽथ महाख्योऽन्यैः स्कन्दो मूर्छा नृणोद्भवा ॥ ३७ ॥
 फारक्युदकजा व्यापत्प्रोक्तो यश्च गलग्रहः ॥
 जरया दत्तरोगश्च शूलोऽन्यो दन्तशूल्यपि ॥ ३८ ॥
 नृणपुष्पी क्षीणपित्तो दुर्बलो वयसा च यः ॥
 अभक्तच्छन्दोग्रासोपरोधो मेदउपद्रवः ॥ ३९ ॥
 इति वातकफोत्पन्नाः सप्तेमे वातरक्तजाः ॥
 केशग्रन्थिश्च शोफश्च वातकुण्डलिकाऽपि च ॥ ४० ॥
 रक्ताण्डी पवगण्डी च चर्मकीलो विसर्पिणी ॥
 इत्युक्ता वातरक्तोत्था श्लेष्मशोणितजास्त्रयः ॥ ४१ ॥
 दद्रुकी च महादधुरन्या मण्डलिकीति च ॥
 त्रयोऽन्ये पित्तकफजाः स्त्रीतोन्धः पिटकी तथा ॥ ४२ ॥
 वातक्षय इति प्रोक्ता वातासृक्पित्तजातुभौ ॥
 पाकलः पुण्डरीकारूपस्तथा विप्लावकोऽपरः ॥ ४३ ॥
 त्रैषः कफासृक्पवनाद्वक्ष्यन्तेऽथाक्षिपाकरुक् ॥
 पवगण्डः फर्णरोग इत्येतेऽपि प्रकीर्तिताः ॥ ४४ ॥
 पित्तासृक्कफसंभूता स्यादेकैव विचर्चिका ॥
 भूतानिलात्मकाः पद् च तत्राऽऽदौ फुकुटः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 तथेकाङ्गग्रहः कूटश्रान्तरामय एव च ॥
 हस्तग्रहोऽथ रात्रपन्ध इत्यमी कीर्तिताः क्रमात् ॥ ४६ ॥
 मानसास्तत्र पञ्चैको भयातीसारसंशितः ॥
 पूर्वाचन्द्रोऽथ हृच्छाली तथा भ्रंशश्च चेतसः ॥ ४७ ॥
 संतापदग्ध इत्येवमुक्ताश्चाऽऽध्यात्मिका गदाः ॥
 सर्वे पिण्डेन विरूपाता द्वात्रिंशच्च शतद्वयम् ॥ ४८ ॥

* अन्यो व्याविद्धनामा ।

† शान्तरायाम् इति भवेत् ॥

१ रा. मूलश्च । २ क. त. °त्यतः स० । ३ क. रा. श्रोतोन्धः । ४ क. म.
 पटी । ५ क. विह्वलसोऽपरः । ६ क. कफासृक्पवनाद्वक्ष्यन्तेऽथाक्षिपाकरुक् ।
 ७ क. हन्त्यम् ।

आगन्तवोऽथ वक्ष्यन्ते त्र्यशीतिः सर्व एव ते ॥
 त्रयः स्युर्देविकास्तत्र विद्युत्पाताहतोऽक्षिरूक् ॥ ४९ ॥
 दन्तरोमोऽथ दग्धोऽन्यो विद्युत्तैवेति देविकाः ॥
 दश ग्रहौत्मकास्तत्र प्रग्रहोऽप्यववाहुफः ॥ ५० ॥
 मृगाक्षो रतिकश्चैव प्रतारः स्वपितिस्तथा ॥
 प्रमर्दनोऽथ काम्याक्षो वाणिजस्थविराविति ॥ ५१ ॥
 नैवेते पृथगुन्मानो दशमः परिकीर्तितः ॥
 अवशिष्टास्ततश्चोर्ध्वं रोगान्वक्ष्यामि सप्ततिम् ॥ ५२ ॥
 अभिघातः शिरोरोगः शरनद्धः क्षतश्च यः ॥
 निर्मूलेन स्थाणुहतस्तथा क्षीणतलोऽपि च ॥ ५३ ॥
 शोफः काचः प्रतिनुन्नो निष्पेपहत एव च ॥
 संतापोऽतीतमुक्तो य ऊष्मापरिगतश्च यः ॥
 दण्डाक्षदृष्टार्थतीसारो विपातो दग्धदूषितः ॥ ५४ ॥
 सर्पातिः स्फोटकाश्चापवादवेदो विसर्परूक् ॥
 बलमेहनयोः क्षाप्यौ योऽवसन्नश्च कीर्तितः ॥ ५५ ॥
 भिन्नवस्तिर्दन्तरोगो लुप्तः शीतादिस्तथा ॥
 मक्षिकादष्टमर्माभिनीतो षोडश चाप्यमी ॥ ५६ ॥
 स्तब्धं निःस्वातं निष्पिष्टं विहतं व्याहतं तथा ॥
 स्रं(गु)नं संकुचितं भ्रमं म्लानमावेष्टितं तथा ॥ ५७ ॥
 निर्वेशेष्टितं शोषितं च तथैवोन्मथितं च यत् ॥
 भ्रष्टं छिन्नं च्युतं वा संपादावाधा गात्रसंश्रयात् ॥ ५८ ॥
 सद्यःभ्रतं देहभङ्गो घृष्टं दग्धं चतुर्विधम् ॥
 अग्निक्षारतुपारार्कर्मूढगर्भं ततः परम् ॥ ५९ ॥
 शैल्यैर्षश्च विनिष्पिष्टो यो व्यालैरण्डकावपि ॥
 ल्लैता फीटावचूर्णश्च व्यापदोऽष्टौ च वस्तिजाः ॥ ६० ॥

१ ख. °त्पातह° । २ क. °हात्मिका° । ३ क. रतिकश्चै । ४ क. °क्षो
 वणि° । ५ क. नैवेते । ६ क. ख. °शिष्टां तत° । ७ क. ख. सप्ततिः । ८ ख.
 निर्मूलेत । ९ क. °र्पातिस्को° । १० क. °बद्धवि° । ११ क. नि.ग्वादितं । १२ क.
 विहितं व्याहृतं । १३ क. स्तनं । १४ ख. स्यादवोधा । १५ क. शल्यैर्धर्षवि° ।
 १६ ख. लूताः ।

द्वौ ग्राहौ जलहस्ती चेत्यांगन्तव उदाहृताः ॥
 शतत्रयं विभज्योक्तमिति पञ्चदशोत्तरम् ॥ ६१ ॥
 तेष्वसाध्याश्च बोद्धव्याः श्रेष्ठः कूटश्च पाकलः ॥
 स्कन्दो द्वावथ संसक्तः संपातानाह एव च ॥ ६२ ॥
 शिरारोगोऽथ संराष्ट्रो विष्टावो ग्रन्थिविष्टुतः ॥
 समन्तोऽथ कुठाराल्पस्तथा स्थानरतोऽपि च ॥ ६३ ॥
 विष्टुन्निपातदग्धः स्यादूष्मापरिगतश्च यः ॥
 संनिपातविसर्पश्च विसर्पः क्षतजस्तथा ॥ ६४ ॥
 पूर्वापवादवद्द्वौ च हृदयस्फाल्यतः परम् ॥
 हस्तोन्माथाश्च पठपि योऽवसन्नश्च कीर्तितः ॥ ६५ ॥
 भिन्नवस्तिरतो ज्ञेयो दन्तरोगश्च दैविकः ॥
 अक्रिया विक्रिया दैवी विविधारिष्टसंयुता ॥ ६६ ॥
 असाध्याः स्पुरतोऽन्येऽपि रोगा ये चाऽऽयुषः क्षये ॥
 इत्यसाध्यास्ततो याप्याः कचकेशः कैदम्बकः ॥ ६७ ॥
 सुकुल्लुश्चाप्यकुल्लुश्च यवगण्डशिरास्तथा ॥
 तलकासी ततश्चोक्तो वयःप्रकृतिदुर्वलौ ॥ ६८ ॥
 गौत्रातङ्गी ततोऽन्येऽपि साध्याः सन्त उपेक्षिताः ॥
 याप्याः स्युः कृच्छ्रसाध्याश्च रोगा होवं विनिश्चये ॥ ६९ ॥
 समस्तलिङ्गा ये जाता जाता ये गुरुवेदनाः ॥
 भर्मस्था दुरधिष्ठानाः स्थोनसंविपमाश्च ये ॥ ७० ॥
 आरिष्टलक्षणा ये च ये महारोगरुक्ताः ॥
 इत्यसाध्याश्च येष्याश्च कृच्छ्रसाध्याश्च कीर्तिताः ॥ ७१ ॥
 सारम्पानुलोमिकं चैव तथा बालाचकिरिसतम् ॥
 उपसर्गं च जायन्ते रोगाः सर्वत्र एव ते ॥ ७२ ॥
 दन्तरोगादभिर्त्रं च दन्तशल्यमितीक्ष्यते ॥
 मृदाजीर्णमृदानाहादभिर्त्रं च यतस्ततः ॥ ७३ ॥

१ क. स. °स्वागतं व । २ क. शुद्धाः । ३ क. °पातं वि° । ४ स.
 °सर्पश° । ५ क. हृदयः स्फालतः । ६ क. कचन्धकः । ७ क. गर्तत्राकी । ८ स.
 ग. °वं विधाश्च ये । ९ स. स्थासंनविपमा । १० क. साध्याश्च । ११ क. °त्रं
 यतस्तस्य ।

पाप्या (अ) मी तु संख्याता विभक्ता रोगसंग्रहे ॥
 उपक्रमविशेषेण निर्दिष्टाश्च पृथक्पृथक् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचीदितः ॥ ७४ ॥ ६७५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 रोगविभक्तिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

तपस्प्रे स्थितं विप्रं वेदविद्याविशारदम् ॥
 मुनिं परमदुर्धरं शिष्यमण्डलमध्यगम् ॥ १ ॥
 चम्पाधिपो नरपतिस्तदा पृच्छति संशयम् ॥
 भगवन्किंचिदाख्याहि संशयो मे द्विजोत्तम ॥ २ ॥
 ज्वरः कथं समुत्पन्नः कस्मिन्वा कारणान्तरे ॥
 ज्वराभिभूताश्च कथं नश्यन्ति प्राणिनो भुवि ॥ ३ ॥
 वारणा वाजिनश्चापि ये चान्ये मृगपक्षिणः ॥
 तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतानि च ॥ ४ ॥
 प्राणेभ्यो विप्रयुज्यन्ते ज्वरेणाभिद्भुतानि च ॥
 ऐतच्च परमं दुःखं मानसं संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
 मृत्योर्वशे वर्तमानं हृष्टा तु क्रुपणं जगत् ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि ज्वरस्पोर्त्पत्तिलक्षणम् ॥ ६ ॥
 विज्ञानं चाप्यशेषेण पूर्वरूपाणि पानि च ॥
 एवमुक्तः स शिष्येण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 देवानां दानवानां च युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥
 तत्र देवा न तिष्ठन्ति दानवानां महाहवे ॥ ८ ॥
 ततो विश्वेश्वरं देवं नीलकण्ठं वृषध्वजम् ॥
 ईशानं सर्वभूतानां वरदं शरणं गताः ॥ ९ ॥
 प्रभवं सर्वभूतानां देवं च पुरुषोत्तमम् ॥
 तौ देवौ सूर्यसंकाशौ क्रुद्धौ परमदारुणौ ॥ १० ॥
 दानवानां विनाशाय रुद्रः स्म सृजति ज्वरम् ॥
 द्वितीयं सृष्टवान्विष्णुः प्रज्वरं घोरदर्शनम् ॥ ११ ॥

तौ सृष्टावग्निसंकाशौ दैत्यानीके विचेरतुः ॥
 ज्वरश्च प्रज्वरश्चोभौ कालान्तकसमोपमौ ॥ १२ ॥
 रुद्रनारायणमयौ दिव्याग्निरिव दारुणौ ॥
 अग्न्यशनिसमस्पर्शौ ब्रह्मलोकेऽप्यनुत्तमौ ॥ १३ ॥
 न शक्यमसुरैः स्यातुं मुहूर्तमपि संपुगे ॥
 कृशा विवर्णाः शिथिला मुक्तायुधरथध्वजाः ॥ १४ ॥
 वेपमाना विमनसो निरुत्साहाः सुदुःखिताः ॥
 भयार्ता मरणत्रस्ता ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ १५ ॥
 प्रसीद भगवन्देव त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥
 रुद्रनारायणावेतौ संहरन्तौ तु दानवान् ॥ १६ ॥
 क्रुद्धौ परमदुर्घर्षौ तेजसामूहतो भृशम् ॥
 भगवन्गतिरस्माकं गतिरन्या न विद्यते ॥ १७ ॥
 स एवमुक्तो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥
 दानवानाह सुप्रीतः स्वस्थी भवत विज्वराः ॥ १८ ॥
 ज्वरमुक्तास्तु ते सर्वे प्रणेमुः शिरसा प्रभुम् ॥
 तौ तु कालान्तकसमौ ज्वरौ संहरतः प्रजाः ॥ १९ ॥
 प्रभुस्तौ व्यमृजन्नाथ जङ्गमस्थावरेषु च ॥
 रुद्रनारायणमयौ कोपाम्नी त्वतिदारुणौ ॥ २० ॥
 आशीविपयिवात्युग्रं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 कालान्तकसमं क्रुद्धं दैवतैरपि दुस्तरम् ॥ २१ ॥
 पृथिव्यां यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥
 स्पर्शादेव विनश्यन्ति क्षणं विद्युदिवाम्वरे ॥ २२ ॥
 ऋते मनुष्याद्राजेन्द्र नान्यो विपहते ज्वरम् ॥
 तेजोधिका मनुष्यास्तु सहन्ते तेन ते ज्वरम् ॥ २३ ॥
 एष घोरो महाव्याधिर्ज्वरः पाकलसंज्ञितः ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपाणि यानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४ ॥
 अनवस्थितगात्रश्च बहुशश्च विजृम्भते ॥
 शरीरगौरवं चैव हृष्टरोमा च जायते ॥ २५ ॥
 घ्यायते दुर्मनाश्चैव यवसं नाभिनन्दति ॥
 पर्येशुः परिमूत्री च शय्यायां कुरुते मनः ॥ २६ ॥

एतद्भवति विज्ञानं गृहीते पाकलेन तु ॥
 नामभिर्वहुभिस्तैस्तेः सर्वमाणिषु कीर्त्यते ॥ २७ ॥
 कारणैर्बहुभिः मोक्तो दन्तिनां पाकलो भवेत् ॥
 रुद्रविष्णुमयं तेजो द्वादशादित्यवर्चसम् ॥ २८ ॥
 प्रलयः सर्वभूतानां तस्मान्नित्यं व्यवस्थितः ॥
 एषा ज्वरसमुत्पत्तिर्यथावत्संप्रकीर्तिता
 पृच्छतस्ते महाराज यथावदनुपूर्वशः ॥ २९ ॥ ७०४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहापाठे महारोगस्थाने ज्वरो-
 त्पत्तिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महामाहौर्नयकारैर्महात्मभिः ॥
 सद्योपविष्टं शालायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 पौकला *पेऽन्वये ब्रह्मंस्त्वपोक्तास्तान्प्रचक्ष्व मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 पौकलाऽशृणु मे राजन्सनिरुक्तान्ससंभवान् ॥
 रुद्रस्य क्रोधजो ह्येष (नामभिर्वहुभिर्ज्वरः ॥ ३ ॥
 अन्तकः सर्वभूतानां क्षयं नपति दारुणः ॥
 अनाविष्टेन तेनेह कश्चित्माणैर्विमुच्यते ॥ ४ ॥
 अन्तकाले विशत्येषु) जङ्गमाजङ्गमं जगत् ॥

ततः—एष एक एव खलु भो ज्वरो नरेषु हयेष्वभितापः, स्वरेषु स्वरकः,
 गोष्वीश्वरः, उष्ट्रेष्वलसकः, व्याडेष्वाक्षिकः, प्रलापकोऽजादिषु, सरीसृपेषु
 कृष्णीपः, हारिद्रको महिषेषु, मृगरोगो मृगेषु, पक्षिष्ववतापः पतङ्गेषु श्वनस्त्वै-
 लकः, मस्त्येष्विन्द्रमदः, गुल्मेषु गुच्छकः, ओषधिवनस्पतिषु उपोतिष्कः,
 माल्येषु पर्वकः, ऋषभको नलिनीषु, धान्येषु चूर्णकः, ललः कोद्रवेषु, मधूकः
 शाकेषु, भूम्यामूपरः, अप्सु नीलिका, गजेषु पाकलः ।

* 'संग्रहाध्याये' इत्यर्थः प्रतिभाति । † धनुराकारचिह्नमध्यगतपाठः कपुस्तके
 नास्ति ।

१ क. ख. पालकाप्यन्दयो ब्र० । २ क. ख. पालकान्गृ० । ३ क. °ष्वसलकः ।
 ग. °ष्वलकसः । ४ क. ग. कुष्णीप । ५ क. °स्त्वलकः । ६ क. साल्येषु ।

रुजतीति रोगः । पचतीति पाकलः । ज्वरपतीति ज्वरः । कलयति
लोकमिति कालः । मृदातीति मृत्युः ।

एवमेतस्मादीश्वरान्नानाविधरूपसंभवनामकर्मण आशीविषाग्न्पशनिनिपात-
कल्पात्पाकलसंज्ञकान्त्रित्पमेव भैतव्यम् । महानेप व्याधिर्पत्नेनोपचर्यः । नैन-
मन्ये प्राणिनो विपहन्ते, ऋते मनुष्येभ्यः ।

गजास्त्वन्तरोष्मस्वेदत्वान्न सहन्ते, ज्वरं, बहलमांसमेदस्त्वाच्च । पुरुषास्तु
बहिःशरीरगतत्वादूष्मणो विपहन्ते ज्वरमूष्मलक्षणम्, तनुमांसमेदस्त्वाच्च ।
अल्पदोषमृदुभूतं वा द्विरदाः । न चैषामन्येषामिव प्राणिनामूष्मा लक्षणम् ।

सन्निदानलक्षणो ह्येष नागानां दशधा संज्ञितः । तद्यथा—शुद्धः, बालः,
पकलः, मृदुग्रहः, कुक्कुटः, एकाङ्गग्रहः, प्रसुप्तः, कूटः, पुण्डरीकः, महापाकलश्चेति ।

तत्राऽऽदित एव तावच्छुद्धपाकलविकारं वक्ष्यामः—

स खलु भो दधिगुडतिलपल्लमत्स्याहारात्, आनूपतृणमांसरसभोजनात्,
अव्यापामात्, तथा शिशिरजलनिपेवणात्, दिवास्वप्नात्, अतिस्लिग्धमधुरा-
म्ललवणभोजनात्, विशेषतः कफजननेभ्यः, श्लेष्मा प्रवृद्धः स्थानात्स्थानम-
तिवर्तमानः शिराधमनीभ्यः सर्वशरीरमभिपपद्यमानः शुद्धपाकलमभिनि-
वर्तयति ।

तस्य लक्षणानि—नीलिमा इयामत्वं जघननिष्कोशपेचकेषु, कफाच्च निद्रां
जायते, प्रसुप्तत्वमोघमातत्वं हृष्टरोमस्तब्धत्वम्, लाङ्गलश्रवणहस्तचेष्टासु निरु-
त्साहत्वम्, प्रेधमानम् । निमीलनं चाक्ष्णोः, स्थूलोच्छ्वसनम्, गम्भीरमभिस्वन-
नम्, अव्यञ्जनम्, मक्षिकाणामरक्षणम्, अविज्ञानम्, सलिलद्वेषः, गात्रनिः-
सङ्गः, पांशोरग्रहणम्, दन्तस्य चावधमनम्, भिन्नपुरीपता, स्थूलाश्रुप्रस्रवणम्,
हस्ततः कफप्रसेकः, मुखाच्च लालास्रावः, मर्द्यां विनिक्षिप्तकायोऽयं निपीदति
च, अक्ष्णोः प्राग्भागे चौष्ण्यमन्यत्र शैत्यम्, न च पवसप्रभिलपति, मत्तव-
त्कोशकटप्रस्रावी भवति, प्रस्तब्धहस्तो निरीह इव, सर्वगात्राणां दुर्गन्धिः,
स्तब्धाङ्गुलिः, श्यावमुखोष्ठः, श्यामनयननखः, स्तब्धाङ्गः, शुद्धकफोत्पत्तिः, तं
शुद्धपाकलमित्पाचक्ष्महे ।

स गजस्तेनाभिभूतो हृदये श्लेष्मणि प्राप्त एकरात्रं वा त्रिरात्रं वा जीवति ।
नैव चतुर्थी रात्रिमभिनिवर्तत इति ।

तत्र श्लोकः—

१ ख. कुक्कुटः । २ क. ख. °निवर्तयति । ३ ख. °द्रा च जा° । ४ क.

°माधानत्वं । ५ क. प्रधानम् ।

शुद्धात्कफात्समुत्पन्नं शुद्धपाकलमादितः ॥

मत्पाचक्षीत मेधावी लिङ्गैरेतैः समन्वितम् ॥

(इति) शुद्धपाकलः (लहेतुलक्षणसाध्यत्वानि) ॥

अथातो बालपाकलचिकित्सतं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः—

स खलु मो रूक्षलघुशिशिरविशदकटुकपापतिकविषमविरुद्धभोजनात्,
दुःस्थानशयनात्, रात्रिजागरणात्, अतिगुरुभारहरणात्, व्यायामव्यवायात्,
अध्वगमनात्, क्षयात्, मनःसंतापात्, ऋतुविपर्यासात्, लङ्घनात्, अतिव-
न्धनात्, मूत्रपुरीषधारणात्, मादृषि च प्रकुप्यति पवनः । स प्रकुपितः करच-
रणनयनवदनकर्णलाङ्गूलकुक्षिपक्षस्कन्धजघनमेहनशिरसामन्यतममासाद्याङ्गै
सर्वाङ्गानि वा श्दीत्वेमैन्विकारानापादयति ।

तत्र करगते मारुते—नावमृशति नोन्मृशति, न हस्तं संकोचयति, न
प्रसारयति, न निर्धमति । चरणगते—युगपदेकैकशो वा गात्राणि परं स्तम्भ-
यति । (*नयनगते—न संवर्तयति,) नोन्मीलयति, न संभीलपति, न
स्वपिति नेत्राम्याम् । मुखे श्दीतो—नात्ति किञ्चित् । कर्णगते—स्तब्धकर्णो
भवति । लाङ्गूलगते—लाङ्गूलवंशं स्तम्भयति, लाङ्गूलं शूनं च कुरुते । कुक्षि-
पक्षगतश्च—आध्मानाटोपसंकोचनपक्षघातानिर्वर्तयति, शूलं कुरुते । स्कन्ध-
गते—न निर्णमति, नोन्नमति, नावनमति, मन्ये स्तम्भयति । जघनगते—
मूत्रपुरीषसङ्गानापादयति । मेहनगते—मेहनं स्तम्भयति, मेहनं च शूनं कुरुते,
रक्तमूत्रं वा प्रवर्तयति । शिरोगते—स्तब्धोन्नतशिरोग्रीवो भवति । पूर्वभागमा-
श्रितः—तदाश्रयां क्रियां विरोधयति, सृष्टमपि च न तत्र मर्ययति । सर्वाङ्ग-
गतः—सर्वानेवाङ्गप्रदेशानन्तर्बद्धिश्च प्रस्तम्भ तिष्ठति, ततो गजः प्रध्यापीत
निमीलयति, अश्रूणि प्रवर्तयति, न स्थानस्तम्भरथ्यासु मनो धत्ते कृच्छ्रवात-
मूत्रपुरीषश्च भवति । भोजनकवलकुवल्पल्लवाहारद्वेषी वेदना चास्य सुखदुःखा-
न्वपाद्यामिश्री भवति । रूक्षत्वकरचरणादिषु प्रकुपितो बालचेष्टेव क्रमादभिवर्धते
यावत्सर्वाङ्गगतो भवतीति यस्मात्, तस्मात्—तं बालपाकलमित्याचक्ष्महे ॥

स खल्वेव लिङ्गबाहुल्यपारक्षीर्णदुर्वलबालवृद्धानां कृच्छ्रप्रतीकरो भवति ।

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुलके नास्ति ।

१ क. °नादुत्यानाच्छयनात् । २ क. °मान्कारा° । ३ क. मुखेन । ४ क.
कर्णते । ५ क. लाङ्गूलशूल । ६ क. निर्णयति । ७ क. शूल । ८ क. °णत्रा° ।
९ ख. °कारतरो ।

तं सुरक्षितं रक्षासु विहितस्थानशयनस्तम्भं रक्षोघ्नभोजनगुणमाज्याहुतिवलि-
कर्मप्रापश्चित्तपुरस्कृतं विकित्सितमुपक्रमेत । ततो वायुनिग्रहणार्थं यं यं वायु-
र्यद्वाति प्रदेशमनेकपस्प, तं तं तत्रस्नेहादिभिरुपक्रमेत । तत्राप्यं विशेषः—
मत्स्यांश्च शकैलिनो बहूनिःशकलीकृत्य तैलीदकेन विपाच्य बलाकाशिखि-
रोहितचर्मिणां वा सुसंस्कृतेन युक्तं रसं विपाच्य मांसं सलवणीकृत्य कालक-
न्दकोलविदारीपिप्पलीमरीचकल्कमिश्रं पूषं कारयेत्, तं पायपदेशेपपन्यथा-
नुकूल्यं तम् । भोजनमपि चास्मै मत्स्यमांसरससुसंस्कृतं दापयेत् । तेनापगत-
दोषो भवति । स खल्वेप तेनैव कल्पेन बिल्वाम्रिमन्थश्रीपर्णीवरुणकपाटलीनां
मूलानि समाहृत्य संछिद्य प्रक्षाल्य वाराहमांसेनैकत्वं कृत्वा सलिले विपाच-
येत् । भोजनं चोपहारयेत् । तेनास्य शकृच्छुष्यति वायुश्च भुदं प्रपद्यते पथा-
वत् । अथवा बदराम्लवेतसमांसपेशीकाश्च दध्यम्लयुक्ताः प्रभूतलवणीकृताः
सलिलेन विपाचयेत् । तस्मिन्नपहृते बिल्वमात्रं पिप्पलीकल्कं समावाप्य शीती-
कृतं तथैव रसं पाययेत् । द्विपञ्चमूलवरुणकनिष्काथे वराहमांसमुपसाध्य रसं
तं त्रिकटुकविदारीचूर्णमिश्रं सतैलं लवणीकृत्य पानभोजनयोर्दद्यात् । तेनास्य
करकर्णलाङ्गूलकोष्ठस्कन्धशिरोम्रीवागात्रात्परगतश्चानिलः प्रशान्तिमुपगच्छति ।
कर्णिकारोरुबूकशाककरवीराणां पत्राणि बृहती च समूलपत्रस्कन्धां संक्षुद्य
तिलपिष्टयुक्तां महास्थाल्यां वा लौह्यां क्वाथयित्वा विधिवत्तैलाम्पक्तस्य नाडी-
स्वेदं कुर्यात् । ततोऽस्य मूत्रं प्रवर्तयेत्, गात्राणां च मार्दवमुपजायते, व्याधिश्च
नश्यति, अरुक्शरीरश्च भवति । अथवा बिल्वसुरसैरण्डपत्रैश्च सह तिलचूर्णैर्ब-
दराम्लदधिस्थल(त्य)शुकरमांसैर्नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतैरेवौषधैः साधं मांसं
संस्कारयेत् । सुसंस्कृतैश्चैनं भोजयेत् । रसं चैनं पाययेत् । शाल्योदनं च
भोजयेत् । ततः प्राणोऽस्य वर्धते, व्याधिर्निवर्तते । भवत्यपि च शीघ्रं स्वस्थी ।
कृतस्वेदस्यास्य च शीतीकरणं विदध्यात् । (†उशीरोत्पलपद्मपत्रैर्दधिभिश्चैः
प्रदेहं कुर्यात् । भूपश्च भरिचपिप्पलीभिर्घृतमण्डं विपाच्य तेन सर्वसैकं विद-
ध्यात्) पयस्याट्ठरूपैकश्चेतकिणिही†नृवृन्मरीचानां निर्यूहे पादावशिष्टे तैलं
विपाच्य त्रिधिवदनुवासनं विदध्यात् । ततः क्षिप्रतरमेव स्वस्थो भवति । महा-

* 'गात्रापर' इत्येव साधुः । † धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

+ तृवत्स्थाने त्रिवृत्साधुः ।

१ क. °तं भवति र° । २ क. °सम्भर° । ३ क. वायुं गृह्णा° । ४ क. ते
सप्त° । ५ ख. कुशलिनी । ६ ख. चोपाहरेत् । ७ ख. सलिले । ८ क. समावाप्य ।
९ क. लौह्या । १० ख. ग. °ति, नीर° । ११ क. °पकश्चेति कि° ।

पञ्चमूलं विल्वफलपत्राणि तरुणान्याम्रातकस्याऽऽढक्याश्च पत्रभङ्गान्शंता-
 वर्षा विदार्याश्च मूलैर्भद्रमुस्ताशाकफलानि च निष्कवाथ्य तत्र वराहमहिषयोः
 प्रभूततैलं रसं कृत्वा स्वर्जिकालत्रणाभ्यां संस्कृतं पाययेत् । तेनैव चैनं भोज-
 येत्, सद्यः सुखी भवति । अथ वदरामलकयोर्निष्काथस्य त्रीन्भागान्दध्नाष्टच-
 तुर्धममूलस्य तैलभागं पञ्चमं चात्र कृत्वा पिप्पलीमरिचयोश्च कल्केन यूयं
 विपाच्य व्यक्तलवणीकृतं दद्यात् । भोजयेच्च वारणं व्याधिप्रशमनार्थम् ।
 (*अथवा यवगोधूमतिलकल्कतर्कापुंरुपूकार्कभङ्गैः शार्ङ्गैः(?)रुल्कयुक्तैर्जलेनैव
 नाडीस्वेदं कुर्यात् । पृष्टिपण्यंशुमतीफणिज्जकमेपशृङ्गीमुस्तानां निष्काथै रोहि-
 तमत्स्यस्य कृष्णमत्स्यस्य च वा रसं पाययेत् । भोजयेच्चैनं व्याधिप्रशमनार्थं)
 विधीयते । निवातस्थस्य स्वभ्यक्तं चैनं नाडीस्वेदपिण्डस्वेदैरुपक्रमेत । विपाणिकां
 चार्कपर्णीं त्रिकटुकं चित्रकं प्रियङ्गुं च गुग्गुलुतगरफणिज्जकफलानि च सूक्ष्म-
 चूर्णानि कृत्वा नस्यं प्रधमनं दद्यात्, काणिकारोरुवूकाशोकचदरकरवीरसरदिर-
 शल्लकीनीपासनमुस्तमधुशिशुवेणुकपित्थविल्वपाटलाधातकीवासन्तीश्रीपर्णीमु-
 मनासुरसानवमालिकास्फोतापञ्चमूलवलानागबलाद्विपुनर्नवाचूर्णकानां बृह-
 त्याश्च पत्रभङ्गान्संक्षुच द्विहस्तपरिणाहं चतुर्हस्तावगाढमवेदं दृढकूलं स्नान-
 पित्वा पत्रभङ्गानेतान्प्रक्षिपेदुत्तरोदके । ततोऽग्निवर्णैरपोगुदैरुष्णीकृत्य तदुदकं
 हस्तिनं तैलेनाभ्यज्य गोण्या प्रतिच्छाद्य स्वेदयेत् । अथवा हस्तिप्रमाणमवेदं
 कारयित्वा पूर्वबहुष्णेनावगाह्य स्वेदयेत् । भूयश्चैनं रोहितमत्स्यमहिषाजहारण-
 वराहाणामन्यतमस्य रसेन झेहकल्कलवणगुक्तेन भोजयेत् । सर्वाश्च क्रिया
 निवातस्थस्याभ्यक्तस्य कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

कष्टो ह्येष भृशं व्याधिर्वारणप्राणनाशकः ॥

उपाचरेद्यथाशास्त्रं यत्नतो बालपाकलम् ॥

इति बालपाकलहेतुलक्षणचिकित्सतम् ।

अथातः पकलपाकलचिकित्सतं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
 न्पालकाप्यः—

अथ यदा द्विरदः श्रेताम्लभारलवणकटुतिक्तफयापरूसाहारप्रसक्तोऽपोग-

* धनुरासारमव्यगतपाठः कपृन्ते नामि ।

१ ग. °वटुं ह° । २ क. ग. °वटुं वा° । ३ क. °पानाह° । ४ क.
 अथवा । ५ क. रा. शुक्ताम्भ° ।

व्यायामव्यवायप्रवातोष्णस्थानशयनपरिसरणचेष्टारतः, तस्य वातपित्ते प्रकुपिते हृदयमुपागम्य दृढमुद्गान्तं पकलं नाम पाकलमभिनिर्वर्तयतः ॥

स तेनाऽऽविष्ट आटोपितकरनयनकर्णवाल्धिरुद्गुर्मुद्गुः कर्णौ स्फोटयति निश्च-
सिति विजृम्भते संवीजते । सगदे विक्षिपति संरमते गुडुगुडायते, अश्रूणि मुञ्चति
कवलाभिनन्दी भवति । तं पुनर्निरस्यति पुनर्भक्षयितुमिच्छति । तं पुनरुत्सृजति
(क्लृष्यति विकूजति) विधुनोति शरीरम्, प्राकारग्रहतटवृक्षकपाटकुंड्यवल्मीक-
स्तम्भादीन्हन्तुमिच्छति, पुरुषपशुहयरथगजपानशकटादीनि च । विशेषतश्च
वैद्यमभिक्रुध्यति । यन्तृपरिकर्मभिश्च नियन्तुं शक्यते वाग्दण्डाङ्कुशयन्तृप्रतोदे-
ननिर्भर्त्सनैः । पकल इति कोपः । तेनोपसृष्ट इति पकलसमेतैर्लिङ्गैरुपलभ्य
पकलपाकलं चिकित्सितुमुपक्रमेत त्वरमाणः ॥

पयः पञ्चमूर्ल्लगृतमुपाहृत्य सुखोष्णं वदरमिश्रं सलवणं पाययेत् । अथवा
वचाविल्वजशृङ्गीर्म्पां वराहवसया सह गृतं पयः सौवर्चलेन कपालभृ-
ष्टेन सह संयोज्य पाययेत् । अथवा मूर्वापिचुमन्दमवाक्षीगिरिकार्णिकामू-
लानि ब्राह्मीहरितीकीकपित्थेन च संक्षुद्य पयसाऽऽलोढ्य सह तिलचू-
र्णेन पाययेत् । अथवा—सप्तकृत्वो मृष्टान्यष्टौ लवणानि सामुद्रविडसै-
न्धवसौवर्चलैर्द्विदयवक्षारारामकघटीलवणानि सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा प्रसन्नया
सह संयोज्य पाययेत् । आध्मांतं शोणितमेहनमतिजातं कृच्छ्रमूत्रिणं
चैतेन योगेन चिकित्सयेत् । दन्त्यामलकगवाक्षिकाकालातृवृच्छङ्खिनी-
नीलिकाफलपिप्पलीः संक्षुद्य गोमूत्रे रात्रिपर्युषितं पाययेत् । ततः
पीत्वैव सपुरीषे वातपित्ते निरूहति । विरक्तं चैनं कालाविदारीसुवहा-
गोलोमीकाथेन स्वेदयेत् । नीपश्वेताकिर्णोद्दीनलसुरसावंशार्काणां पत्राणि यव-
कोलकुलत्थनिष्पावाढकीसणमूलकबीजानि +दधिनि शिशिरे जले निष्काथ्य
ससौवर्चलेनाऽऽस्थापनं विधिवद्दद्यात् । अथ वा दधि लवणमधुमधूकपयस्याम-
रस्पवसाभिः गृताभिरास्थापयेत् । ततः प्रत्यागतास्थापनमपहृतदोषगुप्तमुष्णे-
नेव वारिणा पानपरिवेकैरुपचरेत् । ततस्तं घृतेनाभ्यज्य कुक्कुटान्कदलीक-
न्दकैः सह प्रसाध्य पृष्ठं मन्थे च स्वेदयेन्नागस्य । मुस्तामरिचदेवदारुविडङ्गा-

+ 'दधनि' इति तूचितम् ।

१ क. °मुपग° । २ क. ख. °निर्वर्तयतः । ३ क संसरन्तो गुडगु° । ४ क.
तं तु न निर° । ५ क. °कुड्यं च व° । ६ क. °तोदेन नि° । ७ ख. °लः । तमे° ।
८ क. ख. °लसृत° । ९ क. ख. सृतं । १० क. °ध्मानशोणितं मे° । ११ क.
विकित्सयेत् । १२ ग. °गिहिङ्गुल° । १३ क. मृताभि° ।

जगृद्धीभिः सह पयः शृतशीतं तृष्टचित्रककल्कसंपुक्तं पायपेदामाशयविशुद्धयर्थम् । अथवा गोपगुन्द्रामेपगृद्धीनिम्बत्वग्गोमतीतृष्टद्विद्वल्लचित्रकैः पयः साधयित्वा पापितो नागो विशुद्धकोष्ठो भवति । अथवा स्रक्ष्मैलासर्पैफणिज्जककद्फललथुनविडङ्गमरिचवचापटोलक्षुद्रमत्स्यपिप्पलीकुलत्पकुक्रुटाण्डादीनां निर्युहं पादावशिष्टमवतार्यं परिस्त्राव्य पुनर्महिपमांसवसास्थूलात्रैः सह विपाच्य पायपेद्भोजयेच्च वारणम् । भूयश्च शतपत्रंविडुलामलकोदुम्बराशमीजम्बुकपित्थपुत्रश्रेण्यश्मन्तकानि संक्षुच त्रिरात्रमासवमांसनुयाद्भोक्ष्ते । ततश्चैनं पायपेत्पानानि पञ्च पञ्चरात्रम् । लामज्जकौशीरहरीतकीशतपुष्पप्रियङ्गुरोधमधुककद्फलानां चूर्णैरासवं कृत्वा विधिवत्सप्तरात्रादूर्ध्वमष्टौ पानान्यष्टाहं दद्यात् । ततोऽनुलोममारुतोऽपंहृतपित्तः स्वस्थो वारणो भवति । ततश्चास्य शतावरीस्फूर्जकफणिज्जकमेपगृद्ध्याटरूपककोविदारनिम्बार्कनीपपटलीकुटजकपित्थशक्रपवपुनर्नवासोमवल्कान्कल्पयित्वा तिलचूर्णेन सह निष्काच्य नाडीस्वेदं विधिवत्कुर्यात् । सपत्रेण चैनं निष्कायेन स्वेदयेत् । ततश्चैनं गोधापारासेन मागधी किराततिक्तकटुकपापयुक्तेन भोजयेत् । मरिचपिप्पलीचूर्णेन श्लक्ष्णीकृतेन श्वाविच्छल्यकपोर्वारिरसं पायपेत् । भूयश्च तैरेव मांसैर्भोजयेत् ।

तत्र श्लोकः—

द्विदोषकोपात्सलु पक्कलोऽयं वाताच्च पिताच्च भवेदुदीर्णात् ॥

स्निग्धं च तिक्तं च सदाऽस्य कार्यं पानं च भोज्यं च चिकित्सकेन ॥

इति पक्कलपाकलः (सहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथातो मृदुग्रहपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।

यदा तु सलु वारणो व्यापाममुष्णोऽतिमात्रं कारितो भवति । अतिगुरुमारस्त्रिभ्रोऽध्वकर्मणि वा योक्ताऽधिष्ठितोऽतिमात्रं बलहीनो वातलान्यादायते । अथवा क्षीणः प्रक्षीपमाणधातुर्वा कथंचित्सात्स्पविरोधीनि वा सेवते । सञ्जितं चातिमात्रं पिबति फलुर्न दुष्टामगन्धं निवातस्थानशरपासनसुखं न लभते जागति वा । कथंचित्तस्य वायुर्विमार्गमापन्नो व्यापादयति कफपित्ते रसादीन्वा धातूनस्य देहे । स तु तान्निमित्तं व्यापन्नेऽन्यतरस्मिन्धातो मकृतो चापि विपर्यस्तायां श्रेष्ठीर्प्राप्तवातधातुः । पित्ते च विमार्गगते प्रक्षीपते श्वसिति च्छर्द-

१ क. °गृद्धीभिः । २ क. °पकाज्जकः । ३ क. °त्रवदराम° । ४ क. °निपयरा° । ५ क. °कोलोरी° । ६ स. °पहः° । ७ क. °ऽकः° । ८ स. °ति । नागान्यने । तापाघातः । अयया क्षी° ।

यत्पयमीक्ष्णं वमधुम्, यवसकवलकुवलपल्लवं च नाभिनन्दति, न मृदुग्रहाभिमूतः स्वपिति, ध्यापति गुरुमतिकः । गात्राणि च निरस्पति खिन्न इव दुर्मना विकर्षति पूर्वकायम्, कृशश्च हारिद्रवर्ण इव दृश्यते । कथंचित्कवल्लमेकं द्वौ वा ग्रसते परं श्रीन्, ग्रसित्वा श्लेष्मणा रक्तेन वा सह निरस्पते । शनैः शनैः क्षीयत इति मृदुग्रहः । तं राजयक्ष्मेत्याहुः । केचिद्दृष्टीतमात्रमेवोपक्रमेत, उमे-
क्षितो हि न शक्यश्चिकित्सितुमिति ॥

काश्मर्यमिषङ्गुगोमेदकीच संक्षुद्य शीतेन वारिणा संपोज्य परिस्त्राव्यं द्रोणमात्रं कपायं यावद्द्वौ साधु मन्यते, तावत्तन्मधुसंपुक्तं पापयेत् । वमधुप्रशमनार्थं सोभाञ्जनकाजशृङ्गीविल्वानि संक्षुद्य मधुना संपोज्य भोजयेत् । वमधुप्रशमनार्थं फणिकारत्वक्शल्लकीवीजमृणालिकातालीसपत्रमिषङ्गुविदारीकन्दहरीतकीबर्बरनृणानि संक्षुद्य मधुना संपोज्य भोजयेत् । वमधुनाशनो भूपश्चैप नणः—फणिकारादिरकेशारसंपुक्तः समधुर्वमधुमुपहन्ति । अथवा शाङ्गैश्चाविल्वतिन्दुकीमधुरसानां मूत्रैः कपायं कृत्वा मधुसंपुक्तं पापयेत्, वमधुप्रशमनार्थम् । तस्य प्रशान्तवमथोरभ्यञ्जनस्नेहनसेचनस्वेदनवृंहणानि योगतः कुर्यात् । काश्वोजीकसेरुकोशीरनालिकाविशमृद्धीकानां निष्कायेन सार्पिमण्डं विपाच्य तेन स्नेहेन विधिवदनुवासनं दद्यात् । यववदरचूर्णानां मधुसंपुक्तं द्रोणमात्रं तु भोजयेत् । निस्तुर्पास्तु मापान्दध्युदश्विदम्लसिद्धान्सर्पिणा मभूतेन युक्तान्सलवणान्भोजयेत् । वेणुपर्णांशिनमथेनं कृशरां सुस्निग्धसलवणां भोजयेत् । सायं चैनं वाराहेण मांसेन सुस्निग्धेन सुलवणेन भोजयेत् । अथवा स्वरंकरभतुरागशशफण्डुवंगोरभ्रशकराणां मांसैर्दधिमस्तुसुरासौवीरकघृतमण्डेषु रसं कृत्वा पापयेत् । एतेषामेव पयोपपच्या वेसवारेभोजयेत्सर्पिष्कैः । कङ्कपवगोधूमचूर्णानि तिलमापयोश्च निस्तुपयोः कृत्वा तेषां नव भागान्दशमं पिप्पलीगृद्धवेरपोश्चूर्णभागमेतानि विधिवत्पपसि पक्त्वा मधुघृताभ्यां सह भोजयेत् । शृङ्गाटकोशीरशतावरीमूर्वाविशमृणालविदारीकशेरुकाः पपसि समावाप्य दधिं जातरसं कृत्वा सौवीरकघृतमण्डेषु वदरक्षौदमिश्रेषु च्छाममृगमांसं साधयित्वा रसं पापयेत् । मांसेन चैनं भोजयेत् । विल्वतिन्दुकीघोण्टामलकरुलानि मिषङ्गुकुभाशोकवल्लीनां त्वक्चूर्णैरार्धनुपात् । आसवं तं मांसस्थितं जातप्रमाणमासापंभोजनादष्टभागं दद्यात् । फाचमाचीपत्रफणिञ्जकाश्मन्तफलचूर्णैश्च नस्यप्रघ्मापने कुर्यात् । श्वशृगालखरनकुलानां मांसोष्मणा स्कन्धे स्वेदं कुर्यात् । एकस्य

१ क. °द्वा सामधु मन्येत । तावत्तन्मध्ये सं० । २ क. °रतुर० । ३ क. रत. °मनया० । ४ ल. रत्नवेस्वेदं ।

द्वयोः सर्वेषां वा यथोपपत्त्या, अजस्य सर्वश्वेतस्य सर्वलोहितवर्णस्य वा पिङ्गलस्य शुनस्तरक्षोर्वा रोहितकृष्णमत्स्ययोर्वा हृदयेन सवृत्तेन धूपयेत् । मूषकस्य क्षारकापस्य वा लावककाकयोर्वा मेदसा नेत्रघोरञ्जनं धूपनं च कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

दुश्चिकित्स्यतमो ह्येष पाकलः प्राणनाशनः ।
 मृदुग्रहः समारूपातो राजयक्ष्मा मृदारुणः ॥
 मृदु पूर्वं मृदीत्वैप क्रमाद्भवति दारुणः ।
 यस्मात्क्षपयति प्राणांस्तस्मादेव मृदुग्रहः ॥
 जीवेत्स चतुरो मासान्पट्ट्यौ वाऽपि जीवति ।
 जीवेत्संवत्सरं वाऽपि न च रोगात्ममुच्यते ॥
 शान्तिस्वस्त्ययनेधूपैरभ्यङ्गैः पानभोजनैः ।
 नस्यप्रध्मापनैः स्वदैः सुप्रयुक्तैस्तु साध्यते ॥
 य एतं साधयेद्द्वेषः पाकलं तु मृदुग्रहम् ।
 स भिषग्दानपूजाभिः पूज्यस्तु सततं नृपैः ॥
 इति मृदुग्रहः (हृपाकलहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ।

अथातः कुक्कुटपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
 न्पालकाप्यः ।

स यदा वारणः पुरप्रमर्दनादिभिः कर्मभिरतिपोगेन पीडितोऽतिमात्रं वात-
 प्रकोपकरमाहारमलवणमस्त्रेहमतिष्ठान्तो भोज्यते हन्यते वध्यते वा गार्हं तस्य
 व्याप्यामादतिमात्रमभिरुक्षकद्रुकपायादारस्य वातः प्रकुपितोऽत्यर्धमेतानि
 लिङ्गानि दर्शयति—

प्रवेपते प्रहृष्यति पतति परिवर्ततेऽश्वत्त्, नदति ताडयते घपोपति शिर-
 सा भूमितलमाहन्ति, कूजति निःश्वसिति, संरक्तपनः प्रेक्षते, अग्नीलिकाभ्यां
 धरणितलमाहन्ति, ललाटेन वा, *तिष्ठते, कुण्डलीकरोत्यात्मानं समन्तात्परि-
 कर्षति, व्याददाति मुहुर्मुहुर्मुसम्, भतिसार्यते, मत्त इव भवति भूतोपच्छ इव

* स्योख्यायां प्रकाशने वा तद् ।

१ क. °कत्यासा° । २ क. वा यानर° । ३ क. पाठकः । ४ क. एनं ।
 ५ क. पुरः प्र° । ६ क. ध्यापयति । ७ रा. °द्रेनातिष्ठ° । ८ रा. भतिसार्यते ।

च लक्ष्यते घ्यापति कुप्पति, कुक्कुट इव कूजतीति कुक्कुटपाकलः । तं वैद्य एतैर्लिङ्गैरुपलभ्य कुक्कुटपाकलश्चहीतमिति विज्ञाप चिकित्सितुमुपक्रमेत—

यवक्षारसमुद्रलवणवदरविडङ्गहरिद्रामरिचपिप्पलीः समभागाः संकुच्य दधि-
मधुघृतसंपुक्तान्पोडश कवलान्भोजयेद्यथाग्निवर्ष्म विभज्य वारणम् । अथाको-
रुबूकवत्सकतकारीशोभाञ्जनकाढकीनां मूलफलपत्राणि संहृत्य मधुरसापाठा-
चित्रकांशुमतीपृश्निपर्णीनां च मूलानि कुटजनीपनिर्गुण्डीनां फलानि संक्षुद्य
सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारकुलत्थाम्लदधिमस्तुसौवीरकैः सह संयोज्य भोजनायो-
पाहरेत् । (*अथवा न्यग्रोधाढक्युरुबूकपाटलीकर्पासीनां मूलफलपत्राणि संहृत्य
मधुरसापाठाचित्रकांशुमतीपृश्निपर्णीनां च मूलानि कुटजनीपासनशल्लकीनां
फलानि संक्षुद्य सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारैः संयोज्य नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतेषां
च पत्रभङ्गेन सुखोष्णेन स्वेदयेत्) । कुक्कुटस्य कृष्णमत्स्यस्य वा रुधिरेशान्न-
घूपनम् । पञ्चाङ्गस्य निम्बस्य वा मुखे शिरसि शरीरे च कृत्वा नक्तमालफलश्वेत-
सर्पपकुलत्थहिङ्गवजाजी(व)वर्बरुणाश्वगन्धापूतिगन्धार्कविपाणिकाकौशिकैः
सह वानररुधिरैर्धूपयेत् । भद्रमुस्ताकाशमर्षकुस्तुम्बुरी(रु)सुरसपत्रविडङ्गैस्तैलं
विपाच्य विधिवदनुवासनं कुर्यात् । सर्पनिर्मोकवानररोमकुक्कुटमेदोभिरजाघृतसंयु-
क्तैर्धूपयेत् । काकमाचीपत्रफणिज्जककाशमर्षकट्फलचूर्णैश्च नैस्यं प्रथमं कुर्यात् ।
अञ्जनं यवक्षारं काककुक्कुटयो रुधिरेश शिरीषफलसंयुक्तेन कुर्यात् । अतसी-
शीतशिवाकृष्णकन्दाहरितालमनःशिलासुवर्णपुष्पीमहाकन्दासर्जरसैः सूर्यसंकर-
णीकैरातमूलनलद्वोरकसंयुक्तैः पुराणघृतेन संयोज्य धूपयेत् । आमोक्षाचैर्न
व्याधिमुष्णेनाम्बुना कम्बलैः प्रतिच्छाद्य विना शिरसा योगतः स्वेदयेत् ।
दिल्वफलानि सलवणानि निम्बपत्रपरिवेष्टितं च पिप्पलाकं भोजनकाले कवला-
न्दघात् । अथवा यवनालक्षारं सप्तकृत्वः परिस्त्रुतं सौवीरकं दधि चेतपेतेपामे-
कैकस्पाऽऽढकमुपकल्प्य संयोज्य पाययेत् । भूयश्च मत्स्यरसं मपूररसं पाय-
येत् ॥

तत्र श्लोकौ—

गजमाणहरो ह्येव व्याधिः कुक्कुटपाकलः ।

अनेन विधिना राजन्यथोक्तेन प्रशाम्यति ॥

* धनुराकारविहद्वयान्तर्गतपाठां नालि कपुलके ।

१ क. °पालकः । २ क. °हानं घू° । ३ क. र. नदयं । ४ क. °ल्यु° ।
५ क. सूर्यकणार° । ६ क. °वसा° । ७ क. र. °रिश्चुनं । ८ क. °पालकः ।

य एनं साधयेद्वैचः कष्टं कुक्कुटपाकलम् ।

पूजयेत्तं सदा राजा ब्रह्माणमिव वासवः ॥

इति कुक्कुटपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथात् एकाङ्गग्रहपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

इह खलु भो वरुणग्रहो नाम देवाद्ववति दोषादित्येके । तस्य देवादुत्पन्नस्य तावत्कारणं द्रुमः । अथ यदा नगनदीनदसरस्तडागपल्वलादीनां तीर्थेष्वंशि-
वेष्वज्ञातनामकर्ममर्मस्वदृष्टपूर्वेषुदकेषु हस्तिनं वरुणानुचरसेवितेष्वकृतनदीपद्मेषु
नागवन्धनेषु पापयन्त्यवगाहयन्ति वा हस्तिजीविनः प्रमादान्मोहादज्ञानाद्वा,
तदा वरुणस्तेनाभिभूयते । अथ वा देवतायतनपासण्ड्यावसथाश्रमभञ्जनाव-
मर्दनाच्छून्यागारचतुष्पयमहानदीसंकटनिर्झरनिकुञ्जेषु सुदारुणेषु (*महाप-
थनगरसंगमपथेषुग्रदारुणेषु) तिथिनक्षत्रेषु श्मशानपरिवासाद्भवति । अथवा
मन्त्रयोगादुग्रसिद्धचारणमातङ्गशाकिनीन्द्रजालिकशबरवर्चरादिभिरेवंविधैरन्यैश्च
मायाविभिरुपहारार्थं पृथक्तस्तथा भवति । भवति च भूतपिशाचपक्षराक्षसनिरी-
पणात् । तस्यैवं देवादुत्पन्नस्य निदानमुपवक्ष्यामः—

हस्तगात्राणामन्यतममङ्गं न शक्नोति संकोचयितुमुत्क्षेप्तुमासितुं परिक्रु(क)ष्टं
वा बद्ध इव भवति, निःश्वसिति (*भ्रमति परिणमति) संकुचति नदति
ध्यायति पर्यश्रुनयनः, तस्यैकाङ्गग्रहणादेकाङ्गग्रहणपाकल इत्याख्यातः । तस्य
स्थले जले वा निपण्णस्य निवृत्तं चिकित्सितम् । अथापि यन्तारमिति विचिन्त-
यन्धावति स्थलाज्जलाद्वा । यदा च कमलकुमुदकुवलयतामरसकल्हारीत्प(*ला-
नामन्येषां वा ल)लजातानां कुसुमानां समानगन्धः, तदाऽप्यस्य निवृत्ता प्रति-
क्रिया । प्रकृतिस्थगन्धस्यापि सतो यदि (*भवति) हरितालहिङ्गुलमनः-
शिलानामन्यतमेन सवर्णता, तदाऽप्यस्य निवृत्तः प्रतीकारः । अविवर्णस्यापि
विगन्धस्य प्रभावतः करगात्रापरौदीनां व्यापाराणां पक्षस्तनस्तव्यस्यापि
सतोऽङ्गस्य प्रतीकारं वक्ष्यामः—

स्वस्तिकापूपसंपावपूपोष्ठापिकापरमान्नगन्धधूपसंयुक्तानि स्पलजलजानि
कुसुमान्यादृत्य सौवर्णान्स्वस्तिकांश्चोपहृत्य कन्याः संतोषयित्वा कृतमङ्गला भर्तते
वाससी परिर्हता नद्या धलिमुपहरेत्सतूपधोपैः । वैद्यश्चाप्युपवासं (स) मयतोऽ-

* 'वनुराजारनिद्वचतुष्टयान्गनराटः कपुलके नास्ति ॥

१ र. °व्यतिशेष° । २ क. नागवन्धेषु । ३ क. °वासमङ्ग° । ४ ग.
°पि यानार° । ५ क. °वृत्तप्र° । ६ क. °सत्या° । ७ ग. °रत्नवा° ।

इतवासास्तत्र यथोक्तमुपहृत्याग्निं प्रागुत्तराग्रैर्देर्भहंस्तिनीसमीपे स्थण्डिलं परि-
स्तीर्योदुम्बरशाखाभिः कुमुममालाभिश्च परिवार्य तत्रोदुम्बरीभिः समिद्धिर्वाह्निं
प्रज्वाल्य सौवर्णस्वस्तिकादिभिरर्चयित्वा गोदधिमधुघृततिलैर्वैरुणाय हुत्वा
प्रसन्नां भैरेयं सीधुमुपहृत्य बालं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयित्वा वैद्यः प्राङ्मुखो
रात्रौ मन्त्रेणानेन जुहुयात्—‘नमोऽस्तु वरुणदेवाय सह नदीभिः स्वाहा ।
नमोऽस्तु पाशेभ्यो नागेभ्यो ग्रहेभ्यः स्वाहा । स्वस्त्यस्तु ते हस्तिने स्वाहा’
हुत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य हस्तितीर्थे बलिं वरुणापोपहरेत् । सीधुं भैरेयं
प्रसन्नां मुरामुहृत्य बलिं रात्रौ कृत्वाञ्जलिवैद्यः भयतो हस्तितीर्थाभिमुखो मन्त्र-
मिमं ब्रूयात्—

इन्द्रेण दत्तां पृथिवीं राजा पाति स्वकर्मणा ।
तमिन्द्रं पार्थिवं देवा गोपायन्ति त्वाहनम् ॥
येनैव धर्षितो हस्ती तं क्रुद्धः पृथिवीपतिः ।
शक्तो निर्विषयं कर्तुमिन्द्रदत्तो न संशयः ॥
मुक्ते ग्रहेण मातङ्गे पूजां राजा करिष्यति ।
तस्मान्मुञ्चतु मातङ्गं मा हिंसीष्ट (स्त्वं) नमोऽस्तु ते ॥
रक्षोभिस्तु गृहीतानां ददाति पिसितौदनम् ।
गन्धर्वकिनरेभ्यस्तु गीतवादित्रनिःस्वनम् ॥
नागेभ्योऽपि नृपो दद्यादधि कुल्मापमोदनम् ।
इति त्रिरुक्त्वा^१ भूयश्चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥

कालकन्दाविदारीकुम्भीकानि तिलपिष्टं च सहोत्काथ्य नाडीस्वेदं कुर्यात् ।
अथवा नीलोत्पलकुमुदगृह्णाटककसेरुकशाळकशेवालनलिनफुलपानि निष्काथ्य
नाडीस्वेदं कुर्यात् । उदकयो ह्युत्पलकन्दैश्च घृतेन संसृज्य धूपयेच्छ्रो(त्रो)तोभ्यः ।
अथवा मत्स्यकच्छपकुक्षुटेः सघृतैर्यवद्विद्धुभिर्धूपयेत् । जलचराणां च सत्त्वानां
शिथुमारादीनां रसेन भोजयेत् । अथवाऽजगरमकरचर्मिराजीरसेन भोजयेत् ।
जलचराणां च पक्षिणां यथालाभं रसेन भोजयेत् । अयोगुढेरुण्यमम्भः पापयेत् ।
आव्याधिप्रमोक्षाच्च वेष्टनलङ्घनप्रसारणचङ्क्रमणानि शनैः शनैः कारयेत् ।
नदो चैनं न गमयेदिति ॥

तत्र श्लोको—

^१ इति त्रिरुक्त्वाऽसी भूय इति पाठः कदाचिद्भोत् ।

१ क. °नां सुरा° । २ क. °मिन्द्रपा° । ३ क. शक्तो । ४ क. °कुम्भि-
पानिः । ५ क. °न्यायुत्प° । ६ क. °न निग° ।

वरुणं प्रतिपाद्यं क्रियाः कुर्वन्पथाविधि ।
 मोक्षयेत्कुशलो वैद्यो वारुणं वरुणग्रहात् ॥
 संजातबलमांसं तमेकाङ्गादितपाकलात् ।
 राज्ञः संदर्शयेद्वैद्यश्चन्द्रं मुक्तमिव ग्रहात् ॥

(इति) एकाङ्कग्रहः (हृहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथातः प्रमुषपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवान्-
 न्पालकाप्यः ॥

अथ यदा वारुणस्य क्षारलवणकटुतिक्तकपायरूक्षाहाराद्वायुः प्रकुपितः
 कफपित्तौ युगपद्वापादयति । ततोऽस्य दीप्ताग्नेरुदराग्निरतीव भक्ष्यभोज्यपेय-
 लेह्याद्यैराहारैर्दत्तैर्न वृष्यति, भृशमश्राति, स्वयं च भोजनाभिनन्दी भवति,
 वृणमप्यत्यर्थमस्ति । ततोऽस्य मांसमुपचीयते, श्लेष्मा मेदश्च वर्धते । तत्र
 तन्द्रानिद्राक्लमालस्यान्यस्य जायन्ते । स च शिथिलबलो विपुलतरमांसमेद-
 स्त्वात्कृच्छ्रेण गच्छति । स्वल्पमपि च शीतं बहु वेत्ति, मुखायते चोष्णमत्य-
 र्थम् । मेदल्लिङ्गानि दर्शयति, न च भाचति । विष्टब्धचक्षुः स्वप्नशीलः शय्या-
 भिकामो गम्भीरवेदी । इत्येतैर्लिङ्गैरुपपन्नं दृष्ट्वा प्रमुषपाकलोपसृष्टं वारुणं विन्चा-
 (द्या)त् ॥

तस्य साधनमुपदेक्ष्यामः—कार्श्यमस्य विधीयते, न स्थौल्यम् । यवान्नं
 कोद्विवान्नं चास्मै भोजनं दद्यात् । कुटजपिचुमन्दैपिण्डांस्त्वग्भिः समुद्रान्साध-
 यित्वा स्वदिरसारनिष्काथेन सह श्वाविन्मांसरसेन भोजनमस्मै दद्यात् । वेणु-
 वेतसपत्राणां पत्रभङ्गांश्च भोजयेत् । तस्मिन्परिणते च माहिपरसमनुपानं
 दद्यात् । ततो भद्रदारुवचाभयाकृष्णकन्दाशृगालिकानक्तमालत्वग्दरीतकीम-
 धुरसात्तिकरसो(सा)भिः संचूर्णिताभिरासवान्कृत्वा मधुसंयुक्तं मासस्थितं
 पायपेद्विरदम् । करवीरोरुबूककर्णिकारं बृहत्पौ च तिलपिष्टं च सहोत्काथ्य
 नाढीस्वेदं कुर्यात् । निम्बकुटजर्खादिरत्वचं मधुसंयुक्तं (कां) भोजयेत् । सक्कु-
 द्रोणं चैनमुदमन्थं मधुसंयुक्तं पाययेत् । लघुहैरहनि स्वभ्यक्तस्याधोऽङ्गं मर्दयेत् ।
 मृदिताङ्गस्य चाभ्यङ्गप्रतु प्रतिशय्यां वातातपसेवां च यथायोगं योजयेत् । पाठा-
 चन्दनहरिद्राद्वयभद्रदारुमहापश्चमूलैः सह मापान्विपाच्य सप्तपर्णत्वचा सह
 संक्षुच विधिवत्कारयेत् । किष्कोदुम्बरककुभधवनिम्वाभ्राजकर्णानां निष्काये
 मण्डोदकं स्यात् । वचारोभ्रमिपङ्गुलामज्जकोशीरहरितकीथुण्ठीभल्लातकमरिच-

१ क. मन्दलिङ्गानि । २ क. °न्दत्वग्भिण्डां° । ३ क. मधुरसंयुक्तं । ४ ग.
 °त् । तिल° । ५ ग. °कानिगुण्डोम° ।

पिप्पलीफणिज्जकशतपुष्पातगैरलानां सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तस्मिन्मण्डौदके
किण्वेनानेन चूर्णैश्चाऽऽसवं कृत्वा मांसस्थितं पापपेद्दिरदम् । एतत्पानं पूर्वोक्तेन
प्रमाणेन । एवमेतैरुपक्रमविधिविशेषैर्नश्यति प्रसुप्तपाकलः ॥

तत्र श्लोकौ—

कफपित्तसमुत्थस्तु पाकलः पृथिवीपते ।

तिक्तैः कपायैः कटुकैश्चिकित्सेन्मतिमान्भिवक् ॥

प्रसुप्तपाकलं चैनं विधिनाऽन्येन पार्थिव ।

साधयंचो भिवक्सम्यक्स पूजामाप्नुयादिति ॥

इति प्रसुप्तपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि ।)

अथातः कूटपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह (भग-
वान्) पालकाप्यः ।

तत्र गजस्वामीक्षणशो रुक्षान्नपवसकवलकुवलातिक्तकटुकपायलघुविषमरुक्ष-
वह्नभोजनात्, अथवाऽतिगुरुभारहरणतरणविलङ्घनात्कुप्पत्यनिलः । तदा-
त्मकश्च कूटः । कूटो नामाऽऽश्रुघातनम् । आश्रुघातनाद्द्विरदानाम् । तस्मात्—
कूटपाकलमित्याचक्ष्महे ।

तत्संप्रयोगाद्द्विरदः स्तब्धकरचरणनपनकर्णलाङ्गुलः पतत्पशनिहत इव,
धरणिर्गतहरिणशिथुरिव कूटेनाभिहतो म्रियते । क्षिप्रमेव निपतनाच्चास्य न
निदानोपलब्धिः ।

अथ चैनमेतेषु कालेषु भजते । स्तम्भोपाश्रयणं प्रतिपानकाले कल्पनाक-
ल्पनवीथी विनपक्रिया, अवगाहस्थानाध्वगमनादिकालेषु ।

तत्राल्पबुद्धयो द्विरदमवनिपतित्तमवेक्ष्य मन्यन्ते लक्षणाभावाद्विषपरिगत
इति केचित् । ग्रहेणायं गृहीत इत्यपरे मूढा मिथ्याज्ञानात् । सनिदानौ हि
तौ, अपमनिदानश्चाचिकित्स्यश्चेति ।

तत्र श्लोकः—

यथा हि हन्यात्कूटेन मृगशावं वनेचरः ॥

तथा वातात्मको नागं हन्ति वै कूटपाकलः ॥

इति कूटपाकलः (लहेतुलक्षणाचिकित्स्यत्वानि) ॥

अथातः पुण्डरीकपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह
भगवान्पालकाप्यः ॥

१ क. °चूर्णं कृ० । २ स. मासस्थितं । ३ स. °गताह० । ४ क. वपाटेषु ।

५ ग. कल्पनवी० ।

इह खलु भो नवमः पुण्डरीको नाम पाकलः संभवति रूक्षकटुकपापधार-
तिक्लवणतीक्ष्णोष्णाम्ललघुविषमभोजनात्तस्य मारुतः कुपितो रक्तं पित्तं च
शरीरे समन्ताद्विक्षिपति । ततोऽस्य लिङ्गानि दर्शयति—

करचरणजघनोदरोरुष्टृष्वार्ध्वाण्डकोशमुखशिरोग्रीवाङ्गुलिलाङ्गुलेषु यत्र वा
तत्र देशेष्वसितहरितनीलपीतरकारुणानामन्यतमवर्णानि कृष्णपर्यन्तानि मण्ड-
लानि प्रादुर्भवन्ति भृशवेदनानि सोष्माप्यग्निदग्धानीव विसर्पीणि पुण्डरीकप-
त्रप्रतिमानि यतः, तत एव पुण्डरीकपाकलो विसर्पः ।

तेनोपसृष्टो वारणः कर्दमेन पांशुभिर्वा विकिरति मण्डलानि बहुश उष्ण-
द्वेषी संमीलितनयनः कूजति निःश्वसिति दह्यमानः ।

तस्य पूर्वं पवनमेवोपशमयेत्, प्रवर्तकत्वाद्योपाणाम् । पित्तमप्याश्रयित्वा-
त्तीक्ष्णत्वाच्च । तस्यावगाहावसेकपानानि निवर्तयेत् । माणधारणामात्रं सुखो-
दकमलपाल्पं देयम् । सर्पिषेवाभ्यङ्गो वृतमण्डने वा बहुशः शशस्तः । परिपे-
कश्चास्य सुरया कार्यः । अथवाऽतसीकर्पासीशतपुष्पोरुवूकाटरूपकतर्कारी-
सुरसाकरवीरभङ्गनिष्कायेनाभ्यज्य परिपेचयेत् । अथवा सुमनासुरसातर्कार्य-
द्विसौसारङ्गेष्टार्धवृन्ताकपत्रभङ्गनिष्कायेन स्वभ्यक्तशरीरं परिपेचयेत् । अथ-
वाऽऽहक्याटरूपकारलुपाटलीकर्पासीकरवीरोरुवूकपुनर्नवास्फूर्जाकपत्रभङ्गानि-
ष्कायेनाभ्यज्य परिपेचयेत् । अभ्यङ्गपरिपेकेश्छाविं प्रसाद्य ततः कुटकीजस-
दिरनिम्बत्वचः क्षोदयित्वा गोमूत्रे त्रिरात्रपर्युपितानुभयकालं त्रींघ्नीन्कवलान्पि-
त्तनिर्हरणार्थम्, (*अथवाऽश्मन्तकवचारग्वधधन्वनेस्तेनैव विधिना भोजयेत्पि-
त्तनिर्हरणार्थम्, अथवा—अश्मन्तकार्जुनिविल्वत्वचः संक्षुद्य गोमूत्रे त्रिरात्रप-
र्युपिताः, अथवा—चारुककुम्भवरुणककदम्बसर्जमल्लतकानां त्वचस्तेनैव विधिना
भोजयेत्पित्तनिर्हरणार्थम् । एतेनैव कल्पेन चन्दनलकुचसोमवल्कधवारग्वधत्वच-
स्तेनैव विधिना भोजयेत्पित्तनिर्हरणार्थम् ।) एवमेवाऽऽरग्वधदन्तीचारुकुम्भीक-
त्वचः क्षोदयित्वा गोमूत्रे रात्रिपर्युपिता भुक्त्वा वारणः पित्तं निरुहति फेतकी-
सुरसाकुठेरकेन्दीवरपत्रैः सह कृष्णीतलान्पपसा पिष्ट्वा कल्केन मण्डलानि
भ्रक्षयेद्भुजापहरणार्थम् । वर्णप्रसादनार्थं च तरुणोदुम्बरतगरकृष्णातिलान्ती-
रेण पिष्ट्वा तेष्टृतसंयुक्तैः प्रलेपयेत् । मांसीकाकमाचीपत्रकमञ्जिष्ठाकल्कं सलि-

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः खपुस्तके नास्ति ।

१ क. देहेष्व० । २ क. सोष्मणोश्नि० । ३ क. विसर्पिणि । ४ क. पूर्वमे० । ग.
सर्वप० । ५ क. निवर्तयेते । ६ क. °साशाङ्गिष्ठा० । ७ क. °रूपार० । ८ क.
°स्फूर्जाप० । ९ क. °ता उभ० । १० क. मण्डलेन । ११ क. °म् । सर्वप्र० ।

लेनाऽऽलोह्य मण्डलानि भक्षयेत् । उरुबुकेद्बुदीकरञ्जद्वयशिरीषाणां धीञ्जैः
कल्कपिष्टैस्तैलं विपाच्य प्रसन्नया सह संपोष्य मण्डलानि भक्षयेत् । शालीनां
पष्टिकानामोदनं मयूरकौञ्चहंसवलाकानां वाऽन्यतमस्य रसेन भोजयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

अभ्यङ्गैर्नृपवर संचनैः प्रदेहैः पानैश्च प्रशमयुषेति पुण्डरीकः ॥

वैद्येन ग्रथितगुणेन साध्यमानो दीप्ताग्निः सलिलघटैरिवावसिक्तः ॥

इति पुण्डरीकपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सतानि) ॥

अथातो महापाकलचिकित्सतं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः ॥

अथ पदा वारणो नवान्नस्निग्धमधुरघनगुरुशिशिरगुडदधितिलपलजल-
चराननूपमांसरसतृणकवलकुवलपल्लवाहारोऽत्यर्थं सुखितत्वाद्वाप्यापामशीलः
सहसा प्रवजलवितरणानि विनयनस्थानानि कार्पते । तस्य वायुः प्रकुपितः
कफमादाय हृदयं संपीड्य तिष्ठन्पार्श्वयोः कृच्छ्रं वेदनां जनयति ।

स तथा स्वनति जलद इव गम्भीरम्, अतिसार्यते श्लेष्पवत् । असहमानश्च
तां रुजं प्रवृद्धपादप इवोन्मूलितः पतति, हठेन पुनश्चोत्तिष्ठति, तदादीन्प्रति-
हन्ति, निष्पिनष्टि च करं भूमौ, हृदयपीडितश्च । तं वातकफात्मकं महापाकलं
विद्धि । हृदयग्रहणान्महापतनान्महापाकलमित्याहुः ।

भैषज्यविधिरस्य शमीतिन्दुक्यादकीत्रिल्वगृङ्गाटकैश्च मत्स्पर्शं साधुसिद्धं
भोजनाय पानाय चास्मै दद्यात्, ततो नश्यतः कफपवनौ । पयश्चैकान्तरभै-
रेवौषधैः शृतं पापयेत् । अनुलोमो भवति तेनास्य वायुरुद्धतः । सिद्धं चास्मै
दध्ना सहरिद्रकमोदनं घृतस्निग्धं सलवणं भोजनाय दद्यात् । तालपर्त्री
गोस्तनिकां नागवलां गवेधुकां च क्षुण्णां मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । मधु-
लाजाश्च भोजनम् । तरुणाभिकवार्ताकीर्णकमालफलानि च क्षुण्णा*नि
सक्षौद्राणि भोजयेत् । तेनास्य कफपवनौ नश्यतो युगपत् । जम्बूशल्लक्योर्वा
किसलपानि च क्षौदयित्वा मधुमिश्राणि भोजनाय दद्यात् । हरिद्राकुशमूल-
श्चनविडङ्गेन्द्रपक्कङ्गुष्ठानि क्षौदयित्वा) मधुमिश्राणि भोजयेत् । सपत्रांश्च

* धनुराकारनिद्धान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. सेननप्रमेहैः । २ क. °रितीय सिक्तः । ३ क. °त्रिअपउउनउनउच° ।
४ क. °मस्या° । ५ क. °भिरिवी° । ६ क. मोननं ।

शाकवल्लीक्षुण्णान्मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । (*अथवाऽश्मन्तकमुष्क)कोदु-
म्बरपुष्पाणां त्वचः कल्पयित्वा गोक्षुरकमधुरसाजीवन्तीविल्वानि कुरुविन्दं वा
क्षौदयित्वा काथयेत् । तेन काथेन तैलं पक्त्वा नागमनुवासयेत् । अश्वाश्वतर-
सरोष्ट्रमहिषाणां गांसरसैः पानभोजनमुपहरेत् । तेनास्य नश्यतः कफपवनौ ।

तत्र श्लोकाः—

इत्येते नृपवर पाकला दशोक्ता भैषज्यैः सह सनिदानसंभवास्ते ।
तत्र द्वौ परमसुदारुणावसाध्यौ यः शुद्धो भवति हि कूटपाकलश्च ॥
अष्टानामिह हि चिकित्सितं मयोक्तं सर्वं ते नृपवर मृत्युदण्डकल्पाः ।
यो देशप्रकृतिवपःप्रमाणसात्म्यान्यापुश्च प्रतिगजमीक्ष्य शास्त्रचक्षुः ॥
नागानां ज्वरमुपहन्ति पाकलाख्यं कर्मज्ञः स भवति राजहस्तिवैद्यः ।
एतान्यो भिषगिह साधयेत्स पूज्यो वेदज्ञैरिव हवनेषु वज्रहस्तः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

पाकलाध्यायोऽष्टमः (नवमः) समाप्तः ॥ ९ ॥

अङ्गराजो महाभ्रातृः कुवेरसमविक्रमः ॥

हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पञ्चपा श्रोतं रोगज्ञानं सलक्षणम् ॥

तत्र मे संशयः कश्चित्तं मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

शुद्धश्लेष्मसमुत्पन्नः शुद्धपाकलमादितः ॥

मात्रभागोष्णः कथं तेन पश्चाद्भवति शीतलः ॥ ३ ॥

नै चोष्णलक्षणस्तेषां हस्तिनां जायते ज्वरः ॥

कथं साध्यश्च वालोऽत्र कूटश्चैव न सिध्यति ॥ ४ ॥

समानदोषैर्विप्रेन्द्र तापुभावापि कीर्तितौ ॥

पकलः पुण्डरीकश्च वातपित्तोद्भवावुभौ ॥ ५ ॥

विकारेषु विरुध्येते चिकित्सापां तथैव च ॥

शनैः क्षीयेत वा केन हेतुनाऽथ मृदुग्रहः ॥ ६ ॥

कथं च भूतसंश्लेषो दुष्टः कुक्कुटपाकलः ॥

देवाच्च केचिदिच्छान्त दोषतश्चापरे जनाः ॥ ७ ॥

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

† नवम इत्येव युक्तम् । यद्वाऽयमध्यायसमाप्त्युल्लेख एव प्रामादिकः, प्रथम-
स्थानेऽष्टादशाध्यायप्रतिज्ञाविरोधात् ।

१ क. यादृशः प्रकृतिवयोऽप्रमा° । २ ग. तवोक्तल° ।

एकाङ्गग्रहसंज्ञस्तु पाकलो मुनिसत्तथ ॥
 दृश्यते भूतसंहृष्टो दोषतश्च न दृश्यते ॥ ८ ॥
 वैठरत्वेन (?)संयुक्तः कथं तीक्ष्णोर्दशनलः ॥
 सारवन्धोपलक्षश्च प्रसुप्तः पाकलो भवेत् ॥ ९ ॥
 महापाकलसंज्ञश्च श्लेष्मणोपचयाद्भवेत् ॥
 न चाऽऽदौ क्रियते कस्मात्प्रतीकारः कफस्य वै ॥ १० ॥
 महत्त्वं चैव यत्तस्य तन्मे शंसितुमर्हसि ॥
 एतान्सपरिहारान्मे सनिरुक्तान्ससंभवान् ॥ ११ ॥
 तत्त्वेन निखिलान्प्रश्रान्गूढार्थान्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
 शृणु राजन्वहितो यन्मां पृच्छसि संशयम् ॥
 नाभेरुपरि पित्तस्य स्थानं हृदयमाश्रितम् ॥ १३ ॥
 नाभेः पश्चिमभागे तु स्थानं वायोर्निगद्यते ॥
 श्लेष्मान्यामाशयः पर्वोण्युरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ १४ ॥
 स्थानान्येतानि राजेन्द्र श्लेष्मणो विद्धि दन्तिनाम् ॥
 तेन शुद्धाभिभूतस्य स्थानात्पित्तं तु विच्युतम् ॥ १५ ॥
 श्लेष्मणा पश्चिमं भागं नीयते सह षोडशानु ॥
 ततः श्लेष्मानिलौ तत्र शीतलं कुरुन्नो गजम् ॥ १६ ॥
 प्राग्भागे चोष्णताऽप्यस्य सा तु पित्तस्य वीर्यतः ॥
 कदाचिद्देहप्रत्यङ्गं पदा गच्छति मारुतः ॥ १७ ॥
 तेन कालेन राजेन्द्र युज्यते तस्य श्लेष्मजम् ॥
 तेन सिध्यति घालोऽप्यं कूटे हेतुः प्रैवदपते ॥ १८ ॥
 कूटे निदानं वातस्तु सर्वदेहाद्विमुच्यते ॥
 सहसा हृदयं गच्छेद्भृद्रतश्चापि पातयेत् ॥ १९ ॥
 हृदयग्रहणादाशु कूटस्तेन न सिध्यति ॥
 वृषानो वायुः प्रकुपितो ह्यपानसहितो वृष ॥ २० ॥
 पित्तमाक्षिप्य जनपेत्पकलं कोपमाश्रितम् ॥
 गुरुस्थानोपरोधाद्य रौद्रकर्मा भवेद्भक्तः ॥ २१ ॥

१ ग. °संहृष्टो । २ ग. ववरत्वेन । ३ क. °दनानिलः । ४ क. ग. पद्य-
 फेरः । ५ क. वार्यन । ६ क. °दत्तं प्र° । ७ क. श्रमन्ते ।

इत्येष पक्वले हेतुः पुण्डरीके प्रवक्ष्यते ॥
 मारुतः कुपितः पितं कोपयेन्मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 पित्तं च रक्तसहितं त्वग्दूपयति दन्तिनाम् ॥
 तस्माद्वाताधिकश्रायं त्वचि कोपेन लक्ष्यते ॥ २३ ॥
 मारुतः कुपितो देहे कारणैः पूर्वकीर्तितैः ॥
 रक्तं मांसं च मेदोऽस्य मज्जां शृक्रं च दन्तिनाम् ॥ २४ ॥
 यस्मात्कृमात्क्षपयति तेनैव क्षीयते शनैः ॥
 श्रमाभिभूतो योऽत्यर्थं पेशलं न लभेत चेत् ॥ २५ ॥
 समानः कुपितस्तस्य प्राणाप्रानौ प्रदूपयेत् ॥
 व्यानोदानौ च संदूप्य कुर्यात्कुक्कुटपाकलम् ॥ २६ ॥
 शरीराणां च भूतानां विपर्यासस्ततो भवेत् ॥
 विपर्यस्तेषु भूतेषु भवेद्भूतोपमृष्टवान् ॥ २७ ॥
 तस्माद्भूतोपमृष्टोऽयं दुष्टः कुक्कुटपाकलः ॥
 स्प(सृष्ट)ष्टस्य दारुणैः पाशैर्नागस्य मनुजाधिप ॥ २८ ॥
 पीड्यमानः(नं)शनैः पाशैर्वीतपित्तं च कुप्पति ॥
 तेनाऽऽदौ दैविको भूत्वा पश्चादोपेण लिप्यते ॥ २९ ॥
 आदानं चैवमेवास्य दोषाणां संप्रकीर्तितम् ॥
 पित्तादानैर्गजे पित्तं वृद्धमग्निं विवर्धयेत् ॥ ३० ॥
 तीक्ष्णज्पोतिः स भवति सरदस्त्वं च गच्छति ॥
 ततः श्रृंगिरमांसत्वाद्वापुर्नागस्य कुप्पति ॥ ३१ ॥
 श्लेष्माणं कोपयेत्पश्चाद्विकारैः श्लेष्मिकैस्ततः ॥
 वातेन संचितः श्लेष्मा बठरं कुरुते गजम् ॥ ३२ ॥
 स यदा बठरो नागः सइसा कर्म कार्पते ॥
 समानः कुपितः प्राणः पश्चाद्दूपयते कफम् ॥ ३३ ॥
 क्रियते हेतुनाऽनेन कृशत्वेन प्रतिक्रिया ॥
 मारुतः कफमादाय हृदयं संसृतो यतः ॥ ३४ ॥
 करोति महतीं पीडां तेनायं पाकलो महान् ॥
 वातोऽत्र कारणं यस्मात्तेन वातप्रतिक्रिया ॥ ३५ ॥

१ ख. °र्वीतं पि° । २ क. विवृद्धयेत् । ३ ख. संभवति । ४ ग. शुचिर° ।
 ५ क. संश्रितो ।

कर्तव्या नृपशार्दूल पालकाप्यमतानुग ॥

महारोगो यतश्चायं पतनाच्च महद्गपम् ॥ ३६ ॥

उभयत्र महत्त्वाच्च महापाकलसंज्ञितः ॥

सुरंशापाद्गजेन्द्राणामन्तःस्वेदितुर्माहितुम्(?) ॥ ३७ ॥

न चोष्मलक्षणस्तेषां दन्तिनां जायते ज्वरः ॥

तेनोष्मलक्षणस्तेषां ज्वरः समनुकीर्तितः ॥ ३८ ॥ ७४६ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने ज्वर-

हेतुविनिश्चयो नामाध्यायो दशमः (नवमः) ॥ ९ ॥

अथ दशमाध्यायः ।

अथातः स्कन्दाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अङ्गाधिपतिः पालकाप्यमागतमभिवाच प्राञ्जलिरुत्थापोवाच रोमपादः—
“स्कन्दा नाम ये व्याधयस्ते किमात्मानः कति कथं वा संभवन्ति कथं वा
साध्याः स्युः” इति ॥

स एवमुक्त उवाच पालकाप्यः—स्कन्दा नामावस्कन्दनाज्जीवितस्य ।
शोषणं स्कन्दनमित्यनर्थान्तरम् । तस्मात्स्कन्दा इत्युच्यन्ते । शरीरापेतना-
च्चापतनकाः । श्रद्धात्संजायते वातात्संपित्ताच्च कफाच्च वातैः संहितात्रयः
स्कन्दा भवन्ति । तेऽन्तरापाम—बहिरापाम—व्याविद्धस्कन्दा इति त्रयः ।
तेषामेकः कृच्छ्रसाध्योऽन्तरापामः । बहिरापाम—व्याविद्धस्कन्दौ द्वावसाध्यौ ॥

तत्रान्तरापामस्योत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं च वक्ष्यामः ।

स तित्तकटुकपायरसोपयोगात्, व्यायामव्यवायात्, अत्यध्वगमनाच्च विप-
मविरुद्धरूक्षाशानात्, अध्यशानादपि च विषयोत्सान्मनसश्चोपतायात्, यवसानां
च विषन्नगिरिजशुष्काणामुपयोगात्, वधबन्धाभ्याम्, मिथ्याभिधातात्पतिह-

+ यद्यपि पुस्तकत्रये ‘दशमः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपि ‘नवमः’ इत्येव
युक्तम्, अस्याध्यायस्य पाकलरूपज्वरहेतुविनिश्चयत्वात्, पाकलाध्याय—स्कन्दाध्याय-
योर्मध्येऽस्य पृथक्संग्रहाध्यायेऽपरिगणितत्वाच्च । यद्वाऽग्रे स्वेद—शान्तिरक्षाध्याययो-
रिवात्राध्यायसंख्याङ्काभाव एव । अत्रोल्लेखस्तु प्राज्ञेन कृत इति प्रतिभाति ॥

१ क. °रसाया गजे° । २ क. °मादिवाम् ॥ ३७ ॥ ३ क. चोष्मा ल° ।
४ क. °त्स्कन्द इत्युच्यते । ५ ख. °पतानाच्चापतान° । ६ ख. सहिताख्यः ।
७ ख. °त्पत्तिनि° ।

स्त्यभिघातान्मदबलक्षयादुपधाभिश्च योगतः कुपितः पवनः सर्वाङ्गमनुसृतस्ते-
भवस्कन्दयति ॥

ततो विनमति, संकुचति कूजति विजृम्भते (*प्रवेपते) भ्रमति पतति
निःश्वसिति परिवर्तते नदति ताडयति ध्यांपति, शिरसा भूमिं गच्छति,
निस्तब्धताम्रनयनः परिशुष्कताल्बोष्ठमुखः कृच्छ्रावस्थो वायुना पीड्यमानहृ-
दयशरीरग्रीवागान्नापरः, ततः पुनश्चाष्ठीवाभ्यां गतो भूमिम्, उरो निर्भुजति,
शिरो विधुनोति चैकपक्ष इव हतः, स्पन्दति नयनमेकम्, सूक्ते कपोलमोष्ठं वा,
घुरुघुरापमाणकण्ठः पुनश्च नष्टसंज्ञः पुनर्मृदुवेगः पुनश्च बलवत्पीड्यते । तस्यैते-
तिदानैरन्तरापामं निष्केवलं वातजमभिसमीक्ष्य चिकित्सितमुपक्रमेत् ॥

स तु कदाचित्सिध्यतीति कृत्वा तस्य चिकित्सितं वक्ष्यामः ।

एलायुग्भतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकीः

सृष्टकावोरफवोचपत्रतगरैः स्थौणेयजातीरसाः ।

शुक्तिर्व्याघ्रनस्त्रामराह्वमगरुः श्रीवासकं कुङ्कुमं

चण्डागुग्गुलुदेवधूपस्वपुराः पुन्नागनागाह्वयः ॥

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्ठूषिटिकाकोठनाशनः ॥

इत्येलादिगणः ।

ततः शौभाञ्जनकमूलैः सर्वगन्धैः सहिद्भुपवधृतैर्धूपयेत्, फरकण्णुगुदनाभि-
मस्तककटनिर्याणानि सर्वेच्छिद्राणि बहुना, बहुशः सर्वं वाऽपि शरीरम् । ततः
पुनर्नवाग्निमन्थपृथिकातर्कारीवरुणकमधुशिग्रोहिपहिंस्त्रातिलचूर्णान्पुरुबूकसा-
रिवांशुमतीष्टाश्रपर्णावृहतीद्वियवरुणकैतिन्दुकमद्रोदुम्बरीवृक्षादनीः काथ-
यित्वा कम्बलप्रतिच्छन्नशरीरस्य परिपेकं बहुशो विदध्यात् । ततः पञ्च-
मूलाभ्यां वसुकर्वासरपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीकपित्यदेवदारुयवर्वचागृद्धवे-
रगोधुकरसारिवाचित्रकान्समसलिले दुग्धे विपाचयेत् । ओषापं चात्र दद्यात् ।
विल्व(*शृतशालिपिष्टान्पुपसंहृत्य परिस्त्राव्य विधिघत्पाचयेत् । ततः शण्मू-
लाढकीमधुशिग्रूणां बीजानि) कर्पासास्थीनि तिलपवातसीमापसर्पपदेवदारुध-

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ स. °मिश्रायो° । २ क. °स्तदव° । ३ क. ध्यापयति । ४ क. °रीरो
श्री° । ५ क. विषयं च नि° । ६ क. °शुदानाभिमलकनि° । ७ क. स. °कटि-
प्टक° । ८ स. °वसाशृ° । ९ क. आदाय ।

ध्वीकादधिमस्तुमुरासौवीरकयवोदकेषु किष्वतण्डुललवणचूर्णानि प्रक्षिप्य घृत-
तैलवसाभिश्च पाचयित्वा दर्वीमिलेपेन पिण्डस्वेदेन वध्नोपनद्धेन स्वेदयेत् । एतैरेव
सुसोष्णैर्गजं लिम्पेत्सशिरस्कं निवातस्थम् । भूपश्च बलातिबलांशुमत्पुरुबूक-
कपित्थवृहतीद्वपतिन्दुकभद्रोदुम्बरीमंडम्लवु(?) चाङ्गेरी द्वे विन्ने शतावर्ष-
हिंसापेहिवातातर्कारीवरुणैडगजलकुचमूलानि पवकोलकुलत्थनिष्पावाढकीश-
णवीजानि श्रीपर्णीपत्रमूलफलामिमन्थपाटल्युभौ गुन्द्रौ धुरकं च वसुकं वशि-
रांश्च संहृत्य समसलिले दुग्धे विपाचयेत् । सिद्धावशेषमपहृत्य पुनर्वराहजैम-
त्स्यशिथुमारशशकवसाभिः सह काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्पभकलिङ्गाक्षीमा-
पपर्णीमधुकतालपर्णीशुकनासाकल्कैस्तैलं घृतं वा पाचयेत् । तत्साधुसिद्धम-
पहृत्य भक्तपोडशभागप्रमाणं पानीयं पाययेत् । यवसानि च यथोक्तानि वात-
प्रशमनानि दद्यात् । एतेनोपक्रमेण मुच्यतेऽन्तरापामात् । बलवान्प्रहृष्टमना
निरामयश्च भवति वारणः ॥

इत्यन्तरापामस्कन्दः ॥

बहिरापामो नाम स्कन्दः पित्तसंसृष्टान्मारुताद्भवति । स प्रत्याख्येयोऽसाध्य-
त्वात् ॥

निदानमस्य वक्ष्यामः—

(स पक्षेणैकेनावसीदति, विवृणोति चक्षुः, समुत्थैकगात्रः समुद्रतशिरो-
श्रीवस्तिर्षगायम्यते रज्जुमवलम्बतेऽवसीदन्नूर्ध्वमुच्यतेऽसिति । स बहिरापाम-
स्कन्दो नाम प्राणहरो व्याधिः ॥

इति बहिरापामस्कन्दः ॥

व्याविद्धस्कन्दो नाम प्राणहरस्तिर्षग्योनिषु दृश्यते । (स) श्लेष्मसंसृष्टा-
न्मारुताद्भवति । स प्रत्याख्येयः ॥

निदानमस्य वक्ष्यामः—अवनम्यमानः शिरोधरां पीडयति । हत्वा वक्षः)
संभज्यत इव उन्नमन्मध्ये जघनमुत्क्षेमुकामः पतति भूमौ, असौ गम्भीरमन्तः
स्तनति निःश्वसिति निस्तब्धताअनपनः स्थूलं निःश्वसिति विसंज्ञकरूपः ॥ स
व्याविद्धस्कन्दाभिभूतः प्रजहाति शानानिति ॥

तत्र श्लोकाः—

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. गरुडाम्बु° । ग. गरुम्लचुना° । २ क. °जशि° । ३ क.
°ल्लघाननो नि° ।

असाध्यरूपौ द्वौ स्कन्दौ तयोर्पत्नो न विद्यते ।

अन्तरापाम एकस्नु सोऽपि सिध्यति वा न वा ॥

तमप्रपन्नो यत्नेन चिकित्सितुमुपाचरेत् ।

पथोक्तेनोपचारेण शास्त्रार्थकुशलो भिषक् ॥

अशनिरिव तद्धन्महेन्द्रमुक्तो दहति तृणानि यथाऽनलः प्रदीप्तः ।

द्विरदमपि तथा हिनस्ति रोगो नृपवरं मूर्खमिषकृतप्रयोगः ॥ इति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहामवचने महारोगाधिकारे स्कन्दाध्यायः

*एकादशः (दशमः) ॥ १० ॥

अथैकादशाध्यायः ।

अथ कदाचित्पालकाप्यमागतमभिवाद्योपविष्टमुवाचाङ्गराजो रोमपादः—

‘पुराणकृश इत्युपदिष्टः संग्रहाध्याये पूर्वं भगवता, स कथम्’ इति ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—पुराणकृशः, पाण्डुरोगः, इत्यनर्थान्तरम् । ते त्रयस्त्रिभिर्दोषैः संभवन्ति वातपित्तकफैः, तत्र पित्तसंभवमेवाऽऽदौ वक्ष्यामः ॥

स गले जीर्णाजीर्णविदग्धभोजनादम्ललवणप्रापादाहारादत्युष्णाध्वगमनात्परिश्रान्तनिर्वाणात्सहसा पित्तमुदीर्णं वायुः समन्ताच्छरीरे विधुनोति ॥

ततः स भवति कृशः पाण्डुः, अलसः, ज्ञानाभिलाषी, ध्यानशीलः । तं पुराणकृश इति ब्रूमः पाण्डुरोगम् ॥

तस्य पित्तोद्धृतस्य शान्त्यै हरिद्रावृहत्याौ मरिचपिप्पलीविडङ्गानि समागानि लवणयुतानि चार्धभागानि कृत्वा स(२)ङ्गुगोमयेन कवलान्भोजयेद्भ्रजम् । पूतीकरञ्जनकमालेन्द्रयवदेवदारुहरतिकीमिषङ्गुसप्तपर्णनिम्बमुस्ताशुद्धवेरमिति सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गोमूत्रेण त्रिरात्रपर्युषितं स्थितं पापयेत् । ततस्तं पीत्वैव प्रणुदति पित्तसंभवं पुराणकृशम् । पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीत्रिफलाचित्रकैः सह सिद्धं मुद्गयूपं सर्पिषा सुसंस्कृतं पापयेत् । नैव चैनं भोजयेत्पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थम् ॥

* यद्यपि त्रिष्वपि पुस्तके ‘एकादशः’ इत्येव पाठः, तथाऽपि ‘दशमः’ इत्येव पाठो युक्तः शास्त्रसंग्रहाध्यायेऽस्य दशमत्वानुपन्यासस्य फलितत्वात् ॥

१ ग. स्कन्दावतर्यामी निगद्यते । २ क. °जोर्जीर्ण° । ३ क. संभवति । ४ क. °नि सल° । ५ क. तेनैव ।

इति पैत्तिकः पाण्डुरोगः ॥

अथ कफसंभवं कर्तुंसारिं नाम पाण्डुरोगं वक्ष्यामः ।

स यदा वारणस्य स्निग्धमधुराम्ललवणभोजनात्, आनूपमांसयवसमक्षणात्, अजीर्णादत्पशनात्, शीतसलिलावगाहात्, संचितः श्लेष्मा स्थानाद्भ्युतं कोष्ठे सादयत्पग्निम् ॥

संभवत्पलसो नीलवर्णः सर्वाहारद्वेषी परिहृष्टरोमा वमति गुरुमक्षिकः, आघ्रातकोष्ठः ॥

तस्य गृह्णवेरमरिचर्पाठाटरूपककटुकरोहिणीन्द्रयवहरिद्राद्वयतेजोवत्यति-
विषाणि संक्षुद्य सक्षौद्रान्कवलान्भोजयेत् । शिरापामलकपोस्त्वचा मञ्जिष्ठापि-
प्पलीगृह्णवेरमधुकमरिचामलकचूर्णानि मधुमिश्राणि भोजयेत् । मैरेयं च प्रति-
पानं दद्यात् । मुद्गयूषेण चैनं संस्कृतेन शाल्योदनं भोजयेत् । वेणुशिरापयोश्च
पत्राणि व्यर्णिपादं कुरुविन्दकं च यवसं कर्तुंसरिव्याधिप्रशमनार्थं दद्यात् ॥

इति श्लेष्मिकपाण्डुरोगः ॥

अथ तपनमैरीचिसंतप्ताङ्गो मातङ्गो यदा पथि प्रपीडितो नापगतस्वेदः
सलिलं तथैवोष्णशरीरः सहसा पीतवान्, स पाण्डुरोगमृच्छति । वातजं तं
ग्रीहोदरमिति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

संमूर्च्छति, अवलीयते, विभ्रमति, समुच्छ्वसति, सीदति, परिपूर्णोदरो विपै-
न्नग्रहणीको घ्यानशीलो दुर्भना निरुत्साहो गुरुमक्षिकः कृशो विवर्णो भवति ।
तमेवमवस्थं दन्तिनमभिसमीक्ष्य क्लिन्नं चिकित्सितुमुपक्रमेत ॥

ततो मरिचगृह्णवेरहरीतकीमांसीमेपगृह्णीकरवीरमूलैः सह स्वण्डशः कल्प-
पित्वा कृष्णसर्पमासुनुपात् । तन्मांसं गोमूत्रेण तत्तश्चैनं पापयेत्पञ्चरात्रम् ।
जीर्णे च भोजयेद्यथोक्तैर्यवसैराव्याधिंपु मोक्षान्नाल्पदेपम् । अथवा त्रिकटु-
करोहिणीपाठातिविषासुरसाशतावरीतिन्तिन्डीकमहापञ्चमूलविडङ्गाटरूपकहिङ्गु-
सौवर्चेलानि क्षोदयित्वा ततश्चतुर्भोगावशिष्टमवतार्ये काथं मधुमत्स्योण्डकाशके-
रायुक्तं पुनः पाचयेत् । तच्च सान्द्रमवतार्यं ततश्चैनं पापयेत् । ततः प्रणष्टव्या-
धिरुत्साही बलवर्णवानिराम्यश्च भवति वारण इति ॥

तत्र श्लोकौ—

भिपगिह तु यथोक्तमेनमेवं विधिमनुसृत्य करोति पश्चिकित्ताम् ।

स भवति सततं तृपेण पूज्यो निपत्तमतिः कुशलः परीक्ष्यकारी ॥

१ क. प्रवक्ष्यामः । २ क. °रुमासि° । ३ क. अख्यात । ४ क. °पाट-
लाट° । ५ क. °धुम° । ६ क. °मरिचसं° । ७ °पत्रग्र° । ८ क. °र्णेश्य मो° ।

इति दोषसमुद्भवा गजानां वृषवर कोष्ठगता हि पाण्डुरोगाः ॥
समुपेक्षितवैद्यहीनयोगात्रिषु मासेषु भवन्ति ते ह्यसाध्याः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपापुर्वेदमहाप्रवचने पाण्डुरोगाध्यायो
द्वादशः (य एकादशः) ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥
महाभभावमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
आनाहाः कति ते दृष्टा आनाहन्ते तु पैर्गजाः ॥
विज्ञानं तु कथं विद्यार्त्तिकच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥
पृष्ट एव ममाऽऽचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥
भगवन्सर्वे एवैतज्ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
स पृष्टस्तत्र संपश्नमङ्गराजेन धीमता ॥
एवमेवानुपूर्वेण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
आनाहास्त्विह चत्वारो दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयाः ॥
तांस्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संनिपाताच्च पञ्चमम् ॥ ५ ॥
अन्त्याशितः स्यादानाहो वातोन्मथित एव च ॥
मृत्तिकाधान्पदोपाभ्यां संनिपाताच्च षष्ठमः ॥ ६ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिविधं भेदमागतम् ॥
शुद्धश्च वातोन्मथितो यथावदिति निश्चयः ॥ ७ ॥
संसक्तं सं विजानीयादसंसक्तं तथैव च ॥
घान्पद्दुष्टं जानीयाद्विधं भेदसंरूपया ॥ ८ ॥
पद्दुष्टं चापद्दुष्टं च स्फुरष्टौ भेदसंरूपया ॥
विज्ञानमेपां वक्ष्यामि सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥

* यद्यपि विष्वपि पुस्तकेषु 'द्वादशः' इत्येवोपश्रम्यते, तथाऽपि प्राप्तसंग्रहाध्याये पाण्डुरोगाध्याय एकादशत्वस्यैव धननात् 'एकादशः' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१ क. रा. अनाहाः । २ क. अनाहन्ते । ३ क. ग. विन्यात्कि० । ४ क. एवं समा० । ५ ग. ०र्वैर्गजाः । ६ क. अत्याशितः । ७ ग. पञ्चमम् । ८ ग. निश्चिनः ।

सत्रात्पाशितमेवाऽऽदौ कथ्यमानं निबोध मे ॥
 पदा ह्यत्पाशितो नागस्तृणेन विधयाऽपि वा ॥ १० ॥
 वृषार्तेः स पिवेल्लोभात्पानीपमतिमौत्रतः ॥
 तत्पीतस्याप्रमाणेन तस्य रूपानि लक्षयेत् ॥ ११ ॥
 ततश्चाऽऽध्मातनिष्कोशः स्थूलं श्वसिति शूलवान् ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च मन्दवातस्तथैव च ॥ १२ ॥
 अत्पाशितं तु जानीयादानाहं गाढवेदनम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 अन्नं च पवसं चास्मै न दद्याद्भुभयं भिषक् ॥
 तक्षिणांश्चैवास्य कवलान्निभ्रमेव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 शृङ्गवेरकरञ्जौ च हरिद्रे चित्रकं वचाम् ॥
 सिद्धार्थकमतिविपां हिङ्गुं चात्र प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 स्वर्जिकां च पवसारं पञ्चैव लवणानि च ॥
 शौभाञ्जनकमूलानि कुष्ठं चात्र प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं विडङ्गं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शुद्धे निक्षिप्य भाजने ॥ १७ ॥
 मृदितान्गोमयेनास्मै कवलान्दापयेद्विषक् ॥
 तेनोपरुद्धमुभयं शकृन्मूत्रं च वारणः ॥ १८ ॥
 भक्षितेन पथामार्गं क्षिप्रमेव निरूहति ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिपेकाय दापयेत् ॥ १९ ॥
 शीतं संतप्तगाढोष्णममृत् पाने विवर्जितम् ॥
 पेयमर्घावशेषं स्यात्कथितं पादशोपितम् ॥ २० ॥
 अत्युष्णं नैव दातव्यं कथितं नातिशीतलम् ॥
 कर्वाष्णं कफवातघ्नं शर्तिं पित्ताविनाशनम् ॥ २१ ॥
 एतदेव त्रिदोषघ्नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 सैलेन सेचयेच्चास्य सर्वगात्राणि दन्तिनः ॥ २२ ॥
 र्वेदाम्यङ्गः प्रदेहः स्यात्सैलेन श्लेष्मवातहा ॥
 सद्योम्यङ्गो गुरुतरः कान्दोषं वलं मति ॥ २३ ॥
 शरीरानुगतः स स्यादनुपानसमो गुणैः ॥
 विज्ञाय विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ २४ ॥

१ क. °शिनो नागास्तृ° । २ क. °मानत । ३ ग. निगूहति । ४ क. स्वेदोऽम्यङ्गः । ४ क. °दोषव° ।

इति दोषसमुद्भवा गजानां नृपवर कोष्ठगता हि पाण्डुरोगाः ॥
समुपेक्षितवैद्यहीनयोगात्रिषु मासेषु भवन्ति ते ह्यसाध्याः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने पाण्डुरोगाध्यायो
द्वादशः (य एकादशः) ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञश्म्पायां पृथिवीपतिः ॥
महाप्रभावमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
आनाहाः कति ते दृष्टा आनाहन्ते तु यैर्गजाः ॥
विज्ञानं तु कथं विद्यात्किंच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥
पृष्ट एवं ममाऽऽचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥
भगवन्सर्वे एवैतज्ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
स पृष्टस्तत्र संमश्रमङ्गराजेन धीमता ॥
एवमेवानुपूर्वेण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
आनाहास्त्विह चत्वारो दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयाः ॥
तांस्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संनिपाताच्च पञ्चमम् ॥ ५ ॥
अत्याशितः स्यादानाहो वातोन्मथित एव च ॥
मृत्तिकाधान्यदोषाभ्यां संनिपाताच्च षष्ठमः ॥ ६ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिविधं भेदमागतम् ॥
शुद्धश्च वातोन्मथितो यथावदिति निश्चयः ॥ ७ ॥
संसक्तं तं विजानीयादसंसक्तं तथैव च ॥
धान्यप्रदुष्टं जानीयाद्विविधं भेदसंख्यया ॥ ८ ॥
प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च स्युरष्टौ भेदसंख्यया ॥
विज्ञानमेषां वक्ष्यामि सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥

* यद्यपि त्रिष्वपि पुस्तकेषु 'द्वादशः' इत्येवोपलभ्यते, तथाऽपि प्राक्तसंग्रहाध्याये
पाण्डुरोगाध्याय एकादशत्वस्यैव ध्वननान् 'एकादशः' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१ क. ग. अनाहाः । २ क. अनाहन्ते । ३ क. ग. विद्यात्किं० । ४ क.
०वं सप्ता० । ५ ग. ०र्वभेदं० । ६ क. अत्याशितः । ७ स. पञ्चमम् । ८ ग. निश्चितः ।

तत्रात्पाशितमेवाऽऽदौ कथ्यमानं निबोध मे ॥
 पदा ह्यत्पाशितो नागस्तृणेन विधयाऽपि वा ॥ १० ॥
 वृषार्तः स पिवेल्लोभात्पानीपमतिमौत्रतः ॥
 तत्पीतस्याप्रमाणेन तस्य रूपानि लक्षयेत् ॥ ११ ॥
 ततश्चाऽऽध्मातनिष्कोशः स्थूलं श्वसिति गूलवान् ॥
 अल्पमूत्रपुरीपश्च मन्दवातस्तथैव च ॥ १२ ॥
 अत्पाशितं तु जानीयादानाहं गाढवेदनम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 अन्नं च यवसं चास्मै न दद्याद्भयं भिषक् ॥
 तक्षिणांश्चैवास्य कवलान्क्षिप्रमेव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 गृह्णवेरकरञ्जौ च हरिद्रे चित्रकं वचाम् ॥
 सिद्धार्थकमतिविषां हिङ्गुं चात्र प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 स्वर्जिकां च पवक्षारं पञ्चैव लवणानि च ॥
 शोभाञ्जनकमूलानि कुष्ठं चात्र प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं विडङ्गं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 उद्वले क्षोदयित्वा शुद्धे निक्षिप्य भाजने ॥ १७ ॥
 मृदिताङ्गोमयेनास्मै कवलान्दापयेद्विषक् ॥
 तेनोपरुद्धमुभयं शकृन्मूत्रं च वारणः ॥ १८ ॥
 भक्षितेन यथामार्गं क्षिप्रमेव निरूहति ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिपेकाय दापयेत् ॥ १९ ॥
 शीतं संतप्तगाढोष्णममृष्ट पाने विवर्जितम् ॥
 पेयमर्धावशेषं स्यात्कथितं पादशोपितम् ॥ २० ॥
 अत्युष्णं नैव दातव्यं कथितं नातिशीतलम् ॥
 कवोष्णं कफवातघ्नं शीतं पित्तविनाशनम् ॥ २१ ॥
 एतदेव त्रिदोषघ्नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 तैलेन सेचयेच्चास्य सर्वगात्राणि दन्तिनः ॥ २२ ॥
 संवेदाम्यङ्गः प्रदेहः स्यात्तैलेन श्लेष्मवातहा ॥
 सद्योम्यङ्गो गुरुतरः कालदोषं बलं प्रति ॥ २३ ॥
 शरीरानुगतः स स्यादनुपानसमो गुणैः ॥
 विज्ञाय विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ २४ ॥

१ क. °शिनो नागास्तृ° । २ क. °मानत । ३ ग. निगूहति । ४ क. स्वेदोऽभ्यङ्गः । ४ क. °दोषव° ।

अकर्ममे जले चैनमवंगाह्य ममार्जयेत् ॥
 प्रत्युद्रतं स्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥ २५ ॥
 प्रसन्नां पापयेज्जातां पञ्चभिल्वणैः सह ॥
 वातस्य चाऽऽनुलोम्यार्थं ग्रहणीदीपनाय च ॥ २६ ॥
 एतां प्रसन्नां लवणैः पीत्वा भवति निवृत्तः ॥
 अथैनमनुपूर्वेण मुद्गपूयेण भोजयेत् ॥ २७ ॥
 पूर्वं भुक्तं चतुर्भागमर्धस(भ)क्तं ततः पुनः ॥
 क्रमशो दापयेद्भक्तं चतुर्भागमेव च ॥ २८ ॥
 समग्रं भोजयेत्पश्चाच्छालीनामोदनं मृदुम् ॥
 एतेन क्रमयोगेन नागः संपचते सुखी ॥ २९ ॥

इत्यत्पाशितानाहः ॥

तथैव वातोन्मथितं विद्यात्रिविधमेव तु ॥
 शुद्धश्च वातोन्मथितः संसक्तोऽसक्त एव च ॥ ३० ॥
 अजीर्णाद्व्यपनाद्वायोः सर्वे कोपात्प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र शुद्धं प्रथमतः कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ३१ ॥
 यदा तु भोज्यते नागो विषमं परिचारकैः ॥
 रुक्षमत्पर्थमशनं पवसं वाऽप्ययोगतः ॥ ३२ ॥
 विषमोदकपानाच्च विषमाग्निः प्रजायते ॥
 तेन कोष्ठगतो वायुः सहसैव प्रकुप्पति ॥ ३३ ॥
 तेनाऽऽधमानं च शूलं च वेदना चोपजायते ॥
 प्रतिनम्याभिनमति चोन्नम्यावनमत्यपि ॥ ३४ ॥
 तुङ्गी करोति गात्राणि वेष्टते चतुरः स्थितः ॥
 विष्टभ्य च पुनर्धर्माति गात्रं गात्रेण संस्पृशेत् ॥ ३५ ॥
 एवं शुद्धं विजानीयाद्वातोन्मथितसंज्ञितम् ॥
 आनद्धं द्वे पदे शेते नपेत्स्थूलोच्चपे नतम् ॥ ३६ ॥
 निपक्तस्य च निष्कोशी पथ्यां संमार्जयेत्ततः ॥
 सोधु चैनं परिशुचात्पाणिष्णिभिः प्रपदैस्तथा ॥ ३७ ॥
 वातपित्तकफमायः प्रकोपोऽन्योन्यसंश्रयः ॥
 आमपकसमुत्पश्य भिषक्तमुपलक्षयेत् ॥ ३८ ॥

दोषाणामपि चान्पेषां वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 नेकदोषसमुत्था हि प्रायेणोत्पद्यते रुजा ॥ ३९ ॥
 दोषान्समीक्ष्य शृद्धांश्च संसृष्ट(ष्ट)ष्टांश्चेत्युपाचरेत् ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिपेके च दापयेत् ॥ ४० ॥
 समीक्ष्य सर्वसेकश्च तैलेनानन्तरं भवेत् ॥
 पिचुमन्दस्य पत्राणां मृदूनां मुष्टिमाहरेत् ॥ ४१ ॥
 लशुनस्य च बीजानां नालिका संमिता भवेत् ॥
 नालिका स्याद्विद्वहानां हरिद्रायाश्च नालिका ॥ ४२ ॥
 वचाया नालिका देवा पिप्पलीनां च नालिका ॥
 क्षुण्णान्पुटूस्त्रले दद्यात्पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥ ४३ ॥
 पिचुमन्दस्य पत्राणि लशुनं विल्वमेव च ॥
 विद्वहं चित्रकं चैव हरिद्रे द्वे च चूर्णयेत् ॥ ४४ ॥
 क्वलान्दापयेत्तस्मै पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥
 तेन वातमुदावर्तं वातगुल्मं च संहतम् ॥ ४५ ॥
 अनुलोमं जनपति विशुद्धं च प्रमेहति ॥
 मृदुसंभोगतां गच्छेदानाहाद्य प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥
 आरोग्यमपवा देवं वातानाहोपशान्तये ॥
 फटुतिक्तफपायांस्तु वदन्त्पनिलकोपनात् ॥ ४७ ॥
 दृष्टं तुरुपरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्यगुणान्तरम् ॥
 संपोगसिद्धान्येतानि भेषजानि महीपते ॥ ४८ ॥
 न विशेषं पेरीक्षन्ते द्रव्याणां रसवीर्यतः ॥
 यथोक्तैर्भेषजैरेतैः क्रियां कुर्वीत दन्तिनाम् ॥ ४९ ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां च पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥
 तेनासौ वारणः सौरुप्यं लभते पृथिवीपते ॥ ५० ॥
 इति शृद्धवातोन्मथित आनाहः ॥

*संसक्तभक्तो यस्तं तु फीर्त्यमानं निबोध मे ॥
 भुक्तेऽजीर्णे यदा नागो भोज्यते विषमाशनम् ॥ ५१ ॥
 संसक्तभक्तस्तेनाऽऽद्य जायतेऽजीर्णभोजनात् ॥
 अपानमाणसहितस्तदा मार्गं रुणद्धि सः ॥ ५२ ॥

* संसक्तमुक्त इति स्यात् ।

छिन्नपातं च पतति तत्रोत्पाप निपीदति ॥
 संरम्भं कुरुते चापि मुखं न लभते गजः ॥ ५३ ॥
 न चातिसार्धते नागो निरोधाद्वातमूत्रयोः ॥
 उदानस्य प्रकोपेण स्थूलं श्वसिति वारणः ॥ ५४ ॥
 संसक्तेन विकारेण न स जीवति तादृशः ॥

इति संसक्तभक्तानाहः ॥

अत ऊर्ध्वमसंसक्तं कीर्तयिष्यामि तं शृणु ॥ ५५ ॥
 कटुतिक्तफपायं च विषमं रूक्षमेव च ॥
 लभते चोभियोगेन भोजनं पवसं जलम् ॥ ५६ ॥
 क्रमेण भक्ष्यभोज्यैस्तु कोष्ठे व्यापद्यतेऽनिलः ॥
 स्थूलं श्वसिति निष्कोशौ पीनौ च भवतोऽधिकम् ॥ ५७ ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च स भवेद्गाढवेदनः ॥
 अपराभ्यां निपीदेच्च वेदनातो मुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥
 पुरीषं कठिनं स्वल्पं वातमिश्रं निरुहति ॥
 एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ५९ ॥
 स्थूलोच्चयेन वा नद्धं धनुषां द्वे शते नपेत् ॥
 निपण्णस्य च निष्कोशौ पश्चामेव विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
 साधु चैनं परिक्षुन्द्यात्पाणिभिः प्रपदैस्तथा ॥
 तीक्ष्णांश्चैवास्य कवलान्क्षिप्रमेव प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥
 शृङ्गवेरं विडङ्गानि हरिद्रे चित्रकं तथा ॥
 तालीसपत्रं कुष्ठं च गरिचं हस्तिपिप्पली ॥ ६२ ॥
 उदूखले क्षोदापित्वा शृद्धे निक्षिप्य भाजने ॥
 कवलान्दापयेत्तस्मै पञ्चभिर्लवणैः सह ॥ ६३ ॥
 तेन वातमुदावर्तं सपुरीषं निरुहति ॥
 क्षोदितं भेषजं दद्यादौषधं कथितं पुनः ॥ ६४ ॥
 एभिरेवौषधैः सर्वैः पपश्च परिसाधितम् ॥
 आनाहस्य प्रशान्त्यर्थं सुखोष्णं प्रतिपाययेत् ॥ ६५ ॥
 सौवर्चलयुतां वाऽपि प्रसन्नां दधिप्रस्तुना ॥
 मूत्रं सौवीरकं वाऽपि लवणैः पञ्चभिः सह ॥ ६६ ॥

१ क. °गो न°रो° । २ क. चार्भयोगेन । ३ क. ख. °क्षुद्यात्पा° । ४ क. प्रतिपादयेत् ।

यवनिष्कायमथवा क्रमशः संपदापयेत् ॥
 न चेत्प्रकृतिमाप्नोति द्रव्याणीमानि पोजयेत् ॥ ६७ ॥
 मदनस्य बृहत्पोथ फलानि लथुनं तथा ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं गोपित्तं सैन्धवं वचाम् ॥ ६८ ॥
 सिद्धार्थकांश्च संहृत्य श्लक्ष्णं हृदि पी(पे)पयेत् ॥
 (*बिल्वमात्रेण कल्केन श्लक्ष्णं वचं प्रलेपयेत् ॥ ६९ ॥
 हस्तिपेचकमानेन वर्ति पापौ प्रवेशयेत् ॥)
 तेन वातमुदावर्तं सुपुरीपं निरूहति ॥ ७० ॥
 किं वा निरूहयेदेनं निरूहेणानुलोमिना ॥
 एवं संहृत्य संभारमानद्धं वारणं भिपक् ॥ ७१ ॥
 गृद्धवेरं वचां कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ॥
 सर्षपाञ्छतपुष्पां च सैन्धवं भद्रदारु च ॥ ७२ ॥
 मदनस्य फलैः सार्धं श्लक्ष्णं हृदि पी(पे)पयेत् ॥
 पञ्चमूले तथा द्वे च स्थाल्यां प्रक्षिप्य पाचयेत् ॥ ७३ ॥
 ततो रसं परिस्राव्य पपसा सह पाचयेत् ॥
 यदि सिद्धं विजानीयात्तदैनमवतारयेत् ॥ ७४ ॥
 सिद्धं कल्केन संयोज्य सुखोष्णं लवणीकृतम् ॥
 निरूहं दापयेत्तस्मै यथोक्तं वस्तिकर्मणि ॥ ७५ ॥
 अरत्निपरिमाणेन द्वौ त्रीन्प्रस्थान्प्रमाणतः ॥
 एतत्प्रमाणं कर्तव्यं निरूहे वारणं प्रति ॥ ७६ ॥
 श्लक्ष्णैवं क्रियां चैनां समीक्ष्य प्रतिकारयेत् ॥
 निरूहस्य विधानेन पिण्डो वर्तिस्त्वैथा वृत्तिः ॥ ७७ ॥
 आनाहेषु तु सर्वेषु हितमाहुर्निरूहेणम् ॥
 तेन वातमुदावर्तं सुपुरीपं निरूहति ॥ ७८ ॥
 छष्टमूत्रोऽभ्यनिर्वोही श्लक्ष्णः श्लेष्माऽतिसार्यते ॥
 गुह्यचिकायाः क्षारेण बिल्वकाथं तु मूर्च्छितम् ॥ ७९ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं तमेनमनुपोपयेत् ॥
 एतेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥ ८० ॥

*धनुराकारमध्यगतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. यदसिद्ध । २ क. °स्तथावृत्तः । ३ क. °हताम् । ४ क. °वर्हा
 शु° । ५ क. °पाचये° ।

उष्णोदकं च पानार्थं तैलसेकस्त्वपापरम् (ः) ॥
 श्रुद्धानाहविधिश्चात्र क्रमशः फीत्यंते बुधैः ॥ ८१ ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां च पञ्चमिलेवणैः सह ॥
 एतेन सौरुष्यं लभते वारणः पृथिवीपते ॥ ८२ ॥

इत्यसंसक्तानाहः ॥

धान्योपेतं तु जानीयाद्विधं परिसंख्यया ॥
 प्रदुष्टं चामदुष्टं च अमदुष्टमिमं शृणु ॥ ८३ ॥
 पार्त्किचिदिह पक्वं तु धान्यं भुञ्जीत वारणः ॥
 पथावत्तदपक्वं तु सद्यः स्नायात्कदाचन ॥ ८४ ॥
 तंदैवर्छति स व्याधिस्तस्मान्नात्पशनक्रिया ॥
 धान्यं यदा तु दरितं सस्त्रहं वा विधां पुनः ॥ ८५ ॥
 लभते वाऽतियोगेन जलं वाऽपि पिवेत्तथा ॥
 तस्यातिमात्रयोगेन मन्दाग्निरुपजायते ॥ ८६ ॥
 आनाहो वाऽतिसारो वा तस्मान्नात्पशनं स्मृतम् ॥
 त्रयश्च ग्रहणीदोषाः कफपित्तानलात्मकाः ॥ ८७ ॥
 तथाऽऽनाहोऽतिसारश्च वैसें स्वन्योन्यहेतवः ॥
 तेषामग्निबले हीने वृद्धिर्दृष्टे परिक्षयः ॥ ८८ ॥
 प्राणिनामग्निरेवाऽऽपुः स रक्ष्यो जीवितार्थिभिः ॥
 अपक्वं चापि पक्वान्नं दीप्ताग्निर्मापि नाशयेत् ॥ ८९ ॥
 एवं हि वारणो भुक्त्वा धान्योपहतमृच्छति ॥
 धान्येनोपहृतो वायुर्धान्योपहत उच्यते ॥ ९० ॥
 आद्योपपत्तिं निष्क्रीशौ पुरीषं चास्य भिद्यते ॥
 प्रेष्टव्यं हस्तं प्रध्यायेन्नित्यं चैव विजृम्भते ॥ ९१ ॥
 रुद्धंस्तत्र पुरीषश्च मन्दवातस्तथैव च ॥
 एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ९२ ॥
 पक्वान्नं यदि वाऽपक्कमुभयं नैव भोजयेत् ॥
 निरुद्धभक्तं तं नागं यवसेनोपचारयेत् ॥ ९३ ॥

उष्णोदकं च पानार्थं शकृथावन्न वंध्यते ॥
 एवमप्यस्य निर्दिष्टं देशकालवर्लं प्रति ॥ ९४ ॥
 स्वयमप्यत्र भिषजा तर्क्यं बुद्धिमता भुवि ॥
 स्थूलोच्चयेन वा नद्धं धनुषां द्वे शंते नयेत् ॥ ९५ ॥
 निष्कोशक्षौदनं चास्मे सम्पक्षुर्पाच्चिकित्सकः ॥
 वचा हरिद्रा लथुनं पिप्पली मरिचानि च ॥ ९६ ॥
 फरञ्जबीजं तेजोह्वां शृङ्गवेरं फणिलकम् ॥
 गण्डीरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 सालीसपत्रकं कुष्ठं शतपुष्पा पवानिका ॥
 पञ्चभिल्वणैः सार्धं कवलं तस्य दापयेत् ॥ ९८ ॥
 तेनोपरुद्धं धान्यं हि सपुरीषं निरुहति ॥
 विपाच्य लवणं चास्य गजस्थाऽऽरोग्यसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
 इमं संभृत्य संभारं सुविभक्तं यथाविधि ॥
 सैन्धवं काचलवणं लवणं रोमकं तथा ॥ १०० ॥
 तथैव पावशूकं च सामुद्रलवणं विडम् ॥
 तथैव काचलवणं तथैवोत्पलपत्रकम् ॥ १०१ ॥
 सुवर्चिकाऽपि या मुख्या यवक्षारं तथैव च ॥
 तथैव देपाः पिप्पल्पाः पाठा कटुकरोहिणी ॥ १०२ ॥
 विभीतिफहरीतक्यौ शृङ्गवेरं च हिङ्गु च ॥
 सारिवाऽतिविषा मुस्ता त्रिफलेन्द्रयवास्तथा ॥ १०३ ॥
 वृक्षाम्लं मरिचं चैव तथार्चाऽऽम्राम्लवेतसौ ॥
 बालबिल्वं च कुष्ठं च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ १०४ ॥
 एतत्संहृत्य संभारं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥
 दधिप्रण्डेन संयोज्य घृतप्रण्डेऽपि पाचयेत् ॥ १०५ ॥
 अथैनं दधिप्रण्डेन पुनरालोड्य पापयेत् ॥
 प्रसन्ना वाऽपि या मुख्या तथा वाऽऽलोड्य पापयेत् ॥ १०६ ॥
 तेन फोष्ठगतं भक्तमेकरात्रानिघ्नति ॥
 प्रतिपानं च सेकश्च क्रमात्सात्स्यं च भोजनम् ॥ १०७ ॥

१ क. बुध्यते । २ क. शतेन यन् । ३ क. हिङ्गुकम् । ४ स. °चाऽऽम्ला-
 म्ल° । ५ ग. °सौ ॥ मलं वि° । ६ क. °विमाण्डे° । ७ क. °तमाण्डेन पा° ।

एतेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥
 विज्ञाय विगतानाहं निवृत्तशकृतं गजम् ॥ १०८ ॥
 अकर्दमे जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥
 प्रत्युद्गतस्थानगतं निवृत्तं वारुणं ततः ॥ १०९ ॥
 प्रसन्नां पापयेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 वातानुलोमनार्थं च ग्रहणीदीपनाय च ॥ ११० ॥
 तथा स लभते सौख्यं तस्मादेतां प्रमाणतः ॥
 अथास्मै दापयेद्भुक्ते वौऽनुपूर्वेण हस्तिनः ॥ १११ ॥
 इत्यप्रदुष्टानाहः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि दुश्चिकित्स्यतमस्य तु ॥
 अनाहस्य अपञ्चं ते संप्रदुष्टस्य लक्षणम् ॥ ११२ ॥
 धान्यं परिणतं पक्वं शुष्कं वा यदि भक्षयेत् ॥
 पक्वान्नं चाप्यकुशलीर्भोज्यते विविधै रसैः ॥ ११३ ॥
 अत्यम्बुपानयोगाच्च जायन्ते चाऽऽमयाः क्रमात् ॥
 मवाहिका तथा गूलमाध्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ ११४ ॥
 पुरीषं ग्रथितं चास्य मन्दवातश्च जायते ॥
 पीड्यते चातिसारेण वातगुल्मश्च बाधते ॥ ११५ ॥
 स कृशो दुर्बलो नागो हरिद्वर्णप्रदर्शनः ॥
 अतिसारेण दुःखातो घ्यापत्यपि च कुञ्जरः ॥ ११६ ॥
 पादमभ्युद्वरेत्कृच्छ्राद्वात्रैश्च गुरुभिर्भवेत् ॥
 निक्षिप्य हस्तं विमनाः गूलार्तः संनिपीदति ॥ ११७ ॥
 दुश्चिकित्स्यः स विज्ञेयो महारोगो मृदुग्रहः ॥
 तस्मै न दापयेत्पक्रमामं चापि कदाचन ॥ ११८ ॥
 निरुहभक्तं तं नागमुपलभ्य भिषग्वरः ॥
 यवसेनेव शुद्धेन मातङ्गं समुपाचरेत् ॥ ११९ ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं शकृद्यावन्न बाध्यते ॥
 अथैनं कवलांस्तीक्ष्णान्तिप्रमेवाभिहारयेत् ॥ १२० ॥
 वचां हरिद्रां लथुनं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 कुष्ठं तेजोवतीं चात्र दद्यादतिविपां तथा ॥ १२१ ॥
 फटुर्का सर्पपान्हिङ्गं पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि सुरामण्डेन पापयेत् ॥ १२२ ॥

तेन प्रदुष्टधान्यं तु संपुरीषं निरूहति ॥
 पश्च कोष्ठगतो वायुस्तस्माच्च परिमुच्यते ॥ १२३ ॥
 पिप्पलीं मरिचं द्विङ्गुं शृङ्गवेरं कैणिज्जकम् ॥
 गण्डीरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १२४ ॥
 तगरं चैव कुष्ठं च दाडिमद्वयमेव च ॥
 कृष्णकांशुमतीं तेजोमूर्वां तिनित्दिकां तथा ॥ १२५ ॥
 पथ्याजां क्षिग्धकोष्ठं च चित्रतन्दुलमेव च ॥
 सुरसान्तरैवकं च चन्द्रपादी तथैव च ॥ १२६ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शृङ्गे निक्षिप्य भाजने ॥
 आलोढ्य चूर्णमेतच्च लवणैरष्टभिस्तथा ॥ १२७ ॥
 नागाय दापयेद्वैद्यः शूलानाहप्रशान्तये ॥
 विज्ञाप विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ १२८ ॥
 प्रसन्नां पापघेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 भोजनं तु क्रमाच्चास्मै शृद्धानाहविधौ येषां ॥ १२९ ॥
 अनेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥
 इति संप्रदुष्ट आनाहः ॥
 अथातो मृत्तिकाजग्धस्त्वानाहः संप्रवक्ष्यते ॥ १३० ॥
 पूर्वमेवाभिवृष्ट्यायां गन्धमाश्राय वारणः ॥
 पृथिव्या दौहृदीभूतो भुक्त्वा तामतिमात्रतः ॥ १३१ ॥
 विकारी जापते नागस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 पुरीषभेद(ः)स्तम्भश्च तथाऽऽध्मानं च दारुणम् ॥ १३२ ॥
 यवसं नाभिलपति ग्राह्यमाणं पुनः पुनः ॥
 अन्नं चापि तथा विद्यान्मृत्तिकाद(ज)ग्धसेवितम् ॥ १३३ ॥
 मृत्तिका भक्षिता येन भवेत्पकाशयं गता ॥
 तस्यामपरिजीर्णांपामन्नमश्राति वारणः ॥ १३४ ॥
 शोदनो वा यदा भुक्तो भवेत्पकाशयं गतः ॥
 तस्मिन्परिणते भुक्ते यदि स्वादति मृत्तिकाम् ॥ १३५ ॥
 स विकारी भवेत्तेन तथा भुक्तेन वारणः ॥
 विकारमभिजानीपापयोक्तं कुशलो भिषक् ॥ १३६ ॥

१ क. पुरीषं निरूहति । २ क. फडंगिरम् । ३ ग. मण्डीरं । ४ क. त्रिग्याङ्गोष्ठं । ५ क. °रनकं । ६ क. तथा । ७ क. °भिमृष्टा° । ८ क. दौहृदी° ।

मृत्तिका भक्षिता राजन्भवेदामाशयस्थितः (ता) ॥
 तस्यामपरिजीर्णायामन्नमश्नाति वारणः ॥ १३७ ॥
 विधा वा यदि वा भुक्त्वा ह्यामाशयगता भवेत् ॥
 अजीर्णापां तु तस्यां च यदि स्वादति मृत्तिकाम् ॥ १३८ ॥
 विकारी तेन भवति तथा भुक्तेन वारणः ॥
 फोष्ठप्रदोषो भवति पुरीषं चास्प भिद्यते ॥ १३९ ॥
 तेन चाऽऽनह्यते नागस्तथा स्तम्भश्च जायते ॥
 आमं च तस्य पक्वं च भुक्तमन्नं न पच्यते ॥ १४० ॥
 तं नागं दिवसं सर्वं ग्रासेन परिवर्जयेत् ॥
 पानीयं पाययेत्तप्तमवगाहं न लम्भयेत् ॥ १४१ ॥
 हस्तेऽस्य वन्धयेच्छुद्धुं शय्याभागं च कारयेत् ॥
 हस्तिलिण्डेन शुष्केण तन्मूत्रेणावसेचयेत् ॥ १४२ ॥
 अथ तिकौपथैर्भूयो मृत्तिकामभिसंसृजेत् ॥
 ततोऽस्मै स्वादितुं दद्यान्मृत्तिकाया निरूहणे ॥ १४३ ॥
 शाकवल्लीं गहूचीं च मृमनामाट्कपकम् ॥
 आस्फोतां लथुनं चापि पटोलं चात्र दापयेत् ॥ १४४ ॥
 फणिज्जकं च शैरेपं द्वौ करञ्जौ तथैव च ॥
 दद्यात्तथा वल्गुजकां शौभाञ्जनकमेव च ॥ १४५ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शुद्धे निक्षिप्य भाजने ॥
 गोमयेनाथ संसृज्य कवलानस्य दापयेत् ॥ १४६ ॥
 तेनास्य दौहदोषैति न च स्वादति मृत्तिकाम् ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरूहणे ॥ १४७ ॥
 हरिद्रे त्रिफलां पाठां तथा मधुरसामपि ॥
 करञ्जबीजं तेजोह्वां शृङ्गवेरं च हिङ्गुच ॥ १४८ ॥
 पटोलां च विशेषेण निम्बं कटुकमत्स्यकान् ॥
 कौलानिशाविडङ्गानि तथैवेन्द्रपवानपि ॥ १४९ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं चित्रकं तथा ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा हस्तिमूत्रेण संसृजेत् ॥ १५० ॥

१ क. विधो । २ क. हस्तस्य । ३ क. कल्पयेत् । ४ ग. °लिङ्गेन । ५ क.
 निरूपणे । ६ क. कैला° ।

प्रसन्नया वा संसृज्य पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 तथैव प्रतिनीताप कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १५१ ॥
 आध्मायमानं वातेन मृदा धान्येन वा पुनः ॥
 साधयेत्सर्वमेतेन भवेद्योऽत्पाशितो गजः ॥ १५२ ॥
 क्षीरेण यवनालानां सर्षपान्प्रति पाचयेत् ॥
 तान्पिप्पलीभिः संसृष्टान्सागुद्रलवणेन च ॥ १५३ ॥
 शृङ्गवेरकरञ्जानि तत्रैकघ्नं समापयेत् ॥
 स्वरमूत्रेण संसृष्टमश्वमूत्रेण वा पुनः ॥ १५४ ॥
 तं मूर्च्छयित्वा क्षारेण मुख्यया वा प्रसन्नया ॥
 सौवीरकेण संसृज्य गवां मूत्रेण वा पुनः ॥ १५५ ॥
 दधिमण्डेन वा युक्ते वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥
 यथा द्रोणप्रमाणेन निरूहं दापयेद्भिषक् ॥ १५६ ॥
 स तेन मृत्तिकाजर्घं सपुरीपं निरूहति ॥
 ये च कोष्ठगतां वातास्तेभ्यश्च परिमुच्यते ॥ १५७ ॥
 तैलेन तेचपेक्षास्य सर्वगान्नाणि हस्तिनः ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिपेकाय दापयेत् ॥ १५८ ॥
 विज्ञाप विगतानाहं विष्टदशकृतं गजम् ॥
 अकर्दमे जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥ १५९ ॥
 प्रत्युद्रुतं स्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥
 प्रसन्नां पाययेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥ १६० ॥
 वातानाम(मा)नुलोमा(म्या)र्थं श्रहणीदीपनाय च ॥
 अथास्मै दापयेद्भक्तमानुपूर्वे(र्व्ये)ण हस्तिने ॥ १६१ ॥
 एतया क्रियया नागस्तथा संपद्यते सुखी ॥
 इति मृत्तिकाजर्घं आनाहः ॥
 आनाहः संनिपाताद्य भत छर्ध्वं प्रेवक्ष्यते ॥ १६२ ॥
 अतिमात्रं तु भुक्तेन भोज्येन यवसेन च ॥
 स्नेहेन चातिमानेण तथा मृत्तिकायाऽपि वा ॥ १६३ ॥
 आनाह्यमानः स्तनति मृदङ्ग इव ताडितः ॥
 न च वातानुलोमित्वं तथा प्राप्नोति वारणः ॥ १६४ ॥

१ क. °त्तिकां ज° । क. °त्तिकां जम्भसपुरीयां नि° । २ ग. °तालेम्यले° ।

३ क. °क्त आनु° । ४ क. एत. °ग्वभाऽऽना° । ५ क. प्रचक्षते । ग. प्रचक्ष्यते ।

भक्षितं चास्य पीतं च न गच्छति जरां तथा ॥
 वायुस्तस्य विमार्गस्थो हृदयं परिधावति ॥ १६५ ॥
 एवं निरुद्धहृदयो न स जीवति तादृशः ॥
 सर्वानाहेषु तैलेन सर्वसेकं प्रदापयेत् ॥
 अजीर्णजं वर्जयित्वा हृक्षसेकं प्रदापयेत् ॥ १६६ ॥

तत्र श्लोकाः—

ग्रासप्रकाङ्क्षा गुरुगात्रता च स्तम्भस्तथा मूत्रपुरीषयोश्च ॥
 द्वेषश्च *कल्पाभिनवावगाह(हे)भवन्त्यजीर्णस्य तु लक्षणानि ॥ १६७ ॥
 (†शुद्धं शकृन्मूत्रमनाविलं च ग्रासप्रकाङ्क्षाऽगुरुगात्रता च ॥
 प्रीतिश्च शय्याभिनयेऽवगाहे भवन्ति जीर्णस्य तु लक्षणानि ॥ १६८ ॥)
 यत्कृष्णवर्णं त्वथ फेनिलं च दुर्गन्धमम्लं बहुदोषयुक्तम् ॥
 द्रवं सशूलं च खरं पुरीषं विभिन्नमल्पं च भवेदपक्वम् ॥ १६९ ॥
 तथा भवेच्छूलेष्मविवर्जितं पत्स्त्रग्धं सवर्णं यवसेनैव ॥
 सपाण्डुवर्णं धनमद्रवं च तत्पकलिङ्गं शकृद्दिशन्ति ॥ १७० ॥

अत्र द्वौ न खलु चिकित्सितुं हि शक्या-
 वानाहौ वृषवर सक्तसंनिपातौ ॥

पण्यो तु प्रतिपदमीरिता चिकित्सा
 शास्त्रोक्तं विधिमनुसृत्य विस्तरेण ॥ १७१ ॥ ९१७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थान आनादा-
 ध्यायसप्तोदशः (यो द्वादशः) ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तममिततपसममलघुतिमाश्रमस्थमिन्दुवान्तिसदृशवपुषं पाल-
 काप्यं पादपोरुपसंयुक्तं रोमपादोऽष्टच्छत्—‘कथमेषां महाबलजववीर्यसत्त्वानां
 परवलप्रमापिनां हस्तिनां शूर्छाः संभवन्ति’ ॥

अथोवाच भगवान्पालकाप्यः—इदं खलु भो द्वादशं शूर्छाः संभवन्ति ।

* ‘तल्पाभिनयेऽवगाहे’ इति, ‘तलेऽभिनवावगाहे’ इति वा पाठः स्यात् ।

† कपुलके युजितम् ॥

१ क. सर्वमेवं । २ क. अजीर्णं वर्जयित्वा तु ३ क. त. श्लोकः । ४ ग.
 विच्छिन्नं । ५ क. रा. अनुधित्य ।

तद्यथा—अ(ति)भोजनात्, (अति)विदग्धभोजनात्, आमघान्योपयोगात्, स्नेहात्, वातात्, पित्तात्, कफात्, संनिपातात्, उदकात्, मार्गगमनात्, मघात्, यवसाञ्चेति ।

तत्र—अतिभोजनात्कृशस्य सहसा हस्तिनो मूर्च्छा भवति । ततो निस्त-
ध्याक्षोऽवसीदति स्तम्भमाश्रयति निःश्वसिति कण्ठेन तिनिति (?) नापते न
शक्नोति स्थातुं कुतो गन्तुम् । निपीदत्यपराभ्याम् । तस्यैतैर्लिङ्गैरतिभोजनस-
मुत्थां मूर्च्छां विद्यात् ॥

तं पिप्पलीमरिचंचव्याजमोदपिप्पलीमूलविश्वभेषजविडङ्गतेजोवतीपाठाकुटज-
चित्रकसूक्ष्मसर्पपाटलीलशुनवचाहिङ्गुसौवर्चलानां गोमूत्रे कथितानां कायं
पादावशेषमवतार्य सुखोष्णं पापयेत् । प्रतिपानं च सलवणां सुरां विशुद्धको-
ष्ठाय दापयेत् । ततः संपद्यते सुखी ।

इत्यातिभोजनमूर्च्छां ।

अथ विदग्धभोजनोत्पन्नायां मूर्च्छायां—निपतति, उत्पतति, परिधावति,
परिवर्तते, प्रवेपते, भूमौ चक्रवद्भ्रमति ।

तस्मै मरिचगृङ्गवेराटरूपकविल्वारग्वधदन्तीगण्डीरपिप्पलीभिर्गोमयसंयु-
क्ताभिः कवलान्दद्यात् । प्रसन्नां च पञ्चलवणसंयुक्तां प्रतिपानं दद्यात् ।

इति विदग्धभोजनमूर्च्छां ।

रसं मद्यं वा पीत्वा स यदा धान्यमाममत्यर्थं भक्षयेत् । ततोऽस्य मूर्च्छा
जायते ।

स तथा भूमौ चक्रवत्परिवर्तते, निःश्वसिति, आटोपितश्च व्यादादाति मुहुर्मु-
हुर्मुखं स्वं निरीक्षत उत्फुल्लपर्येशुनयनः ।

तमेवमवस्थं दन्तिनमवेक्ष्य यवभस्मपरिस्रुतामर्धसौवीरकां सप्तपिष्कां सस्व-
र्जिकां पञ्चलवणसंयुक्तां प्रसन्नां पापयेत् । हिङ्गुकुटजपाठाटरूपककटुरोहिणी
द्वे हरिद्रे तेजोवतीवचाविडङ्गसुरसाशिद्युतिन्दुकमूलविल्वमूर्वापूतिकातिविपा-
न्क्षोदयित्वा तस्य सप्तलवणान्कवलान्दद्यात् । अथवा पिप्पलीहिङ्गुसर्पपाटज-
पाठाटरूपककटुरोहिणीविडङ्गेन्द्रपवातिविपाः संसुद्य कवलान्भोजयेत् । ततः
संपद्यते सुखी । प्रसन्नां च लवणसंयुक्तां पापयेत् ।

इति धान्यमूर्च्छां ।

अथ स्नेहमूर्च्छां । यस्तु केवलं यवसेनैव पुष्टः सहसा रूक्षशरीरः स्नेहं पिबति
तस्य स्नेहमूर्च्छा जायते ।

स दुर्मनाः, अतिपीड्यमानहृदयो भोक्तुं नेच्छति, गम्भीरवेदी मन्दाग्निरप्रमृष्ट-
मूत्रपुरीषो निपीदति शीतेच्छुः, स्वप्रभूपिष्ठः शय्याभिनन्दी ध्यापत्पानद्र-
कुक्षिः, प्रवेपते ।

ततोऽस्मै वटप्ररोहाणां शाकवल्लीगुडूचीधुष्णानां मधुमिश्रान्कवलान्द-
द्यात् । जम्बुशालक्यज्जेनानां किश(स)ल्पानि मधुयुक्तानि भोजयेत् । कपापट्ट-
क्षाणां सक्षौद्रान्कवलान्भोजयेत् । यवधानानां मधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् ।
अथवा दृष्टमूत्रपुरीषेऽवसीदन्मायः शीताभिः(ः)नन्दी वा भवति । तं सक्षीरपिप्प-
लीकं मुद्गपूषं पापयेत् । तेनैव चैनं भोजयेन्मृदुशाल्योदनमिति ।

इति स्नेहमूर्छा ॥

अनशनात्पशनविपमाशनाध्वशनैर्धान्यपवससलिलैर्तृणां विपर्यासादकस्माद्वा
कुप्यति पवनः । स जनयति मूर्छाम् ॥

अथानेन प्रतिहतगतिस्तिर्षगूर्ध्वं चोत्पतति, हृदयमवपीडयति, गूलमुपजन-
यति, उदरमाध्मापयति, स वेदनार्तः सर्वेभ्यः सत्त्वेभ्यः कुप्यति, छिन्नपातं च
पतति, वृक्षतटभित्तिप्राकारादीन्हन्तुमिच्छति ॥

तं प्राचीनबन्धसंयुक्तं सर्वगन्धैः सहिज्जुयवघृतैर्धूपयेत् । वरुणविल्वातिविपा-
हिज्जुपत्रीलघुनवचाः संभुद्य विल्वपत्राणि च परिरक्षिष्वाकवलान्दापयेत् । भूपश्च
हिज्जुसौवर्चलसर्पपिप्पलीः क्षोदपित्वा कवलान्दद्यात् । उष्णोदकं च पापयेत् ।
पञ्चलवणसंयुक्तां च सुरां दद्यात् । मुद्गकुलत्थयोः पञ्चमूलपोर्द्वयोर्धूपं कुक्कुट-
संयुक्तं पापयेत् । ततः स्वस्थो भवति ॥

इति वातमूर्छा ॥

उष्णाध्वगमनादुष्णसलिलपानादतिमात्रलवणोपयोगाद्विषमविरुद्धविदग्ध-
भोजनात्, अम्लोष्णतीक्ष्णोपयोगात्पित्तं प्रकुपितं मूर्छां जनयति ॥

स पाण्डुवर्णः, परिदहते संतप्ताङ्गः, पतति ज्रमात श्वसति वेपते भ्रशमस्व-
स्पर्शरारः ॥

तं प्रभूतेन शीतसलिलेन सेचयेत् । छापास्थं तालवृन्तैर्वाजयेत् । यवलाज-
परागतर्षणं च प्रभूतशर्करं पापयेत् । इक्षुवालिकेक्षुरकैर्मत्स्यपिण्डकापुक्तान्कव-
लान्दद्यात् । हरिद्रेन्द्रपवनिम्बपत्रामलकानि फाणितसंपुक्तान्कवलान्दद्यात् ।

१ क. 'प्रमृष्ट' । २ क. 'न्दी ध्याय' । ३ क. 'जम्बूश' । ४ ग. 'धान्यान्मधु' ।
५ ख. 'तं क्षारपि' । ६ क. 'लज्जितानां विपर्ययाद' । ७ क. 'स जयति मूर्छाऽभिधाने' ।
८ क. 'ते प्राची तं व' । ९ क. 'त् । वि' । १० ख. 'परिस्निप्वा ।

श्लेष्मिकानि च यवसानि मधुरवीर्याणि समृणालानि शर्करासंपुक्तानि भोजयेत् ।
व्याधिशैथिल्ये च पायधेदासवम् । ऐणतित्तिरिलावकानां च मांसरसं पायये-
द्भोजनार्थम् । ततः सुखी भवति पित्तमूर्छातिश्च नागः ॥

इति पित्तमूर्छा ॥

यदा च मधुररसवीर्यविपाकभूयिष्ठमाहारयति तदा श्लेष्मा प्रकुपितो हृदय-
मवपीड्य मूर्छां जनयति ॥

स भवति नीलवर्णः प्रहृष्टरोमा शीतद्वेषी, उष्णाभिकाङ्क्षी गुरुगात्रः ॥

तं कपित्थान्नयोर्मूलकककं पयसाऽवलोड्य पाययेत् । सर्जादुर्नेन्द्रपवधवनि-
म्बगण्डीरारग्वधानैसंक्षुच सक्षौद्रकान्कवलान्दद्यात् । पापचेलिकोवेत्राग्निम्बप-
त्रपटोलैः सह सिद्धान्मुद्गान्भोजयेत् । पाययेन्मैरेयम् । आहारे च दापयेच्चूर्णं
पादं शिरीषपल्लवांश्चेति ॥

इति श्लेष्ममूर्छा ॥

यदा तु कफपवनपित्तानां संनिपातान्मूर्छति ॥

स विभ्रान्तस्ताम्रो राजीवनयनः प्रेस्रवत्करश्रोताः पीतनीलहरितश्याम-
वर्णः स्तब्धरोमा सरच्छविर्हारिद्रमूत्रोऽनन्नाभिलाषी भृशमस्वस्थशरीरः कफ-
पवनपित्तमूर्छानां लिङ्गानि दर्शयति । यन्तारमभिकुध्यति ॥

तस्येदं निदानमभिसमीक्ष्यं त्रिवृच्चित्रकविडङ्गचूर्णानि, आमलकरसं च पय-
साऽऽलोड्य पाययेत् ॥ बिल्वफलसुरसाहरिद्रान्निकफलामहौषधीभिः कथनसिद्धं
रक्तशालियवांगुं सर्पपतैलेन धूपितां पाययेत् ॥ परिणामे च मृगमहिपरसेन
भोजयेत् । ततः स्वस्थो भवति ॥

इति संनिपातमूर्छा ॥

यदा तु घर्माभिसप्तशरीरः, तथैवाभिगतोष्मा सलिलमवगाहते स संनिरुद्ध-
स्वेदोष्मा सहसा मूर्छति ॥

स भिन्नविवर्णपुरीषमल्पालपं मुञ्चति । प्रहृष्टरोमा बहुशः प्रमैहति परिपू-
र्णनिष्कोशः, दुर्भनाः स्थातुं न शक्नोति, स्थूलोच्छ्वासी भवति ॥

तस्मै कुमुदकसेरुकोत्पलविसमृणालपनसानि पक्वानि, यानि चान्यानि
शीतलानि मधुररसवीर्यविपाकान्यातवानि यवसानि तानि च शर्करोपहि-

* 'कथनसिद्धा' इति पाठः स्यात् ।

१ क. उदकानि । २ क. °संकुट्य स° । ३ क. °चूर्णपादं । ४ क.
कफवत्पित्तानां । ५ क. प्रश्रवेत्क° । ६ क. °ञ्जताभि° । ७ क. ख. ग. °क्षय
तृव° । ८ ख. कथनं सि° । ९ क. °वाग्रं स° । १० क. °ति स्थूलो° ।

तानि दापयेत् । सक्तुमन्यं शर्करागुहघृतवदरसंयुक्तं पापयेत् । सेचयेच्च विमलशिशिरसलिलपूर्णेनवघटैरन्तर्मत्सपिण्डकैश्च केवलैर्भोजयेत् । पीलुपनस-
मोचनालिकेरपिपालदाडिममृद्धीकाः सलिलैः संक्षुद्य रात्रिपर्युषितं फाणितसं-
स्कृतमेतत्प्रातः पानं पापयेत् । भव्यपारापतमोवकाशीतकानि संक्षुद्य सलिले
रात्रिपर्युषितमेतत्पानं पापयेत् । रसं च पापयेन्मृगस्य । महिपस्य वा रसेन
भुक्त्वा प्रणुदति वारिमूर्छाम् ॥

इति वारिमूर्छा ॥

सहसाऽत्तिप्रसक्तस्यातिमात्रयोगादध्वनो मार्गमूर्छा भवति ॥

स तथा शूनस्तब्धोष्णगुरुगान्त्रोऽन्नानभिलापी स्वप्रकामो भृशमस्वस्थश-
रीरः ॥

तस्य सर्पिया सर्वसेक इष्यते । ततः सुखोष्णेन सलिलेन परिपिच्य तिल-
सर्पपपवचूर्णैरुत्कारिकां दध्ना सुरया वा पैंकां (क्त्वा) तथा सुखोष्ण्या प्रलि-
म्बेत् । मधुफाणितपुक्तानि चास्मै विसृणालानीधुवेणुपत्राणि च दद्यात् ।
द्विहस्तमात्राश्रयणं मृदुपांश्चलं सुखशयनमसंवाधं कृत्वा पक्षात्पक्षं निपादयेत् ।
ततः फाणितसंस्कृतां प्रसन्नां पापयेत् । जीर्णमत्स्परसेन कुक्कुटरसेन वा भोज-
येत् । पानं च दद्यात् ॥

इति मार्गमूर्छा ॥

मद्यं स्थानदोषान्वितमतिवृत्तमजातं विपन्नं वा पीतवतो मद्यमूर्छा भवति ॥

स तथा वेमति निमीलत्युन्मीलपति, अवलीयते विज्रमति परिदहति मुद्घति
संतसाङ्गः ॥

तमेवमवस्थं दन्तिनमभिसमीक्ष्य विमलशिशिरसलिले निष्कदंमे सुतीर्थे
हृदे शीतच्छायोपगूढे सतीरपादये विगाहयेत् । इवांरुविसृणालविदारीदाडि-
मदधित्थकसेरुकमातुलुङ्गमरिचसौवर्चलसंयुक्तान्कवलान्भोजयेत् । अतसीयूमचू-
र्णैर्दधिमस्तृक्षकसिद्धां सपञ्चलवणाम्बलां यवागूं मांसरससुसंस्कृतां पापयेत् ।
सपञ्चलवणां च प्रसन्नां दद्यात् । दापयेच्च वेजगुहसमत्सपिण्डकोपनाहं कुक्कुट-
संयुक्तेन मुद्गयूषेण भोजयेत् । ततः संपद्यते सुखी ।

इति मद्यमूर्छा ।

कुपवसमविशुद्धदेशजं क्रिमिजुष्टं स्थानदोषान्वितं वा यवसं भुक्तवतो
नागस्य यवसमूर्छा भवति ।

१ क. कपालैर्मानिये° । २ क. °त्रोऽन्नपानान° । ३ क. दध्या । ४ क. पैंकां ।

५ ग. उदकं । ६ क. मवनि । ७ क. °द्वमदे° । ८ क. युक्तवतो ।

स तथा पीडितः स्तब्धकुक्षिः शूलार्तोऽभिवर्तते, निपीदति, वेपते, मुहुर्मुहुर्मुखं व्याददाति ।

ततस्तं त्रिफलासैन्धवविडङ्गव्योपगोमपसंयुक्तान्कवलान्भोजयेत् । प्रियङ्गुलोभ्रमधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । दावीकैन्दं दर्भमूलं समंङ्गां मधुरतां पाठां हिङ्गुवृहस्पौ च काथपित्वा परिस्नाव्य रात्रिस्थितमासवं मधुसंयुक्तं पापयेदिति । यवसाध्यायप्रोक्तानि यवसानि विचित्राणि दद्यात् । अत्रैरन्नपानप्रोक्तैश्च भक्तैर्विविधैर्बृहयेदिति ।

तत्र श्लोकः—

सहोत्पत्तिनिदानास्ता मूर्छां द्वादश कीर्तिताः ।

सोपक्रमविधानाश्च तत्र पार्थिव पृच्छतः ॥

इति यवसमूर्छां ।

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहामवचने महारोगस्थाने मूर्छाध्यायश्चतुर्दशः (त्रयोदशः) ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आङ्गो हि वै रोमपादो हस्तिशालास्थं भगवन्तं पालकाप्यमभिवन्धोवाच—
'भगवन्गजानां शिरोभितापाः कथं संभवन्ति, कति, कथं च साध्यन्ते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि' ।

इत्युक्त उवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो वारणानां सप्त शिरोरोगाः संभवन्ति । तद्यथा—वात-पित्त-कफ-रुधिर-संनिपात्तात्, कृमिभ्योऽभिघाताच्चेति ।

तत्र रूक्षविषंमलयुकटुकपायतिक्तभोजनैरनिलः प्रकुपितः शिरोऽवपीड्यतिष्ठन्शिरोभितार्पं जनयति ।

स स्तब्धसगर्दमन्यांसपृष्ठशिरोग्रीवानयनः समुन्नद्धोत्तमाङ्गो भवति भ्रमति चास्प दृष्टिराविल्ला, कर्णस्तम्भः शिरोदाहो मुखशोषश्च भवति, छर्दपति, मूर्छा चास्प भवति, तृष्णा चात्यर्थेनेत्रप्रस्त्रावो वक्त्रस्तम्भः शिरो विधुनोति दहति रुजति कूजति वेपते करास्पयोरजस्रं रूक्षविशददुर्गन्धो विवर्णं नीलं हारिद्रवर्णं प्रस्रवति क्षोषम् ।

१ क. °ङ्गदोष° । २ क. °कन्दद° । ३ क. °मङ्गामधुरमांसे पा° । ४ क.

अङ्गो । ५ ख. °पयल° । ६ क. °दनम° ।

तस्मै वंसापानं दद्यात् । (*प्रध(ग)मनं चास्य मरिचप्रस्थेन पिप्पल्यर्धप्र-
स्थेन पृथ्वीकाप्रस्थेन देवदारुगृद्धवेरसैन्धवैश्च द्विपलिकैरेकैकशः पिष्टैः कुर्वा-
त्समा)हम् । यथायोगं वा प्रक्षालनमपि च करस्य प्रसन्नया चिरस्थितया
गुग्गुल्वगुरुमधूच्छिष्टघृतैश्च निवातस्थस्य धूप इष्टः । पुनर्नवातसतीशणवीजमु-
स्ताकाशमयेप्रिङ्गुयैन्पयसि साधयित्वा वद्योपनद्धेन पिण्डस्वेदेन स्वेदयेदुत्तमा-
ङ्गम्, सगदां सफलग्रीवां(वा)श्च बहुशः । प्रपौण्डरीकहरिद्रामनःशिलालोभैश्च
तैलं विपाच्य नस्यं दद्यात् । पवसानि पथोक्तानि वातप्रशमनानि च दद्यात् ।
पापसं सघृतशकरं भोजयेत् । एतेनोपक्रमेण नश्यति वातिकः शिरोरोगः ।

इति वातिकः शिरोरोगः ॥

तीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारकटुकविषमविरुद्धभोजनादुष्णे व्यापामाध्वगमन-
स्थानशपनैः पित्तं प्रकुपितं शिरोऽवपीड्य तिष्ठन्शिरोभितापं जनयति ॥

स भवति परिशृण्कताल्वोष्ठमुखः परिदृष्टरोमा पर्यंशुनयनः । (* शिरस्ता-
पाचास्य कटश्रोतोभ्यां प्रभेदः प्रवर्तते । कराच्चास्य हरिद्रवर्णः स्रवति दोषः,
पच्यते चास्य मुखम्, स्वप्रकामश्च भवति, उष्णशिराः, निमीलिताक्षः, परिशृ-
नान्तनयनः,) शिरो विद्युनोति (*क्षितितलमभिगम्य, दन्ताभ्यां भूमिं
विलिखति, छविश्चास्य भवत्यत्यर्धमुष्णा । तमेतैर्लिङ्गैः पित्तसमन्वितं शिरोभि)
तापं विद्यात् ॥

तस्य पूर्वोक्तं विधिं कारयेत् । सर्पिष्पानं च यथायोगं सर्वकालं नागस्य
सेकं कुर्यात् । मेदाच्छिन्नरुहापथीमधुकमिषङ्गुपिप्पलीः श्लक्ष्णचूर्णोक्त्य नस्य-
प्रधमने कुर्यात् । करप्रक्षालनमपि च पयसा सू(शु)तशीतेन कुर्यात् । चन्दन-
गृद्धवेरोशीरपञ्चकप्रपौण्डरीकनलदनालिकावालकवञ्जुलवेतसतृणंशुन्पगुन्द्राणां
मूलाणि द्यदि पी(पे)पयित्वा कल्कं पयस्यालोड्य शिरः प्रलिम्पेत् । पयस्पा-
जम्बूमधुकविदारीच्छिन्नरुहामेदाककटगृद्धीतालपत्रीक्षीरेण पिष्ट्वाऽन्तरिक्षेणा-
म्भसा (*पयसा च घृतं विपाच्य नस्यं दद्यात् । क्षीरेणश्च ये वृक्षा मधुरक-
पायाः, तेषां त्वग्रसेनाऽऽमलकीनां च घृतमण्डं विपाच्य नस्यं दद्यात् । पोपस्यं)
च घृतयुक्तं भोजयेत् । पवसानि च मधुररसवीर्षाणि दापयेच्छिरोभितापमशा-
न्त्यर्धम् ॥

इति वैत्तिकः शिरोरोगः ॥

* धनुराकाराचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. वपापा° । २ क. °यद्गुपय° । ३ क. °लवङ्गु° । ४ क. °णमूल्यगु° ।
५ क. °क्षीरेण वि° । ६ ग. पायां ।

यदा तु वारणो मधुरशिशिरस्त्रिग्धघनविषमविरुद्धभोजनोऽव्यापामशीलः,
तस्योत्तमाङ्गगतः कफः शीर्षाभितापं जनयति ॥

तस्य च करवदनाभ्यां कफः परिश्र(स्त्र)वति, स संनिमीलित (*नपनो
गुरुदृष्टिः कृच्छ्रेणोन्मीलयति स्वप्रपरः कूजति वेपते नदति निर्पाणेनावनम्प-
भूमिं दन्ताभ्यां विलिखति, शीतद्वेषी, उष्णाभिलापी । त) मेतौल्लङ्घैः श्लेष्म-
विका (* रजं शिरोभितापं विधात् ॥

तस्मै तैलपानमम्पङ्गं च यथायोगं दद्यात् । सुस्रोष्णेन तैलेन परिपेचयेदुरः-
शिरःस्कन्धकण्ठस्य दाविताननिर्पाणावग्रहगुहाभागपतस्थानानि बहुशः ।
गुग्गुलं तगरं पिप्पलीं स्वे(श्वे)तसर्पपं भिषङ्गं श्लक्ष्णचूर्णोक्त्य प्रथमनं कुर्यात् ।
करप्रक्षालनं सुस्रोष्णेन वारिणा कुर्यात् । अपाश्वगन्धातसीकिण्वपिण्याकमुद्ग-
चूर्णसैन्धवानि गोवा(व)राहाजवसाभिस्तैलघृताभ्यां च पाचयित्वा वस्त्राव-
नद्वेन पिण्डस्वेदेन स्वेदयेत् । यवपटोलकिराततित्तकांशुमतीश्यामातेजोवती-
विहङ्गपिप्पलीपिप्पलीमूलनिदिग्धिकाक्षवकमूलमूलेः फल्कपिष्टैस्तैलं विपाच्य
नस्यं दद्यात् । पृथ्वीकोरुचूकविडबृहतीफलेजुदैः सूक्ष्मचूर्णोक्तैः ससांपिष्कै-
र्धूपं दद्यात् । एतैरेवौषधैस्तैलं विपाच्य नस्यं दद्यात् । यवसानि च गिरिज-
शुष्काणि कफप्रशमनानि च दद्यात् ॥

इति कफजः शिरोरोगः ॥

यदा तु रुधिरं पित्तमकोपहेतुभिः प्रकुपितं शीर्षाभितापं जनयति ॥

तदा निर्मीलिताक्षः परिशूनान्तनपनः, सरक्ता च लाला इस्तात्प्रवर्तते ।
पित्तलिङ्गं प्रापः, घ्यानशीलः ॥

तस्य क्षवकभृङ्गराजतगरफणिज्जकेषु सुरामण्डयुक्तेषु तैलं विपाच्य नस्यं
दद्यात् । पिण्डस्वेदेन च स्वेदयेत् । अर्कपत्रभङ्गानि कापेन च स्वेदयेत् । लोभ-
मधूकसक्षिप्रानीलिकाभिः सूक्ष्मचूर्णोक्त्याभिः प्रथमनं कुर्यात् । करप्रक्षालनं
चास्य घ(शृ)तशीतेन यवसा मृद्धीकाशर्कराचूर्णसंसृष्टेन कारयेत् । यवसानि
यपोक्तानि च दापयेत् ॥

इति रक्तजः शिरोरोगः ॥

अथ वातपित्तरुधिरकफानां समस्तानि लिङ्गानि दर्शयति, तदा सान्निपातिकं
शीर्षाभितापं विधात् । तस्य मत्पारख्येयस्यापि सतः पुरुषकारमाधान्पादवेस्यं

* मन्त्राकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. °तानि° । २ क. °गपत° । ३ क. °दिङ्गः प्रा° । ४ क. शीर्षा-
भितापं । ५ क. °वस्याव्या° ।

(३यं) व्याधिप्रभोक्षपरेण भवितव्यमित्येतां दुर्द्धि पुरस्कृत्य चिकित्सेतुमारभते तस्य पूर्ववत्पवनमेवाऽऽदावुपक्रमेत । स हि सर्वत्रानुपहतगतिः कफपित्ताद्यव-
वर्तकः प्राणो विचारी । ततः पित्तं दहति पचति तीक्ष्णतरमग्निरिव यत्नेनोपच-
र्यम् । रुधिरमप्यभिघातं सदुष्टमाहारदूषितं च पित्तवदुपचर्यम्, कदाचिद्विषसर्पति
विसर्पवत्, कफस्तु घनगुरुशिशिरो विसर्पिभावानसंधिशिराम्नापूनवपीड्य प्राणो-
परोधं कुरुते । तस्माद्वातपित्तकफरक्तश्लेष्मणां चिकित्सां कुर्यात् । ज्वरणं वा
व्याधिं प्राणहरमभिसमीक्ष्य दोषमसंभ्रान्तः शमयेत् । गौरवं जाड्यतां वाऽऽपा-
दयति । तस्मादन्तेऽसावप्यवश्यं चिकित्स्य इति ॥

यस्त्वत्पर्यं दूष्यत्याकुञ्चति वेपथे दन्ताभ्यां भूमिं स्पृशति विधुनोति वृंहते ।
तमेतैर्लिङ्गैः सांनिपातिकं शिरोभितापं विधात् ॥

तस्मै सर्पिस्तैलवसापानं दद्यात् । श्वेतसर्पपिप्पलीपयोवृताभ्यां त्रिग्धेन
पिण्डस्वेदेन स्वेदं कुर्यात् । द्विपञ्चमूलकुलत्थपववदरशतावरीश्वदंष्ट्रीशीरबलाति-
विषावसुकनिष्पावकाश्मर्याग्निमन्यनिष्काथेन घृतमण्डं विपाचयेत् । तत्रावाप-
मनन्तागिरिकार्णिकेन्द्रयवशुकनासातालपत्रीबीजानि वा क्षुद्रसहानां फल्केन
ततो विपाच्य संप्रग्रस्तः कम्पिञ्जनं च कुर्यात् । सदाहरद्रामेदफलेष्टपम-
मोदानीवचाहरिद्राद्वयश्रीपर्णांगोचन्दनीटिडूकहिडुहरितालमनःशिलास्तुक्षकं-
शपत्राणि दन्तौ च पिष्ट्वा सर्जरसेन शोनाककाष्ठमुपलिप्य क्षौमवाससा वर्ति-
(तिं) छापायां (ःशोर्पायत्वा धूपमेनं पाययेत् । दिव्येऽम्भसि दग्धि च सिद्धं
मधुराणां लावकानां वा रसं) पाययेत् । भोजयेच्च वारणं यवसानि, विचित्रा-
प्यार्तवानि च भोजयेत्, सांनिपातिकशीर्षाभितापप्रशान्त्यर्थम् ॥

इति सांनिपातिकः शिरोभितापः ॥

अथ यदा तु मधुराम्ललवणयवसकुवल्कवल्मोजनादनुविषर्पासाद्वा
निशाजागरणात्, स्थलस्य चातिप्रसक्तसोपयोगाच्च दुष्टपानीयपानाद्वा कफरु-
धिरे प्रकुप्यतो हस्तिनः । ते प्रकुपिते ऊर्ध्वमागम्य शिरोऽवष्टम्ब्य कृमींश्श-
रसि जनयतः । ततस्ते नागस्य कृमिजं शिरोभितापं जनयन्ति ॥

शिरसि तेन दोदूयमाः (ःनः स(श)रमाकारतटवृक्षशृङ्गकपाटकुड्यवल्मीकस्त-
म्भादींश्शरसा हन्तुमिच्छति, बहुशश्च व्याददाति मुखम्, पुनः पुनर्वृंहति

* घनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. °त्सितमा° । २ क. °वातस्य दुः° । ३ क. °त् । श्लेष्मसं° । ४ क.
सम्पग्रस्तः । ५ क. °लजिवृ° । ६ क. °गोरोचन्दना । स. °गोचन्दना । ७ क.
दत्त्वा । ८ क. °रोविष्ट° ।

विधुनोति शिरोऽभीक्षणम्, निम्बसतश्चास्य कराभिपतन्ति क्रमयः श्लक्ष्णरोमा)णः
कफरुधिरसंभवप्रायाः, शिरसि ताडितश्च सुखायते । तं कृमिप्रचयकृतं शीर्षो-
भितापं विधात् ॥

तस्मै शृङ्गवेरकुटजकुष्ठमरिचातिविपापिप्पलीभिः सवाताकसर्पपाभिः श्लक्ष्ण-
पिष्टाभिर्नस्यं प्रथमं कुर्यात् । करप्रक्षालनं चास्य प्रसक्तया । भद्रदारुमरिच-
शृङ्गवेरपिप्पलीसरलसर्पचित्रकसैन्धवैर्धूपनं कुर्यात् । अथवा निकटुककरञ्ज-
निम्बपत्रामलकचित्रकविभीतकहरिद्राभिर्धूपनं कुर्यात् । वृहतीफलकासीसकुष्ठ-
सुवाचिकाविडङ्गरसोनगिरिकार्णिकापिचुमन्दमूलहिङ्गुवचैलाफणिज्जकमरिचैर्गोमू-
त्रपिष्टैस्तैलं पक्त्वा सुसोष्णं नस्यं दद्यात् । अथवा हरिद्रामार्कवतगरकुष्ठव-
घापुनर्नवैः कलकपिष्टैस्तैलं पक्त्वा सुसोष्णं नस्यं दद्यात् । जाङ्गलैश्च पवसै-
स्तिककटुप्रापैः पिचुमन्दपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरपुक्तैः सिद्धैर्मुद्गैर्मधुघृतसंश्लिष्टैर्भोज-
नपानपोरुपचर्षमाणः प्रणुदति कृमिजां रुजं शिरोभितापः ॥

इति कृमिजः शिरोभितापः ॥

अथातोऽभिघातजः शिरोरोगः । स लोष्टाश्मशुशलाङ्कुशप्राजनदण्डवृक्षशा-
खाभिः प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा शिरोभितापः संभवति ॥

ततः प्रस्तब्धकरकर्णचरणो ध्यानपरः शूननयनमुखशिरोग्रीवास्कन्धपूर्व-
कोपसगदावितानावग्रहकटो नास्तिकिचिदपि दुर्मेनाः ॥

तस्य सर्वसेको घृतमण्डेनेष्टः । विमलशिशिरसलिलावगाहः, प्रदेहश्च पत्रो-
शीरमधुकमञ्जिष्ठादेवदारुसुनिपण्णकैलातगरवन्जुलोत्पलतामरसविमृणालक-
ह्लारपपस्याककैटशृङ्गीप्रपौण्डरीकवर्धमानकवेतससरलगुन्द्रांशीरवृक्षत्वक्शतपुं-
ष्पाहीवेरचन्दनसारिवालोधपञ्जकुस्तुम्बुकेशैलेयामलकर्मासीव्याघ्रनखपरिपेलवा-
भयाहरेणुकादेवदारुशितकर्णकैः क्षीरपिष्टैर्घृतप्रदिग्धैर्वहुशः प्रलेपयेत् । स्थानं
च सुशीतलं गोमपोपलिप्तं कालर्तुमुमनोभिः प्रकीर्णम् । शिरसि मध्ये च वारि-
परिपूर्णां दृत्तपः स्वयेष्टुः । यवसैश्च मृदुभिरार्तवैर्हार्तैर्वृंहयेत् । रसैश्च द्विगन्धम-
धुरैर्जाङ्गलैर्मांसजैर्भोजयेदिति ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

शिरोभितापा नागानां प्रापशो वातसंभवाः ॥

कफशोणितपित्तानां वायुरेव प्रवर्तकः ॥

१ क. °लीशु° । २ क. °कायसंग° । त्त. °कायः स° । ३ क. °शिराव° ।
४ क. °न्द्राक्षार° । ५ क. त्त. °पुष्पीही° । ६ क. त्त. °स्तैले° ।

मूले छिन्ने हताः शास्त्रा भवन्ति हि तदाश्रयाः ॥
 तस्माद्घ्रातमतीकारः सदा कार्यश्चिकित्सकैः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने शिरो-
 रोगाध्यायः पञ्चदशः (यश्चतुर्दशः) ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः ।

रोमपादो महातेजा दृष्ट्वा पादानुराङ्गजान् ॥
 हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 भगवन्केन जायन्ते पादरोगाः पृथग्विधाः ॥
 संख्यया कति ते प्रोक्ताः किञ्च तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥
 स्वशरीरसमुत्थानाः केन वा धनचारिणाम् ॥
 पादरोगा न जायन्ते तस्मादाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३ ॥
 स एवमङ्गराजेन पृष्टो मधुरया गिरा ॥
 वचनं प्रत्युवाचेदं पालकाप्यो महामुनिः ॥ ४ ॥
 प्रमाणं पादरोगाणां सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 केचिदेषां दशेच्छन्ति केचिदिच्छन्ति विंशतिम् ॥ ५ ॥
 इह त्रिंशतमिच्छन्ति पादरोगांश्चिकित्सकाः ॥
 नामतस्त्वान्मवक्ष्यामि सलिङ्गान्सचिकित्सकान् ॥ ६ ॥
 तत्रोत्कारकी प्रथमः कारकी तदनन्तरम् ॥
 नाडीजातस्त्रुतीयः स्यात्ततः संराष्ट्रकेशकम् ॥ ७ ॥
 नखभेदं ततो विद्यात्पूपकेशस्ततः परम् ॥
 विप्लावकंस्ततस्त्वन्धः केशग्रन्थिः सविभुजः ॥ ८ ॥
 समन्तकेशश्च भवेत्कचकेशश्च फीर्षते ॥
 फदम्बपुष्पो विज्ञेयः सफुल्लोऽथ कुठारकः ॥ ९ ॥
 फुल्लपादस्तेषां ज्ञेयस्ततो भिन्ननस्रोऽपरः ॥
 स्फुटितश्चानुद्धतश्च तथाऽन्योऽपि नस्रो भवेत् ॥ १० ॥

* 'चिकित्सितान्' इति तूचिनम् । † 'सविभुजः' इत्येव पाठः सायुः, अग्नि-
 मग्रन्यानुरोधात् ॥

१ क. छिन्नो हतः शा° । २ क. °द्वाने प्र° । ३ क. °कस्त्वत्° । ४ क.
 सुफुल्लो° । ५ क. °स्ततो ज्ञे° । ६ क. °नुचदश्च ।

शरनद्धोऽथ विद्धोपो दंष्ट्रुकेशश्च दन्तिनः ॥
 प्रगुल्मिकेशो गम्भीरस्तथा चर्मतलोऽपरः ॥ ११ ॥
 क्षतो निर्मूलितश्चैव तथा केशः सलोहितः ॥
 स्थाण्वाहतः क्षीणतलस्तथा चाभ्यन्तरीकृतः ॥ १२ ॥
 निष्पिष्टो मांसकेशश्च तथा स्थानरतोऽपरः ॥
 इति रोगसमुद्देशः कीर्तितः पृथिवीपते ॥ १३ ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि गजानां वनवासिनाम् ॥
 पादरोगा न जायन्ते स्वशरीरोत्थिता यथा ॥ १४ ॥
 प्रकृतिः परिसर्पा हि वनेषु वनचारिणाम् ॥
 न तिष्ठति ततस्तेषां शोणितं तलसंधिषु ॥ १५ ॥
 पवनः प्रकृतिं याति श्लेष्मा चैषां विशुध्यति ॥
 पित्तं प्रसन्नतां याति ततो गच्छति भूमिषु ॥ १६ ॥
 पादरोगा न जायन्ते तेनेह वनचारिणाम् ॥
 ग्राम्याणां पारवश्यत्वादालानेष्वेव तिष्ठताम् ॥ १७ ॥
 प्रायः पादा विनश्यन्ति सततं स्थानसेवया ॥
 सप्तमीं तु दशां प्राणान्वपोतीर्तास्तु वारणान् ॥ १८ ॥
 पादरोगाः प्रवाचन्ते विशेषेणैव पार्थिव ॥
 व्याप्य सर्वशरीरं हि शिराः सर्वाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 सहिताः स्नायुजालेन चरणेषु प्रतिष्ठिताः ॥
 गुल्फिकास्थिसमूहश्च यस्मात्पादेषु दन्तिनाम् ॥ २० ॥
 रोगा ये तत्र जायन्ते तस्मात्ते दारुणाः स्मृताः ॥
 इति त्रिंशदिमे प्रोक्ता द्विविधा रोगसंख्यया ॥ २१ ॥
 स्वशरीरसमुत्थाश्च भवन्त्यागन्तवस्तथा ॥
 तेषामपि विभागं तु क्रमयोगात्मवक्षते ॥ २२ ॥
 तत्र निर्मूलितनसः क्षत (ः) क्षीणतलस्तथा ॥
 स्थाणुनाऽभिहतश्चैव शरनद्धश्च यो भवेत् ॥ २३ ॥
 उत्कारकी स्थानरतो विनिष्पिष्टतलस्तथा ॥
 अनुद्धतनसश्चैव स्युरेते शास्त्रनिश्चयात् ॥ २४ ॥

* 'चान्यः क्षरीकृतः' इति पाठ उचिनः, अग्रिमग्रन्यानुरोधात् ।

नवेवाऽऽगन्तवो रोगाः शेषाः स्युर्दोषसंभवाः ॥
 अत ऊर्ध्वं चिकित्सां च लक्षणं च प्रवक्ष्यते ॥ २५ ॥
 तत्र चोत्कारकीलिङ्गं वारणस्य प्रवक्ष्यते ॥
 यथानिमित्तं मातङ्गः पादव्याधिं नियच्छति ॥ २६ ॥
 वृणमूत्रपुरीषाणां पांगूनां कर्दमस्य च ॥
 उत्करे तिष्ठति यदा सततं कथिते गजः ॥ २७ ॥
 तेनास्य पलिपादेषु पवनः परिकुप्यति ॥
 दारुणं लभते तेन पादरोगं मतङ्गजः ॥ २८ ॥
 नाड्यो वातेन जायन्ते केशा वा भृशदारुणाः ॥
 दुःखितस्तेन मातङ्गः स्थाने न लभते सुखम् ॥ २९ ॥
 दन्तिनो नखमूलेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥
 श्लेष्मणा सहितस्तेन कण्डूस्तस्यापजायते ॥ ३० ॥
 (*ततः कण्डूयतेऽत्यर्थं करेण सततं करी ॥
 तेनावच्छेदनात्केशकारकी नाम जायते ॥ ३१ ॥)
 स्वशरीरसमुत्थानाः काष्ठलोष्टक्षतादपि ॥
 न साध्यन्ते यदा वैद्यैर्ब्रूणाः पादेषु दन्तिनाम् ॥ ३२ ॥
 विसर्पन्ति ततस्तेषां गतयस्तलसंधिषु ॥
 नाडीजात इति ब्राह्मः पादरोगं गजस्य तम् ॥ ३३ ॥
 कदम्बपुष्पसंस्थानैः कुठारसदृशैस्तथा ॥
 र्द्वैर्द्विभिः कचगुल्मैश्च यदा पादाः समन्ततः ॥ ३४ ॥
 द्विरदस्य प्रभिद्यन्ते समन्ताद्गाढवेदनैः ॥
 संराष्ट्रकेशं पवनाज्जानीपात्तं नेश्वरः ॥ ३५ ॥
 श्लेष्मशोणितपित्तानां दोषमन्यतमं यदा ॥
 संगृह्य पवनो दुष्टो नखमध्येषु तिष्ठति ॥ ३६ ॥
 तदा भित्त्वा नखान्केशा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
 इत्युक्तं नखभेदस्य शास्त्रयोगेन लक्षणम् ॥ ३७ ॥
 यदा मद्दुष्टः पवनः पित्तमादाय तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु चिक्कानखशिखासु च ॥
 यदा संजायते केशो जायमानश्च पच्यते ॥ ३९ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपाठो 'ग' पुस्तके प्रुष्टिनः ॥

१ क. ग. दद्रुभिः । २ क. यवनो । ३ क. °षु भित्त्वा न° ।

अजस्रश्र(स्त्र)वणाच्चास्य पूयकेशत्वमिष्यते ॥
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं पूयकेशस्य दन्तिनः ॥ ४० ॥
 नखान्तराणि सर्वाणि तलाः सतलसंघयः ॥
 पच्यन्ते सहसा यस्य विसर्पन्ति च सर्वशः ॥ ४१ ॥
 पुनश्चैवोपरोहन्ति भिद्यन्ते च पुनः पुनः ॥
 केशो विष्ठावकश्चैप पित्तासृग्वातसंभवः ॥ ४२ ॥
 विदुता यस्य लक्ष्यन्ते केशैश्च तलसंघयः ॥
 (*सग्रन्थिभिर्वातरक्तैःकेशग्रन्थिः सविदुतः ॥ ४३ ॥
 कुपितः पित्तमादाय यदा तिष्ठति मारुतः ॥
 तलसंधिषु नागस्य तेन केशोऽस्य जायते ॥ ४४ ॥
 सरुजः सपरीदाहः क्षिप्रपाकी विसर्पकः ॥
 पच्यन्ते सहसा तस्य समन्तात्तलसंघयः) ॥ ४५ ॥
 समन्तकेशं जानीयान्नागस्य भृशदारुणम् ॥
 तत्र यस्य विमुच्यन्ते न स शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४६ ॥
 प्रोहयोः पलिहस्ते च विक्रानसशिखामु च ॥
 संनिपातोद्भवैः केशैर्मघूरशिखसंस्थितैः ॥ ४७ ॥
 दीर्घैः प्रविरलैः कृष्णैः श्वेताग्रैर्वाऽपि रोमभिः ॥
 मिश्रैर्दारुणपर्यन्तैः कचकेशः स उच्यते ॥ ४८ ॥
 एतेष्वेव प्रदेशेषु रूक्षः परमदारुणः ॥
 वातजो लक्ष्यते केशः कदम्बकुसुमाकृतिः ॥ ४९ ॥
 कदम्बकेशं तं विद्यान्नागस्य भृशदारुणम् ॥
 पलिपादे च कूर्मे च प्रोहयोः पलिहस्तयोः ॥ ५० ॥
 विक्रपोरपि यस्य स्वात्केशैः फुल्लैः सवेदनैः ॥
 शतध्रुपेव च दृश्यन्ते वृत्ताः पादाः समन्ततः ॥ ५१ ॥
 सफुल्लमिति तं विद्यात्केशं वातसमुद्भवम् ॥
 गजस्य कुपितं पित्तं यदा पादेषु तिष्ठति ॥ ५२ ॥
 कुक्ष्यारुण्यस्तदा रोगः पादजो वाधते द्विषम् ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु मांसं समुपचीयते ॥ ५३ ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयमव्यगत्पाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. कोशो । २ ख. °कान्केश° ।

कुठाराकृतिसंस्थानस्तेन केशोऽस्य जायते ॥
 सरुजः सपरीदाहः क्षिप्रपाकी विसर्पकः ॥ ५४ ॥
 कुठारपादमित्पाहुस्तं रोगं पादजं पुनः ॥
 गात्रापरेषु सुव्यक्तं गजस्य तलसंधयः ॥ ५५ ॥
 स्फुटिता यस्य लक्ष्यन्ते फुल्लपादः स वातिकः ॥
 दन्तिनो नखमूलेषु पदा कुप्यति मारुतः ॥ ५६ ॥
 तदा नखा विपाच्यन्ते भिद्यन्ते च स मारुतः ॥
 एष भिन्ननखो नाम पादरोगो विनिश्चितः ॥ ५७ ॥
 अप्रतिक्रियया यस्य दन्तिनः स्फुटितो नखः ॥
 शुष्कत्पनिलसंदुष्टः सोऽनुद्धतनखो भवेत् ॥ ५८ ॥
 पदा निर्भिद्यते पादैः शरशक्तपृष्टितोमरैः ॥
 शरनद्धं तदा नागः पादव्याधिं नियच्छति ॥ ५९ ॥
 मोहसंदानभागेषु दद्रवः श्लेष्मसंभवाः ॥
 कण्ठूमत्पो बृहत्पश्च जायन्ते यस्य दन्तिनः ॥ ६० ॥
 काष्ठलोष्टादिभिस्ताश्च पदा संपीड्य घर्षति ॥
 दद्रुकेशः स विज्ञेयस्तेन लिङ्गेन दन्तिनः ॥ ६१ ॥
 प्रगुल्मिकेशा जायन्ते गजे शोणितसंभवाः ॥
 विक्रयोः मोहपोश्चैव तथैव पलिहस्तयोः ॥ ६२ ॥
 विस्तीर्णा रक्तपर्पन्ताः कृष्णान्ता मृदवः स्थिराः ॥
 प्रगुल्मिकेशाः शीर्षन्ते पदा दोषेण दन्तिनः ॥ ६३ ॥
 तेषु मूलेषु गम्भीरास्तद्धि गम्भीरलक्षणम् ॥
 यदा प्रकुपितं पित्तं मारुतश्चैव दन्तिनः ॥ ६४ ॥
 तलसंधिषु सुव्यक्तं जनयेत्परिपोटनम् ॥
 तं चर्मतलमित्पाहुः पादरोगं चिकित्सकाः ॥ ६५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि क्षतकेशस्य लक्षणम् ॥
 प्राजनैः स्वाणुना लोष्टैरारया वाऽपि विक्षते ॥ ६६ ॥
 केशा यत्रोपलक्ष्यन्ते पादरोगः स हि क्षतः ॥
 स्तलनादभिधाताद्वा पदा निष्कृत्यते नखः ॥ ६७ ॥
 तं तु निर्मूलितं विद्यात्पादरोगं चिकित्सकः ॥
 यदा प्रकुपितो वायु रक्तमादाय तिष्ठति ॥ ६८ ॥

दन्तिनां मोहदेशेषु विकानस्त्रिशिसामु च ॥
 तेन केशा विवर्धन्ते तत्र शोणितसंभवः ॥ ६९ ॥
 शोणितक्षरणाच्चैषां रक्तकेशत्वमिष्यते ॥
 वनपर्वतदुर्गेषु चरतां दन्तिनां यथा ॥ ७० ॥
 स्थाणुना भिद्यते पादः स तु स्थाण्वाहतो भवेत् ॥
 लोष्टाश्मकण्टकाकीर्णां यदा संचार्यते महीम् ॥ ७१ ॥
 शराधानवती वाऽतितप्तं वा बहुशो गजः ॥
 तस्य तेनोपतापेन द्रुष्यन्ति तलसंधयः ॥ ७२ ॥
 क्षीयन्ते च तला गाढं स तु क्षीणतलो भवेत् ॥
 प्रतिघ्नतो यदा यातुस्तिष्ठत्याक्रम्य शर्कराः ॥ ७३ ॥
 मन्दं गच्छति पर्यश्रुः पथि क्षीणतलो गजः ॥
 तस्य क्षीणतलस्येह तलेभ्यः पूयशोणिते ॥ ७४ ॥
 क्षरतः स तु विज्ञेयः पादरोगः क्षरीकृतः ॥
 विनिष्पिनष्टि यः क्रुद्धो मुहुः पादतलं गजः ॥ ७५ ॥
 शर्कराशरधानेषु लोष्टाश्मगहनेषु च ॥
 तस्य पाष्णिमदेशेषु शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ७६ ॥
 मद्गुहं जनयेद्याधिं गजस्य भृशदारुणम् ॥
 निष्पिष्टतलमित्पाहुः पादरोगं चिकित्सकाः ॥ ७७ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मांसकेशस्य लक्षणम् ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु विकानस्त्रिशिसामु च ॥ ७८ ॥
 यदा संजायते केशो मांसं प्रातः सुदारुणः ॥
 गम्भीरमूलकठिनो बहुलो गुरुवेदनः ॥ ७९ ॥
 मांसकेशः स विज्ञेयः पादरोगश्चिकित्सकैः ॥
 क्रोधाद्गपाद्वा मातङ्गं यदा तु परिचारकाः ॥ ८० ॥
 न नयन्त्यवगाहं च शय्यायां नापि नाध्वनि ॥
 स्थान एव निवृद्धस्य कवलं पल्लवं जलम् ॥ ८१ ॥
 नृणं चैव प्रयच्छन्ति विधां च लवणानि च ॥
 तस्य कुप्यति पादेषु चिरस्थानेन मारुतः ॥ ८२ ॥
 स्फुटन्ति सर्वतश्चास्य तलाः सतलसंधयः ॥
 नखान्तराणि भिद्यन्ते मोहौ निर्भुजतस्तथा ॥ ८३ ॥

तं स्थानं रतमित्याहुः सततं स्थानसेवया ॥

इति त्रिंशदिमे प्रोक्ताः पादरोगाः सलक्षणाः ॥ ८४ ॥

चिकित्सितं यथा येषां विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥

शस्त्राग्निक्षारचूर्णानि धावनालेपनानि च ॥ ८५ ॥

स्नेहनं चान्ववेक्षा च क्रियाधिष्ठानमष्टधा ॥

कुठारपादः स्थानरतः केशग्रन्थिः सविहुतः ॥ ८६ ॥

समन्तकेशः संराष्ट्रकेशो विष्णुवक्त्रं यः ॥

असाध्याः पादरोगाः स्युः पठेते शास्त्रनिश्चयात् ॥ ८७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु याप्यांश्च साध्यांश्च शृणु पाथिव ॥

कदम्बपुष्पः संकचः प्रफुल्लः फुल्ल एव च ॥ ८८ ॥

चत्वार एते याप्याः स्युः पादरोगा नरेश्वर ॥

नखभेदो भिन्ननखो निर्मूलितनखस्तथा ॥ ८९ ॥

स्खलितश्चानुद्धतश्च कृच्छ्रसाध्यास्तु ते स्मृताः ॥

पूपकेशः मगुल्मी च रक्तकेशश्च पाथिव ॥ ९० ॥

एतेऽपि दुश्चिकित्स्यास्तु मांसकेशश्च यः स्मृतः ॥

स्खलितो नखभेदश्च केशो भिन्ननखश्च यः ॥ ९१ ॥

उत्कारकी सगम्भीरः साध्याः पञ्चाग्निकर्मणा ॥

कारकी दहुकेशश्च मांसकेशश्च पाथिव ॥ ९२ ॥

मगुल्मी चेति चत्वारः क्षारसाध्याधिकित्सकैः ॥

क्षतो निर्मूलितश्चैव पूषकेशः सलोहितः ॥ ९३ ॥

नाडीजातश्च विज्ञेयः शरनद्धश्च यो भवेत् ॥

स्थाण्वाद्दतश्च समैते साध्याः स्युः शस्त्रकर्मणा ॥ ९४ ॥

क्षरीकृतः क्षीणतलस्तथा चर्मतलश्च यः ॥

निष्पिष्टतल इत्येते चत्वारः पृथिवीपते ॥ ९५ ॥

अप्रमत्तेन भिपजा साध्याः स्पुर्मूलकर्मणा ॥

असाध्याश्चैव याप्याश्च साध्याश्चैव यथा यथा ॥ ९६ ॥

कीर्तिताः पृथिवीपाल चिकित्सितमतः शृणु ॥

द्वावेतौ सद्गौ रोगौ सुफुल्लः फुल्ल एव च ॥ ९७ ॥

१ क. °नतरमि° । २ स. ग. °तं तथाऽप्येषां । ३ क. प्रवक्ष्यते । ४ क. पात्र वक्ष्या च । ५ क. सवचः । ६ क. °नुद्धतश्च । ग. °नुद्धत° ।

एतयोः स्वेदनं कायंमभ्यङ्गश्चैव नित्यशः ॥
 फदम्बपुष्पकेशश्च फचकेशश्च यो भवेत् ॥ ९८ ॥
 घृतं लवणसंयुक्तं नित्यमभ्यञ्जनं हितम् ॥
 गोमूत्रं वाऽश्वमूत्रं च सरमूत्रं तथैव च ॥ ९९ ॥
 त्रिफलासोमवल्कानां निष्काथः पादधावनम् ॥
 भल्लातकानां तैलं च तिलतैलं घृतं वसा ॥ १०० ॥
 पादरोगेषु नागानां स्नेहनं हितमुत्तमम् ॥
 भ्रियङ्गुतगरं कुष्ठं तेजोह्वा रजनीद्वयम् ॥ १०१ ॥
 वचासैन्धवसंयुक्तं घृततैलसमन्वितम् ॥
 सर्वेषां पादरोगाणां केशशातनमुत्तमम् ॥ १०२ ॥
 (*सर्पपाश्चिन्नको दन्ती श्वेता कटुकरोहिणी ॥
 महावृक्षार्कपोर्मूलं भल्लातकफलानि च ॥ १०३ ॥
 लवणानि हरिद्रे च कोशातकपाः फलानि च ॥
 पिचुमन्दपलाशानि त्रिवृता श्वेतसर्पपाः ॥ १०४ ॥
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि केशशातनमुत्तमम् ॥ >
 गुग्गुलं तिम्बपत्रं च त्र्यूपणं च तिलैः सह ॥ १०५ ॥
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि केशशोधनमुत्तमम् ॥
 विपद्माऽतिविषा कुष्ठं सर्पपाः सुरदारु च ॥ १०६ ॥
 त्रिवृहन्त्यार्कभल्लातमूलानि च शणं तिलाः ॥
 अतसीं च पटोलं च प्रत्येकं केशशोधनम् ॥ १०७ ॥
 अतसीं (* किण्वमेरुण्डसुरा क्षारतिलात्वचम् ॥
 महावृक्षार्कपोर्मूलं पिष्ट्वा भल्लातकानि च ॥ १०८ ॥
 मधुशिष्टफलैः सार्धं पादरोगेषु शोधनम् ॥
 कासीसं) सैन्धवं कांस्यं तथा नीली रसाञ्जनम् ॥ १०९ ॥
 सौराष्ट्रा मधुकं चैव पादरोगेषु रोपणम् ॥
 धौण्टाफलानि त्रिफला निचुलानां फलानि च ॥ ११० ॥
 तलरोगेषु नागानां स्थिरीकरणमुत्तमम् ॥
 गोजीत्वचोऽश्वकर्णश्च सोमवल्कधनंजयौ ॥ १११ ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. ख. °नि तृवृ° । २ क. °कं कोश° । ३ ख. °तसीकि° । ४ क. °राम्म° । ५ क. ख. घोटक° ।

कल्कपिष्टानि सर्वाणि तलस्तम्भनमुत्तमम् ॥
 सोमवल्कस्य सर्जस्य ककुभादमन्तकस्य च ॥ ११२ ॥
 (* भल्लातकोदुम्बरपोस्तथाऽश्वत्थकदम्बयोः ॥
 आम्रातकाश्वकर्णं च कुम्भो च क्वापयेज्जले ॥ ११३ ॥)
 पादावशिष्टं कथितं पुनरेवाप्यधिश्रपेत् ॥
 किरातमूलं कासीसं हरितालं रसाञ्जनम् ॥ ११४ ॥
 तथा सर्जरसं दद्याद्द्रोहिणीचूर्णमेव च ॥
 अपहृत्य च निर्दग्धमपः कुम्भे निधापयेत् ॥ ११५ ॥
 ततस्तेन कपायेण व्रणं नागस्य क्षालयेत् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि क्षारकर्मविधिं श्रेष्ठम् ॥ ११६ ॥
 पालाशं क्षारमादाय मुष्ककस्य धवस्य च ॥
 कुटजेद्भुदं चाराणां क्षारमारग्वधस्य च ॥ ११७ ॥
 कालश्रुकं साप्तपर्णं क्षारं सौगन्धिकस्य च ॥
 रौध्रकं चिरविल्वं च शैरीषं कतकं तथा ॥ ११८ ॥
 एतान्क्षारान्समाहृत्य हस्तिमूत्रेण संसृजेत् ॥
 संसृजेच्चाश्वमूत्रेण गवां मूत्रेण चैकशः ॥ ११९ ॥
 पुनः पुनः समासिञ्चेद्यथा स्यात्सुपरिश्रु(स्रु)तम् ॥
 परिश्रु(स्रु)ते तु तं क्षारं सुप्रसन्नं ततो भिषक् ॥ १२० ॥
 अपः कुम्भे दृढे धीरः शनैर्मन्दाग्निना पचेत् ॥
 सुप्रसन्नं ततो वैद्यः समन्तात्परिघट्टयेत् ॥ १२१ ॥
 अनामं चाप्यदग्धं च दर्वीलेपमथोद्धरेत् ॥
 अपोमये सापिधाने कलशे रजतप्रभे ॥ १२२ ॥
 तस्मिन्क्षारं समावाप्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
 पूर्वोक्तेन कपायेण सुसोष्णेनाथ धावनम् ॥ १२३ ॥
 तं कपालिकया गाढं तीक्ष्णया परिघट्टयेत् ॥
 सम्पक्प्रक्षालितं केशं कृत्वा निरुदकं ततः ॥ १२४ ॥

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. अपहृत्य । २ ग. शृणु । ३ क. °द्वारा° । ४ क. कालंबुकं ।
 ५ क. रौध्रकं । ६ क. °स्मिन्शीरं ।

क्षारागदेन पोगन्नस्तेनैव प्रतिसारयेत् ॥
 (॥पक्वजाम्बवसंकाशमविश्रा(स्त्रा)वि यदा भवेत् ॥ १२५ ॥
 सम्यग्दग्धतलं विद्यादन्यथा तु विगर्हितम् ॥
 कौतकं पञ्चलवर्णं यवक्षारस्तथैव च ॥ १२६ ॥
 एतानि दग्ध्वा क्षारं तु पूर्वकल्पेन साधयेत् ॥)
 तगरं पञ्चलवर्णं हरितालं मनःशिला ॥ १२७ ॥
 एतत्समुद्धृतं सर्वं हस्तिमूत्रेण संघृजेत् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन क्षारयोगः प्रशस्यते ॥ १२८ ॥
 श्लेष्काक्षं काश्चैनक्षीरं दन्ती लाङ्गलकी तथा ॥
 साधयेत्पूर्ववत्क्षारं ततः सम्यग्विचक्षणः ॥ १२९ ॥
 हरितालं मुधाचूर्णं तथैव कटशर्कराम् ॥
 व्रणानालेपयेद्देभिः पूर्वक्षारेण साधितान् ॥ १३० ॥
 रोहस्पेवं व्रणो लिप्तो न च रुढः प्रभिद्यते ॥
 (॥कासीसं हरितालं च कांस्पनीलीमुराष्ट्रजम् ॥ १३१ ॥
 मनःशिलां च संभृत्य समभागानि पेपयेत् ॥
 तं कल्कं निपुणं पिष्ट्वा व्रणं तेनोपलेपयेत् ॥ १३२ ॥
 रोहस्पेवं व्रणो लिप्तो न च रुढः प्रभिद्यते ॥
 वृ(त्रि)ष्ट्वाङ्गलकी दन्ती मधुकं केसरं तथा ॥ १३३ ॥
 कृष्णकन्दां तालपत्रीं समभागानि पेपयेत् ॥
 कल्कपिष्टैः स्तुतैः सम्यग्घृतं धीरो विपाचयेत् ॥ १३४ ॥
 एतेन सर्पिपाऽभ्यक्तः पादः स्थैर्यं निपच्छति ॥
 अत ऊर्ध्वं तु नागानामग्निकर्म प्रवक्ष्यते ॥ १३५ ॥
 तच्चाग्निकर्म शास्त्रैश्चतुर्विधमिहोच्यते ॥
 स्नेहस्तप्रेष्टिका लोहं चतुर्थी प्रोच्यते शिला ॥ १३६ ॥
 योजयेत्तु यथायोगं बलाबलमवेक्ष्य च ॥
 मृद्मिसाध्या ये रोगास्तेषु स्नेहः प्रशस्यते ॥ १३७ ॥
 मध्यामिसाध्या ये तांस्तु इष्टकाभिः प्रसाधयेत् ॥
 तीक्ष्णाग्निसाध्या ये केशास्ताल्लोहेन प्रसाधयेत् ॥ १३८ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपादो गपुस्तके उदितः ।

१ क. क्षीरागदेन । २ ल. शुकाख्यां । ३ क. °अने क्षी° । ४ ल. °पिष्टैस्तु तैः ।

अतितीक्ष्णाग्निंसाध्यांस्तु शिलाभिः साधयेद्विपक् ॥
 (*एतेन कर्मयोगेन यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ १३९ ॥
 इष्टकां चैव लोहं च तप्तं चैव शिलां भिपक्) ॥
 प्रयोजयेद्यथायोगं वयो धलमवेक्ष्य च ॥ १४० ॥
 मासात्तु कार्तिकादूर्ध्वं निवृत्ते शुष्ककर्दमे ॥
 हेमन्तस्याऽऽगमे कुर्यात्तलकर्म विचक्षणः ॥ १४१ ॥
 उद्धृतं चावधृतं च मृत्तिकानुगतं च यत् ॥
 स्फुटितं दुष्टमांसं च शस्त्रैस्तीक्ष्णैर्विशोधयेत् ॥ १४२ ॥
 रक्तस्रावं न कुर्वीत न चातिक्षणुयात्तलम् ॥
 शनैः शनैस्तलः शोध्यो यावत्तु मृदुतां व्रजेत् ॥ १४३ ॥
 अग्निकर्मविधिः कृत्स्नो यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तप्तैरपोभिरुत्तानं तलं सम्पक्शनैर्देहेत् ॥ १४४ ॥
 फालंजम्ब्वोष्टदर्वीभिर्पथादोपमुपक्रमेत् ॥
 जम्ब्वोष्टैरेव गम्भीरान्दाहयेदाग्निकर्मवित् ॥ १४५ ॥
 इष्टकाभिस्ततः स्वेदः कार्यः केशेषु हस्तिनाम् ॥
 वातिकेषु च रोगेषु श्लेष्मणा कठिनेषु च ॥ १४६ ॥
 रत्निभात्रां चतुरस्रां शिलां भूमौ निस्वात(न)येत् ॥
 उत्संधेनार्द्धलान्यष्टावग्निवर्णां च कारयेत् ॥ १४७ ॥
 मृदा पालीं समन्ताच्च शिलायां कारयेद्विपक् ॥
 शिलां तां स्वादिरैः काष्ठैः मृतप्रां कारयेत्ततः ॥ १४८ ॥
 अपनीयाऽऽथ तत्राग्निमौषधानि समावपेत् ॥
 गुहं तैलं वेसां मापाञ्छ्रीवेष्टं च सगुग्गुलम् ॥ १४९ ॥
 तिष्ठेत्पुरा प्रकथितं रोधे मुधुहरीतकीम् ॥
 शृङ्गालिकां महागुन्द्रां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १५० ॥
 एकीभूते तु संभारे तस्मिन्प्रकथिते भिपक् ॥
 स्थापयेत्पादमेकैकं यथावत्प्रतिष्ठितम् ॥ १५१ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ।

१ ख. इष्टिकां । २ क. चामधूमं । ३ क. ख. रक्तमावं । ४ क. °लज्ज-
 म्बोष्ट° । ग. °लज्जद्वयोष्ट° । ५ क. जृम्बोष्टै° । ग. जञ्चोष्टै° । ६ ख. इष्टिका° ।
 ७ क. ख. चतुरस्रां । ८ क. °दुलीन्य° । ९ क. समां । १० ख. ग. शृङ्गालिकां ।

मात्राप्रमाणं कालं वा ह्रस्वाक्षरमथापि वा ॥
 एष मात्राविधिः प्रोक्तस्त्वग्निदाहे ष्टपोत्तम ॥ १५२ ॥
 अङ्घ्रिन्नं वाऽप्यपोढं च ताम्रबिल्वसमप्रभम् ॥
 सम्यग्दग्धतलं विद्यादन्यथा तु विगार्हितम् ॥ १५३ ॥
 गोमेदकसवर्णाश्च मधुवर्णाश्च ये तलाः ॥
 पकतालु(ल)सवर्णाश्च समरक्तास्त्ववेदनाः ॥ १५४ ॥
 अनुजतास्त्वकुल्माषा भम्भीराः कठिनाः स्थिराः ॥
 भवन्ति सुखसंस्पर्शाः सम्यग्दग्धा यदा तलाः ॥ १५५ ॥
 सुभ्रूढास्तलाः सम्यगुत्तिष्ठन्ति समन्ततः ॥
 दंहत्यपि च निःशङ्कं समेषु विषमेषु च ॥ १५६ ॥
 इति सम्यक्प्रदग्धानां कीर्तितं लक्षणं मया ॥
 तलानामामदग्धानामुत्तमं शृणु लक्षणम् ॥ १५७ ॥
 आमदग्धेषु पादेषु विकारो नोपशाम्यति ॥
 खैवन्ति सततं रक्तं पाण्डुरा मृदवस्तलाः ॥ १५८ ॥
 आमदग्धं विदित्वैवं पुनः कर्म विधीयते ॥
 अतिदग्धस्य विज्ञानमतः शृणु महीपते ॥ १५९ ॥
 अतिदग्धास्तु मुच्यन्ते संधिभ्यः सहसा तलाः ॥
 नस्वाश्चापि विशीर्यन्ते स्फुटन्ति च समन्ततः ॥ १६० ॥
 आश्रा(स्त्रा)वः पिच्छिलो रक्तस्तलेभ्यस्तस्य गच्छति ॥
 स्यातुं न शक्नोति गजो रक्तमूत्री च जापते ॥ १६१ ॥
 वमत्यभीक्षणं वमथुं सततं च प्रमेहति ॥
 प्राणांस्त्यजति वा नागो न स कर्मणि कल्पते ॥ १६२ ॥
 नातिदग्धं तलं कुर्यान्नाऽऽमदग्धं च कारयेत् ॥
 निर्वापणं प्रवक्ष्यामि दग्धानां हितमुत्तमम् ॥ १६३ ॥
 सुरा सौवरिकं तक्रमम्लं दधि पयस्तथा ॥
 क्षीरवृक्षकषायो वा देयः शीतो घृतान्वितः ॥ १६४ ॥
 अग्निर्कर्मसु सर्वेषु शीतीकरणमिष्यते ॥
 वर्गः कषायमधुरः सर्पिषा शीतलो हितः ॥ १६५ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं यरिचं रक्तचन्दनम् ॥
 उशीरं पद्मकं लोधं मञ्जिष्ठा मुनिपण्णकम् ॥ १६६ ॥

मधुकं क्षीरवृक्षाश्च सोमवल्कार्जुनावुभौ ॥
 नलवञ्जुलमूलानि पयस्या चोत्पलानि च ॥ १६७ ॥
 पपसा कल्कपिष्टानि घृतेन सह योजयेत् ॥
 अग्निकर्मक्षतान्पादान्गजस्याऽऽलेपयेद्विपक् ॥ १६८ ॥
 नलिकानलमूलानि शालूकानि विशानि च ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं लोधमुत्पलमेव च ॥ १६९ ॥
 समभागानि सर्वाणि सलिले परिवासयेत् ॥
 एतैः शीतकपायैस्तु पादनिर्वापणं भवेत् ॥ १७० ॥
 वारकुम्भीकवृक्षाणां त्वचमारम्बधस्य च ॥
 नदीजम्बोश्च मूलानि नलिकाया नलस्य च ॥ १७१ ॥
 समभागानि सर्वाणि सलिले परिवासयेत् ॥
 एते शीतकपायाः स्युर्दाहनिर्वापणाः स्मृताः ॥ १७२ ॥
 उपरूढेषु पादेषु स्थिरता जायते यथा ॥
 तथा वक्ष्यामि राजेन्द्र तलानां हितमुत्तमम् ॥ १७३ ॥
 धावने त्रिफला कार्या चूर्णं वाऽस्या महीपते ॥
 तिलतैलसमायुक्तं स्थिरीकरणमुत्तमम् ॥ १७४ ॥
 पिण्डीतकस्य वीजानि चूर्णीकृत्य त्वचा सह ॥
 लेपस्तैलेन संयुक्तस्तेनास्य फाठिनास्तलाः ॥
 शंकरा काष्ठदी(ही)नायां वीथ्या(थ्यां)नागं विचारयेत् ॥ १७५ ॥

तत्र श्लोकौ—

धावनेः स्नेहनेश्रूणैश्चर्मकोशेश्च तांस्तलान् ॥
 पादरोगप्रशान्त्यर्थं सदा रक्षेत चुद्धिमान् ॥ ७६ ॥
 क्रियामष्टविधामेनां सम्यक्शास्त्राणि निश्चितम् ॥
 प्रयुङ्क्ते यो यथायोगं स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ॥
 इत्यत्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचीदितः ॥ ७७ ॥ ९९४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 पादरोगाध्यायः षोडशः (पञ्चदशः) ॥ १९ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवान्पाल-
काप्यः । इह खल्वष्टौ व्यापदोऽस्य भवन्ति । तद्यथा—तैलघृतवसाक्षीर-
सुराधान्योदकोपधाभ्यः पक्वामाभ्यां च व्यापद्यते ग्रहण्ययोगातिपोगवियो-
गेभ्यः ॥

तत्र विरुद्धरसवीपेविपाकगुणभेदजानां प्रदानमयोगः । अतिमात्रं प्रदानम-
तिपोगः । कफपवनरुधिरपित्तानां प्रकुपितानां वृद्धिकरणं विपोगः । यथा-
वयःप्रकृतिवर्षसत्त्वसात्म्यदेशकालर्तुमात्राप्रदानं योगः ॥

एवमयोगातिपोगविपोगैर्व्यापदामुत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं वक्ष्यामः ॥

तत्र रूक्षोऽत्यर्थमजीर्णं कृशोऽतिव्यायामकशितः पित्तप्रकोपि वा तैलं
पापितः सहसा तैलव्यापदमृच्छति । तस्य दुर्बलाग्नेरुदरस्थः स्नेहः शरीरमनु-
सृत्य व्याधिं जनयति ॥

कष्टां हृदयपीडां वेपथुं शूलमाध्मानं मुखशोषं प्राणहानिमुदावर्तं च जनयति ।
सतः शूनान्तनयनः, सस्थूलोच्छ्वासो वालमूर्ध्वमुदस्यति कृच्छ्रेण रुधिरमल्पाल्पं
च बहुशः पुरीषमुत्सृजति कूजति परिहृष्यति म्लानपेचकश्च भवति ॥

तस्यैवं तैलव्यापन्नस्य चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—पपस्तृ(त्त्रि)वृद्धिद्विद्विचित्र-
कविल्वैः सह स्र(श्रु)तं मुखोष्णमेनं पाययेत् । अथवा—पलाशभस्म परिश्रा-
(त्वा)व्य पिप्पलीचित्रकहिङ्गुभिः सूक्ष्मचूर्णोक्तैः पाकादधोदकां सुरां पाययेत् ।
अथवा—अर्कपलाशानां मूलरसं मस्तुना सुरया वा पाययेत् । त्रिफलाविड-
डानि वा क्वथं वा सफाणितं पञ्चलवर्णं पाययेत् । बृहत्सोर्वा फलानि मदन-
लथुनकुटजमरिचे लवणपिप्पलीभिर्गोमूत्रपित्ताभ्यां सम्यक्कपाले पाचयित्वा प्रस-
न्नया सह पाययेत् । मदनबृहतीनां फलानि लवणलथुनानि च पिष्ट्वा क्षौमवस्त्रं
मलिप्य वार्तं सुदे शण्डिदध्यात् । ततो निरूहच्युतदोषैः सुविथुद्धृदपः सुख-
कोष्ठो भवति । एषा चतसृष्वपि स्नेहव्यापत्सु निरूहवार्तरिष्टा पुंरीपसंवर्तना-
र्थम् । अश्वत्थसोमवल्कोदुम्बरप्लुक्षाणां त्वचं संक्षुच द्रवन्तीपिप्पलीमधुसंयुक्ता-
न्कवलान्दद्यात् । ऋभेणाभ्यङ्गं लघुगमनं च सर्वव्यापत्सु कारयेत् । उष्णो-

१ ख. °त्सितमध्यायं व्या° । २ क. °त्यत्तिनि° । ३ क. शूलाध्मानं ।
४ क. °वा प° । ५ ग. °म्यनपाच° । ६ क. °पः स वि° । ७ ख. पुरुप° ।

दकं च स्नानपानार्थं दद्यात् । जीर्णावस्थितपुरीषं चावगाहयेत् । *जूर्णपादक-
दम्यशिरीषकरारजम्बूशल्लक्यरिमेदकसेरुकुकुरुविन्दानामन्यतमं भोजयेत् ।
सपञ्चलवणां प्रसन्नां पापयेत् । क्रमशश्च शालीनामोदनं मुद्गरूपेण सह
भोजयेत् ।

इति श्रीपालकाप्ये तैलव्यापत् ॥

कफोपचितदेहः समुपचितमांसमेदाः सर्पिः पायितः सर्पिर्व्यापदमृच्छति । स
कौष्ठसंलीनं विष्टभ्य शीनसर्पिरवसीदति कफं प्रकोपयति ॥

ततोऽस्य हृदयं पीडयते । न शक्नोति स्थातुम्, नाभिलपति यवसकवलकुव-
लपल्लवभोजनानि । स उपदिग्धकरनयनपेचकः संसृजति गात्रं गात्रेण, जलय-
न्त्रव्यातिसार्यते, स्थूलाश्वुरप्रगल्भश्च भवति ॥

तस्मै निम्बपत्रत्वक्पटोलानि मधुककरञ्जमधुशिशुपूतीकाटरूपकान्, क्षौद-
पित्वा सपञ्चलवणाक्लवलान्दद्यात् । ततः सपुरीषं सर्पिर्निरुहति । अथवा—
अरुल्लशिशुकरञ्जकरघाटापाटलानिम्बदन्तीं द्रवन्तीं च संक्षुण्णान्सपञ्चलवणा-
न्कवलान्दद्यात् । यवमुद्गरकुलत्थमापवदरशणाढकीनां बीजानि निम्बवदरका-
श्मर्यकाणि च द्विपञ्चमूलाभ्यां सह काययित्वा सपञ्चलवणं काथं पापयेत् ॥

इति सर्पिर्व्यापत् ॥

वसाव्यापदमिदानीं वक्ष्यामः । गात्ररतेम्भव्यापामव्यवापकृते मदबलक्षये
भग्नविहितानां क्षये वा विच्युतोरस्के वातप्रकोपे वा वसा नाभेभ्यो दीयते गोम-
हिपवराहाजमत्स्यानामन्यतमस्य । चेन्मांसस्नेहविरहितस्यापोगातिपोगवियो-
गैर्दीपते, ततोऽस्य व्यापदं जनयति ॥

स भवति निमीलितक्षः, उपदिग्धपेचकरनयनः, पर्यश्रुः, भिन्नपुरीषः,
स्थातुं न शक्नोति, अवसीदति ॥

तस्यैवं वसाव्यापन्नस्य पूतिकार्ककरवीरदन्तीवृ(त्रि)वृच्चित्रकान्क्षौदपित्वा
निष्कार्थं सपञ्चलवणं पापयेत् । अथवा—अर्ककटुरोहिणीविश्वभेषजपिप्पली-
मूलदेवदारुहस्तिपिप्पलीविडङ्गदन्तीचित्रकानिष्कार्थं सपञ्चलवणं पापयेत् ।
त्रिफलाविडङ्गैः सह संक्षुद्य सन्नौद्रान्कवलान्पुरीषसंवर्तनार्थं दद्यात् । अथवा क्षीर-
वृक्षाणां मधुकारिमेदयोस्त्वचः संक्षुद्य मधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् । लीणै-

* 'क' पुस्तके तु 'जूर्णपाद' इति, गपुस्तके तु 'उष्णपाद' इति पाठः । द्वयो-
रपि पुस्तकयोरपि तु 'जीर्णपाद' इत्युपलभ्यते ।

१ क. °हः सर्पिः । २ क. कोष्ठे सं° । ३ क. ख. शीतस° । ४ क.
°लभो° । ५ ख. °धुसिधु° । ६ क. °स्तम्भे व्या° ।

संक्षौद्रपिप्पलीकेन मुद्गपूषेण भोजयेत् । यवसानि यथोक्तानि दद्यात् । ततः स्वस्थो भवति ।

इति वसाव्यापत् ॥

अथ यदा वातशोणितपित्तानां विकारैः पीड्यमानस्य दन्तिनः क्षीरपानमनुविधेयं भवति तदा, जीर्णं कफप्रकोपे वा पयः पीत्वा क्षीरव्यापदमृच्छति ।

ततः कुष्ठकिंठभद्रकुकिलासपिटकोद्गमाः प्रादुर्भवन्ति, कण्डूश्च परिहृष्टरोमान संवीजति विरिच्यते मुखप्रसेकश्चास्य भवति ॥

तस्मै वरुणतिन्दुकोदुम्बरात्मधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवा द्राक्षापष्टीमधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् । पञ्चकमोचरससमद्धानां वा मधुसंयुक्तान्कवलान्भोजयेत् । प्रसन्ना भ्रंतिपाने च भोजनं मुद्गपूषोदनं दद्यात् । जीर्णपादं शिरीषपल्लवांश्च यवसं दद्यात् । एतेन प्रतीकारेण क्षीरव्यापदो मुच्यते द्विषः प्रकृतिस्थशरीरस्तेजस्वी बलवांश्च भवति ॥

इति क्षीरव्यापत् ॥

स्वस्थवृत्तेर्विकारोपशमनार्थं वा यदा सुरा वारणाय प्रदीयते, द्राक्षागुडतैललवणसंयुक्तां केवलां वा प्रसन्नाम्, अथवाऽपि सुरामैजातां तरुणां स्थानदोषान्वितां विपन्नां वा पीतवतो व्यापद्भवति ॥

ततः प्रेमलीयति, उन्मीलयति, अवलीयते, अत्यर्थं दह्यते, प्रमेहति, संवीजति घेपते वमति कूजति परिहृष्यति, अवसीदति च वारणः ॥

गजमवेक्ष्य च्छायास्थं तमेवंगतं विश(?)मृणालोत्पलचन्दननलवेतसमूलैर्जम्बूकिशलयैश्च कर्दमोशरिपञ्चकशतपुष्पामांजिष्ठाभिः श्लक्ष्णपिष्ठाभिः प्रलेपयेत् । शरीरं सशिरस्कमानस्त्रेभ्यो जलाद्रैर्वस्त्रैः प्रतिच्छाद्य व्यजनैर्वीजयेच्छायास्थितम् । ततः स्वस्थो भवति । दाहस्य चास्योपशमो भवति । पारावताम्रदधित्यदाडिमाघ्रातकवदरपरूपकभव्यलकुचमृद्धीकामातुलुङ्गानि घटेषु सलिललुतानि वासपेद्रात्रिम् । ततः परिश्रा(स्ना)व्य संशर्करासौवर्चलजरिकं प्रतिपानं पाययेत् । अम्लवेतसवेत्रफलानि तिन्तिडीकफलानि गुडवदररसैरन्यैर्वाऽप्येवंप्रकारैर्वृक्षमद्भ्रवल्लीकडंगरैर्भोजयेत् । अम्लां वा यवांगूं रसमांससंस्कृतां सपञ्चलवणां पाययेत् । सुरां वा सपञ्चलवणामर्धोदकां वा पाययेत् । पिप्पलीमरिचलव-

१ स्व. ग. °सक्षारपि° । २ क. संजीवति । ३ क. वा समधुयु° । ४ क. प्रतिपानं । ५ क. °मराजतां । ६ प्रलीयतेऽत्यर्थमुन्मी° । ७ क. संजीवति । ८ क. गतविशं । ९ क. सर्वश° । १० स्व. °वागूर° ।

गान्धितेन ताम्रचूडवर्हिणरसेन भोजयेत् । एतेनोपक्रमेण सुराव्यापदो मुच्यते
द्विरदः ॥

इति मद्यव्यापत् ॥

धान्यव्यापदमिदानीं वक्ष्यामः । पक्वं चाऽऽमं चातिमात्रमजीर्णार्घ्येस(श)न-
समशनेषु भोजितो धान्यव्यापदमृच्छति ॥

तस्यातिसारः प्रवर्ततेऽतिमात्रं दुर्गन्धिरामाशयादामः, पक्काशयाद्विदग्धः ॥

तस्यैवमुत्पन्नव्यापदः सर्वधान्यानि प्रतिपेद्येत् । कवलं यवसैरेव वर्तयेत् ।

(*ततोऽस्याऽऽरग्वधत्रिकटुकचित्रकत्रिल्वगण्डीराट्कपकदन्तीसर्पपांशु क्षोद-
पित्वा गोमयसंपुक्तान्प्रयच्छेत्कवलान्सक्तुभिर्वा । ततः संपद्यते सुखी ॥

इति धान्यव्यापत् ॥

अथ वारिव्यापदं वक्ष्यामः । अश्रान्तः सहसा पिपासितोऽतिमात्रं सदोषं
शाद्यार्थमयोगतः पीतं पानीयं व्यापदमृच्छति ॥

तस्यातिसारोऽतिमात्रमुदकपन्नवत्प्रवर्तते । जठरमाध्मापते वातवस्तिरिव
सर्वतः पूर्णम् ॥

तस्मै कटुकनिम्बपत्रामलककरञ्जफलत्रयदाडिमाजमोदाविडङ्गमिषडुहरिद्रा-
तेजोवती)पाठासूक्ष्मसर्पपतगरकुष्ठैलाचव्यांशुमतीदन्तीगण्डीरचित्रकदेवदारुविन्द-
पवाजाजिगजपिप्पलासर्जेश्रीवेशकहिंङ्गुवचासैन्धवसुवाचिकायवक्षारविडसौवर्चल-
रोमकाणि सपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरचव्याजमोदानि सूक्ष्मचूर्णीकृतानि प्रसन्नया
पाययेत् । नृणैरेव प्राणं ग्रहणीं च वर्धयेत् । ततः संपद्यते सुखी ॥

इति वारिव्यापत् ॥

परिचारकैरज्ञानाद्वाऽतिलोभादतिसिद्धमसिद्धं वा पर्युषितं वा भोजितवतः
संवत्सरस्थितं सदोषं स्थानदोषान्वितं वा यवसं भक्षितवत उपघाभिर्वा, अवि-
धिप्रयुक्ताभिरयोगतो मद्यमकाले त्वरया पीतवतोऽस्त्रेहलवणां विधिविहितां वा
विधां प्रयोगातिपीगविषोर्गैरुपयुक्तवतो दुःसंप्रयुक्तैरौषधैरतिप्रसक्तिवन्तै(द्वि)र्वा
व्याधिरप्रतिक्रियया वैचापराधाद्वा मदैप्रकृत्याऽवस्थाप्रमाणानुचितपानपिण्डप्र-
योगाद्वा शास्त्रप्रयोगस्योपरोधाद्वा भवत्युपधाव्यापत् ॥

तस्यानाहोऽत्यर्थं भवति । नृण्या चातिमात्रम्, सुखपरिशोषः, पुरीषभेदः,

* धनुराकारचिह्नमध्यस्थः पाठः कपुस्तके द्रुतितः ॥

१ क. °ध्यमन° । २ क. °टराम° । ३ क. ख. °कृत्यानिप्र° । ४ क.
°योगातियोगै° । ५ क. °दनप्र° । ६ क. पुरुषभेदः ।

तत्र—मन्याशोफो मन्ययोर्भवति । सगदाशोफः सगदयोर्भवति । द्रोणीक-
शोफ उरोद्रोण्या(म् भवति ।) अवच्छिन्नशोफोऽण्डकोशे (*पापौ नाम्नां च
भवति । गात्रशोफो गात्रापरयोर्भवति । शालमलीस्कन्धशोफो बाह्वन्तरे भवति ।
कदलीस्कन्धशोफः स्कन्धे भवति ॥

तत्र यौ कदलीशालमलीस्कन्धशोफौ स्वनामसंस्थानौ भवतः । केचित्
'कण्ठवाह्वोश्च' इति ब्रुवते । तावसाध्यौ । शुद्धशोफो त्रीवापामंसयोर्वशे च सर्व-
फा)पे वा भवति । द्वावसाध्यौ मन्यावच्छिन्नशोफौ भवतः, द्रोणीकः प्रायशः ।
एवमेते त्रयो मन्यावच्छिन्नद्रोणीकशोफाः प्रायश एकाकारा भवन्त्युपक्रमतः ।
अभिपन्न(ण्ण)स्य च्छवीमाध्मापयन्ति कण्ठं च विविधां जनयन्ति ॥

स एष मन्याशोफः सलिलमिवाभिवर्धते मृदुश्चलश्च भवति । तद्यथा मनुष्या-
णामिन्द्रियसंवि(नि)रोधात्, क्षीरेक्षुगुडदधितिलपल्लमत्स्यानूपमांसरसभोजना-
देव्यायामशीलानां कण्ठाश्रया गलगण्डका नाम प्रादुर्भवन्ति, एवमेव खलु
नागानां स्नायुमज्जाभिपन्ना(ण्णा)नां छवीमौध्मापयन्ति । तदेवं स्नायुमज्जा-
ध्माने कण्ठभूते द्विविधा प्रतिक्रिया चैषां भवति—अन्तःप्रतिक्रिया, बाह्यप्र-
तिक्रिया चेति ॥

तत्र श्लोकः—

महांश्चा(प्य)व्यभिचारी च प्राणांश्चापि रुणद्धि वै ।

तस्माद्यत्नेन कुशलस्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

यस्तत्र शुद्धशोफः स पद्भिधो भवति ॥

यः सर्वश्वयधुभूतस्तं निरीक्ष्य यथाविधि ।

शुद्धशोफं तु विज्ञाय भिषकर्म समाचरेत् ॥

तस्य भेदा वातपित्तकफशोणितसंनिपातेभ्य आगन्तवश्चेति । एषामुत्पत्ति-
निदानं चिकित्सितं च पृथक्पृथग्विभागेन वक्ष्यामः ॥

तत्रातिप्ररोधदौर्बल्याद्दुःस्थानशयनात्कटकपापरुक्षभोजनादतिकर्मसेवनाच्च
प्रकुप्यति पवनः । स कुपितो मृदु चञ्चलं च शोफं जनयति हस्तिनः । स
सर्वाङ्गसंचारी स्थानात्स्थानविसर्पो शीतस्पर्शे शीते विवर्धते, उष्णे विलीयते,
रुक्षामश्व भवति ॥

* धनुराकारमध्यगपाठः कपुलके न ।

१ क. °दल्यवायानां शी° । २ क. °माध्याप° । ३ ग. कण्ठूते । ४ क.
अतः । ५ क. °कित्सकम् । ६ क. सर्वाङ्गचारी ।

तेन मुह्यति भ्रमति, व्याददाति मुसं गजः, स्तब्धगात्रो माठमूत्रपुरीषो भोजनकवलकुवलद्वेषी च भवति ॥

तस्मै तैलपानमभ्यर्द्धं च दद्यात् । (*ततः शृङ्गवेरश्योनाकसोमवल्कपिप्पलीचित्रककुटजकरवीरार्कखदिरकुष्ठतालीसपत्रैश्चैतं कल्कपिट्टैर्वह्लमनुलेपयेत् ।) अथवा—तिलपिट्टलवणतन्दुलक्रिपवैस्तक्रदध्यम्लसिद्धै रात्रिपर्युपितैः प्रलेपयेत् । अथवा—जलचरसत्वानां मांसमेदःकदम्बवल्लीवदरमण्डैस्तक्रदध्यम्लसिद्धैः सुसोष्णैरानस्यैः प्रलेपयेत् । अथवा—स्पौनाकतालपत्रीमेपशृङ्गीवंशपत्रिकाकाशमर्यकुलिङ्गाक्षीपाटलीविल्वारग्वधशोभाञ्जनकक्षुद्रसर्पपैश्वर्णीकृतैस्तक्रदध्यम्लोत्काथितैः प्रलेपयेत् । शुकनासाकाकादनीवरुणकमुवहातिलपिष्टावलातिवलाशोभाञ्जनकवीजक्षुद्रसर्पपैश्वर्णीकृतैस्तक्रदध्यम्लसिद्धैः सुसोष्णैः प्रलेपयेत् । सामुद्रलवणवदरशतपुष्पाहरिद्राद्वयपुनर्नवाधत्तूरकपत्रचित्रकशहधूपगोमांसैः पञ्चमूलकाथतक्रदध्यम्लसिद्धैः सुसोष्णैर्वह्लमनुलेपयेत् । सलवणवालुकया वा श्लेष्मान्तकसंसृष्टया प्रलेपयेत् । कृशरां वा युक्तस्नेहलवणां कृत्वा तथैव सुसोष्णया प्रलेपयेत् । पूर्वाह्ने चैनं पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरचूर्णव्यामिश्रितां चिरस्थितां सपञ्चलवणां पापयेत्सुराम् । अश्वमूत्रं वा विहङ्गचूर्णसंयुक्तं पापयेत् । कोद्रवौदनं चैनं सपेकल्कव्यामिश्रेण सौवीरकेण भोजयेत् । अथवा पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरकल्कसंसृष्टेन कुलत्परसेन भोजयेत् । पार्वतीर्षं चास्य यवसमुपहरेत् ॥

तत्र श्लोकौ—

क्रमेणानेन राजेन्द्र यस्तु कुर्यात्क्रियाविधिम् ।

शोकं तस्यापनयति भियक्कमेविशारदः ॥

प्रदेहैः स्वेदनाभ्यङ्गैः प्रयत्नैः पानभोजनैः ।

यस्तु कुर्याद्विपर्यस्तं स हन्याद्विरदं वृष ॥

इति शुद्धशोफसामान्यप्रतिक्रियापर्यायः ॥

अथ शोफे वातिके स्वेदकर्म वक्ष्यामः । घटीमृत्तिकानाडीतापिकाफलपिण्डसलिललवणपापाणैः स्वेदयेत् । यथायोगं सुरसासुमनानिगुण्डीमधुशार्कोरुचकवंशतर्करीकुलिङ्गाक्षीपत्रभङ्गैस्तिलपिट्टलवणसंयुक्तैर्महास्थाल्यां कार्यापत्वा निवाते देशे तैलाम्यक्तशरीरं नाडीस्वेदेन स्वेदयेत् । एतेनैव च कल्केन मूत्रैः सरकरभतुरगमहिषाश्वतरवराहाणां स्वेदः कार्यः । अथेपामन्यतमस्य मांसै-

* धनुराकारमभ्यम्पाठः कपुस्तके न ॥

१ व °श्रुणितं ।

स्तिलपिष्टलवणसंयुक्तैर्नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतेषामेवास्थिभिरस्थिस्वेदः, पुरीषैः
पुरीषस्वेदः । सर्वश्वपथूनां चोपशमनापास्थिमांसशकृत्स्वेदाः प्रदातव्याः ।
पिचशोणितात्मकेन प्रयोज्याः पर्यवसाने वा मयोक्तव्याः ॥

तत्र श्लोकौ—

इति व्याधिप्रशमनाः सर्वेषां हस्तिनां हिताः ।

अस्थिमांसशकृत्स्वेदा मूत्रस्वेदाश्च कीर्तिताः ॥

शृण्वी हृदयं नेत्रे स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।

नित्यसूक्ष्मपरीतानि स्थानान्पेतानि तेजसः ॥

भूयः स्वन्नशरीरस्य हरिद्राजमोदकुष्ठवचालशुनसैन्धवपिप्पलीमरिचत्रिल्व-
मृद्धीकाशतपुष्पादेवदारुष्टुथ्वीकौभिर्दधिमस्तुपिष्टाभिः सततं वातशोफमनुलेपनं
फारयेत् । पूर्वाह्ने चैनं त्रिल्ववाग्निमन्यश्रीपर्णावरुणकपाटलानिर्दूहपकं तृ(त्रि)-
शृत्स्नेहं पापयेत् । जीर्णे स्नेहे चास्य जाङ्गलं मृदु हरितं पवसमुपहरेत् । शाल्यो-
दनं चैनं भोजयेत् । भोजनार्थमपि चास्य मत्स्यमांसं मुसंस्कृतं दापयेत् ।
वाराहं वा रसं युक्ताम्ललवणस्नेहं दद्यात् । रसं वा कौलत्थं युक्तस्नेहलवणं
दद्यात् । करीषेण चास्य शय्याभागं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

एतेन क्रमयोगेन श्वयथुं पवनात्मकम् ।

साधयेत्कुशलो वैद्यो दृष्टकर्मा विचक्षणः ॥

इति वातशीफः ॥

अथाम्ललवणकटकविदग्धातिभोजनादुष्णोपयोगेभ्यः पित्तं प्रकुपितं शोफ-
मुष्णमहातमः पादयति ॥

स पाण्डुरुष्णगात्रः शूनश्च भवति वारणः सर्वाङ्गाणि चास्य दोषघातुमको-
पात्मभिद्यन्ते, तेन वेदनातीं मुहुर्मुहुर्मुखं व्याददाति स्तम्भमाश्रयति श्वसिति
परिधमति वमथुं हस्तेन गृहीत्वा श्वयथुमभिपिञ्चति वमति, न स्थानशय्यासु
शर्मोपगच्छति । परिदुर्मना पवसकवलकुवलभोजनं च नाभिनन्दति । दह्यते
चात्पर्यम् । स दह्यमानः स्थानान्यन्यानि गच्छति सलिलाभिकाङ्क्षी, कर्ण-
तालाभ्यां मन्दं परीवीजति शीतमभिनन्दति, उष्णद्वेषी रात्रौ मुसनिद्रश्च
भवति ॥

तस्मै त्रिकलापुक्तं सापेष्पानं दद्यात् । प्रपौण्डरीकलशुनोरुबूकहंसपाचति-

* 'मुष्ण महान्तं संपादयति' इति पाठः स्यात् ॥

१ क. तेजसा । २ क. °कादिभि° । ३ क. रहितं । ४ क. परिचीयते ।

विपाः कल्कपिष्टाः शृगालमकरशिशुमारशशकभांसैः स्नेहं पाचयित्वा प्रलेप-
येत् । अथवा प्रपोण्डरीरुदेवदारुपत्रोत्पलकुमुदकहूलारमुनिपण्णककुवलपत्ता-
मरसैः क्षीरपिष्टैर्घृतयुक्तैः प्रलेपयेत् । चन्दनोशीरसारिवाकुशमूलघत्तूरैः क्षीर-
पिष्टैः सर्पिःस्निग्धैः प्रलेपयेत् । अथवा—पञ्चकोशीरमधुकशृङ्गाटकेक्षुवालिकान-
लनलिनकुमुदकदलीमूलैः कुवलपकरवीरोत्पलकहूलारवर्धमानकवेतसक्षीरवृ-
क्षमुनिपण्णकैः क्षीरपिष्टैर्दधिसंयुक्तैः सततमनुलेपनं कारयेत् । शिरस्थांश्च
यथायोगं नवान्कुम्भान्वारिपूर्णान्परिश्रा(त्ता)वयेत् । जलाद्विंश तालवृन्तै-
र्वोजयेत् । पूर्वाह्ने चैनं मधुशर्करातुगाक्षीरीकाकोल्यादिसिद्धं सर्पिः पापयेत् ।
गात्राप्यस्याभ्यञ्जयेत् । पित्तमन्दमेलककुशगह्वरुच्यारग्वधपटोलीशतावरीमृद्धी-
काश्च संदृत्य जलद्रोणेऽपि विपाच्य चतुर्भागावशिष्टं काथं सशर्करं पापयेत् ।
शाल्योदनं लावतित्तिरिक्करकुंठकपिञ्जलानां रसेन घृतयुक्तेन भोजयेत् ।
पृष्टिपण्यंश्चमत्तीफणिज्जकसारिवानिर्घूहपक्केन वा मुद्गपूषेण घृतस्निग्धेन भोज-
येत् । स्थानं चास्य शीताभिरग्निः सेचयेत् । नानाविधसुरभिकुमुपकीर्णां
च शालां कारयेत् । पवसान्यस्मै हरितमृद्नि मधुरविपाकानि दद्यात् । बहि-
श्चास्य शालायाः शटपाभागं कारयेत् । न वाचं कटुकां ब्रूयात् । न चैनं
प्राजनाटुशदण्डैरभिहन्यात् । मनश्चास्य वंशवीणादिभिर्गीतघोषैश्च प्रसादयेत् ।
वाह्यणानि सामानि पाठयेत् ।

तत्र श्लोकः—

तीव्रो ह्येव भृशं व्याधिः श्वपथुः पित्तसंभवः ।

तस्माद्यत्नेन वैद्यस्तु रोगमेनं प्रसाधयेत् ॥

इति पित्तशोकः ॥

अथ शिशिरमधुभोजनादात्तयोगादव्यापामाच्च कफः संप्रवृद्ध आघमात्तमिव
फठिनघनशीतसूक्ष्मविपुक्तं श्वपथुमुपजनयेति ॥

स पाण्डुः शीतः स्निग्धो महान्फठिनश्च भवति । तत्तस्तेन व्याप्तः संभवति
गण्डुभिः स्निग्धसंस्थानैः स्तब्धमात्रोऽप्रदृष्यद्रोमा स्वप्रशीलश्च भवति वारणः ।
तस्य फण्डूरत्यर्थं भवति । उष्णमभिनन्दति । शीतद्वेषी भोजनं नाभिनन्दति
गम्भीरवेदी च भवति ॥

तस्य चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । कटुतिक्तकपापतीक्ष्णोष्णानि भोजनानि

१ क. °मुदिनीम् । २ क. °कुण्ड° । ३ क. शान्तानां । ४ क. °निरोगा° ।

५ र. °यन्ति । स ।

दद्यात् । गृद्धवेरहरिद्राद्वयपिप्पलीविडङ्गद्विङ्गुपुनर्नवाकल्कपिष्टैः सलवणैस्त्वैलाभ्यक्तं प्रलेपयेत् ॥

प्रलेपश्च पिप्पलीगृद्धवेराजमोदकुष्ठतगरदेवदारुवचातालीसपत्रहरिद्रातिविपाचविका(भिः) हस्तिमूत्रश्लक्ष्णपिष्टा(भिः) शुकसंपुक्तान(भिः) कार्याः(यैः) सपञ्चलवणमरिचपिप्पलीगृद्धवेराजमोदचित्रकविडङ्गवचाशुद्धूम(प)हरिद्रामिः प्रलेपयेत् । अथवा—अर्कवरुणकरवीरतीक्ष्णगन्धालवणैस्त्वैलाभ्यक्तं प्रलेपयेत् । स्वेदैश्च पूर्वोक्तैः स्वेदयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

कवलैः कटुकैस्तीक्ष्णैस्तथा तीक्ष्णैश्च भोजनैः ।

प्रच्छन्नैः स्वेदनैश्चैव कफशोफं प्रसाधयेत् ॥

इति कफशोफः ॥

सांनिपातिकशोफश्च सर्वशोफसामान्यलिङ्गान्वितो भवति । तस्य सर्वशोफसामान्यप्रतिक्रियां कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

एतैरेवौषधैः सर्वैः श्वयथुं सांनिपातिकम् ॥

साधयेत्कुशलः सम्पग्न्यायोगं चिकित्सकः ॥

इति सांनिपातिकशोफः ॥

अथ रूक्षोष्णाम्ललवणकटुकतीक्ष्णरंसातिपोगादुष्णे चातिमात्राध्वकर्मप्रयोगादतिकर्मसेवनाच्चास्रकप्रकुपितं हस्तिनः सुकुमारं स्निग्धं महान्तं शोफं सौष्माणमुपजनयति ॥

तेन स गजः शूनो रक्ताभश्च भवति, उष्णद्वेषी सलिलग्रासं नातिप्रसक्तमुपेयुङ्क्ते । पित्तशोफलिङ्गान्वितश्च भवति ॥

तस्मै मधुरमृदुशीतस्निग्धानि भोजनानि दद्यात् । प्रलेपैश्च पूर्वोक्तैः शीतैः प्रलेपयेत् । अथवा किंशुकपियालसर्जतिन्दुकीनां त्वग्भिः कल्कपिष्टाभिर्घृतगुडयुक्ताभिः प्रलेपयेत् । (ःएतां त्वचं संस्कृत्य कृतवेधनत्वचा सम्यक्संक्षुद्य द्विगुणेनाम्भसा सहाधिश्रयेत् । अर्धावशिष्टेन चानेन काथेन घृतं पक्त्वा तेन पानमभ्यङ्गं च दद्यात् । पूर्वमेव घृतेनाभ्यज्य शोणितमौक्षणं च कुर्यात् । मोक्षितशोणितस्य च पलाशसर्जार्जुनतिन्दुकपसनमधूकामलकविभीतकानिस-

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. सर्वस्य शो° । २ क. पूर्वैः । ३ क. रसनियो° । ४ क. सोष्मणाऽ-
त्प° । ५ क. शून्यो । ६ क. °पमुङ्क्ते ।

(श)पियालानां त्वग्निः कल्कपिष्टाभिः प्रलेपनं कारयेत् ।) हरिद्राशुद्धधूमल-
थुनसैन्धवपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरतगरसर्पपकुष्ठवृद्धतीफलैः प्रतिकूर्णनं कारयेत् ।
विश्रा(स्त्रा)व्यमाणे रक्ते शाल्योदनं मुद्गरयूषेण घृतस्निग्धेन भोजयेत् । क्षीरिणां
च वृक्षाणां कडंगराष्यौदकानि च यवसानि मधुररसान्वितानि मृदुहरितान्य-
नूपजानि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

एवं रक्तात्मजे कर्म श्वयथौ परिकीर्तितम् ।

यच्च पित्तात्मजे प्रोक्तं कार्यं तदपि भेषजम् ॥

इति रक्तशोकः ॥

अथ वक्ष्यामि वै शोकमुत्पन्नं वातशोणितम् ॥

विशेषेणोपलक्ष्येत स मात्रेष्वपरेषु च ॥ १ ॥

अम्लादिभोजनाद्रौक्षपादुष्णादत्यन्तभोजनात् ॥

अकस्मात्सततस्थानाद्वात्रविक्षोभणकृमात् ॥ २ ॥

पतनाद्यैश्च नागानां कुप्येते वातशोणिते ॥

शोकः संजायते तेन तस्मात्तु गुरुवेदनाः ॥ ३ ॥

पादस्तम्भश्च नागस्य संधिविश्लेष एव च ॥

अत्यथं चैव दीर्घल्पं न चाऽऽहाराभिनन्दनम् ॥ ४ ॥

विद्यात्तस्य तु नागस्य शोकमस्थिसमाश्रयम् ॥

रक्तो वा यदि वा श्यामः शोकः समुपजायते ॥ ५ ॥

तेनातिवेदना चाऽपि स तु मांसाश्रयो भवेत् ॥

प्रपौण्डरीकं कटुकां सारिवे द्वे तथैव च ॥ ६ ॥

मज्जिष्ठां त्रिफलां चैव पयसा सह पी(वे)पयेत् ॥

ततो घृतविमिश्रेण शोकं कल्केन लेपयेत् ॥ ७ ॥

गोधूमचूर्णमथवा संघृष्टं पयसा सह ॥

अजाक्षरिणे संपुक्तं तस्य लेपं तु कारयेत् ॥ ८ ॥

(*तालीसपत्रं मांसी च दाडिमं कुष्ठमेव च ॥

द्वे हरिद्रे शृषकपर्णी मज्जिष्ठा पत्रकेसरम् ॥ ९ ॥

* धनुराकारमध्यम्पाठ कपुम्तके न ।

१ क. प्रतिवर्ण । २ क. °नाण रक्तशा° । ३ स. ग. पित्तात्मके । ४ क.
यस्मात्तु । ५ क. रोगाश्रयो । ६ ग. पापयेत् ।

भजमोदा विडङ्गानि दन्ती चापि शतावरी ॥
 नीलोत्पलानि द्राक्षा च विशल्या देवदारु च ॥ १० ॥
 मरिचानि च पिष्टानि घृतेन सह पाचयेत् ॥
 पानमभ्यञ्जनं चैव सर्पिषा तस्य कारयेत् ॥ ११ ॥)
 पिप्पली सैन्धवं चैव नृ(त्रि)वृद्धग्धा तथैव च ॥
 पी(पे)पयेत्कल्कपिष्टानि गोमूत्रेण तु संसृजेत् ॥ १२ ॥
 सैन्धवेनाप तं भूपो लवणेनैव चूर्णयेत् ॥
 विरेचनीयं देयं स्यान्नागं विज्ञाप वर्ष्मतः ॥ १३ ॥
 विरिक्तमथ विज्ञाप च्युतदोषमनेकधा ॥
 (*संस्कृतैर्मत्स्यमांसैश्च यवागूं पाययेत्ततः ॥ १४ ॥
 मत्स्यमांसरसैश्चैव तं नागमनुपाययेत् ॥
 नित्यं पाने च सेके च देयमस्मै सुखोदकम् ॥ १५ ॥)
 पिप्पलयः सारिवा चैव त्रिफला देवदारु च ॥
 मृद्धीकाश्चापि संहृत्य कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥ १६ ॥
 घृतमण्डे समालोड्य पाचयेन्मृदुवह्निना ॥
 वातशोणितशान्त्यर्थं कार्यं तेनानुवासनम् ॥ १७ ॥
 अथवा स्थापनं कार्यं रोगशान्त्यर्थंकारणम् ॥
 पाप्यस्यैव क्रिया प्रोक्ता वातशोणितशोफजा ॥ १८ ॥
 इति गात्रजशोफः ॥

अथाऽऽगन्तुशोफः । शरशक्त्यसितोमरपरश्वधपरशुभिण्डपालदण्डदन्तमा-
 जनानामभिघातादत्पायतचिरनिवन्धनाद्घृष्टदृष्टामिदग्धादमलोष्टाभिघातान्मि-
 थ्याहास्त्रोपज्ञागाद्रेत्रसादिभिर्नृपैश्चाभिघातैर्वाणानां श्वधुरभिर्निर्वर्तते ॥

तस्य पित्तश्वयथुवद्वेदना लिङ्गमिति निर्दिशेत् ॥

चिकित्सितं चास्य स्नेहपानभोजनाभ्यङ्गपरिपेकप्रदेहैः कार्यम् । पूर्वोद्दिष्टः
 क्रियापथश्च । शोणितमोक्षणं च पित्तश्वयथुंचिकित्सितं कुर्यात् । व्रणं चास्य
 द्विव्रणीपोपचारेणोपक्रमेत् ॥

भवति चात्र श्लोकः—

* घनुराकारमध्यगतः पाठः कपुस्तके न । † इतः पूर्वं कपुस्तके 'सैन्धवेनाप
 संभूयो लवणेनैव चूर्णयेत्' इत्यधिकः पाठः ।

१ क. °नाभि° । २ क. °भिवर्धते । ३ ख. °धुवच्चिकि° । ४ क. ख.
 मणश्चास्य ।

पित्तशोफे मया राजन्यदुक्तं लिङ्गभेदजम् ॥
तत्सर्वं यत्ततो विद्यादभिघाते चिकित्सकः ॥
इत्यागन्तुशोफः ॥

श्वयधुर्विषसंल्लष्टो यस्य नागस्य जायते ।
(*तस्य मञ्जौषधैः कार्यः पूर्वोद्दिष्टैः क्रियापथः ॥ १ ॥
क्षीणशोणितमांसस्य श्वयधुर्यस्य जायते ।)
यथाऽग्निबृंहणं तस्य सम्पग्भवति साधनम् ॥ २ ॥
मन्यागतं श्लेष्मशोफं सांनिपातिकमेव च ॥
वातावेच्छिन्नशोफं तु स्वेदैः पूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥
अनन्तरं प्रच्छ(प्रोच्छ)पित्वा प्रतिसंचूर्णयेत्ततः ॥
पानभोजनमप्यस्य लवणाम्लं विवर्जयेत् ॥ ४ ॥
आहारैस्तिक्तकटुकैः कषायैः समुपक्रमेत् ॥
पार्श्वोण्डकोशं नाभिं च येन संछाद्य तिष्ठति ॥ ५ ॥
कफवातात्मकस्तेन शोफोऽवच्छिन्नसंज्ञितः ॥

अतःपरमसाध्यान्वक्ष्यामः ॥

तत्र गुदमन्याकण्ठगलकपोलनाभिमेदूजघनपेचकाण्डकोशसगदाष्टीव्येषु
यस्य शोफ उत्पद्यते न च यवसकवलकुवलभोजनान्पमिनन्दति, उत्पन्नारि-
ष्टश्च वारणः, तमसाध्यं विद्यात् । तेषां प्रदेशैकविभागजीवोत्सर्गकालप्रमाणं
लक्षणज्ञानं च पृथक्पृथग्विभागतः सामान्येन चारिष्टज्ञाने र्वक्ष्यते ॥

तत्र श्लोकः(काः) —

रिष्टप्राप्तं तु मातङ्गं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥
साध्यं तु साधयेद्वैद्यः शास्त्रोद्दिष्टेन कर्मणा ॥
विश्रा(स्त्रा)व्यमाणश्वयधोर्जलं पस्मात्प्रवर्तते ।
कदलीस्कन्धशोफं तु तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥
विधाकवलपासानामद्रेष्टा हृष्टमानसः ।
सम्यग्जानाति संज्ञां च (*तादृक्शोफोऽपि सिध्यति ॥
† कदलीस्कन्धश्चेति निरापत्तः ।
शोफस्तत्प्रतिरूपेण कदलीस्कन्धनं विदुः ॥

*धनुराकारमध्यस्य, पाठो नास्ति कपुस्तके । †द्वयोरपि ख. ग. पुस्तकयो-
रक्षरपञ्चकं द्युतितं नोपलभ्यते ।

१ क. °वच्छिन्न° । २ क. प्रयच्छित्वा । ग. पृच्छयित्वा । ३ क. °देशैर्विभा° । ४ क. वक्ष्यन्ते ।

यस्य क्षीणस्य नागस्य) शोफो भवति पादतः ।
 विच्छिन्नः कठिनो रूक्षः थुद्धं रक्तं श्र(स्त्र)वत्पि ॥
 न चात्पथं विपहते शीतमुष्णं च वारणः ।
 शालमलीस्कन्धशोफं तु तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥
 उत्पद्य च विगच्छेद्यो विगत्य पुनरेति च ।
 कपोलपापुमन्यांस्तु शोफः सोऽपि न जीवति ॥
 एकाङ्गं सू(शू)पते यस्य न च स्वादितुमिच्छति ।
 स्थाने स्तम्भवलश्च स्यान्न स जीवति तादृशः ॥
 यस्य मन्ये च नाभिश्च जघनं भेद्भवेव च ।
 पेषकश्चापि वर्धन्ते न स जीवति तादृशः ॥
 अण्डकोशः सनाभिस्तु यस्य वर्धेत वेगतः ।
 उरश्चांसौ च सहसा विगत्य प्रतिपद्यते ॥
 सगदे च यदा प्राणः स शोफो यस्य हस्तिनः ।
 तदा तेन स शोफेन मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 (*क्षीणशोणितमांसस्य वर्धमानस्य हस्तिनः ।
 अष्टीव्यः सहसा सोऽपि मासादूर्ध्वं न जीवति ॥)
 मन्यपोर्यस्य लक्ष्येत श्वयथुर्जलचञ्चलः ।
 दौर्मनस्यं च सहसा सोऽष्टरात्रं न जीवति ॥
 अश्मना सह तुल्यस्तु श्वयथुर्जायते नृप ।
 वक्ष्णौ वस्तिमाश्रित्य (*दाहरागसमन्वितः ॥
 वर्धते चापि जलवत्समन्ताद्गुहवेदनः ।
 नवादाद्वारणस्तेन शोफेनाऽऽतो विपद्यते ॥
 कर्णसंधिं समाश्रित्य) श्वयथुर्यस्य जायते ।
 वेदनागाढबहुलो विवृद्धिमुपगच्छति ॥
 शासं न सेवतेऽत्पथं मुहुरुद्विजते द्विपः ।
 प्राणशोफः स मातङ्गो दशाहं नातिवर्तते ॥
 भूपिष्ठं यस्य गात्रेषु शोफो नागस्य जायते ।
 अग्निदग्धनिभैः स्फोटैः समन्तादेचिरस्थिरैः ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पात्रो नास्ति कपुलके ॥

श्वयथुस्तस्य नागस्य विसर्पति समन्ततः ।
 अथवा नीलरक्ताभैः श्वेतैर्वाऽपि समन्ततः ॥
 यवोदकमकाशैश्च साश्रा(स्त्रा)वैर्वहुवेदनैः ।
 ततस्तला विशीर्षन्ते विक्रापार्ष्णिनस्यैः सह ॥
 तमीदृग्लक्षणं नागं भिषग्विद्याद्गतायुषम् ।
 ईष्टिकाप्रतिसंकाशः श्वयथुर्गुरुवेदनः ॥

*वङ्क्षणैरसिरन्ध्रे च सोऽपि कष्टतरः स्मृतः ।

इति शोफाः समाख्याता ये न शक्याश्चिकित्सितुम् ॥
 न तानुपचरेज्जाताःशोफान्दृष्ट्वा चिकित्सकः ।

अथ विलापनम् ॥

करवीरतगरकुष्ठकिरातकलाङ्गुलीगवेधुकशाल्मलीजाङ्गुलकपिस्थाङ्गुल्लवि-
 ष्वहरिद्राद्वयपुनर्नवामलककालाकाकादनावाण्टि(ति)न्दूकमद्गरुसरलाम्ना-
 भिपङ्गुशतपुष्पाभिप(ः)कल्कपिष्टाभिर्वहलमनुलेपयेत् । एतैरेव सुखोष्णैः क्षार-
 लवणकिण्वसंयुक्तैः पाचनभेदनानि योगवित्कुर्यात् । वर्धमानानां शोफानां यथा-
 योगं चतुर्विधैः शत्रैर्वीहिमुखोत्पलपत्रकुठारकवत्सदन्तैश्च रक्तमपनयेत्, जल-
 फालानुगृह्णैर्वा । साङ्गैःष्टाविडङ्गुलवणचूर्णैश्च प्रतिचूर्णनं कारयेत् । वातकोपस-
 मुत्ये पिचसमुत्ये पिप्पलीसैन्धवलवणैः समभागसंयुक्तैः प्रतिचूर्णनं कारयेत् ।
 विश्रा(स्त्रा)व्य चैनं घृतेन शतधीतेनाभ्यञ्जयेत् । कटुकरोहिणीमरिचलवण-
 चूर्णैः सर्पपमिश्रैः कफात्मकमवचूर्णयेत् । एतैरेवौषधैर्यथोक्तैः सानिपातिकमु-
 पाचरेत् ॥

तत्र श्लोकः—

करोति शिथिलं शोफं दोषं च समुद्रस्यति ।

दाहस्य चाऽऽयति हन्ति तस्माद्दु(द्र)क्तं प्रमोक्षयेत् ॥

अनेनोपक्रमेणैते शोफाः प्रशान्तिमुपगच्छन्ति । इत्येतेषु पट्टसु शोफेषु
 यथासात्म्यप्रकृतिदेशकालबलावलं वयश्चावेक्ष्य शोणितमोक्षणं कुर्यात् ॥

शोणिते वर्धिते चैव बलं तेजश्च वर्धते ।

शोणिते क्षीयमाणे तु क्षीयन्ते सप्त धातवः ॥

* 'वङ्क्षणोरसि' इति स्यात् ।

१ ख. इतिका° । २ ग. विलेपनम् । ३ क. °लाद° । ४ क. ख.
 °ष्टिदूक° । ५ क. °नेन प्रत्युपशोक° ।

देहिनां शोणितं विद्धि प्राणायतनवर्धनम् ।

मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥

ये चैषां प्रलेपा उद्दिष्टाः, तैश्च यथायोगं यथादोषं वारणमामुस्वनस्त्रेभ्यः प्रलेपयेत् । शस्त्रकर्षोपजातांश्च व्रणान्प्रभेदनसमुत्पांश्च द्विव्रणीयोपचारेणोपक्रमेत । शोफानां च शैथिल्यं दोषाणामपकर्षणं दाहोपशमश्च भवति रक्तमोक्षात्, तस्माच्छोणितमोक्षणं कुर्यात् । द्रोणीकशोफस्य निदानं लक्षणं चिकित्सितं च स्थाने द्वितीये वक्ष्यामः । तत्र श्लोकाः—

शोफस्य द्विविधा सिद्धिरिति मे निश्चिता मतिः ।

विलीपते वाऽप्यङ्गे च †व्रणीभूत्वाऽथ शाम्यति ॥

तस्मादालेपनैः स्वेदैः प्रच्छन्नाभ्यञ्जनैरपि ।

अनुगन्तुं शनैः सम्यक्प्रपंतेत चिकित्सितुम् ॥

आहारांश्च विहारांश्च यथास्वं च क्रियापथम् ।

शोफानां नाशने राजन्यपाशाद्यं प्रयोजयेत् ॥

अधिकारस्तु कर्तव्य आत्मनः सिद्धिमिच्छेता ।

असाध्यं वर्जयेच्चैव साध्यं च समुपाचरेत् ॥

अल्पो वृत्तश्च कठिनो ग्रन्थिरित्यभिधीयते ।

पृथुदीर्घश्च शोफः स्याद्विद्रधिर्गजकुम्भवत् ॥

इति शोफाः समुद्दिष्टा ये न शक्याधिकित्सितम् ।

न तानुपक्रमेत्प्राज्ञः शोफान्दृष्ट्वा चिकित्सकः ॥

दहते पैत्तिकः शोफश्चली भवति वातिकः ।

श्लेष्मणां तु स्थिरीभूतः समाध्मातश्च शीतलः ॥

संश्लिष्टः सर्वरूपेण सान्निपातस्य लक्षणम् ।

योगवाही परं वायुः संयोगाद्बुभयार्थकृत् ॥

दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रपात् ।

गतिर्वातं विना नास्ति गौरवं न कफाहते ॥

न च पिच्छाहते पाको विसर्पो वाऽपि विपते ।

इत्यप्रवीत्पालकाप्यो रात्राऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपाण्डुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

शोफाध्यायोऽष्टादशः (पः सप्तदशः) ॥ १७ ॥

† 'व्रणीभूय' इति तु युक्तम् ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

भूपोऽङ्गराजः प्रोवाच पालकाप्यम्—'भगवन्पे त्विमे द्विरदपतयो वातेश्चे-
 प्पविकारैः सगदामन्यास्तम्भद्रोणीकावच्छन्नगात्रापरहस्तग्रहोत्कर्णकस्तम्भा-
 दिभिः पीड्यन्ते बहुविधवेदनागुरुत्वाद्दुश्चिकित्स्या दृश्यन्ते तेषामुपशमनार्थं
 कतिविधः स्वेदः, कः स्वेदोपचारः, तथा रक्तपित्तविकारे वक्रविकारेषु बहुवि-
 धोपयोगाच्छीर्षक्रियाविधिश्चेह भगवता विकल्पिताः, तेषां कथमसम्पत्स्वन्ना-
 तिस्विन्नानां लक्षणं विज्ञेयं भवति । कथं स्वेद्याश्च हस्तिनो विज्ञेयाः । कः स्वेद-
 कालः, के च ते स्वेदगुणाः । एतत्सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान्यालकाप्यः—इह खलु भो(ना)गानामनेकविधाः स्वेदाः ।
 तद्यथा—वापीस्वेदः, भङ्गस्वेदः, शं(सं)करस्वेदः, फालस्वेदः, पिण्डस्वेदः, नाडी-
 स्वेदः, स्नेहस्वेदः, पुराणस्वेदः, कूपस्वेदः, घटीस्वेदः, अस्थिस्वेदः, मांसस्वेदः,
 मृत्तिकास्वेदश्चेति । तेषामुपचारं वक्ष्यामः ॥

तत्र वापीस्वेदः वापीमपि विधायाऽऽपामविस्तारयेथाहस्तिप्रमाणां मुखावतारां
 दृढतरां स्नानयेत् । तामिष्टकाभिर्दृढतटीं कारयेत् । एतामच्छिद्रां बन्धयेत् । सुधो-
 पलिप्तां कृत्वा तत्र तोषं प्रक्षिपेत् । संपूर्णतोषामश्विर्वर्णैश्च लोहगुडपापाणिः पानीयं
 तापयित्वा वारणं श्वयधुपीडितमवगाह्य पत्रभङ्गानेताम्प्रक्षिपेत् । अशोककरवी-
 रवशिरवसुकान्तस्रण्डशः कल्पयित्वा शल्लकीभवकनिगुण्ठीमधुकवासन्तीवृहत्पं-
 श्यमतीष्टिपर्णीगोक्षुरफशोभाञ्जनकमधुशिर्षुसरारोहीतकार्कविल्वाम्रिमन्थवर्षा-
 भूद्वपशतावरीकुबेराक्षपपेहिवातारलुककुलिङ्गाक्षीनीपासनधातकीकार्णिकारकपि-
 त्यास्फोताश्वकर्णनवमालिकापाटलाश्रीपर्णीस्रदिरारग्वधाट्छपकाञ्जकर्णतर्कारी-
 शौर्यकाशमन्तकपलाशटिण्डु(तिन्दु)कानाम्, एवमादयो ये—घान्पे वातघ्ना वृक्ष
 गणाः, तेषां च पत्रभङ्गैस्तिष्ठतिष्ठलपिष्टलवणकिण्वसंपुक्तैः सुस्त्रोष्णैर्वारणमभ्यज्य
 वाप्यां परिपेचयेत् । ततो यथायोगं स्वेदयेत् । लोहगुडपापाणांश्च भूपो भूपोऽ-
 म्रिवर्णान्कृत्वा स्विचमाने मातङ्गे वाप्यां प्रक्षिपेत् । तस्मादेव वापीस्वेदः ॥

एतानेव पत्रभङ्गान्कपालभृष्टान्कृत्वा तत्र बालुकाः प्रक्षिपेत् । तत एवमेव
 च पत्रभङ्गान्कपालभृष्टबालुकागर्भान्मुसोष्णान्कृत्वा पाणिभ्यां पुनः पुनः परि-
 मार्जयेत्स्वेदयेत् । ततोऽभ्यज्य सगदामन्योरःकण्ठगलरूपोलगात्रस्तम्भान्य-
 धायोगं वा लिप्त्वा भङ्गस्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेव भङ्गस्वेदः कार्यः ॥

१ ग. °तदोषैर्विकारं । २ क. °दृवे° । ३ ग. °तत्क्रिया° । ४ क. °मृत्तिका° ।
 ५ क. °मन्थय वा° ।

गोवराहाजानां मूत्रपुरीषाणि पयसाऽऽलोह्य पूर्वोक्तांश्च पत्रभङ्गानाहृत्य काथयेत् । ततः स्तैस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंपुक्तैः स्वेदयेत् । वातश्लेष्मविकारेष्वव-
(वि)च्छिन्नस्वेदयोगाः पूर्वोक्तद्रव्यसंपुक्ताः पत्रभङ्गाः स्वेदोपचारवद्भवन्ति ।
गोजाविखरोद्गमहिषाणां मूत्रपुरीषाणि पयोदधिपत्रभङ्गविमिश्राणि सुस्रोष्णानि
कृत्वा वारणमभ्यज्य वहलमनुलेपयेत् । सगदावच्छिन्नमन्यास्तम्भोत्कर्णक-
द्रोणीकशोफांश्च पिण्डस्वेदवदुपचरेत् । उपचारम(व)न्तं संकरस्वेदेन स्वेद-
येयुः । तस्मादेप संकरस्वेदः कार्यः ॥

त्रपुस(प)शणमूलकैरण्डबीजानि सिद्धार्थकतिलपिष्टलवणकिण्वमाषाणां
चूर्णानि सुरया पयसा वा सार्धं कृत्वा तेन सुस्रोष्णेन वारणमभ्यज्य वहल-
मनुलेपयेत् । ततः पदान्तरितं कृत्वैरण्डार्कपत्रैः परिच्छाद्य तमग्निवर्णैः फालैः
समन्तात्परिवारयंस्ततः कटिचरणगात्रापरस्तव्याङ्गानि च यथायोगं फाल-
स्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेप फालस्वेदः कार्यः ॥

मापातसीतिलपिष्टलवणकिण्वपवकोलकुलत्थगोधूममूलकैरण्डशणकपर्वासी-
बीजानि त्रपुससर्पसरलभद्रदासकुष्ठतगरशतपुष्पायष्टीमधुकराम्नाश्च संशृत्य
पानि चान्यानि द्रव्याणि वातग्रानि, तेषां मूलानि कल्कपिष्टानि कृत्वा
सर्पिस्तैलवसामज्जाभिः संयोज्य पाचयेत्, ततस्तं वारणमभ्यज्य वातश्लेष्मवि-
कोरपु यथायोगं पिण्डस्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेप पिण्डस्वेदः कार्यः ॥

महोस्थाल्यां लौह्यां वा पूर्वोदष्टान्पत्रभङ्गांस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंपुक्तान्द-
ध्यम्लेन संयोज्य काथयेत् । ततो वारणमभ्यज्य नाडीस्वेदेन स्वेदयेत् । नाडीं
च वैष्णवदलैः कृत्वा यथाव्याधिप्रदेशमानां वाससा वेष्यित्वा तद्बहुक्तमापचूर्-
णमालसं भूयो वस्त्रपरिवेष्टितां कृत्वा यथायोगमितस्ततः संचारयत(न्तः) श्रोहा-
ष्टीव्योपस्कारान्सफलकन्यास्थिजठरलाङ्गूलकरगात्रापरशोफस्तम्भं च नाडीस्वे-
देन स्वेदयेयुः । तस्मादेप नाडीस्वेदः कार्यः ॥

तत्र संस्कृतासंस्कृतैः स्नेहद्रव्यरसैरानुषौर्दकीनां च सत्त्वानां मांसरसवेस-
वारैः कूपे द्रोण्यां वाप्यां (*वातहरपत्रभङ्गव्यामिश्रतैः सुस्रोष्णैः पाणिभ्यां
परिमार्जयन्तो यथायोगं स्नेहस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

खरकरभतुरगमहिषाश्वतरवराहाणां मूत्रपुरीषाणि पत्रभङ्गव्यामिश्राणि

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °क्तांश्चात्र भ° । २ क. °त्कर्षक° । ३ क. ग. °मत्तं सं° । ४ क.
म. °मं फल° । ५ क. °पार्सवी° । ६ क. °हावालयं लोल्यां वा° । ७ स. °लितो
य° । ८ क. °दकानां ।

कृत्वा किण्वलवणतिलपिष्टसंपुक्तैर्दध्यम्लकथितैः सुखोष्णैर्वारणमभ्यज्य यथा-
योगं पिण्डस्वेदवद्रुपचारयन्तः पुरीपस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पूर्वोद्दिष्टांश्च पत्रभङ्गान्संहृत्यौदकानां च पत्रभङ्गानां मारचतुष्टयमुदूखले
शोदयित्वा दुग्धे पाचयेत् । वस्त्रे बहुले प्रक्षिप्य त्रिपञ्चुशालिगोधूमबीहियवात-
सीकुलत्थनिष्पावानां चूर्णानि पयसाऽऽलोह्य कुप्यं । ततोऽग्निवर्णं कृत्वा
पिण्डस्वेदवद्रुपचारयन्तः कुप्यस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

घटीस्वेदेऽप्यग्निवर्णां घटीं कृत्वा स्वभ्यक्तं ततः पूर्वोद्दिष्टैर्द्रव्ययोगैर्बहुलमनु-
लिप्य नागं पटावेच्छन्तारितं फालस्वेदविधिवद्रुपचारयन्पथायोगं घटीस्वेदेन
स्वेदयेत् ॥

पूर्वोद्दिष्टानां च खरकरभसत्त्वानां तुरगमहिषाश्वतरवराहाणामस्थीनि कल्क-
पिष्टानि कृत्वा तिलपिष्टलवणकिण्वदध्यम्लार्कसंपुक्तैर्वाऽभ्यज्य बहुलमनुलेप-
येत् । ततः पटान्तरितं कृत्वा फालस्वेदविधिमुपचारयन्तो यथायोगमस्थिपि-
ण्डस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पिण्डस्वेदवत्तेषामेव सत्त्वानां मांसानि संहृत्य सुखोष्णैर्मांसपोटलैः पूर्ववि-
धिवद्रुपचारयन्तो यथायोगं मांसस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पूर्वोक्तैः पत्रभङ्गैर्मृत्तिकां संयोज्य वारणमभ्यज्य यथायोगं पिण्डस्वेदवद्रुप-
चारयन्तो मृत्तिकास्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

तत्र श्लोकाः—

तत्रानेकविधः स्वेदः सोपचारः प्रकीर्तितः ।

यथाशास्त्रं यथाव्याधि प्रयुञ्जानस्य सिध्यति ॥

यैस्त्वेतान्विपरीतास्तु कुर्यात्स्वेदान्नराधिप ।

न सिद्धिमाप्नुपाद्वैद्यो व्यापादयति वारणम् ॥

तस्मादेतच्छ्रुतवत्ता तथा जीर्णेन भेषजम् ।

बन्धुन्नेहोपयुक्तेन कर्तव्या वारणे क्रिया ॥

एवं स्वेदविधिज्ञश्च प्रयोगज्ञश्च यो भवेत् ।

वरिष्ठश्चैव वैद्यानां पूजनीयः सदा भवेत् ॥

समासाच्च पञ्च स्वेदास्तेषां भेदास्त्रयोदश ॥

अतः परं स्वेदगुणान्वक्ष्यामः । शरीरमार्दवकरो मृदुं प्रस्तम्भयति, स्तब्धं
विलापयति ग्रन्थिभेदः शोफहरो वातानुलोमनकरः क्रियासु सर्वासूक्ष्मः पाच-
नीयेषु पाचनकरः, सर्ववातकफव्याधिहरश्चेति । यथा काष्ठमस्त्रेहयोगेन

स्विद्यमानं विनाशं न गच्छति, तथाहि शरीरं द्रव्यरसैर्पुक्तं स्नेहयोगेन स्विद्यमानं विनाशं गच्छति । यथा स्विद्यमानमस्निग्धं काष्ठं विनाशं गच्छति, तथाहि शरीरं स्विद्यमानमस्निग्धं विनाशं गच्छति । तस्माद्रूपो भूपोऽभ्यक्तं नात्युष्णे नातिशीतले काले पूर्वाह्ने वारणं स्वेदयेत् । यथा च दोषाः स्नेह-स्वेदैः प्रद्रवीभूताः श्रोतोमुखमापन्नाः शस्त्रैरपिहाया भवन्ति ॥

यदा स्वेदेन स्विन्नगात्रं परिस्पन्दनमनवस्थितं मार्दवं लघुता वेदनारोगनि-ग्रहश्चेति, तं सम्पक्विस्वन्नमिति विद्यात् ॥

छविस्फोटनं दाहं शोफं मांसपाकः शोणितमो(मे)हित्वं रोमवालाश्च शीपन्ते शय्याभिनन्दी नाभिनन्दति, घृष्णा मूर्छा चास्य भवति, तमेतैर्लिङ्गैरति-स्विन्नं विद्यात् ॥

न विकारप्रशमः, दोषान्प्रचयवन्ते च्युता वा सीदन्ति, तीव्रा च वेदना गात्राणां परं मार्दवं गुरुगात्रगमनं चेति तमस्विन्नं विद्यात् ॥

तस्मादस्विन्ने हितं शस्त्रमविचारयेत् । दुःस्विन्ने न व्याधेरुपशमो भवति । अतिस्विन्ने च प्रदेहः । पञ्चकिंजल्कोशीरक्षीरवृक्षकपायैः पयोदधिमधुसंपुक्तैः सचन्दनैः शीतैश्चान्यैश्च शतधौतेन सर्पिपाऽभ्यज्य नागं परिपेचयेत् । शीतश्च प्रदेहैः कर्दमोशीरसंपुक्तैः सशिरस्कमा नखं बहलमनुलेपयेत् । शिरस्यांशोदकुम्भान्परिस्त्रावयेत् । पवसकुवल्भक्तानि शीतानि दापयेत् । स्थानं च मृशीतं वा प्रवातं कुर्यात् । पित्तमूर्छायां यदुक्तं तत्सर्वं योजयेत् । अस्विन्ने पुनः स्वेदे च यथेच्छं विधिवद्भिषक्कुर्यात् । शोणितमोक्षणं च पैत्तिकोत्तरं वारणं मेदुरिणं स्थूलोच्छ्वासं धातुक्षीणं मण्डलिदष्टं विपजग्धं लालाश्रा(स्त्रा)विणं कृमिकोष्ठिन-मतिनीतं च हस्तिनीं गर्भिणीं पदुर्षपूर्णांश्च विकारान् स्वेदयेयुः । तथाऽभि-घातसमुत्थः श्वयधुः प्रमादात्स्वेदकारणात्, गात्रस्तम्भो विह्वलगमनं चेति तं निष्कम्पं विज्ञाय ततः शीतैः प्रदेहैरुपक्रमेत् ततः शोणितविश्रा(स्त्रा)वं वापी-स्वेदं वा यथायोगं पुनर्दद्यात् ॥

यदा तु कफपवनसमुद्भवेन व्याधिना पीड्यते नागः, तदाऽस्य तीक्ष्णोष्ण-कटुपत्रभङ्गव्यामिश्रेण तोषेण स्वेदः परिपेकश्च कार्यः । तस्माद्वाधिप्रशमे स्वेदपरिपेकोपचारादत्यर्थं वारणस्य पित्तमुदीर्यते । तस्य लक्षणं वमधुर्मुहुर्मु-हुरतिमात्रं परिक्षिपति परिदह्यते मारुतैर्वीज्यमानः प्रसादमुपगच्छति । एवं स्वेदः परिपेकश्च शीतलश्च कार्यः । ततः संपद्यते मृक्षी वारणः ॥

तत्र श्लोकः—

व्याधिभ्रमनाः(सर्वे)सर्वेषां हस्तिनां हिताः ।
 कालं देशं च विज्ञाय ततः स्वेदं प्रयोजयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 *स्वेदाध्यायः ॥

भूपोऽङ्गराजः पप्रच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥
 भगवन्दन्तिनां ह्येते पाकला दश कीर्तिताः ॥ १ ॥
 उपसर्गेण जायन्ते सर्वजास्त्विति मे मतिः ॥
 वज्राशानिसमस्पर्शाः पाकलाश्च महामुने ॥ २ ॥
 आशुकारितराश्चैव सदाप्राणहराश्च ते ॥
 पाकलेनाभिभूतस्य वारणस्य महामुने ॥ ३ ॥
 रक्षोभैर्भोजनैर्गुप्तं बलिहोमक्रियादिभिः ॥
 पुरस्कृत्य तत्तथापि क्रियां कुर्वीत शास्त्रवित् ॥ ४ ॥
 इति प्रोक्तं भगवता पाकले बालसंज्ञके ॥
 तत्सर्वमखिलेनेह वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 इमं विधिं प्रकुर्वीत श्रेयोर्धे भिषजां वरः ॥ ६ ॥
 सामान्यपक्षं निर्वर्त्य भूयः सुप्रपतो भिषक् ॥
 रत्नैर्वोजैः फलेः पुष्पैर्देवानभ्यर्च्यं पत्नतः ॥ ७ ॥
 ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ॥
 श्वेतां वा कपिलां वाऽपि सवत्सां गामलंकृताम् ॥ ८ ॥
 श्वेतचन्दनदिग्घाङ्गां श्वेतमाल्यविभूषिताम् ॥
 रौप्यशृङ्गां स्वर्णसुरीं सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ॥ ९ ॥
 आरोग्यकरिणां वैद्यो ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥
 देवताभ्यर्चनेनैव ब्राह्मणानां तथाऽऽशिषा ॥ १० ॥
 क्षिप्रं प्रमुच्यते रोगाद्धारणो नात्र संशयः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रक्षाकर्मेविधिं च ते ॥ ११ ॥
 श्वेतां प्रतिशिरां चैव श्वेतामपि वचां तथा ॥
 दन्ते निबन्धयेद्द्वैद्यो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ १२ ॥

* अयमध्यायः प्रायः शोकाध्यायाङ्गभूतः; अतो नास्य पृथग्गणनेति प्रतिभाति ॥

धृतिः स्मृतिश्च मेधा च रक्षा शान्ति स्त्वमेव च ॥
 (*त्वं सिद्धिस्त्वं जया लक्ष्मीः श्रीस्त्वं दुर्गा सरस्वती ॥१३॥
 ग्रहणरूपाणि यानीहे भूमौ दिवि चराणि च ॥
 तेषां तु प्रतिघातार्थं रक्ष त्वं वारणं सदा ॥ १४ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि बलिफर्मविधिं शुभम् ॥
 भवेदहतसंवीतो वैद्यः स्रमयतः श्रुचिः ॥ १५ ॥
 सर्वगन्धैश्च माल्यैश्च रत्नैर्वीजैः फलेरपि ॥
 मस्तकेऽभ्यल्पपिच्छाभि(?)र्मधुना पापसेन च ॥
 घृतेन भर्जितैर्दध्ना शृण्कैर्मांसैस्तथैव च ॥
 संयावमाल्यमैरेपैः सुरयां तु बलिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 (ःसामान्यपद्मं निर्वर्त्य भूपस्तु प्रपतो भिषक् ॥
 रत्नैर्वीजैः फलैः पुष्पैः पूर्णान्भक्तिसरान्वितान् ॥ १८ ॥
 चतुरः फलशाश्रैव वारिपूर्णान्सर्वजोजन (?) ॥
 वारणस्य तु दन्ताभ्यां स्वावरोहप्रदक्षिणेत् (?) ॥ १९ ॥
 भूपो निवेशयेद्वैद्यो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
 देवराक्षससर्पाश्च पिशाचा गुह्यकास्तथा ॥ २० ॥
 निशाचराटवेयाश्च नित्यं तु रक्षन्तु वारणम् ॥
 नवग्रहा जलधरा दानवाः पर्वतास्तथा ॥ २१ ॥
 अन्तरिक्षगता ये च मुनयो वनदेवताः ॥
 ओषधयो ग्रहनक्षत्रा गजं रक्षन्तु देवताः ॥ २२ ॥
 व्याधिप्रशमनं नित्यं कुर्वन्तु द्विरदाप च ॥
 दीर्घमायुर्वलं वीर्यं प्रदिशन्त्वह पूजिताः ॥ २३ ॥)
 एवं कृत्वा विधिं सर्वं व्याधिप्रशमनं हितम् ॥
 रक्षोघ्नं भोजनं दद्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ २४ ॥
 पुरोडाशं यथा देवा आज्यं वा हुतभुग्यया ॥
 तथा पवित्रं रोगघ्नं भोजनं भुङ्क्व वारण ॥ २५ ॥
 भोजयित्वा यथान्यायं प्रदेशकुशलो भिषक् ॥
 तत्सर्वं विधिक्त्कार्यं यदुक्तं वारणग्रहे ॥ २६ ॥

* घनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठो गपुस्तके ॥

१ क. °ह दिवि भूमौ चरणं तथा । ते° । २ क. °जितो दध्ना° । ३ क. °या बलिभिर्भवे° । ४ क. ज्ञात्वा ।

(ऋत्विं च कलशांश्चैव सर्वास्तोपे विनिस्रियेत् ॥
 कृतेनानेन विधिना पाकलान्तु विमुच्यते ॥ २७ ॥
 औषधानां च सर्वेषां मन्त्रं वक्ष्यामि भूपते ॥
 यत्किंचिदौषधं नस्ये पाने च कवले तथा ॥ २८ ॥
 प्रलेपने च देयं स्यात्तत्सर्वमभिमन्त्रयेत् ॥
 रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ॥ २९ ॥
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण सर्वमेवाभिमन्त्रितम् ॥ ३० ॥)
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतिकर्मविधिं शुभम् ॥
 रोगिणेऽरोगिणे वाऽपि भूतिं दद्याद्भिषग्वरः ॥ ३१ ॥
 पवित्रान्तर्वरोगघ्नाञ्जृणु सत्पान्गुणानिमान् ॥
 न राक्षसा न गन्धर्वा न पिशाचा न चोरगाः ॥ ३२ ॥
 न यक्षा न च भूतानि रुद्रा रौद्रास्तु देवताः ॥
 हिंसात्मकास्तथा चान्ये क्षराद्या व्याधयस्तथा ॥ ३३ ॥
 क्रुधा धर्षयितुं शक्ता भूत्या नागं विभूषितम् ॥
 कपोलपोस्तथा कुम्भे निर्पाणे दन्तवेष्टपोः ॥ ३४ ॥
 पक्षयोः प्रतिमाने च कक्षापां वंशपोरपि ॥
 द्विपस्पृतेषु चाङ्गेषु देयं भस्म सदा बुधैः ॥ ३५ ॥
 व्याधिताव्याधिता वाऽपि भूषिता भस्मना सदा ॥
 सुखं निद्रां निषेवन्ते निर्विशङ्का मत्तङ्गजाः ॥ ३६ ॥
 यथा हि शशिनं दृष्ट्वा पद्मं संकोचमृच्छति ॥
 भूत्या विभूषितान्दृष्ट्वा ग्रहास्तद्वन्महीपते ॥ ३७ ॥
 तदेव पद्मं सूर्यस्य विकसेद्धि यथोदये ॥
 तथा ग्रहा गदाश्चापि दृष्ट्वा नागं विभूषितम् ॥ ३८ ॥
 पूजिता मुनिभिर्नित्यमारोग्यवलवर्धिनी ॥
 सौमनस्यकरी चैव भूतिर्देया हितार्थिना ॥ ३९ ॥
 अभिमन्त्र्य महाराज मन्त्रेणानेन मन्त्रिणा ॥
 भूतिरक्षा शुभा मेध्या स्मृतिर्मेधा धृतिः श्रुतिः ॥ ४० ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °न्तचेष्ट° । २ क. मन्त्रवित् ।

श्रीर्हीः कान्तिः क्षमा दुर्गा पार्वती पुष्टिरुत्तमा ॥
 स्वाहा शान्तिः सुधा चैव लोकधात्री त्वमेव हि ॥ ४१ ॥
 अम्बिका हसते नित्यं भूतराक्षससेविते ॥
 श्मशाने भस्मलिप्ताङ्गः क्रीडते वृषभध्वजः ॥ ४२ ॥
 वृत्तः सर्वैर्महाभूतैः सत्यं भूतैव तेजसः ॥
 अनेन सत्यवाङ्मयेन वारुणं रक्ष सर्वतः ॥ ४३ ॥
 वृक्षत्वाच्च ततस्तेन भूपयेद्वारुणं सदा ॥
 पूर्वोक्तेष्वेव भागेषु वैद्यः सततमुत्थितः ॥ ४४ ॥
 स्वस्थं तु रोगिणं चैव तस्मान्नित्यं विभूपयेत् ॥
 शालाद्वारे तथा स्तम्भे शय्याभागे तथैव च ॥ ४५ ॥
 आरोग्यकरणी नित्यं भूतिर्देया हितार्थिना ॥
 सततं च प्रकुर्वीत शान्तिं स्वस्त्यपनानि च ॥ ४६ ॥
 गुणा ये कीर्तिता भूत्यास्तांस्तेर्वच ललक्षयेत् (?) ॥
 पाकलेषु पयोद्विष्टं भेषजं पत्क्रियाविधौ ॥ ४७ ॥
 तत्सर्वं यत्नतः कुर्यादेवं रोगात्प्रमुच्यते ॥
 सर्वेष्वेव तु रोगेषु नित्यं शान्तिं प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥ १०४२ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 *शान्तिरक्षाध्यायः ॥

अथ कदाचिद्भ्रजशरणमभिगतमृपिवरमनलसदृशवपुपमभिवाद्यार्घ्यं तस्मै
 प्रदायाद्भो रोमपादः पप्रच्छ पालकाप्यम्—भगवन्विपुलवल्सत्त्वशरीरवर्ष्मप्र-
 माणानां गिरिशिरसरजलदनचपवपुषां गजानाम् 'नपनविनाशात्सर्वविनाशः'
 इति कृत्वाऽनुमान्य प्रचोदयामि भगवन्तम्—इच्छामि विज्ञातुं कति कथं वा
 भवन्ति नेत्ररोगाः साध्या असाध्या याप्याश्चेति ॥

अथ ऋषिरुवाच—राजन्विशतिरिद्ध गजानां नेत्ररोगा भवन्ति । ते द्विधा—
 दोषसंभवा आगन्तवश्चेति । तेषां संख्यां निदानं संभवं च श्रोतुंमर्हति भवान् ॥
 तत्र स्वप्रातिभाराध्वगमनाद्भवन्धनैः शिरसि ताडनादतिकर्मतः प्रतिस्वर्प-

* एषोऽध्यायः प्रायः पाकलाध्यायशेषभूतः । अतः संग्रहाध्यायेऽस्य गणना
 न कृता । अत्रास्य लेखकलं न स्फुटम् ॥

१ क. कीर्तिः । २ क. पुष्टिवर्धनी । ३ क. भूत्येव । ४ क. °वउ° । ग.
 °वन्स° । ५ क. °तुमिच्छत्यर्ह° ।

स्थानाध्वगमनाद्विद्युन्निपातदर्शनादीनामिदानीदभिधात्तादनशनादत्यशनाद्वि-
पमविरुद्धरुक्षभोजनाद्वातरुधिरकफपित्तसंनिपातप्रकोपात्पादुर्भवन्ति नयनरोगा
गजानाम् । (*तेषां नामानि तद्यथा—प्रावारकी, औदकी, अण्डाक्षः, काचाक्षः,
नायंप्रेक्षी, प्रतिनुन्नः, निष्पेपहतः, विद्युन्निपातहतः, विद्युद्धारिहतः, ऊष्मापरि-
गतः, वर्त्मच्छिष्टः, श्रो(स्रो)तोन्धः, बुद्बुदः, अक्षिपाकः, पटलाक्षः, दण्डाक्षः,
मुञ्जः, मुञ्जजालः, लोहिताक्षः, पिटकाक्षश्च, इत्येते विंशतिशुद्धरोगाः प्रोच्यन्ते
गजानाम् ॥

ते पदाश्रयाः—वर्त्मभागसंधिभागशुक्लभागकृष्णभागदृष्टिभागसर्वेनयना-
श्रिताश्चेति । तत्र—बुद्बुदी पटलाक्षः प्रावारकी वर्त्मच्छिष्टः पिटकाख्यो वर्त्म-
श्रिताः । मुञ्जमुञ्जजालौदकीरक्ताख्याः संध्याश्रिताः । शुक्लभागाश्रितोऽ-
ण्डाक्षः । काचाक्षनायंप्रेक्षिणी कृष्णभागाश्रितौ । विद्युद्धारिहतोष्मापरिगत-
श्रो(स्रो)तोन्धा इति दृष्ट्याश्रिताः । अक्षिपाकविद्युन्निपातहतदण्डाक्षप्रतिनु-
न्नायंपेपहताः सर्वेनयनाश्रिताः ॥

अतः परं नेत्रजातिदृष्टिजात्यसाध्यासाध्यनयनव्याधिनिदानसाधनानि
व्याख्यास्यामः ॥

तत्र कलविद्धमणिमाजोरवराहवायसवानरनकुलविश्वदाक्षपरिदग्धविच्छिन्न-
पिद्मलाक्षरुद्धर्यक्षहुताशनाचिःप्रभृतयो नेत्रजातयः ॥

विस्तीर्णसूक्ष्मविच्छिन्नतिर्यगूर्ध्वधोगतवृत्तानुवृत्तप्रभृतयो दृष्टिजातयः ॥

तत्र—सितमसितं नीलं विगतोष्माश्रुनिर्भ्रानि(ः)द्यततारकाण्यसाध्यान्य-
क्षीणि भवन्ति ॥

तत्र प्रावारक्या उत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं च वक्ष्यामः ॥

विपमविरुद्धकपापभोजनात्पित्तसूर्याध्वगमनाच्छिरसि च मिथ्यादण्डाङ्कु-
शाभ्यां ताठनानिःसारत्वा वा नेत्राणां पवनः स्थानाद्द्युतः कफपित्ते हृष्यभा-
पादपति नयनयोः । तस्य चक्षुः प्रावृणुते तेन प्रावारकी ॥

तेस्या निदानम्—स्वरकठिनरक्ता कण्डूपिच्छिलपरिश्रा(स्रा)वि च नयनं
भवति । अथ च नयनं सलिलवत्पर्यश्रु भवति ॥

*धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठ. वपुम्नके ॥

१ म. °पातानुप्र° । २ र °सर्वे न° । ३ र. °दृष्टिपिटकास्या व° ।

४ क. °जातिदृष्टि जात्य साध्यामाध्ये नयनव्याधिनिदान सा° । ग. °जातिं दृष्टि
जात्यं साध्यासाध्याये नयनव्याधिनिदान सा° । ५ म °य ॥ अति° । ६ क. तस्य ।

भैषज्यमस्य—पूर्वापरपरिक्षिप्तस्याविलस्य दन्त(न्ता)लानि तस्य *दन्तोरो-
नेऽतिवदस्य चतुर्भिर्विडिशैनेत्रं निर्वृत्य नेत्रमांसचयं शलाकया विद्व्वा शस्त्रेण
च्छिन्त्वा दोषापचयमपनयेत् । ततश्चैनं सैन्धवचूर्णेन मधुसापिम्प्यां पूरयित्वा
वक्षपट्टेन वध्रीपाशपहम् । न्यहात्परं चास्य मुक्तनेत्रस्योद्भ्रमरामलक्यश्मन्तका-
वटप्ररोहाजुनधानीत्वग्भिः सह फदलीफलशालूकानि संक्षुच्य सलिले रात्रिं वास-
येत् । ततः परिपेकं कुर्यात् । अथवा म्रियद्भुमज्जिष्ठादेवदारुत्रिफलाक्षीरेणाऽऽ-
ज्येन संपोष्य वक्षपरिशु(स्रु)तमाश्रोतनं कारयेत् । अथवा त्रिफलारोधमधुकम-
त्स्यण्डिकैरान्तरिक्षोदकसंयुक्तैरेवाऽऽश्रोतनम् । अथवा—चतुरङ्गुलमूलैर्हगजफलेः
सह कल्कपिष्टैरेजाक्षीरसंयुक्तैर्घृतमण्डं विपाच्य नस्यं तपणं चाक्ष्णोः कुर्यात् ।
(†ततो दृष्टिशुद्धिः, व्याधेरुपशमश्च भवति । अथवा—दन्तीद्गुदीवेणुनलश-
रीपश्यामाश्वेतासमुद्रफेनवैदूर्यशङ्खकाचसर्जरसैः सह पेययेत् । ततः सापि-
क्षौद्रसंयुक्तैरज्येत् । मुद्गूतं चातीते निर्वापणार्थमक्ष्णोः परिपेकं पयसा कुर्यात् ।)
अथवा—म्रियद्भुतगरहरीतकपामलकविभीतकहरिद्राशङ्खिनीश्वेतानलमूलानि
कल्कपिष्टान्याजेन पयसाऽञ्जनम् । एतेनाक्षिणी प्रकृतिस्थे भवतः ॥

इति भावारकी ॥

विषमविरुद्धशिशिरगुरुकटुकपापहृक्षभोजनात्, व्यायामात्, व्यवापात्,
अत्यध्वगमनात्, गुरुभारहरणतरणविहरणात्, अतिभोजनाच्च कुप्यति पवनः
करिणः । (परिकुपितः सः) तस्य शिराभिर्बुध्वं प्रपन्नोऽसं विकारमापाद-
यति ॥

ततो वार्यच्छफेनिलमजस्रं श्र(स्र)वति, अक्षि च हृक्षश्यावाश्रवणं भवति ।
तम् “ओदकी” इत्याचक्ष्महे ॥

तस्य प्रशमनार्थं बृहतीमूलोशीरकल्कसंयुक्तं पयो निक्षिप्य दधि कृत्वा
तन्मश्रीयात् । अथोद्भृत्य नवनीतं मञ्जिष्ठारोहिणीपुनर्नवाहरिद्राभिः सह सम्य-
क्पाचयेत् । सिद्धे शीतीभूतं तन्नेत्रयोः सततं परिपेचनं नस्यं च सम्यग्दद्यात् ।
त्रिफलामधुरोधशणवीजहरिद्राप्रपोण्डरीकैरन्तरिक्षोदकसंयुक्तैः परिपेकं कुर्यात् ।
परिपेकेणानेन नीरोगनयनो दृढदृष्टिश्च भवति वारणः । अथवा हस्तिनं यन्न-
यित्वा त्रिभिर्दिवसैर्नयनं विवृत्य मांसोपचयं वडिशेनोत्क्षिप्य शलाकया विद्व्वा

* 'दन्तोपान्तेऽतिवदस्य' इति भवेत् । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

१ ख. °हानोऽति° । २ क. °मूलैः स° । ३ क. °न्याज्येन । ४ क.
°भायाति । ५ ख. °जिष्ठां रो° ।

ततोऽस्य दृष्टिभामं वर्जयित्वा सैन्धवचूर्णेश्च सूक्ष्मपिष्टैः पूरयित्वा मधुसापि-
म्यामवस्थापयेत् ॥

इत्यौदकी ॥

शीतकपापकटुतिक्तरूक्षभोजनात्, रात्रिजागरणादिभिः प्रकुप्यति पवनः ।
स प्रकुपितो नेत्रयोरपन्नः करनयनमुखेभ्यः श्रा(स्त्रा)वपति प्रसक्तमुष्णमम्भः ॥

तेनाक्षि दर्शनं न कुरुते । कुकुडाण्डसंस्थानां च नीलपीतश्यामवर्णानामन्य-
तमेन युक्तां पिष्टिकां जनयति । राजिभिश्च हरितश्यामाभिरावृतनेत्रो भवति ।
तम् 'अण्डाक्षम्' इति विकारं विद्यात् ॥

चिकित्सितमस्य—तं च पटलमेभिरौषधैरनुलिप्य प्रियङ्गुपत्रकमधुकताली-
सपत्रकालानुसारीरोगैः कल्कपिष्टैः क्षीरमासिच्य फलसे व्यवस्थाप्य (*रजन्यां
प्रातः प्रमथ्य नवनीतमुद्धृत्य चन्दनह्रीवैरमधुककालानुसारीकल्कैः सार्धं पचेत् ।
साधुसिद्धमपहृत्य शीतीभूतं नेत्रयोस्तर्पणम् । ततोऽस्य मापपिष्टेन समन्तात्साधु
परिचार्यं वाक्सहस्रं सार्धं वाऽक्षि(क्ष)णि क्षीरपरिपेचनं कुर्यात् । अथास्योदुम्ब-
रशिलाटूनि मधुकरोधप्रपौण्डरीकहरिद्राम्रिकलाभिर्जर्जरीकृत्य नवघटे स्थित-
मान्तरिक्षोदकेन रात्रिपर्युषितेन च नेत्रयोः परिपेचनं कुर्यात् । एतैरुपक्रमवि-
शेषैरण्डाक्षः प्रशममुपगच्छति ॥

इत्यण्डाक्षः ॥

अथ गुरुभारगमनवधवन्धप्रतिसूर्यस्थानाध्वगमनादश्मलोष्ठशाराधानवतां
पर्यां मर्दनाद्वा मिथ्या शिरसि दण्डाद्गुशाम्यामभिघातादतिप्रवातस्थानाद्रक्त-
पवनकफपित्तसंनिपातानां प्रकोपात्पर्यश्रुता भवति ॥

अथ नयनमनिलद्रोपात्परिशुष्कवर्त्मरक्तरूक्षपर्यन्तं घृष्णमाणमिव शर्क-
राभिर्मन्दोष्माशु विद्यजति । भवति च शिशिरजलनिपेवणादतिगुरुवेदनम्,
पित्तोपद्रवात्परिदह्यते नयनमग्निपरिगतवद्भवति । भवति च पीतरक्तारुणानां
वर्णानामन्यतमवर्णम्, विद्यजति तोषमुष्णमजस्रम् । सूर्योदये बलवती चास्य
वेदना भवति । रक्तोपद्रवाद्रक्ताभिष्यन्दि च भवति । कफोपद्रवान्नयनं मलम्बत
इव शूनपर्यन्तं शिशिरपिच्छिलपरिश्रा(स्त्रा)वि गुरुदृष्टि पाण्डुतारकं पटल-

* कपुस्तके धनुराकारमभ्यस्थः पाठ्यति । प्रत्युत विद्युद्धारिहतप्रकरणम्भः
'बहिरक्षोः'—इत्यादि, 'भोजयेधैर्न मृगवराहं कुहूटमहिपमासरससयुकं शाल्योदनं'
इत्यन्तः पाठोऽस्ति ।

विकारि भवति । नागस्य सर्वदोषोपद्रवात्सर्वलिङ्गमनुपक्रमाच्चास्य दृष्टिरुपह-
न्यते काचपटलाभ्यां तं 'काचारुपम्' इत्याचक्ष्महे ॥

चिकित्सितमस्य—तं निवातमगारं प्रवेश्य शीतकपायशीतपटेन प्रच्छन्न-
यनमवस्थापयेत् । अथाजस्रं परिपेचनैर्विगतनयनोष्मणश्चास्य कुर्यादेतेन विधि-
नाऽञ्जनम् । लशुनसमुद्रकेनसैन्धववृद्धतीपिप्पलीः पृथक्पृथक्पेपयित्वा मधुकफ-
पिञ्जकरसकान्सनीलामलकगोपितैर्भधुसंपुक्तैरर्धमासस्थितमौदुम्बरे पात्रे सूक्ष्म-
पिष्टां गुलिकामक्षमात्रां कृत्वाऽञ्जनमभीक्ष्णशः कुर्यात् । अथवा—श्रो(स्रो)-
तोञ्जनसैन्धवविडङ्गहरिद्रामधुसंपुक्तश्रेष्ठमञ्जनमुपदिशेत् । उच्छन्नदृढप्रदृढस्य
काचपटलस्य शस्त्रेण लेखनं कृत्वा शतघौतेन घृतेन पूरयेत् । अथ विशुद्धन-
यनमुपदृढव्रणं चैनमनुपेचयेत् । ततः पञ्चमूलपोनिष्कायेन मधुरगणविपकेन
सर्पिर्मण्डेन भोजयेत् । अथैनं मृगतित्तिरिलावकानां मांसरसेनाऽऽव्याधिप्रमोक्षा-
च्छालयोदनं भोजयेत् । अथ वैद्यो द्विरदं प्रसन्ननयनमुपदृढव्रणं दर्शयेन्नरेन्द्राय ॥

इति काचाक्षः ॥

अथ नायंप्रेक्षी । रात्रिजागरणादत्यध्वगमनादतिभारोद्धहनात्सलिलतरणा-
त्क्षयाच्च रेतसः, दौर्बल्यादतिप्ररोधाच्च कटुकपायविषमविरुद्धभोजनाच्च वातः
प्रकोपमापन्नो नयनवहा शिरा निरुणद्धि ।

ततोऽस्य दृष्टिः प्रच्छाद्यतेऽस्वच्छरूपा च भवति । उच्चैः पादान्विहरति ।
संज्ञपा यातारमनुव्रजति । नायं प्रेक्षत इति नायंप्रेक्षी ।

अथास्य भेषज्यम्—तगरमधुकचन्दनैर्घृतमिश्रैर्घृपयेत् । पर्यागतान्यामल-
कानि पिष्ट्वा क्षीरं च कलसे समावाप्य दधि जातरसं प्रमथ्य नवनीतमुद्घृत्य
पचेत् । चन्दनहीवेरमधुककालानुसारीहरिद्रामञ्जिष्ठारोहिणीपुनर्नवाकल्कैः
साधुसिद्धमपहृत्यानुपेचनं कुर्यात्, नस्यकर्म च । तस्य च मधुघृतसमभाग-
संपुक्तं त्रिकटुकमधुकपिष्टमञ्जनं भासास्थिकेशकांस्परजतकुक्कुटाण्डकपालान्यै-
कध्वं कृत्वा पेपयेत् । ततः थुद्धताम्रकपाले निहितं पिहितमन्तर्धूमां मिर्षीं
कारयेत् । ततस्तया वाजिमूत्रपिष्टया विहितमञ्जनं साधयेन्नायंप्रेक्षी वारण इति ।

तत्र श्लोकः—

एतेन विधिना वैचः पटुर्लघुपराक्रमः ।

साधयेदृष्टकर्मा च नापयेत्पारुष्यमामपम् ॥

इति नायंप्रेक्षी ॥

प्राजनाद्दुःशशलाकाकाष्ठाभिघातादनिकण्ठूपनात्प्रतितोदनाच्च प्रतिनुन्नः
शार्दुर्भवति ।

तस्य लक्षणम्—कलुषपर्यश्रु रक्ततारकं परिशूनान्तं गुरुप्रेक्ष्यं नयनं भवति ।
भिन्ने प्रथमे पटले नयनपरितोपः, ततः श्रा(स्त्रा)वः, श्यावता गुरुत्वमुष्णता
च भवति । द्वितीये पटले चानुपटलस्य भेदे पिच्छिलफेनोदकवर्णपरिश्रा(स्त्रा)वः ।
तृतीये सवेदनं पीतारुणत्वं च । चतुर्थे पटलेऽत्यन्तवेदना रुधिरश्रा(स्त्रा)वो
नयनविनाशश्च भवति ।

तत्र श्लोकाः—

प्रथमे नेत्रयो राजन्सरागं तीक्ष्णवेदनम् ।
सम्यक्प्रच्छाद्य दृष्टिं वा भूयश्चास्य भवतेपेत् ॥)
सर्वत्र च परीदाहः श्वपथुः संनिमीलनम् ।
वेदना दृष्टिनाशश्च परिभाषश्च लक्ष्यते ॥
द्वितीये पटले भिन्ने कृच्छ्रसाध्यं विनिर्दिशेत् ।
तृतीये पटले भिन्ने पाप्यमत्र विनिर्दिशेत् ॥
चतुर्थे पटले भिन्ने असाध्यं संप्रचक्षते ।
सत्रणं शुक्रमुत्पन्नमसाध्यं तु प्रकीर्तितम् ॥

सर्वत्र चिकित्सितम्—अस्य श्लोकपा वितृप्य नयनं मधुसर्पिर्भां पूरयेत्,
घहुशः क्षीरवृक्षाणां त्वाग्भर्जर्जरीकृताभिर्निशि पर्युषिताभिर्नवं कलसं प्रपूर्य
तस्मिन्कलसे क्षीरमासच्य द्वितीयेऽह्नि मथीयात् । निष्पन्नं नवनीतमुद्घृत्य
तच्छतघोतं कृत्वाऽनेन मधुमुक्तेनाभ्यक्षयेत् । अक्षिपरिपेकश्यास्पाजाक्षीरशक-
रोदकेः शीतेः प्रपीण्डरीरुमधुकापन्नकरोधोक्षीरमक्षिष्ठाभिश्चान्तरिक्षोदकपर्युषि-
ताभिः परिपेकयेत् । पृथमूलामलकालतलमाक्षिष्ठाक्षीरकल्केर्बहिरालेपयेत् ।
भाजेन पयसा भद्रदारुमुस्ताप्रपीण्डरीकमधुकेष्टुतं सिद्धं तर्पणं नस्यं च दद्यात् ।
तरुणोदुम्बरमधुकदेवदारुमाक्षिष्ठाचन्द्रनकालानुसायाकल्केर्भृष्टसमुत्तैरञ्जनम् ।
अथ शुक्रता विन्दुर्वा स्यात्, याश्चमधुघृतसैन्धवैर्लेखनं शस्त्रेण वा ॥

तत्र श्लोकः—

प्रतिनुन्नमिमं व्याधिमागन्तुं नेत्रसंभवम् ।
साधयेत्कुशलो यः स पूजामर्हति पार्थिवम् ॥
इति प्रतिनुन्नो नाम नेत्ररोगः ॥

परकर्मपित्ततरुतटावहतमक्षिन्त्येपदत्तमित्याचक्षते ॥

तस्य निदानम्—उष्णाश्रुश्रा(स्त्रा)वः, श्वपथुर्वेदना दाहो गुरुत्वं रक्तता
संनिमीलनं चाक्ष्णोः ॥

तस्य सिताजकर्णप्रपौण्डरीकमधुककालानुसायारोप्रैः क्षीरेणाऽऽजेन संयो-
ज्यावश्रोतनम् । हृतोष्मणश्चास्य मधुसैन्धवसंयुक्तेन नवनतिनाञ्जनमिति समानं
पूर्वेण । पपसश्च परिपेकः । गोजशकृत्काण्डशः कल्पितं पालाशपत्रपरिवेष्टितं
वह्निसिद्धमञ्जनं कुर्यात् । वटप्ररोहचन्दनदेवदारुहरिद्राप्रपौण्डरीकसारिवारोहि-
णीकालानुसायौशीरपिष्टैर्मधुसंयुक्तैरञ्जयेत् । रसाञ्जनतरुणौदुम्बरमधुकसितक-
र्णकैः पिष्टैः क्षौद्रघृतसमन्वितैरञ्जयेन्निष्पेपहतम् ॥

तत्र श्लोकः—

निष्पेपहतमित्पाहुर्वारणं तु चिकित्सकाः ।

यथोक्तसाधुकारी च सिद्धकर्मा सुपूजितः ॥

इति निष्पेपहतरोगः ॥

अशनेः संनिपातनिरीक्षणाद्विष्य व्यापद्यते दृष्टिः । मांसपेशी च निष्ट-
व्यता च भवति तं प्रत्यारूपेयं 'विद्युन्निपातहतम्' इत्याचक्ष्महे ॥

तत्र श्लोकः—

विद्युन्निपाततश्चक्षुर्हतं यस्य तु हस्तिनः ।

असाध्यमिति तं विद्यादृष्ट्वा च परिवर्जयेत् ॥

इति विद्युन्निपातहतः ॥

अथाङ्गपतिरवेक्ष्य द्विरदानश्रुपरिगतलोचनान्पककटककर्णकपोलोष्ठप्रतिमान्भ-
गवन्तमुवाच पालकाप्यम्—'भगवन्को नामायं व्याधिः, किमात्मकः, कथं
वोत्पद्यते, किं वाऽस्य लक्षणं चिकित्सितम्' इति ॥

अथ ऋषिरुवाच—'राजन्विद्युद्धारिहतो नामैष व्याधिर्वातपित्तात्मकः शीता-
भितापप्रभवः परिकर्मापचारात्प्रादुर्भवति । तस्याभितापसंस्थानघर्माध्वगमनभा-
रवहनाग्निपनमुष्णे चातिकर्मप्रयोगात्, गजसंनिपाताच्च स्नेहावसिक्तस्य घर्मा-
वस्थापनमतिकर्मप्रयोगशारदस्येति ॥

तत्रैवमादिभिस्तप्तो गजः क्लाम्यति, करवदनाभ्यां वमथुमुत्सृजति, परिवी-
जते दंशमशकावृत इव व्यक्तश्रवणकरलाङ्गुलैः ॥

'तथाविधमवेक्ष्य द्विरदं वैद्यस्यानस्थं पक्ष्यापक्ष(?)मुभयतो लब्ध्वाऽऽलानम-
नुवर्तयेत् । अथैनं विगतवमथुक्कमवेक्ष्योत्थोप्य शिशिरपद्भुजवालुकापांशुभिरव-
कीर्यं प्रकामं जलकृवलकदर्भहरणेपूत्सृजेत्, हरितं च नृणमुपाहरेत् । अथैनं
विगतश्रममवेक्ष्य सलिलमवगाहयेत् । तत्र चैनमनुवृत्तं नृणैकूर्वान्दुककाष्ठकव-

१ क. क्षीरेणाऽऽजेन । २ क. °क्तमधु° । ३ क. °धिर्वर्तते पि° । ४ क.
पक्ष्मयक्ष्म मु° । ५ क. °त्याय शि° । ६ क. °णवर्चोदुक° ।

लकुवलानामन्यतमेनोद्घृष्य सुप्रक्षालितशिरसं व्यपगतोष्माणमानयेत्स्थानम्,
मतिच्छादयेच्च कवलैरिति । अत्र श्लोकः—

अवेक्षितव्या द्विरदाः सततं परिकर्मिभिः ॥

बन्धुस्नेहेन संयुक्तैर्हृदयैः क्लमवाञ्जितैः ॥

तत्र केचिदभितप्तमज्ञानत्वराम्भ्यां द्विरदमवगाहयन्ति सलिलम् । ततोऽस्य
स्वेदनिरोधात्सलिलपानादूष्मणश्चाप्रमोक्षाद्दर्मपरिगतदेहत्वादनिलः प्रकुप्यति ।
अथ पवनकोपाच्छेपदोषप्रकोपः । तत्रान्नेपत्वात्पित्तप्रकृतादायानिल ऊर्ध्वमा-
गत्य शिरः संतापयति । तत्संतापादश्रुगमनमवगूढनं च नेत्रयोर्भवति । कटव-
दनकर्णकरशुद्धाभागापाकः, तस्य मुकुमारप्रदेशपाकश्च स्यात् । प्रस्तब्धकरक-
र्णप्रतिमानः पर्यश्रुत्यर्थं भवति । तस्य यदा नेत्रयोः पटलमुत्थितं बहलमन-
ल्पपरिदोषमनश्रु विगतोष्म च भवति, (तदसाध्यं विद्यात् । विपर्यये साध्यम् ।
अथ प्रदेशानामस्यैकरात्रं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा गूनभावः स्तम्भश्च भवति) तृती-
यचतुर्थयोरद्भोः स्फोटोद्गमस्त्वग्भेदश्च भवति ॥

अत ऊर्ध्वं तत्र च साध्यमुपाचरेत्, सात्स्यसत्त्वदेशकालवयःप्रकृतिविधिज्ञो
वैद्य एभिरुपक्रमैः—तं निवातमगारं प्रवेश्य दधिर्मस्तुसौवीरकमृदितेन सर्पि-
पाऽभ्यज्य ततः पर्युपितजलपूर्णांश्चन्दनोशीरसारिवाकिंजल्कसंयुक्ताञ्छिरसि
घटान्शोतयेत् । पद्मकरोभमधुकमृद्धीकोशीरशर्करामञ्जिष्ठाचन्दनसारिवाप्रपौ-
ण्डरीकहीवेरत्तगरपत्रामलकविभीतकहरीतकीसितकाणिकानां शीतकपायपरि-
पिक्तनयनं प्राक्सूर्योदयाज्जलमवगाहयेत् । तत्र चैनमनुवृत्तं यथाकालं सुखम-
वस्थाप्य पुनरुत्तार्य बहिरङ्गोस्तिलकरवीरामलकचन्दनकशेरुकत्रिशमृणालो-
त्पलसारिवामधुकनलवज्जलकुमुदकहूलारताभरसमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीकहीवेरत्तगर-
पत्रैलालोधोशीरमांसीक्षीरीणां त्वग्निभः क्षीरपिष्टाभिरालिप्तनयनं पूर्वोक्तेन सर्पि-
पाऽभ्यज्य प्रच्छन्ननयनमवस्थापयेत् । प्रदापयेच्चास्मै भव्यपारापतमृद्धीकापन-
सदाहिमामलकलकुचपरूपकपीलुपियालवदरराजादनसंयुक्तं शकुमन्थं सशर्करं
यानि चान्यानि शीतानि तेषां त्वग्रसैः कसेरुकोत्पलविसमृणालेक्षुशालिकाः
सर्वे च यवसमौदकं मत्स्यण्डिकागर्भमाहारयेत् । तैश्च प्रदेहः । अथवा—वेत-
सार्जुनकदम्योशीराजकर्णक्षीरवृक्षतिलकरवीरोत्पलपद्मकलकैः सघृतः प्रदेहः ।
अथ विगतोष्मणः सर्पिषा मधुना चाञ्जनं कार्यम् । अजाक्षीरेण शणवाञ्जमधु-
सर्पिषुक्तेन पूर्वोक्तैश्चोपधैः सू(शु)तशीतैः परिपेकः सदा भवेत् । तत्र दृष्टिविगतो-

* धनुराकारमध्यस्थः पाठः कपुस्तके न ॥

१ क. °सं विग° । २ क. °मधु सी° । ३ क. °पेरुयेत् ।

ष्माणं व्रणीभूतां द्विव्रणीयवदुपाचरेत् । नेत्रयोश्चास्य पटलचिकित्सा कार्या ।
अथ विशुद्धनयनमुपरूढव्रणं चैनमुपसेचयेत् । नस्यं देयं चास्य पञ्चमूलद्वयनि-
ष्कायेन मधुरगणविपकेन सापैर्मण्डेन । भोजयेच्चैनं मृगवराहकुक्कुटमहिपमांसर-
ससंयुक्तं शालपोदनमाव्याधिप्रमोक्षात् । अथ वैद्यो द्विरदं प्रसन्नत्वग्रोमनयनं
समुपरूढव्रणं दर्शयेन्नरेन्द्राप, इति ॥

तत्र श्लोकः—

विद्युद्धारिहतं नाम पित्तानिलसमुद्भवम् ।
साधयेन्नेत्ररोगं यः पूज्यः स्पात्स भिषग्वरः ॥
इति विद्युद्धारिहतः ॥

यथि तक्षयांशुवालुकोपलवति वलवदृष्मपरिगतसर्वशरीरस्य वार्यलभमान-
नस्य स्वेदोऽन्तर्गतो नेत्रावरोधी भवति। तमावृतदृष्टिमसाध्यम् 'ऊष्मापरिग-
तम्' इत्याचक्ष्महे ॥

तत्र श्लोकः—

ऊष्मापरिगताविष्टमक्षि नागस्य दूषितम् ।
तदृष्ट्वा वर्जयेद्द्वैद्योऽसाध्यमित्येव शास्त्रवित् ॥
इत्यूष्मापरिगतः ॥

तीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारकपापकटुकविषमविरुद्धभोजनाच्च वातपित्ते प्रकु-
पिते हस्तिनस्तस्य शिराभिरूर्ध्वमागत्याक्षि क्लेदयतः, तत् 'वर्त्मक्लिष्टम्' ॥

तस्य विज्ञानं श्रवणपाको दूषिकोद्रमश्च भवति वर्त्मनः ॥

तस्य साधनमुपदेक्ष्यामः—काशमर्षोशीररोधकशर्कराद्राक्षादारुद्विरिद्राभि-
रञ्जनम् । पयसो वाऽऽश्रोतनम् । त्रिफलां च मधुसंयुक्तामञ्जनं कुर्यात् । भैष-
ज्यविधिरस्य व्याख्यातः ॥

तत्र श्लोकः—

अनया क्रिपया युक्तं वर्त्मक्लिष्टं यथाविधि ।
साधयन्सिद्धिमाप्नोति कर्मसूत्रविशारदः ॥
इति वर्त्मक्लिष्टम् ॥

मधुराम्ललवणभोजनाच्छ्रो(त्स्रो)तसा कफपित्तसंभवेन पवनोत्पीडितेनानि-
मिपतोऽधिकं छाद्यते दृष्टिः ॥

पकं चाश्रु(स्रु)मश्च(स्र)वति तं 'श्रो(स्रो)तोन्धम्' इत्याचक्ष्महे ॥

चिकित्साऽप्यस्य—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुक्ष्मेपगृद्धीकुमुदनलिनोत्पलाशकु-

सुमसारिवामधुकचन्दनैः क्षीरसिद्धं घृतं नेत्रयोस्तर्पणं नस्पं च सम्पदद्यात् ।
अथस्ताम्ररजतकनकमधुकस्फटिकतरुणोदुम्बरकतकामलकमधुसर्पिर्भिरञ्जयेत् ।
पयसा च परिपेकः । इति ॥

तत्र श्लोकः—

योगमानेन यः कुर्यात्परिपेकाञ्जनादिकम् ।

नस्याञ्जनक्रिपां वैद्यः स श्रो(स्रो)तोन्धं निवर्तयेत् ॥

इति श्रो(स्रो)तोन्धः ॥

स्निग्धमधुरगुरुशिशिरगुडदधितिलपल्लमत्स्यमांसभोजनादव्यापामाच्च कफः
मृद्धिमाप्नोति ॥

स नेत्रघोरापन्नः पिटिकाभिरावृणोति वर्त्मनी जलबुद्बुदाकाराभिः, तं
'बुद्बुदी' इत्याचक्ष्महे विकारम् ॥

तस्य भेषज्यम्—प्रावारक्पुक्तेन विधानेन यन्नपित्वा तथैव विडिशेन नेत्रं
विवर्त्य मार्कवरसेन बुद्बुदमाश्रोत्याभीक्षणशः शस्त्रेण च्छेदयेत् । ततः प्रपौण्डरीक-
मधुकचन्दनोशीरशीतशिवागुरुकालानुसार्पासुनिपण्णकैर्वा पकं घृतं नस्पं दद्या-
त् । तर्पणं च नेत्रयोः समुद्रफेनशङ्खनाभिर्शर्कराभिर्मनःशिलायुक्ताभिरञ्जयेत् ।

तत्र श्लोकः—

इत्येष बुद्बुदी नाम य एनं साधयेद्भिषक् ।

शास्त्रोद्दिष्टेन विधिना स भवेत्साधुपूजितः ॥

इति बुद्बुदी ॥

अथ यदाऽत्यर्थं रूक्षाहारो जाङ्गलपवसोपसेवी, उष्णोऽध्वानमभिमपद्यते ।
तदाऽस्य वायुर्ध्वगतः श्लेष्मपित्तशोणितान्पादापाह्णोर्वेदनामत्यर्थं करोति ॥

न च पवसमभिलपति, तम् 'अक्षिपाकम्' इत्याहुः । तद्यदि शोणितं पूयं
वा श्र(स्र)वति, तस्य तदा सिद्धिर्न विद्यते । विपर्यये तु शुद्धजलश्रावी(स्त्रावि)
साध्यम् ॥

अथास्य निवातस्थस्य क्रियारम्भः कर्तव्यः । ततोऽस्य मज्जिष्ठां विश्वभे-
पजं रोहिणीं च पिष्ट्वा तैलं विपाच्यते । तेन तैलेन नस्पकर्म कुर्यात् । तस्य
पिप्पलीसैन्धवश्यामाककुलत्पहरेणुकैलारोभागरुचन्दनानि समभागानि पयसा
संपोष्य सर्पिः पाचयेत् । तेनास्य तर्पणं नस्पकर्म च कुर्यात् । तस्य पिप्प-
लीसैन्धवश्यामाककुलत्पादीनि समभागानि पिष्ट्वा मधुसर्पिपा युक्तमेतदद्याद-
ञ्जनम् ॥

तत्र श्लोकौ—

असाध्यः शोणितश्रा(स्त्रा)वः पूयं वा श्र(स्त्र)वते यदि ।

न तत्र कुर्याद्भिषज्यं तत्र सिद्धिर्न विद्यते ॥

विपरीते तु कर्तव्या क्रिया गजहितैपिणा ।

यथोक्तौपधकल्पेन सोपचारः प्रयत्नतः ॥

इत्यक्षिपाकः ॥

त्रिगन्धमधुरघनगुरुशिशिरलवणाम्लातिभोजनादव्यायामादानूपतृणकवलकु-
वलयक्षणाच्च प्रवृद्धः श्लेष्मा *मारुतोद्भूतश्चक्षुरापन्नः श्वेतपटलत्वाय कल्पते । तं
'पटलाक्षम्' इति विद्यात् ॥

तस्योपक्रमम्—त्रिफलात्रिकटुकलोध्रैलवालुकैः ससैन्धवैर्मधुमिश्रैरञ्जयेत् ।
इन्दुदाशमन्तककतकफलमनःशिलासमुद्रफेनशङ्खनाभिसमुद्रमण्डूकीविदुमताम्रक-
नकरजतमणिभिरञ्जनम् । उत्सन्नदृढमरुदपटलस्य चास्य सैन्धवलवणचूर्ण-
लेखनम् । तेनासिद्धौ वर्तमोद्घृत्य विडिशैर्यथावच्छिन्नेण पटलमथैनं छेदयेत् ।
तत्र श्लोकौ—

विवर्त्य नेत्रे नागस्य पूर्वं सम्पग्वितानयेत् ।

एनं सामुद्रपत्रैस्तं विडिशैश्च ततो लिखेत् ॥

पूरयेन्मधुसार्पिण्यामथैनं वस्त्रसंवृतम् ।

सप्तरोत्रस्थितं चाक्षि पूरयेदञ्जयेत्ततः ॥

इति पटलाक्षः ॥

अथाभिघातादूर्ध्वं तिर्यग्द्वाराजिदण्डाकृतिर्नयनमावृत्य तिष्ठति । तमन्ये
'दण्डाक्षम्' आहुः । 'नीलिका(क्ष)म्' इत्यपरे ॥

तस्यपूर्ववर्द्धिवर्त्यं नयने विडिशेनोत्क्षिप्य शलाकया विद्ध्वाऽछेणापहरेत् ।
पञ्चमूलयोर्निष्काथेन मधुरगणविपक्वेन पयसा च घृतं पक्त्वा नस्पकर्म तर्पणं
चास्य कुर्यात् । समुद्रफेनशङ्खसैन्धवसर्जनिर्पासैर्मधुसार्पिण्युक्तैरञ्जनं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

अञ्जनानि यथोक्तानि तर्पणालेपनानि च ।

अवस्थामथ विज्ञाय तत्र कर्म समाचरेत् ॥

इति दण्डाक्षः ॥

* 'मारुतोद्भूतः' इति भवेत् ।

अथ पदाऽत्पर्यगुरुभोजनात्प्रवृद्धश्लेष्मा मारुतोद्धृत ऊर्ध्वं तमादाय नेत्रा-
नुसारगतिभिः शिराभिरनुनीतः श्वेतसूत्राकृतिना सूक्ष्मेण कृमिणा नयनमावृतं
करोति । तदा 'मुञ्जः' इत्युच्यते कफकृतो व्याधिः ॥

तस्य लक्षणम्—वेदना श्वयथू रक्तताम्रश्रा(सा)त्रो नेत्रस्याप्रतिक्रियया
श्वेतभावः । प्रथमे पटले विचरल्लक्ष्यते सूत्रमन्तर्मणिगतमिव व्यक्ताव्यक्तोऽनव-
स्थितः । द्वितीये पटले नातिविचारी स्थूलतरः । तृतीये पटले रैकासितहा-
रिद्राणां वर्णानामन्यतमं भजतेऽसाध्यः । चतुर्थे पटले गते मुञ्जे दृश्यते नयन-
मग्निपरिगतवत्ताम्रराजिभिरावृतं भवति । प्रापशः सर्वेषामेव चतुष्पदानां दृष्टि-
हरः । न शस्त्रादृतेऽस्य सिद्धिरस्ति ॥

तस्य गात्रापरपरिक्षिप्तस्यालानितस्य दन्तोदान्त्यं निरुद्धीतस्यापयामितस्य
नयनं विडिशैर्विवर्त्यं व्रीहिमुखेन शस्त्रेण सूत्रवेष्टितेन तिलमात्रावशिष्टेनार्धपव-
विस्तारेण दृष्टिभागं वर्जयित्वाऽपाङ्गभागस्थं सूत्रवच्चलितं कृमिं संचरन्तमभितः
प्रथमत एव विध्येत् । पंक्ष्माणि वा विशति । शस्त्रं वाऽप्यनुवेष्टति, मुखं वा
भजति किंचिदुपहृतम् । वदिशेनोद्धरेन्मुञ्जम् । सम्यग्विबद्धमेव विद्यात् । (*त-
तस्तमुष्णोदकपूर्णे सुवर्णपात्रे प्रक्षिप्य संचरन्तं राज्ञो दर्शयेत् । सप्तरात्रादूर्ध्वं
दृष्टिद्रवं पिबति च, तमसाध्यं विद्यात् ।) क्षते शस्त्रविधौ बहुशः परिपेचये-
न्नयनमासवेन मधुना । यन्नपुक्तमाच्छाद्य मुखं वाससा निवातस्थं स्नेहपानैर्धूप-
नैश्चोपक्रमेत् । सर्जार्जुनकदम्बपुष्पहिङ्गुसर्वगन्धसर्जरसैर्घृतसंपुक्तैर्धूपयेत् । पया-
क्रमं मधुपर्णीतैलपर्णीपृथक्पर्णीभिस्तैलं पक्त्वा प्रातः स्नेहं भोजयेत् । एनं च
पापयेत् । शिरश्चास्य शृतेनैव स्नेहेनावसिञ्चेत् । गिरिकाणिकामूलपिप्पलीसै-
न्धवैः पिष्टैर्मधुसंपुक्तैरक्षयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

विधिना नेत्रमुञ्जे तु क्रियाभिः समुपाचरेत् ।

क्षिप्तं प्रमुच्यते रोगात्प्रकृतिस्थश्च जायते ॥

इति मुञ्जः ॥

अथ पैदां गजनयनमुपहतमतीव कफपवनपित्तानामन्यतमेन श्लेषेण सर्वैर्वा
विविधवर्णैः शबलैर्वा सितासितनीलपीतरक्तारुणैर्वा कृमिभिश्चितम्, तदा 'मुञ्ज-
जाल' इत्युच्यते ॥

† 'दन्तोपान्तं' इति भवेत् । * धनुराकारमध्यस्थः पाठः कपुस्तके न ।

१ क. °द्रुतमा° । २ क. रक्तसि° । ३ क. यक्ष्माणि । ४ क. पाचयेत् ।
५ क. ख. सृतेनैव । ६ क. यथा ।

तत्र वातात्परुषाः श्यावाः, पित्ताद्धरितनीलपीताः, कफाच्छ्रेताः, शोणिता-
द्रक्त्वारुणाः, संनिपाताद्बहुविधवर्णाः शबला वा राजिमन्तो भवन्ति ॥

तत्र नीलासितपीतारुणहरितरक्तानां चिकित्सा नास्ति । सप्तरोत्रस्थितैः
कृमिभिः श्वेतोपलवदक्षि भवति, तदप्यसाध्यम् । परिशिष्टानामस्ति चिकित्सा ॥

मुञ्जजालेऽपि मुञ्जविधिः कार्यः । क्षीरदधिपल्लसिन्दुवारमूलकबीजामलक-
कालिकानिर्गुण्डीरोहि तकमत्स्यैः कथितैः सुस्वोष्णैर्घृतमण्डाम्यक्तं शिरः प्रलि-
म्पेत् । मधुसंसृष्टं तन्दुलोदकं पाययेत् । हरेणुकैलामेपगृद्धीरोभागुरुदेवदारुश्वे-
तापिप्पलीभिरामलकरससंयुक्ताभिर्घृतमण्डं विपाच्य नस्यं तर्पणं च नेत्रयोः
कुर्यात् । (ःमेपगृद्धीश्वेतपाकीतगरहरेणुकाशिमुनीलिकागिरिकार्णिकाञ्जलिका-
रिकाश्वेताश्यामामूलानि सलिलेन पिष्ट्वाऽञ्जनं कुर्यात् ।) हरिद्राद्वपनिम्बपत्र-
मञ्जिष्ठाहरितालमनःशिलामापपर्णाभिस्तैलं पक्त्वा नस्यं दद्यात् । मधुकमधु-
च्छिष्टप्ररोधमञ्जिष्ठामनःशिलाजतुकुकुटमेदोभिः पानार्थं धूपः कार्यः । लघ्नाञ्ज-
नपिप्पलीफणिज्जकरसकांस्यनील्यामलकरसगोपित्तेर्षपासंख्यं पृथक्पृथक्पिष्ट्वा
कृमिनाशनमञ्जनमिति ॥

तत्र श्लोकः—

इमं विधिं विधिज्ञस्तु यः कुर्यात्सुसमाहितः ॥

यथासाधु समुद्दिष्टं मुञ्जजालात्स मोचयेत् ॥

इति मुञ्जजालः ॥

उष्णाम्ललवणकटुकगुरुरूक्षान्नभोजनादतिव्यापामांश भवति रुधिरं कुपि-
तम्, तदाऽऽनिलावधृतमूर्ध्ववाहाः सिराः प्रपन्नं निरुणद्धि चक्षुः । तेनास्य नयने
राज्यः सपरिश्रा(त्ता)वा भवन्ति । शूनवर्त्मनी चाक्षिणी भवतः । तं 'लोहिता-
क्षम्' इत्याचक्षते गजस्य नयनविकारम् ॥

तस्य साधनम्—लोध्रमधुकप्रपौण्डरीककलकैः समस्तैरेवाऽऽश्रोतनम् ।
अञ्जनं मधुघृताभ्यां कारयेत् । घृतमण्डेन नस्यं कुर्यात् । स्थानं सुशीतलम् ।
वारिपूर्णांश्च घटाः शिरसि वंशे च परिश्रा(त्ता)व्याः । इति ॥

तत्र श्लोकः—

घृतपानैस्तथाऽभ्यङ्गैः स्निग्धैश्च रसभोजनेः ।

यवसैर्मधुरैश्चैव लोहिताक्षं प्रसाधयेत् ॥

इति लोहिताक्षः ॥

* 'धनुराकारमध्यस्थः पाटो नैव कपुलके ॥

१ स. °रात्रिसि° । २ स. °निलविधु° ।

वातपित्तप्रकोपादजीर्णाम्लविदग्धरूक्षाहारस्पोर्ध्वभेवानुश्रित्य पिटका भव-
न्त्युष्णा नेत्रानुगताः, तस्मिन्नुन्मीलयितुमशक्तः । अर्धाक्ष्णोर्वा पश्येत् । तं
'पिटकाक्षम्' इत्याहुः ॥

तस्य चिकित्सितम्—मधुसैन्धवाभ्यां लेखनम् । श्रीपर्णाविरुणानि चोतूखले
क्षोदयित्वा तस्मिन्विश्रा(स्त्रा)व्य तोयमजाक्षीरयुक्तः परिपेकः । मधुसैन्ध-
वक्षुप्याहुरोधैरञ्जनम् । तस्येदं भैषज्यम्, मधुसपिंभ्यामञ्जनम्, घृतमण्डेना-
भ्यङ्गः शिरोनपनस्य । पानभोजनानि नस्य कर्म च कुर्यात् । निवाते स्थाने
शैत्या वाऽस्य करीषेण सुस्नामसंबाधाम्—इति ॥

इति पिटकाक्षः ॥

तत्र श्लोकाः—

बेलं हि मूलं राज्यस्य चतुरङ्गमिहोच्यते ।
तत्रापि च गजाः श्रेष्ठाः विज्ञातव्या नराधिप ॥
तेषामिन्द्रियरक्षार्थं यत्नं कुर्याद्विचक्षणः ।
इन्द्रियाणां हि सर्वेषां चक्षुरेवोत्तमं स्मृतम् ॥
अन्धत्वात्सर्वनाशः स्याद्द्वारणानां विशेषतः ।
तस्मात्सर्वात्मना कार्यमुत्तमेन्द्रियरक्षणम् ॥
इत्यक्षिरोगा विधिवत्सनिदानचिकित्सिताः ।
पृच्छते रोमपादाय विंशतिः परिकीर्तिताः ॥
महारोगमिति मया यत्ते स्थानं प्रकीर्तितम् ।
तत्समाप्तमिहाध्याये प्रथमं शास्त्रनिश्चयात् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाभवचने महारोगस्थानेऽक्षिरोगाध्याय

॥एकोनविंशः (पोऽष्टादशः) ॥ १८ ॥

समाप्तं चैतन्महारोगरथानं प्रथमम् ॥

॥ 'एकोनविंशः' इति त्वसंगतमेव प्रतिभाति, पूर्वं संग्रहाध्याये प्रथमस्थानेऽ-
ष्टादशानामेवाध्यायानां परिगणितत्वात् । प्रसङ्गतो ज्वरहेतुविनिश्चय—स्वेदु—शान्ति-
रसाध्यायानामधिकानां सत्त्वेऽपि 'ज्वरहेतुविनिश्चयाध्याये संख्याङ्कोल्लेखः, स्वेदशान्ति-
रसाध्याययोर्न' इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।

१ क. 'नुसृत्य । २ क. तन्निमीड' । ३ क. शय्यायां । ४ क. न.
श्लोकः— । ५ क. बलि । ६ क. मूत्र ।

अथातः क्षुद्ररोगस्थानं द्वितीयमारभ्यते ।

अथ वमथुरोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 वारणानां वमथवः संभवन्ति कथं मुने ॥ १ ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च लक्षणं तद्वीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 वमथुर्द्विविधो ज्ञेयो दोषैरागन्तुरेव च ॥
 भवेदामाशयस्थानात्सर्वा छर्दिर्नराधिप ॥ ३ ॥
 हृदये पार्श्वयोः कुक्षौ पीडा वातेन जायते ॥
 फेनिलं छर्दयत्पार्तो नीलं श्यावं च भूरि च ॥ ४ ॥
 आदौ विरेचनं कार्पमस्य लङ्घनमेव च ॥
 अधोभागीकृते दोषे छर्दिंराशु निवर्तते ॥ ५ ॥
 मधुना क्षमपाचूर्णं भोजयेच्छर्दिनाशनम् ॥
 मृत्निग्धैर्जाङ्गलसैः कौलत्पैश्चैव भोजयेत् ॥ ६ ॥
 अनेन विधिना राजंश्छर्दिर्नश्यति वातिकी ॥
 (*अम्लमुष्णं च नीलं च हरितं पीतकं तथा ॥ ७ ॥)
 पित्तात्प्रच्छर्दयत्पार्तो मुहुर्भवति दुर्मनाः ॥
 दाहोऽस्य हृदये कण्ठे शरीरे चोपजायते ॥ ८ ॥
 चन्दनामलकानां च रसं क्षौद्रेण पाययेत् ॥
 पिप्पलीचूर्णमुद्वं च मधुना सह भोजयेत् ॥ ९ ॥
 जम्बूप्रवालमरिचं यष्ट्याह्वं नीलमुत्पलम् ॥
 क्षौदयित्वा कपायं च शीतलं पाययेद्भजम् ॥ १० ॥
 शर्कराघातकीचूर्णं तथा यष्ट्याह्वमुद्वयोः ॥
 समालोह्याथ मातङ्गं पाययेत्तन्दुलाम्बुना ॥ ११ ॥
 सहस्रासं घनं श्वेतं कफाद्रमति पिच्छिलम् ॥
 हृष्ट्रोमा सलवणं क्षौद्रेण सह भोजयेत् ॥ १२ ॥
 (†सन्धोपं त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण सह भोजयेत् ।)

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुलके । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव सपुलके ॥

१ क. श्यावं । २ क. नन्दना° । ३ क. °णं शीतविद्वेषिभोजनम् । स° ।

दधित्थं पिप्पलीं चैव मरिचं च प्रदापयेत् ॥
 जम्बूप्रवालमरिचं यष्ट्याह्वं नीलमुत्पलम् ॥ १३ ॥
 पिण्डोऽयं मधुना सार्धं क्षौद्रेणैव दुरालभाम् ॥
 शिरीषपल्लवान्क्षुण्णान्युक्तांस्त्रिकटुकेन च ॥ १४ ॥
 मधुना भोजयेन्नागं क्षिप्रं वमथुनाशनम् ॥
 मदिरां मधुसंश्लिष्टां पापयेच्च चिरस्थिताम् ॥ १५ ॥
 कपायं कटुकं तिक्तं कारयेत्पानभोजनम् ॥
 संनिपातोद्भवः सर्वैस्तुल्यलक्षणसाधनः ॥ १६ ॥
 कीर्तितो दोषजो ह्येष आगन्तुरथ वक्ष्यते ॥
 वृश्चिकं कृकलासं वा सर्पं शतपदीमपि ॥ १७ ॥
 भण्डूकं भ्रंवलकं वा कीटानथ विपान्वितान् ॥
 अज्ञानात्कवलैः सार्धं यदि भक्षयति द्विपः ॥ १८ ॥
 जायते वमथुस्तस्य तेन जीवति वा न वा ॥
 जहाति सद्यः प्राणांस्तु भक्षयित्वोरगं द्विपः ॥ १९ ॥
 वारि लोहितसंश्लिष्टं विशुद्धं वाऽपि लोहितम् ॥
 यदि प्रच्छर्दयेन्नागो न स जीवति तादृशः ॥ २० ॥
 नीलं प्रच्छर्दयेद्धारि यदि तच्च सपिच्छिलम् ॥
 विपजग्धं वदन्त्येनं तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ २१ ॥
 पूतिकां च विवर्णां वा कृष्णां वा पूतिगन्धिकाम् ॥
 अजस्रं स्रवते धारां तमसाध्वं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 उष्णां प्रस्रवते लालां यवसं यदि स्वादति ॥
 अविवर्णामपूतिं च स तु शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २३ ॥
 पलानि लवणात्पञ्च विंशतिं च रसाञ्जनात् ॥
 लामञ्जाच्च बृहत्पयोश्च नागरात्सिन्दुवारितात् ॥ २४ ॥
 तन्दुलीयकमूलाच्च नागराद्रजनीद्वयात् ॥
 तैजोवत्याश्च कुष्ठाच्च रोधाच्चैवलुवालुकात् ॥ २५ ॥
 पिप्पल्येलाहरेणुभ्यः प्रियङ्गुभ्यः कुटन्नटात् ॥
 अर्थादकीपान्भागांस्तु शृङ्गूमाच्च संहरेत् ॥ २६ ॥
 सक्षौद्रं चूर्णमेतेषां नवे कुम्भे विनिक्षिपेत् ॥
 सजिह्वातालु सगदं मुखमेतैः प्रलेपयेत् ॥ २७ ॥

एतेनैव च चूर्णेन पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 वमथो विपसंसृष्टे श्रेष्ठमेतद्वि भेषजम् ॥ २८ ॥
 निर्विषं वमथुं चैनं योगैरेभिरुपाचरेत् ॥
 शालिलेश्वररुजानां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रं भोजयेत्पिण्डं युक्तं त्रिकटुकेन च ॥
 नागस्य वमथुः क्षिप्रं पिण्डेनानेन शाम्यति ॥ ३० ॥
 पटोलीं काचमाचीं च मुद्गैः सह विपाचयेत् ॥
 सतैललवणं यूपं पापयेद्भोजयेद्वि तम् ॥ ३१ ॥
 सारिवां गृह्णवेरं च द्वे सह रोधमेव तु ॥
 म्रियद्गुं चैव ससौद्रान्कवलान्भोजयेद्विपक् ॥ ३२ ॥
 तरुणान्याम्रपत्राणि दधित्यं दाडिमानि च ॥
 नीपानि मातुलुङ्गं च लकुचं यवसानि च ॥ ३३ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा वारणाप प्रदापयेत् ॥
 वमथुः कवलैरेभिः क्षिप्रं नागस्य शाम्यति ॥ ३४ ॥
 तिन्दुकानि मियालानि मृद्धीका विश्वभेषजम् ॥
 पारावतः श्वेतपाकी सौवीरं वदराणि च ॥ ३५ ॥
 एतत्संक्षुच कवलं मधुयुक्तं विचक्षणः ॥
 छदिप्रशमनं हृद्यं द्विरदाप प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
 स्थूलानिक्षून्दिग्धा भित्त्वा विदङ्गैस्तान्मलेपयेत् ॥
 संवेष्ट्य दर्भश्चाङ्गौरैरधूमैस्तान्विपाचयेत् ॥ ३७ ॥
 पकांस्तान्विधिवच्छीतान्संवेष्ट्य कवलान्भिपक् ॥
 दापयेन्मधुसंपुक्तान्हृद्यान्वमधुनाशनान् ॥ ३८ ॥
 हरिद्रामश्वकर्णं तु चतुर्णां क्षीरिणां त्वचः ॥
 सोमवल्ककपायांश्च मधुना सह योजितान् ॥ ३९ ॥
 कवलान्भोजितो नागो वमथुं प्रतिवाधते ॥
 उशीरं त्रिकटुन्मिश्रं पापयेच्च चिरस्थितम् ॥ ४० ॥
 शित्वित्तित्तिरिभिर्लावैरपवाऽपि कपिञ्जलेः ॥
 विप्पलीमरिचैर्युक्तं कटुकं कारयेद्भसम् ॥ ४१ ॥
 अनेन भोजयेन्नागं पुराणं पष्टिफोदनम् ॥
 यवसानि कयापाणि कवलं पञ्चानि च ॥ ४२ ॥

भोजितो वमयोर्नागः सहस्रासात्प्रमुच्यते ॥

अरोगः सुमनाश्चैव बलं चास्योपजायते ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ४३ ॥ १०८५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये इस्त्यापुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने प्रथमो
वमपुरोगाध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । इह खलु द्विविधोऽतीसारः—पकाश-
पसमुत्थः, आमाशपसमुत्थश्च । वातपित्तकफानां प्रकुपितानां समस्तानां
व्यस्तानां वा धान्यपवसजलानां दुष्टानामुपयोगात्, भयात्, अध्वगमनात्,
अतिस्नेहोपयोगात्, मृत्तिकाभक्षणाच्च ॥

सत्र दोषसमुद्भवो मृत्तिकोद्भवश्च दारुणतरो, शोषाः परे लघवः । अथाऽऽमं स्वरं
दुर्गन्धं पिच्छिलं श्लेष्मलं केनिलं वार्यच्छमतिसार्यते । अतौऽन्यथा निरामं
लाघवं पवसाकाङ्क्षा वातमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गः सुप्रवाहत्वम् । रक्ताद्रक्तमति-
सार्यते । दोषान्वयादोषलक्षणान्वितम् । सस्नेहं स्नेहसमुत्थम् । मृद्वक्षणात्समृ-
द्धं परमदुर्गन्धि कृष्णाभमतिसार्यते । वारिजो वारिव्यापदा समानश्रंसनं(नः)
भवेत् । तथैव धान्यतृणाभ्यां धान्यतृणव्यापत्समानः । अध्वगमनादुपरिशूनो-
ष्णगांत्रिवदनप्रायो द्रवोष्णभूयिष्ठमतिसार्यते । भयात्पर्यश्रुफुल्लनपनः प्रापश-
स्त्वामान्वयमतिसार्यते । सर्वेषां परिश्रा(स्त्रा)त्री, गोशकृत्, नाडीजातश्चेति
तिस्रोऽवस्थाः । स तु द्विविधः—शुद्धश्चाशुद्धश्च, सदीपश्चादोषश्च, सर्कामरक-
मिश्र, दुर्गन्धश्चादुर्गन्धश्च साध्यश्चासाध्यश्च ॥

तत्र वातात्—केनिलं सशूलं सशब्दमपिच्छिलमतिसार्यते । पित्तात्—
कृष्णं कपायोदकनिभं चोष्णमतिसार्यते (*कृष्णा प्रापश्च भवति । कफात्—
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमतिसार्यते । संनिपातात्सर्वलिङ्गान्वितमतिसार्यते ॥

यस्तु दीनो यो विचेतनो दुर्गन्धमतिसार्यते) यश्चर्मोदकगन्धिः कुणपग-
न्धिर्वा स्तब्धकर्णलाङ्गलकरनपनः कूजन्विनमति पवसकवलकुबलपल्लवाहार-

* धनुराकारमध्मस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ख. ०ने वृद्धपाठे क्षु० । २ ख. अतो निपया । ३ ख. ०मानः श्रं० ।
४ ख. ०गात्रो व० ।

द्वेषी निःस्तनति निरुहं प्रत्यग्रहैवात्मकमर्पति व्याली गुरुमक्षिको वाताध्मातः
मवेपते प्रध्यापति निमीलति मदनजग्ध इव भवति स खल्वसाध्यः ॥

पस्तु तन्दुलोदकवर्णं हरिद्रोदकवर्णं वा स्निग्धं सविदाहं गोशकृद्वर्णं वाऽति-
सारपते, उत्साहवांश्चाऽऽहारेस्पात्र वाऽस्वारिष्टमुपलक्ष्यते तं विदितसमुत्पानं
निरुपद्रवं चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥

तस्मै मधुरकपायं सांग्राहिकं दीपनीपगणसंस्कृतमुदकमल्पं देयम् । रोक्या-
त्प्रवृत्ते युक्त्या स्नेहनम् । स्नेहाद्विद्विषक्षणम् । भयात्सान्त्वनम् । अध्वगमनाद-
ध्वमूर्च्छामोक्तैः, मृद्रक्षणान्मृदानाहमोक्तैः, उपाचरेत् । पक्वस्य सांग्राहिकं पाच-
नम्, अपक्वस्य सांग्राहिकं शीतसलिलपरिपेकः कर्दमालेषश्च, न तु सलिलमव-
गाहयेत् । किं कारणम्—सलिलमुपयुञ्जनात्स्वादतीसारप्रवृद्धिहेतुरिति तस्मै
दूर्वामधूलिकां मेपपर्णीं च संकुच्य मधुना संयोज्य कवलान्दद्यात्प्रियद्रुमधूकरो-
धगृद्धवेरारलत्वग्गण्डीरवालिखिवानि संकुच्य कवलान्पुरीपसंवर्तनार्थं भोजयेत् ।
पिप्पलीगृद्धवेररोधाम्बुष्ठाप्रियद्रुमपत्रकसमङ्गागोधातकीपुष्पाणि च संकुच्य शर्क-
रामधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । भव्यवदरदधित्यदादिममरुच्य(रुच)ककाशमर्प-
द्राक्षाभिः सह तरुणोदुम्बराणि कवलान्प्रयोजयेत् । तिन्दुकाटहृषकपलाश-
धवासर्नवारसर्जकानां काथैः सिद्धं कोद्रवोदनं धातकीपुष्पनूर्णदधिसंघृष्टं भोज-
येत् । अथवा सोमवल्काशमन्तककदम्बसर्जत्वक्कपायैः सिद्धं पष्टिकौदनं मधुसं-
घृष्टं संयोज्य दध्ना जातरसेन चैनं गतोष्माणं तु शीतलं भोजयेत् । अथवा—
आढक्यौ द्वे कर्पासीकदम्बसर्जाजुंनमेपगृद्धीविल्ववालानां त्वचः समभागं
पिण्डमग्निदीपनं संवर्तनं च दद्यात् । स्वादुकपायत्वङ्मूलपत्रमङ्गान्सांग्राहिका-
न्दीपनीपान्मुसंस्कृतान्पानार्थं यथोक्तमुदकं दद्यात् । शाद्वलानि चास्मै पवसानि
मधुरकपायाणि दापयेत् । तत्राऽऽदावसाध्यलक्षणमुपदिष्टं सामान्यं च लक्षणं
चिकित्सितं समासतः । सांप्रतमतीसारानां पृथक्पृथग्ग्राजन्दोषसमुत्पानां लक्षणं
चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातात्सशब्दमलपाल्पं फेनिलं ग्रथितं बहु ।

आध्मातमामं पक्वं वा कृच्छ्रं तत्परिवर्तिकम् ॥

तस्पातिविपादिद्रुपवान्यजाजीवचाशतपुष्पावदरसौवर्धलसेन्धवैः पिण्डं
दद्यात् । सुखोदकं चानुपानं युज्यात् । पेयं च दध्ना धृस्तरेणोदनान्वितां वा
पवागूं सदादिमामल्पस्नेहां युक्त्या भोजयेत् ॥

† 'प्रनिगृह' इति स्यात् ॥

पित्तात्पीतारुणं चोष्णं नृष्णादाहातवेदनम् ।

इयावं तनु च दुर्गन्धं सारक्तं चातिसार्यते ॥

तस्य क्रिया बालकमुस्तातृ(त्रि)वृन्मापयणीमधूलिकामपौण्डरीकलोध्रबिल्व-
पथ्यामलकदूर्वाद्व्याण्येतानि संहरेत् ॥

समभागानि संपोष्य जलद्रोणैस्त्रिभिः पचेत् ।

पादावशिष्टं शीतं तु शर्करामधुमिश्रितम् ॥

पाययेत्कुशली वैद्यो ज्ञात्वा पित्तातिसारिणम् ।

परिणामे चास्य मृगवित्तिरिक्पिञ्जलमपूरमांसरसमच्छं साधयित्वा नाति-
स्निग्धेन रसेन शाल्योदनं भोजयेत् ॥

यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्युपसेवते, स रक्तातिसारमृच्छति, स पित्तलिङ्गी,
अधिको गुदे दाहशोपपद्यत इति ॥

तत्र च्छागं पयो ययालाभं वा छ(शृ)तशीतं समधुशर्करं पानं भोजनं
हरितं मृदु चास्य यवसं शीतस्थानोपगूढं कर्दमानुलिप्तं पित्तवद्रक्तातिसारिणं
साधयेत् ॥

अथ—

कफाच्छेत्तं घनं स्निग्धं पिच्छिलं फेनिलं गुरु ।

तन्द्रालस्यकरं शीतं पुरीषमतिसार्यते ॥

चिकित्सितमस्य—त्रिकटुपिप्पलीमूलचित्रकवचेन्द्रपवपाठातिविपाबिल्वमूल-
वृद्धिद्वङ्गकरञ्जाभयामलकानि काययित्वा चतुर्भागावशिष्टं सौवर्चलवणान्वितं
पाययेत् । परिणामे चास्य दधित्यदादिमसर्जाश्मन्तकधात्रीकपायसिद्धं फोद-
वौदनं युक्त्या भोजयेत् । सुरां चिरस्थितां पाययेत् ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हृतवः पूर्वमुद्दिष्टा र्षपां तेषु च तै तथा ।

अविरोधेन वर्तेत भयोद्विग्ने तु सान्त्वनम् ॥

यथोक्ताभिरतीसारं क्रियाभिः साधयेद्विपक् ।

संग्राहयेच्च नागानां साध्यासाध्यविक्षणः ॥

निदानं संभवं मात्रां मत्वा कालोचितानि चै ।

प्रयोगं लक्षणं सिद्धिं क्रियामानमथापि वा ॥

प्रयुञ्जेद्यो पथापोगं स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ।

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
द्वितीयः सर्वातीसाराध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

कोरद्रूपमदनकैर्मूर्च्छां किं रूपमृच्छति ॥ १ ॥

वारणः कैश्च विज्ञेयो लिङ्गैः साध्यस्तथेतरः ॥

चोदितस्त्वेवमङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

कोरद्रूपान्मदनकान्यदि भक्षयति द्विपः ॥

हरितान्भक्षयेद्वाऽपि पिबेद्वा मदनोदकम् ॥ ३ ॥

तदिदं कोपयेच्छीघ्रं रक्तपित्तकफानिलान् ॥

स समुत्कृष्टदोषस्तु मूर्च्छां नागो निपच्छति ॥ ४ ॥

मूर्च्छितो वा निपण्णो वा वेपते परिदह्यते ॥

उत्थातुकामः पतति विह्वलत्रिव गच्छति ॥ ५ ॥

विन्यस्य ध्यायति करं पतन्योक्तुर्नवेति च ॥

गात्रापरपरिष्वक्तो वेदनार्तो हि वीक्षयते ॥ ६ ॥

नाभिनन्दति चाऽऽहारं लाला चास्य प्रवर्तते ॥

चक्षुरस्याविलं स्तब्धं न च वालेन वीजते ॥ ७ ॥

सर्वगात्राणि सीदन्ति न च वायुः प्रपद्यते ॥

न च मूत्रं पुरीषं वा आनद्धस्य प्रवर्तते ॥ ८ ॥

पित्तं चास्य प्रवर्तते श्लेष्मा रुधिरमेव च ॥

सारिष्टमपि तं दृष्ट्वा कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥

एवं मदनजग्धं तु विदित्वा कुशलो भिषक् ॥

ऋतुसात्म्यं वयो देशं ज्ञात्वा कुर्यात्क्रियामिमाम् ॥ १० ॥

गोमयेन प्रदेहोऽस्य कर्तव्यः कर्दमेन वा ॥

शीतोदकावगाहश्च प्रवाते स्थापनं दितम् ॥ ११ ॥

एवं क्रियासमाक्रान्तो यंचानाहो न शाम्यति ॥
 दधिमण्डसुशीरं च पिष्ट्वा गौरांश्च सर्षपान् ॥ १२ ॥
 तैर्निरूहस्तु दातव्यो योऽवगाहः प्रवर्तकः ॥
 शकृच्छुद्धौ निरूहेण शीतो वस्तिरनन्तरम् ॥ १३ ॥
 पयो घृतं समधुकं क्षौद्रेण सह संसृजेत् ॥
 ततोऽस्मै दापयेद्भस्ति कोष्ठनिर्वापणं हितम् ॥ १४ ॥
 वदराण्यथ संक्षुद्य शर्कराचूर्णसंगुतम् ॥
 तमस्मै दापयेत्पिण्डमजाजीमरिचैर्युतम् ॥ १५ ॥
 निर्वाणमेवं लभते मूर्छा चास्योपशाम्यति ॥
 तस्मादनन्तरमिमान्कवलान्दापयेद्भिपक् ॥ १६ ॥
 आम्रातकांस्तित्तिहीकं कपित्थानां शिलातुकम् ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शर्कराचूर्णसंगुतान् ॥ १७ ॥
 तेनास्य मूर्छा श्वासश्च पिपासा चोपशाम्यति ॥
 हिङ्गुना सह संक्षुद्य मातुलुङ्गं सदाडिमम् ॥ १८ ॥
 तस्मै प्रदापयेत्पिण्डं शर्करामधुसंगुतम् ॥
 तेनाऽऽर्ध्मानं पिपासा च वेपथुश्चोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 पियालार्जुनबीजानि द्राक्षाचूतफलानि च ॥
 आम्रातकं मातुलुङ्गं लकुचं पनसानि च ॥ २० ॥
 उत्तरोदकपुक्तानि संक्षुण्णानि उदूखले ॥
 शर्कराचूर्णसंसृष्टं पिप्पलीमरिचैर्युतम् ॥ २१ ॥
 तस्मै प्रदापयेत्पिण्डं तदा स लभते सुखम् ॥
 यद्येवं स सुखी न स्यादिदमन्यत्समाचरेत् ॥ २२ ॥
 खर्जूराण्यपनीपानि कुड्यात्पारापतैः सह ॥
 तमस्मै दापयेत्पिण्डं शर्कराचूर्णसंगुतम् ॥ २३ ॥
 सुमना भवति ह्येष आरोग्यं च निपच्छति ॥
 यदा मनःस्थितः स्वस्थः कर्णवालकरो भवेत् ॥ २४ ॥
 प्रसन्नचक्षुराहारं यथावदभिनन्दति ॥
 ततोऽस्मै मदिरा देया तरुणा द्रोणवर्जिता ॥ २५ ॥
 शर्कराचूर्णसंसृष्टा विधिवत्प्रतिपानिका ॥
 पञ्चभिर्लवणैर्युक्ता प्रतिपानं विपश्चिताम् ॥ २६ ॥

पद्येवं स सुखी न स्यादिदमन्यत्समाचरेत् ॥
 गृह्णवेरं ह्यतिविषा पिप्पली कटुरोहिणी ॥ २७ ॥
 समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 प्रसन्नयाऽतिसंयोज्य शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥ २८ ॥
 देयमेतत्प्रतीपानं क्षिप्रमेव सुखी भवेत् ॥
 वातानुलोमनं ह्येतद्रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ २९ ॥
 श्लेष्मप्रसादनं चैव विशुद्धं तु प्रमेहति ॥
 कषायं क्षीरवृक्षाणां भोजयेद्धारणं ततः ॥ ३० ॥
 पिशितेन शशानां च वेसवारं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तश्रवणवालैश्च यदा व्यजति वारणः ॥ ३१ ॥
 ततोऽस्मै भोजनं दद्याद्धितं प्राणाय वृंहणम् ॥
 लावतिचिरिमांसानि साधयेत्तण्डुलोदके ॥ ३२ ॥
 ततो रसमवश्रा(स्त्रा)व्य धूपयेद्दृष्टमात्रया ॥
 पिप्पलीगृह्णवेरेण प्रसन्नां भरिचैर्युताम् ॥ ३३ ॥
 दाडिमीफलसारेण सौवर्चलसमन्वितम् ॥
 संयुक्तं लवणं कृत्वा रसमस्मै प्रदापयेत् ॥ ३४ ॥
 शालीनां च पुराणानां पष्टिकानामथौदनम् ॥
 भोजयेत्तं यथाकालं तथा स लभते सुखम् ॥ ३५ ॥
 अथाऽऽसवादिमद्यं च तद्विषं प्रतिपाययेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ३६ ॥ ११२१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मदनजरघको नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिरभिवाद्योवाच भगवन्तं पालकाप्यम्—'भगवन्त्यः प्राक्संप्रदे
 दृष्टस्त्वृणशोपी नाम व्याधिः, स कथं भवति, कथं स साध्यते ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो(स्) तृणशोपी नाम
 संभवति रूक्षस्य मन्दाग्नेर्गार्हितपवसोपयोगात्, वाहितानामतिमात्रोपयोगात् ।

तद्यथा—काकादंनानीलीसिपीलुककालालाङ्गुलीशुकनासानां भक्षणान्, मल्ला-
तकफलानां सविपकबलकुबलपल्लवोपयोगान्, सविपवल्लीनृणगुल्मपत्रलताप्रतां-
नभक्षणाद्वा, अथवा सविपोरगकीटसंस्पर्शानात्, तल्लालाश्वासमूत्रपुरीषोप-
हत(*नृणानां परिचारकाज्ञानेन भोजनाद्वा, नानाविधकीटसंस्पर्शदोषोपहत)-
संस्थानविधिभिः परिचारकाज्ञानाद्भोजनाद्वा ॥

स विवर्णः म्लीषमाणबलजवशरीरः श्वासी विजृम्भते, आध्मापते, गूल्यते,
च विह्वलति स्तब्धशूनपकजिह्वोष्ठस्रक्ताघ्रासः परिशूनान्तनयनः श्लेष्मसंसेक-
वान्, तस्य प्राकच्छदिःप्रवर्तनात्प्रजापते शोकश्च । स दुश्चिकित्स्यो भवति ।
फोऽस्य हेतुः—शोषच्छर्दिपी मृदू चिकित्स्ये भवतः । विपरीते अन्यथा ॥

अतः संस्निग्धमधुरकपायैः कवलकुबलपवसोपचारैरुपचरेद्विपक् । अपि च—
पिप्पलीगृद्धवेररोधाम्बष्ठापिपडुपश्चकसमद्गाधातकीपुष्पाशोकरोहिणीकसेरुकाश्च
क्षोदयित्वा मधुना संयोज्य (कवलान्भोजयेत् । तन्दुलीपकमूलाधारग्वधशिरी-
षोरुवृक्षजीवन्तिकानि च क्षोदयित्वा मधुना संयोज्य) कवलान्दद्यात् । श्लेष्मा-
न्तकारग्वधत्वद्मूलफलपुष्पपत्राणि तन्दुलीयकमूलारग्वधोद्गुम्बराणां निष्कार्यं
तन्दुलोदकसंपुक्तं पापयेत् । सल्लकी च मुस्ताञ्जनोशीरचन्दनैर्गोमपसंपुक्तेः
मलेपः, गोमयेन च । कुटजफलहरिद्रानक्तमालसप्तपर्णीपिप्पलीसर्पपसुगन्धार्य-
भागपुक्तानि चूर्णं कृत्वा मुखं संमार्जेयेत् । शुभ्रन्यग्रोधाश्वत्थकर्णिकारशल्ल-
फीनां पल्लवानि भोजयेत् । अनुक्तानामप्येवंप्रकाराणां वृक्षपत्रमद्गान्भोजयेत् ।
वृणशोषिप्रशमनार्थं भोजनं शाल्योदनं मुद्गपूषेण घृतस्निग्धेन रसेन वा दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

उत्पद्यमानमेवाऽऽदी नृणशोषिणमुद्धरेत् ।

सोपद्रवोऽतिवृद्धो हि दुश्चिकित्स्यतमो भवेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये धुद्ररोगस्थाने चतुर्थ-
स्नृणशोषी नामाध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कर्मातिनीतचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

* धनुराहारमध्यस्थः पाठो नैव वपुस्करे ।

† धनुराहारमज्जम्भो नाम्नि पाठो वपुस्करे ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । अथ यदा संयोनोपस्थानवर्तनवधव-
न्धहस्तिपुद्गनागरायणसांश्रामिककर्मयोगान्मूर्खमहामात्रापचाराद्वारणोऽतिमात्रं
वाह्यते, सान्त्वनप्रतिलम्भनानि यदा योक्ता त्वरया कर्मलोभात्प्रमादाद्वा न मय-
च्छेत्; तदा वारणः कर्मातिनीतशोपेणाभिभूयते ॥

स विवर्णच्छविर्विच्छिन्नभिन्नपुरीषमभीक्षणं च मूत्रं रक्ताभं समुत्सृजति, उत्सा-
हतेजोववलर्णोपहतशरीरो भोजनयवसकवलपल्लवाभिनन्दी च न भवति ॥

तस्यैवं कर्मातिनीतव्याधिल्लुप्तस्याऽऽदौ सर्वकर्मप्रतिषेधं कुर्यात् । यथाकालं
चैनं कूलहरणं पांशुप्रमथनकर्दमहरणादिपूतञ्जेत् । ततश्चैनं प्रफुल्लकुमुदोत्पल-
पद्मवानीरकन्दलीकदलीवालुकोपशोभितपर्यन्तेषु हंसचक्रवाककुररकारण्डव-
ककलहंससारसानुनादिततीरेषु सूर्याशुभिः संतप्तसलिलेषु सरःसु करेणु-
परिवृतं पथाकाममवगाहयेत् । ततश्च *वृक्षगुल्मलतावगूढेषु वातसहितभूमिभाग-
वनप्रदेशेषु मदवशाभिवारिणं यथोत्साहं प्रचारयेत् । मनःप्रसादनार्थं स्नेहदान-
विधिदृष्टेन चास्य विधिना स्नेहदानं कारयेत् । मुरां च सफाणितां दद्यात् ।
पष्टिकौदनं च ससर्पिष्कं भोजयेत् । यथाकालं यवसानि च मधुररसवीर्यविपा-
कान्यार्जवानि मरस्पण्डिकागर्भाणि भोजयेत् । अभिनयप्रतिनये चास्य यथा-
कालं कारयेत् ॥

तेत्र श्लोकः—

यपोनुपानै रसभोजनैश्च साध्यं तदा वृक्षगणप्रदानैः ॥

उपक्रमेत क्रमशः प्रपरनात्कर्मातिनीतं विधिवद्भजेन्द्रम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने कर्मां-
तिनीतो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आश्रमस्थमुपासीनं हस्तिशास्त्रविशारदम् ॥

हुताग्निकर्मृपश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥ १ ॥

* 'वृक्षगुल्मलताप्रतानगूढे प्रवातातपरहिते शोभनप्रदेशे सहसा वारणं' प्रत्य-
न्तरे वा पाठः—इति वपुस्त्रके टिप्पणी ॥

१ क. 'यतोप' । २ क. 'नीतिशो' । ३ क. 'कुसुमोत्प' । ४ क.
'मिषु भाव' । ५ क. अत्र । ६ क. ल. 'र्माभिनी' । ७ क. ल. 'र्माभिनी' ।

उदके पवसे चैव प्रतिपाने च भोजने ॥
 स्नेहे क्षीरे शरीरे च लक्षणं विपदूषिते ॥ २ ॥
 चिकित्सां चानुपूर्वेण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 नाज्ञातः प्रविशेच्छालां बाली वृद्धोऽथ भिक्षुकः ॥
 पाखण्डोन्मत्तबधिरा यत्तच्छन्दाश्च ये नराः ॥ ४ ॥
 व्याधितः क्षुद्रकर्मा वा पश्रान्पः स्यात्तथाविधः ॥
 सर्वे ते प्रतिपेध्याः स्युर्हस्तिशालाप्रवेशने ॥ ५ ॥
 शत्रुभिः संप्रयुक्तास्ते योजयेयुर्विषं द्विपान् ॥
 क्रोधाद्गपाच्च लोभाद्वा संप्रदानैश्च योजिताः ॥ ६ ॥
 विषं प्रदद्युस्ते पापा गजानां देहनाशनम् ॥
 भक्ष्यभोज्यान्नपानेषु धूपने व्यञ्जनेषु च ॥ ७ ॥
 माल्यचूर्णाश्च विविधान्विपदिग्धानुवासितान् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि नरं पापं विषप्रदम् ॥ ८ ॥
 स्विद्यन्ति यस्य गात्राणि वेपथुश्चोपजायते ॥
 मुखं संधुष्यते चापि कृच्छ्राद्वाचं प्रपद्यते ॥ ९ ॥
 पृच्छयमानस्तृणं काष्ठं नसैर्दन्तैश्चिच्छनच्यति ॥
 भूमिं विलिखते चापि र्दक्षिणी लेटि चासकृत् ॥ १० ॥
 एतैर्लिङ्गैर्विजानीपात्नरं पापं विषप्रदम् ॥
 तस्माद्भक्त्याञ्जितक्रोधानलुब्धांश्चानसूयकान् ॥ ११ ॥
 अनीकस्थान्महामात्रान्वैर्घांश्चापि नियोजयेत् ॥
 विधाय रसपानान्नस्थानानि च विंशा पते ॥ १२ ॥
 शयनानि च नागानां तस्माद्गुप्तानि कारयेत् ॥
 सर्वतो ब्रासमुद्धृत्य घटिकर्म च कारयेत् ॥ १३ ॥
 परीक्षेत विधां चैव ततः शास्त्रविशारदः ॥
 मार्जारवापसश्वभ्यः पिण्डं पूर्वं प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 तत्र पश्येत्स्वरूपाणि यानि कुर्वन्ति दूषिताः ॥
 भग्नस्कन्धाः परवशा रक्तनेत्रा विचेतसः ॥ १५ ॥
 लालाकेनाविलमुखास्तान्विद्युर्विपदूषितान् ॥
 विधिकरैः पिशितैर्दृष्ट्वा ते न हृष्यान्त चर्हिणः ॥ १६ ॥

१ क. °गवान्वक्तुमर्हति ॥ ए° । २ क. ययाऽन्यः । ३ क. रा. प्रतिपेधाः ।

४ क. दक्षिणी ।

मुखेन नकुलो हन्ति तथैव मृगपक्षिणः ॥
 काककङ्कवकानां च न रुचिः स्यात्पिके वृष ॥ १७ ॥
 भोजनं स्याद्विवर्णं च मक्षिकाश्चापि मारयेत् ॥
 काकः क्षामस्वरं कुर्याच्चकोरोऽस्ति विरञ्जयेत् ॥ १८ ॥
 दीप्ते हुताशने चापि पिण्डं वैधो विनिक्षिपेत् ॥
 तत्र पश्येत्स्वरूपाणि पानि कुर्यात्तु दूषितः ॥ १९ ॥
 कृच्छ्रेण मज्ज्वलत्पग्निः स्फुटं चिटचिटापते ॥
 अनिष्टधूमगन्धोऽग्निर्वाभावर्तश्च जायते ॥ २० ॥
 मक्षिष्ठाभोऽथ कृष्णो वा धूमपातोऽपि वा भवेत् ॥
 विषोपसृष्टमित्येवं धीरः समुपलभयेत् ॥ २१ ॥
 उक्तमग्निगतं रूपं विपार्तानां च देहिनाम् ॥
 अथ तोपगतं रूपं दूषिते संभवक्षपते ॥ २२ ॥
 काली तु यदि गौरस्य च्छाया श्यामाऽथवा भवेत् ॥
 गौरी कालस्य वा छाया तज्जलं विपदूषितम् ॥ २३ ॥
 जन्तवो मत्स्यमण्डूका ये चान्ये जलचारिणः ॥
 तीरेषूद्धतिता यत्र तच्च तोषं प्रदूषितम् ॥ २४ ॥
 स्नेहे दुग्धे च पाने च विषयुक्ते नराधिप ॥
 पानि रूपाणि दृश्यन्ते तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २५ ॥
 स्नेहः कालस्तु भवति हरिता दृश्यते सुरा ॥
 श्यावं च जापते दुग्धं विवर्णं च जलं भवेत् ॥ २६ ॥
 उपनीतं यदा तोषं नीलं पश्येश्वराधिप ॥
 विषोपसृष्टमित्येवं धीरस्तदुपलभयेत् ॥ २७ ॥
 उक्तं जले च पाने च स्नेहे धीरे च दूषिते ॥
 यवसस्यापि राजेन्द्र रूपाणीमानि लभयेत् ॥ २८ ॥
 श्यावं देग्धनिभं चैव यवसं यत्तु पार्थिव ॥
 विवर्णमथ दुष्टं वा क्लिन्नं वाऽपि तथा क्रमात् ॥ २९ ॥
 एवंलक्षणसंयुक्तं यवसं न प्रदापयेत् ॥
 निश्वासप्राणनपनैः सर्पाणां दूषिते द्विपे ॥ ३० ॥
 पानि रूपाणि दृश्यन्ते तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 शक्रगोपकसंस्थानाः काकाण्डकसमप्रभाः ॥ ३१ ॥

स्फोटा भवन्ति शीर्यन्ते वारणस्य समन्ततः ॥
 श्यावपिच्छिलदुर्गन्धा नीलस्रावाः सुदारुणाः ॥ ३२ ॥
 छविर्विशीर्यते चैव रोमाणि च नखानि च ॥
 प्रवेपते च कोपेन दृष्टिश्च परिहीयते ॥ ३३ ॥
 दहते च मुहुर्नागो निद्रा चैनं प्रबाधते ॥
 विकर्णे हस्तप्रोहाभ्यां तथा भूमौ निपीदति ॥ ३४ ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीपाद्विपातं वारणं बुधः ॥
 ततश्चेनां क्रियां कुर्याद्भजस्य विषनाशनीम् ॥ ३५ ॥
 कपित्थमूलं कुष्ठं च सरलं सारिवा मधु ॥
 पैतदालेपनं श्रेष्ठं चूर्णं च विपट्टयिते ॥ ३६ ॥
 अथ प्रक्षालनं चास्य व्रणानामपि वक्ष्यते ॥
 अर्जुनं वेणुपत्राणि शिरीषं कंकुमं धवम् ॥ ३७ ॥
 करञ्जं करवीरं च सैन्धवं सिन्दुवारितम् ॥
 क्षौद्रेण सह संसृज्य जलमिश्रेण युक्तितः ॥ ३८ ॥
 तेन शीतकषायेण क्षालयेदन्तिनो व्रणान् ॥
 विल्वमर्घ्यं शिलाहं च कपित्थं शिशुपाटलम् ॥ ३९ ॥
 सरलं चैव कुष्ठं च हरितालं पुनर्भवम् ॥
 शिरीषस्य च पुष्पाणि मालतीतरुणानि च ॥ ४० ॥
 एष सर्वोत्तमः श्रेष्ठो वारणांश्चापते विपात् ॥
 वत्सनाभं मुनाभं च ईश्वरां गन्धनाकुलीम् ॥ ४१ ॥
 पिप्पलीं शृङ्गवेरं च दद्यात्पाटगलं तथा ॥
 कालाभ्यां सह सर्वाणि समभागानि पेपयेत् ॥ ४२ ॥
 एष श्रेष्ठो भवेद्योगो वारणानां विपापहः ॥
 अविषं सविषं कुर्यात्सविषं चापि निर्विषम् ॥ ४३ ॥
 मरिचं मधुकं लोभ्रं पिप्पल्यः कुष्ठमेव च ॥
 अजाक्षीरेण संपुक्तं मृदा चैव समन्वितम् ॥ ४४ ॥
 वृद्धानामथ दुष्टानामुपभुक्तविपाथ्र ये ॥
 एषां योगोत्तमं दद्याद्धारिपिष्टं पृथक्पृथक् ॥ ४५ ॥

* 'सर्वागदश्रेष्ठो' इति पाठो भवेत् ।

१ क. कायेन । २ क. विकीर्णह° । ३ क. एतैराले° । ४ क. कुङ्कुमं ।
 ५ क. सिन्धुवा° । ६ स. शिलाहं । ७ क. सर्वो मदः ।

एकं तृणामजानां द्वौ त्रीणि दद्यात्स्वरोष्ट्रयोः ॥
 अम्यस्पेच्च तथा गोलान्स्थूलामलकसंमितान् ॥ ४६ ॥
 श्वालानस्तम्भशयने मारुते चोत्तरोदके ॥
 प्रग्रीवपक्षपरयो रूपं पर्यन्तदूषिते ॥ ४७ ॥
 शोफः स्याद्रोमकूपेषु कण्डूगान्त्रेषु जायते ॥
 यं यं च भजते दैन्यं छविस्तत्र विशीर्यते ॥ ४८ ॥
 एवं तस्य विपार्तस्य दृष्टा रूपाणि दन्तिनः ॥
 इमं प्रदापयेद्योगं विपयुक्तस्य पार्थिव ॥ ४९ ॥
 दध्ना घृतसमायुक्तं गोमयं भोजयेद्विषम् ॥
 विषं कोष्ठगतं हन्याच्छीघ्रमेव तु दन्तिनः ॥ ५० ॥
 ईश्वराङ्गं मरुक्षीरं हरिद्रे द्वे मृदं तथा ॥
 चन्दनं मेपशृङ्गीं च पिचुमन्दं च संहरेत् ॥ ५१ ॥
 ततो जलविमृष्टं तु पापयेद्धारणं तथा ॥
 इत्येषा प्राणसंरक्षाऽभिहिता हस्तिनां पुरा ॥ ५२ ॥
 पालकाप्येन विधिवद्भोमपादाय पृच्छते ॥
 भूयोऽङ्गराज(:) पप्रच्छ पालकाप्यं विशेषतः ॥ ५३ ॥
 विषोपयुक्तदेहस्य वारणस्य द्विजोत्तम ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च ब्रूहि लक्षणमेव च ॥ ५४ ॥
 ततः श्रुत्वाऽङ्गवृषतेश्चतुरङ्गाधिपस्य तत् ॥
 वाक्यं विरूपातपशसः प्रत्युवाच ततो मुनिः ॥ ५५ ॥
 पूर्वोक्तैः कारणैर्नागो यदा युञ्जे(रुपा)द्विषे वृषः ॥
 लिङ्गैस्तदा विक्रियते सर्पदष्ट इव द्विषः ॥ ५६ ॥
 अक्षिणी चास्य रज्येते हनु विक्षिपते तथा ॥
 नेत्रे स्तव्ये भवेतां च तथा मन्ये च हस्तिनः ॥ ५७ ॥
 स्रस्तलाङ्गलकर्णश्च स्रस्तहस्तश्च लक्ष्यते ॥
 कुर्वन्नदत्यभीक्ष्णं च मुद्गरुद्विजते तथा ॥ ५८ ॥
 श्रो(स्रो)तोम्यश्चास्य सर्वेभ्यो रुधिरं संभवर्तते ॥
 मक्षिकाश्चापि मातङ्गो नावकर्षति दुर्मनाः ॥ ५९ ॥
 यस्मिन्नेतानि रूपाणि सारिष्टानि महीपते ॥
 लक्ष्यन्ते विपयुक्तस्य न स जीवति तादृशः ॥ ६० ॥

यदा स्तम्भश्च जिह्वायाः शून्यत्वक्चोपजापते ॥
 बहुश्लेष्मप्रसेकश्च सघोषश्च प्रवर्तते ॥ ६१ ॥
 विष्टम्भयति हस्तं च स्पन्देते चाक्षिणी तथा ॥
 गच्छन्मुहुः प्रस्खलते क्रिया तस्य प्रवर्तते ॥ ६२ ॥
 मेपशृङ्गीशलाट्टानि व्याधिघातमुदुम्बरम् ॥
 तन्दुलीयकमूलं च श्लेष्मान्तकांश्च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 क्षुण्णान्येतानि सर्वाणि संसृजेत्तन्दुलोदके ॥
 (*तं रसं मधुसंयुक्तं दापयेत्सुखशीतलम् ॥ ६४ ॥
 कुटञ्जटं तथोशीरं सरलं सैलवालुकम् ॥)
 चन्दनं कटभीमूलमञ्जनं सितपर्वकम् ॥ ६५ ॥
 गोभूत्रे गोमये चैनं वासपेदसकृन्नृप ॥
 तेन प्रलेपं नागस्य विपदग्धस्य कारयेत् ॥ ६६ ॥
 श्यामाकं केन्दलीमूलं हरिद्रे द्वे च पेपयेत् ॥
 पाययेद्दधिसंयुक्तमुपयुक्तविषं द्विपम् ॥ ६७ ॥
 तगरं बदरीमूलं प्रियङ्गुं खदिरत्वचम् ॥
 तालीसपत्रं स्थूलैलां तथा द्वे तन्दुलीयके ॥ ६८ ॥
 बीजं ब्राह्मणिकापाश्च गुडं मच्छवसं हरेत् ॥
 सर्पिषा चैव दध्ना च क्षुण्णान्येतानि संसृजेत् ॥ ६९ ॥
 सक्तुभिः सह संयोज्य पिण्डं नागाय दापयेत् ॥
 श्रा(स्त्रा)वयेत्तन्दुकीक्षीरं निर्गुण्ड्याः क्षीरपोस्तथा ॥ ७० ॥
 क्षीरं समधुसर्पिण्कं तं द्विपं प्रति पाययेत् ॥
 पलाशबीजं श्वेतां च गृहधूमं पूननेवाम् ॥ ७१ ॥
 अरिष्टकं प्रियङ्गुं च हरिद्रां शतकर्णिकाम् ॥
 शिरीषस्य च बीजानि तन्दुलीयकमेव च ॥ ७२ ॥
 गोभूत्रपिष्टान्येतानि पाययेत्सह सर्पिषा ॥
 संयुक्तं सक्तुभिः पिण्डं विपातं भोजयेद्भ्रजम् ॥ ७३ ॥
 अनेन सर्पिषा चास्य नस्यकर्म विधीयते ॥
 द्वे हरिद्रे समञ्जिष्ठे तरुणामन्तपल्लवान् ॥ ७४ ॥

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो भट्टः कपुस्तकात् ।

एकं ऋणामजानां द्वौ त्रीणि दद्यात्सरोद्भयोः ॥
 अभ्यस्येच्च तथा गोलान्स्यूलामलकसंमितान् ॥ ४६ ॥
 आलानस्तम्भशयने मारुते चोत्तरोदके ॥
 मग्नीवपक्षपस्यो रूपं पर्यन्तदूपिते ॥ ४७ ॥
 शोफः स्याद्रोमकूपेषु कण्डूगान्त्रेषु जायते ॥
 यं यं च भजते दैन्यं छविस्तत्र विशीर्यते ॥ ४८ ॥
 एवं तस्य विपार्तस्य दृष्ट्वा रूपाणि दन्तिनः ॥
 इमं प्रदापयेद्योगं विषयुक्तस्य पार्थिव ॥ ४९ ॥
 दध्ना घृतसमायुक्तं गोमयं भोजयेद्विषम् ॥
 विषं कोष्ठगतं हन्याच्छीघ्रमेव तु दन्तिनः ॥ ५० ॥
 ईश्वराह्णं मरुक्षीरं हरिद्रे द्वे मृदं तथा ॥
 चन्दनं मेपशृङ्गां च पिचुमन्दं च संहरेत् ॥ ५१ ॥
 ततो जलविमृष्टं तु पापयेद्धारणं तथा ॥
 इत्येषा प्राणसंरक्षाऽभिहिता हस्तिनां पुरा ॥ ५२ ॥
 पालकाप्येन विधिवद्रोमपादाय पृच्छते ॥
 भूयोऽङ्गुराज(ः) पप्रच्छ पालकाप्यं विशेषतः ॥ ५३ ॥
 विषोपयुक्तदेहस्य वारणस्य द्विजोत्तम ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च ब्रूहि लक्षणमेव च ॥ ५४ ॥
 ततः श्रुत्वाऽङ्गुष्ठपतेश्चतुरङ्गाधिपस्य तत् ॥
 वाक्यं विख्यातपशसः प्रत्युवाच ततो मुनिः ॥ ५५ ॥
 पूर्वोक्तैः कारणैर्नागो यदा युञ्जे(रूपा)द्विषे ऋषः ॥
 लिङ्गैस्तदा विक्रियते सर्पदष्ट इव द्विषः ॥ ५६ ॥
 आक्षणी चास्य रज्येते हनु विक्रियते तथा ॥
 नेत्रे स्तब्धे भवेतां च तथा मन्ये च हस्तिनः ॥ ५७ ॥
 स्वस्तलाङ्गुलकर्णश्च स्वस्तहस्तश्च लक्ष्यते ॥
 कुर्वन्नदत्यभीक्ष्णं च मुद्गुरुद्विजते तथा ॥ ५८ ॥
 श्रो(स्रो)तोम्यश्चास्य सर्वेभ्यो रुधिरं संभवर्तते ॥
 मक्षिकाशापि मातङ्गो नावकर्षति दुर्मेनाः ॥ ५९ ॥
 यस्मिन्नेतानि रूपाणि सारिष्टानि महीपते ॥
 लक्ष्यन्ते विषयुक्तस्य न स जीवति तादृशः ॥ ६० ॥

यदा स्तम्भश्च जिह्वायाः शून्यत्वक्चोपजायते ॥
 बहुश्लेष्मप्रसेकश्च सघोषश्च प्रवर्तते ॥ ६१ ॥
 विष्टम्भयति हस्तं च स्पन्देते चाक्षिणीं तथा ॥
 गच्छन्मुहुः प्रस्खलते क्रिया तस्य प्रवर्तते ॥ ६२ ॥
 मेपशृङ्गीशलाटूनि व्याधिघातमुदुम्बरम् ॥
 तन्दुलीयकमूलं च श्लेष्मान्तकांश्च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 क्षुण्णान्पेतानि सर्वाणि संसृजेत्तन्दुलोदके ॥
 (*तं रसं मधुसंपुक्तं दापयेत्सुखशीतलम् ॥ ६४ ॥
 कुटञ्जटं तथोशीरं सरलं सैलवालुकम् ॥)
 चन्दनं कटभीमूलमञ्जनं सितपर्वकम् ॥ ६५ ॥
 गोमूत्रे गोमये चैनं वासयेदसकृन्नृप ॥
 तेन मलेपं नागस्य विषदग्धस्य कारयेत् ॥ ६६ ॥
 श्यामाकं केन्दलीमूलं हरिद्रे द्वे च पेपयेत् ॥
 पाययेदधिसंयुक्तमुपयुक्तविपं द्विपम् ॥ ६७ ॥
 तगरं वदरीमूलं प्रियङ्गुं सदिस्त्वचम् ॥
 तालीसपत्रं स्थूलैलां तथा द्वे तन्दुलीयके ॥ ६८ ॥
 बीजं ब्राह्मणिकायाश्च गुहं मच्छवसं हरेत् ॥
 सर्पिषा चैव दध्ना च क्षुण्णान्पेतानि संसृजेत् ॥ ६९ ॥
 सकुभिः सह संयोज्य पिण्डं नागाय दापयेत् ॥
 श्रा(स्ना)वपेत्तिन्दुकीक्षीरं निर्गुण्ड्याः क्षीरपोस्तथा ॥ ७० ॥
 क्षीरं समधुसर्पिष्कं तं द्विपं प्रति पाययेत् ॥
 पलाशबीजं श्वेतां च गृहधूमं पूननेवाम् ॥ ७१ ॥
 अरिष्टकं प्रियङ्गुं च हरिटां ज्ञानकर्णिकाम् ॥

फवलस्तु प्रदातव्यो मधुगोपित्तसंयुतः ॥
 पृषतैणमयूराणां कुकुटानां च संस्कृतैः ॥ ७५ ॥
 रसैस्तं भोजयेन्नागं ससौवर्चलदाडिमैः ॥
 पित्तैः सशोणितैश्चैर्षां पिप्पलीमधुसंयुतैः ॥ ७६ ॥
 सविडङ्गैर्भवेत्कार्यमञ्जनं विपशान्तये ॥
 प्रादुर्भावो विपस्यैप त्रिविधस्य विशां पते ॥ ७७ ॥
 मूलजं दंष्ट्रजं चैव कृत्रिमं चेति पठ्यते ॥
 संस्कार्यस्य क्रिया(ः) सम्यग्मूलजस्य च कीर्तिताः ॥ ७८ ॥
 दंष्ट्रजस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणं तथा ॥
 सर्पदष्टे नरश्रेष्ठ यथावत्प्रविभागशः ॥ ७९ ॥ १२०० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 विपपरीक्षाध्यायः पष्ठः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

जीर्णं विपघ्नौपधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोपितं वा ॥
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीणं विपं हि दूषीविपतामुपैति ॥ १ ॥
 अपक्रष्टं गुणं पश्चात्स्वभावाद्देनु(तु)तोऽपि वा ॥
 तद्विपं विपतत्त्वज्ञैर्दूषीविपमिति स्मृतम् ॥ २ ॥
 दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नात्तिमोजनैः ॥
 यस्माद्दूषयते धातुं तस्माद्दूषीविपं स्मृतम् ॥ ३ ॥ १२०३ ॥
 दूषीविपार्त इतिः ~~~~~
 ~~~~~ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 सप्तमो दूषीविपनामाध्यायः ॥ ७ ॥

* क—स्वपुस्तकेरुपेतावानेवेदगेन पाठ उपलक्ष्ये । तत्र न निश्चितम्—यार्-
 च्युटितः, 'इति दूषीविपार्तः' इतिपाठो वा—इति ॥

१ क. प्रादुर्भावं । २ क. विपस्यैप ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

यथा यथा हि देशस्थं विपं भवति दन्तिनः ॥
 तथा तथा भवत्येष दुश्चिकित्सो विशेषतः ॥ १ ॥
 न सुखं त्वग्गते वीर्यं विपं भवति दन्तिनः ॥
 सिराम्नाय्वस्थिमांसेषु संघौ चातिबलं भवेत् ॥ २ ॥
 तस्माभातिप्रविसृते विपे कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 तेषां विपेण दृष्टानां धातूनां लक्षणं शृणु ॥ ३ ॥
 फटिना भिन्नरोमा च त्वक्प्राप्ते लक्ष्यते छविः ॥
 कापे तु शोफः कठिनो मांसप्राप्ते सवेदनः ॥ ४ ॥
 सिरागते ग्रन्थयः स्युः संस्पर्शेन सुखापते ॥
 स्नापुप्राप्ते विपे स्तम्भो गात्राणामुपजापते ॥ ५ ॥
 पतत्पस्थीनि संप्राप्ते मज्जस्थे तु सुदुर्मनाः ॥
 विवृताः संधपश्च स्युः सर्वसंविगते विपे ॥ ६ ॥
 शिरः मांसं गच्छेत्कोष्ठं कोष्ठाद्गात्राणि गच्छति ॥
 एवं तदनुपूर्वेण सर्वान्धातूनवाप्नुयात् ॥ ७ ॥
 तस्मोदशस्थानगतं विपं मारयति द्विपम् ॥
 विस्मितस्तु ततो भूयो वृपतिः पृष्टवान्द्विजम् ॥ ८ ॥
 यथा विपं मारयति यथा चैव निवर्तते ॥
 स्थाने स्थाने यथा रूपं भगवान्वाकरोतु मे ॥ ९ ॥
 पालकाप्पस्ततो भूपमङ्गराजं दयान्वितः ॥
 उपद्रवास्तु ये तेषां शृणु वेगान्तराणि च ॥ १० ॥
 तथैव देहमासाद्य प्राणान्हरति दन्तिनः ॥
 विपं पीतं तथा लीढं भक्ते स्त्रेहे तथाऽक्षते ॥ ११ ॥
 तथा सर्वेषु गात्रेषु प्रयुक्तं स्पर्शकर्मणि ॥
 क्षणेन क्षतमासाद्य देहे विकुरुते विपम् ॥ १२ ॥
 तन्मारयति भूतानि पश्यतामेव भूमिप ॥
 ॥ सप्तवेगमहाराज काश्यपेन प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

॥ 'सप्त वेगा महाराज काश्यपेन प्रकीर्तिताः' इति पात्रो भवेत् ।

१ क. °तन्वस्थी° । २ क. °स्माद्देश° । ३ क. °द्विपम् ।

वारणेषु तु दृश्यन्ते त्रय एव हि केवलम् ॥
 अन्तःस्वेदा निसर्गेण तैजसोश्च यतस्ततः ॥ १४ ॥
 त्रिष्वेव विनिपात्यन्ते चतुर्थं नाऽऽप्नुवन्ति च ॥
 तस्मात्तेषां त्रयो वेगाश्चतुर्थो नोपपद्यते ॥ १५ ॥
 स्वेदक्लिन्नानथो दृष्ट्वा सेन्द्रान्देवगणान्पुरा ॥
 अन्तःस्वेदः कृतश्चापि वारुणेन महात्मना ॥ १६ ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां वेगानां लक्षणं शृणु ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वारणे लक्षणं भवेत् ॥ १७ ॥
 निद्रा प्रवाधतेऽत्यर्थं मुखेन निपतत्यपि ॥
 द्वितीयं विषवेगं तु जानीयाञ्छणैरतः ॥ १८ ॥
 निपीदत्यपराभ्यां तु मोहाभ्यां प्रपतत्यपि ॥
 तृतीयस्य भवक्ष्यामि वेगस्य नृप लक्षणम् ॥ १९ ॥
 विह्वलीभूतसर्वाङ्गो वारणः प्रपतेद्दुवि ॥
 पक्षात्पक्षमजस्रं तु मेघवद्ब्रंहते द्विपः ॥ २० ॥
 एभिलिङ्गैर्विजानीपाद्विषदत्तं मतङ्गजम् ॥
 एवं खलु महाराज ये ये वेगाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां साध्यानां साधनं शृणु ॥
 स्वद्योतानिन्द्रगोपांश्च गजातारवितारकैः ॥ २२ ॥
 कपिलायाश्च गोः पित्तं गोविषाणे निपातयेत् ॥
 तेन भेरीपताकाश्च ध्वजाग्राणि च लेपयेत् ॥ २३ ॥
 वाद्यान्पन्यान्पि क्षिप्रं मलित्रान्पथ घातयेत् ॥
 दद्याश्च विपपीताश्च विपविद्धाश्च वारणाः ॥ २४ ॥
 निशम्य वादनं चैषां दृष्ट्वा *तां स्वस्फनिर्विपाः(?) ॥
 शिरःस्नातो भिषग्वाऽपि स्वस्ति वारुण द्विजोत्तमान् ॥ २५ ॥
 दर्भान्शुष्कान्दरितकान्निःस्वामांश्च चिकित्सकाः ॥
 तान्दक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वा सुसयाहितः ॥ २६ ॥
 इमं हि सुमनास्तूर्ण्णां कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 मोदाहरेन्मन्त्रवरं पूर्वोद्दिष्टं स्वयंभुवा ॥ २७ ॥

* 'दृष्ट्वा तांश्च स्फुनिर्विपाः' इति पाठो यथार्थविद्भवेत् ॥

वायुकिस्तक्षकश्चैव विपमुग्रं हरन्तु ते ॥
 अनन्तश्चैव भगवान्विषं हरतु ते स्वाहा ॥ २८ ॥
 जले रुद्रो जले ब्रह्मा जले ब्रह्म सनातनम् ॥
 जले वायुश्च सोमश्च निर्विषो भव कुञ्जर स्वाहा ॥ २९ ॥
 मञ्जैर्हृत्वा विषं तस्य वारणस्य चिकित्सकः ॥
 एतेषां तु षयालाभं पशूनां कारयेद्रसम् ॥ ३० ॥
 नकुलानां वराहाणां पृषतानां च युक्तितः ॥
 भक्षयित्वाऽथ मांसानि विषिणो भक्षयन्ति ये ॥ ३१ ॥
 औषधानि भिषक्तेषु शीघ्रमेवातिसंहरेत् ॥
 पिप्पल्यो मरिचाश्चैव कल्पमैत्र(?) घृतं मधु ॥ ३२ ॥
 गोमयस्य रसेनैव भावयेन्मतिमान्भिषक् ॥
 सुन्निग्धमेतद्रसकं विपदुष्टं मतङ्गजम् ॥ ३३ ॥
 कटुष्णं पापयेदेनं तेन संपद्यते मुंसी ॥
 अनेनैव च मांसेन भोजयेद्द्वारणं भिषक् ॥ ३४ ॥
 पीत्वा तु रसकं नागस्तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥
 न विपान्मरणं तस्य यदि जुष्टो महाविपैः ॥ ३५ ॥
 सर्वं विषं विपहते पीते तद्रसके गजः ॥
 विषेण दूषितं नागं तैलं दूराद्विवर्जयेत् ॥ ३६ ॥
 पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये घृतमेव प्रशस्पते ॥
 अत ऊर्ध्वं क्रिया यस्य निखिलेन प्रशस्पते ॥ ३७ ॥
 शीते पद्महृदे नागं दष्टं क्षिप्रं विगाहयेत् ॥
 अयं विषघ्नो दातव्यः पिण्डस्तस्मै चिकित्सकैः ॥ ३८ ॥
 द्वे हरिद्रे वचा चैव पिप्पली मरिचानि च ॥
 द्वौ करञ्जी सठी चैव ब्रह्मामतिब्रह्मामपि ॥ ३९ ॥
 एतत्संहरत्य संभारं गव्यं श्रेष्ठं च यद्घृतम् ॥
 वस्तमूत्रेण तत्सर्वं क्षोदयित्वा विचक्षणः ॥ ४० ॥
 अजानामधवाऽवीनां रक्तं क्षिप्रमुपार्जयेत् ॥
 रक्तद्वयेन तं पिण्डं भोजयेद्द्वारणं भिषक् ॥ ४१ ॥

पिण्डेन तेन नागस्य विषं क्षिप्तं प्रणश्यति ॥
 प्रलेपश्चास्य कर्तव्यः पञ्चिनीमृत्तिकाघृतैः ॥ ४२ ॥
 इति प्रलेपः प्रथमो द्वितीयः संप्रैवक्ष्यते ॥
 चन्दनं तगरौशीरं शिरीषस्य तु पल्लवाः ॥ ४३ ॥
 पानं पिण्डमजाक्षीरे विषघ्नं स्वात्प्रलेपनम् ॥
 शीतलेन जलेनाथ संयुक्तं परिपेचनम् ॥ ४४ ॥
 मधुराः क्षीरिणश्चैव कपापा ये च पादपाः ॥
 तेषां त्वचः कार्थयित्वा श्रेष्ठं स्वात्परिपेचनम् ॥ ४५ ॥
 तिस्रकं राजवृक्षश्च शृष्ककं पारिभद्रकम् ॥
 पाटलामश्वकर्णं च सोमवल्कं तथा धवम् ॥ ४६ ॥
 वृक्षानेतान्समाहृत्य क(का)ण्डशः संप्रैलेपयेत् ॥
 समभागांस्ततः कृत्वा दहेदग्नौ विचक्षणः ॥ ४७ ॥
 तद्रस्म ह्यपशान्तेऽग्नौ स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
 प्रतीवोपश्च कर्तव्यो भस्मन्यस्मिन्नयं गणः ॥ ४८ ॥
 त्रिफलां त्रिकटुं चैव पञ्चैव लवणानि च ॥
 समभागानि सर्वाणि भस्मन्यस्मिन्समाचरेत् ॥ ४९ ॥
 एष क्षारोऽगदः श्रेष्ठो नारायणमतः शुभः ॥
 स्यावरं जङ्गमं चैव विषं हन्ति गजस्य तु ॥ ५० ॥
 यथा हि पञ्चिनीपत्रे तोयविन्दुर्न तिष्ठति ॥
 एवमत्रागदे दत्ते मधुसर्पिःसमन्विते ॥ ५१ ॥
 न तिष्ठति विषं देहे सर्वथाऽपि च पद्मवेत् ॥
 त्रिकटुं त्रिफलां चैव पञ्चैव लवणानि च ॥ ५२ ॥
 रसशुक्तसमायुक्तं विषसृष्टप्रबोधनम् ॥
 त्रिवृत्ता गृङ्गवेरं च शिरिपित्तसमायुतम् ॥ ५३ ॥
 अञ्जनं प्रवरं दिव्यं विषसृष्टे मत्तङ्गजे ॥
 कुटुमागुरुसंयुक्तं नागपुष्पं सकेसरम् ॥ ५४ ॥
 उत्पलानि च मुरुपानि दद्यात्कुमुदमेव च ॥
 आलेपो विषदृष्टानां द्विपानां विषनाशनः ॥ ५५ ॥
 मृद्वीका शर्करा चैव सज्जराणि तथा मधु ॥
 तर्पणोदकसंयुक्तं द्विपानां विषनाशनम् ॥ ५६ ॥

विपद्भानि प्रवक्ष्यामि मांसानि मनुजाधिप ॥
 विषाणां यानि चोक्तानि अविरोद्धानि नित्यशः ॥ ५७ ॥
 कौकिलाश्च बलाकाश्च वर्तकाः सकपिञ्जलाः ॥
 कपोता वर्धमानाश्च ऊर्ध्वगाश्चैव ये स्वगाः ॥ ५८ ॥
 मयूरतित्तिरिलावाः पञ्चैव मनुजाधिप ॥
 अर्कानिलहता नित्यं विरुद्धगमनास्तथा ॥ ५९ ॥
 तस्मात्ते भोजने राजन्विषाणां समुदाहृताः ॥
 विषस्य प्रथमे काले जाङ्गलानि समाहरेत् ॥ ६० ॥
 शीतलानि च सेवन्ते ये चोष्णानि तथा मृगाः ॥
 मध्ये साधारणा रालन्विषाणां समुदाहृताः ॥ ६१ ॥
 विषस्य पश्चिमे काले संप्राप्ते प्राणनाशने ॥
 विषं तु हृदये येषां रक्तं च कलुषीकृतम् ॥ ६२ ॥
 सदा न जायते रक्तं मारुतेन समाहितम् ॥
 तेभ्यस्तु मत्स्यमांसानि वाराहाणि च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 अदनानि तु वक्ष्यामि विधिवत्तेन भूमिषु ॥
 शालपः पष्टिका व्रीहिपवगोधूममेव च ॥ ६४ ॥
 आहारार्थं विधीयन्ते गजानामिह नित्यशः ॥
 शारदाश्चैव ये मुद्गाः शालीनां तन्दुलास्तथा ॥ ६५ ॥
 सुस्विन्नमेतद्विषं ततः समवतारयेत् ॥
 तद्भक्तं संसृजेत्सर्वं संयोज्य हविषा ततः ॥ ६६ ॥
 वैस्तमूत्रमजाक्षीरं शर्करां च रसाञ्जनम् ॥
 एवं घृतेन संयुक्तं कथितं पत्रिनीजलम् ॥ ६७ ॥
 एतद्भक्ते च पाने च दापयेत्सविषे गजे ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६८ ॥
 चन्दनं तगरं चैव त्वगेलापत्रमेव च ॥
 मियद्भुनागपुष्पं च मांसी कुष्ठं सपत्रकम् ॥ ६९ ॥
 ऊरुमं च मृणालं च मुरतां सृष्ट्वां शताह्वयाम् ॥
 सांसतां मुरसां दिङ्गु हरितालं मनःशिलाम् ॥ ७० ॥
 अष्टौ सिद्धार्थमुस्ताश्च विंशतिश्च हरेणुकाः ॥
 रोचना हरिवेरं च कुट्टेनटमथापि वा ॥ ७१ ॥

कन्यायाः पुष्पयोगेन पेष्टव्या वारिणा सह ॥
 क्षणात्सर्वं विषं हन्ति सर्वपापप्रणाशनः ॥ ७२ ॥
 रक्षोघ्नः पुष्टिकामस्य सदा चन्द्रोदयः स्मृतः ॥
 आर्द्रस्य वेणोस्त्वक्चापि बीजं चाथ करञ्जयोः ॥ ७३ ॥
 मध्यमं च कपित्थस्य कुङ्कुमं चाञ्जनं तथा ॥
 शिरीषपुष्पं दशमं गोपित्ते निप्रदापयेत् ॥ ७४ ॥
 अश्लेषाज्येष्ठयोः कार्पो ह्यगदः कालको भवेत् ॥
 कारयेद्गुटिकां प्राज्ञः शृणु चास्य प्रयोजनम् ॥ ७५ ॥
 नस्यकर्मणि नागानां युञ्जीताऽऽलेपने भवेत् ॥
 सर्पाणां राजिलानां च विषं मण्डलिनां च यत् ॥ ७६ ॥
 गूढगर्भां करेणुर्षां तस्या योनिं प्रलेपयेत् ॥
 आलेप्य वा गुदं वाऽथ गुदे वार्तिं प्रवेशयेत् ॥ ७७ ॥
 ततः प्रसूयते क्षिप्रं हस्तिनी क्रिययाऽनया ॥
 न हन्यादुपयुक्तस्तु* ..... ॥ ७८ ॥
 ..... ॥
 ..... श्लक्ष्णीकृतानेतानन्यैधस्थानेषु योजयेत् ॥ ७९ ॥ १२८२ ॥

इति श्रीपालकाप्यमुनिविरचिते हस्तपापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये
 क्षुद्ररोगस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ दिग्धविद्धो नाम नवमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 दान्तनो दिग्धविद्धस्य किं कार्यमुपलक्ष्यते ॥ १ ॥
 चिकित्सां चाऽऽनुपूर्व्येण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं श्रेष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 दान्तनो दिग्धविद्धस्य चिराच्छू (रत्न) वति शोणितम् ॥
 विद्धो विवर्णो भवति शोणितं च विवर्धते ॥ ३ ॥

* इतोऽग्रे श्रुतित्तिङ्गभूता काकपदी कपुस्तके, लपुस्तके 'इतः किञ्चिन्त्यक्तमस्ति' इति मूल एव लिखितं गौरिकरकं दृश्यते ।

१ क. श्लक्ष्णकृतानेतानन्याध° । २ ल. °न्यधः स्या° ।

लाला प्रवर्तते चास्य चक्षुषा च न पश्यति ॥
 शोफोऽस्य मृदुनिम्नेषु प्रदेशेषु विवर्धते ॥ ४ ॥
 गजस्य दिग्धविद्धस्य द्वयमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि यथा संपद्यते सुखी ॥ ५ ॥
 गात्रापरपरिनिष्ठं नागं कृत्वा सुपन्नितम् ॥
 शल्पमुद्धृत्य नागस्य शोधनं तस्य कारयेत् ॥ ६ ॥
 सेचयेद्धारिणा वेधं प्रदेहैश्च प्रदेहयेत् ॥
 त्वचमामलकीनां च स्वदिरस्य घवस्य च ॥ ७ ॥
 समभागं ततः कुर्यात्समाहृत्य पृथक्पृथक् ॥
 स्वण्डशः कल्पयित्वा वै क्वाथयेद्विष्ववारिणा ॥ ८ ॥
 एतत्क्वाथं परिश्रा(स्ना)व्य भेषजानि समावयेत् ॥
 सोमवलकं वर्चा श्वेतामोदकीपाटर्ला तथा ॥ ९ ॥
 आस्फोतां वारुणीमूलं पयस्यां मधुकं यवान् ॥
 तथैवोत्पलकन्दाश्च भागाः स्युः कर्षसंमिताः ॥ १० ॥
 यथा जातः प्रदेहः स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 एवं सुशीतलं कृत्वा विधं तस्मानुलेपयेत् ॥ ११ ॥
 वियं हन्ति महीपाल क्षिप्रं च सुखमाप्नुयात् ॥
 अधातः संप्रवक्ष्यामि विषप्रशमनं हितम् ॥ १२ ॥
 चतुर्द्रोणे तु पयसि भेषजानि समावयेत् ॥
 पयस्या क्षीरकाकीली अमृता द्वे च सारिवे ॥ १३ ॥
 श्वेता च मुद्गपर्णी च माषपर्णी मृणालिका ॥
 कसेरुका ह्यनन्ता च जीवकर्षभकावुभौ ॥ १४ ॥
 कपिकच्छरूस्तथा देवा पिप्पली च महीपते ॥
 उदुम्बरसमं कल्कं कारयित्वा पृथक्पृथक् ॥ १५ ॥
 तोषं दशाढकं दत्त्वा सर्पिषश्चाऽऽढकं तथा ॥
 आढकं शर्करायाश्च ततो मन्दाग्निना पचेत् ॥ १६ ॥
 यदोषपुक्ततोषं स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 सुशीतलमिदं कृत्वा पानं दद्याद्भिषापहम् ॥ १७ ॥
 त्वचावुभे समानीय विदुलस्याजुनस्य च ॥
 क्षीरिणां पादपानां च कोविदारकदम्बयोः ॥ १८ ॥

एतत्प्रकीर्तितं सर्वं ततो निशि निवासयेत् ॥
 ततः प्रक्षालयेद्द्वयो व्रणं शस्त्रेण शोधितम् ॥ १९ ॥
 उभे हरिद्रे मज्जिष्ठां मधूकं तगरं तथा ॥
 हरीतकीं प्रियङ्गुं च नाकुलीं कैदरीं तथा ॥ २० ॥
 गोपित्तं च सर्मांशानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 एष चूर्णागदः श्रेष्ठो गजानां व्रणरोपणः ॥ २१ ॥
 एतैरेव पुनः स्वाङ्गैर्यथोक्तैः साधयेद्दृष्टम् ॥
 एतदभ्यञ्जनं दद्याद्गजानां व्रणरोपणम् ॥ २२ ॥
 अथ दिग्धेन विद्धस्य व्रणः पुष्पति दन्तिनः ॥
 गतिर्यद्वाति दूरं च जायन्ते ग्रन्थयोऽधिकाः ॥ २३ ॥
 मांसानि च प्रहृष्यन्ति दन्तिनो विपवेगतः ॥
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ २४ ॥
 आमं विदाह्यमानं वा विपादि पक्वमेव वा ॥
 रोहन्तं निर्विकारं वा लिङ्गैरेतैर्विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 सवर्णं कठिनं कोष्णं भारिकं मन्दवेदनम् ॥
 आध्मानं सुस्थिरं स्निग्धमाममित्पभिलक्षयेत् ॥ २६ ॥
 विवर्णं नातिकठिनं सोष्म वेदनयाऽन्वितम् ॥
 विदह्यमानं जानीयाच्छिङ्गैरेतैर्विचक्षणः ॥ २७ ॥
 आमे विदह्यमाने च प्रच्छन्नं कारयेद्बुधः ॥
 जलौकालाबुगृह्णैर्वा शोणितं मोक्षयेत्ततः ॥ २८ ॥
 आध्मानममृदु स्निग्धं गुरु चोष्णं सवेदनम् ।
 अपक्वं तु भिषग्विद्यात्तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥ २९ ॥
 शीतलं शीर्णरोमाणं मृदु पाण्डुमवेदनम् ॥
 सुपक्वमभिविज्ञाप तत्र शस्त्रं निपातयेत् ॥ ३० ॥
 शस्त्रकर्म यथोक्तं तु यथाशास्त्रं समाचरेत् ॥
 छेद्यं मेद्यं च वेध्यं च विश्रा(त्ता)ऽयं लेख्यमेव च ॥ ३१ ॥
 एतत्सर्वं भिषकुर्याद्विपार्तानां तु संनिधौ ॥
 तद्वैद्यश्चेन्न विद्येरन्यथोशास्त्रं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 एष्यया तु समन्वेष्य गतिर्यत्राऽऽश्रिता यथा ॥
 पदं कुर्याद्यथोद्दिष्टं यथा दोषो न तिष्ठति ॥ ३३ ॥

व्रणे तु पूतिर्मांसानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ॥
 शुद्धं व्रणमदुर्गन्धमविवर्णमवेदनम् ॥ ३४ ॥
 उत्तानं स्थिरमन्तेषु प्रस्तब्धं च नराधिप ॥
 शून्यं श्वयथुदाहाभ्यां निर्विकारं विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
 दिग्धेनाभिहते नागे तथोष्ट्रखरवाजिनाम् ॥
 व्रणं बुध्येत मेघावी गोषु चाश्वतरेषु च ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ३६ ॥ १३१८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररो-
 गस्थाने दिग्धविद्धो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां सुमनस्कं महामुनिम् ॥
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 दुष्टाश्च विपपीताश्च द्रूपिताश्च मतङ्गजाः ॥
 संग्रामे दिग्धविद्धाश्च विपवेगप्रपीडिताः ॥ २ ॥
 एवंविधाश्च ये केचित्प्रोच्यन्ते हस्तिनो द्विज ॥
 सर्वेषां सविपाणां तु चिकित्सां वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 पञ्चभिः कारणैः सर्पा दशन्ति पृथिवीपते ॥ ४ ॥
 वक्ष्याम्युद्देशमात्रेण तद्ग्राह्यमनुमानतः ॥
 दशन्ति कुपिताः केचित्केचिदाहारकाङ्क्षया ॥ ५ ॥
 भीताः केचिदशन्त्याश्च केचिदन्ये यहच्छया ॥
 मृत्युभूता दशन्त्यन्ये विधानविहितान्गजान् ॥ ६ ॥
 त्रिविधं दष्टरूपं तु भुजङ्गेषु प्रकीर्तितम् ॥
 दष्टं दष्टनिपीतं च दष्टोद्भूतं तथैव च ॥ ७ ॥
 दष्टा तु कश्चिद्भुजगो व्यपक्रामति वेगतः ॥
 संक्रामेद्विपभागस्तु दष्टं तच्च विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥

१ क. 'नातिह' । २ क. स. कुशिरोगस्थाने । ३ क. दष्टरूपं । ४ क. तु ।

५ क. दष्टा ।

दंष्ट्रा तु सर्पो पस्तत्रं पिबेदङ्गुनिपीडितम् ॥
 दष्टं तच्चनुषोद्धव्यं विपभागस्तु संचरेत् ॥ ९ ॥
 दष्टा यदि विलम्बी स्यान्निपीतमिति तस्मृतम् ॥
 विपस्य भागो द्वावत्र अर्धभागश्च संचरेत् ॥ १० ॥
 दष्टा भृशं तु यः सर्पः क्षिप्रमेव भवर्तते ॥
 दंष्ट्रापातनिषेकेण कुरुते यत्र मोक्षणम् ॥ ११ ॥
 दष्टमुद्धर्तितं विद्यात्तत्र भागत्रयं ब्रजेत् ॥
 मात्राणां शतमात्रं तु तिष्ठन्त्पादंशमाश्रितम् ॥ १२ ॥
 ततः शरीरे क्रमते विपं वायुरिवाम्बरे ॥
 न ह्यत्र विहितं किञ्चित्सुखं दुःखं शरीरिणाम् ॥ १३ ॥
 तेषां तु खलु सर्वेषामुपसर्गः पृथग्विधः ॥
 वक्ष्याम्युद्देशमात्रेण तद्वाह्यमनुमानतः ॥ १४ ॥
 चतुर्विधास्तु निर्दिष्टाः पन्नगा मुनिना पुरा ॥
 दर्वाकरा मण्डलिनो राजिलास्तु पत्ताकिनः ॥ १५ ॥
 तेषां रूपाणि वक्ष्यामि वीर्यं चैव पृथक्पृथक् ॥
 दर्वाकरा महाभोगा दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १६ ॥
 शीघ्राः फणकराश्चण्डाः कृष्णसर्पादयः स्मृताः ॥
 क्षिप्रमेषां विपं काये कक्षाग्निरिव वर्धते ॥ १७ ॥
 वातिकं तु विजानीयाद्विपं दंष्ट्राश्रितं भिषक् ॥
 प्रशाम्यति तु तत्क्षिप्रं मन्त्रैरन्यैस्तथोपधैः ॥ १८ ॥
 तद्धि सत्त्वं विपं प्राहुः समर्थादिं मनीषिणः ॥
 अफणा मण्डलैश्चित्रैर्ये तु केचिद्भुजंगमाः ॥ १९ ॥
 एणीयदादयः सर्वे ते तु मण्डलिनः स्मृताः ॥
 तेषां मन्दं विपं भूत्वा ततो भवति दारुणम् ॥ २० ॥
 तत्र मन्त्रोपधैर्पत्नात्पैत्तिकं बाध्यते विपम् ॥
 अफणा दर्शनीयाश्च दीर्घराजिभिरावृताः ॥ २१ ॥
 श्वेतगन्धादयः सर्वे राजिलाः कीर्तिता नृप ॥
 विपं न वर्धते तेषां विपमं चोपलभ्यते ॥ २२ ॥

१ क. दष्टा । २ क. °त्र यं पिबेदङ्गुणी° । ३ क. तत्त्वं तु यो° । ४ क
 यन्नगा । स. पन्नगा । ५ क. च शीघ्रा फणाक° ।

राजिलानां भुजङ्गानां विषं श्लेष्ममयं भवेत् ॥
 अफणास्त्वेकवर्णाश्च पन्नगा ये पताकिनः ॥ २३ ॥
 राजिमद्भिः समं तेषां विषं समवेतारयेत् ॥
 एषामन्योन्यसंसर्गात्प्रविभागाद्विशेषतः ॥ २४ ॥
 ज्ञायन्ते पन्नगाः सर्वे ते च कृच्छ्रतमाः स्मृताः ॥
 आदर्शेनैव जानीयात्सर्पदष्टं मतङ्गजम् ॥ २५ ॥
 निमीलपति नेत्रे च ब्रजन्गान्नाणि कर्षति ॥
 अक्षिकूटे च वर्धते वर्धनी चापि दन्तिनः ॥ २६ ॥
 चिरं क्षतानि चाप्यस्य स्फटन्ति सहस्रा वृष ॥
 निपीदत्पपराभ्यां च प्रोद्गाम्यां प्रपतत्पपि ॥ २७ ॥
 स्तम्भे बद्धस्तु मातङ्ग आलानेन दृढेन च ॥
 उद्धभाति च दुःस्वार्तो दंशदेशं स्पृशत्पपि ॥ २८ ॥
 मन्दं भोजनमश्नाति यवसं मन्दमेव च ॥
 अधोगता भवत्पस्य दृष्टिर्नागस्य पार्थिव ॥ २९ ॥
 दर्वीकरापदष्ठानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य गृणु रूपं नराधिप ॥ ३० ॥
 परिशुष्येद्यदा दंशो धूप्यते परिदह्यते ॥
 निद्रा बलवती यस्य फम्पते च पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 पूतिमूत्रपुरीषश्च श्वपशुश्चाप्युदीर्यते ॥
 व्रणाश्चापि विदीर्यन्ते मृष्णा चेनं प्रबाधते ॥ ३२ ॥
 मृष्णातस्य च नागस्य लक्षणं यत्प्रभवते ॥
 निर्वाणं नीयते यत्र तं देशं प्रतिजिघ्रति ॥ ३३ ॥
 आर्द्रं वा परिशुष्कं वा नृणामिधुमथापि वा ॥
 पिपासया समाक्रान्त आहारं नाभिनन्दति ॥ ३४ ॥
 अनेन विपवीर्येण क्षिप्रमेव विदीर्यते ॥
 एवं मण्डलिदष्टस्य लक्षणं च प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
 राज्ञीमतां विषं घोरं यदा देहे प्रभवते ॥
 श्वपशुर्हस्तकर्णेऽस्य लाला प्रस्यन्दते तदा ॥ ३६ ॥
 आटोपो लक्ष्यते चास्य विह्वलं चापि गच्छति ॥
 श्वेतमूत्रपुरीषश्च यथा ह्यन्यस्तथा स्सन्नम् ॥ ३७ ॥

राजीमदृष्टनागानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 इति जङ्गममुदिष्टं विपं स्थावरमुच्यते ॥ ३८ ॥
 उष्णं रूक्षं तथा चाऽऽम्लं लघु तीक्ष्णं व्यवापि च ॥
 विदाहि चाऽऽशु विशदमेवं नवगुणं विपम् ॥ ३९ ॥
 पित्तं प्रकोपयत्यौष्ण्याद्दौक्ष्याच्च पवनं कफम् ॥
 सौक्ष्मादतिविदाहित्वात्सर्वधातुप्रदूषणम् ॥ ४० ॥
 (ऋगच्छत्पूध्वं लघुत्वाच्च तीक्ष्णत्वान्मर्मभेद्यपि ॥
 आशु व्याप्नोति शीघ्रत्वाद्द्वैशद्याच्च विसर्पति ॥ ४१ ॥)
 श्रो(स्रो)तोरोधि व्यवापित्वान्नवधोक्तं प्रभावतः ॥
 इति स्थावरमेतस्य शृणु साध्यस्य लक्षणम् ॥ ४२ ॥
 पुष्करं मधुसंकाशं शूनं वाऽप्युपलक्षयेत् ॥
 दन्ताः श्यावा विवर्णाश्च नखाश्च नयने तथा ॥ ४३ ॥
 शीर्यन्ते चास्य रोमाणि दैह्यते च मतङ्गजाः ॥
 पक्ष्माणि चास्य शीर्यन्ते छविश्च परिपाद्यते ॥ ४४ ॥
 केशा वालाश्च शीर्यन्ते शिरोरोगश्च जायते ॥
 जिह्वा च लक्ष्यते कृष्णा कुत्सिता पृथिवीपते ॥ ४५ ॥
 रूपैरेतैर्विजानीपाद्विपपीतं मतङ्गजम् ॥
 छर्द्यतीसारसंमोहाः कम्पोऽतीव विजृम्भणम् ॥ ४६ ॥
 रक्तविश्रु(स्रु)ति साश्रुत्वं दृशोर्मेन्दाङ्गचेष्टितम् ॥
 रक्तमूत्रंपुरीपत्वं मेदूपेचकशूनता ॥ ४७ ॥
 इत्येतदन्यरूपाणामभावे विपलक्षणम् ॥
 स्थावरस्य विपस्पैतद्रूपं भवति पार्थिव ॥ ४८ ॥
 धूपस्य विपपुक्तस्य शृणु रूपं नराधिप ॥
 धूपश्चाग्निगतो ज्ञेयो न(नी)लो रक्तोऽथ पीतकः ॥ ४९ ॥
 जिघ्रन्गजस्तु तं धूपमतीसारेण पीड्यते ॥
 गात्रोद्वेष्टनमाप्नोति वेपते व्यथतेऽपि च ॥ ५० ॥
 वृंहितुं च न शक्नोति शब्दांश्चापि न वेत्ति सः ॥
 इति धूपेन दृष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ५१ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. वपनं । २ क. दह्यन्ते । ३ क. मतङ्गजाः ।

भूम्यां ग्रासे च वक्ष्यामि दूषिते शृणु लक्षणम् ॥
 स्वेदेनैव तु जग्धस्य सर्वगात्रेषु हस्तिनः ॥ ५२ ॥
 स्फोटाश्चास्योपजायन्ते गात्रकण्डूस्तथैव च ॥
 अङ्गानि चाऽस्य सीदन्ति भूमिश्च विपदूषणात् ॥ ५३ ॥
 विवर्णो भवति ग्रासे लालाश्रा(त्ता)वी च वारणः ॥
 दुर्गन्धं वमथुं कुर्यान्न चेच्छति नृणाशनम् ॥ ५४ ॥
 अनवस्थितचित्तश्च कम्पते च मुहुर्मुहुः ॥
 विह्वलीकृतसर्वाङ्गो नागो न लभते सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषोपघट्टयवसै रूक्षै रूषमिदं भवेत् ॥
 आघ्रातविपवातस्य शृणु रूपं नराधिप ॥ ५६ ॥
 विधुनोति शिरोऽत्यर्थं वमथुं च मुहुः घृजेत् ॥
 स्पन्दन्ते चास्य वाऽश्रूणि भवेदत्यर्थवेदनः ॥ ५७ ॥
 विह्वलाक्षो भवेदाश्च लभते शर्म न क्वचित् ॥
 तदा संजातवातस्य निद्रा विशति पार्थिव ॥ ५८ ॥
 संरक्तनेत्रो लालावान्करवक्रोऽतिविह्वलः ॥
 वातेन संग्रुष्टस्य रूपमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ५९ ॥
 तोषस्य विपपुक्तस्य शृणु रूपं नराधिप ॥
 मत्स्पकच्छपमण्डूका पावन्तो जलचारिणः ॥ ६० ॥
 सर्वे ध्रियन्ते राजेन्द्र निर्दग्धा विपतेजसा ॥
 प्रज्वरं तेजसं चाऽऽश्च यस्तु नागः पिवेज्जलम् ॥ ६१ ॥
 पीतमात्रेण तोषेन क्षिप्रं प्राणैर्वियुज्यते ॥
 पानीये विपसंघटे रूपमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 दिग्धविद्धस्य नागस्य शृणु रूपाणि पार्थिव ॥
 वर्णव्यापत्तिमाप्नोति प्रकृदश्चास्य जायते ॥ ६३ ॥
 केशा बालाश्च शीपन्ते त्वक्चैवास्य विधूम्यते ॥
 आरोहकमेवज्ञाय जलं क्षिप्रं तु वाञ्छति ॥ ६४ ॥
 पीतोदके सुशीतस्य लाला प्रस्पन्दतेऽपि च ॥
 कृच्छ्राद्य मूत्रं कुरुते वेदना च मुहुर्मुहुः ॥ ६५ ॥
 शर्पा मृगयते गन्तुं स्तम्भमालम्प्य तिष्ठति ॥
 दिग्धाविद्धस्य नागस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ६६ ॥

अम्पञ्जने प्रदेहे च दूषिते लक्षणं त्विदम् ॥
 तीव्रा कण्डूः सपिटका क्षिप्रमस्पोपजापते ॥ ६७ ॥
 मांसानि चास्य शीर्षन्ते छविः सुपरिपच्यते ॥
 गूनो गात्रेण भवति दुर्गन्धश्चोपजापते ॥ ६८ ॥
 अम्पञ्जने प्रदेहे च लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ विनपादपिसत्तमम् ॥ ६९ ॥
 सर्पदष्टस्य नागस्य किं रूपमुपलक्ष्यते ॥
 एतदिच्छामि विज्ञातुं घृहि चात्र चिकित्सितम् ॥ ७० ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 श्रूयतामानुपूर्व्येण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७१ ॥
 दंशो विवर्णो भवति शोणितं च विदह्यते ॥
 देहेऽस्य गून्यभावस्तु दाहस्तु परिवर्धते ॥ ७२ ॥
 समन्ताच्च प्रतिस्तब्धः समाध्मासश्च लक्ष्यते ॥
 उष्णश्च स्पर्शो भवति मृदुभावं च गच्छति ॥ ७३ ॥
 विभ्रान्तचित्तस्तु गजः शिरः कम्पयते ध्रुवम् ॥
 क्रुद्धश्च हस्तमुत्क्षिप्य वारणं प्रपिनष्टि च ॥ ७४ ॥
 एतच्च दर्शनं श्रेष्ठं दंशेषु विपनाशनम् ॥
 यदा शुद्धो भवेदंशः शोणितं च ध्रुवं भवेत् ॥ ७५ ॥
 इन्द्रगोपकवर्णाभिं मुक्तदोषमपिच्छिलम् ॥
 अथास्यौषधसंभारममुमस्य प्रकल्पयेत् ॥ ७६ ॥
 द्वे शते द्वे बृहत्पौ च शल्लुकं श्लक्ष्णमेव च ॥
 सहाश्वगन्धारोर्धं च पिप्पली मधुकं तिलान् ॥ ७७ ॥
 आम्रपत्राणि पद्मानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 द्वौ भागौ च घृतस्थाय तथैको मधुनो भवेत् ॥ ७८ ॥
 हरिद्राचूर्णसंपुक्तं दद्याद्द्वन्नणमुखे भिषक् ॥
 ततः प्रदेहो देहे स्यादर्जुनं वज्रुलं नलम् ॥ ७९ ॥
 उभे पाठे तथा श्वेता शुकनासा भिषङ्गु च ॥
 सारिवामश्वकर्णौ तु सोमवल्कं च दापयेत् ॥ ८० ॥
 शीर्षकं चैव शालुकं श्यामं काशमर्षमेव च ॥
 चतुरः क्षीरिणो वृक्षान्मधुकं चैव पाठलाम् ॥ ८१ ॥
 गवेधुकां च कालां च तथा चोभे पुनर्नवे ॥
 जम्बूं विल्वं समङ्गां च समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥

एतत्कल्कं सुपिष्टं वै घृतेन सह पोजयेत् ॥
 कर्दमेन समालोह्य दंशशोफं प्रकल्पयेत् ॥ ८३ ॥
 लभते तेन निर्वाणं विषं चास्योपशाम्यति ॥
 लिप्तस्यानेन लेपेन पानमस्याचऽऽरेदिदम् ॥ ८४ ॥
 घृतद्रोणं तु पयसो निर्दोषस्याऽऽढकं भवेत् ॥
 पथीमधुकूर्णस्य भवेत्तु कुडवद्वयम् ॥ ८५ ॥
 पिप्पलीनां च भागः स्यान्मरिचानां तथैव च ॥
 श्वेतायाः कुडवः कार्यो मुद्गपण्यास्तथैव च ॥ ८६ ॥
 मृणालं च पपस्यां च जीवकर्पभकाबुभौ ॥
 एलां चैव विडङ्गं च स्वार्जिकां परिपेल्वम् ॥ ८७ ॥
 सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 अर्धमस्यो विडङ्गस्य सैन्धवस्य तथैव च ॥ ८८ ॥
 यवक्षारस्य भागः स्यात्सर्वमेतद्भवीकृतम् ॥
 पीत्वा सुप्तमवाप्नोति विपाद्य परिमुच्यते ॥ ८९ ॥
 वातिकानां विधिः प्रोक्तः पैत्तिके च प्रवक्ष्यते ॥
 अनन्तां च पपस्यां च मुद्गपर्णां तथैव च ॥ ९० ॥
 मृणालीं हंसपर्दीं च जीवकर्पभकाबुभौ ॥
 फाकोलीं क्षीरकाकोलीं मेदां छिन्नरुहां तथा ॥ ९१ ॥
 क्षीरशुक्लीं विदारिं च श्यामामतिविषां तथा ॥
 दधेक्षुवालीपुण्ड्रेक्षु मृद्वीकां च परूपकम् ॥ ९२ ॥
 ततः पटोलकं चैव मापपर्णां च दापयेत् ॥
 दुरालभां मधुरसां सारिवां श्वेतया सह ॥ ९३ ॥
 तथा फर्कटशृङ्गीं च समभागानि कारयेत् ॥
 मधुकं मरिचं चैव क्षवकं चैलया सह ॥ ९४ ॥
 तथा फर्कटशृङ्गीं च नागरं चैलवालुकम् ॥
 पीलुं करञ्जं मञ्जिष्ठांमेतद्दिगुणभागिकाम् ॥ ९५ ॥
 गर्वां मूत्रेण संपोष्य तथा गुप्तं निधापयेत् ॥
 एतत्सर्वं समालोह्य घृतद्रोणे समावपेत् ॥ ९६ ॥
 मात्तिकस्याऽऽढकं दत्त्वा वारणं पाययेद्द्वियक् ॥
 एष श्रेष्ठोऽगदः कार्यः पैत्तिके पापयेद्विषे ॥ ९७ ॥

प्रियङ्गुकास्तथाऽनन्तां समङ्गां धातकीं तथा ॥
 सुवर्णपुष्पीं दद्यात्तु दाडिमद्वयमेव च ॥ ९८ ॥
 द्राक्षारोधं च शालं च चन्दनं चात्र दापयेत् ॥
 एतत्संभृत्य संभारं सर्माशं तुलया धृतम् ॥ ९९ ॥
 अजामूत्रेण संसृष्टं गवां मूत्रेण पेपयेत् ॥
 अभयामलकाकाथं क्रापयेत्ताम्रभाजने ॥ १०० ॥
 ततो घृतं परिश्रा(स्त्रा)व्य तान्कल्कांस्तत्र दापयेत् ॥
 ततः क्षौद्रेण संसृज्य पापयेदन्तिनं भिषक् ॥ १०१ ॥
 पीतोऽयमगदश्रेष्ठो हन्ति राजीमतो विषम् ॥
 अथान्यानगदान्कुर्पात्संनिपाते ततो भिषक् ॥ १०२ ॥
 संसृष्टं पापयेच्चैनं वातपित्तकफापहम् ॥
 तं पीतवन्तमनु च वारिणा सेचयेद्भजम् ॥ १०३ ॥
 स्थानं सुशीतलं कुर्पाच्छीतैश्च परिपेचनम् ॥
 अञ्जनं च ततः कुर्पाद्येन चक्षुर्विशुध्यति ॥ १०४ ॥
 गिरिकर्णिकां श्वेतां च हरिद्रां सैन्धवं तथा ॥
 शिरीषबीजं लथुनं समभागानि कारयेत् ॥ १०५ ॥
 कर्चूरं च जले पिष्ट्वा गुटिकां संपदापयेत् ॥
 दर्वीकरेण दष्टस्य चक्षुषो हितमञ्जनम् ॥ १०६ ॥
 कालानुसारी मृद्धीका काश्मर्पाऽथ शिरीषकम् ॥
 गुडूचीरससंपुक्तमञ्जनं गुटिकीकृतम् ॥ १०७ ॥
 एतन्मण्डलिदष्टानां चक्षुषां हितमञ्जनम् ॥
 स्थानं शीतं ग्रहं कुर्पाद्गोमयेन प्रलेपयेत् ॥ १०८ ॥
 अथ चेतकुञ्जरो वेगं तृतीपमतिवर्तते ॥
 इमं तत्र विधिं कुर्पात्क्षिप्रमेव विचक्षणः ॥ १०९ ॥
 तृ(त्रि)वृहन्ती च श्मामा च नागदन्ती प्रियङ्गवः ॥
 उदुम्बरसमान्कल्कान्सर्वाण्येव पृथक्पृथक् ॥ ११० ॥
 एतत्संभृत्य संभारं कुञ्जरं पापयेद्भिषक् ॥
 लवणाम्बुसमायुक्तं मृत्पात्रे विमले स्थितम् ॥ १११ ॥
 विरेचनं भिषग्दद्यादर्वीकरविषापहम् ॥
 कपापमतिसंपुक्तं राजीमत्सु विधीयते ॥ ११२ ॥

ततो विर(रि)क्तदोषं तु सेचयेद्धारणं भिषक् ॥
 श्वगदं पापयेच्चैनं पूर्वमुक्तं गजं ततः ॥ ११३ ॥
 शिरश्च पीडयते चास्य कराच्छ्रेष्ठा प्रवर्तते ॥
 मुस्ताश्च लाला श्र(स्त्र)वति वमथुश्च मुहुर्मुहुः ॥ ११४ ॥
 इमं तत्र विधिं कुर्यात्सममेव विचक्षणः ॥
 *श्वेतां ज्योतिष्मतीं पाठां सुवहामथ वारुणीम् ॥ ११५ ॥
 सुनन्दां लावनन्दां च विडङ्गं चाष्टमं भवेत् ॥
 एतानि समभागानि कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥ ११६ ॥
 (†भ्रान्तरिक्षेण पयसा वाससा च परिश्रु(स्रु)ते ॥
 द्याढकं त्र्याढकं वाऽपि तं रसं पापयेद्भिषक् ॥ ११७ ॥)
 शिरो विरिच्यते तेन विषं चास्योपशाम्यति ॥
 द्याढकं घृतमण्डस्य विर(रि)क्तशिरसस्तथा ॥ ११८ ॥
 अनुपेकं पुनः कुर्यात्ततः स लभते सुखम् ॥
 अञ्जनं च ततो दद्याद्येन संपद्यते सुखी ॥ ११९ ॥
 मनःशिलां त्रिकटुकं हरितालं रसाञ्जनम् ॥
 फतकं सैन्धवं चैव मधुकं च समं घृतम् ॥ १२० ॥
 सौद्रेण सह संयोज्य श्लक्ष्णं हृदि †पेपयेत् ॥
 राजीमता तु दष्टस्य गजस्य दित्तमञ्जनम् ॥ १२१ ॥
 अश्वकर्णकपायस्य काणिकाराजुनस्य च ॥
 वृतीपं वृद्धतीवीजमेते भागात्प्रयः समाः ॥ १२२ ॥
 अर्धभागस्तु रालायाः सुनन्दायास्तपैव च ॥
 सौद्रेण सह संयोज्य अञ्जनं सांनिपातिके ॥ १२३ ॥
 अथवाऽञ्जितमात्रस्य सेचयेद्धारिणा शिरः ॥
 कुर्याच्छिरस्पावाश्रातं प्रदेहैश्च मदेहयेत् ॥ १२४ ॥
 इत्येतरत्सर्पदष्टस्य लक्षणं सर्वािकत्सितम् ॥
 अङ्गराजस्ततो भूपः पालकाप्यं स्म शृण्वति ॥ १२५ ॥
 आञ्जते विपपीते च घृपगन्धानुवासिते ॥
 सर्वाप्ये कुक्षरे रूपं भगवन्वस्तुमर्हसि ॥ १२६ ॥

*लावनन्दान्तानां प्रथमान्तत्वं युक्तम् । † धनुराकारमव्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ स. °तः सुल° । २ स. पीपयेत् । ३ व. °तमुत्तमम् । ४ ङ. सर्वापि ।

एवमुक्तस्तु भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 विपाञ्जितस्य नागस्य इदं भवति लक्षणम् ॥ १२७ ॥
 वेदना च विपार्तस्य पटलश्चोपजायते ॥
 अक्षिणौ घर्षयेच्चापि हस्तेन कवलेन वा ॥ १२८ ॥
 दोषप्रच्छन्ननेत्रश्च विपवेगप्रपीडितः ॥
 नेत्राभ्यामथ हृन्ना(त्रो)भ्यां नागो न लभते सुखम् ॥ १२९ ॥
 हस्तं प्रयच्छ दुःस्वार्तो क्रोधमारभते मुहुः ॥
 वर्तमानि चास्य शीर्षन्ते वर्त्मशोफश्च जायते ॥ १३० ॥
 स्थानेनावस्थितस्यापि बन्धलो भवति द्विपः ॥
 प्रवेपते प्रव्यथते लाला चास्य प्रवर्तते ॥ १३१ ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि यथा संपद्यते सुखी ॥
 अञ्जनानि विपद्गानि यानि स्युस्तैरथाञ्जनम् ॥ १३२ ॥
 सिञ्चन्मृत्तेन चैवैनं शीतलेन यथासुखम् ॥
 यथोक्तमगदं चैनं सर्पिःक्षीरसमन्वितम् ॥ १३३ ॥
 पापयेन्मधुसंयुक्तमनुपेकं च दापयेत् ॥
 कुर्याच्छिरस्पवाश्रोतं ततः संपद्यते सुखी ॥ १३४ ॥
 अयमेतेन संपद्येद्योगेन मनुजाधिप ॥
 योगमन्यं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ १३५ ॥
 गृहीत्वा कृष्णसर्पस्य दुष्टाहेवां शिरस्तथा ॥
 क्षिप्त्वा श्रो(त्रो)तोञ्जनं वाऽस्य ततो मृद्भिना पचेत् ॥ १३६ ॥
 तावत्तदञ्जनं पावत्तस्य भागोऽष्टमो भवेत् ॥
 *पिप्पली तन्दुला श्वेतां पुराणामथ वारुणीम् ॥ १३७ ॥
 सुनन्दां पालनन्दां च विडङ्गं चाष्टमं तथा ॥
 बृहत्या रसनिर्पासे कपित्थस्य रसेऽपि वा ॥ १३८ ॥
 पिप्पला तु गुटिकां कृत्वा छापायां परिशोषयेत् ॥
 सुबद्धमञ्जपेन्नामं शनैर्न व्यथते यथा ॥ १३९ ॥
 मुहूर्तं स्थापयित्वा च घृतमण्डेन तर्पयेत् ॥
 चक्षुभ्यां स यदा पश्येत्पटलं विगतं भिषक् ॥ १४० ॥

* द्वयोर्द्वितीयान्तत्वं युक्तम् ।

१ क. विपाञ्जनस्य । २ क. °णी वर्धये° । ३ क. वर्ष्मणि । ४ क. वर्ष्मशो° ।
 ५ क. °सुखम् । ६ ख. °पश्येद्यो° ।

शर्करां मधुकं चैव घृतेन सह संछजेत् ॥
 अञ्जनं तेन कार्यं स्यात्ततः संपद्यते सुखी ॥ १४१ ॥
 आजस्य पयसः प्रस्थं कर्पश्व मधुकस्य च ॥
 कर्पं किंशुकपुष्पाणां पचपुष्पं तथैव च ॥ १४२ ॥
 शर्करायाः पलं दद्याद्यवानां मसृतिं तथा ॥
 ग्रस्थेन चान्तरिक्षस्य संघृष्टं पाचयेच्छनैः ॥ १४३ ॥
 यदा तु परिपकं स्यादथैनमवतारयेत् ॥
 एतेन शीतलेनास्य चक्षुषोः परिपेचनम् ॥ १४४ ॥
 अनेन परिपेकेण नागः संपद्यते सुखी ॥
 विपाच्च मुच्यते क्षिप्रं चक्षुश्चास्य विशुध्यति ॥ १४५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विपपीतस्य लक्षणम् ॥
 गण्ढौ हस्तस्तथा तालु मुसं च परिशुष्यति ॥ १४६ ॥
 प्रतिघृह्णाति वातं च दह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥
 न गृणोति च कर्णाभ्यां चक्षुषां च न पश्यति ॥ १४७ ॥
 मुस्रतः पुष्कराद्यास्य श्लेष्मा गच्छति पिच्छिलः ॥
 न च वेदपते गन्धं विपवेगमपीडितः ॥ १४८ ॥
 प्रस्थितश्चापि निर्वाणं गजः सत्त्वरजोधिकम् ॥
 जलं प्रवाह्यते क्षिप्रं गन्तारमविदन्नपम् ॥ १४९ ॥
 उदकस्पर्शनाच्चैव नागः संपद्यते सुखी ॥
 तस्य पीतेन शीतेन लाला च स्पन्दते शनैः ॥ १५० ॥
 अञ्जनं च प्रदेहश्च तथा चाप्यनुपेचनम् ॥
 आदालीनां प्रवालानि तथा कटुकमत्स्यकम् ॥ १५१ ॥
 सहदेवीं च तन्मात्रां दद्यात्सहचरं तथा ॥
 यवां क्षुद्रसर्हां चैव *समांशां तुलया धृतम् ॥ १५२ ॥
 धूपः स्यात्सदिराङ्गारैर्युडेन च घृतेन च ॥
 घृतेन धूपेन्नागं विषं तेनोपशाम्यति ॥ १५३ ॥
 लोहं विषेण संघृष्टं वारणो यदि जिघ्रति ॥
 विपप्राणकृतं विघात्स्य लिङ्गानि मे गृणु ॥ १५४ ॥

* 'समांशां तुलया धृतम्' इति कदाचिद्भवेत् ॥

शिरस्तालु च श्ल्हाति दन्ते नेत्रेऽवतिष्ठति ॥
 गण्डश्चास्याग्रहस्तश्च प्रतिपा(मा)नं तथैव च ॥ १५५ ॥
 विवर्णं विपसंछष्टं शूनं चैवोपजायते ॥
 शोषयत्यपि देहं च नाभिनन्दति भोजनम् ॥ १५६ ॥
 करं धुनोति दुःस्वार्तो लाला चास्य प्रवर्तते ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ १५७ ॥
 कपित्यफलमज्जानां वार्ताकानां फलानि च ॥
 संसर्गाश्चापि(?) यत्पञ्च ष्टष्टिपर्णीं हरीतकीम् ॥ १५८ ॥
 सिन्दुवारितमूलं च शैलुं चैव सपाटलाम् ॥
 विभीतकं सस्त्रिं वटं सोढुम्बरं तथा ॥ १५९ ॥
 लोभ्रं ततः परं दद्यात्ततो देयाऽथ सारिवा ॥
 मधुकं च समं कृत्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६० ॥
 चूर्णं प्रस्थापितं कुर्याद्धारिकुम्भे समावपेत् ॥
 एतच्च पापयेन्नागं विपं तेनोपशाम्यति ॥ १६१ ॥
 अज्जनानि विपन्नानि पापयेच्चानुपेचनम् ॥
 मेहने पेचके चास्य श्वयधुर्दारुणो भृशम् ॥ १६२ ॥
 अपानाच्छोणितं चास्य दृष्ट्वा तं वारिणोह्यते ॥
 मुहुर्मुहुः संकुचति कृच्छ्रान्मूत्रं च जायते ॥ १६३ ॥
 शय्याभागे च कुड्ये च फटिं स परिचर्पति ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि विपपुक्तेषु दन्तिषु ॥ १६४ ॥
 त्रिफलां च समं कृत्वा उशीरं चोत्पलानि च ॥
 मञ्जिष्ठां चैव रोभ्रं च पिप्लुं पद्मकं तथा ॥ १६५ ॥
 सिन्दुवारितमूलं च सकरञ्जं रसाज्जनम् ॥
 कुन्दुमं चेन्द्रगोपांश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६६ ॥
 चूर्णान्पेतानि संहृत्प घृतद्रोणे समावपेत् ॥
 एतेन वस्तपो देवास्ततः संपद्यते सुखम् ॥ १६७ ॥
 यस्तिदानं पुरस्ताद्य वक्ष्यते राजसत्तम ॥
 प्रदेहैर्घृतसंपुक्तेर्गुदं शूनं प्रलेपयेत् ॥ १६८ ॥

१ क. सिन्दुवा० २ क. ०या न सा० ३ रा. ०मिमं कु० ४ रा. ०चान्मात्रं ।

५ क. कुमुदं ।

अगदं पापयेच्चैनं सर्पिःक्षौद्रसमन्वितम् ॥
 अनया क्रियया नागः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ १६९ ॥
 यवसानि विपन्नानि रसं दुग्धं तथैव च ॥
 भोजनं च विपन्नं स्वाद्यथोक्तं तस्य दापयेत् ॥ १७० ॥
 विमुक्तं विपदोपाभ्यां बललब्धं च वारणम् ॥
 स्नापयेन्मन्त्रपूर्वेण औषधैश्च विषापहैः ॥ १७१ ॥
 उत्तरस्या दिशो भागे धनदो यत्र देवता ॥
 मण्डलं पूर्वमालिल्य चतुर्हस्तं समन्ततः ॥ १७२ ॥
 नामपुष्पमतं नागं नागराजान्समालिखेत् ॥
 आग्निं मज्जाल्य विधिना *इमान्मन्त्रमु(ब्रानु)पाहरेत् ॥ १७३ ॥
 भारद्वाजीये स्वाहा स्वाहा स्वाहेति ।
 निवेदयेद्भालिं चापि यथालाभेन बुद्धिमान् ॥
 मन्त्रपुक्ताश्च औषधयो नवकुम्भे विनक्षिपेत् ॥ १७४ ॥
 +सिद्धार्थकास्त्वचं फुष्टं विदारी शतपत्रिका ॥
 फटंकटा मित्रहस्ता सरलं देवदारु च ॥ १७५ ॥
 शिपङ्गुं च समङ्गां च पतङ्गं रोचनावचाम् ॥
 मर्कटीं चापि वाराहीं सारिवां समनःशिलाम् ॥ १७६ ॥
 एतत्संभृत्य संभारं पश्वगव्यसमन्वितम् ॥
 कुम्भैर्नैवैर्न कृष्णाङ्गैः सर्वबीजैरलंकृतैः ॥ १७७ ॥
 लाजाञ्जानि विशुद्धानि सुवर्णं रजतं तथा ॥
 स्नापयेत्सर्वसंभारैर्विद्यो गत्वा जलाशयम् ॥ १७८ ॥
 कुम्भैरुत्क्षिप्यमाणैश्च इमान्मन्त्रानुदाहरेत् ॥
 ब्रह्मप्रोक्तावृषिप्रोक्तानाम्रेयानथ वार(रु)णान् ॥ १७९ ॥

नमो ब्रह्मणे, नमो रुद्राय, नमो विष्णवे, नमः स्कन्दाय, नम आदित्येभ्यः,
 नमोऽग्ने, नमो वरुणाय, नम इन्द्राय, नमो देवचारणऋषिभ्यः, नमो देवेभ्यः,
 नमस्तेजःपतिभ्यः, नमो नागराजेभ्यः, नमः स्कन्देभ्यः, नमो नागमातृभ्यः ॥

एतेभ्यो हि नमस्कृत्वा इमां विद्यां प्रयोजयेत् ॥

तां ब्रह्मानुमन्यताम् । आगच्छेश्वररूप सहस्रबाहो सहस्रशीर्षो ब्रह्मा

* 'इमं मन्त्रमुपाहरेत्' इति पाठो भवेत् ॥ + प्रयमान्तत्वेन द्वितीयान्तत्वेन
 वा सारूप्येणैव पाठो योग्यः । † 'नमस्कृत्य' इति भवेत् ।

१ स. काराही । २ क. ०नैवैर्न ।

अक्षर पुर पुर दह दह इमं विपं हन हन लिहि मिलि मिदं द्रूपदेयं कर्म्यं करे
उद्धरे हर हर चल चल वल वल चुलु चुलु स्वाहा । सिध्यन्तु मे मन्त्राः । यदा—

स्नातं हुताग्निर्नागेन्द्रं कृतमण्डलं *पुत्तमम् ।

अग्दैस्तं प्रलिम्पेत्तु प्रशस्तैर्विपनाशनैः ॥ १८० ॥

नवैर्वस्त्रैः सुसंवीतं स्रग्दामभिरलंकृतम् ॥

पूजितं स्रग्विणं नागं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ १८१ ॥ १४९९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदः (महाप्रवचने महापाठे द्वितीये
क्षुद्ररोगस्थाने सर्पदष्टो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्फोटिकासंभवोद्भवः ॥

आगन्तुदोषसंपोतादिदं यत्तत्प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

विसर्पाः स्फोटिकाफाराः शरावाकृतयस्तथा ॥

शिरास्त्वङ्मांसरक्तानि दूषयित्वा यदैव हि ॥ २ ॥

पिटकाः श्वपथुः कुष्ठः सविसर्पविसर्पणः ॥

विसर्पवत्ससंसर्पत्सर्वेष्वङ्गेषु वर्तते ॥ ३ ॥

हस्तिनस्तद्विसर्पोऽपमुच्यतेऽग्निविपोपमः ॥

कृष्णारक्तारुणा धूम्राः फठिनाः पिच्छिला व्रणाः ॥ ४ ॥

अग्निदग्धनिभाः स्फोटा जायन्ते रूक्षदारुणाः ॥

बीजपूरकसंस्थानाः शरावाकृतयस्तथा ॥ ५ ॥

वल्मीकाकृतयश्चैव नानासंस्थानचारिणः ॥

मण्डलैर्मन्दगैः कृष्णैर्दर्वपाकरैः सुसंस्थिताः ॥ ६ ॥

गम्भीरमध्यश्रा (स्रा) विण्यो दाहकन्धो रुजात्मिकाः ॥

जिह्वाक्षिनाभिपृष्ठान्तःकण्ठकोष्ठशिराः स्तृताः ॥ ७ ॥

मर्मश्रो (श्रो) तस्सु धमनीवस्तिसंधियु चैव हि ॥

असाध्याग्निर्दिशेत्तांस्तु सर्वाङ्गेषु विचक्षणः ॥ ८ ॥

अल्पवर्णास्तु मर्मस्था व्रणवत्तांस्तु साधयेत् ॥

पिटिका सविषा जाता कृच्छ्रेणैव प्रशाम्यति ॥ ९ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °पाययित्वा य° । २ ख. सुसंस्थितिः ।

तथा तिथिषु गुर्वेषु जाता कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
 उत्थिता सा तु सप्तादात्रिसप्तादान्तरेण वा ॥ १० ॥
 विमथ्य सर्वगात्राणि गजं प्राणैर्विमोचयेत् ॥
 लूताश्वानेन संस्थाना विसर्पस्फोटिकास्तथा ॥ ११ ॥
 काश्यपस्य मतं बुद्ध्वा मम चैव मतं तथा ॥
 मतिमान्कुशलो वैद्यो पथाशास्त्रमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 सर्पदष्टविकारोऽस्मात्प्रायेण न विशिष्यते ॥
 सर्पदष्टक्रियां सर्वां तस्मात्तत्रापि कारयेत् ॥ १३ ॥
 भृशं विक्रियते नागो विकारैर्विपदष्टवत् ॥
 हर्षहीनश्च भवति समुद्विग्नश्च वारणः ॥ १४ ॥
 तथाऽक्षिभ्यां विचित्तश्च विपार्त इव गच्छति ॥
 दुर्मना ध्यानभूयिष्ठः परिभूत्री भवत्यपि ॥ १५ ॥
 क्षिपत्यङ्गानि च मुहुः कदाचिद्गुरुमक्षिकः ॥
 सस्तलाङ्गूलहस्तश्च नसवैवर्ष्यमृच्छति ॥ १६ ॥
 आसद्वेपी च भवति स्तिमितो गुरुविक्रमः ॥
 रसादपो धातवो हि दोषाश्च पवनादपः ॥ १७ ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे सर्वत्र रसपोपणाः ॥
 एवं विद्याद्विपक्तस्माद्गतुदोषाश्रयं विपम् ॥ १८ ॥
 दोषधातुषु दृष्टेषु गजः प्राणैर्विपुज्यते ॥
 विपोपयुक्तो दष्टश्च दिग्धविद्धोऽन्नपानतः ॥ १९ ॥
 शारीरागन्तुकोपान्ता हेतवः संप्रकीर्तिताः ॥
 धूपाञ्जनैस्तथा केचिद्बालसंस्पर्शदर्शनैः ॥ २० ॥
 दशधा बहुधा केचिद्बुद्धिभेदैः ष्टयर्ग्विधैः ॥
 त्रिविधं शत्रुमिच्छामि तस्योत्पाताश्चतुर्विधाः ॥ २१ ॥
 तस्य सामान्यतो दृष्टाः क्रियाः शास्त्रविशारदैः ॥
 विपस्य कारयेत्प्राज्ञः सम्यग्दशद्यैस्तथोपधैः ॥ २२ ॥
 वशिष्ठेनाभयं दत्तं पशूनां च विपात्किञ्च ॥
 स्फोटिकासंभवात्प्रापश्चतुधरणगामिनाम् ॥ २३ ॥
 तस्मात्कदाचिद्दृश्यन्ते स्फोटिका द्विरदेष्वपि ॥
 विपमैस्ताः प्रशमयेत्तस्माद्योगैर्भिषग्वरः ॥ २४ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरपतिसदृशं कनकेन्द्रनीलवज्रवैदूर्यविविधविमलमणिरुचिरवि-
चित्रप्रभाभिरुद्योतितरुचिरगात्रोऽभिगम्यानिलबलाभिधूतरुचिरकुसुमनिकररु-
चितोपहारे बहुविधमृगविहगगणनिपेविते सर्वसत्त्वाभिगमनीये सुसोपविष्टमाश्र-
मेऽतिरमणीयेऽसित्तमृगाजिनवसनंतडिदनलदिनकरकिरणसदृशवपुषं भगवन्त-
मभिवाद्य पालकाप्यं विनयेन कृताञ्जलिरिदं प्रपच्छ रोमपादः—‘कथमयं पूर्वावद्धो
नाम व्याधिरुत्पद्यते, किं लक्षणम्, किं चास्य चिकित्सितम्’ इति ॥

ततः—प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—‘श्रूयतां महाराज यथा पूर्वावद्धः,
यच्चास्य चिकित्सितम् ॥

पूर्वावद्धो नाम ‘अवद्धः पूर्वं वयसि’ इति ‘पूर्वावद्धः’ इत्युच्यते । अपं तु
मानेसो व्याधिरूपः प्राणहरो गजस्य, ऋते मोक्षात्, अरप्पगमनाद्वाऽसाध्यः ॥

स तु मनस्वी प्राप्तिश्रुत्यः प्रमाथी पटच्छाचारी वनसुखानां रसज्ञः ॥

अथ वसन्ते—परमान्वितविविधसुरभिरुचिरकुसुमेपु सहकारवकुलतिलकवि-
दुलशालवञ्जुलतमालतालतालीसप्रिपालाङ्गोच्छिशरीपकार्णिकारपाटलाकुरुवक-
करवीराकैश्रुकाशोकनवमालिकाकुन्देन्दवीराकैकिराततिन्दुकपुंनगनागचम्प-
कातिमुक्तशोभाञ्जनपारिजातकाप्रातकाशमन्तकप्रियङ्गुवरुणककदम्बविविधतरु-
कुसुमनिकरसृगन्धाधिवासितेषु मत्तत्रमन्मधुकरशुकरसारिकापरिवृतवर्हिणविवि-
धविहगगणनिनादितेषु करिवरकरचरणदशनविधृतबहुविधतरुकुसुमफलेषु
विकचपुष्पमैन्दमारुतोपगीतवृत्त्यमानलतामण्डितवनविवरभवनेषु बहुविधकुसु-
मगन्धाधिवासितेन दक्षिणपवनेनोदीर्यमाणमदना द्विरदवरा अलिकुलपटलानुना-
दितकपोलाः करेणुसहिताः स्वच्छन्दतः स्थानशय्यासनसहिता रसितप्रद्वेलित-
विहृतललितालिङ्गितचुम्बितेङ्गितकुपितमैसारितानेकरसा विविधतरुपत्रपुष्पफ-
लभङ्गकवलकुवलपपल्लवकन्दमूलपवसफलोपभोगा नानाविधानां नदीसरस्तटा-
गानां च विमलविपुलरुचिरसलिलप्रतिपूर्णानां सूर्याशुबोधितसारसानां हंसकुर-
रकारण्डवचक्रवाकसारसवकलावकामद्गुर्माञ्जुकारुपानुनादैरुपशोभितानां क-
मलकुमुदकुवलपालंकृतानां कचिह्नानानां वसन्ते सुखमनुभवन्ति । स तेपामत्रे-
स्मरेत् ॥

तत्र श्लोकाः—

* ‘प्रसादित’ इति भवेत् ॥

१ ख. °नस्यो वाऽऽधि° । २ क. °मन्दारमा° । ३ ख. °ङ्गकप° । ४ ख.
°कुव° । ५ क. °नुसेत् ।

वृक्षवल्लीलतागुल्मान्वारणैः परियद्वितान् ।
 मन्दगन्धप्रलोभेन नैवं मुञ्चन्ति पट्टपदाः ॥
 तच्च नागवनं नागाह्वनात्रागवनं च तत् ।
 पुष्पैश्च मदगन्धैश्च वासपन्तीतरेतरम् ॥
 काचित्करेण संवेष्ट्य दन्तं नागस्य दन्तिनी ।
 आत्मनो मन्मथावस्थां शंसतीव मुविह्वलाम् ॥
 आदाप करिणी काचित्करेण करिणः करम् ।
 हस्तिनः क्ष्वेडितैर्भावान्कुरुते मदनातुरा ॥
 कामाग्निपरितप्तानि तान्पङ्क्तानि च वारणः ।
 भिषासंगमतोपेन निवारयितुमिच्छति ॥
 काचिन्नागस्य मातङ्गी पुरः स्थित्वा समन्मथा ।
 करोति करनिक्षेपं करिणः कामदीपनम् ॥
 विरकालप्रनष्टस्य कोकिलस्य नवं रुतम् ।
 श्रुत्वा करेषुभिः सार्धं स्मरन्नागो न जीवति ॥
 वसन्ते चित्रपुष्पाणां सुमन्थानां नराधिप ॥
 वनानां संस्मरन्नागः प्राणांस्त्यजति दुःखितः ॥
 भ्रमद्भ्रमरसंघेषु कौकिलाकुलशालिषु ।
 लताशृङ्गेषु रम्येषु वनानां विवरेषु च ॥
 रतं यत्प्रियपा सार्धं विहितं च पृथग्विधम् ।
 एतेषां संस्मरन्नागः प्राणांस्त्यजति दुःखितः ॥

अथ (ग्रीष्मे —) क्वचिद्दिनकरकिरणाभिसंतप्तमेदिन्यां निष्पीतरसास्वौष-
 धिषु गुरुशपदहनपरिगतमृगवृष्णिकाप्रतिनद्वेष्वरप्येषु, अनेकभृङ्गारावोत्रादित-
 मूलेष्वनेककोटरार्धनिःसृतभुजङ्गलेलिह्यमानशांसेषु तरुषु, धूपपमानास्विवाति-
 रौद्ररूपं चित्रतीषु दिक्षु, पिपासापहारहेतोगिरिगुहाकृतावस्थितिषु (३ तरुषु)
 फुरङ्गशावकेषु, वृक्षशालावलीनेषु नैकशो घर्माभितापसंश्रमसंतप्तश्वापदेषु तरुर्वाह-
 णपरभृतशुकसारिकाविविधविहंगगणसंघेषु शाखापृगसंज्ञवराहमहिषरुहरिण-
 चमरवृषभशरभगवयेषु, अङ्गारचूर्णनिकरोपमैदिनकरकिरणैर्दह्यमानशरीरेषूदक-

* पश्चात्पतित इव भाति ॥

१ क. 'रेण सं' । २ क. 'ङ्गारावनादोला' । ख. 'ङ्गारिनादोला' ।
 ३ ख. 'मूल्येष्व' । ४ क. 'निःश्रित' । ५ क. 'शाखिषु' । ६ ख. 'लीलेषु' ।
 ७ क. 'हगतगते सं' । ८ 'नदिव' ।

मभिलपत्सु, सिहव्याघ्रद्वीपितरक्षुक्लानेकश्वापदनिनादितासु सपटहास्विव गिरि-
वरदरीपु, परिश्रुष्यमाणोदरासु गिरिनदीपु, प्रियविप्रयोगदुःखक्षीणास्विव कामि-
नीपु, तदाऽतिरौद्रे काले हस्तिनो महानदीनां हिमस्पर्शविमलसुरभिसलिलनि-
चयपरिपूर्णेषु महाह्रदेषु सरःस्वपि च विविधकुसुमविसमृणालपुष्करबीजसं-
वर्तकोपभोगाः स्वच्छन्दतः करेणुकलभविष्कपोतकैरनेकधा परिचर्यमाणा आक-
र्षणविक्षोभणोन्मज्जनपरिप्लवनतरणसलिलपङ्कहारि(र)णवप्राभिघातक्रीडनविमर्द-
नरमणीयं विविधसुखमनुभवन्ति संलिलेषु, सूर्यरश्मिप्रबोधितेषु(?)पीनजा-
लसंघट्टितेषु मारुतेन कल्पितेषु पद्मपदोपगुञ्जितेषु रुचिरकनकचूर्णसदृशरजो-
विकीर्णेषु हरितमणिवर्णकर्कशनालेषु बालसूर्यवर्णपर्णेषु पद्मपण्डेषु करेणुकल-
भपोतिकाभिः सह विहरणक्रीडनपांशुहरणाहारशयनानां(?) चन्द्रप्रभदीपिकासु
च शर्वरीपु सुरभिकुसुमगन्धवहैर्मृदुशिशिरपवनैरनुवीज्यमानाः प्रत्यूषप्रदोषार्थ-
रात्रिपु विचरन्ति । स तेषामनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

क्षोभयन्ति नदीमन्ये वप्रान्भिन्दन्ति चापरे ।
प्रियाभिः सहिताश्चान्ये चरन्ति कलभैः सह ॥
पङ्कचन्दनदिग्धाङ्गाः शाखाव्यजनवीजिताः ।
सरःसु शीततोपेषु चरन्ति सह धेनुभिः ॥
घोतमुक्तफलोद्गारैः करैः शीकरवारिभिः ।
धेनुभिस्तेऽभिपिच्यन्ते कामार्तास्तु मतङ्गजाः ॥
सूर्यरश्मिप्रतीकारं तेषां कुर्वन्ति धेनुकाः ।
उदण्डैः सहसोद्भूतविशालोत्फुल्लपङ्कजैः ॥
एवं निदाघकालेषु क्रीडितानामनुस्मरन् ।
ग्रामे बद्धो महाराज न जीवति मतङ्गजः ॥

प्रावृषि च परमसुरभिसलिललुलितपृषतधरणितलगन्धानां कदम्बकेतकस-
जोर्जुननीपवकुलशिलंभाजकर्णाभीरुकन्दलाधिवासितानां कुटजकुसुममहसित-
प्रदीपितवनपण्डानाम्, असितघनपटलसंघेन गगनतले चातकदुर्दुरपरभृत-
शिविगणानुनादिते, *हरितशिष्ये(?)न्द्रगोपकालंकृतायां वसुमत्यां कन्या-
यामिव शुक्रपत्रसदृशवसनायाम्, उद्योतिततर्पणीयभूषणायाम्, सद्योतप्रदीपि-

* हरितशिष्येन्द्रगोप—इति पाठो भवेत् ।

१ क. ख. °सखण्डे° । २ क. °मुक्तं फ° । ३ क. °छन्नग° । ४ क.
°पनाय° ।

तासु रात्रिषु तेषां करेणुभिः सह रताननुस्मरन् । अपि च वर्षासु च वर्षति ।
 देवराजेऽहोरात्रं नदीषु फलुपफेनमुद्गमन्तीषु बहुयष्टिप्रभाभिर्वर्तिताभिर्वारिधा-
 राभिर्द्रवीभूते जीवलोके बहलजलतुमुलपवनविविधविद्यतघननिचयपटुपटहभी-
 पणनिनादिते गते दिवानिशं प्रनष्टदिनकररजनीकरनक्षत्रग्रहतारागणे गगन-
 तले भिन्नाञ्जनशिलाश्यामघनपटलपटावगुण्ठितासु निशासु, अनेकविद्युज्ज्वा-
 लावभासितासु, अनेकविनिर्घाताशनिनिपातावभ्रसंचूर्णितविध्वस्ततरुशाखासु
 दिक्षु विमलरजतमण्डलसदृशीभिर्वारिधाराभिरभियिच्यमानेऽस्मिन्जीवलोके, तदा
 हस्तिनो मृदुपवनेरितपतितकेतकरजोनुरञ्जितासु शिखिकुलकैलापावशिष्टशि-
 लातलासु विविधकुमुमगन्धावासितासु व्यपगतदंशमशकमक्षिकाश्वापदसरीसृ-
 पासु, अनुवर्षासु प्रवरगिरिगुहासु यस्तुस्वमनुभूतम्, तदनुस्मरन् । एवमेतेषामनुस-
 खानां करेणुभिः सह रतानामनुस्मरन् । मध्यमवर्षासु स्तिमितजलधरशब्दे मश्रु-
 (स्रु)तवारिविद्युत्स्फोटितगर्जितशब्दैः प्रतिगजशङ्कया महृष्टकरकर्णलाङ्गुलः
 प्रतिगर्जति मेघान्प्रहृष्टो महानदीनां फेनजलप्रवाहिणीनां परिशुतकक्षेषु परि-
 चाहुप्रलम्बनृणाग्रेषु गर्जमानाकर्षणोन्मज्जनावकर्षणविक्षोभणावतरणान्सलिलेषु
 सह कान्ताभिरनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

विकीर्णवदनाः केचित्स्फुरन्तः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 वप्रेषु करिणः शक्तास्तुलपन्तीव मेदिनीम् ॥
 घनीघजालपसनरजोध्वस्तदिवाकरे ।
 प्रनष्टग्रहनक्षत्रे तदागम(ग)नमण्डले ॥
 दूर्वाङ्कुरप्रतिच्छन्नां शक्रगोपकमण्डिताम् ।
 विविधैर्पवसेः कीर्णां सेवन्ते वारणाः स्यलीम् ॥
 वाह्निणोद्द्युष्टकुञ्जेषु नागानां विवरेषु च ।
 वृक्षभङ्गान्सकुवलान्स्वादन्ति विचरन्ति च ॥
 न तथा विविधैर्भक्ष्यैरन्नपानैर्न भोजनैः ।
 यथा तृष्टिर्भवत्येषां वने तु नृणभोजनैः ॥
 पीडितोऽत्यर्थादिशैस्तोत्रहस्तैर्नैर्भृशम् ।
 स्मृत्वा वनसुखान्याथ प्राणांस्त्यजति कुञ्जरः ॥

† 'कलापावश्रितशिला' इति पाठो भवेत् ।

मेघोदकैः पूरितकन्दरस्य शैलस्य गम्भीरवनान्तरस्य ।

गुहामुखेष्वग्निशिखाप्रकाशाः सुवर्णपुष्पा इव मान्ति दीपाः ॥

वनेषु वर्षासु मनोहरेषु क्रीडन्ति नागाः सह घेनुकामिः ।

वद्वानतस्तान्स्मरतो वनानां मुखानि *स्त्रिभ्रं समुपैति नाशम् ॥

शरादि च निर्भलगगनतलतारागणपरिवृताशिशिरशशिकिरणप्रकाशितासु
निशासु मुनिजलविमलहृदयसदृशीषु दिवसफिरकिरणविगतघनपटलकपाटोद्वा-
टितासु दिक्षु, वनराजिषु प्रफुल्लवाणासनसप्तपर्णकोविदारमण्डीरकुञ्जकवन्धुजी-
वकरुचिराधिवासितासु पर्वतवरकन्दरोदरदरीषु तमालमालामालितासु नाना-
विधवृक्षचन्दनलतोपगूढवल्लीकरपलवैर्निरन्तरिकृतनिचुलुषुप्पोपहार (".....")
†शरैदिपरस्परगहनानां प्रमुदितहारिणशार्दूलकुञ्जरवराहमहिषपृपतगवपत्न्यङ्ग-
मरासिंहशरभजम्बुकनिपेवितानां शरत्काले वनानां प्रबुद्धवननलिनीकुमुदसौगन्धि-
फोस्पलकहलारविभूषितेषु श्वरवैदूर्यमणिसदृशेषु जलाशयेषु मुनिसदृशेषु कलुष-
वर्जितेषु, तस्मिन्शातिमनोज्ञे काले हस्तिनो दिनकरकिरणमबोधितकमलमधु-
करविमदविधूतपतितकिंजल्ककेसररजोनुरञ्जितसलिलेषु मधुमदमुदितमधुकर-
कुटुम्बिनीझांकारितमनोहरेषु मधुमदोपयुक्तामरकामिनीकपोलच्छदेन मण्डितेषु
नवनलिनीदलसंवीज्यमानजलचरपक्षिगणेषु कौञ्चक्रवाककलहंसमृणालश्रीव-
कधातराष्ट्रमहाहंसमहापुत्रजीवञ्जीवचकोरकोपष्टिमहाकौञ्चपरिभ्रुतदातृहसारस-
कुररकारण्डवकादम्बमद्गवाडिकुकुरमल्लिकाग्नि(रूप)नीलश्रीवकरोहिणीककुटभे-
दकप्रवालपादकवकवलकादिनिपेवितेषु निरन्तरकुसुमसुरभिनिकरावपातरजोधि-
वासितेषु सूर्यरश्मिप्रबोधितेषु कमलवनेषु मीनजालघटिततोयान्तेषु मारुतेन
तरङ्गितेषु दिव्यगन्धाधिवासितेषु पक्षिसंघसेवितेषु घट्टपदोपचित्रितेषु विविधस-
स्वमनुभवन्ति निवृत्ति(त्त)जलकलहामु च विविधविहगनसमुत्सावलसितपुलि-
नतलामु निर्दोषोपभुक्तास्विव कामिनीषु काशकुसुमाट्टहासासु महानदीषु मदन-
लविहारसंसिच्यमानकपोला(ल)प्रभाभिघातपांशुपट्टहरणजलविक्षोभणसुसौन्या-
सेवन्ते । स तेषामनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

तेषां कपोलजीभूतधनष्टमदकारिभिः ।

विविधद्रुमपुष्पाढ्या वास्यन्ते वनभूमयः ॥

* 'स्त्रिभ्रान्समुपैति नाशः' इति भवेत् ॥ † 'शरादि' इति पाठो भवेत् ।

१ क. दायाः । २ क. °रदप° । ३ ख. °खानासे° । ४ क. °पोतनी° ।

कमलामलकिजलकपोण्डुरा वारणा नृप ।
 सरःस्वमलतोपेषु क्रीडन्ति सह धेतुभिः ॥
 कुमुदोत्पलसंछर्ना चक्रवाकनिकूजिताम् ।
 दिवाकरकरामर्षसंबुद्धामलपद्मजाम् ॥
 शुभतीर्थां शुभजलां हेसांसपरिवीजिताम् ।
 भजन्ते दीर्घिकां नागास्तत्कालसेवनक्षमाम् ॥
 निशाकरकरोद्योतभूषितासु समन्ततः ।
 उत्फुल्लको(क)मलोद्गन्धिगन्धवाहसुखाम् च ॥
 शर्वरीष्वतिरम्यासु रमयन्ति वने प्रियाम् ।
 पांशुना ह्यपदिग्धाङ्गाः केचिद्वनगजा नृप ॥
 एतेषां वनसौरूपानामन्वेषां चानुचिन्तयन् ।
 ग्रामवद्धो महाराज न जीवति यतद्भुजः ॥

हेमन्ते वा तुपारनिपीडिताक्रान्तविटपपादपनिवासितानां गिरिदरीणां
 लोभलवलीषियङ्गुकुसुमसिन्दुवाराधिवासितानां पांशुमथ(?) वृक्षनदीतटहरणानां
 च हर्षादेवमादीनामुपवसि(?)जातपूर्णं बलसत्त्ववर्णमटजच(?)हर्षामर्षागजित-
 शृङ्गशरीरावदेन्न(?)विधावितपरिकीर्णानां प्रभिन्नोद्धतप्रगालितकपोलदानौ-
 घपतितधाराभिलाषिमधुकरपिट्पदकर्णसृष्टीपगीतानां हेमन्तकाले वनानां
 स्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

अस्मिन्नतौ सापि(?) तुपारवर्षे(पेंः) वृणाग्रलम्बैरुप(†शोभितानि) ॥
 वनानि देवोपवनोपमानि काशैर्दुक्कलेरिव संभृतानि ॥ १ ॥
 विमान्ति राजन्विविधैः सरांसि सिध्यैस्तुपारैरिव विमकीर्णैः ॥
 क्वचिच्च वाष्पाकुलसंभृतानि मित्राणि पद्मेः परिकीर्णयन्ते ॥ २ ॥
 वृणानि हृद्यानि मनोरमाणि चरन्ति नागाः सहिताः प्रियाभिः ॥
 क्वचित्सरःक्रीडविहङ्गसंघैः क्रीडन्ति नागा ह्यपनीयमानाः ॥
 करेषुकाभिः सह पोतकैश्च वने द्विरेफाकुलनादितेव ॥ ३ ॥

* 'शुद्धशरीरवेदनेन' इति कदाचिद्वेत् ॥

† 'शोभितानि' इति ह्ययोरपि पुलकयोस्तुटितम्, तथाऽपि कपुस्तके पार्श्विकाप्रो
 मुटिपूरणाय लिखितमत्र लिखितम् ॥

१ क. °वाकाभिः । २ क. °सिन्धुना । ३ क. °शुष्टप । ४ क.
 °पूर्ण । ५ ख. °दत्तेन । ६ ग. °र्णमुष्टो ।

निवाततरुसंस्थाने रमणीयेऽतिपांशुले ॥
 रमन्ते जघनद्वारसकहस्ता करेणुषु ॥
 हिमसंस्पर्शपक्वानां क्रीडनाहरणानि च ।
 हस्तिनीभिश्च संहिता रम्येषु गिरिसानुषु ॥
 नागा गिरौ क्वचिच्चापि निर्जिताः परपूयपैः ।
 भ्रमन्ति देशान्देशेभ्यो यूथादूर्ध्वं वने गजाः ॥
 मदार्र्द्रगण्डाः कोपेन केचिद्राजन्मतङ्गजाः ।
 अभिमहारौर्विविधैरन्योन्यबलदोषिताः ॥
 पांशुनां ह्युपदिग्धाङ्गाः केचिद्वनगजा ऋप ।
 करेणुभिः परिवृताः क्रीडन्ति वनसानुषु ॥
 एतद्वने सुखं राजन्मासैश्वर्यो वनद्विपः ।
 स्मरंश्च बद्धः सहसा क्षिप्रं त्यजति जीवितम् ॥

अथ शिशिरे हिमवृषितं सुखस्पर्शविमलसलिलकरेणुकलभविकपोतजं-
 ववनुकल्पपाणपोत(?)परिसरणसेवितेषु सरःसु लोधातिमुक्तकलहाप्रियङ्गुमालतीकु-
 मुदवारि(सितानि) तानि वकबलाकापारिप्लवमल्लिकोक्षो(रुप)कुररहंसचक्रवा-
 कोपेतानि जलान्यवगाहमानाः करेणुभिः परिवृताः स्वच्छन्दतस्तृणकवलकुवल-
 पल्लवोपयोगानां हृदेषु चाधिकशिशिरसलिले प्राकर्षणविक्षोभणोन्मज्जनपरिप्ल-
 वनतरणानां स्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

मदेन च जलं तेषां शीतलेन मृगन्धिना ।
 भान्ति मार्गाः सुकुसुमा द्विरेफैरनुनादिताः ॥
 कौचल्लतां कुसुमतां कूजद्रुमरसंकुलाम् ।
 करेणुभ्यः प्रयच्छन्ति कामार्तास्तु मतङ्गजाः ॥
 यूथात्पवासिताः केचिन्नागान्ना(ना)गान्तरैर्वने ।
 यूथान्ते धेनुकाः प्राप्य प्लवन्ति तु यदृच्छया ॥
 मदार्र्द्रगण्डाः करिणः किञ्चित्कोपेन मूर्च्छिताः ।
 प्रतिद्विपानपश्यन्तो घ्नन्ति वृक्षान्सुदुस्तरान् ॥

* 'वासितानि' इति, 'वारितानि' इति वा पाठो भवेत् ॥

१ ख. रहिता । २ क. °ना ह्यप° । ३ क. °द्वनमु° । ४ क. °शिरहि° ।
 ५ ख. °जवनु° । ६ ख. °रिमुता° । ७ क. °कासाकु° ।

किञ्चिन्नागानां स्य केचित्(?) मदाद्रंगण्डाः करिणो वनेषु ।
 विषाणभात्रापरहस्तचालैर्निशङ्किताः संप्रति हन्ति वृक्षान् ॥
 फुल्लान(शु)शाखाकृतकर्णपूराः केजिद्वनान्तेषु मनोरमेषु ।
 दृष्टद्विरेफाकुलनादितेषु क्रीडन्ति नागाः सह धेनुकाभिः ॥

प्रतिगजविमर्दविजयमाश्वर्या वने वनसुखानां विविधानां च विविधगजगाजै-
 तताडनविकृतमुखानां स्मरणात्र निर्वाणमिह विन्दते । स जयति । स ग्रामानीतो
 वधबन्धनतर्जनानि हठात्प्रामुवन् । अनु च कण्ठेनोन्नतमानो व्यापति संमीलि-
 तनयनः करेण भूमितलमाहन्ति निपिद्धकरलाङ्गुलश्रवणमदः परिवीजयति
 विमना न व्यतिचिकित्साय(?) भैक्ष्यं ग्राम्यं वाऽऽरुणं(प्यं) वा नात्ति क्षुधितः,
 पिपासितोऽपि न पिबति सलिलम्, मनस्वितयाऽऽत्तस्य तत्प्राप्त्यर्थं न विद्यते
 प्रतीकारः । सामादयोऽप्युपायास्तस्मिन्न क्रमन्ते । पूर्वाविद्धो नामैष व्याधिः ।
 न हि स व्यत्तस्य(?) मनः प्रसादपितुमौरण्यकस्य नागस्य वाचमत्र प्राप्तस्य ।
 तस्मात्प्राश्वर्यं न ग्राहयेत् । द्विरदपतिप्रतिक्रान्तचत्वारिंशद्वर्षमस्वाधिव्य-
 याश्च(?) न भवन्तीति । तस्मिन्विद्यमाने मातङ्गे पक्षप्रपतनादोपभयाच्चेति ।
 पक्षप्रपतनं शुभमप्यशुभमेव भवति । किं पुनः शुभं विद्यमाने मातङ्गे पूर्ववद्धे च ।
 किं पुनः पक्षप्रपतनम् ॥

दृष्टमप्यशुभं तस्मात्पक्षप्रपतनं मया ।
 दृष्टं फलेन त्रिगुणं पक्षप्रपतनं पुनः ॥
 तस्माद्दयोरपि तयोरशुभाशुभयोर्मया ।
 विसर्जनं किं तदिति मयेहो यदि तच्छृणु ॥
 सुभगाभिः सुरूपाभिर्हस्तिनीभिः समन्ततः ।
 पूर्वावद्धं परिवृतं वारणेन्द्रं विवर्जयेत् ॥
 अरण्ये शुभदं यावद्विपक्कालेषु त्रिष्वपि ।
 योक्षाद्वन्यस्य नागस्य पूर्वावद्धस्य किं पुनः ॥
 हस्तिनीभिर्वनान्ते च कर्तव्यमिति मे मतिः ।

तत्र श्लोकाः—

वृत्तीयायां चतुर्थ्यां चेदशायां ग्राहयोर्द्विपम् ।
 बाल्याद्वियुक्तान्कामेषामभ्रांशं पञ्चमीं दशाम् ॥

† द्वयोरपि पुस्तकयोः समान एव पाठः । * द्वितीयाचतुर्वचनान्तत्वमेव युक्तम् ॥

१ क. °नोक्षीत° । २ क. लक्ष्यं । ३ क. °मारुण्यप्रकाश्यना° । ४ क. ख. °अपंततादोष° ।
 ५ क. ख. दृष्टफ° । ६ ख. मयेहो । ७ क. ख. °गु । बाल्याद्वि° । ८ क. °क्तात्कामेषाम्° ।

ते कर्म च प्रयोगांश्च परिक्लेशं च वारणाः ।
 सहन्ते न च दुष्यन्ति न स्मरन्ति वनानि च ॥
 प्राप्तेश्वर्यो हि पञ्चम्यां दशायां परिगृह्यते ।
 मनस्विभावात्स क्षिप्रं प्राणास्त्यजति वारणः ॥
 यथा राज्यात्समुदिताद्दृष्टः सीदति पार्थिवः ।
 वनैश्वर्यात्तथा भ्रष्टः सोऽपि नागो विपद्यते ॥
 हिमसंस्पर्शशीतानां पक्कानां हरणानि च ।
 हस्तिनीभिश्च सहितो रम्येषु गिरिसानुषु ॥
 क्रीडनं यच्च सलिलाद्गतं च वनेषु च ।
 नदीनां च निकुञ्जेषु रतानि समनुस्मरन् ॥
 मृणालं वा विशं वाऽपि वृणं कुवलपल्लवम् ।
 मूलं वा पिप्पलं वाऽपि कान्तकालुष्णकात्तया(?) ॥
 स्वमुखाश्रो(स्वा)दितं प्रीत्या स्वादुच्चारं च भक्षितम् ।
 करे गृहीत्वा पदत्तं मुखे च तदनुस्मरन् ॥
 सविलासैः करैर्यच्च रहैः संन्याहितं शनैः ।
 न विश्रान्तस्य नागस्य वशाभिर्गिरिसानुषु ॥
 तनुपल्लवनालेन पुष्पोद्धारमुगन्धिना ।
 वनान्ते वाजितामात्रं शाखाभङ्गप्रवायुना ॥
 पीतैः सुरभिनिःश्वासैः शीतशीकरवोरिभिः ।
 (*क्रीडितं करिणीभिर्वा) करैर्यच्च वनान्तरे ॥
 † मत्तद्विजोगीतेषु पद्मोत्पलमुगन्धिषु ।
 बहुदोषैस्तु भवने तेषु वा शीतलेषु च ॥
 आसध्यमानं कान्ताभिर्दे(ः)वीभिर्दे(ः)वभक्तिभिः ।
 नानाधातुविचित्राभिरनुलिप्तं करेणुभिः ॥
 पद्मकेसरकैजलकैः पुष्पाद्यैर्बहुभिः शुभैः ।
 सत्यचूर्णैरवाङ्गे पत्योद्भिजपिञ्जरकृतम् (?) ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके । † 'मत्तद्विजोगीतेषु' इति
 भवेत् । + पुस्तकद्वयेऽपीदमेव पाठः ।

१ क. मुद्धे । २ क. ०नैः । सवि० । ३ क. ०युवा ॥ पी० । ४ क. ०वायुभिः ।
 ५ क. ख. वा मुशी० ।

आसेव्यमानास्तस्याङ्गसेवार्थमनुकर्षितम् ।

* करिष्योत्त पुनः क्रीडां नरेन्द्रस्येव कुर्वते ॥

सर्वत्र सुस्वरभ्येषु यच्च पर्वतसानुषु ।

निपेवितं च यन्नावं वनकुक्षिषु ताण्डवम् ॥

सुस्नातो वनयूथानां करोत्क्षेपहतैर्जलैः ।

मनोरमैः शब्दवद्भिः समन्तामलपुष्करैः ॥

यच्च बर्हिण(त्र)त्पेन[†]..... ।

.....स्तेर्मुखाहम्बरगर्जितम् ॥

स्मृत्वा वनद्विपो वद्धः पूर्वावद्धो न जीवति ।

अनुकूलाच्च या सेवा गजयूथैः कृता वने ॥

अनुपुक्तैर्वारणस्य भृत्यैरिव वशानुगैः ।

कलभैर्धेनुकाभिश्च पोतेश्च प्रियदर्शनैः ॥

संकीर्णमृगदं(?) मन्दैर्नरं नरपतिर्यथा ।

यच्च युद्धेष्वनेकेषु निर्जित्य प्रतिवारणान् ॥

गजयूथाधिपत्यं च स्पर्शस्त्वास्वादितो महान् ।

करेण सुकुमारेण स्पर्शातिशयभाजिना ॥

कामाग्नेर्वैत्तमप्यैर्वैक्षोभ्य जघनार्णवम् ॥

वस्त्राणां भटमृतरसस्पर्शाकृत्वाद्रं महारसम् (?) ॥

कान्तवे(पे)प्सितसर्वात्मा हृदि मन्मथतादितः ।

कामैकहानिहृदयो ध्यानहर्षपरायणः ॥

मन्दमन्मथलीलाभिर्गतिभिः क्रमते सदा ।

कर्कशो दाममदनः किञ्चित्कार्कश्यमागतः ॥

यूथमध्यात्परित्यज्य नागकन्यां सुकेशिनीम् †

मनोहरमवनोद्देशमागत्य मदनातुराम् ॥

अनङ्गत्तप्तान्पङ्कानि प्रिया द्वेषु कुतोभयम् (?) ।

निर्वाप्यं यद्यनुकुरुते तच्च सर्वमफुल्लकं कथम् (?) ॥

* 'करिष्योऽत्र' इति भवेत् ॥ † पुस्तकद्वयेऽपि—'कोकौभितौसौ पाधिपमिव चित्या' इति लिखितमुपलभ्यते ॥

१ क. संपूर्ण° । २ क. ख. °रेणुसु° । ३ ख. °स्पर्शा कृत्वा म° । ४ ख. 'प्रतिक्रातः'..... ।

(?)संछन्नं सरःसु विमलं जलं करेणुकरदत्तं हि ।

(?)पीतं पत्सुरभितोत्तरे विस्मरक्षलमादत्ते ॥

काममोहाभिसंतप्तः कृतान्तविधिनोचितम् ।

स्वपूधमिव मातङ्गो दृष्ट्वा ग्राम्या नु धेनुकाः ॥

सहसा ग्राममानीतो वारणः पदवासिकैः । (?)

प्रतिबद्धस्तु पाशेन नष्टचित्तोपलक्ष्यते ॥

एवं वनेषु बहुधा क्रीडितानामनुस्मरन् ।

रोमपाद महाराज न जीवति मतङ्गजः ॥

क्षुधितोऽप्यधिकं दृष्टः पूर्वाबद्धो मतङ्गजः ।

न चात्ति किंचिदाहारं मनः सीदन्स्मरन्वनम् ।

*शोचते मनसस्तापान्कोष्ठे व्यापद्यतेऽनिलः ॥

ततो व्यापन्नमदनः पूर्वाबद्धो न जीवति ।

ऋते मोक्षान्न तस्यास्ति मनसः संपसादनम् ॥

प्रत्याख्येयो गजस्तस्मात्पूर्वाबद्धश्चिकित्सकैः ।

अधर्मश्चातिहानिं च कृथा चापि परिश्रमः ॥

प्राप्तैश्वर्यस्य नागस्य ग्रहणं न प्रशस्यते ।

प्रकृपपतने चापि तस्य दोषो महान्भवेत् ॥

प्राजापत्येषु सर्वेषु ब्राह्मणैः पठ्यते गजः ।

(ऽप्राणा)वार्धं गजानां तु रक्षेत्सर्वात्मना वृषः ॥

इह चान्पन्नं च श्रेयो गजानां परिपालनात् ।

तथा सात्स्यं गजो बद्धो यत्नेन परिपालयेत् ॥

(?)कर्मोद्धा यो न लक्षणयोमेतान्ब्राह्मणपरिवर्जयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

पूर्वाबद्धो मानसो व्याधिरेप प्रत्याख्येपः साधनं तस्य नास्ति ।

आगन्तुर्वा दोषजो वाऽपि रोगः साध्वीरोपः सद्गते सोपहर्ता ॥

वाग्भिश्चत्राभिर्गीतवादिन्नशब्दैः(?) †सद्गते तु मानं स मानुषाणाम् ।

* 'शोचती मनसस्तापात्' इति भवेत् । † 'हानिश्च' इति भवेत् । § खपु-
लके नास्ति । * 'शारीरो यः साध्यते सोपहर्ता' इति भवेत् । * 'त्रिचैर्गीत' इति
भवेत् । † 'साध्यं तद्वै मानसं मानुषाणाम्' इति भवेत् ।

१ क. साध्यं । २ ख. °र्वाद्यापोनलक्षणोपेता° ।

आरण्यानां शङ्किनां वारणानां संतप्तानां नास्ति चित्तप्रसादः ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये धुद्रोगस्थाने
पूर्वावद्धो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

शङ्को हि राजा चम्पायां विनीतात्मा महापशाः ।
उपागम्याऽऽश्रमं रम्यं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
ये त्वया संग्रहाध्याये विसर्पाः पञ्च कीर्तिताः ।
तेषां हेतं पतो भूतं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
प्रोवाच भगवान्प्रीतो हस्तिचारी महापशाः ॥
तस्मै शृश्रूपमाणाय रोमपादाय धीमते ।
श्वपथुः सर्पनिपतः प्रस्थितो येन सर्वशः ॥
स्फोटितोर्युतत्वाच्च† ..... ॥
विसर्पमेतैर्जानीयाद्भ्रजं तं परमातुरम् ।
मारुताद्याः प्रकुपिता विशन्ति धेमनीं ततः ॥
मांसशोणितमागम्य शोकं कुर्वन्ति भैरवम् ।
स चाङ्गानि यथा गच्छेच्चैलशोपोऽनवस्थितः ॥
तदा भवेद्विसर्पश्च तस्य स्थानानि मे शृणु ।
संदानथा*गे कूर्मं च मायो विष्के गले तथा ॥
अष्टाङ्गं वक्रसंस्थश्च तत्पले जनये तथा ।
भागेष्वेतेषु नागानां श्वपथुः सर्वतोऽपि वा ॥
आशीविपस्येव गतिर्लक्ष्यते पावकस्य च ।
तद्वच्च समुदीर्णस्य विसर्पस्य समन्ततः ॥
†संसर्प्यं प्रतिसंहर्तुं मन्दरोत्थो यथाऽनलः ।

† पुस्तकद्वयेऽपि झुटितम् ॥ * धनुकारामज्यस्यः पाठो भ्रष्टः कपुस्तकात् ।

† 'संशक्यः प्रतिसंहर्तु' इति भवेत् ।

१ क. विनीतात्मा । २ क. ह्रनं । ३ क. अधपु. । ४ म. परमदानुरम् ।
५ क. चमना । ६ रा. °घन. शो° ।

(?)सौक्ष्म्या इवत्यक्षतस्तद्वा द्विसर्पे इति क्रमः ।
 आदानं च निदानं च तस्पर्षान्विनिबोध मे ॥

(?)रुक्मिण्याया फटुकान्नं पानवापो निपेवते ।
 प्रकृतिर्वातिफी यस्य तस्य वायुः प्रकुप्यति ॥
 शिराभिः कुपितश्चापि शरीरं विप्रधावति ।
 गात्रमन्यतमं प्राप्य विसर्पं कुरुते ततः ॥
 मूढश्लक्ष्णः शिरानद्दोऽ ..... ।
 प्रकुर्वन्वृद्धिमाप्नोति पिटकाभिः समन्वितः ॥
 श्रा(स्त्रा)वमत्यर्थमल्पं च स्फोटाः स्फटिकसंनिभाः ।
 तेऽकस्मात्पुरुषभावि स्वरन्तो भेदमागताः ।
 उष्णानि सविदाहानि साम्लानि च निपेवते ।
 प्रकृतिः पैत्तिकी यस्य तस्य पित्तं प्रकुप्यति ॥
 शिराभिः कुपितं चापि शरीरे विप्रधावति ।
 गात्रमन्यतमं प्राप्य विसर्पापोपकल्पते ॥
 अग्निदग्धोपमः स्फोटैः श्वयथुः श्रीयते ततः ॥
 सदाहैः[†] ..... समहातीन्नवेदनैः ।
 मार्क्ष्णपत्रसंकाशैः शिखिकण्ठनिभोऽपि च ।
 भिन्नाङ्गननिभः सा च मियङ्गुसदृशोऽपि वा ॥
 निःस्वेद्यस्य गात्रेषु न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।
 अग्नेः समानकर्मत्वात्पित्तदोषसमन्वितम् ।
 केचिर्दाग्निविसर्पं तु पृथगाचक्षते जनाः ॥
 यः स्निग्धमधुरं भोज्यं शीतमिधुं च सेवते ।
 प्रकृतिः कफजा यस्य श्लेष्मा यस्य प्रकुप्यति ॥
 शिराभिः कुपितं चापि शरीरं विप्रधावति ।
 गात्रमन्यतमं प्राप्य शोफं कुर्वन्ति दन्तिनः ॥
 मन्दस्वेदप्रस्रवणः कण्डूमानथ शीतलम् ।
 स्वल्परोगो घनस्पर्शः शीतकाले विवर्धते ॥
 चिरात्प्रच्यवते चापि चिराच्चैव प्रसिच्यते ।
 महास्फोटसमापुक्तो विसर्पः श्लैष्मिकः स्मृतः ॥

स्वैः स्वैस्तु कारणैर्दोषा पुगपत्कुपिता वृष-
दर्शयन्ति स्वलिङ्गानि तस्य शेषाणि लक्षयेत् ॥
विसर्पो मर्मजः सर्वो ह्यसाध्यः कीर्तितो बुधैः ।
संनिपातहतो भूतसाध्याचंसततौ(?) स्मृतौ ॥

तत्र श्लोकः—

संसर्गलिङ्गानि कफस्य वापोः पित्तस्य रक्तस्य च संनिपातम् ।
दोषोत्थितं चापि तथा विदित्वा क्रियां पथावद्विहितां हि कुर्यात् ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
चतुर्दशो विसर्पाध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
कीदृशो हृदयस्फाली भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
अल्पसत्त्वस्य नागस्य भयादुद्विग्नचेतसः ॥ २ ॥
हृदयस्फाल)नो व्याधिर्हृदयस्थान उच्यते ॥
अपूर्वाणां च रूपाणां गत्वा न त्वमदीपते(?) ॥ ३ ॥
द्विविधानां च घोषाणां भयात्सद्यः प्रणश्यति ॥
अरण्याद्भ्राममानीतो हृष्टा रूपाणि वारणः ॥ ४ ॥
सहसा वधबन्धाभ्यामकामाशनभोजनात् ॥
भीतो भवति मातङ्गो विदीर्णहृदयस्ततः ॥ ५ ॥
सान्त्वयमानोऽपि बहुधा संवीजत्येव राजिता ॥
उद्विग्नचित्तो विमना हन्ति हस्तेन मेदिनीम् ॥ ६ ॥
अधि धावति संतापः सर्वाङ्गे चास्य जायते ॥
नखेभ्यश्चैव सर्वेभ्यो भयाद्भक्तं प्रवर्तते ॥ ७ ॥
(?) ग्रहन्मन(?) इवाकौरं प्रव्या(ख्या)ति गुरुमत्तिकः ॥
न वेत्ति द्विरदः संज्ञां दीनदृष्टिरवाङ्मुसः ॥ ८ ॥

* धनुराकारमध्यस्यो भ्रष्टः पाठः कपुस्ताकात् । † 'सान्त्वयमानोऽपि' इति भवेत् ।

१ क. स्वैः स्वका° । २ ख. °च वपवो स्मृ° । ३ क. °ते ॥ दुःखे° ।

४ क. °कारप्र° ।

पवंसं नाभिलपति न तोयं नष्टचेतनः ॥

पतमाना नग[†].....मत्पारुषायाऽऽचरैत्क्रियाम् ॥२॥१५५०॥.

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये धुद्रोगस्थाने
हृदयस्काली नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

वालक्षणीं सभैपज्यं सनिदानं प्रैचक्ष्व मे ॥ १ ॥

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

वालक्षणी यदाऽऽगन्तुर्दोषजो वाऽपि जायते ॥ २ ॥

स वालक्षणाद्याधिवालक्षणी निरुच्यते ॥

गुलिकास्थिसमूहश्च बहुशः सर्वतश्चलन् ॥ ३ ॥

यत्तद्विणतो बालधिस्तस्मात्संधिर्विधीयते ॥

छिन्नं वा कटुयुक्तं वा (*भक्षितं वा)पि दन्तिना ॥ ४ ॥

तैलपात्रे सुतप्ते तं सद्य एव निमज्जयेत् ॥

संपिष्टं मथितं वाऽपि वैलसंगृष्टमेव वा ॥ ५ ॥

पाष्टिमधुकं चूर्णाक्तं ब्रक्षयेन्मधुसर्पिणा ॥

गाढबन्धाद्ब्रणो यस्तु दण्डाघातेन वा भवेत् ॥ ६ ॥

अश्मलोष्टप्रहारेण तस्य शीता क्रिया हिता ॥

क्षतो वाऽप्यवलम्बी वा यदि च्छेदनमर्हति ॥ ७ ॥

तं छित्त्वा तु भृशोष्णे तु तैलपात्रे तु मज्जयेत् ॥

कृमयो यदि वाले स्पुर्जाता भल्लातकैः सह ॥ ८ ॥

त्रिपाच्य सर्पपं तैलं घृणाष्टं क्षपयेद्ब्रणे ॥

पारापतमपूराणां कुङ्कुटानां सकृद्रसम् ॥ ९ ॥

समभागं सलवणं साधनीयं प्रलेपनम् ॥

विडङ्गं चित्रकं किप्वं गोमूत्रं रजनीद्वयम् ॥ १० ॥

लवणं शृङ्गवेरं च शोधनीयं प्रलेपनम् ॥

(*सुरसाङ्गील्लजातीनां पत्राण्यारम्बधस्य च ॥ ११ ॥

† पुस्तकद्वयेऽपि श्रुटितम् । * धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. वयसं । २ ख. प्रचक्ष्वहे । ३ क. °तस्तृण° । ४ क. बले सं° ।

- (?)पां कां सलिलेन पिष्ट्वाश मूर्धा वै वेत्रवारुणी ॥
 एतल्लवणसंयुक्तं शोधनीयं प्रलेपनम् ॥ १२ ॥
 इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि पिप्पली कटुरोहिणी ॥
 दन्ती कृष्णा विडङ्गानि श्वेतार्कक्षीरयोपिताम् ॥ १३ ॥
 कृमिघ्नं साधनीयं च कुर्पाद्दाले प्रलेपनम् ॥
 (?)साक्षामाशगृही च हरिवेरं सचन्दनम् ॥ १४ ॥
 प्रलेपनमिदं कुर्पाद्दालोपचयकारकम् ॥
 अतस्तृणौदनं सर्पी राजन्कुयत्सिभेपजम् ॥ १५ ॥
 प्रपुन्नाङ्गं विडङ्गं च कासीसं समनःशिलम् ॥
 ततस्तैलमिदं कार्यं व्रणाभ्यञ्जनमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 पुनर्नवां पयस्यां च सहदेवीं शतावरीम् ॥
 जीवन्तिकां वाजमाणां जीवर्कं चवकुं(कं) समा ॥ १७ ॥
 सवहूं च विशल्पां च सहदेवीं तथैव च ॥
 सहां चैव हिणामूत्रे समभागानि कारयेत् ॥ १८ ॥
 सद्यो व्रणे यथोक्ताभिः क्रियाभिः समुपाचरेत् ॥
 कुर्पात्संवरणं चास्य मृदितेनातिचर्मणा ॥ १९ ॥ १९६२ ॥

तत्र श्लोकी—

उद्दिष्टाश्चोपदिष्टाश्च क्रियाः सम्यक्प्रकीर्तिताः ।
 ऊहापोही च मेधावी बालक्षणीं प्रसाधयेत् ॥
 कालातीतः क्रियाभिर्वाऽतिक्रियाभिरतोऽपि वा ।
 अत्यन्तमक्रियाभिर्वा याति साध्योऽप्यसाध्यताम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्र-
 रोगस्थाने बालक्षणी नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचेदं कृतजप्यं कृताञ्जलिः ॥
 व्याचक्ष्व भगवन्व्याधिं मेदूक्षणीं सभेपजम् ॥ १ ॥
 स कथं मेदूक्षणीति संज्ञया व्याधिरुच्यते ॥
 तेन ससंभवं ब्रह्मन्सनिरुक्तं प्रचक्ष्व मे ॥ २ ॥

१ प्रसादयेत् ।

- एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मेढ्रक्षार्णीं शृणु मया प्रोच्यमानं नृपोत्तम ॥ ३ ॥
 आगन्तुदोषजो वाऽपि मेढ्रक्षार्णीं प्रजायते ॥
 मेढ्रक्षार्णीति तत्राऽऽहुः क्षपणात्क्षरणात्कृतम् ॥ ४ ॥
 एष प्राणहरो व्याधिर्भवत्येवमुपेक्षणात् ॥
 तस्माद्यत्नेन संजातं चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥ ५ ॥
 महृष्टमेढ्रो हर्षेण धेनुकासमभिभुतः ॥
 (?)अमुक्ते वा(*मवापी तु) वार्षते यदि रेतसि ॥ ६ ॥
 अथवा मेढ्रमुद्यम्य धेनुकामभिघावतः ॥
 स्थाप्यश्मलोऽवल्लीषु निर्वोतोदयरासु च ॥ ७ ॥
 समानंपति ..... वालुकाजलपांशुभिः ॥
 राजदण्डेन वा मेढ्रं नृणैर्वाऽप्यपचारकात् ॥ ८ ॥
 मत्तस्य वा प्रस्रवतः क्लिन्नमूत्रेण पच्यते ॥
 रक्तपित्तकफैर्वाऽपि दुष्टैर्वाऽपि समन्वितः ॥ ९ ॥
 अभिघाताङ्गणे वाऽस्य नीलं वा रक्तमेव वा ॥
 शूनं सवेदनं सीष्णं संहर्तुं न च शक्यते ॥ १० ॥
 सर्वं वाऽप्येकदेशं वा शून्यं भवति नाहितम् ॥
 (†स्फुटिता)स्फुटितं वाऽपि व्रणे वा तत्र दृश्यते ॥ ११ ॥
 रेतसो निग्रहान्मेढ्रेऽपि टकाग्रन्धषोरपि ॥
 वाह्यते पीड्यते वाऽपि मूत्रं वा न प्रवर्तते ॥ १२ ॥
 मुक्तं वा प्रस्रवेन्नित्यं श्याववर्णं च दृश्यते ॥
 दोषघातुप्रकोपेन निदानं श्रुवतः शृणु ॥ १३ ॥
 विवर्णमुष्णनीलं च पीतं पित्तेन जायते ॥
 (‡ताम्रं सवेदनं सीष्णं कोपाद्रक्तस्य जायते ॥ १४ ॥)
 शूनं वाऽप्यरुणं वाऽपि कफेन कठिनं भवेत् ॥
 शीतस्निग्धं च शूनं च विस्रं वाऽत्यर्थवेदनम् ॥ १५ ॥

* स्वपुस्तके नास्ति पाठोऽयम् ॥

† स्वपुस्तके नास्ति । * कपुस्तके नास्ति पाठो धनुश्चिह्नियमध्यगः ।

१ ख. °वर्तदेयप° । २ ग. वा । ३ क. °ननल.....° । ४ क. °भियातवणे ।
 ५ क. विस्राव्यात्य° ।

म्लानं शक्तेन परुषं श्यावं चात्पथवेदनम् ॥
 संनिपातात्तु दोषाणां सर्वलिङ्गानि लक्षणपेत् ॥ १६ ॥
 व्यक्तानि सर्वलिङ्गानि मेदूस्थानगतानि च ॥
 निष्कट्टं तत्प्रवेष्टुं वा वेदनार्तो मतङ्गजः ॥ १७ ॥
 *..... ;

न शक्नोति प्रवेष्टुं वा निष्कट्टं शूनमेहनम् ॥
 अथ कोशस्पमेदो वा मूत्रं कृच्छ्रेण मेहति ।
 निष्कट्टमिव शूनं हि प्रलम्बं चास्य दृश्यते ॥
 वेदनार्तश्च मातङ्गो बालुकापांशुकर्दमैः ।
 जलेन चाप्यवकिरेत्सततं बहुशो गर्जैः ॥
 क्रिमयो वाऽस्य जायन्ते शीर्यन्ते वारि सर्वशः ।
 काला—वर्तनान्मेदूसंवादव्याधिना वृष ॥
 एतैर्निदानैर्जानीपान्मेदूक्षणीं गजस्प च ।
 चिाकत्सितमतस्त्वं च शृणु कीतर्पतो मम ॥
 उत्पन्नमात्रसंबन्धे नुतकां (?) प्लावयेद्गजम् ।
 अमुक्तेष्वनुमुक्तेषु लिङ्गं शूनं भवेद्यदि ॥
 विमुक्तशुक्रो मातङ्गः सद्यः संपद्यते सुखी ।
 अत्यङ्गं यदि शूनं स्याच्छतधौतेन सर्पिपा ॥
 सर्पिर्मण्डेन वा मेदू बहुशः परिषेचयेत् ।
 प्रकृतेः सद्यते नास्य सर्वमेको विधीयते ॥
 क्षारवृक्षत्वचोभिर्वा सिद्धं मधुरकैर्धृतम् ।
 शतावर्षा च निष्काथे बलाभ्यां मधुकेन च ॥
 सम्पक्सिद्धं सद्गुणं च तदभ्यञ्जनमिष्यते ।
 उदुम्बरत्वक्कलेन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥
 त्वग्भिर्वा क्षीरवृक्षाणां सघृताभिः प्रलेपयेत् ।
 सर्जार्जुनेन्द्रवृक्षाणां सल्लकीसोमवल्कयोः ॥
 धवाश्वकर्णातिनिशत्वग्भिर्वा काथयेज्जलम् ।
 पादावशिष्टं संश्रा(स्त्रा)व्य मेदूक्षणीं विलीपते+ ॥

*त्रुटितमिवाऽऽभाति ॥ + इतः परं मेदूक्षणाध्याये कियान्पाठस्तुटितः पुस्तक-
 द्वयेऽपीति ज्ञायते ।

१ क. °जः ॥ तत्र रेखाश्च जा° । २ क. °र्तना° । ३ ख. °के वाऽनु° ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मेदूक्षणां गृणु मया प्रोच्यमानं तपोत्तम ॥ ३ ॥
 आगन्तुदोषजो वाऽपि मेदूक्षणी प्रजापते ॥
 मेदूक्षणीति तत्राऽऽहुः क्षपणात्क्षरणात्कृतम् ॥ ४ ॥
 एष प्राणहरो व्याधिर्भवत्पेवमुपेक्षणात् ॥
 तस्माद्यत्नेन संजातं विकित्सितुमुपक्रमेत् ॥ ५ ॥
 महृष्टमेदो हर्षेण धेनुकासमभिलुतः ॥
 (?)अमुक्ते वा(*भवामी तु) वार्यते यदि रेतसि ॥ ६ ॥
 अथवा मेदूमुद्यम्प धेनुकामभिधावंतः ॥
 स्थाप्यश्मलोष्टवल्लीषु निर्वातोदपरासु च ॥ ७ ॥
 समानपति ..... वालुकाजलपांशुभिः ॥
 राजदण्डेन वा मेदूं तृणैर्वाऽप्यपचारकात् ॥ ८ ॥
 मत्तस्य वा प्रस्रवतः क्लिन्नमूत्रेण पच्यते ॥
 रक्तपित्तकफैर्वाऽपि दुष्टैर्वाऽपि समन्वितः ॥ ९ ॥
 अभिघाताद्द्वये वाऽस्य नीलं वा रक्तमेव वा ॥
 शूनं सवेदनं सोष्णं संहतुं न च शक्यते ॥ १० ॥
 सर्वं वाऽप्येकदेशं वा शून्यं भवति नाहितम् ॥
 (†स्फुटिता)स्फुटितं वाऽपि व्रणे वा तत्र दृश्यते ॥ ११ ॥
 रेतसो निग्रहान्मेदूऽपिटकाग्रन्धयोरपि ॥
 वाह्यते पीड्यते वाऽपि मूत्रं वा न प्रवर्तते ॥ १२ ॥
 मुक्तं वा प्रस्रवेन्नित्यं श्याववर्णं च दृश्यते ॥
 दोषघातुमकोपेन निदानं ध्रुवतः गृणु ॥ १३ ॥
 विवर्णमुष्णनीलं च पीतं पित्तेन जायते ॥
 (‡ताम्रं सवेदनं सोष्णं कोपाद्रक्तस्य जायते ॥ १४ ॥)
 शूनं वाऽप्यरुणं वाऽपि कफेन कठिनं भवेत् ॥
 शीतस्निग्धं च शूनं च विस्रं वाऽत्यर्थवेदनम् ॥ १५ ॥

* स्वपुस्तके नास्ति पाठोऽयम् ॥

† स्वपुस्तके नास्ति । * कपुस्तके नास्ति पाठो धनुश्चिह्नोपमध्यगः ।

१ म. °वर्तदेयप° । २ म. वा । ३ क. °नजल.....' । ४ क. °भियानवणे ।
 ५ क. विस्राध्यात्य° ।

म्लानं वातेन परुषं श्यावं चात्यर्धवेदनम् ॥
 संनिपातात्तु दोषाणां सर्वलिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १६ ॥
 व्यक्तानि सर्वलिङ्गानि मेदूस्थानगतानि च ॥
 निष्कण्ठं तत्रवेष्टुं वा वेदनार्तो मतङ्गजः ॥ १७ ॥
 *..... ।

न शक्नोति मवेष्टुं वा निष्कण्ठं शूनमेहनम् ॥
 अथ कोशस्थमेदू वा मूत्रं कृच्छ्रेण मेहति ।
 निष्कण्ठमिव शूनं हि प्रलम्बं चास्य दृश्यते ॥
 वेदनार्तश्च मातङ्गो बालुकापांशुकर्मैः ।
 जलेन चाप्यवकिरेत्सततं बहुशो गर्जः ॥
 क्रिमयो वाऽस्य जायन्ते शीर्षन्ते वारि सर्वशः ।
 काला—वर्तनान्मेदूस्वाद्यव्याधिना वृष ॥
 एतैर्निदानैर्जानीपान्मेदूक्षणां गजस्य च ।
 चािकत्सितमतस्त्वं च गृणु कीतर्षतो मम ॥
 उत्पन्नमात्रसंबन्धे नुतकां (?) ग्ल्यावपेद्रजम् ।
 अमुक्तेष्वनुमुक्तेषु लिङ्गं शूनं भवेद्यदि ॥
 विमुक्तशुक्रो मातङ्गः सद्यः संपद्यते सुखी ।
 अत्यङ्गं यदि शूनं स्याच्छतधौतेन सर्पिपा ॥
 सर्पिमण्डेन वा मेहं बहुशः परिपेचयेत् ।
 प्रकृतेः सद्यते नास्य सर्वमेको विधीयते ॥
 क्षारवृक्षत्वचोभिर्वा सिद्धं मधुरकैर्धृतम् ।
 शतावर्या च निष्काथे बलाभ्यां मधुकेन च ॥
 सम्पत्सिद्धं सद्गुणं च तदभ्यञ्जनमिष्यते ।
 उदुम्बरत्वक्कलेन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥
 त्वाग्भवां क्षीरवृक्षाणां सघृताभिः प्रलेपयेत् ।
 सर्जालुनेन्द्रवृक्षाणां सल्लकीसोमवलकयोः ॥
 धवाश्वकर्णातिनिशत्वग्भिर्वा काथयेज्जलम् ।
 पादावशिष्टं संश्रा(स्त्रा)व्य मेदूक्षणां विलीयते+ ॥

*त्रुटितमिवाऽऽभाति ॥ + इतः परं मेदूक्षणाध्याये कियान्पाठस्तुटितः पुस्तक-
 द्वयेऽपीति ज्ञायते ।

१ क. °जः ॥ तत्र रेखाश्च जा° । २ क. °तनना° । ३ ख. °के वाऽनु° ।

नीलः श्यावः सितो रक्तस्तथा हस्तः सवेदनः ।

एकेन पश्यतक्षणः(?) स पष्ठो द्वादशाहिकः ॥

तत्र श्लोकः—

पढेते सनिदानाः स्युरसाध्याः कीर्तिता गजाः ।

हस्तोन्मथितसंज्ञस्य विकारस्य समासतः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने हस्तोन्मथितो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

त्वया यः संग्रहाध्याय उदावर्तः प्रकीर्तितः ॥

तस्य लक्षणमुत्पत्तिं चिकित्सां च प्रचक्ष्व मे ।

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

रौक्ष्याच्च विविधापासाद्विपमाच्चैव भोजनात् ।

अभोजनान्मनस्तापादुत्थानाच्छपनादपि ॥

वायुः प्रकुपितः स्थानान्दृढयं संग्रहापयेत् ।

(?) हृदयस्थलः क्रपात्तमत्रगे⁺.....तथा ॥

(?) गात्राद्यां लघूनवैवः^{*}.....नेत्रेविष्टेनमदम् ।

कृच्छ्रं मूत्रं पुरीषं तु वैषम्यं जठरस्य च ॥

स संकुचितपक्षेण उरो विजयते स्फुटम् ।

कदाचित्स्वस्थदेहः स्यादस्वस्थश्च भवेत्पुनः ॥

तस्याभ्यङ्गे तथा पाने तैलं[†].....स्वच्छकस्य वा ।

एरण्डनक्तमालस्य तैलं तच्छान्तपे हितम् ॥

विष्किरैर्जाङ्गलैर्मांसैः^{*}..... ।

वस्तपो विहितास्तस्य सनिह्वानुवासानाम् ॥

पञ्चमूलं शृतं कोष्ठमाविकं वा पयः पिबेत् ।

ग्रहणीदीपनीयानि घृहणीयानि यानि च ॥

+ पुस्तकद्वयेऽपि समाना श्रुतिः । * पुस्तकद्वयेऽपि समानं श्रुतिम् । † पुस्तकद्वयेऽपि श्रुतिः समाना । * द्वयोरपि पुस्तकयोः समानमेव श्रुतिम् ।

तानि कार्याणि सर्वाणि रोगशान्तौ क्रमादिति ।

इति श्रीपालकाप्ये राजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे द्वितीये क्षुद्र-
रोगस्थान *उदावर्ते नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन् प एष-
उत्कर्णको नाम व्याधिः कथं भवति, किं चास्य विज्ञानं चिकित्सतं च
भवेत्’ इति ॥

अथ स उवाच पालकाप्यः पृष्ठोऽङ्गाजेन—इह खलु भो वारणानां वातपि-
त्तकफैः सर्वव्याधयः संभवन्ति । अत एव शरीरं धारयन्ति स्वेषु स्थिताः
स्थानेषु कुपिताः, समधानुप्रविभक्ताः, कुपिताः स्वेषु स्थानेषु घाता(तून)न्य-
नातिरिक्तान्व्याधीजनयन्ति ॥

तत्र क्लृप्तालयुकटुकविषमतिक्तकपायभोजनादभिवातान्मध्याप्रयोगौहृत्तच्च-
स्वरि(?)केशादव्याधिभिभाग्नैः कृतैश्चोपकारैर्मनसश्चोपतापाहुःस्थानशयनाद्रा-
त्रिजागरणात्कुप्यति पवनः । स कुपितः कष्टं वतंलाङ्गूलमन्धाः स्तम्भयति ।
तं कोष्ठमघानि च स्वास्पनिश्चेष्टान्यङ्गान्यभिसमीक्ष्य द्रुपा(?)दुत्कर्णकं नाम
व्याधिं वातजं विकारं प्राणहरं नामस्य ॥

तस्य घृतवसार्तलैः सुस्रोष्णैः सर्वसेकः । वातहरगणसंपुक्तं स्वेदं कारयेद-
भ्यङ्गपरिमर्दनं च । तीक्ष्णोष्णाम्ललवणस्निग्धं हितं मितं भोजनं व्यायामस्य
मप्यप(?)सुखशय्यास्थानानि मनोनुकूलानि यवसानि च विदध्यात् । अथास्य
शपोनाकारिममन्थचिराचल्वपाठलाश्रीपर्णविर्षाभूपत्रभङ्गान्समानीय पयसा काप-
यित्वा घृतमण्डेन कृताभ्यङ्गस्य नाडीस्वेदं विदध्यात् । सङ्गमदिपकौञ्चमपूरा-
णामन्यतमस्य मांसेन दयिमस्तुसंपुक्तामुष्णां यवागूं सुस्निग्धां सुव्यक्तलवणां
प्रातः पाययेत् । व्याधिहृत्कर्णकः पीतेन तेन विनश्यति । स्तूपस्वा(?)हिंसा-
गुद्गुचीचराचल्वेषु तैलं विपाच्याभ्यङ्गं कारयेत् । ऽनक्तकौञ्चकुश्टप्लवमुद्गम् ।

* सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वत्र ‘उदावर्तनाम पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः’ इति वर्तते
तर्हि तत्पञ्चत्रिंशत्तमत्वं ग्रन्थारम्भेन, न तु द्वितीयस्थानारम्भेनः । † ‘स्थानेष्वकु-
पिताः’ इति भवेत् । ‡ ‘वक्त्र’ इति भवेत् । § ‘नक्तं’ इति स्यात् । ¶ ‘मद्दु’ इति
भवेत् ।

गुराणामन्यतमस्य द्वयोः सर्वेषां वा यथोपपत्त्या पवागूदधिपिप्पलीमरिचसुर-
भीकृतान्स्नेहसस्वात्ता(?)पाययेद्वारणम् । ततश्चैनं वाराहं वां रसं भूतैलेपयेत् ।
मात्रया जीर्णविशुद्धकोष्ठं भोजयेत् । अथास्य प्रवृत्तमूत्रस्य पुरीषयोर्हनुस्तम्भी
च भवति । प्रत्याख्येयः स्यादुत्पन्नारिष्टश्च वारणः । तस्मादग्निमिव वेदमन्यु-
त्थितं सर्वपत्नैश्च शमयेत् व्याधिमुत्कर्णकम् ॥

तत्र श्लोकाः—

भेदःस्थाने स्थितः प्राणोऽपानो^१ स्स्थिसंस्थितः ।

समानो मांसमध्यस्थो व्यानो रेतसि संस्थितः ॥

उदानश्च भगवतु(?)मज्जस्थाने व्यवस्थितः ।

प्राणविप्रतिपत्तौ तु दुःस्रोच्छ्वासो भवेद्विपः ॥

चित्तविभ्रममूर्च्छा च शीतोच्छ्वासस्तथैव च ।

लाला प्रवर्ततेऽत्यर्थं क्षयश्चैव तथा भवेत् ॥

वेदनार्तश्च^२ जरे तथा श्वसिति वारणः ।

अवगण्डाश्च जायन्ते मूत्रसङ्गस्तथा परे ॥

शर्कराश्चैव जायन्ते तथा शुक्रेनरोधनम् ।

अप्रसृष्टस्य त्वस^३स्य तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

समानस्यातिकोपेन भोजनं नाभिनन्दति ।

अग्निदुर्वलर्पांश्चैव वेदनार्तश्च वारणः ॥

आनाहाश्चापि जायन्ते हृद्रोगाश्च महीपते ।

शुल्माश्चैव तु विज्ञेया देहवार्पि(?) तथाऽपरः ॥

कुराश्चैव तु विज्ञेया घोरा प्राणविनाशनः ।

व्यान्विप्रतिपत्तौ तु घातवैषम्यसंभवः ।

तस्याधिकं^४राश्चैव संभवान्त क्षये तथा ॥

छवीदोषाश्च जायन्ते शोफा अपि तथा परे ।

एकाङ्गभङ्गस्तम्भश्च संकोचो भङ्ग एव वा ॥

समकं नपनं भेदः स्वेदो वमथुरैव च ।

आक्षरोगाश्च जायन्ते ते तेषोक्ता ए एव च ॥

अपानश्चापि^५ससंभवस्तथा घनः ।

शूलं च गलगण्डं च^६ ॥

१ क. पातर° । २ क. °द्विसंस्थितः । ३ क. °वविरा° । ४ क.

°करणाश्चै° । ५ क. यथोक्ता ।

इन्द्रियाणां निरोधारस्यादुदावर्तश्च दारुणः ।
 शर्करावस्तिशूलं च सद्रोमूत्रपुरीषयोः ।
 इत्येष व्याधिनिर्देशो भेदाश्च बहवः स्मृताः ॥
 अथ श्लेष्मप्रकोपेण गौरवं स्तम्भ एव च ।
 श्वेताभासो भवेन्नागः कण्ठश्लेष्मेस्य जायते ॥
 हृदयं पीड्यते वाऽस्य घवसं नाभिनन्दति ।
 भोजनस्य विपाकश्च क्षयश्चैव सथा भवेत् ॥
 अथ पित्तप्रकोपेण पीतगान्धो भवेद्द्विपः ।
 मृदुशीताभिलापश्च मूर्च्छा शोकश्च जायते ॥
 शोणितस्य प्रकोपेण पाण्डुरोगश्च जायते ॥
 दहवः कृमिकोष्ठश्च वर्षुर्ववर्ण्यमेव च ।
 एतान्येव तु सर्वाणि वातपित्तकफासृजाम् ।
 दोषाणां संनिपातेन प्राणार्दीश्चात्र लक्षयेत् ॥
 एवमेतदधिष्ठानं चेतनाधातुसंज्ञितम् ।
 अव्यक्ताश्चैव राजेन्द्र देवब्रह्मगुणांजनम् ॥
 अधिष्ठानस्य गोप्ता तु *विज्ञतां चेन्द्रियेण तु ।
 जीव एष महाराज स्वगुणासंज्ञितो भवेत् ॥
 एते दात्वग्गणसंपुक्तो(?)देहिने विप्रभोजने ।
 प्राणापानौ च पञ्चा वा(?)भूत्वा वायुः शरीरिणाम् ॥
 ..... विभक्तिं भगवान्प्रभुः ।

सर्ववातात्मकं विद्याज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 मनोवाक्कायचेष्टासु विश्वरूपो हि मारुतः ॥
 तस्मात्सदाविहारैः—स्नेहनैर्वृंहणैर्हितैः ।
 प्राणानां रक्षणार्थं च वीक्षते यत्नं समाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 माहपाठ उत्कर्णको नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

* 'श्लेष्माऽपि' इति भवेत् । * 'विज्ञाता' इति स्यात् ।

१ क. 'प्यश्च जा' । २ क. 'गार्जन' । ३ क. एव ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अयमन्यो महाराज व्याधिर्वातगतिस्तु यः ॥

भ्रूच्यते वारणेन्द्राणां कंष्टः संज्ञामणाशयः ॥

रुक्षैः कपायरुक्षैर्वा वातलैरुपसेवितैः ॥

रसैर्वातगतिर्विघ्नार्थोपमेन क्षणेन च ॥

(?)मस्तुवाच्यकस्माद्दानं घनेनोपवनेन वा ॥

तत्र खलु भो वातगतिव्याध्युपसृष्टस्य निदानानीमानि भवन्ति । तद्यथा—
भ्रमति पतति विह्वलति *गुह्यति स्तनति न विजानाति संज्ञाम्, प्रत्यर्थं वेद-
यति +महीत्युक्तेनापि सर्पति निपीदत्युत्तिष्ठति क्षम्यमाणः क्रुध्यति स्तम्भं पर्येति
स्थूलोच्छ्वासश्चान क्षमेन(?)ते सर्वमिच्छति हन्तुमुन्मत्त इव भवति ॥

तस्यैवं वातगतिव्याध्युपसृष्टस्य प्रातरनाशितस्य *सुरा मसन्ना वात्पहिवात-
या(?)मनुद्वरीसनयुक्तां दद्यात् । अथैनं *पवसा नकुलस्य मापसरिपपसङ्क-
टुकमत्स्यैः सघृतैर्धूपयेत् । भूपश्च सर्जरसमरिचहिङ्गुमनःशिलाभिः सघृताभिर्धू-
पयेत् । ततश्च कर्कटककटुकालाद्रूनदीमत्स्पशकलैः सघृतैर्धूपयेत् । अथवा
ह्रीवेरोशीरविल्वस्पोनाकमांसीमक्षिष्ठाकुष्ठहिङ्गुलाभातगरतरुपाविल्वैः सघृतैर्धू-
पयेत् ॥ मरिचमनःशिलासूक्ष्मैलाभिः पयसा श्लक्ष्णं पिप्प्लाऽञ्जनं कुर्यात् ।
हिङ्गुमरिचशित्पित्तैरञ्जतस्य प्रत्यञ्जनं कुर्यात् । तक्षाया(?)मिमन्यनक्तमा-
लपाटलीपत्रभङ्गाञ्जले क्वाथयेत् । दद्याद्वा त्रिरण्डतर्कारीमांसीमूलानि । ततश्च
च तुषं भवता(?)परिसाध्य तेन निकाथेन विधिवद्घृतं विपाच्य कुलत्परसेन
सह पापपेन्नागम् । उभयोः पञ्चमूलपोनिकाथेन मुद्गरपुषं घृत्वोष्णं सघृतं पाप-
येत् । भोजयेच्च । ततश्चैनं पवसानि यथोक्तानि वातप्रशमनानि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

विधिर्धैरुपक्रमैः शोषैर्वातगतिं समीक्ष्य मेधावी ।

मयत्नेनाणु चिकित्सितुमुपेक्षिहेति(?)मानदमिति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये हुद्ररोग-

स्थाने वातगतिर्नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

+ 'न्यामयेन' इति स्यात् । * 'मुह्यति' इति स्यात् । + 'श्रीत्युक्तोऽपि न'
इति स्यात् । * द्वितीयान्ते स्याताम् । * 'वसया' इति स्यात् ।

१ क. कष्टं संज्ञामणाशनम् । २ ख. वातलैः । ३ क. °स्माद्दानम् ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरव्यग्रं पालकाप्यं द्विजर्षभम् ।
 विनयेनोपसंगम्य पप्रच्छ स कृताञ्जलिः ॥
 यथा मन्याग्रहो व्याधिः प्रादुर्भवति हस्तिनाम् ।
 साध्यः स च यथा वैचीस्तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु सर्वं विशेषेण व्याधिं मन्याग्रहं त्वप ॥
 सादानं च निदानं च तथैव सचिकित्सितम् ।
 सहसा वा प्रसक्तं वा वर्णादानेन वाह्यते ॥
 धावतः पुवतो वाऽपि सहसाऽङ्कुशनिग्रहात् ।
 वने प्रतिगजस्तम्भकलादिभिरथापि वा ॥
 असम्यक्कार्यतो वाऽपि वारणस्य च वा वधम् ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा प्रकोपादनिलस्य च ।
 एवमादिभिरन्यैश्च सेचितैर्मन्ययोगतः ॥
 संतापाः श्वपथुस्तस्य वेदना चोपजायते ।
 मन्ययोः फरिणः स्कन्धे ग्रीवायां चैव दन्तिनः ।
 तदाश्रयेण चेष्टन्तां निवृत्तिश्चास्य जायते ॥
 परिम्लानाक्षिवदनोऽपरगुह्यं च लक्ष्यते ।
 कृच्छ्रालालामहा—रनुपुङ्गे शनैः शनैः ॥
 तं सुखोष्णैस्त्रिभिः स्नेहैः प्रकाथ्य परिपेचयेत् ।
 कर्तव्यं मर्दनं चापि मन्यादिष्वञ्जनादिभिः ॥
 फेदुष्णैश्चापि निक्कापैः कार्यं तस्याभिपेचनम् ।
 तथा धूपोदकेवां—वसाभिः कारयेद्विपक्व ॥
 कार्यो मत्स्यादिभिः स्वेदो यथा दोषमुपक्रमे ।
 ग्रीहीन्कङ्कन्पवान्मापान्गोधूमान्विपुलांस्तिलान् ।
 अतस्येरण्डयोर्बोजान्याढकीशणयोरपि ।
 मन्यास्तम्भे तु संश्लक्ष्य पञ्चमूलं च पेपयेत् ॥
 तं कल्कं तिलसंयुक्तं पी(पे)पयेत्कां च मारयेत् ॥

पूर्वकापे ततस्तस्य तेन कल्केन लेपयेत् ।
 वेदना श्वयथुः स्तम्भस्तेन शाम्यति मन्यपोः ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं भोजयेद्दसुसंयुतम् ।
 मूत्रानि हरितान्पस्मै पवसानि प्रदापयेत् ॥
 तैलं नस्ये घृतं पाने व्याधिमुक्ताय दन्तिने ।
 दद्यादथो क्रमात्तस्मै वलं मांसं विवर्धयेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे महापाठे द्वितीये
 क्षुद्ररोगस्थाने मन्याग्रहो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 मदक्षीणं हि मातङ्गं महामाचक्ष्व पृच्छते ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 मदान्मनुजशार्दूल मातङ्गो नाभिषोऽप्यते ॥
 ग्रहर्पादितिमात्रं च व्यापामं कुरुते गजम् ।
 नदीतटनगानां च विहारारत्परिधावनात् ॥
 श्रमादनशनाच्चापि क्षीयन्ते सर्वघातवः ।
 करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च परिश्रु(स्तु)तेः ॥
 मनसो विभ्रमाद्धर्पादत्यन्तं कुरुते क्षयम् ।
 स क्षीणघातुर्विमनाः शोषमृच्छति वारणः ॥
 मदेन क्षीणघातुत्वान्मदक्षीणः स उच्यते ।
 तस्य दुग्धं शृतं गव्यं सघृतं पानमिष्यते ॥
 जीवकपर्पभकाभ्यां च शृतं शर्करया सह ।
 द्वाभ्यां वा पञ्चमूलाभ्यां शृतं सघृतशर्करम् ॥
 पपो वा मधुकद्राक्षात्रिल्वैश्च सह साधितम् ।
 सफाणितं पिबेद्वाऽपि धारोष्णं वाऽपि संस्कृतम् ॥
 कुशरां सुशृतां भोज्यो दध्ना शाल्यन्नमेव च ।
 रसेन कृष्णमत्स्यस्य रोहितस्यापि वा गजः ॥

*पर्यर्तुसुखसहं च सुखस्थानं च वारणः ।
 भवेत्सुखावलानश्च पथासुखपरिक्रमः ॥
 पेशलैर्मधुरैः स्निग्धैर्बृंहणीपैरुपाचरेत् ।
 मदक्षीणं गलं सम्पग्यवसैः पानभोजनैः ॥
 वक्ष्यते समदोषश्च मदोत्पत्तिविनिश्चयम् ॥
 मनीषिभिर्मदो दृष्टः स्वस्थश्च ते तु हस्तिनाम् ॥
 सौपद्रवचिकित्सा च प्रभिन्नेषु प्रपद्यते ।
 मदे व्यप(प)गते क्षीणं तं सम्पग्वृंहपेद्रजम् ॥
 इक्षुभिः शालिपादेन दूर्वया हरितैस्तृणैः ।
 पल्लवैः कुवलैश्चैतं तर्पयेद्विधिवद्भिपक् ॥
 एवं पस्तर्पयेत्सम्पग्वृंहणीपैरुपक्रमैः ।
 समुद्रवसनां कृत्वा स राजा वसुधां जयेत् ॥
 आरोग्या बलवन्तश्च वारणास्तस्य भूमिप ।
 भवन्ति संधेपमदाः संग्रामे च जयावहाः ॥
 पोषेनैतेन राजेन्द्र यस्तु मक्रमते द्विपान् ।
 फालाः फालेषु माद्यन्ति वपोतीता अपि द्विपाः ॥
 ये च नष्टर्तुका नागा ये चतुर्मुनियोजिताः ।
 सुपुष्टाश्चापि ते राजन्मदं शृण्वन्ति वारणाः ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाभवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने महा-
 पाठे मदक्षीणो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वभूव राजा प्रथितः पृथिव्यां महाधिपः शक्रसममभावः ।
 हुताग्निहोत्रं परमं मुनीनां सत्सत्यवेदव्रतधर्मपुक्तम् ॥
 स्रजा द्विपानां हितकामसूचे तं पालकाप्यं शिरसा प्रणम्य ।
 यः पोष्यमाणो विविधैः प्रयोगैर्नाऽऽप्पायते क्षीयत एव नागः ॥

* 'पघर्तु सुखशय्यं' इति भवेत् ॥

१ स. मदे वयं । २ क. स च राजा वसुंधराम् । आ० । ३ स. ये चात्र
 सु० । ४ क. स. राजा । ५ क. प्रोष्यमाणो ।

तस्य क्रमाप्यायनकारणं तु यथागमं मे भगवान्ब्रवीतु ।
 स एवमुक्तस्तु नराधिपेन भृशं मृनिश्चित्य मुनिवभाषे ॥
 महाभयाद्वापुशिराः कोपयति वृद्धा* ..... ।
 तस्य प्रकोपाद्यवसानपानैर्नाऽऽप्यायते क्षीयत एव नागः ॥
 यत्क्षीयते तेन क्रशः स नागस्तस्यापि कार्यं कुशलेन शीघ्रम् ।
 वक्ष्याम्यहं तेन तु राजासिंह कृष्णं बलं क्षीणविधिर्पथावत्* ॥
 विरेचनं तस्य तु सर्पिषेव शृद्धे च कोष्ठे त्वथ वृंहणं स्यात् ।
 मनःप्रसादं जनयेत्तदाऽस्य प्रीतिर्वलं चैव विवर्धतेऽस्य ॥
 मेहांश्च दद्यात्कवलानथास्मै* ..... ।
 काकोलितर्कोर्पमृतात्मगुप्ताविदार्यपामार्गपुताश्वगन्धा ॥
 एरण्डमूलं त्वथ मुद्गपर्णी प्रतिस्वभावं नयति स्वमांसम् ॥
 समापपर्णी सहिरण्य* ..... ।
 .....कारा सपारिमद्रा त्वथ शाल्मली च ॥
 आवर्तंसीन्वा(?) सहितोऽग्निमन्थस्तथाऽऽटछ्रपं सह कच्छुराभिः ।
 एवंप्रकाराणि च वृंहणानि सांकर्यपुक्तानि यथाक्रमेण ॥
 दद्याददाहीनि समीक्ष्य काले यथाग्निमात्रं कवलांस्तु मुख्यान् ।
 सधन्वनं शैलुशिरापकाभ्यां समोरटां क्षीरविदारिकां च ॥
 प्राग्भोजने चोत्तरभोजने वा त्रीन्द्रौ तथैकं कवलं तु मुख्ये ।
 पलानि विंशत्यल(?) संख्ययाऽस्मै तथोत्तमे मध्यजघन्ययोश्च ॥
 नो क्षीरपानं सघृतं च देयं प्रागुत्थितस्थानगताप दद्यात् ।
 शाल्योदनं चैव घृतौदनं च तृतीयभागेऽहनि सत्त्वभोज्यम् ॥
 भूपस्तथा सात्त्व्यविश्वद्विहेतु परीक्ष्य नागं च दशैव काले ।
 मृदुः सुसिद्धं विशदं च भोज्यं शाल्योदनं सस्फुरितं च घासम् ॥
 कुलेचराणां जलचारिणां च सर्वाणि मांसानि हितानि राजन् ।
 स्याल्यां सुसिद्धानि घृतोत्तराणि भोज्यस्तथा दाडिमसाधितानि ॥
 कल्पे तु दत्ते द्विरदो* ..... ।
 .....दभोज्यः तदन्नशेषं च रसानुपानम् ॥
 आनूपसत्त्वोदकजाङ्गलानां मञ्जावसाभिः सलु तस्य देया ॥

* एवदमे सपुस्तके त्रुटिचिह्नं वर्तते ॥ * पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटिचिह्नं दृश्यते ।

ज्ञात्वा त्ववस्थासदृशं च काले कृशं विदित्वा भ्रमपीडितं च ।
 सदाहमूर्च्छाभ्रमयुक्तमेनं पादेषु गाढं परिगाढयेत् ।
 शोषं विधानं तु कृशेषु पतस्यात्सपेषु तद्वक्ष्यति विस्तरेण ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये छुद्ररोगस्थाने
 चतुर्विंशः कृशाध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ बलक्षीणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । विराट्पृच्छति मर्षेणपेन्नित्यम् (?)
 न चापि तैलं न घृतं न दुग्धं न चापि मांसं न रसं त्पमन्य(?)
 मद्येन शुष्येतसकणौस्तृणैश्च .....
 अबद्धमांसो वठरोऽतिमात्रं न च स्थिरः कर्मसु संयमत्तम् ।
 स हीयते यो द्विरदो बलेन तस्माद्बलक्षीण इति यदिष्टः ॥
 उत्साहतेजोबलविमयोगाद्वाधिः स्पृशत्येवमतीव कष्टः ।
 तैलं घृतं वा स तु सप्तरात्रं शुद्धं पिबेत्स्नेहविधौ पथोक्तम् ॥
 मायूरवाराहरसैर्षंधावदैणैश्च लावैरथ कौकुटैश्च ।
 म्लिग्धै रसैर्जाङ्गलजैश्च भोज्यः शाल्योदनं तांश्च रसान्पिबेत्सः ॥
 सफाणिता वाऽपि पिबेत्प्रसन्नां चिरस्थितां चापि तथाऽऽसवं तु ।
 शृङ्गाटकीनीधुविशानि दूर्वा सफाणितं स्याद्यवतं विधेयम् ॥
 म्लिग्धैश्च पथ्यैश्च रसैर्षंधावत्संवर्धयेत्तस्य बलं द्विपस्य ।
 संजातवीर्यं बलसंप्रयुक्तं क्रमेण कर्माण्यपि कारयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये छुद्ररोगस्थाने
 बलक्षीणो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्माभिपन्ननामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

(इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।) श्लेष्माभिवर्णः संभवति म्लिग्धमधुर-
 गुरुपयनिशिशिरपेशलाहारस्य इधितिलपल्लगुडविविधजलचरानूपमांसरसनक्र-

मकरशिथुमारकुंकुटकोरभ्रमहिपवराहमांसरसभोजनात्रित्यं सुविहितान्वययवस-
 फवलकुवलपल्लवोपयोगादव्यायामादम्यपरिसरणौ क्षीरवसामेदःसर्पिषामतिसेव-
 नाद्वा श्लेष्मा प्रवृद्धः सर्वशरीरमभिव्याप्य जनपति कुष्ठकिटिभ(?) इन्नुपटलक-
 षडूकिलासानि । तस्योष्णक्षीरकटुकलवणतित्तकपापाणि मक्ष्यमोज्यपेपले-
 खानि दद्यात् । अस्त्रेहलवणान्पवान्कोद्रवान्मुद्गकुलत्यपोरन्यतमस्य यूषेणामो-
 ज्यपवसानि चोष्णवीर्याणि पवसाध्याप्याक्तानि दापयेत् । वद्ध्वासवकपापपा-
 नानि पथापोगं दद्यात् । त्वग्दोषाणां प्रवृद्धानां प्रच्छन्नच्छेदनलेखनदहना-
 हरणानि षथापोगं कुर्यात् । द्विवर्णीयोक्तैः विधिना यथाशास्त्रमुपाचरेत् ।
 (*सर्पपहरितालकीसीसराष्ट्रिकारसाञ्जनमनःशिलाभिर्लवणगोमूत्रपुक्ताभिरित-
 लैलं पक्वं सर्वाभ्यङ्गं कारयेत् ।) व्रणविधिनाऽथोपक्रमेद्विधिवादेति ॥

तत्र श्लोकः—

व्यापामैः परिसरणैः क्रमेण धीर्मांस्तीक्ष्णोष्णैः कटुकपापतित्तकक्षैः ।
 श्लेष्मघ्नैर्दुर्घै रसभोजनैश्च हन्याद्दुद्वृत्तं कथनमेव वापुरन्तः परीक्षयेत्(?) ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने श्लेष्माभिपन्नो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादः पमच्छ—भगवन्चारणानां सुप्तद्वारवि-
 शुद्धानां चिकित्सितं व्याख्यातम् । नवग्रहाणां (मुँस)द्वारणामनःसंतापदानाम-
 रण्णाद्ग्राममानीतानां चिकित्सा नोक्ता । तेषां कथं चिकित्सा भगवन्मनो मे
 मुह्यति यथा नु तेषां सात्त्व्यानुलोमं भवति । तथा मे वक्तुमर्हसि ॥

ततः शोवाच—भगवान्पालकाप्यः—इह सन्तु भो नवग्रहाणां नागानां
 ग्रामेषु भोजनस्थानशयनेषु च विविधदुःखमपधानां मूषिष्ठं व्याधयः संभवन्ति ।
 मूत्रसङ्गो मूर्छां गात्रस्तम्भयवगण्डगल्लग्रदवातगुल्माश्रान्पे च बहवः ॥

तेषां चिकित्सितम्—केन्दलीकन्दनालिकेरमृद्गाटककसेरुत्रिशमृणालशालू-
 फानि वनसात्त्व्यानुलोमिकं मक्षपं दद्यात् । सल्लकीवारमयूकानां मूलाभ्यभि-
 घातसमुत्पन्नप्रसङ्गप्रशमनार्थं वनसात्त्व्यानुलोमिकं च मक्षपं दद्यात् । धौदक-

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुलाके नास्ति । वपुलाके नास्ति ।

१ क. कुकुट° । २ क. द्वाराणां म° । ३ क. कन्दली° । ४ क. मोच-
 कन्दलीरुच° ।

न्दभीरुं च पनसफलशतावरीशृङ्गाटककसेरुकपञ्चजीजानि वनसात्म्पानुलोमिकं
भक्ष्यं दद्यात् । पवसान्पौदकानि विचित्राणि मृदूनि हरितानि वनसात्म्पानु-
लोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । भल्लातकमधुक्षीरकोमलकल्कं सकपोतनाद्युतं काञ्चनव-
ग्रहणां मनःसंतापदं वा वनसात्म्पानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । फदलीभल्लातक-
पारामधूकारिवदनामूलानि नवग्रहाणां वातगुल्मप्रशमनार्थं वनसात्म्पानुलो-
मिकं भक्ष्यं दद्यात् । अश्मन्तकपुष्पनसशल्लकीचन्दनशिरीषिकाभल्लातकम-
धूकषिपालानां मूलानि पवगण्डासारगलग्रहवमधुवातश्लेष्मविकारप्रशमनार्थं
वनसात्म्पानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

उत्सृज्य सर्वकर्माणि मुसद्द्वाराणि शोधयेत् ।
अभ्रायत्तं हि नागानामारोग्यं जीवितं बलम् ॥
मुसद्द्वारविश्वद्वस्य वारणस्य महीपते ।
रोगाः सम्यक्प्रशाम्यन्ति बलं मांसं च वर्धते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
वनसात्म्पानुलोमिकनामा सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
तलकाशीं सभैयज्यं सनिदानं प्रचक्ष्व मे ॥
तस्मै प्रोवाच भगवानङ्गाय परिपृच्छते ।
तलकाशीं सभैयज्यं सनिरुक्तं ससंभवम् ॥
रक्तपित्तफफाः कोष्ठे सवाताः कुपिता पदा ।
तले पतः प्रकाशन्ते तलकाशी ततस्तु सः ॥
स दुर्बलस्ततो नागः शरधानाश्मलोष्टमु ॥
स्थाणुनाऽभिहि(ह)तो वाऽपि शृष्टो वा परिधावनात् ।
मूर्खमपुक्तो मुक्तो वा तथाऽतिगमनादपि ॥
नदीतर्जगरीणां वा विपमणां परिक्रमात् ।
शर्करादग्धभूमीनाम्वराणां च सेवनात् ॥

१ क. काञ्चन नवग्रहाणा । २ क. 'मितं ना' ।

क्षतो वाऽप्यतिघृष्टो वा पच्यते च ततस्तलः ।
स्फुटिताश्चोद्धता वाऽपि विशीर्यन्तेऽपि वा नखाः ॥
*.....न्ते वाऽथ मक्ष्यन्ते विपद्यन्तेऽपि वा नखाः ।
स विपन्नतलस्त्वेवं व्रणैरागन्तुदोषजैः ॥
न शक्नोति द्विपो गन्तुं वेदनार्तो महीपते ।
स कर्कटकवत्कृच्छ्राद्भजेच्च तलरक्षणान् ॥
गात्राणामुरसश्चापि विक्षोभी जायते व्यथा ।
श्वयथुर्वैपथुश्चास्य व्यायामात्तलरक्षणान् ॥
एवं स तलकाशीति तलरोगो निरुच्यते ।
स्थाने तिष्ठेत्सुविदितो स्नेहाभ्यक्ततलो गजः ॥

(*अधूरपरिसर्पंश्च गच्छत्यच्छन्दतो गजः ।)
सर्पिणा सर्वसेकश्च प्रभूतेन मशस्पते ॥
चतुर्धा तु दशां मासे तलकर्म विधीयते ।
पौवनस्थस्य बलिनः सत्त्वयुक्तस्य दन्तिनः ॥
क्षीणदुर्बलबालानां कृशानां पादरोगिणाम् ।
ऊर्ध्वसप्ततिकानां च तलकर्म न कारयेत् ॥
मशस्ते तिथिनक्षत्रे तलकर्म समाचरेत् ।
स च सर्वो विधिः कार्यः केशेषु विहितो यथा ॥
शस्त्रेण शोधयेद्द्वैद्यो यदि च्छेद्यतलो भवेत् ।
मांसं चाप्युद्धतं धूतं स्फुटितं पूति विज्जलम् ॥
न तलं क्षणुपात्तस्य न च रक्तं भवर्तयेत् ।
शस्त्रेण शोधयं बलिनस्कृतं स्फुटितमेव च ॥
सशोणितं सपूयं च क्षणुपात्तस्य तत्तलम् ।
शस्त्रकर्म क्षते कुर्पात्तलानां दहनं हितम् ॥
मधूच्छिष्टं गुहं तैलं मज्ज मेदश्च पाचयेत् ।
योगेनैतेन तप्तेन दादयेत्कुशलो भिषक् ॥
अर्जुनस्याश्वफर्णस्य निम्बस्य सतिरस्य च ।
अङ्गारैरसनस्यापि तापयेत्कुशलः शिलाम् ॥

* मक्ष्यन्ते इति भवेत् ॥ * धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अपनीय ततोऽङ्गारानभिवर्णान्पथा शिलाम् ।
 तस्यां शिलायां मेदांसि पालिं कृत्वा प्रदापयेत् ॥
 वराहमहिपाजानामेकैकं स्थापयेत्तलम् ।
 क्रव्यान्मेदांसि संशुद्ध पादं नागस्य लेपयेत् ॥
 श्वाविच्छल्पकगोधानां शूकरस्य च मेदसा ।
 सफाणितं घृतं पक्वं तलनिर्वापणं हितम् ॥
 कूर्मककटमत्स्पर्णां मेदो नक्तस्य वा हितम् ।
 तले निर्वापणं कार्यं पक्वमग्नौ कृते घृतम् ॥
 गुडेन सह कासीसं कांस्पनीलं विपाचयेत् ।
 प्रलिप्तं तलमेतेन चर्मणा छादयेत्ततः ॥
 समङ्गां धातकीपुष्पामश्वकर्णप्रियङ्गुवः ॥
 तलानां शमनं कार्यं फल्कं पिष्ट्वा प्रलेपनम् ।
 रोचना रोहिणीलोभकुष्ठं सर्जरसं तथा ॥
 त्रिफलां चैव नागानां तलानां स्तम्भानं भवेत् ।
 कुटजस्योद्गुम्बराणां किण्णिह्वाः प्रियकस्य च ॥
 ककुभां सोमदलकस्य त्वचं संकाथयेज्जले ।
 एतत्प्रसालनं कार्यं श्वपथुकिमिनाशनम् ॥
 स्फटितं नक्षरोमं च कण्डूशोणितनाशनम् ।
 केशानां—प्रशान्त्यर्थमेतदेव प्रशस्पते ॥
 (*दत्त्वेवं गजस्य) ततो घृतस्निग्धं प्रदापयेत् ।
 प्रसन्नां प्रतिपानार्थं पिवेत्फाणितसंप्लुताम् ॥
 विचित्रैर्षवसैर्नित्यं तस्य प्राणं च विद्यते ।
 एवमेतैः क्रियायोगैर्यत्नेन तलकाशिनाम् ॥
 साधर्यन्मातृमान्त्रैः पादमाणा हि वारणाः ।
 लक्ष्यन्ते नक्षमध्ये तु कृमीणां संभवस्ततः ॥
 प्रापेणानूपनिरता ये तेषां स्पुर्नस्तेषु च ।
 ग्राम्पाणां स्थानदोषाद्य शकृन्मूत्रादिकर्दमैः ॥
 न तेषां तत्र वै स्थानं कर्तव्यं तलकाशिनाम् ।
 कृमयो यदि जायन्ते ततस्तान्विद्विषैर्हरेत् ॥
 पुनः कपापकल्कैश्च सापिर्मधुसमापुतैः ।

लेपयेच्चान्न क्रमयो रक्तमांसेषु ये श्रिताः ॥
 तत्समीक्षाऽऽहरेद्वैद्यः शनैर्विडिशस्यचिभिः ।
 क्रमयस्ते च लक्ष्यन्ते स्थूला ह्रस्वाश्च पाथैव ॥
 कृष्णाश्च श्वेतशिरसो विपरीतास्तथाऽपरे ।
 उद्धृतेषु च कर्तव्यो विधिर्गणविधानजैः ॥
 असाध्यमपि चावेक्ष्य कुर्यात्क्षारादिभिः क्रमात् ।
 न. *बद्धा नयकर्माणि कारयेत् मतङ्गजम् ॥
 स्थाने पानाशनं दद्यात्सिद्धे व्रणचिकित्सिते ।
 शनैस्त्वाक्रामयेन्नागमहन्पहनि पाथैव ।
 यावन्न बलवान्नागस्तावच्च व्रणरोपणम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 तलकाशी नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अधेकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अधाङ्गपतिरपृच्छद्भगवन्तं पालकाप्यम्—भगवं(†श्चलनादिगुणविशेषा हस्ति-
 नश्चरणतलाश्रयाः, अतस्तलकाशिनं संसंभवचिकित्सितं व्याख्यातुमर्हति ॥

अधोवाच भगवा(†)पालकाप्यः—इह खलु भो रक्तपित्तकफमाहता नखरत-
 लाश्रितास्तलकाशिनमापादयन्ति ॥ अधवा—कष्टकरशर्करोपेलवतां यथा मर्द-
 नाद्द्वनग्रहणप्रचारपर्वतनदीतटविषदग्धभूम्युपरप्रदेशानां सहसा सेवनेरसद्रत्या-
 याक्षः(?)प्रयोगात्, अथ प्रद्वेषेण स्कन्नपट्टुमार्गसेवनेर्घृष्टवाराहत(?)स्याणुनाऽभि-
 हता वा हस्तिनस्तला विपद्यन्ते । ततस्तलतोऽप्रबलदृष्ट्यर्थेना स्फुटानामभि-
 भवन्ति । विक्षोभयोस्तव्यपन(?)स्तमाहुस्तलकाशीति ॥

चिकित्सितमतोऽस्य—चतुर्थांशशामनुमाप्तांस्तलकर्मणोपचरेत् । वपीती-
 तबलक्षीणांश्च तलकर्मणा नोपचरेत् । तेजोजवबलसंपन्नमपि क्षततलमध्वनि न
 योजयेत् । तत्त्वानां रक्षणार्थं हस्तिनं स्थानान्तरे रक्षयेत् । तस्य च गात्रा-
 म्पङ्कं भोजनं च श्लेहसंपुक्तं दद्यात् । पूर्वोक्तेषु तिथिनक्षत्रेषु तलकर्म कारयेत् ।
 उद्धृतावधृतप्रतिमांसं च तलकाशिनं शस्त्रेणापहरेत् । शुद्धमध्विच्छिद्यजमेदःसं-
 युक्तेन तैलेन सम्पाग्बपक्वेन मुहुस्तलतापनं कुर्यात् । सदिशककुर्यान्मवाभ्यक्ष-

* 'बद्धा' इति स्यात् ॥ † धनुराकारमयस्यः पादो न कफुनके ।

१ क. स्थिताः । २ क. °पटाना य° । ३ क. °पमद° । ४ क. °नरं नये° ।

णारम्बधवासनानामङ्गारैः शिलां तापयित्वा महिपवराहाजमेदोभिरवसेचयेत् । ततो वारणानामेकैकेन तलेन तत्र क्रमान्कारयेत् । वाराहगोधाश्वविच्छल्यक्रमेमेदःफाणितविषकेन घृतेन निर्वापणं कुर्यात् । अथवा—नक्रकुलीरकच्छपमेदोभिः सह घृतं पक्वमग्निर्मण्युपरते निर्वापणं स्यात् । कासीसं कांस्पनीलं च गुडेन सह निपाच्यते । तेन प्रलिप्यास्योपानहतल(र)क्षणार्थं कुर्यात् । अवसेचयेद्वस्तिनं मूलत्वात्(?) । तत्र धातकीपुष्पसमङ्गाश्वकर्णत्वकिप्रपङ्गुभिः कल्कपिष्टाभिस्तलानां स्तम्भनार्थं प्रलेपं दद्यात् । रोहिणीलोभसर्जरसत्रिफलासोमवलकैः कल्कपिष्टैस्तलस्तम्भनार्थं प्रलेपं दद्यात् । त्वक्पापेण सर्जाजुनेन्द्रवृक्षपुक्षप्रियङ्गुधवाश्वकर्णसोमवलकशालचतुरङ्गुलोदुम्बरकिणिहीनां गृतेन तलकान्मक्षालयेत् । अनेन स्फटितनखकण्डूश्वयधुपूयशोणितश्रा(स्त्रा)वा क्रमपस्तेन शाम्यन्ति हस्तिनां प्रायेणानूपदेशचराणां स्थानदोषान्नखमध्येषु क्रमयः संभवन्ति । तैर्भक्ष्यमाणा दुर्बलगतयो वारणाः पाणिभिर्गच्छन्ति । न च नखैर्गन्तुमुत्सहन्ते । नखांश्च कृमिभिर्भक्ष्यमाणान्मुहुर्मुहुर्विधर्षति । ततस्तेषां नखशोधनमेवाऽऽदितः कुर्यात् । अथ पूयरुधिरसंश्रिताः, तेषां सूचीविडिशेनोद्वरणं कुर्यात् । व्रणान्ब्रणविहितेन मधुघृतेन पूरयेत् । क्रिमयश्चात्र कृष्णाः श्वेतशिरसः, श्वेता वा रक्तशिरसः, ह्रस्वाः स्थूलाश्च संस्थानतः संभवन्ति । (*विडिशेन सूच्या चोद्वरणमशक्यम्) । तत्र येषां हि श्वेतत्वं व्यावत्रश्चात्र द्वरणमसह्यम्(?) तान्क्षारेणोपचरेत् । गुहाश्वकर्णसोमवलकसर्जाजुनेन्द्रप्रपङ्कुटजत्वक्तामलकीमुष्ककमधुकसप्तपर्णमेपशङ्गीविल्वकजम्बुकशालुकीवटाश्वत्थप्लक्षोदुम्बराकृष्करसदिरामलकीगोपीदरीवकीनां त्वचः संघट्टोदूखले क्षुणुयात् । पञ्चद्वेषप्रमाणां विंशतिद्वेषेऽम्भसि तस्मिन्महति कटाहे चाधिश्रपेच्चतुर्भागाविंशष्टं नखविद्वस्यापितं संवर्तत(?)शरीरं कृत्वा निष्काथमवतारयेत् । ततस्तं च परिस्रुतं पुनरधिश्रपित्वा मन्देन वह्निना विपाचयेत् । पावरफाणितभावमापन्न इति । तत्राऽऽवापः—त्रिफलानिशाघोण्टाफललोभार्जुनमधुककासीससौराष्ट्रिकाचूर्णानि सर्कास्पनीलानि । ततस्तं स्रजेन प्रथितमेकीभावमुपागतं सुपक्वमवतार्य सुन्यस्तं कारयेत् । तत्सर्वं पादरोगेषु प्रशस्तं रोपणं स्थिरीकरणं स्तम्भनं चेति । ततः सुरामस्मै फाणितसंपुक्तां प्रतिपानं दद्यात् । भोजनं च सघृतं मुद्गमिश्रं दापयेत् । तेषु तु प्रकृतिमापन्नेषु प्राणसंजननार्थं केशप्रोक्तेन विधिनीपचरेत् ॥

* धनुराकारमप्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके । * 'रपिश्रित्य' इति भवेत् ॥

१ क. व्रणाश्च व्रण° । २ क. °णे त° ।

तत्र श्लोकाः—

ततः कुर्युः क्रियाः सर्वाः पादरोगे प्रकीर्तिताः ।
 यदिदं सेवते नैव तैलं कुर्यान्नराधिप ॥
 न स्रवन्ति न पच्यन्ते न क्षीयन्ते स्फुटन्ति न ।
 स्पृष्टास्तैलकपापेण प्रयोगेण स्थिरास्तलाः ॥
 सुखमाक्रमते भूमिं समेषु विषमेषु च ।
 अध्वनो गमने निर्यं जवश्चास्य न पीडयेत् ॥
 अनेन विधिना राजन्यो वैद्यस्तलकाशिनम् ।
 साधयेच्च महाराज स पूज्यः सततं वृषैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने तल-
 काशीचिकित्सितनामाऽध्याय एकोनत्रिंशत्तमः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरपतिसदृशवपुरुहुपतिसदृशवदनः कमलसदृशनयनः, परिपू-
 र्णगोष्ठपस्कन्धः पृथुविपुलरुचिरवक्त्रा आजानुदीर्घवाहुर्ग्रवाञ्छितचारुगामी
 जनकान्तं भगवन्तं पालकाप्यं हृतभाजमिव तपसो दास्यमानमृपिवरमभिवाच
 कृताञ्जलिरुवाच रोमपादः—‘कथं भगवन्पा(*लकाप्य वारणानां गलग्रहः
 संभवति, कथं वा साध्यासाध्यः, तन्मे व्याख्यातुमर्हति। श्वश्रूपुरस्मि’—इति ॥

स एवमुक्तः प्रोवाच भगवन्पा)लकाप्यः—इह खलु भो महाराज प्रायेण
 हि नवशृङ्गीतानां नागानां यूपवियोगाद्धेनुकास्मरणात्पवनोभितापमापादयन्क-
 ण्ठगलकपोलप्रदेशान्विष्टम्य गलग्रहं जनयति ग्राम्याणामपि । यदा तु वारणः
 स्निग्धमधुरशिशिरानूपजलजयवसकमलशैवलगुरुरुक्षभोजनः कफपवनजननभू-
 मिष्टाहारचेष्टशीतकल्पगुरुसलिलपानप्रायो रुक्षाभिष्यन्दिसेवी तस्य सदसा
 पवनसंघट्टः प्राणापानसमानोदानव्पानाक्षिप्तः कण्ठमासाद्य तिष्ठति.कफः । स
 जनयति गलग्रहम् । ततः स तेनाभ्यवहर्तुमाहारं यवसकवलकुवलपल्लवानाम-
 न्यत्तमं न शक्नोति । प्रस्यन्दमानतलवहली तलक्षितक इव भवति । यस्तु स्वनप-
 नगलहनुकपोलघ्नकौष्ठमन्यासगदो गुरुकरगुरुमत्तिकाश्च नीलं इषावं लोदितं
 विवर्णं वमथुं पूतमुद्गरित, कम्पते पूर्वकापमुदस्यति, लाला चास्य जिह्वाम-

* धनुराकारमध्यास्थो नास्ति पाठः कपुलके ।

१ स. हतं मन० ।

लात्स्रवति सरुधिरा वा केवला वा । स चोर्ध्वशिरोधरो जलद इव वृंहते च ।
 प्रमेहति च बहुशः परिहृष्यति धुरुधुरायमाण(कर)कण्ठः करकण्ठोपरोधात्तु स
 दुर्मनाः सूक्ष्ममपि न चाऽऽदत्ते किंचिदाहारजातम् । तामवस्थामसाध्यां विधात् ।
 साध्यस्तु लालाश्रा(स्त्रा)वः प्रकृतिस्थगलकपोलमन्यानपनसगदः सुसूक्ष्ममप्या-
 हारमादत्ते । तं चिकित्सितमुपक्रमेत् । तस्य पूर्वापरपरिक्षिप्तस्थालानितस्य
 कुमुदानी(?) यहीतस्य प्राजनहस्तैः परिचारकैः परिवृतस्य विश्वामित्रस्य
 विकासं मुखप्रमाणं कारयेत् । वृक्षस्य बलवतः सारं दृढमशुषिरं निरुपद्रवं
 ग्राहयित्वा पर्वसंस्थानं तस्य मध्ये हस्तप्रवेशमात्रं छिद्रं कारयित्वा वारणस्य
 मुखं तिरश्चीनं प्रसार्य सूक्ष्मदेशनिबद्धास्याभ्यधिकांसग्रीवाद्वान्नाद्वान्(?) बलवद्दृ-
 ढीकृत्य सन्निकटुकमधुसर्पिंयाऽभ्यज्य कुसुमवर्तितनखं वैद्यस्तस्मिन्विकाशे हस्तं
 प्रवेशयित्वा तालुगलहनुकपोलजिह्वापरिमिथ्यासंज्ञान्तं शनैरूर्ध्वं जतृणः कुव-
 लकवलपल्लवानां पत्किंचित्तत्र स्थितं तत्सर्वं शोधयेत् । अथ कण्ठे यदिष्टव-
 मधु स्यात् । तदा त्रिकटुकपुक्तेन हस्तेन श्लेष्माणं निर्गत्य विलापयेत् । अक-
 टिनभावा न विद्येत(रन्) लीनीकृतलती(?) श्लेष्माणं कण्ठं वा स्वेदयेत् ।
 विगतलाश्रा(स्त्रा)वं स्वगलं युस्वमापादयेत् । संस्कृतं कृतमेनं पापयेत् । (तत-
 श्रोभयोः पञ्चमूलयोः फुलत्थकाकमाच्योश्च निकार्थं कारयित्वा पिप्पलीमरिच-
 संस्कृतं घृततैलाभ्यां स्नेहितमिभं पापयेत् । अर्कोरुबूकतर्कारीश्रीपर्णीशोभा-
 ज्ञनकीटानां पत्रमङ्गान्पपसि पाचयित्वा नाडीस्वेदं विदध्यात् ॥

तत्रास्विन्नस्विन्नानां विज्ञानं भवति ॥

तत्रास्विन्ने—छन्पा गौरवं वंशाप्रस्तब्धमाशीतलत्वं फाटिन्यं हृष्टरोमत्वं
 नयनपरिश्र(स्त्र)वश्च भवति । भूयस्तु स्वेदं विपहते । अतिस्विन्नस्य मृदु-
 त्वम्भवति, वातश्च प्रशममुपगच्छति । श्लेष्मा च ततः स्थानात्प्रच्यवते ।
 अतिस्विन्नस्य विदाहाद्विक्रियामुपगच्छन्ति च कफपित्तरुधिरमेदांसि । तैतः
 श्वायुशिरत्वासा (?) चात्र लीयान्, छादंमूर्च्छां प्रवर्तते स्फोटाश्च जायन्ते । ततो
 विधिवत्स्विन्नमिति विज्ञाय शीतलेनाम्बुना लोचने परिपिच्य कर्णमन्ये पुनर्वि-
 शोधयेत् । ततः शोभाञ्जनबूक (?) कर्कारीणां बीजानि तिलसर्पपातसीश्च
 संक्षुध कपाले दग्धोमिपं कृत्वा किण्वतन्दुल्लवणतिलसर्पितं सर्पिंया च
 संपोष्य कण्ठानुसरणमस्य कुर्यात् । तैलघृतवसाभिरभ्यज्य पापसेन पिण्डस्वेदं

३ धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °हसौरपि परिना° । २ क. °वसत्या° । ३ क. °र्तिते न° । ४ क.
 ततस्तु स्त्री° । ५ स. °श्यामपि कृ° ।

कारयेत् । मधुकसरलभद्रदारुश्रेयसीचूर्णयुक्तेन तैलेन वक्षः सेचयित्वा तेनास्य कण्ठश्वपथोरुपशमो भवति । तालीसपत्रं तगरं मांसी हिङ्गुदेवदारुविडङ्गानां स्वा(श्वाविट्)गोधानराजलोमभिश्चेतं(?) गोमयाग्नौ सर्पपतैलेनेमं धूपं दद्यात् । चक्षुषी चास्य क्षुरकमूलं श्लक्ष्णपिष्टं घृतमण्डेन नेत्रयोर्मधुना चास्त्रनं कुर्यात् । तेनास्य धूमस्वेदेन पथ्य दौपः, कफपवनविकासस्थ प्रशममुपगच्छन्ति । पवसान्पार्तवानि विविधहरितमृदुकपापाणि पवसाध्यापोक्तानि यत्रानुकूलानि भोजयेत्, घृततैलोपपन्नानि विधिना । प्रणुदति गलग्रहरोगनिरुपद्रवो मुदितमनाः सुप्रसन्नः प्रसन्नवक्त्रः प्रकृतिस्थः स्तनति वारणः ॥

तत्र श्लोकः—

कफपवनसमुद्भवं गजानां शमयति वस्तुगलग्रहं-विकारम् ।
स भवति परियस्वि(?)पूजनीयो निपतमुनिः कुशलश्च परीक्ष्यकारी ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
गलग्रहनामा त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अङ्गस्तु राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
कथं नृष्णादितं नागं परीक्षेत महामुने ॥ १ ॥
नृष्णादितस्य भगवन्किं वा लक्षणमिष्यते ॥
के वा वारिणः प्रोक्ताः सम्पग्रस्तस्य दन्तिनः ॥ २ ॥
एवं पृष्टस्तु भगवन्सर्वमारुपाहि तत्त्वतः ॥
अङ्गराजवचः श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
जलच्छेदानु(त्तु)प्रातङ्गः क्षिप्रं प्राणैर्वियुज्यते ॥
त्वद्मूलपांशुहरणैर्जलेश्चापि सुसोचितैः ॥ ४ ॥
वारणैश्च समाश्वस्तः शीतसाम्पो विशेषतः ॥
तस्मान्नृष्णादितं नागं ..... ॥
.....वस्य पितुर्मूर्च्छां भवेत्ततः ॥
अन्ये च बहवो रोगास्तस्मात्प्रादुर्भवन्ति हि ।
एवं सर्वास्ववस्थास्तस्मात्तोर्यं न वारयेत् ॥

तोयमूलमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 असंख्येषा गुणाः प्रोक्तास्तोयदाने नराधिप ।
 सद्यः प्राणकरं तोयं मूर्च्छितेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 व्यतिक्रान्तायां वृष्णायां नागः प्राणैर्विमुच्यते ।
 तस्मान् वृष्णादिते नागे तोयं क्षिप्रं प्रदापयेत् ॥
 बलाद्रोगांश्च जपति वारणो नात्र संशयः ।
 यदा रोगादितो ना^(*)गस्तृष्णाया व्यथते भृशम् ॥
 परिशृङ्ख तदा तोयं विपजारोगपकारक्षिणा ।
 योगतस्तु प्रदातव्यं प्राणभ्रंशोऽन्यथा भवेत् ॥
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि कात्स्न्येन मनुजाधिप ।
 वृष्णया चाभिभूतस्य प्रभेदः संप्रवर्तते ॥
 धातूनां च क्षयाच्चैव मूढस्तु भवति द्विपः ।
 आलानं छेदयेन्नागः स्याने न लभते सुखम् ॥
 शालां भिनत्ति चात्पथं तथैव कपिशिर्षिकम् ॥
 शय्यायामुपनीतस्तु निद्रां न लभते गजः ॥
 दहते मुख..... ॥
 ..... तेनैव वारणस्तोयवर्जितः ॥
 वाचनं वातिष्टह्लाति निर्वाणं यत्र नीयते ॥
 योक्त्रे क्लृप्यति सोऽत्यर्थं तथैव परिक्रमेणा ॥
 सर्वतोऽभिद्रवेगन्नास्तृष्णया परिपीडितः ॥
 मर्मस्थानानि पीड्यन्ते तालुमध्यं च दीर्यते ॥
 गलकण्ठकपोलाश्च संयुक्ताः कण्ठकैस्तथा ॥
 श्वेतसर्पसंकाशौर्जिह्वा विन्दुभिराचिता ॥
 व्याधिः सिद्धार्थको नाम वारणप्राणनाशनः ॥
 भोजनं यवसं चैव वृष्णातो नाभिनन्दति ॥
 प्राजनाद्गुशदण्डानां पातस्य च महीपते ॥
 संज्ञां न प्रतिपद्येत वृष्णया मोहितो गजः ॥
 श्वसिति कम्पते चैव भूयसा विह्वलत्यपि ॥
 लिङ्गान्येतानि कुरुते वृष्णातो वारणो ऋषः ॥

* धनुराकारमध्यस्यः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

तस्माद्भिषग्यो मतिमान्बलावलविभागवित् ॥
 दापयेद्धस्तिने वारि तेन कालवामिन्द्रयेत्(?) ॥
 पीततोये ततो राजन्कैर्माधर्मविधातवः ॥
 एवमेतेन योगेन लब्धप्राणो यदा भवेत् ॥
 तदा तस्य पुनः कार्या चिकित्सा प्राणवर्धनी ॥
 मृद्धीका दाडियं चैव शर्करा दधिमस्तुना ॥
 पूर्वोद्दिष्टप्रमाणेन पानं कृत्वा सुसंस्कृतम् ॥
 यवतर्पणसंस्तुष्टं क्षीरं पिवति ..... ॥
 .....दद्यात् ..... तृष्णापहा ..... ॥
 सर्वश्रो(स्रो)तसि नागस्य स्नेहाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥
 तं च स्नेहं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखम् ॥
 यवकोलकुलस्थानां पञ्चमूलद्वयस्य च ।
 चतुर्भागावशिष्टं तु निक्वाथं कारयेद्बुधः ॥
 काय(थ्य)मानं पुनर्दद्यात्प्रतिपानं यथाविधि ।
 माषपर्णो पयस्या च हरिद्रे द्वे कसेरुकम् ।
 जीवकर्पभकौ चैव यष्टीमधुकमेव च ।
 कल्कपिष्टं तु तं कृत्वा क्षीरेण सह पाचयेत् ।
 अर्धावशिष्टं विज्ञाय ततस्तभवतारयेत् ।
 (*परिश्रु(स्रु)तं तु तं कृत्वा घृततैलवसादिभिः ।
 एकं संपाचयेद्यस्तु पुनः स्नेहं यथाक्रमम् ।
 यदा सिद्धं तु विज्ञाय ततस्तभवतारयेत्) ।
 पानं भोजनमभ्यङ्गमनुवासनमेव च ॥
 स्नेहमेतत्प्रशंसन्ति तृष्णाप्रशमनं हि तत् ।
 गलकण्ठकपोलाश्च जिह्वा तालु च सर्वतः ।
 अभ्यक्ता मार्दवं पान्ति योगेनानेन दन्तिनः ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु स्नेह एव प्रशस्यते ।
 लावतित्तिरिमांसैश्च रसं नागस्य कारयेत् ।
 शालीनामोदनं चैव रसयुक्तं प्रदापयेत् ।
 यवसानि प्रदेयानि मृद्नि हरितानि च ।

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

१ क. °मिन्द्रिये° । २ क. °न्कर्मा धर्मनिवा° । ३ क. °प्राणैर्धदा ।

अनेन क्रमयोगेन मुखरोगात्प्रमुच्यते ।

तत्र श्लोकः—

एवं सिद्धार्थकं व्याधिं यस्तु हन्याच्चिकित्सकः ।

तं वैद्यं पूजयेद्राजा दानमानपरिग्रहैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

सिद्धार्थकनामैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथाऽऽश्रमे महर्षिर्ययुर्गण्डा(?)तपःस्वाध्यायसेविते स्वर्गसोपाने प्रफुल्लकान-
नोदेशे विविधकुसुमरसास्वादमत्तरक्तभ्रमरगणोपगीतिसेविते गजमृगमहिषवरा-
हमपूरशुकवानरसिद्धगन्धर्वव्यालसेविते वंसनसुरपि(?)तत्राऽऽश्रमे हुताग्निहोत्रं
कृताह्निकवल्ग्वैश्वदेवं कृष्णाजिनवर्धा(?)वनद्धमासीनमासनस्थं वायुभूतं मास्थि-
भूतं(?)भगवन्तं पालकाप्यं(?)तत्र कदाचिदङ्गाधिपो रोमपादस्त्वागम्य विनया-
दवनतशिरा महर्षिपादानभिवाच(.....)गजा भूतग्रहोपसृष्टा
दृश्यन्ते कथं च ग्रहैर्वैश्वविद्भिः परमदारुणैर्घोरैः पीड्यन्ते, कथं च ग्रहाः
प्रविशन्ति, किं वा तेषां ग्रहोपसृष्टानां लक्षणम्, के च तत्र ग्रहाः साध्याः
केऽसाध्याः, कति च ग्रहा निर्दिष्टाः, कानि च नामानि, किं वा रक्षाकर्म
वलिविधानमग्निकार्षिकिकित्सितप्रचारुच्छविमर्दनश्चेति ॥

*.....इत्येते वस्त-

ग्रहा निर्दिष्टाः । ते तु यथा शृण्वन्ति तद्वक्ष्यामः ॥

पदा वारणं शरशक्तिपशितोमरपरशुभिण्डपालैरन्यैश्च शस्त्रैर्जंजीरीकृतसर्व-
देहं शोणितश्रा(स्त्रा)विणं संग्रामादागतं वधवन्धतश्च परिस्विन्नदेहमिति कृत्वा तं
हस्तिजीविनश्चैत्पशमशानदेवागारसमीपेषु नागानां वातसलिलाग्निसमीपे बाला-
नयन्ति तं निद्रावशमुपगतं ग्रहा शृण्वन्ति ॥

अथ पदा वारणस्योपस्थितमदस्य मत्तस्य वा भूतपूजां पूर्वमृच्छां वलिमु-
पहारं विनोपहरन्ति । पदाऽस्मै क्षितिमाक्षिप(2)भूतरक्षार्थं नागानां न प्रप-
च्छन्ति हस्तिजीविनः, तदाऽस्य मनतीक्ष्णपे(2)नागस्य पथेष्टं ग्रहाः प्रविशन्ति ॥

तत्र भावबाहुकशहीतस्य लक्षणं वक्ष्यामः, स्वं बाहुपेकं परिशुद्ध परिमर्द-

* अत्र श्रुटितमिव भाति ॥

पति करेण मुष्टिं कुर्यात्, स्तब्धनयनः शब्दस्पर्शी न विन्दति तं भाववाहुक-
शहीतं वारणं विद्यात् ॥

मृगवत्प्रेक्षते मृगग्रहमोहितश्च भूमौ निपतति भृशमत्पर्यं वेगेन कृशो भवति
तं मृगग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

अरतिकेन शहीतः स्वलति पतति नाभिनन्दति किञ्चिद्विहाराहारजात-
मिति तमरतिग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

जलमवगाह्य प्रतरति यः, प्रतारग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ।

यः स्वपिति काम्पति च, तं स्वपितिग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

यः स्वानि सर्वगान्नाणि भ्रमन्शृङ्गाति तथा चैनं प्रमर्दनाग्रह(नक्षत्र)पीडितं
वारणं विद्यात् ॥

तत्र कामाक्ष(रूप)ग्रहशहीतस्य लक्षणम्—यः कामीव मदनातुरः सर्वैरि-
न्द्रियार्थैः प्रहृष्टो हस्तिनीं हस्तिनं वा समष्टमधिकं सर्वमेव वा दृष्ट्वाऽभिप्रवते ।
काम्यपरावस्थामाप्तया च निवृत्तविहाराहारव्यापारो व्यापच्छब्देवावतिष्ठते
वारणः, तं कामाक्ष(रूप)ग्रहशहीतं वारणं विद्यात् ॥

वाणिज्जकस्यापि लिङ्गानि—तत्र यो हस्ती, आत्मद्रव्योपकरणतृणकवलकु-
वलकडंगराहारजातमद्धा माञ्जनाद्गुशरज्ज्वाद्यन्यहस्तिस्थानेषु निक्षिप्त्वा-
न्यदीयानि यानि, तान्पात्मसात्कृत्वा तथा पुनस्तान्यपि निवर्तेतेत्येवं निवृ-
त्त्याऽऽत्मव्यापारसंज्ञोऽवतिष्ठते, तं वाणिज्जकशहीतं वारणं विद्यात् ॥

विन्य(स्तव्य)विर(ग्र)हशहीतस्यापि लक्षणम्—अग्रशीवः सस्तहस्तश्र-
वणकर्णलाङ्गुलात्रापरो मन्दचेष्टो निश्चेष्टो वा कदाचित्कचिन्मूढचित्त इव विप-
रीतसंज्ञो निःसंज्ञो वा कदाचिदन्यदेव कर्तुमारब्धोऽन्यत्तु कर्तुमुत्सहतेऽनव-
स्थितचित्तो वृद्धविपाच्य स्वभावतो योऽस्वस्थो हस्ती स विन्यस्तव्यविरग्रह-
शहीत इति ॥

तत्र कामारूपोऽरतिको वाणिज्जश्चेति साध्याः । असाध्याः (.....) ॥
लालास्रावदनुस्तम्भजिह्वाक्षेपणानि विचित्राणि लक्षणानि भवन्त्येतानि । भूय-
(ःसम)स्तव्यस्तानि सामान्यानि यानि चेमानि वक्ष्यामः ॥

तत्र कश्चिद्रजः सहसा पादप इव च्छिन्नमूलतः पतति । रोद्रानैष्टब्धनयनो
नष्टचित्तः सविभ्रमः नोदशनाकुठकटा(?)पतति जिह्वां स्तम्भयति वक्रशीवोऽ-
प्यनिरक्षिणं कुरुते । कफव्यामिश्रलालां रक्तसंघृष्टां सफेनां छर्दयति, सिद्धव्याप-
भीतवच्छ्रुतिति पच्छिन्नादित इव कुप्यति विभेति सर्वस्मात्सर्वेषामपि कुप्यति,

एकपक्षेण पतति भ्रमति मुह्यति वेपते फूजति नाटयर्षं यवसकवलकुवलपल्लव-
 भोजनान्पभिनन्दति । न स्थानशय्यां वेदयते न यन्तारमभिगणयति । तमेनं
 ग्रहपीडितं वारणमसाध्यं विद्यात् । वर्षस्थितमुन्मादमपस्मारं सात्मीभूतं दूरतः
 परिवर्जयेत् । तौ वर्षपर्युपितौ न सिध्यते । ये चान्ये वर्षग्रहागतास्ते याप्या
 भवन्त्यसाध्या वा स्थिरमूलतपा पर्युपिता ग्रहाः । अस्थिमज्जानुगताः शरी-
 रस्या जलमध्ये तैलविन्दुरिव विस्तीर्यन्ते । तत्राऽऽदौ दुःखसाध्या ग्रहा भवन्ति ।
 तस्माद्ग्रहेण यदीतमात्र एव यः स तु कदाचित्सिध्यतीति कृत्वा चिकित्सितं
 व्याख्यास्यामः । तस्य बलिर्कर्मविधानमग्निकापं ततः सामान्यपद्मेन वा शान्ति
 कुर्यात् । तत्र शालां पुष्पोपकीर्णां कृत्वापलेपनां बलिहोमधूपगन्धप्रापश्चित्तेनि-
 प्फल्मपीकृत्वां सुरभिमनोहसुसंतृतोपर्रा(?)द्रव्योपधिसंपुक्तां ब्राह्मणस्वस्तिवा-
 चनं कृत्वा वैद्यः शालां वारणं प्रवेशयेत् । ततो नागं ग्रहाविष्टं भिषग्यथोक्तेः
 शास्त्रभेभिर्गुणैः संपन्नैर्वत्सलैर्जितक्रोधैः शुचिभिः प्रनते(णते)ष्टेरुपेतं विज्ञाय
 भोक्तैः स्वगजपरिचारकैः परिष्टह्य शालामानीप दक्षिणपक्षेणाऽऽस्नानयेत् । सुप-
 न्निर्तं कृत्वा बलिहोमप्रापश्चित्तैः कर्मप्रवचनं कुर्यात् । ब्राह्मणं तर्पयेत् । गजं
 पुरस्ताद्रक्षोभिर्गानि च सामानि गापयेत् । ततस्तं भोजनस्नातस्त्रेहदेशा(हा)भ्यङ्ग-
 विरेचनं येषां यूपरसाद्यैर्वृंहयेत् । ततस्तस्य प्रध्यायना(?)जनस्य कर्म धूपयेत्,
 गोघृततैलवसाभिः संयोज्य नागाय ग्रहविनाशनं दद्यात् । तिलसिद्धार्यपिचु-
 (मन्द) नक्तमालपूतीकरञ्जैरण्डविभावकानां फलं तैलेपु संयोज्याभ्यक्षनं दद्यात् ।
 एतेषां बीजैः कल्कपिष्टैर्वारणं सशिरस्थमानस्त्रेभ्यो वह(ल)मत्रानुलेपयेत् ।
 तं त्रिकटुकदेवदारुवचाफटुकरोहिणीद्वैभवतीचव्यपाठाहस्तिपिप्पलीचित्रफनु-
 लसीपत्राणि यवलथुनफणिज्जकापामार्गफलैर्दन्तीसैन्धवभागात्त्वचं विडङ्गं
 वृहतीफलानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कृत्वा नस्यं प्रधमनं दद्यात् । एता-
 न्यौषधानि फल्कपिष्टानि कृत्वा नक्तमालमयूरोत्कुकुलगोजाविमद्विपीणां
 पित्तं संयोज्य नस्याभ्यक्षनालेपनादि ग्रहविनाशनार्थं कुर्यात् । सर्वबीजानि सृपि-
 ष्टानि कृत्वा पानि चान्यानि पेष्पाणि तानि वैद्यः स्वेदावर्तनार्थं नागस्य
 ग्रहविनाशनार्थं दद्यात् । पिचुमन्दमार्थतर्कारीशोभाञ्जनकोत्तक्षकरञ्जश्रेष्णा-
 न्तकानां पल्लवैर्ग्रहविनाशनार्थं स्वेदयेत् । द्विपञ्चमूलपलाशशतानि चत्वार्युद्गतले
 क्षोदपित्वा पानीये चतुर्गुणे क्वापयेत् । ततः क्वापं चतुर्भागावशेषमवतार्यं परि-
 श्रा(स्ता)भ्य तेन क्वापेन घृताढकं शतवार्षिकं पाचयेत् । तस्पालाभे द्वादशवा-

पिकं पाचयेत् । तत्सर्वग्रहनिवारणार्थं पञ्चगव्यसंयुक्तं वारणं पापयेत् । अथ तीव्ररसविपक्वं वचासिद्धं लशुनसिद्धं सिद्धार्यकसर्षपसिद्धं घृतमेनं पापयेत् ॥

अतः परं बलिविधानं वक्ष्यामः—चन्दनोशीरपत्रकोत्पलमनःशिलासुवर्णमणिमुक्ताफलानि सीधुमैरेयभूतान्नकुलमापपकाममांससुरामण्डमत्स्यकृशराजाजिसर्वगन्धाहरिद्राकृष्णमृत्तिकाश्चेति तत्सर्वमाहृत्य स्नातः शुचिभूत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य तीर्थमातृणामापतानसुबलिनिवेदनं कुर्यात् । अथ सव्यमुक्तशिश्वो वैद्यः सर्जरसेन सघृतेन धूपनं कुर्यात् । यच्च रात्रिक्षिप्ते विधानं बलिहोमकर्मादिप्रयुक्तं सर्वमिहापि कुर्यात् । शालीनामोदनं मांसरसेन भोजयेत् । रसमन्नपानं दद्यात् । वस्तपश्च वृंहणीयाः । यथोक्तेन वस्तिसिद्धिविधानेन च स्नानं दद्यात् । यवसानि च मृदुमधुरविपाकानि मत्स्यण्डिकामर्माणि भोजयेत् ॥

तत्र श्लोकाः—

कुलीनः शास्त्रतत्त्वज्ञो दृष्टि(ष्ट)रुर्मा विचक्षणः ।

ब्राह्मणो वृत्तसंपन्नः साधुस्तद्वैद्यपूजितः ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितश्चैव तथा देवपरायणः ।

अमत्सरी तथा नित्यं तथा द्रव्यविशारदः ॥

ईदृग्लक्षणयुक्तश्च तथा गजहितश्च यः ।

स्वामिभक्तश्च नित्यं स वैद्यो ग्रहचिकित्सकः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
भूतग्रहो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं द्विजर्षभम् ।

विनयेनोपसंगम्य रोमपादः स्म पृच्छति ॥

यच्चोन्मदनकं प्राहुः कुञ्जराणां ब्रवीहि मे ।

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

तन्मे शृणु महाराज..... ।

अविक्षेत(?)तेजसाऽयं लिहितं(?)सर्वं व्याख्यास्यामः ॥

मुहुर्दुःस्वग्रहश्च स्यान्मुहुश्चापि सुखग्रहः ।

मुहुः कुप्यति संज्ञां च न वेत्ति च मुहुर्मुहुः ।
 आरौहकं तर्जपति वेपते च मुहुर्मुहुः ॥
 भूमिं स्पृशति दन्ताभ्यां तावत्यच्छिन्नं प्रस्तुते(?) ।
 पशून्मनुष्यान्श्वांश्च हस्तिनः शकटांस्तथा ॥
 सजीवमथ निर्जीवं सर्वं प्रार्थयते द्विपः ।
 तथा शब्दान्प्रार्थयते अग्निं दृष्ट्वा भधावति ॥
 प्राजनान्यङ्कुशान्दण्डान्दुःखेनोत्क्षेपुमिच्छति ।
 परिधं वा कपाटं वा हन्तुं वृक्षांश्च काङ्क्षते ॥
 कोपं कृत्वा चिरं कालमेकस्माच्च भसीदति ॥
 एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ।
 ऋक्षपित्तं काकपित्तं मुद्गा वै सर्पपास्तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ॥
 तण्डूलीपकमूलं च हिङ्गुं च लथुनं तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ।
 मूलानि करवीरस्य त्वक्फलानि करञ्जयोः ।
 उक्षपित्तं च हिङ्गुं च लथुनं मूत्रपैपित्तम् ।
 अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ।
 अश्वसूकरयोरस्थि शुनश्चापि समाहरेत् ।
 कुकुटस्योत्तमाङ्गस्य उलूकनकुलादपि ।
 कौश्रस्य कुरुरस्याथ उत्तमाङ्गं च संहरेत् ॥
 लथुनानि वचा चैव तथा कटुकरोहिणी ।
 एष धूपो ब्रह्मन्मर्वांन्सायपेत्संप्रयोजितः ।
 अस्थि चर्म च मांसं च रोमाण्युष्टस्य वा तथा ।
 पुराणघृतसंपुक्तो ह्येष धूपो विधीयते ।
 (* मनःशिलां च हिङ्गुं च वर्चा कालानुसारिवाम् ॥
 मरिचानि च श्वेतानि अञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।
 काकपित्तं मत्स्यपित्तं मरिचानि मनःशिला ।)
 एतानि समभागानि अञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ख. °त्रमद्युते । २ क. °गस्तन्मदा° ।

गोलिण्डमश्वलिण्डं च हस्तिलिण्डं तथैव च ।
 पुराणघृतसंपुक्तो क्षेप धूपः प्रशस्यते ॥
 तिलान्कृष्णान्समाहृत्य श्वेतानि मरिचानि च ।
 ते शृद्धनिस्तुपे कृत्वा सकृदुष्णोदके पचेत् ।
 यत्तत्र निश्रयेत्तैलं भेषजैस्तं विपाचयेत् ।
 (* दिङ्गुं चातिविषां चैव वचां च कटुरोहिणीम् ॥
 वस्तमूत्रं भेषमूत्रं गोमूत्रं चापि संहरेत् ।)
 तान्यौषधानि संयोज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तेनास्मै दापयेन्नस्यमुन्मादात्परिमुच्यते ।
 प्रकृतिं लभते क्षिप्रं प्राणश्चाप्युपवीपते ॥
 एतद्वै सर्वमारुपातमुन्मादस्य चिकित्सितम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 उन्मादो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

वक्ष्यतेऽतः परं यस्मादपस्मारग्रहस्ततः ।
 अपस्मारग्रहाक्रान्तो वेपमानो विवेतनः ॥
 पक्षेण क्षितिमागम्य तिष्ठत्याविडलोचनः ।
 क्षणेन लभते संज्ञां भवेत्स्वस्थ इव द्विषः ॥
 एतान्येव च लिङ्गानि कालवेदान्तरेष्वपि ।
 करोति तस्याऽऽगमने हीपमानो वलादिभिः ॥
 नवग्रहविधानेन वर्षस्यान्तः प्रसाधयेत् ।
 उन्मादग्रहवद्वापि परतो निष्प्रतिक्रियः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थानेऽ-
 पस्मारो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 वातकुण्डलिकारुष्यस्य कथं रोगस्य संभवः ॥

* धनुराकारमध्यस्थो श्लथः पाठः वपुस्त्रयात् ॥

कथं विज्ञापते ब्रह्मन्कथं वा साध्यते हि सः ।
 एवं शृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्पथा व्याधिर्जायते वातकुण्डली ।
 क्षमिघातात्प्रवेगाद्वा रात्रौ जागरणेन च ॥
 मनोभितापाद्द्वीक्ष्याच्च तथा चानुचितासनाद् ।
 धारणस्य नृपश्रेष्ठ सहसा कुप्यतेऽनिलः ॥
 सतः प्रकोपात्कुप्येत रक्तं पित्ताश्रितं तु यत् ।
 ततोऽल्पाल्पं गजो मूत्रमष्टकपीतमथापि वा ॥
 प्रवाह्यमाणः कुरुते वालमूर्ध्वमुदस्पति ॥
 लिण्ठं च पीडितः कृच्छ्रादेकैकं कुरुते गजः ।
 (* सलोहितं कदाचिच्च कदाचिच्छ्लेष्मसंयुतम् ॥
 वेदनार्तस्तु मातङ्गः संकुच्याङ्गानि वेपते ।
 स्थूलं श्वसिति हस्तेन वक्त्रेण स भृशं गजः ।)
 एभिस्तु लक्षणैर्विद्याद्वातकुण्डलिकां भिषक् ॥
 तमसाध्यं वदन्त्यन्ये पाय्यमन्ये विनिश्चयः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि साधनं तस्य हस्तिनः ।
 वातकुण्डलिकोपेतं तथाऽन्यच्च प्रदापयेत् ॥
 स्थानं निवातमभ्यङ्गः सुखं च शयनं तथा ।
 शाल्यन्नं सर्पिषा तस्य प्रशंसन्ति चिकित्सकाः ॥
 काथाश्चास्य प्रदातव्या गुल्मोक्तास्त्वनुपूर्वशः ।
 प्रसन्नां पिप्पलीयुक्तां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 यथाप्रमाणविहितं प्रतिपानं प्रदापयेत् ।
 प्रतिपानविशुद्धस्य मुखतः स्नेहनं हितम् ॥
 मुखतः स्नेहितस्याथ वस्तिकर्म प्रशस्यते ।
 वस्तिकर्मणि संयुक्तं ..... ॥
 ..... क्षीरं मधुरकैः शृतम् ।
 प्रागुत्थितस्य सद्यतं प्रशस्तं पानमुत्तमम् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्के ।

१ क. ख. प्रवाहमाणः । २ ख. पीडितं । ३ क. एतैस्तु । ४ क. ०ं
च दा० ।

पद्येवं विविधैर्योगैर्न सुखं स्यान्मतङ्गजः ।

ततोऽस्मै दापयेद्वैद्यः क्षारतैलं यथाविधि ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
वातकुण्डली नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ पट्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अधिकं तु यदा भारं गजस्पाऽऽरोपयन्ति हि ।
गच्छन्वै दक्षते क्षिप्रं सोऽतिमात्रं प्रयोजितम् ॥
नागं वा पथि संतप्तं निर्देशैश्च भिषग्वरः ।
कृशपादस्तथा स्कन्धो भिन्नरोमत्वचा वृतः ॥
नदीं गत्वा जलेनाङ्गान्यभीक्ष्णं परिपिञ्चति ।
वमयुं हरतेऽभीक्ष्णं बहुशश्चापि वीजति ॥
स्थाने न लभते सौख्यं पवसं नाभिकादक्षति ।
मूत्रसङ्गश्च भवति आ(स्त्रा)वश्चास्य प्रवर्तते ।
प्रकीर्षते यथाऽङ्गारः स खिन्दन्पोऽवनम्पते ॥
विशीर्षन्ते तथा यस्य मांसानि द्विरदस्य च ।
फर्मोरकुण्डवत्तस्य शब्दः काये निशाग्नयति ॥
भूतोपघृष्टवच्चास्य विदित्वा कुशलो भिषक् ।
निदानमात्रं विज्ञाय कुर्यात्तस्य चिकित्सितम् ॥
गव्यं तु क्षीरमाहुत्य मापचूर्णेन योजयेत् ।
ततस्तं पापयेद्योगं प्रातस्तु मतिमान्भिषक् ॥
तेन मूत्रग्रहोच्छ्रयासौ दाहस्त्वस्य प्रशाग्नयति ।
कुल्मापान्क्षीरसंघट्टान्दापयेद्भिषजां वरः ॥
पिप्पली गृङ्गवेरं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
चूर्णान्येतानि संयुज्य मधुना सपिपा तथा ॥
ततस्तं भोजयेन्नागमतिभारेण पीडितम् ।
पिप्पली मधुकं रोधं तथा कालानुसारिवाम् ॥
उत्पलानि तपोशीरं यवांश्चात्र प्रदापयेत् ।
एतौषिपाचयेत्क्षीरं मांसैश्च शृङ्गणपीपितैः ॥

वक्ष्येण परिसंश्रा(स्त्रा)व्य क्षीरं स्यात्सुखशीतलम् ।
 ततो द्राक्षारसं दद्यान्मापचूर्णेन योजयेत् ॥
 प्रत्युपे पापयेन्नागं ततः संपद्यते सुखी ।
 तेन मूत्रोपरोधस्तु श्वासो दाहश्च शाम्यति ॥
 शृगालविन्नाचूर्णं स्यात्पिप्पलीद्वयमेव च ।
 श्वेतं च लथुनं दद्याद्यथायोगं विचक्षणः ॥
 एतत्संभृत्य संभारं स्थाल्यां प्रक्षिप्य साधयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टं च कार्यं बस्त्रपरिष्कृतम् ॥
 तैलद्रोणे समावाप्य मर्दयेन्मौद्गमोदनम् ।
 भोजनं यवसं पानं शीतलं संपदापयेत् ॥
 एवं श्रेष्ठो भवेन्नागो भारोन्मथितपीडितः ।
 प्रवातस्थाने शपनं वारणस्य प्रशस्यते ॥
 सेचयेद्बहुशः स्थानं सुखशीतेन वारिणा ।
 भोजने दापयेत्क्षीरमन्नयुक्तं नराधिप ॥
 सर्पिर्दद्यात्समायुक्तं योगेनानेन शाघवित् ।
 प्राणो भवति तेनास्य वीर्यं तेजश्च वर्धते ॥
 स्थाननिर्वाणशपने प्रमाथे पांशुघातने ।
 सदा सुखोचितं कुर्याच्छय्या वाऽपि यथासुखम् ॥
 न योजयेच्च तं नागं हस्तिपुद्धे महीपते ।
 तथा कर्मपथे वाऽपि निपावे(?)वर्तनेऽपि च ॥
 एतैरुन्मथितो नागः पुनर्व्यापदमृच्छति ।
 तस्मान्न योजयेद्राजा *भारेणोन्मथितं गजम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने भारोन्मथितो नाम पट्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 लुप्तः कथं संभवति कथं वा साध्यते हि सः ॥

* पुस्तकद्वयेपि 'भाषणो' इति पाठ उपलभ्यते ।

१ क. दाहः प्रशा° । २ क. °विष्टाञ्° । ३ क. °स्थानश° ।

एतन्मै पृच्छतो ब्रूहि निर्मलेनान्तरात्मना ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 औष्ण्याद्वेगामिघाताद्वा क्षाराग्ललवपाशनात् ।
 श्रमाद्गपाद्वा तापाद्वा यथा वा रुक्षभोजनात् ॥
 वायुः महुपित्तोऽत्पथं वलासं(?)पित्तमेव च ।
 प्रेरणकोपेपेस्वाकंकृततन्तुः (?) समन्ततः ॥
 पच्यन्ते तेन मांसानि तेन लुप्त इति स्मृतम् ।
 चाचते ताड्यमानोऽसौ मृदङ्ग इव ताडितः ॥
 लुप्ताभिभूतं मातङ्गं विज्ञायाऽऽद्य मसाद्यपेत् ।
 चतुर्णां क्षीरिणां कायं मधुपुक्तं निपेयितम् ॥
 पोत(थ)पेद्वा पचेद्वाऽस्य सक्षीरं लाजतर्पणम् ।
 पच्यं म्लिग्धं च तत्सर्वं तमस्मै संपदापयेत् ॥
 मयूरमृगमत्स्यानां वसवारेण भोजयेत् ।
 हरितं यवसंपन्नं सल्लकीं चसपारोपि(?) ॥
 मनः मसादयेत्तस्य क्षौर्म(?)भृक्षं न पाययेत् ।
 † न चास्य मनसः किंचिद्वाधातमुपकल्पयेत् ॥
 शाल्योदनं ससोपेष्कं भोजयेद्रससंपुत्तम् ।
 मत्स्याण्डकाभिसंपुक्तं क्षीरं चास्मै भदापयेत् ॥)
 लुप्तादेवं विमुक्तस्य वलं तेजश्च वर्धयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 लुप्तचिकित्सितं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टोत्रंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्संग्रहे पूर्वं पत्रकृमिरुदाहृतः ॥ १ ॥
 तस्योत्पादं निदानं च भेषजं च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

† घनुराकारस्यो नास्ति पाठः केषुलके ॥

प्रावृष्टकाले महाराजं जरत्पत्राकुले वने ॥
 सदंशमशकाकीर्णं शाद्वलोदकभूमिषु ॥ ३ ॥
 वरन्ति करिणो हृष्टा यथाकालं पयासुसम् ॥
 पत्रच्छन्नासु शाखासु कदाचित्पत्रजो ष्टप ॥ ४ ॥
 रोमशस्ताम्रवर्णाभिः पत्रधाश्रित्य लीयते ॥
 पत्रालपः पत्रभक्षी स पत्रकृमिसंस्थि(द्धि)तः ॥ ५ ॥
 गजं रष्टशत्पसौ जन्तुर्गजो वा सृशते तु तैम् ॥
 अत्यन्तगुरुदेहस्तु गजो भित्त्वा च मेदिनीम् ॥ ६ ॥
 हस्तेन जृम्भमाणस्तु शिरो घुन्वन्सुदुःखितः ॥
 वेपते परिमूत्री च पूयाद्वा प्रपलापते ॥ ७ ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥
 *सर्पिषा सर्वशेषं तु शतधौतेन कारयेत् ॥ ८ ॥
 कर्णाधानसमे तोषे निर्वपेत्तमनेकपम् ॥
 उत्तार्य सलिलात्पश्चादिमे लेपं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 दुर्वाविशकुशोशीरं सारिषोत्पलचन्दनम् ॥
 नलवञ्जुलमूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १० ॥
 सर्पिषा सह संयोज्य लेपयेद्द्वारणं भिषक् ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण नोपशाम्यति वेदना ॥ ११ ॥
 आरभेत क्रियामन्यां शास्त्रयोगेन योगवित् ॥
 उभे हरिद्वे मक्षिष्ठा नलदं मुस्तसारिवा ॥ १२ ॥
 सर्पिषा सह संयुक्तं काले लेपनमुत्तमम् ॥
 मुद्गोदनं प्रभूतेन सर्पिषा भोजयेद्गजम् ॥ १३ ॥
 विचित्रैर्षवसैश्चैव पवसाध्यापकीर्तितैः ॥
 दापयेन्मतिमान्वैद्यस्ततः संपद्यते सुखम् ॥ १४ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने पत्रकृमिनामाऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

* 'सर्पिषा स्पर्शदेशं तु शतधौतेन धावयेत्' इत्यभिप्रायः प्रतिभाति ॥

१ क. °ज रभ्ये पत्रा° । २ क. तौ । ३ क. भीत्वा । ४ क. तु ।

अधैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 उरःक्षतः कथं नागो जायते शास्त्रकोविद ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 अतिभाराध्वगमनाल्लङ्घनात्प्लवते(ने) न वा ॥
 नियोगाद्वाऽपि सहसा वृक्षाणां चापि भङ्गनात् ।
 कपालादृत्तटादीनां प्राकाराणां च भङ्गनात् ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा जलक्रीडात्पयेन वा ।
 उरःस्तम्भोऽस्य भवति स निपीदति वेपते ॥
 गजः स्तनति वोत्तिष्ठन्गात्राभ्यां न च तिष्ठति ।
 एतद्भोगसमुत्थानं चिकित्सितमतः शृणु ॥
 सम्यक्स्थानोपपन्नस्य भेषजानि समाचरेत् ।
 फालस्वेदं च विधिवन्नाडीस्वेदं समाचरेत् ॥
 सुस्विन्नमेव मातङ्गं गोमयेन प्रलेपयेत् ।
 तर्कारी विल्वमेरण्डं वेणुपत्रं यवास्तिलान् ॥
 धातृरूपकपत्राणि अर्कं भेषविपाणिनाम् ।
 अजशृङ्गाग्निमन्थे च जले प्रक्षिप्य पाचयेत् ॥
 ततस्तं संपगासेन (?) स्वभ्यक्तं परिपेषयेत् ।
 नाडीस्वेदं विदध्याच्च त्रिवृतां चैव पापयेत् ॥
 धवकोलकुलत्थैश्च काशमर्षोदुम्बरैस्तथा ।
 द्वाभ्यां वा पञ्चमूलाभ्यां तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तेनास्याभ्यञ्जनं कुर्यान्नस्यकर्मानुवासनम् ।
 संभवस्थापयेत्स्थाने सुखशय्यां च कारयेत् ॥
 स तेन लभते सौख्यमारोग्यं च निपच्छति ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 उरःक्षतो नाभैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां रोमपादो महापशाः ।
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 शोणिताण्डस्य भगवर्ल्लक्षणं वक्तुमर्हसि ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अभिघातेन नागस्य यदा मूत्रं विमुच्यते ।
 कोशो विवर्णो भवति परिमूत्री च जायते ॥
 ततः कोशगतो वायुरभिघातेन कोपितः ।
 ततः कोपयते रक्तं मूत्रं वस्तौ गतोऽनिलः ॥
 उद्रमो जायते तेन वक्ष्यमाणः परो वृष ।
 मृदू भवेतां वृषणौ स्तनौ पाण्डुत्वचूचुकौ ॥
 विण्डिकाभिः परिवृतौ भवेतां ..... ॥
 ..... हि न शूयते ॥
 वर्धते पेषक.....ण्डकोशौ च दन्तिनः ।
 शुक्रमूत्रनिरोधाच्च विधुनोति स वालधिम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ।
 अण्डकोशौ च यत्नेन शत्रेणास्योपवेधयेत् ॥
 शोणितं मोक्षयित्वा तु सर्पिणाऽभ्यञ्जयेत्तु तम् ।
 प्रतिपानं त्र्यहं दद्यात्सुरामधुसमन्वितम् ॥
 उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकोशीरदारु च ।
 आसवेनाभिसंयोज्य प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥
 उशीरं पत्रकं चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
 तण्डुलीयकमप्यत्र समापोज्य प्रदापयेत् ॥
 फटुष्णं मधु कृत्वा तु वृषणौ तस्य लेपयेत् ।
 सुखी भवेन्न चैत्तेन ततः स्वेदं समाचरेत् ॥
 अग्निकर्म ततः कार्ष्णमुभयोरण्डकोशयोः ।
 लम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन समन्तात्परिदाहयेत् ॥
 पिप्पलीगृद्धवेरेण गुडतैलेन चैव हि ।
 सुरां नागाय संयुक्तां प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥

लवणं तिलकल्कं च शोधनार्थं प्रदापयेत् ।
 गैरिकं घृतसंयुक्तं दापयेद्द्वणरोपणम् ॥
 तिलकल्कसमायुक्तं प्रलेपं तस्य कारयेत् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 शोणिताण्डी नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 पादरोगास्त्वया सम्यक्त्रिशक्तु समुदाहृताः ।
 पस्त्वया क्षुद्ररोगेषु पुनरन्यः प्रकीर्तितः ॥
 यवगण्डेशिरो नामा पादरोगः सुदारुणः ।
 तस्य लक्षणमुत्पत्तिं चिकित्सां च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 यदाऽत्यर्थं गजस्तां तु(?)सा—सान्ववगाह्यते ॥
 भुक्तो वा निशि जागर्ति व्यानो वायुर्यदा भवेत् ।
 कपायतिक्तकटुकैराहारैर्वाऽप्याभिद्रुतः ॥
 तदाऽनिलः प्रकुपितो वारणस्य महीपते ।
 शूनान्पादान्करोत्यस्य नखवृद्धिं च हस्तिनः ॥
 तेषामाकृतयो बह्व्यस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 जायन्ते वर्धमानास्ते नैकवर्णाः कदाचन ॥
 कौचा वला विवर्णाः दलिताः स्फुटितास्तथा ।
 वक्त्राः शोणितपूर्णाश्च भवन्ति चरणा नृप ॥
 ज(य)वगण्डेशिरालयेन पादरोगेण पीडिताः ।
 सर्वेभ्यः पादरोगेभ्यः कष्टोऽयमिति कीर्तितः ॥
 तमाहुर्नृपशार्दूल नृवैद्या वातशोणितम् ।
 उत्पन्नमात्रः साधपोऽयमसाध्यः कालपर्ययात् ॥
 साधनं विधिवच्चास्य कीर्त्यमानं निबोध मे ।

१ क. ख. °रन्यत्रकी° । २ ख. °ण्डसरो । ३ क. °जस्तोतु । ४ क. °भि-
 क्षुतः । ५ क. कचानला ।

पूर्वं विश्रा(त्ता)वर्णं कार्यं ततोऽस्य नस्तशोधनम् ॥

प्रलेपो बहुशश्चास्य वातघ्नैः संप्रलेपयेत् ।

एवं पूर्वकर्मं कृत्वा महास्त्रेहेन स्नेहयेत् ।

वस्त्यभ्यङ्गाच्छयानाति(?) त्रिवृतेन भिषग्वरः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
यवगण्डशिरो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ज्वलनादिस्पर्शकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पृच्छति स्म रोमपादः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥

चर्मकीलाः संभवन्ति साध्यन्ते वा कथं पुनः ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ।

तच्छोष्यमाणं वातेन कदम्बमुकुलीकृतान् ॥

चर्मकीलान्संजनयेत्तेषां वक्ष्यामि साधनम् ।

क्षारशस्त्राग्निकर्माणि यथायोगं तु कारयेत् ॥

कपायतिक्कलवर्णैर्धावनालेपनानि च ।

तेरेव पक्कस्त्रेहस्तु घ्नक्षणे सततं हितः ॥

लशुनानि हरिद्रे द्वे पिप्पलयौ गरिचानि च ।

सर्षपान्त्र(न्शु)हधूमं चै गवां मूत्रेण पी(पे)पयेत् ॥

एतदालेपनं श्रेष्ठं चर्मकीलविनाशनम् ।

द्विव्रणीयोपचारेण व्रणाञ्जातांश्च साधयेत् ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने चर्म-
कीलो नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथ त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृद्धस्य परिरक्षणम् ।

वधोमर्ध्वं व्यतिक्रान्ते वायुः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥

१ क. *पनैः । ए० । २ क. वा ।

लवणं तिलकल्कं च शोधनार्थं प्रदापयेत् ।
 गैरिकं घृतसंपुक्तं दापयेद्द्वणरोपणम् ॥
 तिलकल्कसमापुक्तं प्रलेपं तस्य कारयेत् ।
 इत्पब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 शोणिताण्डी नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 पादरोगास्त्वया सम्पक्वित्रशक्तु समुदाहृताः ।
 पस्त्वया क्षुद्ररोगेषु पुनरन्यः प्रकीर्तितः ॥
 यवगण्डेशिरो नामा पादरोगः सुदारुणः ।
 तस्य लक्षणमुत्पात्तिं चिकित्सां च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 यदाऽत्यर्थं गर्जस्तां तु(?)सा—सान्ववगाद्यते ॥
 भुक्तो वा निशि जागर्ति व्यानो वायुर्यदा भवेत् ।
 कपायतिक्तकटुकैराहारैर्वाऽर्प्यभिहुतः ॥
 तदाऽनिष्ठः प्रकुपितो वारणस्य महीपते ।
 शूनान्पादान्करोत्यस्य नसृष्टिं च इस्तिनः ॥
 तेषामाकृतयो बह्व्यस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 जापन्ते वर्धमानास्ते नैकवर्णाः कदाचन ॥
 केचा बला विवर्णाः दलित्ताः स्फुटितास्तथा ।
 वक्राः शोणितपूर्णाश्च भवन्ति चरणा व्यप ॥
 ज(प)त्रगण्डशिरारूपेण पादरोगेण पीडिताः ।
 सर्वेभ्यः पादरोगेभ्यः कष्टोऽर्पामति कीर्तितः ॥
 तमाहुर्नृपशार्दूल नृवैद्या वातशोणितम् ।
 उत्पन्नमात्रः साध्योऽपमसाध्यः कालपर्ययात् ॥
 साधनं विधिवद्घास्य कीर्त्यमानं निबोध मे ।

१ क. म. °रन्यत्रकी° । २ स. °ण्टमरो । ३ क. °जस्तोतु । ४ क. °भि-
 सुतः । ५ क. कचानग ।

पूर्वं विश्रा(स्त्रा)वणं कार्षं ततोऽस्य नस्त्रशोधनम् ॥

प्रलेपो बहुशश्वास्य वातघ्नैः संप्लेपयेत् ।

एवं पूर्वक्रमं कृत्वा महास्त्रेहेन स्त्रेहयेत् ।

वस्त्यभ्यङ्गाच्छयानाति(?) त्रिवृतेन भिषग्वरः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
पद्मगण्डशिरो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ज्वलनादित्पसंकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पृच्छति स्म रोमपादः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥

चर्मकीलाः संभवन्ति साध्यन्ते वा कथं पुनः ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

पदा प्रकुपितं पित्तं त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ।

तच्छोष्यमाणं वातेन कदम्बमुकुलीकृतान् ॥

चर्मकीलान्संजनयेत्तेषां वक्ष्यामि साधनम् ।

क्षारशस्त्राग्निकर्माणि यथायोगं तु कारयेत् ॥

कषायतिक्रमवर्णैर्धौवनालेपनानि च ।

तेरेव पक्कस्त्रेहस्तु भ्रक्षणे सततं हितः ॥

लथुनानि हरिद्रे द्वे पिप्पलयौ मरिचानि च ।

सर्पपान्म्र(न्ष्ट)हधूमं चै गवां मूत्रेण पी(पे)पयेत् ॥

एतदालेपनं श्रेष्ठं चर्मकीलविनाशनम् ।

द्विजणीयोपचारेण व्रणाञ्जातांश्च साधयेत् ॥

इत्पब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञोऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने चर्म-
कीलो नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथ त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृद्धस्य परिरक्षणम् ।

वयोमध्यं व्यतिक्रान्ते वायुः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥

१ क. *पनैः । ए० । २ क. वा ।

शोणितं चास्य पित्तं च तस्मादल्पतरं भवेत् ।
 शोणितस्याल्पभावाच्च विवर्णं परुषच्छविः ॥
 सर्वाङ्गशियिलो भूय उत्साहश्चास्य हीयते ।
 .... हीनभावस्य चिरेणास्य विपच्यते ॥
 वातश्लेष्मविष्टद्वौ तु न शक्नो भोजितुं द्विपम् ।
 दारुणं लभते व्याधिं जरामाहुर्मनीषिणः ॥
 तस्योपयोगान्कुर्वन्ति स्थानं यवसभोजनम् ।
 शय्याभागे मृदुं कुर्याद्दृहत्तु सुसमाहितम् ॥
 तत्र संस्थापयेद्योक्ता यथाकालविभागशः ।
 निर्वाणगमनाच्चैतं कारयेत् समं तथा ॥

(*पांशुप्रमध्वरणं(?)सममेव निषेधयेत् ।

शिरोभ्यङ्गं च नागस्य मात्राभ्यङ्गं च कारयेत् ॥
 मृदुगान्नापरो राज्ञिशिरोदाहात्ममुच्यते । >
 दापयेत्प्रतिपानं तु द्राक्षाद्रौणेन संयुतम् ॥
 यथायोगप्रमाणेन दीप्यते ह्यनलस्तथा ।
 यवसानि विचित्राणि रसं द्रुग्धं तथैव च ।
 भोजनं च भिषग्दद्याद्यथोक्तं समुपाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने वृद्ध-
 चिकित्सा नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजो रोमपादो भगवन्तं पालकाप्यमनलमिव दीप्यमानं पप्रच्छ—
 भगवन्कथं मतङ्गजोऽवसन्नो भवति ॥

पालकाप्यो महाराजं ..... ।

हेतुभिर्विविधैस्मादवसीदति जीवितम् ॥

अवसन्नस्ततः साध्यो क्षणा(?) वाच्या व्यतिक्रमात् ॥

इह खलु भो ग्रामेऽरण्ये वा संनिहिताच्च(च)ऋविविधविध्वंसनहिमपतनशि-
 शरपवनपरिजीवनाद्वा म्रियते । अत्यर्थकर्मणाऽतिव्यापामात्, अध्वगमनात्,

* धनुराकारमध्यम्यो नैव पाठः कपुम्बके ॥

१ क °तरो भ° । २ क. मृद् ।

प्रतिहस्त्यभिघातात्, ग्रामेऽत्यर्थबन्धनात्, विषमविरुद्धातिमात्राल्पभोजनात्, अनशनात्, अत्यशनात्, अत्यर्थस्नेहात्, रौक्ष्यात्, अभिघातात्, उपेक्षणाच्च व्याधीनाम्, मूर्खवैद्यक्रियाभिश्चावसीदति, ग्रहैण वा स त्रिषते । कफपवनहृदि-रपित्तसंनिपातसंभवैर्व्याधिभिः, संग्रामे वा शरशक्तितोमरपरश्वधभिन्दिपालक-णयकभ्यणखर्परखड्गमुशलमुखण्डिपरिघदीर्घासिगूलशस्त्राभिघाताद्वाऽवसीदति, ज्वर्या च, इति ॥

अवसन्नानां च नागानां चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
 सहसा व्याध्यभिहतः स्वयं वा परिणामितः ॥
 अज्ञानान्निपत्तेन्नागो रूपे सुविषमेऽपि वा ।
 अवसन्नमेतं विज्ञाय समन्तात्परिपेचयेत् ॥
 द्वारशालां तृणं काष्ठं तुलां चैवास्य कारयेत् ।
 उत्थापयेत्तु तं नागं सर्वयत्नेन बुद्धिमान् ॥
 जलाशये यदि पतेत्यायेयु(?)रुदकं ततः ।
 कूपे यदा पतेन्नागस्तत्र क्षिप्रं प्रपूरयेत् ॥
 ततः शालां च पांशुं च तृणानि च समाक्षिपेत् ।
 सर्पिः क्षीरं च पानार्थं सर्पिणा वाऽपि सेचनम् ॥
 यवसानि विचित्राणि हरितानि मृद्धानि च ।
 फाणितेनातिसंयोज्य के(क)वलांस्तु प्रदापयेत् ॥
 असंविभागादेतानि अवसन्नः पतेद्भजः ।
 भारोन्मथितकायो वा निमग्नो वाऽपि सर्वशः ॥
 अवसीदेद्भजो राजन्नृपाणामनवेक्षयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

नागान्बृहीत्वा स्वयमेव राजा पश्येत्सदा युत्रवदप्रमत्तः ॥
 वैद्यं पुरस्कृत्य च कारयेत् यद्यस्ति फापं प्रतिकारयुक्तम् ॥ १ ॥
 एते बलानां प्रबलाश्चतुर्णां महाबलैर्द्वयकरात्प्रसूताः ॥
 इहैव चामुत्र च पूज्यमाना नागाः प्रपच्छन्ति शृपाय तुष्टिम् ॥
 इत्यश्वतीपालकाप्यो राज्ञाऽङ्केन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थानेऽवसन्नो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

* 'मनवेक्षणात्' इति भवेत् ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 व्याधिर्जठरको नाम जायते साध्यते कथम् ॥
 लक्षणैर्लक्ष्यते वाऽपि कीदृशोऽङ्गजसत्तम ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 व्यायामादतिरौक्ष्याच्च मारुतो जठराश्रितः ।
 तस्माज्जठरको नाम व्याधिर्भवति हस्तिनः ॥
 तमष्टीलमिति प्राहुर्नरवैद्या नराधिप ।
 विकारावृच्छति बहून्विष्करूपो हि मारुतः ॥
 कदाचिन्मूत्रवस्तिस्थः कदाचित्पाणुसंस्थितः ।
 पकाशयस्थः कुक्षिस्थो दोषस्थानगतः क्वचित् ॥
 क्षोभणं त्रासविद्वेषी जठरस्य च गर्जनम् ।
 तथा संकोचनं शूलमाघ्मानं संनिपादनम् ॥
 जठरस्थोऽनिलः कुर्याद्दौर्मनस्यं च दारुणम् ।
 मवरोम्बजनस्थस्तु कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः ॥
 आमाशयस्थो रोधं च कुर्याद्विद्वेश्च मन्दनम् ।
 दोषा ह्यजघने कुर्यात्पीडां च महतीं तदा ॥
 तस्मै स्निग्धाम्ललवणमधुरं चापि भेषजम् ।
 हितं युक्तं यवान्नं च सर्पिर्पां पिशितैरपि ॥
 स्वस्तिकं वा ससर्पिष्कं गजशास्त्रविदो जनाः ।
 देवाः कार्यवशाच्चापि वस्तयो देहशोधनाः ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञोऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने जठरको नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपाशोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन्धे त्विमे

द्विरदपतपो बाला ग्रहणमुपगच्छन्ति । तेषां किं विधानम्, कथं च संरक्षा कार्या, भगवन्मनोमोहोऽत्र समागच्छन्तेव बालेषु ॥

एवं षष्ठः पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत्—'इह खलु भोः स्वयूथवनवाससुखसंवृद्ध-
(द्धा) गिरिशिखरविवरकन्दरकाननेषु बहुविधकुसुमवनेषु नृणकवलकुवलपल्लवा-
न्भक्षयन्ति पितृमानुसंवद्धाः । तथा—चक्रवाकसारसानुगीतेषु सुरभिसलिलशी-
तलेषु सुखसंवृद्धाः, त इह चोद्योने वनेषु वद्धाभरणसुवर्णरत्नविधिकुसुमविभू-
षणार्थं कदाचिद्ग्रहणमुपगच्छन्ति । तेषां पितृमानुषियुक्तानां बालानां पोषण-
माभरणसुवर्णमनुग्रहार्थं भोजनपवसकवलकुवलविधानं वक्ष्यामः ॥

तेषां व्याधिनिग्रहार्थं वलिहोमप्रापश्चित्तकर्माणि बहुविधपौष्टिकरक्षोग्रानि
सामान्यवस्तूक्तानि नित्यं बालानां कारयेत् । सर्पिःक्षीरमधुफाणितसंसृष्टपानं
दद्यात् । औदकानि यवसानि हरितानि मृदुविचित्राणि समृणालोत्पलगृञ्जा-
टककसेरुकमलोदकानि मत्स्यण्डिकागर्भाणि भोजयेत् । गव्यं च घृतं क्षीरं
नवनीतं मत्स्यण्डिकाशर्करापिप्पलीचूर्णसंसृष्टं सर्पिःस्निग्धं भोजयेत् । रसल-
वणसुरातैलानि वर्जयेत् । ततस्तेषामादशा(शमा)द्वर्पात्प्रभृति प्रभृतमनूकपि-
प्पा(?)यीकाविदुविताननिपानावग्रहकरगात्रापरनाभिमेहोत्कृष्टपादकण्ठगलकपो-
लानामभ्यङ्गं सर्पिषा कारयेत् । दन्तवेष्टौ च तैलेनाभ्यञ्जयेत् । चतुराह्निकं च
सर्पिःसंघसेकं कारयेत् । तेषां भारादानाध्वगमनवधवन्धनानि न कारयेत् ।
करतलसंस्पर्शनं च तेषां सुकुमारेण कर्मणा गमनविधिं बलमासां(?)प्रकारयेत् ।
शय्याभागं च बालानां फारण्येवा(?)मिश्रेण पांशुविरचितेन सुखशयनं कार-
येत् । एवं संरक्षितशरीरा बालाः सर्ववातात्पसहाः फलदा भवन्ति । तृती-
यायां चतुर्थ्यां वा दशायां गमनविधिं विशेषेण कारयेत् । तत्र श्लोकाः—

एवं बालेषु कर्तव्यो दयापूर्वमनुग्रहः ।

आयुर्वर्णबलोपेता नीरोमाश्च भवन्ति हि ॥

अतोऽन्यथा न वर्धन्ते बालास्तु मनुजाधिप ।

तेषामपि न वर्धन्ते कुलेषु कुलवर्धनाः ॥

बालास्तु रक्षयेद्यस्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः ।

स राजा विजयी नित्यं मृतः स्वर्गे प्रमोदते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

बालचिकित्सा नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

हस्तिशालां समासीनं गजशास्त्रार्थकोविदम् ।
 दिव्यप्रभावं तपसा ब्रह्मचर्याग्नितेजसम् ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं कृतपूर्वाह्निकक्रियम् ।
 पालकाप्यं मुनिवरमङ्गराजः स्म पृच्छति ॥
 रात्रौ संप्रतिपन्नो हि रूपं कुर्यादनेकपः ।
 असन्तो विप्रधावन्ति हस्तेनाऽऽधाय सर्वशः ॥
 वृक्षमाकारभिर्त्तीक्ष्व दन्ताभ्यां घ्नन्ति सर्वशः ।
 उद्धूतनेत्रा मातङ्गा वेपमानाः सहस्तकाः ।
 वियुज्यन्ते तथाकल्पाः प्राणैर्विमनसो गजाः ॥
 न दोषलिङ्गं भगवन्पश्याम्यन्तं पराभवम् ।
 अत्र मुह्यति मे बुद्धिः कथमेतत्प्रचक्ष्यते (श्व मे) ॥
 एवमुक्तस्ततोऽङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽथवीत् ।
 व्याधिर्घोरो हि नागानां रात्रिर्क्षिप्त इति स्मृतः ॥
 तस्य दोषं च सिद्धिं च रूपं चापि शृणुष्व मे ।
 भाराध्वगमनश्रान्तं क्षुधातं व्याधिपीडितम् ॥
 समापयन्त्येवमेते ग्रहाः समूढचेतसम् ।
 श्मशाने च वने ग्रामे पार्श्वण्डावसथाश्रमे ॥
 रोगाभिभूतः संक्लिष्टो..... ॥
 यदा च भगवान्देवालये स्थाने चतुष्पथे ॥
 धमनोद्गाश्च ये देशास्तत्राऽऽश्रमणमेव च ।
 अशास्त्रोक्तेन विधिना स्थानं वा यत्र निर्मितम् ॥
 सूत्रासरोह(?)वादित्रघोपाथ विहिता मया ।
 अलंकाराश्च विविधाः स्नानमाल्यानुलेपनम् ॥
 तथा वैशेषिका शान्तिर्यज्ञ पर्वसु पर्वसु ।
 यत्प्रोक्तान्न सभस्ताश्च परिहीणा यथा क्रिया ॥
 एभिर्बहुभिरन्यैर्वा व्यभिचारपरिक्रमैः ।
 छिद्रान्वेषीणि रक्षांसि संस्पृशन्त्यप्पवग्रहाः ॥

१ ख. °शालास° । २ ख. °भिन्नाश्च । ३ क. °चसते । ४ ख. पापण्डा
 स्तपा° । ५ क. स्रशशरोह । ६ क. °मस्तांश्च ।

जन्मनक्षत्रपीडायां स्वामिनो वा विशेषतः ।
 आविशन्ति ग्रहा रात्रौ यदा राजन्मतङ्गजान् ॥
 येरेपां क्षीयते मृत्युः सहसाऽग्निविषोपमैः ।
 स्वस्थानां दृष्टरूपाणामकस्मादपि दन्तिनाम् ॥
 रूपं यदृश्यते व्याधेर्षस्य तत्सदृशं भवेत् ।
 चिन्त्यमानोऽपि यत्नेन विकारो नोपलभ्यते ॥
 एवं रक्षोष्टृहीतानां प्रायो भवति लक्षणम् ।
 पर्वते वा वने वाऽपि पशुर्वा यत्र वध्यते ॥
 भ्रमनोक्ते स्थितं देशे स्थानेष्वायतनेषु च ।
 करेण्वा वेष्टितं वाऽपि तथा भीतं क्षतं भृशम् ॥
 (सं)ग्रामाद्वाऽप्यपावृत्तं तथैव रुधिरोक्षितम् ।
 अधूपितमनाचान्तमप्रदीपे स्थितं गजम् ॥
 रसभोजनसंयुक्तमस्नातं चाप्यनग्निकम् ।
 चैत्यायतनमूलेषु स्थापयत्यालपं विना ॥
 समुद्भिन्नं परित्रस्तमूढात्मानं हृतौजसम् ।
 अग्रमत्तं प्रमत्तं वा तं रक्षांसि पतन्ति नु ॥
 जाग्रतं वाऽथ सुप्तं वा ग्रहो नागं समृच्छति ।
 यथाऽऽसु सुप्तसन्नासु विमले वाऽपि दर्पणे ॥
 प्रविष्टा दृश्यते छाया न च भित्त्वा विशेच्च सा ।
 एवं ग्रहा हस्तिकापे देहेन्द्रियविवाधकाः ॥
 प्रत्यभिसत्त्वा संप्राप्ताः शरीरं ते शरीरिणाम् ।
 छायाग्रस्तस्य भीतस्य रूपं वित्रासितस्य वा ॥
 अद्भुशैस्ताडितस्याथ वेणुवित्रासितस्य वा ।
 उल्कापटहसंख्यानां शब्देनोद्धेजितस्य वा ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा उत्कृष्टेन हतेन वा ।
 संज्ञामणाशो भवति चेतसाऽप्यवमुद्यति ॥
 रात्रौ मुद्यति मातङ्गो दिवा स्वस्थश्च जायते ।
 मूत्रश्रो(स्त्रो)तांसि मर्माणि धमन्यो योगवाहिताः ॥
 रात्रिक्षिप्तस्य वातेन हृदयं च न मुद्यति ।
 स भूतग्रहसंरब्धो भीतः संज्ञाविमोहितः ॥

रात्रिक्षिप्तो मवेदेवं तस्येदं लक्षणं शृणु ।
 सर्वाहारनिवृत्तश्च बलाद्गच्छति वेगतः ॥
 रात्रौ मूढः संवसति दिवा स्वपिति वारणः ।
 लाला मुखात्प्रस्रवति हस्तं च परिखादति ॥
 तर्जपेत्सर्वभूतानि संरब्धो रक्तलोचनः ।
 गृहं वृक्षं मनुष्यं वा अश्वमश्वतरं तथा ॥
 वित्रासपति वेगेन घटपत्पद्गुशग्रहम् ।
 उद्विग्नेत्रः सततं वेपते चातिमात्रतः ॥
 अमृगवल्लिवसागन्धिश्चर्मगन्धिश्च लम्पते ।
 मूर्च्छति व्यथते रात्रौ निमीलति निपीदति ॥
 सत्पसाहक्षयोति (?) स्पात्स्त्यानगात्रश्च जायते ।
 एवं स दारुणो व्याधी रात्रिक्षिप्तैस्तु कीर्त्यते ॥
 क्रिपां तस्य प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
 सर्पिषा स्नेहनं तस्य केवलेन समाचरेत् ॥
 समालभनधूपं च भौतिकं तस्य कारयेत् ।
 वारुणं गुग्गुलुं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम् ॥
 जटिलां भूतकेशीं च सर्पिषा साधयेत्समम् ।
 तदस्य पानेऽभ्यङ्गे च हितमक्ष्णोस्तु तर्पणम् ॥
 त्रायमाणां जयां नीलां लाङ्गुलीं नागवलां बलाम् ।
 कपित्थं च वपस्थां च चौरकं सरलं कुशम् ॥
 शूकरां जटिलां छत्रामतिच्छत्रां सकर्कटीम् ।
 चार्द्रीं भूतकेशीं च स्थिरां कटुकरोहिणीम् ॥
 सद्योपुरुषदन्तां च वृश्चिकालीं कदम्बिकाम् ।
 एतत्सर्वं समाहृत्य प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 कुष्ठं वचां तथा हिङ्गुं जटिलां चव्यचित्रकम् ।
 अलक्तं वासकोशीरमुपयुक्तं ससर्पपम् ॥
 गोलोर्माभिश्च सघृतैः संध्याकालेषु धूपयेत् ।
 करञ्जबीजं पिप्पलीं सद्दिङ्गु रोचको वचा ॥
 वस्तमूत्रेण पिष्टैतन्नस्ये तस्य तु सेचयेत् ।
 छत्रां वराहदन्त ..... ॥

.... हस्तिदन्तेन्द्रगोपकं मरिचानि च ।
 संकल्कानि .... घृतपिष्टं तदञ्जनम् ॥
 गुडो द्राक्षा च मरिचं दूर्वा श्वेताश्च सर्पपाः ।
 .... वचाजगन्धाभिः .... ॥
 .... स्तैले सिद्धमम्पञ्जनं हितम् ।
 पंतस्य बृहती हिङ्गु भार्गो कटुकरोहिणी ॥
 कम्पिल्लकं निर्दपनीलपास(?) कण्टकारिकाम् ।
 ज्योतिष्मतीमतिविषां मुन्वच्छणि पुनर्नवा ॥
 नालिकेरं वचा कुष्ठं श्रीवेष्टकपलंकपम् ।
 उभे च लथुने दद्यात्तथा पोटगलामपि ॥
 विकङ्कतां * वैस्तगस्त्वं(?) गोलोमीं कर्कटीं धृभाम् ।
 मर्कटीं मुस्क्रलोमं(?) च रक्षोघ्नं च प्रदापयेत् ॥
 पिष्टैर्मूत्रैरजादीनां सर्पिरैर्विषाचयेत् ।
 तदस्य पानेऽभ्यङ्गे च हितमक्षयोश्च तर्पणम् ॥
 भूतग्रहमपस्मारमुन्मादं चापकर्षयेत् ।
 अथ सर्पपतैलेन प्रलिप्याऽऽत्तपसंस्यितम् ॥
 अथ मातङ्गमूत्रेण परिपिच्याथ मर्दयेत् ।
 अथवा घस्तमूत्रेण सरमूत्रेण वा पुनः ॥
 गोधामूत्रेण वा गाढं पयालाभं प्रमर्दयेत् ।
 रात्रिलिप्तस्य नागस्य समन्ताच्च परिश्रयेत् ॥
 पुष्पैस्तन्दुलस्त्वैस्त्व(?) उशीरैः पल्लोदनैः ।
 मैत्ताय कुर्वीत बालं ततः स लभते सुखम् ॥
 (?) मनःप्रसादं यथा स्याद्भवद्विर्सा(?) समाचरेत् ।
 वर्चा हिङ्गुं वषस्थां च चण्डाली सपलंकपम् ॥
 वस्तरोमाणि सर्पिश्च त्रिफलां च महौषधम् ।
 सह सर्जरसैरैर्वैदुशौ धूपयेद्भजम् ॥
 हस्तिरोमाणि सर्पिश्च रोमाणि कपिवस्तयोः ।
 गोश्च रोमसमायुक्तो रक्षोघ्नो धूप इष्यते ॥

* 'वलागल' इति भवेत् ।

१ क. यवस्य । २ स. वासागरत्वं । ३ मत्तोपकु° ।

गन्धमालपौदनैर्विप्रानम्पच्यं स्वस्ति वाच्य च ।
 पुण्याहं वाचयेद्वैद्यः शालापां तस्य हस्तिनः ॥
 हुत्वाऽग्निमाज्यशेषेण वारणं समुपस्पृशेत् ।
 सर्पिणा भोजयेन्नागं तैलेन च रसेन वा ॥

तत्र श्लोकः—

रात्रिक्षिप्तं गजं सम्पग्यश्चिकित्सेत्स शास्त्रवित् ।
 स वैद्यो मानसान्कोशाद्गोशांश्चाहति पाथिवात् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 रात्रिक्षिप्तो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथाष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भगवन्तं महात्मानं पञ्चेन्द्रियसमाहितम् ।
 हस्तिशास्त्रविशेषज्ञमृषीणां संज्ञितं मुनिम् ॥
 कृत्वाऽग्निहोत्रं प्रवरं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ।
 पप्रच्छ सुखमासीनं रोमपादो महामतिः ॥
 भगवन्केन जायन्ते मूत्रसङ्गाः सुदारुणाः ॥
 निदानं च कथं तेषां भैषज्यं च महामुने ॥
 एवं शृष्टस्तु भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मूत्रसङ्गान्विशेषेण शृणु राजन्पृथक्पृथक् ॥
 मूत्रसङ्गा मया प्रोक्ताः संग्रहे तु समासतः ॥
 समासने मया स्नाद्यं नाम तेषां प्रकीर्तितम् ॥
 तेषां निदानमुत्पत्तिं चिकित्सां च महीपते ॥
 साध्यासाध्यं च नागानां यथावत्संप्रवक्ष्यते ॥
 यदा तु वारणोऽत्यर्थं हुतमध्वनिं युज्यते ॥
 त्वरयाऽतिप्रवृत्तस्य न मूत्रमतिवर्तते ॥
 तस्य वस्तिर्विपद्येत मूत्रवर्णस्तथैव च ॥
 इमानि चापि लिङ्गानि भिन्नवस्तेर्भवन्ति तु ॥
 अभीक्ष्णं कुरुते मूत्रमप्रसृष्टं मतद्गजः ॥
 आध्मातकुक्षिर्विमना ध्यानप्रसृतलोचनः ॥

नाऽऽदत्ते विविधान्भोगान्यवसं नाभिनन्दति ॥
 भिन्नं पुरीषं बहुशो बहुवर्णं च मेदति ॥
 भिन्नवस्तिमसाध्यं तु प्रवदन्ति चिकित्सकाः ॥
 इति भिन्नवस्तिः ।

चिकित्सां लक्षणं चैव साध्यानां संभवक्ष्यते ॥
 गिरिजैर्षवसैर्यस्तु प्रतिच्छन्नो यदि द्विपः ॥
 अत्यर्थं भोजयेद्भूक्षमषोगाद्वातकोपनम् ॥
 प्र(भ)शक्तं वा प्रयुज्येत भृशं वा ऋस्पते यदा ।
 मनसश्चोपतापेन वायुः कुप्यति दन्तिनः ॥
 स वस्तिदेशमाश्रित्य जनयेद्वाढमूत्रताम् ।
 शिरा मूत्रवहा याश्च वस्तिस्त्रोतःसमाश्रिताः ॥
 ता वायुरभिसंरुध्य स्त्रोतस्तिष्ठति पीडयन् ।
 स तेनाऽऽर्तो हि मातङ्गो वेपथे संनिपीदति ॥
 संकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रान्मेहति वारणः ।
 मूत्रसंज्ञादितो नागस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 तं स्पष्टलवणां नागं प्रसन्नां प्रति पाययेत् ।
 सारिषा वाऽपि मुद्गिग्धां कशरां भोजयेद्भजम् ॥
 द्विपश्चमूलकाश्मर्यमधुकं बदराणि च ।
 पवान्मुद्गान्कुलत्थांश्च सलिलेन विपाचयेत् ॥
 द्विग्धं तु कारयेद्युषं पिप्पलीपरिचैर्युतम् ।
 भोजनं दन्तिने स्त्रेहि प्रतिपानं च कारयेत् ॥
 जाङ्गलानां रसैश्चैनं शालीनामोदनं मृदु ।
 मापात्रसैन्धवोन्मिश्रं वारणं प्रतिभोजयेत् ॥
 पवसानि च देवानि मधुराणि मृदूनि च ।
 निवाते शपनं चास्य स्थानं चैव प्रशस्यते ॥
 उष्णाम्ललवणप्रापैः क्षिग्धैश्चाऽऽहारभोजनैः ।
 वातजो मूत्रसङ्गस्तु प्रशान्तिं तेन गच्छति ॥
 (इति) गाढमूत्री ॥

स क्षारलवणाम्लानां कटुकानां च सेवनात् ॥
 उष्णानामतिमात्रं वा भोजनानां निषेवणात् ॥

यदा पित्तं प्रकुपितं वस्तिमासाद्य तिष्ठति ॥
 स दह्यमानः पित्तेन मत्तवत्क्षरति द्विपः ॥
 प्रवाह(ह्य)माणो विसृजेन्मूत्रमल्पं मुहुर्मुहुः ॥
 विष्टभ्य गात्राप्यत्यर्थं प्रमेहत्यथ कूजति ॥
 परिमूत्री स विज्ञेयो व्याधिर्नागस्य पैत्तिकः ॥
 मापपर्णां विदारिं च मुद्गपर्णां शतावरीम् ॥
 काकोलीं क्षीरकाकोलीं जीवकपर्पभाकवपि ॥
 पञ्चमूलं च तृणजं साम्ब्रष्टं चापि पापयेत् ।
 काथं च पापयेन्नागं शीतलं शर्करायुतम् ॥
 अग्निमन्थं श्वदंष्ट्रां च बलामतिबलामपि ।
 वृक्षादनीं चांशुमतीं रम्यकं च विपाचयेत् ॥
 चतुर्भागावशेषं तु शीतलं च परिस्तुतम् ।
 शर्कराचूर्णसंयुक्तं वारणं प्रतिपापयेत् ॥

- (?) मधुराप्यन्नपानानि *वृत्तेन युतं निपापयेत् ।
 (?) स्त्रावयेच्चास्य †सिक्कस्याश्चत्वारि कुम्भान्समन्ततः ॥
 रसांश्च पापयेन्नागं सततं चैव भोजने ।
 पापयेद्बुडसंयुक्तां प्रसन्नां सीधुमेव च ॥

इति परिसूत्री..... ।

अव्यापामाद्विवास्वप्रात्क्षीरेक्षुगुडसेवनात् ॥
 शीतसंसेवनाच्चापि श्लेष्मा कुप्यति दन्तिनः ।
 तत्प्रकोपाच्च मातङ्गः पिष्टमेहत्वमृच्छति ॥
 स प्रमेहति चात्यर्थं यवपिष्टोदकप्रमम् ।
 (?) सशुकं वा प्रमेहं तु तनुविवरान्तरस्थितः ॥
 प्रमेहं चास्य लक्षयेत् वेदनाच्चइलान्वितम् ।
 सपञ्चलवणं चास्मै शार्करं मधुमेव च ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां वा तैलयुक्तां प्रदापयेत् ।
 सिद्धां यवागूं शालीनां त्रिफलाचूर्णसंयुक्ताम् ॥
 सुखोष्णां भोजयेन्नागं सर्पपस्त्रेहधूपनम् ।
 सेन्धवं नलदं कुष्ठं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥

* 'पृतयुक्तानि' इति स्यात् । † 'सिक्कस्यांश्चतुःकुम्भा' इति भवेत् ॥

समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 कौश्वास्थिचूर्णं तत्रैव भद्रदारु च दापयेत् ॥
 संयोज्योष्णोदकेनाथ वारणं प्रतिपाययेत् ।
 पत्रैर्निम्बपटोलाभ्यां मुद्गपूपं विपाचयेत् ॥
 सुखोष्णं योजयेच्चापि पिप्पलीचूर्णसंपुतम् ।
 पवक्षारसमायुक्तं तैलं चैव प्रदापयेत् ॥
 मापांश्च भोजयेत्स्विन्नान्दवाधि..... ।
 .....तस्माच्च बलं तेजश्च वर्धते ॥
 इति पिष्टमेही ।
 ..... ।

अर्थानेतत्प्रयोगेण.....वा ॥
 कट्वम्ललवणादीनां रसानां चातिसेवनात् ।
 उष्णानामतिमात्रं तु भोजनानां निषेवणात् ॥
 शोणितं कुपितं स्थानान्मूत्रवास्ति प्रबोधयेत् ।
 वारणा रुधिरप्रख्यं तत्प्रकोपात्प्रमेहति ॥
 तथा स हन्यते शीघ्रं न तस्यास्ति चिकित्सितम् ।
 रक्ताभासमदुर्गन्धमगन्धसमवेदनम् ॥
 मूत्रसङ्गे प्रमेहन्ति तस्य वक्ष्यामि भेषजम् ।
 शुण्ठीचूर्णं सवदरं सक्तवः फ्राणितं तथा ॥
 रात्रिपर्युपितं शीतं पयोदकसमायुतम् ।
 श्लेष्मं वस्त्रसुतं सम्यक्प्रातस्तं पाययेद्विषम् ॥
 प्रमेहस्तेन नागस्य वेदना च प्रशाम्यति ।
 वीजं कदरुपाः पश्चिन्या मृद्धीका पनसानि च ॥
 श्रीपर्णी च मधूकानि विशालामलकानि च ।
 समभागानि सलिले मुद्गांश्चापि विपाचयेत् ॥
 पिप्पलीशुण्ठिसंपुक्तां तं पूयं पाययेद्विषम् ।
 शालीनामोदनं स्विन्नं यूषेणातिविबर्धितम् ॥
 मध्वाद्भे भोजयेन्नागं शीतं शर्करया पुतम् ।
 निम्बतण्डुलचूर्णस्य.....पाचयेत् ॥

* 'अर्घी' इति स्यात् ॥

यवाशू सह दुग्धेन पापयेत्सर्पिषा युताम् ।
 निस्तुपांश्च यवान्स्वन्नान्प्रदिग्धान्फ्राणितेन च ॥
 मृदुभिर्यवसैर्युक्तान्वारणाय प्रदापयेत् ।
 यवसान्यौदकान्यस्मै कुमुदानि विसानि च ॥
 शर्करोपहतान्यस्मै वारणाय प्रदापयेत् ।
 ....सह सर्पिषा ।

एतेन क्रमयोगेन ततः संपद्यते सुखी ॥

इति शोणितमेही ।

इन्द्रियाणां प्रतीघाताद्धेनुकाक्रमणात्तथा ।
 वातमूत्रपुरीयाणां नित्यं संचारणादपि ॥
 गुरु.....गमनात्सहसाऽध्वनि ।
 अत्यध्वसेवनाच्चापि सातत्यगमनात्तथा ।
 कर्मणा च प्रयोगाच्च लोभादपि च कर्मसु ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताच्च कुप्यन्ति धातवस्तथा ।
 स्वस्थानात्कुपित्तास्त्वस्य दोषा वातसमीरिताः ॥
 समन्ताद्वास्तिमाश्रित्य जनयन्त्यश्मशर्करम् ।
 सुवर्णरजताद्यानि यथा लौहानि पार्थिव ॥

(?) * विनिक्षिप्ताः प्रतिमुखो जात्वस्यमानानि वाऽग्निना ।
 योगतो धम्यमानानि संयुक्तानि विभागतः ॥
 एकत्वमुपगच्छन्ति स्थिरीभावं भजन्ति च ।
 तथा वायुश्च पित्तं च श्लेष्मा शोणितमेव च ॥
 विपद्यमाना वातेन अश्मानं जनयन्ति ते ।
 अश्मना संनिरुद्धे तु स्रोतोमार्गे मतङ्गजः ॥
 प्रमेहति ततः कृच्छ्राद्विष्टम्प्य चरणौ महीम् ।
 जुट्यते स भृशं हस्ती सूचीभिरिव सर्वशः ॥
 स्वस्थः कदाचिद्भवति कदाचिद्दुर्मनाः पुनः ।
 नाभिनन्दति शय्यां तु ग्रासद्वेषी च जायते ॥
 सर्वे मूत्रविकाराश्च दृश्यन्ते तरय दस्तिनः ।
 दुश्चिकित्सितमप्येनं मूत्रसङ्गं सशर्करम् ॥

* प्रतिमूपं विनिक्षिप्तान्यस्यमानानि' इति युक्तम् ।

१ क. °तवः समाः । स्व° ।

संनिपातसमुत्थानं वदन्त्यन्ये मनीषिणः ।
 वक्ष्यते साधनं तस्य यथायोगं महीपते ॥
 पापाणभेदकं पाठां कुलत्यान्नागरं तथा ।
 पञ्चमूलं च तृणजं पाटला विल्वमेव च ॥
 वसुकं गोक्षुरं चैव विडं स्फूर्जकमेव च ।
 सर्वाण्येतानि संहृत्य सलिलेन विपाचयेत् ॥
 निष्काथेन सहानेन भोजयेदथ वारणम् ।
 अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः सुरां चात्र प्रदापयेत् ॥
 यदि चानेन योगेन सुखी न भवति द्विपः ।
 तस्य प्रशमनार्थं च प्रदेयो वस्तिरुत्तरः ॥
 वस्तिरुत्तरौ यथोक्तेन विधानेन तु शास्त्रवित् ।
 वाहिन्यो पाश्च मूत्रस्य शिराः स्रोतोवहाश्च पाः ॥
 भार्द्वं संनिगच्छन्ति दत्तेनोत्तरवस्तिना ।
 शतावरी भद्रमुस्ता तथा पापाणभेदकम् ॥
 एरण्डो ह्ये वृहत्पौ च पृष्टिपर्णी तथैव च ।
 पक्वकोलकुलत्याश्च काश्मर्यामलकानि च ॥
 एतत्संभृत्य संभारं जलेनाऽऽहुत्य पाचयेत् ।
 पादावशिष्टं च पुनर्घृतेन सह पाचयेत् ॥
 ततः स्नेहावशेषेण दद्याच्चोत्तरवस्तिकम् ।
 (*वाहिन्यो पाश्च मूत्रस्य शिरागलिवतां(?) सुखम् ॥
 मृदुतां संनिगच्छन्ति दत्तेनोत्तरवस्तिना ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद्गाराक्रान्तस्य हस्तिनः ॥
 वस्तिस्थः कुपितो वापुर्वातकुण्डलमावहेत् ।
 मूत्रसङ्गस्ततस्तस्य भवति स्मार्हतो ध्रुवम् ॥
 ममेहेति ततो (*मूत्रं तण्डुलोदकसमभम् ।
 य... श्रमना प्रतिहते लिङ्गान्येतानि संवेदेत् ॥
 श्वदंष्ट्रा मधुकं चैव किण्वं देवशुकं तथा ।
 द्वे वृहत्पौ पयस्याऽथ) एरण्डं सपुनर्नवा ॥

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठ. कपुस्तके । † 'भवत्यशमावृता' इति भवेत् ।

१ क. °क्षुरविडं कुडं स्फूर्ज. २ क. °भेषजम् । ३ रा. °वशेषयेत्.....ण द°।

माढकी चात्र सर्वाणि काथयेद्वारिणा सह ।
 तं काथं तैलसंयुक्तं सुव्यक्तलवणं पिबेत् ॥
 द्विपस्पापानमैरेयं मांसं मापूरमेव च ।
 पवकोलकुलत्थैश्च पूर्ववत्कारयेद्रसम् ॥
 कौश्रस्य च शिरोमांसं सुस्निग्धं कारयेत्ततः ।
 क्षीरेण मापजेनापि कारयेत्तेन भोजनम् ॥
 भोजनं चापि सुस्निग्धं निरूहाश्चैव वस्तयः ।
 हिताः प्रतिहते मूत्रे स्नेहपानं च योगतः ॥
 यदा प्रकुपितो वायुः पित्तमादाय वर्तते ।
 तदा जठरके व्याधौ वस्तिः शीघ्रं प्रधावति ॥
 प्रमेहति ततो नागः कपोद(?) कुमुमप्रभम् ।
 कृच्छ्रेण स्तब्धनयनो वेपमानः सुदुर्मनाः ॥
 स्पोनाकं पाटलीं बिल्वं तथा पापाणभेदिकाम् ।
 श्रीपर्णीं शृङ्गवेरं च क्रोष्ट्री वा(?) शारदा यवाः ॥
 गव्यक्षीरं पचेद्वैद्यस्तत्क्षीरं सुपरिसृतम् ।
 मूत्रसङ्गप्रशान्त्यर्थं पापयेत्सह सर्पिणा ॥
 घृतपानमथाम्पङ्गं तेन चैवावपीडकम् ।
 मूत्रसङ्गे जठरके वस्तिकर्म प्रशस्यते ॥
 इत्पेते मूत्रसङ्गाश्च सनिदानचिकित्सिताः ।
 रोमपादाप विधिवत्पालकाप्येन कीर्तिताः ॥

तत्र श्लोकः—

यथा हि लोकप्रवरा मनुष्यास्तथैव सेनासु गजा विशिष्टाः ।
 तेषां तु शास्त्रार्थमिहानुगत्य आरोग्यमेवं प्रपतेत् कर्तुः(तुम्) ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मूत्रसङ्गो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचाङ्गो गर्भिण्या गर्भनिग्रहः ।
 सूतिकावातसङ्गस्य व्याधेः कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥

चोदितस्त्वेवमङ्गेन पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ।

शृणु त्वं मूढिकावाते चिकित्सां ध्रुवतो मम ॥

इह सल्ल भो हस्तिनी ग्राममानीता मस्यपते यदा स्यात्, तदा भवति गर्भ-
व्यापत् । अमासकाले दौर्बल्ये वा विषमपतनपरिसरणसततगमनसलिलतरण-
जवगमनविषमलङ्घनभाराणामन्यतमेन वा भवति शब्दस्पर्शरसरूपगन्धेभ्य-
स्त्रासनात्, वधवन्धपरिक्लेशात्, विषमविरुद्धातिमात्राल्पभोजनाद्वा मनसोऽ-
भितापादभिघाताद्वा हस्तिना हस्तिन्या वाऽभिहृतायां व्यापद्यते । न वर्धते
वा गर्भः, तस्याः कारणैरेवमादिभिः कृच्छ्रेण प्रसूतायाः पवनः कुप्यति । स
कुपितः स्रोतांसि निरुणद्धि । निरुद्धेषु स्रोतःसु मत्तमातङ्गस्त्वगन्धं मूत्रं सृज-
त्यल्पाल्पं विच्छिन्नं चावष्टम्य तिष्ठति परिवर्तते चास्याः(?) योनिरनिष्टगन्धा-
(द्वा) परिक्लिचमाना परिम्लानमुखी परिम्लानशरीरा दुःखेन परिक्रामति
संवीजति । न शीतं द्वेष्टि, न चाऽऽहाराभिनन्दिनी भवति । अथवा हीनगर्भपरिवि-
वृद्धयोर्पदा यन्मासे प्रतिदानम्, तदा नाम(?)दर्शनं भवति । वर्षाणि वातगर्भा
(?)स एव गर्भसंप्रसूतिप्रतिक्रियाविषयानि वा वातविकाररद्गर्भव्यापदं समीक्ष्य
चिकित्सितुमुपक्रमेत् । तदाप्रभृत्याहाराचारैः प्रतिक्रियां निश्चत्य प्रतिविधो-
धयेत् । विषमगर्भायास्तस्याः सुखोष्णेन तैलेन सर्पिषा वा सर्वसेको बहुशः
कार्यः । सुखोष्णोदकोपचारश्च । सर्वकालं च निवातशयनम् । वंशाग्रिमन्यो-
रुचूकविश्वातकार्शीणां पाटलीकार्शीनां च पत्रमङ्गेन च कार्यः स्वेदः । सुरा-
तैलघृतानि संप्रकथितानि समभागानि सुखोष्णानि परितापयेत् । नमुक(?)प-
वकोलकुलत्थश्रीपर्णापत्रपञ्चमूलमङ्गं कथितमुदकं विधिवत्पादावशिष्टमवतार्य
सर्पिषा सह सुखोष्णं पापयेत् । ततोऽस्या मूत्रदृष्टिर्पोनिः समाधिमुपगच्छति ।
तरुणोदुम्बराणां मश्रोपितानां धवधन्वनलोद्गमिपङ्गुनां चूर्णानि क्षौमेवस्त्रेण
मतिवद्दानि योनौ विदध्यात् । एतेन च प्रतिविधानेन शाम्पत्यस्या योनि-
दोषः । कुशमूलमर्लातलचूर्णपवसर्पिर्मिर्पोन्या घृषः कार्यः । पञ्चमूलद्वयश्रीप-
र्णाभिर्जलं क्रापयित्वा पादावशिष्टमवतार्य परिस्राव्य दुग्धं सर्पांसं समानीय
वसातैलघृतैः सह विधिवद्विषाच्य तेन स्नेहेन हस्तिन्या अम्पद्गतनुवासानान्ना-
नानि कुपात् । त्रिकटुकसंपुक्तं तैलं चिरस्वितं च सीधुं पापयेत् । कृशरां च
सेन्धवलवणान्वितां तैलस्त्रिगर्भं मत्स्परसोन्मिश्रतं भोजयेत् । या च भक्ष्यभो-
ज्यविद्वेषिणी विमना विफीर्णहस्ता निक्षिप्तमकारा परिमूत्रणी व्यापादयति

(*)निमीलपति संतप्तशरीरोष्णद्वेषिणी शीताभिनन्दिनी सलिलावगाहच्छायाविकाङ्क्षणी, तस्या भैषज्यम्—शिशिरलघुस्निग्ध)शकैरामधुरगणमृद्धीकाभिः शृतं पयः प्रेतिपापयेत् । यवसाध्यायविहितैर्यवसैर्मृदुभिस्तर्पयेत्, जाङ्गलरसैश्च भोजयेत् । इति..... ॥

(तत्र श्लोकाः),—

अथ प्रजातां यत्नेन हस्तिनीं सूतिकां भिषक् ॥
 क्रियाभिः शास्त्रेपूक्ताभिश्चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥
 असम्यक्क्रियया प्राणान्सद्यस्तपजति सूतिकां ॥
 गजं न मिथ्यामयोगे(?) स गर्भेण वि(धि)योजिताः ॥
 एवं यः साधयेद्भैष्यः सूतिकां वातसंज्ञिताम् ॥
 वैद्यो मानांश्च भागांश्च सोऽत्यर्थं मानमर्हति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्र-
 रोगस्थाने सूतिका नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशं सूर्याग्निसमवर्चसम् ॥
 रोमपादो महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 दन्तरोगाः कतिविधा नागानां संप्रकीर्तिताः ॥
 समुत्थानं च किं तेषां विज्ञायन्ते कथं च ते ॥
 कीदृशस्तु भवेत्साध्यस्त्वसाध्यश्चापि कीदृशः ॥
 एतन्भे द्वाहिः शृष्टस्तु पालकाप्यस्ततोऽध्यायि ॥
 प्राप्नुयाद्द्रवपोर्दोषांश्चतुर्भिः कारणैर्नृप ॥
 दोषतो जरयोत्पातादागन्तुश्चेति कीर्त्यते ॥
 एवं चतुर्विधो दोषो दन्तानां परिकीर्तितः ।
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि सर्वसामान्यलक्षणम् ॥
 श्यावत्वं झुनता चैव लक्ष्यते दन्तवेष्योः ।
 दन्तयोश्चैव वैवर्ण्यमत्यर्थमुपलक्षयेत् ॥

* धनुरानागमभ्यग्नौ नैव पाठः कपुस्तके ॥

१ क. प्रतीये पा० । ग. प्रतीये पात्रये० ।

बहुशो यो विधमति दन्तवेष्टौ मतङ्गजः ।
 मक्षिकाभिः परिवृतो मध्वक्तमिव भाजनम् ॥
 परिवर्पति चात्पर्यं पांशुना विकिरस्यपि ।
 अङ्गुल्या घट्टपेक्षापि तं विद्यादन्तरोणिम् ॥
 यदा कपायत्तिकानि भोजनानि निपेवते ।
 शुष्कं वा यवसं भुङ्क्ते रूक्षं वा भोजनं तथा ॥
 एभिर्निमित्तैर्नागस्य वायुः कोष्ठे प्रकुप्यति ।
 † न ताः प्रकुपितो वायुर्धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 धमनीप्रतिपन्नस्तु दन्तमूले निपेवते ।
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजापते ॥
 संप्रदुष्टः खरं वेष्टे श्वपथुं जनयेत्ततः ।
 चस्तमूत्रप्रसङ्गश्च कृष्णस्रावः सफेनिलः ॥
 इत्येतद्भातदुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ पित्तेन दुष्टस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥
 योऽत्पर्यं कटुकाम्लानि लवणानि निपेवते ।
 तैलप्रापाणि सततमुष्णानि च महीपते ॥
 यवसाशनया(पा)नानां विरुद्धानां च सेवनात् †
 एभिर्निमित्तैर्नागस्य प्रायः पित्तं प्रकुप्यति ॥
 तच्च प्रकुपितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ।
 धमनीप्रतिपन्नं च दन्तमूले निपेवते ॥
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजापते ।
 (*वेष्टौ च परिदह्येते श्वयधुश्चात्र जायते ॥
 अथ कुणपगन्धं च स्रावमाश्च विमुञ्चति ।
 हरितः पीतो रक्तो वा वर्णतश्चोपलक्ष्यते ॥
 न सेवन्ति च तं छेदमत्पर्यं मक्षिका वृष ।
 इति पित्तप्रदुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कफदुष्टस्य लक्षणम् ।
 यदा मधुरभूयिष्ठमाहारमुपसेवते ॥

† 'ततः' इति भवेत् । * घनुराकारमध्यस्थो नेत्र पाठः कपुस्तके ।

१ क. °मूलप्रसङ्गश्च कृष्णस्रावः कफोऽनि° । २ क. संप्रवक्ष्यते । ३ क. °नानि वि° ।

शीतलं च विशेषेण तथा च लवणं त्रय ।
 तस्य श्लेष्मा प्रकुपितो धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 धमनीः प्रतिपन्नस्तु दन्तमूले निपेवते ।
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजायते ॥
 दन्तवेष्टी च लक्ष्येते) (*श्लेष्मणो लक्षणान्तरम् ।)
 श्लेष्मणश्च प्रदुष्टस्य दन्तरोगस्य लक्षणम् ॥
 सर्वैरेव प्रकुपितैर्दोषैः सामान्यलक्षणैः ।
 श्वयधुस्त्रावगन्धादि संनिपातस्य लक्षणम् ॥
 यदा रोगान्वितं रक्तं दन्तमूलेन[†] (?) विद्यते ।
 विदह्यमानं तद्रक्तं ततो दोषाप कल्पते ॥
 दन्तरोगाः प्रजायन्ते नानादोषसमुद्भवाः ।
 दन्तिनां दन्तमूलेषु बहुव्याकुललक्षणाः ॥
 इत्येते दोषजाः प्रोक्ता दन्तरोगाः पृथग्विधाः ।

जरया दन्तरोगस्तु वयोज्ञाने प्रवक्ष्यते ॥
 न दोषान्नाभिघाताद्वा यदा दन्तो विनिःसृतः ।
 निःसृते लक्ष्यते सद्यः पूयं शोणितमेव वा ॥
 कुणपं विस्रगन्धं च दुर्गन्धं वा यदा तदा ।
 तमौत्पातिकमित्पाहुराचार्याः शास्त्रकोविदाः ॥
 दक्षिणे त्वध दन्ते च प्रथमं दृश्यते यदा ।
 तदा व्याधिकरो राज्ञः स्रावो योक्तुर्भवावहः ॥
 स्रवणं पतनं चापि दन्तस्य सहसा यदि ।
 दैवोत्पातकृतं त्वेतदसाध्यमिति कीर्त्यते ॥
 स नागः[†] श्वमिच्छद्भिः स्वदेशस्य त्रपस्य च ।
 स्वराष्ट्रात्परराष्ट्रं तु मस्याप्यः स्याद्विचक्षणैः ॥
 इत्युत्पातकृतस्पोक्तं दन्तरोगस्य लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भागन्तोरपि लक्षणम् ॥
 पतनाच्चलनाद्वाऽपि समरे प्रहतस्य च ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः सपुस्तके । † 'विदह्यते, विपद्यते' इति वा
 भवेत् । † शिव इति भवेत् ।

वृक्षवेश्माभिघाताद्वा वसुधां निग्नतस्तथा ।
 नियुध्यमानस्य कैरेधन्धैर्वा विविधैस्तथा ॥
 नांगस्य कारणैरेभिर्विपाणमुपहन्यते ।
 जर्जरत्वमवाप्नोति भज्यते वा पतत्यपि ॥
 कल्पान्ते मथ्यते वाऽपि दाल्यते पाठ्यतेऽपि वा ।
 नास्त्युत्पातकृतो दोषो यदन्तपतनं भवेत् ॥
 इत्यागन्तोः समाख्यातं दन्तरोगस्य लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यस्य लक्षणम् ॥
 भग्नेशेषस्थितं पाप्यं दन्तवेष्टव्यपाश्रयम् ।
 वेष्टोपरिष्ठाद्यद्भ्रमसाध्यमपि निर्दिशेत् ॥
 कैरिण्या सह निस्तीर्णं व्रणकर्मविधिः स्मृतः ।
 संवत्सरोपितो व्याधिः स याप्यो यो न सिध्यति ॥
 स पदा वर्धते दन्तो विवर्णस्य च दृश्यते ।
 एवं साध्यमिति श्रूयादसाध्यः संभ्रवक्ष्यते ॥
 पस्पां तु क्रमणो वेष्टी भक्षयन्ति तदुद्भवाः ।
 वेष्टः संम्लायते चैव विवर्णश्चोपलक्ष्यते ॥
 †करीयांश्चोपघातेन स्त्रावः पूतिः प्रवर्तते ।
 न च सिद्धिमवाप्नोति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥
 पाप्यं च पापयेदन्तमसाध्यं च विवर्जयेत् ।
 साध्यं च साध्ययेद्द्वैधः शास्त्रोद्दिष्टेन कर्मणा ॥
 दशाङ्गुला गतिर्था तु भैषज्यं तत्र कारयेत् ।
 ऊर्ध्वं दशभ्योऽङ्गुलेभ्यो भैषज्यं न प्रशस्यते ॥
 सर्पिःप्रक्षालनं कार्पं दन्ते सद्यःक्षते वृषः ।
 दन्तरोगस्य शान्त्यर्थमारोम्पायैव दन्तिनाम् ॥
 कटुकानि कषायानि तिक्तानि च समाहरेत् ।
 त्वयपत्रफलमूलानि क्षोदयित्वा विपाचयेत् ॥
 तेन प्रक्षालयेद्द्वेष्टी क्षारैर्वा विविधैस्तथा ।

†'करीण्या' इति भवेत् ।

१ क. युध्यमानस्य । २ क. करिभिर्विधैः । ३ क. ०धैरपि ॥ ना० । ४ क.
 न चास्य । ५ ट. करीया । ६ क. ०प्रचक्षते ।

प्रसन्नया वा प्रक्षाल्यौ हस्तिमूत्रेण वा पुनः ॥
 तिलसर्पपकलेन वातकेऽभ्यञ्जनं हितम् ।
 नस्त(स्य)कर्म च कर्तव्यं त्रिवृतेन भिषग्जिता ।
 पटोलं चन्दनं मूर्वा गोलोमी कटुरोहिणी ॥
 पाठया सह तुल्यानि गवां मूत्रेण पेययेत् ।
 एतैस्तैलं विषकं तु नस्याभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
 पैत्तिके दन्तरोगे तु ..... ।
 ..... ॥

कफकृतदन्तरोगचिकित्सा (?)

श्वेता कुष्ठं हरिद्रा च विभीतकफलानि च ॥
 तथा दारुहरिद्रां च हरीतक्याः फलानि च ।
 साम्बद्या च मही धात्री भल्लातकफलानि च ॥
 रोहिष्यतिविषा चैव वचा हैमवती तथा ।
 अजामूत्रेण पिष्टैस्तु तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥
 नस्याभ्यञ्जनयोगेन प्रशस्तं सुकृतं भवेत् ॥
 नक्तमालयास्तु तैलं तु हितं वै सांनिपातिके ।
 अथवा कुष्ठसंपुक्तं तगरेण हरिद्रया ॥
 सुवहाकटुरोहिण्या तेजोवत्पास्तथैव च ।
 मुस्तया हिङ्गुना चैव तैलं सम्यग्विपाचयेत् ॥
 दन्तरोगेषु सर्वेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ।
 वेष्ट्यैर्भ्रक्षणे नित्यं नागस्य मनुजाधिप ।
 पिप्पलीगृह्णवेरेण मरिचैर्मुस्तकेन च ॥
 आढकीबीजसंपुक्तं वृश्चिकाल्यास्तथैव च ।
 तथा फटुकरोहिण्या तेजोवत्पां तथैव च ॥
 तैलं सहातिरिपया भिषक्सम्पग्विपाचयेत् ।
 एतदभ्यञ्जने नस्ये प्रशस्तं दन्तरोगिणाम् ॥
 पारापतं च भव्यं च बोरं च सपहूपकम् ।
 तथा पटोलं सक्षीद्रं तैलेन सह पाचयेत् ॥
 ज्ञात्वा दग्धमनामं च ततस्तदवतारयेत् ।
 तैलेन येन श्रवणस्रोतसोरनुपेव(च)नम् ॥

तेनास्य स्रोतस्रोः शुद्धिः संधानं दन्तपोस्तथा ।
 रोचना त्रिफला रोधं तथा सर्जरसो वृष ॥
 समङ्गां गौरिकं पञ्च धातकीपुष्पमेव च ।
 सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेतैर्भवेद्वेष्टानुसारणम् ॥
 सर्वेषां दन्तरोगाणामिदं शोधनरोपणम् ।
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाप्रियङ्गुमधुकं तथा ॥
 क्षौद्रं सलोधं सर्पिश्च हितं वेष्टप्रलेपनम् ।
 वचासर्पपलोधं च लथुनं च फणिज्जकम् ।
 विडङ्गं निम्बपत्राणि हरिद्राद्वयमेव च ॥
 करञ्जबीजेन्द्रपवाः पिप्पली मरिचानि च ।
 गोविपाणी वले पञ्च (?)..... ॥
 ....स्क .....शेनि(?)समानि तु ।
 दिङ्गुना सह युक्तानि धूपोऽपं दन्तरोगिणाम् ॥
 समस्तैरसमस्तैर्वा द्रव्यैरेतैर्हितो भवेत् ।
 ग्रणावस्था विशेषेण ग्रणनेत्राणि कारयेत् ॥
 सूक्ष्माणि ताम्रलोहेन तथैपर्णी च पाथिव ।
 जरद्रवकृतो वस्तिः प्रशस्तो ग्रणशोधने ॥
 वप्राच्च परिरक्षेत्तं करिणां ये तथाऽध्वनि ।
 दन्तानां रक्षणार्थाय प्रतिमोकांश्च कारयेत् ॥
 वद्ध्वा वायसपक्षैर्वा स्फटिताञ्जर्जरांस्तथा ।
 शिरोविरेचनेर्धूपैर्नस्पकर्मभिरेव च ॥
 प्रक्षालनेश्च सततं दन्तरोगं प्रशाम्पति ।
 भतः परं प्रवक्ष्यामि दन्तपातविधिं वृष ॥
 पातयोग्यं विदित्वा तु गजदन्तं प्रपातयेत् ।
 कृष्णलोहेन शुद्धेन शलाकां कारयेत्ततः ॥
 अपूर्वां खदिरादीनां शलाका च विधीयते ।
 तां शलाकां ततस्तस्य निक्षिपेदनुकल्पयेत् ॥
 सहसा पात्यमाने तु दोषाः स्युर्वहवो वृष ।
 तावद्विनिक्षिपेद्वीमान्पावच्छूलपत्वमागतः ॥
 सर्वश्च क्षुभिते दन्ते ततो लग्नां विचक्षणः ।
 दन्तमये च विद्यात्तु शलाकां सुदृढां ततः ॥

गुवां समासलां^१ समालव्यं(?) गमयेद्भुतम् ॥

पदि वा तेन योगेन न पतेद्वै तदा नृप ।

प्रतिवेष्टमवाकृष्य नलेनमवगाहयेत्(?) ।

द्विव्रणीपक्रियाभिस्तु ततो व्रणमुपाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
दन्तरोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्योऽङ्गराजेन पृष्टः प्रोवाच हस्तिनाम् ।

चेतोभ्रंशसमुत्थानं लिङ्गभैषज्यसंयुतम् ॥ १ ॥

मत्तमातङ्गगन्धात्तु स्वप्ने वा रौद्रदर्शनात् ॥

मध्रश्रोत्राहिभयतः सर्वस्मादेव शङ्कते ॥ २ ॥

महाध्वगमनात्स्नेहपानात्संक्रेशतस्तथा ॥

आहारतिक्तकटुकैस्तदा कुप्यति मारुतः ॥ ३ ॥

दोषश्रेद्धपवायुश्च सहसा त्रासयेद्भ्रजम् ॥

पतेच्च चिच्छन्नशाखा च कम्पते च मुहुर्मुहुः ॥ ४ ॥

पुरीषं बहुभीतस्तु मुञ्चते संनिपीदति ॥

लाला प्रस्पन्दते चास्य वस्तगन्धश्च जायते ॥ ५ ॥

गुरुगात्रस्तथा स्तब्धः स्रस्तकर्णशिशरोधरः ॥

कुरुते संतवष्टापि मूत्रमस्तसविज्जलम्(?) ॥ ६ ॥

समस्तलिङ्गो यो नागो दशाहात्र निवर्तते ॥

न्यूनलिङ्गास्तु ये नागास्तेषां कार्पं चिकित्सितम् ॥ ७ ॥

चेतसो भ्रंशनाद्यापि चेतोभ्रंशं ततः परम् ॥

सर्वसेफोऽत्र कर्तव्यः पुराणेनैव सापेया ॥ ८ ॥

अञ्जनस्वेदधूपश्च रात्रिभिन्नवदाचरेत् ॥

वामदेवं(व्यं) ततः साम स्वहस्तपरिवर्तनम् ॥ ९ ॥

फारयेत यथान्यापं ततः संपद्यते मृही ॥

मनोरमं प्रदातव्यं भोजनं सार्वकामिकम् ॥ १० ॥

वृत्पवादित्रगीतानि कारयेच्च गजाग्रतः ॥
 सनसस्त्वविरोधेन यथेष्टं यवसोदकम् ॥ ११ ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं मधुना सह संयुतम् ॥
 दद्यात्कुक्कुटबर्हिभ्यां संस्तुतं पानभोजनम् ॥
 एवं स सुखी भवति निरावाधश्च जायते ॥ १२ ॥ १६३६ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 चेतोभ्रंशो नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्यं मुनिश्रेष्ठमङ्गराजोऽब्रवीदिदम् ।
 संग्रहे यस्त्वया लुप्तो भगवन्संप्रकीर्तितः ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।-
 भाराक्रान्ताध्वगमनादत्यर्थे मुरसाऽपि च ॥
 प्राकारस्तम्भपरिघप्रतिनागादिमर्दनात् ।
 अधिकस्तम्भहार्यैश्च महापङ्काश्रयेण च ॥
 लुप्यते सर्वगान्नेषु तेन लुप्तः प्रकीर्तितः ।
 लुप्तः सर्वेषु चाङ्गेषु स्तम्भः सोऽप्यस्य जायते ॥
 सप्तत्वक्शूनसर्वाङ्गोऽतिरुषि(?)नातिजीवति ।
 शोणितं च तथा स्वेभ्यः प्रस्रवेच्चास्य भेषजम् ॥
 अभ्यज्य सर्पिणा कल्कैः क्षारिणां संप्लेषयेत् ।
 सर्पिः क्षीरप्रपानं च सर्पिषैव च भोजनम् ॥
 कुवल्लं पल्लवं हृद्योमक्षुर्यवसमोदनम् ।
 शस्तमेतेन विधिना तेष्वेव च पचेत्ततः ॥
 त्रैवृतेन मुसिद्धेन तस्याभ्यङ्गं च वातहृत् ।
 अच्छपानं च तेनैव वस्तिकर्षं च कारयेत् ॥
 ततः स्नेहावसाने तु यथोक्तं वृंहणं तथा ।

सप्त श्लोकः—

लुप्तो राजन्यथा पक्षी तथा नागः प्रणश्यति ॥

..... *धात्पित्तस्तपजेदसून् ।

..... ॥

..... *वारणानां महामुने ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

अनङ्गनाशाय हरत्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजस्य ।

समापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयादितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥

स विष्णुहुंकारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः ।

स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयेदोपरसादिधातून् ॥

विष्णुमूत्रशुक्रानिलनिग्रहेण अत्यम्बुपानाशनसेवनाच्च ।

श्रमाभिघातादुपतापनाच्च वायुः प्रकुप्याऽऽशु करोति शूलम् ॥

हृत्पार्श्वपृष्ठोदरकट्युपस्ये करोति पीडां विविधां सुगुर्वीम् ।

यदा सपित्तः कुपितो वायुः स प्रतिपद्यते ।

तदा मूर्छा भ्रमस्तृष्णा ग्रासद्वेषो विवर्णता ॥

दाहकम्पो म्रपतनं क्रोधस्तस्याधिको भवेत् ।

सकफः कुपितो वायुः करोत्युन्मार्गस्तथा ॥

आमाशपस्थः कुरुतेऽतः शूलं गाढवेदनः ।

मुहुर्निपादनं स्तम्भमक्ष्णोः साश्रु विचेष्टितम् ॥

क्रोधं यवसविद्वेषमिति लिङ्गान्पतः क्रियाः ।

घृताम्पङ्गः सपित्ते स्याद्याश्च पित्तानिलक्रियाः ॥

सकफेऽपि निवातस्थं कोष्णतैलनिषेचनम् ।

† स्वेदपेत्स्नानपाने च मुहुपादुष्णोदकं तथा ॥

अविरुद्धां च कुर्वीत सर्वां वातकफक्रियाम् ।

धूपयेत्सर्वगन्धांघैराज्यगोशकृताऽपि वा ॥

इङ्गुदेधृतसंपुक्तैर्वातकैर्वा घृतकुवैः ।

शूलद्वये च सामान्यो वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥

हरिद्रे हिङ्गुवृहती विडङ्गं पारिभद्रकम् ।

देवदावंश्वगन्धां च सरलेन्द्रपवानपि ॥

* इतः पूर्वं कपुलके' इति मुद्रिचिह्नम्, मपुलके 'अथ त्रिविध्यकमग्नि' इति दृश्यते । तथाचास्मिन्गुलाभ्याये प्रारम्भश्लोकीनता, पूर्वस्मिन्गुलाभ्याये समाप्तिश्लोकादिहीनताऽवसीयते ॥ † 'स्वेदने' इति स्थानम् ।

१ स. शूलम् । २ क. ०वेदितम् । ३ क. ०न्यायः साज्य० ।

क्षुन्नः(ष्णः) प्रातः प्रदातव्यः पिण्डगूलद्वये हितः ।

पिण्डोऽन्यो गुह्यशुण्ठीभ्यां शुण्ठीकल्कस्तथाऽञ्जनम् ॥

तत्र श्लोकः—

एवं हि प्रवरभिषक्प्रयुक्तयोगैर्निःशेषं व्यपनय मृत्युकल्पगूलम् ।

आनाहेषु.....विहितप्रतिपान.....पानादिक्रमविहितश्च भक्तयोगः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
गूलद्वयं नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिः श्रीमान्पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

संग्रहे ये त्वयोदिष्टाश्चत्वारः शारदा विभो ॥

तेषां तत्त्वेन निर्देशं भगवन्वक्तुमर्हसि ।

ततोऽङ्गचोदितः प्राह पालकाप्यो महातपाः ॥

अव्यामे पानमार्गादिष्वसामर्थ्यं क्रियासु यत् ।

बले सैत्यप्यसति वा तद्योगाच्छारदाः स्मृताः ॥

चत्वारस्ते च तत्राऽऽदौ वक्ष्यते स्थूलशारदः ।

विहारहारसंपत्त्या पुष्टौ वर्षं स्थितः सुखी ॥

अव्यायामोऽलसोऽत्यथंमक्षमः सर्वकर्मणाम् ।

महानिद्रः समुच्छ्वासी हृद्यजठरमूत्रता (?) ॥

मेदुरः समिरुजघात्तामा (?) रोगास्पदं भवेत् ।

.....श्लेष्मा.....द्विद्विचिदुष्णमिपोऽपि च ॥

प्राप्तेर्(ष्ण)रोचकः प्रापस्तस्येयं वक्ष्यते क्रिया ।

प्रातर्वीथ्यां विपाहोऽसौ पूर्वनीचैर्मतेन तु ॥

दिने दिने क्रमं लब्ध्वा ततो गुह्याद्रतान्तरे ।

जवनैः पञ्चभिरथो सप्त वाहानि पापयेत् ॥

सुरां सपञ्चलवर्णां पदङ्गां तदनन्तरम् ।

सिद्धं वृषामिकैरण्डैः सर्पिणा पष्टिकोदनम् ॥

मुद्गपूषेण संभोज्यस्तमेवानुपिबेचतः ।

कपायतिककटुकान्दद्याच्च कवळानपि ॥

तेजोवतीं त्रिकटुकं हरिद्रे लशुनं वचा ।
 क्षुण्णाः सक्षौद्रकवला देया स्थैर्याग्निवर्धनाः ॥
 तैलपानप्रयोगाद्वा गजः प्रकृतिमाप्नुयात् ॥
 इति स्थूलशारदः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पैत्तिकं कृशशारदम् ।
 यस्य संवत्सरोत्पष्टकर्मणः पित्तवर्धनैः ॥
 बलक्षयकृताहारैर्विषमै रूक्षसेवितैः ।
 शालीभूतस्य चाभाव्यदाहार (?) वातवस्तुषु ॥
 एभिः प्रकुपितं पित्तं जनयेत्कृशशारदम् ।
 ततः कृशोऽलसश्छायाकाङ्क्षी प्रद्वेष्टि चाऽऽतपम् ।
 इच्छेद्यः स्निग्धमधुरमनुपानं तृणाशनम् ॥
 पूर्ववत्कर्म चास्यापि कार्यं व्यापामिकं शनैः ।
 भोजनं चैव शालीनां प्रातः सघृतशर्करम् ॥
 तस्यानुपाने(नं) मृद्धीकाशर्करामधुकैः स्मृतम् ।
 सर्पिः क्षीरं प्रयुञ्जीत पानं चाप्यंथ शक्तितः ॥
 पित्तघ्ना वृंहणीपास्तु क्रियाः सर्वाश्च कारयेत् ।
 इति कृशशारदः ॥

वक्ष्यते वातिकस्त्वेकः प्राकृतो नाम शारदः ।
 अव्यापामस्य पण्मासान्विधास्त्रैहिविर्वाजितम् ॥
 मृणमेवाश्रितः शृद्धं विरोधाच्चापि सात्म्पतः ।
 कुर्याद्विप्रतिपन्नः सन्वायुः प्राकृतशारदम् ॥
 ततस्तु कृच्छ्रविण्मूत्रो मन्दग्रासोऽलसो गजः ।
 भवसीदन्ति वीर्येण क्रिया तस्यापि पूर्ववत् ॥
 भोजनं स्निग्धमधुरमम्लं सलवणं हितम् ।
 सुरां सपञ्चलवर्णां पदङ्गं चापि पापयेत् ॥
 तैलमांससमायुक्तैर्लशुनैर्वृंहयेद्य तम् ।
 पचेवं च्युस्तिरो न स्याद्भस्तिकर्म च संस्मृतम् ॥

(इति) प्राकृतशारदः ।

चतुर्थोऽतः परं राजञ्ज्ञेयो लोहितशारदः ।
 आदाराचारस्रासनः पण्मासोत्पष्टकर्मणः ॥

कटुकाम्ललवणभोजनाद्रक्तशारदः ।
 मन्दप्राप्तोऽलसोत्तृष्टभ्रमत्रासानुरो भवेत् ॥
 शतधीतघृताभ्यक्ते पौत्तिकस्य विधिः स्मृतः ।
 स्वर्जूरवदरद्राक्षाशर्करालाजसक्तुकैः ॥
 स्वञ्जावतोपे मथितैः स्रष्टाग्रं पानमुत्तमम् ।
 (इति) लोहितशारदः ॥

शारदान्तवपसे विशारदः कुञ्जरान(?)चतुरश्वतुरोऽपि ।
 कर्मसु क्रमविवर्धितयोगात्स भियग्वरं एव ..... ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 शारदो नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

* भ्रगवान्रोमपादेन राज्ञा संचोदितः पुनः ।
 नागा नाश्रन्ति ग्रासि(?) ज्वरश्चास्योपजायते ॥
 एवं दष्टस्य विज्ञानं चिकित्सितमतः परम् ।
 हृदे निर्वाप्य मातङ्गं सर्पिणा परिपेचयेत् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचश्चैव पयसा सह पेययेत् ।
 † सशर्करां समृद्धीकां क्षीरपानं प्रशस्यते ॥
 हरिद्रे वेणुपत्राणि कुष्ठं नलदसारिवे ।
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि सर्पिणा सह संसृजेत् ॥
 ततः स्तम्भगतं नागं समन्तादनुलेपयेत् ।
 तेन सौख्यमवाप्नोति वेदना चोपशाम्यति ॥
 आहारं मधुरमायं सर्वमस्मै प्रदापयेत् ।
 तेनासौ सुखमाप्नोति वेदना चोपशाम्यति ।
 तथा मरस्यण्डिकायुक्तं यवसं च प्रेदीयते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मधुमक्षिकादष्टौ नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

* इतः प्राक्तनः प्रश्नग्रन्थो नोपलभ्यतेऽतन्मुद्रित इति प्रतिभाति । † 'सशर्करं
 समृद्धीकम्' इति पाठे न दोषः ॥

१ ख. स्वजाव° । २ क. °रपूज्यः । ३ क. भवांश्च रोम° । ४ क. प्रदापयेत् ।

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ खलु रोमपादोऽङ्गाधिपतिरष्टच्छत्—‘भगवन्पालकाप्य, कथमिदानी-
मपि नागानां छवीदोषा नानाविधसंस्थाना भवन्ति । तत्र साध्याः के, किं च
तेषां चिकित्सितं निदानं वा भवति, एतत्सर्वं विस्तरेण ममाऽऽख्यातुमर्हसि’ इति ॥

एवं षष्टः पालकाप्य उवाच—इह खलु भो हस्तिनामेकादश छवीदोषा
भवन्ति । तद्यथा—विसर्पिकी, मण्डली, दद्रुकी, महादद्रुकी, जातसूका, पिटका,
फुल्लिका, उद्रण्डिका, विचर्चिका, नृणपुष्पी, किलासी च; इत्येवमेकादश छवी-
दोषा एकादशनामानो नानाविधलिङ्गसंस्थाना भवन्ति । अतः परमुत्पत्तिमनु-
व्याख्यास्यामः । तद्यथा—अनिलपित्तकफशोणितान्येकैकशो युगपद्वा कोषा-
दुदीर्णानि छवीमनुसृत्य रोगाननेकलिङ्गानुत्पादयन्ति ॥

तत्राऽऽदौ विसर्पिकी नाम वातशोणितात्मको व्याधिर्पस्माद्विसर्पति तस्मा-
द्विसर्पिकी । अस्योपक्रमः पुण्डरीकपाकले व्याख्यातोऽस्माभिः ॥

अथ द्वितीयश्छवीदोषो(पो) मण्डली पृथक्पृथक्पण्डलानि श्वेतानि रक्ता-
भासानि कपिलानि भस्माभासानि लक्ष्यन्ते । एतानि कफशोणितसंसर्गतश्छ-
विमाश्रित्य जातानि साध्यानि भवन्ति । तस्योपक्रमः—क्षारलेपनाभ्यञ्जने-
द्विव्रणीपोपचारश्चेति ॥

*पिटकाभिर्वृतायां छवी मस्तब्धाः (†सर्वतः पिटिकाश्छवीमाश्रित्य भवन्ति ।)
एष श्लेष्मपित्तसंसर्गाद्विकारः । तस्योपक्रमः—द्विव्रणीपोक्त एवानुष्ठेपो
भवति ॥

अतः परं फुल्लिका नाथ । तेन सर्वतश्छविः पुष्पिता पाण्डुरा पु(प)रुषा
भवन्ति । स वातपित्तकश्छवीदोषः श्लेष्मशोणितक्षयाद्भवति । तस्योपक्रमः—
स्निग्धैर्बृहणीपैर्भक्ष्यभोज्यस्नेहपानादिभिरनुष्ठेप इति ॥

अयोद्रण्डिकारूपः स्याच्छवीदोषो यत्र सर्वतश्छवी दद्रुभिर्व्याप्ता भवति ।
स कफकोषाद्विकारः संभवति । तस्योपक्रमः—शैलेनैवाभ्यङ्गस्वेदसूक्ष्मद्रव्यका-
थैस्तूपदिशपते, इति ॥

विचर्चिकाछवीदोषेऽप्यथ शूनारूपवेदना विवर्णा मस्तब्धा च छविर्भवति ।
कफपित्तकृषाराद्विकारोऽयं भवति । तस्योपक्रमः—पथ्याव्याधि समानैरभ्यङ्गैरी-

* इतः प्राक्तनाः ‘दद्रुकी, महादद्रुकी, जातसूका’ इत्येते त्रयश्छवीदोषागु-
दिताः पुरुषद्वयेऽपि नोपलभ्यन्ते । + घनुराकारमध्यस्थः पादो भ्रष्टः कपुलकात् ॥

१ क. °ण समा° । २ क. जातसूकी । ३ क. °मासृज्य जा° । ४ क. °मासृज्य ।

पथैः शीतैः सौम्यैश्च लेपनैरनुष्ठेयो भवति । तथाविधं च पानं भोजनं परिकल्पयेत् ॥

नृणपुष्पी नाम यया—नृणमस्ति श्वेतशिरा नाम । तस्याग्रे श्वेतमुपलभ्यते पुष्पम् । तत्पुष्पाकृतिसमस्थानैर्मण्डलैः सर्वतश्छविः पुष्पिता भवति । स 'नृणपुष्पी' इत्यभिधीयते । स चातकफरुधिर..... । तस्योपक्रमः—तिक्तौषधैस्तेलमनुपंक्रमभ्यङ्गपानान्यम(न्युप)हरेत् ॥

किलासी नाम पित्तकफसमानि कैलासानि श्वेतानि कपिलानि कृष्णावभासानि वा लक्ष्यन्ते । तानि संनिपातेन पृथक्पृथक्मण्डलानि संभवन्त्यसाध्यानि । पुनः कस्पचिद्रुर्भदोषैर्गोस्यस्यैवोपजायन्ते । एष च विवर्जनीयः । तत्र श्लोकौ—

कुशलो मतिमान्वैद्यो दृष्टकर्मा विशारदः ॥

ऊहापोहविधिज्ञस्तु शस्त्रकर्मविचक्षणः ॥

यथोक्तान्येवमेतानि कुष्ठानि विविधान्यपि ॥

यः साधयति पूजां स पार्थिवात्प्राप्तुमर्हति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
छवीदोषो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अथ पट्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ज्वलनादित्यसंकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पालकाप्यं तु नृपतिः पप्रच्छासौ महापशाः ॥ १ ॥

मृत्पवः पञ्चदश च गजानां चरतां वने ॥

न ते भगवता प्रोक्ता ग्राम्याणां बहुरोगिता ॥ २ ॥

अत्र मे संशयस्तीव्रो भगवन्समुपस्थितः ॥

तदशेषेण भगवन्व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ३ ॥

किमर्थं भक्षयित्वा तु मृत्तिकास्तु बहूरपि ॥

वारणा वह्निसंपन्ना राजन्वनविचारिणः ॥ ४ ॥

भवन्ति बलसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥

दृढसर्वेन्द्रिया हृष्टाः कामवन्तो मनस्विनः ॥ ५ ॥

न च ॥रोगा नियच्छन्ति विधा लवणवर्जिताः ॥
 त एव ग्राममानीता भक्षयन्ति यदा मृदम् ॥ ६ ॥
 तदा रोगान्नियच्छन्ति किमर्थमिह दारुणान् ॥
 आसद्वेषं तथा गुल्मं वेपथुं सगलग्रहम् ॥ ७ ॥
 आनाहमथ हृद्रोगं चरणस्तम्भमेव च ॥
 तथाऽतीसारमध्यन्मे(?) लभन्ते पूतिगन्धिताम् ॥ ८ ॥
 मूर्च्छादींश्चापरान् रोगाल्लभन्ते विविधात्मकान् ॥
 भक्तं च पवसं चैव तेन चैषां विकारवत् ॥ ९ ॥
 एतदिच्छामि निखिलं वेदितुं भिषजां वर ॥
 सनिदानं समुत्थानं तथैव सचिकित्सितम् ॥ १० ॥
 ततोऽब्रवीत्तत्त्वदृष्टिः पालकाप्यो महापशाः ॥
 प्रश्रविज्ञानसंपन्नो रोमपादाय पृच्छते ॥ ११ ॥
 कपापकटुतिक्तोम्ला मधुरो लवणस्तथा ॥
 यथा देशविभागेन यद्रसानुगता मही ॥ १२ ॥
 कृष्णा वाऽप्यथवा श्वेता पाण्डुराऽप्यथवोपरा ॥
 क्षितेरत्राभिनिर्दिष्टाः शास्त्रतो वर्णजातयः ॥ १३ ॥
 कृष्णा कषायमधुरा सा वै म्लिग्धा च मेदिनी ॥
 पाण्डुः कपापकटुका रूक्षानिलविवर्धिनी ॥ १४ ॥
 श्लेष्मला च सतिक्ता च किञ्चिच्चैव विदहते ॥
 तथोपरा सलवणा न गजानां च सा हिता ॥ १५ ॥
 इत्येता वर्णतथैव रसतथैव भूमिषु ॥
 कीर्तिता वक्ष्यते तत्र त्वन्ययोगेन लक्षणम् ॥ १६ ॥
 गुर्वी भिन्नपुरीषा च दुर्जरांश्च विपादिनी ॥
 मृत्तिका वारणगता पच्यतेऽनिलवर्धिनी ॥ १७ ॥
 ध्यानं स्तम्भस्त्वतीसारो दौर्बल्यं पेरिकर्तिका(?) ॥
 मन्दग्रासस्तथाऽऽलस्यं मृत्तिकाजीर्णलक्षणम् ॥ १८ ॥
 अत ऊर्ध्वं तु वक्ष्यामि हेतुं तु मनुजाधिप ॥
 वन्या येन क्षितिं भुक्त्वा न भवन्ति विकारिणः ॥ १९ ॥

॥ 'रोगान्' इति स्यात् ॥

१ क. °कान्मल° । २ स. °रत्ना विनि° । ३ क. °रा च विपादि° ।
 ४ क. °तेऽनल° । ५ क. वारिकर्तिकाः ।

रूसैः कपायैः कटुकैस्तृणद्रुमसमुद्रवैः ॥
 रसेर्नानाविधैर्नागाः पुष्यन्ति सततं वने ॥ २० ॥
 तेषां तेनोपयोगेन ग्रहणी दारुणा भवेत् ॥
 ज्ञेरपन्ति महीं भुक्त्वा वारणा भृशदारुणम् ॥ २१ ॥
 इत्येष हेतुः प्रथमो वारणानां प्रकीर्तितः ॥
 इत्यन्येऽपि तु दृश्यन्ते हेतवो मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 वन्या येन क्षितिं भुक्त्वा न भवन्ति विकारिणः ॥
 बलं नास्ति* सर्वगात्रः महृष्टेन्द्रियमानसः ॥ २३ ॥
 पदा संपुज्यते नागो मुदितो जातकामया ॥
 संप्रयोगगतं तत्र गर्भं यद्भ्राति धेनुका ॥ २४ ॥
 तस्यां संजातगर्भायां दौर्हृदं नाम जायते ॥
 स द्वितीये तृतीये वा मासे संजायते भृशम् ॥ २५ ॥
 तेन चाऽऽर्ता गजवशा मृत्तिकापुपसेवते ॥
 तस्या हृदयसंबद्धा नाभ्यां नाडी प्रतिष्ठिता ॥ २६ ॥
 सिरा रसवहा राजन्स गर्भः पुष्यते यया ॥
 प्रसूते धेनुका काले हस्तिर्ना यदि वा गजम् ॥ २७ ॥
 मातुर्दौर्हृदजातं तु मृदंशमनुवर्तते ॥
 स पयोमृत्तिकाहारो मृदुपल्लवभोजनम् ॥ २८ ॥
 वने चरति संहृष्टः समाः पञ्च मतङ्गजः ॥
 स गजः पञ्चमे वर्षे क्षीरादेव निवर्तते ॥ २९ ॥
 सुव्यक्तदन्तः स भवे (?) भवत्यतिविचोष्टितः ॥
 ततः क्षीरादपावृत्तो वृक्षभङ्गं निपेवते ॥ ३० ॥
 विविधं पल्लवं चैव चित्राणि यवसानि च ॥
 ते पुनः पांशुवातेन तथा वप्रादिमर्दनैः ॥ ३१ ॥
 क्षुधिता वारणा राजन्भक्षयन्ति मृदं सदा ॥
 पक्षसस्ये तथा काले गर्भात्प्रभृति मृत्तिका ॥ ३२ ॥
 वियोगाच्चात्रपानस्य विकाराय प्रकल्पते ॥
 इत्येते हेतवः प्रोक्ता बहवो वनचारिणाम् ॥ ३३ ॥

* अत्र कदाचिन्किचिद्भ्रुष्टमितिव प्रतिभाति ।

क्षितिमाहारयन्तोऽपि ये भवन्ति निरामयाः ॥
 ग्राम्याणामिह वक्ष्यामि हेतून्यैस्तु महीपते ॥ ३४ ॥
 लभते पान्गजो राजन्विकारान्मृत्तिकाशनात् ॥
 दावाग्निदग्धां पृथिवीं वारणा जलदागमे ॥ ३५ ॥
 अभिवृष्टां जलधरैः सुगन्धां भक्षयन्ति वै ॥
 पथ्यापथ्यैश्च बहुभिराहारैः संचितैर्दृष्टे ॥ ३६ ॥
 मधुराम्भवहारैश्च तथाऽन्यैरपि भोजनैः ॥
 († कृमयो जठरोत्पास्तु-हृल्लासं जनयन्ति ते ॥ ३७ ॥
 ..... राजन्मृदु ह्यस्य बहुद्रजाः (?) ॥)
 ग्राम्याः स्नेहामपैर्धान्यैस्तपैव रसभोजनैः ॥ ३८ ॥
 पुष्पन्ति लवणैस्त्वेव ततस्तेषां महीपते ॥
 ग्रहणीं मार्दवं पाति मृदुभिः क्षिग्धपेशलैः ॥ ३९ ॥
 ततस्तेषां विकाराय कल्पते भक्षिता मही ॥
 मधुरैश्च तथाऽऽहारैः स्नेहपानैश्च नित्यशः ॥ ४० ॥
 स्वित्नास्तु हेतुना तेन कुर्वन्त्वनिभक्षणम् ॥
 बलं च वर्धयत्येवमुपयुक्ता वसुंधरा ॥ ४१ ॥
 आमाशयगता राजन्मृत्तिका बाधते गजम् ॥
 उन्मादयन्ति रामास्वविधातुः (?) प्राणनाशनात् ॥ ४२ ॥
 एतस्मात्कारणाद्राजत्रक्षितव्या मतङ्गजाः ॥
 सततं मृत्तिकादानादारक्षीः पुरुषैर्नृप ॥ ४३ ॥
 ग्राम्याणां मृदुकोष्ठानां दुर्जरा भवति क्षितिः ॥
 आङ्गपरिष्कारे ङी (?) न्नाङ्गं न्नाङ्गि मृत्तिकां ॥ ४४ ॥
 मृत्तिकापरिणामे वा यदाऽऽहारं निषेवते ॥
 दौषं न लभते तेन मृत्तिकामक्षणेन वै ॥ ४५ ॥
 इत्येतत्कारणं प्रोक्तं ग्रामारण्यनिवासिनाम् ॥
 († गजानां मृत्तिकादाने हेतुर्दृष्टः पृथग्विधः ॥ ४६ ॥
 अथ चिह्नानि वक्ष्यन्ते) गजानां मनुजाधिप ॥
 मृत्तिकाभक्षणोत्पानि विधिवच्छास्त्रनिश्चयात् ॥ ४७ ॥

* 'नागः' इति स्यात् ॥

† धनुराकारमध्यस्थः पादो नास्ति कपुलके ॥

‡ क. स. °विविधा° ।

स्तब्धाध्मातोऽतिवेगेन सघोषश्च सशीकरः ॥
 कृष्णोपयोगान्मातङ्गो मन्दग्रासोऽतिसार्यते ॥ ४८ ॥
 शूलार्तो विमनाश्चापि परिशृष्कमुखो भृशम् ॥
 श्वेतोपयोगान्मातङ्गो मन्दग्रासोऽतिसार्यते ॥ ४९ ॥
 दह्यमान इवावस्थो म्लानगात्रोऽतिसार्यते ॥
 जनपन्तूपराः श्वेतं पुरीषमिह दन्तिनः ॥ ५० ॥
 विवर्णं विवरावकर्णपङ्क्तो करीपवत् (?) ॥
 नातिस्तम्बो न वा बद्धो न चैव विमना भृशम् ॥ ५१ ॥
 भवेद्दूरया नागो मन्दग्रासो मृदाऽर्दितः ॥
 पाण्डूपयोगान्मातङ्गः कृमिदुष्टं निहृहति ॥ ५२ ॥
 द्रवत्पत्पर्थदुर्गन्धं पुरीषं जलयन्नवत् ॥
 विनमत्यथ कैपेन प्रस्तब्धकरणो गजः ॥ ५३ ॥
 शूलार्तश्च भवेन्नागः परिशृष्कमुखो भृशम् ॥
 मन्दग्रासस्तु विमनाः परिमूत्री च वारणः ॥ ५४ ॥
 भवेत्पाण्डूपयोगेन विवर्णपरुपच्छविः ॥
 नागोत्थं विह्वलो नाभिपुत्रेन्द्रिपसः ॥ ५५ ॥
 न चात्पाध्मानकुक्षिपयः स गजः साध्यलक्षणः ॥
 कर्णलाङ्गुलविष्टब्धस्तथाऽऽध्मातो मुहुर्मुहुः ॥ ५६ ॥
 लक्ष्यते यत्र (श्च) मातङ्गो न स जीवति दुर्मनाः ॥
 साध्यरूपं गजं हृष्टा लक्षणैः संप्रकीर्तितैः ॥ ५७ ॥
 ततस्तं मतिमान्वैद्य आरभेत चिकित्सितुम् ॥
 आनद्धकुक्षिं विज्ञाप्य चोदयेत्स्पृष्टविक्रमैः ॥ ५८ ॥
 ततस्तमारुहितं स्तम्भे सर्वत्रैलेन सेचयेत् ॥
 अथेनं कथिते देशे पक्षपक्षं निपादयेत् ॥ ५९ ॥
 वार्तितस्य च निष्कोशो पाणिभ्यां मर्दयेद्भृशम् ॥
 *उत्थितोपरिषन्नस्य व्यापामः पारवर्तते ॥ ६० ॥
 तेन फोष्ठगतो वायुः क्षिप्रमेव प्रशाम्पति ॥
 चतुरस्रं सनेरकूपं यावच्छ्रोणीममाणतः ॥ ६१ ॥

* उत्थितोपनिपन्न(ण)स्य इति भवेत् ।

ततस्तं वारिणा कूपं सुखोष्णेनावपूरयेत् ॥
 तस्मिन्कूपे ततः सम्पङ्नागं तमवगाहयेत् ॥ ६२ ॥
 निवातायां च शालायां धूपयेदौषधैस्ततः ॥
 दिङ्गुसर्जरसोशीरैः सर्वगन्धैश्च तेन च ॥ ६३ ॥
 धूपेनानेन नागस्य वायुः शाम्यति कोष्ठजः ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ६४ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूले चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 वचामतिविषां यासं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि मरिचानि महौषधः(म्) ॥
 एलां मधुरसां चैव तथा तेजस्विनीमपि ॥ ६६ ॥
 देवदारुं तथा दिङ्गुं त्रिवृतां गौरसर्पेपम् ॥
 त्रिफलां चाजमोदां च तथैवेन्द्रयवानपि ॥ ६७ ॥
 लवणैः पञ्चभिर्युक्तं क्षोदयित्वा सुदुसले ॥
 गोमयेन च मृद्धीतां पिण्डं नागाय दापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतेन मृत्तिकां सत्रां सपुरीषां निरुहति ॥
 († पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ६९ ॥
 अधान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणम् ॥
 दन्ती फटुकतुम्बी च पानं क्षजीरकम् ॥ ७० ॥
 शिरीषपत्रं लथुनं सर्पेपमक्षीषीहकम् (?) ॥
 गोमयेनाथ मृदितं पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सत्रां सपुरीषां निरुहति ।)
 वार्ताकानि विडङ्गानि फलमारग्वधस्य च ॥ ७२ ॥
 सुद्धाः पत्रं च मूलं च हरीतक्याः फलानि च ॥
 श्यामां च शृङ्गवेरं च गण्डीरं चाऽऽटूरूपकम् ॥ ७३ ॥
 उदुसले क्षोदोपत्वा पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 पिण्डं प्रदापयेद्वैधो गोमयेनेव मर्दितम् ॥ ७४ ॥
 पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥
 अधास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ७५ ॥

† घनुकाकारमव्यस्यो नास्ति पाठः कपुलके ।

विडङ्गानि त्रिकटुकां पञ्चैव लवणानि च ॥
 मंदितं गोमयेनाथ पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७६ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीपां निरुहति ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ७७ ॥
 अथान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणे ॥
 पाठामतिविपां दिङ्गुं वचां तेजस्विनीमपि ॥ ७८ ॥
 रोहिणीं कटुकां गुस्तां फणिज्जकफलानि च ॥
 इन्द्रदारु पपस्यां च द्वे हरिद्रे तथैव च ॥ ७९ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शङ्खिनीं तृवृतां चैव विडङ्गान्मरिचानि च ॥ ८० ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं क्षोर्दापत्वा द्युदूखले ॥
 गोमयेनाथ संमृच्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीपां निरुहति ॥
 आनाहे च यथामोक्तं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
 आनद्धं बद्धचिह्नं च कृमिकोष्ठं तथैव च ॥
 उपक्रमे निरुहैस्तानवसन्नमृदुस्तये(?) ॥ ८३ ॥
 बर्लिसिद्धौ यथामोक्तं निरुहं दापयेद्भिपक्रु ॥
 उपक्रमे तथा नामं शास्त्रमाश्रित्य बुद्धिमान् ॥ ८४ ॥
 शुद्धकोष्ठं विदित्वाऽथ बद्धलिण्डं च वारणम् ॥
 ग्रहणीक्षीपनार्थाय वातप्रशमनाय च ॥ ८५ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 भेरेयं वा प्रसन्नां वा प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
 भक्त्याद्यैर्मेवानुनाजं मुद्गदूषणं भोजयेत् ॥
 ततः कुल्लथयूषेण भागोनं तु प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 समस्तभक्तं च ततो भोजयेद्द्रवसंभोजनम् ॥
 इत्येवं मृत्तिकाध्यायः पृच्छतेऽङ्गाय कीर्तितम्(ः) ॥
 पालकाप्येन ऋषिणा वारणानां हितैषिणा ॥ ८८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मृत्तिका नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ततस्तं वारिणा कूपं सुखोष्णेनावपूरयेत् ॥
 तस्मिन्कूपे ततः सम्पङ्नागं तमवगाहयेत् ॥ ६२ ॥
 निवातायां च शालायां धूपयेदौषधैस्ततः ॥
 हिङ्गुसर्जरसोशीरैः सर्वगन्धैश्च नेन च ॥ ६३ ॥
 धूपेनानेन नागस्य वायुः शाम्यति कोष्ठजः ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ६४ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूले चित्रफं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 वचामतिविपां यासं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि मरिचानि महौषधः(म्) ॥
 एलां मधुरसां चैव तथा तेजस्विनीमपि ॥ ६६ ॥
 देवदारुं तथा हिङ्गुं त्रिवृतां गौरसर्पपम् ॥
 त्रिफलां चाजयोदां च तथैवेन्द्रयवानपि ॥ ६७ ॥
 लवणैः पञ्चभिर्घुक्तं क्षोदयित्वा ह्युदूखले ॥
 गोमयेन च मृद्धीतां पिण्डं नागाय दापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतेन मृत्तिकां सन्नां सपुरीपां निरुहति ॥
 † पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ६९ ॥
 अथान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणम् ॥
 दन्ती कटुकतुम्बी च पानं...क्षजीरकम् ॥ ७० ॥
 शिरीषपत्रं लथुनं सर्पपमक्षीपीहफम् (?) ॥
 गोमयेनाथ मृदितं पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सन्नां सपुरीपां निरुहति ।)
 वार्ताकानि विडङ्गानि फलमारुग्दवस्थ च ॥ ७२ ॥
 खुह्याः पत्रं च मूलं च हरीतक्याः फलानि च ॥
 श्यामां च शृङ्गवेरं च गण्डीरं चाऽऽट्छपकम् ॥ ७३ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 पिण्डं प्रदापयेद्वैद्यो गोमयेनैव मर्दितम् ॥ ७४ ॥
 पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ७५ ॥

† घनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

विडङ्गानि त्रिकटुकां पञ्चैव लवणानि च ॥
 मर्दितं गोमयेनाथ पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७६ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीपां निरुहति ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ७७ ॥
 अथान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणे ॥
 पाठामतिविपां दिङ्गुं वचां तेजस्विनीमपि ॥ ७८ ॥
 रोहिणीं कटुकां सुस्तां फणिज्जकफलानि च ॥
 इन्द्रदारु पयस्पां च द्वे हरिद्रे तथैव च ॥ ७९ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शङ्खिनीं तृवृतां चैव विडङ्गान्मरिचानि च ॥ ८० ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं क्षोर्दापत्वा छुद्रूस्त्रले ॥
 गोमयेनाथ संमृच्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीपां निरुहति ॥
 आनाहे च यथाप्रोक्तं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
 आनद्धं वद्धचिह्नं च कृमिकोष्ठं तथैव च ॥
 उपक्रमे निरुहैस्तानवसन्नमृदुस्तपे(?) ॥ ८३ ॥
 बलिसिद्धौ यथाप्रोक्तं निरुहं दापयेद्भिषक् ॥
 उपक्रमे तथा नागं शास्त्रमाश्रित्य बुद्धिमान् ॥ ८४ ॥
 शुद्रकोष्ठं विदित्वाऽथ वद्धलिण्डं च वारणम् ॥
 ग्रहणीदीपनार्थाय वातप्रशमनाय च ॥ ८५ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 मेरेपं वा प्रसन्नां वा प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
 मत्तर्षमेतद्गुग्गुलं मुद्गप्रप्रेषा भोजयेत् ॥
 ततः कुलत्थपूपेण भागोनं तु प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 समस्तभक्तं च ततो भोजयेद्भक्षभोजनम् ॥
 इत्येवं मृत्तिकाध्यायः पृच्छतेऽङ्गाप कीर्तितम्(ः) ॥
 पालंकाप्येन ऋषिणा वारणानां हितैषिणा ॥ ८८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये शुद्ररोगस्थाने
 मृत्तिका नाम पट्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 ग्रहणीदोषनामानि तत्समाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 व्यापत्सु प्रथमे स्थाने सूचिता ग्रहणीगदाः ॥ २ ॥
 तुभ्यमहं नरश्रेष्ठ तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
 दोषैः पृथक्समस्तैर्वा ते भवन्त्यनिलादिभिः ॥ ३ ॥
 अत्याहारादनाहारात्तथैव विपमाशनात् ॥
 कुपिते मारुते कोष्ठे व्यापादपति पावकम् ॥ ४ ॥
 तत्र भिन्नं पन्नं वाऽपि शकृद्यस्य प्रवर्तते ॥
 सविम्बं च सगूलं च साध्मानं फेनिलं बहु ॥ ५ ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्विद्याद्वातजं ग्रहणीगदम् ॥
 हास्तिनस्तु विशेषेणं करोति महतीं व्ययाम् ॥ ६ ॥
 *पञ्चमूलद्वयं काथं वालविल्वैवं वचा पुनः ॥
 समुस्ताऽतिविषा हिङ्गु लवणं च प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 † शकृदाद्यं सलवणं सहिङ्गुवतिविषा वचा ॥
 तन्मूत्रेण युतं पिण्डं दद्यादस्मै यथाबलम् ॥ ८ ॥
 काथान्वा वातगुल्मोक्तान्दापयेदनुपूर्वशः ॥
 निरामं च शकृज्ज्ञात्वा स्नेहयेद्वाऽपि युक्तितः ॥ ९ ॥
 दीपनीपगुणकाथैस्तत्कल्कैश्च प्रसाधितैः ॥
 स्नेहैरुपचरेत्सम्पग्भोजनादिषु योजितैः ॥ १० ॥
 पिबेदैरण्डतैलं वा दशमूलगणे सू(शृ)तः ॥
 विरिक्तगत्वविट्ठा (?) च क्रमेणैवानुवासयेत् ॥ ११ ॥
 मुद्भिर्गधं मनुजां घासेस्ततो नागं निरूहयेत् ॥
 वातिकेन विधानेन स निरूह्यः क्रमात्ततः ॥ १२ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'शकृदाज्यं, शकृदाज्यं' वा स्यात् ।

१ ख. °ण मभिन्नं करोति महपीडा उद्भेदेतरावपि ॥ ६ ॥ ५° । २ ख. °ल्वं च वा पु° । ३ क. ख. °जा घासेत् ।

भूपोऽनुवासपेदेनं स्नेहैरनिलनाशनैः ॥
 दीपनीपेन पावत्स्पास्त्रिगंधं लिङ्गत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥
 मतिपानादिषु अन्यो विधिः शास्त्रे तदा न तत् ॥
 इत्येषा वातिकी प्रोक्ता चिकित्सा ग्रहणीगदे ॥ १४ ॥
 (इति) वातिकः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पित्तिकस्यापि लक्षणम् ॥
 पित्तं प्रकुपितं कोष्ठे कटुकोष्णादिभोजनैः ॥ १५ ॥
 दूपयित्वाऽनलं कुर्याच्छकृद्गर्भैः स्वकैर्युतम् ॥
 सदाहवेदनं भिन्नमल्पं ..... ॥ १६ ॥
 .....कथितं शृणु पित्तिकसाधनम् ॥
 मुस्तामलककाशमर्षपृष्टिपर्णीमधूलिकाः ॥ १७ ॥
 मूवां च बालविल्वानि मधुकं माषपर्ष्यपि ॥
 लोधं प्रपीण्ढरीकं च पक्त्वा पादावशेषितम् ॥ १८ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं पानं पित्तात्मके स्मृतम् ॥
 विमुक्तमस्ति(?) ..... सर्पिरेवं प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥
 पाने वा भोजने वाऽपि विधिं तस्य प्रवर्तयेत् ॥
 किराततिकं भूनिम्बं पटोलं बृहतीद्वयम् ॥ २० ॥
 अमृतां वत्सकं मुस्तं पाठां तेजोवतीमपि ॥
 तथा पर्पटकोशीरवौसाकटुकरोहिणी ॥ २१ ॥
 पक्त्वाऽप्यतिविषां चैव तस्मिन्काथे घृतं पचेत् ॥
 तद्द्रव्यं कल्प(लक)संयुक्तं पित्तिके ग्रहणीगदे ॥ २२ ॥
 तदोषप्रत्यनीकं च (*सर्वशान्तिक) पित्तिकम् ॥
 (इति पित्तिकः ॥)

कफे प्रकुपिते कोष्ठे ससमानरसादिभिः ॥ २३ ॥
 अजीर्णाद्यशनाद्वाऽपि लिङ्गादोषां विनिदिशेत् ॥
 समूलकफापित्तं च शकृदाम विमुञ्चति ॥ २४ ॥

* 'लिङ्गं क्षिग्वत्वदर्शनम्' इति स्यात् । † एतदग्रे पुस्तकद्वयेऽपि 'सन्निविलगं च' इत्येतावानेव पाठः ॥ * धनुराकारमध्यः पाठो नास्ति सपुस्तके । * 'दोषान्' इति स्यात् ।

प्रवाह्यमाननिस्त्रिले* ..... ॥
 ..... नालेपयेद्ब्रह्मिः ॥ २५ ॥
 जम्बूदुम्बरवेत्राणां कुष्ठस्य च धवस्य च ॥
 कपायैः क्षालयेद्गण्डं लेपयेन्मधुना सह ॥ २६ ॥
 एलालवङ्गकपर्पूरपत्रकागुरुचन्दनैः ॥
 सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेव पिप्पलीमरिचानि च ॥ २७ ॥
 मासाद्रूर्ध्वं ततः पानं पापयेदुत्तमासवम् ॥
 सर्ववातविकारेषु ग्रहणो दा(दी)पयेद्भिषक् ॥ २८ ॥
 तदोपहरणैश्चान्यैरेवमेव ..... भिषक् ॥
 ..... श्लेपो विस्तारिको विधिः ॥ २९ ॥
 लवणं स्यादूर्ध्वनेत(?) ..... क्षमते विधिः ॥
 आरोग्यं कामयेद्यस्तु गजानां रोगसिद्धये ॥ ३० ॥
 पञ्चमूलद्वयं पाठामपायार्गं सगोक्षुरम् ॥
 पापाणभेदकं लोभं द्वे हरिद्रे विभीतकम् ॥ ३१ ॥
 अभया सल्लकी मुस्ता स्नुही चातिविषा चवी ॥
 एलां तेजोवतीं व्योषं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ३२ ॥
 वचां कुष्ठं वरीं श्वेतां विडङ्गं मूर्ध्वपा सह ॥
 तथा कटुकतुम्बी च तथा निम्बकरञ्जकौ ॥ ३३ ॥
 अहिंसां काकमाचीं च चित्रकं जीरकद्वयम् ॥
 भजमोदां च कालां च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३४ ॥
 द्वौ करञ्जौ तथाऽकं च शिशुकं सारिवामपि ॥
 दाडिमं तिन्त्रिडीकं च मातुलिङ्गाम्लवेतसम् ॥ ३५ ॥
 लवणानि च सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेतैः समं तत्र प्रसाध्यते ॥ ३६ ॥
 सैन्धवं च समापुक्तं रोमको वा चिकित्सितम् ॥
 अतोऽर्धस्वापमानीष वीक्ष्य दोषवलावलम् ॥ ३७ ॥
 चतुःपाष्टः पञ्च चैषां हिङ्गुभागं समावपेत् ॥
 सीधुं काञ्जिकपुक्तेन गोमूत्रेण द्रवीकृतम् ॥ ३८ ॥

* एतदमे पुस्तकद्वयेऽपि 'च तेन्वदशिसमापेत्' इत्येवोपक्रम्यते ॥

दध्ना च मधुना सार्धं सममेतद्विपाचयेत् ॥
 पुष्पयोगे द्विजातीयान्स्वस्ति वाच्यं दक्षिणान् ॥ ३९ ॥
 सर्वमेतद्विजानीयात्पिण्डीभूतं विचक्षणः ॥
 तद्योगं सम(स)रात्रं तु वैद्यशास्त्रविशारदैः ॥ ४० ॥
 दातव्यं कृमिकोष्ठेन क्षीणाय वारणाय च ॥
 मदक्षीणाय तथा भिन्नवर्चाय ताम् ॥ ४१ ॥
 येभ्यश्च मूलजं दन्तविषं येभ्यश्च कृत्रिमम् ॥
 अजीर्णेषांसमद्भुक्तं मातङ्गं न हि नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 गजानामथवाऽश्वानां महिषीणां गवामपि ॥
 माणिनामपि सर्वेषां (†सर्वेषां)मति सर्वदा ॥ ४३ ॥
 अल्पमल्पं प्रदातव्यमेवमेतैः कृमिगैः क्रमात्(?) ॥
 दाम्निप(?)स्ततो ग्रीष्मे गतजने †वस्तु प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥
 द्व्यहं न्यहं वा विश्रम्य पुरुषेणाऽऽग्नेयेः* ॥
 ..... पिण्डकलकं समाहृतम् ॥ ४५ ॥
 ..... परपुतं ..... ॥
 दापयेत्सर्पिषा सार्धं ..... ॥ ४६ ॥
 पस्थाकेतचिकित्सेषु (?) ..... ॥
 नानाविधं पयः प्रोक्तो (?) यद्यपि (?) श्रैव सूरिभिः ॥ ४७ ॥
 गव्येषु तेषु तिस्तेषु (?) प्रघानेन तदुच्यते ॥
 तेष्वमूत्रपुरीपत्वाद्योऽतिश्रेष्ठतया तथा ॥ ४८ ॥
 इत्यत्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने ग्रहणीदोषचिकित्सा नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अनूपपवसाहाराद्गुरुस्निग्धानि भोजयेत् ।

अल्पमाणस्य मन्दाग्नेः सदा जागरणान्निशि ॥

+ धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके । † 'वस्तुप्रदापयेत्' इति द्वयो-
 रपि पुस्तकयोरुपलभ्यते । * इत उत्तरं द्वयोरपि पुस्तकयोः 'कृमिगैः' इत्युपलभ्यते ॥

१ स. °प्यगे द्विजातीन्प्रति स्वस्ति वाच्य दक्षिणान् । २ क. रा. °र्णसर्मा° ।
 ३ क. प्रोक्तं । ४ क. तिस्तेषु । ५ क. °यानिश्रे° ।

तदा न पच्यते मक्तमग्निसादश्च जायते ।
 अग्निसादादनुस्निग्धः कृष्णः शृङ्कोऽरुणो भृशः ॥
 रक्तः पीतोऽथ हरितः सर्ववर्णपुतस्तथा ।
 चरकेणेति धातुः स आम इत्यभिसंज्ञितः ॥
 उदकुम्भे यथापूर्वं पाचयित्वा च जायते ।
 क्षीरं क्षीरस्प पात्रे वा एवमामाशयस्थिता ॥
 आमो लक्षणसंपुक्तः स आम इति कीर्तितः ।
 सुशीतं पिच्छिलं चैव दुर्गन्धं कृमिभिर्पुतम् ॥
 स योनिः सर्वरोगाणां प्रोच्यते नृपसत्तम ।
 अंषोक्षतो यदा वैचै रक्षणात्परिकर्मभिः ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येष विनाशयति वा गजम् ।
 लक्षणं च चिकित्सां च तस्य वक्ष्याम्यहं शृणु ॥
 यस्तु लालापरिस्रावी परितप्तमना भृशम् ।
 शून्यपर्यन्तनयनस्ततामुघ्यानलोचनम् ॥
 मन्दग्रासोऽल्पचेष्टश्च मन्दं च परिवीजति ।
 पीताभासं सगूलं च मूत्रं प्रकुरुते मुहुः ॥
 पुरीषं फेनिलं यस्य मदाध्मातः प्रमुञ्चति ।
 रसस्थानगते चाऽऽमे लिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥
 परिघर्षति योऽत्यर्थं तटे वृक्षे मतङ्गजः ।
 देहे कण्ठ्यमानस्तु कोशमूत्रं सवेदनम् ॥
 रक्तराजीवनेत्रस्तु शोणितभेत् (?) संशयः ।
 योऽतिसंकुचिताद्गस्तु शून्यार्तः संनिपीदति ॥
 रुक्षः कृशो भिन्नवर्चा मांसस्थानगते भवेत् ।
 हारतैः पिच्छिलैः स्निग्धैर्भक्तैः संवेष्टितं गजः ॥
 लिण्ठं प्रमुच्यते यस्मात्खनान्ते भेद्रसंस्थिते ।
 गुरुहस्तो निमील्यैक चक्षुर्यो विर्यमत्यपि ॥
 अतसीकुम्भमाभं च मूत्रं यो बद्नु मुञ्चति ।
 अस्थिधातुगते राज्ञि लिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥

१ क. °ग्निसान्धाद° । २ ग. °रत्रेण धा° । ३ क. आपोस्तनो । ४ क. स.
 ५ । सान° । ६ क. ग. °नेन स° । ६ क. योऽसि स° । ७ क. °ष्टिनो ग° ।
 स. °धसत्य° ।

रक्तं शकृच्छब्दवदल्पनित्यदुर्मन्धियुक्तं विसृजेच्च नागः ।
 सर्वैश्च गात्रैर्गुरुभिर्पुतद्वे(?) मपानस्य भेषजस्य ॥
 मज्जागते जीवति वा यदि स्याच्छुक्रस्थितेऽतः कथयामि चिह्नम् ।
 पूर्वोदितैर्यो बहुभिस्तु चिह्नै ह्यपैरनिष्टैः सह जाति जीवम् ॥
 दोषाश्रितोऽयं प्रकरोति चेष्टां वाग्दारितः प्रागुदितो नरेन्द्रः(न्द्र) ।
 प्रस्तम्भनं साकुलकं मनीत्वं(?) संमीलनं प्राक्पचनं नृपातः(?) ॥
 कण्ठप्रदोऽयं हृदयप्रदाहशीताभिलाषं च स पित्तसंस्थः ।
 स्तम्भं महच्छेषमतीवनिद्रां लालास्रातिं वा कफदोषसंस्थः ॥
 दोषाश्रितोऽयं स्रुत् सिद्धिमेति धातुश्रितः पञ्च तु कृच्छ्रसाध्यः(ध्याः) ।
 धातुद्वयेनेव नरेन्द्र साध्यं चिकित्सितं ते कथयामि राजन् ॥
 निरूप्य सम्पक्खलु कालदेशौ व्याधीन्वपः सत्त्वशरीरसात्म्पम् ।
 ततः प्रयुञ्जीत भिषग्गजे क्रियां यथा हि नागः स सुखी भवेच्च ।
 स्वेदैर्यथोक्तैः स्रुत् स्वेदयेत्तं प्रवेशयेद्वाऽपि निवातदेशे ॥
 उष्णोदकं नागरदर्भमूलं प्रयोजयन्त्यामविशुद्धिहेतोः ।
 सिद्धां गुहूचां त्रिफलां सकृष्णां द्वे जीरके निम्बपटोलपत्रम् ॥
 द्वौ वा करञ्जौ सह निम्बमूलं तेजोवती वा लवणैश्च युक्तम् ।
 पिण्डं गजस्य संदद्यात्ततः संपचते सुखी ।
 चूर्णारिष्टप्रयोगैश्च मृत्तिकागात्रभापितैः ॥
 साधयेत्तं यथायोगं सुसमीक्ष्य भिषग्वरः ।
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थानेऽ-
 ष्टपञ्चाशत्तम आमाध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनपष्ठितमोऽध्यायः ।

श्रीमानङ्गाधिपो राजा रोमपादो महाद्युतिः ॥
 अत्रिकल्पमृषिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं द्विपानां कृमयः फोष्ठे गच्छन्ति संचपम् ॥
 निदानं च कथं तेषां किंच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥

* 'याति' इति स्यात् ॥

१ क. °तेऽन्तः क० ।

तदा न पच्यते मक्तमग्निसादश्च जायते ।
 अग्निसादादनुस्निग्धः कृष्णः शृङ्कोऽरुणो भृशः ॥
 रक्तः पीतोऽथ हरितः सर्ववर्णयुतस्तथा ।
 चरंकेणेति धातुः स आम इत्यभिसंज्ञितः ॥
 उदकुम्भे यथापूर्वं पाचयित्वा च जायते ।
 क्षीरं क्षीरस्प पात्रे वा एवमाभाशयस्थिता ॥
 आमो लक्षणसंयुक्तः स आम इति कीर्तितः ।
 मृशीतिं पिच्छिलं चैव दुर्गन्धं कृमिभिर्युतम् ॥
 स योनिः सर्वरोगाणां प्रोच्यते त्र्यसत्तम ।
 अपोक्षतो यदा वैद्यै रक्षणात्परिफर्मभिः ॥
 कृच्छ्रसाधो भवत्येव विनाशयति वा गजम् ।
 लक्षणं च चिकित्सां च तस्य वक्ष्याम्यहं शृणु ॥
 यस्तु लालापरिस्रावी परितप्तमना भृशम् ।
 शून्यपर्यन्तनयनस्ततामुष्णानलोचनम् ॥
 मन्दप्रासोऽल्पचेष्टश्च मन्दं च परिवीजति ।
 पीताभासं सगूलं च मूत्रं प्रकुरुते मुहुः ॥
 पुरीषं फेनिलं यस्य मदाध्मातः प्रमुञ्चति ।
 रसस्थानगते चाऽऽमे लिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥
 परिघर्षति योऽत्यर्थं तटे वृक्षे मतङ्गजः ।
 देहे कण्डूयमानस्तु कोशमूलं सवेदनम् ॥
 रक्तराजीवनेत्रस्तु शोणितश्वेत (?) संशयः ।
 पौऽतिसंकुचिताङ्गस्तु गूलार्तः संनिपीदति ॥
 रूक्षः कृशो भिन्नवर्चा मांसस्थानगते भवेत् ।
 हरितैः पिच्छिलैः स्निग्धैर्भक्तैः संवेष्टितं गजः ॥
 लिण्डं प्रमुच्यते यस्मात्स्नान्ते मेढ्रसंस्थिते ।
 गुरुहस्तो निमील्यैकं चक्षुर्यो विर्धमत्पि ॥
 अतसीकुम्भामं च मूत्रं पो बहु मुञ्चति ।
 अस्थिघातुगते राज्ञेल्लिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥

१ क. °त्रिमान्याद° । २ ए. °रकेणे धा° । ३ क. आगोसनी । ४ क. म.
 °म् । हान° । ५ क. म. °श्चेन सं° । ६ क. योऽति सं° । ७ क. °ष्टितो ग° ।
 ८ ए. °धसत्य° ।

र्णत्वकटुरोहिणीवचापिप्लीकुटजहरेणुकालधुनानि द्वे हरिद्रे तेजोवतीं संक्षुध
 पंपालवणगोमूत्रसंपुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवाऽट्छपकपत्राणि श्यामातृवृत्पू-
 तीकरञ्जामलकविल्वमूलदन्तीं च गोमूत्रे विपाच्य तेन कापेन तैलसंपुक्तेन निरुहं
 दद्यात् । पथार्वास्तिसिद्धिप्रोक्तेन विधिना । अथवा कटुकालाबुबीजानि त्रिक-
 टुकरसानि विदङ्गचित्रकैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलं विपाच्य विधिवदनुवासनं दद्यात् ।
 भूपथ त्रिकटुकपटोलपादलापिचुमन्दाशोम्रकौञ्जिमुद्गं साधयित्वा
 लवणान्वितं सतैलमेवं पापयेत् । वचासनिम्बकाट्छपककपालस्पन्दनानां
 त्वक्पत्रभङ्गनिर्पूहदधिमस्तुना च साधयित्वादनं व्रीहीणां मधुना संयोज्य भोज-
 येत् । माघस्विन्ना विद्यात्(?) । त्रिकटुकचूर्णयुक्तान्प्रभूततैलान्भोजयेत् ।
 यवसाध्यायविहितैर्मञ्जुभिर्यवसैरुपचरेदिति ॥

तत्र श्लोकाः—

कपायेः कवलैः पानैर्भोजनैर्वैस्तिकर्मभिः ॥

कृमिघ्नैः कटुकैस्तीक्ष्णैश्चिकित्सेत्कृमिकोष्ठिनम् ॥ ७ ॥

उपेक्षिताः प्राणहरा गजानां भवन्ति कोष्ठे कृमयः प्रवृद्धाः ॥

तान्भोजैः शास्त्रविधिप्रदिष्टैः प्रणाशयेदङ्गिरिवाग्निरेयाम् ॥ ८ ॥

(एवंविधाः सेकृमयस्तत्)स्ते प्रोक्ता मया पार्थिवसिंह सम्पक् ॥

एवं तु यः साधयतीह सम्पक्पूज्यो यथाऽहं भवता तथा सः ॥९॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 कृमिकोष्ठी नामैकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ पष्टितमोऽध्यायः ।

विद्याविनयसंपन्नं तपसा नष्टकल्मषम् ॥

पालकाप्यमृपिश्रेष्ठं रोमपादो नृपोत्तमः ॥ १ ॥

प्रब्रूयाद्विपदां श्रेष्ठः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥

भगवन्पोष्यमाणा हि केचित्कैश्चिन्मतङ्गजाः ॥ २ ॥

न पुष्टिमुपगच्छन्ति बलतो मांसतस्तथा ॥

कथं केन च क्षीयन्ते क्षयाः कतिविधाश्च ते ॥ ३ ॥

* धनुराकारान्तर्गतपाठः स्वपुस्तके नृपितः ।

१ क. यवा ल० । २ ख. °स्तैलं विधि० । ३ ख. °काभि सु० । ४ क. ख.
 °हिते मसु० । ५ क. सत्कृम० ।

स एवमुक्तो भगवान्प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥
 कृमिकोष्ठं यथान्यार्यं सनिदानं सभेषजम् ॥ ३ ॥
 आनूपैर्षवसैर्नित्यमिक्षुभिः सेक्षुवाल्कैः ॥
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मधुरैः पेशलैः श्लेष्मवर्धनैः ॥ ४ ॥
 गोरसैश्च वसाभिश्च मत्स्यगुडघृतैस्तथा ॥
 आमपक्वविपर्यासादजीर्णाच्चैव भोजनात् ॥ ५ ॥
 अव्यायामाच्च सौख्याच्च कफं तस्य प्रवर्धते ॥
 स प्रवृद्धः कफः कोष्ठे संचितः पिण्डितो घनः ॥ ६ ॥
 क्रमयस्तत्र जायन्ते विविधाः श्लेष्मसंभवाः ॥

ते तु खलु महाराज क्रमयस्ताम्रपीतकाः कपिलारुणहरितनीलाः सितकुमुद-
 पत्रनलिनदलसवर्णाभा नीलमुस्ताः संकुचितत्वचो विपुलमुस्ताः सूचीमुस्ता वाऽ-
 रोमशा रोमशा वा स्निग्धा रूक्षाः स्पूलाः कृशा दीर्घा ह्रस्वा भवन्ति । वातरु-
 धिरकफपित्तसंघृष्टा राजीव(म)न्तो भवन्ति । पाण्डुरारुणाश्च कफवातसंसर्गात् ।
 श्लेष्मणा श्लेष्मवर्णाः । ते तस्याऽऽमाशयात्पकाशयमनुप्रपन्ना हृदयप्रीहयकृद्भक्ष-
 स्थलान्ननाभिवद्भक्षणशकृत्स्थानमूत्रवस्त्यण्डकौशगुदप्रदेशान्भक्षयन्ति ॥

तस्य कृमिभिरुपसंघृष्टदेहस्य भोज्येष्वभ्यवहारेष्वश्रद्धाऽरोचकश्चास्य भवति ।
 न चास्य श्रद्धापरिसरणविहरणलङ्घनप्रेमाधपानात्सुतट्वल्मीकवृक्षहरणावगाह-
 सलिलक्रीडास्थानशयनेषु च प्रजागरादरोचको वाऽस्य भवति । स स्रस्वाध्मातो-
 दरो विमना विकीर्णहस्तः परिहीयमानो(णो)त्साहशरीरबलः कृमिभिरुपसंघृष्टः
 शकृद्भिन्नमपि शीर्यते । कृच्छ्रमूत्री च भवति । न चास्य मूत्रं प्रवर्तते ॥

तस्यैवं निदानं समीक्ष्य कृमिभिरुपसंघृष्टकोष्ठत्वात्कृमिकोष्ठीति विज्ञाप तं
 चिकित्सितुमुपक्रमेत—कुटजफलपत्रकभल्लातकं द्वे हरिद्रे करञ्जी चेति ।
 एतानि सर्वाणि समभागानि यथालाभं निष्काश्य तं क्षारेण सह योजयित्वा
 पायपेत् । भल्लातकेकुटजकचोद्रे हरिद्रास्फूर्जकाश्चेति संक्षुद्य लवणसंपुक्ताभि-
 स्ताभिः काले कवलं दद्यात् । काकादनाकाकजङ्घाकुटजाद्रोह्यसुमनसं संक्षुप्य
 सुवाचिकालवणाकृतं हस्तिमूत्रे रात्रिं वासयित्वा कवलान्दद्यात् । मण्टूकपर्णु-
 न्दुरुकर्णोवृहतीकण्टकारिकाशुद्धमपिप्पलीवर्षराटक्पर्जकपर्णज्जकाश्च गोमूत्रे
 सार्थापत्वा कवलान्दद्यात् । भयकालात् ..... । अथवा सप्तप-

१ क. र. °र्णाश्चैव । २ क. °नितो पण्डितो । र. संनितो पिण्डितो । ३ क.
 वाऽरोमशो रोमशो वा । ४ क. °स्य भक्ष्यमो° । ५ क. °प्रसाद्ययाना° । ६ क. र.
 °कटुमरुवाद् ।

र्णत्वक्कटुरोहिणीवचापिप्पलीकुटजहरेणुकालथुनानि द्वे हरिद्रे तेजोवतीं संक्षुध
 पेयालवणगोमूत्रसंपुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवाऽट्कूपकपत्राणि श्यामातृवृत्पू-
 तीकरञ्जामलकविल्वमूलदन्तीं च गोमूत्रे विपाच्य तेन काथेन तैलसंयुक्तेन निरुहं
 दद्यात् । यथाचस्तिस्त्रिप्रोक्तेन विधिना । अथवा कटुकालाबुबिजानि त्रिक-
 टुकरसानि विडङ्गचित्रकैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलं विपाच्य विधिवदनुवासनं दद्यात् ।
 भूयश्च त्रिकटुकपटोलपादलापिचुमन्दाशोभ्रकौञ्जिमुद्ग .....साधयित्वा
 लवणान्वितं सतैलमेवं पापयेत् । वचासनिम्बकाट्कूपकफपालस्यन्दनानां
 त्वक्पत्रभङ्गनिर्घहदधिमस्तुना च साधयित्वादनं व्रीहीणां मधुना संयोज्य भोज-
 येत् । माघस्विन्ना विद्यात्(?) । त्रिकटुकचूर्णयुक्तान्प्रभूततैलान्भोजयेत् ।
 पवसाध्यापविहितैर्मञ्जुभिर्पवसैरुपचरेदिति ॥

तत्र श्लोकाः—

कपापैः कवलैः पानैर्भोजनेर्वस्तिफर्मभिः ॥

कृमिभैः कटुकैस्तीक्ष्णैश्चिकित्सेत्कृमिकोष्ठिनम् ॥ ७ ॥

उपेक्षिताः प्राणहरा गजानां भवन्ति कोष्ठे कृमयः प्रवृद्धाः ॥

तान्भेषजैः शास्त्रविधिप्रदिष्टैः प्रणाशयेदद्रिस्त्रिवाग्निरेषाम् ॥ ८ ॥

(एवंविधाः सेकृमयस्त्वत्)स्ते प्रोक्ता मया पार्थिवसिंह सम्पक् ॥

एवं तु यः साधयतीह सम्पक्पूज्यो यथाऽहं भवता तथा सः ॥९॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 कृमिकोष्ठी नामैकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ पष्टितमोऽध्यायः ।

विद्याविनयसंपन्नं तपसा नष्टकल्मषम् ॥

पालकाप्यमृषिश्रेष्ठं रोमपादौ वृषोत्तमः ॥ १ ॥

मधूपाद्विपदां श्रेष्ठः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥

भगवन्पोष्यमाणा हि केचित्कैश्चिन्मतङ्गजाः ॥ २ ॥

न पुष्टिमुपगच्छन्ति बलतो मांसतस्तथा ॥

कथं केन च क्षीयन्ते क्षयाः कतिविधाश्च ते ॥ ३ ॥

* धनुराकारान्तर्गतपाठः. स्वपुस्तके नुदितः ।

१ क. यवा ल० । २ ख. ०सैल विधि० । ३ ख. ०वाभि मु० । ४ क. स.
 ०हिते मत्तु० । ५ क. सत्कृम० ।

कश्च तेषां प्रतीकारः कर्तव्यो भगवन्मया ॥
 ततः शोवाच भगवान्मश्रयाङ्गनिवेदितम् ॥ ४ ॥
 पालकाप्यो महाबुद्धिः पृच्छन्तं च तृपोत्तमम् ॥
 रसशोणितमांसानां मैदोमज्जास्थिरेतसाम् ॥ ५ ॥
 गुणान्सम्यक्प्रवृत्तानां दोषाणां चैव पार्थिव ॥
 पुष्टिः सम्यक्प्रवृत्तेषु चलतो मांसतोऽपि च ॥ ६ ॥
 एतेषां च वि* ..... ॥
 तेषां गृणु पृथक्त्वेन लक्षणं ब्रुवतो मम ॥ ७ ॥
 तत्र क्षीणश्च विज्ञेयो दुर्बलश्चापि वारणः ॥
 चतुष्प्रकारं दौर्बल्यं क्षयश्च दशधा त्वप ॥ ८ ॥
 दुर्बलः (क्षीणधातुत्वा)दोषधातुक्षयात्क्षयी ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि दौर्बल्यस्याऽऽगमं त्वप ॥ ९ ॥
 वयःक्षयाद्वाधिना वा प्रकृत्या चौपधैस्तथा ॥
 पृथक्त्वेनैव वक्ष्यामि एतेषां वाऽपि लक्षणम् ॥ १० ॥
 वयसो विक्रमान्नागो धातुदोषगुणक्षयः ॥
 वातश्लेष्मोपसर्गेण दुर्बलः संप्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 † व्याधिना वक्ष्यते त्वन्यदौर्बल्यं वारणे त्वप ॥
 दीर्घकालं भवेत्कष्टो व्याधिना यो मत्तद्भुजः ॥ १२ ॥
 असम्यक्प्रधनाद्वाऽपि दुर्बलो वारणो त्वप ॥
 वक्ष्यते तूपधानेन दौर्बल्यं वारणो त्वप) ॥ १३ ॥
 उपधानेऽतिमात्रेण पिण्डेन कवलेन च ॥
 व्यत्यासेनापि दत्तेन क्लिष्टो यदि मत्तद्भुजः ॥ १४ ॥
 सोऽपि दौर्बल्यमाप्नोति वारणः पृथिवीपते ॥
 यः प्रकृत्या भवेद्भ्राजन्दुर्बलश्चापि वक्ष्यते ॥ १५ ॥
 दुर्बलायास्तु संजातो दुर्बलादेव धारणात् ॥
 स क्लिष्टो देवशपने भवेत्प्रकृतिदुर्बलः ॥ १६ ॥

† आदर्शद्वयेऽपीतः परं 'पासान्समुपलक्ष्ये' इत्येवोपलभ्यते । † धनु० सप्तसुक्ते
 उदितः । † धनुराकारमध्यस्थपाठो नास्ति कपुस्तके ।

इति (ःप्रकृति)दौर्बल्यं हेतुभिः सह कीर्तितम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि धातूनां हेतु ..... ॥ १७ ॥
 .... करेण्वनिर्पोगाद्वा वधबन्धाच्च दारुणात् ॥
 अध्वनोऽतिप्रयोगाद्वा गमनाच्छोणितस्य वा ॥ १८ ॥
 रौक्ष्याद्गुष्णाभिघाताद्वा विरोधाद्भोजनस्य वा ॥
 मनस्तापैस्तु विविधैरनेकैरपि वारणैः ॥ १९ ॥
 कलुषोदकपानाद्वा अनिष्टेन वृणेन वा ॥
 भवन्ति घातवः क्षीणाः क्रमस्यातिक्रमेण वा ॥ २० ॥
 इमानि चापि लिङ्गानि दृश्यन्ते क्षीणघातुषु ॥
 वृष्णालुर्विरसास्यश्च सै हि शून्यः सवेदनः ॥ २१ ॥
 मन्दाग्निर्दुर्बलश्चैव वारणो रससंक्षयात् ॥
 हृदयं यस्य .....सदोम्ल ..... व यो भवेत् ॥ २२ ॥
 शीताभिलाषी पुरुषस्तृष्णालुश्चैव यो भवेत् ॥
 अत्यर्थं पीतवर्णश्च प्रस्तब्धः परुषच्छविः ॥ २३ ॥
 रक्तक्षीणश्च विज्ञेयो लिङ्गैरेतैर्मतङ्गजः ॥
 कम्पते च शरीरेण विवृतश्चासिसंधिषु ॥ २४ ॥
 अपराभ्यां व्रजेच्चापि कर्पन्निव महीतलम् ॥
 वै ..... कासनाड्येषु च्छिद्रसस्ताङ्ग एव च ॥ २५ ॥
 ..... शनैर्गच्छति धावति ॥
 .... प्रस्तब्धनयनो द्विपः ॥ २६ ॥
 स क्षीणमांसो विज्ञेयः प्रव्यक्तकटपान्चकः ॥
 जघनं म्लायते यस्य दुर्बलश्चैव यो भवेत् ॥ २७ ॥
 न च वेदयते स्पर्शं स्रस्तगात्रस्तथैव च ॥
 अनवस्थितचित्तंश्च तथा स्निग्धप्रियंस्तु यः ॥ २८ ॥
 वितविल (?) भिन्नतनुनिर्घोषैर्विवृतोऽपि च ॥
 स क्षीणमेदो विज्ञेयो गजशास्त्रविशारदैः ॥ २९ ॥
 दन्तरोमनस्वास्थीनि वृद्धिर्देहे न जायते ॥
 दन्ताश्च परिहार्यन्ते समदा यस्य दन्तिनः ॥ ३० ॥

* धनुराकारमध्यस्थस्य स्वपुस्तकेऽभावः ॥

१ क. °घा.....भोजनात् ॥ म° । २ क. सदि स्तन्यः । ३ क. वर्णमुक्ताङ्ग
 एवाङ्गे° । ४ क. स. °त्तस्य त° । ५ क. स. °यस्त्वयः ।

निधीदति न शक्नोति तयोत्यातुं च वारणः ॥
चोद्यमानः शनैर्गच्छेन्मन्दं च परिबीजति ॥ ३१ ॥
मन्दं भोजनमश्नाति तथैवास्य न जीवति ॥
श्रृष्टग्रिविस्त्वनि ..... ध्यानशीलश्च वारणः ॥ ३२ ॥
अस्थिक्षीणस्य नागस्य लिङ्गमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
मज्जोपा अपि नागानां वक्ष्यते लक्षणं क्षये ॥ ३३ ॥
आध्मातकुक्षिर्पोऽत्यर्थं व्रजन्गात्राणि कर्षति ॥
शूपन्ते यस्य गात्राणि नेत्राणि च विशेषतः ॥ ३४ ॥
आलानवाही विमनाः शय्याकामो जलमियः ॥
शुपिराणि विवर्णानि यस्य चास्थीनि दन्तिनः ॥ ३५ ॥
अभीक्षणं वातरोगो यस्तस्य मज्जक्षयो भवेत् ॥
शुक्लीनस्य नागस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३६ ॥
पीड्यते वृषणं म्लानं शूपते चाऽऽशु मेहनम् ॥
न च व्यवायं प्राप्नोति चिरोत्सेकस्य जायते ॥ ३७ ॥
गात्राणि चास्य सीदन्ति मुखशोपी भवेदृशम् ॥
अमहर्षश्च मेण्डस्य रेतसः संक्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥
धातूनाभिति निर्दिष्टं लक्षणं संक्षये मया ॥
दोषाणां संक्षये तस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३९ ॥
केफसंक्षीणपित्तस्य लिङ्गमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
मारुतः पित्तसहितः कफहीनस्य दन्तिनः ॥ ४० ॥
करोत्यङ्गविमर्दं च वाढमुद्वेष्टनं भ्रमम् ॥
वेपनं परिवेषं च नौदनं स्फोठनं तथा ॥ ४१ ॥
दूपनं शीतसेवित्वं पुनश्चोष्णाभिनन्दनम् ॥
शिरःभकम्पनं चापि संघपः शिथिला वृत्ता ॥ ४२ ॥
दृदि पीडा च भवति श्लेष्मक्षीणस्य दन्तिनः ॥
फफुपित्ते बहुपित्ते क्षीणे नागस्य मारुते ॥ ४३ ॥
शीताभिलापो भवति पुनरुष्णाभिनन्दनम् ॥
सादनं मुखशोषश्च शिरसो गौरवं तथा ॥ ४४ ॥

१ क. र. °रिजोति । २ क. °जानामपि । ३ क. आश्रीन° । ४ क. संप्र-
पक्षते । ५ क. र. कफः सं° । ६ र. °स्य नागस्य टि° । ७ क. मोदनं ।

सशब्दा मरुतश्चास्य कुक्षौ विपरिवर्तनम् ॥
 छादिश्चाङ्गे व च वे(?)..... हनं मोहनं तथा ॥ ४५ ॥
 अल्पहर्षोऽल्पचेष्टश्च वातक्षीणो भवेद्गजः ॥
 दोषाणामपि निर्दिष्टं क्षयलिङ्गं नराधिप ॥ ४६ ॥
 संज्ञा प्रणश्यते राजन्कस्माद्धेतोश्च दन्तिनः ॥
 धातुक्षये महीपाल यदा वायुः प्रकुप्यति ॥ ४७ ॥
 वैकल्पं प्रणयेन्नागं प्राणैर्वाऽपि विभोजयेत् ॥
 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्भूदेप किलाऽऽमयः ॥ ४८ ॥
 तस्मात्तं राजयद्भवेति मादुर्वेदविदो जनाः ॥
 शोषणाच्च रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ४९ ॥
 क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पतः ॥
 यस्माद्दक्षस्य वचनादुत्पन्नो दारुणः क्षयः ॥ ५० ॥
 तस्मात्क्षीणगजा राजन्नक्षितव्या विशेषतः ॥
 राजेति सोमो भगवान्व्यधायि व्यर्थवादिभिः ॥ ५१ ॥
 स दक्षेण पुरा शंभो दुराचारो निरास्तिकः ॥
 भार्या सम्बन्धवृत्तस्तु रोहिणीं तद्गणेशे स्थितः ॥ ५२ ॥
 सेवमानस्ततः शम्भो राजा दक्षेण धीमता ॥
 अहन्पहनि ते* ..... ॥ ५३ ॥
 ..... ॥
 स्थानं पथर्तु कर्तव्यं मृदुशय्यां च नित्यशः ॥
 व्याघातं मनसश्चास्य कदाचिन्नैव कारयेत् ॥ ५४ ॥
 अवग्राहप्रचारेषु कूलाघातेषु चैव हि ॥
 शब्दयेत्सततं नागं कर्दमस्य च सेवने ॥ ५५ ॥
 शय्याभागे ततः स्थाने धीधीनां गमनेषु च ॥
 विसर्गं कारयेत्तस्य न च हन्यादकारणम् ॥ ५६ ॥
 न वाचं कटुकां शूयात्सान्त्वयेच्च पुनः पुनः ॥
 निर्याणे शयने चैव भोजने च न हूययेत् ॥ ५७ ॥
 भोजयेत् सदा नागं वित्रैश्च मधुरैः फलैः ॥
 श्रीपर्णो च मधूकानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५८ ॥

* इतः परं कपुस्तके तु द्वित्राक्षरलिखनावकाशस्यक्तः । खपुस्तके तु चतुर्द-
 शपङ्क्तिस्थानमलिखितमेव रक्षितमस्ति ।

गृह्णवेरं पयस्यां च विल्वं द्वे कण्टकारिके ॥
 घृष्टिपण्यंश्चमत्यौ च तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५९ ॥
 क्वाथपेत्सलिले सर्वं निष्कायं कारयेत्ततः ॥
 निष्कायसमभागं च क्षीरं तत्र प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
 एकस्थं कारयित्वा तु शीतलं पापयेद्विषम् ॥
 प्रातस्तथाऽपराह्णेपु शालीनामोदनं मृदुम् ॥ ६१ ॥
 रसैस्तेस्तेस्तु पूर्वोक्तैर्दाडिमाम्लैश्च भोजयेत् ॥
 इक्षुन्वृक्षसमूलानि गृह्णाटककसेरुकान् ॥ ६२ ॥
 खर्जूरं मुस्तकं चैव दापये(ःत्पायसै)र्युतम् ॥
 उदकानि विचित्राणि यवसानि मृदूनि च ॥ ६३ ॥
 फाणितेनैव संपोज्य वारणाय प्रदापयेत् ॥
 संजातप्राणमांसस्तु यदा भवति वारणः ॥ ६४ ॥
 क्षीरं मधुरकैः पक्वं ससापिष्कं प्रदापयेत् ॥
 चक्रवाकैर्वकैर्हंसै राटिभिः प्लवमद्रभिः ॥ ६५ ॥
 कदम्बैर्वाहिणेश्चापि तित्तिरैस्तु कपिञ्जलैः ॥
 श्वाविच्छल्यकगोधाभिः शूकरैर्महिषैस्तथा ॥ ६६ ॥
 अजाविकुण्डुशैव तथैवैणादिभिर्मृगैः ॥
 भोजनाय रसं चास्य वेसवारं च कारयेत् ॥ ६७ ॥
 ततः शाल्योदनं तेन भोजयेत्सततं गजम् ॥
 संहं च मापयणीं च पयसा सह पापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतत्सुरया युक्तं च घृतेन सह पाचितम् ॥
 प्रातरुत्थाप दातव्यं प्राणस्तेनास्य वर्धते ॥ ६९ ॥
 शकृत्फाणितसंयुक्तं क्षीरेण सह पाचितम् ॥
 दापयेद्भोजनं तेन बलशुक्रनिवर्धनम् ॥ ७० ॥
 करीरं शलिपादं च तथैव च विभञ्जिकम् ॥
 श्यामार्ककुरुविन्दं च हस्तिश्यामाकमेव च ॥ ७१ ॥
 महाहस्तिवृणं चैव प्रमोदो वैष्णुपत्रिका ॥
 गवेषुर्कं मृणालानि लवलीकं विशानि च ॥ ७२ ॥

* धनुराकारमध्यम्यः पाठी नैव गणुलके ॥

१ स. 'र्जुमस' । २ क. क्षारं । ३ क. मदां । म. सदां । ४ क. वैष्णु-
 त्रिका । म. वैष्णुपत्रिका ।

दापयेत्सततं नागे यवसानि विचक्षणः ॥
 मधुकाणितसंयुक्तं तीक्ष्णगण्डानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
 धेनुर्कानिःसृतं नागं गात्ररोगेण चाऽऽतुरम् ॥
 वयःक्षीणकृशं चैव मदवेगाच्च निःसृतम् ॥ ७४ ॥
 घातुक्षीणश्च यो नागो व्रणदोषेण वाऽऽन्वितः ॥
 प्रभ्रंस्त्वध्वगमने यश्च क्षीणबलो गजः ॥ ७५ ॥
 येषां चाऽऽगन्तुजा राजन्रोगाः समुद्भवन्ति हि ॥
 तेषामाहारयोगेण सर्वानितान्प्रसाधयेत् ॥ ७६ ॥
 सास्त्रमाश्रित्य मतिमान्यथाऽग्निः सततोत्थितः ॥
 मापाणां कूलनिद्रोणं तण्डुलद्रोणमेव च ॥ ७७ ॥
 प्रतिपानं च देयं स्यात्सपञ्चलवर्णां सुराम् ॥
 विडङ्गैश्च ममायुक्तां तथा त्रिकटुकेन च ॥ ७८ ॥
 मोदकास्त्वपि ये देवाः गृणु तेषां विधिं सताम् ॥
 दद्यात्सैवाक्षकं द्रोणमाढकं विल्वमेव च ॥ ७९ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा पञ्चाहं सुरपा स्थितम् ॥
 देयस्तैलेन संयुक्तः श्लेष्मकृमिविनाशनम् ॥ ८० ॥
 अष्टकं तन्दुलानां च मापद्रोणयुतं स्थितम् ॥
 किण्वस्य वाऽऽढके स्थाप्यं सर्वमेतत्सुसंयुतम् ॥ ८१ ॥
 चतुर्थेऽहनि दातव्यो मोदकः किण्वसंज्ञितः ॥
 ग्रहणीदीपको ह्येष स्थूलानां कर्षणो हितः ॥ ८२ ॥
 देयस्तैलेन संयुक्तो मोदकोक्षिकसंयुतः ॥
 प्रदेयः सारदानां च सूक्ष्मवातादितोस्तु ये ॥ ८३ ॥
 करीपाणां प्रयोगं तु गृणु कीर्तयतो मम ॥
 गवां कटुकः (ःमूलीक)मुष्णवीर्यमजाशकृत् ॥ ८४ ॥
 ग्रहणी दीपपत्प्याश्च श्लेष्मकृमिविनाशनम् ॥
 लवणेन समायुक्तं वातप्रशमनं हितम् ॥ ८५ ॥
 ये च क्षीणबला नागा ये चैव दुर्बलाग्रयः ॥
 त्वग्दोषैरभिभूताश्च पाण्डुरोगादिताश्च ये ॥ ८६ ॥

* धनुराकारमध्यस्थ. पाठो नास्ति खपुस्तके ।

१ क. °काभिः शृतं । २ क. °मग्रेष्वध्व° । ३ क. चाङ्गे रजा । ४ क. अष्टानां । ५ ख. कर्षणे । ६ ख. °ताख्ये । ७ क. °दोहैर° ।

विपोपयुक्तदेहाश्च हृद्रोगा गुल्मिनश्च ये ॥
 एवंप्रकारा ये चान्ये तेषां पथ्यवरं स्मृतम् ॥ ८७ ॥
 अजाकरीपस्यैवैते गुणाः सम्पक्प्रकीर्तिताः ॥
 वाजिनामपि वक्ष्यामि करीपस्य गुणानिमान् ॥ ८८ ॥
 कटुकं चोष्णवीर्यं च रूक्षमुष्णाम्लपाचिकम् ॥
 वातानुलोमनं चैव तथा पित्तप्रकोपनम् ॥ ८९ ॥
 क्षारतुल्यतरं ज्ञेयं लवणोदकशोधनम् ॥
 गुणान्कीर्तयतश्चापि मूत्राणामपि मे शृणु ॥ ९० ॥
 एतेषामेव मूत्राणि सर्वाण्येव च बुद्धिमान् ॥
 उष्णवीर्याणि जानीयात्कटुकानि विशेषतः ॥ ९१ ॥
 निरूहेषु प्रशंसन्ति क्रमिकोष्ठे च दन्तिनाम् ॥
 त्वग्दोषेषु प्रशस्यापि पानोष्णैतेषु (?) भूयते ॥ ९२ ॥
 आस्फोता वैजयन्ती च स्फूर्जको निम्ब एव च ॥
 अङ्गोल्लसहिता ह्येते भङ्गा वै साट्खरुपकाः ॥ ९३ ॥
 आसवेषु प्रशस्यन्ते शृणु चान्येऽपि ये हिताः ॥
 कुटजो मधुशिशुश्च पूतिका दीर्घवृन्तका ॥ ९४ ॥
 सप्तपर्णश्च निम्बश्च पठेते प्रतिकीर्तिताः ॥
 यथालाभं यथासात्स्यं यथाकालं च बुद्धिमान् ॥ ९५ ॥
 एषामन्यतमं योगमासवेष्वथ दापयेत् ॥
 त्वग्दोषशमना ह्येते क्रमिकोष्मणाशनाः ॥ ९६ ॥
 अत्रैव हि प्रशंसन्ति ये च— स्युर्बलाग्रयः ॥
 सरक्तानां तु दातव्याः स्निग्धानां चैव दन्तिनाम् ॥ ९७ ॥
 रूक्षाणां न प्रदातव्या ये च पित्तविकारिणः ॥
 त्रिंशत्पलस्तु (प्रथमो मध्यमः पञ्चविंशकः ॥ ९८ ॥
 जघन्यो विंशकश्चैव कवलस्तु सदा हितः ॥
 ग्रहणीदीपना ह्येते बलवर्णप्रसादनाः ॥ ९९ ॥
 सिद्धानौषधयोगांश्च प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ १०० ॥
 स्वपंशुष्ता गुहृची च मुद्गपर्णी हरेणुकम् ॥
 विदारी मापपर्णी च काकोलीद्वयमेव च ॥ १०१ ॥

† धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ क. पुण्यतरं । २ क. त्रिंशत्तत्रैव ।

शाल्मली पारिभद्रं च वैजयन्ती करञ्जिका ॥
 अश्वगन्धासमायुक्तान्कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १०३ ॥
 ग्रहणीदीपनाश्लेष्ठांश्छवीवर्णप्रसादनान् ॥
 एतान्संभृत्य संभारान्दीपयेत्क्षीणधातुषु ॥ १०३ ॥
 एरण्डा वैजयन्ती च आढकीमूलमेव च ॥
 श्रीपर्णी दधिपर्णी च त्वचमेयामुपाहरेत् ॥ १०४ ॥
 अश्वगन्धासमायुक्तान्कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्य यवसं चाभिनन्दति ॥ १०५ ॥
 श्रीपर्णीदधिपर्णीनां त्वचो मूलं नलस्य च ॥
 आढक्यास्त्वेव मूलानि दद्याच्चैव करञ्जकम् ॥ १०६ ॥
 एतेन वर्धते मांसं सौमनस्योप(स्यं च) जायते ॥
 द्वे कण्टकारिके दद्यान्मूलं मधु च शिशुजम् ॥ १०७ ॥
 दीप्यते ग्रहणी यस्य यवसं चाभिनन्दति ॥
 गण्डीरं कन्दकं चैव शिशुरपवनाजिका ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराम्बां नलिकानालिका पृथक् ॥
 घटी विडालख्यलवणं नलिकानालिका भवेत् ॥ १०९ ॥
 एतान्संभृत्य संभारान्क्षोदयित्वा हुद्गुखले ॥
 माँदतान्गोमयेनास्य कवलान्दापयेद्भुधः ॥ ११० ॥
 कृमिकोष्ठी विशुध्येत्तु मृत्तिकां च न स्वादति ॥
 द्वे कण्टकारिके दद्यात्किणिह्या मूलमेव च ॥ १११ ॥
 आवर्ता मधुशिग्रोश्च कवलो मांसवर्धनः ॥
 यौवन्ती मधुमाण्डूकी हरिपिण्डीतकानि च ॥ ११२ ॥
 विल्वं करीरगण्डीरकवलो मांसवर्धनः ॥
 दाडिमं चमनीं भङ्गामुत्तमां गिरिकर्णिकाम् ॥ ११३ ॥
 वेतसामृतवह्यो च दीपयेत्क्षीणधातुषु ॥
 शिरीष-त्वचपलं च मोरटं सिन्दुवारितम् ॥ ११४ ॥
 सदाभद्रामपामार्गं कवलांस्तु प्रदापयेत् ॥
 कच्छुरा मूथिकामूलमुत्पलं नवमालिकाम् ॥ ११५ ॥

करञ्जश्चाग्निमन्थश्च क्वलो ह्यग्निवर्धनः ॥

(*शुद्धकी दाडिमं गुञ्जां बलां पाषाणभेदकम् ॥ ११६ ॥

शशविन्दु शैलुं(?) ..... दीर्घवृन्तकम् ॥ ११७ ॥

..... कं चैव क्वलो मांसवर्धनः ॥)

अरुत्वचमाहृत्य पूतिकं वृहतीं तथा ॥ ११८ ॥

अमृतां च पयस्यां च मदक्षीणाय दापयेत् ॥

पूतीकत्वगरुत्वक्कृमीन्निमन्ति दन्तिनः ॥ ११९ ॥

पयस्या च गुडूची च प्रदेया क्षीणघातुके ॥

कदम्बमेपशृङ्गीणां पुंनागं त्वचमेव च ॥ १२० ॥

भागानेतान्समान्कृत्वा निशि मूत्रेण वासयेत् ॥

पुरीषं गोश्च नागस्य क्वलान्संप्रदापयेत् ॥ १२१ ॥

इत्येते कीर्तिता राजन्क्वलाः क्षीणघातुषु ॥

चूर्णारिष्टं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १२२ ॥

शृङ्गवेरं विडं विल्वं पिप्पली मधुशिशु च ॥

एतेषामेव चूर्णानां प्रस्थः प्रस्थः समो भवेत् ॥ १२३ ॥

समुद्रलवणप्रस्थो गोमयप्रस्थयोजितः ॥

† ..... ॥ १२४ ॥

१ ..... सद्यो नागो निरुहति ॥

दधित्यनक्तमालानां ..... चोरिष्टकश्च कान् (?) ॥ १२५ ॥

भिच्छोट ..... मेषीणां ..... विलाढोदरकस्य च ॥

अर्जुनस्य (च) निचुलस्य (च) ..... वञ्जुलस्य (च) ॥

त्वचो मूलं च पत्रं च शिश्रोश्चोद्गुम्बरस्य च ॥ १२६ ॥

जपासर्जाम्रकर्पासीतुवरी च(श्च) समाहरेत् ॥

एष संवर्तनो चर्गो ह्यतीसारातिवर्तकः ॥ १२७ ॥

विद्वक्षणीयान्क्वलानतिस्त्रिगधाप दापयेत् ॥

मूलं शिश्रोस्त्वचं ज ..... पाटल्या स्तया ॥ १२८ ॥

* घनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके । † सपुस्तके 'इतः पङ्क्तिप्रथमितं त्यक्तमस्ति' इति लिखितमुपलभ्यते ॥

१ क. स तस्मात्सम्यकैव स० स. सत ..... म्यका चैव स० । २ स. षडोक् ।
३ क. पाटल्यास्तया तथा ।

विल्वाम्रमेवगृह्णीणां त्वचस्तथाऽर्जुनस्य च ॥
 विरूक्षयेद्भ्रजं क्षिप्रं न च दोषमवाप्नुयात् ॥ १२९ ॥
 पालाशनक्तमालानां त्वचमिद्धुदवृक्षयोः ॥
 (*त्वच)मर्जुनजम्बोश्चं विदुलारिष्टमेव च ॥ १३० ॥
 कुटजत्वग्बिडङ्गानि क्षौदपित्वा ह्युदूखले ॥
 कवलो दीपनीपः स्वात्मसादपति तं छविम् ॥ १३१ ॥
 महीपथं वातशूले त्वञ्जनं दन्तिनां हितम् ॥
 पूयः प्रदेयः श्रोत्रेषु ..... ॥ १३२ ॥
 वाताध्मातस्य नागस्य बन्धाय कवलो हितैः ॥
 अङ्गामु(?) ..... कं च तर्कारी क्षीरिणी तथा ॥ १३३ ॥
 दद्याद्वातहरं त्वेतच्छोभाञ्जनकमेव च ॥
 वाताध्माते कुलिङ्गाक्षौ वारणस्य महीपते ॥ १३४ ॥
 चरुवृकोऽथ तर्कारी काकोली क्षीरमेव च ॥
 भिल्लोटश्च प्रदातव्यो वाताध्मातस्य दन्तिनः ॥ १३५ ॥
 अध क्षौरं प्रवक्ष्यामि पानकापाम्निदीपनम् ॥
 कुम्भीकस्याऽऽढकं दद्यात्पलानां तु सुही(हीं) तथा ॥ १३६ ॥
 विल्वार्कनक्तमालानां त्वचं पत्राणि पेपयेत् ॥
 अर्कस्य दाहयेन्नालं कौपे तोषे विनिस्तुतम् ॥ १३७ ॥
 द्रोणं द्रोणे प्रदातव्यं त्रिपक्षस्य नराधिपम् ॥
 चूतवृक्षाम्रकुम्भानां त्वचः संयोजिताः समाः ॥ १३८ ॥
 फणिज्जकस्य मूलानि तपैवार्ककरञ्जयोः ॥
 श्र्वेचरेतैश्(?) ..... क्षारे कूपोदके कृतः ॥ १३९ ॥
 पूर्वमुक्तेन विधिनां क्षारमेव प्रदापयेत् ॥
 कुम्भीकपानसंस्कारः सुमनामङ्ग एव च ॥ २४० ॥
 इत्येते पानयोगाः स्युर्व्याख्याता द्विपदां वर ॥
 चूर्णारिष्टानि वक्ष्यामि गजानामग्निदीर्घनात् ॥ १४१ ॥

* तपुस्तके नोपलभ्यते ॥

१ क. °श्च विदु° । २ क. °त° ॥ तथा अ° । ३ क. वाताध्मातो । ४ क.
 क्षीरं । ५ क. कौपतो° । ६ क. शूचेचरेतैश्च क्षारः कूपोदके समीकृ° । ७ क. °ना
 क्षीर° । ८ क. °पनम् ॥

द्वे वृहत्पौ करञ्जौ च पारिभद्रकमेव च ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि दद्यादिन्द्रपवानपि ॥ १४२ ॥
 शतावरीं च शोणं च त्वचो निचुलविल्वयोः ॥
 गोमूत्रे वासपेद्रात्रौ दिवा सूर्ये च शोषयेत् ॥ १४३ ॥
 त्रिरात्रमेवं कृत्वा तु सुसूक्ष्मं क्षोदयेत्ततः ॥
 त्रिफलां हिङ्गुसंयुक्तां पञ्चभिल्वणैर्घृताम् ॥ १४४ ॥
 लवणस्य च योगेन चूर्णारिष्टस्य पट्पलम् ॥
 द्वे वृहत्पौ करञ्जौ द्वौ भ्रश्वगन्धा सुवर्चला ॥ १४५ ॥
 उभे हरिद्रे पाठी च करीपे गजवाजिनोः ॥
 एतत्सर्वं समाहृत्य समं कृत्वा क्षुद्रस्त्रले ॥ १४६ ॥
 नित्यं लवणयोगेन पट्पलं वाऽस्य दापयेत् ॥
 द्वौ कालौ दन्तिनां दद्याच्चूर्णयोगमत्तन्द्रितः ॥ १४७ ॥
 मनःप्रसादं जनपेद्वर्णं च त्रपदन्तिनाम् ॥
 निम्बस्पाय करञ्जस्य त्वचो वरुणकस्य च ॥ १४८ ॥
 मेपगृङ्गाश्च पाटल्या विदुलस्य च संहरेत् ॥
 क्रिया उग्रास्ततः सर्वाः समभागाः प्रकल्पयेत् ॥ १४९ ॥
 उत्तमं त्वै(त्वे)व ताः क्षुण्णा गोमूत्रे वासपेद्रूपहम् ॥
 मन्दाग्निशमनार्थं च द्विपस्य तु प्रदापयेत् ॥ १५० ॥
 एरण्डपूतिकारिष्टैः समांशैः कवलं भिषक् ॥
 निवृत्तस्य च पूर्वाह्ने दापयेद्रोगनाशनम् ॥ १५१ ॥
 सुवर्चलां गुडूचीं च अपामार्गं ..... कम् ॥
 वैजयन्तीं च भूनिम्बं तथा वै साट्छपकम् ॥ १५२ ॥
 एतान्भुक्त्वा गजः कल्पो रोगात्क्षिप्रं प्रमुच्यते ॥
 बलं मांसं च वृद्धिं च प्राप्नोति सुमनाः सदा ॥ १५३ ॥
 इत्येवं तु महीपाल विधानं क्षीणधातुषु ॥
 य एवं योजयेद्वैद्यः स शोभां जनयिष्यति* ॥ १५४ ॥

(^१पालकाप्योऽत्रवी)दित्यं राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 पष्ठितमः क्षपाध्यायः ॥ ६० ॥

*खपुस्तके तु, इतः परं '०' झुटिचिह्नं दृश्यते ।^१ धनुश्चिह्नान्तर्गतम्तु पाठो भ्रष्टः खपुस्तकात् ॥

१ क. °जिनौ ॥ ए° । २ क. °र्गद्विभाकरम् । ३ ख. दान राज्ञा° ।

अथैकपष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायामृषिं धर्मविदां वरम् ॥
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं मदः संभवति हेतवोऽस्य कति स्मृताः ॥
 कथं च सुरभि दानं कंकटाहं संपरिवर्तते(?) ॥ २ ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 वातात्प्रपद्यते कश्चित्कश्चित्पिप्सात्प्रपद्यते ॥ ३ ॥
 श्लेष्मणा भिद्यते चान्यः शोणितादपि चापरः ॥
 संनिपातात्तथा चान्यो मदः क्षरति वारणे ॥ ४ ॥
 एवं पञ्चप्रकारश्च मदो वै संप्रकीर्तितः ।
 शौर्यात्प्रभिद्यते कश्चित्तथैवाभिजनेन च ॥
 हर्षादन्यः प्रभिद्येत परिणामात्तथाऽपरः ।
 नैसांगिकस्तथा चान्यः संपातादपि चापरः ॥
 पुष्ट्या प्रभिद्यते चापि व्याधिदोषकृतोऽपरः ।
 उपधानात्तथा चान्यः प्रभिद्येत मतङ्गजः ॥
 चतुर्दशैते नागानां कीर्तिता मदहेतवः ।
 समासान्नरशार्दूल शृणु विस्तरतो हि मे ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि लक्षणं वातिके मदे ।
 परिधावति चात्पथं जायते चानवस्थितः ॥
 न चाभिलपति ग्रासं शय्याद्वेषश्च जायते ।
 (ऽजृम्भते बहुशश्चापि वैपते स्तनयत्पि ॥
 प्रतिनम्पाभिनमति विनमत्पुन्नमत्पि ।
 प्रभिद्यते त्रिधा चैवं तथाऽङ्गस्यापि जायते ॥)
 पवोदकनिकाशं च कषायं कुरुते मदम् ।
 चन्दनोशीरपन्नानां सुगन्ध(कैरसानि च) ।
 फटुकानि कषायाणि तिक्तानि च निपेवते ॥
 प्राष्टकाले च नितरां मदस्तस्य प्रवर्तते ।

* धनुराकारमध्यस्यो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् । † धनुराकारमध्यस्यो नास्ति
 पाठः रापुस्तके ।

द्वे बृहत्पौ करञ्जौ च पारिमद्रकमेव च ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि दद्यादिन्द्रपवानपि ॥ १४२ ॥
 शतावरीं च शोणं च त्वचो निचुलविल्वपोः ॥
 गोमूत्रे वासपेद्रात्रौ दिवा सूर्ये च शोषयेत् ॥ १४३ ॥
 त्रिरात्रमेवं कृत्वा तु सुसूक्ष्मं क्षोदयेत्ततः ॥
 त्रिफलां हिङ्गुसंयुक्तां पञ्चभिल्वणैर्युक्ताम् ॥ १४४ ॥
 लवणस्य च योगेन चूर्णारिष्टस्य पट्पलम् ॥
 द्वे बृहत्पौ करञ्जौ द्वौ अश्वगन्धा सुवर्चला ॥ १४५ ॥
 उभे हरिद्रे पाठी च करीषे गजवाजिनोः ॥
 एतत्सर्वं समाहृत्य समं कृत्वा सुदूस्त्रले ॥ १४६ ॥
 नित्यं लवणयोगेन पट्पलं वाऽस्य दापयेत् ॥
 द्वौ कालौ दन्तिनां दद्याच्चूर्णयोगमतन्द्रितः ॥ १४७ ॥
 मनःप्रसादं जनयेद्वर्णं च दृषदन्तिनाम् ॥
 निम्बस्पाथ करञ्जस्य त्वचो बरुणकस्य च ॥ १४८ ॥
 मेपगृङ्गाश्च पाटल्या विडुलस्य च संहरेत् ॥
 क्रिया उग्रास्ततः सर्वाः समभागाः प्रकल्पयेत् ॥ १४९ ॥
 उत्तमे त्वै(त्वे)व ताः क्षुण्णा गोमूत्रे वासपेद्मपहम् ॥
 मन्दाग्निशमनार्थं च द्विपस्य तु प्रदापयेत् ॥ १५० ॥
 एरण्डपूतिकारिष्टैः समांशैः कषलं भिषक् ॥
 निवृत्तस्य च पूर्वाह्ने दापयेद्रोगनाशनम् ॥ १५१ ॥
 सुवर्चलां गुडूर्चो च अपामार्गं ..... कम् ॥
 वैजयन्तीं च भूनिम्बं तथा वै साट्छपकम् ॥ १५२ ॥
 एताम्भुक्त्वा गजः कल्पो रोगात्क्षिप्रं प्रमुच्यते ॥
 बलं मांसं च वृद्धिं च प्राप्नोति सुमनाः सदा ॥ १५३ ॥
 इत्येवं तु महीपाल विधानं क्षीणघातुषु ॥
 य एवं योजयेद्वैद्यः स शोभां जनयिष्यति* ॥ १५४ ॥

(पालकाप्योऽत्रवी)दित्थं राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये सुद्ररोगस्थाने
 पष्टितमः क्षयाध्यायः ॥ ६० ॥

*स्वपुस्तके तु, इतः परं '...' त्रुटिनिहं दृश्यते।† यमुश्चिह्नान्तर्गतस्तु पाठो भ्रष्टः स्वपुस्तकात् ॥

१ क. °जिनौ ॥ ए० । २ क. °र्गद्विभाकरम् । ३ ख. दानं राज्ञा० ।

पुरीषं वमधुर्धानं रक्तमेवोपजायते ।
 कटाम्बां भिद्यते पूर्वं निदाघे चापि माद्यति ॥
 पैत्तिकस्य तु लिङ्गानि सर्वाणि कुरुते गजः ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं मदे वै शोणितात्मके ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संनिपातात्मकं वृष ।
 पूर्वोक्तानां मदानां तु लक्षणं सांनिपातिकम् ॥
 धुत्पिपोसोष्णशीतानां सहिष्णुर्भवति द्विषः ।
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां सततं सहते गजः ॥
 प्रतिनम्पाभिनमति विनमत्पुन्नमत्पपि ।
 नाभिनन्दति चाऽऽहार(†मिष्टं च) स्वादुमेव च ॥
 व्यामिश्रमेतं जानीयान्मिश्रगन्धं मदं वृष ।
 इत्येतत्संनिपातेन प्रभिन्नस्य तु लक्षणम् ॥
 मत्तेन जनितायां तु यस्तु मत्तेन जायते ।
 पौर्णमास्यां प्रपद्येत मन्दमन्दगुणैर्पुतः ॥
 जानीयात्तं तु राजेन्द्र मदं ह्यभिजनाभिधम् ॥
 बहुपुष्पसमृद्धानि कोकिल्लभिरुतानि च ।
 मत्तबोर्हिर्ण्यपुष्टानि वनानि समवैक्ष्य च ॥
 हंससारसगीतानि चक्रवाकरुतानि च ।
 सतामरसकङ्कालारमुगन्धिपवनानि च ॥
 मनोहराणि रम्पाणि पल्लवानि सरांसि च ।
 पद्मोत्पलविचित्राणि भ्रमरैः कूजितानि च ॥
 क्षोभयित्वा च पीत्वा च करेणुगणमध्यगः ।
 एष नागो महाराज हर्षादेव प्रभिद्यते ॥
 क्षीणधातुशरीरश्च वयोतीतो मतङ्गजः ।
 हीनवीर्यो विमांसोऽपि सर्वाशाशिपिलीकृतः ॥
 एतैस्तु लक्षणैर्विद्यान्मदं तं पारिणामिकम् ।
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां लब्ध्वा लब्ध्वा च मोहनम् ॥
 निर्भातैस्तं वधं बन्धं .... नितंजनवम् ।
 पदा मदं स्रवति तु तं .... विद्यान्निसर्गजम् ॥

† सपुस्तके नास्ति ।

इति वातात्मकं प्रोक्तं गजानां मदलक्षणम् ॥
 पैत्तिकस्यापि ऋपते विज्ञानमुपदेक्ष्यते ।
 तेजस्वी कोपनश्चैव संतापी च भवेद्विषः ॥
 प्रायेण शीतलां छायां सलिलं चाभिकाङ्क्षति ।
 विजृम्भते नमति च तथा प्रतिनमत्यपि ॥
 कपोलौ चाण्डकोशश्च पच्यन्ते च नराधिप ।
 पीताभमथ रक्तं वा कटादानं प्रसिच्यते ॥
 सुगन्धं चूतपुष्पाणामेलामुस्तसुगन्धिकाम् ।
 शारदे पैत्तिकः काले मदः क्षरति वारणे ॥
 कटुकाम्लान्सलवणान्त्रसानति निपेवते ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं पिचात्प्रकुपिते मदे ॥
 भ्रुकृत्या श्लैष्मिकं राजन्मदं वक्ष्यामि तन्वतः ।
 बलवाञ्शीलसंपन्नस्तेजस्वी धेनुकामतः ॥
 स्वप्रशीलश्च भवति मन्दक्रमविचेष्टितः ।
 प्रसेनं कुरुते कामं गम्भीरं वेदयत्यपि ॥
 पिष्टोदकमतीकाशं(शः) पाण्डुरः क्षरते मदः ।
 सगन्धमालापुष्पाणां सिन्दुवारतरोरपि ॥
 तथा मुक्तकपुंनरागवकुलानां च गन्धतः ।
 शीतलं सुरभिं हृद्यं हेमन्ते संश्रयेन्मदम् ॥
 मधुराम्लानि सर्वाणि लवणानि च सेवयेत् ।
 त्वग्दोषाश्चापि जायन्ते मेहत्यपि च सौद्रपम् (?) ॥
 इत्येवं श्लैष्मिकं राजल्लक्षणं समुदाहृतम् ।
 शोणित्वात्संप्रवृद्धे तु मदे वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 मध्याह्ने संश्र(?)मासृत्य(?)रक्तनि लोचनम् ।
 न चैवोद्विजते हस्ती हस्तिन्यै नापि फुष्यति ॥
 विमुक्तैरिति सर्वाङ्गैर्गजः संधिषु कृच्छ्रगः ।
 शीतलानि च सर्वाणि च्छायां चैवाभिनन्दति ॥
 शय्यापां मुखमाप्नोति (*न चैव फवलं भजेत्) ।
 पाण्डुता सर्वगात्राणां म्लिग्धमाहारमिच्छति ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुलके ।

१ स. शरदि । २ ए. °ति न सेव° । ३ रा. °ञ्जातिसंपन्नालो° । ४ क. °रिव स° ।

प्रत्यूपकाले मातङ्गं हृदे निर्वापयेद्विषक् ।
 शालांषां मण्डलिप्रायां शीतस्थानासितस्य तु ॥
 स्नावयेद्वारिपूर्णांश्च तस्योपरि नवान्घटान् ।
 त्रिंशं मृणालाञ्छालूकमुत्पलं नलिनान्यपि ॥
 इक्षुं चैधुरसं चैव शुद्धाटककसेरुकम् ।
 दापयेत्कवलांस्तस्मै शर्कराचूर्णसंपुतान् ॥
 परूपकाणि मृद्धीका शर्कराफाणितं मधु ।
 सारिवा मधुकं चैव समांशं चोत्तरोदकम् ॥
 तैतः .....ये प्रति ये(?) शीतं कल्पश्रुत्यापयेत्(?) ।
 प्रभेदे पैत्तिके तस्य पवसानि प्रदापयेत् ॥
 तृणारुष्यं पर्पटांन्दद्याच्छर्कराघृतसंपुतम् ।
 पष्टिकानां पुराणानां शालीनामोदनं मृदु ॥
 सर्पिषा भोजयेन्नागमेवं भेदाद्विमुच्यते ।
 अम्लमुष्णं च तीक्ष्णं च लवणं च न दापयेत् ॥
 पानानि सर्पिषा श्रेष्ठान्पभ्यङ्गं चैव सर्पिषा ।
 नश्यत्यनेन योगेन प्रभेदः पैत्तिको नृप ॥
 इति पित्तात्प्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 (ःअथ श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥)
 कटुकेन तु तैलेन सर्वसेको विधीयते ।
 तीक्ष्णान्कटुकपापान्कवलानस्य दापयेत् ।
 अजामूत्रेण संपोष्य श्लेष्मिकस्तेन शाम्पति ॥
 द्राक्षाहरिद्रामज्जिष्ठाः सूक्ष्मचूर्णाश्च कारयेत् ।
 अजामूत्रेण संपोष्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) प्रभेदात्परिमुच्यते ।
 आरग्वधं सोमवल्कं पटोलं काकतिन्दुकम् ॥
 पयोऽपि मधुसंपुक्तं पिण्डः श्लेष्महरः स्मृतः ।
 यवोदनं च तैलेन मात्रया भोजयेद्द्रजम् ॥

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुलके ॥

१ क. °लायामञ्जलिप्रायां । २ क. ततः प्रति ये शीतं कल्पयेत् । ३ ख. °यदद्या° ।

उष्णेत्यथो(?)ञ्चगमनाद्गुरुभारेण वा पुनः ।
 कर्मणामतिप्रयोगाद्वा हरतो वा वृहद्गुमान् ॥
 एतैर्निदानैर्नागस्य शरीरमुपतप्यते ।
 ततः प्रसिच्यते दानं दुर्गन्धिवममुं(धुं) त्रप ॥
 तं तु संतापजं विद्यान्मदं वारणविक्रमम् ।
 विविधैस्तु शिरोरोगैर्मूत्ररोगेण वा यदि ॥
 श्लेष्मकाकलहेतुत्वाद्वाधिना वारणे मदः ।
 विविधाभिविधाभिर्यः पुष्टो माद्यति वारणः ॥
 स मदः पैत्तिको राजन्निर्दिष्टः परिपाटितः ।
 प्राणिता विधया नागा न वश्या बलशालिनः ॥
 मदस्य जनने सम्पग्भेषजैः संप्रयोजितैः ।
 उपधानात्मभिद्यन्ते वारणाः पृथिवीपते ॥
 शौर्यजोऽपि ..... ॥
 रूपं प्रार्थयमानस्य युध्यमानस्य वा युधि ॥
 पश्यन्तस्तस्य सैन्यस्य विजयं दिव्यचक्षुषः ।
 मदं श्लेष्मति मातङ्गः स हेतुर्विजये क्षणम् ॥
 इत्येते बहुधा प्रोक्ता गजानां मदहेतवः ।
 कात्स्न्येन तु महाराज यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्णामपि भेषजम् ।
 वातप्रभिन्नं विज्ञाय चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥
 पञ्चभिर्लवणैः साधं पापयेत्तं सुसोदकम् ।
 तीक्ष्णांश्च कवलान्दद्याद्धारणाप महीपते ॥
 वातिकात्स मदाद्राजन्मुच्यते वै न संशयः ।
 दध्यम्लमथ वातानैः (?) क्रमाच्चूर्णं च पापयेत् ॥
 एतेनापि च योगेन मुच्यते वातिकात्मदात् ।
 श्लेष्मकोशाय दातव्यं जल्पानं महीपते ॥
 यवसानि विचित्राणि मृद्नि हरितानि च ।
 फाणिनेनोपदिग्धानि (?) कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 इति वातप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 अथ पित्तप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥

प्रत्पूपकाले मातङ्गं हृदे निर्वापयेद्विपक् ।
 शालोपां मण्डलिभापां शीतस्थानासितस्य तु ॥
 स्त्रावयेद्वारिपूर्णांश्च तस्योपरि नवान्यटान् ।
 विशं मृणालाञ्चशालूकमुत्पलं नलिनान्यपि ॥
 इक्षुं चैधुरसं चैव शृङ्गाटककसेरुकम् ।
 दापयेत्कवलांस्तस्मै शर्कराचूर्णसंपुतान् ॥
 पक्ष्मकाणि मृद्धीका शर्कराफणितं मधु ।
 सारिवा मधुकं चैव समांशं चोत्तरोदकम् ॥
 तैतः.....ये प्रति ये(?) शीतं कल्पश्रुत्यापयेत्(?) ।
 प्रभेदे पैत्तिके तस्य यवसानि प्रदापयेत् ॥
 वृणारूपं पर्पटान्दद्याच्छर्कराघृतसंपुतम् ।
 पट्टिकानां पुराणानां शालीनामोदनं मृदु ॥
 सर्पिषा भोजयेन्नागमेवं भेदाद्विमुच्यते ।
 अम्लमुष्णं च तीक्ष्णं च लवणं च न दापयेत् ॥
 पानानि सर्पिषा श्रेष्ठान्यभ्यङ्गं चैव सर्पिषा ।
 नश्यत्यनेन योगेन प्रभेदः पैत्तिको वृष ॥
 इति पित्तात्प्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 (ःअथ श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रयोजयेत् ॥)
 कटुकेन तु तैलेन सर्वसेको विधीयते ।
 तीक्ष्णान्कटुकपापान्कवलानस्य दापयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य श्लेष्मिकस्तेन शाम्यति ॥
 द्राक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाः सूक्ष्मचूर्णाश्च कारयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 अनेन कमयोगेन(ण) प्रभेदात्परिमुच्यते ।
 आरग्वधं सोमवल्कं पटोलं काकतिन्दुकम् ॥
 पयोऽपि मधुसंपुक्तं पिण्डः श्लेष्महरः स्मृतः ।
 यवौदनं च तैलेन मात्रया भोजयेद्भजम् ॥

* धनुराकारमध्यम्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °लायामञ्जलिप्रायां । २ क. ततः प्रति ये शीतं कल्पयेत् । ३ ल.
°टाद्द्या° ।

पापयेन्मुद्गपूपं च योपालः(?)सह संस्कृताम् ।
 काशं कुशं पोद्गलं यवसार्थं प्रदापयेत् ॥
 इति श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 प्रभेदे रक्तजे राजन्मतीकारः प्रवक्ष्यते ॥
 यदुक्तं पैत्तिके स्त्रावे तत्सर्वं संप्रयोजयेत् ।
 श्लेष्मिकस्य तु धोगं हि कल्पे नागस्य कारयेत् ॥
 पैत्तिकस्य तु यत्कर्म मध्पाद्गे तत्समाहरेत् ।
 वातिकस्य तु यत्प्रोक्तं सायाद्गे तत्प्रयोजयेत् ॥
 लवणानि च सर्वाणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
 गृह्णवेरं च संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 संनिपातसमुत्थाने श्रेष्ठमेतच्चिकित्सितम् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 प्रभिन्नो नाभैकपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अथ द्विपष्टितमोऽध्यायः ।

‘अथातः कर्णवालजानां कृमीणां निदानं चिकित्सितं च व्याख्यास्यामः’
 इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—

इह खलु भो हस्तिनां केशायसूक्ष्माः कण्ठकेमुखा ..... षण्पूर्वाः(?) त्वङ्मा-
 सशोणितं भक्षयन्ति । श्यामा रूक्षाः श्वेता रक्ता राजीव(म)न्तश्चिन्नाः शबलाः
 कर्णजा वालजाश्च कृमयः संभवन्ति ।

तेषां कृमिभिरुपसृष्टानां लक्षणम्—परिशीयन्ते कर्णाग्राणि । *तैः परिमूला-
 त्रेषु चला भक्षयन्ति । परिशीयन्ते वालाः । तत्र साध्या ये परिस्त्रवन्ति† । शेषा-
 स्त्वसाध्याः ॥

अथैषां चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—अङ्गराजोत्तम.....‡ कर्णाविदङ्गकिण्ववर्षीभा-
 गीमाद्रं कुष्ठनिम्बसुरसकाकादनीकाकतिन्दुकीकाकमाचीकरवीरसर्पवर्णाजि-

* ‘ते’ इति स्यात् । † अत्र ‘~’ इति त्रुटिचिह्नं खपुस्तके । ‡ ‘अङ्गराजोत्तमकर्णा-
 इत्थं त्रुटिचिह्नं खपुस्तके । § खपुस्तके किण्व ~ वच इत्थं त्रुटिचिह्नं दृश्यते ।

१ क. ख. श्रावे । २ क. °कमुखाप्यान्° । ३ क. ख. बला । ४ क.
 ख. भक्षयन्ति ।

कासेन्धवलवणपवक्षारतिन्तिडीकशिरीषकर्णिकारवर्षरफणिज्जकशङ्खिनीदारुहं-
रिद्राश्वेतः कृत्वा समभागैरुपक्रमेत । एतेषां कपायैः प्रक्षाल्य कल्कैः प्रलेपनं
कुर्यात् । चूर्णैस्तु मृत्तिसारयेत् । एतेषामेव विकेशिकावर्ती च यथायोगं विद-
ध्यात् । ततश्चाभ्यन्तरं रुधिरं विसर्पवत्परिस्रावयेत् । (* ग्रन्थि चेतकुरुते
कृमिः पशूनामिव कुकुटकं सस्त्रे(शस्त्रे)ण विद्ध्वा निष्कृष्य कृमिप्रैश्च कपायैः
प्रक्षाल्य प्रलेपयेत् ।) † कृमिकोष्ठप्रयुक्तं सकवलान्दघात् ॥

तत्र श्लोकाः—

कपायैः कटुकैस्तिक्तैर्लवणैः पानभोजनैः ।

कर्णजान्वालजांश्चैव चिकित्सेत्तु कृपीन्भिषक् ॥

प्रायेण श्लेष्मप्रभवा गजानां ज्ञेयास्तु रोमेक्रिमयः शरीरे ।

कार्यः प्रयत्नः प्रशमार्थमेषामुपेक्षिताः प्राणहरा भवन्ति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

कर्णवालकृमिर्नाम द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिपष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गेन पृष्ठो भगवान्कर्णरोगमुवाच ह ।

अस्य रोगस्य विज्ञानं चिकित्सां च यथाक्रमात् ।

नै सूतः सहसाऽऽदत्ते तथा शीर्षविरचने ॥

कर्णौ वा मृच्यतेऽत्यर्थं श्रोतसोः कीटवेशनात् ॥

जलं वा(त्र)प्रविशति हन्यते चातिमात्रतः ॥

अभिघातेन शिरसः कर्णरोगः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं प्रकुपितो वायुः श्रोतसि मतिपद्यते ॥

श्लेष्मशोणितमादाय कर्णौ नागस्य पीडयेत् ॥

शरैरागन्तुजैर्दोषैर्पदा कर्णोऽस्य दुष्पति ॥

तेनास्य तुमुलो व्याधिः कर्णजः संप्रवर्तते ॥

तस्येमानि तु रूपाणि वारणस्य निबोध मे ॥

संज्ञिप्रति प्रवमति कर्णस्रोतःस्वभीक्ष्णशः ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'कृमिकोष्ठोपयुक्तान्' इति स्यात् ।

१ क. ख. °मक्रम° । २ क. ख. नस्ततः । ३ क. वाममृते° । ४ क. अतिषा° ।

अङ्गुल्या वाऽल्पकाष्ठेन कवलेन च धर्षति ॥
 पूयं स्रवति कर्णाभ्यां दुर्गन्धिः फेनिलं भृशम् ॥
 श्लेष्ममारुतसंसर्गात्कृमयः संभवन्ति हि ॥
 रुधिरं कृमिसंघृष्टं दृश्यते यस्य हस्तिनः ॥
 कर्णरोगः स विज्ञेयः कफशोणितवातजः ॥
 इत्पेवं कर्णयोर्व्याधीन्दृष्ट्वा भैषज्यमाचरेत् ॥
 गृह्णवेरं च भागीं च विडङ्गानि च पेपयेत् ॥
 देवदारु च कुष्ठं च सूक्ष्मं पिष्ट्वा विचक्षणः ।
 रसेनानेन नागस्य कर्णपोश्च निपेचयेत् ॥
 ततोऽस्य वेदनाशान्तिरेतन्न स्यान्महीपते ।
 काली मधुकनिर्गुण्डी हरिद्रे देवदारु च ॥
 सर्वमेतद्विडङ्गैस्तु कुष्ठेन च समं भवेत् ।
 एतत्संभारमग्नौ च सूक्ष्मकल्कं प्रदापयेत् ॥
 ततो रसं परिस्त्राव्य क्षौद्रेण सह संयुतम् ।
 ततोऽस्य कर्णयोर्दद्यात्कर्णरोगात्ममुच्यते ॥
 मधुशिग्रुं च बिल्वं च सरलं देवदारु च ॥
 अङ्गोठफलसारं च मांसी कुष्ठमर्वल्लगुजम् ॥
 मधूरपित्तं मज्जां च विल्वानि वर्तुलानि च ॥
 विडङ्गुत्तुम्बीवीजं च तथा निम्बफलानि च ॥
 देवदारु तथोशीरं पिष्ट्वा तानि समानि च ॥
 सर्वमेतत्समालोढ्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 ततोऽस्य सेचयेत्कर्णावितेन लभते सुखम् ॥
 गण्डीरमूलं समधुयाष्टिकं च सकुङ्कुमम् ॥
 क्षौद्रेण सह संयोज्य कर्णयोः पूरणं हितम् ॥
 प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठां कुष्ठं मधुकमेव च ॥
 उशीरं पन्नकं चैव देवदारु च पेपयेत् ॥
 कल्केनैतेन संयुक्तं तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 ततोऽस्य कर्णयोर्दद्यान्नस्पकर्म च कारयेत् ॥
 शैलेयं सर्जकरसं देवदारुं तथाऽगुरुम् ॥

१ क. °र्णशो व्याधी° । २ ख. पीपयेत् । ३ क. काष्ठं । ४ क. स°
 °वलयज° । ५ क. °स्य कर्णयोः सेकस्तेन वै लभते सुखम् । ६ ख. पीपयेत् ।

घृतमण्डेन संपुक्तं धूपयेत् ततः पिबेत् ॥
 भार्गीमूलं च मधुकं पष्टिकात्रं कुटञ्जटम् ॥
 शुद्धाभ्रामलकैः सिद्धान्मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां भुक्त्वा संपद्यते सुखी ॥
 भङ्गोल्लुचिरबिल्वाभ्यां रसो वैशेषिको भवेत् ॥
 अवगौहविवेकं च वर्जयेच्च विशेषतः ॥
 इत्येतत्कर्णरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 (ःपृच्छते रोमपादाय पालकाप्येन कीर्तितम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 कर्णरोगो नाम त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःपष्टितमोऽध्यायः ।

अभक्तच्छन्दिनो राजन्सनिदानं चिकित्सितम्) ॥
 नागस्य संप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥
 वातेन सहितः श्लेष्मा हृदये संप्रधावति ॥
 आमाशयं च मन्यन्ते पूरयित्वाऽवतिष्ठते ॥
 कफेन बद्धहृदयः कुवले पल्लवं वृणमं ॥
 अरोचमानं कृच्छ्रेण किञ्चिदश्नाति वारणः ॥
 तस्य तेनाभिभूतस्य चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥
 तस्याऽऽसवं प्रसन्नां वा मैरेयं चापि पापयेत् ॥
 हिङ्गुना पञ्चलवर्णैर्युक्तं त्रिकटुकेन वा ॥
 वर्चा हरिद्रे लशुनं पिप्पल्यौ मरिचानि च ॥
 सपञ्चलवर्णास्तस्मै कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 तेजोवर्ती त्रिकटुकं तथैव कटुरोहिणीम् ॥
 मधुना सह संपोष्य कवलान्प्रतिभोजयेत् ॥
 चित्रकं सर्षपं हिङ्गु त्रिफला बदराणि च ॥
 हरिद्रे शिशुबीजं च करञ्जबीजमेव च ॥

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ † 'धमन्यन्तं' इति स्यात् ।

१ क. धूपयेत् । २ क. ख. °गाहावितेकं । ३ क. °प्रचक्षते ।

पञ्चभिलेवणैः सार्धं क्षोदयित्वा हुद्सूखले ॥
 सक्तुभिः सह संपोज्य कवलान्प्रति भोजयेत् ॥
 कटुका रोहिणी पाठा †सयवा(?)भारसैन्धवाः ॥
 पिप्पलयः कटुका मत्स्या मरिचान्याटरूपकम् ॥
 सर्वाणि समभागानि क्षोदयित्वा उद्सूखले ॥
 गोमयेन समायुक्तान्कवलांस्तस्य दापयेत् ॥
 मुद्गयूपौदनं चास्मै दद्यात्त्रिकटुना युतम् ॥
 यथा हि मथनादग्निः स्वल्पोऽरणिसमन्वितः ॥
 पूर्वं गोमयैचूर्णेन सतस्तृणेन वै त्वप ॥
 क्रमशस्तनुभिः काष्ठैः स्थूलैश्च तदनन्तरम् ॥
 विष्टब्धः स दहेद्दीप्तः काष्ठभारशतान्यपि ॥
 एवं गजानां विधिवच्छनैरग्निरुदीरितः ॥
 भुक्तं सर्वमशेषेण दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
 भक्तच्छन्दी भवत्येवमग्निदीप्तश्च जायते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तयायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्था-
 नेऽभक्तच्छन्दी नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

अद्भो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 भक्तग्रासोपरुद्धस्य लक्षणं घृहि तत्त्वतः ॥
 रसं च शोणितं चैव मेदो मांसमथापि वा ।
 सह घोनसने(?)रुस्मात्सर्वाण्येतानि स्वादयेत् ॥
 विशेषयति दोषी च कथं मात्राणि स्यादति ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अनादिमध्यनिधनः फापाग्निः परिमध्यते (?) ।
 प्रसूलक्षणसंपुक्तो यीजसहितनातेन (?) ॥
 नामिमभ्ये शरीरस्य विज्ञेयं सोममण्डलम् ।
 सोममण्डलमध्यस्थं विचात्सूर्पस्य मण्डलम् ॥

† 'सयवसार' इति स्यात् ॥

१ क. °याऽग्निमदना° । २ क. °यपूर्णेन तन्मेन तृणे° ।

ग्रहीष्येत्तु नागस्य तस्य मध्ये हुताशनः ।
 इन्दुराकाशमास्थाय यथा दीपस्तथाऽम्भेतः ॥
 तिष्ठतिष्ठमितो(?)दीर्घास्तथा वलिनमम्यति ।
 गजानां नाभिमध्ये तु यवमात्रोऽवतिष्ठते ॥
 ह्रस्वकायेषु चान्येषु तिष्ठेद्भुटिप्रमाणतः ।
 कृमिकीटपतङ्गेषु वल्लमात्रोऽवतिष्ठते ॥
 सूर्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोपुक्कैर्गभस्तिभिः ।
 विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥
 तद्गजानां सैभुक्तं जठरो नाभिमाश्रितः ।
 मेषुश्चै(?)क्षिममादत्ते सूर्पकान्तो मणिर्यथा ॥
 दन्तिनां भोजनं दत्तं नात्नाद्रव्यसमापुतम् ।
 क्षिप्रं सम्पक्प्रदहति तेजोधानुसमापुतः ॥
 जाठरो जलसंभूतस्तद्गतिस्तत्परायणः ।
 दीप्तिश्च करणा(त्)कोष्ठे सलिलेन च पूरयेत् ॥
 अग्निसोमात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 अग्निसोमात्मको राजन्दन्तिनां च चतुर्विधः ॥
 सूर्यात्मकानि यात्रीणि(?)यस्मात्सोमात्मकानि च ।
 (?)संहत्यान्सनै तस्मात्साण्डाणि न स्वादति ॥
 चिकित्सेद्यस्तु सीदन्तं विषमं चापि दन्तिनाम् ।
 आयुर्वेदाभियोगेन स वै राक्षां चिकित्सकः ॥
 उक्तप्रसोपरुद्धस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
 वारणानां पुरा राजन्यथावदनुपूर्वशः ॥
 यधुराभोजना नित्यमव्याघामास्तथैव च ।
 मृत्तिकाभक्षणाद्वाऽपि जलदोषेण वा पुनः ॥
 विदग्धभोजनाद्वाऽपि रात्रौ जागरणेन वा ।
 जीर्णाजीर्णाशनाद्वाऽपि सततं पृथिवीपते ॥
 हृदये श्लेष्मणा दिग्धे नाभिनन्दति भोजनम् ।
 पित्तं च तनुतां याति ग्रहणी चास्य हीपते ॥

उष्णालुवांतशीलश्च दुर्मेना गुरुमस्तकः ।
 भक्तद्वेषं च तं रोगं विद्याच्छ्रेष्ठीपसर्जनात् ॥
 विज्ञानमेतद्व्याख्यातं चिकित्सितमतः शृणु ।
 द्वे पञ्चमूले संहृत्य पिप्पलीमूलमेव च ॥
 हस्तिपिप्पली(लीं) च चिरविल्वैः सह विपाचयेत् ।
 विपकमनुपूर्वेण सुस्रोष्णमनुर्पापयेत् ॥
 एतत्पीत्वा तु राजेन्द्र ततः संपद्यते सुखी ।
 पिप्पलीं शृङ्गवेरं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 हस्तिमूत्रेण संयोज्य तैलेन च नराधिप ।
 सपञ्चलवर्णां शृण्ठीं पिप्पलीमूलसंपुताम् ॥
 ग्रहणीदीपनं देयमेतत्पानमनेकपे ।
 नागपिप्पलिमाहृत्य हस्तिमूत्रेण पपयेत् ॥
 एवं प्रतिनये दद्यात्केवलं युक्तितो भिषक् ।
 दीप्यते ग्रहणी तेन यवसं वाऽभिनन्दति ॥
 हृष्टपुष्टमनाश्चैव न भवत्येव वारणः ।
 यवसान्युष्णवीर्याणि कफघ्नानि च दापयेत् ॥
 अग्नेर्विवर्धमानस्य पानं भोजनमिष्यते ।
 यथा हि मथनादग्निः स्वल्पोऽरणिसमुत्थितः ॥
 पूर्वं गोमयचूर्णेन ततस्सृणेन वै त्वप ।
 क्रमशस्तनुभिः काष्ठैः स्थूलैश्च तदनन्तरम् ॥
 विवृद्धः स दहेदीप्तः काष्ठभारशतान्पि ।
 एवं गजानां विधिवच्छनैरग्निरुदीरितः ॥
 मुक्तं सर्वमशेषेण दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्वायुर्वेदमहामवचने द्वितीये धुद्ररोगस्थाने
 भक्तग्रासोपरुद्धो नाम पञ्चपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ पट्टपष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्यां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 द्रोणीक इति यः पूर्वं संग्रहे समुदाहृतः ॥

१ क. °प्यानुर्वीनुशी° । २ क. °लीमरिचवि° । ३ क. °पाचये° । ४ स.
 पापयेत् । ५ क. स. हिमवना° ।

तस्य व्याधेश्चिकित्सां च लक्षणं संप्रचक्ष्व मे ।
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्संनिपातात्तथैव च ।
 द्रोणीकशोफो विज्ञेयो जठरे पञ्चधा रूप ॥
 निदानानि पृथक्तस्य चिकित्सां च प्रचक्ष्वते ।
 तत्राऽऽदौ वातिकस्तावच्छृणुयुः संप्रवर्त्तते ॥
 व्यायामाच्च व्यायामाच्च रूक्षादपि च भोजनात् ।
 तथा बन्धाच्च विविधादतिशीतेन वा तथा ॥
 शकृन्मूत्रोपरोधाच्च दुःस्थानाद्वा तथा पुनः ।
 उदरे मारुतः शोफं जनयेत्तस्य हस्तिनः ॥
 शोफाभिभूतश्च भृशं भ्रममाप्नोति वारणः ।
 चञ्चलो मृदुभूतश्च चिरात्पाकं न गच्छति ॥
 विविधं स्वभावाद्वातात् ..... ।
 श्वपथुः स्यात्स विपमस्त्वग्रतो ह्यनवस्थितः ॥
 मालतीं सुरसां वंशं (*पाटलां) काठरूपकम् ।
 अर्कं मधुकं तर्कारीं तिलपिष्टं च पापयेत् ॥
 नाडीस्वेदो घृताक्तस्य ..... ।
 ..... (†वसाया) नाडीस्वेदो विधीयते ॥
 तण्डुलानतसीं किण्वं दध्मलेन विपाचयेत् ।
 रात्रिपर्युषितं शीतं प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 साकपर्णीं ..... स्वरं ..... वसां तैलं घृतं दधि ।
 जलजानां च सत्त्वानां मेदो मांसं च पापयेत् ॥
 स्वभ्यक्तं सर्पिषा शोफं मुखोष्णं तं प्रलेपयेत् ।
 स्पोनाकं पाटलीं विल्वं काशमर्यं वेणुपत्रिकाम् ॥
 आरग्वर्धं कुवेराक्षीं मेपशृङ्गीं ससैन्धवीम् ।
 सुवहां तालपर्त्रीं च सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥
 (‡मुखोष्णं सघृतं चैव प्रदेहस्तस्य युज्यते ।

* सपुस्तके त्रुटितम् । † कपुस्तके नास्ति । * वनुराकारमध्यस्थाः श्लोकार्धा
 न कपुस्तके ।

क. तस व्याधिशिकि° । २ क. घृताम्यक्त । ३ क. सस्वरां ।

स्नेहपानं च नागस्य गात्राम्बुद्धं च दापयेत् ।
 औदकानां च सत्त्वानां रसैस्तं प्रति भोजयेत् ॥ १ ॥
 अशान्तौ सर्वथा शोफे क्षिप्रं रक्तं प्रमोक्षयेत् ।
 निदोषं शोणितं दृष्ट्वा शोफं तं प्रतिचूर्णयेत् ॥
 गृहधूमहरिद्राम्ब्यां साङ्गुष्ठां सैन्धवेन च ।
 इत्येष वातिकः प्रोक्तो वक्ष्यते पित्तसंभवः ॥
 अम्लोष्णभोजनान्नित्यं कटुकात्यशनादपि ।
 लवणस्यातिपोगाच्च पित्तवातं प्रकुप्यति ॥
 उरोद्रोणीं समाश्रित्य श्वयधुस्तस्य जायते ।
 श्वयधुस्तस्य पीताभो रक्ताभश्चापि लक्ष्यते ॥
 पित्तादाहस्तु नागस्य क्षिप्रं पाकं च गच्छति ।
 हस्तिकर्णपलाशानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 सर्पिषा सह संपोज्य प्रदेहं तस्य कारयेत् ।
 श्यामामंशुमतीं चैव एरण्ड लशुनानि च ॥
 दद्यात्प्रपौण्डरीकं च विषामतिविषां तथा ।
 मकरस्य च मांसानि गोमांसं चैव पांचयेत् ॥
 दावीमलेपं विज्ञाप्य ततस्तमवतारयेत् ।
 तेन प्रदेहं नागस्य बहलं तस्य दापयेत् ॥
 समूलमिह संहृत्य धत्तुरं सारिवां तथा ।
 पयसा सह पिष्टानि प्रदेहः सशृतो भवेत् ॥
 अतिप्रवृद्धे श्वयथी प्रच्छन्नं तस्य कारयेत् ।
 निदोषं शोणितं दृष्ट्वा कपापैः प्रति चूर्णयेत् ॥
 अश्वत्थस्य कपापेण सर्जस्य फकुमस्य च ।
 हरिद्रागृहधूमाम्ब्यां लथुनैः सैन्धवेन च ॥
 इत्येष पित्तजः प्रोक्तो वक्ष्यते कफसंभवः ।
 नागस्याल्पमचाराच्च वसन्ते संचितः कफः ॥
 उदरे श्वयधुस्तस्य जायते श्लेष्मसंभवः ।
 दारुणः फठिनश्चैव शीतो वै मन्दवेदनः ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानं व्याख्यास्यामश्चिकित्सितम् ।
 गोमयं वेणुपत्राणि स्वेदार्षे पाचयेद्विषक् ॥

घृतेन पूर्वमभ्यक्ते दद्यात्संस्वेदनं गजे ।

(*द्रोणीं विपा)मतिविषां सुवर्हा तालपत्रिकाम् ॥

कोशातकीं लाङ्गुलकीं चित्रकं हस्तिकाणिकम् ।

शृङ्गवेरं हरिद्रां च कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥

हस्तिमूत्रेण संछष्टं सुखोष्णं स्पात्यलेपनम् ।

कुष्ठं चातिविषां चैव तगरं देवदारु च ॥

स्वर्जितांशुमतीं चैव हरिद्रां चित्रकं तथा ।

.....बीजां सैन्धवं तु समाहरेत् ॥

हस्तिमूत्रेण पिष्टानि प्रदेहं तस्य कारयेत् ।

पुनर्नवे त्रिकटुकं विडङ्गान्यप सैन्धवम् ॥

तीक्ष्णगन्धां हरिद्रे द्वे करवीरं सचित्रकम् ।

पीपयेद्भस्तिमूत्रेण मूलं वरुणकस्य च ॥

सुखोष्णं घृतसंयुक्तं प्रदेहं तस्य कारयेत् ।

पत्रैर्निम्बपटोलाभ्यां मुद्गपूषं विपाचयेत् ॥

ततः शालयोदनं तेन भोजयेद्द्वारणं भिषक् ।

विष्टद्विश्च पदा तस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥

निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा शोफं तं प्रति चूर्णयेत् ।

कटुरोहिणीपिप्पल्या कुशसैन्धवसर्पपैः ॥

स एव भूयो मांसेन मेदसा वा पदा भवेत् ।

पदाऽतिकठिनो राजन्कृच्छ्रसाध्यश्च जायते ॥

ततस्तं स्वेदनाभ्यङ्गैस्तैलपानैः प्रमर्दनैः ।

पानलेपनपौगैश्च पथोक्तैः समुपाचरेत् ॥

तीक्ष्णैः कपापैः कटुकैस्तैलस्य च निषेवणैः ।

व्यापामैदोपहरणैः शोफमेवं जयेत्कफात् ॥

द्रोणीकार्यो तु भिन्नायां शोधनानि प्रदापयेत् ।

द्वित्रणयि पथोक्तानि तैलानि च विपाचयेत् ॥

इत्येष कफजः प्रोक्तो वक्ष्यते शोणिततात्मकः ।

क्षारतीक्ष्णाम्ललवणैराहारैर्भोज्यते पदा ॥

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. पूर्णम° । २ क. तुगलकीं । ३ क. °येद्वत्सम्° । ४ ख. °स्तैलं पा° ।

५ क. ख. °याम्बुमि° । ६ क. द्वित्रणीयो । ७ क. क्षार ती° ।

उष्णेऽतिकर्मव्यायामाच्छूमाद्रक्तं प्रकुप्यति ।
 उरोद्रोण्याश्रितं शोफं जनयेद्रक्तसंभवम् ॥
 ततोऽतिरक्तः स भवेद्विदहेत्पैत्तिको यथा ।
 स महाव्योष्णरुदनैः पाकमाद्यु नियच्छति ॥
 तस्यास्त्रिगुणं मृदु लघु शीतं मधुरमेव च ।
 भोजनं पूज्यते नित्यं न चोष्णाम्लनिषेवणम् ॥
 तिन्दुकैर्वारुसर्जानां पलाशोदुम्बरस्य च ।
 त्वचः क्षीरेण पिष्टाश्च(?) नाभिस्तस्य प्रलेपनम् ॥
 एषामेव त्वचः सम्यक्क्षणं तोये विपाचयेत् ।
 द्वात्रिंशद्द्रुणमादाय कथितार्थं च संहरेत् ॥
 निक्वाथेन ततस्तेन घृतं धीरो विपाचयेत् ।
 ततः स्नेहावशेषं तु पानं ब्रक्षणमेव च ॥
 श्वयथोर्वर्धमानस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा पूर्वोक्तं प्रतिचूर्णना ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैश्चास्य प्रच्छित्तस्यातिलेपनम् ।
 अधिष्ठानं भवेद्रक्तं श्वयथूनां नराधिप ॥
 रक्तस्योपद्रवा ज्ञेया वातपित्तकफास्त्रयः ।
 तस्मात्सर्वेषु शोथेषु शस्तं शोणितमोक्षणम् ॥
 एष वै रक्तजः प्रोक्तो वारणानां नराधिप ।

इत्येष राजेन्द्र चतुर्विधस्ते द्रोणीकसंज्ञः श्वयथुर्मयोक्तः ॥
 अतः परं संशृणु संनिपातप्रकोपजं कष्टतरं यथावत् ॥
 वातः कफः पित्तमथापि रक्तं दोषाः क्रमेणोपचिता गजस्य ॥
 वातेन कोष्ठादुरसि प्रपन्ना द्रोणीकसंज्ञं जनयन्ति शोफम् ॥
 त्वचं समाश्रित्य विवर्धमानः करोति पीडां महतीं गजस्य ॥
 सोऽश्माभकण्डूपिटकाचितश्च पाकं कदाचित्समुपैति मोहात् ॥
 उत्पन्नमात्रं किल तं चिकित्सेदुपेक्षितः प्राणहरः स कालात् ॥
 शोफेषु सर्वेषु च या मयोक्ता क्रिया तथा साधयितुं यतेत ॥
 कफानिलाभ्यामुरसि स्तने वा ..... ॥
 ..... यदि जायते वै द्रोणीकसंज्ञः श्वयथुर्गजस्य ॥

१ क. ख. °द्विदहो पैत्तिक° । २ क. °गैरस्य । ३ क. °पातात्प्रको° । ४ क. °मानाः कुर्वन्ति पी° ।

तस्यास्थिभिः स्वेदमिमं विदध्यान्मूत्रैश्च वक्ष्यामि निघोष तन्मे ॥
 वराहमेपाविस्वराश्वगोजान्यस्थीनि पुक्तानि तु माहिपेण ॥
 चूर्णं तिलानामपि चात्र दद्यात्स्वेदं यथावद्विदधीत वैद्यः ॥
 स पञ्चमूलैरपि संविदध्यात्स्वेदं तु नाड्या विधिवद्यथोक्तम् ॥
 तं प्रच्छयेद्वा यदि शस्त्रसाध्यं संप्रच्छद्य चापि प्रतिचूर्णयेच्च ॥
 श्वहस्य धूमो लवणानि पञ्च तथा हरिद्रे कटुरोहिणी च ॥
 .....नागस्य च चूर्णनं हि भूयः प्रलिप्ते गृणु भेषजानि ।
 पत्राणि चार्कस्य सुवर्चिका च तिला वचाः स्युः कटुरोहिणी च ॥
 कुष्ठं घृतं चित्रकसैन्धवं च येवाश्च लेपो गजमूत्रमिश्रः ।
 शिश्रोश्च मूलं लथुनानि कुष्ठं..... ॥
 .....क्षारा गर्मन्तिकाक्षारमथापि मापान् ।
 विपाच्य मूत्रे करिणः प्रलिम्पेद्घृतेन पूर्वं श्वपथुं प्रलिप्तम् ॥
 काकादनां चातिविषां हरिद्रे शतावरीं नागवलां सकुष्ठाम् ।
 करञ्जबीजानि सुवर्चिकां च भद्राच्च (?) दाह प्रपुनाडबीजम् ॥
 किरातकन्दं गजकर्णपैणमूलानि मूत्रेण गजस्य पिष्ट्वा ।
 घृतेन पूर्वं श्वपथुं प्रलिप्य ततः प्रलेपः कफनाशनोऽयम् ॥
 निम्बं सकुष्ठं लथुनं वचां च गण्डीरमूलं गजकर्णमूलम् ।
 बीजानि शिश्रोः सुवर्चां हरिद्रे पूतीकमूलं कटुरोहिणीं च ॥
 तेजोवतीतां(?) लवणानि पञ्च मूत्रेण सर्वं विधिवच्च तत्पचेत् ।
 आवापमन्नं दधिमस्तु दद्यान्मुस्तां वचां लाङ्गलिकीं विशालाम् ॥
 किलोसिमूलान्यथ मोरटं च पिप्पलय.....पलां च ।
 क्षीरं च किण्वं च वसां घृतं च मत्स्यांश्च तैलं च समं विपाच्य ॥
 दर्वीप्रलेपं विधिवद्विपाच्य प्रलिप्य वस्त्रैरुपनाहयेच्च ।
 अर्कस्य पत्रैः करिकर्णपर्णैः संग्राहयेच्चाऽऽविकचर्मणा च ॥
 द्रोणीक एतेन कृतमदेहः क्षिप्रं प्रणाशं द्विरदस्य याति ।
 अन्योऽपि यः स्याच्छुष्यथुः शरीरे नागस्य शीघ्रं विजयं प्रयाति ॥
 ज्योतिष्मती चातिविषा विडङ्गपाठाश्वगन्धा मधुकं वचा च ।
 मुस्तं वपःस्थामथ देवदारु लोमुं (?) सतेजोवति चित्रकं च ।
 गवेषुकां चापि तथा विदध्यात्कुष्ठं हरिद्रां सरलं शुकास्यम् ॥
 रोहिण्यशोका च जलेन कृत्वा कार्यं यथावत्परिमूत्रणं तत् ।

क्षौद्रेण युक्तं द्विरदाय पानमानाहगुल्मापहरं प्रदिष्टम् ॥
 द्रोणीकशोफं कृमिकोष्ठकासमसंशयं हन्ति च वारणानाम् ।
 पटोलपत्रैः सह निम्बपत्रैः शुद्धेषु शुद्धं प्रपिबेच्च यूपम् ॥
 शाल्योदनं चापि मृदुः(दुं) सुसिद्धं दद्याद्यथोक्तं यवसं विचित्रम् ।

तत्र श्लोकः—

द्रोणीको यदि भवति द्विपस्य भिन्नः स क्षिप्रं प्रणुदति जीवितं विवृद्धः ।
 एतं यः शमयति वारणस्य वैद्यः स प्राप्यो भवति परां रूपेण पूजाम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तप्रायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 द्रोणीकशोफो नाम पट्टपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तपट्टितमोऽध्यायः ।

आतयांतो गजो राजन्यथा भवति तच्छृणु ।
 अयोगेनानभिज्ञेन यो गजो वाहितो भृशः ॥
 (स्त्रैर्हैविंधाभिर्यवसैस्तथैव सरसार्जुनैः ।
 पोष्यते यस्तु मातङ्गो योज्यते न च कर्मणा ॥
 लभते चाग्निदौर्वल्पमानाहे चैव वारणः ॥)
 तृष्णामथ च वैवर्ण्यं शारदत्वं तथैव च ।
 स यदाऽल्पश्रुतो नागो युक्तः कर्मविशारदैः ॥
 अकर्मगो(?) प्रयुज्येत गजः संपानकर्मणि ।
 वातास्तथाऽपि च ..... ॥
 हस्तिपुद्धेऽपि चात्यर्थमथ सांग्रामिकेऽपि वा ।
 त्वरया कर्मलोभाद्वा प्रयोगस्यात्तिमात्रया ॥
 बलावलमविज्ञाय योक्ता नागं प्रपीडयेत् ।
 अत्यर्थं कर्मयोगेन तदा गात्राणि मारुतः ।
 पिप्तेन संहितस्तस्य व्यापादयति हस्तिनः ॥
 प्रत्यङ्गं सौप्रतीकाशौ (?) प्रोहापस्कारमेव च ।
 ..... सकुटिके ..... ॥

† धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् ॥

१ क. योगज्ञो वा° । २ क. °ल्पश्रुतो । ख. °ल्पश्रुती ना° । ३ ख. नाङ्गं ।

जघनभ्रंशनं चापि भ्रंशनं च तथोरसः
भक्षणं गात्र "....."रोगं चापि बलक्षयम् ॥
अल्पार्थं कर्मयोगेन शोषं वा घोरमृच्छति ।
छाम्यमानस्तु दौर्बल्यं कर्मातिनयनोद्भवात् ॥
आहारैः पेशलैश्चापि न वृद्धिमुपगच्छति ।
कर्मातिनीतो मातङ्गस्त्वतिपातो निरुच्यते ॥
दारुणेभ्यो लघुभ्यश्च कर्मभ्यस्तं निवर्तयेत् ।
करेणुसहितं चैनं पथाकालं विचारयेत् ॥
रभ्येषु वनस्पण्डेषु पुष्पाढ्येषु सुगन्धिषु ।
फुल्लपुष्करैषण्डेषु जलेषु च विगाहयेत् ॥
वृक्षेभ्यश्च लताः फुल्लाः सुगन्धाः पट्टपदाकुलाः ।
व्यपकृष्य सुमार्गेण भक्षयन्तं विचारयेत् ॥
चन्दनस्पर्शशीतं वा कर्दमं हारयेद्भजम् ।
पांशून्श्चाऽऽहारयेदेनं कूलेष्वपि सृजेदपि ॥
यवसानि विचित्राणि हरितानि मृदूनि च ।
विशालानि मृणालानि पल्लवानि मृदूनि च ॥
इक्षूनपि च शालींश्च कवलानि प्रदापयेत् ।
मनःप्रसादश्च तथा बलं चैवोपजायते ॥
ततः संजातमांसाप वारणाय महीपते ।
प्रसन्नां प्रतिपानार्थं गुह्ययुक्तां प्रदापयेत् ॥
शृष्टैरष्टाभिरथवा प्रसन्नां लवणैर्युताम् ।
ततोऽस्मै पष्टिकानां च शालीनां चाऽऽथसंस्कृतम् ॥
ओदनं दापयेद्वैचः शर्कराघृतसंयुतम् ।
वृंहणीषानि वृक्षाणि मांसान्यस्मै ततः परम् ॥
वेसवारं रसं वाऽपि कारयित्वा प्रदापयेत् ।
मांसैः क्षीरैस्तथा स्नेहैर्विचित्रैर्यवसैरपि ॥
यस्तिभिर्वृंहणीषैश्च शीतेन विविधैरपि ।
अतिपातस्य नागस्य बलं शीघ्रं प्रवर्तते ॥

१ क. ख. °तोऽतिरु° । २ क. ख. °रखण्डे° । ३ ख. °तान् । त° ।

४ ख. °नां वा सुप्तं° ।

समभागानि पयसा पाचयेदंतिमुक्तिः ।
 पैरिस्त्राव्य च तत्कार्यं शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥
 पापयेद्वारणं राजन्संयुक्तं मधुकेन च ।
 श्रीपर्णीमूलमधुकं तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥
 आरग्वधं मधूकानि काशमयं च शतावरीम् ।
 पयस्यां पृष्णिपर्णी च मूलमिक्षुरकस्य च ॥
 गर्भातिक(मुतं च) समञ्जिष्ठं भव्यं पारावतानि च ।
 फाण्डशः कल्पयित्वा तु समान्येतानि पाचयेत् ॥
 सुशीतं योजयेत्कार्यं शर्कराचूर्णसंयुतम् ।
 चतुर्णामथ गुल्मानां पूर्वोक्तानां महीपते ॥
 व्यामिश्रलक्षणो ज्ञेयो गुल्मः स्यात्सानिपातिकः ।
 उत्कटत्वं तु दोषाणां यत्र यस्य प्रदृश्यते ॥
 स्वकं चिकित्सितं तस्य यथायोगं विधीयते ।
 रोगाणामथ तुल्यत्वात्कर्म कार्यं तु भेषजे ॥
 संनिपातसमुत्थेऽपि शिरोरोगस्तथैव च ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने गुल्मो
 नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

‘अथातो हृद्रोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

इह खलु भो हृद्रोगान्निभिर्दोषैः संभवन्ति वातपित्तकफैः । तत्राऽऽदौ वातिकं हृद्रोगं वक्ष्यामः—तत्र व्यायामाद्वायोरुक्तकटुकपायभोजनादत्पशनाच्च वातः प्रकुपितः प्राप्य हृदयमनुपीड्य तिष्ठति हृद्रोगं जनयति ॥

ततो विजृम्भति भूमौ परिवर्तते परिपीडति भूमिस्थश्च । इत्तो(?) भोजनाहारमभिलषति ॥

तस्यैवं निदानं दृष्ट्वा वातोपसृष्टहृदयस्य चिकित्सितुमुपक्रमेत—सामुद्रविदसु-
 र्वाचिकायवक्षारोद्विजरोमकसैन्धवघटीलवणसौवर्चलानि च प्रसन्नया सह संपोष्य

१ क. °दनिद्यु° । २ क. ख. परिश्राव्य । ३ क. गृष्टिप° । ४ क. ख. कर्मकार्यस्तु ।

पाययेत् । अथवा—त्रिकटुरसोनवचासर्पपक्षुद्रमत्स्यांश्च संक्षुद्य प्रसन्नया सह संयोज्य पाययेत् । पापितो विमुक्तहृदयो भवति । अथवा—त्रिकटुरसोनरजनीतिलचूर्णोदधिमस्तुसंयुक्तमाजं पयः पाययेत् । कर्कटकरसं वा पाययेत् । सुखी भवति ॥

इति वातिकहृद्रोगः ॥

अथ पैत्तिकः—कटुतीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारभोजनैः पित्तमुदीर्णं हृद्रोगं जनयति ॥

स भवति भक्ष्यभोज्यद्वेषी विमना विकीर्णहस्तः परिमूर्त्नी, विनमति ध्यापति । संतप्तशरीरः शीताभिलाषी सन्धिलवगाहच्छापाभिकाङ्क्षी ॥

तस्य भेषज्यम्—शिशिरमधुरस्निग्धक्रिया । शर्करया घृतमण्डेन वा गात्रयोः परिपेकं कुर्यात्* ।

..... ॥ आर्हि-
स्त्रामधुशिशुकरवीरकरीरतर्कारीभद्रदारुलवणकिण्वतसीसर्पपांस्तिलांश्च समभा-
गान्सूक्ष्मचूर्णोक्त्य क्षीरेण पाचयेत् । घृततैलवसाभिः सिद्धमद्य(माहृत्य सुखो-
ष्णेन गात्राणि प्रलेपयेत् । द्विपञ्चमूलानि मापान्संकुच्य पमकस्नेहे साधयित्वा सीधुं
दधि च, तेनापि सुखोष्णेन गात्राणि प्रलेपयेत् । आढकीमधुशिशुशणमूलकैर-
ण्डानां बीजानि विश्वभेषजपृथ्वीकात्रलातसीतिलसर्पपयवतण्डुलकुलत्थवदर-
त्रिल्वचूर्णानि समभागानि पाचयित्वा घृततैलवसाभिर्दध्ना सौवीरमुरामण्डैः सह
संयोज्य तत्राऽऽवापं रोहितपाठीनादीन्मत्स्यांश्छित्वा संकुच्य स्थापयेत् । पञ्च-
रात्रमामुतं महास्थाल्यां ततस्तमासवं पाचयित्वाऽवतार्य तस्योष्णेन गात्राणि-
प्रलेपयेत् । रालारास्त्रागोक्षुरकवासाकण्टकाकर्चूरोरुबूकाग्निमन्थपृष्टपण्यंशुमती
पापाणभेदिकात्रिल्वपाठलीपवातसीमधुकक्कोलकुल्यान्पाचयित्वा ततस्तं नि-
ष्कार्यं द्विगुणेन तैलेन पाचयित्वा पृथीमधुकगर्भं पाययेद्धारणम् । सौपस्तेलदधीनि
सुखोष्णानि पृथक्समस्तानि वा पाययेत् । द्विपञ्चमूलं शृङ्गीतं चैवं स्निग्धेन
मानुलङ्गरसपुकेन रसेन भोजयेत् । स्नेहदानोकेनाप्यतमेन वातप्रशमनेन स्नेहो-
पक्रमेणोपचरेत् । शशतिकेन(?) चास्य विधिना वस्तिकर्म कुर्यात् । यथोक्तव-
स्तिसिद्धिविधानेन वा वस्तिं दद्यात् । अयोदकपरिपेकोभ्यक्तमदित्य(?)लेपन-

* इतः परं द्वयोरप्यादर्शयोः केनचिन्मध्य एव “पित्तकफहृद्रोगचिकित्सा
स्यत्ता(घुटिता) । ततो गात्ररोगेषु वातिक(क)गात्रस्य निदानं त्यक्तम्(घुटितम्)” इति
लिखितं दृश्यते ॥

संकरभागपिण्डोत्करिकोपनाहफालपापाणकारीपाग्निमांसस्वेदादिभिर्विधिवन्मर्द-
नोपेतस्य स्नेहपानभोजनवस्तिनस्यकर्मप्रयोगरसभोजनलशुनगुग्गुलुविधानोपयो-
गादिभिश्च न शान्तिरस्ति । श्वयथुर्वेदेना लिङ्गविशेषाणां प्रोतसंभजान्वहुवैक-
ल्यमस्करासगदेशादीनां च सततमुपलभ्यन्ते । ततश्चास्य कर्म विधेयं भवति ।
तस्य मृग्यञ्जितस्य(स्तर)रक्षारक्षितस्य संनिहितस्थानशयनपानाशनोपपन्नस्य
यथाविधि गजस्य रणजपतोपेतस्य सर्वसंभृतसंस्कारस्य कुलपरिकरपरिवारि-
तस्य सदृशपत्रविधानेन विज्ञातशरीरविधयेन(धानेन) दृष्टाऽग्निप्रणिधानेनासंमू-
ढहस्त्यायुर्वेदविदा ज्ञातेन विपश्चिता भिपजाऽग्निप्रणिधानं क्रियमाणं यथानु-
रकालमप्रदोषं भवति । अग्निर्हं दुष्प्रयुक्तो महता तापेन प्राणभिदा हस्तिनमाप्र-
सादं प्रतिपुनक्ति । स चैवं प्रज्ञावता तेन परीक्ष्यकारिणा प्रणिहितवता प्रयुक्ता-
न्तरावगाहयद्गुपटलादापूरयति । शोकस्तम्भकम्पपरिसर्वाद्युरणम्लायुक्षेपणसंको-
चननमसोपणसूपेन स्थिरकठिनत्वादीनि वा परिहति । तत्राग्निदाहोपकरण-
ान्पेर्विधानि भवन्ति—अर्धचन्द्राकृतीनि जन्ताभिमण्डलानि(?) वृत्तानि सूक्ष्मा-
द्गुपपरिणाहानि । हस्तिनः समीपे ःकर्णारावेसनं कुर्यात् । अस्य पूजां कृत्वा
निराग्निं च साग्निप्रणिधानं कुर्यात् । सर्पिपाऽभ्यज्य गात्रं श्वेतवर्णैरभिलाञ्छिवैः
सम्यग्दहति । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

पत्निपादे(?) पत्निहस्ते(?) नन्द्यावर्ताकृतिं दहेत् ।
वर्धमानं च संदाने स्वस्तिकं वा निवेशयेत् ॥
प्रोहे पत्राकृतिं कुर्याद्रसं(?)रोधजमालिग्येत (दिशेत्) ।
प्रतीकासांसफलकवाहुदेशेषु शक्तयः ॥
उत्कृष्टाष्टीव्यापस्कारभागे चक्राकृतिर्भवेत् ।
अग्निमार्गे भिपक्षुपत्परासु ..... गात्रवत् ॥
पञ्चाङ्गुलप्रमाणात्तु कार्यमेवातिसंभवात् ॥
अथैवै ..... मुरोरोधरेपादूर्ध्वव्यवस्थितम् (?) ।
करणीयानि रायाजानुगो पञ्चाङ्गुलान्तरा ।
निःसंशयां निराबाधा भवन्ति निरुपद्रवाः ।
शिराम्नाय्वस्थिघमनीसंघीनां नपने अपि ।
सम्यग्दहेन्न पिशितात्परतोऽग्निं न कारयेत् ॥

* 'कर्मारवेशनं' इति भवेत् ॥

१ क. °स्य सं० २ क. विज्ञातेन । ३ क. न । ४ क. स्व. °या निराशया
नि० । ५ क. °हेन्मायि पि० ।

कालमत्वरवेदेहवर्णप्रकृतिकारणम् ।
 वेदनादोषाद्भूतस्त्राय्वाख्यचतुराणि च ॥
 विपश्चिद्दृष्टाङ्कं क ..... ।
 ..... ॥
 ..... ।
 ..... ॥
 ..... म्रिकर्म ज्ञात्वाऽग्निं प्रतिचारयेत् ।
 सम्पंगामातिदग्धानामपलिङ्गान्यतः परम् ॥
 ततः भौषोरवतुश्चैत्र(?) कपोतागरुडममम् ।
 समं रूक्षं संकुचितं निष्परिस्त्राववेदनम् ॥
 विलीनश्वपथुप्रापं सम्पग्दग्धं विनिर्दिशेत् ।
 स्फोटोद्गमपरिस्त्रावं तथा प्रक्लेदमार्दवम् ॥
 तथैव वेदना शोफमामदग्धस्य लक्षणम् ।
 स्रस्तगात्रापरकरकर्णमेहनवालधिः ॥
 दुर्भना ध्यापति परा ..... नाभिनन्दति ।
 वृज ..... मूर्छा वातरक्तमूत्री भवत्यपि ॥
 भ्रमीनिदानं लभते शीकरी जातप्रतिप्रणाम (?) ।
 मुखे शोषो ज्वरो ग्लानिः सीदनं जृम्भणान्वितम् ॥
 छायाभिलापी सततमत्यर्थमुदकप्रियः ।
 स्थाने न लभते शर्म सर्वतः प्रतिदुःखितः ॥
 अतिरिष्टेव कुतभू (?) व्रणपाकश्च दारुणः ।
 उपद्रवाश्च बहवो भवन्तीति यतस्ततः ॥
 निवर्त्ता(वृत्ता) ये वा मुशीतैः प्रदेहैरवगाहनैः ।
 सशर्करैः पयःपानैर्दधिमस्तुसुरासवैः ॥
 शतधौतघृतालेपैर्दाहवेगस्याऽऽतिं हरेत् ।

अथ शीतप्रवातावस्थितं चैनं कुशकाशरक्तोत्पलरुह्लारनलनलिनविशमृणा-
 लकुमुदकुन्दपद्मकोशीरनलमूलमञ्जिष्ठासारिवारक्तचन्दनप्रपौण्डरीकमधुकमधुर-
 क्षीरत्वग्रजनीसुनिपण्णकवञ्जुलादिभिः प्रकाममालिम्पेत् । इधुक्षीवनीलिकापो-
 टगलदूर्वामृणालेन्दीवराभ्यघृतादेर्पवसामोदकं मत्स्यपिडकागर्भमुपाहरेत् । मन्द-
 दग्धं पुनर्दहेत् । सम्पग्दग्धं पयसा परिपेचयेत् । सुरया वा शालितन्दुलपि-

ष्टेन दुग्धालोहितेन पुनः पुनः प्रदेहयेत् । निवृत्तदेहवेदनाश्वयधुं न्यहं पञ्चाहं
 वा सिद्धार्थकासीसत्रिकंहन्त(?)नागरमधुपष्टिकालोध्रचूर्णेन व्रणानवचूर्णयेत् ।
 ऊर्ध्वं वा सप्तरात्रं तु सततं तैलेन सर्पिणा वा परिपेचयेत् । त्रिसप्त-
 रात्रादूर्ध्वं द्विव्रणीयोक्तेन विधानेनोपचरेत् । तैलसेकश्चात्रात्रगारोहणात्सर्वमग्नि-
 दग्धं..... पिच्यमानं स्नेहेन प्रवे(दे)शो कोऽप्यमलेपविमाननात् । अङ्गो-
 द्वेष्टनप्रसुप्तिः स्फुरणतोदात्तिभेदादीन्विशेषाञ्जनयतीत्यनशनशूलत्रयरुद्धव्रणमपि
 परिपेचयेत् । सूषचण्डव्रणव(त्)वातघ्नोत्कारिकापाक्षाहाज्य (?) च पूर्वं पाणिना
 मर्दयेत् । ततो लगुष्टानविधानैर्यथायोगं परिमर्दनं मृदूकरणार्थं क्रमशः कुर्यात् ।
 स्नायुशिरासन्निजीलकत्वरामांसमेदसा प्रसुप्तगुरुकाठिन्यां जानुसंकोचनचक्रस्फु-
 रणोद्वेष्टनोत्कम्पतोदभेदनसुप्तत्वं कृपतोपनाहस्वेदस्य विविधैर्मर्दनैर्जयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

यः स्वेदैः क्रमविहितैः..... रभ्यङ्गैरनिलहरैश्च पानभोज्यैः ।

कुर्यात्स प्रणदति गात्ररोगमुग्रं नागानामनिलसमुत्थितं क्रमेण ॥

एतांश्च क्रमविहितान..... शास्त्रोक्तं विधिमनुसृत्य यस्तु कुर्यात् ।

सत्कार्यः स भवति पार्थिवैर्महात्मा..... वेदहरिहवनेषु वज्रहस्तः ॥

(इति) वातिकगात्ररोगः ॥

उष्णकर्मणोऽत्यर्थयोगादत्पशनास्व(श्च)गमनात्कटुकोष्णाम्ललवणसेवनाद-
 त्यर्थयोगात्पित्तं प्रकुपितं भवति । तस्यात्तिमात्रं गात्राणि दहन्ते । तेनातीव
 वेदनार्तश्च जिघ्रति वेपथुश्चास्योष्णत्वमतिमात्रं गात्राणां लक्षणम् । रक्तपित्तयोः
 स्ववर्णयोरन्यतमवर्णं शरीरं भजति प्रभेदश्चास्य क्षिप्रमुपलभ्यते गात्राणाम् ।

तस्य सुरासंप्रयुक्तेन घृतेनाभ्यङ्गं कुर्यात् । तैलेन च सर्जरसयुक्तेन क्वलेन
 वा सर्पिणा दूर्वामृणालमुस्तमधुकमाञ्जिष्ठापञ्चकभद्रदारुकमात्(?)न तप्तैर्विधिमे(?)
 कुश्रुतैः संयोज्य लेपयेद्गात्राणि । अथवा—पद्मोत्पलकुमुदशृङ्गाटकशैवलविशानि
 वेतसेधुमानीनां मूलानि सकहलारमुनिपण्णकानि पेपयेत् । तैरपि कल्कैर्दधि-
 सर्पिः संयुक्तैः प्रलेपयेत् । अथवा—पद्मकोशीरयवचन्दनमञ्जिष्ठाहरिवेराणि समभा-
 गानि दाधयुक्तघृतैः संयोज्य लेपयेत् । दात्रा..... वा मधुकचन्दनसदाद्राक्षा-
 क्षौद्रोशीरकुमुदोत्पलपृथ्वीकासारिवापिष्टहरिवेरुणशूल्यकालाशीतशिवातिल
 विषमृणालयवकुर्मतांश्च सर्वाणि समभागानि दुग्धे पेपयित्वा तेन सघृतेन
 कल्केन प्रदिग्धगात्ररोगः पैत्तिकः प्रशान्तमुपगच्छति । जीवकपर्पभशर्कराश-

दसेको गात्राणां कुपात् पाठातिविपाहिंस्त्रावचामधुकलाङ्गलीमूलानि लोघ्रल-
शुनप्रपौण्डरीकशुकनासामञ्जिष्ठाहरीतकीद्विहरिद्रामिपद्भुतण्डुललवणकिष्वातसी
*.....त्यर्थं क्षीरं चास्य सार्यैस्तैलाभ्यां संयुक्तं नित्यमेव पानम् । प्रणश्य-
तोऽनेनास्य गात्रस्तम्भवेत्पथू (नश्यति) भोजनं चास्मै रक्तशालीनां जाङ्गल-
रसविदर्धा दापयेदिति ॥

तत्र श्लोकी भवतः—

इति दोषसमुत्थानां कीर्तिता भेषजक्रिया ।

चतुर्णां गात्ररोगाणामुत्पत्तिश्च सलक्षणा ॥

स (प) एतान्साधयेद्वैद्यो गात्ररोगान्यथाविधि ।

स पूज्यः सत्ततं राज्ञा दानमानपरिग्रहैः ॥

इति सांनिपातिकः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
गात्ररोगो नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

अथाङ्गुपतिरवहितमनाः समासीनमग्निक्लृप्मुवाच पालकाप्यम्—“भगवन्,
वनेष्वधिकवलसत्त्वगुणयुक्ता दन्तिनः” इत्येवमवन(ग)तोऽस्मि । तत्र तेषां विह-
सान्प्रणगमनै रोगमुपलक्षयेद्गात्राणाम् । स कथमुत्पद्यते व्याधिः । कतिविधा-
बाधः, कति सङ्गाः, कतिविधं विकित्सितम्, कथं च भ्रमव्या(?)वेवति विच्यु-
तिविच्छिष्टपरिस्त्वानि जानीयात् । इति । कश्चित्सद्युत उत्पद्यते, कश्चित्चलेन,
कश्चित्प्रोहे, कश्चिदपस्कारेण, कश्चिदुरसा, कश्चिदंसे, कश्चित्सर्वदुःखिता,(?)
इति । तेषां तत्त्वतो ज्ञानं साध्यपाप्यप्रत्याख्येयोष्णशीतोपक्रमोपक्रमणीयांश्च
व्यार्थीन्यदि सत्पत्तिठो(?)हिमकरचरणनयनाविधाता(?)इत्युक्तं भगवता (?) ।

अथ विनयादवनतशिरसमङ्गराजमवेक्ष्य पालकाप्योऽब्रवीत्—दन्तिनां
सलु महाराज द्विविधो गात्ररोगो भवति—आगन्तुर्देहजश्चेति* । पढावाधो

* अत्र किञ्चित्त्रुटिमिव प्रतिभाति । † प्रसिप्तमिह प्रतीयते । * अत्रैव
‘द्वादशविधोत्पत्तिः’ इति त्रुटितं प्रतिभाति ‘स द्वादशविधोत्पत्तिरिति यदुक्तम्’ इत्य-
भिप्रयन्त्यानुरोधत् ।

१ क. भ्रमव्यावेवतिविच्छि° । २ क. °धीन्स यदि । ३ क. °तिवो हि° ।

द्विप्रतिक्रियंश्च । कफपवनपित्तसंनिपातात्मको देहजः पूर्वमेवोक्तः । तत्राऽऽगन्तो-
लक्षणमुपदेक्ष्यामः । स द्वादशविधोत्प(*त्तिरिति य)दुक्तम्, तद्वक्ष्यामः । पेतन-
भ्रंशनस्खलनविनिस्वातवधवन्धनाभिघातप्ररोपप्लवनलङ्घनगुरुहरणभारोद्धहन-
दुःस्थानशयनानीति । तत्र गिरिकूलोच्चपातो विपमगमनात्पतनम् । पिच्छि-
लशिथिलपातनाद्भ्रंशनम् । स्थाण्वश्मलोष्ठाविपयान्धकपानास्त्वेवम्(?) । विनि-
स्वातनं विभ्रान्तगमनात् । गुर्वेतिमात्रचिरप्राप्तवस्वनाद्बधवन्धनापत्तिः । प्रति-
गजविपाणास्यध्वनमखलम्(?)मधुध्वा शरशक्त्यृष्टितोमरप्राजनादभिघातापत्तिः ।
प्ररोपो द्विविधः—कर्मोध्वगमनं चेति । तत्राभि(*गमनप्रति)गमनादपकर्षणयो-
गान्नाम साधूपकमाङ्गो मूत्रमण्डलानुकारवीथीनां चातिमात्रगमनादस्त्रिलचरण-
देशेष्ववसी(सा)दनाच्च कर्मप्ररोधापत्तिर्भवति । ""शतिमात्रादध्वगमनापत्तिः ।
दानाध्वप्ररोपापत्तिः । गात्राणां युगपदुत्पतनं प्लवनम् । ममिल(?)विज्ञेयमेकै-
कशो लङ्घनम् । वारिपरिस्वासंक्रमणादिभिर्वृक्षप्राकारकपाटस्तम्भाभिघातादे-
वादान्मलरिनागमर्दनाद्गितिप्रभृतीनां मर्दनम् ।†गुरुहरणानाम् "" ""अतिप्रमाण-
(*भारवतेव संविहता) भारोद्धहनम् । विपमेऽत्रमस्थानुसंवाधाहुःस्थानशयनम् ।
आपत्तिर्हेतुरुत्पत्तिरित्यनर्थोन्तरम् ॥

पडाबाध इति यदुक्तं, तदनुष्यारुपास्यामः—आधावनमेतद्द्रव्याविधविच्यु-
त्परिम्लानंविशेषसङ्गाः (?) ॥

गात्रसङ्गो द्विविधोऽभिज्ञेयः संधावसंधौ वा । तत्र संधिगो द्विधा—निर्भुमः
सवृत्तश्चेति । एवमन्यत्रापि । तत्र निर्भुमे *मत्तिपेर्वसश्चासपर्वतेसद्रे(?)संहरणग-
मननिर्वन्तिर्मरणं च । मपि(?)रक्तपवनसंध्यावेधो द्विविधो †वाभ्यङ्गेत्तरश्च ।
व्यवपि (?) रक्तपर्वसंभवं द्विविधमभिज्ञेयम् । तत्र रक्तमत्रस्खलनात्मकं भवति ।
पेतनप्रभ्रंशनप्लवनविहरणानामेकम् । तस्य खलु लक्षणानि श्वयधुवेदनादाहप-
रिशोपदौर्भनस्यानि । रक्तजे स्तम्भगतिवेदनावैकल्यानि । यज्योपरिम्लानं नाम
प्रवृद्धे वा शस्त्रकर्मणि वा सिरा यदा विच्छिन्ना स्यादोपतं मा(?)शोणितमाव-
हति गात्रेषु, तदा शोणितक्षयाद्वापुर्गात्राणि शोषयतीति तं गात्रम्लानं विद्यात् ।
विश्लेषणं नाम विशिष्टं नामास्यामसंवरणसंघावोत्पद्यते ॥

* धनुश्चिह्नत्रयगता वर्णा भ्रष्टाः कपुस्तकात् । † 'गुरुहरणं नाम' इति भवेत् ॥

* 'विश्लेषण' इति भवेदुत्तरग्रन्थानुरोधात् । + 'मत्तैर्वै' इति स्यात् । * 'निवृत्ति'
इति स्यात् । † 'वाह्योऽन्तरङ्गश्च' इति स्यात् ।

१ क. पूर्वोक्तः । २ क. पवन° । ३ क. °मनोत्प° । ४ ख. °पिच्छगो ।
५ ख. पवन° । ६ ख. °नाविकल्यानि ।

सङ्गा इति यदुक्तम्, तद्वक्ष्यामः—संभवति सर्वगात्रेण चेति । पापाणश-
 क्करोपमर्दनवप्राक्रमणवैशादिस्फोटनशीथिलपङ्गुलसङ्गो भवति । तत्रोद्घृष्टदग्ध-
 स्फुटितशिथिलतलविप्रकीर्णप्रविरलगतिरलसः कर्कट वद्गतिं भजते । प्राप्य
 चाश्मलोष्टशरधानवर्तो महो मन्दगतिरगतिर्वा भवति । शर्करोन्मथितेनतविन-
 तसंधिपांष्णिपुरोन्स्वान्तर्नखतलपर्यन्तगतिर्भवतीति तलसङ्गः । प्रस्तव्यप्रोहह-
 रणं कृच्छ्रादवनमनं वा तस्य प्रोहस्येति प्रोहसङ्गः । अपस्कारकक्षविसोभ-
 स्तम्भः कृच्छ्रादुपवेशनमनुपवेशनं वा निहरणगमनमित्यपस्कारसङ्गः । उरोन्त-
 र्मणिविक्षोभावशेषोत्सङ्गगुहाभागप्रत्यङ्गानामसदेशानामुद्धरणं गमनप्रवेशनं च
 स्यादित्युरःसङ्गलक्षणम् । प्रत्यङ्गसांकर्यमुखाशिरःशिरोघराणां कृच्छ्रादुद्धहनमि-
 त्यंससङ्गः । सर्वलिङ्गं दर्शयन्तो(तः) सर्वसङ्ग इति । सर्वसङ्गे सर्वभयधुर्वदनस्त-
 म्भगतिवैकल्यानि नियतानि भवन्ति । स च त्रिविधः—साध्यो याप्यः प्रत्याख्ये-
 यश्चेति । तत्र निर्भुञ्जः सर्वं ..... सर्वापर्वभङ्गस्वमध्यव्याधेर्वदनपरिग्ला .....
 .....[†]संवत्सरोपलक्षणाद्याप्यानि भवन्ति । शेषाश्च भिपक्सात्तम्यौपधकालसंपदा
 सिध्यन्ति । सीष्टाव(?)द्विविधा प्रतिक्रिया तस्य च ॥

तत्र श्लोकः—

इत्युद्दिष्टः समुद्देशः पढान्नाथे यथाक्रमः ।

चिकित्सितमप(त)स्तस्य विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥

अथाऽऽसनस्थं महार्पिमभिवाद्याङ्ग उवाच रोमपादो भगवान्—‘यदुक्तं भगवता
 आगन्तोर्गार्त्ररोगस्य महाबाधस्य लक्षणम्, तच्छ्रुत्वा महन्मे विकल्पं मनसः ।
 संवृत्तस्य चिकित्सितमुपदेष्टुमर्हसि भगवन्’ इति ॥

अथोवाच पालकाप्यः—उक्तं मया स्वादेहसमु(त्य)स्योत्पत्तिर्लक्षणं चिकि-
 त्सितं च प्राणवर्तोर्लक्षणं च । आगन्तोर्दिदानो चिकित्सितं वक्ष्यामः । तस्या-
 ङ्गानि बहुशः पानीयेन शीतेन सेचयेत् । कुट्यां च रक्तमृत्तिकया लिप्यते ।
 ततः सुरसाङ्गेने कदम्बकेसरकेतकसप्तच्छदवाणासननीपकुटजपुंनागतिल्का-
 म्रातकपाटलकुवर(रुव)काटोद्भिधवैधन्वनरक्तोत्पलक.हलारसौगन्धिककुमुदोर्विप्र-
 कीर्णभूमिभागर्यैश्च (?) पुष्पजातिभिरार्तवैर्यथोपपथ्याशोभितसाध्या गावः (?)

* ‘कशा’ इति स्यात् । + सलसङ्ग’ इति स्यात् । † ‘संवत्सरोपेक्षणात्’ इति स्यात् ।

१ क. °त्रोष्टदग्धस्व स्फु° । २ म. °तविन° । ३ क. म. °पांष्णु° ।

४ क. रा. नातनातस्य । ५ क. °वैवृद्ध° । ६ रा. °ट्यां शरक्त° । ७ क.
 °वलध° । ८ क. °धैकपु° ।

कृत्वा परिपेकमस्य शीतलेन वारिणा(द्वि)पस्यावकारयेत् । ततो गुन्द्रामूलको-
 मरुक्षीरेण पेपयेत् । १००००० त्वाघृतैरवैश्च पुष्पन्मध्य(?) कारयेत् । प्रलेपं पुष्प-
 न्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बरमधूकरजोदनार्जुनकदम्बत्वग्भिः क्षीरपिष्टाभिः प्रलेपयेद्वा-
 त्राणि । नैलवञ्जुलवेतसेल्लेमालिनां मूलानि पर्वतिलकसेरुककल्कमिश्राणि सर्पिः-
 क्षीरेण संपोष्य गात्राणां लेपनं कुर्यात् । कुमुदोत्पलपद्मविशमृणालगृङ्गाटक-
 कसेरुकाकल्कपिष्टाः क्षीरघृतसंयुक्ताः प्रलेपः । पर्वतिलचूर्णानि पद्मककसे-
 रुककल्कमिश्राणि घृतेन पयसा वाऽऽलोड्य गात्रलेपं कुर्यात् । पवगोधूमतिल-
 चूर्णानि पद्मककसेरुकमिश्राणि श्लक्ष्णपिष्टानि घृतसंयुक्तप्रलेपः । पोटगलगु-
 न्द्राणां मूलानि, इक्षुवालिकानां(?) वस्तमूत्रपुतानि पिष्ट्वा क्षीरेण घृतेन च लेपं
 गात्राणां कुर्यात् । ततश्च प्रदेहान्यथाक्रमं युञ्जीत । अनेन प्रयोगेणाऽऽगन्तुगा-
 त्ररोगः प्रशान्तिमुपगच्छति । अथ बलातिबलयोः पलशतं तोषविंशतिप्रस्थे
 जर्जरीकृत्य प्रक्षालितं तच्च पादावशिष्टमवस्थापितं समवर्तितनिष्कायं
 कृत्वाऽवतारयेत् । पयसश्चत्वारः प्रस्था पष्टिमधुकदेवदाहृणां द्विपलं पेप्यम-
 धिश्रयेत् । तत्र तैः पञ्चतैलप्रस्थान्समालोड्य साधयेत् । सिद्धमप्रतिस्राव्याव-
 तार्याभ्यङ्गपाननस्तकर्मसु प्रयोजयेत् । तथैनं पववदरसंयुक्तं सशर्करं शीतलं
 सपानं पापयेत् । ततश्चैनं शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य चन्दनोशीरसारिवाहरिवेर-
 पद्मकमधूकप्रपौण्डरीकफलेः सघृतैरेभिः प्रलेपयेद्वात्राणि । अजावराहमहिपगो-
 मेदांसि कुकुटीशिथ्यमारुचैः सह विपाचयेत् । गात्राणि चास्याभ्यञ्जयेत् ।
 एतद्गमविच्युतचलितं विशिष्टानां चलिस्थानं भवति । काकोलीक्षीरकाकोली-
 जीवकर्पमार्धिसुद्वर्णासारिवानन्तामेदामहामेदापष्टिमधुकससादनत्वग्भिः क्षीरं
 विपाच्य शीतीभूतं शर्करायुक्तं पापयेत् । सर्पिषा वाऽस्याभ्यञ्जयेद्वात्राणि ।
 अहिंस्नाजम्बूत्वचं चूर्णीकृत्य पक्कुकुलमापनि(मि)श्रेण येनेमे १००००० साऽप्यपाचयित्वा
 शीतलेन गात्राणि लेपयेत् । त्रिसमृणालगृङ्गाटककसेरुकाभिः कल्कपिष्टाभिर्घृ-
 तसंयुक्ताभिर्गात्राणि प्रलेपयेत् । शाकोदुम्बराणां त्वचं मत्तवेतस(?)मूले पयसा
 च सिद्धामवतारयेत् । एतदभ्यङ्गपानवस्तिनस्पकर्मसुप्रयोजयेत् । तथाऽऽसां
 गोमहिपाजोवीनां मूत्रपुरीषाणि दधिघृतदुग्धैः संपोष्य क्वाथयेत् । तत्र वापे
 वाह्ली(हली)कंमानीप पत्राणि पर्वतिलपिष्टलवणानि पाचयित्वा(१)तेनास्य सुखो-

* धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुलके ॥

१ ख. पीपयेत् । २ क. ० तैरेवैश्वयु १ । ३ ख. ० त्वद्विः क्षी १ । ४ क. ० नव १ ।
 ५ क. ० शुमीलि ० । ६ क. ० वनारितं । ७ क. ० रादेः स ० । ८ क. ० घानि घृतसं-
 युक्तानि गात्रा ० । ९ क. ० जातीना । १० क. ० कमपनी ० ।

ष्णेन संकरेण गात्राणि प्रस्वेदयेत् । ततोऽस्य गात्राणां मर्दवमुपजायते ।
व्याधिश्च नश्यति । पुवका दशवारेण घृतेन भोजयित्वा) रसमधुपानं दद्यात् ।
एतदेव तु दानस्रुतवयःक्षीणनिर्पातव्रणशोषिणां गात्ररोगाविस्तृतानां मोदप(?)
मेतेनैव सर्वे शाम्बन्ति । बलवीर्याणि^१.....^२वतिप्रमुच्यते ॥

तत्र श्लोकः—

इत्यागन्तोः क्रियाः प्रोक्ता मया पार्थिवसत्तम ।

गात्ररोगस्य नागानां यथावदनुपूर्वशः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने, आगन्तु-
गात्ररोगो नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अथ द्वासप्ततितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

गात्ररोगाः कतिविधा दन्तिनां संप्रकीर्तिताः ॥

विज्ञानं च कथं तेषां किंच तेषां चिकित्सितम् ।

तन्मे त्वं पृच्छतो ब्रूहि गात्ररोगानृथग्विधान् ।

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

रूपतः षोडशविधा गात्ररोगाः हि दन्तिनाम् ।

स्तब्धं *निपातं^१ निष्पिष्टं^२ विहितमाहृतं तथा ॥

शूनं संकुचितं भ्रमं *ग्लानमार्वाक्षितं च यत् ।

निर्वेष्टितं च विज्ञेयं मोहितं मथितं तथा ॥

*एकाङ्गशोफमपृष्टच्छिन्नं *विच्युतमेव च ।

इति षोडश संस्थाना दन्तिनां गात्रसंश्रयाः ॥

व्याधपस्ते समुद्दिष्टाः शृणु विस्तरलक्षणम् ।

तत्राऽऽदौ स्तब्धगात्रस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

* 'निपातम्' इति पाठो भवेत्, अग्रे 'संनिहन्यते' इति पश्यमाणत्वात् ।

+ 'निपिष्टं' इति त्वग्निमग्रन्यानुरोधात् । † 'विनतम्' इति युक्तम् 'विनतस्य चिकि-

त्सितम्' इत्यग्निमग्रन्यानुरोधात् । * 'ग्लानम्' इति त्वग्निमग्रन्यानुरोधात् । + 'आवे-

ष्टितम्' इति त्वग्रे पश्यते । * 'एकाङ्गशोफ' इति त्वग्निमग्रन्यानुरोधात् । † अपृष्टच्छि-

न्नस्य निदानलक्षणानि त्वग्रे नोपलभ्यन्ते पुस्तकद्वये । * भ्रष्टशब्देनाग्रे पश्यते ।

१ क. °हितं मोहितं । २ क. °हितं तथा ॥ नि° । रा. °हिते च ।

यतो निमित्तं मातङ्गश्चरणस्तम्भमृच्छति ।
 विषमस्थानशपनादजीव्यव्यसनादपि ॥
 गुरुबन्धमयोगाद्वा लह्यनप्लवनादपि ।
 स्तब्धो भवति मात्रेषु ततस्तिष्ठति वारणः ॥
 मात्रिणापरया वाऽपि तेनातीव च दुर्मनाः ।
 तिष्ठत्पालानमाश्रित्य न च पादेन तिष्ठति ॥
 इति स्तब्धं समुद्दिष्टं चिकित्सा तस्य वक्ष्यते ।
 सेचनं सर्वमात्राणां तस्य तैलेन कारयेत् ॥
 ततः कुर्यादिमं सम्यग्विधिं शास्त्रविनिश्चितम् ।
 तस्यापोगुहत्तमेन जलेन परिपेचनम् ॥
 कम्बलावृतगात्रस्य कारयेत्सततं भिषक् ।
 अथवा शिशुवेणूनामुरुवूकार्कपोरपि ॥
 वासन्त्याः शीतकल्पस्य तर्कार्याः सुरसस्य च ।
 भङ्गानादाप विधिवत्स्थाल्यामाघाय पाचयेत् ॥
 अथास्याः कारयेन्नाडीं यथा संप्रति सिद्धये ।
 मध्ये वितस्तिविस्तीर्णां मूले चारलिनिमित्ता ॥
 मुसे पटङ्गुला कार्या नाडी तस्या महीपते ।
 .... नाहतसंस्थानवृत्ता गोपुच्छसंस्थिता ॥
 तथा स्वभ्यक्तगात्रस्य निवातस्थस्य दन्तिनः ।
 हस्तैश्चापि भवेत्कार्यं सर्वतः परिमर्दनम् ।
 कुटजस्याग्निमन्यस्य मेपशृङ्गीकपित्थयोः ॥
 वरुणभूधककस्य पत्राण्णारग्वधस्य च ।
 आनु(ड)कौ सप्तपर्णं च तथा सैरेयकावुभौ ॥
 स्थाल्यामाघाय फलेष्व्यो नाडीश्वे(स्वे)ङ्गः पुनः पुनः ।
 च्चि(स्त्रि)भस्य च भवेत्कार्यं मर्दनं लघुबाध्वनैः (?) ॥
 अयमन्यो विधिः कार्यो राजन्मार्दवकारणम् ।
 महिपस्य वराहस्य मार्जारानां गवामपि ॥
 सरोष्ट्राणां च मांसानि श्राद्धाप्यस्थीनि चाप्यथ ।
 छेदयित्वा ततस्तानि नाडीश्वेदं मकल्पयेत् ॥

यथोक्तेनैव विधिना मर्दनं तस्य कारयेत् ।
 कुलत्थानाढकीबीजं बदराणि यवांस्तिलान् ॥
 पयसा पञ्चमूलं च स्थाल्यामाधाय पाचयेत् ।
 ततोऽस्य कारयेत्स्वेदं नाड्यैव सततं भिषक् ॥
 स्विन्नस्य च पुनः कार्यं मर्दनं पूर्वकीर्तितम् ।
 न चेदनेन विधिना गात्रं गच्छति मर्दवम् ॥
 ततोऽस्य विधिवत्कार्यः फालस्वेदो ह्यनन्तरः ।
 समीपे तस्य मागस्य कर्म(र्मा)रावेस(श)नं भवेत् ॥

(*ततोऽस्य पातयेत्फालानग्निवर्णान्भिषक्तथा ।
 पठावनद्धगात्रस्य तथा स्निग्धस्य दन्तिनः ॥
 तिलसर्पपचूर्णैश्च यवैश्चाऽऽलेपनं भवेत्) ।
 ततः संचारयेत्फालं यथायोगं विचक्षणः ॥
 स्विन्ने च विधिवत्कार्यं मर्दनं तस्य हस्तिनः ।
 भवेन्न चेत्प्रकृतिमान्पुनस्तस्य समाचरेत् ॥
 विधिव्यस्तस्य गात्राणां स्तनानां च निवर्तनम् ।
 स(श)णवीर्पा(जा)र्कयोर्मूलमतसीसर्पपानपि ॥
 तिलानि बीजनिचये यवान्कृष्णा च मृत्तिका ।
 सम्पक्क्षीरेण सिद्धेन सुसोष्णेनाथ सर्वशः ।
 कल्केनैतेन नागस्य पिण्डस्वेदं प्रकल्पयेत् ॥
 स्विन्नस्य च पुनः कार्यं मुहूर्तमवगाहनम् ।
 सलिलेनैव नागानां पुनश्चोत्तार्य कारयेत् ॥
 एष एव विधिः कार्यः पिण्डस्वेदे यथाक्रमम् ।
 मर्दनं चास्य पूर्वोक्तं नाडीस्वेदं च कारयेत् ॥
 अयमन्यो विधिः कार्यः स्तब्धगात्रेषु हस्तिनः ।
 प्रमुष्णे येन गात्राणां सर्वतोऽप्युपशाम्यति ॥
 देवदारु हरिद्रां च सह दारुहरिद्रया ।
 कुष्ठं रास्त्रां च कालां च सरलं च पुनर्नवा ॥
 एवं संभृत्य संभारं पिण्डस्वेदं प्रकल्पयेत् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन मर्दनं च विचक्षणः ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °मूलानि स्या° । २ क. °तो यः प्रशा° । ३ क. प्रकल्पयेत् ।

निवातस्थस्य चाभ्यङ्गं मर्दनं तत्र कारयेत् ।
 सर्वस्वेदेन नागस्य स्वन्नस्पैव विगाहनम् ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 स्नेहाभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यः पृथक्स्वन्नेषु दन्तिनाम् ॥
 अथवैतेन कल्पेन विशेषो नोपलभ्यते ।
 अथैनं स्नेहेत्सम्यगेतेन विधिना भिषक् ॥
 पक्वकोलकुलत्थानां निकार्थं साधु कारयेत् ।
 प्रतिपेदुच्चकैस्तेन निकार्थे पञ्चमूलयोः ॥
 तत्र तैलं समाश्रित्य ततो मृद्धमिना पचेत् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिन्निगं गर्भं प्रदापयेत् ॥
 अनन्ताचन्दनोशीरमशोकं सारिवा घृतम् ।
 तथाच क्षीरकाकोली जीवकर्पभकातुभौ ॥
 काकोली मधुकं रास्त्रां सरलं देवदारु च ।
 हरेणुकं छिन्नरुहां वर्ला चात्र प्रदापयेत् ॥
 तं स्नेहं पायथेन्नागं भक्तं वा स्नेहसंमितम् ।
 एतेन स्निग्धकोष्ठस्य भवेन्मार्दवलाघवम् ॥
 गात्राणामुरसश्चास्य प्रमा(सा)दश्चोपलभ्यते ।

विभ्रान्तगमनं गात्रं हस्तिनः संनिहन्पते ॥
 वेदना शून्यभावश्च तस्य संधिषु लभ्यते ।
 न च तिष्ठति गात्राणां न च वेष्टयति द्विपः ।
 एवं तस्य तु लिङ्गानि अत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥
 सेचनं घृतमिश्रेण पानमस्य महीपते ।

अथो निषिष्टगात्रस्य लक्षणं संप्रचक्षते ।
 यतो निमित्तं गात्रेषु गजः स्तम्भमवाप्नुयात् ॥
 सहसाऽतिप्रसक्तं च योऽध्वानं नीयते गजः ।
 रूपाप्पभिद्रवति वा योऽतिक्रुद्धो मतङ्गजः ॥
 संनिपिनष्टि सहसा भूमौ गात्राणि वारुणः ॥

१ क. °नं च विचक्षणः । स° । २ क. शून्यमा° । ३ क. °योऽतिपि° ।
 ४ क. °पिष्टति स° ।

तस्य निषेवणाद्गात्रे रुधिरं संप्रदुष्यति ।
 श्वयधुस्तस्य गात्रेषु वेदना चोपजायते ॥
 मोहयोः पादपार्श्वेषु पश्चात्पादतलेषु च ।
 प्राहुस्तं विनिपिष्टं तु गात्ररोगं चिकित्सकाः ॥
 सेचनं पूर्वगात्राणां सर्पिषा तस्य कारयेत् ।
 (ःगम्भीरसलीले चैनं नागं तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्ष्य च ततस्तस्य घृतमिश्रैश्च सक्तुभिः ।
 प्रलेपं सर्वगात्राणां तलानां चैव कारयेत्) ॥
 एवं मृत्तिका(क)या चास्य कार्यं शीतलया वृष ।
 कुक्कुटीशिशुमाराणामण्डान्याहृत्य शास्त्रवित् ॥
 सुरां चिरस्थितां चास्मै दद्यात्काणितसंयुताम् ।
 अपरेद्युः पर्युपितां वारुणीं च महीपते ॥
 अतः प्रलेपः शीतोऽयं गात्राणां पूजितो भवेत् ।
 कुक्कुटीशिशुमाराणामण्डान्याहृत्य शास्त्रवित् ॥
 मञ्जिष्ठां चैव मृद्वीकां पेपयेत्सह सर्पिषा ।
 तेनास्य लेपं गात्राणां बहलेन समाचरेत् ॥
 पानं चैव यथायोगं पापयेत् विचक्षणः ।
 विनिपिष्टस्य विज्ञानं चिकित्सा च प्रकीर्तिता ॥

अथ त(प)स्य भवेद्गात्रं^१ चिन्तितं वारणस्य च ।
 तस्योत्पाचं निदानं च चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
 स्वलनैर्भ्रंशनैर्वर्धयैः(वेधैः)पतनैर्लङ्घनैरपि ।
 प्रास्तं प्रत्यस्तमत्यस्तं सहसा निघ्नतोऽपि च ॥
 क्रौञ्चर्षश्चापि(?) सहसा परिणीतस्य दन्तिनः ।
 व्यस्तं वा सहसा वर्धयं गात्रेणाभिघ्नतस्तथा ॥
 तरणाद्वाऽपि सलिले शिराम्नाय्वभिघाततः ।
 प्रस्तम्भितं ततो गात्रं सरुजं दन्तिनो भवेत् ॥

* घनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'विनतां' इति युक्तम् 'विन-
 तस्य' इत्यग्निमग्न्यानुरोधात् । 'विहितं' इति तु प्रागुपलभ्यते ।

प्रस्तब्धं श्वयथुश्चास्य वारणस्याऽऽथ जापते ।
 कुल्मोपतिलकिष्वाणि क्षीरेण सह ^१पेययेत् ॥
 कृतस्वेदे च कर्तव्यः प्रलेपो घृतसंपुतः ।
 पाचयेद्घृतसंमृष्टं चक्रतैलं मतङ्गजः ॥
 हस्तेन तस्य गात्राणां मर्दनं चापि कारयेत् ।
 क्रमव्यापामशृङ्गि च विनतस्य चिकित्सितम् ॥

आहतस्यापि वक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणानि च ।
 यथानिमित्तं मातङ्गश्चरणस्तम्भमृच्छति ॥
 मिथ्या च सहसा चैव यो गजः परिणीयते ।
 ततस्तस्य भवेद्द्वार्षं भ्रमणात्सरुजं भृशम् ॥
 स गच्छति समुत्प्लुत्य गात्रमुद्राम्प वा वृष ।
 सहसा जापते चास्य श्वयथुर्गात्रसंधिषु ॥
 सेचनं सर्वगात्राणां तस्य तैलेन कारयेत् ।
 मुञ्जोष्णेन भवेच्चास्य निवृत्तिस्तस्य कर्मणाम् ॥
 तर्कार्यां उरुब्रूकाणां शिश्रो रक्तस्य कारयेत् ।
 कण्ठकारिकपोश्चैव कपित्थस्य तथैव च ॥
 पत्रभङ्गान्समादाय निक्वाथ्य पञ्चमूलयोः ।
 नाडीस्वेदं यथाप्रोक्तं सस्त्रेहं चैव मर्दनम् ॥
 यवचूर्णं च किण्वं च तथा कृष्णां च मृत्तिकाम् ।
 अजाकरीपं क्षीरेण सर्पिषा च प्रयोजयेत् ॥
 तेन स्विन्नानि गात्राणि वहलेन प्रलेपयेत् ।
 तैलपुक्तमजाक्षीरं पानार्थं च प्रदापयेत् ॥
 मूत्रं वेणिकया चास्य गात्रयोर्वेष्ट्य वन्धयेत् ।
 विद्यष्टे च ततः कार्यं सेचनं मर्दनानि च ॥

(ःगात्रं यस्य भवेच्छूनमपरा वाऽपि दन्तिनः ॥
 तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि चिकित्सां च यथाक्रमम् ॥
 वलावलमविज्ञाय सहसा यः प्रमुहति ॥)

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्तिपाठः कपुलके ।

१ स. °ल्मालति° । २ स. पीपयेत् ।

प्ररोधात्तस्य गात्रेषु कफो वा तस्य कुप्यति ॥
 तत्र कोपाच्च शृण्वन्ति सिरा गात्रसमाश्रिताः ॥
 ततः प्रस्तब्धचरणस्तेन गात्रोऽवतिष्ठते ॥
 न च स्थाने न शय्यायां वारणो लभते सुखम् ॥
 सुखोष्णेनाथ तैलेन सेचनं तस्य कारयेत् ॥
 नाडीस्वेदं यथाप्रोक्तं सुस्विन्नस्यापि मर्दनम् ॥
 जलपुक्तमथो तैलं पानार्थं तस्य युज्यते ॥
 शिशुं वंशपलाशं च निम्बस्य कुटजस्य च ॥
 हस्तिकर्णपलाशानि किणिहीं चैव पापयेत् ॥
 नाडीस्वेदो यथा प्रोक्तः स्विन्नस्य च विमर्दनम् ॥
 त्वग्भिश्चापि तैथा कार्यः प्रलेपो घृतसंयुतः ॥
 प्रक्षीणबलमांसो वा मदक्षीणो मतङ्गजः ॥
 जापते स यदा भूयः स गजो नैव कार्यते ॥
 तूर्णमध्वप्रयोगं वा लङ्घनञ्चवनानि च ॥
 †आपुर्वंध्या मत्तकासी गोमूत्रं मण्डलानि च ॥
 वंशोत्थापनकल्पं च तोयाद्याहरणानि च ॥

त(य)स्य कुप्यति भूयिष्ठं पवनो गात्रसंधिषु ॥
 संकुच्यते तथा गात्रं वातेनाभ्युक्ष्यतेऽपि वा ॥
 प्रोहापस्कारदेहेषु पुनरष्ठीन्वयोरपि ॥
 कुचित्य(त)मुग्रमाहुस्तं गात्ररोगं तु दन्तिनाम् ॥
 सेचयेत्तस्य गात्राणि तैलेन वसपा तथा ॥
 कारयेत् सुखोष्णेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥
 आरग्वधं सप्तपर्णमाढकीदीर्घवृन्तकौ ॥
 कर्णिकारौत्तरु[†]..... ॥

.....सं स्थाल्पामाघाय पाचयेत् ॥

† आकारः सपुस्तके झुटितः । † संकुचितग्रन्थस्यान्तिमो ग्रन्थः, मग्नग्रन्थस्याऽऽदिमो ग्रन्थश्चाऽऽदर्शय्येऽपि झुटित इव प्रतिभाति ।

१ क. ख. किणिहीं । २ क. यथा । ३ क. प्रोक्तः । ४ क. मत्तकासं ।
५ क. गोमूत्रं ।

नाडीस्वेदं ततः कुर्याद्यथावच्च विमर्दनम् ॥
 तिलसर्पपचूर्णेन लेपनं तस्य कारयेत् ॥
 अजावराहवसया सह तैलेन घृतेन च ॥
 वेसवारकृतं मांसं *दद्यात्सद्यः मुदाहृतम् ॥
 न संहरति गात्राणि न च वेष्टयति द्विपः ॥
 प्रलेपं तस्य गात्राणां बहलेन समाचरेत् ॥
 अथैनं पाययेत्पानं यथायोगं भिषग्वरः ॥
 ततो विरिक्तं विज्ञाप वृंहणीपैरुपाचरेत् ॥
 संजातमांसं मातङ्गं क्रमात्कर्माणि कारयेत् ॥
 सन्ने गात्रेऽपरार्यां वा कुर्याद्भ्रूचिकित्सितम् ॥

अथ त(य)स्य भवेन्म्लानं गात्रं वा यदिवा परम् ॥
 तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 संग्राभे वा प्रहारैस्तु शस्त्रकर्मणि वा तथा ॥
 शिरा रक्तवहा भिन्ना बहु मुञ्चति शोणितम् ॥
 ततः कुप्पति गात्रेषु पवनः शोणितक्षयात् ॥
 स शोषयति गात्राणि सङ्गं चास्य निपच्छति ॥
 तस्य कुर्यादिदं कल्पं निखिलं गात्रशोषिणाम् ॥
 सेचयेत्तस्य गात्राणि सर्पिपोष्णेन दन्तिनः ॥
 निचुलं फलकल्कं च जलजम्बूस्तथैव च ॥
 सघृतं पपसा मिश्रं प्रलेपं तस्य कारयेत् ॥
 विधिना च यथोक्तेन स्वेदनं तस्य हस्तिनः ॥
 अस्थिस्वेदं च निखिलं फालस्वेदं च कारयेत् ॥
 मांसनिर्ग्रहणं च तैलं चास्मै प्रदापयेत् ॥
 सर्पिः क्षीरं वसां चैव विधिना संपदापयेत् ॥
 म्लानं संवत्सरोत्क्षिप्तं व्यावेद्यश्च न सिध्यति ॥
 इत्पद्मवीत्पालकाप्यो †म्लानं गात्रं चिकित्सितम् ॥
 यस्तु निर्वेष्टितं कुर्यादावेष्टितमथापि वा ॥

* 'दद्यात्सद्यस्तदाऽऽहृतम्' इति भवेत् । † 'म्लानगात्रचिकित्सितम्' इति भवेत् ॥

१ क. मुदाऽऽहृतम् । २ क. शोणितम् । ३ क. निचेष्टितं ।

गात्रं तस्य समुत्पत्तिर्निदानं च प्रवक्ष्यते ।
 कर्दमं बालुकां चापि सेवते यदि वारणः ॥
 गात्रान्तरश्च सहसा यदा तु परिणीयते ।
 भौमकर्मणि वा राजन्गुरुवंछादिसंयुतम् ॥
 यदाऽपनीतः सहसा वारणः परिणीयते ।
 अतिमात्रं निवर्द्धं वा यातारः कर्मणे यदि ॥
 नियोजयन्ति सहसा मिथ्यायोगादयं(?) हितम् ।
 तस्य कुप्यति गात्रेषु मारुतः संनिरोधनात् ॥
 आवेष्टयते ततो गात्रं ततो निर्वेष्टयतेऽपि वा ।
 सेवनं घृततैलाभ्यां सततं तस्य कारयेत् ॥

(*) नोभाडीस्वेदश्च कर्तव्यः कल्पेनैतेन दन्तिनः ।

तुलसी^१ सुरसां बिल्वमर्कमारग्वधं तथा ॥

श्यानाकं च^२

नाडीस्वेदं ततः कुर्यात्^३ च स्थाल्यामाघाप पाचयेत् ।)

निर्मुग्नस्य च कर्तव्यं^(ः) प्रलेपा^४ नैनाभ्यक्तस्य दन्तिनः ॥

निर्वेष्टितस्य कर्तव्यं सम्यगावेष्टनं^(ः) तस्य हस्तिनः ।

निर्वेष्टयेत्तथाऽप्येनमनेन विधिना भिषक्^५ ॥

अभ्यक्तं स्वेदयेत्स्वजे सम्यगालेपयेद्भिषक् ॥

प्रलिप्तं वेष्टये^६ यदु^(द्वे)ष्टितवेष्टितम् ।

..... लान्नेपेत् ॥

न चेत्प्रकृतिमाप्नोति तथोत्तरमयाऽऽचरेत् ।

ईमं कृत्स्नं विधिं कुर्याद्येन लाघवमाप्नुयात् ॥

यथा च स्विन्नगात्रस्य स्नेहपीतस्य दन्तिनः ।

यत्नेऽवस्थाप्य कुर्याच्च तस्य गात्रोपवेष्टनम् ॥

ततस्तं प्लिहस्तस्य मध्ये यत्नेन वेष्टयेत् ।

यथायोगं ततः कुर्यात्तेन यत्नेन वारणम् ॥

सापिस्तैलं वसां चैव तं द्विपं प्रति पाचयेत् ।

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. मिथ्योयोगादयं हि सः । त° । २ ख. अपक्तं । ३ क. न चात्रपेत् ।

४ ख. इदं ।

अजाक्षीरं वसां मज्जां घृतेन सह संसृजेत् ।
 ततोऽस्य सेचयेद्वात्रमनेन विधिना भिषक् ॥
 मूलान्युत्पलजम्बूनां करवीरोत्पलानि च ।
 सघृतं मृत्तिकामिश्रं प्रलेपं तस्य कारयेत् ॥
 शीतेनानेन कल्केन विहितं चानुलेपनम् ।
 पावटूष्मप्रशमनं श्वयथोश्च निवर्तनम् ।
 स्वेदनं मर्दनं चैव प्रथमं यत्तु कीर्तितम् ॥
 स्तब्धगान्धे हि तदपि निरूप्यण्युपपादयेत् ।
 विविक्तं सततं स्थानं व्यापामं च विसर्जयेत् ॥
 सापिः क्षीरं च पानार्थं यथोक्तं च प्रलेपने ।

—:○:—

सहसा दन्तिनोऽङ्गेषु पदा कुप्पति मारुतः ॥
 ततः पित्तादयो दोषा दुष्पन्ति पवनाहताः ।
 स्वस्थस्यास्य तु गात्रेषु श्वयथुं जनयन्ति ते ॥
 समागच्छति चैतेन विषमं वाऽपि वर्धते ।
 न सुखं लभते स्थाने न शय्यामभिनन्दति ॥
 तमाह्वारिणं वैद्याः शूनमेकाङ्गशोषिणम् ।
 ग्रासद्वेषो दौर्मनस्यं सस्त(?)श्ववणवालयोः ॥
 दन्तिनो मक्षिकाश्चैव पूर्वलिङ्गानि मृत्यवे ।
 विपर्यये तु लिङ्गानां भवेत्साध्यस्य लक्षणम् ॥
 श्ठीपदान्यपि जायन्ते घोररूपाणि दन्तिनाम् ।
 तस्य दोषविशेषं तु परीक्ष्य मतिमान्भिषक् ॥
 यथोक्तमेव कुर्वीत पूर्वोक्तमुपक्रमम् ।

—:○:—

*भ्रष्टगान्धस्य विज्ञानं चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
 पदा क्षिंतोपविद्धो वा पाशवद्धोऽपि वा गजः ।
 शृपिरे ह्युपपन्ने वा सहसा च प्रधावति ॥
 हस्तिना वाऽप्यभिहतस्तोत्रवित्रासितोऽपि वा ।
 आक्षेपाज्जापते तस्य श्वयथुर्वारक्तजः ॥

* इतः प्रागष्टच्छिन्नस्य लक्षणादि त्रुटितमिति प्रतिभाति ।

१ क. प्रलेपनम् । २ ख. °शोकिण° । ३ ख. °म् ॥ श्रीप° । ४ ख. शिताप° ।

वेदना गतिवैकल्यं दौर्बल्यं परिमूत्रता ।
 गात्रविक्षोभणाद्वाऽपि स्तम्भस्तस्थोपजायते ॥
 तस्य सर्वाणि गात्राणि सर्पिषा परिषेचयेत् ।
 स्निग्धगात्रस्य च † भवेत्सुखं सर्वार्थदेहजम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने गात्र-
 रोगो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

इति द्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानं समाप्तम् ॥

† खपुस्तके तु 'भवे' इत्युत्तरमेव 'इतिश्री'—इति स्थानसमाप्तिलेख उपलभ्यते ।
 कपुस्तके तु 'सुखं सर्वार्थदेहजम्' इत्युत्तरम् । पुस्तकद्वयेऽप्यध्यायसमाप्तिलेखो नोप-
 लभ्यते । अतः प्रतिभाति—'कियान्ग्रन्थभागच्छ्रुतिः' इति ॥

अथातस्तृतीयं शल्यस्थानमारभ्यते ।

‘अथातो द्विव्रणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

तपोभिर्विपुलैः पूतमृपिं वारणवान्धवम् ॥
 वान्धवो विदुषामङ्ग इमं प्रश्नमचोदयत् ॥ १ ॥
 योनिर्वस्तून्यधिष्ठानं मर्मं शल्यसमुद्भवम् ॥
 श्रा(स्त्रा)वास्त्वाकृतयश्चैव व्रणानां कतिलक्षणाः ॥ २ ॥
 व्रणानां सिद्धिजननाः कति चैषामुपक्रमाः ॥
 शास्त्रतः कति बोध्यन्ते व्रणोपक्रमयोनयः ॥ ३ ॥
 विसर्पन्ति च केनैषां प्रायसो(शी) दन्तिनां व्रणाः ॥
 वद्धकोशाश्च जायन्ते स्वल्पमप्यनि(न)धिष्ठिताः ॥ ४ ॥
 ये चैषां दुरधिष्ठाना व्रणास्ते केन हेतुना ॥
 अचिराच्चोपरोहन्ति दुष्यन्ति च पुनः पुनः ॥ ५ ॥
 केन चैषां न जायन्ते वने दोषोद्भवा व्रणाः ॥
 रोहन्ति च विना वैद्यैः केन वै हेतुना द्विज ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 अङ्गराजाय निखिलं विधिं व्रणविधानजम् ॥ ७ ॥
 व्रणस्य त्रिविधा योनिरात्मा च त्रिविधः स्मृतः ॥
 वस्तून्यष्टावधिष्ठानं द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥ ८ ॥
 द्विविधा चाऽऽकृतिर्योनिः श्रा(स्त्रा)वश्च द्विविधः स्मृतः ॥
 शल्यं च द्विविधं ज्ञेयं त्रिविधश्चाप्युपक्रमः ॥ ९ ॥
 तस्य च त्रिविधा ज्ञेया योनिः शास्त्रविनिश्चयात् ॥
 पञ्चैव पठिता राजन्व्रणोपक्रमयोनयः ॥ १० ॥
 दुःखाधिष्ठान्तरा राजन्संख्यया न(ः)व हस्तिनः ॥
 इत्युद्दिष्टः समुद्देशस्तत्प्रविस्तरलक्षणम् ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ ख. °यं स्था° । २ क. °पुलैरमृत° । ३ क. °मवोचय° । ४ क. सिद्धजनकाः ।
 ५ क. रुहन्ति । ६ क. त्रिविधं ।

व्रणस्य त्रिविधा योनिर्यस्यां वै जायते व्रणः ॥
 उद्गमो वैकृतं दाहस्तस्यापि त्रिविधः स्मृतः ॥ १२ ॥
 तत्रास्य उद्गमो ज्ञेयो द्विविधः शास्त्रनिश्चयात् ॥
 देहे दोषसमुत्पत्त्यश्च यश्च पाहच्छिको भवेत् ॥ १३ ॥
 तत्र वातात्कफात्पित्तान्मेदसः शोणितादपि ॥
 उद्गमः संनिपाताच्च जायते दोषसंभवः ॥ १४ ॥
 पाहच्छिकोऽपि विज्ञेयः स्व(श्व)पथुर्विविधात्मकः ॥
 विषाणां चापि संसर्गाद्द्रव्यैश्चैवाभिघाततः ॥ १५ ॥
 श्वपथोर्वेदना वातात्पित्तात्पाकः कफाद्गतिः ॥
 पस्तत्र बलवान्दोषस्तेन तस्य तदात्मता ॥ १६ ॥
 अल्पो वृत्तस्तु कठिनो ग्रन्थिरित्पभिर्धीपते ॥
 पृथुर्पो दीर्घः शोफः स्याद्द्विद्रधिर्गजकुम्भवत् ॥ १७ ॥
 *विकृतानामियं योनिस्तद्विधानं प्रच(व)क्ष्यते ॥
 घृष्टं दष्टं क्षतं चैव तस्या भवति लक्षणम् ॥ १८ ॥
 तत्र रज्ज्वादिभिर्घृष्टं दष्टं चाऽऽशीविपादिभिः ॥
 गजव्रणकरैर्भावैस्तीक्ष्णैर्वैक्षतमुच्यते ॥ १९ ॥
 छेदनं व्यधनं चैव द्रव्यैर्नानाविधात्मकैः ॥
 अवकृत्तावसृष्टे च पृथगेतच्चतुर्विधम् ॥ २० ॥
 ततस्तस्य भवेच्छिन्नं विभागात्पञ्चलक्षणम् ॥
 छिन्नं विच्छिन्नमुत्सृष्टमवकृष्टं स (च) दारितम् ॥ २१ ॥
 तत्र च्छिन्नमिति ज्ञेयं सर्वशोऽङ्गापवर्तनम् ॥
 प्रहारसंनिपातस्तु विच्छिन्नमिति कीर्त्यते ॥ २२ ॥
 कर्णलाङ्गूलहस्तानां द्विधाभावस्तु दारितम् ॥
 अवकृष्टं तु विज्ञेयमधः †स्थात्वस्थिमांसगम् ॥ २३ ॥
 एतदेव विपर्यस्तमुत्कृष्टमिति कीर्त्यते ॥
 इति पञ्चविधं छिन्नं विभागात्संप्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
 विद्धस्यापि तु विज्ञेयः प्रविभागश्चतुर्विधः ॥
 निविद्धमनिविद्धं च विद्धमुत्तुण्डितं च यत् ॥ २५ ॥

† 'वैक्षतं, विक्षतं वा स्यादग्निमग्रन्यानुसारात् । * 'विक्षतानाम्' इति भवेत्,
 अग्निमपाठानुसारात् । † 'स्नायवस्थिमांसगम्' इति स्यात् ।

तत्र मांसापित्तशरं विद्धमित्युपदिश्यते ॥
 छिन्धात्तु परतो देशे शरेणोद्भुण्डितं भवेत् ॥ २६ ॥
 सर्वतो निःसृतशरं निविद्धमिति कीर्त्यते ॥
 अनिविद्धं तु विज्ञेयं किञ्चिन्निःसृतसायकम् ॥ २७ ॥
 †अविकृत्तं तु विज्ञेयं त्रिविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥
 विरक्तमविकृद्धं च तथा स्यादवपाटितम् ॥ २८ ॥
 तत्र त्वचि विरक्तं स्यात्समांसमवपाटितम् ॥
 अवगाढं तु विज्ञेयं भृशमस्य यदाश्रितम् ॥ २९ ॥
 छिष्टान्नमवच्छिन्नान्नमवसृष्टं द्विधा भवेत् ॥
 तस्य वक्ष्यामि राजेन्द्र शास्त्रज्ञानेन लक्षणम् ॥ ३० ॥
 दौर्भनस्योदराटोपौ सशोणितपुरीपता ॥
 मन्दग्रासाभिलापश्च शोणितस्य च मेहनम् ॥ ३१ ॥
 एतद्भवति विज्ञानं छिन्नान्नस्येह दन्तिनः ॥
 तदेवंलक्षणं नागं प्रत्याचक्षीत शास्त्रवित् ॥ ३२ ॥
 अपाटिते त(तान्ना)मेव स्याच्छ्रमश्चैव सवेपथुः ॥
 छिन्नावपाटिताभ्यां तु यत्तद्भिन्ने..... ॥ ३३ ॥
 भवेज्ज्वरस्त्रि(स्तृ)या मूर्छां हिक्का श्वासश्च दारुणः ॥
 नाम्पाटोपो दौर्भनस्यं सशोणितपुरीपता ॥ ३४ ॥
 नातिवातानुलोम्पं च छिष्टान्नस्येह लक्षणम् ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येष बलवान्ग्रासवांश्च यः ॥ ३५ ॥
 अन्नघातो भवत्येष साध्यासाध्यश्चतुर्विधः ॥
 इति विभक्तजा योनिर्ब्रणानां संप्रकीर्तिता ॥ ३६ ॥
 इयं दाहात्मिका योनिस्तृतीया संप्रच(व)क्ष्यते ॥
 तत्रान्ग्यादित्यकुविपैरौषधैर्विद्युत्ताऽपि वा ॥ ३७ ॥
 उत्पत्तिर्यां व्रणस्य स्यात्सा योनिर्दाहसंभवा ॥
 अज्वाल(लो) ज्वालसंयुक्तस्तत्राग्नि(ग्रे)द्विविधो व्रणः ॥ ३८ ॥
 विद्युद्धारिहतशोक्तः सूर्पदाह कृतो व्रणः ॥
 शोषैर्यथास्वं जायन्ते दाहैर्ब्रणकरैर्ब्रणाः ॥ ३९ ॥

† 'अविकृत्तम्' इति तु प्राक्स्थितम् ।

इति दाहात्मिका योनिरशेषेण प्रकीर्तिता ॥

इति व्रणानां निर्दिष्टा योनिद्विविधलक्षणा ॥ ४० ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वमधिष्ठानं प्रवक्ष्याम्यष्टलक्षणम् ॥

त्वङ्मांसस्त्रापुधमनीशिरामज्जास्थिसंधयः ॥ ४१ ॥

अधिष्ठानानि जानीयाद्ब्रणानां शास्त्रनिश्चयात् ॥

एतेषां व्रणवस्तूनामष्टानामपि लक्षणम् ॥ ४२ ॥

यैः श्रा(स्त्रा)वैर्ष्यज्यते ज्ञानं तान्वक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥

स्त्रावस्तु द्विविधो ज्ञेयः शुद्धो दुष्टश्च भूमिप ॥ ४३ ॥

तत्र दोषान्वितो दुष्टः शुद्धो दोषविवर्जितः ॥

स तु वस्तुविशेषेण चतुर्विंशतिलक्षणः ॥ ४४ ॥

पैच्छ्यते तस्य वक्ष्यामि विज्ञानं शास्त्रनिश्चयात् ॥

शुक्रः कृष्णोऽथ हारिद्रः श्यामो मांजिष्ठ एव च ॥ ४५ ॥

कपायस्तैलसंकाशो घृताभः फेनसंनिभः ॥

पूपविण्मूत्रमस्तिष्कक्षारशुक्रवसाजलैः ॥ ४६ ॥

मांसधावनपूपामो यवनिष्काथसंनिभः ॥

तिलकल्कसुरामैज्जमेदोवर्णोऽथ पिच्छिलः ॥ ४७ ॥

चतुर्विंशतिरित्युक्ताः स्त्रावा विविधलक्षणाः ॥

पिच्छिलो विशदो वाऽपि स्त्रावः स्वच्छः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥

व्रणाद्येस्मात्स विज्ञेयो दन्तिनां त्वग्गतो व्रणः ॥

मांसधावनपूपामः स्त्रावो मांसगतो भवेत् ॥ ४९ ॥

मञ्जिष्ठासृक्कपायाणां स्त्रावस्तुल्यः सिराश्रयात् ॥

यवनिष्काथसदृशः स्त्रावः स्त्राय्वोश्रिताद्ब्रणात् ॥ ५० ॥

शुक्राभः पिच्छिलोऽल्पश्च भवेत्संधिगताद्ब्रणात् ॥

धमनीभ्यः प्रस्रवति जलफेनसमप्रभः ॥ ५१ ॥

तुपारहारिद्रनिभः स्त्रावः स्यादस्थिजाद्ब्रणात् ॥

तिलकल्कप्रसन्नामस्तैलाभो वा सचन्द्रकः ॥ ५२ ॥

मज्जामिश्रः सवेद्यापि व्रणान्मज्जसमाश्रयात् ॥

मर्मणो यस्य यत्स्थानं स्त्रावस्तत्र तदात्मकः ॥ ५३ ॥

१ क. तु दोषवि० । २ क. पच्यते । ३ क. °ष्कक्षीर० । ४ क. °मज्जामे० ।
५ ख. °द्यस्य स वि० । ६ क. °व्याश्रयाद्ब्र० । ७ क. °रिद्रानलः स्त्रा० ।

स्यात्तु वेदनया युक्तो विशेषान्मर्मजो व्रणः ॥
 स्रोतांसि यानि यान्भावान्प्रसवन्तीह दन्तिनाम् ॥ ५४ ॥
 तेषु व्रणविभिन्नेषु स एव स्रवति स्रवः ॥
 द्विविधं स्यादधिष्ठानं व्रणानां प्रविभागतः ॥ ५५ ॥
 विज्ञेयं दुरधिष्ठानं स्वा(स्व)धिष्ठानं तथैव च ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि दुःस्वाधिष्ठानमादितः ॥ ५६ ॥
 हस्ते मर्मसु कोष्ठे च धमनीष्वथ संधिषु ॥
 सिराम्नाय्वस्थिषु तथा दुरधिष्ठानजा व्रणाः ॥ ५७ ॥
 स्वधिष्ठानास्तु शेषेषु विज्ञेया वस्तुषु व्रणाः ॥
 दुःस्वाधिष्ठानहेतुंश्च प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ ५८ ॥
 तत्रोपद्रववाहुल्याद्दुःस्रो मर्माश्रितो व्रणः ॥
 सतताम्यवहारेण दुःस्रः स्याद्धमनीव्रणः ॥ ५९ ॥
 अष्टकस्त्रुतेः शिराजस्तु चलनात्संधिदेशजः ॥
 स्वकर्मविक्रियाभावाद्दुःस्रः स्याद्धस्तजो व्रणः ॥ ६० ॥
 स्नायुजालाकुलभयाद्दुःस्रः स्नाय्वाश्रयो व्रणः ॥
 कोष्ठजो दुश्चिकित्स्यः स्यात्समानानिलद्रूपणात् ॥ ६१ ॥
 अस्थिजैः स्नेहमांसाभ्यां रहितो नोपरोहति ॥
 मज्जातिस्त्रवणाद्दुःस्रो भवेन्मज्जाश्रयो व्रणः ॥ ६२ ॥
 व्रणस्य त्रिविधस्त्वात्मा शास्त्रतः संप्रवक्ष्यते ॥
 सूचिकित्स्योऽचिकित्स्यश्च दुश्चिकित्स्यश्च लक्षणैः ॥ ६३ ॥
 तत्र पञ्चपलाशामः स्वाकूर्तलाजगन्धिकः ॥
 दुश्चिकित्स्यः स्वधिष्ठानजो व्रणोपद्रवशैलितः ॥ ६४ ॥
 यस्तु वातादिभिर्दोषैर्दूषितः कठिनो महान् ॥
 स शल्यविपकोशाग्निसंस्थानः स्थानदोषवान् ॥ ६५ ॥
 अतिस्थूलं कृशं वाऽपि यो गर्जं समुपाश्रितः ॥
 परुषः कठिनः कृष्णो दुश्चिकित्स्यः स उच्यते ॥ ६६ ॥
 दुश्चिकित्सितरूपस्य यो लिङ्गैरन्वितो व्रणः ॥
 अनिष्टैश्चाप्रशस्तैश्च गन्धैर्यश्च समन्वितः ॥ ६७ ॥

१ क. °ति योनिजान्भा° । २ ख. हस्तम° । ३ क. °ष्टेषु घ° । ४ क. भवेत् । ५ क. °जः स्नायुमां° । ६ क. °प्रचक्षते । ७ क. °तिर्वाज° । ८ क. °न् । शल्यविपमको° ।

घालाकेंद्रधनुर्वर्णः शिखिकण्ठनिभोऽपि वा ॥
 व्रणो यः सोऽचिकित्स्यः स्यात्क्षमेद्यत्र न च क्रिया ॥ ६८ ॥
 व्रणे शल्यं तु विज्ञेयं द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥
 शारीरं चैव बाह्यं च तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६९ ॥
 तृणकाष्ठायसादीनि बाह्यं शल्यं व्रणाश्रयम् ॥
 शारीरं त्वस्थिपूयासृक्कृमांसस्नायुशिराश्रयम् ॥ ७० ॥
 दोषो याता भिषकैव यदृच्छा च मतद्भुजः ॥
 पञ्चैव पठिता राजन्व्रणोपद्रवपोनयः ॥ ७१ ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि प्रथमं क्रमपुक्तितः ॥
 गन्धवर्णस्रवाकारैर्वातादिरुपहतान् ॥ ७२ ॥
 तत्र विण्मूत्रवस्तीनां सगन्धः परुषः कृशः ॥
 प्रभूतकृष्णश्रा(स्त्रा)वश्च स्याद्ब्रणः पवनानुरः ॥ ७३ ॥
 शुक्लहारिद्रकाचाभः शिखिकण्ठप्रभोऽपि वा ॥
 व्रणस्तद्वर्णानिस्रावः सदोष्णश्चैव यो भवेत् ॥ ७४ ॥
 कपायो गैरिकनिभः प्रस्रावो यः सवेदनः ॥
 तिकाभ्लकुण्ठपैर्गन्धैर्मुक्तः पित्तातुरो भवेत् ॥ ७५ ॥
 स्र(शू)नः स्तब्धो गुरुः शीतः मुष्टोऽन्तःपिठकाश्रितः ॥
 यश्चाम्बुपिच्छिलस्रावी पूयं वा यः परिस्त्रवेत् ॥ ७६ ॥
 दूपते बहलोष्णश्च कण्ठमान्सपरिग्रहः ॥
 कपोतपाण्डुवर्णाभो यश्च स्यात्तुल्यगन्धिकः ॥ ७७ ॥
 विपन्नमत्स्यमांसानां स कफेनाऽऽतुरो व्रणः ॥
 कुल्लत्यवर्णं रक्तं वा यः स्रवेद्बहुवेदनः ॥ ७८ ॥
 दूपते दह्यते चैव प्रस्रवेद्गैरिकोर्पमम् ॥
 रक्तायं संस्रवेद्द्विस्तं स्याद्ब्रणः शोणितानुरः ॥ ७९ ॥
 दोषाणां दोषधोर्वाऽपि यथास्वं दोषलक्षणैः ॥
 विज्ञेयः संनिपातेन दन्तिनां दूषितो व्रणः ॥ ८० ॥
 श्लुः शीतो मृदुश्चैव यसामज्जापरिस्रवः ॥
 पक्षिनीडमुगन्धिकश्च स्याद्ब्रणो मेदसाऽऽतुरः ॥ ८१ ॥

१ क. °स्यात्क्षमेद्यत्र च विक्रियाम् ॥ ३० । २ क. याति । ३ स. °पमः ॥
 ४ क. शान्तो ।

इति वातादिभिर्दुष्टः पट्विधः कीर्तितो व्रणः ॥
 व्रणदोषान्प्रवक्ष्यामि यानृदोषकृतानृप ॥ ८२ ॥
 यदा युनक्ति मातङ्गं पाता कर्मण्यमात्रया ॥
 तस्य यानुरविज्ञानाद्यापामादीर्यते व्रणः ॥ ८३ ॥
 व्रणदोषास्तु वक्ष्यन्ते हस्तिवैद्यापराधजाः ॥
 अथथावत्प्रयुक्तैश्च शस्त्राग्निभारभैषजैः ॥ ८४ ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा व्रणे वैद्योऽपराध्यति ॥
 कामक्रोधमयाद्वाऽपि वारणोऽप्यपराध्यति ॥ ८५ ॥
 ततः प्रकुरुते दोषान्त्रणेष्व्वात्मापराधजान् ॥
 अथ दोषान्प्रवक्ष्यामि यानृदोषकर्तास्तथा ॥ ८६ ॥
 यदा तुहिम(न)या नौगं पाता कर्मण्यमात्रया ॥
 यस्य यानुरविज्ञानाद्यापामादीर्यते व्रणम् ॥ ८७ ॥
 दोषवैद्यमहामात्रैरातुरेण च वीजितः ॥
 यदृच्छपोपपन्नैस्तु दोषैर्पाद्विच्छिक्तो व्रणः ॥ ८८ ॥
 वृत्ता च चतुरस्रा च द्विविधा योनिराकृतेः ॥
 व्रणानां शास्त्रनिर्दिष्टा विज्ञेया स्यात्समासतः ॥ ८९ ॥
 सा च गात्रप्रदेशानां शस्त्राणां च विभक्तितः ॥
 प्रहर्तृणां च वैशेष्याद्विशेषाल्लभते बहून् ॥ ९० ॥
 यथा रोगा न जायन्ते वनेषु वनचारिणाम् ॥
 वनानुचरिताध्याये तदस्माभिः प्रकीर्तितम् ॥ ९१ ॥
 निसर्गात्सात्म्यतः पीते जले पांशुप्रमांथतः ॥
 विना वैद्यैः प्ररोहन्ति द्विरदानां वने व्रणाः ॥ ९२ ॥
 श्यपिरं मृदु चैतेषां मांसं मेदःसमन्वितम् ॥
 तेनैपामीपदुन्मृष्टा व्रणाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ९३ ॥
 कौशवन्तश्च जायन्ते प्रायसो(शो)दन्तिनां व्रणाः ॥
 स पुनर्वक्ष्यते हेतुर्दन्तनाडीचिकित्सिते ॥ ९४ ॥

—:०:—

शुद्धश्चैवाऽप्यशुद्धश्च संसृष्टश्चैव सर्वतः ॥

त्रिविधस्तु व्रणो ज्ञेयो विकृतोद्गमदाहजः ॥ ९५ ॥

१ क. अथ याव° । २ क. नागभापातात्कर्ममा° । ३ ख. व्रणः । ४ क. र्गात्सितः पीतन° । ५ क. °मादतः । ६ क. सर्वशः

तत्र जिह्वातलसमः पद्माभो लाजगन्धिकः ॥
 व्रणः शुद्धोऽभिविज्ञेयो व्रणोपद्रववर्जितः ॥ ९६ ॥
 व्रणस्त्वशुद्धो विज्ञेयो यः शुद्धस्य गुणोदयैः ॥
 गन्धवर्णश्र(स्त्र)वाकारैर्विपरीतैः समन्वितः ॥ ९७ ॥
 व्यायामं चातिमांसं च यः सर्वं सहते व्रणः ॥
 रोहमाणं भिषग्विद्यात्रीरुजं निरुपद्रवम् ॥ ९८ ॥
 ईषंतसंजातरोमाश्चत्वक्सवर्णश्च यो भवेत् ॥
 एतच्छास्त्रविनिर्दिष्टं संरूढस्य हि लक्षणम् ॥ ९९ ॥

—:○:—

व्रणस्योपक्रमो ज्ञेयद्विविधद्विविधात्मनः ॥
 शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १०० ॥
 तत्राशुद्धो भवेत्साध्यः शुद्धे रोपणमिष्यते ॥
 संरूढस्याथ कर्तव्या सवर्णकरणक्रिया ॥ १ ॥

—:○:—

उपक्रमस्यापि भवेद्योनिद्विविधलक्षणा ॥
 आपसी चौपधी चैव या च निर्वापणाश्रया ॥ २ ॥
 आपसी त्विह या योनिः प्रथमा संप्रकीर्त्यते ॥
 शस्त्रपन्नैपणीसूच्यस्तस्या भेदश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥
 तत्र च्छेद्यं च भेद्यं च लेख्यं विस्त्राव्यमेव च ॥
 दालनं चैव विज्ञेयं कर्म शस्त्रस्य पञ्चधा ॥ ४ ॥
 एषण्याऽन्वेपणं कर्म व्रणावस्थाविकल्पितम् ॥
 पाः सूच्यद्विविधाः प्रोक्ताः शस्त्राध्याये तु संस्थिताः ॥ १०५ ॥
 नागदन्ताकृतिर्वृत्ता त्रिकोणा चेति निश्चयात् ॥
 अस्थयाश्रितं नागदन्त्या मांसजं च त्रिकोणया ॥ ६ ॥
 त्वक्स्त्रापुधमनीस्थं च शिराजं चैव वृत्तया ॥
 आहार्यं सर्वपन्नाणां सूच्या सीवनमिष्यते ॥ ७ ॥
 सूत्रस्त्रायुशण्ड्रव्यैरेभिः संसीवनं भवेत् ॥
 वृद्धिपत्रेण नागानां कुर्याच्छेदनभेदने ॥ ८ ॥
 लेखनं मण्डलाग्रेण कर्तव्यं दन्तिना भवेत् ॥
 श्र(स्त्र)वणं पाटनं चैव कुर्याद्भीहिमुखेन तु ॥ ९ ॥

स्थिरा मृद्धी च कर्तव्या व्रणानामेपणी भवेत् ॥
 वृत्ता गण्डूपदमुखी प्रमाणे त्रिंशदङ्गुली ॥ ११० ॥
 सुवर्णरूप्यताम्राणामायसी गृङ्गजाऽपि वा ॥
 दन्तास्थिवेषुदाहणामेपणी दारुणा भवेत् ॥ ११ ॥
 एते त्वष्टाविह ज्ञेया व्रणस्योपक्रमाः पृथक् ॥
 आयसीं संसृ(श्रि)ता योनिं शृणु चैषामुपक्रमम् ॥ १२ ॥
 यो न गच्छेत्प्रशमनं स्व(श्व)पथुः प्रविलायनैः ॥
 तस्य विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं भवेत्पक्कस्य भेदनम् ॥ १३ ॥
 दालनं विपमे पाके बहुलौष्टस्य लेसनम् ॥
 उद्गमस्य कटस्थस्य सर्वत्राऽऽच्छेदनं हितम् ॥ १४ ॥
 यथायोगं तु कर्तव्यं गतेरन्वेपणं व्रणे ॥
 द्विविधस्य तु शल्यस्य यन्नैराहरणं भवेत् ॥ ११५ ॥
 सूच्या संसीवनं कार्यं तत्र भागेषु दन्तिनाम् ॥
 दारितानां व्रणकरैः सद्यः सरुधिरे व्रणे ॥ १६ ॥
 शस्त्रं सुतिर्यगूर्ध्वं वा भिषगस्थिगतं तथा ॥
 सिरामर्माभिघाताद्वा प्रमादान्न निपातयेत् ॥ १७ ॥
 यस्तु यन्नशरैर्वाऽपि दन्तैर्वा प्रतिहस्तिनाम् ॥
 स्याद्द्वणच्छिद्रपिशितो मर्म वा किञ्चिदाश्रितः ॥ १८ ॥
 तस्मात्प्रच्छन्नपिशिते कार्यं कार्यवशाद्भवेत् ॥
 उन्मार्गच्छेदनं वैद्यैर्मर्मसंरक्षणार्थव्रणे ॥ १९ ॥
 इत्येते शास्त्रनिर्दिष्टा व्रणसिद्धानुपक्रमाः ॥

—:०:—

आयसीप्रभवा राजन्कार्या नानाविधात्मकाः ॥ १२० ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते बलिहोममयी क्रिया ॥
 व्रणशान्तिर्भवेत्कार्या यथोक्ता यज्ञकर्मणि ॥ २१ ॥
 औषधीसंश्रिता योनिः पृथक्शोधनरोपणे ॥
 इमे विशेषा विज्ञेयास्त्वष्टी शास्त्रविनिश्चयात् ॥ २२ ॥
 वार्तिः कपोपः कल्कश्च घृतं तैलं रसक्रिया ॥
 चूर्णं घृणमित्याहुर्विभागादष्टमं पदम् ॥ २३ ॥

१ क. मता । २ क. °र्वशच्छेद° । ३ क. °च्छिन्नपि° । ४ रा. निर्दिष्टे ।

५ क. °षायकल्कस्य घृ° । ६ क. रसक्रिये ।

उपक्रमविधिस्त्वन्यः शास्त्रयोगात्प्रवक्ष्यते ॥

—:०:—

ओषधीसंश्रिता योनिस्त्रयोविंशतिलक्षणा ॥ २४ ॥

विलापनं पाचनं च भेदनं पीडनं तथा ॥

सादनोत्सादने चैव कृमिघ्नमथ चापरम् ॥ १२५ ॥

लेपः स्वेदोऽगदः क्षारो मृदुदारणयोः क्रिया ॥

बृंहणं चापकर्पश्च संधानं शिशिरक्रिया ॥ २६ ॥

शोणितस्थापनं चैव कण्ठूञ्जं धावनं तथा ॥

प्रैसादनं च वर्णश्च सवर्णकरणं तथा ॥ २७ ॥

बन्धकल्पश्च विज्ञेयस्त्रयोविंशतिमं पदम् ॥

ब्रणावस्थान्तराक्षेपां प्रयोगः संप्रवक्ष्यते ॥ २८ ॥

श्वपथोरविदग्धस्य कार्यं स्यात्प्रविलापनम् ॥

विदह्यमाने कर्तव्यं श्वपथोः पाचनं भवेत् ॥ २९ ॥

पक्वस्य तु भवेद्भेदस्तथा शोधनरोपणम् ॥

छवीसवर्णकठिनं परुषं वाऽपि वर्णतः ॥ १३० ॥

मन्दोष्माणं तथा स्तब्धमाममित्यभिलक्षयेत् ॥

विवर्णं नातिकठिनं सोष्माणं वेदनादितम् ॥ ३१ ॥

विदह्यमानं जानीयाच्छुष्यथुं कुशलो भिषक् ॥

सर्वतो मार्दवं शैत्यं पाण्डुता शीर्णरोमता ॥ ३२ ॥

वेदनोपशमश्चैव श्वपथोः पक्वलक्षणम् ॥

दुष्टकृशातिभीरूणां ब्रणान्संवृतदेशजान् ॥ ३३ ॥

सूक्ष्मांश्चानतिपक्वांश्च भेदनीयैरूपाचरेत् ॥

वेदनावह्रुले दृष्टे शिरामर्मसमाश्रिते ॥ ३४ ॥

संधिजे वाऽपि कर्तव्यं दन्तिनां पीडनं व्रजे ॥

केवलं यस्तु संधानमल्पदोषो न गच्छति ॥ १३५ ॥

संधानं तस्य कर्तव्यं संधानीयैरुपक्रमैः ॥

अस्थिस्रायुगतं दुष्टं तनु स्वर्णमुल्लं व्रजम् ॥ ३६ ॥

गतिमन्तमजिह्वं च शोषयेद्द्विंशोघ्नैः ॥

पिच्छिलं विस्तृतं छिन्नं दुर्गन्धं पूत्रिवद्ब्रजम् ॥ ३७ ॥

१ क. 'त्यचसते । २ क. प्रसादनं । ३ क. 'मिदोदने ॥ त्रि० । ४ क. 'स्यसुतं । ५ क. 'न्धं श्रोतव० ।

प्रचलं पूतिमांसं च कषापैः शोधयेद्विपक् ॥
 आवृतं पूतिभिर्मांसैः स्नायुजालसमाकुलम् ॥ ३८ ॥
 सप्तोत्तमवदीर्णं च शोधयेत्कलकशोधनैः ॥
 एवमेवातिसंरब्धं गम्भीरमतिवेदनम् ॥ ३९ ॥
 संवृतं रुधिराश्रा(स्त्रा)वं शोधयेद्दृष्टशोधनैः ॥
 सहसा न प्ररोहन्तं तनुदोषमवेदनम् ॥ ४० ॥
 व्रणं माद्वैवसंपन्नं शोधयेत्तैलशोधनैः ॥
 स्नायुर्वा यत्र पांसं वा प्राग्दृष्टं नापनीयते ॥ ४१ ॥
 कषापशोधनैस्तत्र कर्तव्यं चूर्णशोधनम् ॥
 सपूतिमांसः सास्त्रावो यो व्रणो नोपरोहति ॥ ४२ ॥
 उत्ताना तत्र कर्तव्या शोधनार्थं रसक्रिया ॥
 बहुदुष्टपरिश्रा(स्त्रा)वे कुर्यात्प्रक्षालनक्रियाम् ॥ ४३ ॥
 कण्डूमत्पि कर्तव्यः कण्डूघ्नः स्यादुपक्रमः ॥
 गतिमत्कठिनौष्ठं च कण्डूमन्तं प्रभेदिनम् ॥ ४४ ॥
 दुष्टमांसाद्दुरयुतं क्षोरेणोपचरेद्ब्रणम् ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरं शोणितस्थापनं भवेत् ॥ ४५ ॥
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य कृमिघ्नः स्यादुपक्रमः ॥
 उत्सन्नस्य भवेत्सादः सन्नस्योत्सादनक्रिया ॥ ४६ ॥
 स्थिरत्वं मृदुनः कषापं माद्वैवं कठिनस्य च ॥
 उष्णदोषातुरे शैत्यं स्वेदः शीतानिलातुरे ॥ ४७ ॥
 नाभिरोहति वातार्ते व्रणे धूपनमिष्यते ॥
 मेदसा पुतमांसानां पवनः परिकुप्यति ॥ ४८ ॥
 स्थूलानां व्रणमांसेषु ततस्तानपकर्षयेत् ॥
 क्षीणानां न प्ररोहन्ति व्रणा मांसविवर्जिताः ॥ ४९ ॥
 तस्मात्तेषां भवेत्कार्पं वृंहणं क्रमपुक्तिः ॥
 वातादीनां तु ये लिङ्गा दोषैः पाङ्क्तिविवर्जिताः ॥ ५० ॥
 जिह्वातलसमः शुद्धस्तं व्रणं रोपयेद्विपक् ॥
 तत्राल्पदोषप्रस्त्रावं गतिमन्तमवेदनम् ॥ ५१ ॥

१ क. 'वेदिन' । २ क. 'मृदुमप' । ३ क. 'विनामा संश्रावो । ४ स-
 चानस्तत्र । ५ स. उष्णो दो' । ६ क. 'तुरैः शै' । ७ स. तु यो लिङ्गं दो' ।

वर्यां संरोपयेद्वैद्यो दस्तिनां व्रणमुत्थितम् ॥
 ईपत्तु विषमं निम्नं मृदुमांसमवेदनम् ॥ ५२ ॥
 अशीघ्ररोहिणं चैव कषापेणोपरोहयेत् ॥
 व्रणं पाकात्प्रसर्पन्तमतिस्नेहादरोहणम् ॥ ५३ ॥
 मांसे वा त्वचि वा जातं रोपयेत्कल्करोपणैः ॥
 निम्नमीपद्विभ्र(स्त्र)वेण किंचित्पित्तसमन्वितम् ॥ ५४ ॥
 स्थैर्यादनुपरोहन्तं रोपयेत्सर्पिषा व्रणम् ॥
 ईषद्वातातुरं सिद्धं भिषग्ब्रणमवेदनम् ॥ ५५ ॥
 रोपणीयेन तैलेन शास्त्रदृष्टेन साधयेत् ॥
 प्रशान्तोर्षद्रवं स्निग्धमतिस्नेहाद्विसर्पिणम् ॥ ५६ ॥
 रोपयेत्स्थिरमांसं च व्रणं चूर्णेन दन्तिनाम् ॥
 मृदुमांसस्त्वतिस्नेहाद्यो व्रणो नोपरोहति ॥ ५७ ॥
 स रसकिपया साध्यो मृदुमांसश्च संधिजः ॥
 वातश्लेष्मोच्चयात्किञ्चं रोपयेद्द्रूप धोमतः ॥ ५८ ॥
 शुद्धाशुद्धे भवेद्यो दन्तिनामर्गदो व्रणे ॥
 यथा स्वमष्टवर्गेण सम्पगवर्त्यादिना भवेत् ॥ ५९ ॥
 सिराम्नाय्वस्थिकोष्ठेषु तथा संधिषु च व्रणाः ॥
 गम्भीरा विषमस्थूलास्त्ववमाढा गुरुक्रमाः ॥ १६० ॥
 साध्या वेन्धादिना त्वेते घन्धस्तु व्रणशोधनः ॥
 समो गाढोऽथ शिथिलो व्रणबन्धः प्रकीर्तितः ॥ ६१ ॥
 कण्ठे मेण्ड्रे तथा नाभ्यां पाणिग्रीवासु पार्श्वयोः ॥
 वस्तिशीर्षे च राजेन्द्र समो बन्धस्तथोदरे ॥ ६२ ॥
 गाढः शिरसि कर्तव्यः स्फिक्रक्षेत्रे च सपिण्डके ॥
 हन्वोः पृष्ठे गुदे कण्ठे बाह्वोः स्कन्धे तथा त्रिके ॥ ६३ ॥
 व्रणबन्धस्तु कर्तव्यः शिथिलः सर्वसंधिषु ॥
 सोष्माणो रक्तपित्ताभ्यां संरुधाः सविपाश्च ये ॥ ६४ ॥
 व्रणा विसर्पिणो धे च बन्धस्तेषां न शस्पते ॥
 यो बन्धमवबन्धं च विचारत्सम्पग्विचक्षणः ॥ १६५ ॥

१ क. संगोप° । २ क. °गदे व्र° । ३ क. °णाः । यथा । गम्भीरवि° ।
 ४ क. गुरुक्रमैः । ५ क. बल्यादि° । ६ क. सपिण्डकौ ।

स वधीयान्न शिथिलो बन्धः स्तब्धो न वामतः ॥
 अपीडया सुखं रोहेन्नापि पित्तहतो भवेत् ॥ ६६ ॥
 निवसेदौषधं बन्धाद्वापुः श्लेष्मा च शाम्पति ॥
 नाबन्धनाय बन्धं च वातिबन्धं च सारिकम् ॥ ६७ ॥
 बद्धाबद्धं न शिथिलं श्वघ्नी(?) जानाति मापतिम्(?) ॥
 न रोपयेन्न पीडित वस्त्रेण बाध्यते च तत् ॥ ६८ ॥
 सापाद्वे चौषधेनैव सम्पक्थुद्धस्य वै गुणाः ॥
 अशुद्धं साधयेच्चास्य शुद्धं तु रोपयत्पि ॥ ६९ ॥
 संगृह्णात्यौषधं वाऽपि सम्पक्वद्धस्य लक्षणम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते च विमोक्षयेत् ॥ १७० ॥
 द्यहाश्रुहाच्छरद्वीष्मे वर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥
 धुतैः कार्पासकैः क्षीमैः कौशेषैश्च विचक्षणः ॥ ७१ ॥
 पत्रैर्वल्कैश्च ताम्रैश्च तथा स्याल्लोहपट्टकैः ॥
 व्रणा बन्ध्या यपालाभमुपनाहैश्च तत्त्वतः ॥ ७२ ॥
 येन येन च बन्धेन यो व्रणः सुखबन्धनः ॥
 स तेन तेन बन्धेन बन्धितव्यो विज्ञानता ॥ ७३ ॥
 इत्थेवं बन्धकल्पस्तु व्याख्यातस्ते ययाक्रमम् ॥

व्रणाः शिशिरसात्म्यानां नामानां बन्धनोष्मणा ॥ ७४ ॥
 प्रायैः श्रुपिरमांसत्वाद्विसर्पन्ति समन्ततः ॥
 तस्माद्ये स्वेदेनैः साध्यास्तान्ब्रणान्बन्धयेद्विपक् ॥ १७५ ॥
 बन्धयोग्यवद्दं बुद्धिं क्लृप्तैर्षां प्रविचक्षणः ॥
 उपरूढस्तु वैवर्ण्यं यदि वातादिभिर्भवेत् ॥ ७६ ॥
 व्रणस्तस्य भवेत्कार्यं वैधेर्वर्णप्रसादनम् ॥
 सवर्णकरणं कार्यमुपरूढे व्रणे भवेत् ॥ ७७ ॥
 इत्थेते शाश्वतः प्रोक्ता व्रणसिद्धायुपक्रमाः ॥

उपक्रमाणामेषां तु यथोक्तानां विभागशः ॥ ७८ ॥

योगान्वक्ष्यामि यो येन मृमयुक्तेन सिध्यति ॥
 फाकादनी शुकनासा तथाऽपामार्गंतण्डुलाः ॥ ७९ ॥
 रोहिपाईस्त्रवरणं विल्वं कुष्ठं पुनर्नवा ॥
 शाङ्गेष्वारग्वधुः कालावृहत्पौ देवदारु च ॥ १८० ॥
 कपित्थचाणटिण्डूकतगराश्मन्तकाक्षिका ॥
 मेदा च कृष्णगन्धा च हरिद्रा तालपत्रिका ॥ ८१ ॥
 त्रिफला नीलपुष्पी च शतपुष्पा त्रिफण्टकम् ॥
 फदरः सोमवल्कश्च कुवेराक्ष्यस्थिरोहिणी ॥ ८२ ॥
 तालपत्री च कुष्ठं च फलानि निचुलस्य च ॥
 एभिः कार्ष्णं यथालाभं श्वपथोः प्रविलापनम् ॥ ८३ ॥

—:०:—

सुपिष्टैश्च सुस्वोष्णैश्च निरूपैर्वाऽपि कारयेत् ॥
 कुलत्थयवगोधूममापकिष्वातसीतिलाः ॥ ८४ ॥
 वीजान्पेरण्डशणयोः कर्पास्या मूलकस्य च ॥
 सर्पपाश्रेति पिष्टानि प्रलेपः पाचनो भवेत् ॥ १८५ ॥
 श्वपथोरुष्णलवणक्षिग्धश्चाम्लश्च दन्तिनाम् ॥
 किणिही चित्रकश्चैव निकुम्भः सुरदारु च ॥ ८६ ॥
 तगरं मातुलुङ्गं च त्रिवृता च संमांशतः ॥
 गोमूत्रपिष्टैर्षोणोऽयं स्व(श्व)पथूनां प्रेषाचनः ॥ ८७ ॥
 फरवीरोष्ठामूलं मूलं धन्तूरकस्य च ॥
 लाङ्गली हरितालं च शुकुगोमूत्रपेषितम् ॥ ८८ ॥
 श्वपथोर्विपयुक्तस्य भवेत्पाचनमुत्तमम् ॥

—:०:—

चित्रकधिरविल्वं च फोशातक्याः फलानि च ॥ ८९ ॥
 मुष्ककः गृङ्गवेरं च लाङ्गलस्यक्षपीलुकी ॥
 सुवर्णक्षीरिणी चैव सुद्वर्कक्षीरमेव च ॥ १९० ॥
 सृधा सुवर्चिका चैव सुरङ्गी फट्टशर्करा ॥
 फणपोतोन्दुरश्रधानां रिष्टा पारापतस्य च ॥ १९१ ॥

१ क. °धः सारिवावृ° । २ क. °टिण्डूक° । ३ ग. मातुलिङ्गं । ४ क.
 सप्रांसनः । ५ क. प्रयाचनम् । ६ क. °क्ष्मीरक्षपी° । ७ क. °ट्टशर्करा° । ८ क.
 कवानोदूर° ।

अग्रिको गृहधूमश्च भवेद्देदनमेकशः ॥

काकनासाक्षिविद्वक्षरैर्भेदयेच्छस्त्रवर्जितम् ॥ ९२ ॥

—:○:—

शाल्मली शल्लकी गोजी कर्णिकारोपधन्वनः ॥ ९३ ॥

मधूकोश्मन्तकाकोलरोहिपं धातकी तथा ॥

मधुकं मधुपर्णी च जीवकर्षभकारुभौ ॥ ९४ ॥

वला विदारी मञ्जिष्ठा यथालाभं प्रपीडनम् ॥

सूच्या चैवौषधैश्चैव संधानं द्विविधं स्मृतम् ॥ १९५ ॥

तत्र वक्ष्यामि संधानमौषधैर्पत्रकीर्तितम् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं मञ्जिष्ठा रोधमञ्जनम् ॥ १९६ ॥

प्रियङ्गवोपपत्तङ्गं व्रणसंधानमिष्यते ॥

दन्ती श्यामा यवक्षारः स्वाजिका चित्रकः सुधा ॥ १७ ॥

क्षवकः शङ्खिका किण्वं महावृक्षार्कपोः पपः ॥

लाङ्गलिक्रपाक्षिकौ चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ १८ ॥

एतन्मधुसमायुक्तं व्रणशोधनमुत्तमम् ॥

कृष्णमुष्ककपत्राणि महावृक्षत्वगेव च ॥ १९ ॥

दन्तपर्कमूले लवणं मकच्छमूत्रपेषितम् ॥

हरितस्मर्कपैर्पुक्तं व्रणशोधनमुत्तमम् ॥ २०० ॥

शोभाञ्जनकमूलं च तिलक्षारं तथैव च ॥

भल्लातकं यवक्षारं क्षारमिधुरकस्य च ॥ १ ॥

कुष्ठं चातिविषां चैव दन्ती फटुकरोहिणी ॥

तेजोवती हरिद्रे द्वे श्लक्ष्णकल्कं प्रदापयेत् ॥ २ ॥

सैन्धवेन समायुक्तो नाड्याच्च(?) व्रणशोधनम् ॥

विदारी करवीरश्च नक्तमालेऽथ मार्कवः ॥ ३ ॥

सुरसासदिरो निम्बौ भाण्डी जाती वटस्तथा ॥

तर्कार्यद्गोल्लशङ्खिन्यः सप्तपर्णो हरीतकी ॥ ४ ॥

हरिद्रा चाश्वगन्धा च कपायः शोधनं भवेत् ॥

चित्रकसिंहता दन्ती श्यामा लाङ्गलकी तथा ॥ २०५ ॥

पटोली काकजह्वा च द्रवन्ती क्रतवेधना ॥
 हरिद्रा निम्बपत्राणि तथा कटुकरोहिणी ॥ ६ ॥
 अजैशृङ्गश्वपत्राणि घृताक्तं कल्कशोधनम् ॥
 तू(त्रि)वृता शृङ्गवेरं च मृहार्कक्षीरमेव च ॥ ७ ॥
 तेजोवती लाङ्गलकी कुष्ठं हिंसा च चित्रकः ॥
 रजनी सैन्धवं चैव तथा कटुकरोहिणी ॥ ८ ॥
 पिप्पलीमूलनिर्यूहैः शुद्धं सर्पेर्विशोधनम् ॥
 वृहती कटुका रोधं कोशातक्याः फलानि च ॥ ९ ॥
 मदनं त्रपुसी काला सर्पपा रजनी तथा ॥
 पिप्पलपश्चाश्वगन्धा च मूर्वा पोतांस्य चित्रकः ॥ २१० ॥
 दुष्टानामरुजामेतत्तैलं शोधनमिष्यते ॥
 त्रिकलातगरोशीरं हरिद्रा तालपत्रिका ॥ ११ ॥
 मुस्ता दारुहरिद्रा च (ःकर्पासीपत्रमेव च) ॥
 तथैव दन्त्याः पत्राणि सुमनःकरवीरयोः ॥ १२ ॥
 एतत्कालापसे पात्रे सम्पक्कायर्षधिश्रयेत् ॥
 कौसीसं मधु गोमूत्रं मरिचं चात्र दापयेत् ॥ १३ ॥
 सुसिद्धा तु भवेत्कार्या शोधनीया रसक्रिया ॥
 एरण्डपत्रं लवणं तिलास्तू(त्रि)वृतया सह ॥ १४ ॥
 (ःशोधनं वातदुष्टेषु व्रणेष्वेतद्विधीयते ॥
 हरिद्रा मधुकं चैव तिलास्तू(त्रि)वृतया सह) ॥ २१५ ॥
 शोधनं पित्तदुष्टेषु रक्तजेषु प्रशस्यते ॥
 सैन्धवं च हरिद्रे द्वे तिलास्तू(त्रि)वृतया सह ॥ १६ ॥
 मधुकं निम्बपत्राणि श्लेष्मदुष्टेषु शोधनम् ॥
 हरितालं च किण्वं चै स्वर्जिकाऽथ मनःशिला ॥ १७ ॥
 रसाञ्जनं च दन्ती च निकुम्भाऽतिविषा तथा ॥
 तथैरावणिकामूलं लाङ्गलिक्याश्च चूर्णयेत् ॥ १८ ॥

* कपुस्तके श्रुतिम् ॥

१ क. काकजह्वा । २ क. °जमूयश्च° । ३ क. °ता च चि° । ४ क. °मनश्च° । ५ क. कारीसं । ६ क. च सर्पि° ।

एषोऽपि विहितो घृणो गंजानां व्रणरोपणः) ॥

—:०:—

बला चातिबला चैव कुशमूलं तथोच्चटा ॥ ४३ ॥
 मधुगन्धाऽश्वगन्धा च वार्तिः स्याद्दुष्टिरोहिणी ॥
 जीवन्ती चाश्वकर्णश्च कुम्भी काक्षीव एव च ॥ ४४ ॥
 विदारी चारिमेदश्च पलाशः किणिही धवः ॥
 आरग्वधोऽथ टिण्टूको मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ॥ ४५ ॥
 अश्वगन्धा च गोजी च क्षीरवृक्षत्वचस्तथा ॥
 एष कल्को भवेदेयो रोपणो घृतसंयुतः ॥ ४६ ॥

—:०:—

स(श)ल्लकी क्षीरवृक्षश्च मधूकाश्मन्तकासनाः ॥
 जीवन्ती चारिमेदश्च कुम्भी काक्षीव एव च ॥ ४७ ॥
 आदारी चाश्वकर्णश्च पलाशः कुटजस्तथा ॥
 व्रणानां रोपणं चैव कपायं कथितं भवेत् ॥ ४८ ॥

—:०:—

भार्गी सर्पगन्धा च मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ॥
 स्वर्पगुप्ता च पाठा च घृतं रोपणमिष्यते ॥ ४९ ॥
 एतैस्तु कार्पिकैर्भार्गीघृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 जलाढके समावाप्य शनैर्मन्दाग्निना पचेत् ॥ २५० ॥
 छिन्नभिन्नेषु विद्धेषु नाडीदुष्टव्रणेषु च ॥
 *दिग्धविद्धेषु वाऽप्येतद्घृतं शोधनरोपणम् ॥ ५१ ॥
 चन्दनागुरुमञ्जिष्ठाशतपुष्पाभियङ्गवः ॥
 बला कालानुसारी च शतपुष्पाः हरेणवः ॥ ५२ ॥
 तौलीपत्रं च तगरं रोधं व्याघ्रनखं (तथा ॥
 मद्रदारु) तथैला च द्वे हरिद्रे पुनर्नवा ॥ ५३ ॥
 कुष्ठं प्रपौण्डरीकं च अञ्जनं मधुकं मधु ॥
 मधुच्छिष्टेन संयुक्तं तैलं रोपणमिष्यते ॥ ५४ ॥

* 'दग्ध' इति प्रतिभाति । † कपुस्तके द्रुष्टितम् ॥

१ क. स्वात्कुष्ठरो° । २ क. °श्वगन्धा च कु° । ३ रा. °चाश्वकर्णश्च । ४ रा. चारिमेदश्च । ५ क. चैतत्कपा° । ६ क. हरीदकी । ७ क. तार्गीसपत्रं त° । ८ क. °धेचले द्वे ।

निम्बार्करजनीपत्रैर्ग्रहाक्षया मूलसंयुतेः ॥
 पचेत्तैलं भिपग्धीरो व्रणरोपणमुत्तमम् ॥ २५५ ॥
 एतैरेवौषधैः सर्वैः शिशपासारमिश्रितैः ॥
 दुष्टव्रणेषु राजेन्द्र तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ ५६ ॥

—:०:—

प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पकासीसमञ्जनम् ॥
 रोचना मधुकं रोध्रं चूर्णं रोपणभिष्पत्ते ॥ ५७ ॥

—:०:—

तिनिसार्जुनसर्जानां शिशपासोमवल्कयोः ॥
 सदिस्स्य च निष्कापो निम्बस्स्य च समावपेत् ॥ ५८ ॥
 रसाञ्जनं रोहिणो च मानुलुङ्गरसस्तथा ॥
 कासीसं हरितालं च रोपणी स्याद्रसक्रिया ॥ ५९ ॥
 (व्रणदोषाविरोधेन यथासात्स्यं यथावपः ॥
 यथात्रि चेति कर्तव्या क्षीणानां वृंहणक्रिया ॥ २६० ॥)
 गौरी हरिद्रे मधुकं मञ्जिष्ठा नीलमुत्पलम् ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि मालतीनक्तमालपोः ॥ ६१ ॥
 घोण्टाफलत्वक्मञ्जिष्ठा फालिनी रोध्रमेव च ॥
 एतेनैव विधानेन क्रमयुक्तेन दन्तिनाम् ॥ ६२ ॥
 स्थूलानां हासनं फार्यं व्रणानां भिपजा भवेत् ॥
 सोमवल्कप्रवालानि मदपन्ती मनःशिला ॥
 मधुकं चेति जानीपाद्भ्रणवर्णप्रसादनम् ॥ ६३ ॥
 मधुकं मधु मञ्जिष्ठा क्षुद्रैला गोशकृद्घृतम् ॥
 सवर्णकरणं ज्ञेयं दूर्वा सफटशर्करा ॥ ६४ ॥
 इतीदं पालकाप्येन द्विजणीपस्य लक्षणम् ॥
 कृत्स्नं भगवता प्रोक्तमङ्गराजाप धीमते ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २६५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने श्रीपाठे शृद्रोपदेशे वृतीये
 शल्पस्थाने द्विजणीपो नाम अथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

† कपुलके पुट्टिनम् ।

१ (१. °तुल्लिङ्ग° ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रतपन्निव भास्वन्तं मयूरकवचं दिवि ।
 ऋषिं ब्रह्मविदां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम् ॥
 अङ्गराजो महाबुद्धिः पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 द्विविधस्य व्रणस्पेह निदानं सचिकित्सितम् ॥
 गजानां ब्रूहि तच्चेन तत्कार्यकुशलो ह्यसि ।
 इत्येवमुक्तः शिष्येण ब्रह्मर्षिरस्त्रिलं ततः ॥
 व्याजहारोत्तरं श्रीमान्वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥

अयातः सद्यःक्षतं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।

इह खलु भो(ः) सद्यःक्षतमस्त्रिलमादावेव शृणु भद्रमुख, शरशक्तपृष्टितोमरपरश्वधविपाणाद्यभिहतशरीरा रुधिरमुद्रमन्त इह गजा दृश्यन्ते व्रणेभ्यः, व्याघ्रसिंहनखदंष्ट्रावल्लुप्राश्च । तेषां व्रणाभिघातलक्षणप्रशेषेण स्थानगतिसंस्थानप्रमाणविशेषांश्च वक्ष्यामः ।

तत्र द्विविधो ह्यात्मा व्रणानाम्—आगन्तुः शरीरसमुत्पद्य । तत्राऽऽगन्तुरेकः । स तु नानाशस्त्राभिघातविशेषादनेकाकृतिविशेषान्पुष्पाति । तत्राऽऽकृष्टशरासनविप्रमुक्तस्येपोश्चतुर्विधो गतिविकारः प्रादुर्भवति—विद्धस्तुण्डितोऽतिविद्धो निर्विद्ध इति । तत्र पञ्चविधसंस्थानगतिविचारमाचष्टे तं कर्णिकानांलिकानाराचार्थचन्द्रवत्सदन्तैर्गम्भीरगतिविपयमेकतो गतिभेदमुपगतं विद्धं विद्यात् । (*तुल्यवेगमतिसंस्थानमचारमीपत्पतनत्वचो विशेषगतिनिर्भिन्नान्तरत्वचमुत्तुण्डितं विद्यात् । उभयतो निर्भिन्नसापकं त्वङ्मांसशिरास्त्राण्युद्धमभिविद्धं विद्यात् । एवमेव विद्धोत्तुण्डिताभिविद्धगतिमतीत्य शरीरमपास्य यत्सापको ब्रजति तं निर्विद्धम् ।

प्रायस(श)स्तु महाकापत्वाद्धारणानाम्, अल्पप्राणत्वाद्यधकानामुत्तुण्डिताभिविद्धनिर्विद्धानि मन्दमुपलभ्यन्ते ॥

उद्धान्तविभुतातिविद्धनिघतां गतिमुपगच्छतां व्रणानां छिन्नविच्छिन्नदारितावनष्टोन्नष्टानामित्यत्र पञ्चविधो व्रणविच्छेदविशेषोऽभिवर्तते । तत्र पदङ्गं

* कपुस्तकमुद्रितोऽयं पाठः ॥

१ क. °र्षिस्तं ततः पुनः ॥ व्या° । २ क. °रमन्तर्देहा ग° । ३ क. °तोऽभिवि° । ४ क. °नालीकाकारावर्ष° ।

परशुपट्टिशकरपत्रैरशेषं निवर्त्यते, तच्छिन्नमिति विद्यात् । तत्र तत्रैवानेक-
शोऽङ्गे तिर्यगुपगतः प्रहारसंनिपातो यत्र दृश्यते तद्विच्छिन्नमिति विद्यात् ।
अङ्गुल्यग्राम्बन्तरे हस्ते लाङ्गुले नखे शिरसि कर्णपोर्वा यत्र द्विधा भेदमभि-
वर्तते तं दारितं विद्यात् । यदनुलोमं यावदस्थि कृत्यते मांसमेदःशिरास्त्रायू-
पगतं तदवनष्टं विद्यात् । अवनष्टादविशेषेण केवलं प्रतिलोममुन्नष्टं विद्यात् ।
तत्र तदवच्छिन्नं विच्छिन्नं दारितमवनष्टमुन्नष्टमतिविद्वावकृत्तसंभवानि (?) ।

अवमृष्टं द्विविधम्—गम्भीरान्तरगतत्वाद्विपुलमुखत्वाच्च । व्रणस्यावकृन्त-
नात्सहसाऽन्नाप्यवसरन्ति तदा छिन्नान्नं छिष्टान्नं वा विद्यात् । छिन्नान्नस्य
रुधिरं मेहनात्प्रवर्तते, सर्वशस्त्रादमीक्ष्णमुद्विजति, अस्त्रं चोष्णमुद्धमति, सन्न-
द्धकुक्षिः क्षितितलमभिगम्य पतति भूमाविति, मुहुर्मुहुर्हस्तं गृह्णाति । अस्प
विपर्यये छिष्टान्नम् । छिष्टान्ने तु क्रियां प्रयुञ्जीत ।

तत्र तावदवकृत्तमाचार्यात्रिविधमुपदिशन्ति—विरक्तावपाटितावगाढम् ।
तत्रान्तर्लोहितमुपगतमांसश्वेतैमीपत्संचपोपगतं विरक्तं विद्यात् । अण्डकोश-
वस्तुदरगुदेषु पार्श्वयोर्गोभिः गात्रापरं हस्ते वा यावदाभांसमवगतमवपाटितं
विद्यात् । परशुपट्टिशकरपत्रादिघातैरङ्गप्रत्यङ्गेषु यावदस्थ्युपगतमवगाढं
विद्यात् ।

गात्रापरंश्वेपरञ्जुभिर्गाढवन्धननिमित्तैः.....रास्या भागोपगतै-
श्चातिकर्कशैर्निघृष्टं भवति ।

तत्राशनिपतनजतुमधूच्छिष्टगुडामेध्यपाचकार्काशीर्वि(वि)पाङ्गुरैर्दग्धमुत्प-
द्यते । तत्र ज्वालाङ्गारपरंपरावाष्पसंतापात्मकं पञ्चविधं दग्धं द्रुवन्त्याचार्याः । तत्र
पञ्चविधस्याग्नि(पि)दग्धस्य पिपासा त्वक्शोषो वेपथुः श्वपथुरिति सामान्यवे-
दनात्मकानि लिङ्गानि भवन्ति ।

अथ त्वग्गतोष्णप्यन्तरगतेऽग्नौ नात्यर्थादाहस्फोटाः संभवन्ति त्वग्गताः ।

मांसगते त्वनले प्रकुपितमांसताऽसृगतिगमनं च भवति ।

यदा त्वङ्मांसमभिभूय शिरास्नायूपगतो भवत्यनलः, तदा मूर्च्छति, अत्येधं
कालपर्याप्तं व्रणेषु संरोहत्सु शिरास्नायुर्णा संकुचनं भवति ॥

त्वङ्मांसशिरास्नायुर्मार्गमतीत्य पदा हुतभुगभिभवत्यनेकपम्, तदा दाहमू-
र्च्छाभ्रमफम्प्रमोहा पथोक्तानि च त्वङ्मांसशिरास्नायुर्लिङ्गानि भवन्ति ।

१ क. ०त्रेषु क्रि० । २ क. ०तभिपत्रसंच० । ३ ०रामैरेयं २० । स. ०त्रैवेयं
२० । ४ क. रास्योप० । ५ क. ०त्यर्कं कालपर्याया० । ६ क. संहरत्सु ।

मर्मगते पथोक्तानां मर्मणां लिङ्गानि भवन्ति । प्राणविपोगश्चात्पर्यद-
ग्धस्य वारणस्य ॥

पदा तु गोपुराट्टालकाद्यभिभवतो वारणस्योल्काज्वालावलीढं भवति शरी-
रम्, तदा रोमत्वेगज्वलनं भवति । अङ्गारामेध्यगुडमधूच्छिष्टस्य जतुभिरव-
लीढगात्रस्य भूयो भूयः श्वावता भवति । तत्र द्विविधमेव परंपरादाहमि-
च्छन्ति—द्रवेण वा स्थिरेण वा । तयोस्तु लिङ्गसामान्यः.....भिहतदेहानां
विद्युद्विस्फोटनाद्वैरवं स्वरमभिशृण्वतां हृदयमवदीर्षते द्विरदानां केषांचित् ।
घोरघोषत्वात्केचिद्वाधिर्मेवाऽऽप्नुवन्ति । केचिच्चभिहतदेहा गतासवो भवन्ति ।
अत्यर्थाध्वगमनादिवसकरकराभिहतदेहस्य संतापाट्टोभ्यो रुधिरागमः, पिपा-
सात्वक्संकोचोरुस्तम्भाः, श्र(स्त्र)स्तकरचरणकर्णवालमेहनत्वं च भवति । स
दिवसकरकरदग्धतनुर्पदा ग्रहणमुपगतो भवति द्विरदपतिः, ततोऽस्य मन-
स्तापः, पवसकवलकुवलानामुपयुक्तानां स विदाहमुपजनयति । स विदग्धो
धातुत्वङ्मांसधमनीसिरास्नायूनां भूयो भूयो विदाहमभिनवितयति । तस्य
संतापदग्धोत्पन्नास्तीक्ष्णवेदनाः शरीरे कृष्णपर्यन्ताः सिताः स्फोटाः शोषरुग्दा-
हमाया भवन्ति । इत्येतत्संतापदग्धस्य लक्षणम् ॥

अभ्यासादाशीर्वि(वि)पाणां निःश्वासघ्राणनयनैः संमूर्च्छितकोपानां संनिपाता-
द्विरदपतिगात्रेषु रक्तमण्डलानि प्रादुर्भवन्ति । प्रियङ्गुतण्डुलवर्णैः स्फोटैरुपचयोऽ-
प्रतिकारोदस्य मांससादः पिपासा वेपथुर्वमथुरभीक्ष्णं संभवति । इत्येतदाशी-
र्वि(वि)पदग्धलक्षणं भवति । इति सद्यःक्षतदग्धमशेषेणोक्तमस्माभिः ॥

व्रणस्तु सर्व एव किञ्चित्कालमागन्तुर्भूत्वा दोषाणामन्यतमसंसर्गमुपगम्य
सदोषो भवति । तस्याऽऽकृतिविशेषाद्ब्रणकरणविशेषाणामन्यतमेनाऽऽहतस्य
तच्चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—

अथ सद्यःक्षतं मधुघृताभ्यक्तं कृत्वा विमलशिशिरसलिलं द्विरदमवगाहये-
च्चिरात्रम् । एवं क्रमेणानुवधीयात् । ततः क्लिन्नोत्थितव्रणमपि विज्ञेयपूर्तिमां-
सावनद्धमुत्सङ्गपुक्तं गत्या वा ततः शस्त्रेण पूतिमांसं विशोध्यैषण्णाऽन्वेषणमसंभूढः
कृत्वा, यत्रैषण्णा गतिर्नावरुध्यते ततो व्रणं निरुत्सर्ज्य सलिलानवस्यापिनं
कुयात् । सलिलं हि रक्तमूर्च्छितं वायुनोच्छिद्रत्वं पूपत्वं च व्रजति । पूयः
स दोषमूर्च्छितो गतिमापादयति । तं घृतेनार्षसिच्य गजशकृतेन किण्वलवण-

१ क. °त्वक्चल° । २ क. °र्यमुपलभन्ते । के° । ३ क. °टाशोपशोप° ।

४ क. °म्यासत्रैर्दाशी° । ५ क. °रास्पद° । ६ क. °कित्तामु° । ७ क. °व्रेणा-
त्यमां° ।

संपुक्तेन पूरयेत् । उपचरति मासार्धवया(?) येष्वपि पूरणं दद्यात् । तृतीये चाहनि यथोक्तेन प्रक्षालनेन प्रक्षाल्य व्रणं घृतेन परिपेचयेत् । अनेनैव विधिना व्रणमुपाचरेदाहुर्देदात् । ततः शोधनादिकलकैरुपक्रमेत्, घृतपानं च दद्यात् । घृतसंपुक्तं शाल्योदनं मुद्गरपूषेण संघृष्टं दद्यात् ॥

अथ सिंहन्याग्रनखदंष्ट्रावलुप्तमभिविज्ञाय शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य पञ्चकपायेण विमलशिशिरसलिलेन परिपेचयेत् । शीतैस्तु प्रदेहैर्घृतसंपुक्तैश्च प्रदेहयेत् । व्रणांश्च व्रणोपक्रमैरुपक्रमेत् ॥

अग्निदग्धं तु शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य निर्वापयेत्पयःसुराम्भ्योऽन्यतरेण वा शीतैश्च प्रदेहैः, मञ्जिष्ठायाष्टीमधुकचन्दनोशिरपक्कनलवञ्जुलशालिमूलसारिवा-
र्जुनोदुम्बरप्लुतैः, वटनालिकाजलजविशमृणालोत्पलपद्मिनीकर्दमभद्रमुस्तानृण-
शूल्यैश्च सुरादधिघृतयुक्तैः प्रदेहं कुर्यात् । कपायोदकपिष्टैः परिपेकांश्च कुर्यात् ।
व्यपगताग्निमभिज्ञाय विमलशिशिरसलिलेऽवगाहयेत् । निवृत्तमवगौहाद्घृतेन
परिपेचयेत् । व्रणं च पूर्वोक्तैरुपक्रमैरुपक्रमेत् । गुहजनुमधूच्छिष्टामेध्यदग्ध-
(अमनलदग्धसमानक्रियं तस्योपक्रमं कुर्यात् ।) घृतेनाभ्यज्य शीतैः प्रदेहैरुप-
क्रमेत् ॥

अर्कविद्युत्संतापदग्धस्य ..... समानमुपक्रमं कुर्यात् । संतापदग्धं
तु विशेषेणाऽऽहारैः सात्म्पकालाविरुद्धैरुपाचरेत् । घृतयुक्तं च शालीनामोदनं
मुद्गरपूषेरसपुक्तं दद्यात् ॥

क्षारदग्धं च द्विव्रणीयेन क्षारकर्मण्युपदिष्टेनोपक्रमेत् । घृष्टमधुघृतेनाभ्यज्य
शीतैः प्रदेहैरुपक्रमेत् ॥

विषदग्धं च शस्त्रकर्मादिभिरुपक्रमेत् । दग्धं चाऽऽशीविपनिःश्वासैः शत-
धौतेन घृतेनाभ्यज्य विषजग्धोद्दिष्टैः प्रदेहैरुपक्रमेत् । घृतपानं च दद्यात्, शीत-
प्रतिपेकं च कुर्यात् । सोज्जनं विषजग्धोद्दिष्टं दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

क्षतं दग्धं च यो नागे(गं) विधिना समुपाचरेत् ।

पूज्यः स नियतं राज्ञा दानमानपरिश्रमैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यरोगस्थाने

सद्यःक्षतलव(क्ष)णं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* सपुस्तके सुदिनः ।

१ क. °दिभिः क° । २ क. °गाहये° । ३ क. °दग्धं ।

अथ वृत्तीपोऽध्यायः ।

नन्दनोपवने पुण्ये नानाद्विजसमाकुले ॥
 आश्रमे स्वर्गसोपाने महर्षिगणसेविते ॥ १ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 पालकाप्यं महातेजा अङ्गराजो महायशाः ॥ २ ॥
 प्रणम्य शिरसा तस्मै संशयं परिपृष्टवान् ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 छिन्नविच्छिन्ननिर्विद्धं सावनष्टाविदारिते ॥
 उत्तुण्डितेऽतिविद्धे च तथा विद्धावमृष्टयोः ॥ ४ ॥
 दग्धे दूषीविषे चैव क्षतेषु विविधेषु च ॥
 विध्यं(धिं) सद्यःक्षते नागे कृपया वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु भद्रमुख स्वस्थो यत्त्वं पृच्छसि संशयम् ॥ ६ ॥
 अतिदीर्घन्नानां तु विधिरन्यः प्रवक्ष्यते ॥
 पतङ्गं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं मनुजाधिप ॥ ७ ॥
 सद्यःक्षतेषु नागानां संघानं हितमुत्तमम् ॥
 गम्भीराणां तु सर्वेषामेपण्या निर्देहेदृष्टक् ॥ ८ ॥
 श्वेताभासो व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तं न निःस्रवेत् ॥
 वृक्षोत्तङ्गी व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तमतिश्रु(स्रु)तम् ॥ ९ ॥
 दूषयेत्तु प्रेदुष्टं तत्स्व(च्छ्र)पथुं च निपच्छति ॥
 संतापयति तिष्ठन्तं पाकं चाऽऽश्रु निपच्छति ॥ १० ॥
 तस्माद्द्वणं शोषयित्वा घृतेन परिपेषयेत् ॥
 संस्रष्टां मधुसर्पिभ्यां वर्ति चात्र प्रवेशयेत् ॥ ११ ॥
 अथ निष्कृष्य तां वर्तिमिमं विधिमुपाचरेत् ॥
 कुमुदोत्पलपत्राणि ह्रीविरं च कुट्टनटम् ॥ १२ ॥
 करवीरस्य पत्राणि क्षीरवृक्षत्वचस्तिलान् ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं दृपदि प्रतिपेषयेत् ॥ १३ ॥
 घृतेन शतधौतेन संयोज्याथ मलेपनम् ॥
 शीर्ताक्रयाग्निमां वाऽन्यां यथावत्समुपाचरेत् ॥ १४ ॥

कन्दैर्विशमृणालानां क्षीरवृक्षत्वचाऽन्वितेः ॥
 छायापां परिपेकं हि कारयेद्विधिवद्भिपक् ॥ १५ ॥
 अभ्यङ्गैः परिपेकैश्च शीतैः पानैर्घृतस्य च ॥
 सुखमस्य भवेत्तेन न च दोषः प्रबाधते ॥ १६ ॥
 अभिघाताद्विषाद्वाऽपि द्विपस्य श्वपथुर्यदा ॥
 उत्पद्यते मियग्वीरस्तदेनं कारयेद्विधिम् ॥ १७ ॥
 चन्दनं पद्मकं पत्रं शैवलं मुनिपण्णकम् ॥
 क्षीरपिष्टानि सर्वाणि घृतेनैतत्प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 सर्पिषाऽभ्यञ्जनं कार्यं प्रदेहो वा न संशयः ॥
 अथवैतेन कल्पेन विशेषो नोपलभ्यते ॥ १९ ॥
 कुठाराकृतिशस्त्रेण ततस्तं प्रच्छपेद्विपक् ॥
 नातिगाढं न च लघुं न घनं विरलं न च ॥ २० ॥
 पदे पदं न दद्याच्च शिरासंधींश्च वर्जयेत् ॥
 जम्बूशीरपलाशैश्च पत्रिन्याश्चैव कर्दमैः ॥ २१ ॥
 लेपपेद्घृतसंपुक्तैस्ततः संपद्यते सुखी ॥
 ईपत्कपायमधुराः कपायास्तु रसास्त्रिंशत् ॥ २२ ॥
 रक्तपित्तानिलहरास्तेषां कल्कः प्रशस्यते ॥
 कपायास्तु रसाच्छ्लेष्मा माधुर्यात्पित्तमेव च ॥ २३ ॥
 स्नेहाच्च शमयेद्भातं तस्मात्कल्कोऽपमिष्यते ॥
 घृष्टदृष्टविदग्धानां क्षीरवृक्षत्वचाऽन्वितः ॥ २४ ॥
 हितो गजानामत्पथं लेपः सद्यःक्षतेषु च ॥
 उद्गमो द्विविधो राजन्यदि मर्माश्रितो भवेत् ॥ २५ ॥
 सुपक्वं छेदयेदाशु नापक्वं तु कदाचन ॥
 मर्मसंरक्षणार्थं च यत्नं कृत्वा तु दन्तिनाम् ॥ २६ ॥
 दोषमन्तरतः कृत्वा ततः शस्त्रं निपातयेत् ॥
 मर्मेष्यभिहतो यस्माद्विषो मरणमृच्छति ॥ २७ ॥
 मर्मैति मारणाद्भुक्तं नैरुक्तेनैव हेतुना ॥
 निमित्तैर्विधैर्देहं गजानां विवृणोति यत् ॥ २८ ॥
 तस्माद्भि वारणेन्द्राणां व्रण इत्मभिधीयते ॥
 हृष्टेऽपि हि व्रणे यस्माद्ब्रणवस्तु न नश्यति ॥ २९ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नन्दनोपवने पुण्ये नानाद्विजसमाकुले ॥
 आश्रमे स्वर्गसोपाने महापिणगणसेविते ॥ १ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 पालकाप्यं महातेजा अङ्गराजो महायशाः ॥ २ ॥
 प्रणम्य शिरसा तस्मै संशयं परिष्टवान् ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 छिन्नविच्छिन्ननिर्विद्धं सावनष्टाविदारिते ॥
 वक्तुण्डितेऽतिविद्धे च तथा विद्धावमृष्टयोः ॥ ४ ॥
 दग्धे दूषीविषे चैव क्षतेषु विविधेषु च ॥
 विध्पं(धिं) सद्यःक्षते नागे कृपया वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु भद्रमुख स्वस्थो यत्त्वं पृच्छसि संशयम् ॥ ६ ॥
 अतिदीर्घव्रणानां तु विधिरन्यः प्रवक्ष्यते ॥
 पतङ्गं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं मनुजाधिप ॥ ७ ॥
 सद्यःक्षतेषु नागानां संधानं हितमुत्तमम् ॥
 गम्भीराणां तु सर्वेषामेपण्या निर्देहेदसृक् ॥ ८ ॥
 श्वेताभासो व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तं न निःसवेत् ॥
 वृक्षोत्तङ्गी व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तमतिश्रु(स्रु)तम् ॥ ९ ॥
 दूपयेत्तु प्रैदुष्टं तत्स्व(च्छ्र)पथुं च नियच्छति ॥
 संतापयति तिष्ठन्तं पाकं चाऽऽश्रु नियच्छति ॥ १० ॥
 तस्माद्द्वयं शोधयित्वा घृतेन परिपेचयेत् ॥
 संसृष्टां मधुसर्पिभ्यां वांति चात्र प्रवेशयेत् ॥ ११ ॥
 अथ निष्कृष्य तां वर्तिमिमं विधिमुपाचरेत् ॥
 कुमुदोत्पलपत्राणि ह्रीविरं च कुट्टनटम् ॥ १२ ॥
 करवीरस्य पत्राणि क्षीरवृक्षत्वचस्तिलान् ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं हृदि प्रतियेषयेत् ॥ १३ ॥
 घृतेन शतधौतेन संपोज्याथ मलेपनम् ॥
 शीर्ताक्रयामिमां वाऽन्यां यथावत्समुपाचरेत् ॥ १४ ॥

शृणुष्व मे महाराज पदर्थं दीयते पयः ॥

(* इमे च सर्वे ऋषयः) सहितास्तु त्वयाऽनघ ॥ ४४ ॥

अस्यर्थं शोणितं यस्य निःसृतं वारणस्य वै ॥

तस्मै क्षीरं प्रदेयं स्याद्घृतपुक्तं महीपते ॥ ४५ ॥

जातिसात्म्पान्तु नागानां श्रेष्ठं कापाम्निदीपनम् ॥

क्षीरं सर्वत्र मधुरं बल्यं रक्तमसादनम् ॥ ४६ ॥

जीवनं वातरोगघ्नं बलवृद्धिकरं च तैत् ॥

रसायनं च पथ्यं च हृद्यं वृष्यं गदापहम् ॥ ४७ ॥

अतिप्रवृत्ते रुधिरं धातूनां जायते क्षयः ॥

† तन्मूला धातवः सर्वे क्षयाच्च मरणं ध्रुवम् ॥ ४८ ॥

तस्मात्क्षीरं भवेद्वैयं सर्वैर्मधुरकैः स्र(शृ)तम् ॥

एतदर्थं महाराज क्षीरपानं विधीयते ॥ ४९ ॥

—:0—

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते व्रणोपक्रमहेतवः ॥

प्रहारविगतोष्माणं स्थितं च रुधिरं यदा ॥ ५० ॥

द्विव्रणीयोपचारेण साधयेच्छोधनादिना ॥

यवसैः प्रतिपानैश्च स्नेहयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ५१ ॥

संजातप्राणमांसस्य प्रतिपूर्णेपु धातुषु ॥

स्नेहपानोपचारेण स्नेहमच्छं प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥

स्नेहेन च विर(रि)क्तस्य वस्तिकर्म प्रशस्यते ॥

सुविरिक्तं च विज्ञाय स्नेहपानं प्रवर्तयेत् ॥ ५३ ॥

अविरिक्तस्य तैलेन शृणु दोषं नराधिप ॥

आक्षेपं वा विलभते अतीसारमरोचकम् ॥ ५४ ॥

अथवा पाकलं घोरं मरणं वा निपच्छति ॥

एते चान्ये च वदवो दोषाः स्युर्दुर्विरिक्ततः ॥ ५५ ॥

सुविरिक्तस्य वै राजन् वलं तेजश्च वर्धते ॥

स्नेहपानविधिश्चैव वस्तिकानविधिस्तथा ॥ ५६ ॥

तास्मिन्स्तस्मिन्मकरणे पुरस्तादेव कीर्त्यते ॥

एतत्ते सर्वमारुपातं यन्मां पृच्छसि पार्थिव ॥ ५७ ॥

* वपुस्तके नोपलभ्यते । † धातूनां क्षये हेतुप्रदर्शनपरोऽय पादः ॥

१ क. तस्य । २ ख. यत् । ३ ख. निवर्तयेत् । ४ क. °न्यचारेण पु° ।

या न सिध्यति विप्रेन्द्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥
 इत्यङ्गपतिना पृष्टः पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 तिथिष्वशस्तपूर्वेषु पक्षच्छिद्रेषु हस्तिनाम् ॥
 आर्द्रासु त्रिषु पूर्वासु भरणीषु मघासु च ॥ ७२ ॥
 रोगेस्याऽऽगमनेऽन्यां वा क्रियां सर्वां विवर्जयेत् ॥
 कृत्तिकाश्लेषयोश्चैव मूले वरुणदैवते ॥ ७३ ॥
 वारणास्त्वभिभूयेरन्हुतास्त्वेतेषु राक्षसैः ॥
 तस्मात्सर्वप्रपन्नेन तिथीनेतान्विवर्जयेत् ॥ ७४ ॥
 क्रिया सम्यक्प्रयुक्ताऽपि गजानां शास्त्रकोविदैः ॥
 न सिध्यति महाराज तस्मादेतान्विवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

—:०:—

आमच्छेदे तु ये दोषास्तान्सर्वाञ्छृणु पार्थिव ॥
 आमच्छेदे तु रुधिरं दावाग्निरिव कुप्यति ॥ ७६ ॥
 कुपितं कोपयेत्पित्तं त्वङ्मांसं चापि दूपयेत् ॥
 वायुना सह संगम्य श्वयथुं जनपेद्रुशम् ॥ ७७ ॥
 ततोऽस्य वेदना घोरा दाहश्चैव प्रवर्तते ॥
 अतिप्रवृत्ते दाहे च विसर्पस्तस्य जायते ॥ ७८ ॥
 नीलपीतारुणनिभैः स्फोटैः समुपचीयते ॥
 न तिष्ठत्पथवा रक्तं स्नापुच्छेदोऽपि वा भवेत् ॥ ७९ ॥
 स्नापुच्छेदेन सञ्जत्वं गद्गदत्वं च जायते ॥
 स्कन्दरोगं च लभते शोणितस्य प्रवर्तनात् ॥ ८० ॥
 एतदर्थं न कुर्वीत आमच्छेदं तु फुल्लरे ॥
 तस्मात्सुषुप्तं श्वयथुं छेदयेत्क्रमशो भिषक् ॥ ८१ ॥
 चतुर्दंशादिदृष्टस्य यथा नास्ति चिकित्सितम् ॥

दीप्तः सम्यक्परिक्लिन्नांस्तण्डुलानेवमेव तु ॥
 आमाशयविभागार्थं नाम्यामग्निः प्रतिष्ठितः ॥८५ ॥
 कापेऽन्नं प्रपचेत्सर्वं सम्पग्वातसमीरितः ॥
 यथा संमतिपूर्णस्य शुद्धकोष्ठस्य हस्तिनः ॥ ८६ ॥
 सम्यग्विपच्येताऽऽहारो बलवर्णकरस्तथा ॥
 दोषघातुसमत्वं च करोतीति विनिश्चयः ॥ ८७ ॥
 असम्यक्पच्यमानश्च व्यापन्नस्तु यदा भवेत् ॥
 एतदेव विपर्यस्तं करोतीति विनिश्चयः ॥ ८८ ॥
 यवसं परिपूर्णाय पीतापाम्बु सचेतसे ॥
 या विधा दीपते राजन्सा विधाऽर्थाय कल्पते ॥ ८९ ॥
 यवसानि विचित्राणि कुवर्लं पल्लवानि च ॥
 यवसार्थे प्रदेयानि निग्रहाच्च निवारयेत् ॥ ९० ॥
 व्याप्य तिष्ठति पावसु शरीरं शुक्रमेव तु ॥
 आप्यो घातुर्द्रवो रक्ततेजसा स तु रज्यते ॥ ९१ ॥
 मूर्तिमच्चैव भूस्तत्र स्वधातुर्विवरं स्मृतम् ॥
 स्पर्शनं चैव वायव्यमेवं पञ्च गुणाः स्मृताः ॥ ९२ ॥
 ईपत्क्षारस्य यः क्षारः स क्षारः क्षार एव तु ॥
 स निर्दहति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ९३ ॥
 शीतलस्तीक्ष्णवीर्यश्च तेजो दहति द्विपान् ॥
 ये व्रणाः संधिदेशस्था येषां चासृङ्गन तिष्ठति ॥ ९४ ॥
 उष्णताकृतभीक्ष्णानां दाहो येषु प्रयुज्यते ॥
 ये व्रणा दूषिता नित्यं येषां चासृङ्गन तिष्ठति ॥ ९५ ॥
 तेषां प्रयोजयेत्क्षारं ये च दाहेऽतिशङ्किताः ॥
 अत एव विनिश्चित्य ऋषिभिः समुरैर्नृप ॥ ९६ ॥
 तुषारक्षारयोगोऽयं निर्मितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ९७ ॥
 क्षारोऽग्निकर्म कुरुते न च त्रासयते द्विपम् ॥
 मृगा ह्येते प्रकृत्पा च वनवासाध्वभीरवः ॥ ९८ ॥
 इत्पर्यं कल्प्यते क्षारो गजानां मनुजाधिप ॥
 शीतलोऽग्निर्भगवता कृतो लोकहितेप्सया ॥ ९९ ॥

१ ख. °क्लिश्यंस्त° । २ क. °विवानार्थ° । ३ क. °ये न प्र° । ४ क. °श्च
 मामान्न° । ५ क. °क्ष्णवायुश्च तेजसा तुदति । ६ क. °गोऽपि नि° । ७ क. गजा ।

भस्म कृत्वा रसान्पट्व क्षरणात्क्षारसंज्ञितः ॥
 संपोगात्तु रसस्त्वेव रसः प्रकृतिसंभवः ॥ १०० ॥
 तुषाराग्निपंथा नागान्निर्देहेच्छिरसः पुनः ॥
 विघुन्मालिविनिर्दिष्टा तथा तस्य प्रतिक्रिया ॥ १ ॥
 वर्जयित्वाऽवगाहं च परिपेकं च शीतलम् ॥
 पलाशशय्या नागस्य निर्वाते पूजिता भवेत् ॥ २ ॥
 आमपे पूर्वमुत्पन्ने यश्च मिथ्योपचारतः ॥
 उपद्रवति यत्पश्चात्तेन स स्याद्दुपद्रवः ॥ ३ ॥
 कायसंरक्षणार्थं च वर्णज्ञानार्थमेव च ॥
 एकामेव च्छविं विद्याद्यत्र रोम प्रतिष्ठितम् ॥ १०४ ॥
 एतत्ते सर्वमारुपांतं घन्मां पृच्छसि पार्थिव ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु कृत्स्नकल्पमरिंदम ॥ १०५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
 सद्यःक्षतचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अधाङ्गराजो मतिमानभिवाच मुनिं स्थितम् ॥
 पालकाप्यमृपिश्रेष्ठं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 शिराम्नाय्वस्थिसंघ्यानां छेदे तिर्यक्तथैव च ॥
 (ःपकस्यापाटने चैव) तन्मे दूहि पेढत्पयान् ॥ २ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 दीनं तन्नाविरिक्तं च द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥ ३ ॥
 वैद्योपचारात्नागानां शय्यकर्म विगर्हितम् ॥
 गम्भीरानुगतं दोषं शय्येणाप्राप्य वारणे ॥ ४ ॥
 अदृष्टकर्मा तु पिपक्वाटयित्वाऽवसीदति ॥
 रुजाः शय्यकृतास्तस्य यथा पूषसमुद्रवाः ॥ ५ ॥
 दन्तिनो दाहयद्गुलाः हीने स्याच्छ(स्युः श)य्यकर्मणि ॥
 मणे त्वल्पाश्रये शय्यमवगाहं यदा बलात् ॥ ६ ॥

* कपुलके मुटितः पाठः ।

१ क. गडत्परान् ।

पातयेत्सहस्रा वैद्यस्तदा हिंस्यादनेकपम् ॥
 वेपथुं श्वपथुं चैव शोषं सहृदयामपम् ॥ ७ ॥
 एषामन्यतमं ह्याशु व्याधिमाप्नोत्यनेकपः ॥
 स्नायुच्छेदेन सञ्जत्वं गद्गदत्वं च जायते ॥ ८ ॥
 मृणालमुखसंस्थानो व्रणश्चास्योपजायते ॥
 चिरकालश्रु(स्रु)तश्चापि संधानं नैव गच्छति ॥ ९ ॥
 तिर्षकप्रणिहिते शस्त्रे गृणु दोषानतः परम् ॥
 दाहेदोषान्वितः स्तब्धः सरागः सपरिश्र(स्र)वः ॥ १० ॥
 न रोहति व्रणश्चास्य क्रियमाणेऽपि भेषजे ॥
 आमच्छेदे तु रुधिरं दावाग्निरिव कुप्पति ॥ ११ ॥
 कुपितं कौपपेत्पित्तं त्वङ्मांसं चापि दूषयेत् ॥
 वायुना सह संगम्य श्वपथुं जनयेद्दृशम् ॥ १२ ॥
 ततोऽस्य वेदना घोरा वायुश्चैव प्रवर्तते ॥
 अतिप्रवृत्ते दाहे तु विसर्पस्तस्य जायते ॥ १३ ॥
 पीतनीलारुणनिभैः स्फोटैः समुपचीयते ॥
 न तिष्ठत्यथवा रक्तं स्नायुच्छेदो यथा भवेत् ॥ १४ ॥
 संधिच्छेदे त्वसंख्येया दोषा दृष्टा नराधिप ॥
 निर्हरेत्संधिदेशे तु जलौकोभिस्तु शोणितम् ॥ १५ ॥
 द्रुष्टं न मुक्तं रुधिरं घनी भवति वायुना ॥
 तेजसा पित्तवातौ च पाकं चैव नियच्छतः ॥ १६ ॥
 एते दोषाः प्रदुष्टस्य रुधिरस्याप्रवर्तनात् ॥
 अप्रदुष्टस्य त्रिश्रा(स्रा)वे द्रोषान्वह्मप्यतः परम् ॥ १७ ॥
 केवलं दृष्टकर्माणो ह्यशास्त्रज्ञाश्चिकित्सकाः ॥
 भागाभागमजानन्तः शिरा हिंसन्त्यबुद्धयः ॥ १८ ॥
 ततः श्र(स्र)वति नागस्य शोणितं जलपन्नवत् ॥
 न च तिष्ठति दाहेन यद्दुर्वर्णमथो ह्यतः ॥ १९ ॥
 गजानां मांसशोषैर्यद्भूयिष्ठं संप्रवर्तते ॥
 ततो रक्तक्षयाभागे वायुर्मर्माणि कृन्वति ॥ २० ॥

१ क. °ह्वेया° । २ क. °षादपि न° । ३ क. °शेषु ज° । ४ क. °वाते

च । ५ क. नियच्छति । ६ ख. °वर्धते ।

वाताभिभूता नीरक्ताः स्फुटन्त्यस्य शिरास्ततः ॥
 हृदयं पीड्यते चास्प कृष्णा चैवोपजायते ॥ २१ ॥
 स पाण्डुवर्णो विमना म्रियते शोणितक्षयात् ॥
 तस्माच्छिराव्यथो नित्यं वारणानां विगर्हितः ॥ २२ ॥
 अपाटने च पक्कस्य प्रवृद्धो दोषसंचयः ॥
 दहत्यग्निरिवोदीर्णः सदोषोऽन्तर्गतो गजम् ॥ २३ ॥
 तस्य मांसानि मेदश्च सिरा म्नाय(यू)नवाप्यथ ॥
 *शतार्थत्यतिवृद्धस्तु चिरकालमुपेक्षितः ॥ २४ ॥ †
 इत्येते भागकालस्य दोषा दृष्टास्त्वपाटनम् ॥
 इत्येव पालकाप्येन शस्त्रकर्मणि हस्तिनाम् ॥ २५ ॥
 षडत्ययोपचारस्तु यथावत्समुदाहृतः ॥
 न तिर्यक्पातपेच्छृङ्खं सर्वेष्वङ्गेषु पार्थिव ॥ २६ ॥
 शिरास्थिमर्मसंधीनामन्तरेषु निपातयेत् ॥
 पथां शिरास्तथा यत्र सर्वगात्रेषु वो हरेत् ॥ २७ ॥
 एषण्याऽन्वेष्य विधिवदनुलोमं प्रपाटयेत् ॥
 आसनेऽथ कलाभागे क्षये वंशे कटे तथा ॥ २८ ॥
 भागेष्वेतेषु नागानां वृत्तच्छेदानि कारयेत् ॥
 शेषेष्वेतेषु भोगेषु वृत्तच्छेद्यं न कारयेत् ॥ २९ ॥
 न काकपदकं कुर्यान्न चातिबहुपादकम् ॥
 तत्र शस्त्रपदं कुर्याच्चङ्कुलत्र्यङ्कुलान्तरे ॥ ३० ॥
 पञ्चाङ्कुलान्तरे वा स्पादथवा चतुरङ्कुलम् ॥
 नवाङ्कुलं वा नागरय शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ३१ ॥
 यदृच्छया सिद्धिरपि पण्डितानामसंगत्ता ॥
 नयेन क्रियमाणेन विपत्तिरपि शोभना ॥ ३२ ॥
 नैवातिशीतो नात्युष्णः शीर्णरोमाऽथ पिण्डितः ॥
 पक्कोद्गुम्बरसंकाशः श्वपथुः पाकनागतः ॥ ३३ ॥
 शस्त्रेण वृद्धिपत्रेण वाऽसि(शि)तेन सि(शि)तेन वा ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातः सुपकं पाटयेद्विपक् ॥ ३४ ॥

* 'स ताकप्रति' इति भवेत् । † इतः परं कियञ्चुटितं प्रतिभाति ।

१ ख. पकश्च । २ क. °पोऽवगतो । ३ क. °यत्प्रति° । ४ ख. °था शरा-
स्तथा शस्त्रं स° । ५ ख. वारयेत् । ६ क. भोगेषु ।

स्नेहपानं च सेकं च सर्पिः स्निग्धं च भोजनम् ॥

नित्यमेव हितं तस्य कारयेत्स सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने षड-
त्ययोपचारो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादः पुनरेवापृच्छत्—' भगवन्निरवशेषा-
णामागन्तुकानां लक्षणमभिहितम्, ये त्विमेव्रणा आसन्नप्रत्ययाः, तेषां प्रयोग-
सामर्थ्यं योनिदोषं पृथक्त्वेनाऽऽकृतिविशेषानुपक्रमविशेषांश्च (?) कति च व्रणो-
पक्रमाः, किं साध्यासाध्यलक्षणम्, अन्वयप्रकृतिसात्त्व्यम्, इत्येतद्यथोपदिश्यमा-
नमिच्छामि वेदितुम् ' इति ॥

एवं महापिभिरभिहितः, श्रुश्रूपा च (?) रोमपादाय संस्कृतपदविविन्नं हेतूप-
नयननिगमयुक्तमुवाच वाक्यम्—'वत्स, एतेषु चतुर्षु कर्मस्कन्धेषु द्विरदपतयो
व्याख्याताः । तेषां यथास्थानोपगतानां व्रणानां लक्षणविशेषमनुव्याख्या-
स्यामः । तद्यथा—अल्पवपसः कवलकुवलभोजना महान्तमध्वानं च यदा
वाह्यन्ते (*दिवसकरकराभिसंतप्तशरीरा बह्वपगूढैरिव च पवनवलप्रवेगैरिभ-
न्यमानाः क्षितितलमभिपतन्ति पांशुप्रमाथान्निषेवमाणाश्च न सलिलमवगा-
हन्ते ।) शृष्कौष्ठकण्ठवदनाः केचित्, केचित्सुदूराध्वानमुपगताः पांशुकर्द-
मशेवालपर्णकृमिजुष्टं सलिलमुपसेवन्ते । तेषां वायुरतिबलः स्वररूपः शीतो
ध्मानात्मकः संघातविपोगकारी प्रकोपमुपगच्छति द्विरदपतीनां देहेषु । तेषां
त्वक्चरणहस्तकुक्षिवदननस्रकर्णेष्वेवमादिषु चाङ्गप्रदेशेषु व्रणाः संभवन्ति स्वराः
स्फोटवन्तः पुरुषाः फेनानुविद्धाः पिच्छिलाः स्राविणः प्रायशश्च गम्भीरा-
नुगतभावा भवन्ति, अस्थिविवरभागाश्रयाश्च मांसमभि विगाह्यन्ते, तद्वातव्रण-
लक्षणं भवति ॥

अथ सलिलधरविसर्गकाले वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्यानामौषधीनामुपपार्गा-
तवीर्यत्वाद्म्लरसभूपिष्टत्वेम(मु)पगतानां सेवनात्पित्तसंजननं भवति ।

भूयश्च शरदि दिवसकरकराभिहतदेहानां सृजातैयवसकवलकुवलानां वीर्य-

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ ख. रोमपादीयं । २ क. °मिजुष्टं । ३ ख. °नामप° । ४ क. °त्वमग° ।

५ क. °तवयसः क° ।

वर्ता भक्षणादतिप्रचुरसलिलपानादिभिः पित्तसंजननैराहारप्रचारैः पित्तं प्रकोपमुपगच्छति तेनैषां देहेष्वहंषि प्रादुर्भवन्ति क्षिप्रपाकच्छेदीन्यतीव कुण्ठपगन्धिबहुपरिश्रा(स्त्रा)वीणि हारिद्रवत्कपोतवर्णानि प्रकोपमुपगतानि त्वङ्मांसशिरास्त्रापूनां शान्तेनातिमात्रं प्रवर्तन्ते । दाहदोषाश्च व्रणानां परिव्यापनं(णं) कुर्वन्ति पित्तसमुत्पेष्विति ॥

अथ शिशिरकालमुपगतानामसात्परससेवनात्प्रचुरपानभक्षणादल्पपादसंचारणादतिव्यापामानुपसेवनाद्विशेषतो दिवा निद्रोपसेवनाच्च श्लेष्मा संचपमुपगच्छति ।

नित्यमेकरसोपसेवनाद्वसन्तकालेऽपि शीतः पिच्छिलो घनः स्वयोनित्वान्माधुर्पभूपिष्ठत्वाच्च कफः प्रकोपमुपगच्छति करचरणगुरुसंधिपूर्वस्वतिमात्रम् ।

अथ श्लेष्मणा महामूलपर्यन्तानि कण्डूभूपिष्ठमध्यभागानि निरुजस्कतपाऽश्रगात्राणामरूण्यभित्वर्तयन्ति ॥

ततः क्षितिरुहोपलक्षिततलेषु कण्डूपनाद्रतिमुपगच्छन्ति । यावाऽशोणितपरिश्रा(स्त्रा)वः, तन्निमित्तं च भूयः कण्डूयते । एष श्लेष्मिको व्रणः ॥

इत्येवमेतैरेव त्रिभिर्दोषैः समन्वितं त्रिदोषसमुत्थं व्रणं विद्यात् ॥

एषां दोषान्वयानामाकृतिविशेषान्वक्ष्यामः । तद्यथा—ऋजूर्ध्वमधस्त्रिपुटश्चतुरस्रः कुटिलो मण्डलो दीर्घोऽर्धचन्द्ररूपस्त्रिस्त्रिभुजश्चिन्तितश्चीनगतिरेस्वागतौ वाणाकृतिर्वल्मीकशरावाकृतिर्निम्न उन्नतमण्डलः पिपीलिकागृहसंस्थानः पणवमध्यो भगसंस्थान आहम्बरमुखश्चेत्येता एकोनविंशतिव्रणाकृतयो भवन्ति । तासां व्रणाकृतीनां व्रणवस्तुविशेषास्त्रयो भवन्ति—त्वक्, संधिः, मर्म चेति ।

त्वगाश्रयो द्विविधः—तनुः, स्थूलश्च ॥

मर्मभागाश्रितद्विविधः—मर्मजः, मर्मसंधिजः, मर्मातिगश्चेति । तत्र मर्मभागाश्रितौ द्वौ व्रणौ ॥

मर्मनिर्देशभागाव्याख्यास्यामः—अथाऽऽहाराचारव्यवायव्याधामसंभवानामपरुपचपमानपकानां त्रैकाल्योपगतानां च प्रत्येकशो लक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥

एवमेतैषां वातपित्तश्लेष्मणां युगपत्संनिपतितानां दोषसमुच्छ्रयो ग्रन्थिः पाकमुपगच्छति । श्लेष्मशोणितयोर्धत्तु(?) स्वैराहारप्रचारैः संघातो भवति । करचरणसंधिवद्दक्षणवालगत्रपृष्ठवंशाक्षिकूटकुम्भासनकर्णोण्डकोशमैन्द्रवस्तिगुदरन्ध्रकोष्ठानामन्वतमे प्रदेशे शुपिरमार्गप्रचारो वापुरतिबलत्वाद्ग्रन्थिभागमाध्या-

१ क. श्लेष्माशुम् । २ क. °तो वीणा° । ३ क. °भावान्व्या° । ४ क. °निपाता° ।

पपति । स परिणाहवितृद्धेर्भवत्युपल इव घनच्छविः, सवर्णः परुषोऽल्पवेदनः ।
इत्येवमपक्वस्य ग्रन्थैर्लक्षणम् ॥

तस्यैव विदह्यमानस्य तोददाहमेदाङ्गताडनादयो वेदनाविशेषाः प्रादुर्भवन्ति ।
स तैर्वेदनाविशेषैरभिद्रुतः सन्विशेषेण करं पिनष्टि । तदङ्गं प्रत्यङ्गं वाऽवमृश्यो-
द्विजते पर्यंशुः परिम्लानमुखः, तथाऽभीक्षणं क्रौञ्चवन्नदति, तुदति । इत्येतद्विद-
ह्यमानस्य (ःग्रन्थैर्लक्षणं भवति ॥

श्वपथुवद्वन्थेः पक्कलिङ्गानि ल)क्षयेत् । अथ लक्षणम्—विदह्यमानस्य पूर्वो-
क्तैर्वेदनादिभिः, तथैवानुबद्धः श्यावतां रक्ततां वा पुष्पाति । स कतिपयाहाद्वै-
वर्ण्येन महताऽभिभूयते, स विवर्णतनुः स्पर्शमात्रं न सहते, तथा वा लेपप्रदेहै-
रनुव्यधमानः परिशुष्यति, घृतेनाभ्यक्तस्य शीतोष्णाभिभूतत्वाद्घृतं विस्प-
न्दते । न च पवसकवलकुवलानुपसेवते । तथा व्याददाति विष्टम्भते विनमति
पिपासुरतिमात्रं भवति, परिवमति वमथुना, हस्तिजीविभिः स्पृष्टं नेच्छति,
स्पन्दनं घट्टनं वा । तस्मिन्नस्पृश्यमाने स्तम्भं पर्येति, नदत्पूर्वशिरा भूत्वा,
न स्तम्भस्थानशय्यासनेषु शर्म लभते । इत्येतत्पच्यमानस्य श्वपथोर्लक्षणं
भवति ॥

पक्वे तु श्वयेथौ वेदनोपशमः, परिपद्यते चास्य च्छविः, मन्दमन्दं चास्य
श्वपथुरुपशास्यति । शीर्यन्ते चास्य रोमाणि, गतोष्मा नाति शैत्यमुपगच्छति,
श्वेतः पाण्डुश्च पू(यसंचाराद्भवति, पीड्यमानश्च विनमति । इत्येतत्पक्वस्य श्वप-
थोर्लक्षणं भवति ॥

त्वङ्मांसमेदोमर्शशिरास्त्राव्यवस्थिसंघय इति व्रणवस्तूनि भवन्ति ।) निर्देश-
मेतेषां पुरस्ताद्दक्ष्यामः ॥

अथ विलापनावसाधनरक्तापकर्षणपाचनभेदनसंधानपीडनसीवनशोषणौषणर-
क्षणैक्षाराग्निकर्मकृमिहरणोत्सादनशीतीकरणस्रक्स्थापनक्षीरपानमृदुकरणच्छेद-
नधूपनरोषणवेधनापकर्षणक्रियावृंहणस्थिरीकरणस्वेदनलेसनकण्डूष्मास्थापन-
घन्धविधिर्वर्तितैलचूर्णकपापलेपनस्त्रेहपानानुवासनरसक्रियासवर्णकरणवर्णप्रसा-
दनपञ्चविधिरित्येते चतुश्चत्वारिंशद्गणोपक्रमा भवन्ति ॥

तत्र श्लोको—

*धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । †धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः
सपुस्तके ॥

वारणानां यथाशास्त्रं क्रियां कुर्यादतन्द्रितः ।
 विज्ञाय तु यथावर्त्ता यथाकालं प्रयोजयेत् ॥
 प्रयोगकुशलो यस्मादसंमूढो जितेन्द्रियः ।
 स कर्मसु परां सिद्धिं प्राप्नोति भिषगुत्तमः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
 ऋणोपक्रमलक्षणोपक्रमो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ खलु रोमपादोऽङ्गपतिरपृच्छद्भगवन्ते पालकाप्यम्—'भगवन्, किं
 ज्ञात्वा वैद्यो भवति । एतन्मे व्याख्यातुमर्हसि' ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—'इह खलु भोः पञ्च, सप्त, त्रीन्, द्वौ,
 चतुरो, नव, चतुर्दश, चतुरश्र ज्ञात्वा भवेद्विषयः' इति ॥

तत्र 'पञ्च' इति पदवोचत्, तदनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र 'पृथिव्यापस्तेजो
 वायुराकाशम्' इति ॥

तत्र पञ्चगुणा पृथिवी । चतुर्गुणा आपः । त्रिगुणं तेजः । द्विगुणो वायुः ।
 एकगुणमाकाशम् ॥

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धवती पृथिवी । शब्दस्पर्शरसरूपवत्य आपः । शब्दस्पर्श-
 ररूपवत्तेजः । शब्दस्पर्शवान्वायुः । शब्दवदाकाशम् ॥

तत्र पृथिवी धारणे । आपः क्लेदने । तेजः पाचने । वायुर्पूर्णने । आका-
 शमवकाशदाने ॥

तस्मात्पञ्चवर्गोऽयं प्रधानः, ततोऽभिमणीतं सर्वं दन्तिनाम् ॥

तत्र स्वमित्याकाशः । आकाशाच्छब्दः शौषिर्षं च । अनिलात्स्पर्शः प्राणा-
 दपश्च । दृष्टिः पाकः प्रकाश ऊष्मा पित्तं च तेजसः । स्नेहः क्लेदः शीतं रसो
 रसनं चोदकात् । घ्राणवान्गन्धः संघातश्च भूयेरिति ॥

—:०:—

समेते शरीरे धातवः—रसो रुधिरं मांसं मेदोऽस्थि मज्जा शुक्रम् । इति ॥

श्रीनिति वातपित्तश्लेष्माणः । तैर्हि शरीरं धार्यते । समैः सात्म्यम्, वैषम्यं

१ स. °धिष्यसेनो । २ स. °शिवद्वायुः । ३ क. °भिप्राणान्तं स° । ४ क.
 सात्म्यम् ।

विपरीतैः । तत्र बलतृप्त्युपचयकरः श्लेष्मा । पित्तमाहारं पचति । वायुश्लेष्ठाप्रव-
र्तकः पञ्चधा प्रविभक्तः ॥

—:०:—

द्वावित्याहारोपचारौ । ताभ्यामिष्टदेशकालोपपन्नाभ्यां वातादयः समीभवन्ति ॥

चतुर इति चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिजजरायुजारूपाः । तदधीना
चिकित्सा । तत्रापि द्विविधा योनिः—चरा स्थावरा च । तत्र कृमिकीटपतङ्ग-
पिपीलिकादंशमशकनागचतुष्पदाश्चराः । ओषधिर्वनस्पतिर्वानस्पत्यो वीरुधः
स्थावराः । तत्र स्तम्भवत्यः फलपाकान्ता ओषध्यः । पुष्पफलवत्यो वानस्पत्यः ।
अपुष्पाः फलवत्यो वनस्पतयः । गुल्मलतावल्लीप्रतानवत्यो वीरुधः । इत्येव
चतुर्विधो भूतग्रामोऽन्योन्यानुग्रहे भवते । ततो रसाः प्रजायन्ते, इति ॥

—:०:—

नव इति । प्राणापानव्यानोदानसमाना मानसचेतना (*धातु)बुद्धयः ।
तत्रोर्ध्वः प्राणः । स ऊर्ध्वगोऽभिन्पस्तनिःश्वासक्षवधुकर्मा शरीरं श्रेयसे
निर्युनक्ति । अपानोऽधस्तात्पक्कं पक्कं मूत्रपरीपमुत्थजति । समानः पुनर्मध्ये
चाम्भवहृतं पचति धारयति । व्यानोऽभिवहति शरीरं धातुव्वाहारमनुपकम् ।
उदानस्त्वाहारमनुपकमुपनयत्यामाशपादूर्ध्वम् । एवमेते योगवाहाः प्रविभक्ताः
पञ्च धातुषु प्रतिपद्यन्ते ॥

विप्रतिपन्नास्ते मध्येऽधस्तिर्यग्ूर्ध्ववहिरन्तरवस्थिता भ्रमन्तो वा विविधा-
न्नोदानुत्पादयन्ति । तत्र प्राणविप्रतिपत्तौ दुःस्रोच्छ्वासमहोच्छ्वासानुच्छ्वासचित्त-
विभ्रमक्षवधुवमथच्छ्वासाः प्रादुर्भवन्ति । अपानविप्रतिपत्तौ यृध्रसीश्वासजघनशूलक-
ण्ठैवर्त्तेन्द्रिपोपरोधाश्मरीवस्तिमुष्णगुददेशोपसृष्टमूत्रपुरीषविकाराः प्रादुर्भवन्ति ।
समानविप्रतिपत्तौ चाग्निदौबैल्यारोचकहृदयोत्क्रेदापसरणानार्होपद्रवदाहज्वर-
जठरशूलगुल्महृद्रोगदह्र्(द्वैः) संभवन्ति । व्यानविप्रतिपत्तौ धातुवैषम्यव्यतिक-
रश्च, तेषां वैषम्यव्यतिकरेभ्यो गदास्त्वग्दोषश्चपधुरेकाङ्गुलरोगनिर्माणमन्यन-
तोदनभेदनवेपथुश्चासरोमहर्षग्रन्धिहृदयप्रसेकोन्मथनोदावताः संभवन्ति । उदाना-
विप्रतिपत्तावन्तःप्रतीघातनृष्णाश्लेष्माभिपण्णशिरोरोगमन्याग्रहकण्ठस्वरश्रोतो-
न्निविकारा घुरघुरावसेकोत्कर्णकाः संभवन्ति । इत्येव प्राणादिपञ्चवायुप्रको-
पतो रोगसमुद्देशः ॥

* धातुपदं प्रसिद्धमग्निमग्नाग्नुरोधान् ।

१ रा. °विद्याम् । २ क. श्रेयसा । ३ क. °ण्डूतावर्त्तेन्द्रि° । ४ क. °होयत्र-
वदा° । ५ क. °ण्डश्रसोतो° ।

भेदांस्त्वेत एव निवृत्ताः—श्लेष्मप्रकोपाद्गुरुश्वेतस्तनकचहृदयोत्कृष्टमसेका-
भक्तच्छन्दाभिपण्णाविपाकारोचककृमिकोष्ठकण्डूवैवर्णानि क्षयश्चेति । पित्तप्र-
कोपात्पित्तरोगमृदुशीताभिलाषाभितापदाहमदमूर्च्छोच्छ्वासा भवन्ति । एत एव
शोणितप्रकोपेऽपि भवेयु रोगाः । वाताद्गुदावर्तानाहशूलदन्तग्रहपार्श्वष्टोदरक-
टीग्रीवाशिरोग्रहशिराध्मानस्नापुपीडनानि चेति । संनिपातेऽप्येतान्येव सर्वाणि
वातपित्तश्लेष्मस्य विप्रतिपन्नेषु प्राणादिषु च लक्ष्यन्ते । इत्येतदधिष्ठानं चेति ॥

पञ्चभूतात्मको रसः । प्रायो रसाः पुनः षट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तक-
षयायाः । मूलं चैतदधिष्ठानस्य भवति । रसा ह्यस्य सात्मीभूता गुणवत्त्वेऽपि
भवन्ति । अगुणवत्त्वेऽपि विपरीताः । आहारोऽप्यस्य चतुर्विधः । द्विधा विपाकः
पडास्वादो भवति । तत्राग्नेयाः कटुम्ललवणाः, ते लघु पच्यन्ते कटुविपाका
इति । (*मधुरतिक्तकषयायाः सौम्याः, ते गुरु पच्यन्ते मधुरविपाका इति ॥)

तत्र श्लेष्मा सोमात्मकः स्निग्धः शीतो मृदुर्मधुरो गुरुर्लवणानुबन्धी श्वेतः
पिच्छिलश्चेति ।

पित्तं पुनराम्रेपमुष्णं तीक्ष्णं रुतं लघु कटुम्ललवणानुबन्धि विशदं पीतं
रक्तं विदाहि कृष्णं चेति ॥

वायोः पुनरयं स्वभावः शीतो रुतः सूक्ष्मो व्यवटपाशुकारी, अदृश्यो बली
वेगवान्स्पर्शवांश्च लघुरनास्वादः, तस्य नोपलम्पते रसः, इति प्रतीत्यनीके-
भ्योऽस्यानुमेयो रसः ॥

एवंस्वभावा वातपित्तश्लेष्माणः, तेषां वैकृत्यमन्योन्यसंसर्गात् ॥

शोणितमपि पित्तसमानमपि ग्रहणं चेति ।

रसः पुनर्मधुरः स्निग्धः शीतलो मृदुर्गुरुर्दीर्घविपाक्यविदाही पिच्छिल-
श्चेति ॥

कषायस्तु रसो रुतः शीतलो लघुर्विष्टम्भ्यविदाही चेति ॥

तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावात्कषायसमगुणः, तीक्ष्णो विशेषेणेति ॥

कटुस्तु रसस्तीक्ष्णोष्णलघुरुतः क्षिप्रकारी विदाही चेति ॥

अम्लस्तूष्णोऽभ्यन्तरे विदाही वाहः शीतः श्लेष्मस्थाने च तीक्ष्णः सद्यः-
प्रसेकी क्षिप्रपाकी स्निग्धश्चेति ॥

लवणः पुनस्तीक्ष्णोष्णः स्निग्धो लघुर्विदाही चेति ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः वपुस्तके ॥

१ व. °दास्त्वत । २ क. °रोगेप्र° । ३ व. चैतेऽधि° ।

विपरीतैः । तत्र बलतृप्त्युपचपकरः श्लेष्मा । पित्तमाहारं पचति । वायुश्चेष्टामव-
र्तकः पञ्चधा प्रविभक्तः ॥

—:०:—

द्वावित्पाहारोपचारौ । ताम्बामिष्टदेशकालोपपन्नाभ्यां वातादयः समीभवन्ति ॥

चतुर इति चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजाल्पाः । तदधीना
चिकित्सा । तत्रापि द्विविधा योनिः—चरा स्थावरा च । तत्र कृमिकीटपतङ्ग-
पिपीलिकादंशमशकनागचतुष्पदाश्चराः । ओषधिर्वनस्पतिर्वानस्पत्यो वीरुधः
स्थावराः । तत्र स्तम्भवत्यः फलपाकान्ता ओषधयः । पुष्पफलवत्यो वानस्पत्यः ।
अपुष्पाः फलवत्यो वनस्पतयः । गुल्मलतावल्लीप्रतानवत्यो वीरुधः । इत्येष
चतुर्विधो भूतग्रामोऽन्योन्यानुग्रहे प्रवर्तते । ततो रसाः प्रजायन्ते, इति ॥

—:०:—

नव इति । प्राणायानव्यानोदानसमाना मानसचेतना (*धातु)बुद्धयः ।
तत्रोर्ध्वः प्राणः । स ऊर्ध्वगोऽभिन्त्यस्तनिःश्वासक्षवधुकर्मा शरीरं श्रेयसे
निर्गुनक्ति । अपानोऽधस्तात्पक्कं पक्कं मूत्रपरीपमुत्सृजति । समानः पुनर्मध्ये
चाभ्यवहृतं पचति धारयति । व्यानोऽभिवहति शरीरं धातुष्वाहारमनुपकम् ।
उदानस्त्वाहारमनुपकमुपनयत्यामाशपादूर्ध्वम् । एवमेते योगवाहाः प्रविभक्ताः
पञ्च धातुषु प्रतिपद्यन्ते ॥

विप्रतिपन्नास्ते मध्येऽधस्तिर्षगूर्ध्ववहिरन्तरवस्थिता भ्रमन्तो वा विविधा-
चोगानुत्पादयन्ति । तत्र प्राणविप्रतिपत्तौ दुःस्रोच्छ्वासमदोच्छ्वासानुच्छ्वासचित्त-
विभ्रमक्षवधुवमथच्छ्वासाः प्रादुर्भवन्ति।अपानविप्रतिपत्तौश्रमसीश्वासजघनगुल्मक-
ण्ठहृत्संन्द्रियोपरोधाश्मरीचस्तिमुष्कगुददेशोपष्टमूत्रपुरीषविकाराः प्रादुर्भवन्ति।
समानविप्रतिपत्तौ चाग्निदौर्बल्यारोचकहृदयत्क्रेदापसरणानाहोपद्रवदाहज्वर-
जटारगुल्महृद्रोगदद्रू(र्ध्व)ः संभवन्ति । व्यानविप्रतिपत्तौ धातुवैषम्यव्यतिक-
रश्च, तेषां वैषम्यव्यतिकरैर्म्यो गदास्त्वग्दोषश्चयधुरेकाङ्गगलरोगनिर्भोगमन्यन-
त्तोदनभेदनवेपथुश्वासरोमहर्षग्रन्थिहृदयप्रसेकोन्मथनोदावर्ताः संभवन्ति । उदना-
विप्रतिपत्तावन्तःप्रतीघातनृष्णाश्लेष्माभिपण्णशिरारोगमन्याग्रहकण्ठस्वरश्रोतो-
त्तिविकारा घुरघुरावसेकोत्कर्णकाः संभवन्ति । इत्येष प्राणादिपञ्चवायुप्रको-
पतो रोगसमुद्देशः ॥

॥ धातुपदं प्रसिप्तमग्निमग्रानुरोधात् ।

१ स. °विधाम्° । २ क. श्रेयसा । ३ क. °ण्ठुतावर्तन्द्रि° । ४ क. °होपत्र-
वदा° । ५ क. °ण्ठश्रवसोतो° ।

भेदोऽस्वेत एव निवृत्ताः—श्लेष्मप्रकोपाद्गुरुश्वेतस्तनकचहृदयोत्कृष्टप्रसेका-
भक्तच्छन्दाभिपण्णाविपाकारौचककृमिकोष्ठकण्डूवैवर्णानि क्षयश्चेति । पित्तप्र-
कोपात्पित्तगमृदुशीताभिलापाभितापदाहमदमूर्च्छोच्छ्वासा भवन्ति । एत एव
शोणितप्रकोपेऽपि भवेयु रोगाः । वाताद्गुदावर्तानाहगूलदन्तग्रहपाश्वरुष्टोदरक-
टीग्रीवाशिरोग्रहशिराध्मानस्नापुपीडनानि चेति । संनिपातेऽप्येतान्येव सर्वाणि
वातपित्तश्लेष्मसु विप्रतिपन्नेषु प्राणादिषु च लक्ष्यन्ते । इत्येतदधिष्ठानं चेति ॥

पञ्चभूतात्मको रसः । प्रायो रसाः पुनः पट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तक-
पायाः । मूलं चैतदधिष्ठानस्य भवति । रसा ह्यस्य सात्मीभूता गुणवत्त्वेऽपि
भवन्ति । अगुणवत्त्वेऽपि विपरीताः । आहारोऽप्यस्य चतुर्विधः । द्विधा विपाकः
पडास्वादो भवति । तत्राग्निपाः कटुम्ललवणाः, ते लघु पच्यन्ते कटुविपाका
इति । (*मधुरतिक्तकपायाः सौम्याः, ते गुरु पच्यन्ते मधुरविपाका इति ॥)

तत्र श्लेष्मा सोमात्मकः स्निग्धः शीतो मृदुर्मधुरो गुरुर्लवणानुबन्धी श्वेतः
पिच्छिलश्चेति ।

पित्तं पुनराग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं रुक्षं लघु कटुम्ललवणानुबन्धि विशदं पीतं
रक्तं विदाहि कृष्णं चेति ॥

वापोः पुनरप्यं स्वभावः शीतो रुक्षः सूक्ष्मो व्याप्याशुकारी, अदृश्यो बली
वेगवान्स्पर्शवांश्च लघुरनास्वाद्यः, तस्य नोपलभ्यते रसः, इति प्रतीत्यनीके-
भ्योऽस्पानुमेयो रसः ॥

एवंस्वभावा वातपित्तश्लेष्मणाः, तेषां वैकृत्यमन्योन्यसंसर्गात् ॥

शोणितमपि पित्तसमानमपि ग्रहणं चेति ।

रसः पुनर्मधुरः स्निग्धः शीतलो मृदुर्गुरुर्दीर्घविपाक्यविदाही पिच्छिल-
श्चेति ॥

कपायस्तु रसो रुक्षः शीतलो लघुर्विष्टम्भविदाही चेति ॥

तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावात्कपायसमगुणः, तीक्ष्णो विशेषेणेति ॥

कटुस्तु रसस्तीक्ष्णोष्णलघुरुक्षः क्षिप्रकारी विदाही चेति ॥

अम्लस्तूष्णोऽभ्यन्तरे विदाही वाहिः शीतः श्लेष्मस्थाने च तीक्ष्णः सद्यः-
प्रसेकी क्षिप्रयाकी स्निग्धश्चेति ॥

लवणः पुनस्तीक्ष्णोष्णः स्निग्धो लघुर्विदाही चेति ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °दास्त्वत । २ क. °रोगेग्र° । ३ क. चैतेऽपि° ।

तत्र दोषरसविशेषा व्याख्याताः ॥

इदानीं येन यथा दोषो हीयते वर्धते वा, तद्वक्ष्यामः ॥

मधुरो रसः समानरसत्वाच्छ्लेष्माणं वर्धयति, शैत्याच्छैत्यम्, गौरवाद्गौरवम्, एकयोनित्वात् (योनिरिति) । अम्लः पुनः प्रसेकित्वात्प्रसिञ्चति । तत्प्रत्यक्षमुपलभाह । यथा दाडिमाघ्रातकमातुलिङ्गदर्शनाज्जन्तोरास्यात्कफः प्रसिञ्चते । तेन हि सिद्धं श्लेष्मलवणत्वं च । तेन चास्योन्निवन्ध इति । लवणः पुनः संधिर्मर्षप्रसक्तमेकान्तमाश्रितं विस्पन्दयति श्लेष्माणम्, फेनाकुलां गङ्गामिव महामेघः । स वातपित्ते अभिभूय सर्वं शरीरमवाप्नोति, विकुरुते च विकारम्, स्नेहाच्चैनमभिवर्धयते, बलेनेवानुबलम्, स्पर्शाच्च विधीयमानः कोपाय कल्पते । इति मधुराम्ललवणाद्यः श्लेष्माणं वर्धयन्ति ॥

तिक्तस्तं विरोधित्वात्प्रशमयति । माधुर्यं चास्य बलाद्विनिदन्ति, लाघवेन गौरवमभिभूय शमयति । कषायोऽपि रूक्षादेनमुपशोषयति । स हि रूक्षाभिभूतोऽपि शोषमापद्यते, इति । कटुकस्त्वौष्ण्याच्छ्लेष्मणो विलयनमानयति । शोषं चोपजनयति । लाघवेन गौरवमभिभूय शमयति । इति तिक्तकटुकषायारसाद्यः श्लेष्माणं शमयन्ति ॥

कटुको रसः समानरसत्वात्पित्तं वर्धयेत् । तैक्षण्यात्तैक्ष्ण्यम्, औष्ण्यादौष्ण्यम्, रौक्ष्याद्रौक्ष्यम्, लाघवाल्लाघवमेकयोनिरिति । अम्लः पुनः समानगुणत्वात्पित्तं वर्धयति । विदाहित्वाद्धिदोहं वर्धयेत् । तैक्षण्यात्तैक्ष्ण्यं कोपयति । बलेनास्य बलमनुविधीयमानं प्रकोपाय कल्पत इति । लवणस्तेक्ष्ण्यादौष्ण्याच्चाभिवर्धयते पित्तम्, विस्पन्दित्वाद्बली करोति । इति कटुकाम्ललवणाद्यः पित्तमभिवर्धयन्ति ॥

तिक्तः पुनः पित्तं प्रशमयति, शीतवीर्यत्वादौष्ण्यम्, मार्दवेन चास्य तैक्ष्ण्यमभिभवति । कषायस्तेक्ष्ण्यं मृदूकरोति, शैत्यादौष्ण्यम्, मधुरानुबन्धित्वाद्बलमुपहन्ति, इति । मधुरः पुनर्माधुर्यात्कटुत्वमभिभवति, शैत्यादौष्ण्यम्, स्नेहाद्रौक्ष्यम्, अविदाहित्वं गौरवेणाप्यभिभवति । इति तिक्तकषायमधुराद्यः पित्तं शमयन्ति ॥

कषायः पुनर्वातं वर्धयति, रौक्ष्यात्परिशोपित्वान्माधुर्याच्छैत्यादभिस्पन्दित्वाच्च कोपयति । तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावत्वात्कषायसमानगुणः समुद्दिष्टः, इति वातं वर्धयेत् । कटुकोऽप्येनमुदीरयति । रौक्ष्याल्लाघवाच्चैनम् । कषायतिक्तकटुकाद्यो वातं वर्धयन्ते, इति ॥

अम्लो रसो वातमनुलोमपति । क्षिप्रपाकित्वात्तेक्ष्ण्यत्प्रभेदित्वात्स्नेहादी-
ष्ण्याच्च शोषित्वशैत्यरौक्ष्यमार्दवान्पमिभवतीति ॥ लवणोऽप्येनमौष्ण्यात्प्रशम-
पति । तेक्ष्ण्यत्प्रणुदति । स्नेहाज्जपति परिशोषभावं चास्प विस्पन्दित्वाद्भ्र-
वीकरोति । लवणो हि रसो वातप्रत्यनीकत्वाद्द्रसानामतिवीर्यत्वाद्वातमतिबल-
मपि दोषाणां बहुगुणत्वादतिरसबाहुल्याद्वा हन्ति ॥ मधुरोऽप्यस्य रसः
स्नेहाद्रौक्ष्यमभिभवति । गौरवेण लाघवम्, अतिवीर्यत्वाद्दिवाहित्वाद्भलेन
चैनमभिभूय जपति, इति । अम्ललवणमधुरा रसाह्वयो वातं शमयन्ति ।

इत्येतै रसैः प्राणादिषु विप्रतिपन्नेषूक्तो यो रोमसमुद्देशः, स शास्पति ॥

वर्धते च पथारोगं—तदशान्तौ मनसो (विप्रतिपत्तिः । मनसो) विप्र-
तिपत्तौ मानसो द्वौ रोगौ—पूर्वावद्ब्रह्मदपस्फालिनौ ॥ तदशान्तौ व्यापद्यते
चेतना बुद्धिः । ततो नागनामभावः ॥ एवमेते प्राणादयः पञ्च, द्वौ च मानसौ
चेतना बुद्धिश्चेति नव ॥

तत्र श्लोकाः—

गजानां देहजा निर्यं वातपित्तकफाह्वयः ।
व्याधयस्तु गुणाश्चैव तेषां रसनिमित्तजाः ॥
त्रिषु दोषेषु ये दृष्टा गुणा गुर्वादयो दश ।
रसेष्वपि स एव स्युर्विज्ञातव्या विचक्षणैः ॥
शीतोष्णी स्निग्धरूक्षौ च तथा विशदपिच्छली ।
मृदुतीक्ष्णौ गुरुलघू विज्ञेयारतु गुणा दश ।
बुद्ध्या सम्पद्गुणानेत्तात्रसदोषेषु बुद्धिमान् ॥
प्रतिहन्त्याद्दुर्दीर्णत्वेः प्रत्यनीकैर्गुणैर्गुणान् ।

एतेषां प्रतीकाराभ्युत्थितेन भिषजा चतुर्दशोमानि ज्ञातव्यानि भवन्ति—
निमित्तम्, आयुः, बलम्, सत्त्वम्, सात्म्यम्, प्रकृतिः, व्याधिः, शरीरम्,
कालः, वयः, देशः, ग्रहणी, अभिचारः, आशास्तकम्, इत्येतानि सम्पद्गुण-
क्षयितव्यानि । पस्मादेतेषु चिकित्साऽऽपत्ता ॥

अथैषां निर्देशमनुव्याख्यास्यामः । तत्र निमित्तं दूतागम आतुरस्य पूर्वा-
ख्याने प्रस्थाने प्रवेशे च परिप्रश्ने परिग्रहेऽथसंस्कारारम्भेषु च भिषजा
परीक्ष्यम् ॥

तत्र श्लोकः—

प्रस्थाने च प्रवेशे च निमित्तान्युपधारयेत् ।
ततः क्रिया प्रयुञ्जीत पदीच्छेद्दूतिमात्मनः ॥

आयुरपि क्रियापथेषु परीक्ष्यम् । तत्राऽऽयुर्नामासन्नसंधिवन्धनो रोमंशापत-
च्छविर्दीर्घरोमेशाष्टो महाविदुः परिपूर्णाण्डकोशो महाकुम्भो महाश्रवणो मृदु-
दीर्घकुञ्चितस्निग्धकेशो युग्मजैफरोमा पृथ्वापतमुखो महाग्रीवो धनुष्परिणत-
वंशः सुनिष्क्रान्तविषाणो दीर्घाङ्गुलिकरो व्यूढोरस्को मृदुदीर्घवालोऽवरुद्धजघ-
नापर ऋजुवृत्तगात्रः सुविभक्तशिराः सूक्ष्मबिन्दुभिर्विभक्तावग्रहो व्यूढविद्वन्तरम-
स्तको महाश्रोताः सुगन्धिः सुचारुनेत्रः सस्वनो महामेढ्रः स्रुपचित्तांसो नित्य-
मास्फोटनादिकर्णः स्निग्धस्फटिकार्धचन्द्रपरिपूर्णविंशतिनखः सुगतिः पुर-
स्तादुदग्र इत्येतान्यायुष्मत्तो लक्षणानि व्याख्यातानि ॥

तत्र श्लोकाः—

सहस्रेष्वपि नागानां कश्चिदेतैः समन्वितः ।
समस्तलिङ्गो न गजो भवतीति विनिश्चयः ॥
त्रीणि पट् सप्त पञ्चाष्टौ लिङ्गान्येतानि यस्य तु ।
आयुः स लभते दीर्घमिति मे निश्चिता मतिः ॥
त्रीणि यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते मनुजाधिप ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां संप्राप्य नश्यति ।
पञ्च यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते नयकोविद ॥
स दशां पञ्चमीं प्राप्य षष्ठीं वाऽपि विनश्यति ।
षडैव यस्य लिङ्गानि दृश्यन्ते नृपसत्तम ।
सप्तमीं तु दशां प्राप्य सोऽष्टमीं वा विनश्यति ।
सप्त यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते मनुजाधिप ।
नवमीं दशमीं वाऽपि दशां प्राप्य विनश्यति ।
अष्टौ यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयात् ॥
एकादशीं दशां प्राप्य द्वादशीं वाऽपि नश्यति ।

बलमपि नागानां क्रियापथेषु विज्ञेयम् । (ःक्रियया भविष्यारेषु नागानां
द्विविधं बलं) धीरास्त्वाचक्षते प्रायोगिकम्, वैरपरामर्शकं च । तत्र प्रायोगिकं
नाम दशयोजनाद्यध्वगमने च तत्परीक्ष्यते । वैरपरामर्शकमपि चतुर्हस्तनिष्ठा-
तादृहस्तोच्चचतुर्परिघर्षाणाहादिस्तम्भप्रमर्देन लक्ष्यम् । तत्र सुशरीराल्पशरी-
रयोर्बलपरीक्षा पिपीलिकाभारहरणेन व्याख्याता । पिपीलिका ह्यल्पशरीराऽपि

॥ पद्यगन्धीदम् ।

१ क. °मत्ताय° । २ क. °मशेष्टो । ३ म. °ताशो नि° । ४ क.
°रिचयप° ।

सत्यात्मशरीरादशगुणं भारमुद्धहति । तत्पुनर्द्विविधम्—सहजम्, आहारजं च । तत्र सहजं सर्वभूतातिशयवद्धस्तिजन्मनान्तरीयकम् । तत्पुनः सत्त्वशरीरप्रमाणवीर्यमदप्रभावैरुपचयिते । आहार(ज)बलमपि चतुर्विधेनाऽऽहारेण विवर्धते शरीरोपचयमा(ना)न्तरीयकम् । शरीरोपचयोऽपि सप्तविधः(ः)श्रोत्राध्यायादवगन्तव्यः । सामर्थ्यबलमपि पुनरेकैकं त्रिविधम्—ज्येष्ठं मध्यममधमं चेति । तत्रोत्तमबलः शीतोष्णक्षुचृष्णातपद्वादिनशस्त्रघातभारप्रमर्दनजलतरणवधवन्धेषु शस्त्राग्निभारकर्मोदिषु च प्रयुज्यमानेषु नोद्धिजते, स्नेहयानादींश्च विपहते । यथाऽयम्, तथा मध्यमाधमबलौ, इति । एवं बलमभिसमीक्ष्य क्रियापथं प्रयुञ्जीत । दोषोऽन्यथा भवति । तत्र यदा दुर्बलोऽपमिति मत्वा बलवत् एव गजस्याल्पमौषधं दीपते, तद्धीनमात्रमसमर्थमानकं क्षणाय भवति । यथाऽल्पोऽग्निरिन्धनावष्टब्धः पवनोदीरितोऽपि न वृद्धिमुपगच्छति, एवमल्पोपधमसम्पक्प्रयुज्यमानम् । प्रत्युत व्याधिनिमित्तमेव भवति । तथा च क्रियाप्रविचारनिमित्तभूताश्चत्वारो दुर्बलाः—प्रकृतिदुर्बलः, व्याधिदुर्बलः, वयोदुर्बलः, औषधदुर्बलश्च । ततो भैषज्यं तीक्ष्णं मृदु मध्यं च पथावलं विभज्य प्रमाणतो दद्यादिति ॥

तत्र श्लोकः—

बलं विज्ञाय नागानां मात्रामात्रेति तत्त्वतः ।

पथास्वमौषधं दद्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सत्त्वमपि नागानां क्रियापथेषु विज्ञेयम् । तच्च त्रिविधमेव—तामसं राजसं सात्त्विकमिति । तत्र तामससत्त्वा नित्योद्धिग्रशीलत्वाच्छेदनलेखनदहनसीवनविस्रावणोद्धारणानि न विपहन्ते वारणाः, तेषां विलापनपाचनभेदनशोधनावसोदनकृमिहरणान्यौषधैरेव प्रयोज्यानि, शस्त्रकर्मोद्धारकर्मोणि च ॥ राजसास्तु द्विरदपतयो वाक्यादिभिरुदकपांशुकवलैः समाश्रासिताश्छेदनभेदनानि विपहन्ते, मृगहत्यपि चाग्निर्कर्मणि क्रियमाणे । सात्त्विकास्तु प्रधानकर्मस्वक्रियमाणेषु सत्त्वबलसमुच्छ्रयान्न विक्रियामुपगच्छन्ति । इत्येवं त्रिविधं सत्त्वमनुव्याख्यातं भवति ॥

तत्र श्लोको—

इति सत्त्वसमुदेशत्रिविधः परिकीर्तितः ।

पारंपर्येण तेषां तु विहितः समुपक्रमः ॥

१ क. °बलाबला भवन्ति, इ° । २ क. क्रियां प्र° । ३ क. °थाऽल्पोपचयो भ° । ४ क. °धिविवृद्धिनि° । ५ क. °साधन° । ६ क. °र्मसु च कि° ।

पूर्वं कर्म तु कर्तव्यं तामसेषु विशेषतः ।

राजसेषु प्रलोभार्थं सात्त्विके नित्यमुत्तमे । इति ॥

सात्त्विकमपि वारणानां क्रियापथेषु परीक्ष्यम् । तच्च त्रिविधम्—जातिसात्त्विकम्, प्रकृतिसात्त्विकम्, रससात्त्विकम्, इति । तत्र जातिसात्त्विकं नाम जन्मनः प्रभृति हस्ती क्षीरमुपसेवते क्षीरपानाच्च धातुविष्टद्विर्भवति । एवमेव जातिसात्त्विकं विद्यात् । प्रकृतिसात्त्विकं नाम त्वद्भूमूलपवसकवलकुवलपल्लवानि सततमुपसेवमानाः पांशुप्रमार्थं सलिलावगाहं स्वैराहारं च सेवमानाः शीतसात्त्विक्या भवन्ति । इत्येतत्प्रकृतिसात्त्विकं विद्यात् । रससात्त्विकं नाम मधुराम्ललवणकटु-तिक्तकपायाणां रसानामन्यतमो ह्युपयुक्तो रसो धातुविष्टद्विमुपजनयति । एवमेतद्रससात्त्विकं विद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

यथासात्त्विकं प्रयुञ्जीत क्रियाविधिमशेषतः ।

(† न व्यापदं समासाच्च विपादी स्याच्चिकित्सकः ॥

प्रकृतिमप्यशेषेण नागानां परीक्ष्य क्रियां प्रयुञ्जीत) तत्र त्रिविधा प्रकृति-रिह वातपित्तश्लेष्मसंभवा । तां प्रकृत्यध्याये वक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकः—

तिस्रः प्रकृतयो ज्ञेया वातपित्तकफात्मिकाः ।

विज्ञाय तु यथावत्तां क्रियां सम्पक्मयोजयेत् ॥

व्याधिरपि वारणानां क्रियापथेषु परीक्ष्यो भवति । तत्र चतुर्विधो व्याधिः—साध्यः कृच्छ्रसाध्यः, पाप्यः, प्रत्याख्येयः, इति । तत्र साध्यः सुखसाध्य इत्यर्थः । सुखसाध्यो नाम प्रत्येकदोषान्वितो विकारो दीर्घाग्नेरविरसमुत्थितो दोषोऽक्षीणमांसरुधिराद्यपरिणतवयसाश्रितपरिचारकोपकरणः स्वेद-स्नेहविरचनस्थापनकल्ककपायचूर्णारिष्टाद्यंशेषसंभारोपपन्नः साध्यः । कृच्छ्र-साध्यो नाम यो दोषसमवायोत्थितो मन्दाग्निश्चिरसमुत्थितदोषः स्थिरगूढजा-तमूलः प्रक्षीणमांसशोणितः सचिरातिबलाश्रयो बहुतीक्ष्णोऽनुपकोपद्रवस्तु परिचारकोपकरणोऽश्रद्धानः श्वासी स कृच्छ्रसाध्यः । पाप्यो नाम पस्तु दोषो वैपम्यादीन्नामिर्वलवान्क्षीणमांसमेदा दीर्घाग्नौर्लक्षणो व्याधिमवाप्नोति, न स तेन रोगेण मुच्यते, न क्षिपते क्रियया धार्यमाणः, स रोगो पाप्यः । प्रत्याख्येयो नाम—यः सर्वदोषलिङ्गान्वितो विकारः क्षोभितधात्विन्द्रियव-

† धनुश्चिह्नान्तरगतो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ क. °साग्नि° । २ क. °द्यवदो° । ३ क. °तः स्याविरा°

लोऽपि विविधान्धातूनुपद्रवानुत्पादयति—अपस्मारोत्कर्णकञ्चासारोचकश्चयथून-
तिपिपासिनं गून्गात्रोदरमेहमतिकृशं शोणितच्छार्देनमल्पमूत्रपुरीषमल्पानुपानं
सर्वावस्थान्तरगतं विपन्नघलेन्द्रियमुपगतसंज्ञं वा त्रिपते, इति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विधं तु यो व्याधिं तत्त्वतो लक्षयेद्विपक् ।

स शक्नोति क्रियां कर्तुं नागानां भिषगुत्तमः ॥

शरीरमपि नागानां क्रियापथेषु परीक्षयम् ।

तत्रोत्सेधापामपरिणाहसंस्थानतः स्थूलकृशावनतप्रदेशा ऋजुवक्रश्लक्ष्णव-
हुलकर्मशादयो गजानां बाह्याभ्यन्तराः शरीरप्रविभागा भवन्ति ॥

तत्राऽऽभ्यन्तराः—सप्त त्वचः । सप्त पेशीशतानि । सप्तैव शिराशतानि ।
पञ्च स्नायुसहस्राणि । पञ्चैव शतान्यशीतिः स्नायुकूर्वाः । पञ्चोविंशतिर्धमन्यः ।
पण्णवति(ती) रोमकूर्पसहस्राणि, असंख्येयानित्यपरे । विंशोत्तराणि त्रीण्यस्थिश-
तानि । तेषामस्त्रामाकृतिविशेषाः पद्भुद्दिष्टाः कपालखजकप्रतरनलकवलपफल-
कारुषाः । शृपिरमृदुस्थिरमृजूनि शृपिरात्मविशेषाः ।

अथ शरीरावयवानां सर्वेशशतानि । संधीनां त्रीणि पट्टपट्ट्यानि । तेषा-
मष्टौ संध्याकृतयो भवन्ति । तद्यथा—प्रतरकोशमण्डलसामुद्रोर्लूखलवापसतुण्ड-
शङ्खावर्ततूणसीवनवदिति । एते संधयो येषु शरीरावयवेषु भवन्ति, तान्यनु-
व्याख्यास्यामः । तत्र कूर्मर्पात्पादसंदानभागमोहापस्करेषु कोशसंधयः । असं-
फलकबाहुसकुदिकाग्रन्ध्यष्टीव्यमण्डूकशङ्खचक्रसक्थ्यवकृष्ट इत्पेवमादिषु सामु-
द्रसंधयः । पृथ्वंशकृत्कारिकास्तेनकूर्मपर्यन्तशिरोमस्तावग्रहनिर्माणकर्णविद्वधि-
वितानश्रवणेपीकाकुम्भान्तरकुम्भकटगण्डेषु (ःनृणसीवनवत् । शङ्खहनुकपोल-
सगदामृक्षण्योष्ठ इत्पेतेषुभयतो वायसतुण्डसंधयः ।) कटाक्षिकूटप्रस्तावापाङ्गव-
र्त्यनेत्रक्रीमहृदयनाभिषु मण्डलसंधयः । बाह्येतिप्रतिमानशम्बूकदन्तवेष्टस्थानेषु
शङ्खावर्तसंधयः । श्रोतःशृङ्गाटकैष्वित्येते संधयो व्याख्याताः ॥

अथ मर्मणां सप्तोत्तरं शतम् । पञ्चदश श्रो(स्रो)तीर्णासि । पट्टत्वारिंशदधि-
फानि चत्वारि प्रदेशशतानि । संध्यस्थिभागाभिताः षोडश कण्डुराः ।
इत्युद्देशः ॥

*घनुराकारमध्यस्थः पाठो भ्रष्टः कपुस्तके । *‘शृङ्गाटकेषु’ इत्युत्तरं किञ्चिदु-
दितं भवेत् ।

१ क. °नतो मूल° । २ क. °पशतस° । ३ क. °कोडाम° । ४ क. °दृप्यठ° ।
५ स. °सनाक्° ।

तत्र श्लोकः—

शरीरमेवं विज्ञाय प्रदेशैर्बहुभिवृत्तम् ।

शस्त्रकर्म प्रयुञ्जानो नाऽऽवाधां प्राप्नुयाद्विपक् ॥

काल इति ख्यातः । यस्मात्स्नेहनस्वेदनानुवासननस्तकर्मपीडनप्रथमनधूप-
नाभ्यङ्गपरिपेकावगाहतर्पणाग्निशस्त्रक्षारकर्मभक्ष्यभोज्यपेपलेह्याद्याः क्रियाः प्रयु-
ज्यन्ते । वातादीनामुपद्रवाणां प्रशमनार्थम् । तेषु प्रकृतिस्थेषु धातुवद्वर्णा
भवन्ति, अप्रकृतिस्थेषु विपमाः । तस्मात्कालं परीक्ष्य क्रियां प्रयुञ्जीतेति । तदे-
तच्छरीरं पुनर्द्विधाऽवतिष्ठते कल्पम्, अकल्पं च । तत्र कल्पशरीरं समदोषधातुः ।
प्रशमनैरिन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्य(न)वबुध्यते । समाग्निरुत्थानोपवेशनप्रचारादिषु
न दीनचेष्टः, मुखोच्छ्वासनिमेषणोन्मेषानिलमूत्रपुरीपोत्सर्गादिप्रचारेषु प्रकृतिस्थः
कल्पशरीरो भवति । विपरीतमकल्पशरीरं विद्यात् । काल इति व्याख्यातुरपो-
रप्यवस्था यस्मात्स्नेहनस्वेदनोत्थापनानुवासननस्पपीडनधूपनप्रथमनाभ्यङ्गपरि-
पेकावगाहतर्पणाग्निशस्त्रक्षारकर्मभक्ष्यभोज्यपेपलेह्याद्याः क्रियाः प्रयुज्यन्ते वाता-
दीनामुपद्रवाणां प्रशमनार्थम् । तेषु प्रकृतिस्थेषु समाः । तस्मात्कालं परीक्ष्य
क्रियापथं प्रयुञ्जीत ॥

स च हेमन्तशिशिरवसन्तश्रीष्ममावृष्टशरदारुष्याः पट्टवः कालः । स एव
मुनिचिधा विभज्यते शीतोष्णसाधारणलक्षणः ॥

तत्र हेमन्ते शिशिरे च समत्वागतवीर्या भवन्त्योपधयः । प्रायसो(शो)
मधुरा मधुरविपाकाः समत्वागतवीर्यत्वात् । तेन तदा पित्तस्य वापोस्तनुत्वम-
भिनिर्वर्तते । श्लेष्मणः प्रचलता भवति ।

दिवास्वप्राजीर्णादिभिश्च वसन्ते श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते संनिरुद्धमार्गप्रचारः ॥

श्रीष्मे त्वोपधो दिवसकरकराभिहतशरीरा निःश्रुतवीर्या भवन्ति । तदा
वीर्याः प्रचलीभवति । श्लेष्मणः क्षयः ॥

मावृषि शीतवातोष्माभिहतशरीराणां मातरिष्वा भूयो भूयः प्रकोपमुपग-
च्छति । वर्षास्वोपधो भवन्त्यसमत्वागतवीर्याः, न श्रीष्मगुणयुक्ताः, न शिशिर-
गुणोपगताः । ततोऽस्मिन्नृतौ विशेषेण पित्तमुपचीपते, श्लेष्मणश्च क्षयो भवति ॥

भूयश्च शरदि दिवसकरकराभिहतानां पित्तप्रचलता भवत्यजीर्णादिभरुपा-
जनैः । असमागतवीर्यत्वाद्भवत्यम्लभ्र्यायुष्टत्वमोपधीनाम् । ततः पित्तवाहुल्या-
द्वातश्लेष्मणोः क्षयो भवति ॥

१ स. व्याख्यातः । २ क. °वन्त्यो° । ३ क. वायुर्चरी° । ४ क.
°त्वाद्यात्य° ।

तत्र श्लोकः—

विज्ञाय दोषोपचये पथावहतावृत्तौ कालविभक्त्यपम् ।

रोगोपशान्तिं प्रपतेत कर्तुं दोषः प्रवृद्धो हि निहन्ति नागान् ॥

वयस्त्रिविधम्—बालं मध्यं वृद्धमिति । तदशेषतः परीक्ष्य पश्चात्क्रियापथं प्रयुञ्जीत ।

तत्रं ताम्रनखनपनतनुरोमा ताम्रोष्ठताडुजिह्वो मन्दगतिरव्यक्तकृष्णोष्ठोऽव्यक्तपल्लिहस्तः श्लक्ष्णपादतनुशिरसः[†]..... बालः ।

तेजोबलजवसंपन्नो ग्रहणधारणोपपन्नः समोपचितस्थिरमांसः प्रोहसंदानाष्टीव्यापास्त्रावापस्करपक्ष्मपभागायामकाण्डकटीवल्लानां के- (?) चाविलवहलता भवति मध्यमे वयसि, नागानाम्, विवर्णपरुपत्वं च ॥

तनुकाषवलीचिचतदेहमजवं स्तब्धपालीकमल्पपित्तत्वान्मन्दज्योतिः संभ्र-
श्यमानश्रीवं प्रबलवातश्लेष्माणमविदग्धपुरीषं लघ्वनापसरणगमनतरणादिष्व-
समर्थं निरुत्साहहतपाऽल्पवीर्यत्वाच्च नागमकामवन्तं वृद्धं विद्यात्, इति ॥

अत्र श्लोकः—

वयस्त्रिविधमालोक्य ततः कुर्यात्क्रियापथम् ।

बालमध्यमवृद्धानामिति मे निश्चिता मतिः ॥

देशोऽपि नागानां क्रियापथेष्ववश्यं परीक्ष्यः ॥

कस्मिंश्च स्वल्पं देशे जातः, कतरद्वा वनमधिश्रपति, कस्मिन्वा कीदृशे देशे वारणाः संभवन्ति ॥ अत्रोच्यते त्रिविधो देशः—जाङ्गलो ह्यनूपः साधारणश्चेति ॥

तत्र जाङ्गलो देशः पर्यवकाशभूयिष्ठस्तरूपचितः सदिराश्वकर्णतिलकतिनि-
शधवशल्लकीसालसोमबलकंबदरीकिंशुकाश्वस्थवटामलकीवनगहनो ह्यनेकशमी-
शिशपासनश्रीपर्णांककुम्भीलुकररीधन्वंप्रायः, स्थिरदग्धशुष्कतरुबैलवत्पवनवि-
धूपमानतरुषिटपोऽल्पसलिलो मृगतृष्णिकोपशुटोऽप्रिदग्ध इव स्वरपरुपशर्करा-
सिकताबहुलश्चकोरशतपत्रवञ्जलारिष्टभासेचापगोमापुजीवंजीवकोलूकलावकति-
त्तिर्यनुगीतचरितभूमिभागः पृथक्तरक्षुलोहितस्वरकरभशार्दूलगवपजम्बुद्वीपिश-
शरुचमरीचितः ।

तस्मिन्वातपित्तशोणितात्मका विकाराः प्रादुर्भवन्ति । स्थिरकठिनतनुदी-

† अत्र किञ्चिद्भ्रुतिं प्रतिभाति । ‡ 'केपाचित्' इति भवेत् ॥

१ क. °त्र न° । २ क. °लितह° । ३ क. °ल्कलव° । ४ स. °न्ववः
प्रा° । ५ क. °रागसीक° । ६ क. °सभाप° ।

घं विक्रमशरीराः क्षुत्पिपासासदा बलवन्तः क्रोधनाश्च द्विरदपतयो भवन्ति यत्र तं देशं जाङ्गलमिति विद्यात् ॥

अथानूपः—तालतालीनालिकेराजुंनसर्जरीचूताघ्रातकनिम्बजम्बुकोशांघ्र-
पिपाललंबुसकदम्बोदुम्बराशोकतिलकवज्जुलशालकदंलीवकुलसप्तपर्णकौणकार-
प्रभृतितरुगणस्व(प)ण्डमण्डितो देशः । कुररहंससारसकौञ्चक्रवाकशुकसारि-
काकदम्बपरपुष्टक(का)ण्डवप्रभृति(भिः)सगरावैरुपगतिभः(गतः), बहुकुमुभव-
द्भिश्च पादपैरुपशोभितर्वटाभिः सिंहव्याघ्रमहिषवराहगजगवयवानरविक्षोभितस-
लिलाभिर्गिरिवरविवरकंदरोदरविनिःसृताभिर्विमलशीतलथुचिसुरभिसलिलाभिः
स्वन्तीभिरुपशोभितः, सरिद्धिः समुद्रपर्यन्तोपचितभूमिभागः, कोकनदकुमुद-
कुवरूपकमलोत्पलतामरसकहलारादिभिर्जलरुहैः कुमुभेरुपशोभितसलिलाशयः,
पद्मवननलिनविविधशकुनिगणविक्षोभितोपशोभितसलिलोपचितः संभ्रान्तसम-
न्तात्सुसुशीतलसुगन्धेन मारुतेन नृत्यमानतरुवरगणशिसरः ।

तस्मिन्विपुलबलशरीरा वेणवन्त आचार्याः पृथ्वापतकरचरणपृष्ठाण्डकोशो-
दरशिरसः सुकुमाराश्च द्विरदपतयो भवन्ति यत्र, तं देशं व्याधिभापं श्रेष्मल-
मा(म)नूपं विद्यात् ॥

एतयोरेव च देशयोर्वीरुद्धनस्पतिगुल्मवातस्फौ(?)यधिभृगशकुनिगणयुतं,
क्वचित्तडागोदकपानपल्लवसरःशोभितं च, सहजपङ्कप्रवालचहुलावनतशोभित-
तीराभिः सरिद्धिरुपशोभितभूमिभागम्, स्थिरसुकुमारिहंस्तिभिरुपेतं साधारण-
मिति तं देशं विद्यात् ।

तस्मिन्व्यामिश्रविकारा व्याधयः प्रकोपं समुपगच्छन्ति ॥

तत्र श्लोकः—

एवमालोक्यदेशं तु ततः कुर्यात्क्रियापयम् ।

गलानामौषधैः सार्धं पयादेशं विभागवित् ॥

ग्रहण्यपि क्रियापथेषु परीक्ष्या विशेषतो नागानाम् ।

कस्मात्, पतस्तामविज्ञाय न क्रियापथः सम्यगनुविधानुं शक्यः । सा सलु
चतुर्विधा—तीक्ष्णा मन्दा समा विषमा चेति । तत्र—तीक्ष्णा पित्तात्, मन्दा
श्लेष्मणः, समा त्रिभ्यो वातपित्तकफेभ्यः समेभ्यः, विषमा वापोश्च भवति ।
इत्येता ग्रहण्यश्चतस्रः ॥

ततस्तीक्ष्णज्योतिः—पवसकवलकुवल्लवणतण्डुलरसभोजनमापमाहारपतः

१ क. °पः-पाना° । २ क. °शास्त्रानया° । ३ स. °दरीव° । ४ स.
°तथैभिः । ५ क. वर्णयन्तः ।

सप्तभारतीतमपि वृणमुपयुञ्जानस्य विक्रियां नाऽऽपचतेऽग्निः, सुसंहितस्थिर-
लिण्डश्च भवति, स तीक्ष्णज्योतिर्वारणो विज्ञेयः ॥

मन्दज्योतिः—पथोक्तस्पाऽऽहारस्वार्धमपि नोपयुङ्क्ते श्लेष्मभूयिष्ठत्वाद्भिन्न-
विवर्णदुर्गन्धिपुरीषश्च भवति स मन्दज्योतिर्वारणो विज्ञेयः ॥

यस्तु पथोक्ततैलवणशृततण्डुलरसभोजनपवसकवलकुवलादीन्युपयुङ्क्ते
सुमनाः स्निग्धघनलिण्डश्च भवति स समज्योतिस्त्रयाणां साम्याद्भवति ॥

विपमज्योतिः—पथोक्तानि पवसरसभोजनादीनि कदाचिदतिप्रमाणेन
ग्रहणं कार्पमाणो वा पत्नेनाधिष्ठितमुपयुङ्क्ते स्वरनिर्भिन्नदुर्गन्धिपुरीषश्च भवति स
विपमज्योतिर्वारणो तसंसर्जनाः*द्भवति ॥

तत्र तीक्ष्णज्योतिरपरिमितगुरुस्निग्धाहारमतिभुञ्जानो न वृष्यति । बद्ध-
भ्यवहरणा)द्विपुलमांसो भवति । तस्यात्याहारोपचितमांसस्य विवृतमृचिरस्वा-
न्मांसपेशीमार्गगतो वायुः प्रायसः(शः) प्रकोपमुपगच्छति ॥

मन्दज्योतिस्तु पदा हस्तिजीविभिर्ग्रहणीवलमविज्ञाय मन्दबुद्धिभिरकामं
भोज्यते स मन्दज्योतिरलसोऽस्थिरमांसमेदा न सुखमवाप्नोति हस्ती ॥

समज्योतिः समुदितवलजवसंपन्न उत्साहवांश्च चारणो भवति ॥

विपमज्योतिर्विपमत्वादनिलस्य नित्यं विपमं भजमानः । स कदाचि-
त्स्वस्थः कदाचिदस्वस्थः कुञ्जरो भवति ॥

अग्निरपि चतुर्विधः—समो मन्दस्तीक्ष्णो विपमश्चेति । तत्र समपाकी समः ।
मन्दपाकी मन्दः । विपमपाकी विपमः । सर्वभुक्तपाकी तीक्ष्णः ॥

तत्र तीक्ष्णविपमावपरिमितविपमपाकित्वादशस्तौ । तेषां सममन्दौ प्रशस्तौ ।
तत्र मन्दं दीपयेत् । समं रक्षयेत् । इति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विधं तु विज्ञाय ग्रहणीनां चलावलम् ।

ततः प्रयुञ्जीत गले यथायोगं क्रियापथम् ॥

अभिचारोऽपि नागानां क्रियापथे परीक्ष्यः ॥

अभिचारसमुत्थं दोषसमुत्थं च द्विविधं व्याधिमुपलक्षयेद्वैद्यः ॥

तत्र दोषसमुत्थो व्याधिः, यो पथोक्तक्रियोपशमो वातपित्तश्लेष्मणामसंकी-
र्णलिङ्गः । न चास्य नानाव्याधिलिङ्गता ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अभिचारसमुत्थश्चानेकव्याधिलिङ्गः । क्रियासु सम्पक्क्रियमाणास्वपि नोप-
शममुपैति ॥

एवं दोषसमुत्थम्, अभिचारसमुत्थं च व्याधिं समुपलक्ष्य प्रतिकुर्वीत । तस्मा-
ज्जपहोममङ्गलप्रायश्चित्तशान्तिनिपतात्मना भिषजा भवितव्यमिति ॥

तत्र श्लोकः—

दोषाभिचारजान्वाधीन्सम्पग्विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथायोगं क्रियां कुर्यान्मन्त्राणां नास्ति दुस्तरम् ॥

आशास्तकोऽपि नागानां (†क्रियापथे परीक्ष्यः ।

पदा हस्तिजीविनो व्याध्यभिभूतं द्विरदमभिविज्ञाय कदाचिदाशंसन्ति
देवताः ।) ताश्चाऽऽशस्ताः प्रसादमभिनिरव(र्व)र्तयन्ति, न च प्रागप्यशंसत्कं
वर्ष्यं तमुपहरन्ति हस्तिजीविनः, ततो देवानां(वाता) पथोक्तां पूजामलभमाना
भूयो व्याधिमुपजनयन्ति । तस्मादाशस्तकं भिषजा परीक्ष्यम् ॥

तत्र श्लोकः—

इज्यां पथोक्तां कुर्वीत देवतानामतन्द्रितः ।

अन्यथा देवतानां हि क्रोधो भवति दारुणः ॥

—:०:—

चतुर इति चतुष्पादा चिकित्सा—आतुरः, परिकर्मी, भिषक्, भेषजम्,
इति ॥

तत्राऽऽतुरः—सत्त्वसंपन्नः सम्पक्शस्त्रभेषजामिक्षारकर्मणां सहिष्णुः, उप-
दिष्टकारी, दीर्घायुर्लक्षणश्चेति ॥

परिचारकः—प्रतिपत्तिमान्, अलोलुपः, यथाज्ञप्तकारी, उपकरणसंगोपन-
परः, शौचाचारयुक्तः, अभिनयप्रतिनयस्थानेऽभियुक्तः, निपुणः स्वपरिकर्मणि,
इति ॥

भिषक्—अवस्थितः शास्त्रार्थव्यवसायप्रयोगविज्ञानबुद्धिसंपन्नः' इति ॥

भेषज्यम्—पदनुपहृतमनुपदिग्धमनुपतप्तमपुराणम् । इति विज्ञेयं प्रशस्त-
मित्येषां चतुर्णां पादानां समुदापात्तिर्द्विर्भवति ॥

तत्र श्लोकः—

एवं पञ्चादिकं सम्पग्ग्यो विद्यान्मतिमान्भिषक् ॥

† 'चतुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °शस्त्रकं । २ क. चतुष्पादा । ३ क. °दिष्टः करी ।

अवसानचतुष्कं वै सोऽधिकस्तु चिकित्सकः ।
 भ्रामूढः सर्वरोगेषु योजयेद्यो भिषक्क्रियाम् ॥
 प्रजासु च सदा मानं महत्त्वं च नियच्छति ।
 पञ्च सप्त तथा त्रींश्च द्वावेव चतुरस्तथा ॥
 नव चतुर्दश द्वौ च द्विकौ ज्ञात्वा भवेद्विपक्व, इति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
 द्वादशोपक्रमो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजोऽभिवाद्य पप्रच्छ पालकाप्यम्—‘भगवन्कथमुत्पन्नानि पृथि-
 व्यादीनि, के चैषां गुणाश्चोपगुणाश्च । किं च शरीरम् । कंश्चाङ्गमभिवर्तते ।
 कश्च गर्भः । कथं चाभिवर्धते । कथं च त्रिविधा शरीराकृतिः समा विपमा
 समं विपमं चाभिनिवर्तते, भद्रमन्दमृगसंकीर्णाश्च कथं निवर्तन्ते । कथं च
 कुब्जवामनहीनाधिकविकृताद्यान्यन्यानि च निवर्तन्ते, कथं वा कृष्णश्वेतरक्त-
 रूक्षा निष्पद्यन्ते, मिश्रवर्णा वा हस्तिनः । कथं वा विपमविपाणा मोटादयः समु-
 त्पद्यन्ते, नयनघाणत्वक्श्रोत्रजिह्वेन्द्रियाणां किमध्यात्मम्, किमधिदैवि(व)कम्,
 किमधिभूतम् । स्त्रीपुंनपुंसकविशेषाश्च केन जीवविशेषेणोत्पद्यन्ते । कथं च
 गर्भस्थो नोत्सृजति मूत्रपुरीषम्, न चापि वृंहति । किं मातृजम्, पितृजम्,
 आत्मजम् । रजस्तमःसत्त्वजानि कानि । गर्भस्य बाह्यनोबुद्धिरहंकारः सत्त्व-
 रजस्तमसामात्मा कथमुत्पद्यते, तन्मयानि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्चेति । गर्भस्य
 किं वा पूर्वं संभवति । करचरणनयनमुखशिरोग्रीवागत्रापरसंधिवह्क्षणाभिदे-
 नपुपत्रेन्द्राणि कथं विपद्यन्ते’ इति ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—‘इह खलु भोः परं सूक्ष्मभावार्थमप्यव्य-
 क्तमोष्ठस्पन्दनमात्रं श्रुतिः । सर्पपमात्रमोष्ठभेदो लवः । द्वे श्रुटी लघ्वक्षरः । द्वे
 लघ्वक्षरे अक्षिनिपातसंनिभं निमेषः । निमेषास्तु दश पञ्च च काष्ठा । ता दश
 विशतिः(च) कला । त्रिंशत्कलो मुहूर्तः । ते त्रिंशद्दहःक्षणे लोके सूर्यो विभजते ।
 तत्र कर्मणां चेष्टार्थं दिवसः, शर्वरी स्वापार्थं । त्रिंशद्दहोरात्राणि मासः । द्वाद-

१ क. द्विकोशौ । २ क. °शोऽध्या° । ३ क. कथं वाऽङ्गमभिनिव° । ४ क.
 °मं च नि° । ५ क. °नि चाङ्गका° । ६ क. °समितं नि° । ७ क. विशतिकलो ।
 ८ क. °य । यत्तु त्रिं° ।

शमासो वर्षम् । लौकिके मासेन रात्राहं मै(पै)त्रमानम् । तेषु कृष्णपक्षः शर्वरी, शुक्लो दिवा । अयने द्वे यद्युक्तं देवमानम् । तत्रोचरायनं(णं) दिवा, दक्षिणायनं निशा । तेन पक्षः, मासः, संवत्सरश्च ।

तेन चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगम्, तस्य चतुःशती संध्या, तावदेव संध्यांशः । ततश्चतुर्भागहीनस्त्रेता । द्वापरमर्धम् । चतुर्थोऽंशः कलिः । इत्येतेषां युगानां कालेन शतानि सहस्राणि चासंख्येयानि वर्तन्ते । तानि चत्वारि युगानि परिनिवृत्तानि पुनश्चतुर्युगमित्युच्यते । द्वादशवर्षसहस्रं चतुर्युगमित्युच्यते । तान्येकसप्ततिरिन्द्रपर्वायः । चतुर्दशेन्द्रपर्वाया ब्रह्मदिनम्, तावत्पेव रात्रिः ।

तदादौ कृत्स्नमिदमीश्वरः संक्षिप्य कृत्वाऽध्यात्मं सुप्तो विबुध्यते । मतिबुद्धौऽथ ब्रह्मा व्यक्तिमचिन्त्यमध्यायमहर्मुखे बुद्धिमव्यक्तमसृजत् । बुद्धेर्मनः । मनसोऽहंकारः । अहंकारात्कालः । कालादिशः । दिग्भ्य आकाशम् । आकाशाद्वायुः । वायोस्तेजः । तेजस आपः । अद्रव्यः पृथिवी ॥

ताम्यः (?) शब्दवदाकाशम् । शब्दस्पर्शगुणो वायुः । वायो रूपगुणं तेजः । तेजसो रसगुणा आपः । अम्यो गन्धगुणा पृथिवी । पूर्वानुपूर्वात्ते गुणानुत्तरानपि प्राप्नुवन्ति यावदिह गुणाः, यावन्तश्चोपगुणाः । सर्वे ते भूतगुणाः पृथिव्यां लक्ष्यन्ते । तत्समुत्पानि भूतानि स्थावरजङ्गमानि च । एतत्पञ्चगतिवत्सामान्येनान्योन्योपजीवीनि सपरिणामानि भूतान्युत्पद्यन्ते ॥

तत्रोद्भिजानि वृक्षगुल्मवल्लीवृणानि चतुर्विधानि स्थावराणि । अत्र भोगार्थं चतुर्दशौषधयः । तद्यथा—श्यामाकवेणुनीवारतिलमकंठमवेधुफावरकाश्चेति सप्त वन्याः । पिप्लुगोधूमपत्रमापशालिपथिककुलत्थाः सप्त ग्राम्याः ॥

सरीसृपादिकादिकचरैश्वराः (?) श्वापदपक्षिहस्तिवानराः सप्ताऽऽरण्याः । पुरुपाजाविगोश्वगर्दभोष्टाः सप्त ग्राम्याः । तेषामेव मूतानां पुरुषः श्रेष्ठः, पशूनां गैजः । तयोरायुरुत्कर्षः शरीरवलाधानदोषोत्क(र्षापक)र्षेषु प्रयत्नः कर्तव्य इति । तत्र सात्म्यवयोवलप्रकृतिदेशकालाहारोपसेविनो मनुष्याः, परवशानुवर्तिनस्तु नित्यानुबन्धकर्मव्यापामयह्वनिपताहारसेविनो वारणाः । तस्माद्द्विपानां शरीरवलाधानदोषापकर्षणेषु प्रयत्नः कर्तव्यः । तत्र बह्वपते ॥

१ क. मासोन्वात्रा° । २ क. ते तु कृ° । ३ क. °वा । आयद्वौ य° । स. °वा आयतद्वौ य° । ४ क. प्रतिबुद्ध्याऽथ । ५ क. °णि च भो° । ६ क. °दिकारैश्वराः । ७ क. हस्ती ।

शरीरं खलु नामाहंकारात् । पृथिव्यापस्तेजो वापुराकाशमिति कर्णत्वग्जिह्वानयनघ्राणैः पञ्चभिरिन्द्रियैः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धैश्च पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः स्वभावेन चेतनया मनसा प्राणापानादिभिर्जीवितेन चेति पञ्चविंशतिभिर्गुणैर्युक्तं त्विदमव्यक्तं व्यज्यमानं शोणितरेतस्युत्पन्नं मातुर्पोनिनाढ्यां गत्वा विशदेवगुणा भूतगुणा आत्मगुणाश्चेत्येतदनुपतन्ति । निवेश्यमानमनुनिवसन्ति । तद्यथा—भ्रमरमधुकरसंघाः पुष्पजं रजः प्रद्रवत्प्रद्रवन्ति, निवसमान(?)—मनुनिवसन्ते । एवं खल्विदमेतत्परमाङ्गलिङ्गमात्मानमव्यक्तं वक्ष्यमाणं शोणितरेतस्युत्पन्नं मातुर्याति कटिसंधौ विसन्ने(शन्तमे)व स्वगुणाः स्वात्मगुणाश्चात्पन्तं तमनुपतन्ति । तैस्तस्य पट्कौशस्थानानि भवन्ति । तत्रामगर्भदोषा वेदना व्याप्तिर्भवति ॥

पितृजमपि खल्वस्य शुक्रं मातृशोणितेन सह संप्रयुज्यमानं मारुतेन पूरितमीश्वरभावसंयुक्तं मूर्तिमापद्यते । दक्षिणं कुक्षिभागं पुमान्समाश्रयति, वामं स्त्री, मध्यमितरत् । संवृतात्पिण्डापामात्पुमान्संभवति, स्त्री पेश्याः, अर्धुदात्र-पुंसकम् ॥

परिपच्यमानस्तु खलु मासेन स्थिरी भवति गर्भः । द्वितीये मास्यर्चुदं पेशी वा, तयोर्युगपदिन्द्रियाण्यभिनिव(र्व)र्तन्ते । शिरोक्षिकूटवाहुपृष्ठपार्श्वोदररोमकूपाश्च तृतीये मासि । चतुर्थे व्यक्ती भवति गर्भः । पञ्चमे मासि चेतनाऽस्पोपजायते । षष्ठे मनः । सप्तमे बुद्धिः । अष्टमे मासि स्थैर्यम् । नवमदशमैकादशेषु सर्वाङ्गसंपूर्णः सप्तभिः शिराशतैः सर्वैः सान्वपसमन्वितः स्थिरीभूतो नाभिनिचद्वया नाढ्या मातुराहारजं रसं भुञ्जानः संवत्सराद्भौ वै जायते । सहदेवगुणैर्भूतगुणैरात्मगुणैश्च ॥

तस्येमे देवगुणा भवन्ति—विक्रान्तौ विष्णुः । गले शक्रः । कोष्ठेऽग्निः । उपस्थे प्रजापतिः । प्राणापानयोर्वायुः । कर्णयोर्दिशः । खेष्वाकाशम् । जिह्वायां सरस्वती । पदेषु मित्रावरुणौ । चक्षुष्पादित्यः । कर्मणि विश्वकर्मा । भूमिरस्य देहे । शब्दे रुद्रः । त्वचि विचात् (?) वाच्यग्निः । क्षान्ती ब्रह्मा । पर्जन्यो हृदये । भुजयोरश्विनौ । त्रिके मरुतः । इति देवगुणाः ॥

अथ भूतगुणाः—कर्णवदनगुदमेर्द्धश्रोतः शब्द इत्याकाशयोनीनि (रसो

* अत्र किञ्चिदुदितं प्रतिभाति । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. विपन्नमेव । २ ख. °कोणस्या° । ३ क. °रिपाच्य° । ४ क. व्यक्तानि भवन्ति ग° । ५ क. °द्वावेव जा° । ६ क. बले ।

रसना..... । सर्वाणि च द्रव्याण्याकाशयोनिरिति । चक्षुर्दृष्ट्या कापाग्नि-
रिति तेजोयोनीनि) घ्राणं घ्रेयं संघात इति पृथिवीयोनीनि । स्पर्शः स्पष्टव्यं
घ्राणापानसमानव्यानोदाना वायुयोनयः ॥

अथाऽऽत्मगुणाः—सर्वेन्द्रियबुद्धिपरिद्रष्टा क्षेत्रज्ञः, संशयोत्पादनमभिपार्थ-
नात्मकं मनः । आत्मेन्द्रियमनोरथसंनिकर्षोत्पन्नव्यवसायात्मिका बुद्धिः, इति ॥

मनो बुद्धिरन्तरात्मा इत्यव्यक्तानि । कर्णत्वग्जिह्वाघ्राणनयनश्रोत्राणीन्द्रि-
याणि । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धा इन्द्रियार्थाः ॥

समुत्पन्नैः(रिन्द्रियार्थैः(?)) रिन्द्रियार्थान्यह्लाति जितेन्द्रियेणोपेकृष्टान् । सर्व-
सत्त्वानामिष्टानिष्टानामैल्पमनल्पं शब्दं श्रवणेन्द्रियेण यह्लाति । शीतोष्णशु-
क्षणस्वरमृदुकठिनघनविकीर्णस्निग्धविशदपिच्छिलरुक्षतीक्ष्णानां च स्पर्शविशे-
षाणामुपलब्धिः स्पर्शेन्द्रियेण । मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषयायाणां रसानामुप-
लब्धिः(ब्धी) रसनेन्द्रियेण यह्लाति । न्यस्रचतुरस्रनिम्ब्रोन्नतप्रधुवृत्तसमविप-
माकाराणि श्वेतताम्रपीतविमिश्रात्मकानि जङ्गमाजङ्गमानि द्रव्याण्यक्षीन्द्रियेण
यह्लाति । इष्टानिष्टानां व्यस्तपिण्डितनिर्हारिणां गन्धानामुपलब्धिर्घ्राणेन्द्रि-
येण, इति ॥

तत्र ये चाऽऽत्मशरीरापत्ता वातपित्तश्लेष्माणः तेषां त्रीणि स्थानानि—
पक्काशयामाशयमलाशयाः ॥

अथ सात्त्विका भावाः—महर्षेः प्रीतिः सुखमानन्दकर्मासंतापश्चेति ।
तैक्ष्ण्यमधैर्यं घ्राष्ट्यं भयं संतापो रोषः सङ्गः क्षुत्पिपासेति राजसाः । अज्ञानं
लोभो मोहः कामः क्रोधः स्वप्नो दैन्यमिति तामसाः ॥

अथ वायवः—घ्राणापानसमानोदानव्यानाः । तेषां कर्माणि । तत्र घ्राणो
घ्राणनयनवदनगुदमेण्डूश्रोतसामानन्दकर्मात्मकः, प्रवर्तको निवर्तकश्चेष्टानाम्, नेता
मनः सर्वेन्द्रियार्थस्य, विज्ञानकरः प्रकृतिस्पर्शयोः, मूलं योनिर्हृदयस्योत्साहस्य
(योनिर्हृदयस्योत्साहस्य) स हि भगवान्प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः
सुखासुखस्य विधाता, मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरिति । विश्वकर्मा विश्वरूपः
सर्वाङ्गेषु सर्वस्य विधाता भावनो यत्तविभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकस्य, वायुरेव
भगवान्पञ्चधाऽऽत्मानं योजयित्वा शरीरं धारयति । तेषां विसर्गात्मकोऽपानः।
उत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनकर्मात्मको व्यानः । मह्यभोज्यपेयलेष्टानामशित-

† धनुश्चिह्नमध्यगतो नीपलभ्यते कपुस्तके ॥

पीतलीढस्वादितानामभिवोढा समानः । प्राणापानसमानव्यानानामन्तकालेऽ-
भ्युद्धर्ता चोदानः ॥

अथ तेजःस्थानानि—प्रदर्शनं चक्षुरूपमा कायामिहृदयं त्वक्पयन्तमिति ।
तत्र चक्षुर्गतं रूपाणि शृङ्गाति । कायामिरामाशयपकाशययोरन्तरस्थो धातूनां
चान्तरेषु प्रयोगान्पाचयति । हृदि संश्रयात्क्रोधयति । त्वक्पयन्तगतश्चाभ्यङ्ग-
परिषेकादीन्पाचयति ॥

तत्र श्लेष्मा संधीन्संश्लेषयति, मृदुकरश्च ॥

सप्त चास्य धातवो रसरुधिरमांसभेदोस्थिमज्जाशुक्रमिति ॥

दश चास्य प्राणायतनानि भवन्ति शिरोहृदयनाभिगुदवस्तिवातपित्तश्लेष्म-
शूत्रपुरीषाणीति ॥

प्राणयात्रार्थं चास्य पद्भसाश्च मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषयाः । तैरुपपन्नो
गर्भस्तिष्ठति ॥

तत्र त्रयाणां समवायाद्गर्भाधानं भवति मातुः पितुः, जीवस्य चेति ॥

मैथुनसंपोगात्पतिं यदाऽभिकाङ्क्षति धेनुका, तां समुत्पन्नर्तुकां (*तेस्माद्द-
नुस्नातां) हस्तिनीं विद्यात् । आर्तवस्य द्वादशरात्रं भवति । तस्मादिवा रात्रौ
वा हस्तिनो हस्तिन्याश्चसंपोगे मादुर्भावो भवति । यदा हस्तिन्यामृतुमत्यां मत-
ङ्गजः संयोगेषु शुक्रमुत्सृजति तद्वायुः कोष्ठे प्रविभजते । मातुराहारात्संवर्धते ।
तस्मात्कवलरसपल्लवाहारासविना(?)क्षोभव्यायामतीक्ष्णोष्णाहाराविवर्जनात्स्पा-
त्करेणुः । तत्र बहुशुके पुमान्संभवति, स्त्री शोणितवाहुल्पात्, सप्ते नपुंसकम्,
शुके तु वायुना द्विधाकृते यमलावुत्पद्यते । पद्भपा(द्)गर्भं विभक्तिं धेनुका,
तदाकारं भवति । तत्र ग्राम्यधर्मे निवृत्ते यदा योनिमुखगतं शुक्रं भवति । तेच
रुधिरसंसर्गात्कललं भवति । ततो जीवः संक्रामति गर्भम् । पृथिव्यापस्तेजो
वायुराकाशं ज्ञानमिति पद्शरीरकारणानि भवन्ति । तत्समवायात्ततो योन्यां
कललसंज्ञो भवति परिणामात्कललः स्वरत्वं भवति । स्वतेजसा विदाहे तत्स्वरी
भवति परिणामात् । स्वरस्पर्शुदेस्य पेशी भवति ॥

तत्र मज्जा च शुक्रं च नागानां गर्भस्थानां भवति । स्नाय्वस्थीनि ःपितृ-

* 'केशदमश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्त्रायुवमनीरेत.प्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि,
मांसशोणितमेदोमज्जाहृन्नाभियकृत्स्नीहास्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि' इति सुश्रुतात्
'दृढानि पितृजानि, मृदूनि मातृजानि' इति पर्यवसितम् ॥

१ क. तेजसः स्या° । २ क. तस्मादनुस्थानां । ३ क. °हारः संव° ।

४ ख. °णुः । ततश्च करेणुस्तत्र । ५ क. यच्च ।

जानि श्रुक्रान्तानि । जरायुर्मांसमेदोर्ब्रूगुदं धमन्यश्चेति मातृजम् । अन्नपातो-
त्पन्नः संवक्ष्यमाणः ॥

मातृपित्रोरशनविशेषात्कफपित्तानलप्रभृतीनामन्यत(म)भाश्रुक्रनिपे(कं) प्राणि-
नमाश्रयति, स प्रकृतिमापद्यते ॥

वर्णाः कृष्णश्वेतरक्तरुक्षा वातपित्तकफशोणितात्मकाः, वर्णभेदाश्च तेषाम-
न्योन्यसंपोगात्मकाः ॥

कुब्जवामनहीनाधिकवैकृत्ययमलभावाश्च वातात्मकाः ॥

विपाणानां वैषम्यं वातात्मकं भवति । संजापमानयोर्दन्तपोर्यदा समुपहरति
वायुः, तदा दोषा उत्पद्यन्ते ॥

तत्र श्लोकौ—

पदा शिशुर्विचरति जीवमात्रो गर्भाशयाद्गर्भनिरोधैमुक्तः ।
तदाऽङ्गचेष्टां विविधां शरीरे प्रवर्तते वायुबलेन कर्तुम् ॥
प्रवर्तते मूत्रपुरीषमस्य निमेषणोन्मेषणरोदनं च ॥
तदाऽभिलाषाङ्गविचारणं च वातादि सर्वा विविधाः क्रियाश्च ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
गर्भसंभवो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥
अजातेशुङ्गं विधिवन्निर्गतं हस्तिनं भगात् ॥ १ ॥
प्रवृत्तेऽस्मिन्पथाकाले यूथानि समवेक्ष्य च ॥
यथावदनुपूर्वेण कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ २ ॥
इति प्रश्नं महाराजो व्याजहार पथातथम् ॥
महान्मे संशयो विद्वन्टट्टा वै कुञ्जरान्वने ॥ ३ ॥
गर्भः कथं संभवति संभूतः केन जीवति ॥
अस्थिस्रायु च मांसं च कतमे मासि जायते ॥ ४ ॥

छविश्च कतमे मासि त्वग्वंशः प्रविभज्यते ॥
 † वृकौ नखानि रोमाणि यकृदन्त्राणि पुष्पसम् ॥ ५ ॥
 हृदयं कतमे मासि गर्भे जायेत दन्तिनः ॥
 पोतः कथं संभवति पोतकी जायते कथम् ॥ ६ ॥
 पोती पोतोऽथ यमकं मिथुनं जायते कथम् ॥
 उभौ वा पोतकौ केन उभे वा पोतिके कथम् ॥ ७ ॥
 कथं वन्ध्या च शण्डश्च कोशमेही च जायते ॥
 कथं मृगः संभवति मन्दो वा केन जायते ॥ ८ ॥
 मद्रश्चापि कथं नागः संकीर्णश्च कथं भवेत् ॥
 मन्दो मृगमनाः केन मृगो मन्दमनाः कथम् ॥ ९ ॥
 भवेत्तु जवनः केन जायतेऽल्पवलः कथम् ॥
 कथं भीरुः प्रकृत्या च प्रकृत्या शूर एव च ॥ १० ॥
 कथं भवति दुर्मेधा मेधावी च कथं भवेत् ॥
 मन्दभेधश्च मातङ्गश्चैतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ११ ॥
 कालः कथं च भवति श्यामो वा केन जायते ॥
 हरिद्वर्णो भवैत्केन रूक्षाभः केन वारणः ॥ १२ ॥
 स्निग्धच्छविर्वा मातङ्गः कथं स्याल्लोहितच्छविः ॥
 स लोहितच्छविः केन वर्णेषु भवति त्रिषु ॥ १३ ॥
 गजश्चोल्कवर्णाभः कथं भवति जातितः ॥
 केन वर्णेषु भवति त्रिषु चोल्कवर्णभाक् ॥ १४ ॥
 बहुवर्णश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥
 सुद्ववर्णश्च मातङ्गोऽप्युपदिग्धश्च तत्र यः ॥ १५ ॥
 श्वेताभो जायते केन एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
 नखानि केन कालानि राजिमन्त्यपि वा कथम् ॥ १६ ॥
 कथं श्यामानि जायन्ते श्वेतान्यपि च हस्तिनः ॥
 केनास्य तालुकं कृष्णं केन कल्मापतालुकम् ॥ १७ ॥
 केन पद्मपलाशभं तालु नागस्य जायते ॥
 कालजिह्वः कथं नागस्ताम्रजिह्वोऽथवा कथम् ॥ १८ ॥

† 'वृक्का' इति भवेत् ॥

कथं कल्मापजिह्वो वा गजो भवति जातितः ॥
 पिङ्गलः केन भवति मध्वक्षः केन जायते ॥ १९ ॥
 हर्षक्षः केन नागः स्यात्काकाक्षः केन जायते ॥
 अक्षिणी केन शुक्रे तु कालतारे पुनः कथम् ॥ २० ॥
 गजः पारापताक्षो वा कथं भवति जातितः ॥
 विकृताक्षो विरूपाक्षो जातान्धो वाऽपि वारणः ॥ २१ ॥
 केन जायते वै नागः कालः पिङ्गललोचनः ॥
 केन मुंसाच्च हस्ताच्च स्वेदो भवति दन्तिनः ॥ २२ ॥
 कस्मिन्देशे च वृषणावदृश्यौ केन वा पुनः ॥
 म्लानशीर्षो म्लानमुखो विकटो वधिरस्तथा ॥ २३ ॥
 ह्रस्ववालश्च मातङ्गो दीर्घवालः कथं भवेत् ॥
 विषमाम्यां च कर्णाभ्यां पुटकर्णश्च वारणः ॥ २४ ॥
 नष्टकर्णश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥ २५ ॥
 कुष्ठी किलासी विततः काणो हीनोऽथवा पुनः ॥
 कुब्जः किलासमेद्रश्च कथं भवति वारणः ॥ २६ ॥
 अतिश्वेताश्च ये दन्ता ये च दन्ताः सुलोहिताः ॥
 यथा भवन्ति तद्ब्रूहि मधुवर्णाश्च दन्तिनः ॥ २७ ॥
 म्लानवक्त्रः कथं नागो ग्रन्थिदन्तस्तथैव च ॥
 मुक्ता विषाणेषु कथं नागानां संभवन्ति च ॥ २८ ॥
 म्लानगात्रो भवेत्केन स्तब्धगात्रस्तथैव च ॥
 मृदुगात्रश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥ २९ ॥
 सममूर्धा भवेत्केन तथा प्राप्तविदुर्गजः ॥
 उदङ्मूर्धा स च कथं गजो भवति जातितः ॥ ३० ॥
 मदं गृह्णाति मातङ्गः केन प्रथमयीवने ॥
 अमदो वा भवेत्केन यावदायुर्मतङ्गजः ॥ ३१ ॥
 मूढः कथं संभवति समदन्तश्च वारणः ॥
 मत्कुणश्चैकदन्तश्च कथं स्यातां मतङ्गजौ ॥ ३२ ॥
 करेणुः केन भवति त्रिविषाणः कथं भवेत् ॥
 गजश्चतुर्विषाणो वा कथं भवति जातितः ॥ ३३ ॥

वामोन्नतः कथं वा स्यात्कथं वा दक्षिणोन्नतः ॥
 मूढैकदन्तो मातङ्गो जायते केन हेतुना ॥ ३४ ॥
 उत्तमा हस्तिनी ये च प्रादक्षिण्या द्विजोत्तम ॥
 तथैव नागा शैल्यार्हाः श्वेतच्छत्रस्य च द्विपाः ॥ ३५ ॥
 गजाश्च मधुपर्कांशं मानार्हाश्चैव हस्तिनः ॥
 संभवन्ति यथा विप्र तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽध्वरीत् ॥
 अहश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षकारि तत् ॥ ३७ ॥
 पानाचरत्यसौ भावांस्तान्मे कीर्तयतः शृणु ॥
 महृष्टकर्णलाङ्गुला घ्यानशीला विवर्तिका ॥ ३८ ॥
 योनिश्च विवृता शुष्का मन्दं मन्दं च गच्छति ॥
 पृथस्थान्ते विचरति पांशुपङ्कजलमिया ॥ ३९ ॥
 पतितं हस्तिनीनां स्यादन्तरेणाऽऽर्त्तवं रजः ॥
 एतैराकारसंस्थानैर्ज्ञेया ऋतुमती भवेत् ॥ ४० ॥

—:०:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि ऋतुमत्याश्च लक्षणम् ॥
 प्रसन्नमुखवर्णा च योन्याश्च विवृतं मुखम् ॥ ४१ ॥
 पुनः पुनः प्रस्रवति प्रहृष्यति पुनः पुनः ॥
 समीपस्था न सहते हस्तिनश्चान्यहस्तिनीम् ॥ ४२ ॥
 किञ्चिदुत्पुच्छकर्णी च योन्या प्रच्छिन्नपीनया ॥
 समुत्थितकरग्रीवा विनता विकटस्थिता ॥ ४३ ॥
 यतो गजश्च ब्रजति ततोऽस्याग्रेऽवतिष्ठते ॥
 हस्तिना च कृतं मूत्रं पुरीषं चापि हस्तिनी ॥ ४४ ॥
 पुनः पुनः समाधाय हस्तमास्पृशं नयत्यसौ ॥
 संप्रहृष्टाग्रवालेन मुहुराहन्ति तं द्विपम् ॥ ४५ ॥
 रागान्मुहुः परिक्रम्य पुवते वारणं वशा ॥
 गुह्यदेशं समाधाय हस्तमास्पृशं नयत्यसौ ॥ ४६ ॥
 इमांश्च कुरुते भूपो भावान्हर्यकरान्गजे ॥
 यदा देशे मनोक्ते तु पुरस्तिष्ठति वारणः ॥ ४७ ॥

१ क. °तः ॥ मोटैक° । २ क. मल्पाहाः । ३ क. °हीस्तया ये नाम ह° ।

४ क. तद्धि ।

तदा ग्रहृष्टा नागस्य दन्तमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥
 करवक्त्रोष्णमेण्ड्राणि परिजिघ्रति सर्वतः ॥
 संग्राय चास्य गात्राणि शुद्धानि च विशेषतः ॥ ४८ ॥
 वृक्षादोकृष्य शार्खा च फुल्लबीजानि वारणम् ॥
 कुमुदोत्पलपत्रैश्च सरःसु सलिलेन च ॥ ४९ ॥
 कर्ममेन च शीतेन स्थले सिञ्चति पाशुना ॥
 पक्षेण पक्षं चाऽऽहत्य मुखं जिघ्रति दन्तिनः ॥ ५० ॥
 न चातिमात्रमादत्ते भक्ष्यं कुक्षरसंनिधौ ॥
 नैवाऽऽसीनं शपानं वा साऽपीष्टं निशि चाहति ॥ ५१ ॥
 इस्तिनृत्नुमती नागं न मुञ्चति कदाचन ॥
 तत्तदेव करोत्पस्य येन येनै ग्रहृष्यति ॥ ५२ ॥
 फलमादाय रुचिरं मृणालं चापि शैवलम् ॥
 गजस्य वक्त्रेऽर्पयति हस्तिनी मदनानुरा ॥ ५३ ॥
 पदा देशे मनोज्ञे तु पुनस्तिष्ठति वारणः ॥
 तदा विषाणमालिङ्ग्य हृष्टा नागस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥
 एभिर्विद्याहनुमतीं लिङ्गैर्गजवशां बुधः ॥
 भूवनस्पतितोषेषु स्त्रीषु च श्रुतिरीदृशी ॥ ५५ ॥
 ब्रह्महत्या महेन्द्रेण कृत्वा संक्रामित्वा पुरा ॥
 द्विपत्त्रिरान्य(?)गम्पाहुद्विलोकेशं शतक्रतुम् ॥ ५६ ॥
 तस्माद्धारयितुं शक्ता ब्रह्महत्या शचीपतिः ॥
 प्रापश्चित्तं ततस्तासामादिदेश *कुशास्तरे ॥ ५७ ॥
 वासोभिर्मलिनैर्भ्रमौ ब्रह्मचर्यसमन्विता ॥
 स्थाने च शयने चैव रजः प्रस्रवतु न्यहम् ॥ ५८ ॥
 मासि मासि करिष्यन्ति प्रापश्चित्तमिमं द्वियः ॥
 ब्रह्महत्याविमुक्तास्ता गमिष्यन्ति शुभां गतिम् ॥ ५९ ॥
 प्रापश्चित्तोपदेशाद्धि मानुषीणां रजः श्र(स्त्र)वेत् ॥
 पुष्यं यत्र स्थितं शुद्धं हस्तिनीनां निसर्गतः ॥ ६० ॥

* 'कुशोत्तरे' इति स्यात् ।

१ क. °दावृत्तशा° । २ क. °न प्रकारेण प्र° । ३ क. मनोऽन्ये । ४ क. कुशान्तरे ।

रजो न स्रवते यासां तिर्यग्योनिस्वभावतः ॥
 अटश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षसंभवम् ॥ ६१ ॥
 उत्पन्नपुष्पा विज्ञेया कामलीलाविचेष्टितैः ॥
 समुत्पन्नार्तवा राजभृतुंस्नातेति तां विदुः ॥ ६२ ॥
 भहानि द्वादश भवेदुत्तस्या नराधिप ॥
 तत्र रात्रौ दिवा वाऽपि स्वभावाच्च प्रजापते ॥ ६३ ॥
 ऋतुकाले तु संप्राप्ते धेनुकां पुवते गजः ॥
 कल्पः कल्पार् महीपाल मुदितो मुदितामपि ॥ ६४ ॥
 ततः पुरुषकारे तु निवृत्ते तस्य दन्तिनः ॥
 तच्छुक्रं भजते योनिप्रच्युतं तस्य भेदनात् ॥ ६५ ॥
 योन्या मुखं प्रविष्टं तु गर्भाशयमवाप्य च ॥
 ततः संयुज्यते तत्र रक्तेन सह पार्थिव ॥ ६६ ॥
 योनिं रुधिरसंसृष्टां यदा शुक्रं प्रपद्यते ॥
 शुक्रशोणितसंयोगात्कललं संभवेत्ततः ॥ ६७ ॥
 जीवः संक्रामति ततो गर्भमित्येष निश्चयः ॥
 लब्धबीजा ततो मुक्ता प्रहर्षेण श्रमेण च ॥ ६८ ॥
 हस्तिनी दन्तिनं दृष्ट्वा शनैर्विष्टम्भ्य गच्छति ॥
 विनमत्याकम्पयति पथोक्ते कर्णचूलिके ॥ ६९ ॥
 कण्ठूपते तथा देहं तरुमाश्रित्य सर्वतः ॥
 अवगाहं च पङ्कं च शीतां छायां च सेवते ॥ ७० ॥
 गच्छन्तमुपसर्पन्तं द्वेष्टि चैव मतङ्गजम् ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयाज्जातगर्भां तु हस्तिनीम् ॥ ७१ ॥

—:○:—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि गर्भिण्या लक्षणं नृप ॥
 कपायमधुराहारा द्विरदं द्वेष्टि भावतः ॥ ७२ ॥
 संजातगर्भा प्रथमे मासे भवति हस्तिनी ॥
 मृदुत्वगजृम्भणपरा द्वितीये कललोद्बहात् ॥ ७३ ॥
 योन्या प्रभूतोदकया तृतीये मासि वारणी ॥
 करेणुरेल्सा च स्यान्मृदुशीताभिनन्दिनी ॥ ७४ ॥

१ क. °तुकालमपि शृणु ॥ अ° । २ क. संयुज्यते । ३ क. संक्रामति ततो गर्भमित्येष निश्चयः कृतः । ४ क. लब्धबीजं ततो मुक्त्वा प्र° । ५ क. सर्वशः । ६ क. °रमलास्या स्या° ।

चतुर्थे मन्दगमना मन्दमन्दोपसेविनी ॥
 पञ्चमे पूर्णजठरा पांशुपङ्कजलधिया ॥ ७५ ॥
 स्यमान्तं मृदुसमं देशं पष्ठे निषेवते ॥
 अल्पथं जृम्भणपरा मन्दवेगा च सप्तमे ॥ ७६ ॥
 द्विजान्दशति गम्भीरतोषप्लवनत्तपरा ॥
 अष्टमे नवमे मासि जलं विष्टम्प तिष्ठति ॥ ७७ ॥
 श्यानानना शीर्णकेशी दशमे छान्तलोचना ॥
 निम्नमेकादशे द्वेष्टि संवेशोत्थानविक्लवा ॥ ७८ ॥
 उन्नद्धनाभिरलसा गुरुगर्भतया च सा ॥
 फरिणी द्वादशे मासीत्पुक्तं गर्भस्य लक्षणम् ॥ ७९ ॥

—:○:—

अतः शृणु महाराज गर्भाधानं विशेषतः ॥
 मुनयो नयकारा ये शृण्वन्तु मुविचक्षणाः ॥ ८० ॥
 अन्धान्महार्थान्वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 रसो रक्तमयो मांसं मेदोऽस्थीनि च घातवः ॥ ८१ ॥
 मज्जा शुक्रं तु सप्तैते शरीरेषु शरीरिणाम् ॥
 मधुरः कटुकश्चैव तथाऽम्लश्च रसा नृप ॥ ८२ ॥
 तिक्तः कषायो लवणस्तेषामुपरसास्रपः ॥
 एतेषां वीर्यनिर्वृत्तौ रसघातुर्नराधिप ॥ ८३ ॥
 अन्यक्तः प्राणिनां प्राणान्प्रीणयत्पतिसौरुपतः ॥
 स पूर्वं शोणितं प्राप्य मांसं भवति पार्थिव ॥ ८४ ॥
 पारंपर्येण तेषां तु घातून्प्रीणाति दन्तिनाम् ॥
 ततो हर्षो भवेज्जन्तोः प्रीणितेष्वथ घातुषु ॥ ८५ ॥
 ततो हर्षात्प्रयत्नेन शुक्रं तस्य प्रजापते ॥
 यथा ह्यरण्यां ज्वलनः सूक्ष्मो यत्नेन दृश्यते ॥ ८६ ॥
 एवं मैथुनयत्नेन जन्तोः शुक्रं हि दृश्यते ॥
 यस्मिन्समे हि प्रकृतिः पुंसंज्ञा क्रियते नृप ॥ ८७ ॥
 प्राडुर्भावश्च तत्रैव परिणामश्च लक्ष्यते ॥
 त्रयाणां समवाये तु गर्भाधानं भवेदिति ॥ ८८ ॥
 मातापित्रोर्विर्तेरपते जीवस्य च न संशयः ॥
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च ॥ ८९ ॥

भूतान्पेतानि कथ्यन्ते पञ्चैव खलु देहिनाम् ॥
 समवायः पुनस्तेषां पोण्यां कललसंज्ञितः ॥ ९० ॥
 कललस्य परीणामात्स्वरत्वमुपजायते ॥
 खरीभवति तद्राजन्विदाहेन स्वतेजसा ॥ ९१ ॥
 खरस्य च परीणामादवुदं नाम जायते ॥
 अवुदस्य परीणामात्पेशी स्यादिति निश्चयः ॥ ९२ ॥
 ततोऽस्य शाखा जायन्ते तथा विद्धि नराधिप ॥
 गर्भस्पेहानुपूर्वेण सर्वभूतेषु पार्थिव ॥ ९३ ॥
 यथा मधूच्छिष्टकृतं ह्यमन्वेति विग्रहः ॥
 स्त्रीपुंनपुंसकं तद्वज्जीवः समधिगच्छति ॥ ९४ ॥
 *पर्वभिस्तु यथा सर्वेषुणुरुत्पद्यते नृप ॥
 सर्वैरङ्गैस्तथा सूक्ष्मैर्जातैर्गर्भो विवर्धते ॥ ९५ ॥
 शुक्रं रजो मलश्चैव गर्भस्थस्य न जायते ॥
 चतुर्थे मासि जायन्ते स्नाय्वस्थीनि सिरास्तथा ॥ ९६ ॥
 जायते तस्य निर्वृत्तिरङ्गानां तु महीपते ॥
 निर्वृत्तिरनुपूर्वेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ९७ ॥
 शिरो ग्रीवा च पृष्ठं च कर्णौ चाऽऽस्पं करस्तथा ॥
 गात्रापरमथो बालस्तथा निष्कोश एव च ॥ ९८ ॥
 उरस्तथाऽऽपामकाण्डमानुपूर्व्यान्नराधिप ॥
 छावी च पञ्चमे मासि यथावत्प्रविभज्य च ॥ ९९ ॥
 चक्षुः श्रोत्रमथो जिह्वा प्राणोऽपानस्तथैव च ॥
 वृष्कौ नखानि रोमाणि यकृदन्त्राणि पुष्फसम् ॥ १०० ॥
 व्यज्यते हृदयं चैव पष्ठे मासि नराधिप ॥
 संभवन्ति महीपल गर्भस्थस्फेह दन्तिनः ॥ १०१ ॥

* गर्भस्य हि संभवतः पूर्वं शिरः संभवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धिमेनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्यः, ततो हि वर्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभृतिर्गौतमस्तन्निबन्धनत्वात्सर्वगात्रसंभवस्य । तत्तु न सम्यक् । सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि संभवन्तीत्याह धन्वन्तरिः । गर्भस्य सूक्ष्मत्वात्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा—चूतफले परिपके केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते । कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः इति सुश्रुते धन्वन्तरेऽप्यत्रैव संवादो दर्शितः ॥

जीवोपजीवमाश्रित्य गर्भो भवति कालतः ॥
 रसेन प्रीणितो जीवो गर्भस्थः किं न रोदिति ॥ २ ॥
 जरायुणा युसे च्छत्रे कण्ठे च कफवेष्टिते ॥
 वायोर्गतिनिरोधाच्च गर्भस्थो न प्ररोदिति ॥ ३ ॥
 मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पकाशपस्य च ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थो न करोति हि ॥ ४ ॥
 सूक्ष्मत्वाद्विशदत्वाच्च नात्र किट्टं प्रशस्पते ॥
 नाम्भ्यां प्रतिष्ठिता नाडी अन्तरे हृदयस्य च ॥ १०५ ॥
 मात्रोपयुक्तान्देहस्थो गर्भो वहति वै रसान् ॥
 चतुर्भागेन चांशेन गर्भं प्रीणाति हस्तिनी ॥ ६ ॥
 †नाडी रसवहा ज्ञेया तथा गर्भः स जीवति ॥
 ततः समानसंज्ञानं व्यक्तं भवति पार्थिव ॥ ७ ॥
 ज्ञानं च रसवीर्याभ्यां संभूयाऽऽद्य विवर्धते ॥
 बुद्धिः संजायते चास्य सप्तमे मासि पार्थिव ॥ ८ ॥
 अष्टमे स्थिरसर्वाङ्गः संधिस्त्रायुसमन्वितः ॥
 त्वगस्थिमांसमेदोभिः संयुक्तः संविवर्धते ॥ ९ ॥
 नवमे दशमे चैव भवेदेकादशोऽपि वा ॥
 द्वादशे वा गजो राज्ञापते नात्र संशयः ॥ ११० ॥
 नृप या द्वादशे मासि गर्भिणी न प्रसूयते ॥
 इदं तु कारणं तस्या विज्ञेयं नरसत्तम ॥ ११ ॥
 क्षीणशोणितमांसाया छक्षथुष्काशनाद्भवेत् ॥
 अध्वनो गमनाद्गाराद्धन्धनाच्च श्रमाद्गपात् ॥ १२ ॥
 गर्भो मुह्यति हस्तिन्या वायुना परिशोपितः ॥
 न स्पन्दते न स्फुरते चातुर्यं च न गच्छति ॥ १३ ॥
 न गच्छति विनाशं च न च काले प्रसूयते ॥
 अल्पप्राणा निरुत्साहा गर्भशय्यां न मुञ्चति ॥ १४ ॥
 सा लीनगर्भा करिणी प्रसूतेऽतिचिरादपि ॥
 धेनुर्वन्धाकनी चैव तथा नागोलिकाऽपि च ॥ ११५ ॥

† 'अयमर्धस्त्रोकः 'नाभ्यां'—इत्यर्धतः परं पाठ्यः' इति प्रतिभाति ॥

१ क. °र्भागो नवांशे° । २ क. °नं सर° । ३ क. °भ्यां स भूयासुर्विव° ।

४ क. रानसत्तम ।

एकद्वित्रिसया गर्भं धारयन्ति यथाक्रमम् ॥ १६ ॥
 हस्तिनी गर्भिणी या तु बह्वश्रात्पहितं यदा ॥
 आहारं तरुणे गर्भे तेन दोषः प्रवर्तते ॥ १७ ॥
 ततो दोषपरिस्पन्दो गर्भनाडौ प्रपद्यते ॥
 स गर्भे जनयत्पाशु व्याधीन्बहुविधान्वहून् ॥ १८ ॥
 यदा त्वाहारगुणतो गर्भो भवति तर्पितः ॥
 मातुर्गुणबलोत्साहसच्चतेजःसमन्वितः ॥
 गर्भशय्यां परित्यज्य विमथ्य परिवर्तते ॥ १९ ॥
 योनिद्वारं समासाद्य तदा क्षिप्रं विजायते ॥
 इत्येतदभिनिर्दिष्टं गर्भस्पोत्पत्तिलक्षणम् ॥ १२० ॥

—:०:—

अथ देवगुणानां तु विस्तरः संप्रवक्ष्यते ॥
 ब्रह्मा मूर्ध्नि गले शक्रः स्कन्धे विष्णुरवस्थितः ॥ २१ ॥
 नाभ्यामग्नी रविर्दृष्ट्योर्मित्रः पादेषु दन्तिनाम् ॥
 धाता विधाता कुक्ष्योस्तु मेण्ड्रे वाऽपि प्रजापतिः ॥ २२ ॥
 अंत्रेषु नागास्तिष्ठन्ति सर्वलोकधुरंधराः ॥
 वारणेषु प्रधानात्मा तिष्ठति ह्यजरोऽक्षयः ॥ २३ ॥
 गात्रपोरश्विनौ श्रोत्रे दिशो मनसि चन्द्रमाः ॥
 पर्जन्यो हृदि नागानामिति देवगुणाः स्मृताः ॥ २४ ॥

—:०:—

आकाशाच्छ्रोत्रनिर्वृत्तिः शब्दः स्वानि च दन्तिनाम् ॥ २५ ॥
 गर्भस्तस्याथ विज्ञानं सर्वाश्रेष्ठाश्च मारुतात् ॥
 द्यौष्टरुण्मा च पित्तं च रूपज्ञानं च तैजसम् ॥ २६ ॥
 सलिलात्तु रसज्ञानं स्नेहः क्लेदः कफस्तथा ॥
 गन्धज्ञानं च गन्धश्च संघातश्च महीगुणाः ॥ २७ ॥
 इति भूतगुणाः योक्ता वक्ष्यन्ते पितृजा गुणाः ॥
 भवन्ति पितृजा दन्ताः शुक्रमस्थि च दन्तिनाम् ॥ २८ ॥
 केशा रोमाणि मज्जा च स्नायूनि च नखानि च ॥
 सत्त्वं चधुर्बलं बुद्धिः स्मृतिर्मेधा श्रुतिर्जैवः ॥ २९ ॥
 पितृजं सर्वमेवैतन्मातृजं संप्रवक्ष्यते ॥
 त्वक्पेशी शोणितं चैव मेदोऽन्त्राणि गुदस्तथा ॥ १३० ॥

धमन्पश्चेति, नागानां विज्ञेया मातृजा गुणाः ॥
 आत्मजानि निर्वृतिश्च स्वकर्मफललक्षणाः ॥ ३१ ॥
 शरीरं बलवृद्धिस्तु गर्भस्य रसजाः स्मृताः ॥
 रसस्य प्राणनं कर्म जीवर्म शोणितस्य च ॥ ३२ ॥
 प्रलेपनं च मांसस्य छेदो वण्मै च मेदसः ॥
 देहधारणमस्त्रां च मज्जश्चैवास्थिपूरणम् ॥ ३३ ॥
 संभूतमथ गर्भस्थं वायुर्जीविपति द्विपम् ॥ ३४ ॥
 शरीरे चान्तरिक्षे च दिव्यो राजन् महाबलः ॥ ३४ ॥
 भगवाञ्जीव इत्येय सर्वप्राणभृदीश्वरः ॥
 शरीरस्योऽप्यहश्यश्च वायुरित्युच्यते तुषैः ॥ १३५ ॥
 (*यदा शिशुर्विचरति जातमात्रो गर्भाशयाद्गर्भनिरोधमुक्तः ॥
 तदाऽङ्गुचेष्टां विविधां शरीरे प्रवर्तते वायुवलेन कर्तुम् ॥ ३६ ॥
 प्रवर्तते मूत्रपुरीषमस्य निमेषणोन्मेषणरोदनं च ॥
 तदाऽभिलापाङ्गुविचारणं च वातो हि सर्वस्य भवेद्वि कर्ता ॥ ३७ ॥

—:०:—

पूर्वं तु यदि मातङ्गः शुक्रमाक्रम्य तिष्ठति ॥
 जनपेत्तत्र मातङ्गमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३८ ॥
 संगमे तु यदा राजत्रक्तं मुञ्चति धेनुका ॥
 जनपेद्वस्तिर्नो तत्र क्षिप्रमेव महीपते ॥ ३९ ॥
 ऋतौ नित्यं यदा राजन्धेनुकां पुवते गजः ॥
 ततः शुक्रं प्रथमतो वारणस्य प्रसिच्यते ॥ ४० ॥
 तच्चेत्प्रणिहितं शुक्रं करोति पवनो द्विधा ॥
 जापेते पर्यंकौ पोतौ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४१ ॥
 ऋतौ यदि समुत्पन्ने धेनुकां पुवते गजः ॥
 धेनुकायाः प्रथमतस्तत्र रक्तं प्रसिच्यते ॥ ४२ ॥
 द्विधा करोति तद्वापुर्मुञ्चेत्प्रणिहितं यदि ॥
 भवतः पोतिके तत्र र्भत्र नास्ति विचारणा ॥ ४३ ॥

* धनुराकारमध्यस्थी श्लोकौ पूर्वाध्यायस्य गर्भसंभवाख्यस्य चरमव्यतिती
 केवलं सपुस्तके पुनरुक्तौ । कपुल्लके तु प्रकृतनाध्यायभारम्भे कृतप्रधानामेतदुत्तरकानुयो-
 गामावेन व्यर्थत्वावगमेन न लिखितौ ॥

१ ए. प्राणनं । २ स. धेनुकम् । ३ क. 'मकोपेता । ४ क. चात्र ।

यदा तु प्लवते नागो वशामृतुमतीं ऋष ॥
 ततस्तु युगपच्छुक्रं प्रसिच्येत यहच्छया ॥ ४४ ॥
 करोति मारुतस्तच्चेशुक्रं प्रणिहितं द्विधा ॥
 यमके मिथुने तत्र जायते नात्र संशयः ॥ १४५ ॥
 रसं तीक्ष्णं यदाऽभ्रिक्षणं निपेवेत मतङ्गजः ॥
 कटुकं च कषायं च रूक्षं चैव महीपते ॥ ४६ ॥
 मृदा समुपदिग्धं च प्रावृद्भाले च वारणः ॥
 असंजातरसं स्वादेदगर्भं यवसं यदा ॥ ४७ ॥
 पथेष्टं हस्तिनी वाऽपि रसोनेतान्निपेवते ॥
 यदा भवति संयोगस्तस्मिन्काले यहच्छया ॥ ४८ ॥
 नागे संजापमाने तु हस्तिनी व्यतिरिच्यते ॥
 शुक्ररक्तसमायोगाद्योन्त्यां कुप्यति मारुतः ॥ ४९ ॥
 दौर्बल्याच्चापि शुक्रस्य रसहीनतयाऽथवा ॥
 यदि प्रादुर्भवेद्गर्भस्तस्मिन्काले यहच्छया ॥ १५० ॥
 पण्डः संजायते तेन वातोपहतपीरुषः ॥
 पण्डा वाऽपि महीपाल हस्तिनी नात्र संशयः ॥ ५१ ॥

—:०:—

दलीसंतानभक्षार्या पित्तघातुर्विबर्धते ॥
 कट्फल्लवणमापे काले कर्कषविघातने ॥ ५२ ॥
 रक्तमांसक्षपकरैर्मनोदेहाभिपातनैः ॥
 वृष्टेरुपरमाद्वाऽपि शुक्रोर्दकबलाहके ॥ ५३ ॥
 शरत्काले निदाघे वा तत्समानगुणे ऋतौ ॥
 मध्याह्ने मध्यरात्रे वा ऋतौ तुल्ये तथोर्द्ध्वोः ॥ ५४ ॥
 वशोपनीतप्रकृतिः पित्तेनाधिककर्मणा ॥
 शुद्धः संजापते जात्या मृगनामा मतङ्गजः ॥ १५५ ॥
 तस्यैव संभवक्षयामि सत्त्वाकारमसंशयम् ॥
 वनचर्याक्रियाणां च लक्षणं प्रविभज्यते ॥ ५६ ॥
 तनुत्वकर्णपादो पस्तन्वास्पस्तनुमेहनः ॥
 तनुबंधोदरश्चैव तनुव्यक्तनूरुहः ॥ ५७ ॥

१ क. मृदु । २ ख. समुपदिग्धं । ३ क. स्वादेद्गर्भं यवसकं य० । ४ क.
 ख. °सान्नेता० । ५ क. °यः ॥ बर्द्ध० । ६ ख. °फनिघातनैः ॥ ७ क. °नैः ॥
 वृष्टेरुपरमे वाऽपि । ८ क. °दरव० ।

तनुगान्नापरनस्वस्तनुग्रीवस्तथैव च ॥
 दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च यः ॥ ५८ ॥
 स ह्रस्वदनुहस्तास्पवालवालधिपुष्करः ॥
 ह्रस्वालपमस्तकश्चैव ह्रस्वरोमाऽणुयेहनः ॥ ५९ ॥
 निस्तृष्टस्रक्कनिर्याणकर्क्षासंसगदान्तरः ॥
 प्रस्तब्धरोमकर्णत्वक्पुरस्ताच्चापि संनेतः ॥ १६१ ॥
 करालो धृतकर्णश्च जलौकावर्णसप्रभः ॥
 स्थूलोत्कृष्टावकृष्टैश्च संयुतः सर्वसंधिभिः ॥ ६१ ॥
 उन्नद्धनाभिरन्ध्रश्च निर्मासाष्ठीव्यपिण्डकः ॥
 स्थूलो निर्मीलिताक्षश्च कुब्जवंशश्च वारणः ॥ ६२ ॥
 उच्चश्चाप्येलपपार्श्वश्च तथा चाप्यल्पपेचकः ॥
 ग्रीवया चाप्यपेतोऽसातुच्चैर्वद्वापचद्वयः ॥ ६३ ॥
 एतद्वनगजस्यास्य शारीरं लक्षणं भवेत् ॥
 वनस्थस्पैव वक्ष्यामि तस्य सत्त्वाश्रयं पुनः ॥ ६४ ॥
 निपाने गोचरस्थाने शय्यायां चाप्यनिर्द्वृतः ॥
 रूपादिभयशङ्की च नित्यमेवानवस्थितः ॥ १६५ ॥
 इत्युक्तं वैनवासस्य चर्पोमपि तु वक्ष्यते ॥
 सत्त्वस्य लक्षणं तस्य निश्चयेन विनिश्चितम् ॥ ६६ ॥
 चर्यां वनमनुचरन्निपिनष्टि करं भुवि ॥
 हस्तश्रवणलाङ्गुलो दीर्घं विश्रमते क्रमैः ॥ ६७ ॥
 भिन्नमूत्रपुरीषः सञ्जुद्विभ्रः संप्रधावति ॥
 पुनः पुनश्च विनदन्स्थाने हस्तं विनिक्षिपेत् ॥ ६८ ॥
 समुन्नम्य शिरो याति पूयान्तं चोपदेशते ॥
 चर्यां निर्गन्तुकामस्य द्वारमेवाप्य तिष्ठति ॥ ६९ ॥
 कर्मण्युत्तानवेदी तु चण्डो दुर्विनपश्च यः ॥
 शोफालुश्चाप्यसौदुश्च दुर्मना गुरुमक्षिकः ॥ १७० ॥
 बह्वाशी बह्वलापश्चेद्विशीलो विषमाशनः ॥
 रंभसो दुर्मगश्चैव दन्तपातेषु चाक्षमः ॥ ७१ ॥

१ क. °समगादान्तरः । २ क. संवृतः । ३ क. स्पूलकृष्णोविकृ° । ४ क. निर्मिलि° । ५ क. °व्यवपा° । ६ क. वनसंस्थस्य । ७ क. त्वस्य । ८ स. विक्रमते । ९ क. °मप्यवति° । १० क. दुर्विर्जयश्च । ११ क. नभसो ।

पुरोधिसंपराये च विपरामर्शदुर्बलः ॥
 जंवे प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥ ७२ ॥
 रजोवृत्तिविधेयश्च दुर्मेधश्च मृगो गजः ॥
 प्रकृत्या पैत्तिको ह्येव जात्या वाऽपि मृगो मतः ॥ ७३ ॥
 कृच्छ्राद्याऽऽप्यापते नागः क्षिप्तं च परिहीयते ॥
 विधाः स्नेहाच्च तद्योगास्त्रुणानि विविधानि च ॥ ७४ ॥
 लवणं प्रतिपानं च क्वलान्कुवलानि च ॥
 नित्यमस्मै विचित्राणि दातव्यानि बलार्थिना ॥ १७५ ॥
 विशिष्टबलयोगो हि तस्य तज्ज्ञैः प्रशस्यते ॥
 तित्तैः कपायमधुरैः स्निग्धैश्चाऽऽप्यापते हि सः ॥ ७६ ॥
 कटुम्बलवणैश्चैव हृक्षैश्चाऽऽतुरतां व्रजेत् ॥
 तस्माद्योगविभागज्ञो भिषकशास्त्रविशारदः ॥ ७७ ॥
 प्रकृतेरविरोधेन बल्पमाहारमादिशेत् ॥
 बलं ज्ञात्वा च तद्योग्यं भिषक्कर्म समादिशेत् ॥ ७८ ॥
 नित्यं च सान्त्वयेदेनं न चैनमभितापयेत् ॥
 सोढुं स हि न शक्नोति तीक्ष्णदण्डावचारणम् ॥ ७९ ॥
 तस्मात्कर्मान्तरं तस्य सदा तीक्ष्णं विवर्जितम् ॥
 पिण्ढोदकमदानं तु सान्त्वपूर्वं प्रशस्यते ॥ १८० ॥
 नृणामूर्धोपचारेण ततश्चैनमुपाचरेत् ॥
 कर्णमध्ये तु संरक्ता मृदा संपरिलेपयेत् ॥ ८१ ॥
 अद्भुशप्राजनैश्चैनं विशुद्धमवमार्जयेत् ॥
 असंतापक्षमं चैनं वाचं न कटुकां वदेत् ॥ ८२ ॥
 एवं हि सान्त्वतः कर्म सुखेन प्रतिपद्यते ॥
 कर्मार्थश्चायमारम्भः कर्म चैवं प्रसिध्यते ॥ ८३ ॥
 —:○:—
 अथ मन्दस्तु हेमन्ते मासपोः पौषमाघपोः ॥
 नागानां शीतसात्स्यानां मांसं मेदश्च वर्धते ॥ ८४ ॥
 तुषारवातपरुषे प्रभृतपवसादके ॥
 स्वाह्मन्लवणानां च रसानामुद्रवात्मके ॥ १८५ ॥
 इन्द्रियोद्रेकजनने मेदो मांसं विवर्धते ॥
 अम्ला मधुरवीर्याश्च भवन्तपोषयस्तदा ॥ ८६ ॥

ततस्तासां विपाकेन श्लेष्मा समुपचीयते ॥
 भवन्ति च विचित्राणि धान्यानि वसुधातले ॥ ८७ ॥
 वषट्मं पुष्णन्ति परमं शुक्रं चैषां विवर्धते ॥
 संजातमांसा हेमन्ते भवन्ति वलिनो गजाः ॥ ८८ ॥
 तदा हर्षेण संपन्नाः समर्था मैथुने नृप ॥
 रात्रौ निवाते गच्छन्ति सापं ते वाऽऽतपं दिवा ॥ ८९ ॥
 न च दूरं विधावन्ति ग्रासनिर्वाणकारणात् ॥
 तस्मिन्काले यदा राजन्धेनुकां भ्रुवते गजः ॥ ९० ॥
 सा चांथ लभते गर्भं हस्तिर्न प्राप्य हस्तिनी ॥
 संजापते महाराज पादशं तादृशं शृणु ॥ ९१ ॥
 महामुखी महाग्रीवी महाश्रोता महोदरः ॥
 महोरःकुम्भसगदामतिमानासनेयुतः ॥ ९२ ॥
 महापस्कारनिष्कोशी वलिमान्स्थूलपेचकः ॥
 निःसृष्टकूटभागश्च दीर्घस्थूलतनूरुहः ॥ ९३ ॥
 चीनानुर्वशः सान्द्रत्वक्सुविभक्तमहाशिराः ॥
 उत्पार्श्वः सूक्ष्मनाभिश्च दीर्घवालधिमेहनः ॥ ९४ ॥
 पुरस्तादुच्छ्रितश्चापि पश्चादवनतोऽपि च ॥
 अच्छिद्रदेहवन्धश्च तथा च परिमण्डलः ॥ ९५ ॥
 ह्रस्वास्पः पृथुजिह्वश्च ज्ञेयो ह्रस्वशिरोधरः ॥
 मृदुसंभोगभागश्च हृदपर्वा तथैव च ॥ ९६ ॥
 महाण्डकोशः पक्षाम्यां स्तनोभ्यां चोपलक्षितः ॥
 वहलैर्मृदुभिश्चैव युक्तः स्निग्धैस्तनूरुहैः ॥ ९७ ॥
 स्थिरैः स्थिराकृतितलैः पादैश्च पृथुभिः समैः ॥
 अल्पोत्सेधश्च विज्ञेयो गूढोत्कृष्टः समाहितः ॥ ९८ ॥
 दीर्घेण दीर्घाङ्गुलिना दीर्घपुष्करशोभिना ॥
 युक्तो हस्तेन हर्षक्षः प्रभूतमृदुना च यः ॥ ९९ ॥
 स्थिरे स्निग्धे विशाले च पीने चापि प्रकीर्त्यते ॥
 विपाणे तस्य विद्वद्भिरोष्ठो दीर्घश्च रोमशः ॥ २०० ॥

१ क. चाद्य । २ क. °कोऽसौ व° । ३ क. दृष्टय° । ४ क. °कोशप° ।

५ ख. पक्षाम्यां । ६ क. °नाभ्यामभिल° । ७ क. °शः ॥ सप्तवृ° ।

स्वयंवृत्तो मृदुस्निग्धो महाकर्णस्वनश्च यः ॥
 पश्चादधश्च वद्वौ च कर्णौ जात्युपलक्षणौ ॥ १ ॥
 संदानभागौ प्रोहौ च पल्लिहस्तौ तथैव च ॥
 पलिपादश्च पादश्च ज्ञेयस्तस्य कचाविलाः ॥ २ ॥
 रन्ध्रौ कक्षौ च कुक्षी च विशेषज्ञैर्विनिश्चिते ॥
 प्रलम्बौ चोपदिग्धौ च श्रवणौ तस्य तद्धि च ॥ ३ ॥
 शिथिलैर्वहुलैश्चैव मांसेः संलिप्तविग्रहः ॥
 गूढो नीचैः प्रबद्धश्च बलवांश्चापि वारणः ॥ ४ ॥
 कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः ॥
 चिह्नैरेतैः शरीरस्थैर्विज्ञेयो वनसंस्थितः ॥ २०५ ॥
 वनस्थ एव च सदा विहरन्विविधाशनः ॥
 अनवेक्ष्य चरत्येव शब्दादिभयकारणम् ॥ २०६ ॥
 पृथमार्गानुसारी च स्थले वाऽप्यथवा जले ॥
 संमूल्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ॥ २०७ ॥
 हस्तिन्यां हस्तमांसज्ज्य प्रायेण मदनानुरः ॥
 पृष्ठे च जघने वाऽपि वीर्यामथ स तिष्ठति ॥ २०८ ॥
 पार्थिवाज्ञामयुक्तेषु मोहशङ्कादिहेतुषु ॥
 वार्दिन्नोद्भटशब्देषु न मुह्यति न शङ्कते ॥ २०९ ॥
 *पादपाशिकविक्षिप्तैस्तथैवापरया पुनः ॥
 पाशैरुद्धेजनैर्वद्धोऽप्युद्धेगं नाधिगच्छति ॥ २१० ॥
 इत्युक्तं लक्षणं तस्य वनचर्या तु सात्त्विकम् ॥
 अतः परमिदं कृत्स्नं सत्त्वकर्मणि कीर्त्यते ॥ २११ ॥
 अल्पश्रमः क्लेशसहो मृदुकोपोऽथ निर्जवः ॥
 देशस्पर्शक्षमश्चापि गम्भीरस्य च वेदिता ॥ २१२ ॥
 मन्दाशनोऽथ मन्दाग्निरल्पाशी बलवांश्च सः ॥
 महाधृतिरसंवापी स्तिमितः सुभरोऽपि वा ॥ २१३ ॥
 आकूजनश्च प्रायेण मेधया चापि मध्यमः ॥
 पित्तौत्सवं पुरीषं च मूत्रं च विच्छजत्यसौ ॥ २१४ ॥

*'पदे' इति भवेत् ।

१ क. °कर्णश्च निश्च° । २ क. रन्ध्रे । ३ क. °भासाद्य प्रा° । ४ क. °प्युयोगं । ५ स. दशे स्प° । ६ क. °वापि स्ति° । ७ क. °तोच्छन्नं ।

त्रासितो वधवन्धैश्च नातित्रासं स गच्छति ॥
 प्रकृत्या श्लेष्मलस्त्वेव मन्दस्तामस एव च ॥ २१५ ॥
 पूर्वोक्त एवास्याऽऽहारो विशेषोऽयं ततो भवेत् ॥
 स्निग्धैः कषायकटुकैस्तिकैश्चाऽऽप्यापते हि सः ॥ २१६ ॥
 त्रासदंशवदातीक्ष्णैस्तस्पेदं प्राजनाङ्कुशैः ॥
 दृष्टप्रवद्धकर्मा स्याद्गुरुगम्भीरवेदिता ॥ २१७ ॥
 मृगस्याधैर्यमाधेयं मन्दस्यापि च लाघवम् ॥
 श्लेष्मप्रकृतिरेवं च मन्दो लाघवमाप्नुयात् ॥ २१८ ॥

—:०:—

समशीतोष्णसुभगे प्रकामपवसोदके ॥
 ऋतौ वसन्तस्य मुखे मन्मथादेशनक्षमे ॥ २१९ ॥
 तत्समानमुखे वाऽपि पूर्वाह्ने पूर्वजन्मनः ॥
 ये चाप्याहारजा दोषा मातापित्रोः कफाक्षयः ॥ २२० ॥
 सात्त्वित्वाद्देहवीर्जत्वान्न ते दोषकराः स्मृताः ॥
 विपजन्मा यथा जन्तुर्विषदोषैर्न हन्यते ॥ २२१ ॥
 त्रिदोषवशगो नागो न दोषप्रकृतिर्भवेत् ॥
 रसाधिक्योपयोगेण(न) दोषाः स्युः स्वगुणाधिकाः ॥ २२२ ॥
 शुक्रार्तवसमायोगस्तैश्चाऽऽदावनुभाव्यते ॥
 पित्तादीनां त्रयाणां च कार्यं यत्र हि च द्विषे ॥ २२३ ॥
 दृश्यते तद्विशेषाग्नेः स तद्योनिरिति स्मृतः ॥
 दोषसात्त्व्यात्त्वसौ भद्रः समधातुः प्रकीर्तितः ॥ २२४ ॥
 सर्वजात्पाधिकेस्वेदस्तस्य लक्षणसंपदः ॥
 भद्रश्च राज्ञो भूत्यर्थमिति तज्ज्ञाः प्रचक्षते ॥ २२५ ॥
 भतिमाने सुविपुलश्चारुपृष्ठापताननः ॥
 मुखे सुरभिनिश्वासस्ताम्रजिह्वौष्ठतालुकः ॥ २२६ ॥
 पीनाण्डकोशः सुश्रोताः सुदीर्घाङ्गुलिपुष्करः ॥
 स्वायतेनानुवृत्तेन करेण च करी पुनः ॥ २२७ ॥
 सुप्रभूतान्तरमणिर्व्यस्तपीनस्तनान्तरः ॥
 तथा व्यूढमहोरस्को महसो विपुलासनेः ॥ २२८ ॥

१ क. °लक्ष्येप । २ क. °तीक्ष्णोस्तस्येष्टं प्रा° । ३ क. च शब्दला° ।
 ४ क. °जस्था न ते । ५ क. °कक्षेहस्त° । ६ क. °नः ॥ ऋजुभिश्च मुनिवृत्तैर्यु° ।

शिराभिर्वलिभिर्मुक्तैर्युक्तो गात्रैः समाहितैः ॥
 इपीके चाक्षिकूटे च कुम्भश्चावग्रहेऽपि च ॥ २२९ ॥
 कटी च सगदौ वाऽपि दन्तवेष्टी तथैव च ॥
 अनुत्सन्ना ह्यनिम्नाश्च प्रदेशास्तस्य कीर्तिताः ॥ २३० ॥
 तथेषां तुल्यसंस्थानौ दन्तौ चापि विशेषतः ॥
 मधुपिङ्गलनेत्रश्च मधुदन्तश्च दन्तिनः ॥ २३१ ॥
 स्निग्धौ च परिनिम्नौ च समौ चापि प्रमाणतः ॥
 कर्णौ सूक्ष्माण्डरोमाणौ ज्ञेयौ तस्य विपश्चिता ॥ २३२ ॥
 समानवर्णैर्मृदुभिः सूक्ष्मैः स्निग्धैस्तनूरुहैः ॥
 एकजाञ्चितरोमा च स्वापतव्पापतच्छविः ॥ २३३ ॥
 मांसैः स्थिरैः समग्रैश्च यथाभागैः प्रतिष्ठितैः ॥
 तनुभिर्बहुभिश्चैव सर्वतः स विभूषितः ॥ २३४ ॥
 मोहौ च पलिहस्ता च पलिपादौ च यस्य तु ॥
 श्लक्ष्णाश्चानुपदिग्धाश्च तथा चैककचाविलाः ॥ २३५ ॥
 महाशिरोधरांसश्च संलक्ष्येत च यस्य तु ॥
 अपस्कारप्रदेशौ च नाहापामसमन्वितौ ॥ ३६ ॥
 ताम्रपल्लवसंकाशमेहनः स्थिरविक्षपात् ॥
 दीर्घवालधिवालश्च समपार्श्वस्तथा च यः ॥ ३७ ॥
 मूढोत्कृष्टोऽल्पनिष्कोशः पुरस्तादुत्सृष्ट(च्छिद्र)तस्तथा ॥
 धनुर्विनतवंशश्च समसद्बन्धनोऽपि च ॥ ३८ ॥
 अविक्षिप्तान्तरैः स्निग्धैः स्थिरैरपि स्वरैरपि ॥
 समुद्धृतार्धचन्द्रैश्च-वर्णसंस्थानयोगिभिः ॥ ३९ ॥
 विंशत्या च नक्षैर्युक्तो योऽष्टादशभिरेव वा ॥
 यो नोपदिग्धो न तनुस्तनुरन्धस्तनूदरः ॥ २४० ॥
 समसंस्थानबन्धश्च सप्तधातुष्ववस्थितः ॥
 तं नागं वनसंस्थं हि नाम्ना जात्युपलक्षितम् ॥ ४१ ॥
 भद्रमित्पेव जानीयाच्चिह्नैरेतैः शरीरजैः ॥
 स शीतातपवातानां सोढा संवेगकारिणाम् ॥ ४२ ॥
 हुमाद्रिशिखराणां च कूलानां पततामपि ॥
 अशनेर्वातवृष्टीनां स्तनपित्तनोश्च विन्तनम् ॥ ४३ ॥

आवेगमदनाविग्रः श्रुत्वा हर्षं स गच्छति ॥
 वृद्धाग्रहरति कामार्तः संजिघ्रति समन्ततः ॥ ४४ ॥
 शब्दान्पतिवृद्धश्च हृष्टः संपरिजीवति ॥
 अथ दीप्ता दिशो घोराः प्रसृताश्चैव वाग्रयः ॥ २४५ ॥
 ज्वलिताश्चाभिसंघाताः क्षिप्रान्त्रान्ताश्च विद्युतः ॥
 तथैवान्पाणि रूपाणि दृष्टानि सुबहून्पि ॥ ४६ ॥
 भीषन्तीह नैवेतं भ्रिान्पुद्वेजनानि च ॥
 वनस्थ एव स गजः स्वयूयमनुपालयेत् ॥ ४७ ॥
 अनेन खलु विज्ञेपो वने सत्त्वेन सात्त्विकः ॥
 चर्यापां चाग्रतः स्थित्वा घूथमेकोऽभिरक्षति ॥ ४८ ॥
 ईरितः कोपमादत्ते क्षिप्रं चैवोपशाम्यति ॥
 आरक्ष(क्षय)माणः पुरुषैर्भक्ष्यं स्वादेदनाकुलः ॥ ४९ ॥
 इति चर्यासमुद्दिष्टं तस्येदं सत्त्वलक्षणम् ॥
 जातिपूर्थावसाहार्य(?) पुनः कर्मणि कीर्त्यते ॥ २५० ॥
 अन्वर्धवेदी शूरश्च क्षमावान्न च कर्कशः ॥
 कल्पाणमेधा ते(स्ते)जस्वी सदासंतापवर्जितः ॥ ५१ ॥
 समज्योतिः समाहारः सात्त्विकः शीलवांश्च यः ॥
 तथा मशकदंशस्य संतापानां च स क्षमः ॥ ५२ ॥
 तोत्राङ्कुशनिमित्तानामन्येषां च पृथक् पृथक् ॥
 सोढा स तीक्ष्णस्पर्शानामिति ज्ञेयः क्रियागतः ॥ ५३ ॥
 एवं वने चै चर्यापां क्रियापां चापि कीर्तितम् ॥
 यथागमं मया सम्पक्कसंपूर्णं भद्रलक्षणम् ॥ ५४ ॥
 समधानुशररिस्य तस्यापमशानाश्रयः ॥
 प्राप्नोतिमान्यभोज्यस्य विशेषोऽत्र विवक्षितः ॥ २५५ ॥
 कफपित्तानिलानां हि समृद्ध्या वर्धते द्विपः ॥
 एषामेव समेतानां दान्पां च परिहीयते ॥ ५६ ॥
 तस्माद्रससमायोगो यत्त्रिदोषाभिवृद्धये ॥
 तत्तस्मै कुशलो युक्तपा नित्यमेव प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रष्टुबलसत्त्वं च ततस्तं कर्मणि क्षिपेत् ॥
 लघुना साधयेच्चैनं न कर्म गुरु कारयेत् ॥ ५८ ॥

सहसैवाहितं तस्य तीक्ष्णदण्डावधारणम् ॥
 क्रमेण चानुवध्रीपात्तस्माद्यन्त्रैः पृथग्विधैः ॥ ५९ ॥
 अङ्कुशैः प्राजनैश्चापि यथायं प्रहरन्बुधः ॥
 क्रिया साफल्यमाप्नोति योक्ता विदितवेदिता ॥ २६० ॥
 ऋजुरेव तथा शीघ्रो मुक्तोऽथ लघुरेव च ॥
 भद्रः प्रसिद्धिमाप्नोति क्रियया नान्यथा नृप ॥ ६१ ॥
 ऋजुः समाहितमनाः शीघ्रो दक्षस्तु वर्ण्यते ॥
 मुक्तो विशदचेष्टस्तु लघुपूर्वानुगः स्मृतः ॥ ६२ ॥

—:०:—

यौस्मस्तेषां त्रयाणां च सत्त्वलक्षणसंकरम् ॥
 पश्येत्संकीर्णं इति तं विद्वान्वारणमादिशेत् ॥ ६३ ॥
 भारुत्तव्यपदेशिन्याः प्रकृत्या व्यपदेशतः ॥
 प्रसिद्धलक्षणश्चैवं भूयो लक्षणमुच्यते ॥ ६४ ॥
 स्तब्धरोमच्छविः सत्त्वे शरीरे वाऽनवस्थितः ॥
 पुरुषस्य च नागस्य सहस्रदशनेक्षणः ॥ २६५ ॥
 बहुवर्णो विरूपाक्षः स्थूलपादनस्त्वस्तथा ॥
 चपलस्तीव्रकामश्च धेनुकासु विशेषतः ॥ ६६ ॥
 अशुच्याचारयुक्तश्च सूर्णगः सततोत्थितः ॥
 अल्परोमनसः सर्वैः स्थूलैश्चापि प्रभेदिभिः ॥ ६७ ॥
 विद्वाङ्गः कोपनो भीरुर्वैदृतैः संधिभिर्युतः ॥
 स्त्रापुभिश्च शिराभिश्च तनुगात्रापरान्वितः ॥ ६८ ॥
 नित्यमुत्थापितश्चोता विशेषाग्निर्महाशनः ॥
 शंक्रन्मूर्च्छं ततो भिन्नमल्पाल्पं परिमुञ्चति ॥ ६९ ॥
 विषमः कर्मसु सदा स्थाने वाऽप्यनवस्थितः ॥
 नमुत्सश्चलचित्तश्च भाराध्वगमने क्षमः ॥ २७० ॥
 लघुचेष्टोऽलमेघश्च बले चापि विर्गाहितः ॥
 चिरप्राही क्रियायां तु विस्मर्ता चापि वारणः ॥ ७१ ॥
 मृगपादसमाः पादा मुखं भद्रमुत्साकृति ॥
 तथा पृष्ठोदरं चास्य मन्दपृष्ठोदरोपमम् ॥ ७२ ॥

१ क. °स्माद्यन्त्रैः पृ° । २ क. विदितवेदितौ । ३ क. यथा तेषां । ४ क. स. सकृन्मूर्च्छं ।

चतुर्भरेव लिङ्गैस्तु लिङ्गितं जातितो गजम् ॥
 तं संकरज्ञः संकीर्णं पाज्ञवल्क्यौऽभिमन्यते ॥ ७३ ॥
 स एवाभ्यवहारोऽस्य त्रिषु शुद्धेषु यः स्मृतः ॥
 संकीर्णलक्षणापेक्षो विशेषस्तत्र कीर्त्यते ॥ ७४ ॥
 (*स्वाङ्गमल्लवणैः स्निग्धैः क्षिप्रमाप्यायते रसैः ॥
 कटुतीक्ष्णकपायैस्तु रोगमाशु प्रपद्यते ॥ २७५ ॥
 तस्मादेवं विभागज्ञो बलमाधाय योगवित् ॥)
 सर्वव्यञ्जनसंकीर्णं भिषक्कर्म समादिशेत् ॥ ७६ ॥
 वेदनार्तमसंमूढो विविधैः प्राजनाङ्कुशैः ॥
 यथाजाति प्रदेशांस्तान्कर्ता कर्मसु संस्पृशेत् ॥ ७७ ॥
 येन योऽभ्यधिकः स्यात्तु तस्मिँल्लक्षणसंकरे ॥
 तन्मना इति तेनासौ चिह्नेन व्यपदिश्यते ॥ ७८ ॥
 एवंवादिषु चैकेषु पूर्वाचार्येषु बुद्धिमान् ॥
 अष्टादशैव संकीर्णा जातार्जिनाति काश्यपः ॥ ७९ ॥
 एकद्विरूपास्तस्याग्रे नवान्पमनसो द्विपाः ॥
 द्वित्रिरूपाः सुमनसो नवैवेति विनिश्चयः ॥ २८० ॥
 *भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मृगमनाश्च यः ॥
 भद्रो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनास्तथा ॥ ८१ ॥
 इत्येकरूपयोगेन पडन्यमनसो गजाः ॥
 द्विरूपसमवायेन वक्ष्यन्तेऽत्र त्रयः पुनः ॥ ८२ ॥
 भद्रमन्दशरीरेण ज्ञेयो मृगमना गजः ॥
 तथा भद्रमृगश्चापि मन्दत्वमनसा गजः ॥ ८३ ॥
 चेतसाऽभिप्रपन्नश्च मृगमन्दोऽपि भद्रताम् ॥
 भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मन्दगतिस्तथा ॥ ८४ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ * 'मन्दो भद्रमना नागो मन्दो
 मृगमनास्तथा । मृगो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनास्तथा ' इत्येव पाठो भवितुमर्हति
 वक्ष्यमाणपदसंस्थानुरोधात् । † 'मन्दत्वम्' इति पाठो भवेत् ॥

१ ख. लिङ्गितं । २ ख. °ल्ययो विम° । ३ ख. °र्जानीहि पार्यिव ॥ ए° ।
 ४ क. भद्रभ° । ५ क. °त्येप रू° । ६ क. °न्ते तत्र यः । ७ क. गतः । ८ क.
 °तनाभि° ।

मृगस्वरूपसंपन्नो मन्दश्चे(चै)ष्टश्च वारणः ॥
इत्येकरूपयोगेन त्रयोऽन्यमनसो गजाः ॥ २८५ ॥
तथा मन्दमृगश्चापि मृगत्वं मनसा गतः ॥
मृगमन्दश्च भद्रश्च मनसाऽपि गतः सदा ॥ ८६ ॥
सर्वभद्रस्तथा चैव भवेद्भद्रमना गजः ॥
एवं त्रयश्च यद् द्वौ च नवान्यमनसो गजाः ॥ ८७ ॥
वक्ष्यन्ते द्वित्रिरूपाश्च तथा स्वमनसो नव ॥
द्विरूपसंकरे यच्च नाम पूर्वं निपात्यते ॥ ८८ ॥
तस्मिन्करोति तत्सत्त्वमिति सर्वेषु निश्चयः ॥
भद्रमन्दोऽपि यस्तत्र स भद्रो मनसा भवेत् ॥ ८९ ॥
तथा भद्रमृगो यश्च सोऽपि भद्रमना गजः ॥
मन्दभद्रश्च मन्दत्वं चेतसाऽपि प्रभिद्यते ॥ २९० ॥
मृगता मृगभद्रस्य व्यतिक्रमणचेतेसः ॥
मृगमन्दो मृगत्वं च मनसा संप्रकाशयेत् ॥ ९१ ॥
तथा मन्दमृगो यश्च मन्दत्वं मनसा गतः ॥
मृगतां मृगभद्रश्च संप्राप्तश्चैवसा गजः ॥ ९२ ॥
मृगमन्दो मृगस्यैव मनसा संप्रकाशयेत् ॥
इति द्विरूपयोगेन पठेते परिकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
त्रिरूपाश्च त्रयोऽन्ये तु स्वमनोभिः समन्विताः ॥
त्रिरूपसंकरे चास्मिन्समर्नस्त्वः स्थितिर्भवेत् ॥ ९४ ॥
इत्येव बुद्धिमत्तरश्चिन्ताविद्येन पठ्यते ॥
एवं नव नवैवोक्ताः पुरस्तात्परिसंख्यया ॥ २९५ ॥
अष्टादशैव संकीर्णाः काश्यपेनोपपादिताः ॥
मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ॥ ९६ ॥
मृगो मन्दमनाश्चान्ये व्यतिकीर्णश्च वारणः ॥ ९७ ॥
इति ज्ञाताः पठेवात्र जातितन्त्रोपदेशवित् ॥
निश्चिरूप बुद्धो भगवान्गजानामाह गौतमः ॥ ९८ ॥
मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ॥
चतस्रो जातयस्त्वेवं राजपुत्रमते स्मृताः ॥ ९९ ॥

१ क. °तसा । मृ० । २ क. यथा । ३ क. °गश्चैव । ४ क. °नस्त्वस्थि-
मिर्भ० । ५ स. जाती । ६ क. °देशिवत् ।

मृगः शुद्धोऽथ मन्दश्च मृगमन्दस्तथाऽपरः ॥
 भद्रभावे मृगस्पेह तन्मयत्वं कथं भवेत् ॥ ३०० ॥
 अधिकत्वेऽपि तस्यैवैमरिमेदिर्न मृष्यते ॥
 एवं च ब्रुवतस्तस्य चतस्रो जातयो मताः ॥ १ ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च संकीर्णश्चेति तन्मनाः ॥
 एवं विप्रतिपन्नेषु पूर्वाचार्येषु बुद्धिमान् ॥ २ ॥
 हस्तिचारी तु भगवाञ्जातीः षोडश मन्यते ॥
 सर्वव्यञ्जनपूर्णास्तु शुद्धा भद्रादपर्यङ्गयः ॥ ३ ॥
 भद्रो मन्दमनाञ्चान्यो भद्रो मृगमनास्तथा ॥
 संकीर्णो मनसा भद्र इत्येताः सप्त जातयः ॥ ४ ॥
 मन्दो भद्रमना ज्ञेयो मन्दो मृगमनाः पुनः ॥
 मन्दः संकीर्णचेताश्च देश संख्याः समर्थिताः ॥ ३०५ ॥
 मृगो भद्रमना दृष्टो मन्दश्च मनसा मृगः ॥
 मृगः संकीर्णचेताश्च संख्या एताद्यषोदश ॥ ६ ॥
 भद्रमन्दशरीरेण मृगस्य मनसा पुतः ।
 तथा भद्रमृगश्चापि मन्दचेता मतङ्गजः ॥ ७ ॥
 यश्च मन्दमृगो योन्या दृष्टो भद्रमतिर्गजः ॥
 तेन सार्धमिमास्तस्य जाताः षोडश जातयः ॥ ८ ॥
 संकीर्णाः सुलभाः शुद्धा दुर्लभास्तु मृगादयः ॥
 हेतुभिर्बह्विधैर्नैर्यरेता गजजातयः ॥ ९ ॥
 प्राप्नुवन्ति बहून्दोषान्वक्ष्यन्ते ते मयाऽधुना ॥
 प्रकृत्या हीयते कश्चित्कश्चिद्वा विनयाद्गजः ॥ ३१० ॥
 अग्रभावात्तथाऽन्यश्च त्रिमथ्याविनयतोऽपरः ॥
 अनानुपूर्व्यां संतापात्तीक्ष्णदण्डैश्च घातनात् ॥ ११ ॥
 स त्रिमथ्याविनयाद्दोराहच्छेद्वात्रे व्यथान्तरः ॥
 एवं विवर्णो विमनाः कृशः पर्यश्रुलोचनः ॥ १२ ॥
 मोहादण्डविचारेण मूढो भवति वारणः ॥
 गुरुणाऽतिप्रवृद्धेन बन्धेनात्पापतेन वा ॥ १३ ॥

१ क. गजस्येह । २ क. °व परिमर्दिनमृ° । ३ क. °यश्च ये ॥ म° ।
 ४ क. °श्चान्ये म° । ५ क. देशसंख्या । ६ क. °गोऽन्यो यो ह° । ७ क. °रान्मृ-
 च्छोमाद्विद्यतां गतः ॥ ए° ।

मोहाद्बन्धप्रमादाद्वा बन्धाद्द्विजते द्विपः ॥ १३ ॥
 दन्तिनां तु विशेषेण तत्प्रमाणाधिको द्वि पः ॥ १४ ॥
 संबन्धो बन्धकुशलैर्गुरुरित्यभिशब्धितः ॥
 उच्छ्वासमुपरुन्ध्याद्यो मात्रसंचारमेव वा ॥ ३१५ ॥
 संबन्धसंज्ञया तज्ज्ञैरत्यापत इति स्मृतः ॥
 भ्रूयश्चोपरिविक्षेपादेलाङ्क्षा(?) च योगतः ॥ १६ ॥
 सोऽतिप्रबन्धो विज्ञेयो बन्धो यो दुष्प्रमादतः ॥
 एवं दोषं व्यवस्यन्ति तस्मादभ्यधिको द्वि पः ॥ १७ ॥
 परिक्षेपातिबाहुल्यादन्तिनां हस्तिनां परे ॥
 एवं बन्धोद्भवैर्दोषैः प्राप्नुवन्त्यत्र कुञ्जराः ॥ १८ ॥
 रोगांश्च दोषैर्गोत्राणां हानिं च बलतेजसाम् ॥
 कर्मणाऽतिप्रवृद्धेन योक्तुरज्ञानजेन वा ॥ १९ ॥
 तथा च क्रियमाणेन नित्यं दुष्यन्ति वारणाः ॥ ३२० ॥
 यो द्वि जातिविभागं तु सत्त्वानूकं च तत्त्वतः ॥
 अबुद्ध्वा योजयेत्कर्म स भद्रानपि दूषयेत् ॥ २१ ॥
 यस्तु लक्षणनिर्देशं विदित्वा कर्म योजयेत् ॥
 असंशयं स मतिमान्संकीर्णानपि साधयेत् ॥ २२ ॥
 अन्योन्यकर्मव्यत्यासात्तेषु सिद्धिर्न विद्यते ॥
 यथोपदेशयोगाद्धि सर्वाः सिध्यन्ति जातयः ॥ २३ ॥

पित्तं गर्भे शपानस्य त्वचं चेत्प्रतिपद्यते ॥
 कालो भवति मातङ्गो ह्यरुक्षस्त्रिगधदर्शनः ॥ २४ ॥
 श्लेष्मा मारुतसंसृष्टस्त्वचं यद्यनुगच्छति ॥
 (*श्यामो भवति मातङ्गो ह्यरुक्षः स्त्रिगधदर्शनः ॥ ३२५ ॥
 श्लेष्मा गर्भे शपानस्य त्वचं चेत्प्रतिपद्यते ॥
 हरिर्भवति मातङ्गो ह्यरुक्षः स्त्रिगधदर्शनः ॥ २६ ॥
 पित्तं मारुतसंसृष्टं त्वचं यद्यनुगच्छति ॥)
 कालः परुषवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २७ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. °कायापि यो° । २ क. ध्वनि । ३ क. दुष्यति वारणाः । ४ क. °संश्लिष्ट° ।

(ऋपित्तं श्लेष्मा च वातश्च प्रपद्यन्ते यदि त्वचम् ॥
 श्यामः परुषवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २८ ॥
 कफस्त्वनिलसंसृष्टस्त्वचं पद्यनुगच्छति ॥
 हरितारुणवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २९ ॥)
 असृग्गर्भे शयानस्य (†त्वचं चेदनुधावति ॥
 हरिः श्यामोऽथ रक्तो वा स तु रक्तच्छविर्भवेत् ॥ ३० ॥
 वायुः पित्तं च रक्तं च त्वचं ह्यनुविधावति ॥
 ततोऽलकसवर्णाभा छविर्नागस्य जायते ॥ ३१ ॥
 पित्तं गर्भे शयानस्य नक्षेषु यदि लीयते ॥
 संभवेयुर्नखाः काला वारणस्य महीपते ॥ ३२ ॥
 श्लेष्मा पित्तेन संसृष्टो नक्षेषु यदि लीयते ॥
 श्यामान्येव नखानि स्युरत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३३ ॥
 श्लेष्मा गर्भे शयानस्य) नक्षेष्वालीयते यदि ॥
 श्वेतान्येवं नखानि स्युरत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४ ॥

पित्तं गर्भे शयानस्य तालुके यदि जायते ॥
 तेनास्य तालुकं कृष्णं जायते नात्र संशयः ॥ ३३५ ॥
 कफः पित्तं च वातश्च तालुके लीयते यदि ॥
 कल्मापतालुर्मातङ्गः संभवेन्नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 असृग्गर्भे शयानस्य तालुके यदि लीयते ॥
 तेन पद्मपलाशाभं तालु नागस्य जायते ॥ ३७ ॥
 तालुके चैव व्याख्यातं जिह्वीष्टं दान्तिनां गृणु ॥
 इत्तं नीलं तु कल्मापं वातपित्तकफादिभिः ॥ ३८ ॥

—:०.—

पित्तं रुधिरसंसृष्टं चक्षुष्पाधीयते यदि ॥
 पिङ्गाक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ३९ ॥
 कफोऽनिलेन संसृष्टश्चक्षुश्चेत्प्रतिपद्यते ॥
 हर्षक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ३४० ॥

* धनुराकारमध्यस्थौ श्लोकौ न स्तः खपुस्तके । † धनुराकारमध्यस्थाः श्लोका
 भ्रष्टाः खपुस्तके ॥

१ क. पिशङ्गास्तेन मातङ्गा जायन्ते ना° ।

वातः पित्तं च श्लेष्मा च चक्षुष्पाधीपते यदि ॥
 सत्यक्षासनमातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥
 पित्तं रुधिरसंसृष्टं चक्षुषी तु व्रजेद्यदि ॥
 काकाक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 संश्लिष्टं श्लेष्मणा पित्तं चक्षुषी यदि गच्छति ॥
 श्वेताक्षस्तेन मातङ्गः कालवारक एव च ॥ ४३ ॥
 अमृगगर्भे शयानस्य यदि चक्षुषि लीयते ॥
 पारापताक्षः स गजो जायते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥
 रक्तं श्लेष्मा च पित्तं च यदि चक्षुषि लीयते ॥
 मध्वक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
 विषमाक्षश्च वातेन विरूपाक्षश्च जायते ॥
 नानानिमैषो मातङ्गः पित्तश्लेष्मगतिर्हि सं ॥ ४६ ॥
 विषमेष्वतिभारेण हस्तिनी यदि पीडिता ॥
 मिथ्याकर्मणि आपासादूष्मा संजायते भृशम् ॥ ४७ ॥
 सा चेद्यदूष्मसहिता तोषं समवगाहते ॥
 नेत्रे तेनोपहन्येते गर्भस्थस्योष्मणा वृष ॥ ४८ ॥
 ऊष्मणा पच्यमानस्य चक्षुर्हन्येत हस्तिनः ॥
 जातपन्धस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४९ ॥

गर्भे यदा शयानस्य जानुनी प्रतिपद्यते ॥
 उभयोर्गान्त्रयोरन्तर्मारुतः संचरेन्नृप ॥ ३५० ॥
 निर्भुज्यते स मात्रेषु विकटस्तेन जायते ॥
 वारुणः पृथिवीपाल नास्ति तत्र विचारणा ॥ ५१ ॥

पृथुस्वाच्चानु नागानां रोमकूपैर्न गच्छति ॥
 म्रस्वेदः पृथिवीपाल शीतिसात्म्या ह्यतः स्मृता ॥ ५२ ॥
 स्नायुवद्वा छविशैर्पा गाढरोमा च जायते ॥
 अन्तःस्वेदा बलाधिक्यात्तस्मान्नागा वृषोत्तम ॥ ५३ ॥

तिर्वद्धा मातृका यस्माद्धस्ते चैव मुखे तथा ॥
तस्मान्मुखाच्च हस्ताच्च स्वेदो गच्छति दन्तिनाम् ॥ ५४ ॥

इमे महान्तो वलितो जातकामा मनस्विनः ॥
प्रशस्तव्यञ्जना नागा वृषणैश्चाप्रलम्बिभिः ॥ ३५५ ॥
वौहनं तु भविष्यन्ति मनुष्याणामनेकपाः ॥
तस्मात्करीपमस्तावे वृषणौ संपवेष्टितौ ॥ ५६ ॥

—:०:—

म्लानशिरा म्लानमुखो विपमो वधिरश्च यः ॥
पुटकणो वक्रवालः पैक्षहीनस्तथैव च ॥ ५७ ॥
कुष्ठी किलासी विनतः कोणः पण्डोऽथ वामनः ॥
कुब्जः किलासिमेषूश्च हीनाङ्गो यश्च वारणः ॥ ५८ ॥
यश्चाङ्गैर्विपमैर्नागो दृश्यते मनुजाधिप ॥
वातपित्तोपघातेन जायते नात्र संशयः ॥ ५९ ॥

वाह्यान्तरविषाणाभ्यामन्तरे दन्तवेष्टयोः ॥
वायुः कुप्यति नागस्य विशालस्तेन जायते ॥ ३६० ॥
दन्तयोरुपरिष्ठाच्चेदधस्तादपि वेष्टयोः ॥
वायुः कुप्यति नागस्य तदा वा कालसंभवः ॥ ३६१ ॥
दन्तवेष्टान्तयोश्चैव दन्ताभ्यां वाह्यतस्तथा ॥
वायुः कुप्यति नागस्य सदन्तस्तेन जायते ॥ ६२ ॥
विषाणादन्तरे यच्च अन्तरे दन्तवेष्टयोः ॥
एकश्च वायुश्चरति साधुस्तेनोपजायते ॥ ६३ ॥
अन्तरे च विषाणस्य दन्तवेष्टस्य चान्तरे ॥
वायुः कुप्यति नागस्य जायतेऽतस्त्वपाहलः ॥ ६४ ॥
श्लेष्मा मारुतसंश्लिष्टो दन्तवेष्टौ निषेवते ॥
विषाणे तेन जायते ऽअस्थिभेते तु दन्तिनाम् ॥ ३६५ ॥

* 'विकटो' इति प्राक्प्रश्नोद्देशे । † 'ह्रस्ववाल.' इति प्राक् । ‡ 'अतिश्रेता'
इति प्रश्नोद्देशे ।

१ क. 'बद्धमा' । २ क. वाहनत्व । ३ ख. वक्रवा । ४ क. परिशी-
णस्त । ५ क. काणहीनोऽथ । ६ क. 'न्तरे वि' । ७ क. एकस्य ।

अष्टगर्भे शयानस्य यस्य वेष्टी निषेवते ॥
 विषाणे तस्य जायेते वारणस्य मधुप्रभे ॥ ६६ ॥
 मन्दीभूतो यदा वायुर्दन्तवेष्टौ निषेवते ॥
 म्लाने विषाणे तेनास्य जायेते ग्रन्थयोऽपि वा ॥ ६७ ॥
 दन्तपोर्मारुतो यस्य मूलपोर्नावतिष्ठति(ते) ॥
 समदन्तस्ततो नागो जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥
 संजातदन्तवेष्टस्य मुखे कुप्यति मारुतः ॥
 विषाणावुपहन्येते मूढस्तेनोपजायते ॥ ६९ ॥
 नवमे दशमे वाऽपि हस्तिनी यदि पीडिता ॥
 निःस्त्रेहायां खरीभूतो भृशं कोपमुपागतः ॥ ३७० ॥
 यद्युष्मसहितो वायुर्दन्तमूले निषेवते ॥
 विषाणावुपहन्येते मत्कुणस्तेन जायते ॥ ७१ ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य दन्तमूले निषेवते ॥
 न तत्र दन्तौ जायेते यत्र कुप्यति मारुतः ॥ ७२ ॥
 यस्यैकदन्तवेष्टं तु मारुतः संनिषेवते ॥
 एकदन्तः स मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ७३ ॥
 यस्य पोतस्य जातस्य मूर्तो कुप्यति मारुतः ॥
 संजातदन्तवेष्टस्य एकमात्रोपहन्यते ॥ ७४ ॥
 (*एकभावस्तु संपूर्णं यत्र वातो न कुप्यति ॥
 वामोन्नतो वा भवति त्वथवा दक्षिणोन्नतः ॥ ३७५ ॥
 एकः संजायते तत्र एकश्चैवोपहन्यते ॥)

—:०:—

वायुर्गर्भे शयानस्य कुप्यत्येकाङ्गसंधिषु ॥ ७६ ॥
 म्लानगात्रः स मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥
 अष्टगर्भे शयानस्य वारणस्योपहन्यते ॥ ७७ ॥
 मारुतेन यदा राजन्स्तब्धस्तेन नियच्छति ॥
 हस्तिन्यां तु प्रहृष्टायां प्रभिन्नेनाथ जायते ॥ ७८ ॥

* अयं सार्धश्लोकः 'वायुर्गर्भे'—इत्यर्धोत्तरं कपुस्तके ॥

१ क. जायन्ते । २ क. निस्त्रेहानां । ३ क. स. °द्युष्मासु । ४ क. °स्तेनो-
पजायते ॥ ह° ।

सम्यग्गर्भेऽपरिक्षिप्तो ह्यक्षिष्टापामदुर्लभः ॥
 एष नागो महाराज पावदायुर्मदोत्कटः ॥ ७९ ॥
 न च दोषाः प्रधावन्ति शब्दाद्यास्तमनेकपम् ॥
 मदक्षीणेन यो जातः क्षीणार्था चैव मातरि ॥ ३८० ॥
 लनितश्चाप्यदृष्टाम्पां यः क्षिष्टश्चोदरे भृशम् ॥
 एष मत्तो न भवति पावदायुर्मतद्भुजः ॥ ८१ ॥
 स च नित्यं महाराज भवेत्प्रकृतिदुर्बलः ॥
 आहाराचारवैगुण्यादभिघाताच्छूमाद्गयात् ॥ ८२ ॥
 गर्भेण्याः कुपिता दोषा गर्भा(र्भ)जीवितनाशनाः ॥
 ऋतुमैधुनशुक्राणां वैगुण्याच्छोणितस्य च ॥ ८३ ॥
 ईष्टासात्स्योपभोगाच्च दौर्हृदस्य विमाननात् ॥
 अशुभात्कर्मणोऽल्पायुर्दीर्घायुश्च श्रेभाद्भवेत् ॥ ८४ ॥
 मुहूर्ततिथिनक्षत्रैः करणैः शोभनैर्गजः ॥
 सुलक्षणः सुरूपेण यथावत्प्रतिपादितः ॥ ३८५ ॥
 देवब्राह्मणगन्धर्वगुणैरन्यतमैर्वृतः ॥
 पथ्यैः श्रुतिभिराहारै रसैश्च परिवृंहितः ॥ ८६ ॥
 स च वीर्यविपाकेन तथा गर्भवलेन च ॥
 धन्य एव भवेन्नागो विपरीतस्ततोऽन्यथा ॥ ८७ ॥
 भूतानां व्यतिरेकाच्च मातृजैः पितृजात्मजैः ॥
 एभिर्भवैस्तु निष्पत्तिर्यथा भूतेषु पद्भसान् ॥ ८८ ॥
 तेजस्वी तेज उद्रेकात्सत्त्वाच्चैव भवेद्भुजः ॥
 तेजःसत्त्वक्षितीनां स्यादुद्रेकाद्भ्रूलवान्गजः ॥ ८९ ॥
 अग्निर्वायुर्भ्रुचुरत्वाद्गर्भे पुष्टो भवेद्भलात् ॥
 शुद्धात्मा भावैः स्यात्सर्वैरुद्रिक्तैः सात्त्विको गजः ॥ ३९० ॥
 तेजोधरित्रीपितृजैरुद्रिक्तै र्छपवान्भवेत् ॥
 तेजोभोनिलोद्रेकाच्छुद्धश्चाऽऽहारजाद्रसात् ॥ ९१ ॥
 आरोग्यमेव भवति शुद्धसत्त्वानलानिलैः ॥
 पञ्चभूतसमत्वे तु समुद्रेकाद्भीरुता ॥ ९२ ॥

१ क. प्रवाधन्ते । २ क. क्षिप्तो वेद° । ३ क. °हारे चैव वै° । ४ क. इच्छा-
 सा° । ५ क. शुभो भवे° । ६ क. °प्रचार° । ७ क. °द्वात्म्यमा° ।

सत्त्ववायुबलोद्रेकाद्भवेपुंजवसंपदः ॥
 मनसस्तद्गुणानां च पित्तप्रकृतिसत्त्वयोः ॥ ९३ ॥
 समुद्रेकाद्भवेन्मेधा त्वश्राद्धा बुद्धिरेव च ॥
 अन्वर्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थात्पथंवेदिता ॥ ९४ ॥
 भद्रमन्दमृगतत्वं च तथा च प्रकृतित्रयम् ॥
 सर्वं जातिविभागेन प्रकृतौ च प्रवक्ष्यते ॥ ३९५ ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तथा लेह्यं च हस्तिनी ॥
 अभीक्ष्णं यत्समादत्ते सेवते चापि गर्भिणी ॥ ९६ ॥
 दौहृदं तं विजानीयात्तच्चैवास्यै प्रदापयेत् ॥
 अनुकूले भवेद्गर्भो मातुस्तत्रोदरे रसान् ॥ ९७ ॥
 एवमेके व्यवस्यन्ति मुनयो गर्भसंभवम् ॥
 इति गर्भसमुत्पत्तिर्बुद्धिभेदः प्रवक्ष्यते ॥ ९८ ॥
 क्रुद्धो भीतः प्रहृष्टो वा दुर्वलो बलवानपि ॥
 शब्दैश्च जलदादीनां वने वित्रासितो भृशम् ॥ ९९ ॥
 पादशं भावमाश्रित्य गजो गर्भं निपिञ्चति ॥
 पादशो धेनुकां पाति जनयेत्तादृशं सुतम् ॥ ४०० ॥
 प्रकृतिः प्रकृतिज्ञाने वक्ष्यते ते त्रिधात्मिका ॥
 तमःसत्त्वरजोयुक्ता या च दोषसमाश्रया ॥ १ ॥
 शुक्रशोणितयोर्गर्भे गर्भनाशविचेष्टितम् ॥
 दन्तिनां मानुषैस्तुल्यो दोषो दूष्येन्द्रियाणि च ॥ २ ॥
 व्याधयश्च भवन्त्येषां प्रायशस्तुल्यलक्षणाः ॥
 मातुर्या सात्त्विकतश्चैव विशेषः प्रकृतेस्तथा ॥ ३ ॥
 चेतना च मनो बुद्धिराकृतिश्च स्वभावतः ॥
 आरोग्यं दौहृदं चापि सात्त्विकान्पापुरेव च ॥ ४ ॥
 विज्ञानमिन्द्रियस्थानं सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥
 तमो रजश्च सत्त्वं च गर्भस्थाऽऽत्मजमिष्यते ॥ ४०५ ॥
 क्षुत्पिपासासहिष्णुत्वं नृप्तिश्चैव तु सत्त्वजाः ॥
 श्रोत्रं शब्दाश्च मूर्तिश्च विवेकश्चैव स्वानि च ॥ ६ ॥

१ क. 'गे च प्र' । २ क. 'माधत्ते' । ३ क. 'त्यत्तिबुद्धि' । ४ क. वक्ष्यते
 ते त्रिधात्मिके ॥ तं । ५ क. 'योर्जन्म ग' । ६ क. 'स्तुल्या दोषा दू' । ७ क.
 विशेषाः । ८ क. सतजाः ।

अन्तरिक्षात्मकानि स्युर्गर्भस्पेह महीपत्ते ॥
 स्पर्शो ज्ञानं तथा हर्षो रौक्ष्यं चेष्टा च लाघवम् ॥ ७ ॥
 प्राणापानौ समानश्च व्यानोदानौ च वायवः ॥
 रूपं दृष्टिः पिपासा च पित्तमूष्मा च केवलम् ॥ ८ ॥
 रोगः पक्तिः प्रकाशश्च तैजसानीति निश्चयः ॥
 रसज्ञानं रसाश्चैव स्नेहः क्लेदः कफस्तथा ॥ ९ ॥
 अञ्जान्येतानि गर्भस्य वेदितव्यानि तत्त्वतः ॥
 (#प्राणो गन्धश्च मूर्तिश्च स्थैर्यं गौरवमेव च ॥ ४१० ॥
 पार्थिवानाह गर्भस्य वदन्ति नपकोविदाः ॥
 तस्माद्गर्भस्तु पितृजो मातृजस्तत्स्वभावतः) ॥ ११ ॥
 रससात्म्पात्मकश्चैव पञ्चभूतात्मकस्तथा ॥
 जिह्वा नासाऽक्षिणी कर्णौ शिरोऽथ हृदयं गलः ॥ १२ ॥
 नाभिर्वस्तिर्गुदश्चैव जीवस्याऽऽपतनानि वै ॥
 पद्मेक्षत्वादानिष्टं हि मन्यन्ते भूतसंभवम् ॥ १३ ॥
 विचिन्त्य बहुशो बुद्ध्या विप्रो गौतमवाङ्मूली ॥
 कुमुदस्य समुत्पन्ना वामनस्याक्षनस्य च ॥ १४ ॥
 पुण्डरीकस्य च कुले सर्वव्यञ्जनपूजिताः ॥
 ते(ये)षां मुक्ता विषाणेषु पुरीषेषु च रोचना ॥ ४१५ ॥
 यस्य स्युस्ते च श्रुपतेः स राजा स्यादनिर्जितः ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य यस्य सक्थि निषेवते ॥ १६ ॥
 स नीचजघनः स्यात्तु पुरस्ताच्च समुच्छ्रितः ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य मन्यासंधिषु कुप्सति ॥ १७ ॥
 सोऽस्य नामयति ग्रीवां तेन प्राक्षविदुर्गजः ॥
 शरत्काले तु संप्राप्ते प्रभूतयवसोदके ॥ १८ ॥
 निर्दंशमशकेऽरण्ये मृगनेत्रासु रात्रिषु ॥
 दिशो गजाश्च यूथानि समवेक्षन्ति पार्थिव ॥ १९ ॥
 लीलपा क्रीडमाना वै वनेषूपवनेषु च ॥
 जनयन्ति च ते तत्र त्रिविषाणानेकपान् ॥ ४२० ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्त.स्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. रागपक्तिप्रकाशाश्च । २ क. अत्यन्येतानि । ३ क. °त्मकाश्चै° ।
 ४ क. °त्मकास्त° । ५ क. लोचना । ६ क. °मयेत्सति पा° ।

चतुर्विपाणांश्च गजान्द्विविपाणांस्तथैव च ॥
 हस्तिनीनां प्रभावेण जायन्ते ते दिशां गजैः ॥ २१ ॥
 प्रदक्षिणाश्च जायन्ते वारणाः पृथिवीपते ॥
 द्विविपाणास्तु ये तत्र ग्रहणं पान्ति ते वृष ॥ २२ ॥
 ते भवन्त्युत्तमा नागाः पूजिताः पृथिवीपते ॥
 पोगार्हास्ते महाराज च्छत्रार्हाश्चैव वारणाः ॥ २३ ॥
 वारणा मधुपर्कार्हा मानार्हास्ते भवन्ति च ॥
 ईदृशा धैस्य मातङ्गाः सेवन्ते विपयानृप ॥ २४ ॥
 पूजिता लक्षणैरेभिः स राजा त्वभिनन्दति ॥ ४२५ ॥
 समुद्रवसनां कृत्स्नां सरौलवनफाननाम् ॥
 चिरं च वसुधां या(पा)ति शञ्जंश्चाप्पधिगच्छति ॥ २६ ॥
 धीजान्युमानि रोहन्ति सुभिक्षं चैव जायते ॥
 अनादृष्टिर्न भवति मनोहानिर्न चैव हि ॥ २७ ॥
 नोपद्रवाः प्रधावन्ति व्याधयश्च महीपते ॥
 यस्य रात्रः पुरे देशे वाहनेप्वात्मजेपु च ॥ २८ ॥
 आपुपाद्विपुलां लक्ष्मीं स राजा यत्र वारणः ॥
 सर्वकामसमृद्धिश्च जायते नात्र संशयः ॥ ४२९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्पस्थाने
 गर्भावक्रान्तिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 गर्भः कथं संभवति संभूतः केन जीवति ॥ १ ॥
 किं च प्रथमतस्त्वङ्गं गर्भस्थस्योपजायते ॥
 किं मौतृजं शरीरे च पितृजं वारणस्य किम् ॥ २ ॥
 फति दन्ताः फति नखाः कति मर्माणि हस्तिनाम् ॥
 किमन्मात्रं च रुधिरं पित्तं श्लेष्मा च मारुतः ॥ ३ ॥
 वायुः कस्मिन्स्थितो देशे कस्मिन्पेशी च तिष्ठति ॥
 क्व स्थितं रुधिरं चास्य पित्तं श्लेष्मा च दन्तिनः ॥ ४ ॥

अन्नप्रमाणं किं चास्य किंमात्रश्चान्दुको गजे ॥ -
 किंमात्रं क्लोम हृदये किंमात्रं फुफ्फुसं मुने ॥ ५ ॥
 अन्नं किंमात्मकं विद्यात्क स्थितश्चोदको गजे ॥
 क स्थितं क्लोम हृदयं ग्रीवा वृक्को पकृत्तया ॥ ६ ॥
 क नु वैस्तिप्रवद्धश्च परिमाणं च किं भवेत् ॥
 भुङ्क्ते गर्भोदरस्थो वा न वा भुङ्क्तेऽथ भोजनम् ॥ ७ ॥
 संधपः कति चास्थीनि केन मोघति हेतुना ॥
 केन पश्यति रूपाणि परिक्रामति तिष्ठति ॥ ८ ॥
 केन स्तनति वै नागो लिण्डं मृजति मेहति ॥
 उत्तिष्ठति निर्षादेच्च निपण्णश्चानुवर्तते ॥ ९ ॥
 विपद्यते तथा केन मैथुनं केन गच्छति ॥
 के वालाः कानि रोमाणि केशाः पक्ष्म च किं भवेत् ॥ १० ॥
 कियन्मात्राणि श्रो(स्रो)तांसि च्छव्यः कति च दन्तिनाम् ॥
 केन जीर्षेत भुक्तं च जीर्णं केन निरूहति ॥ ११ ॥
 केन निद्रासुपादत्ते केन निद्रा न जायते ॥
 ग्रहणी केन दीप्ता स्यादविपाकः कथं भवेत् ॥ १२ ॥
 वातपित्तवहाः काश्च शुक्रवाहाश्च काः स्मृताः ॥
 मेदोवहा रसवहाः शिरा रक्तवहाश्च काः ॥ १३ ॥
 मांसास्थिमेदोमज्जानां वाहिन्पश्च शिराः कति ॥
 प्रसारणाकुञ्चनाचाश्रेष्ठाः काभिश्च चेष्टते ॥ १४ ॥
 केन वा स्याद्विपन्नेन वस्तौ मूत्रं प्रवर्तते ॥
 अजस्रं मत्तनागानां मदो वाऽपि किमात्मकः ॥ १५ ॥
 गजानां रोमकूपेभ्यः कस्मात्स्वेदो न वर्तते ॥
 मुस्रतः केवलं स्वेदः क्लान्तानां संप्रवर्तते ॥ १६ ॥
 एवं मे पृच्छतो ब्रूहि सर्षमेव महामुने ॥
 वारणानां च नामानि पस्तावद्ब्रूतुमर्हसि ॥ १७ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 सौम्याऽऽग्नेयमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १८ ॥

१ क. किंमात्रकं । २ ख. °श्चोन्दुको । ३ क. वृक्को । ४ क. बस्तिः प्रवृद्ध° ।
 ५ क. हेच्छति । ६ क. च यानि स्युस्ता° ।

सोमजं शीतमाद्रं च शुष्कमुष्णं च तैजसम् ॥
 त्रपाणां स्थावराणां च संभवश्च चतुर्विधः ॥ १९ ॥
 पुरुषो गौरजोऽश्वोऽव्यो गर्दभोऽश्वतरोऽपि च ॥
 सप्तैते जङ्गमा ग्राम्या वन्यान्सप्त निबोध मे ॥ २० ॥
 फपिर्गजो वराहश्च शार्दूलो महिषो मृगः ॥
 स्रङ्गश्चेति समारूपाताः सप्त वन्याश्च जङ्गमाः ॥ २१ ॥
 वृक्षो वनस्पतिर्गुल्मो लतौपधितृणानि च ॥
 प्रतानो वीरुधो गुच्छः स्थावरा नव कीर्तिताः ॥ २२ ॥
 स्थावराणां च निर्देशो रसवीर्यविपाकतः ॥
 कीर्तितो पवसाष्पापे विस्तरेण महीपते ॥ २३ ॥
 समागतो हस्तिर्नां तु नागो मैथुनमाचरेत् ॥
 योन्त्यां करेष्वाः संघर्षात्सौम्यं शुक्रं विमुञ्चति ॥ २४ ॥
 निपिच्यमाने शुक्रे तु महात्मा प्रतिपद्यते ॥
 जीवः सूक्ष्मपरो धातुरचिन्त्यः प्रभुरीश्वरः ॥ २५ ॥
 संस्रष्टं रजसा शुक्रं तिष्ठत्योन्त्यां विवर्धते ॥
 सप्तरात्रोपितं तत्र कललं जायते ततः ॥ २६ ॥
 दशाहादवुदं तत्र जायते राजसत्तम ॥
 मासाश्च पेशी भवति हृदयं तदनन्तरम् ॥ २७ ॥
 फेचित्संभवमिच्छन्ति पूर्वं संजायते शिरः ॥
 पूर्वं हृदयमित्येके पुगपच्चपरेऽद्भुवनू ॥ २८ ॥
 हृदयं मनसः स्थानं मनश्चाऽऽहुः प्रजापतिः ॥
 तस्माद्गर्भेण जातस्य हृदयं जायतेऽग्रतः ॥ २९ ॥
 ततः संजायते क्रीमि पृष्ठेऽवृक्षौ त्रयं तथा ॥
 ततः शिराः संभवन्ति त्रिर्पेगूध्वंमघस्तथा ॥ ३० ॥
 ततः शिराभिः सहितं स्यूलात्रमुपजायते ॥
 षष्ठवंशोऽपि जघनं वक्षो मात्रापरोदरम् ॥ ३१ ॥
 क्रमेण सर्वाण्यङ्गानि फेशरोमनस्वानि च ॥
 भवन्त्यत्र शिरामागे मातुर्गर्भोदरे वसन् ॥ ३२ ॥
 ततः स दशमे मासे द्वादशे वाऽपि जायते ॥
 एवं हि जायते हस्ती जातश्चापि पिबेत्पयः ॥ ३३ ॥

द्विमासजातश्चपलो लिण्ढवापि(?)मतद्भुजः ॥
 . तृतीये च चतुर्थे च पानीयं मासि सेवते ॥ ३४ ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्णां मासानां नृणं मृदु च पल्लवम् ॥
 शल्लकीमरिमेदं च कर्णिकारं च स्वादति ॥ ३५ ॥
 मुखानस्य प्रवर्धन्ते दोषाः प्रापेण दन्तिनः ॥
 वातपित्तकफाश्चिव तेषां कर्म पृथक् पृथक् ॥ ३६ ॥
 रक्तमासास्थिमज्जानो वर्धन्ते घातवो रसैः ॥
 मेदः शुक्रं बलं तेजो जवो वर्ष्म च पार्थिव ॥ ३७ ॥
 रसेन पित्तं चाम्लेन मधुरेण कैफः सदा ॥
 कपापकटुकाम्पां तु वर्धते दन्तिनोऽनिलः ॥ ३८ ॥
 कण्ठे श्लेष्मा विहरति भुञ्जतो विविधान्नसान् ॥
 पित्तेन पच्यते मुक्तं कफालिद्राऽस्य जायते ॥ ३९ ॥
 वातात्प्राणस्य चेश्च जीर्णस्य च निच्छदन(ण)म् ॥
 समधातुस्त्वरोगः स्याद्विषमैर्व्याधितो भवेत् ॥ ४० ॥
 जरायुरक्तं मांसं तु मातृजान्विद्धि हस्तिनः ॥
 शुक्रं मज्जास्थिमेदांसि शिरारोमनसाः पित्तुः ॥ ४१ ॥
 यथाविभक्तान्पस्थीनि संघयो ये च कीर्तिताः ॥
 दन्ता नागस्य यावन्तो मर्माणि च निबोध मे ॥ ४२ ॥
 शिरस्यस्थिद्वयं राजन्कपाले च तथाऽपरे ॥
 अष्टावस्थीनि ग्रीवायां नव चैवान्न संघयः ॥ ४३ ॥
 एकमेवास्थि सगदे द्वौ संधी सव्यदक्षिणौ ॥
 द्वे च छक्कास्थिनी ज्ञेये चत्वारश्चात्र संघयः ॥ ४४ ॥
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च दन्ताः षोडश सागदाः ॥
 प्रहारिणो च द्वौ दन्तौ करिणोऽष्टादश स्मृताः ॥ ४५ ॥
 अष्टादशानां दन्तानां संघयोऽष्टादशैव च ॥
 अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च विद्यान्नागस्य पार्थिव ॥ ४६ ॥
 गेलनाढ्यां चतुःपष्टिस्तरुणास्थीनि दन्तिनेः ॥
 बलपाकृत्तिकल्पानि सप्तपष्टिश्च संघयः ॥ ४७ ॥

१ क. पिण्डवापि । २ क. कफसदा । ३ रा. शिरो रो० । ४ ख. संघयोः ।
 ५ क. गलानां च । ६ क. °न. ॥ प्र० ।

प्रतरास्थि तलप्रोहे विद्यादेकं विचक्षणः ॥
 तलकर्णे च विज्ञेयं प्रतरास्थ्येकमेव तु ॥ ४८ ॥
 अष्टावेच हि पादेषु प्रतरास्थीनि निर्दिशेत् ॥
 चतुर्थे च महीपाल संघयश्चात्र दोदश ॥ ४९ ॥
 पलिपादेषु कर्णेषु प्रोहयोः प्रोहसंधिषु ॥
 एतेष्वङ्गमदेशेषु गुलिकास्थीनि विंशतिः ॥ ५० ॥
 अशीतिरेव पादेषु चतुर्ष्वपि च पार्थिव ॥
 विंशतिश्च नखानि स्युः संधीनां द्यधिकं शतम् ॥ ५१ ॥
 विशेषास्थ्येकबाह्वस्थि वंशास्थीनि च गात्रयोः ॥
 पूर्वपोस्तु पडस्थीनि ह्येवं पट्चैव संघयः ॥ ५२ ॥
 अस्थीनि संघयश्च स्युः पडेवापरयोरपि ॥
 कपालास्थ्येकमेवाऽऽहुः सर्वेती जघनाश्रितम् ॥ ५३ ॥
 चतुर्दशाऽऽहुरस्थीनि नागस्योरसि संरूपया ॥
 संघयस्त्वपि चास्त्रां तु दश पञ्च च निश्चिताः ॥ ५४ ॥
 अस्थीनि विंशतिः पृष्टो(ष्ठे) संघयश्चैकविंशतिः ॥
 पक्षपोरुभयोर्विद्याच्चत्वारिंशच्च पार्श्वकाः ॥ ५५ ॥
 द्विचत्वारिंशोदेवाऽऽस्तां पार्श्वकानां तु संघयः ॥
 ऊर्ध्वास्थीन्येकविंशत्स्युः संघयश्चैकविंशतिः ॥ ५६ ॥
 लाङ्गुलवंशलाङ्गुले गुलिकास्थीनि विंशतिः ॥
 त्रिंशत्तु संघयश्चात्र संरूपया विद्धि पार्थिव ॥ ५७ ॥
 त्रीण्यस्त्रां तु शतान्येवं विंशतिश्चैव संरूपया ॥
 शतानि त्रीणि संधीनां पट्पष्टिं चापि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

—:०:—

हस्ते च तालुनि द्वे द्वे मुखे नेत्रे कटिद्वये ॥
 द्वे कर्णयोश्च मत्पेकमेवमेकादशैव तु ॥ ५९ ॥
 स्तनयोश्चैव मेण्डू च नागस्य तु गुदे तथा ॥
 विद्यात्पञ्चदशैतानि श्रो(स्रो)तांसि वदतां वर ॥ ६० ॥

—:०:—

१ क. प्रान्तरास्थि । २ क. °यं प्रान्तरा° । ३ क. प्रान्तरास्थीनि । ४ क. °तो यनना° । ५ क. °शदासां तु पा° । ६ क. तालुके ।

नेत्रयोश्चापि पक्ष्माणि केशाञ्छिरसि निर्दिशेत् ॥
देहे रोमाण्यसंख्यानि वालाः पुच्छे च दन्तिनाम् ॥ ६१ ॥

—:०:—

सिराः शतानि सप्तैव सर्वपिण्डेन दन्तिनाम् ॥
पञ्च स्नायुसहस्राणि पञ्च स्नायुशतानि च ॥ ६२ ॥
एतेषां विस्तरौ राजन्सिराव्यूहे प्रवक्ष्यते ॥
मर्मोण्यपि प्रवक्ष्यामि भेदतो मर्मसंग्रहे ॥ ६३ ॥
गुदोऽण्डकोशो हृदयं मेण्डं नाम्युदरं करः ॥
प्रत्यङ्गं सौप्तिकाशौ प्रतिमानं गुदे स्तनौ ॥ ६४ ॥
प्रोहसदानभागौ च ग्रन्थिः सैकुटिकेतलाः ॥
पलिहस्तौ च विष्के च रन्ध्रौ द्वे चापरान्तरे ॥ ६५ ॥
कुंठिः कटी च प्रस्तावश्रो(स्रो)तांसि दश पञ्च च ॥
कक्षाभागौ सनिष्कासौ मन्ये च मनुजाधिप ॥ ६६ ॥
अन्तर्बाहू पणवको विम्बकः कुम्भ एव च ॥
अपस्कारौ तथाऽघ्नीव्यौ मृदुकुलिस्तथैव च ॥ ६७ ॥
गलपृष्ठं यैवस्थाने ग्रीवामन्ये च तालुकम् ॥
वाहित्यं शम्बुकौ जिह्वा बलाङ्गे वक्षणौ तथा ॥ ६८ ॥
विक्षोभौ चूचुकौ मुष्कौ कूर्मांसतलसंधयः ॥
अस्थिक्षयौ कुलाभागावुरःसंधिरुरस्तथा ॥ ६९ ॥
उभावंसौ च विज्ञेयाविति समोत्तरं शतम् ॥
मर्मणामिति व्याख्यातं वारणानां नराधिप ॥ ७० ॥

—:०:—

अतश्च कथ्यमानानि दोषस्थानानि मे शृणु ॥
पर्वाण्णामाशयश्चैव उरः कण्ठं शिरस्तथा ॥ ७१ ॥
स्थानान्येतानि सर्वाणि श्रेष्ठमणो विद्धि दन्तिनाम् ॥
ऊर्ध्वं नाभेरधः पित्तं हृदयं समुपाश्रितम् ॥ ७२ ॥
पक्वामाशयगो वायुर्जघने संगदे तथा ॥
स सर्वदेहव्यापी तु सर्वतः कर्म चेष्टते ॥ ७३ ॥

१ क. 'ण्डेषु द' । २ क. सरलकुन्तलाः । ३ क. रन्ध्रे द्वौ चा' । ४ क. मुक्षी । ५ ख. यतस्थाने । ६ क. 'शोभोभौ च तुष्कौ च कू' । ७ ख. सगुदे ।

रक्तस्थाने स्थितो वायुर्व्यानो नोम्ना तु वीर्यवान् ॥
 मेदःस्थाने स्थितः प्राणो वसास्थान उदीरणः ॥ ७४ ॥
 समानो मांसमध्यस्थो ह्यपानश्चास्थिसंस्थितः ॥
 व्यानोदानौ समानश्च प्राणापानौ च पञ्चधा ॥ ७५ ॥
 भूपो वायुः शरीराणि विभक्तिं भगवान्प्रभुः ॥
 व्यानाद्भवति चेष्टा च निमीलोन्मीलने नृप ॥ ७६ ॥
 उदानेन बलोन्मादी समानाद्भागमादिशेत् ॥
 वागुच्छ्वासानुपानानां प्रवृत्तिः प्राणजा स्मृता ॥ ७७ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि ह्यपाने विद्धि पार्थिव ॥
 हस्तस्थे तिष्ठति सदा चक्षुर्मध्ये च दन्तिनाम् ॥ ७८ ॥
 सौरं तेजश्च नेत्रे तु प्रविभक्तं शरीरिणाम् ॥
 तथा प्राणोऽथ हर्षादींस्तेन रूपं च पश्यति ॥ ७९ ॥
 श्लेष्मस्थाने स्थितं सत्त्वं रजो बाय्वनुसंस्थितम् ॥
 नैमः पित्तानुगं चैव तिष्ठत्पेव मतङ्गजः ॥ ८० ॥
 प्रहर्षानन्दभावाभ्यां सौम्यं शुक्रं प्रमुञ्चति ॥
 क्रमेण रसवीर्याणां सौम्यं शुक्रं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥
 अहृत्पमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षसंभवम् ॥
 गृह्णीते साऽद्भुतं गर्भं गर्भिणी द्वेष्टि चाद्भुतम् ॥ ८२ ॥
 सप्त पेशीशतान्पाहुः सर्वेष्वङ्गेषु हस्तिनाम् ॥
 अस्थ्याश्रिताश्च ताः सर्वाः स्नापुत्रद्वास्त्वचा वृताः ॥ ८३ ॥
 अल्पं वा बहु वा ह्रस्वं दीर्घं वाऽप्यथवा पृथक् ॥
 एकसंस्थं हितं मांसं पत्स्यात्पेशीति तद्विदुः ॥ ८४ ॥
 नृष्णा मर्मसु सर्वेषु निद्रा कफमुपाश्रिता ॥
 व्यवसायश्च नागानां स्कन्धदेशमुपाश्रितः ॥ ८५ ॥
 वपुः श्रीः कीर्तिराशा च त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ॥
 अस्थीनि पर्वतो मेरुस्तेजो देहे व्यवस्थितम् ॥ ८६ ॥
 बुद्धिर्मैधा च नागानां स्नापुवन्धेष्ववस्थिता ॥
 वसामाश्रित्य बलवान्दर्पास्तष्ठति नित्पशः ॥ ८७ ॥

मदश्चैव महातेजाः शुक्रस्थानं समाश्रितः ॥
 शिरासंधीन्समाश्रित्य लोमस्तिष्ठति वै सदा ॥ ८८ ॥
 अक्ष्रेषु कर्म नागानामालस्यं यकृति स्थितम् ॥
 फालेपं मदो(?) क्रमते विपादो वृषस्तत्तम ॥ ८९ ॥
 गजस्य पुंफुत्से चैव मयं तिष्ठति नित्यशः ॥
 वक्षसंत्रच्छु(?) हृदयं सर्वं स्तनमुपाश्रितम् ॥ ९० ॥
 यकृद्भृदपपार्श्वं च श्लोम वक्षःस्मितं विदुः ॥
 यकृत्प्लीहे च संबद्धे (ःस्थूलान्नं हृदपादयः) ॥ ९१ ॥
 धामाशयं विभजते तिष्ठेत्पकाशयं च तत् ॥
 धामाशयस्य मध्यस्था व्याधयः सर्व एव तु ॥ ९२ ॥
 व्याधयो ये च संरूपातास्तेषां पकाशयो गतिः ॥
 ईपत्तु धृषिरा वृत्ता दीर्घा बलवती सिरा ॥ ९३ ॥
 स्नापुर्वल्कावनद्धा च घना पृथ्वी च कण्डुरा ॥
 वातपित्तकफानां च तथैव रसशुक्रयोः ॥ ९४ ॥
 मेदोमृच्छ्मज्जमांसानां तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
 हासवृद्धी पतो छेषां प्रमाणेनोच्येते त्वतः ॥ ९५ ॥
 मूत्रं वस्तिश्च मुष्की च वक्ष्णोदेशमाश्रितौ ॥
 मांसग्रस्थ्याश्रितं विद्यादमृच्छ्मांसमुपाश्रितम् ॥ ९६ ॥
 मज्जाभ्यन्तरतोऽस्मां तु शुक्रं मज्जाश्रितं विदुः ॥
 मेदो मांसाश्रयं प्रादुः शिरा मांससमाश्रिताः ॥ ९७ ॥
 रोमाणि त्वचि जातानि मांसस्यापि त्वगावृतिः ॥
 छव्यः पदेता व्याख्याता द्विपानां द्विपदां वर ॥ ९८ ॥
 छवीनां विस्तरश्चापि मर्माध्याये प्रवक्ष्यते ॥
 शिरास्नाय्वात्मकं विद्यान्नसानां संभवं नृप ॥ ९९ ॥
 तलानां किणभावं च निसर्गादीन्धरं विदुः ॥

—:०:—

इमा महाप्रकृतयस्तिस्त्रः कीर्तयतः शृणु ॥ १०० ॥

*कपुस्तके त्रुटितम् ।

१ क. °संधि समा° । २ क. पुंफुत्से । ३ क. सवद्धः । ४ क. °यस्थम° ।
 ५ क. °च्यतत्व° । ६ क. प्रचक्षते ।

रजस्तमश्च सत्त्वं च प्राहुरध्यात्मकोविदाः ॥
 मेधावी चपलश्चण्डस्तेजस्वी लघुविक्रमः ॥ १ ॥
 कौतूहलप्रकामी च क्रीडनो हर्षणश्च यः ॥
 शीघ्रं कृतं नाशयति शीघ्रं कर्माभिपद्यते ॥ २ ॥
 दुर्भगश्च तथा नागः सततं धेनुकाप्रियः ॥
 अशिता दुर्भरः शूरो निःशङ्कोत्तानवेदिता ॥ ३ ॥
 एवंविधस्तु यो नागः स राजभाजसः स्मृतः ॥
 कृच्छ्रेण किञ्चिज्जानीते कर्म चास्य प्रणश्यति ॥ ४ ॥
 निद्रालुर्गूढसंज्ञश्च तामसो नाग उच्यते ॥
 धन्वर्धवेदी सुभगः स्मृतिमान्शुभयोगजः ॥ १०५ ॥
 कर्म शीघ्रं विजानाति न च तत्तस्य नश्यति ॥
 आणुष्मान्वलवान्शूरो नीरोगः सुप्रजो लघुः ॥ ६ ॥
 धन्यो यशस्वी दीप्ताग्निः सुसत्त्वः प्रियदर्शनः ॥
 द्विगधगम्भीरघोषश्च सात्त्विको नाग उच्यते ॥ ७ ॥
 इति तिस्रः समाख्याता महामकृतिपौनयः ॥

—:०:—

एवं शरीरं व्याख्यातं प्रविभागेन(ण) मे शृणु ॥ ८ ॥
 प्रसारणं च गान्नाणां तथा संकुचनं च यत् ॥
 चत्वारिंशत्सिरास्तस्य विनिघुक्ता हि धारणे ॥ ९ ॥
 उत्तिष्ठति शिराभिश्च चत्वारिंशद्भिरेव हि ॥
 उपवेशं च कुरुते चत्वारिंशद्भिरीश्वरः ॥ ११० ॥
 षट्शतेन विजानीपाद्रमनं परिवर्तते ॥
 हस्तशीलेन कुरुते षट्शतेन तु वारणः ॥ ११ ॥
 जृम्भणं कुरुते नागः स चत्वारिंशता तथा ॥
 दशभिर्हन्ति हस्तेन ग्रासं दशभिरेव च ॥ १२ ॥
 दशभिश्चालपेत्स्रक्को दशभिश्चैव खादति ॥
 भक्षयित्वा निगिरति शिराभिर्दशभिस्तथा ॥ १३ ॥
 दशभिर्दशभिश्चैव पच्यमाने च वारणः ॥
 शिरसो धारणे दृष्टाः सिरा ह्यूर्ध्वं तु विंशतिः ॥ १४ ॥

ग्रीवायां पार्श्वयोर्दृष्टास्तिस्रस्तिस्रः पुनः शिराः ॥
 शिरसश्चालने दृष्टा दश स्कन्धगताः शिराः ॥ ११५ ॥
 आददाति शिराभिश्च पानीयं दशभिर्द्विपः ॥
 *दशभिर्निर्वमेच्चैव शिराभिः सलिलं गजः ॥ १६ ॥
 दशभिर्निमिपेन्नाग उन्मिपेदशभिः पुनः ॥
 दशभिर्गन्धमाप्रोति गृणोति दशभिस्तथा ॥ १७ ॥
 पट्टत्रिंशत्तु शिरा दृष्टा दृष्टिसंचारणेऽपि च ॥
 कटयोर्दश विज्ञेया शिरा मदवहा नृप ॥ १८ ॥
 दशभिर्दशभिश्चैव कर्णौ चालपति द्विपः ॥
 निश्वासं कुरुते याभिस्ताः शिरास्त्रिंशदेव तु ॥ १९ ॥
 दशभिर्वृंहति गजो व्याहरेद्दशभिः पुनः ॥
 पुच्छं चालपति श्रीमान्सिराभिर्दशभिर्गजः ॥ १२० ॥
 निर्हरेद्दशभिर्मेण्ड्रे दशभिश्चैव सं(मे)हति ॥
 मैथुनं याति दशभि(भी)रेतो दशभिरावपेत् ॥ २१ ॥
 अभितप्तस्तु मातङ्गो वमथुं याभिरुत्सृजेत् ॥
 पट्टत्रिंशत्तु शतं विद्यात्सिराः स्वेदवहास्तु ताः ॥ २२ ॥
 शिरा गुदनिवद्धास्तु हृदयं चापि संश्रिताः ॥
 धारणे तु पुरीषस्य तथैवोत्सर्जने पुनः ॥ २३ ॥
 तासां दशशतं दृष्टं मूत्रस्योत्सर्जने दश ॥
 ततो वातवहा दृष्टा ग्रहणीदीपनाः शिराः ॥ २४ ॥
 पकाशयनिवद्धास्तु ज्ञेयास्तास्तु चतुर्दश ॥
 शिरा दश समारूपाता यास्तु पित्तवहाः स्मृताः ॥ १२५ ॥
 दशैव तु शिरा दृष्टाः श्लेष्माणं पा वहन्ति वै ॥
 शिरा यास्तु शरीरेऽस्मिन्सर्वसंधिसमाश्रिताः ॥ २६ ॥
 नदां तरति सर्वाभिस्ताभिश्चैव तु लहृघपेत् ॥
 ताश्च गात्रैश्चतुर्भिश्च पृथक्त्वे विंशतिः स्मृताः ॥ २७ ॥
 सिरा रसवहा दृष्टा जिह्वायां हृदयाश्रिताः ॥
 दशैव ताः सुसूक्ष्मास्तु याभिर्वेदपते रसान् ॥ २८ ॥

* अयमर्थश्चोरुः 'शिरसश्चालने'— इत्यतः प्राक्पुस्तके ॥

अपानेन यदा वायुं वारणः प्रविमुञ्चति ॥
 पक्काशयनिबद्धास्तु श्लेषास्तोस्तु चतुर्दश ॥ २९ ॥
 एकादश शतान्येवं सप्ततिश्च पुनः सिराः ॥
 (*वारणस्य प्रदेशेऽस्मिन्व्याख्यातास्ताः प्रदेशगाः ॥ १३० ॥
 शतानि त्रीणि शेषाणि त्रिंशदन्याः पुनः शिराः ॥)
 एता रक्तवहा दृष्टाः शरीरं सर्वमेव हि ॥ ३१ ॥
 सिराभिः संवृतं याभिर्वल्लीभिरिव पादपः ॥
 अत्र प्रतिविशेषं तु हस्तिन्यामुपलक्षयेत् ॥ ३२ ॥
 एकैकस्मिन्स्तने दृष्टाः सिराः क्षीरवहा दश ॥
 हृदयंगमाः सुसूक्ष्माश्चेति प्रोक्तः सिराविधिः ॥ ३३ ॥
 शतानि पञ्च (*नागस्य सहस्रं च) विशेषतः ॥
 रेतोत्सर्गकरा यास्तु वारणानां सिरा दश ॥ ३४ ॥
 मैथुनार्थं च या दृष्टास्ता एव विंशतिः स्मृताः ॥
 नव संधिशतान्येवं वारणेष्ववधारयेत् ॥ १३५ ॥

—:○:—

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते संधयो वारणस्य तु ॥
 द्वाविंशतिः संधयस्तु पादे पादे विनिश्चिताः ॥ ३६ ॥
 श्रोत्रसंधानभागे च पल्लिहस्ते च दन्तिनः ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु संधयश्च चतुर्दश ॥ ३७ ॥
 एवं भागे त्वपस्कारे पादे विक्षोभयोरपि ॥
 प्रतिमाने च विज्ञेयाः संधयस्तु चतुर्दश ॥ ३८ ॥
 गुच्छे सगुटिकायां च स्युस्तथाऽन्तरसक्थनि ॥
 संधयोऽत्र महाराज विज्ञेयास्तु चतुर्दश ॥ ३९ ॥
 मण्डूक्पन्तरसंधौ तु अधीन्ये तु विशेषतः ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४० ॥
 आपासकाण्डे रन्ध्रे च स्तनानुसार एव च ॥
 मेण्ड्रे चैवाण्डकोशे च नवतिः संधयः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 अंसे च प्रत्यगंशे च तथाऽसफलकेऽपि च ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४२ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. प्रतिमुञ्चति । २ क. °स्तासु च° । ३ क. °नुरस ए° ।

आयासकाण्डे रन्ध्रे च स्तनानुसार एव च ॥
 मेण्ड्रे चैवाण्डकोशे च नवतिः संधयः स्मृताः ॥ ४३ ॥
 अंसं च प्रत्यगंशे च तथाऽसफलकेऽपि च ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४४ ॥
 ग्रीवात्रिन्दुवितानेषु पिण्डिकावग्रहे तथा ॥
 आसने शयने स्थाने विद्यात्संधिशतानि पद् ॥ १४५ ॥
 पुरस्कारावग्रहे च निर्याणे श्रवणे तथा ॥
 त्रैषिकान्तरयोश्चैव वातकुम्भे च दन्तिनः ॥ ४६ ॥
 द्वे च संधिशते प्राहुः संधीश्चापि चतुर्दश ॥
 स्व(क)ष्टे च खलु नेत्रान्ते एकैके संधयः स्मृताः ॥ ४७ ॥
 विपाणयोर्द्वयोश्चापि हस्ते द्वात्रिंशदीरिताः ॥
 उरसि द्वादश ज्ञेया मुखे त्रिंशति(?)रेव च ॥ ४८ ॥
 दशनासगदाये तु संधयस्तत्र षोडश ॥
 जिह्वापां तु त्रयः प्रोक्ताः कण्ठे ज्ञेयाद्यषोडश ॥ ४९ ॥
 आसने वंशदेशे च तत्पिण्डे पश्चिमासने ॥
 तथा त्वपरवंशे च द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥ १५० ॥
 अस्थिभागे च जघन उत्कृष्टकलपोरपि ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्यै द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥ ५१ ॥
 (*लाङ्गलवंशे लाङ्गले द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥)
 करीपभागे प्रस्रावे गुदभागे च दन्तिनः ॥ ५२ ॥
 संधयो विंशतिज्ञेया भागेष्वेतेषु निश्चिताः ॥
 पालिहस्ते ततः कर्मभोहसंदानपोरपि ॥ ५३ ॥
 अपस्कारे च नागस्य क्रोशसंधिं विनिर्देशेत् ॥
 बाह्वोरयासफलके पाद्याभागे तथैव च ॥ ५४ ॥
 ग्रन्थिष्वपि तथाऽधीन्ये ज्ञेयासु कटिकासु च ॥
 उत्कृष्टेऽप्यथ मण्डूक्यां भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥ १५५ ॥
 समुद्रसंधिः सर्वेषु पथावदिति निश्चयः ॥
 लाङ्गलवंशे लाङ्गले जघनत्रयस्थिदेशयोः ॥ ५६ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुल्लके ॥

१ क. °पुरस ए° । २ क. °स्य संधयः षोडश स्मृ° ।

उलूखलारूपः संधिस्तु कलाभागे च दन्तिनः ॥
 विताने श्रवणे चैव विम्बोः कुम्भान्तरे तथा ॥ ५७ ॥
 निर्माणे कंठिसंधौ च शिरोमस्तकपिण्डयोः ॥
 इपीकाग्रे च कुम्भे च वारणस्य महीपते ॥ ५८ ॥
 तूणसीवनवत्संधिर्विज्ञेपस्तु कपालतः ॥
 हनुमृक्कपालेषु सगदेष्वेव दन्तिनः ॥ ५९ ॥
 संधिर्वापसनुण्डः स्याद्भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥
 नेत्रे वर्त्मन्यपाङ्गे च करीपाश्रा(स्त्रा)त्र एव च ॥ १६० ॥
 हृदये चाक्षिकूटे च कण्ठे क्छोभिर्गुदे तथा ॥
 ज्ञेयो मण्डलसंधिस्तु भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥ ६१ ॥
 शम्बुके प्रतिमाने च बाहित्रे दन्तवेष्टयोः ॥
 शङ्खावर्ते भवेत्संधिः गृङ्गाटः श्रो(स्त्रो)तसि स्थितः ॥ ६२ ॥
 इत्येव संधयः प्रोक्ताः स्नापून्यपि निबोध मे ॥
 अष्टौ वक्षःप्रदेशे च चतस्रो बालपुष्करे ॥ ६३ ॥
 एकैकास्मिस्तु पादे वै स्नापूनां विंशतिः स्मृता ॥
 मुष्के मेण्डोदरगुदे त्वष्टौ विंशतिरेव च ॥ ६४ ॥
 महास्नापूनि वै पञ्च दश चापि द्विपस्य वै ॥
 ऊर्ध्वभागानि सप्तैव पदधोभागकानि च ॥ १६५ ॥
 द्वे तिर्यग्भागिके दृष्टे एवं पञ्चदशैव हि ॥
 एभिर्वै सर्वतो देहः प्रार्णालीभिरिवाऽऽवृतः ॥ ६६ ॥
 कफपित्तानिलैर्दुष्टैर्यदा कायोऽभिपूर्यते ॥
 तदा व्याधिमवाप्नोति वारणो नात्र संशयः ॥ ६७ ॥
 समोत्तरं मर्मशतं वारणस्यावधारयेत् ॥
 प्रदेशसंग्रहे तानि कीर्तितानि यथागमम् ॥ ६८ ॥
 चतुर्विधानि ज्ञेयानि यथावदभिनिश्चयः ॥
 येषु देष्टाश्च विद्धोश्च ताडिता वा मतङ्गजाः ॥ ६९ ॥
 विनाशं प्राप्नुवन्तीह क्षिप्रं वा यदि वा चिरात् ॥
 कालान्तरविनाशीनि सद्यःप्राणहराणि च ॥ १७० ॥

१ क. °न्तरेषु च ॥ नि० २ क. कटसं० ३ क. देहे । ४ क. °णालानि० ।
 ५ क. दृष्टाश्च । ६ क. °द्धा वा ता० ।

वैगुण्यकरणानि स्युः सशल्यानि तथैव च ॥
 अस्थिघ्नायुसिरासंधिधमनीप्रविभागशः ॥ ७१ ॥
 विनाशः संनिपाताद्यस्तन्मर्म परिकीर्तितम् ॥
 वायव्याग्नेर्षंसौम्यत्वात्मविभागश्चतुर्विधः ॥ ७२ ॥
 मर्मणां तुल्यपोनित्वं भूतानां चापि लक्षयेत् ॥
 आशुकारी भवेदग्निरस्य पैच्चाभिसंप्लवः ॥ ७३ ॥
 विशेषात्तत्र विद्धस्तु क्षिममेव विनश्यति ॥
 सौम्याग्नेपगुणत्वान्तु कालान्तरहरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥
 सशल्यप्राणघातित्वं स्मृतं वाय्वात्मकं बुधैः ॥
 निरुद्धगतिमार्गत्वाद्वापोजीवति कुक्षरः ॥ १७५ ॥
 भिन्ने चैवोद्धृते शल्ये विगते मर्मसंश्रये ॥
 अनिले त्रिपते नागः स शल्यो धिपते तथा ॥ ७६ ॥
 सौम्याग्नें तु कालेन क्षीणं सौम्यगुणैर्षदा ॥
 एकीभावंगतः शल्यं नश्येत्कालान्तराद्गजः ॥ ७७ ॥
 तस्मात्सौम्याग्निवायूनां वैशेष्यं यत्र लक्ष्यते ॥
 तद्भूतगुणपोनित्वान्मर्म तत्तादृशं स्मृतम् ॥ ७८ ॥
 कुम्भकर्मतले पेश्यः प्रोहे चैतस्य पञ्च तु ॥
 बाह्वन्तरमपस्कारमंशांशाफलकान्तरम् ॥ ७९ ॥
 छादयन्त्यपरां पेश्यस्तिस्रः पट्टचैकसंख्यया ॥
 शतानि त्रीणि पेशीनां चतुःपष्टचधिकानि च ॥ १८० ॥
 गात्रापरेषु नागस्य यथावदुपधारयेत् ॥
 एकपृष्ठे भवेत्पेशीं सीविनीमाश्रिताः पराः ॥ ८१ ॥
 अण्डकौशीश्रितास्तिस्रस्रिपष्टिर्जंद्गमाश्रिताः ॥
 पञ्चाक्षत्यार्षपोः पेश्यः स्युर्विंशत्पुरसि स्मृताः ॥ ८२ ॥
 एका नाभिसमापन्ना पञ्च लाङ्गुलमाश्रिताः ॥
 हन्वोरष्टौ विजानीपाद्दीवास्कन्धगता दश ॥ ८३ ॥
 त्रिंशत्कक्षे च वंशे च पृष्ठे चैकां विनादिंशेत् ॥
 कर्णवोरुमयोद्धे च गण्डयोरुमयोर्दश ॥ ८४ ॥

१ क. सौम्य वा प्रवि° । २ क. यत्राभि° । ३ क. °पास्यप्र । ४ रा.
 °ववनः । ५ क. भ्रेश्यः । ६ क. °मशाशिराज्जाल° । ७ क. °कोशस्थिता° ।

शिरा मस्तकनिर्घाणवितानविदुसंश्रिताः ॥
 †यैत्तावद्ग्रहयोश्चापि चतुःषष्टिं विनिर्दिशेत् ॥ १८५ ॥
 विद्याजिह्वाश्रितामेकां द्वे च तालुनि निर्दिशेत् ॥
 तथा पाकलके चापि पेशीमेकां विनिर्दिशेत् ॥ ८६ ॥
 करेण्वामधिकास्त्रिंशत्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्तनयोर्दश विज्ञेया दश विद्याद्गगाश्रिताः ॥ ८७ ॥
 द्वे वृत्ते मुखमाश्रित्य प्रकृतेऽथ भगोत्तरे ॥
 गर्भच्छिद्रान्तरे तिस्रस्तिस्रो गर्भोपजन्मनि ॥ ८८ ॥
 तासां द्वे त्वचले विद्याद्गच्छत्येका च बाह्यतः ॥
 चतुरस्ता च वृत्ता च त्र्यरूपावपि हि दृश्यते ॥ ८९ ॥
 त्रिविधा मांसपेयस्तु परस्परमुपाश्रिताः ॥
 बहिरभ्यन्तरे काये परिमाणमिदं पुनः ॥ १९० ॥
 जिह्वायां गोरनालेन गलेनैव च वारणः ॥
 सर्वभेदतथाऽऽहारं गोरनालेन चाऽऽहरेत् ॥ ९१ ॥
 आमाशयान्तु नागस्य पकाशयगताः पुनः ॥
 स्थूलान्नमभिसंपूर्य पुरीषमवतिष्ठति(ते) ॥ ९२ ॥
 अन्नमौत्रपरीणामं विद्याद्भ्यामानि विंशति(म्) ॥
 स्थूलान्नाण्युदकं चैव धमन्योऽन्योन्यमाश्रिताः ॥ ९३ ॥
 कालेयं तु सिन्धु चैव यकृदन्तं सफुष्फुसम् ॥
 सर्वं निवद्धं हृदये वृक्को चैव नराधिप ॥ ९४ ॥
 मेढ्रं हस्तश्च नागस्य सर्वं स्नायुसमुद्भवम् ॥
 कर्णयोः कटयोर्द्वे द्वे श्रो(त्रो)तसी द्वे च तालुनि ॥ १९५ ॥
 हस्ते द्वे नेत्रयोर्द्वे च द्वे चैव स्तनचूचुके ॥
 मेद्रे मुखे गुदे चैव च्छिद्राणि दश पञ्च च ॥ १९६ ॥

—:०:—

आद्या छविर्यत्र रोम द्वितीया चर्म एव च ॥
 तृतीया शोणितं ज्ञेया चतुर्थी मांसमुच्यते ॥ ९७ ॥

† 'जत्ववग्रहयोः' इति भवेत् ।

१ क. शिरो म० । २ क. यत्त्वावग्रह० । ३ क. ०लुविनि० । ४ क. ०मपि
 संपूज्य पु० । ५ क. ०मात्रे परिमाणं विद्यादध्यामविं० । ६ क. श्रोतसि । ७ क.
 शोणिते ।

मेदस्तु पञ्चमी ज्ञेया अस्थि पथी विधीयते ॥
मज्जा च सप्तमी ज्ञेया एवं सप्तविधा छविः ॥ ९८ ॥

—:0:—

असंख्येषानि रोमाणि केचिच्छास्त्रविदो विदुः ॥
आयुर्वेदविधानज्ञाः (†केचित्संख्यां विदुर्बुधाः) ॥ ९९ ॥
संपूर्णे सर्वगात्रस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
अम्बुतेजोमयी दृष्टिः सा सप्तपटला भवेत् ॥ २०० ॥
सप्तधातुसमुत्थं तु शरीरमिह पच्यते ॥
चतुर्विधाहारमपस्त्वोपधीनां तु षो रसः ॥ १ ॥
पकाशयमनुप्राप्तः पूर्वमामाशये स्थितः ॥
प(पा)चितस्तेजसा कोष्ठे वायुना समुदीरितः ॥ २ ॥
अदृष्टः स रसः पृथ्वीः सिराः समनुपच्यते ॥
षा वै रसवहाः कापे वारणानां विशेषतः ॥ ३ ॥
स रसः शोणित्तीभूतो मांसत्वमुपगच्छति ॥
मांसं मेदस्त्वमागच्छेन्मेदोऽस्थित्वं च दन्तिनाम् ॥ ४ ॥
अस्थिभ्यो जायते मज्जा शुक्रं मज्जा च पुष्पति ॥ २०५ ॥
स्थानानि षडनुप्राप्तो वीर्यं समनुत्थम्यते ॥
औषधीरसवीर्यं तु शरीरे सर्वगं स्मृतम् ॥ ६ ॥
यस्तत्र किट्टिनिसारः शकृत्स उपपद्यते ॥
मूत्रं चास्य त्वधोभागे वारणस्य शरीरजः ॥ ७ ॥
कट्यां मूत्रधरो वस्तिरेकद्वारो ह्यधोमुखः ॥
अपां श्रो(त्रो)त्रैः सुसूक्ष्मैः स निह्नरैरिव पूर्यते ॥ ८ ॥
प्रतिपूर्णस्ततो वस्तिरपानं प्रतिपद्यते ॥
अपाने शिथिलीभूते वेदना तु ततो भवेत् ॥ ९ ॥
एवं विमलजेते मूत्रं समानेन समीरितम् ॥
इति शारीरमुद्दिष्टं वारणानां पथाक्रमम् ॥ २१० ॥
मृत्काष्ठवल्कैर्ह्यप्या कुशलेः क्रिपते रूढम् ॥
एवं शरीरबन्धस्तु मांसस्त्राप्यस्थिभिः कृतः ॥ २१ ॥

† धनुर्मध्यस्थः कपुलके बुट्टिनः ।

शौर्यादभिजनाद्दर्पात्परिणामान्निसर्गतः ॥
 संतापात्पुष्टितो व्याधिरुपधानाच्च मार्द्यति ॥ १२ ॥
 कफं पित्तमसृक्कांसं मेदश्चान्योन्यमूर्च्छितम् ॥
 मृगन्धे दीपनं स्याच्च कटिच्छिद्रमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्दर्पजं वीर्यं सौम्याग्नेषमुदीरितम् ॥
 वायुना कैण्ठमेद्रेभ्यः स्नेभ्यश्चास्य प्रसिचपते ॥ १४ ॥
 अतः शिलाभ्यः संभूतं यथा शैलाच्छ्रु(त्स्त्र)वेज्जलम् ॥
 एवं गजमुखं प्राप्य स्वेदः श्र(स्त्र)वति पार्थिव ॥ २१५ ॥
 समागता गजमुखे सर्वाः स्वेदवहाः सिराः ॥
 भुक्तान्त(न्न)स्य हि प्रस्वेदात्ताः श्र(स्त्र)वन्ति निसर्गतः ॥ १६ ॥
 अन्येषां रोमकूपेभ्यः प्रविष्टमपराः सिराः ॥
 वहन्ति कायजान्धातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ २७ ॥
 हस्ती दन्ती गजो नागो मतङ्गः कुञ्जरः करी ॥
 इभो मतङ्गजश्चैव वारणो द्विरदो द्विषः ॥ १८ ॥
 मृगोऽथ सामजश्चैव तथा चानेकपः स्मृतः ॥
 इति पञ्चदशैतानि नामान्युक्तानि पण्डितैः ॥ १९ ॥
 यथा गोमहियाश्वानामुष्ट्राणां वा समा तनुः ॥
 एवमभ्यन्तरस्वेदा हस्तिनस्तु निसर्गतः ॥ २२० ॥
 एकपादा द्विपादाश्च बहुपादाश्च देहिनः ॥
 नानाकृतिजवन्नानानसमानान्निसर्गतः ॥ २१ ॥
 एवं मतङ्गजा ज्ञेया न समानाः परैर्मृगैः ॥
 अन्तःस्वेदा मूढमुष्का मुखगृह्णप्रहारिणः ॥ २२ ॥
 ऐश्वर्येण निसर्गेण न समाना मृगैर्गजाः ॥
 ब्रह्मा तद्वेद भूतानां निसर्गं कारणं विभुः ॥ २३ ॥
 (*अनन्तानां च लोकानां भूतानां च महीपते ॥
 न शक्यं कारणं ज्ञातुं देवं गुह्यं प्रजापते ॥ २४ ॥
 उत्पत्तिकर्म विज्ञानं शरीरं विचयो बलम् ॥
 आयुरारोग्यता वर्ष्म वयो ज्ञानं च तत्त्वतः ॥ २२५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतस्त्रिचतुराध्यायात्मकपादः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. तद्दीर्यजं । २ ख. कठमे० । ३ क. प्रसिच्यते । ४ क. शुरुन्तस्य
५ क. एवमेव गजा । ६ क. ०मुखा मु० ।

मेदस्तु पञ्चमी ज्ञेया अस्थि पृष्ठी विधीयते ॥
 मज्जा च सप्तमी ज्ञेया एवं सप्तविधा छविः ॥ ९८ ॥

—:0:—

असंख्येयानि रोमाणि केचिच्छास्त्रविदो विदुः ॥
 आयुर्वेदविधानज्ञाः (†केचित्संख्यां विदुर्बुधाः) ॥ ९९ ॥
 संपूर्णं सर्वगात्रस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
 अम्बुतेजोमयी दृष्टिः सा सप्तपटला भवेत् ॥ २०० ॥
 सप्तधातुसमुत्पत्त्यं तु शरीरमिह पश्यते ॥
 चतुर्विधाहारमयस्त्वोपधीनां तु यो रसः ॥ १ ॥
 पक्काशयमनुप्राप्तः पूर्वमामाशये स्थितः ॥
 प(पा)चित्तस्तेजसा कोष्ठे वायुना समुदीरितः ॥ २ ॥
 अदृष्टः स रसः पृथ्वीः सिराः समनुपद्यते ॥
 या वै रसवहाः काये वारणानां विशेषतः ॥ ३ ॥
 स रसः शोणितीभूतो मांसत्वमुपगच्छति ॥
 मांसं मेदस्त्वमागच्छेन्मेदोऽस्थित्वं च दन्तिनाम् ॥ ४ ॥
 अस्थिम्यो जायते मज्जा शुक्रं मज्जा च पुष्पति ॥ २०५ ॥
 स्थानानि पठनुमाप्तो वीर्यं समनुलभ्यते ॥
 औषधीरसवीर्यं तु शरीरे सैवंगं स्मृतम् ॥ ६ ॥
 पस्तत्र किट्टनिःसारः शकृत्स वपपद्यते ॥
 मूत्रं चास्य त्वघोभागे वारणस्य शरीरजः ॥ ७ ॥
 कट्यां सूत्रधरो वस्तिरेकद्वारो घ्नघोमुसः ॥
 अपां श्रो(स्त्रो)त्रैः सुसूक्ष्मैः स निर्झरैरिव पूर्यते ॥ ८ ॥
 प्रतिपूर्णस्ततो वस्तिरपानं प्रतिपद्यते ॥
 अपाने शिथिलीभूते वेदना तु ततो भवेत् ॥ ९ ॥
 एवं विद्यजते मूत्रं समानेन समीरितम् ॥
 इति शारीरमुद्दिष्टं वारणानां यथाक्रमम् ॥ २१० ॥
 मृत्काष्ठवल्कैर्हं यथा कुशलैः क्रियते र्द्वयम् ॥
 एवं शरीरबन्धस्तु मांसस्त्राय्वस्थिभिः कृतः ॥ २१ ॥

† घनुर्मध्यस्थः कपुस्तके वृद्धितः ।

१ स. अस्मि । २ क. सर्जनं । ३ क. श्रोत्रे । ४ क. भृशम् ।

शौर्पादिभिजनाद्धर्षात्परिणामान्निसर्गतः ॥
 संतापात्पुष्टितो व्याधिरुपधानाच्च मावति ॥ १२ ॥
 कर्फं पित्तमसृज्जासं मेदश्चान्योन्यमूर्च्छितम् ॥
 सुगन्धे दीपनं स्याच्च कटिच्छिद्रमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्दर्पेजं वीर्यं सौम्याग्नेयमुदीरितम् ॥
 वायुना कण्ठमेद्रेभ्यः स्त्रेभ्यश्चास्य प्रसिच्यते ॥ १४ ॥
 अतः शिलाभ्यः संभूतं पथा शैलाच्छू(त्स्त्र)वैज्जलम् ॥
 एवं गजमुत्तं प्राप्य स्वेदः श्र(स्त्र)वति पार्थिव ॥ २१९ ॥
 समागता गजमुखे सर्वाः स्वेदवहाः सिराः ॥
 भुक्तान्त(त्र)स्य हि प्रस्वेदात्ताः श्र(स्त्र)वन्ति निसर्गतः ॥ १६ ॥
 अन्येषां रोमकूपेभ्यः प्रविष्टमपराः सिराः ॥
 वहन्ति कायजान्धातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ २७ ॥
 हस्ती दन्ती गजो नागो मतङ्गः कुञ्जरः करी ॥
 इभो मतङ्गजश्चैव वारणो द्विरदो द्विपः ॥ १८ ॥
 मृगोऽथ सामजश्चैव तथा चानेकपः स्मृतः ॥
 इति पञ्चदशैवानि नामान्युक्तानि पण्डितैः ॥ १९ ॥
 यथा गोमहिषाश्वानामुष्ट्राणां वा समा तनुः ॥
 एवमभ्यन्तरस्वेदा इस्तिनस्तु निसर्गतः ॥ २२० ॥
 एकपादा द्विपादाश्च बहुपादाश्च देहिनः ॥
 नानाकृतिजवज्ञानानसमानान्निसर्गतः ॥ २१ ॥
 एवं मतङ्गजा ज्ञेया न समानाः परैर्मृगैः ॥
 अन्तःस्वेदा मूढमुष्का मुखगृह्णप्रहारिणः ॥ २२ ॥
 ऐश्वर्येण निसर्गेण न समाना मृगैर्गजाः ॥
 ब्रह्मा तद्वेद भूतानां निसर्गे कारणं विभुः ॥ २३ ॥
 (*अनन्तानां च लोकानां भूतानां च महीपते ॥
 न शक्यं कारणं ज्ञातुं देवं गुह्यं प्रजापते ॥ २४ ॥
 उत्पत्तिकर्म विज्ञानं शरीरं विचयो बलम् ॥
 आपुरारोग्यता वर्ष्मं वयो ज्ञानं च तत्त्वतः ॥ २२५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतस्त्रिचतुराध्यायात्मकपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. तद्वीर्यं । २ ख. कठमे° । ३ क. प्रसिच्यते । ४ क. शुक्लस्त

५ क. एवमेव गजा । ६ क. °मुक्ता मु° ।

अधिकारं सदा ब्रूपादचिन्त्यं परिवर्जयेत् ॥

मतिमान्कुशलो वैद्यः शास्त्रमाश्रित्य युक्तितः ॥ २२६ ॥

इतीह पृष्टो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥

माह शास्त्रविदं प्राज्ञः पालकाप्यो यथातथम् ॥ २२७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
शरीरविचयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

शस्त्राग्निप्रणिधानं तु पालकाप्यो महामुनिः ॥

गजानां वदन्तां श्रेष्ठः प्रोवाचाङ्गेन चोदितः ॥ १ ॥

प्रत्यासन्नोदके देशे समे सुखपरिक्रमे ॥

विश्वासघ्नदंष्ट्रे स्तम्भे पद्मपित्वाऽथ वारणम् ॥ २ ॥

विन्यस्पोदककुम्भं च समिध्याग्निं चिकित्सकः ॥

वांशीकुठारपरशुं विमोक्षार्थमुपार्जयेत् ॥ ३ ॥

आधारंस्तापिकां दर्वीं शस्त्राणि विविधानि च ॥

शोणितस्थापनार्थं च यथोक्तान्यौषधान्यपि ॥ ४ ॥

समङ्गा(ङ्गा)गदरोम्बष्ठाक्षीरिणां च त्वचः समाः ॥

आमलक्यश्वकर्णस्य मधुकस्य धवस्य च ॥ ५ ॥

त्वचः मियङ्गवो रोधं पतङ्गं गैरिकं तथा ॥

शुष्कचूर्णानि सूक्ष्माणि भूतिर्वेरुणकस्य च ॥ ६ ॥

गवां च शकृतशूर्णं पांशूनश्चनमेव च ॥

श्रीवेष्टकं सर्जरसं पृथ्वीकाशोकमुष्ककान् ॥ ७ ॥

अरिमेदपलाशानां निर्वासं गुग्गुलुं तथा ॥

चूर्णानि पवमुद्गानां मृदं दग्धा(ग्ध्वा) कपालिनाम् ॥ ८ ॥

जीवाङ्गारान्सह क्षौमांस्तथा निर्वापणानि च ॥

शस्त्राणि वासपित्वाऽग्निं हुत्वा वाच्यं द्विजानपि ॥ ९ ॥

प्रोक्ष्याद्विराज्यशोषेण समालम्प्य गजं ततः ॥

संम्यह्निधापयेच्छयं देशेषु मतिमान्भिषक् ॥ १० ॥

स्व(श्व)पधुस्त्वग्गतो ज्ञेयो गम्भीरो मर्मजश्च यः ॥

दोषालङ्कैश्च विज्ञेयाः संछष्टागन्तवश्च ये ॥ ११ ॥

तनुप्रदेशे बहुलो बहुले च तनूद्रतः ॥
तिर्यगायतगम्भीरो विसर्पोत्सङ्गवानपि ॥ १२ ॥
सर्वानेतान्विदित्वाऽथ प्रदेशा ये च मर्मजाः ॥
अविचक्षुरसंभ्रान्तः सुस्थानः सुस्थितो लघुः ॥ १३ ॥
स्नायुसंधिसिरामर्म रक्षश्छमयो नयेत् ॥
अङ्गुलं वा वसाधं वा शिरा भिन्ना न दुष्यति ॥ १४ ॥
अभिक्ष्वयथोरेतद्राजन्व्यक्ष्णमिष्यते ॥
अशेषतो न विश्रा(स्त्रा)व्येत्तिर्यगूर्ध्वमथापि वा ॥ १५ ॥
वहेच्च दोषः संस्थापी निरुत्सङ्गं ततश्च तम् ॥
सुकरालं व्रणं छिन्द्यादनुलोमं समं गतौ ॥ १६ ॥
नास्रक्पादमकारं च त्रिपादं छेदयेद्दणम् ॥
पादप्रमाणं कुर्यात्तु व्रणस्य चतुरङ्गुलम् ॥ १७ ॥
कुर्याद्यथोद्गमं चापि सुभिपग्गुणदोषतः ॥
भैषज्योत्तरपूर्वाणि कारयेत्तु ऋजूनि च ॥ १८ ॥
आयते चतुरस्रे वा वृत्तेऽयापि परिग्रहे ॥
दोषनिर्हरणार्थाय सर्वान्कुर्यादधोमुखान् ॥ १९ ॥
यथोपधानि च वहेत्तं दोषं परिशोधयेत् ॥
अगतियत्र चाङ्गुल्पास्तनुगम्भीरमर्मसु ॥ २० ॥
एषण्या श्वयथोर्यत्र तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥
पित्तदुष्टं तु यत्कालं हरितं पीतकं तथा ॥ २१ ॥
उष्णं चाशु श्र(स्त्र)वति यत्स्कन्दपत्यपि तेजसा ॥
बहुलं पिच्छिलं पाण्डु चिराच्छ्र(स्त्र)वति स्कन्दति ॥ २२ ॥
श्लेष्मदोषान्वितं रक्तं विद्यादेतद्विचक्षणः ॥
तनुकं फोानलं श्पावं रक्तं वातान्वितं भवेत् ॥ २३ ॥
संनिपातान्वितं रक्तं सर्वदोषैः समन्वितम् ॥
पाटने लेखने वेधे प्रच्छन्ने वाऽपि सीवने ॥ २४ ॥
सदोषरुधिरं यावत्तावन्न प्रतिषेधयेत् ॥
इंद्रगोपकवर्णं यत्तद्वै प्रकृतिशोणितम् ॥ २५ ॥
अदोषलिङ्गं शुद्धं यद्गृहेत्तस्मत्प्रतिषेधयेत् ॥
दुष्टं यदा कापगतं न विश्रा(स्त्रा)व्येत शोणितम् ॥ २६ ॥

अधिकारं सदा ब्रूयादचिन्त्यं परिवर्जयेत् ॥
 मतिमान्कुशलो वैद्यः शास्त्रमाश्रित्य युक्तितः ॥ २२६ ॥
 इतीह पृष्टो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥
 ग्राह शास्त्रविदं प्राज्ञः पालकाप्यो यथातथम् ॥ २२७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
 शरीरविचयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

शस्त्राग्निप्रणिधानं तु पालकाप्यो महामुनिः ॥
 गजानां वदतां श्रेष्ठः प्रोवाचाङ्गेन चोदितः ॥ १ ॥
 प्रत्यासन्नोदके देशे समे मृत्खपरिक्रमे ॥
 विश्वासपन्हटे स्तम्भे पन्नपित्वाऽथ वारणम् ॥ २ ॥
 विन्यस्योदककुम्भं च समिध्याग्निं चिकित्सकः ॥
 वांशीकुठारपरशुं विमोक्षार्थमुपार्जयेत् ॥ ३ ॥
 आधारान्स्तापिकां दवीं शस्त्राणि विविधानि च ॥
 शोणितस्थापनार्थं च यथोक्तान्यौषधान्यपि ॥ ४ ॥
 समङ्का(ङ्का)मदरोम्बष्ठाक्षीरिणां च त्वचः समाः ॥
 आमलक्यश्वकर्णस्य मधुकस्य धवस्य च ॥ ५ ॥
 त्वचः प्रियङ्गवो रोधं पतङ्गं गैरिकं तथा ॥
 शुष्कचूर्णानि सूक्ष्माणि भूतिर्वरुणकस्य च ॥ ६ ॥
 गवां च शकृतश्रृणुं पांशूनश्चनमेव च ॥
 श्रीविष्टकं सर्जरसं पृथ्वीकाशोकमुष्ककान् ॥ ७ ॥
 अरिमेदपलाशानां निर्पांसं गुग्गुलुं तथा ॥
 चूर्णानि यवमुद्गानां मृदं दग्धा(ग्धा) कपालिनाम् ॥ ८ ॥
 जीवाङ्गारान्सह क्षौमांस्तथा निर्वापणानि च ॥
 शस्त्राणि वातपित्वाऽग्निं द्रुत्वा वाच्यं द्विजानपि ॥ ९ ॥
 मोक्ष्याद्रिराज्यशेषेण समालम्ब्य गजं ततः ॥
 सम्पर्हानिधापयेच्छस्त्रं देशेषु मतिमान्निभक् ॥ १० ॥
 स्व(श्व)पधुस्त्वग्गतो ज्ञेयो गम्भीरो मर्मजश्च यः ॥
 दोषलिङ्गैश्च विज्ञेयाः संस्रष्टागन्तवश्च ये ॥ ११ ॥

तनुप्रदेशे बहुलो बहुले च तनूद्रतः ॥
 तिर्षगापतगम्भीरो विसर्पोत्सङ्गवानपि ॥ १२ ॥
 सर्वानेत्तान्विदित्वाऽथ प्रदेशा ये च मर्मजाः ॥
 अविचक्षुरसंभ्रान्तः सुस्थानः सुस्थितो लघुः ॥ १३ ॥
 द्वायुसंधिसिरामर्म रक्षश्शस्त्रमथो नपेत् ॥
 अङ्गुलं वा वसार्थं वा शिरा भिन्ना न दुष्यति ॥ १४ ॥
 अभिन्नश्वयथोरेतद्राजन्वपञ्जनमिष्यते ॥
 अशोपतो न विश्रा(स्त्रा)व्येत्तिर्षगूर्ध्वमथापि वा ॥ १५ ॥
 वहेच्च दोषः संस्थाधी निरुत्सङ्गं ततश्च तम् ॥
 सुकरालं व्रणं छिन्धादनुलोमं समं गतौ ॥ १६ ॥
 नास्रक्पादप्रकारं च त्रिपादं छेदयेद्ब्रणम् ॥
 पादप्रमाणं कुर्यात्तु व्रणस्य चतुरङ्गुलम् ॥ १७ ॥
 कुर्याद्यथोद्गमं चापि सुभिपग्गुणदोषतः ॥
 भैषज्योत्तरपूर्वाणि कारयेत्तु ऋजूनि च ॥ १८ ॥
 आयते चतुरस्रे वा वृत्तेऽथापि परिग्रहे ॥
 दोषनिर्हरणार्थाय सर्वान्कुर्यादधोमुखान् ॥ १९ ॥
 यथौषधानि च वहेत्तं दोषं परिशोधयेत् ॥
 अगतिर्यत्र चाङ्गुल्यास्तनुगम्भीरमर्मसु ॥ २० ॥
 एषण्या श्वयथोर्यत्र तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥
 पित्तदुष्टं तु घत्कालं हरितं पीतकं तथा ॥ २१ ॥
 उष्णं चाशु श्र(स्त्र)वति यत्स्कन्दयत्यपि तेजसा ॥
 बहुलं पिच्छिलं पाण्डु चिराच्छ्र(स्त्र)वति स्कन्दति ॥ २२ ॥
 श्लेष्मदोषान्वितं रक्तं विघादेतद्विचक्षणः ॥
 तनुकं फोानलं श्यावं रक्तं वातान्वितं भवेत् ॥ २३ ॥
 संनिपातान्वितं रक्तं सर्वदोषैः समन्वितम् ॥
 पाटने लेखने वेध्ये प्रच्छन्ने वाऽपि सीवने ॥ २४ ॥
 सदोपरुधिरं यावत्तावन्न प्रतिषेधयेत् ॥
 इंद्रगोपकवर्णं यत्तद्वै प्रकृतिशोणितम् ॥ २५ ॥
 अदोपलिङ्गं शुद्धं यद्बहेत्तत्प्रतिषेधयेत् ॥
 दुष्टं यदा कापगतं न विश्रा(स्त्रा)व्येत शोणितम् ॥ २६ ॥

संदूपयति तद्वायून्बहून्दोषानुदीरयेत् ॥
 अतिप्रवृत्तं श्र(स्त्र)वति निर्दोषे शोणितेऽधिकम् ॥ २७ ॥
 पूर्वोक्तैश्चूर्णयोगैस्तु स्थापनं प्रतिचूर्णनैः ॥
 स्थाने प्रधाने निर्दोषे शीतले स्थापयेद्भ्रजम् ॥ २८ ॥
 न चास्मै लवणं देयं नात्युष्णं नाम्लमेव च ॥
 मह्यं भोज्यं तथा पेयं सर्वं च परिवर्जयेत् ॥ २९ ॥
 पाचद्रक्तं तु तिष्ठेत्तु स्थिते स्पादपरो विधिः ॥
 आहारस्य च सौहित्यात्स्पर्शाच्छब्दाद्रसादपि ॥ ३० ॥
 यस्मात्प्रसिच्यते रक्तं तस्मात्तेभ्यो निवर्तयेत् ॥
 भपात्क्रोधाच्च रुधिरं स्थितं यस्मात्प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
 तस्मान्न कोपयेदेनं न चास्य भयमादिशेत् ॥
 परिपेकैः प्रदेहैश्च शीतलैः समुपाचरेत् ॥ ३२ ॥
 नलवञ्जुलमूलैश्च मृणालैः सविसोत्पलैः ॥
 पद्मकोशीरमञ्जिष्ठासारिवाचन्दनैरपि ॥ ३३ ॥
 प्रदिक्ष्य बहुशशूर्णं शीतलेभ्यश्च वारणम् ॥
 आर्द्रैर्वह्नैः परिच्छाद्य वीजपेद्भ्रजनैः शुभैः ॥ ३४ ॥
 क्रियाभिरेवं सूक्ष्माभिर्पदि रक्तं न तिष्ठति ॥
 अग्निकर्म ततः कुर्याच्चयायोगं समाहितः ॥ ३५ ॥
 ततोऽग्निकर्मणि कृते घृततैलवसादिभिः ॥
 मधूच्छिष्टसमायुक्तैरम्पद्भ्यो रक्तनिग्रहः ॥ ३६ ॥
 न तु सर्वस्य कर्तव्यमग्निकर्म विज्ञानता ॥
 रोगाभिभूते क्षीणे च हतमर्माणि च द्विपे ॥ ३७ ॥
 अनिर्वापितशल्ये च तृष्णाते मूर्च्छितेऽपि च ॥
 बहुव्रणे च मातङ्गे संतप्ते ज्वरितेऽपि च ॥ ३८ ॥
 अग्निकर्म न कर्तव्यं नागानां हितमिच्छता ॥
 पद्धत्पया भवन्त्येते शस्त्रे मिथ्या प्रचारिते ॥ ३९ ॥
 संशोभः पाण्डुता चैव शोणितस्यातिसेचनम् ॥
 प्रवेपनं च स्तम्भं च जीवस्यापि च मोक्षणम् ॥ ४० ॥
 इत्येते पट्टसमुद्दिष्टाः क्रमशो ह्यत्यया नृप ॥
 दीनं वाऽप्यतिरिक्तं वा वक्तुं वा फर्म कस्यचित् ॥ ४१ ॥
 मर्मसंधिसिराछेदो गजं प्राणैर्वियोजयेत् ॥
 मूलं स्कन्धश्च शास्त्राश्च पया वृक्षस्य पार्थिव ॥ ४२ ॥

तिराम्नाय्वस्थिमांसानि त्वक्चैव दन्तिनां भवेत् ॥
 शरीरे मूर्तिस्तु भवेद्ग्रहमेतच्छरीरिणाम् ॥ ४३ ॥
 सत्र प्राणावृतौ ह्यात्मा देहं धारयतीश्वरः ॥
 माणान्मर्माश्रितान्विद्धि पोगवाहसमायुतान् ॥ ४४ ॥
 तस्मान्मर्माणि संरक्षेच्छस्त्रकर्मणि शास्त्रवित् ॥
 इति शास्त्रविधौ सम्यक्प्रणिधानं प्रकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्रणोऽग्निप्रणिधौ विधिम् ॥
 व्रणाः संधिगता ये स्पुस्तथा मेण्डूगुदाश्रिताः ॥ ४६ ॥
 स्थि(शि)रास्थिमर्मधमनीकोष्ठकण्ठश्रिताश्च ये ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु नाग्निर्देयः कथंचन ॥ ४७ ॥
 मोहावृत्तस्तु वैकल्पं प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ॥
 दुष्पन्ति बहुशो ये तु व्रणा दुःखमरोहिणः ॥ ४८ ॥
 नाडीजाताः सपिटकाः कृमिदुष्टाश्च ये व्रणाः ॥
 उत्सन्नमांसगम्भीराः साश्र(स्त्र)वाः शर्कराचिताः ॥ ४९ ॥
 नीलावच्छिन्नमांसाश्च वल्मीकाकृतयश्च ये ॥
 व्रणो यो मांसशोषी च बहलौष्ठश्च यो व्रणः ॥ ५० ॥
 एतेषु च यथायोगमग्निकर्म विधीयते ॥
 शूनं विलापयत्यग्निः शुष्कमुत्सादयत्यपि ॥ ५१ ॥
 व्रणसंशोधनस्त्वग्नी रोपणः परिकीर्तितः ॥
 शोफापहाराचमनौ वातानां चानुलोमतः ॥ ५२ ॥
 न जापतेऽग्निना नाडीव्रणश्च न विसर्पति ॥
 मृदुं करोति प्रस्तब्धं प्रस्तब्धं मृदुतां नयेत् ॥ ५३ ॥
 उत्सन्नं सादयत्यग्निः सन्नमुत्सादयत्यपि ॥
 एतेऽग्निकर्मणि गुणा पस्मात्तस्माद्विजानता ॥ ५४ ॥
 फापोऽग्निप्रणिधिः सम्यङ्नागानां हितमिच्छता ॥
 कपोतवर्णं रूक्षं तु तथा संकुचितं समम् ॥ ५५ ॥
 सम्यग्दग्धं विजानीपाञ्जिराश्र(स्त्र)वप्रवेदनम् ॥
 व्रणानां परिपोटाश्च स्फोटाः संश्र(स्त्र)वणं तथा ॥ ५६ ॥
 दुर्दग्धमेतज्जानीपाद्देहसम्पक्ततः पुनः ॥
 ज्वरोऽत्यर्थं भ्रमो मूर्छा तृष्णा स्यान्मुखशोषणम् ॥ ५७ ॥

अतिदग्धे भवन्त्येतद्ब्रणे नागस्य पार्थिव ॥
 शीर्णमांसाः सुगम्भीरा व्रणा दुःस्रमरोहिणः ॥ ५८ ॥
 अतिरिक्ते भवन्त्यग्नौ व्रणे दोषश्च दारुणः ॥
 परिपेकैः प्रदेहैश्च शीतलेस्तमुपाचरेत् ॥ ५९ ॥
 द्विव्रणीये यथा प्रोक्तं तथा व्रणमुपाचरेत् ॥
 इति सम्पक्समारुपातः शस्त्राग्निप्रणिधौ विधिः ॥ ६० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 शस्त्राग्निप्रणिधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कृतजप्यमृपिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 शस्त्राग्निप्रणिधाने यत्परिकर्मसु हस्तिनाम् ॥
 सर्वं भगवता प्रोक्तं दृढे स्तम्भे निबन्धनम् ॥ २ ॥
 तत्कथं वारणेन्द्राणां कर्तव्यमृपिसत्तम ॥
 स्तम्भ एव निबद्धानामनल्पवलतैजसाम् ॥ ३ ॥
 कथं न हस्तवालाभ्यां हिंस्युर्गात्रापरेण वा ॥
 प्रतिकर्मक्रियाकाले बन्धेनैकेन संपताः ॥ ४ ॥
 यथा येन निराबाधं निराबाधं च हस्तिनाम् ॥
 भवेत्तु विधिवत्सर्वं तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्भवन्तं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्यथा कार्यः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥ ६ ॥
 आलाने चैव बद्धानां कार्यस्तु पृथिवीपते ॥
 शस्त्राग्निक्षारसंयुतः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
 अयन्नित्तमवद्धं वा यो नागमुपसर्पति ॥
 प्रतिकर्मक्रियां कर्तुं बालशस्त्ररपाऽपि वा ॥ ८ ॥
 जीविते संशपस्तस्य वैकल्पं वा ध्रुवं भवेत् ॥
 न च सम्पृक्क्रियां कर्तुं स शक्नोति नराधिप ॥ ९ ॥
 स्त्राग्वस्थीनि सिरां वाऽपि कर्म चाप्युपदन्त्यपि ॥
 तिर्यग्वा पातयेच्छस्त्रं वेपमानो ह्यग्निभित्तः ॥ १० ॥

तस्मात्सुषुप्त्रितं कृत्वा पूर्वमेव तु वारणम् ॥
 स्तम्भालितं तु यत्नेन नित्यकालमुपाचरेत् ॥ ११ ॥
 पूर्वापरपरिक्षेपस्त्वालानमुपयागकम् ॥
 उपरिग्रहबन्धश्च हस्ते वासनमेव च ॥ १२ ॥
 दन्ते सकटिके चैव भयस्कारे तथैव च ॥
 दन्तोदानीं शिरोदानीं कायोदानीं तथैव च ॥ १३ ॥
 बालं वासनमेवात्र इति बन्धाद्यपोदश ॥
 प्रतिकर्मक्रियाकाले प्रयोक्तव्यास्तु दन्तिनाम् ॥ १४ ॥
 एतेः समस्तेर्बद्धस्य बन्धैर्नागस्य पार्थिव ॥
 प्रतिकर्मविधिं कुर्याद्गुप्तस्याऽऽरक्षरक्षिभिः ॥ १५ ॥

—:०:—

रोमपादस्ततो राजा विनयात्पुनरुत्थितः ॥
 पमच्छ पालकाप्यं तु पुनः प्रश्नमनन्तरम् ॥ १६ ॥
 भगवन्निशब्दभावेन किञ्चित्पृच्छामि संशयम् ॥
 तदशेषेण विधिवत्सर्वमारुपातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 आलिते बहवो दोषा बद्धगान्नापरस्य च ॥
 रज्ज्वाद्येन सुगुप्तस्य वारणस्य महीपते ॥ १८ ॥
 उद्विग्नो भयसंज्ञस्तः प्रतिकर्मक्रियासु वै ॥
 पतेद्वा निष्पतेद्वाऽपि ततो बाधयेत् वा गजः ॥ १९ ॥
 बन्धादींश्छेदयेत्सर्वांशालानं वाऽपि वारणः ॥
 तस्य प्रतिक्रियां काले कथं वैद्यो ह्युपाचरेत् ॥ २० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज यथा कायं भिषग्जिता ॥ २१ ॥
 भूमिः पापाणवहुला विपमा शर्करान्विता ॥
 फलमृगण्युक्तावा प्रतिकर्मणि धार्जिता ॥ २२ ॥
 पा तु नात्पर्यसिकता पांशुला नष्टशर्करा ॥
 निष्कर्दमा समा चैव सा भूमिः कर्मणो हिता ॥ २३ ॥
 पूर्वापरपरिक्षेपं तत्र नागं निपादयेत् ॥
 रज्जु च निर्णयेत्पक्षे पक्षबन्धं च कारयेत् ॥ २४ ॥
 पक्षबन्धविधानं च फलैर्व्यं विधिना भवेत् ॥
 अपस्कारे दृढं बद्ध्वा भङ्गिभ्ये च नराधिप ॥ २५ ॥

बन्धपित्वा तु तं रज्जुं यूषे कापो(पे)ऽवलम्बयेत् ॥
 तपोः प्रदेशपोर्मन्यापुक्तपा स्तम्भौ निस्त्रानयेत् ॥ २६ ॥
 अच्छिद्रौ सुदृढौ ह्रस्वौ बन्धनार्थं विचक्षणः ॥
 वालं वासनमप्यस्य निक्षिपेदपरान्तरे ॥ २७ ॥
 अनुवृत्तस्य निर्दिष्टः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥
 वारणस्य यथान्यायमेव ते पृथिवीपत्रे ॥ २८ ॥

—:०:—

भूपोऽङ्गराजः पमच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥
 तत्रापि बहवो दोषा दृश्यन्ते मुनिसत्तम ॥ २९ ॥
 दृश्यते क्षयभागेषु अंश(स)पोः कटयोरपि ॥
 विक्षिपत्पपि गात्राणि कर्म चापि न विन्दति ॥ ३० ॥
 यथा वै यस्य च भवेन्निराबाधं च दन्तिनः ॥
 भवेत्तु विधिवत्सर्वं तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽप्रवीत् ॥
 गृणु पन्नविधानं मे वारणानां नराधिप ॥ ३२ ॥
 प्रत्यासन्नोदके देशे समे सुखपरिक्रमे ॥
 शिवे रम्येऽथ वृक्षे वा देवायतनवर्जिते ॥ ३३ ॥
 अना.....श्मशानस्य नगरस्यापि दूरतः ॥
 कार्यः प्रागुत्तरे देशे यत्र सिद्धिरभीप्सिता ॥ ३४ ॥
 आवासाः पक्षिणां ये च ये वा स्युर्गर्हितहुमाः ॥
 ये चापि दग्धास्तु भ्रशमशान्यभिहतास्तु ये ॥ ३५ ॥
 अर्धशृष्कास्तु ये वृक्षास्तथैव देवताश्रिताः ॥
 देवतायतने चैव उद्याने चाऽऽश्रयेषु च ॥ ३६ ॥
 चैत्पश्मशानजा ये च न षोड्या पन्नकर्मणि ॥
 इत्पश्मस्ता व्याख्याताः प्रशस्ताङ्गृणु मे त्वप ॥ ३७ ॥
 अङ्गनः सारिः सालः कदरो वा समाहितः ॥
 मधूकः सोमवल्को वा शा(ऽशो)को वा सर्त एव च ॥ ३८ ॥
 अशानां वृक्षजातीनां ये हुमा सुपपत्तितः ॥
 अब्रमीके शुभे देशे सारवन्तः समाहिताः ॥ ३९ ॥
 ज्ञाता न चाग्निना सृष्टा वल्लीभिः पिण्डिताश्च ये ॥
 भफोटरास्तु जाताश्च पोग्यास्ते पन्नकर्मणि ॥ ४० ॥

प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥
 देवान्पट्टा यथान्पायं स्वस्ति वाच्य द्विजांस्तथा ॥ ४१ ॥
 वृक्षाणां ग्रहणार्थाय कुर्याच्चेमान्वलीनिपि ॥
 शुचिः स्नातस्ततो वैद्यो वृक्षं समुपवासयेत् ॥ ४२ ॥
 तस्योपवासना कार्या सुराभिः सुमनोक्षतैः ॥
 रक्तमाल्यं पिपलुं च स्वदिरस्योपवासने ॥ ४३ ॥
 स्रुषोदनेन मांसेन चित्रैर्माल्यैस्तथैव च ॥
 अक्षनस्य बलिः कार्यः सुरयाऽपि विधीयते ॥ ४४ ॥
 शुद्धोदनेन पयसा पूषसोऽस्त्रासिकासवैः ॥
 कदरस्य बलिः कार्यः कर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ ४५ ॥
 एतैश्च विधिवत्कृत्वा बलिं समुपवास्य च ॥
 वृक्षमूले स्थितो वैद्यस्त्रीन्वारान्वाचयेदिह ॥ ४६ ॥
 स्थावरे पानि भूतानि निवसन्ति चि(च)राणि वै ॥
 नमस्करोम्यहं तेभ्यः क्रियतां वा सपर्ययः ॥ ४७ ॥
 वर्धोपयेत्ततस्त्वेनं प्रातरुत्थाय संयतः ॥
 वर्धेकी वर्धयेद्वृक्षं प्राचीमभिमुखं दिशम् ॥ ४८ ॥
 उत्तरां वा समाश्रित्य दिशमेनं निपातयेत् ॥
 विस्वरं यदि कूजेत अन्यतो वा पतेद्यदि ॥ ४९ ॥
 यन्नेस्तेर्निष्फलो वृक्षस्तत्र यन्ने नियोजयेत् ॥
 सम्पद्निपतितं दृष्ट्वा वृक्षमग्रन्यकोटरम् ॥ ५० ॥
 यन्ने निवेशयेद्द्वेषः समे देशे बहूदके ॥
 समाहितं दृढं तत्र स्तम्भं मध्ये निवेशयेत् ॥ ५१ ॥
 ततोऽष्टौ पनु(?)पादाश्च फर्तव्याः सुसमाहिताः ॥
 तेषां छिद्राणि सूच्य(च्य)र्थं द्वे द्वे श्लोकस्य कारयेत् ॥ ५२ ॥
 बलवत्पस्तथा सूच्यस्तत्राष्टौ कारयेद्द्विपक् ॥
 वहिश्च यन्त्रपादानामन्यदीर्घं पृथक्पृथक् ॥ ५३ ॥
 ते वै निपाताः फर्तव्याश्चत्वारस्तु समाहिताः ॥
 तेषु तिर्यङ्गते कोर्षे द्वे तुले भारधारणे ॥ ५४ ॥
 तपोरुपरि फर्तव्या स्पादेकाऽत्पायता तुला ॥
 हस्ते चान्यं तुलापत्रं निबद्धफलकं ददम् ॥ ५५ ॥

आपतं चतुरो हस्तान्हस्ताद्वा द्वादशाङ्गुलात् ॥
 कोट्यः षडङ्गुलं चैव मधुकं शाफमेव च ॥ ५६ ॥
 न्यङ्गुलं त्ववगाढं च चतुरस्रं समन्ततः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णाः कोट्यस्तत्र च कारयेत् ॥ ५७ ॥
 असंभ्रान्तमतिर्वैद्यः सत्त्वमार्गं समाश्रितः ॥
 ये त्रयोदश बन्धा वै मया पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ ५८ ॥
 यन्त्रे प्रवेश्य वै नागो बन्धितव्यो नराधिप ॥
 ततोऽस्य फलके हस्तं वासयेत् विचक्षणः ॥ ५९ ॥
 नस्यकर्मणि नागानामन्येषु च न वासयेत् ॥
 सूचीभिरुपधेयश्च ततः स पृथिवीपते ॥ ६० ॥
 उरस्येका ततो देया एकैकाऽष्टीव्यपोः पुनः ॥
 अपस्कारे तथा ह्येका एका च जघने भवेत् ॥ ६१ ॥
 एका मस्तकपिण्डे तु सूची देया नराधिप ॥
 एकैवाथाऽऽसने देया तथैका पश्चिमासने ॥ ६२ ॥
 लाङ्गुलवंशे दातव्या चैका सूची महीपते ॥
 एवमष्टौ विधातव्याः पञ्च सूच्यः समाहिताः ॥ ६३ ॥
 ताभिः परिगृहीतस्य बन्धाः कार्यास्त्वमे पुनः ॥
 उत्सङ्गी परिदानी च तथा चैवोरसी पुनः ॥ ६४ ॥
 पाददानी च कर्तव्या सुहृदा पन्नकर्मणि ॥
 उदानाश्चापि कर्तव्याश्चत्वारः साधुपूजिताः ॥ ६५ ॥
 एवं यन्त्रे निबद्धस्य बन्धैः सर्वैश्च हस्तिनः ॥
 प्रतिकर्म ततः कार्यं भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ६६ ॥
 ज्येष्ठपन्नविधानं तु सम्यगेतदुदाहृतम् ॥
 यथाप्रमाणविहितं वारणानां महीपते ॥ ६७ ॥
 पन्नं तु मध्यमं कार्यं प्रमाथेन समाहितम् ॥
 त्रिभागपरिहीणं स्यादुत्तमात्पृथिवीपते ॥ ६८ ॥
 कन्यसं मध्यमार्त्कचिदूनं पन्नमिहोच्यते ॥
 अपवा विभजेद्यन्नं यथाहस्तिप्रमाणतः ॥ ६९ ॥
 आपामार्धेन नागस्य विस्तारः समुदाहृतः ॥
 त्रयाणांमपि नागानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ७० ॥

वारणानां यथान्यापमारोग्याय भिषग्वरः ॥
 कर्म कुर्यादसंभ्रान्तस्तिथ्यादौ पूजिते यदा ॥ ७१ ॥
 शृचिः सुप्रयतो भूत्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 स्नापयेच्च ततः पादान्पन्नस्याथ तुलास्तथा ॥ ७२ ॥
 अलंकृत्य कृतास्रश्च मादक्षिण्येन रोपयेत् ॥
 सुवद्धां सग्रहां कृत्वा ततस्तमवतारयेत् ॥ ७३ ॥
 भाकोटयित्वा विधिवन्निष्प्रकम्पश्च कारयेत् ॥
 फलकैराश्रितैर्भूमिं निश्चलैः सुसमे हृदे ॥ ७४ ॥
 स्नापयित्वा ततो यन्नं सर्वाङ्गं विरलं कृतम् ॥
 गन्धपद्माकुलं कृत्वा पताकावह्नसंकुलम् ॥ ७५ ॥
 ततः पूर्वं तथाऽऽहृत्य संभारांस्तत्र कारयेत् ॥
 यन्नस्य पश्चिमे देशे जुहुयाद्भव्यवाहनम् ॥ ७६ ॥
 हुत्वाऽग्निं च यथान्यापमाज्यशोषेण भक्षयेत् ॥
 यन्नं यन्नतुलाश्रापि शोणितेन समालभेत् ॥ ७७ ॥
 पक्त्वाऽऽमकेन मांसेन तथा सौधुसुरासवैः ॥
 भूतो(ती)दनेन कुलमापैर्मत्स्यैर्मांसेः फलेस्तथा ॥ ७८ ॥
 अष्टापदं जपेत्तत्र ..... देवताः ॥
 सनत्कुमारं सेनान्यं देवं चाप्पपराजितम् ॥ ७९ ॥
 उग्रानन्यान्परियदान्देवान्सेनापतिं तथा ॥
 नमस्कृत्य ततो वैद्यः शृङ्खाम्बरधरः शृचिः ॥ ८० ॥
 कृत्वा भूतोपहारं च स्वस्ति वाच्य द्विजांस्तथा ॥
 यन्नं मदक्षिणीकृत्य तास्ता हि स्वाङ्गदेवताः ॥
 ततः प्रवर्तयेत्कर्म वारणानां भिषग्वरः ॥ ८१ ॥
 इति यन्नविधानं च चन्दाश्च परिकर्मणि ॥

हस्तिनां पालकाप्येन रोमपादाय फीतिताः ॥ ८२ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शक्यस्थाने
यन्नविधिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

कृतजप्पमृषिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥

रोमपादो महामातः पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

मनष्टशल्यहरणं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 पष्टितोमरशक्तपृष्टिकिणयः सपरश्वधैः ॥ २ ॥
 शरैश्च विविधैर्घोरैः परमाणापहारिभिः ॥
 नाराचैरर्धनाराचैरर्धचन्द्रनिभैस्तथा ॥ ३ ॥
 भृष्टैर्वराहकर्णैश्च क्षुरप्रैरिक्षुपत्रकैः ॥
 पीलुशङ्खप्रमथनैः शिखराग्रैः सकण्टकैः ॥ ४ ॥
 सावरैरर्धकर्णैश्च शृङ्गशीर्षैस्तु कण्टकैः ॥
 मालीकैरर्धनालीकैस्तथा वेतसपत्रकैः ॥ ५ ॥
 मुकुलाग्रैर्विकीर्णैश्च सुद्ररैः कूटमुद्ररैः ॥
 एतैश्चान्यैश्च विद्वानां विप्रनष्टैर्महामुने ॥ ६ ॥
 दृश्यन्ते वारणेन्द्राणां गूढशलयाः सुदारुणाः ॥
 घणा हि बहुविशा(स्त्रा)वा दुर्गन्धाः कठिनास्तथा ॥ ७ ॥
 गम्भीरा वेदनामायाः सशोणितपरिश्र(स्त्र)वाः ॥
 न शोधनैः कपापैर्वा विशुद्धयन्ति कदाचन ॥ ८ ॥
 तेषां यथा चिकित्सा च शोधनं तु सुखं भवेत् ॥
 कर्तुं यथा च विज्ञेया यत्समुत्पाश्र ये व्रणाः ॥ ९ ॥
 असंशयं मे भगवंस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ १० ॥
 ब्रह्मा शास्त्रमिदं प्राह पूर्वमेव प्रजापतेः ॥
 प्रजापतिरथेन्द्राय सोऽश्विभ्यां पाकशासनः ॥ ११ ॥
 अश्विनौ चापि तौ देवावृषिभ्यः प्रत्यभापताम् ॥
 मनष्टशल्यहरणं पालकाप्यो महापशाः ॥ १२ ॥
 सद्यःक्षतविधाने च द्विव्रणीषे च तन्मया ॥
 व्रणानां लक्षणं कृत्स्नं विस्तरेण प्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥
 शल्यस्य विप्रनष्टस्य लक्षणं गृणु पार्थिव ॥
 स्थानान्येतानि जानीयाद्येषु शल्यं प्रणश्यति ॥ १४ ॥
 तानि सर्वाणि वक्ष्यामि शृण्वत्त्वेन निबोध मे ॥
 छविर्मांसं तथा भेदः संधिः स्नापुस्तथाऽस्थि च ॥ १५ ॥
 कोष्ठश्रो(स्त्रो)र्त्वांसि चैवेषां स्थानान्येतानि विद्धि वै ॥
 मृगं काष्ठं च विज्ञेयं तथा लोहमयं च यत् ॥ १६ ॥

बाह्यमेतद्भवेच्छल्पं प्रकारैर्बहुभिर्युतम् ॥
 शोणितं त्वस्थि मांसं च शिरा स्नायूनि वाऽप्यथ ॥ १७ ॥
 पूषं(पूषं) चापि भवेच्छल्पमेतत्सर्वं शरीरजम् ॥
 तत्र बाह्यानि सर्वत्र सर्वमेव नराधिप ॥ १८ ॥
 शरीरजेषु चास्थीनि दारुणानि विनिर्दिशेत् ॥
 शोणितादीनि शेषाणि पानि शल्यानि पार्थिवः ॥ १९ ॥
 निर्वहन्त्यौषधीस्तानि मुखे वा विकृते कृते ॥
 यानि दारुणशल्यानि तानि सर्वाणि भूपते ॥ २० ॥
 गूढतां याति कालेन शरीरस्यानि दन्तिनाम् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सशल्ये लक्षणं वृष ॥ २१ ॥
 वेदनाऽथ परिश्रा(स्त्रा)वः शोफः स्तम्भः परिग्रहः ॥
 व्रणं शल्यमुखस्तेपां फठिनौष्ठश्च लक्ष्यते ॥ २२ ॥
 दुर्गन्धः पिच्छिलश्चापि स्नावस्तत्र भवर्तते ॥
 स लोहितश्च विच्छिन्नः कदाचिच्चापि संहतः ॥ २३ ॥
 अष्टानां व्रणवस्तूनां यच्च वस्तु समाश्रितम् ॥
 सादृश्यं तस्य च पुनः कदाचिच्छ्र(त्स)वति श्र(स्त्र)वम् ॥ २४ ॥
 एतैर्लिङ्गैस्तु विज्ञेया व्रणाः सम्यग्भिषग्वरैः ॥
 ईषदुन्नत उत्सन्नं त्वचं लक्षेत दन्तिनः ॥ २५ ॥
 मांसस्था फूर्मसंस्थाने भेदःस्थे तु विसर्पति ॥
 शिरास्नायुगते कुब्जस्तब्धाङ्गी वा भवेद्विषः ॥ २६ ॥
 चेष्टानिरोधः संघौ तु महांश्च श्वपथुर्भवेत् ॥
 अस्थिभेदस्त्वस्थिगते तेन न श्र(स्त्र)वति व्रणः ॥ २७ ॥
 गुणोपरोधः श्रो(स्त्रो)तः स्याद्यस्मिंस्तिष्ठति श्रोतसि ॥
 फोष्ठस्थे रक्तसंघट्टं विस्रंश्र(स्त्र)वति च व्रणः ॥ २८ ॥
 गुदः श्र(स्त्र)वति चात्पथं द्विपस्त्वानघ्नते च सः ॥
 संघपस्थिधमनीस्त्रायौ सद्यःप्राणहरेषु च ॥ २९ ॥
 वेदनालिङ्गबाहुल्पादसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ॥
 मर्मज्ञानं यथोक्तेन विधिना तु विशारदः ॥ ३० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सशल्ये लक्षणं व्रणे ॥
 अनिर्हतानि तिष्ठन्ति वर्षाणि सुवहून्त्यपि ॥ ३१ ॥

शल्पानि नैवं दृश्यन्ते भिद्यन्ते नैव दन्तिनाम् ॥
 निर्व्रणाश्चापि जायन्ते कदाचिच्चापि सव्रणाः ॥ ३२ ॥
 न कदाचित्प्रदृश्यन्ते मुनिक्षिप्रतपा वृष ॥
 भूयस्तु संभवक्ष्यामि सशल्यव्रणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 व्रणे प्रभिन्ने तस्याथ आ(स्त्रा)व्रगन्धं च लक्षयेत् ॥
 सगदापानसंस्थानः खराणां वाजिनां तथा ॥ ३४ ॥
 नृणां च गुदसंस्थानो नाभीभूतश्च जायते ॥
 दुर्गन्धः पिच्छिलश्चापि आ(स्त्रा)वस्तत्र भवतीति ॥ ३५ ॥
 स लोहितश्च विच्छिन्नः काञ्जिकौदनगन्धवान् ॥
 कण्डूयते दहते च शुष्यंश्च परिपोचते ॥ ३६ ॥
 वालुकाकर्दमैश्चैर्न पांशुभिश्च करेण च ॥
 बीजते जिघ्रति तथा सशल्यं व्रणमादिशेत् ॥ ३७ ॥
 व्रणोपचारैस्तस्मैह वारणस्य महीपते ॥
 यदि शल्यं न दृश्येत तस्य वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥ ३८ ॥
 स्वभ्यक्तं तिलतैलेन ससि(शि)रस्कं घृतेन वा ॥
 मेदसा वा प्रलिम्पेत्तु वसया त्रिवृतेन वा ॥ ३९ ॥
 निवाते स्वेदयेद्द्वैद्यो यथोक्तैः स्वेदनैस्तु तम् ॥
 विमर्दनं विमार्गं च सर्वेष्वङ्गेषु कारयेत् ॥ ४० ॥
 परिमर्देन नागस्य शल्यं तदुपलभ्यते ॥
 अपूर्वो वाऽपि संपोगः शिराणां चैव दृश्यते ॥ ४१ ॥
 यत्र वा सज्जते स्पर्शस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥
 यथै(चे)वं नोपलभ्येत मृदा तमुपलेपयेत् ॥ ४२ ॥
 निवाते तु समावेश्य यत्र पूर्वं विशुष्पति ॥
 तनौ तमथ नागस्य तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 तत्र शल्यं विदित्वा तु क्षिप्रं तदुपनाहयेत् ॥
 मृदुं विवर्णं शिथिलं पक्वं शस्त्रेण पाटयेत् ॥ ४४ ॥
 एपिण्या गतिमासाद्य गजानां राजसत्तम ॥
 विष्कम्भेन विमाश्यै(मश्यै)नं पश्चाच्चैवोपनिग्रहात् ॥ ४५ ॥
 सकर्णं वाऽप्यकर्णं वा भ्रच्छन्नं तत्र दृश्यते ॥
 उपस्थितं तु यच्छल्यं यन्नेण ग्राहयेद्दृढम् ॥ ४६ ॥

वामेन तु मुखाभ्यास उत्तानेनैव पाणिना ॥
 दक्षिणेन तु हस्तेन दृढं यत्र निपीडयेत् ॥ ४७ ॥
 आहरेत्तु ततः शल्यं क्रियायोगेन दन्तिनाम् ॥
 त्वग्गतं शल्यमेवं स्पादाहर्तव्यं विजानता ॥ ४८ ॥
 मांसोपचितदेहस्य मांसभागमुपासृ(श्चि)तम् ॥
 पदा न दृश्यते शल्यं तस्य वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥ ४९ ॥
 स्वभ्यक्तं स्वेदयित्वा तु पूर्ववच्छल्यमुद्धरेत् ॥
 सिराजालगतं शल्यं यदा नागे न दृश्यते ॥ ५० ॥
 तस्योपायं प्रवक्ष्यामि यथा शल्यं प्रदृश्यते ॥
 गोमूत्रं मण्डलं चैव लङ्घनं मर्दनं तथा ॥ ५१ ॥
 व्यापामं कारयेत्तस्य तथैव विपमेऽध्वनि ॥
 भृशं संकुच्यमानस्य व्यापामोद्गावितं बलात् ॥ ५२ ॥
 शीघ्रं प्रच्यवते स्थानात्तस्मादेनं विचारयेत् ॥
 वेदनां कुरुते तीव्रां यत्र तेनोपनाहयेत् ॥ ५३ ॥
 एपिण्या गतिमासाद्य पूर्ववच्छल्यमुद्धरेत् ॥
 स्नापुजालगतं शल्यं वनजस्य न दृश्यते ॥ ५४ ॥
 सिराजालगते शल्ये या क्रिया तां समाचरेत् ॥
 यदि संधिगतं शल्यं वारणस्य न दृश्यते ॥ ५५ ॥
 चर्मणा त्वथ रज्ज्वा वा वेष्टयित्वा पटेन वा ॥
 वद्ध्वा च्छक्रमयेच्छीघ्रं लङ्घयेत्प्लावयदेपि ॥ ५६ ॥
 संधौ व्यापच्छमानस्य रुजा शोफश्च जायते ॥
 ततस्तं पूर्ववद्धद्ध्वा यत्रैः शल्यं समुद्धरेत् ॥ ५७ ॥
 यदा न दृश्यते शल्यमस्थिकापप्रतिष्ठितम् ॥
 बहुमांसशरीरत्वाद्गजानां तु नराधिप ॥ ५८ ॥
 स्वभ्यक्तं स्वेदयित्वा तु पूर्वेण विधिना भिपक् ॥
 पयोक्तां मांसदेशस्ये क्रियां तद्भ्रत्समाचरेत् ॥ ५९ ॥
 अथ शल्यं न कम्पेत दृढं लग्नं यथा स्थितम् ॥
 वा(?)रुद्धमूले तद्भद्ध्वा दृढरज्ज्वा समाहरेत् ॥ ६० ॥
 स्रोतःसु च यदा शल्यं सिराणां संगमेषु च ॥
 घटयन्नेव तत्प्राज्ञो मर्मदेशे च यद्भवेत् ॥ ६१ ॥

एतेष्वेव प्रदेशेषु शस्त्रकर्म न कारयेत् ॥
 न चापके न चाक्लिन्ने न च तिर्यङ्निपातयेत् ॥ ६२ ॥
 न मुक्ताशिथिले मांसे मृदुभूते न हस्तिनः ॥
 विदग्धे वाऽप्यपके वा निर्दोषं हरणं भवेत् ॥ ६३ ॥
 एवं स्रोतोगतं शल्यमाहर्तव्यं विजानता ॥
 कुम्भस्रोतोगतं शल्यं पदा नागे न दृश्यते ॥ ६४ ॥
 पूर्वं शिरोभितापेषु जत्रुप्रधमनं स्मृतम् ॥
 स्निग्धस्त्रिन्नस्य नागस्य करस्रोतसि दापयेत् ॥ ६५ ॥
 ततस्तं वृंहमाणस्य धनधोविन(?)मूर्च्छितम् ॥
 क्लेदितं दोषसंसृष्टं मुखं श्रो(स्रो)तः प्रपद्यते ॥ ६६ ॥
 ततस्तत्प्रच्युतं स्थानाद्भूमौ पतति हस्तिनः ॥
 फोष्ठप्राप्ते तु कवर्लं दद्यात्तस्य विरेचनम् ॥ ६७ ॥
 पुरीषदोषसंसृष्टं तस्मादेतन्निरस्यते ॥
 अथवा मर्दनात्तस्य पार्ष्णिघाताद्विलीयते ॥ ६८ ॥
 सहसा प्रतिपद्येत मार्गवेगसमीरितम् ॥
 एवं फोष्ठगतं शल्यमाहर्तव्यं विजानता ॥ ६९ ॥
 इति स्थानेषु सर्वेषु ज्ञात्वा शल्यं समुद्धरेत् ॥
 ततोऽपहृतशल्यस्य घृतेन परिपेचनम् ॥ ७० ॥
 कर्तव्यं हस्तिनस्तस्य सलिले चावगाहनम् ॥
 अशुद्धे शोधनं चापि शुद्धे संरोपणं भवेत् ॥ ७१ ॥
 सवर्णकरणं चापि द्विन्नणीये प्रकीर्तितम् ॥
 एवं प्रनष्टे विज्ञानं शल्ये नागस्य कीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 शल्येनोपहृतं सम्यगेभिर्षोर्गैरुपाचरेत् ॥
 .....श्वं यत्र सिंहमुखं तथा ॥ ७३ ॥
 यष्टियत्रं कर्कटकं दात्पूहं सर्वकायिकम् ॥
 गोधामुखं मकरकं दन्तैरुभय ..... ॥ ७४ ॥
 .....शङ्कुभेकदन्तं च मुष्टिशार्दूलमुष्टिकम् ॥
 आकृतिर्यन्नयोनिश्च यथावदनुकीर्तिता ॥ ७५ ॥
 तस्माद्युक्तं च वचनात्सारूप्यादागमादपि ॥
 दर्शनाच्चान्ययन्त्राणां कारयेद्यत्रतंत्रहम् ॥ ७६ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि मर्माणि मनुजाधिप ॥
 मूर्ध्नि चत्वारि मर्माणि सर्वाणि च समन्ततः ॥ ७७ ॥
 येषु विद्धो महाराज मुहूर्तं न स जीवति ॥
 अण्डफोशो वस्तिशीर्षे शिश्रे च वृषणे तथा ॥ ७८ ॥
 विद्धः शरेण हि गजो न जीवेद्येन केनचित् ॥
 सद्यः प्राणहरेष्वेव सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ७९ ॥
 कालान्तरविनाशेषु विद्धः कालाद्विपद्यते ॥
 शोणिते च्पाविते स्थानान्नागः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ८० ॥
 यानि कर्माणि राजेन्द्र मपोद्दिष्टानि दन्तिनाम् ॥
 मर्माश्रितेषु सर्वेषु यो भवेत्ताडितो गजः ॥ ८१ ॥
 तेषु तेष्वेव शल्पेषु विप्रनष्टेषु दन्तिनाम् ॥
 तेषामाहरणे यन्प्राप्यशोषेण निबोध मे ॥ ८२ ॥
 न्यस्तं तथैकदंष्ट्रं च मुष्टिं शार्दूलमुष्टिकम् ॥
 नन्दीमुखं शङ्कुपार्श्वं यच्च सिंहमुखं तथा ॥ ८३ ॥
 यन्नजातिभिरेताभिः शल्यं विनिहरेद्बुधः ॥
 अङ्गुल्यैवाप्यथैषण्णा परिमृश्य नखेन च ॥ ८४ ॥
 सम्पक्शल्यं तु विज्ञाप्य प्रतिकर्म समाचरेत् ॥
 वृद्धिपत्रेण शस्त्रेण निकृन्तेक्षणमादितः ॥ ८५ ॥
 नन्दीमुखेन पत्रेण तेन तच्छल्यमानयेत् ॥
 शोणितं पीडयेच्चैव म्रणं वाश्या च शोधयेत् ॥ ८६ ॥
 विडङ्गचूर्णसंघट्टघृतं स्थाह्णसेचनम् ॥
 आपसेनाग्निवर्णेन समन्तादाहयेद्गणम् ॥ ८७ ॥
 घृतपानं च दातव्यं वारणस्य महीपते ॥
 कङ्कादिकृतपत्रेण सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ८८ ॥
 कार्यमुद्धरणं तेषां शल्पानां पृषिदीपते ॥
 विकीर्णं सावरेरकर्णं शङ्खशीर्षं त्रिकण्टकम् ॥ ८९ ॥
 भस्त्रेण प्रतिपिद्धस्य शल्पस्याऽऽनपने हितम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन सेचनं स्याद्विधीयते ॥ ९० ॥
 विद्धो वराहकर्णेन क्षुरमेण क्षुरेण वा ॥
 मुष्टिपत्रेण सर्वास्ताः क्षिममेव समानयेत् ॥ ९१ ॥

पिलुशङ्खप्रमथनैः शिखराग्रैस्त्रिकण्ठकैः ॥
 शल्पैरेभिस्तु विद्धस्य वारणस्य महीपते ॥ ९२ ॥
 गोधामुखेन पञ्चेण सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
 कार्यमुद्धरणं तेषां शल्पानां पृथिवीपते ॥ ९३ ॥
 इति कर्णसाचारकं शृङ्गशीर्षं त्रिकण्ठकम् ॥
 तालीकमर्धतालीकं तथा वेतसपत्रकम् ॥ ९४ ॥
 शल्पजातिभिरेताभिः प्रतिविद्धस्य हस्तिनः ॥
 अन्यैस्तु कीर्तितैः शल्पैः कृत्वा चान्वेषणं तथा ॥ ९५ ॥
 कर्णभङ्गेन भङ्क्त्वाऽथ कर्णतस्प(?)प्रवर्तयेत् ॥
 अकरालं व्रणं कृत्वा विष्कम्भित्वा च तं व्रणम् ॥ ९६ ॥
 यन्नपित्वा च तं सम्पक्सिद्धार्थः कुशलो भिपक् ॥
 यन्नं सिंहमुखं नाम तेन तानुद्धरेच्छनैः ॥ ९७ ॥
 पूर्वोक्तश्च क्रियायोगः यान्म्रक्षणकर्माणि ॥
 नाराचं चार्धनाराचं सिंहदंष्ट्रेण निर्हरेत् ॥ ९८ ॥
 मुकुलाग्रं च कर्तव्यं मण्डुवक्त्रेण पार्थिव ॥
 पञ्चाणां च विभागं च शल्पानां च महीपते ॥ ९९ ॥
 कीर्तितास्ते मया सम्पगत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
 मर्मकर्माणि चत्वारि पूर्वोक्तानि मयाऽनघ ॥ १०० ॥
 तेषु विद्धस्य नागस्य शल्पं सद्विप्रणश्यति ॥
 अनिर्गतेषु तं प्राप्य निर्गते न स जीवति ॥ १ ॥
 युक्तिभिर्यापनीयाभिस्तस्मात्तमनुवर्तयेत् ॥
 अभ्यङ्गालेपनाद्याभिः सिद्धाभिर्व्रणशोधनम् ॥ २ ॥
 मस्तकेऽथ शरेणैव विद्धस्पान्येन केनचित् ॥
 अनिर्गते निर्गते वा न स जीवति वारणः ॥ ३ ॥
 आसने जघने वाऽपि श्लक्ष्णेनाथ स्वरेण वा ॥
 अनिर्गतेषु तद्याप्यं निर्गते न स जीवति ॥ ४ ॥
 उपर्यापामभिन्नस्य फोष्ठभिन्नश्च यो भवेत् ॥
 शोणितानुगतो भूत्वा स्याद्वातव्याधिरन्तकः ॥ १०५ ॥
 कंधरासंधिषु तथा शिराम्नापुषु पार्श्वयोः ॥
 विद्धस्पानयेच्छल्पं मर्माणि परिरत्नयेत् ॥ ६ ॥

अमाससंधिशल्ये च शल्यनिर्हरणं भवेत् ॥
 विशल्यं च व्रणं कृत्वा प्रतिकर्म समाचरेत् ॥ ७ ॥
 लम्बितं व्यथितं छिन्नमवकृत्तं च यद्भवेत् ॥
 दुर्जातं च व्रणं हृष्ट्वा प्रतिकर्मास्य कारयेत् ॥ ८ ॥
 क्षौमसूत्रेण मेधावी सीवनं चास्य कारयेत् ॥
 पूर्वोक्ता च क्रिया तस्य कारयेद्दणशान्तये ॥ ९ ॥
 विद्धः शरेण काकोला ..... छिन्नरोहपोः ॥
 .....शूर्पेश्च प्रतिचूर्णयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य शोफो भवति तेनैव प्रतिलेपयेत् ॥
 क्षीरवृक्षकपायेण सर्पिषा चैव धारयेत् ॥ ११ ॥
 शुष्यते च व्रणं तस्य क्षिप्रं चैव प्ररोहति ॥
 अथ दिग्धेन विद्धस्य वक्ष्यते भेषजक्रमः ॥ १२ ॥
 स्व(श्व)पथोदिग्धविद्धस्य पूतिमांससमुद्भवः ॥
 श्रा(स्त्रा)वो भवत्यशुद्धश्च भिन्नवर्णश्च जापते ॥ १३ ॥
 स तप्तदेहश्च भवेच्छोफशोषश्च जापते ॥
 एतानि पूर्वैरूपाणि दिग्धविद्धस्य हस्तिनः ॥ १४ ॥
 व्रणं तच्छोधयित्वाऽथ संस्कृतेनाथ सर्पिषा ॥
 नस्यं तस्य ततो दद्यादगदं चानुपाचयेत् ॥ ११५ ॥
 शीतप्रदेहं कुर्याच्च तथा सिध्यति पार्थिव ॥
 स्तब्धो विवर्णो विःसृप्तो(?)व्रणो यस्य तु हस्तिनः ॥ १६ ॥
 स्थापयित्वा पुतं स्थाने पन्नपित्वा यथाक्रमम् ॥
 तन्तुसूत्रपटैर्वाऽपि क्षौमसूत्रेण वा भिपक् ॥ १७ ॥
 सुसीवनं व्रणं कृत्वा नागस्यैवं समाचरेत् ॥
 मधुव्रणविधानेन प्रतिकुर्पाद्भिपग्वरः ॥ १८ ॥
 इतीह पृष्टो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥
 पालकाप्यः क्रियामाह शल्यस्योद्धरणं प्रति ॥ ११९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महाप्रोठे तृतीये शल्यस्थाने
 शल्योद्धरणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

‘अथातो विद्रधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पाल-
काप्यः ॥

इह भो वातपित्तकफसंनिपातैर्विद्रधयः संभवन्ति । तत्र कटुकपापकृश-
भोजनैर्वातलैः प्रकुप्यन्पतिलः । प्रदुष्टो मांसशोणितमभिष्टुष्ट शृक्णवह्स्तण-
प्लीहापकृद्दृषकोमवस्तिमुखमेहनानामन्यतममधिष्ठाय घनीभवति गम्भीरो
ग्रन्थिः, तं वातविद्रधिमाचक्ष्महे । तत्र वातविद्रधिरनिमित्तं पच्यते । लिङ्गम्-
पकमुश्रा(स्त्रा)वं विच्छिन्नं फेनिलमरुणवर्णं कृशं स्रवति ॥

पदा तु कटुकाम्लानि पित्तप्रकोपनीयानि भोज्यते नागः, तस्य पित्तं प्रकुपितं
विद्रधिमापाद)पति । तत्र पित्तविद्रधिराशु प्रपच्यते । पक्वस्तीव्रो दुर्गन्धिः
कुलत्परससदृशः श्रावो दाहप्रापश्च भवति ॥

पदा तु मधुरं दिवास्वप्नं चोपसेवते, तस्य श्लेष्मा प्रकुपितो विद्रधिमापाद-
पति । स चिरात्पच्यते बहुश्वेतो बहुलसान्द्रपिच्छिलो मेदोमज्जासदृशस्त्रावो
भवति स कफविद्रधिः ॥

संनिपातजे विद्रधौ सर्वरूपदर्शनम् । विशेषतश्च ग्रीहन्वासारोचकाश्च
भवन्ति । तस्मादचिरोत्पित्तस्य चिकित्सितं कुर्यात् । स्नेहकल्पोक्तैश्चैनं स्नेहैश्चे-
वोप(क)मेत ॥

तत्र श्लोकौ—

पञ्चाहं सप्तरात्रं वा व्रणं स्नेहेस्तु सेवयेत् ॥
संजातघ्रा(घ्रा)णमांसस्य प्रतिपूर्णेणु घातुषु ॥ १ ॥
स्नेहपानोपचारेण स्नेहं चास्मै प्रदापयेत् ॥
शोधनं रोपणं चोक्तं प्रतिव्रणचिकित्सितम् ॥ २ ॥
पथावत्कुशलैर्षौज्यं श्रा(स्त्रा)वर्णं भेदनं तथा ॥

—:०:—

अथ विद्रधयः प्राह वातपित्तकफात्मकाः ॥ ३ ॥
संनिपाताश्च राजेन्द्र वक्ष्यन्ते तु यथाक्रमम् ॥
रसांस्तु तिक्तकटुकान्कपायान्विषमान्पदा ॥ ४ ॥
शीतान्निःस्नेहलवणानाहारानपि सेवतः ॥
वृंहितेनाथ विषमं स्वपतः कंठिनेन वा ॥ ५ ॥

गजस्य कुपितो वायुर्धमनीः संस्र(श्चि)तो यदा ॥
 तदाऽस्यान्पतमे देशे प्रपाचयति शोणितम् ॥ ६ ॥
 अथास्य रक्तसंस्रष्टो जनयत्याशु विद्रधिम् ॥
 मन्यादेशे च कक्षायां तथा गात्रापरेषु च ॥ ७ ॥
 जघनाभ्यन्तरे कोशे स्तेनास्थाने च भूपते ॥
 नाभौ *चलेषु देशेषु तथाऽन्पेष्वपि दन्तिनः ॥ ८ ॥
 प्रदेशेषु नरश्रेष्ठ सर्वव्यापी प्रभञ्जनः ॥
 जायते स्व(श्व)पथुस्तेन सविदाहः सवेदनः ॥ ९ ॥

—:○:—

किञ्चिद्विवर्णो गम्भीरः संप्रलुप्तश्च भक्षयते ॥
 अतः परं सम्यगस्य वारणस्य महीपते ॥ १० ॥
 प्रदुष्टश्चैव लक्ष्येत अप्रदुष्टश्च लक्ष्यते ॥
 मन्दकोपस्तथाऽऽयामकठिनो नद्ध एव च ॥ ११ ॥
 मन्दं विक्लिपते देहं पाति कण्ठूयतः शमम् ॥
 भवेत्तस्य गतिः सूक्ष्मा सदाहा सपरिरुवा ॥ १२ ॥
 उष्णे शान्तिं स लभते शीतेन च विवर्धते ॥
 इति वातसमुत्थाया लक्षणं संप्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥

—:○:—

उष्णादत्यर्थलवणात्तथाऽम्लरससेवनात् ॥
 संरम्भोद्धर्मसंतापादध्वनो गमनेन वा ॥ १४ ॥
 एवं प्रकुपितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 आक्षिप्तं वायुमाक्षिप्तं देहे समुपैलीयते ॥ १५ ॥
 लीनं स्थानाद्गुप्तं चास्य श्वयथुं जनयेद्भृशम् ॥
 तेन ज्वरश्च तापश्च तीव्रा रूष्णा च जायते ॥ १६ ॥
 दह्यते चाग्निनेवास्य स देशस्तुद्यतेऽपि च ॥
 हारिद्रो हारतो वाऽथ स देशः संप्रकाशते ॥ १७ ॥
 पाकं चान्वेति सहसा तदेवान्तकरं तथा ॥
 सुवर्णसदृशश्चास्य ततः श्रा(स्त्रा)वः प्रवर्तते ॥ १८ ॥

* 'च तेषु' इति पाठो भवेत् ।

१ क. 'घन्याभ्य' । २ क. स्थानास्थानि । ३ ख. चलेषु । ४ क. 'व्यापि-
 प्रभञ्जनम् ॥ जा' । ५ क. लक्ष्यते अवदुष्टश्च प्लसते । ६ ख. 'म्भावर्मसंपाताद' ।
 ७ क. 'पचीय' । ८ ख. कृष्णा ।

जानीपाल्लक्षणैरेभिर्विद्रधिं पित्तसंभवाम् ॥

—:०:—

घतुर्वेधमथाऽऽहारं भोज्यते मधुरं यदा ॥ १९ ॥
 भ्रमदानप्रदानेन शीतलं वा निषेवते ॥
 अन्यायामादिवास्वप्राद्विज्वलादशनादिह ॥ २० ॥
 तस्यैवं वर्तमानस्य श्लेष्मा चाऽऽशु प्रकुप्यति ॥
 तमादाय तदा वायुरस्थीन्याविश्य दन्तिनः ॥ २१ ॥
 शोफं संजनयत्याशु तस्य रूपाणि मे जृणु ॥
 पृथुलः श्याववर्णाभो नीलो वा स्वल्पवेदनः ॥ २२ ॥
 विकसंश्च स विज्ञेयो बहुश्लेष्माऽल्पमारुतः ॥
 व्याधिमेवंविधैर्लिङ्गैर्जानीपाल्लेष्मविद्रधिमम् ॥ २३ ॥

—:०:—

अथ त्रयाणां दोषाणां यो विरोधीनि सेवते ॥
 कुक्षी(क्षौ) तस्योपलापन्ते दोषा वातादपत्त्रयः ॥ २४ ॥
 यदा विरस्पमानस्तु वायुर्वातवहाः शिराः ॥
 दूषयेच्चापि श्लेष्माणं पित्तं रक्तं तथैव च ॥ २५ ॥
 एकीभूतास्ततो राजन्विद्रधिं जनयन्ति ते ॥
 अथास्य जायते दाहः स्वल्पधर्मं सवेदनः ॥ २६ ॥
 स तस्य दोषबाहुल्याद्देहो दग्ध इवाग्निना ॥
 दिवा स दृश्यते रक्तो रात्रौ रसमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 मज्जिष्ठासदृशाः स्फोट्याः पच्यन्ते मांसपाकतः ॥
 दाहवन्तो विदीर्णास्ते जनयन्ति समन्ततः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा(ष्टाः) प्राणहरा राजानावर्णोष्मणा युताः ॥
 ततो नाभिलपेदन्नं नृष्णाञ्चरसमन्वितः ॥ २९ ॥
 अतीसारस्तथा फासः श्वासश्चैवोपजायते ॥
 एवंविधाः संनिपाताद्विद्रधिः(धीः) समवाप्नुयात् ॥ ३० ॥
 तासां तु प्रथमं कुर्यादनुरूपं क्रियापथम् ॥
 स्नेहपानमथाम्यङ्गं निरुहयन्नुवासनम् ॥ ३१ ॥
 विश्रा(स्त्रा)त्रणं वेधनं च शीतलं परिपेचनम् ॥
 विलापनं शोधनं च दद्याद्रोपणमेव च ॥ ३२ ॥

स वेद्यदि विदद्येत कुर्यादभ्य(भि)मुखं भिपक् ॥

अथानुपूर्वशास्त्रोक्तं कुर्याद्ब्रणचिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये इस्त्यापुर्वेदमहामवचने तृतीये शल्पस्थाने
विद्रधिरोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ सल्लु भगवन्तं भार्गवर्षाश्रमपदं जपनिपमशुभ्रूपान्वितं शिष्यगणपरिवृतं पालकाप्यमभिवाद्याभिगम्य संमान्याव्रवीद्राजा रोमपादोऽङ्गाधिपतिः—
' भगवन्य इमे व्रणा द्यशनिप्रत्यया नानास्त्रावल्लुङ्गवेदनाबहुला गतिमन्तो, नाहीव्रणाः संभवन्ति । तेषां साध्यासाध्यलक्षणं साधनं च निरवशेषेण व्याख्यातुमर्हसि ' ॥

स एव भगवानङ्गेन मश्रमुक्तः प्रोवाच पालकाप्यः—'वत्स रोमपाद, वारणानां द्वौ व्रणौ भवतः—शारीर आगन्तुश्च । तयोः शारीरं वातपित्तकफशोणितसंनिपातात्मकं विद्यात् । आगन्तुं काष्ठपतनाश्मभाजनवधबन्धपीडनाग्निविपनिमित्तम् ॥

तत्राऽऽगन्तोर्व्रणस्य तत्क्षणमेवोष्मणः प्रशान्त्यर्थं सद्यःकृतविहिताः शीतमायाः क्रिया विहिताः, व्रणस्य रोपणार्थं च यथा मधु घृतं पप इति ॥

अतः परं दोषविशेषाः शारीरा भवन्ति । तत्राऽऽहाररसवैषम्यात्सात्त्विकदुर्विपर्ययात्कालप्रकर्षात्वागन्तुर्व्रणौ वातपित्तकफानामन्यतमेनाभिभूयते । तस्य लिङ्गप्रदर्शनं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकाः—

रूक्षः परुषवर्णाभिः शिराभिः संहतः स्वरः ।

गम्भीरानुगतश्चैव विज्ञेयो वातिको व्रणः ॥

पैत्तिको दाहबहुलो व्रणः कुणपगन्धिकः ।

हरिर्हार्द्रवर्णाभस्त्वङ्मांसम्रापुशातनः ॥

सान्द्रः श्वेतो मृदुश्चैव श्लैष्मिको मन्दवेदनः ।

महापर्यन्तमूलश्च कण्ठूमांश्चैव यो भवेत् ॥

समस्तैर्लक्षणैरेभिर्वातपित्तकफात्मकैः ।

संनिपातात्मकं विद्याद्ब्रणं व्रणविभागैवित् ॥

अतः परं व्रणावस्थान्तरहेतुन्वक्ष्यामः—क्रियाविपर्ययादुत्तानशयनवधव-
न्धप्रतिहस्त्यभिघातपतनाध्वगमनाद्वैद्योपरोधाच्च ये द्विघोनघो व्रणाः संभ-
वन्ति । इह खलु भो नागानां घो व्रणो मयूरग्रीवाभश्चन्द्रकी समन्ततोऽभिक-
ठिनः, तमसाध्यं विद्यात् । मत्स्यगन्धिः पिच्छिलः, तमसाध्यं विद्यात् ।
अथवा यस्य नागस्य कृष्णः परिशुष्को विगन्धो व्रणः, तमसाध्यं विद्यात् ।
कोष्ठान्तर्गतः परिश्रा(स्त्रा)वी प्रवृद्धश्चापि दुर्गन्धः, तमसाध्यं विद्यात् ।
आ(औ)दुम्बरमुखः शोणितपरिश्रा(स्त्रा)वी व्रणः कठिनः, तमसाध्यं विद्यात् ।
बलमीकसंस्थानः क्रुमियुक्तो बहुच्छिद्रः शोणितप्रस्त्रावः, तमसाध्यं विद्यात् ।
विम्बोष्ठ उन्नतमध्यः कृष्णपर्यन्तः कठिनो व्रणो दुर्गन्धश्चेति तमसाध्यं विद्यात् ।
मर्माभिघातशोणितपरिश्रा(स्त्रा)वी जलयन्नवत्, तमसाध्यं विद्यात् । पूषशो-
णितपरिस्त्रावी व्रणः पिच्छिलो दुर्गन्धश्चेति तमसाध्यं विद्यात् । मांसावगा-
ढोऽस्थिभागाश्रित आह(औदु)म्बरमुखः, तमसाध्यं विद्यात् । सिरानुगतः
परिस्त्रावी पिच्छिल आध्मातो व्रणः, तमसाध्यं विद्यात् । अथ कठिनोष्ठः सवे-
दनः सशोफः, तमसाध्यं विद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

निर्गन्धो ह्यपरिस्त्रावी पद्मपत्रमभो व्रणः ।

निर्वेदनस्तथोत्तानो निर्दोष इति तं विदुः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

व्रणचिकित्सतं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं नाडीव्रणसमुत्थानचिकित्सतं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह
भगवान्पालकाप्यः—अथ भोः खलु वारणानां वातपित्तकफसंनिपाताभिघातैः
पञ्चविधा नाड्यो भवन्ति ॥

पदा तु शल्यं प्रविशत्यन्तर्देहे वारणानां वातपित्तकफादिभिर्दोषैर्दुष्टैर्मांस-
शोणितं भूयः स्वभागानुगतं कालमाप्तौ न निवार्यते शरैरन्तर्देहे ततः पूषव-
हुत्वात्समुदीर्यते । ततः संनिरुद्धे मार्ग उन्मार्गेण गच्छति । ततो घातूनभ्य-
न्तराश्रितान्द्रूपयित्वा तद्वर्त्मगमनाद्गतिरुच्यते इति । अजस्रं पतः स्रवति पूर्णं
पिच्छिलं विवर्णं नाडीवत् । तस्मान्नाडीर्माभानादेशेदिति ॥

गन्धाः स्नावाश्च वर्णाश्च व्रणानां ये प्रकीर्तिताः ।

वातादिदोषप्राप्तानां नाडीष्वपि हि तान्विदुः ॥

इति नाडी पञ्चविधाऽऽख्याता ॥

तत्र श्लोकः—

नाव्रणा जापते नाडी व्रणादेवोपजापते ।

प्रमादाद्वाऽपि वृद्धा सा कृच्छ्रसाध्या ध्रुवं भवेत् ॥

अत ऊर्ध्वं येषु भागेषु व्रणा नाड्यो वा साध्याः, तान्व्याख्यास्यामः । तत्र दन्तवेष्टास्थिसंधिकक्षानुगता नखनयनमर्मतलप्रोहविष्कापस्कराष्टीव्यपलि(त)हस्तनखान्तरमत्पङ्कप्रतीकाशकुक्ष्यङ्गुलिमण्डूकीवक्त्रसक्थिसकुटिकान्तरापरिक्षोभजवैभागोत्कृष्टावग्रहे वंशरन्ध्राण्डकोशगात्रसंदानक्षयभागस्रोतोन्तरतालुनाभिमैदूकर्णतलसंधितलवातकुम्भन्पस्थिजघनगुह(द)भागेषु चेति ॥

तत्र श्लोकः—

भागेष्वेतेषु या नाड्यो गम्भीरानुगताश्च याः ।

तासु सम्यक्प्रयुक्ताऽपि क्रिया दुःखेन सिध्यति ॥

अथ या नाडी (?) तिर्यग्गता परंपरागता मण्डलावर्ता कुटिला अनुगता (*बहुप्रदेशानुगता दन्तवेशे(ष्टे)ऽनुगता अस्थिसंधिगता नेत्रानुगताश्च भवन्त्येता या नाड्यः, तासु सिद्धिर्न भवति । त्वचमनुगता) अधोमुखा या नाड्यः साध्या भवन्ति ताः ॥

तत्र श्लोकौ—

अनुनीय भिषक् सम्यक् परिमृश्य च भागशः ।

छिन्द्यात्तु नाडीं शस्त्रेण अनुलोमं प्रयत्नतः ॥

शस्त्रमेव तु भैषज्यं ये शस्त्रकुशला नराः ।

उत्तानो हि व्रणो राजन्क्षिप्रमेव प्ररोहति ॥

अथाङ्गराजः पुनरेव पप्रच्छ पालकाप्यम्—‘भगवन्पत्र शस्त्रपथो नास्ति नास्ति क्षारपथोऽपि वा, तत्र वारणानां नाडीव्रणचिकित्सितं कथं कर्तव्यम् ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इदं खलु पदा वैचः शस्त्राग्निक्षारकर्मक्रियासु विशेषं नोपलभते, तदा त्रिकटुकहरिद्रालाङ्गुलीदन्ती^१समभागानि^२पट्टा नाडीव्रणपूरणं दद्यात् । शृङ्गीकटुकरोहिणीगवेषुकार्कमूलविडङ्गसर्षपा-

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके । ^१धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

नगोमूत्रपिष्टानातपथ्युष्कां गुलिकां नाडीव्रणदोषप्रशमनीं कुर्यात् । निम्बार्कपू-
 तीकरञ्जकरवीरपत्रतिलक्षारलवणैः समभागैः पिष्टां गुलिकां नाडीव्रणविशुद्धय-
 र्थमप्रमत्तो भिषग्दद्यात् । कुष्ठतगरहरिद्राचित्रकसैन्धवतिलकुतिलक्षारान्सम-
 भागान्पिष्ट्वाऽश्वमूत्रेण गुलिकाः कार्याः । आतपथ्युष्का नाडीव्रणलेपनमुत्तमं
 दद्यात् । सैन्धवलवणकिण्वदन्त्यतिविषाचित्रकमूलोत्तमकरणास्तिलक्षाराः सम-
 भागाः पिष्ट्वा, आतपथ्युष्का नाडीव्रणानां सपूपानां शोधनं दद्यात् । स्वर्णसी-
 रातगरविडङ्गमहौषधशुकनासादन्ती)देवदारुसैन्धवलवणं समभागं पिष्ट्वा गुटि-
 कामातपथ्युष्कां नाडीव्रणशोधनं दद्यात् । ग्रन्थिर्षस्य भवति पक्कः सपूपः
 पिच्छिलः, तच्छोधनमिदम् । हस्तिलिण्डरसं किण्वलवणं चाऽऽलेपनमप्यग्रं प्रद-
 द्यात् । सर्पचित्रकदन्तीसैन्धवमिति । स्नुहीक्षीरपिष्टं कृत्वा दुष्टव्रणशोधनं
 दद्यात् । चित्रकनागदन्तीपवक्षारपिष्टं दुष्टव्रणचिकित्सितमिति । पाठामधुरसा-
 दन्तीमधूकानि सैन्धवलवणसंपुक्तं दुष्टव्रणशोधनं दद्यात् । दन्तीशुकनासाकं-
 मूलं सैन्धवलवणसंपुक्तं दुष्टव्रणशोधनं दद्यात् । चित्रकसर्पपतेजोवतीदन्तीश्वे-
 तालवणसंपुक्तं प्रदुष्टव्रणलेपनं दद्यात् । हरिद्रादारुहरिद्राशुकनासादन्तीकटुरो-
 हिणीविल्वसैन्धवलवणसंपुक्तं समभागपिष्टं व्रणशोधनं दद्यात् । पाठादन्त्यति-
 विषाविषघ्नादेवदारुपवक्षारसंपुक्तं व्रणशोधनं दद्यात् । पित्तुमन्दनक्तमालपत्राणि
 पिष्ट्वा कांस्यनीलयुक्तं व्रणरोपणं दद्यात् । मुष्ककाक्षीवतिलकुतिलक्षारसर्पपुक्तं
 क्षिप्ररोपणं घृतसंपुक्तं दुष्टव्रणलेपनमुत्तमं दद्यात् ॥

तत्र साध्यानां शस्त्रकर्मोपक्रमविशेषाननुष्यारूपास्यामः ॥

अथ भिषग्यन्त्राध्यापोक्तेन विधिना सुपञ्चितं वारणमभिविर्वासाऽऽगृ(श्रि)त्य
 स्तम्भानुगतं गतिमन्तं स्वल्पमुखं च नाडीव्रणमेपण्या च विदित्वा वृद्धिपत्रेण
 शस्त्रेणानुलोमं पूयप्रतिहरणार्थं छेद्यं कुर्यात् । ततश्चात्र किण्वसैन्धवक्षौद्रसार्पै-
 र्यवक्षारैः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमं वस्त्रं प्रलिप्य वारिं मणिदद्यात् । अयार्कक्षीरपलाश-
 लाङ्गलीश्यामातृ(त्रि)वृद्धन्तीचित्रकपवक्षारनिम्बपत्राणि स्नुहीक्षीरस्वर्जिकाहरि-
 तालपिप्पलीमूलक्षवकशङ्खिन्यर्कक्षीरयुक्तं फेल्कं शोधनं दद्यात् । तर्कापारग्वध-
 पटोलशङ्खिन्यश्वगन्धानक्तमालमधुकजीवकाङ्गोल्लसदिरवनकर्पासीहरिद्रासुरसा-
 सप्तपर्णीनिम्बकरवीरकुटजास्फोटारोहिणीक्षीरिष्णामलकीः कापयित्वा तेन नाडीं
 रोपयेत् । शङ्खिनीचित्रकतेजोवतीवृ(त्रि)वृद्धीवेरदन्तीकुष्ठकटुरोहिणीस्नुहीसु-
 वर्णक्षीर्यर्कक्षीरे सिद्धं सार्पैः पुराणमुपदिश्यते शोधनार्थम् । वृहत्पश्वगन्धाजगृ-

१ क. 'क्षारासं' । २ क. 'कुसिनि' । ३ क. घृतसंघटं । ४ क. 'श्याम्य
 घृत' । ५ स. कस्तुरशोधनं ।

ङ्गीहरिद्रासर्पपपाठाचित्रकपिप्पलीमूलमूर्वाकोशातकीकटुकालावृकालात्रपुसीस-
मदनफलानि च गवां मूत्रेण पी(पे)पित्वा गवां मूत्रेण तैलं पचेत् । ततः पार-
पक्केन नाडीः शोधयेत् । अथ जीवन्त्पारग्वधगोजीमुष्ककटुतुम्बकमञ्जिष्ठाक्षीर-
वृक्षमवालैः श्लक्ष्णपिट्टैर्वर्तिरोहणमुपदध्यात् । शल्लकपश्वकर्णमुष्ककाशमन्तक-
करवीरारग्वधादिवृक्षाणां त्वक्काथयित्वा रोपणार्थं कपायमेतैरेवीपधैर्जीवन्त्पार-
ग्वधादिभिः सार्पस्तैले कपायगर्भे रोपणार्थं विपाचयेत् ॥

अथातोऽग्निकर्म व्याख्यास्यामः ।

नाडीपु श्रीवेष्टकमधूच्छष्टगुग्गुलुमेदोभिर्वर्तिवदनुवृत्तां गुलिकां कुर्यात् ।
पावदाहस्य सौष्मणः प्रवेगोपशमः स्यादिति । अतो द्विव्रणीयोपचारः ॥

(* इति शत्रुकर्माग्निः.....)

.....कथयिष्यामः । मर्मोपचारान्व्याख्यास्यामः ॥)

अथ चेच्छस्त्राग्निकर्मणार्त्तमार्गः(?) स्यात्तत्र नाडीदोपनिर्हरणार्थं भेषज-
विधिमनुव्याख्यास्यामः । यवतगरपिचुमन्दपूतीकरञ्जकुष्ठैलामलककरवीरार्क-
पत्राणि तिलकुतिलक्षारसंयुक्तान्यश्वमूत्रेण पिष्ट्वा गुलिकाः कृत्वाऽर्कक्षीरसंतप्त-
नाड्यां निदध्यान्नाडीदोपनिर्हरणार्थम् । अथवाऽञ्जनतगरकुष्ठहरितालमनःशि-
लाकटुरोहिष्यश्वगन्धालाङ्गलीसौराष्ट्रीरोचनासुरसावराचित्रकविल्वसर्पसर्वादिर-
सारगवाक्षीदन्तीविडङ्गान्यर्केशोभाञ्जनकमूलानि च तिलक्षारेण पिष्ट्वा गुलिकाः
कारयेत् । ता नाड्या(ड्यां) निदध्यादर्कसंतप्तनाडीदोपनिर्हरणार्थं चेति ॥

अत ऊर्ध्वं क्षारकर्म(मां)नुव्याख्यास्यामः ॥

मुष्ककपलाशतिनिशसर्जारग्वधकरञ्जचिरिविल्वशिशुककुतिलस्फूर्जकपाटला-
रिमेदपारिभद्रककरवीरापामार्गाश्वगन्धावराजुनेङ्गुदीकुटजतिलकतिलसौगन्धि-
कावल्गुजकटुकतुम्बीकूष्माण्डीकाकजङ्घाकोशातकीवेतसविल्वपाचाचलसप्तप-
र्णकृतमालहरिद्रानीपयवनानि चेत्येवं संभृत्य संभारं काण्डशः कल्पयित्वाऽऽदि-
त्यशोपितमीपच्छुष्कं दाहयेद्विचक्रदेशे त्वतृणभूमिभागे। ततो भस्म समादाय महा-
भाजनस्थं पुनः श्रा(स्त्रा)वपेदजाविगामेहिष्यश्वश्वतरखरोष्ट्राणां मूत्रैः । ततः
सुपरिशु(स्तु)तं तैलमापसे कुम्भे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । तत्राऽऽवपेष्ट्वाङ्गुलिकीदन्ती-
चित्रकपिप्पलीमूलतीक्ष्णगन्धाश्वगन्धापलमरिचगृद्धवेरस्वर्जिकापवक्षारविडसै-
न्धवखर्हर्कक्षीराणि शनैर्दन्व्यां घट्टयेद्यावान्नःशर्करास्त्रिगन्धसान्द्रश्लक्ष्णमथ पाको
निवर्तते । ततो वैश्वानरपूजां कृत्वा कृष्णापसे निर्मले भाजने स्थापयेत्सपि-

* घनुश्चिह्नान्तरगत. पाठस्तुल्यो द्विपुस्तके । † पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटिचिह्नं न वर्तते ॥

१ क. °र्करसं तप्त° । २ क. कृष्णावमे । ३ क. भोजने ।

धाने ऋहं सप्ताहं वा । ततश्च प्रत्यहनि(?) शिरःस्नातो वैचोऽहतवासा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य ततः शस्त्रेण संशोध्य नाडीमुखं तीक्ष्णेन रुधिरपूपपरिस्रावान्वासोभिरपनीय ततः सूक्ष्मासु गतिमतीषु शलाकां क्षारेण प्रलिप्य क्षारवर्लं चावेक्ष्य निपातयेत् ॥

अथवाऽऽर्द्रां, वातं गुलिकां वा कृत्वा निपातयेत् । पक्कजाम्बवसंकाशां गतिमवेक्ष्य क्षारमथ निवर्तयेत् । अथ मोहात्प्रमादाद्वाऽतिदग्धं वेपथुश्वसनं नृम्भप्रमोहशोषदाहज्वरशो(?)णितातीवातिप्रवृत्ति(?)तमेवमवस्थमभिसमीक्ष्य धान्याम्लदधिमस्तुष्टु(शु)क्तसौवीरकाणामन्यतमेन सेचयेत् ॥

अथवा दध्यम्लवदरोत्क्रेदमातुलुङ्गरसानामन्यतमेन सेचयेत् । दाडिमतिन्तिडीकाम्रपेशीश्च कृष्णतिलसंयुक्तं कल्कं शुक्रे(क्ते)न पी(पे)पयित्वा घृताक्तमालेपनं दद्यात् । क्षीरदधिसर्पिर्भेदोवसाभिश्च सततमनुलिम्पेत् । शत्रामिप्रणिधानोक्तविधिरनुष्ठेयः ॥

अथारिमेदार्जुनकदम्बरोध्रारग्वधक्षीरिकासोमवलकस्पन्दनमेपगृहीधवशिरीषशालाजकर्णवदर्धकौटपलाशवज्जुलघातकपरिमेदान्संहृत्पाष्टगुणे ह्यम्भसि कायवित्वा पादावशिष्टमवतार्य श्रा(स्ना)वपित्वा तेन रसेन तैलद्रोणं पाचयेत् । पच्यमाने चात्र गिरिकर्णिकाश्वगन्धापाठातिलककमालत्यलात्रुशिशपानांगदन्तीमूर्वाशुकनासातेजस्विनीनां मूलानि दृपदि पेपयित्वा प्रत्येकतश्चैनं विल्वप्रमाणं समावपेत् । सिद्धमपहृत्य भूपो गुडपलशतं पिप्पलीचूर्णप्रस्थेन पुनरप्यधिश्रेयेत् । तत्सिद्धमवतार्य सुसंस्कृतं स्नेहविधिभोक्तेन विधिना पापयेत् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्यमधूककदम्बधवकदरमहाजम्बूपलाशपुष्पश्रीपर्णांमेपगृहीपूतीकप्रियङ्गुवजकर्णककुमानां त्वचः समाहृत्य घृतादन्यश्वगन्धावर्षाभूमोरटादरिद्राद्वयगृगालविन्नाभद्रोदुम्बरीसुवहानां मूलेः सह निष्कापयेत् । कायावशोपेणानेन तैलं विपाचयेत् । तत्र च दारुहरिद्राहरेणुकैलाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठा चेति । तत्सिद्धमपहृत्य स्नेहपानोक्तेन विधिना पापयेत् । ततोऽस्य नाडी समाधिमुपगच्छति ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्यपुष्पमधूकजम्बूपलाशाशनवेतसचिरविल्वकदम्बश्रीपर्णजकर्णपवा मेपगृही शिरीष इत्येषामष्टादशानां त्वक् च मूलानि समाहृत्य चतुर्षु तोपकुम्भेषु काययेत् । अर्घावांशष्टमवतारयेत् । ततः प्रातरुत्पित्तमप्रसेतवन्तं (?) वारणं पापयेदर्धप्रस्थं कुडवं वा । पावद्वा सुपियति नागस्तावदघात्नाडीव्रणविशुद्धयर्थम् । लाङ्गलीचित्रककुटजकरवीरमातुलुङ्गपत्रैः सपञ्चलवण-

हरिद्रायष्टीमधुकं चेति, आन्तरिक्षोदकसंयुक्तैस्तैलं पाचयेत् । ततोऽस्य वस्ति-
नेत्रेण पिचुनाऽपि व्रणनाड्यां तैलमिदं दद्यान्नाडीव्रणविशुद्धचर्षम् । यदि हृद-
पगता नाडी, अन्यं वा गूढप्रदेशमुपगता ततोऽस्य तैलपानाभ्यङ्गेन च नाडी
प्रशान्तिमुपगच्छति ॥

मुद्गो(द्वौ)दनं घृतसंयुक्तं दद्यात् । यवसानि च हरितमृद्नी क्रमशो मत्स्य-
ण्डिकागर्भाणि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

यथोक्तेनोपचारेण पस्तु प्रक्रमते व्रणान् ।

आगन्तुर्दोषजो वाऽपि तस्य सिद्धिर्नियच्छति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्पस्थाने
नाडीव्रणचिकित्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
कुतः शिराः संभवन्ति केषु देशेष्ववस्थिताः ॥ १ ॥
कति वातवहा विद्वन्कति पित्तवहाः शिराः ॥
श्लेष्माणं कति धर्मज्ञ रुधिरं कति वा शिराः ॥ २ ॥
श्वे(स्वे)दं मदं वा शुक्रं वा का वहन्ति द्विजोत्तम ॥
का मांसमस्थि भेदो वा मज्जानं वा वहन्ति काः ॥ ३ ॥
काभिरास्वादनें कुर्यात्काभिर्वा संप्रहृष्यति ॥
शिराणां विचयं कृत्स्नं यथावद्वक्तुमर्हति ॥ ४ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यो महामुनिः ॥
विस्तरेण यथातत्त्वं शिराविचयमब्रवीत् ॥ ५ ॥
गर्भस्य हृदयं पूर्वं सह प्राणेन वर्धते ॥
ततः शिराः संभवन्ति सूर्यादिव गभस्तथाः ॥ ६ ॥
सर्वाः शरीरसंघृष्टास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥
सर्वाश्चेष्टाः प्रकुर्वन्ति शिरा वै यन्नवार्धते ॥ ७ ॥
तस्मात्तु मातृके द्वेत्रये(?) हृदयात्कण्ठमाश्रिते ॥
जिह्वामूले निवद्धे द्वे ये रसास्वादकारणम् ॥ ८ ॥

१ क. प्राणैर्न । २ क. ०मथापि वा ॥ स० ।

ततः कण्ठे च मध्ये च धमन्योऽष्टौ समाश्रिताः ॥
 कर्णयोस्तु तथा विद्याद्याभिस्तु परिवीजति ॥ ९ ॥
 ततः शिरा वस्तिकोशमुरो वालं गुदस्तथा ॥
 मानृकाः प्राप्नुवन्त्येतास्तलगान्नापरं तथा ॥ १० ॥
 एवमङ्गेषु सर्वेषु मानृका देहगोचराः ॥
 काये शिराः सप्तशतं विभागाः गृणु पार्थिव ॥ ११ ॥
 गुदं मेढूमथो नाभिं तत्र वास्ति समाश्रिताः ॥
 ताभिः संमूर्च्छितो वायुर्धमनीः प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥
 शतार्धमेव ता विद्याच्छिरा वै देहगोचराः ॥
 या रसान्प्रविभागेन(ण) वायुमेव वहन्ति ताः ॥ १३ ॥
 नाभेस्तु हृदयं यावदपरा परतस्तु या ॥
 ताभिः संमूर्च्छितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
 शतार्धमेवं तु शिराः पित्तमेव वहन्ति याः ॥
 उरःसंधिशिरोम्रीवं मर्माणि च समन्ततः ॥ १५ ॥
 ततः संमूर्च्छितः श्लेष्मा धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 विद्धि पञ्चाशदेवैताः शिराः श्लेष्मवहा गजे ॥ १६ ॥
 तावन्त्या(त्यः) फुफ्फुसपकृद्दयानां च मध्यतः ॥
 या रसानुविभागेन शोणितं संवहन्ति तु ॥ १७ ॥
 त्वङ्मांसमध्ये विज्ञेयाः शिरा रसवहाः पृथक् ॥
 यथास्थानविभागेन धातूनाप्याययन्ति याः ॥ १८ ॥
 मांसमेदोस्त्रिमज्जानां शुकस्य च नराधिप ॥
 एकैकस्याः शतार्धं तु शिरा ज्ञेयाः पृथक्पृथक् ॥ १९ ॥
 दोषधातुप्रकर्षेण हर्षेण च बलेन च ॥ .
 मदः संजायते राजन्स्वर्भावाच्चैव दन्तिनाम् ॥ २० ॥
 शतार्धमेव तु शिराः पृथक्प्रदवहाः स्मृताः ॥
 या रसानुविभागेन कटौ मेद्रे च संस्थिताः ॥ २१ ॥
 समासात्कण्ठरा ह्यष्टौ विद्धि गात्रापरे तथा ॥
 पश्चात्पुरस्ताच्चैकैकं पादं प्रत्येकमाश्रिताः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मो विचारी पुरुषः कटुः शीतश्च मारुतः ॥
 उष्णमम्लं द्रवं पित्तं विवर्णं दारुणं भृशम् ॥ २३ ॥

मधुरः शीतवीर्यश्च घनः श्वेतः कफो गुरुः ॥
बलवाञ्छैवणाम्लश्च स्निग्धः प्राणविवर्धनः ॥ २४ ॥
आत्मैव योनिर्वातस्य पित्तमाग्नेयमुच्यते ॥
कफं सोमात्मकं विद्यादेतांस्त्रीन्देहसंसृ(श्चि)तान् ॥ २५ ॥
आग्नेयस्तु रसः प्रोक्तो वाशिष्ठं शोणितं भवेत् ॥
काश्यपं तु भवेन्मांसं मेदश्चाप्यथ गौतमम् ॥ २६ ॥
भारद्वाजानि चास्थीनि मज्जा चाप्यथ कौशिकी ॥
जामदग्न्यं भवेच्छुक्रमित्पेते सप्त धातवः ॥ २७ ॥
ज्ञेयाः शरीरे तु शिराः स्वेदमेवं वहन्ति याः ॥
व्यापामे च निदाघे च मुखतः श्रा(स्त्रा)वयन्ति तम् ॥ २८ ॥
यथा मस्पन्दते शैलाद्गर्पान्ते तेजसा रविः ॥
एवमेव मुखात्स्वेदं प्रश्(स्त्र)वन्ति मतङ्गजाः ॥ २९ ॥
शिराः शतानि सप्तैवं व्याख्यातानि यथातथम् ॥
सहस्राण्यैर्धपष्ठानि स्नायूनासंश्च(?) ताः शिराः ॥ ३० ॥
सर्वा वातादिभिर्दोषैः शिरा रक्तेन वाऽन्विताः ॥
वहन्ति कापजान्धातून्निदिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ ३१ ॥
आश्रयाच्छोणितादस्य यकृत्तस्य विवर्धते ॥
रक्तदोषात्मिका चैव घ्नीही(हा)र्हृक्कौ च दन्तिनः ॥ ३२ ॥
शोणितस्य तु या धेनुः फुफ्फुसं तस्य जायते ॥
असृक्पित्तकफानां तु यत्तेजो मारुतान्वितम् ॥ ३३ ॥
तेनास्य संभवन्त्यत्र यच्चैव गुदबन्धनम् ॥
शोणिते वर्धमाने तु बलं तेजश्च वर्धते ॥ ३४ ॥
शोणिते क्षीयमाणे तु क्षीयन्ते सर्वधातवः ॥
देहिनां शोणितं विद्धि प्राणापतनमुत्तमम् ॥ ३५ ॥
मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
पुष्पां रसानां यत्तेजः कायं पुष्पाति हस्तिनाम् ॥ ३६ ॥
पित्तस्थाने रसस्थानं हस्तिनां संप्रकीर्तितम् ॥
रसः कपोतवर्णाभिः पच्यमानो द्यहाद्भवेत् ॥ ३७ ॥

१ क. °व च दन्तिनाम् ॥ व्या° । २ क. °ण्यप्रसार्धानि । ३ क. °वृद्धौ च ।
४ क. पित्तं स्थानरसं स्थानं ।

वृत्तीये वा चतुर्थे वा पञ्चवर्णः स उच्यते ॥
 पञ्चमेऽहनि पष्ठे वा किंशुकाभ इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
 एवं शुक्रं तु नागानां सप्ताहात्परिपच्यते ॥
 दोषाणां प्रकृतिं ज्ञात्वा शिराव्यूहविशारदः ॥ ३९ ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातो यश्चैषां श्रेष्ठ उच्यते ॥
 सर्वासां सरितां यद्वत्प्रतिष्ठा वरुणालयः ॥ ४० ॥
 तद्वत्सिराणां सर्वासां प्रतिष्ठा हृदयं स्मृतम् ॥
 तस्माद्गर्भे शयानस्य व्यक्तं भवति हस्तिनः ॥ ४१ ॥
 हृदयं च शिरश्चैव तस्मात्कापो विवर्धते ॥
 शरीरविचये पूर्वं मया सम्यक्प्रकीर्त्यते ॥ ४२ ॥
 मनोबुद्धयन्तरास्थानां त्रिविधः सोऽनुकीर्त्यते ॥
 अन्तरात्मा शरीरस्य मुह्यति त्वष्टजः क्षयात् ॥ ४३ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु द्विविधं संभवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 शरीरमभिविज्ञेयं यथादोषं यथाबलम् ॥
 वातजानां तथा प्रोक्तं लिङ्गं तस्माद्विवाञ्जितम् ॥ ४५ ॥
 न विश्रा(स्त्रा)व्यं महीपाल प्राणवत्स्वपि हस्तिपु ॥
 कदाचिदोपवाहुल्पात्स्कन्वं नैव प्रवर्तते ॥ ४६ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तस्मान्मात्राप्रमाणाच्च विशेषं संप्रचक्षते ॥ ४७ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 सप्तमं भागमाहारात्तस्माद्रक्तं तु मोक्षयेत् ॥ ४८ ॥
 सप्तरत्नेर्महीपाल भागेनानेन संमितम् ॥
 शेषाणां वारणानां तु श्रा(स्त्रा)व्येनमतिमान्भिषक् ॥ ४९ ॥
 एवं प्रमाणमुद्दिष्टमतः शृणु महीपते ॥
 येषां गजानां वै श्रा(स्त्रा)व्यमविश्रा(स्त्रा)व्याश्च ये गजाः ॥५०॥
 वातरोगेषु नागानामविश्राव्य भिषग्भवेन् ॥
 कुशे हीनेन्द्रिये चैव हृद्रोगे गुल्म एव च ॥ ५१ ॥
 तथाऽतिबाले वृद्धे च प्रकृत्वा दुर्बले गजे ॥
 शोषे च वातप्रभृतावतिवातग्रहान्वते ॥ ५२ ॥

धातुक्षये पाण्डुरोगे त्वविश्राव्यमसृग्भवेत् ॥
 वातव्याधिषु यत्प्रोक्तं तत्कार्यमवसेचनम् ॥ ५३ ॥
 हेतुं तु संप्रवक्ष्यामि यस्मात्तत्र विधीयते ॥
 वातात्प्राणश्च चेशा च सिरा रक्तवहाश्च याः ॥ ५४ ॥
 तासां चैव विशेषेण वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 पञ्चधा धारयत्येष शरीरं नृपसत्तम ॥ ५५ ॥
 यस्मात्तस्माद्विशेषेण शरीरमभिवर्धयेत् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि येषां विश्रा(स्त्रा)वणं हितम् ॥ ५६ ॥
 पादरोगाक्षिरोगेषु मन्पास्तम्भे गल्लग्रहे ॥
 शोफेषु गात्ररोगेषु शीर्षव्याधिषु चोच्यते ॥ ५७ ॥
 तथैव दिग्धविद्धे च बालेदष्टे महीपते ॥
 सैर्षदष्टे च नागानां विश्रा(स्त्रा)वणमिहेष्यते ॥ ५८ ॥
 स्थिरा ये दोषवन्तश्च ग्रन्थयः संधिर्माश्रिताः ॥
 अम्यङ्गैरुपनाहैश्च स्वेदैरुन्मर्दनैश्च ये ॥ ५९ ॥
 प्रदेहैः पीडनैश्चैव न प्रशाम्यन्ति दन्तिनाम् ॥
 तेषां विश्रावणं कार्यं श्वयथूनां यथाऽधिप ॥ ६० ॥
 शरीरमभिविज्ञाप प्रकृतिं सात्प्रमेध च ॥
 अपीतवन्तं पूर्वाह्णे ज्ञात्वा सुमनसं गजम् ॥ ६१ ॥
 दोषसंचालनार्थाय क्रामयेद्दे धनुःशते ॥
 ऊष्मणा चालयते यस्मात्तस्माद्दुष्णेन सेचयेत् ॥ ६२ ॥
 सुयन्त्रितमवस्थाप्य वारणं कुशलो भिषक् ॥
 यन्नोपकरणान्यत्र यथोक्तान्युपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥
 प्रतिर्कर्मविधिप्रोक्तं (ःशस्त्राग्निप्रणिधौ च यत् ॥
 ततः पुण्याहघोषेण स्तम्भे वारणयालितम् ॥ ६४ ॥
 हवनं च यथा प्रोक्तं) कर्मसिद्धिमपीष्यते(?) ॥
 कर्तव्यं वारणानां तु यथावदभित्तिश्चितम् ॥ ६५ ॥
 ततः समालभ्य मेजं..... ॥
 .....वैदकेन..... ॥ ६६ ॥

*धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °लदष्टे । २ क. सपैदष्टे । ३ क. मेनं । ४ क. °पि स्वादकेन ।

तृतीये वा चतुर्थे वा पञ्चवर्णः स उच्यते ॥
 पञ्चमेऽहनि पष्ठे वा किंशुकाभ इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
 एवं शुकं तु नागानां सप्ताहात्परिपच्यते ॥
 दोषाणां प्रकृतिं ज्ञात्वा शिराव्यूहविशारदः ॥ ३९ ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातो यश्चैषां श्रेष्ठ उच्यते ॥
 सर्वासां सरितां यद्भ्रतप्रतिष्ठा वरुणालयः ॥ ४० ॥
 तद्भ्रत्सराणां सर्वासां प्रतिष्ठा हृदयं स्मृतम् ॥
 तस्माद्भ्रभै शयानस्य व्यक्तं भवति हस्तिनः ॥ ४१ ॥
 हृदयं च शिरश्चैव तस्मात्कापो विवर्धते ॥
 शरीरविचये पूर्वं मया सम्पक्प्रकीर्त्यते ॥ ४२ ॥
 मनोवृद्धचन्तरास्थानां त्रिविधः सोऽनुकीर्त्यते ॥
 अन्तरात्मा शरीरस्य मुह्यति त्वच्छजः क्षयात् ॥ ४३ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु द्विविधं संभवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 शरीरमभिविज्ञेयं यथादोषं यथात्रलम् ॥
 वातजानां तथा शोक्तं लिङ्गं तस्माद्विवर्जितम् ॥ ४५ ॥
 न विश्रा(स्त्रा)व्यं महीपाल प्राणवत्स्वपि हस्तिषु ॥
 कदाचिदोपवाहुल्यात्स्कन्धं नैव प्रवर्तते ॥ ४६ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तस्मान्मात्राप्रमाणाच्च विशेषं संभवक्षते ॥ ४७ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 सप्तमं भागमाहारात्तस्माद्रक्तं तु मोक्षयेत् ॥ ४८ ॥
 सप्तरत्नेर्महीपाल भागेनानेन संमितम् ॥
 शेषाणां वारणानां तु श्रा(स्त्रा)वयेन्मतिमान्भियक् ॥ ४९ ॥
 एवं प्रमाणमुद्दिष्टमतः शृणु महीपते ॥
 येषां गजानां वै श्रा(स्त्रा)व्यर्मावश्रा(स्त्रा)व्याश्च ये गजाः ॥५०॥
 वातरोगेषु नागानामविश्राव्य भिषग्भवेत् ॥
 कृशे हीनेन्द्रिये चैव हृद्रोगे गुल्म एव च ॥ ५१ ॥
 तथाऽतिबाले वृद्धे च प्रकृत्या दुर्बले गजे ॥
 शोषे च वातप्रकृतावतिवातग्रहान्वते ॥ ५२ ॥

धानुक्षये पाण्डुरोगे त्वविश्राव्यमसृग्भवेत् ॥
 वातव्याधिषु घृत्प्रोक्तं तत्कार्यमवसेचनम् ॥ ५३ ॥
 हेतुं तु संभवक्ष्यामि यस्मात्तत्र विधीयते ॥
 वातात्माणश्च वेष्टा च सिरा रक्तवहाश्च पाः ॥ ५४ ॥
 तासां चैव विशेषेण वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 पञ्चधा धारपरपेष शरीरं नृपसत्तम ॥ ५५ ॥
 यस्मात्तस्माद्विशेषेण शरीरमभिवर्धयेत् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि येषां विश्रा(स्त्रा)वणं हितम् ॥ ५६ ॥
 पादरोगाक्षिरोगेषु मन्यास्तम्भे गल्लग्रहे ॥
 शोफेषु गात्ररोगेषु शीर्षेव्याधिषु चोच्यते ॥ ५७ ॥
 तथैव दिग्धविद्धे च बालंदष्टे महीपते ॥
 सर्पदष्टे च नागानां विश्रा(स्त्रा)वणमिहेष्यते ॥ ५८ ॥
 स्थिरा ये दोषवन्तश्च ग्रन्थयः संधिर्माश्रिताः ॥
 अभ्यङ्गेरूपनादैश्च स्वेदैरुन्मर्दनैश्च ये ॥ ५९ ॥
 प्रदेहैः पीडनैश्चैव न प्रशाम्पन्ति दन्तिनाम् ॥
 तेषां विश्रावणं कार्यं श्वपथूनां यथाऽधिप ॥ ६० ॥
 शरीरमभिविज्ञाप प्रकृतिं सात्त्पमेव च ॥
 अभीतवन्तं पूर्वाह्ने ज्ञात्वा सुमनसं गजम् ॥ ६१ ॥
 दोषसंचालनार्थाय कामयेद्दे धनुःशते ॥
 ऊष्मणा चाल्यते यस्मात्तस्माद्गुष्णेन सेचयेत् ॥ ६२ ॥
 सुपन्नितमवस्थाप्य वारणं कुशलो भिषक् ॥
 यन्नोपकरणान्पत्र यथोक्तान्युपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥
 प्रतिकर्मविधिप्रोक्तं (ः)शस्त्राग्निप्रणिधौ च यत् ॥
 ततः पुष्पाद्घोषेण स्तम्भे वारणमालितम् ॥ ६४ ॥
 हेवनं च यथा प्रोक्तं) कर्मसिद्धिमपीप्सते(?) ॥
 कर्तव्यं वारणानां तु यथावदभिनिश्चितम् ॥ ६५ ॥
 ततः समालम्ब्य गेजं..... ॥
 ....चोदकेन..... ॥ ६६ ॥

*धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुन्के ।

१ क. °लदष्टे । २ क. सर्पदष्टे । ३ क. गेनं । ४ क. °पि स्त्रान्ते

वासयित्वा च शस्त्राणि यथापूर्वमुदाहृतम् ॥

शरीरविचये चैव शिराव्यूहे च हस्तिनाम् ॥ ६७ ॥

अस्थीनि संधयश्चैव मर्माणि च महीपते ॥

विदित्वा विचयं कुर्याच्छिराणामवसेचनम् ॥ ६८ ॥

तत्र शरीरस्थानि सप्त शिराशतानि संभवन्ति च । तासां दश मातृका
नाम यास्तिर्यग्ूर्ध्वमधश्च सम्पकप्रतिपन्नाः शरीरं धारयन्ति, रसादींश्च,
धातून्, वातपित्तश्लेष्मासु विप्रतिपन्नेष्वन्तःशरीरेषु सौम्याद्धमन्यः, ताः
समनुव्याख्यास्यामः । तत्र शरीरप्राग्भागमासृ(श्रि)त्य द्वे तथाऽधस्तिर्य-
कप्रतिपन्ने । पश्चात्काये द्वे । एकैकशश्चैव तासां प्रविभागो भवति । शिरःकण्ठ-
नयनहस्तगात्रापरखंशष्टृष्टवक्त्रप्रतिमानवस्त्यण्डकोशत्वगित्येतांश्च भागानाश्रि-
त्यावस्थिताः । तासां प्रविभागमनुव्याख्यास्यामः । प्रसारणाकुञ्चनगमनो-
द्यतानां विभागेन वर्तन्ते चेष्टावत्यः सर्वे शरीरमभिव्याप्यावस्थिता मर्भभागेषु
चानुबद्धाः, ता वर्जयेत् ॥

तासां मदवहाः प्रोक्ताः पञ्चाशत्तु नराधिप ॥

कटौ मेढ्रे च संबद्धाः स्ववेध्याः पृथिवीपते ॥ ६९ ॥

इन्द्रियार्थं प्रवृत्ता यास्ताः पञ्चाशत्प्रकीर्तिताः ॥

गन्धरूपरसस्पर्शान्याः प्रपश्यन्ति देहिनाम् ॥ ७० ॥

एताः पार्थिव नागानां विनाशाय भवान्त तु ॥

तासां विश्रा(स्त्रा)वणं नित्यं छेदनं चैव गार्हितम् ॥ ७१ ॥

चेष्टावत्यश्च या नागे शिरा रसवहाश्च याः ॥

भेदोवहाः शुकवहास्ताः सर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ७२ ॥

वायुः (?) पित्तं तथा श्लेष्मा (?) रक्तं चैव वहन्ति याः ॥

तासां विभागं वक्ष्यामि येषु भागेषु चाऽऽसृ(श्रि)ताः ॥ ७३ ॥

तासां विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं यथादोषं महीपते ॥

समीपस्था तु या यस्य सा दोषं तस्य निर्हरेत् ॥ ७४ ॥

दोषोपचितदेहस्य क्रिया नैव प्रवर्तते ॥

यदि नाऽऽसृ(श्रि)त्य रक्तस्य क्रियते किञ्चिदोषघ्नम् ॥ ७५ ॥

सुविशुद्धशरीरत्वात्तत्तदर्थोप कल्पते ॥

यथा ह्युष्णार्भसंतप्तः प्राप्य शीतोदकं नरः ॥ ७६ ॥

सद्यस्त्यजति ते दोषं त्यक्त्वा च सुखमिच्छति ॥
 तस्माद्विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं विधिनाऽनेन हस्तिनाम् ॥ ७७ ॥
 यथाविकारं कुर्वीत भोजयेत्तत्तथा द्विपम् ॥
 सप्ताहं पञ्चरात्रं वा त्रिरात्रमपि वा पुनः ॥ ७८ ॥
 त्रिगन्धस्वेदोपपन्नस्य समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 विमुश्य पूर्वं श्वयथुं दोषलिङ्गसमन्वितम् ॥ ७९ ॥
 बन्धैर्यथोक्तैः कर्तव्यं यथावदवपीडनम् ॥
 तस्य तस्य प्रदेशस्य चेष्टानां संनिवारणम् ॥ ८० ॥
 यत्र विधिज्ञं कुर्वीत बन्धेनानेन संपतम् ॥
 मोहसंदानभागेषु तथाऽपस्कारयोरपि(?) ॥ ८१ ॥
 अग्नीव्ययोस्तु भागानां पूर्वसंस्थानमिष्यते ॥
 श्लक्ष्णं समाहितं चैव नाभितः षोडशाङ्गुलम् ॥ ८२ ॥
 तथा वृश्चिकसंस्थानं शिरस्या(स्य)यं विधीयते ॥
 वंशे चोत्तरप्रदे(रदे)शे च समं कर्कटकान्वितम् ॥ ८३ ॥
 मन्पाभागांसदेशेषु कूर्मसंस्थानमिष्यते ॥
 एवं पञ्चविधिः प्रोक्तो विस्तरेण महीपते ॥ ८४ ॥
 एवं बन्धनबद्धस्य विश्रा(स्त्रा)वणमतः परम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) स्थानादुन्नाम्पते(?) शिराः ॥ ८५ ॥
 तासां परीक्षा कर्तव्या वैद्यैः सम्पक्वप्रपीडने ॥
 पाणिना पाँदयोस्तत्र अङ्गुष्ठेन प्रपीडयेत् ॥ ८६ ॥
 विज्ञाय नागं भागज्ञो विध्येत्तु ताः समाहिताः ॥
 तत्राऽऽविद्धाः शिराः सम्पक्वपार्श्वदेशेऽथवा भवेत् ॥ ८७ ॥
 न प्रवर्तते सा सम्यक्तस्या दोषो न शाम्यति ॥
 स्तम्भः शोफश्च दाहश्च क्षिप्रमेवोपजायते ॥ ८८ ॥
 तस्माद्यथोक्तं कर्तव्यं पुनस्तस्य चिकित्सितम् ॥
 अतिविद्धा तु या कष्टदोषमत्यर्थमीरयेत् ॥ ८९ ॥
 तस्माद्यत्रविधिस्तत्र क्षिप्रमेव च मोक्षयेत् ॥
 मुक्तबन्धनमांश्वेवं सलिले त्वदगाहयेत् ॥ ९० ॥

१ क. °नागेन । २ क. संयुतम् । ३ क. °ते ॥ ते वंशे चोत्तरे° । ४ क. पार्श्वयो° । ५ क. °माम्येवं ।

प्रदेहैः शीतलैश्चैवं प्रदिह्यात्तु पुनः पुनः ॥
 सौपिः क्षीरं च नागाय विधिवत्संपदापयेत् ॥ ९१ ॥
 शीतांश्च मधुरांश्चैव भावांस्तस्मै प्रदापयेत् ॥
 यद्येवं नोपपद्येत क्षिप्रं प्राणैर्विमुच्यते ॥ ९२ ॥
 सम्यग्बन्धे तु दोषाणां समो वृद्धिर्विपर्ययात् ॥
 छव्यस्त्वपि महाराज यद्पूर्वं संप्रकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
 तासामेकैकशो राजन्प्रमाणं संभवक्ष्यते ॥
 एका तत्र प्रमाणेन अध्वर्धं(र्धं) यवसंमिताः(ता) ॥ ९४ ॥
 प्रथमा तु महीपाल द्वितीया द्वियवा स्मृता ॥
 शेषाणामेतदेवाऽऽहुः प्रमाणं मनुजाधिप ॥ ९५ ॥
 अध्वर्धाङ्गुलमेवं तु प्रमाणमभिधीयते ॥
 श्वंयथुँस्वपि विज्ञेयो दोषलिङ्गैः पृथग्विधैः ॥ ९६ ॥
 व्रीहिवक्त्रेण शस्त्रेण विधयेदत्वरया भिपक् ॥
 अथ चोत्पलपत्रेण कुशपत्रेण वा पुनः ॥ ९७ ॥
 न्यैङ्गुलं निर्गमं कुर्याद्भागं विज्ञाप तच्चतः ॥
 बहुलं च चतुश्चैव प्रदेशमभिलक्षयेत् ॥ ९८ ॥
 यथोक्तेनोपचारेण विधयेदत्वरया नृप ॥
 दोषलिङ्गेन निर्मुक्तं विशुद्धं दोषवर्जितम् ॥ ९९ ॥
 प्रमुच्य यन्नं विधिना निर्वाणे चावगाहयेत् ॥
 निवृत्तं पीतपानीयं भोजयेद्द्रसभोजनम् ॥ १०० ॥
 एष सर्वो विधिः फार्षो भिपजा सिद्धिमिच्छता ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं शिराणां तु विचयः संप्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
 येषु देशेषु यं दोषं यथावद्विनिवर्तयेत् ॥
 संप्रवक्ष्यामि नागानां तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥
 अवग्रहस्य चाधस्तात्कुम्भस्योपरि संश्रिताः ॥
 विद्ववग्रहयोश्चापि(?) रिज्ञेया मध्यमाश्रिताः ॥ ३ ॥

* 'श्वापि' इति भोत् ॥

विद्वक्षिकूटपोर्मध्ये ईपिकाग्रे प्रतिष्ठिताः ॥
 तथा घाटाप्रवेशे च बिन्दुमध्यं तथैव च ॥ ४ ॥
 निर्पाणोपरि चाप्यन्याः शङ्खदेशे समाश्रिताः ॥
 शिरोरोगेषु नागानामेता वेध्या महीपते ॥ १०५ ॥
 तेनैव विधिना बद्ध्वा यथा पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥
 अक्षिकूटकटश्रो(त्रो)तोमध्ये सम्पगव्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
 तथैव तालुकृष्णान्ते मध्ये विधेदतन्द्रितः ॥
 वितानास्यप्रदेशानां मध्ये जिह्वान्तरे तथा ॥ ७ ॥
 अपाङ्गदेशस्याधस्ताद्या कनीनिकयोरपि ॥
 नेत्ररोगेषु नागानामेता वेध्याः पृथक्शिराः ॥ ८ ॥
 एतेनैवोपचारेण समं विज्ञाप तत्त्वतः ॥
 यतः स्थानस्य चाधस्ताद्गुह्यभागस्य चोपरि ॥ ९ ॥
 विधेदसंभ्रमाद्वैद्यः शिरामेनां गलग्रहे ॥
 तथा सगदपोश्चापि मन्याभागान्तरे तथा ॥ ११० ॥
 विधेदत्वरया वैद्यः कण्ठव्याधिषु हस्तिनः ॥
 स्तनान्तरस्य चाधस्तादष्टाङ्गुलसमा स्थिताः ॥ ११ ॥
 विधेत्प्रमाणतो वैद्यस्तथा द्रोणिकसंस्थिताः ॥
 नाभिप्रदेशे विज्ञेया ऊर्ध्वादष्टादशाङ्गुला ॥ १२ ॥
 शोफे द्रोणीकसंस्थाने सम्पगङ्गात्वाऽथ वेधयेत् ॥
 नाभिप्रदेशे पार्श्वे च चतुरङ्गुलसंमिताम् ॥ १३ ॥
 मध्ये त्वनुस्रतां विधेत्तथैवान्तरस्रनयोः ॥
 शुकप्रदेशस्याधस्तादण्डकोशादधस्तथा ॥ १४ ॥
 विज्ञाप दोषोपचयं यथावदवसेचयेत् ॥
 तेनैव क्रमयोगेन(ण) द्रोणीकवदुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 तथैव मन्पयोश्चापि वहिरन्तैश्च संस्थितौ ॥
 शिरे(री) घन्नविधानेन *त्वंचा पीड्यावसेचयेत् ॥ १६ ॥
 अतः संदानभागस्य मध्ये बद्ध्वाऽवसेचयेत् ॥
 तेनैव क्रमयोगेन(ण) यथापूर्वमुदाहृतम् ॥ १७ ॥

* 'त्ववपीड्या' इति तूचितम् ।

अनेन क्रमयोगेन(ण) सम्पक्संपद्यते सुखी ॥ १४७ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजापुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
शिराव्यूहव्यधौ नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरव्यग्रं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ॥
आपृच्छद(द)न्तचे(वे)ष्टानां शुष्यतानां(?) चिकित्सितम् ॥ १ ॥
किंमूलो दन्तविश्रा(स्त्रा)वो ज्ञेयं चौत्पातिकं कथम् ॥
स्यादनौत्पातिकः कस्मादन्तस्य श्र(स्त्र)वणं कथम् ॥ २ ॥
इति षष्ठोऽब्रवीत्प्रश्रं मुनिरङ्गेश्वरं तथा ॥
श्रूयतां पृथिवीपाल यथायोगं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
अर्थादितः श्र(स्त्र)वेदन्तः पूतिकं पूषशोणितम् ॥
सद्यः कृमीन्वा नागस्य तस्य दैवकृतो विधिः ॥ ४ ॥
तस्य त्पागो हि दन्तस्य पतनात्प्राग्निश्चितः ॥
तस्यात्यागे ह्यवाप्नोति मित्रार्थे(र्थ) वलभूक्षयम् ॥ ५ ॥
व्यापामात्पतनं यस्य दन्तस्येह द्विपस्य तु ॥
भवेत्करीरीमूलाभ्यां गदन्तं गजमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥
[*.....सह तूर्णं समुत्सृजेत् ॥]
भग्रे शेषं स्थितं याप्यं समूलं सकरीरिकम् ॥ ७ ॥
विनिष्कीर्णं पद्धि स्यात्तद्वृणवत्साधु साधयेत् ॥
चे(वे)ष्टस्योपरि दन्तस्योद्गङ्गे स्याद्यदि च श्रु(स्तु)तिः ॥ ८ ॥
तस्य प्राक्पतनादिष्टं गजस्योत्सर्जनं न हि ॥
दन्तनाडी तु यस्य स्याद्वातादीनां प्रकोपजा ॥ ९ ॥
न तत्रौत्पातिकं किञ्चिन्न चास्य पतने मयम् ॥
अन्तःस्वेदा गजा यस्मान्मांसे शुषिरता तथा ॥ १० ॥
तैजसी प्रकृतिश्चापि फोषे भूषिष्ठता ततः ॥
यस्य श्रु(स्तु)तिस्तु दुर्गन्धा विपाणस्योपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ ख. मन्यार्थे । २ क. श्रुतम् । ३ क. °तितं किं° । ४ क. यस्माच्छ्रुति° ।

कर्मजेऽपि समुत्पाते तत्रास्य च्यवनं स्मृतम् ॥
 पुष्पनेत्रं तु वृत्तास्यमनुपूर्वं समं हृदम् ॥ १२ ॥
 वस्तिर्जरङ्गवः श्रेष्ठं तस्मिन्ब्रणे विधीयते ॥
 हृदां बलवतीं श्लक्ष्णामेपर्णां ताम्रनिर्मिताम् ॥ १३ ॥
 गण्दूपदास्यां सूक्ष्मां च कारपेद्विपगुत्तमः ॥
 स्पृर्जाकनिम्बजातानां हरिद्रानक्तमालयोः ॥ १४ ॥
 पुत्रंजीवकमङ्गस्य निष्कार्यं कुटजस्य च ॥
 सुस्तोष्णः करवीरस्य सप्तपर्णस्य चोभयोः ॥ १५ ॥
 क्षालनं वस्तिना कार्यं क्षौमपट्टैस्तु शोधनम् ॥
 पूतिगन्धं च कण्ठं च काथ एष प्रणाशयेत् ॥ १६ ॥
 मार्दवं शोधनं चैव ब्रणस्याऽऽद्य करोति च ॥
 वर्षाभूश्चैव विस्वं च निष्काथो वा वचान्वितः ॥ १७ ॥
 सोभाञ्जनकतर्कारीपूथिकाभङ्गसंपुतः ॥
 अलर्ककाकदन्तीनां पूतीकैरण्डयोरपि ॥ १८ ॥
 सुरसाकुटजत्वग्भ्यां संपुक्तो ब्रणधावनः ॥
 मधुशिशुर्धवश्चैव निष्काथः कुटजस्य च ॥ १९ ॥
 पूतीकस्याग्निमन्थस्य पुत्रंजीवकनिम्बयोः ॥
 सप्तपर्णत्वचश्चास्य नक्तमालस्य चोभयोः ॥ २० ॥
 तेन वा वस्तिपुक्तेन क्षालनं दन्तिनो ब्रणे ॥
 जात्यर्ककाकदन्तीनां पूतीकैरण्डयोरपि ॥ २१ ॥
 विडङ्गं त्रिवृता दन्ती चित्रकः पिप्पलीद्वयम् ॥
 श्यामा सलवणा कार्पा पिष्टः स्याद्द्वयपूरणम् ॥
 स्यात्वालेपो वचा शृण्ठी पाठा कटुकरोहिणी ॥ २२ ॥
 अक्षिपीलकगण्डीरे सुवहाऽतिविषा तथा ॥
 तेजोवत्पथवा पिष्ट्वा(ष्टा) सुवर्णा क्षीरिणी तथा ॥ २३ ॥
 शृण्ठी सुवर्चिका चैव कपायं लथुनानि च ॥
 लाङ्गलिकासमायुक्तः क्षौद्रेण सह संहृतः ॥ २४ ॥
 लेपोऽयं दन्तनाडीषु वारणानां सुस्वावहः ॥
 नक्तमालहरिद्राभ्यां करवीराङ्गुरस्य च ॥ २५ ॥

१ क. तस्यास्य चवन । २ क. °त्रं बीजक° । ३ क. °स्तिनीकार्यं सी° ।

४ क. °पीडकठाण्डी° ।

अनेन क्रमयोगेन(ण) सम्यक्संपद्यते मृत्वी ॥ १४७ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजापुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
शिराव्पूहव्यधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरव्यग्रं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ॥
आपृच्छद(द)न्तचे(वे)ष्टानां शृण्वतानां(?) चिकित्सितम् ॥ १ ॥
किंमूलो दन्तविश्रा(स्त्रा)वो ज्ञेयं चौत्पातिकं कथम् ॥
स्यादनौत्पातिकः कस्मादन्तस्य अ(स्त्र)वर्णं कथम् ॥ २ ॥
इति पृष्ठोऽन्नवीत्प्रश्रं मुनिरङ्गेश्वरं तथा ॥
श्रूयतां पृथिवीपाल यथायोगं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
अन्त्यादित्तः अ(स्त्र)वेदन्तः पूतिकं पूषशोणितम् ॥
सद्यः कृमीन्वा नागस्य तस्य दैवकृतो विधिः ॥ ४ ॥
तस्य त्पागो हि दन्तस्य पतनात्प्राग्निनिश्चितः ॥
तस्यात्पागे ह्यवाप्नोति मित्रार्थे(र्थ) बलभूक्षयम् ॥ ५ ॥
व्यापामात्पतनं यस्य दन्तस्येह द्विपस्य तु ॥
भवेत्करीरीमूलाभ्यां गदन्तं गजमुत्तृजेत् ॥ ६ ॥
[* ..... सह तूर्णं समुत्तृजेत् ॥]
भग्रे शेषं स्थितं पाप्यं समूलं सकरीरिकम् ॥ ७ ॥
विनिष्कीर्णं यदि स्यात्तद्गणवत्साधु साधयेत् ॥
चे(वे)ष्टस्योपरि दन्तस्योद्गङ्गे स्याद्यदि च श्रुं(म्बु)त्तिः ॥ ८ ॥
तस्य प्राक्पतनादिष्टं गजस्योत्सर्जनं न हि ॥
दन्तनाडी तु यस्य स्याद्वातादीनां प्रकोपजा ॥ ९ ॥
न तत्रौत्पातिकं किञ्चिन्न चास्य पतने भयम् ॥
अन्तःस्वेदा गजा यस्मान्मांसे श्रुपिरता तथा ॥ १० ॥
तैजसी प्रकृतिश्चापि कोपे भूयिष्ठता ततः ॥
धंस्य श्रु(स्तु)तिस्तु दुर्गन्धा त्रिपाणस्योपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ ख. मन्यार्थे । २ क. श्रुतम् । ३ क. °तितं किं° । ४ क. यस्माच्छ्रुति° ।

पूतीकस्य च जात्याश्च कल्केन कुटजस्य च ॥
 दन्तनाडीषु तैलं स्याद्दृश्विकालीहरेणवा (?) ॥ २६ ॥
 कुस्तुम्बुरुस्तथैला च शोधनी साक्षिपीलकाः ॥
 श्रीविष्टकसमायुक्ताः कुटजस्तालपत्रिकाः ॥ २७ ॥
 जात्याः सकरवीराया भङ्गः पूतीकपल्लवाः ॥
 अभीरूपत्री सुवहा गुग्गुलुः मुकुटन्नटः ॥ २८ ॥
 करञ्जपल्लवा मुस्ताहंसपादीहरेणवः ॥
 एतानि पाके तैलस्य समपिष्टानि योजयेत् ॥ २९ ॥
 तेन तैलेन वा शोष्या दन्तनाड्यस्तु दन्तिनाम् ॥
 अपूतिकमविश्रा(स्त्रा)वं कण्डूदोषविवाञ्जितम् ॥ ३० ॥
 विज्ञाय तु व्रणं शृद्धं क्रियां कुर्यादिमां भिषक् ॥
 विल्वाश्वत्थमधूकानां त्वग्भिर्नर्ग्रोधशालयोः ॥ ३१ ॥
 सवीजकोदुम्बरायाः सोमवल्कशिरीषयोः ॥
 निष्काथः शालनं(ने) कार्यः सुस्वोष्णः सरलस्य च ॥ ३२ ॥
 तेनोपद्रवहनिस्तु व्रणो रोहति दन्तिनः ॥
 शमीक्षुरकमूलानि पाटलामूलमेव च ॥ ३३ ॥
 वितानकं सहोशीरं कुटजः शालितण्डुलाः ॥
 इकटा मधुकं रोधं मन्मितस्तालमस्तकः ॥ ३४ ॥
 विदार्यर्षभकश्चैव सुवहाजीवकावपि ॥
 कुलिङ्गाक्षी पयस्या च तथैव तालपत्रिका ॥ ३५ ॥
 किरात्या सह पकं तु तैलं स्याद्द्वणरोपणम् ॥
 गतिः स्याद्यदि संरूढा प्रकोपमुपगच्छति ॥ ३६ ॥
 पूतिस्रावी भिषग्वा स्याच्चमृणु तत्रापि यो विधिः ॥
 पटोलं हस्तिपिप्पलयः कुटजस्य फलानि च ॥ ३७ ॥
 दृश्विकाली विडङ्गानि पृथ्वीकाः श्वेतसर्पपाः ॥
 कुस्तुम्बुरुसमायुक्तं गोमूत्रे काथयेच्चिरम् ॥ ३८ ॥
 काथेनाथ सुस्वोष्णेन तेन तां शोधयेद्भ्रतिम् ॥
 सर्पगन्धा मधूच्छिष्टं सर्ववीजानि गुग्गुलुः ॥ ३९ ॥
 सर्पपैः सह धूपः स्यान्नाडीनां दन्तपोर्हितः ॥
 पूतगन्धमविष्पन्दं दन्तनाड्या शिरोरुजम् ॥ ४० ॥

आक्षेपयति धूपोऽयं दन्तनेत्रमुखावहः ॥
 पृष्टपर्णशुम्भस्यौ च छिन्नरुत्तालपत्रिकः ॥ ४१ ॥
 समङ्गा च करञ्जश्च सुवहाऽतिबला बला ॥
 महासहा च विन्ना च निकाथस्तैलपाचनः ॥ ४२ ॥
 सुवहागिरिकर्ण्यौ च कपिकचद्रुः समूलिका ॥
 महोपधं रसं काथं तैलेन सह पाचयेत् ॥ ४३ ॥
 द्विगुणक्षारसंयुक्तं कल्कश्चैव मियग्वरः ॥
 मञ्जिष्ठापाः मियङ्गवाश्च मधूकस्य हरिद्रयोः ॥ ४४ ॥
 मांस्याः कालानुसार्पाश्च ध्यामजीवकयोरपि ॥
 ऋषभस्य सरोध्रस्य वचाश्रीवेष्टकस्य च ॥ ४५ ॥
 प्रपौण्डरीकस्य तथा श्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रदापयेत् ॥
 न्यहं शिरोविरेकः स्यात्तैलपीतस्य च न्यहम् ॥ ४६ ॥
 पश्चान्नस्यावसेकस्य दन्ताप(वे)ष्टशु(सु)तस्य च ॥
 काकोली मधुपर्णी च सालपर्णी सरोहिणी ॥ ४७ ॥
 पयस्या च लुलिङ्गाक्षी छिन्नरुणमुद्गपर्ण्यपि ॥
 अम्बुष्ठा चैव तैलं स्यात्तेन तैलं विपाचितम् ॥ ४८ ॥
 द्विगुणक्षीरसंयुक्तं तैलमात्रावशोपितम् ॥
 तेन चाभ्यञ्जनं पानं नस्पकर्म च पूज्यते ॥ ४९ ॥
 शशत्तिरिलावानां मयूरवृषभस्य च ॥
 युक्तं मरिचचूर्णेन पिप्पलीशृण्ठसैन्धवैः ॥ ५० ॥
 स्निग्धं सलवणं चैव तं रसं पाययेद्भ्रजम् ॥
 देयं शालयोदनं चैव रसैस्तैरेव संस्कृतैः ॥ ५१ ॥
 यदा चास्य स्थिरीभावः समाधिश्चैव दन्तयोः ॥
 पश्चाद्दन्तारितं तस्माद्यथाऽपि न्यहं तथा ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां च तैलयुक्तां प्रदापयेत् ॥ ५२ ॥
 इतीदं दन्तनाडीनां सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 पृच्छते रोमपादाय पालकाप्येन कीर्तितम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने दन्तना-
 डीचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

*पोडश दशनाः प्रोक्ता नागानां सगदा नृप ।
 द्वावन्पावधिकौ दन्तावुपर्यूर्ध्वौ च विज्ञेयौ ॥
 हन्वस्थिसंधिरुद्धो वायुर्मज्जास्थिवृंहणं कुरुते ।
 हन्वस्थिदन्तदोपादधिदन्तस्पानतस्य नश्वरतः ॥
 स्ववेदना स्यात्सुदारुणा तेन दन्तमूलेषु ।
 परुषच्छविर्विण्णां कृशश्च मन्दामिलापश्च ॥
 तस्य गलग्रहनिर्मितपद्मेण सुपन्नितस्य नागस्य ।
 स्तम्भालितस्य राजन्विकाससुविदारितास्यस्य ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायतदशनपरिणाहेन लोहदण्डेन ।
 एणीपदेन कुर्यादुद्धरणं तयोः सम्पक् ॥
 व्रीहिमुखेन च परिशोधय सर्वतस्तस्य दन्तमूलेषु ।
 उष्णोदकधीतेषु मधुसर्पिः पूरणं दद्यात् ॥
 तेन सुखी भवति गजो बलवान्मुसविक्रमश्चैव ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थानेऽधिक-
 दन्तचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

देवराजमतीकाशश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥
 अभिगम्याऽऽश्रमं पुण्यं पालकाप्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 यथा शिरा भवेच्छिन्ना भिन्ना वायुविघट्टिता ॥
 अतिमृत्ते रुधिरं स्थापनं च कथं भवेत् ॥ २ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज अविक्षिप्तेन चेतसा ॥ ३ ॥
 केवलं शास्त्रकर्माणि ह्यशास्त्रज्ञाश्चिकित्सकाः ॥
 मर्मभागमजानन्तो हिंस्युः स्नायुशिरास्तथा ॥ ४ ॥

* आदर्शद्वयेऽपि तुल्यत्वाद्दस्मिन्नध्याये छन्दोविधितिश्विन्तनीया ॥

१ क. हस्तिसं० । २ क. ०न्तश्चावृश्चनः । वर० । ३ क. ०ता यस्य । ४ ख.
 ०तः स्वस्य दन्तेषु । ५ क. ख. शिरो । ६ क. ०विवृद्धिता ।

दुर्ग्रहीतं भवेच्छङ्खं तिर्गम्वा विनिपातयेत् ॥
 तेन स्नापुः शिरा वाऽपि विशेषेणोपहन्यते ॥ ५ ॥
 तस्मिन्भवर्तते राजशोणितं जलयन्त्रवत् ॥
 तस्य सिद्धिं वक्ष्यामि साध्यासाध्यं च सर्वेशः ॥ ६ ॥
 अस्थिमर्मगताश्चैव संधिजातास्तथैव च ॥
 शिरा नागस्य वक्ष्यामि ता मे विस्तरतः शृणु ॥ ७ ॥
 नाम्पामेव तु संभूता धमन्यो दश पञ्च च ॥
 नानाश्रो(स्रो)तोवहाश्चैव नानाधातुवहाश्च ताः ॥ ८ ॥
 धमनीप्रभवानां तु शतानि दश पञ्च च ॥
 हस्ते गात्रापरं चैव शिरा काये च दन्तिनाम् ॥ ९ ॥
 न्यस्थितांसेऽथ वाले च जघन्यापरयोरपि ॥
 अण्डकोशे च नागस्य विद्धि सप्त शतानि वै ॥ १० ॥
 तासामुपशिराश्चैव स्नापवश्च सहस्रशः ॥
 एवं स्नापुकृता संख्या रोमकूपसभा त्रय ॥ ११ ॥
 एकस्कन्धो यथा वृक्षः शाखाभिर्वहुभिर्वृतः ॥
 एवं नाभिप्रवृत्तास्तु शिराः स्नापुश्च कुञ्जरे ॥ १२ ॥
 तासां वक्ष्यामि विस्तरं येषु भागेषु हस्तिनाम् ॥
 सद्यः प्राणहरः स्यात्तु शिराच्छेदो महीपते ॥ १३ ॥
 पुरो नखे च मोहे च चिक्कापां पलिहस्तयोः ॥
 संदानजवभागे च विक्षोभे च महीपते ॥ १४ ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥
 एता दश शिरा राजन्सद्यः प्राणहराः स्मृताः ॥ १५ ॥
 उरोग्रीवागुहा(दा)भागे स्कन्धे मूर्ध्नि च हस्तिनाः ॥
 शिरा दश विजानीयाद्वस्ते पञ्च विनिर्दिशेत् ॥ १६ ॥
 विभागे द्वे धमन्ये द्वे धमन्ये द्वे कृकाटिके ॥
 तथा द्वे रसवाहिन्यौ शिरा दश तु कीर्तिताः ॥ १७ ॥
 नानाश्रो(स्रो)तोवहाश्चैव भागेष्वेतेषु दन्तिनाम् ॥
 सद्यः प्राणहरा राजन्नासां छेदं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 वातकुम्भस्य चान्ते द्वे ईषिके द्वे समाश्रिते ॥
 ईषीकाकुम्भयोर्मध्ये हस्तश्रो(स्रो)तोवहा त्रय ॥ १९ ॥

१ क. नागेष्वेतेषु । २ क. ख. शिरो ।

हस्ते पञ्च शिराः श्वेता वारणस्य प्रकीर्तिताः ॥
 सद्यः प्राणहरा राजंस्तासां छेदो विवर्जितः ॥ २० ॥
 निर्घाणमध्ये पञ्जुपे विलागे दन्तचेष्टयोः ॥
 फटिश्रो(स्त्रो)तसि मध्ये च तासां छेदो विनाशयेत् ॥ २१ ॥
 वसस्यातु(?)च मध्ये च तत्पले च समाश्रिते ॥
 दलिरे पृथिवीपाल तासां छेदो विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 पेचकस्य च मध्ये स्यात्करीपस्य च मध्यतः ॥
 प्रस्नावस्य च मध्यस्थः शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २३ ॥
 तथैवाऽऽन्तरसक्थनोश्च अण्डकोशस्य पार्श्वतः ॥
 अष्टास्वेव महीपाल शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २४ ॥
 संदानभागे मण्डूकयो ग्रन्थी सकुटिकाद्वये ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २५ ॥
 तनुभागे च रन्ध्रे च अण्डकोशे च दन्तिनः ॥
 स्तनान्तरे च नाभ्यां च शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २६ ॥
 अक्ष्णोर्विं कर्णसंधौ च शिरा नागमनुस्रताः ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २७ ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे वारणस्य महीपते ॥
 शोणितस्य क्षयाच्चैव वायुर्मर्माणि बाधते ॥ २८ ॥
 हृदयं पीडयते चास्य शोफश्चास्योपजापते ॥
 मूर्च्छां च भजते नागस्तृष्णाऽप्यस्य विवर्धते ॥ २९ ॥
 दुर्मैना वर्णतः पाण्डुर्यवसं नाभिनन्दति ॥
 एवंलिङ्गं महाराज प्रत्याचक्षीत वारणम् ॥ ३० ॥
 उत्तानायाः प्रसन्नाश्च ह्यवीरोमसमाश्रिताः ॥
 शिराम्नायु(?) महाराज छेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
 यदा शिरा भवेच्छिन्ना भिन्ना वाऽपि विघटिता ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे स्थापनानि निबोध मे ॥ ३२ ॥
 श्रीपर्णामथ तां बद्ध्वा धातुर्कामदनावुभौ ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३३ ॥
 यदि वाऽनेन योगेन शोणितं न प्रतिष्ठते ॥
 क्षौमस्य तु मयी चूर्णं तथा सर्ज्जरसस्य च ॥ ३४ ॥

धातुकीमदनौ चोभौ काशमर्षाः प्रस्थयोज्वौ ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः शोणितवेगं तच्चूर्णेनानेन तिष्ठति ॥
 यदि वाऽनेन योगेन शोणितं न प्रतिष्ठते ॥ ३६ ॥
 मधुकं चन्दनं रोधं सर्जं पञ्चकमेव वा ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 गोधूमश्चैव रोधं च कदम्बश्चैव गैरिकम् ॥
 सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेतैस्तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३८ ॥
 अर्जुनश्च धवश्चैव पट्टी मधुकमेव च ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३९ ॥
 समुद्रफेनं तेजोह्वानं गोमयस्य रसेन च ॥
 शङ्खमधुपं मधुक्षीरमरिमेदस्य ग्रन्थयः ॥ ४० ॥
 तथा पलाशनिर्पासो निर्पासस्तिनिशस्य च ॥
 भूर्मीकदम्बकश्चैव गैरिकः सह लाक्षया ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ४१ ॥
 एभिर्योगैर्पथाप्रोक्तैर्यदि रक्तं न तिष्ठति ॥
 अवगाहं महाराज वारणं तु प्रवेशयेत् ॥ ४२ ॥
 गम्भीरे शीतले देशे भ्रंण(न)ष्टवृणशर्करे ॥
 यदि चैभिः क्रियायोगैः शोणितं न प्रतिष्ठते ॥ ४३ ॥
 अश्वत्थोदुम्बरं चैव न्यग्रोधं काकजम्बुकम् ॥
 क्षौदपित्वा महाराज महास्थालीपु पाचयेत् ॥ ४४ ॥
 काथेनानेन शीतेन तं व्रणं प्रतिपेचयेत् ॥
 अथाग्निश्च प्रयोक्तव्यो विधिना तेन दन्तिनाम् ॥ ४५ ॥
 सर्पिषा अक्षपित्वाऽथ अग्निकर्म प्रयोजयेत् ॥
 नातिदग्धं व्रणं कुर्पादामदग्धं चिकित्सितम् ॥ ४६ ॥
 गन्धनिर्वापणार्थाप सर्पिषा परिपेचयेत् ॥
 शस्त्राग्निप्रणिधानोक्तैस्तैश्च निर्वापयेद्भ्रजम् ॥ ४७ ॥
 पानं च सर्पिषा मिश्रं क्षीरमस्य विधीयते ॥
 यथावकाशे महति शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ४८ ॥

स्वस्ति वांच्य द्विजान्वैद्यः श्रुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
 वासितैश्च भवेच्छत्रैर्वन्धैर्वद्ध्वा मतङ्गजम् ॥ ४९ ॥
 यथा शिरास्तथा शङ्खं सर्वगान्त्रेषु चारयेत् ॥
 मनश्चक्षुः समाधाय हस्तेन परिमृश्य च ॥ ५० ॥
 शङ्खं निपातयेत्तत्र शिराश्च परिवर्जयेत् ॥
 विश्रा(स्त्रा)व्या ग्रन्थयो ये च तान्मे निगदतः शृणु ॥ ५१ ॥
 स्थिरा ये मेदसा चैव ये च संधिं समाश्रिताः ॥
 ये च मर्मगता नित्यं येऽन्ये चैवंविधाः स्मृताः ॥ ५२ ॥
 अभ्यङ्गैरुपनाहैश्च स्नेहैरुद्धर्तनैरपि ॥
 प्रदेहैः पीडनीयैश्च विश्रा(स्त्रा)व्या ग्रन्थयस्तु ते ॥ ५३ ॥
 यथा दोषोपसृष्टानि शोणितानि परीक्ष्य वा ॥
 तथा विश्रा(स्त्रा)व्यमाणे च तत्रैव उपसर्पयेत् ॥ ५४ ॥
 वारणं मन्दलवणां पापयेत्तादृशीं सुराम् ॥
 तथा शोणितवृद्धिश्च जायते दन्तिनस्तथा ॥ ५५ ॥
 न हि केवलशास्त्रेण न तथा कर्मदर्शिना ॥
 वैद्येन शक्यं भवितुं चिकित्सां वाऽपि वेदितुम् ॥ ५६ ॥
 सूत्रं विभजते बुद्ध्या त्रीणि पश्यन्ति चक्षुषा ॥
 साध्यासाध्यं च पाप्यं च नास्ति तत्र विचारणा ॥ ५७ ॥
 अदृष्टकर्मका ये च शास्त्रहीनाश्चिकित्सकाः ॥
 प्राप्य कर्मावसीदन्ति बहवो धीरमानिनः ॥ ५८ ॥
 शास्त्रज्ञः कर्मणा हीनः कर्मज्ञः शास्त्रवर्जितः ॥
 तातुभौ न प्रशस्येते पालकाप्यवचो यथा ॥ ५९ ॥
 यः कर्मणि च शास्त्रे च उभयत्र विशारदः ॥
 स पूज्यः सततं राज्ञा दानमानप्रतिग्रहैः ॥ ६० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने नृतीये शल्यस्थाने
 शिराच्छेदो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजो विनयादभिगम्य भगवन्तं पालकाप्यं पप्रच्छ—‘भगवन्वा-
 रणानां नानाविधं विपमदुर्गमसंवाधगमनगिरिशिखरकंदरारोहणावतरणसम-

थानां संग्रामे शक्त्यृष्टितोमरपरशुभिण्डमालाभिघातादभिहतदेहानां कथं कर्माणि विज्ञेयानि । तेषां भगवन्कति कर्मा(र्म)णि, किं च मर्मप्रमाणम्, कथं वा चिकित्सेत, केन वा शास्त्रानुसारेण मर्मप्रदेशा विज्ञेयाः, न शक्यं मर्माण्य-जाता (ज्ञाना) शस्त्राद(दि)चारणं कर्तुम् । यथा वारणानां न चाऽऽवाधकरं भवति, तथा मे वक्तुमर्हसि । भगवन्शुश्रूपुरस्मि ' इति ॥

ततः पालकाप्यः प्रोवाच—इह खलु भो वारणानां सप्तोत्तरमर्मशतम् । पूर्वमेव तु शरीरविचये मर्मसंग्रहे समासतो व्याख्यातम् । मर्मप्रमाणमिदानीं यथा विज्ञापते नागस्य शरीरे तद्वक्ष्यामः—तत्रावग्रहहृदयाण्डकोशवातकुम्भ-विम्बकपणवनाभिनिष्कोस(श)मुष्ककमृदुकुक्षिः ॥

तत्र गुदाण्डकोशे हृदयमेहमध्योदरकरप्रत्यङ्गं सप्रतीकाशप्रतीमानगुहस्तन-प्रोहसंदानभागग्रन्थिसकुटिकातलपलिहस्तवि(चि)कारन्ध्रान्तरापरकुक्षी (?) क-रीपप्रस्त्रावकटनपनकर्णहस्तवदनतालुस्रोतःकक्षाभागनिष्कोशमन्यान्तर्बाहुपण-वकविम्बकवातकुम्भा अपस्कराष्टीव्यमृदुकुक्षिगलपृष्ठपतस्थानग्रीवामन्याभाग-तालुवाहित्यशम्बुकजिह्वाविलावङ्क्षणविक्षोभचूचुकमुष्ककूर्मासतलसंधित्रपस्थि-क्षयकलाभागांसेषु नरसंघ्युरसि चेति । स्तनेचिकालमध्यभागतालुपेहनरन्ध्र-गलकण्ठकक्षावङ्क्षणजिह्वासकुटिकातलसंधिकूर्मप्रोहसंधियतस्थानविक्षोभप्रति-मानपलिहस्तत्र्यस्थिवाहित्यशम्बुकवक्षःसंधिकुक्षमध्यसुरसंदानभागकटकर्णमुत्त-तालुनेत्रचूचुकपायुमेहनहस्तश्रो(स्त्री)तांस्यष्टीव्यगुहभोगप्रत्यङ्गसगुहान्तरवाहुग्री-वांविभागापस्करे फरीपस्त्रावशंशुककरमध्यप्रतीकाशांसक्षयभागकलाभागान्तरा-परोदरपृष्ठमध्याख्यानां सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरसशल्यप्राणहरवैगुण्यक-राणां मर्मणां सप्तोत्तरशतं विज्ञेयम् ॥

इदानीमेषां विभागं प्रमाणं व्याख्यास्यामः ।

तत्र गुदमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । हृदयमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम् । अण्डकोशमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । विम्बकमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । पणवकमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । नाभिमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । निष्को-शमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । मुष्ककमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । मृदुकुक्षि-मध्ये मर्मं चतुरङ्गुलप्रमाणम् । स्तनमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । चिकामध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । तलमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम् । मन्याभागे मर्मं चतुरङ्गुलप-माणम् । तालुमध्ये मर्मं चतुरङ्गुलप्रमाणम् । मेहनमध्ये मर्मं चतुरङ्गुलप्रमा-णम् । रन्ध्रमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम् । गलमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम् ।

कैलाभागे मर्म नवाङ्गुलप्रमाणम् । वक्ष्णमध्ये मर्म दशाङ्गुल
जिह्वामूले मर्म त्र्यङ्गुलप्रमाणमिति । एषामन्यतमे मर्माणि गाढवि
प्राणैर्वियुज्यते ॥

इत्येतानि चतुर्विंशति सद्यः प्राणहराणि ॥

अत ऊर्ध्वं छवीनां भिन्नानां लक्षणं व्याख्यास्यामः । इह खलु भो
छव्यो भवन्ति हस्तिनः । तत्र यदा प्रथमा छविर्भियते, तदा पुरीषोदव
स्वावो भवति । द्वितीयापायुदकश्रा(स्त्रा)वः । तृतीयायां शोणितश्रा(स्त्रा),
चतुर्थ्यां मेदःश्रा(स्त्रा)वः । पञ्चम्यां मज्जश्रा(स्त्रा)वः । षष्ठ्यां मर्माभिघातो ज्ञेयः ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं दन्तिनां मर्माणि कालान्तरप्राणहराणि वक्ष्यामः । तत्र सकु-
टिकामध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्निघ्नयते । तलसं-
धिमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र विद्धो मासत्रयान्निघ्नयते । कूर्ममध्ये मर्म
षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः पण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । प्रोहसंधिमध्ये
मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासद्वयेन निघ्नयते । यतस्थाने मर्म
सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढविद्धो मासद्वयान्निघ्नयते । विक्षोभमध्ये मर्म सप्ताङ्गु-
लप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः पण्मासाभ्यन्तरे निघ्नयते । प्रतिमानमध्ये मर्म सप्ता-
ङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्निघ्नयते । पंलिहस्तमध्ये मर्म सप्ताङ्गु-
लप्रमाणं, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्निघ्नयते । त्र्यस्थिमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयाद्यापद्यते । वाहित्यमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धः पण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । शम्बुकमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयाद्यापद्यते । वक्षःसंधिमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्,
तत्र गाढं विद्धो मासद्वयान्निघ्नयते । कुक्षिमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं
विद्धो मासद्वयान्निघ्नयते । संदानभागमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
पण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । इत्येतानि पञ्चविंशतिमर्माणि कालान्तरप्राणहराणि ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं वैगुण्यकराणां लक्षणं वक्ष्यामः । कटकंणमुसतात्तुनेत्रचूचुकपापु-
मेहनहस्तश्रो(स्त्रो)तःसु पञ्चदशसु प्रत्येकं चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो

† कण्ठमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमाणम् । इत्यधिरहितः परं कपुच्छे ॥

‡ आदर्शद्वयेऽपि तुल्यः पाठः । तथाऽप्युक्तमस्या न न लभ्यते ॥

१ क. परिह° । २ क. रत्. °ते । अम्भि° । ३ क. °मः । तादृशयुमेहनहस्तमुत्तर-
कर्णनेत्रचूरश्रो° ।

वैकल्यात्कृच्छ्रजीवी भवति । अघ्नीव्ययोर्मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽ-
 पकर्षति । गुहाभागमध्ये कर्णाश्रितं मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
 स्तब्धगात्रो भवति । श्रत्यंसमध्ये मर्म पञ्चाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
 स्तब्धकर्णो भवति । अन्तर्बाहुमध्ये मर्म पञ्चाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो
 हृद्रोगी भवति । ग्रीवामध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धस्य मन्था-
 स्तम्भो भवति । विलाङ्गमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धश्चक्षुर्विकलो
 भवति । अपस्कारमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः स्तब्धगात्रो
 भवति । करीपस्त्रावमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध आनाहेन
 पीड्यते । चूचुकयोर्मध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध उरःसङ्गमवाप्नोति ।
 करमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध उत्कर्णकेन पीड्यते । प्रतीकास-
 (श)मध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । तत्र गाढं विद्धः पाकलेन पीड्यते । अंश(स)मध्ये
 मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो गात्रभङ्गमवाप्नोति । क्षयभागे मर्म सप्ताङ्गु-
 लप्रमाणम्, तत्र विद्धस्य गात्रस्य रुजा भवति । कलाभागमध्ये मर्म सप्ताङ्गुल-
 प्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽतीसारमवाप्नोति । अन्तरोपरमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्र-
 माणम्, तत्र गाढं विद्धो मूत्रसङ्गमवाप्नोति । उदरमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमाणम्,
 तत्र गाढं विद्धो मेहशोषमवाप्नोति । पृष्ठमध्ये मर्म विंशत्यङ्गुलप्रमाणम्, तत्र
 गाढं विद्धोऽपररोगी भवति । इत्येतानि चतुर्विंशन्मर्माणि वैगुण्यकराणि
 भवन्ति । तत्र वैगुण्यकराणां चतुर्दशानां मर्मेणां लक्षणान्युक्तानि ॥

तत्र श्लोकाः—

एवं सप्त महाराज शतं च परिकीर्तितम् ।

वारणानां शरीरेषु भर्मणामिति निश्चितम् ॥

तस्मान्मर्माणि संरक्षेद्धारणानां भिषग्वरः ।

.....ततः कुर्यात्क्रियापथम् ॥

यो मर्माणि न जानाति वारणानां विभागशः ।

न स कायक्रिया(?)नागे विषयान्ते तमुत्सृजेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्पस्याने

भर्मप्रमाणो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अङ्गश्च राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 एरण्डकानामुत्पात्तिं ब्रूहि लिङ्गं तथा क्रियाम् ॥ १ ॥
 पूर्वं च निर्विषो भूत्वा सविपः केन जायते ॥
 दष्टस्तु समरात्रेण कस्मात्कुप्यति दन्तिनाम् ॥ २ ॥
 मासैश्च संस्रभिः कस्मात्तथा संवत्सरैरपि ॥
 के वर्णाः कानि ह्यपाणि जातयः कति च स्मृताः ॥ ३ ॥
 निर्विषं च कथं दष्टमविषं चात्र वै कथम् ॥
 एवं पृष्टस्तु राजेन्द्र(?) पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 शृणु सर्वं महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 भौमास्तथाऽऽन्तरिक्षाश्च श्वानस्तु द्विविधाः स्मृताः ॥ ५ ॥
 भौमास्तु त्रिविधा ज्ञेया ग्राम्यारण्यसमुद्भवाः ॥
 तेषामृतुविपर्यासाद्रसानां च विपर्ययात् ॥ ६ ॥
 गर्भा एव तु जायन्ते मातुराहारजै रसैः ॥
 मण्डूकान्ककलासान्वा सर्पवृश्चिकगोनसान् ॥ ७ ॥
 यदा तु नरमांसं वा श्वमांसं वा समश्नुते ॥
 विषं तदुपयुक्तं हि मात्रा त्वस्य तदा भवेत् ॥ ८ ॥
 संतर्पयति तं गर्भं तर्पितं च प्रसूयते ॥
 तेन दोषश्च जायेत गर्भस्यस्यैव देहिनः ॥ ९ ॥
 अमकोपाद्धि दोषाणां जातः स्वस्यो भवेद्यदा ॥
 कोपयेत्तु तदा दोषांस्तस्य तत्संचितं विषम् ॥ १० ॥
 अन्योन्प्राष्टेताः सर्वे मर्दं कुर्वन्ति दोषजम् ॥
 तेन श्वा भ्राम्यतेऽत्यर्थं विनमत्पुत्रमत्पपि ॥ ११ ॥
 लालापसेकी च तथा क्रोधनो मर्दचेष्टितः ॥
 श्लथलाङ्गुलचरणो मदचेष्टोऽनवस्थितः ॥ १२ ॥
 यदसौ भक्षयेत्प्राप्य तद्विदुः सोऽपि जायते ॥
 सविषं त्रिविधं दष्टं निर्विषं तु चतुर्विधम् ॥ १३ ॥
 दष्टं चतुर्भिर्दंष्ट्राभिस्तत्कष्टमिति निर्दिशेत् ॥
 दृष्ट्वा क्षिपति योऽत्यर्थमतिदष्टमतिक्रियम् ॥ १४ ॥

एवं द्विविधमारूपातं सविषं निर्विषं शृणु ॥
 विस्फोटितं विलिखितं ग्रथितं स्निग्धशोणितम् ॥ १५ ॥
 व्यवकृष्टं विजानीयान्निर्विषं तद्भवेन्नृप ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव तु जातितः ॥ १६ ॥
 शृक्का रक्ता धूम्रवर्णाः कृष्णाश्चेति यथाक्रमम् ॥
 तेषां गन्धाः स्मृता भौममत्स्यचन्दनसर्पिषाम् ॥ १७ ॥
 शृक्कास्तु श्लैष्मिका ज्ञेया रक्ता वै पित्तसंभवाः ॥
 धूम्रा वाससमुत्थास्तु संकीर्णा मिश्रलक्षणाः ॥ १८ ॥
 तेषां वर्णविभागेन प्रतिकुर्पाच्चिकित्सितम् ॥
 कालेन यावता दष्टो हस्तिनः प्रति कुप्पति ॥ १९ ॥
 तावत्तैव तु कालेन भूपो भूयः प्रकुप्पति ॥
 तत्रेमे हेतवः प्रोक्ता श्वदष्टस्य प्रकोपनैः ॥ २० ॥
 मेघविद्युन्निपातेन अशनेः यतनेन वा ॥
 अजीर्णाध्यशनाद्वाऽपि तथैवाप्यतिभोजनात् ॥ २१ ॥
 जलमध्यगतो वाऽपि यश्चाऽऽत्मानं प्रपश्यति ॥
 सप्तमे दिवसे मासे पक्षे संवत्सरेऽपि वा ॥ २२ ॥
 परिकुप्पति यदष्टं तस्मात्कुर्पाच्चिकित्सितम् ॥
 विषं तत्रिविधं ज्ञेयं त्रिवेगं त्रिःप्रतिक्रियम् ॥ २३ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु नमत्यपि च कम्पते ॥
 नदत्पूर्ध्वमुखोऽत्यर्थं द्वितीये जृम्भते मुहुः ॥ २४ ॥
 तृतीये जृम्भतेऽत्यर्थं श्वसन्नदति वाऽसकृत् ॥
 श्र(स्त्र)स्तलाङ्गूलचरणः श्र(स्त्र)स्तकर्णाशिरोधरः ॥ २५ ॥
 मूर्च्छति क्रोधनोऽत्यर्थं त्रिपत्ते नात्र संशयः ॥
 इति त्रपाणां वेगानां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥
 एवंप्रकारस्य यथा दर्शनं नाभिजायते ॥
 असाध्यं तं विजानीयात्त्रिवेगाक्षिप्तकश्च यः ॥ २७ ॥
 याप्यो बभ्रुसवर्णाभः शोषाः साध्याः क्रियां प्रति ॥
 धूपाञ्जनं च पानं च विविधाश्च क्रियाः स्मृताः ॥ २८ ॥
 कुङ्कुमं तगरं कुष्ठं श्वेतपर्ववचा स्मृताः ॥
 एतदञ्जनपानेषु धूपनेषु च योजयेत् ॥ २९ ॥

श्वेतसर्पपमादाय पिप्पलीमरिचानि च ॥
 एतद्गुडेन संयुक्तं छायायां परिशोपयेत् ॥ ३० ॥
 एतदञ्जनपानाम्भ्यां धूपने च प्रशस्यते ॥
 कुष्ठं ध्यामकसंयुक्तं वार्ताकीवीजमेव च ॥ ३१ ॥
 देवदारु च सर्पिश्च पुष्पाणि ह्यसनस्य च ॥
 त्रिफलाऽतिविषा कुष्ठं तथा पापाणभेदकः ॥ ३२ ॥
 गवां मूत्रेण पिष्टं तु क्षौद्रेण सह योजितम् ॥
 एतत्पानाञ्जने देयं गजानां हितमिच्छता ॥ ३३ ॥
 पुराण.....राजसिद्धार्थका वचा ॥
 हिङ्गुजीरकशुण्ठी च सर्पिश्चापि गुडं तथा ॥ ३४ ॥
 दष्टं तु कुपिते पानं रसाञ्जनमनुत्तमम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीग्रन्थिर्मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 एरण्डदष्टं कुपिते पानं दद्यात्तथाऽञ्जनम् ॥
 आर्द्रकं सगुडं कुष्ठं घृतेन सह योजितम् ॥ ३६ ॥
 पिण्डं दद्याद्गजानां तु दद्यान्नामुपशान्तये ॥
 कुष्ठं च तगरश्चैव आर्द्रकं गुडमेव च ॥ ३७ ॥
 श्वदष्टस्य तु नागस्य पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ॥
 हरिद्रा हरितालं च मञ्जिष्ठा समनःशिला ॥ ३८ ॥
 श्वेतसिद्धार्थकाः कुष्ठं कपित्थं तगरं तथा ॥
 गोरोचना मुना पित्तं समभागानि योजयेत् ॥ ३९ ॥
 तदभ्यञ्जनपानं च आलेपं चास्य दापयेत् ॥
 क्षीरमिहुरसं चास्यै अन्नपानं प्रदापयेत् ॥ ४० ॥
 शाल्योदनं ससापिण्कं भोजयेन्मुद्गसंयुतम् ॥
 मृदुं च पवसं दद्यात्सर्पिश्चास्य प्रवर्तते ॥ ४१ ॥
 क्षान्तिश्चास्य क्रियायोगे सिद्धिः कर्माभिनीतिवत् ॥
 अन्तरिक्षगताः श्वानः कामगां दिव्यचारिणः ॥ ४२ ॥
 तेषां मूत्रपुरीषाणि लालाश्चापि विषं भवेत् ॥
 दष्टवद्भजते रूपं सीदत्यपि च दष्टवत् ॥ ४३ ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन निवेदितः ॥ ४४ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्यस्थान
एरण्डको नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां देवराजसमद्युतिः ॥
पालकाप्यं महाराजः पप्रच्छ विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥
मर्माणि केति नागानां शरीरेषु महामुने ॥
तत्र मर्माणि सर्वाणि भागागोचरतत्त्वतः ॥ २ ॥
*ते प्रसादाद्भगवते (?) तदिच्छामि च वेदितुम् ॥
पालकाप्यस्ततस्तस्य श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शरीरस्य च वक्ष्यामि नागस्याहं महीपते ॥
तद्यथा चानुपूर्वेण प्रदेशान्मर्मसंस्थितान् ॥ ४ ॥
तत्र कुम्भस्य मध्ये तु मर्मकं मनुजाधिप ॥
नाम्ना प्रवेपथं नाम सद्यःप्राणहरं हितम् ॥ ५ ॥
श्रवणश्रो(स्त्रो)तसी स्यातां मर्मणी द्वे महीपते ॥
सद्यःप्राणहरे विद्धि वारणस्य न संशयः ॥ ६ ॥
तथा निर्घाणमध्येऽपि बाले यत्र प्रहश्यते ॥
मर्मं तद्धारणस्यापि सद्यः प्राणहरं हितम् ॥ ७ ॥
नेत्रयोरुपरिष्ठात्तु इपीकौगुच्छयामृतम् ॥
मर्मं तस्मिन्क्षते नागः पञ्चत्वमुपगच्छति ॥ ८ ॥
अवग्रहस्य मध्ये तु कपालं यत्समाश्रितम् ॥
सीवनीमर्मं तं विद्यात्क्षते तस्मिन्न जीवति ॥ ९ ॥
मस्तकाकृति(?) यौ पिण्डौ तयोर्मध्ये तु मस्तकौ ॥
भिन्नौ मस्तकमध्ये तु नागः प्राणैर्वियुज्यते ॥ १० ॥
पिञ्जूपस्योपरिष्ठात्तु कर्णसंधिसमाश्रितम् ॥
कर्णश्रो(स्त्रो)तौनुगं मर्मं क्षते चास्मिन्विपद्यते ॥ ११ ॥

* 'तव प्रसादाद्भगवंस्तत्' इति तूचितम् ॥

दन्तान्तरस्य मध्ये तु प्रतिमानस्य चोपरि ॥
 फेत्करं नाम तन्मर्म सद्यः प्राणहरं नृप ॥ १२ ॥
 वातकुम्भस्य चाधस्तात्प्रतिमानस्य चोपरि ॥
 तालुश्रो(स्रो)तोवहं मर्म भिन्ने तस्मिन्न जीवति ॥ १३ ॥
 अधोपरिष्ठाद्ग्रीवायाः कर्मसंधिसमाश्रिताम् ॥
 मर्म वापसतुण्डं तु विद्धस्तस्मिन्न जीवति ॥ १४ ॥
 ग्रीवासंधिमनुप्राप्तमधो मस्तकपिण्डयोः ॥
 मध्ये पणवकं नाम मर्म प्राणहरं स्मृतम् ॥ १५ ॥
 वारणस्य गुहाभागे मर्म संधिसमाश्रितम् ॥
 धमन्याध्मापनं नाम सद्यः प्राणहरं नृप ॥ १६ ॥
 गुहाभागेऽपरमपि यतस्थानं समाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः पाकलेन विपद्यते ॥ १७ ॥
 गुहाभागेऽपि मध्ये तु कर्मसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः स्तब्धग्रीवो भवेन्नृप ॥ १८ ॥
 शङ्खसंधिगतं यत्तदुपवाहिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ १९ ॥
 मन्ययोर्मध्यतश्चैकं गलसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तन्निर्गलं नाम सद्यः प्राणैर्वियोजयेत् ॥ २० ॥
 उपरिष्ठादुरोमन्या गलभागस्य चाप्यधः ॥
 हिक्कामर्मैति तद्विद्यात्सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ २१ ॥
 संधिमध्ये तु नागस्य उरोमणिसमाश्रितम् ॥
 तस्मिन्क्षते द्विषं क्षिप्रं वातस्कन्दो विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 उरोमणेर्मध्यतस्तु मणिर्नाम प्रतिष्ठितम् ॥
 मर्म तद्वारुणं विद्यात्सद्यः प्राणहरं नृप ॥ २३ ॥
 चतुरस्रं च मध्ये तु यत्राऽऽवर्तः प्रवृत्तते ॥
 आवर्तं नाम तन्मर्म सद्यः प्राणहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 अधोपरिष्ठात्कापस्य प्रवह्यामि महीपते ॥
 आसनस्य तु पार्श्वे तु वंशनागस्य संश्रितम् ॥ २५ ॥

* 'मण्या' इति भवेत् ।

१ क. फत्करं । २ क. कर्णसं० । ३ क. °स्य गूहा° । ४ क. गूहाभागे ।
 ५ क. कर्णसं० । ६ क. °तश्चिङ्गं ग° । ७ ख. °द्वारणं ।

उत्कर्णकेन मातङ्गः क्षते तस्मिन्न जीवति ॥
 अधस्तात्पेचकस्याय गुदभागस्य चोपरि ॥ २६ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागो मूत्रसङ्गेन नश्यति ॥
 अथ निष्कोशमध्ये वै मर्मैकं मनुजाधिप ॥ २७ ॥
 सद्यः प्राणहरं तत्तु वारणस्य (†विनिर्दिशेत् ॥
 पर्थुकास्तु समाश्रित्य निष्कोसस्य तु पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 मर्मं प्राणहरं तत्तु वारणस्य) नराधिप ॥
 पक्षतोऽप्यथ नागस्य मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ २९ ॥
 क्षते तस्मिन्महीपाल वातानाहः प्रधावति ॥
 वारणस्य महीपालं कक्षाभागं समाश्रितम् ॥ ३० ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागं पाकलस्तु विनाशयेत् ॥
 तनुभागस्य चाधस्तान्मर्मं रन्ध्रसमाश्रितम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्क्षते वारणस्य व्याधिरुत्कर्णको भवेत् ॥
 कक्षाभागस्य मध्ये तु क्षयभागं समाश्रितम् ॥ ३२ ॥
 मर्मं प्राणहरं विद्धि वारणस्य महीपते ॥
 उपरिष्ठात्तु कायस्य मर्मभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 गात्रापरे प्रवक्ष्यामि मर्माणि प्रविभागशः ॥
 आसनस्य तु पार्श्वे तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ३४ ॥
 ततस्तस्मिन्क्षते नागं गात्रशोफो विनाशयेत् ॥
 अपस्कारस्य चाधस्ताद्वैशाखस्य तु मध्यतः ॥ ३५ ॥
 तत्र क्षतस्तु मातङ्गः स्तब्धगात्रः सदा भवेत् ॥
 गात्रस्य पूर्वभागे तु जवभागस्य पार्श्वतः ॥ ३६ ॥
 तत्र मर्मं महीपाल सद्यः प्राणहरं स्मृतम् ॥
 विष्कयोः पश्चिमे भागे वालपस्तत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणान्विमोचयेत् ॥
 विशेषयोः पश्चिमेन व(प)लिहस्तस्य मध्यतः ॥ ३८ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणैर्विपुज्यते ॥
 नेत्रमण्डलभागे तु मर्मैकं पृथिवीपते ॥ ३९ ॥

† धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. रत. मागतः । २ क. °ष्कोसम° । ३ क. वातानाहं । ४ क. तु यव° ।

नाम्ना आलिङ्गितं नाम तदपि प्राणनाशनम् ॥
 अथास्य मोहमध्ये तु मर्मकं समुदाहृतम् ॥ ४० ॥
 तस्मिन्क्षते महीपाल नागः प्राणैर्वियुज्यते ॥
 पारुष्यपश्चिमे भागे कर्मस्योपरि पार्थिव ॥ ४१ ॥
 पलिपादे महीपाल मर्म प्राणहरं स्मृतम् ॥
 पुरोनखस्य यत्पार्श्वे नखश्रो(स्रो)तस्य मध्यतः ॥ ४२ ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागं गात्रशोफो विनाशयेत् ॥
 स्तनपोश्चुचुकः पार्श्वे मर्मकं पृथिवीपते ॥ ४३ ॥
 सद्यः प्राणहरं तु स्याद्द्वारणस्य हि पार्थिव ॥
 अथ वङ्क्षणपार्श्वे तु मर्मकं समुदाहृतम् ॥ ४४ ॥
 रक्तश्रो(स्रो)तोवहं नाम तदपि प्राणनाशनम् ॥
 वङ्क्षणस्याप्यधोभागे वारणस्य महीपते ॥ ४५ ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः सद्यः शोफेन नश्यति ॥
 अष्टीन्पसंधिमाश्रित्य मर्मकं तु महीपते ॥ ४६ ॥
 क्षते तत्र भृशं नागस्त्वपरे परिकर्षति ॥
 मण्डूक्या वाऽपि नागस्य मर्मकं समुदाहृतम् ॥ ४७ ॥
 क्षते तस्मिन्महापाल स्र(प)ण्डः संजायते गजः ॥
 तथा सकुटिकापां तु मर्मकं समुदाहृतम् ॥ ४८ ॥
 सद्यः प्राणहरं त्वेतद्द्वारणस्य विनिर्दिशेत् ॥
 अपरातलयोर्मध्ये मर्मकं समुदाहृतम् ॥ ४९ ॥
 सद्यःप्राणहरं तं तु वारणस्य विनिर्दिशेत् ॥
 इत्येव कीर्तितः सम्यक्प्रविभागस्तु मर्मणाम् ॥ ५० ॥
 यथावदनुपूर्वेण वारणानां हितैषिणा ॥
 तत्र भागेषु सर्वेषु मर्माणि परिरक्षयेत् ॥ ५१ ॥
 मर्मभागेषु नागानां शस्त्रकर्म न कारयेत् ॥
 मृपर्कं भिपजा ज्ञात्वा शस्त्रकर्म नियोजयेत् ॥ ५२ ॥
 शस्त्रकर्माणि नागस्य शिरास्त्रापूश्च वर्जयेत् ॥
 सर्वसंधिषु मर्माणि विज्ञाप कुशलो भिपक् ॥ ५३ ॥
 मर्मभागेषु नागस्य तिर्यक्शस्त्रं न पातयेत् ॥
 अनुलोमं तु यत्रैवं यथेष्टं सिद्धिरिष्यते ॥ ५४ ॥

गजानां न हयानां च मानुषाणां तथैव च ॥
 छेदं तु विविधं कार्यं वारणस्य विज्ञानता ॥ ५५ ॥
 वृद्धिपत्रेण तीक्ष्णेन मण्डलाग्रेण वा पुनः ॥
 आसनेऽथ कलाभागे कण्ठे वंशे च गण्डयोः ॥
 वृत्तच्छेद्यं तु कर्तव्यं भागेष्वेतेषु दन्तिनाम् ॥ ५६ ॥
 पञ्चाङ्गुलपदं कुर्यात्सप्ताङ्गुलमथापि वा ॥
 नवाङ्गुलं वा नागस्य शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ५७ ॥
 एतत्सर्वं विनिश्चित्य च्छेदं नागस्य कारयेत् ॥
 वासितेनैव शस्त्रेण कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ ५८ ॥
 वेध्यं ग्रीहिमुखेनैव मण्डलाग्रेण लेखनम् ॥
 विश्रा(स्त्रा)वर्णं कुठारेण वत्सदन्तेन च स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 सीवनं द्विविधं विद्याद्रुणवद्ग्रन्थिमत्त्वपि ॥
 स्थिरेषु त्वक्काशेषु ग्रन्थिसीवनमिष्यते ॥ ६० ॥
 मांसलेष्वेवकाशेषु चलेषु मृदुसंधिषु ॥
 गुणसीव्यं च फर्तव्यं वारणस्य विज्ञानता ॥ ६१ ॥
 सीवने तु भवेत्सूची सूक्ष्मा त्वष्ट्राङ्गुलायता ॥
 नागदन्तकसंस्थाना श्लक्ष्णा वै सुसमाहिता ॥ ६२ ॥
 कंधरावग्रहा भागे कुक्षौ पक्षेषु संधिषु ॥
 नागदन्तकसूच्या वै सीवनं सम्पगिष्यते ॥ ६३ ॥
 संग्रामे हस्तियुद्धे वा विकृतस्य तु हस्तिनः ॥
 सघःक्षते महाराज सीवनं तु विधीयते ॥ ६४ ॥
 पकरेष्वेवकाशेषु परिश्रा(स्त्रा)विषु दन्तिनाम् ॥
 संधानान्येव फौर्षाणि सीव्यं तत्र न कारयेत् ॥ ६५ ॥
 शतं सप्त च मर्माणि भागाभागेषु हस्तिनाम् ॥
 प्रोक्तानि पालकाप्येन अङ्गराजाय पृच्छते ॥ ६६ ॥
 व्रणकर्मणि नागस्य अभ्यङ्गः पूज्यते सदा ॥
 स्नेहपानं च नागानां स्निग्धमेव च भोजनम् ॥ ६७ ॥

१ क. ख. नागेष्वेतेषु । २ ख. च्छेद्यं । ३ क. ख. तत्सदन्तेन । ४ क.
 °न्यिवत्त्व° । ख °न्थिमत्त्वपि । ५ क. °ष्वककालेषु । ६ क. सीवनं । ७ क. ख.
 कर्माणि । ८ क. ख. °कर्माणि ।

तस्मान्तु कुशलो वैद्यः श्रुतवान्कालदेशवित् ॥
 परीक्ष्यकारी शूरश्च जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥
 अप्रमत्तश्च दक्षश्च यशसश्चैव रक्षिता ॥
 वैद्य एवंविधो राजन्न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ६९ ॥
 एष ते पृथिवीपाल यथावदनुपूर्वशः ॥
 मर्मणामिह सर्वेषामशेषेण विनिश्चयः ॥ ७० ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 मर्मविद्धो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्कति कामानां तृपाणां विजिगीषताम् ॥ १ ॥
 प्रायशो युध्यमानानां वारणेषु ध्रुवो जयः ॥
 संग्रामे युध्यमानानां कायवेर्ध्यं पृथग्विधम् ॥ २ ॥
 शस्त्राकृतिविशेषैश्च तथा छेद्यं च जायते ॥
 शस्त्रकर्मणि चाप्येवं दन्तैर्वा प्रतिहस्तिनाम् ॥ ३ ॥
 तत्राल्पोऽथ कथं कश्चिद्द्वयः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 अथ येन प्रवाधन्ते प्राणास्तद्ब्रह्ममर्हसि ॥ ४ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 स्वभावात्सर्वसत्त्वानां प्राणा देहसमाश्रयाः ॥ ५ ॥
 देहप्राणेष्वथऽऽपन्नाः प्राणा मर्माश्रयास्तथा ॥
 तेजोनिलगुणैः सार्धं पुरुषो मर्मसंश्रयः ॥ ६ ॥
 तस्मान्मर्माश्रयं विद्यात्प्राणवाधाकरं व्रणम् ॥
 मर्म चाप्यभिविज्ञेयं प्रतिभागाच्चतुर्विधम् ॥ ७ ॥
 सद्यः प्राणहरं चैव तथा कालान्तरेण च ॥
 तथा सशल्यप्राणं च वैगुण्यकरमेव च ॥ ८ ॥
 तत्रानलगुणैर्युक्तं सद्यः प्राणहरं भवेत् ॥
 कालान्तरप्राणहरं सौम्याग्नेयमुदाहृतम् ॥ ९ ॥

तथा सशल्यप्राणं च वापव्यं कथ्यते बुधैः ॥
 सौम्यं वैगुण्यकरणमिति*पूतगुणाश्रयः ॥ १० ॥
 सद्यःप्राणहराण्यादौ तत्र वक्ष्यामि पार्थिव ॥
 गुदोऽण्डकोशो हृदयं मेण्डूं पणवकस्तथा ॥ ११ ॥
 मन्पाभागे विवेकश्च गेलो नाभिस्तथैव च ॥
 मृदुकुक्षी सनिष्कोशौ कक्षाभागौ तथा तलाः ॥ १२ ॥
 वक्ष्णौ मुष्कभागौ च तालु जिह्वा स्तनान्तरम् ॥
 रन्ध्रौ कुम्भं तथा वक्षः कण्ठश्चोदरमेव च ॥ १३ ॥
 करीपास्त्राव इत्येवं सद्यःप्राणहराणि तु ॥
 चतुर्विंशत्तु मर्माणि निर्दिष्टानि मनीषिभिः ॥ १४ ॥
 अग्निर्जीवाश्रयो यस्माज्जीवश्चाग्निसमाश्रयः ॥
 तस्माच्चत्र क्षते क्षिप्रं प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ १५ ॥
 कालान्तरप्राणहराप्यथ वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 मोहे सकुटिके न्यस्थिसंदानौ तलसंघयः ॥ १६ ॥
 विस्रोभौ कूर्मभागौ च उरःसंधिरुरस्तथा ॥
 पलिहस्तौ पतस्थाने अन्तर्बाहू तथैव च ॥ १७ ॥
 फालान्तरविनाशीनि याप्याभागौ च पार्थिव ॥
 निर्पाणे चैव कुम्भे च स्रोतसः कुम्भयोरपि ॥ १८ ॥
 क्षीरिके च महीपाल पुरस्कारे तथैव च ॥
 पञ्चविंशतिरेतानि ज्ञेयानि परिसंख्यया ॥ १९ ॥
 क्रमाद्यावत्क्षपयति साम्यस्तेजोगुणैर्गुणात् ॥
 यस्मात्क्रमेण क्षियते कालप्राणहरं ततः ॥ २० ॥
 जम्बोद्वज्जस्तं च रभेस्थमामिलक्षयोद् ।'
 ततः सशल्यप्राणानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २१ ॥
 निर्पाणश्चैव कुक्षी च स्रोतसी कर्णयोस्तथा ॥
 कुम्भश्चैव महीपाल पुरस्कारोऽथ चूचुके ॥ २२ ॥
 स्वातामक्षिगुदे चैव विदुलं वदतां वर ॥
 विचात्सशल्यप्राणानि मर्माणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥

* भूत इति स्यात् ॥

१ क. गणना० ।

यावच्छल्यनिरुद्धस्तु वापुस्तिष्ठति मर्मणि ॥
 तावत्सशल्यमाणेषु स जीवति मृतोऽन्यथा ॥ २४ ॥
 अथ वैगुण्यकारीणि अपस्कारस्तथैव च ॥
 विज्ञाप तु गुहाभागौ क्षयभागं ततः परम् ॥ २५ ॥
 अस्मे चैव विभागे च करस्य श्रो(स्त्रो)तसी तथा ॥
 प्रतिमानं गुहाभागौ चत्वारो ग्रन्थयस्तथा ॥ २६ ॥
 तथाऽन्तरपरे स्वातां प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 करश्च प्रत्यगंसौ च प्रतीकासौ तथैव च ॥ २७ ॥
 नेत्रे चैव महीपाल मुनिभिः परिकीर्तिते ॥
 ग्रीवा चान्तरखना च वाहित्यं च नराधिप ॥ २८ ॥
 पेचकश्च विताने च वैगुण्यकरसंग्रहः ॥
 एतान्येव चतुर्दशत्प्रोक्तानि मनुजाधिप ॥ २९ ॥
 स्थिरा यतः सौम्यगुणाः स्थिरत्वाच्च न मृत्युदाः ॥
 तस्मात्तद्वैगुण्यकरं मृत्युदं क्लेशयेन्न तम् ॥ ३० ॥
 इति सप्तोत्तरं प्रोक्तं शतं ते मर्मणां मया ॥
 धैर्यं वीर्यं बलं सत्त्वं संघातः पौरुषा गुणाः ॥ ३१ ॥
 एतेष्वधिष्ठिताः सर्वे गुणा मर्मसु हस्तिनाम् ॥
 यस्मात्तस्मात्क्षते तत्र प्राणास्त्यजति वारणः ॥ ३२ ॥
 मारणादुच्यते मर्म नैरुक्तैः शास्त्रनिश्चयात् ॥
 तथैवाष्टविधं प्राहुः संख्यया मनुजाधिप ॥ ३३ ॥]
 शिरामर्मास्थिमर्माश्च(?) धमनीमर्म चापरम् ॥
 स्रापुमर्म च विज्ञेयं कोष्ठमर्म तथैव च ॥ ३४ ॥
 संधिमर्म च विज्ञेयं स्रोतोमर्म तथैव च ॥
 दोषमर्म च विज्ञेयं वक्ष्यन्ते तत्र हेतवः ॥ ३५ ॥
 शिरामर्मण्यभिहतो रक्तश्रा(स्त्रा)वाद्ग्लोऽधिकः ॥
 क्षिप्रं विद्युज्यते प्राणैस्तस्मात्तदभिरक्षयेत् ॥ ३६ ॥
 अस्थिमर्मण्यभिहतः शुक्रमज्जापरिश्र(स्त्र)वात् ॥
 परित्सेपद्रजः प्राणानस्थिधातुक्षयात्ततः ॥ ३७ ॥
 हिंस्यते धमनीमर्म यदा नागस्य मर्मसु ॥
 तदाऽप्यगुणान्श्रा(स्त्रा)वाद्ग्लोस्त्यजति जीवितम् ॥ ३८ ॥

स्नायुमर्मण्यभिहतः स्नायुसंश्र(स)वणाद्भजः ॥
 विशिष्टसंधिर्भवति स्नायुर्देहनिवन्धनः ॥ ३९ ॥
 कोष्ठमर्मण्यभिहतः करीपस्त्रावपीडितः ॥
 महाक्षयाभिभूतस्तु प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ ४० ॥
 संधिमर्माभिघाताच्च चेष्टावैशुण्यमुत्तमाः ॥
 प्राप्नुयाद्धारणः क्षिप्रं मरणं वातपीडितः ॥ ४१ ॥
 श्रो(स्रो)तोमर्माभिघाताच्च स्वगुणैः स्रोतसां गजः ॥
 विमुक्तस्त्यजति प्राणान्विशुणो वाऽपि जीवति ॥ ४२ ॥
 दोषाशयाभिघाताच्च क्षीणपित्तकफानिलः ॥
 प्राणांस्त्यजति मातङ्गो दोषमर्मसु ताडितः ॥ ४३ ॥
 रक्षणं मर्मणां नित्यं तस्मात्कार्यं विचक्षणैः ॥
 शस्त्रकर्मविधिज्ञैश्च कार्यं शस्त्रावचारणम् ॥ ४४ ॥
 अस्तिद्विरल्पसिद्धिर्वा हिंसितेष्वपि कर्मसु ॥
 विपत्तिः श्रेयसी वाऽपि सिद्धिर्पादच्छिकी भवेत् ॥ ४५ ॥
 अस्थिस्नायूपपन्ना ये गम्भीराश्चैव सर्वशः ॥
 शिरामर्मगता ये च न च्छेद्या ये च संधिषु ॥ ४६ ॥
 स्नायुजाले न कार्यं च तज्ज्ञैः शस्त्रावचारणम् ॥
 अनुलोममृजुगतिं त्वचि सम्पक्समाहितम् ॥ ४७ ॥
 श्वपधूनां विदग्धानां कार्यं शस्त्रावचारणम् ॥
 यथा व्यापद्यते नागः स्वयोगाच्छस्त्रकर्मणाम् ॥ ४८ ॥
 न तथा भ्रूपते दोषैः प्रवृद्धैरपि वारणः ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते सेवनं सर्पिषा हितम् ॥ ४९ ॥
 पानं च सर्पिषः श्रेष्ठं स्निग्धं भोजनमेव च ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते हवनं शान्तिकर्म च ॥ ५० ॥
 वारणस्प तु कर्तव्यं यथोक्तं पञ्चकर्मणि ॥
 तस्मात्सर्वमहाराणां विद्धमादि प्रकीर्त्यते ॥ ५१ ॥
 भवाच्छस्त्रावसृष्टानि त्ववकृत्तं तथैव च ॥
 वृष्टदग्धे च राजेन्द्र पद्याज्ञे(न्य)द्वरणसंज्ञितम् ॥ ५२ ॥
 तस्माद्ब्रह्ममिति प्राहुः शास्त्रतत्त्वार्थकोविदाः ॥
 तस्मात्प्रयोगकुशलं लघुदस्तं जितेन्द्रियम् ॥ ५३ ॥

परीक्ष्यकारिणं शूरं वलिर्न शास्त्रकोविदम् ॥
 यशस्विनमलुब्धं च जितक्रोधं जितक्रमम् ॥
 वैद्यं निपोजयेद्राजा प्रतिकर्मसु हस्तिनाम् ॥ ५४ ॥ इति ।

तत्र श्लोकाः(कः)—

इति भिपगनुशिष्य बुद्धी शुभमशुभं च ततः शुभं च कुर्यात् ॥
 विपुलबलपशोर्यकीर्तिहेतोर्विपुलगुणार्थो गजं परीक्ष्य ॥ ५५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 मर्मविद्भो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञः कुत्रैरसमविक्रमः ॥
 हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 भगवन्त्यत्त्वया प्रोक्तं रोगज्ञानं सलक्षणम् ॥
 तत्र मे संशयः कश्चित्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
 शुद्धश्लेष्मसमुत्पत्तिः शुद्धपाकल आदितः ॥
 प्राग्भागोष्णः कथं विप्र पश्चाद्भागेन शीतलः ॥ ३ ॥
 न चोष्णलक्षणं चेति हस्तिनां जायते ज्वरः ॥
 निदानलक्षणो ह्येष यस्त्वयोक्तो महामुने ॥ ४ ॥
 कथं साध्यश्च बालोऽयं फूटश्चायं न सिध्यति ॥
 समानदोषैर्विभेन्द्र तातुभावपि कीर्तितौ ॥ ५ ॥
 पकलः पुण्डरीकश्च वातपित्तकृतातुभौ ॥
 विकारेषु विरुध्येते चिकित्सायां तथैव च ॥ ६ ॥
 शनैः क्षीयेत वा केन हेतुना च मृदुग्रहः ॥
 कथं च भूतसंसृष्टो दृष्टः कुक्कुटपाकलः ॥ ७ ॥
 देवाच्च केविदिच्छन्ति दोषतश्चापरे जनाः ॥
 एकाङ्गग्रहसंज्ञस्तु पाकलो मुनिसत्तम ॥ ८ ॥
 दृश्यते भूतसंसृष्टो दोषतश्च न दृश्यते ॥
 स कृशत्वेन संयोज्यः कथं तीक्ष्णोदरानलः ॥ ९ ॥

शारदश्रोपलक्ष्यश्च प्रसुप्तः पाकलो भवेत् ॥
 महापाकलसंज्ञश्च श्लेष्मणः संचयाद्भवेत् ॥ १० ॥
 न चाऽऽदौ क्रियते कस्मात्प्रतीकारः कफस्य वै ॥
 महत्त्वं चैव पित्तस्य तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एतान्सपरिहारान्मे सनिरुक्तान्ससंभवान् ॥
 तत्त्वतो निखिलान्प्रश्नान्महार्थान्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु राजन्नवहितो यन्मां पृच्छसि संशयम् ॥ १३ ॥
 नाभेरुपरि पित्तस्य स्थानं हृदयमाश्रितम् ॥
 नाभेः पश्चिमभागे तु स्थानं वायोनिरुच्यते ॥ १४ ॥
 भोक्तान्यामाशयः पर्वाण्युरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
 स्थानान्येतानि सर्वाणि श्लेष्मणो दन्तिनां वृष ॥ १५ ॥
 शुद्धपाकलनिर्वृत्तौ स्थानात्पित्तं च विच्युतम् ॥
 श्लेष्माणं पश्चिमं भागमानयेत्सह वायुना ॥ १६ ॥
 ततः श्लेष्मानिलौ तत्र शीतलं कुरुते गजम् ॥
 प्राग्भागसोष्मता तस्य सा तु पित्तस्य वीर्यतः ॥ १७ ॥
 सुरशापाद्गजेन्द्राणामन्तःस्वेदत्वमाहितम् ॥
 न सोष्मलक्षणस्तेषां हस्तिनां जायते ज्वरः ॥ १८ ॥
 कदाचिदद्गप्रत्यङ्गं पदा गच्छति मारुतः ॥
 तेन बालस्य राजेन्द्र युज्यते यदि भेषजम् ॥ १९ ॥
 तेन सिध्यति घालोऽयं कूटहेतुः प्रवक्ष्यते ॥
 मुक्त्वा स्थानानि सर्वाणि कूटादानं प्रभञ्जनः ॥ २० ॥
 सहसा हृदयं गच्छेद्भ्रतश्चापि च पातयेत् ॥
 हृदयग्रहणाद्वायुः कूटस्तेन न सिध्यति ॥ २१ ॥
 व्यानो वायुः प्रकुपितो ह्यक्षानसद्भित्तो वृष ॥
 पिचर्मात्सप्य जनयेत्पकलं कोपमाश्रितम् ॥ २२ ॥
 गुरुस्थानोपरोधाच्च रौद्रस्तस्माद्भवेद्गजः ॥
 इत्येष पाकले हेतुः पुण्डरीके प्रवक्ष्यते ॥ २३ ॥
 मारुतः क्रुपितः पित्तं कोपयेन्मनुजाधिप ॥
 पित्तं सरक्तं नागस्य स्वचं दूषयति मयो ॥ २४ ॥

तस्माद्दुग्धुक्तो विकारोऽपमधिकश्चैव लक्षयेत् ॥
 मारुतः कुपितो देहे कारणैः पूर्वकीर्तितैः ॥ २५ ॥
 मांसं मेदो रसं रक्तं मज्जां शृक् च दन्तिनाम् ॥
 यस्मात्कर्मोत्क्षपयति तेनैव क्षीयते शनैः ॥ २६ ॥
 श्लेष्माभिभूतो योऽत्यर्थं पेशलं तु लभेत वै ॥
 समानः कुपितस्तस्य प्राणापानौ च दूषयेत् ॥ २७ ॥
 व्यानोदानौ च संहृष्य कुपोत्कुक्कुटपाकलम् ॥
 शरीराणां च भूतानां विपर्यासस्ततो भवेत् ॥ २८ ॥
 विपर्यस्तेषु भूतेषु भूतसंश्लेषवद्भवेत् ॥
 तस्माद्भूतोपसृष्टस्तु दृष्टः कुक्कुटपाकलः ॥ २९ ॥
 सृष्टस्य वारुणैः पार्श्वैर्गजस्याऽऽदौ नराधिप ॥
 पीड्यमानस्य तैः पार्श्वैर्वातः श्लेष्मा च कुप्यति ॥ ३० ॥
 एवं स दैविको भूत्वा पश्चाद्दोषेण लिप्यते ॥
 आदानं दैवमेवास्य दोषाणां संप्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
 पित्तादानैर्गजे पित्तं वृद्धमग्निं विवर्धयेत् ॥
 तीक्ष्णज्योतिः स भवति शरदत्वं स गच्छति ॥ ३२ ॥
 तर्तः सुपिरमांसत्वाद्वायुर्नागस्य कुप्यति ॥
 श्लेष्माणं क्षोषयेत्पश्चाद्भिकारः श्लैष्मिकः स्मृतः ॥ ३३ ॥
 बलेन संचितः श्लेष्मा जठरं फुरुते गजम् ॥
 स यदा जठरो नागः सहसा कर्म कार्यते ॥ ३४ ॥
 समानः कुपितं प्राणं पश्चात्संदूषयेद्यतः ॥
 क्षीयते हेतुना तेन कृशत्वे तु प्रतिक्रिया ॥ ३५ ॥
 नास्तः अस्माद्गपा हृद्यं संश्रितस्तु गद् ॥
 करोति महतीं पीडां तेनायं पाकलो महान् ॥ ३६ ॥
 वातोऽत्र कारणं यस्मात्तेन वाते प्रतिक्रिया ॥
 कर्तव्या नृपशार्दूल पालकाप्यमतानुगा ॥ ३७ ॥
 महारोगो यतश्चायं पतनाच्च महद्गमम् ॥
 उभयत्र महत्त्वाच्च महापाकलसंज्ञितः ॥ ३८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तप्रायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 दोषविवापो(चपो) नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो हि चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्नग्निदग्धानां वारणानां महामुने ॥ १ ॥
 त्रणा देशेषु जायन्ते नानासंस्थानवर्णकाः ॥
 तेषां रूपं चिकित्सो चं ब्रवीतु भगवान्मम ॥ २ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 तत्राग्निदग्धो द्विविधस्त्वग्गतः स्फोट एव च ॥ ३ ॥
 द्रवात्स्थिराच्च विज्ञेयः स तु दाहो नराधिप ॥
 भवेज्जंतुमधूच्छिष्टप्रसगुहामेध्यपावकैः ॥ ४ ॥
 अङ्गराशीविषाभ्यां च तथाऽशनिनिपाततः ॥
 दाहयोनिः स्वपं प्रोक्ता बहुधा पार्थिवोत्तम ॥ ५ ॥
 विकल्पतः पञ्चविधो राजन्दाहः प्रकीर्तितः ॥
 परंपरादिद्रव्येभ्यस्तथाऽऽदित्पाम्रिसेवनात् ॥ ६ ॥
 ज्वालावाष्पैश्च नागानां दग्धमुत्पद्यते शृप ॥
 तत्र वैद्यो यथाशास्त्रं कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ ७ ॥
 परिपेकं प्रदेहं च चूर्णं तैलं घृतं वसाम् ॥
 अतिदग्धस्य नागस्य पथाक्रमं सुखोदकम् ॥ ८ ॥
 मे(इ)क्षुरसं पयश्चैव मधुकं च सशर्करम् ॥
 तण्डुलोदकमप्येवं सुराश्चैव पृथग्विधाः ॥ ९ ॥
 एष कार्यो भवेत्सेको वैद्यैः संनिहितैः सदा ॥
 एतेन दाहो रोगश्च वेदना च प्रशाम्पति ॥ १० ॥
 अतः प्रलेपं कुर्वीत मधुपर्णी शतावरी ॥
 तालीसपत्रमल्लिष्टातिर्लाश्रोतेन लेपयेत् ॥ ११ ॥
 ततः सपटीमधुकं सर्वमालोढ्य भाजने ॥
 प्रलेपं कारयेद्वैद्यस्त्वग्निदग्धमशान्तये ॥ १२ ॥
 एवमेवानुपूर्वेण कुर्यादालेपनं भिषक् ॥
 अश्वत्थोदुम्बरप्लुक्षान्मधुकं काकजम्बुकम् ॥ १३ ॥

१ क. च प्रव्रीतु भवा० । २ ख. °ज्जनुम० । ३ क. ख. °च्छिष्टे स० ।

४ क. °लाश्वेते० ।

एलां मधुरसां चैव श्लक्ष्णपिष्टानि कारयेत् ॥
 तेनास्य व्रणमालिम्पेद्घृताक्तेन पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 दाहो निवर्तते तेन वेदना चोपशाम्यति ॥
 लभते सौमनस्यं च यवसं चाभिनन्दति ॥ १५ ॥
 रोधं च मापपर्णी च हरिद्रे चाप्पुमे तथा ॥
 क्षीरिकायाः शतावर्षाः पयसा च घृतं पचेत् ॥ १६ ॥
 ततोऽस्य दग्धं नागस्य भ्रक्षणेन प्ररोहति ॥
 अथवा रोपणं तैलं विपचेतेन रोपयेत् ॥ १७ ॥
 मांसी समङ्गाममृतां मापपर्णीं तथैव च ॥
 मधुकं च समञ्जिष्ठं कुशमूलं च पेपयेत् ॥ १८ ॥
 एतत्सर्वं समाहृत्य क्षीरेण सह योजयेत् ॥
 तत्तैलं पाचयेद्दीरो यथायोगं यथासुखम् ॥ १९ ॥
 तेनास्य व्रणमभ्यङ्गान्निपमेवमतन्द्रितः ॥
 क्षिप्रं प्ररोहते तेन अग्निदग्धं समन्ततः ॥ २० ॥
 तथैव कारयेच्चूर्णं रोपणं मनुजाधिप ॥
 पत्रं समङ्गा तगरं जीवकपर्पभकातुभौ ॥ २१ ॥
 मधुकं घातकीपुष्पं रोधं सैर्जरसं तथा ॥
 बलामतिविपां चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २२ ॥
 प्रतिचूर्णनमेवं स्याद्विदमन्यच्च रोपणम् ॥
 सुपिष्टानय कृष्णांश्च तिलांस्तु मधुना सह ॥
 घृतेन मिश्रयित्वाऽथ रोपणं वा प्रलेपनम् ॥ २३ ॥
 सुमद्द्वव्रणं नागं प्रसूनत्वक्कनूरुहम् ॥
 दोषप्रशमनार्थाय घृतेन सह भोजयेत् ॥ २४ ॥
 इत्यङ्गुराजो विधिवद्भस्तिशास्त्रसमाश्रयम् ॥
 श्रावितं(तः) पालकाप्येन अग्निदग्धचिकित्सितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहामवचने वृद्धोपदेशे नृतीये शल्यस्थाने-
 नेऽग्निदग्धचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ पाँडुशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥
 कथं लूताः संभवन्ति वारणानां महामुने ॥ १ ॥
 स शृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽववत् ॥
 अतो लूताः प्रवक्ष्यन्ते भास्करानुचराश्च ताः ॥ २ ॥
 तार्सा लालाः प्रति प्राप्ता विनाशयति वारणम् ॥
 मालती पुष्कराग्रे तु काकोल्पपि च वर्त्मनि ॥ ३ ॥
 अङ्गुल्यां मेदिनी नाम स्थूलहस्तेऽतिभावनी ॥
 कुम्भे च प्रोभवा नाम विद्धोश्च हरिणी स्मृता ॥ ४ ॥
 आसने विजया नाम श्यामा ज्ञेया तथोरसि ॥
 औष्ठीव्ये मधुका नाम धनुर्नामा तु या मुखे ॥ ५ ॥
 अंसपोरपि कापोती सुभगा दन्तवेष्टयोः ॥
 मण्डे वृधनखी नाम पांशुका गात्रपोरपि ॥ ६ ॥
 कर्णिकारी भवेत्प्रोहे कोशे च कुंकुटी स्मृता ॥
 अक्षिका तल्पले चैव मेद्रे वसुमती तथा ॥ ७ ॥
 नाम्पां पुष्करमध्ये तु स्वगता रन्ध्रदेशयोः ॥
 नाम्ना गुल्मवती नाम मस्तकेपीकयोर्दिशेत् ॥ ८ ॥
 एकविंशतिरित्येता देशेष्वन्वेष्वपि स्मृताः ॥
 सर्वाः संमोहसंदाहव्यापत्सु परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 सर्वाम् च भ्रमच्छर्दिस्तृष्णादाहसमुद्भवाः ॥
 विशेषान्मस्तकेपीकास्तनगण्डकटाक्षिपु ॥ १० ॥
 स्तनान्तराण्डकोशांसतल्पलेष्वप्रतिक्रिया ॥
 धूमञ्जमरश्चभ्राभ्रपकोदुम्बरसंनिभाः ॥ ११ ॥
 कटुकाश्च कपोताश्च कर्णिकारनिभास्तथा ॥
 वदन्ति वर्णतो लूतास्तासां कुर्यात्क्रियां भिषक् ॥ १२ ॥
 तां छिन्द्यान्मण्डलाग्रेण प्रोत्क्षिप्य वह्निशेन तु ॥
 ताश्चाग्निना दहेत्सम्पकुर्पाच्चाऽऽथ प्रलेपनम् ॥ १३ ॥

१ क. प्राक्ता । २ क. ख. विद्धेश्च । ३ क. प्रेया । ४ क. ख. आषीधे । ५ क. कुंकुटी । ६ क. ख. °योर्दिशेत् । ७ क. °टादिपु ।

हरिद्राद्वयमक्षिष्ठाप्रपुत्राटफलेन तु ॥
 श्लक्ष्णैर्हिङ्गुलकागारधूमसैन्धवसंपुतैः ॥ १४ ॥
 मयौण्डरीकरोध्रत्वक्सारिवोत्पलकन्दुकैः ॥
 नवनीतपुतैः क्षीरैः क्षालितं लेपयेत्पुनः ॥ १५ ॥
 ततो मञ्जं त्रिरुक्त्वाऽस्य पुनः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 शीतावगाहक्षीराज्यपानमृच्छेपनैः शुभैः ॥ १६ ॥
 उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पर्वतो गन्धमादनः ॥
 तस्य कुक्षौ निवसति कुमारी पुण्यलक्षणा ॥ १७ ॥
 ऐणेपचर्मवसना सर्पमेखलमण्डिता ॥
 गोनसांश्चोत्तरां कृत्वा मुङ्क्ते नानाविधं विषम् ॥ १८ ॥
 सा तत्र नित्यं लपति विद्या जाङ्गुल्पहं शुभा ॥
 विषाण्यहं दोषयामि निहन्मि विषकुम्भके ॥ १९ ॥
 मया मन्त्रपदाः सृष्टा यैर्दष्टः साधयते गजः ॥
 सं मां स्मरतु मन्त्रांश्च दष्टो यो लूतया क्वचित् ॥ २० ॥

'इरिलि मिरिलि द्रमिडि द्रामिडि गुल्मगुल्माशिरोवेष्टानि अङ्गानामङ्गना-
 टानि अङ्गानां दंशानाशने यक्षराक्षसंपिशाच मिरिलि स्वाहा' ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 पौद्गुशौ लूताघ्पायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 चरन्तस्तेऽपि बहवो विपकीटा नराधिप ॥ १ ॥
 तस्मिन्मिथुनकाले तु मुदिता जन्तवः स्मृताः ॥
 छजन्ति शुक्रं मूत्रं वा पुरीषं स्वेदमेव वा ॥ २ ॥
 हस्तिनां यदि चेत्यापे पतेयुर्मनुजाधिप ॥
 स्फीटास्तत्रोपजापन्ते तस्मिन्देशे महारुजाः ॥ ३ ॥
 अग्निदग्धा इवाऽऽमान्ति दादशान्तः प्रजापते ॥
 हस्तेन जिप्रत्पसकृष्टालां च विद्यजत्पपि ॥ ४ ॥

सुखं न लभते चैव पवसं नाभिनन्दति ॥
 परिमूत्री भवेच्छ्वासी मुहुंस्तुदति विस्वरम् ॥ ५ ॥
 विसर्प इति तं ग्राहुर्दृष्ट्वा केचिदपण्डिताः ॥
 एतदेवास्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ६ ॥
 जलौकाभिर्हरैर्द्रक्तं शस्त्रेण निशितेन वा ॥
 शूद्रे तस्मिन्हृते रक्ते चेन्द्रगोपकसंनिभे ॥ ७ ॥
 शीतलेन ततः सिञ्चेत्तलिलेन मतङ्गजम् ॥
 अथास्य लेपं वक्ष्यामि येनायं लभते सुखम् ॥ ८ ॥
 स्वदिरं चाश्वकर्णं च धवं शैलमुदुम्बरम् ॥
 अश्वत्थं सिन्दुवारं च उशीरं नलदं तथा ॥ ९ ॥
 वरुणस्य प्रवालानि करञ्जतरुजानि वा ॥
 अश्वमारकनिर्गुण्ड्योर्मधूकस्य तथैव च ॥ १० ॥
 तगरः श्वेतकिणिही श्यामा काला तथैव च ॥
 श्लक्ष्णपिष्टकृतांश्चैताञ्शीतले भाजने स्थितान् ॥ ११ ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं घृतेन सह संसृजेत् ॥
 दिङ्मात्प्रलेपेनैतेन सुखी संपद्यते गजः ॥ १२ ॥
 परिपेकस्ततः कुर्पाद्विषनाशनमुत्तमम् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचश्चैव मयूकाश्मन्तकत्वचः ॥ १३ ॥
 श्लक्ष्णपिष्टं द्रवीकृत्य नवे कुम्भे निपातयेत् ॥
 तेन कुर्पात्परीपेकं ततः संपद्यते सुखी ॥ १४ ॥
 अभ्यङ्गः शतधौतेन सर्पिषा चैव कारयेत् ॥
 अद्भोठं वरुणं शैलं तथा ह्ये च पुनर्नवे ॥ १५ ॥
 श्वेतां श्यामां च भा.....रोहिषं चापि तत्समम् ॥
 सलिले पाचयेदेनं ततस्तमवतारयेत् ॥ १६ ॥
 तस्मिन्नेव च त्रिकाये द्विद्रोणे भेषजं भवेत् ॥
 दन्तीमूलपलं चैव तृ(त्रि)वृतापास्तथैव च ॥ १७ ॥
 चित्रकस्य पलं चैव शुकाख्यापास्तथैव च ॥
 फणिञ्जकपलं चैव विडङ्गानां पलं तथा ॥ १८ ॥
 पिप्पलीनां पलं चैव शृङ्गवेरपलं तथा ॥
 पाठाया गजपिप्पल्या घीजपूरफले तथा ॥ १९ ॥

पावन्त्पेतानि सर्वाणि घृतं तावत्प्रदीपयेत् ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २० ॥
 एवं तु पापयेनागं विपं तेन प्रशाम्यति ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेनाथ नोदितः ॥ २१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 सप्तविंशो विपकीटचिकित्साध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ व्यालेन दष्टस्य लक्षणं वारणस्य च ॥
 चिकित्सां च महाराज शृणु कीर्तयतो मम ॥ १ ॥
 व्यालो यदाऽक्षिकाविष्टो वारणं दशति प्रभो ॥
 वातमूर्च्छानिदानानि द्विरदः कुरुते तदा ॥ २ ॥
 व्यालवद्गमते क्रुद्धो वित्रसेच जलाशपात् ॥
 व्यापन्नचित्तश्च गजो मूर्च्छते व्यथतेऽपि च ॥ ३ ॥
 एतच्छ्लक्ष्णविज्ञानं चिकित्साऽतः प्रवर्तते ॥
 दहेच्छलांकया तस्य दशां भिपगतन्द्रितः ॥ ४ ॥
 समन्ताच्चापि दष्टस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥
 तस्य कार्यं विशेषेण रात्रिक्षिप्तचिकित्सितम् ॥ ५ ॥
 या तु वातगतिः प्रोक्ता क्रियास्तस्य तु कारयेत् ॥
 धूपाञ्जनाभ्यङ्गविधेस्तस्य रक्षोघ्नमिष्यते ॥ ६ ॥
 काश्यपस्य मताच्छेषं चिकित्सितमुपाचरेत् ॥
 अनाविष्टाश्चिकित्स्यः स्यादाविष्टैश्च न सिध्यति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकः—

इक्षुविकारः पल्लं तिलतैलं क्षारमार्कमिति ॥
 पीतं सद्यो विपमिह शुष्काभ्रमिवानिलः क्षिपति ॥ ८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 व्यालदष्टो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः प्रदेशज्ञानं नोमाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । इह खलु शरीरं मूलम् । तन्मूलान्य-
ङ्गप्रत्यङ्गानि लोकप्रसिद्धानि । पञ्चदश प्रदेशाः प्रत्यङ्गानीत्यनर्थान्तरम् ॥

तत्र प्रदेशानामग्रेऽङ्गुलिः । अङ्गुल्यभ्यन्तरे वर्त्म । ततः स्रोतसी । एतपोर-
न्तरं श्रो(स्रो)तोन्तरम् । तस्मात्पुष्करम् । पुष्करे राजिः । (†तदुपर्यङ्गु-
लम् ।) अङ्गुल्या उपरि गण्डूपः । ततोऽग्रहस्तः । गण्डूपपार्श्वयोः श्रीः । एत-
योरभ्यन्तरं गण्डूपा । तदुपरि वहिष्कर्षः । एतस्य दक्षिणपार्श्वे आकर्षः ।
वामपार्श्वे परिकर्षः । पृष्ठत उपकर्षः । तस्यैवाभ्यन्तर उत्कर्षः । एतेः प्रदेशैः सम-
न्वितोऽग्रहस्तः । वहिष्कर्षादुपरि मध्ये हस्तस्य संभोगः । एतस्य पार्श्वयोर्ह-
स्तबाहू । तयोश्चाभ्यन्तरं संभोगान्तरम् । संभोगस्योपरि त्रिराजिः । त्रिराजेरु-
परि पर्व । तस्योपरि स्थूलहस्तः । एतस्याभ्यन्तरे पलिहस्तः । पलिहस्तस्यो-
परि पृथुहस्तः । पृथुहस्तस्याभ्यन्तरेऽतिहस्तः । अतिहस्तस्याभ्यन्तरे राजयः ।
सर्वगता वलयश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

अङ्गुलीमधृति प्रोक्ताः क्रमेण द्विरदस्य ते ।

अष्टौ च विंशतिश्चैव प्रदेशा हस्तमाश्रिताः ॥

आस्ये कृष्णान्त(र)म् । ततस्तालु । तालुमध्ये श्रो(स्रो)तसी । अतो मध्ये
तालुवंशः । ततो जिह्वाभ्यन्तरे भक्षणार्थं दशनाः षोडशाधस्ताच्चोपरिष्टाच्च । तेषु
चतस्रो दंष्ट्राः । तत ओष्ठः । तस्याभ्यन्तरे वर्त्मनी । तत ओष्ठप्रस्त्राव ओष्ठपा-
र्श्वयोः । ओष्ठबाहू अधस्तात् । ओष्ठसंधी ओष्ठसंधयोः । ततः स्रक्किणी । ओष्ठाधो
रोमकूर्चं इति ॥

तत्र श्लोकः—

कृष्णान्तादप इत्येते क्रमशः परिकीर्तिताः ।

प्रदेशा मुखसंबद्धास्त्रिंशदिह तु संख्यया ॥

दन्तयोर्दन्ताग्रे दन्तमध्ये दन्तमूले । दन्तयोरुपरि दन्तवेष्टौ । एतयोरु-
परि प्रवेष्टाविति ॥

† धनुश्चिह्नान्तर्गतः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. नाम व्या° । २ क. पुष्करमध्ये ।

तत्र श्लोकः—

इत्येते त्वभिविज्ञेयाः प्रदेशा दन्तयोर्दश ।

यथावदनुपूर्वेण शिक्षाविद्विरुदाहृताः ॥

बहिर्मुखे दन्तान्तरे प्रतिमानम् । तस्य पार्श्वयोः शम्बुके । प्रतिमानस्योपरि मध्ये मुखस्य बाह्यत्थम् । तस्य पार्श्वयोर्विलागौ । विलागयोरुपरि कर्कटमध्ययोः कटस्रोतसी । कटस्रोतसोरधस्तात्कटप्रस्त्रावौ । कटप्रस्त्रावयोरधस्ताद्गण्डौ । गण्डयोरधस्तात्कपोली । कपोलयोर्मध्ये रोमकूर्ची । रोमकूर्चयोरधस्ताद्धनू । हन्वोरधस्तात्सगदे । तयोः संधिः सगदासंधिः । एतयोरन्तरं सगदान्तरम् । कटयोः पार्श्वतो घाटे । घाटयोरुपरि कटसंधी । कटसंध्याश्रितौ श्रवणाविति ॥

तत्र श्लोकः—

त्रयांशदिह भोक्ताः प्रदेशा मुखमाश्रिताः ॥

प्रतिमानप्रभृत्येते क्रमशः शास्त्रनिश्चिताः ॥

चक्षुषोरक्षिगुहे । अक्षणोरुपर्यक्षिकूटौ । अक्षणोरधस्तादक्षिस्रावौ । अक्षणोः पूर्वभागयोः कनीनिके । पश्चाद्भागयोरपाङ्गौ । पक्षमण्डले वर्त्मण्डले शुक्लमण्डले कृष्णमण्डले दृष्टिमण्डले पक्षमवर्त्मसंधी वर्त्मशुक्लसंधी शुक्लकृष्णसंधी कृष्णदृष्टिसंधी कनीनिकासंधी चेति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेशा नेत्रयोरेते द्वात्रिंशदिह कीर्तिताः ।

दृष्टिमण्डलसंयुक्ता व्यक्ता द्वादश संधिजाः ॥

शिरसि बाह्यत्थम् । बाह्यत्थस्योपरि कुम्भौ । एतस्याभ्यन्तरे कुम्भान्तरम् । एतस्याग्रे कुम्भस्योपरि विम्बकौ । विम्बकपार्श्वयोः पाकले । अक्षिकूटोपरीपीके । इपीकयोर्मध्य इपीकान्तरादूर्ध्वं इपीकाग्रे । इपीकाग्रयोर्वहिः पार्श्वे निर्माणम् । पार्श्वयोरधस्तात्निर्माणसंधी । निर्माणसंध्योर्दूर्ध्वं विम्बकस्योपरीपीकाग्रमध्ये तिर्यगायतोऽवग्रहः । अवग्रहस्योपरि पुरस्कारः । पुरस्कारस्योपरि निर्माणम् । तयोरन्तर उन्नता तिर्यगायताऽवग्रहवर्तिः । अवग्रहवर्त्या उपरि मस्तकौ । मस्तकयोर्मध्ये विदुः । मस्तकयोर्वहिःपार्श्वयोर्विताने निर्माणयोः पश्चात्पार्श्वयोः कूर्ममस्तकसंधी केशाश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शिरसः क्रमशो मया ।

यथावदनुपूर्वेण प्रदेशा हस्तिनामिह ॥

कर्णयोः कर्णाग्रे कर्णपर्वतौ । कर्णपोरधस्तात्कर्णौ कर्णमध्ययोः । तयोः पर्यन्तौ मध्यकर्णौ । कर्णपोरधस्तात्कर्णपाली । कर्णयोर्वहिवेहिष्कर्णौ, अन्तरेऽन्तरकर्णौ कर्णपर्वतौ । कर्णयोः कर्णपिञ्ज्रौ । कर्णावर्तपार्श्वयोः कर्णपिञ्ज्रकौ । कर्णावर्तपार्श्वपार्श्वयोः कर्णपञ्ज्रकौ । अधस्तात्कर्णसंधी । ततः श्रोत्रे । श्रोत्रपार्श्वयोर्वातालके कर्णचूलिके कर्णपिप्पल्याबुद्यानवत्याबुद्यातौ चेति ॥

तत्र श्लोकः—

एते कर्णाश्रिताः शास्त्रे संख्यया दन्तिनामिह ।

त्रिंशत्प्रदेशा व्याख्याता यथावदनुपूर्वशः ॥

ग्रीवापां ग्रीवापृष्ठम् । तस्याधस्ताद्गलः । ततः कण्ठपार्श्वयोर्धमन्यौ । गलपार्श्वयोर्दुर्दुरौ । दुर्दुरपोरुपरि मन्ये । मन्ययोरुपरि (†गुहे । गुहाभ्यां समुद्रौ । समुद्रपार्श्वयोः पिण्डके । पिण्डकयोरुपरि गुहाभागौ । तयोर्धतस्थाने) । पतस्थानपार्श्वयोः पाणिघातौ । पाणिघातयोरुपर्युत्सङ्गौ । उत्सङ्गयोरुपरि स्कन्धः । स्कन्धमध्ये पणवकश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

त्रयोविंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्तिताः ।

ग्रीवाप्रदेशा नागानां क्रमशः शास्त्रनिश्चिताः ॥

उरसि ग्रीवासंध्याश्रितोऽन्तर्मणिः । अन्तर्मणेरधस्ताद्गुरोमणिः । उरोमणिपार्श्वयोर्गात्रसंध्याश्रितौ विक्षोभौ । विक्षोभयोर्मध्य आवर्तमणिः । आवर्तमणेः ममृति हृदयम् । हृदयादुरः । ततः संधिः । उरोगात्रमध्ये चतुरक्षान्तरमिति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेशाः सप्त संख्याता उरसस्तु त्रयोत्तम ।

हृदयस्थानप्रदेशान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥

हृदय(धे) स्तनौ । (धं) चूचुकयोर्मध्ये क्षीरिके इति ॥

तत्र श्लोकः—

हृदयस्थानसह (?) ते व्यक्ता मे जठराश्रयाः ।

दश प्रदेशा व्याख्याता दन्तिनामिह संख्यया ॥

गात्रपोरासनपार्श्वयोः प्रतीकासौ । प्रतीकासपोरधस्तादंसौ । अंसाधस्तात्प्रत्यंसौ । प्रत्यंसाधस्ताद्वाहू । बाहुमध्ययोरुपरि प्रत्यंसफलकौ । अंसफलकाध-

स्ताद्वात्रसंधयः । संधयोरधस्तात्क्षयो । क्षययोरधस्तात्पृष्ठतो वहिः । तयोरधः
 पुरस्तात्पिण्डको । पिण्डकयोरधस्ताद्वैशाखौ । वैशाखयोरधस्ताज्जवभागौ ।
 जवभागयोरधस्ताद्विशेषौ । विशेषयोरधस्तादुत्सङ्गौ । उत्सङ्गयोरधस्तात्प्रो-
 त्साहौ । प्रोत्साहयोरधस्तात्पर्वणी । पर्वण्योरधस्तात्सदानभागौ । सदानभाग-
 योरधः पल्लिपादौ । तयोरधः कूर्मी । ततो दश नखाः । ततो दश नखविशि-
 खाः, दश नखाग्राणि । ततो राजपः । ततः पश्चात्पादयोर्दश नखाः । तेषा-
 शुभौ पुरोनखौ । पुरोनखद्वयस्य मध्येकं वहिःपार्श्वे द्वौ सनखौ (अन्तःपार्श्वे नख-
 आ(स्त्रा)वौ । तेषां चतुर्णां वहिःपार्श्वतश्चत्वारः पार्श्वे नखाः । इत्येवं नखा
 विंशतिः । पार्श्वनखयोरुपरि वहिःपार्श्वेऽपराजपः । अन्तःपार्श्वे नखयोरुपरि
 तलप्रोहौ । तलप्रोहयोरुपरि विक्षे । विक्षयोरुपरि पलिहस्तौ । पलिहस्ताभ्य-
 न्तरे निवाहू । पलिहस्तयोरधस्तात्प्राक्कर्णौ *नवहौ । पलिहस्तयोरुपर्यप-
 स्कारौ । अपस्कारयोरुपरि पाद्यौ । पाद्ययोरधस्ताद्वात्रग्रहौ ॥

तत्र श्लोकः—

पठेते नवतिश्चैव प्रदेशा गात्रसंश्रिताः ॥

आसनात्प्रभृति †श्रीमानातलात्परिकीर्तिताः ॥

काय आसनम् । आसनात्परो वंशः । वंशपार्श्वे तल्पलौ । वंशादुपरि कुवंशः ।
 कुवंशस्य मध्ये पश्चिमासनम् । पश्चिमासनात्परं ऋपस्थि । तस्योभयपार्श्वपोरु-
 त्कृष्टौ । अस्त्रः परो लाङ्गूलवंशः । पश्चिमवंश इत्येके । अपरवंश इत्यपरे ।
 लाङ्गूलवंशस्याधस्तात्लाङ्गूलसंधिः । लाङ्गूलसंधेरधस्तात्पेचकः । पेचकाधस्ता-
 द्गुदाः । पापुरित्येके । गुदाधस्तात्करीपत्तावः । कायस्य मध्ये कक्षाभागौ ।
 कक्षाभागपार्श्वयोः करणौ । ततः पृष्ठतः पादौ यत्र प्रतिवद्धाः पर्युकाः । पक्ष-
 योरुपर्यवतारौ । पक्षपश्चाद्गागयोः कुक्षी । कुक्षिमध्ये निष्कोसौ । ततः
 संकोसौ । तयोरुपरि मृदुकुक्षी । वंशस्य पश्चाद्गागाश्रितौ पक्षसंधी । ततः पक्षयो-
 रधस्तादायामकाण्डे । तयोरधः कक्षौ । आयामकाण्डयोः पश्चादपरसंधिः ।
 अपरसंधेरधस्तादनुसारौ । तत्र आहृदपाज्जठरम् । जठरमध्ये कोशम् । कोशस्वा-
 ग्रतो नाभिः । तत एव हृदपादनुद्यतान्तरं स्तनाः । तस्याः पार्श्वे स्तनी ।
 उत्कृष्टसंधयोरधस्तादुत्कृष्टसंधी इति ॥

तत्र श्लोकः—

* निवाहोः पलिहस्तयोरिति भवेत् । † 'श्रीमन्नातलात्' इति भवेत् ।

चत्वारिंशच्च पञ्चैव प्रदेशाः परिकीर्तिताः ।

संख्यया कुञ्जराणां तु कायमध्ये समाश्रिताः ॥

अपरयोजघनम् । जघनस्याधस्तात्पार्श्वयोरधस्तात्करीपमस्त्रावाधः कला-
भागौ । कलाभागयोरधस्ताद्बहिःपार्श्वे जघनस्य पश्चात्पिण्डिके । पिण्डिकयो-
रधस्तान्मण्डूक्यौ । मण्डूक्योरधस्तात्संदानभागौ । संदानभागयोरधस्तात्संत्कु-
टिके । संत्कुटिकासंधिपार्श्वयोश्चत्वारो ग्रन्थयः । संत्कुटिकयोरधस्तात्पार्श्वौ ।
पाण्ड्योरधस्तात्तलप्रोही तयोरभ्यन्तरपार्श्वे कचाः । बहिःपार्श्वे राजपः । तलप्रो-
हयोरधस्तात्तलकणौ । ततस्तलौ । समन्ततस्तलसंधी । संध्योरुपर्यध्विष्यौ ।
अध्विष्याधस्ताद्बकत्रसक्थिनी । अनन्तरं बकत्रसक्थोरधस्तादपरान्तरे । संदान-
भागयोरधस्तात्कूर्मौ । कूर्मयोरधस्ताद्दशनकर्म । दश नखकूर्माः । दश नख-
शिखाः । तेषां पुरो नखादिविभागो गात्रनखवज्ज्येयः । नखान्तराण्यष्टाविति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुःसप्ततिरित्येते प्रदेशाः परिसंख्यया ।

आतलात्प्रभृति प्रोक्ता जघनात्प्रभृति प्रभो ॥

मेहस्य करीपमस्त्रावाधस्तादण्डकोशः । अण्डकोशस्य पार्श्वयोर्वक्ष्णौ ।
वक्ष्णपार्श्वयोर्मुष्की । अण्डकोशस्योपरि कोशसंधिः । मेहनस्तलः । तत्सं-
धिनिर्गमात्प्रत्यूहः । प्रत्यूहस्याग्रे ककुदम् । ककुदान्मेद्गाग्रम् । तस्य मध्ये
श्रो(स्रो)त इति ॥

तत्र श्लोकः—

एवं मेद्गाश्रिताः शास्त्रे प्रदेशा दन्तिनामिह ।

संख्ययैकादश प्रोक्ता यथावदनुपूर्वशः ॥

लाङ्गुलस्य सेर्वत्र ग्रन्थयः । लाङ्गुलमध्ये वर्तकः । अभ्यन्तरे किली । तस्या
बहिः संवर्तकाः । अधस्तात्किल्याः संवालः । तस्याधस्ताद्वालपुष्करम् । वाल-
पुष्कराधस्तात्पर्वे, इति ॥

तत्र श्लोकः—

सप्तैते संख्यया सर्वे ये लाङ्गुलसमाश्रिताः ।

प्रदेशा हस्तिनां प्रोक्ता गजशास्त्रविशारदैः ॥

हस्तास्पदन्तवदनहकिशरःकर्णकंधराः ।

उरोहृदयगात्राङ्गमपरामेद्गवालधिः ॥

१ क. °त्सकुटि° । २ क. सकुटि । ३ क. सकुटि° । ४ क. °नस्ता-
नलः । ५ क. सर्वस्य । ६ क. ये न लाङ्गुलमा° ।

एतानि पञ्च दश च हस्तिनोऽङ्गानि ये श्रिताः ।
 चतुःषष्टिशतं प्रोक्तं ते प्रदेशाः प्रमाणतः ॥
 शरीरं हि चिकित्सायाः प्रदेशज्ञानमुच्यते ।
 शरीरमेवं विज्ञाय प्रदेशैर्वहुभिर्वृतम् ॥
 वारणानां यथाशास्त्रं प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ।
 विदितेषु प्रदेशेषु सुखं कर्माणि वेदिषुः (?) ॥
 कर्मणामनेभिज्ञस्तु गर्जं व्यापादयेद्विपक्व ।
 वातेनैव विना तस्याः प्रयोगो नेष्यते क्वचित् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने प्रदेशज्ञानं
 नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथासनस्थमासीनमभिवाद्याङ्गराजो रोमपाद*(एव)मब्रवीत्—‘भगवन्शास्त्रे
 छेद्यभेद्यलेख्यविस्त्रावणविदारणेपणसीवनान्युक्तानि कर्माणि । तत्र कीदृशेन
 किंसमुत्थेन वा शस्त्रेण कीदृशं किं कर्म चानुष्ठेयम् ॥

अथोवाच भगवान्यालकाप्यः—इह खलु भो हस्तिनामागन्तवो दोषसमु-
 त्थाश्च व्रणविधयो बहुविधा भवन्ति । तेषां दोषप्रशमनार्थं शस्त्रविधानं
 संस्थानप्रमाणतश्च वक्ष्यामः ॥

तत्र कुण्ठं खरधारं वैक्रं ह्रस्वमनतिस्पृलं दीर्घमानतं स्रण्डं वर्जयेत् । गुण-
 वद्विपरीतं न चातिनिशितं शस्त्रमवचारयेत् ॥

तत्र तीक्ष्णेनायसा विधिवन्निष्पन्नेन कुशलकर्मारः शस्त्राणि कुर्यात् । तद्दु-
 त्तमेन हि द्रव्येणोत्तमेन चाऽऽचार्येण क्रियया चोत्तमया कृतं शस्त्रं कार्यं
 साधयेदिति । तस्मात्प्रयत्नः कार्यः शस्त्राणामुत्तमानां करणे ॥

तत्र शस्त्राणि दशनामसंस्थानानि भवन्ति । तद्यथा—वृद्धिपत्रम्, कुशप-
 त्रम्, मण्डलाग्रम्, ग्रीहिमुखम्, कुठाराकृति, वत्सदन्तम्, उत्पलपत्रम्,
 शलाका, सूची, रम्पकश्चेति । फालजाम्बेवतापिकादवर्षाकृतपश्चेति । एतान्य-
 म्भिकर्मविधाने चत्वारि चान्यानि शल्योद्गरणानि यथायोगं सिंहदंष्ट्रं गोधामुखं

* आदर्शद्वयेऽप्यदृष्टः पूरितः ।

१ क. °नसाऽभि° । २ ख. वातोऽनेन । ३ क. चक्रं । ४ क. °मति° ।
 ५ क. °तिशीतं । ६ क. °म्बवौष्टना° ।

कङ्कमुखं कुलिशमुखं चेति । तिस्र एपिण्यः । एकविंशतिरेव वाऽपोमपानि साधनानि भवन्ति । तेषां संस्थानं प्रमाणं कर्माणि वक्ष्यामः—तत्र दशाङ्गुल-प्रमाणं वृद्धिपत्रम् । षडङ्गुलप्रमाणं वृत्तम् । चतुरङ्गुलप्रमाणं पत्रम् । त्र्यङ्गुल-विस्तीर्णं पाटनार्थं छेदनार्थं चेति । षडङ्गुलवृत्तमर्धाङ्गुलं सर्वतः । तत्र पूर्णचन्द्राकृतिरग्रे मण्डलाग्रम् । लेखनार्थमक्ष्णोत्रीहिमुखम् । उत्पलपत्रकमष्टाङ्गुलमेवेकम् । तच्चाष्टाङ्गुलप्रमाणमध्यर्धाङ्गुलविस्तृतमुभयतोधारं (* व्रीहिमुखाकृति व्रीहिमुखम् । गुञ्जभेदनार्थं छेदनभेदनार्थं चेति । नवाङ्गुलं कुशपत्रम् । पञ्चाङ्गुलं वृत्तम् । चतुरङ्गुलं पत्रम् । अर्धर्धाङ्गुलतुलविस्तृतमुभयतोधारं) कुशपत्राकृति गम्भीरपाकभेदनार्थं षडङ्गुलं वृत्तम् । अर्धर्धाङ्गुलं पत्रम् । पूर्णचन्द्राकृत्याग्रमण्डलाग्रम् । लेखनार्थमक्ष्णोत्रीहिमुखप्रमाणमुत्पलपत्रं भेदनार्थं कुठाराकृति कुर्यात् । कुठारो (?) शस्त्रप्रच्छेदनार्थम् । वत्सदन्ताकृति वत्सदन्तं दशाङ्गुलम् । एकैकमध्यर्धाङ्गुलमुखम् । एवमेतानि च त्रीण्यपि यथायोगं प्रच्छ-आर्यम् । सूची सेवनार्थम् । अष्टाङ्गुलं नागदन्ताकृति । त्र्यस्ता चतुरस्ता वा दृढा समाहिता समा वा शलाका वने वर्त्मविधूरपथम् । रम्पकस्त्र्यङ्गुलमुखो दशाङ्गुल-वृत्तः पादशोधनार्थं नखच्छेदनार्थं चेति । एषणी दशाङ्गुला विशत्यङ्गुला त्रिंशद-ङ्गुला यथायोगमञ्जनशलाकाकृति मुखतः श्लक्षणा समा चैवमेतास्तिस्त्र एषण्यः प्रमाणतः कार्याः । कोरण्टकपुष्पाकृति मुखनेत्रताम्रापसं षोडशाङ्गुल-मनुपूर्वं व्रणानां प्रक्षालनं कुर्याद्भृशं चक्राग्रमष्टाङ्गुलप्रमाणमक्ष्णोः पटलोद्धर-णार्थं चेति ॥

तत्र श्लोकः—

यथोक्तान्वेषमेतानि शस्त्राणि विधिवद्भिपक् ।
कारयित्वा यथायोगं कुर्याद्व्रणविदारणम् ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
त्रिंशः शस्त्रविधिरध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षारयोगं प्रवक्ष्यामि यथा सिध्यति कुर्वतः ॥
विविधानां विकाराणां क्षारः प्रशमने हितः ॥ १ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

देशे प्रशस्ते जातं तु प्रशस्तं ग्राहयेद्द्रुमम् ॥
 मुष्ककं मध्ययवसं काण्डशस्तं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥
 अशुष्कं दाहयित्वा तु तिलनालेन संमितम् ॥
 तद्रस्म परिनिर्वातं मुनिगुहं निधापयेत् ॥ ३ ॥
 गोगजाश्वखरमूत्रैरालोढ्य विधिवद्विपक् ॥
 परिश्रा(स्त्रा)व्य च तद्रस्म सप्तक्रत्वः पुनः पुनः ॥ ४ ॥
 परिश्रु(स्रु)तं तु तं क्षारमापसे भाजने पचेत् ॥
 पञ्चभागावहीनं तु तत्र वापं समाचरेत् ॥ ५ ॥
 सुवर्चिका सुधाचूर्णं यवक्षारो विडं तथा ॥
 कासीसं शङ्खचूर्णं च तथा सौराष्ट्रिकामपि ॥ ६ ॥
 चूर्णोक्त्यैतदावापं पच्यमाने विनिक्षिपेत् ॥
 दन्व्या च घट्टयेत्सम्पग्यावद्विप्रलेपनम् ॥ ७ ॥
 उत्तार्य स्थापयेद्गुहं ततो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 व्रणा येऽल्पव्रणा राजन्दुष्टमांसचिताश्च ये ॥ ८ ॥
 सास्त्रावा नाडिका जन्तोः कृमिदुष्टाश्च ये व्रणाः ॥
 कण्डूमन्तः प्रदुष्टाश्च ये च केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 वातिकः पैत्तिकाश्चापि श्लैष्मिकाश्चापि ये व्रणाः ॥
 क्षारेणानेन साध्यास्तु यथायोगं भिषग्जिता ॥ १० ॥
 गम्भीरानुशया ये च व्रणास्ते राजसत्तम ॥
 सुरा सौवीरकं चापि व्रणप्रक्षालनं हितम् ॥
 इत्ययं क्षारयोगस्तु पालकाप्येन कीर्तितः ॥ ११ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थान
 एकत्रिंशः क्षाराध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

शङ्खो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भग्नं कतिविधं दृष्टं भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शरीरे पूर्वमुक्तानि यानि चास्थीनि दन्तिनाम् ॥ २ ॥

अस्थनां तेषां प्रवक्ष्यामि यथावद्भङ्गकारणम् ॥
 पतने ह्यवपाते च समरेऽभिहतस्य च ॥ ३ ॥
 स्वलनभ्रंशनावेधैः पतनैरपि दन्तिनाम् ॥
 नागानामभिघातैर्वा भज्यन्तेऽस्थीनि सर्वशः ॥ ४ ॥
 तेषां नामापि वक्ष्यामि भ्रान्नां मनुजाधिप ॥
 निष्पिष्टमथ विश्लिष्टं तथा प्रक्षिप्तमेव च ॥ ५ ॥
 तिर्यक्क्षिप्तमतिक्षिप्तं मुक्तकाण्डं च यद्भवेत् ॥
 स्थापितं जर्जरीभूतं चूर्णितं मथितं च्युतम् ॥ ६ ॥
 मज्जानुजातं मथितं भ्रमं चैव तथा स्मृतम् ॥
 त्रयोदशविधं त्वेवं भ्रमं भवति दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 यथावदनुपूर्वेण कीर्तितं ते मया वृष ॥
 पालकाप्यवचः श्रुत्वा ततः प्रोवाच पार्थिवः ॥ ८ ॥
 तत्र यच्छिन्नभिन्नं च स्फोटितं मोटितं तथा ॥
 त्वङ्मांसममृतं चैव स्थानभ्रष्टं च यद्भवेत् ॥ ९ ॥
 कथं तदभिजानीयात्काण्डमुक्तं तथैव च ॥
 एतन्मे वृच्छतः सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 तस्य तद्भचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 नातिमात्रं भवेच्छोफो वेदना च न शाम्यति ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थाने स्थितं दृष्ट्वा निष्पिष्ट इति तं विदुः ॥
 यः संधिदेशे श्वपथुर्यदा वा स्याद्भुजाऽन्वितः ॥ १२ ॥
 एभिलिङ्गैर्महाराज विद्याद्वि श्लिष्टमेव तु ॥
 निवृत्तो विपमः संधिर्गात्रदेशे यथा भवेत् ॥ १३ ॥
 वेदना वर्धते वाऽपि तथा ह्युत्क्षेप्तमादिशेत् ॥
 यद्वै पार्श्वगतं स्थानात्तिर्यक्क्षतमिति स्मृतम् ॥ १४ ॥
 अतिक्रान्तं भवेत्संधिं तद्वा निक्षिप्तमुच्यते ॥
 वेदना शूनभावश्च केवलं विच्युते सदा ॥ १५ ॥
 मथितं पृथुलं विद्धि चूर्णितं तु महारुजम् ॥
 स्फालितं स्फोटितं नाम जर्जरं जर्जरीकृतम् ॥ १६ ॥
 वेदना परिशोपश्च भृशमदयोपजायते ॥
 सशल्यमिव चाऽऽध्मातं सरुजं जर्जरं तु यत् ॥ १७ ॥

वारणानां महीपाल यथावदुपलक्षयेत् ॥
 यदा न क्षमते स्पष्टं विस्पष्टं शब्दवत्तथा ॥ १८ ॥
 विपण्णो वाऽनुवृत्तो वा वारणो न लभेत्सुखम् ॥
 भग्नस्यास्थनस्तु विज्ञानं वेदना चाभिवर्धते ॥ १९ ॥
 स्फालितं त्वस्थिमध्येऽन्यन्मज्जानुगतमेव तत् ॥
 काण्डमुक्तं तु यत्किंचिद्वेष्टितं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥
 चतुर्विधानामस्थानां तु तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 कपालास्थीनि भिद्यन्ते भज्यन्ते नालिकास्तथा ॥ २१ ॥
 नाम्पन्ते तरुणास्थीनि स्फटन्ति रुचका नृप ॥
 अत्यर्थमभिघाताच्च मन्यते घूर्णते तथा ॥ २२ ॥
 अस्थित्रयं नृपश्रेष्ठस्तरुणास्थिसुखक्रियाम् ॥
 इति भङ्गाः समुद्दिष्टा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥
 चिकित्सोपक्रमस्तेषां साध्यासाध्यं च वक्ष्यते ॥
 (अथासं.....) ॥ २४ ॥
 अत ऊर्ध्वं महाराज चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥
 स्थानस्थश^(१)पनं चात्र यत्रो वाऽपि प्रतिष्ठिते ॥ २५ ॥
 वारणं शीतलेनाथ जलेन परिपेचयेत् ॥
 (*..... लभते सुखम्) ॥ २६ ॥
 यस्त्वपर्वणि भङ्गः स्यादसाध्यः स नु कर्तिर्यते ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराद्याप्यो भङ्गो भवति हस्तिनाम् ॥ २७ ॥
 चुत्तप्रम्लानविश्लिष्टव्यावद्धेषु महीपते ॥
 सर्वेषामेव भग्नानामेतदेव चिकित्सितम् ॥ २८ ॥
 कर्तव्यं च मनुष्येण नागानां हितमिच्छता ॥
 एवं हि कीर्तितं सर्वं मया भग्नचिकित्सितम् ॥ २९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 भग्नचिकित्सितं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

* घनुराकारमध्यस्थी पाठी न स्तः कपुस्तके ॥ † घनुराकारमध्यस्थः पाठी नास्ति सपुस्तके ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

परापरज्ञं तत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 पालकाप्यं महात्मानं रोमपादः स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं व्यापद्यते कुक्षौ मूढगर्भः कथं भवेत् ॥
 लक्षणं मूढगर्भाया गर्भनिर्हरणं तथा ॥ २ ॥
 श्र(स्त्र)वणं लपनं चैव वक्तुमर्हसि(ति) तद्भवान् ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽध्ववीत् ॥ ३ ॥
 विषमशय्यान्यशनैर्व्याधिभिश्च क्षुधा तथा ॥
 अतियानातिभाराद्वा लङ्घनप्लवनादपि ॥ ४ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां धारणादभिघातनात् ॥
 उपद्रवान्मनस्तापात्कुक्षौ गर्भो विपद्यते ॥ ५ ॥
 आचतुर्थाच्च मासाच्च रक्तं श्र(स्त्र)वति संनिभम् ॥
 ऊर्ध्वं संघातभूतस्तु पतेदासप्तमादपि ॥ ६ ॥
 यथापर्यागतं काले फलं घृन्तात्ममुच्यते ॥
 एवं विमुच्यते गर्भस्तन्तुमुक्तश्च जायते ॥ ७ ॥
 पूर्वोक्तकारणैर्वाऽपि यस्याः कुक्षौ विपद्यते ॥
 मृतगर्भा तदाऽत्यर्थं पूतिमूत्रपुरीषिणी ॥ ८ ॥
 पूतिनिःश्वासिनी क्षामा न चाऽऽहाराभिलाषिणी ॥
 दुर्मना दुर्मनस्का च गुरुमाणा च हस्तिनी ॥ ९ ॥
 विपन्नमत्स्यगन्धा वा मृतगर्भेति तर्हि विदुः ॥
 धर्मार्थं च पशोर्षं च मित्रार्थं च भिषग्वरः ॥ १० ॥
 भर्तुस्त्वनुमतेनास्या गर्भं शल्यं तु निर्हरेत् ॥
 सर्पिषा कल्कमिश्रेण शाल्मल्या धन्वनस्य च ॥ ११ ॥
 दक्षिणं करमभ्यर्च्य योनिद्वारं च सर्वशः ॥
 विश्वासापित्वा सर्वस्वं पत्रापित्वा च हस्तिनीम् ॥ १२ ॥
 प्रवेश्य हस्तं योनौ तु गर्भमार्गेण वा ङरेत् ॥
 श्लेष्मामार्गेण नाऽऽगच्छेत्तं तु शस्त्रेण निर्हरेत् ॥
 छिच्चा तथाऽऽनुपूर्व्येण तस्पाङ्गानि पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥

भङ्गीवो दारुणो भूत्वा त्वरमाणो जितेन्द्रियः ॥
 सूतिकारक्षणार्थं तु निःशेषं निर्हरेत्तु तम् ॥ १४ ॥
 यदि वाऽपि विशल्योऽयं जरायुर्न प्रमुच्यते ॥
 तत्र लाङ्गुलकीकन्दं पानमस्यै प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 एलागुहसमायुक्तं न चेदेतेन सिध्यति ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना हस्तेनैव तु निर्हरेत् ॥
 *विमृश्य नारीगर्भं च तस्यास्तमर्पसंहरेत् ॥
 उपाचरेद्विशल्यां च सूतिकाविधिना भिषक् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने मूढग-
 र्भापनपनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि शल्यभूते चिकित्सितम् ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते करणे तथा ॥ १ ॥
 कृत्वा सामान्यपन्नं तु ततो दन्तमुपाचरेत् ॥
 शोलाऽवश्यं भवेत्कार्पा जलाध्या(भ्या)से तु शीतले ॥ २ ॥
 निवाता कुसुमाकीर्णां द्रव्योपस्करसंभृता ॥
 प्रमाणेनोत्तमं स्तम्भं निस्वातं चात्र कारयेत् ॥ ३ ॥
 हतयश्च परिश्रा(स्त्रा)ध्याः शरीरे वारिपूरिताः ॥
 घृतेन शतधौतेन कषायैः शीतलेस्तथा ॥ ४ ॥
 लेपपेक्षास्प वदनं पटेनाऽऽच्छादयेत्ततः ॥
 दध्ना च सघृतेनैवं शाल्यन्नं भोजयेद्विषम् ॥ ५ ॥
 पूर्वोक्तैस्त्रयोदशभिर्बन्धीर्षोत्तैर्मत्तङ्गजम् ॥
 वत्सादन्ताकृतिमुखा जलौकःपृष्ठसंनिभाः ॥ ६ ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायामा लोहसूचीस्तु कारयेत् ॥
 ताभिः संवेष्टयेदन्तं विवृताभिरधाङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 दन्तचे(वे)ष्टानुसारेण ततस्ताः फुशलो भिषक् ॥
 नोन्नता न चावनता न च पार्श्वगता नृप ॥ ८ ॥

* इदमर्थम् 'एलागुड'— इत्यनः प्राक्पुस्तकेऽस्ति ।

१ क. °परं ह° । २ क. शाल्या । ३ क. वानेन । ४ क. °यात्तं मत्° ।

शनैः प्रवेशयेत्सूचीर्णापत्तिर्न भवेद्यथा ॥
 तालुस्रोतः करश्रो(स्रो)तस्तथा नेत्रनिबन्धनम् ॥ ९ ॥
 शिराः स्नापूश्च रक्षेत्तु उन्मार्गगमनं तथा ॥
 न्यहाण्यहात्प्रवेशयेत्तान्द्व्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं भिषक् ॥ १० ॥
 तारेण लेपपेद्याग्रं तेन मांसं विशुध्यति ॥
 आपित्वाऽङ्गुलानि विंशतित्रिंशदेव ताः ॥ ११ ॥
 वैशत्यङ्गुलं वा ततोऽस्थीनि विनिर्दिशेत् ॥
 त्रयमाणं सच्चस्य स्वबुद्ध्या विभजेद्विषक् ॥ १२ ॥
 यदा विमुक्तो मांसेन बन्धमूलाच्चलत्पपि ॥
 पञ्चाध्यापविधिप्रोक्तैर्वन्धैर्विद्ध्वा मतङ्गजम् ॥ १३ ॥
 त्रिभागे वेधयेदन्तं शलाकां चानुकारयेत् ॥
 सत्र सूत्रमयीं रज्जुं दन्ते बद्ध्वा नवां दृढाम् ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां वर्धयेत्तस्मिन्नज्जुं वा रतृकां(?)दृढाम् ॥
 वक्त्रभ्रमरकं यन्नं ततोऽस्तेधापमेव च ॥ १५ ॥
 पञ्चमेकतमं तस्मिन्पुरस्तात्संनिवेशयेत् ॥
 ततस्तं योजयेत्प्राज्ञो यन्नयोगेन बुद्धिमान् ॥ १६ ॥
 प्रक्षिपेच्च बलाद्रज्जुं यथा दन्तो निपात्यते ॥
 दन्तमार्गं च नागस्य पूरयेन्मधुसर्पिणा ॥ १७ ॥
 जलेऽवगाहयेच्चैनं विमले शीतले च तम् ॥
 पानार्थं दापयेत्क्षीरं घृतपुक्तं नराधिप ॥ १८ ॥
 शालपोदनं च सघृतं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
 पूर्वमेकं च नागाय सर्पिणा दापयेद्विषक् ॥ १९ ॥
 द्वित्रिणीपोपचारस्य कर्तव्यं स्यादतः परम् ॥
 असाध्यदन्तनाडी या दन्ते यस्पेह जायते ॥ २० ॥
 दन्तस्त्रावीति तं विद्यात्तस्योपायः प्रवक्ष्यते ॥
 विद्ध्वा दन्तं विभागेन दूपायित्वा करीरकाम् ॥ २१ ॥
 तस्मात्तु चान्वितं रक्तं कृत्वा तु सुपरिशु(ष्ट)म् ॥
 पूर्वोक्तेनैव विधिना दन्तं नागस्य साधयेत् ॥ २२ ॥
 भोजनं चास्य तेनैव क्रमेणोपचरेद्विषक् ॥
 भज्यते यस्य वा दन्तः पतेद्वा सकरीरकः ॥ २३ ॥

वनं प्रस्थापयेत्तं तु न तस्मै प्रतिकारयेत् ॥
 उन्मार्गगमने सूची दौपानुत्पादयेद्ब्रह्मन् ॥ २४ ॥
 व्यापदश्चास्य जायन्ते यास्ता निगदतः शृणु ॥
 शोफोऽस्य कूर्मसंस्थानो मांसं दूषयते यदा ॥ २५ ॥
 मांसधावनतुल्यस्तु श्रा(स्त्रा)वश्चास्य प्रवर्तते ॥
 श्रो(स्त्रो)तसा प्रक्षरत्युग्रं श्रो(स्त्रो)तः संदूषयेद्यदा ॥ २६ ॥
 व्यापत्संजायते नेत्रे दूषिते नेत्रवन्धने ॥
 वेदना गद्गदत्वं च स्नायुच्छेदे प्रजायते ॥ २७ ॥
 यवनिक्वाथतुल्यस्तु श्रा(स्त्रा)वस्तस्य प्रवर्तते ॥
 करकर्णास्यसंतप्तः शिराः संदूषयेद्यदा ॥ २८ ॥
 श्रा(स्त्रा)वो माञ्जिष्ठतुल्यो वा रक्तो वाऽथ प्रवर्तते ॥
 वैकल्पं जायते चास्य प्राणैर्वाऽपि प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 अतोऽर्थं रक्षयेद्राजनुन्मार्गगमनाद्रिपक्व ॥
 सद्यः क्रियामथोत्सृज्य मेत्वाऽवस्थां च पीडितः ॥ ३० ॥
 सद्यःक्षतविधानांक्तां क्रियां तस्येह कारयेत् ॥
 शोफस्पोपशमं दृष्ट्वा वेदनापास्तथैव च ॥ ३१ ॥
 आरभेत(त) ततो दन्तं पूर्वोक्तेनैव कर्मणा ॥
 मन्दोष्मा जायते शोफो वेदना च तथा भवेत् ॥ ३२ ॥
 सम्यक्श्रा(स्त्रा)वसमे सूच्याः कुदशैवोपजायते ॥
 अत्यर्थं च यदा सूची दन्तं नागस्य कर्पति ॥ ३३ ॥
 तदा सुखं न लभते भक्षयते वा न संशयः ॥
 तत उत्सृज्य तां सूचीं पुनः सम्यक्प्रवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 पूर्वोदितविधानेन व्यापत्तिर्न भवेद्यथा ॥
 ..... ॥ ३५ ॥
 ..... ॥
 इत्पुक्तो भूमिपालेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 पट्टिदन्ताः सदन्ताश्च प्रशलाकास्तथाऽपरे ॥
 राजिदन्ता ग्रन्थिदन्ताः पर्वदन्तास्तथाऽपरे ॥ ३७ ॥

१ रा. सत्त्वानस्थां । २ रा. उत्तमना । ३ क. पूर्वोदितवि० । ४ क. रा.

वल्लीदन्ताश्च वक्राश्च द्विपुटान्विपुटास्तथा ॥
 अतिदीर्घाश्च ह्रस्वाश्च अतिस्थूलाः कृशास्तथा ॥ ३८ ॥
 भवन्ति दन्ता नागानां दुर्भगा विपमास्तथा ॥
 एवं बहुविधा भेदा दन्तानां दन्तिनां नृप ॥ ३९ ॥
 महाविकल्पाश्चत्वारः शृणु कीर्तयतो मम ॥
 अन्तर्मुखावूर्ध्वमुखाधःपार्श्वगतौ तथा ॥ ४० ॥
 दन्तावूर्ध्वमुस्तौ यौ तौ करालाविति निर्दिशेत् ॥
 आपाण्डुरो पार्श्वमुखावाग्यौ.....वाऽप्यधोमुखौ ॥ ४१ ॥
 दन्तावनुगतौ हस्तं मानं हस्तौ तु तौ विदुः ॥
 आभ्यन्तरगतौ यस्य सदन्तः स तु कीर्तितः ॥ ४२ ॥
 संमुखौ संकटौ ज्ञेयौ विशालौ चास्थिसंभितौ ॥
 एकपार्श्वौ मुस्ताभ्यां तु सं साधीत्युच्यते नृप ॥ ४३ ॥
 एते विशल्या व्याख्याताः शृणु दोषानुपक्रमम् ॥
 पूर्वोक्तैः कारणैर्युक्तो दन्तो यस्पेह दृश्यते ॥ ४४ ॥
 कल्पयित्वा तु तं दन्तं लक्षयेद्यत उद्यतः ॥
 अनुपूर्वं ततः कृत्वा तत्रान्यं योजयेद्दृढम् ॥ ४५ ॥
 काष्ठदन्तोपमं कृत्वा माहिपं शृङ्गमेव च ॥
 मूले तु कर्तारं कृत्वा दन्तमूलसमां नृप ॥ ४६ ॥
 कुशलं शिल्पिनं चैव ग्राहयित्वा समन्ततः ॥
 आपसैश्च त्रिभिः पट्टैः कीलां चास्यानुकारयेत् ॥ ४७ ॥
 स्त्रेचीप्रयोभाहतस्य तथा पीडनमेव च ॥
 तेनैव विधिना राजन्यो मया परिकीर्तितः ॥ ४८ ॥

—:०:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दन्तानां संभवं नृप ॥
 वातकुम्भादधस्तात्तु वृत्ताः स्युः सकरीरिकाः ॥ ४९ ॥
 संभूता नृपशार्दूल विज्ञेया वातसंभवाः ॥
 रन्ध्रध्रुवाच्च विज्ञेया दन्तमध्ये व्यवस्थिताः ॥ ५० ॥
 सप्तत्रिंशत्पट्टिशत्रिंशच्चैव प्रमाणतः ॥
 नक्षुभयाद्रिवा(चा)रीणामङ्गलानि करीरिकाः ॥ ५१ ॥

१ क. दुर्गता । २ क. मुस्ताभ्यां । ३ क. समाधी° । ४ ख. विशाल्या ।
 ५ रा. सचाप्र° । ६ क. °या क्षत° । ७ क. °दुर्भवादि° ।

पद्मकुला नदीजस्य वृद्धिर्भवति दन्तयोः ॥
 अष्टार्धं विश्वरूपस्य त्र्यङ्गुलं गिरिचारिणः ॥ ५२ ॥
 मारुतस्तु यदा चे(वे)ष्टौ दूषयित्वोष्मणा सह ॥
 मत्कुणस्तेन जायेत अग्राह्यः स तु दन्तिनाम् ॥ ५३ ॥
 एकवेष्टनिरोधेन एकदन्तो भवेन्नृप ॥
 द्विदन्तानां तु नागानां प्रकृत्या जायते नृप ॥ ५४ ॥
 त्रिदन्ताश्चापि जायन्ते चतुर्दन्तास्तथाऽपरे ॥
 पिशाचाश्चासुराश्चैव न तेषां ग्रहणं स्मृतम् ॥ ५५ ॥
 शहीताः पापमिच्छन्ति स्वभावानुगतास्तथा ॥
 स्पृशन्ते यस्य सङ्गाय दृश्यन्ते वा नराधिप ॥ ५६ ॥
 न तस्य ग्रहणं कार्यं परराष्ट्रं तमुत्सृजेत् ॥
 न्यूनाधिकत्वं नागानां वैषम्यं वैकृतं तथा ॥ ५७ ॥
 तत्सर्वं मारुताद्विद्वि समत्वं चैव यद्भवेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ ५८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे बृद्धोपदेशे तृतीये
 शल्पस्थाने दन्तोद्धरणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

समाप्तं चेदं तृतीयं शल्पस्थानम् ॥

अथातश्चतुर्थमुत्तरस्थानमारभ्यते ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 हितं निःश्रेयसं चैव गजानामनुचिन्तयन् ॥ १ ॥
 यदा मयेयं विजिता सागरान्ता वसुंधरा ॥
 तदा मे वारणैस्तुल्यं न कृतं कर्म केनचित् ॥ २ ॥
 गुरुभाराभिवहनं गमनं विपमेषु च ॥
 तरसा मर्दनं चैव तरणं सलिलस्य च ॥ ३ ॥
 तीव्राघाता विघाताश्च तोषौघस्पावतारणम् ॥
 सर्वगात्रायुधत्वं च वारणेष्वेव दृश्यते ॥ ४ ॥
 नान्यैरसंमिताः सन्ति गुणा दन्तिषु केवलम् ॥
 त्रिविधेष्वपि ये न स्पुर्वैलाङ्गेषु महामुने ॥ ५ ॥
 अप्रमेयैर्गुणैरैतैर्बैलाङ्गं प्रथमं गजाः ॥
 अपि शालागताः कृत्स्नां रक्षन्ति सवृषां महीम् ॥ ६ ॥
 कथं ते भगवन्नागा नीरोगा बलशालिनः ॥
 भवेपुर्जवसंपन्ना बलिनो मददार्पिताः ॥ ७ ॥
 तेषां मे भगवन्मश्रमिममाखपाहि पृच्छतः ॥
 तैर्हि मे बाहनं तुल्यमन्यद्भुवि न विद्यते ॥ ८ ॥
 तेषां कतिविधः स्नेहः कीदृशः किंपयोजनः ॥
 कत्युपायाः कथं चापि प्रदातव्यो विजानता ॥ ९ ॥
 यच्चान्यदपि नागानां कर्तव्यं हितमिच्छता ॥
 तदशेषेण भगवन्सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 पृच्छते रोमपादाय मश्रं गजहितं शुभम् ॥ ११ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा संस्कृतासंस्कृतं भवेत् ॥
 वारणेष्व्यः प्रदातव्यं स्नेहजातं चतुर्विधम् ॥ १२ ॥
 सर्वोषधप्रयोगेष्व्यः स्नेहपानं मतं मम ॥
 स्नेहपानं प्रशंसन्ति पूर्वाचार्या मनीषिणः ॥ १३ ॥
 तद्भिर्बर्णकरं बलयं सर्वव्याधिहरं स्मृतम् ॥
 उत्तमाधममध्यानां कुञ्जराणां यथागमम् ॥ १४ ॥

स्नेहपाने विधिं कृत्स्नं तमिमं प्रवरं ऋणु ॥
 अयाडे समतिक्रान्ते श्रावणे पर्युपस्थिते ॥ १५ ॥
 बहुले चातिक्रान्ते च शुक्रे स्नेहं समावपेत् ॥
 यदाऽल्पसारं तरुणं तृणं वर्षासु लक्ष्यते ॥ १६ ॥
 स्नेहपानं तदा कार्यं रोगघ्नं बलवर्धनम् ॥
 सम्यक्परिणमेच्छिष्य(च्छिष्य)मल्पसारं तथाऽसितम् ॥ १७ ॥
 लघुत्वाच्चैलवृद्धौ च हितं न हितमन्यथा ॥
 शीतकालश्च विहितः शीतसात्म्पा हि हस्तिनः ॥ १८ ॥
 भूर्यम्बुपानेन तदा मन्दतृष्णा तदा भवेत् ॥
 अहितं मृत्तिकादीनां सततं पत्रिपेवते ॥ १९ ॥
 तद्वन्निशार्कं निष्पिष्टं तैलं काले निपेवितम् ॥
 ऋतुसंधौ विशेषेण यो देहे कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 तं तैलं हन्ति सहसा शक्रः शत्रुभिवोजसा ॥
 आर्तवं तु यथाकामं पाययेन्नत्वनार्तवम् ॥ २१ ॥
 मन्पन्तेऽनार्तवेऽप्यन्ये स्नेहं प्रायोगिकं जनाः ॥
 मदकोदकदुग्धैश्च सुरया विधयाऽपि वा ॥ २२ ॥
 संयुक्तं दन्तिनां देयं क्वचित्क्वचिदसंयुतम् ॥
 तेषामभ्यञ्जने पाने नस्तकर्मानुवासाने ॥ २३ ॥
 मेहूतः कटतश्चैव प्रदानं पङ्क्तिं स्मृतम् ॥
 व्याधिनिर्ग्रहणार्थं च बलापं चैव दन्तिनाम् ॥ २४ ॥
 स्नेहपानं महीपालं हितं तद्वि भैषोजनम् ॥
 तत्र तैलं प्रदातव्यं सूकृतं चक्रसंभवम् ॥ २५ ॥
 गजानाममलं चैव सद्यःकृतमपूतिकम् ॥
 विश्रं(सं) पुराणमत्यर्थं विवर्णं कटुकं च यत् ॥ २६ ॥
 पूतिकं चातिदग्धं च घृतमेतद्विवाञ्जितम् ॥
 मांसपकमनिर्दग्धरसौषधिसमन्वितम् ॥ २७ ॥
 त्रिवृतं दन्तिनां देयं सर्वस्नेहसमुद्भवम् ॥
 महिपाजवराहाणां वसा सद्यो विनिःसृता ॥ २८ ॥

१ क. °ले च तथाका° । २ क. घ. समाचरेत् । ३ क. लभ्यते । ४ क.
 °क्तिभिः श्रेष्ठं तै° । घ. °क्तिनिःश्रेष्ठं तै° । ५ क. प्रयोगयेत् । ६ ख. घ. °द्यःसत° ।
 ७ क. °तपानं प्रशस्यते ॥ मां° ।

स्नेहं प्रवाते पिवतो वापुरङ्गानि वाधते ॥
 अजीर्णाध्पशनाद्वाऽपि स्नेहे कोष्ठे व्यवस्थिते ॥ ४३ ॥
 आनाहो वा भवेत्तस्य मरणं वाऽपि जायते ॥
 अतितोषावगाहाच्च कायाग्निरुपशाम्यति ॥ ४४ ॥
 पिपासा वर्धते चापि स्नेहस्तस्य न पच्यते ॥
 यदि पीत्वा गजः स्नेहं जलमकथितं पिवेत् ॥ ४५ ॥
 तेन तस्यापचारेण स्नेहो भवति दुर्जरः ॥
 वेदना सर्वगात्रेषु वमथुश्चापि जायते ॥ ४६ ॥
 कुक्षिर्विहन्यते चास्य दौर्मनस्यं भवत्यपि ॥
 सात्स्यासात्स्यविपर्यासात्स्नेहपीतस्य दन्तिनः ॥ ४७ ॥
 जायते चापि दौर्बल्यं रोगाः प्रादुर्भवन्ति च ॥
 अतिचङ्क्रमणाद्वाऽपि सद्योव्यायामसंभवः ॥ ४८ ॥
 वायुः प्रचलितः स्थानात्सर्वाण्यङ्गानि वाधते ॥
 पाकलस्तस्य भवति प्रैवोपो(?) वाऽतिदारुणः ॥ ४९ ॥
 भेदश्च पर्वणां चापि गात्राणामपि वेष्टनम् ॥
 स्नेहोपयोगाद्दिगुणः परिहारो विधीयते ॥ ५० ॥
 विरूक्षणं वृंहणं च कर्मणश्च प्रवर्तनम् ॥
 तस्मात्कुपाद्बिबुधो वैद्यस्तैलपाने त्ववेक्षणम् ॥ ५१ ॥
 दुर्युक्तं तैलपानं तु विषं हालाहलं भवेत् ॥
 इत्येव स्नेहपानस्य कालाकालविधिः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 स्थावरो जङ्गमश्चैव द्विविधः स्नेह उच्यते ॥
 तस्य चैवं प्रयुक्तस्य विकल्पा बहवः स्मृताः ॥ ५३ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा मेदो मांसं पयो दधि ॥
 एवमादि विजानीयात्स्नेहजातं पृथग्विधम् ॥ ५४ ॥
 तिलादिजस्तु यः स्नेहः स्वशास्त्रे परिकीर्तितः ॥
 स्थावरस्तु समाख्यातो नानाफलसमाश्रयः ॥ ५५ ॥
 तत्र सर्पिर्वसा मज्जा तैलं चैवोत्तमं स्मृतम् ॥
 घृतं तु सर्पिशोषत्वात्तेषु श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ ५६ ॥
 यथावदनुपूर्वेण गुणांस्तस्य निबोध मे ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च लघु चैवाविदाहि च ॥ ५७ ॥

हितं वाते च पित्ते च मेदःशुक्रविवर्धनम् ॥
 दारुणानां मृदुकरं बलवृद्धिकरं तथा ॥ ५८ ॥
 प्रसृष्टमल्पमूत्रं च ग्रहणीदीपनं तथा ॥
 मुकुमारकरं बल्यमायुष्यं चक्षुषोहितम् ॥ ५९ ॥
 अल्पक्लेशं सुखस्पर्शं स्नेहानामपि चोत्तमम् ॥
 घृतान्यन्यानि वक्ष्यामि भैषज्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ६० ॥
 तत्र ये पित्तला नागाः प्रकृत्याऽवनताश्च ये ॥
 मदक्षीणाश्च वृद्धाश्च धेनुकाम् च निशु(सु)ताः ॥ ६१ ॥
 बाला दुर्बलपादाश्च ये च नेत्रानुरा गजाः ॥
 तेभ्यः सर्पिः प्रदातव्यं गजा ये च नवग्रहाः ॥ ६२ ॥
 घृतादनन्तरं तैलमृपिभिः समुदाहृतम् ॥
 गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६३ ॥
 तैलं त्वक्ष्यं बलकरं लेखनीयं तिलोद्भवम् ॥
 विदाहि चोष्णवीर्यं च कपायमधुरं तथा ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महरं चैव विपाके कटुकं स्मृतम् ॥
 कृमिघ्नं पित्तलं चापि मेदोघ्नं योनिशोधनम् ॥ ६५ ॥
 अन्वपामैरुपचिता ये गजाः स्थूलशारदाः ॥
 वातोपद्रुतदेहाश्च ये चाल्पलघुविक्रमाः ॥ ६६ ॥
 वातप्रकृतयो ये च श्लैष्मिका ये च वारणाः ॥
 बहुशश्चापि सज्जन्तो ये चाऽऽनाहेन कुक्षराः ॥ ६७ ॥
 सहसा हसते येषां मांसं चाध्वप्रयोजने ॥
 तेषां तैलं प्रदातव्यं ये चापि कृमिकोष्ठिनः ॥ ६८ ॥
 धेनुकानां तु विहितं तैलमेव महीपते ॥
 तासां हि बहुवातस्वाद्वापुः कोष्ठे प्रकुप्यति ॥ ६९ ॥
 वसा हि वातशमनी दन्तिनां मधुरा स्मृता ॥
 वृष्ट्या विपाके मधुरा बलवर्णप्रसादनी ॥ ७० ॥
 स्रोतोभिघाते विहिता मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 भग्नस्फटितविद्धानां गान्त्ररोगेषु चोत्तमाम् ॥ ७१ ॥
 मज्जा बल्या विशेषेण वातपित्तविनाशिनी ॥
 कफं मेदश्च शुक्रं च वृद्धिं नयति दन्तिनाम् ॥ ७२ ॥

उष्णश्चैवोष्णवीर्यश्च गुरुश्चापि प्रकीर्तितः ॥
 वातरोगहरो वृष्यः स्रोतसां परिशोधनम् ॥ ७३ ॥
 तैलादर्थं घृते मात्रा ततोऽर्धं त्रिवृता भवेत् ॥
 मज्जश्चैव वसायाश्च मात्रा प्रायोगिकी स्मृता ॥ ७४ ॥
 इति स्नेहगुणाः प्रोक्ताः कालाकालौ च हस्तिनाम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्नेहपाने विधिं त्वय ॥ ७५ ॥
 शालां सुगुप्तां सुच्छिच्छ(च्छ)र्त्वा सर्वतः कटकैर्दृताम् ॥
 देशे यथोक्ते कुर्वीत नित्यं वलिविभूषिताम् ॥ ७६ ॥
 अजातपर्वं तरुणं शुचिं चोपहरेत्तृणम् ॥
 यथाकालं यथामात्रं स्थलजं च विशेषतः ॥ ७७ ॥
 उष्णोदकः(कं) कटाहानि स्नातपानाय दन्तिनाम् ॥
 नित्यं संनिहितानि स्युः स्नेहकाल उपस्थिते ॥ ७८ ॥
 अलिन्दांश्च घटांश्चैव पर्याप्तानुपकल्पयेत् ॥
 पानार्थं चैव तैलस्य सलिलस्य च हस्तिनः ॥ ७९ ॥
 काष्ठान्पुष्पोदकस्पर्शं संशुष्कान्युपकल्पयेत् ॥
 कुशलांश्चापि शृङ्गीपान्नागस्य परिचारकान् ॥ ८० ॥
 वैद्यं च शास्त्रकुशलं दृष्टकर्माणमेव च ॥
 हस्तपृष्णं च तत्रैव संदिशेत्पितृवृद्धितम् ॥ ८१ ॥
 मुखद्वारविशुद्धाय सुकृतं पानपायिने ॥
 हस्तैः सुर्मादितं कृत्वा तैलं नागस्य दापयेत् ॥ ८२ ॥
 दापयित्वा न्यहं मद्यं ततो रूक्षं च भोजनम् ॥
 विरूक्षितशरीराय स्नेहं नागाय दापयेत् ॥ ८३ ॥
 उपायं चापि सुकृतं तैलं चक्रसमुद्भवम् ॥
 स्थापयेद्भोजने स्निग्धे तैलं दद्याद्विचक्षणः ॥ ८४ ॥
 उपार्जयेच्च त्रिवृतं सर्वं स्नेहसमुद्भवम् ॥
 पानार्थं च वसा ग्राह्या गात्राम्पङ्के च हस्तिनाम् ॥ ८५ ॥
 माषपित्वा प्रमाणेन पथोक्तेन तु बुद्धिमान् ॥
 पथोक्ते त्विधिनक्षत्रे स्वस्थं विज्ञाप्य वारणम् ॥ ८६ ॥
 भक्ततैलप्रमाणेन श्रेष्ठां मात्रां प्रदापयेत् ॥
 पादहीनं(नां) तथा मध्यां मध्याधेन कनियसीम् ॥ ८७ ॥

एष एव क्रमो वृद्धेरा समाप्तेर्विधीयते ॥
 यथाग्निं पञ्चरात्रं वा त्रिरात्रं वा मतङ्गजम् ॥ ८८ ॥
 समाहं वा पि वा स्नेहं पानी गुणयुतो भवेत् ॥
 यदि न स्नेहमर्पादां प्राप्य न स्निह्यते गजः ॥ ८९ ॥
 स्नेहान्तां पीनिभेकैकां युनस्तां भतिलोभयेत् ॥
 केचित्पीनीं व्यवस्यन्ति दिनान्पष्टादशोत्तमाम् ॥ ९० ॥
 मध्यमां दश पञ्चैव सप्त पञ्च कनीपसीम् ॥
 तासां वक्ष्यामि राजेन्द्र प्रमाणं च शृणुष्व ये ॥ ९१ ॥
 एष एव क्रमो वृद्धेरा समाप्तेर्विधीयते ॥
 त्रिपष्टिराढकानि स्युरुत्तमायाः प्रमाणतः ॥ ९२ ॥
 मध्यमाया द्विपञ्चाशदाढकानि च निर्दिशेत् ॥
 कनीपसां विजानीपाद्द्विचत्वारिंशदेव हि ॥ ९३ ॥
 एतत्प्रमाणं निर्दिष्टं पीनीनां त्रिविधं मया ॥
 यस्मात्पीणयते पीनी देहे नागस्य पार्थिव ॥ ९४ ॥
 तस्मात्पीनीति सा प्रोक्ता सम्पद्गता मनीषिभिः ॥
 दिनान्पष्टादशैवात्र दापयेत्तैलसार्पिणी ॥ ९५ ॥
 दश पञ्च च तैलस्य सार्पिणः सप्त पञ्च च ॥
 मात्रा यद्यपि निर्दिष्टाः स्नेहस्य करिणां च ॥ ९६ ॥
 अग्नेर्बलावलं ज्ञात्वा यथाग्नेव प्रदापयेत् ॥
 समस्तं पापितः स्नेहं स्निग्धो भवति नान्यथा ॥ ९७ ॥
 तव त्वग्निपरीक्षापामिदं लक्षणमिष्यते ॥
 वैद्यस्तत्र विबुध्येत गजरक्षार्थमुत्थितः ॥ ९८ ॥
 तत्र यः पीतवान्स्नेहं परिणामेन मुह्यति ॥
 न वा नमति मातङ्गो न चात्पर्यं प्रवेपते ॥ ९९ ॥
 †स्पष्टलाङ्गूलनयनः †स्पष्टकर्णशिरोधरः ॥
 न च तिष्ठति मातङ्गः स्तम्भमालानमाश्रितः ॥ १०० ॥
 ग्रासार्थं चोद्यमानस्य न वा कुप्यति वारणः ॥
 तस्य स्नेहं यथायोगं क्रमेणाभिमवर्धयेत् ॥ १ ॥

† स्पष्ट इति स्यात् ।

पस्त्वतो विपरीतानि लिङ्गानि कुरुते गजः ॥
 न तस्य वर्धयेत्स्नेहं स्नेहो यस्य न जीर्णति ॥ २ ॥
 अरतिर्गात्ररुग्गलानिर्दाहस्तृष्णा विजृम्भणम् ॥
 सीकरभ्रममोहाश्च स्नेहेऽजीर्णे विमुह्यति ॥ ३ ॥
 (*एषामुपशमे विद्याजीर्णस्नेहस्य लक्षणम् ॥
 स्नेहपीतो यदि स्नेहे जीर्णमाणे प्रमुच्यति) ॥ ४ ॥
 अतस्तं लम्भयेच्छय्यां जलेनाक्ष्णोश्च सेचयेत् ॥
 ग्रहणीं दीपपेचास्य दीपनैः कुशलो भिपक् ॥ १०५ ॥
 येन योगेन नागस्य स्नेहयोगो विवर्धते ॥
 तेन योगेन कर्तव्यं विधाया व्यपकर्षणम् ॥ ६ ॥
 चतुर्भागे चतुर्भागमर्धेऽर्धं चापकर्षयेत् ॥
 त्रिभागवृद्धौ तु भवेत्त्रिभागाद्यपकर्षणम् ॥ ७ ॥
 स्नेहत्रिभागवृद्धौ तु कर्तव्यं दन्तिनां भवेत् ॥
 वैद्यो लवणवर्जाया विधाया व्यपकर्षणम् ॥ ८ ॥
 हीनं चतुर्थेनांशेन स्नेहस्य तत्तृणं हितम् ॥
 अर्धधर्मांशेन हीनं वा प्रदद्यात्प्रथमेऽहनि ॥ ९ ॥
 ततोऽर्धमासं च ततः क्रमेणैवं प्रदापयेत् ॥
 आध्मातकुक्षिरचलः प्रकोपान्मातरिश्वनः ॥ ११० ॥
 परुषं फेनिलं नीलं तथा मारुतपीडितम् ॥
 सत्त्वस्थिरमदुर्गन्धमविदग्धमसंप्लवम् ॥ ११ ॥
 संशुष्कं पिच्छिलं लिण्ठं कृच्छ्रनिर्गममेव च ॥
 अपक्वमुदके यच्च क्षिप्रमेव निमज्जति ॥ १२ ॥
 प्रवाहणविसर्गे च शकृन्मूत्रानिलस्य वा ॥
 वायुर्न चातिप्रगुणो यस्य प्राणेश्च हीयते ॥ १३ ॥
 तस्य व्यावर्तयेत्स्नेहं यथाकालं यथावलम् ॥
 दौर्बल्यमधिकं गच्छेदतिस्नेहेन पीडितः ॥ १४ ॥
 गात्राणि चास्य सीदन्ति बलहानिश्च जायते ॥
 अतीसारश्च तृष्णा च वर्णभेदश्च लक्ष्यते ॥ १५ ॥

* घनुश्चिह्नद्वयान्तःस्यः पाठो नास्ति कपुलके ।

भिन्नं स्वन्नमदुर्गन्धि शकृदाद्य प्रमुञ्चति ॥
 कृच्छ्रादल्पाल्पमापीतं मूत्रं सृजति वारणः ॥ १६ ॥
 हस्तगात्रापैरैर्नागः सीदति भ्रमतीव च ॥
 न च सम्यक्तृणे लोभं कुरुते प्राणकर्षितः ॥ १७ ॥
 अतिस्निग्धस्य नागस्य लिङ्गान्पेतानि लक्षयेत् ॥
 नागमेवंविधं स्निग्धं क्रमेणैवं विरुक्षयेत् ॥ १८ ॥
 स्नेहजीर्णं तृणं किञ्चिद्रक्षयित्वा जलं पिबेत् ॥
 स्नापयेच्च ततो युक्ता(त्तपा) दद्यात्तृणमनिग्रहम् ॥ १९ ॥
 वातानुलोमता हर्षः श्रेष्ठता लिण्डमूत्रयोः ॥
 प्रकाङ्क्षा लाघवं चैव स्नेहे जीर्णं निदर्शनम् ॥ १२० ॥
 गुरुत्वं सर्वकायस्य मूत्रानिलशकृद्ग्रहः ॥
 यवसेऽल्पप्रकाङ्क्षा च तदजीर्णस्य लक्षणम् ॥ २१ ॥
 कृष्णाभं यच्च दुर्गन्धं विच्छिन्नं फेनिलं च यत् ॥
 द्रवं स्वरं सशूलं च तत्पुरीषमपकजम् ॥ २२ ॥
 अवेदनमदुर्गन्धं श्लेष्मणा विद्धि वर्जितम् ॥
 यथा यवसवर्णं च पक्वमित्युच्यते शकृत् ॥ २३ ॥
 परिपेक्षश्च कर्तव्यः सुस्वोष्णेनात्र वारिणा ॥
 तैलघृतं तु पीताय कटुष्णेनोभयक्रियाम् ॥ २४ ॥
 शय्याभागोत्थितं नागं पीततैलं तथैव च ॥
 शनैरेकेन वा रूढं गमयेद्दे धनुःशते ॥ १२५ ॥
 गजस्याधिक्रमकृतान्युण्णदोषान्निबोध मे ॥
 प्रवर्तनं ग्रासपाने छा(स्था)ने स्फन्नस्य कर्शनम् ॥ २६ ॥
 उत्साहमाणजननं रुजाशोकनिवर्हणम् ॥
 मृदूकरं शरीरस्य श्रो(स्रो)तसां परिशोधनम् ॥ २७ ॥
 कामाग्निज्वलनं बल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥
 गात्रापरव्यथार्ते च नागे कफविकारिते ॥ २८ ॥
 श्रेयस्तु व्याधिते वाऽपि प्रागुत्थाय विचारणम् ॥
 व्याधितेषु विशेषेण नित्यं चद्रुक्रमणं हितम् ॥ २९ ॥
 पत्तिपत्तं तैलजनितं लिण्डशेषं च पद्भवेत् ॥
 तपोर्निर्हेरणार्थाप तैलान्ते पापयेद्दृष्टम् ॥ १३० ॥

सप्ताहमथ पञ्चाहं त्रिरात्रमथवा पुनः ॥
 ति(तै)लपानाद्घृतं वाऽपि वृद्धचर्धेन प्रदापयेत् ॥ ३१ ॥
 हृष्टोदग्रः स मातङ्गस्तेजोबलसमन्वितः ॥
 लघुर्जववलामर्षादीषामिर्धेनुकामेना ॥ ३२ ॥
 मांसोपचयसंपुक्तः कामवानिन्द्रियैः (ःपटुः ॥
 विमृष्टलिण्डमूत्रस्तु स्निग्धत्वक् प्रियदर्शनः ॥ ३३ ॥
 मृदुभिर्विशदैः स्निग्धैः सर्वश्रोतोभिर)न्वितः ॥
 यान्यान्प्रार्थयते कामान्समस्तांशोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
 न वेपते उरश्चास्य सम्यग्भक्ते च जीर्यति ॥
 न क्षुद्रमतिशुष्कं च स्निग्धं वृत्तं च युक्तितः ॥ ३५ ॥
 पक्कलिङ्गान्वितं काले शकृद्वाऽपि प्रमुञ्चति ॥
 ततो जवे च भारे च स्थाने च शयनेऽपि च ॥ ३६ ॥
 न च स्वेदमवाप्नोति सुखं शेते विवृष्यते ॥
 वातादीनां च दोषाणामनुलोमप्रवर्तनम् ॥ ३७ ॥
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थं च यथावदवगच्छति ॥
 नित्योदग्रोऽथ सुमनाः सम्पक्स्निग्धो भवेद्द्विपः ॥ ३८ ॥
 यदा तु गुरुगात्रत्वं क्रमे न्यासे च लक्ष्यते ॥
 मन्दमुद्धरते गात्रं मन्दं च परिवीजति ॥ ३९ ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च जृम्भते च पुनः पुनः ॥
 पर्यशु चोपलक्ष्येत घ्यानस्वप्नपरोऽपि वा ॥ ४० ॥
 विनमत्पर्यं चाभीक्ष्णं द्वेष्टि शय्यासनं निशि ॥
 क्षिप्रं न कुरुते संज्ञां दुर्मनाः संभवेद्भ्रजः ॥ ४१ ॥
 विद्यात्सुमनसं नागं दीप्ताग्निं धेनुकार्थिनम् ॥
 मृदुगात्रमुदीर्णं च रूपेभ्यो न च कुप्यति ॥ ४२ ॥
 रुजावन्न भवेत्तस्य त्वक्प्रसादश्च लक्ष्यते ॥
 शरीरोपचयश्चास्य स्वाम्यर्षाश्च विवर्धते ॥ ४३ ॥
 शब्दं स्पर्शं रसं रूपं गन्धं वाऽपि विशेषतः ॥
 सर्वाण्येतानि निःसङ्गं वेत्ति यः पञ्च पञ्चभिः ॥ ४४ ॥

* यपुस्तके घनुश्चिह्नान्तर्गतं पाठमलिखित्वा 'इन्द्रियान्विन.' इति लिखितमस्ति ।

घनं स्निग्धं च यस्य स्याच्छकृत्पाण्डु विवर्णितः ॥
 मृत्तिका शर्करा वाऽपि यत्र मिश्रा न दृश्यते ॥ १४५ ॥
 एकवर्णमदुर्गेन्धमविदग्धमनष्टुवम् ॥
 पुरीषं दृश्यते यस्य स नागो रोगवर्जितः ॥ ४६ ॥
 तैले दत्ते घृते दत्ते स्नेहं यद्यतिसार्यते ॥
 पञ्चाहमथसप्ताहं कदुष्णं स पिबेज्जलम् ॥ ४७ ॥
 दर्भमूलपलान्यष्टौ सलिले काथयेच्छुचौ ॥
 एतस्त्रिग्धाप पानीयं देयं वातानुलोमनम् ॥ ४८ ॥
 किंचित्स्निग्धपुरीषाय यवागूं पापयेद्विपक् ॥
 यदा यच्च प्रयोक्तव्यं स्नेहपानाय तच्छृणु ॥ ४९ ॥
 यावद्भौणो भवेन्नागस्तावत्प्रस्थान्मुसंस्कृतान् ॥
 तन्दुलानां प्रमाणेन यवागूं पापयेद्विपक् ॥ १५० ॥
 एतैश्च मुद्गसहितैरनयैव हि मात्रया ॥
 कृत्वा यवागूं नागाय त्र्यहं भूपः प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥
 तन्दुलाद्याढके भुक्तं मुद्गानामाढके रसम् ॥
 कृत्वा नागाय दातव्यमस्नेहलवणं त्र्यहम् ॥ ५२ ॥
 ततो भक्तचतुर्भागं चतुर्भागरसप्लुतम् ॥
 लवणस्य चतुर्भागं चैकाहं प्रतिभोजयेत् ॥ ५३ ॥
 विधाय त्वथ भुञ्जीत रसार्धेन मतङ्गजः ॥
 लवणस्योचितस्पर्धयोगं चास्मिन्प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥
 रसस्य तु यथोक्तस्य विधाया लवणस्य च ॥
 पादहीनं प्रदातव्यं समस्तं भोजयेत्कृतम् ॥ १५५ ॥
 धान्पाम्लैर्दोढिमाम्लैश्च दध्यम्लैः स्वरसंपुतम् ॥
 भक्तं त्र्यहं त्र्यहं दत्त्वा प्रसन्नां पापयेत्त्र्यहम् ॥ ५६ ॥
 यथापूर्वं समादिष्टो भोजनस्य विधिक्रमः ॥
 रसजातेषु सर्वेषु *तथा कार्यक्रमो भवेत् ॥ ५७ ॥
 यवसस्य चतुर्भागं स्नेहस्यान्ते प्रदापयेत् ॥
 ततोऽर्धमर्धस्पर्धेन हीनं सर्वक्रमात्ततः ॥ ५८ ॥
 स्नेहे निवृत्तमात्रे तु मात्राभ्यङ्गो विधीयते ॥
 विधां समस्तां च तथा शीतं चाम्भोऽवतारयेत् ॥ ५९ ॥

नागं ततः स्वलंकृत्य दलिनं व्याधिवर्जितम् ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे पार्थिवाय प्रदर्शयेत् ॥ १६० ॥
 अथ क्रमेण कुर्वीत रक्षां बद्ध्वाऽध्वकर्मसु ॥
 स्नेहं ततोऽस्य जनयेन्मदं च मदवर्धनैः ॥ ६१ ॥
 तैलक्षीरघृताद्यैश्च रोगसंशमनैः पुनः ॥ ६२ ॥
 इत्पङ्गाधिपनोदितेन मुनिना हेत्वर्थयुक्ता स्मृता
 पीनी प्रीतिगुणेन वारणहिता मात्रोपचारक्रमैः ॥
 पां पीत्वाऽऽतपशीतवृष्टिपवनाद्यत्यर्दितानां क्रमो
 नीरोगो बलवान्गजः श्रु(स्तु)तमदो भूत्वाऽथ हन्याद्रिपून् ॥ १६३ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे वृद्धोपदेशे चतुर्थे
 उत्तरस्थाने स्नेहपानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां हस्तिशास्त्रविशारदम् ॥
 पालकाप्यं महाप्राज्ञं सुखासीनं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 स्नेहपानं तथा कार्यं वारणानां महामुने ॥
 सर्पिर्वाऽपि कथं देयं वसा मज्जाऽपि वा कथम् ॥ २ ॥
 कस्मिन्दिने वा मासे वा तैले मात्रा च का स्मृता ॥
 जीर्यमाणं कथं तैलं विद्याज्जीर्णं कथं पुनः ॥ ३ ॥
 अजीर्णापां(?) कथं कुर्यादेतदिच्छामि वेदितुम् ॥
 उपचारमयोगं च निष्ठा तैलस्य वाऽऽदितः ॥ ४ ॥
 माननिर्माणयोगं च यवसे वाऽपि को विधिः ॥
 आहारं च कथं दद्यात्तैलपीताय दन्तिने ॥ ५ ॥
 शय्याभागं कथं कुर्यात्कथं च रसभोजनम् ॥
 को घृतस्योपचारश्च देयो वा कीदृशो गजे ॥ ६ ॥
 विचार्य सम्पग्नुरुद्धया हि भगवन्बलमर्हति ॥
 पालकाप्योऽङ्गराजेन स शृष्टस्त्वदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 शृणु राजन्निदं सर्वं पथावदनुपूर्वशः ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा यस्मिन्काले प्रदीयते ॥ ८ ॥

आपाटे समतिक्रान्ते श्रावणे समुपस्थिते ॥
 बहुले च व्यतिक्रान्ते शुक्रे स्नेहं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 हस्तश्रावणपुष्पेषु चित्रापामश्वपुञ्जपि ॥
 दशम्येकादशीद्वित्र्यष्टम्पादिषु तिथिष्वपि ॥ १० ॥
 बलाभित्तसावित्रमैत्रेषु विजयेषु च ॥
 वर्जिता ऋतवो ये च तैलपानस्य ताञ्जृणु ॥ ११ ॥
 ग्रीष्मे हेमन्तकाले च तैलपानं न दापयेत् ॥
 उद्योगे पूजितावेतौ ऋतू विजयकाङ्क्षिभिः ॥ १२ ॥
 हृष्टो वा विजयार्थं यो गजो राज्यान्तरं व्रजेत् ॥
 पीड्यमानोऽपि चान्येन राजा योद्धुं समुत्सहेत् ॥ १३ ॥
 हेमन्ते सस्यसंपूर्णा मेदिनी शीतलोदका ॥
 पच्यश्वरथनागानां भवेच्चापि सुखावहा ॥ १४ ॥
 लोभाद्वा यो व्रजेद्यात्रां भयाद्वाऽप्यथवा च यः ॥
 अकस्मात्संपयोगात्तु व्यापत्तिद्विरदे ध्रुवा ॥ १५ ॥
 महामात्रैस्तदा नागा विनीयन्ते च कर्मसु ॥
 शिशिरे घर्मकाले च वारणानां नराधिप ॥ १६ ॥
 घर्मकाले च ये दोषाः स्नेहपानस्य ताञ्जृणु ॥
 ग्रीष्मे स्युषांश्चभिर्दग्धा वृक्षा गुल्मास्तथैव च ॥ १७ ॥
 मेदिनी दवदग्धा च संक्षिप्तपवसोदका ॥
 निदाघजलरोधे च स्नेहवृष्णा प्रवर्तते ॥ १८ ॥
 क्षिप्तं प्राणा विपद्यन्ते वृणाग्निरिव पार्थिव ॥
 इत्येतैः कारुणो राज्ञन्नृतुर्ग्रीष्मो विगर्हितः ॥ १९ ॥
 तस्मात्प्राणेषु तैलं तु वारणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 वृणानि हरितान्यत्र स्युर्वनस्पतपस्तथा ॥ २० ॥
 पूर्णा वापी तडागानि मेदिनी सस्यसंवृता ॥
 शोभते हस्तेऽत्यर्थमिन्द्रगोपकदंडुराः ॥ २१ ॥
 न चातिशीतं नात्युष्णं न च युद्धं न कर्म वै ॥
 सर्वावस्थाश्च राजानो जलपूर्णां च मेदिनी ॥ २२ ॥
 स्वादुपानोदके पथ्ये विचित्रपवसावृते ॥
 स्थाने ग्रामे शिथे रम्ये स्नेहपानं समाचरेत् ॥ २३ ॥

श्रावणे तैलपानं स्यादादौ भाद्रपदस्य च ॥
 तैलमात्रा तु नागस्य प्रागर्धप्रस्थसंमता ॥ २४ ॥
 उत्तमाधममध्यानां प्रदेया हस्तिनां भवेत् ॥
 तैलं स्थूले प्रदातव्यं कृशे सर्पिर्विधीयते ॥ २५ ॥
 उरःक्षतानां भ्रानां वसां मज्जां च दापयेत् ॥
 तैलस्याथ प्रवक्ष्यामि प्रयोगमत उत्तरम् ॥ २६ ॥
 प्रतिपानं विशुद्धाय कवलैर्दोषिताय च ॥
 प्रातरुत्थाय नागाय तैलपानं समाचरेत् ॥ २७ ॥
 जीर्णैः श्लेष्मश(स)स्यं देयं च ततस्तोषावगाहनम् ॥
 स्नातपीतोदकं चैव निवाते स्थापयेत्ततः ॥ २८ ॥
 यच्चोदितं च यवसं सस्यं दद्याद्विचक्षणः ॥
 विधां च स्नेहयोगेन ह्नासयेत्तस्य हस्तिनः ॥ २९ ॥
 पीते चतुर्नालिके च शय्यां रात्रौ नयेद्भ्रजम् ॥
 प्रत्युद्भवाय यवसं वारणाय प्रदापयेत् ॥ ३० ॥
 प्रभाते सुखसुप्तं च शुद्धस्त(मू)त्रपुरीषिणम् ॥
 ततः सुमनसं ज्ञात्वा तैलं नागाय दापयेत् ॥ ३१ ॥
 द्रोणं चतुर्थे दिवसे पीतवन्तं मतद्भ्रजम् ॥
 धनुःशतापतां वीथीं नयेन्नीचैर्गतेन तम् ॥ ३२ ॥
 चोद्यमानस्य ततैलं सर्वतः प्रतिधावति ॥
 सम्पगच्छति कोष्ठं च विक्रिपां न च गच्छति ॥ ३३ ॥
 स्वच्छन्दं चोदकं दद्याद्यावत्सात्स्यं च लोहिकम्(?) ॥
 पञ्चादकं भवेद्देयं दिवसे पञ्चमे गते ॥ ३४ ॥
 षष्ठे पडादकं दद्याद्विद्वसे तस्य हस्तिनः ॥
 दिवसे सप्तमे चैव परीक्षेत मतद्भ्रजम् ॥ ३५ ॥
 अच्छपानं च पिवतः कोष्ठो यस्य न भिद्यते ॥
 हृक्षं तु तस्य तं विद्यात्कोष्ठं मारुतपीडितम् ॥ ३६ ॥
 आटकक्रमयोगेन वर्धयेत्तस्य हस्तिनः ॥
 यां मात्रां जरयेत्सम्पक्तां मात्रां समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥
 उत्तमाय च नागाय देयं द्वात्रिंशदादकम् ॥
 अष्टौ च त्रिंशतिथैव मध्यमाय नराधिप ॥ ३८ ॥

चतुर्विंशत्पादकं तु दापयेच्च कनीपते ॥
 सप्ताहं दापयेत्स्नेहमुत्तमार्त्रिं मतङ्गजम् ॥ ३९ ॥
 मध्यमार्त्रिं च पञ्चाहं मन्दार्त्रिं त्र्यहमेव च ॥
 विरिच्यते ततः सम्पक्कोष्ठं वाऽस्य विशुध्यति ॥ ४० ॥
 एतत्स्नेहप्रमाणं तु विधिं चैव समाचरेत् ॥
 विभागेन विधायाश्च रूक्षं भोजनमिष्यते ॥ ४१ ॥
 स्नेहमच्छं तु पिवतो लवणं न प्रदापयेत् ॥
 यस्यापि पिवतस्तैलं वारणस्य न जीर्षति ॥ ४२ ॥
 तस्य विश्रम्य दातव्यं द्यहं वा त्र्यहमेव वा ॥
 पिप्पलीशृण्ठिमरिचं सपञ्चलवणापुतम् ॥ ४३ ॥
 विश्राम्यैतस्य पिण्डं तु सायं प्रातः प्रदापयेत् ॥
 तक्रं वातहरं चैव लवणाश्च प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥
 यथोक्तं यवसं चैव नानार्थेषु सुखोदकम् ॥
 एवं जीर्णं यदा तैलमथैनं पापयेत्पुनः ॥ ४५ ॥
 अथास्पाजीर्णतैलस्य लिङ्गानीमानि लक्षयेत् ॥
 दाहं संजनयेच्चैव ग्लानिं मूर्च्छां च दन्तिनः ॥ ४६ ॥
 तैलं वमति सश्लेष्म हृदयं चास्य पीड्यते ॥
 वेपते श्वसिति स्थूलं मुखशोषश्च जापते ॥ ४७ ॥
 भिन्नं चैव पुरीषं स्पाद्रक्तमल्पं च मेहति ॥
 स्नेहव्यापत्सु च प्रोक्तां क्रियां तस्य समाचरेत् ॥ ४८ ॥
 लक्षणं जीर्षमाणे तु तैले वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 द्विपस्य कुरुते ग्लानिं दृढं च परिबीजति ॥ ४९ ॥
 विकारान्परिणामे तु कुरुते वारणो मुखे ॥
 विजृम्भते विनमति तृष्णा चास्योपजापते ॥ ५० ॥
 जीर्षमाणस्य विज्ञानं जीर्णे जीर्णे प्रदापयेत् ॥
 अथैनं लङ्घयितं स्नेहं पक्वान् प्रतिपापयेत् ॥ ५१ ॥
 ईप्सितं यदि नागेषु तैले दद्यान्नृपोत्तम ॥
 परं प्रमाणं वक्ष्यामि वदतस्तन्निबोध मे ॥ ५३ ॥
 पञ्च सायं स्मृताः श्रेष्ठे चतस्रो मध्यमे स्मृताः ॥
 तिस्रः सायं जघन्यस्य इत्येवं स्नेहनिश्चयः ॥ ५३ ॥

यदा पूर्णो भवेत्स्नेहः संसर्गं तस्य कारयेत् ॥
 पञ्चाहं पापयेन्मण्डं भक्तं चास्मै प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्चाहं मुक्तामण्डस्य दद्याच्च यत्रसं लघु ॥
 शकृद्रवेद्यदा वद्धं निःस्नेहं रूक्षमेव च ॥ ५५ ॥
 चतुर्भागं विधायास्तु वारणं प्रतिभोजयेत् ॥
 वर्धयेत्क्रमशश्चास्य मुद्गद्रूपेण भोजयेत् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां पञ्चमूलमुसंस्कृतान् ॥
 दापयेत्क्रमशश्चास्मै संस्कृतं रसभोजनम् ॥ ५७ ॥
 शालीनामोदनं दद्यात्सुस्विन्नं मृदुमेव च ॥
 सुखोदकं च द्विरदे स्नेहपीते प्रशस्पते ॥ ५८ ॥
 भक्तं स्नेहं रसं मांसं क्रमयोगेन(ण) वर्धयेत् ॥
 पलानि पञ्च नागाय लवणस्य प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥
 वर्धयेत्पलिकं तावद्यावत्पूर्णं भ्रमाणतः ॥
 गात्राणां सर्वसेकं तु कुञ्जरेषु समाचरेत् ॥ ६० ॥
 शशतिचिरलावानां महिषपृष्ठतैणयोः ॥
 खड्गवाराहमायूरैर्वेसवारं प्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
 पिप्पलीमरिचैर्युक्तः शृण्ठीगुडसमन्वितः ॥
 वेसवारः प्रदेयः स्पाद्रसं तेनैव कारयेत् ॥ ६२ ॥
 कृशरादधिपिप्पाकपिण्डो गुडसमन्वितः ॥
 प्रदेयो बृंहणार्थाप प्रतिपानं च दन्तिनाम् ॥ ६३ ॥
 प्रसन्नां पञ्चलवणैर्युक्तां त्रिकटुकेन च ॥
 वराहमहिपाजाश्वकुक्कुटानां स्वरोष्ट्रयोः ॥ ६४ ॥
 श्वाविच्छल्यकगोधानां शृगालादिकमाजसम् ॥
 रसपुक्ताम्ललवणं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥ ६५ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसंपुक्तं तथा त्रिकटुकेन च ॥
 रसं प्रदापयेन्नागे दाडिमाम्लकसंयुतम् ॥ ६६ ॥
 तेरेव मांसैः पूर्वोक्तैर्यथावत्सुप्रकल्पितैः ॥
 दापयन्त्रिकटुकोन्मिश्रेगुंडशर्करया युतैः ॥ ६७ ॥
 सुस्विन्नैश्चैहणार्थाप वेसवारं प्रदापयेत् ॥
 पद्मप्रतिपानं च पातुमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६८ ॥

एतेनैवोपचारेण रक्ष्यो मासद्वयं गजः ॥
 रसप्रमाणं चक्ष्यामि वारणानां यथाक्रमम् ॥ ६९ ॥
 अर्धोदकं प्रत्यरत्नी रसं नागाय दापयेत् ॥
 साधं प्रातश्च निर्गच्छेद्यथापूर्वमरोगवान् ॥ ७० ॥
 यथाशास्त्रसमुद्दिष्टं तत्सर्वं समुपाचरेत् ॥
 एवमाप्पापते नागो न च तैलं विपद्यते ॥ ७१ ॥
 मृद्नाति मर्दनीयानि हार्याण्यपि हरत्यसौ ॥
 स्निग्धरोमच्छविर्नागः स्नेहितः स मृत्वी भवेत् ॥ ७२ ॥
 तैलमात्रा तु या भोक्ता सर्पिषो वा विधीयते ॥
 उपचारविधिश्चैव यथा तैले तथैव च ॥ ७३ ॥
 सर्पिराश्वयुजे मासि वारणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 सुखोष्णं पापयेत्सर्पिः प्रातरुत्थाप्य वारणम् ॥ ७४ ॥
 कारयेत्कट(ण्ट)कच्छन्नं हस्तिवेश्मास्य सर्वतः ॥
 समृद्धे चाग्निसंदीप्तं प्रतिवाहोऽनुकारयेत् ॥ ७५ ॥
 गोकरीपसुसं(सं)कीर्णा शय्या चास्य हिता भवेत् ॥
 पवसानि च देवानि हरितानि मृद्नानि च ॥ ७६ ॥
 कवलाश्च प्रदेयाः स्थुस्तथा वातहरा गजे ॥
 प्रभाते मुदितं दृष्ट्वा ततश्च क्रमपेद्रजम् ॥ ७७ ॥
 धनुःशतापतां वीथीं वाहयेत्प्रथमं गजम् ॥
 बलं प्रकृतिसात्म्यं च जीर्णाजीर्णं च लक्षयेत् ॥ ७८ ॥
 द्वितीयं द्विगुणं वीथ्यां वाहयेद्धारणं शनैः ॥
 पण्णाहिकं तु पाते तु स्नपनं चास्य निर्दिशेत् ॥ ७९ ॥
 घट्ट(ट्ट)द्विताप्य पवसं वारणाप्य प्रदापयेत् ॥
 प्रभाते स्थानमानीय दृष्ट्वा सुमनसं गजम् ॥ ८० ॥
 सर्पिः प्रदापयेत्तस्मै पूर्वोक्तेस्तेरुपक्रमैः ॥
 एष ते सर्पिषः प्रोक्तो विधिवच्छस्य(?) भूमिष ॥ ८१ ॥
 दुर्बलो घलमाप्नोति मासं तेजश्च वर्धते ॥
 तथाऽध्वानं विपद्यते शीतमुग्धं च वारणः ॥ ८२ ॥
 सैदं विपद्यतेऽत्यर्थं न च फर्मणि सञ्जते ॥
 इत्येते सर्पिषः पाने गुणाः सम्पन्नप्रकीर्तिताः ॥ ८३ ॥

वसामज्जाप्रमाणं तु निखिलं वक्ष्यते त्वत्तः ॥
 मज्जा चैव यथा प्रोक्ता तन्मे शृणु महीपते ॥ ८४ ॥
 चैत्रवैशाखयोर्मध्ये दद्यान्मज्जावसे भिषक् ॥
 महिपाजवराहाणां ये चान्ये वनचारिणः ॥ ८५ ॥
 नक्रपाठीनमत्स्यानां ये च स्युर्जलचारिणः ॥
 मज्जा त्वेभ्यः प्रदातव्या वसा वाऽपि महीपते ॥ ८६ ॥
 रोगाः सम्पक्प्रशाम्यन्ति बलं तेजश्च वर्धते ॥
 मांसोपचितसर्वाङ्गैर्लाघवं चास्य जायते ॥ ८७ ॥
 मज्जासु विधिरित्येष गुणाश्चापि प्रकीर्तिताः ॥
 क्रमः स एव पूर्वोक्तो यथोक्तः सर्पिषो मया ॥ ८८ ॥
 समाचरेद्यद्यदिष्टं वैद्यः शास्त्रविशारदः ॥
 यवसानि विचित्राणि वारणं तालपत्रिकम् ॥ ८९ ॥
 भेदनीयानि जानीपात्तृणान्वेतानि पार्थिव ॥
 उत्कलं रोहिषं चैव जूर्णिपादं तथैव च ॥ ९० ॥
 उप(त्प)लं पल्लवं चैव यच्चान्यज्जाङ्गलं स्मृतम् ॥
 संघातार्थं प्रदेयं स्पात्स्नेहपीतेषु हस्तिषु ॥ ९१ ॥
 इति स्वबुध्या विनयेन निश्चया-

द्रजाप तैलं विधिवत्प्रपादितम् ॥

फरोत्परीगं बलिनं च वारणं

स चापि राजा श्रियमामुपात्पराम् ॥ ९२ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहामवचने चतुर्थ उत्तरस्थाने स्नेह-
पानविधिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पानकाप्यं स्म पृच्छति ॥

अन्नपानविधिं कुरुष्वं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

भेदकोदकद्रुग्धानां शृततैलरसस्य च ॥

गुणदोषाश्च ये तत्र तान्मे व्वाचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥

ततः प्रोवाच मगवान्पालाकाप्यो महामुनिः ॥

जातमात्रोत्तमोच्छ्रायः पादहीनद्वयरक्तिकः ॥ ३ ॥

सपादे द्वावरली च आपामस्तस्य दन्तिनः ॥
 द्वावरली वितस्तिश्च नाहोऽप्यस्य विनिश्चितः ॥ ४ ॥
 अङ्गुलानि च चत्वारि पञ्चमांशो यवस्य च ॥
 स्मृतोत्तमस्य नागस्य वर्षवृद्धिः समुच्छ्रये ॥ ५ ॥
 पञ्चाङ्गुलं सत्रिपवं यवभागश्च पञ्चमः ॥
 तस्य स्याद्दृष्टिरापामे परिणाहे षडङ्गुला ॥ ६ ॥
 अहीनाङ्गस्य नागस्य जन्मना वा विरोधिनः ॥
 सममेतत्प्रमाणं स्याद्विपमं स्यादतोऽन्यथा ॥ ७ ॥
 वृद्धाः क्षीणाश्च बालाश्च न निर्देय्या हि रूपतः ॥
 घालः समस्तरूपश्च क्षीणो वृद्धश्च हीयते ॥ ८ ॥
 पूर्वकायेऽधिको यश्च यश्च पश्चात्प्रपीडितः ॥
 विशिष्टश्चातिसंक्षिप्तो हीनग्रीवामुखस्तथा ॥ ९ ॥
 यो विशालश्चोपरिष्ठाद्यधिकोरसित(?)स्तथा ॥
 अग्रतश्चापि कुब्जश्च पृष्ठतश्च समुन्नतः ॥ १० ॥
 वामनो भयहीनश्च विकटोऽल्पपर्यमाहितः ॥
 अल्पपर्यं दीर्घगात्रश्च अप्रमेयश्च षोडश ॥ ११ ॥
 विपरीतगुणा येऽन्ये निर्माणे चाविरोधिनः ॥
 तेषु मानं प्रयोक्तव्यं समस्तगुणयोगतः ॥ १२ ॥
 तदर्थं चैव मातव्यो नागो वैद्यैः प्रमाणतः ॥
 ततः सुस्थितसर्वाङ्गः सभादेशाश्रयो गजः ॥ १३ ॥
 अनुन्नतो नावनतो मातव्यो दण्डरज्जुभिः ॥
 तत्रस्यस्यांसयोः फार्षो दण्डस्तिर्षकप्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥
 भूमिसंस्थेन दण्डेन ऊर्ध्वं दण्डं चरं स्पृशेत् ॥
 स च येन प्रदेशेन दण्डो दण्डं च संस्पृशेत् ॥ १५ ॥
 *साप्यस्तत्रैव तद्यास्य प्रमाणं वर्ष्मणो भवेत् ॥
 सप्त षट् चैव तत्र स्युः पञ्चैव परिनिश्चिताः ॥ १६ ॥
 उत्तमाधममध्यानां वर्ष्मणाने च रत्नपः ॥
 तिर्षग्दण्डापतः स्याप्यः कुम्भपेक्षकयोगजः ॥ १७ ॥

* 'साप्य' इति 'स्याप्य' इति वा भवेत् ॥

१ क. °स्य पाप्मना वा विरोधिनः ॥१॥ प० २ क. अर्वाग्रीवश्च कु० । ल-
 अपामभापि कु० ।

आपामस्तु प्रमातव्यो रज्ज्वा चण्डांश्च योजयेत् ॥
 सप्त भवेन्नवाष्टौ च तेषामापामसंविधौ ॥ १८ ॥
 उत्तमाधममध्यानामरत्नीनां पृथग्विधिः ॥
 परिणाहः प्रमातव्यः फलाकारणमाश्रितः ॥ १९ ॥
 रक्षा तत्रापि नागानां प्रमाणं संप्रवक्ष्यते ॥
 सत्राष्टौ परिणाहः स्यादधमो नव मध्यमः ॥ २० ॥
 दश रत्नीपरीणाहो गजस्तत्रोत्तमो भवेत् ॥
 वर्ष्म त्रिविधमप्युक्तं गजानां नयकोविदैः ॥ २१ ॥
 तत्र प्रमाणं नोक्तं तु हस्तिनीनां महामुने ॥
 तदहं ज्ञातुमिच्छामि त्वत्प्रसादाद्भिजोत्तम ॥ २२ ॥
 त्रिविधं हस्तिनीनां तु वर्ष्मयोगं प्रचक्ष्व मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
 पट्टरत्नीसमुत्सेधा त्वष्टारत्निसमापता ॥
 फलाभागप्रदेशे च नवरत्निप्रमाणतः ॥ २४ ॥
 मिता मानविधिज्ञैस्तु यदि स्यात्सर्वतः समा ॥
 उत्तमं वर्ष्मयोगं तु हस्तिनीनां विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 पञ्चहस्तसमुत्सेधा आपामे सप्तसंमिता ॥
 अष्टरत्निपरीणाहा मध्यवर्ष्मणि पूजिताः ॥ २६ ॥
 चतुर्हस्तसमुत्सेधा आपामे पट्ट(ट्ट)संमिताः ॥
 अधमा सप्तहस्ता तु परिणाहेन कीर्तिता ॥ २७ ॥
 इति वर्ष्मप्रमाणं तु मपोक्तं हस्तिनीषु ते ॥
 बलप्रमाणमप्यार्षा प्रवक्ष्यामि षषाक्रमम् ॥ २८ ॥
 मायोगिकं भवेदेकं वैपरामर्शकं तथा ॥
 मत्तद्गजस्य मध्यस्य प्रयोगे पट्टलं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 उत्तमायां प्रयोगे तु हस्तिन्यां तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मध्यमं बलमिच्छन्ति तस्याः श्रेष्ठं मनीषिणः ॥ ३० ॥
 पञ्चयोजनगा राजन्मध्यमा हस्तिनी भवेत् ॥
 योजनानि तु चत्वारि जघन्यायास्तथा बले ॥ ३१ ॥
 वैपरामर्शकीं संज्ञां बले चैव विभावयेत् ॥
 गुणान्समस्तानेत्ताष्ट सन्धनेतांस्तु लक्षयेत् ॥ ३२ ॥

वलानुभावः कार्यः स्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥
 अत्पराला भवेद्रेनुररालस्य प्रमाणतः ॥ ३३ ॥
 उत्तमा मध्यमस्याप्पमध्यमा चाधमस्य च ॥
 जघन्यामपि जानीयाच्चतुर्हस्तसमन्विताम् ॥ ३४ ॥
 वर्ष्मस्तत्र विज्ञेयो गजेष्वाहारजो विधिः ॥
 *अरत्नेस्तत्र नागानां द्रोणमित्युपदिश्यते ॥ ३५ ॥
 कुडवस्य प्रमाणं तु पूर्वं यत्समुदाहृतम् ॥
 स्नेहभक्तादि नागेभ्यो विधिनाऽनेन दापयेत् ॥ ३६ ॥
 भक्तस्नेहप्रमाणं तु प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 तत्रारत्नौ प्रदातव्यं स्नेहस्यार्धोढकं भवेत् ॥ ३७ ॥
 तण्डुलानां भवेद्रोणमरत्नौ लवणस्य तु ॥
 पलानि दश तावन्ति गुडस्यापि प्रमाणतः ॥ ३८ ॥
 द्वादश द्रोणपर्षापो मापाणां तुलया धृतः ॥
 भारः स विहितो द्रोणो यवसस्य प्रमाणतः ॥ ३९ ॥
 आर्द्रस्य यवसस्यैतत्प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
 शुष्काणां च लघूनां च शष्पणां च नराधिप ॥ ४० ॥
 दद्याद्दिगुणितं भारं यवसार्धे महीपते ॥
 फलितानां तु धान्यानामर्धभारं प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 तेषामेव सगर्भाणां त्रिभागानं प्रदापयेत् ॥
 अतैललवणां प्रातर्विधां मुञ्जीत वारणः ॥ ४२ ॥
 सर्पिर्गुडसमायुक्तं दध्ना सपललेन वा ॥
 सायमर्धां सलवणां समेहरसकां नृप ॥ ४३ ॥
 विधापोमाद्यनुर्भागः फवलाश्वापनादिकः ॥
 अग्निं प्रदेयो नागानां अदेकश्च महीपते ॥ ४४ ॥
 रूतत्वाद्यापि नागानां वह्नौ वृणदारुणः ॥
 आढकीयं भवेद्रोणं पयसा मेदकस्य च ॥ ४५ ॥
 मांसस्य पल्पञ्जाशदेया स्याद्द्रोणसंख्यया ॥
 वराहोरभ्रमहिषाः शशाजहरिणा मृगाः ॥ ४६ ॥
 स्वच्छशृत्ते प्रदातव्या रसाधे दन्तिनां नृप ॥
 कुशुद्राश्च मण्ठाश्च लावतिचिरिभिः सह ॥ ४७ ॥

* 'अरत्नस्तत्र' इति भवेत् ॥

आटीहंसाश्च नागानां रसार्थे विहिताः स्मृताः ॥
 द्रोणे त्रिकुटकस्यैतत्संस्कारार्थं पलं स्मृतम् ॥ ४८ ॥
 स्नेहस्य कुडवः पूर्णो दधश्चार्धाढकं भवेत् ॥
 मर्दितां तेन विधिवद्विधां भुञ्जीत वारणः ॥ ४९ ॥
 भुक्त्वा चाऽनुपिवेन्मद्यं पीत्वा भुञ्जीत वा पुनः ॥
 रसा हि वै महाराज शेषा दोषकराः स्मृताः ॥ ५० ॥
 वारुणी मेदकसमा रसस्यार्धाढकं भवेत् ॥
 विधायोगान्तु द्विगुणं सर्पिः क्षीरं प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥
 द्विगुणं तु विधायोगात्पादभागोदकं पिवेत् ॥
 प्रातरेव गजो भुञ्जेत्(?) द्विगुणोदकतैलकम् ॥ ५२ ॥
 भक्ततैलसमस्नेहो मेदकेषु विधीयते ॥
 मेदकास्वपि नागानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥
 विडङ्गाक्षीरकुलमापमापगोधूमसंस्कृताः ॥
 दधिसौवीरकयुतां पृथङ्मेदकसंज्ञिताम् ॥ ५४ ॥
 पदा मद्यं पिबेन्नागो द्राक्षया सहं योजितम् ॥
 तदा द्राक्षा प्रदातव्या भक्तपोढशर्वापिकी ॥ ५५ ॥
 भक्तमद्यप्रमाणेन योगं मद्यस्य कारयेत् ॥
 तैलेन लवणेनापि यथोद्दिष्टप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 गुडेनापि च संयोगो यथोद्दिष्टेन पूजितः ॥
 कुडवं दीपतैलस्य रक्षणार्थं प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
 मत्तस्य चाण्डकोशस्य भ्रक्षणे गैरिकायुतः ॥
 नरेन्द्र दन्तिने देपो घृतस्य कुडवो भवेत् ॥ ५८ ॥
 गैरिकास्यं पलं तत्र द्रोणे दद्याद्विचक्षणः ॥
 दन्तिने कुडवः पूर्णस्तेलस्याय घृतस्य च ॥ ५९ ॥
 भ्रक्षणे शिरसो देपो मर्पसंयोजने भवेत् ॥
 अर्धप्रस्थस्तु विज्ञेयो गजानां गात्रसेवने ॥ ६० ॥
 तस्माच्चतुर्गुणः स्नेहो विहितः सेवने ऋषे ॥
 देयः पट्पलिको रत्नगैरिकस्य प्रमाणतः ॥ ६१ ॥
 केचिद्विच्छन्ति नागस्य स्नेहपीतस्य भोजनम् ॥
 भुक्तस्य चानुपानं च केचिद्विच्छन्ति पार्थिव ॥ ६२ ॥

अत्रापि बहवो दृष्टा गुणाः शास्त्रविशारदैः ॥
 इति स्नेहविचारस्य सप्तमाणगुणक्रमः ॥ ६३ ॥
 सविधायोग्यवसं सर्वं देयं च कीर्तितम् ॥
 यत्प्रमाणं समुद्दिष्टं त्रिविधेष्वेव हस्तिषु ॥ ६४ ॥
 तत्क्रमेण समुद्दिष्टं दीप्ताग्निष्वधिकं भवेत् ॥
 ततोऽङ्गपतिरक्षुद्रो विनयात्पुनरुत्थितः ॥ ६५ ॥
 अन्नवीच्छृचिरव्यग्रः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥
 भगवन्धद्यथोद्दिष्टं कीर्तयिष्याम्यहं तथा ॥ ६६ ॥
 ये तु यस्मिन्गुणा दत्ते तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 ततः प्रोवाच भगवानादितो यवसे गुणान् ॥ ६७ ॥
 नृणं सृष्णापहं प्रोक्तं नृणं नृषिकरं स्मृतम् ॥
 मनःप्रसादनं चैव ग्रहणीदीपनं तथा ॥ ६८ ॥
 वातपित्तकफानां च रक्तस्य च निवर्हणम् ॥
 नृणं हरपते(?) दोषानुदीर्णानपि हस्तिनाम् ॥ ६९ ॥
 नृणाद्धर्षयते प्राणांस्नृणात्संभवतीन्द्रियम् ॥
 श्रमग्लानिविचिचत्त्वं तन्द्रां निद्रां च हस्तिनाम् ॥ ७० ॥
 नृणं पथा नाशपति गृणु यस्माच्च कारणात् ॥
 सोमादापः संभवन्ति नृणमभ्यश्च जापते ॥ ७१ ॥
 यत्किञ्चित्स्वावेरं चैव प्रभूतं लङ्गमं तथा ॥
 आप्यापयति तत्सर्वं सोमो वै पृथिवीपते ॥ ७२ ॥
 सोमात्मकाश्च मातङ्गा शीतसात्म्या विशेषतः ॥
 तस्माद्यदा ब्रजेदकैः पर्यायेणोत्तरां दिशम् ॥ ७३ ॥
 क्षीयन्ते हि तदा नागा हीनप्राणा भवन्ति च ॥
 दक्षिणापनसंस्थं तु सूर्यं सुस्तपरापणाः ॥ ७४ ॥
 आस्वादयन्ति निष्पन्नं नृणं नागा न संशयः ॥
 भवन्त्युत्साहयन्तश्च नृणेनेव मतङ्गजाः ॥ ७५ ॥
 तदा च ःपुष्पं त्रिमुसं वल्लवन्तो भवन्ति च ॥
 ततः महृष्टमनसो रमन्ते धेनुकार्पिनः ॥ ७६ ॥

• 'पुष्पन्ति मुगं' इति भवेत् ।

१ क. ०वरेप्येव ।

विहरन्तश्च सरितः स्वैराहारा मतङ्गजाः ॥
 ते स्वैरं तृणपुष्टास्तु स्वैरगाश्चैव वोरणाः ॥ ७७ ॥
 गच्छन्ति मैथुनं स्वैरं गर्भं चैवाऽऽदधत्पि ॥
 वशाः स्वैरं प्रजापन्ते तृणास्तृणगुणैः सदा ॥ ७८ ॥
 तृणेन तेजो भवति तृणात्संभवतीन्द्रियम् ॥
 सर्वे मृगास्तृणचरास्तृणप्राणास्तृणप्रियाः ॥ ७९ ॥
 तृणेन नागा जीवन्ति वने ग्रामेऽपि वा सदा ॥
 भुक्त्वा नरो हि मृष्टान्नं किञ्चित्स्वादेष्यथोपरि ॥ ८० ॥
 तथा तृणेन तृणानां किञ्चिदेवालुभोजनम् ॥
 आसवैः स्नेहपानैर्वा रसैर्वा विविधैर्हितैः ॥ ८१ ॥
 नस्यवस्तिक्रियाभिर्वा भैषजैर्वा पृथग्विधैः ॥
 न हि धारयितुं शक्यास्तृणहीना मतङ्गजाः ॥ ८२ ॥
 तृणैर्विना न जीवन्ति तृणसात्म्यतया गजाः ॥
 तस्मात्तृणेन हीनानां जीविते संशयो भुवम् ॥ ८३ ॥
 तत्समुत्था वलजवतेजोमदगुणा वृष ॥
 लतापत्रतृणाहारा वृक्षभङ्गाशिनः सदा ॥ ८४ ॥
 वने दोषा न गच्छन्ति विधा लवणवर्जिताः ॥
 अत्यन्तोदितभावाद्धि मातङ्गानां तृणं हितम् ॥ ८५ ॥
 यथा कवलसंपुक्तं कुवलं पल्लवानि च ॥
 वधवन्धपरिक्लिष्टा ग्राम्याः परवशं गताः ॥ ८६ ॥
 अभ्युद्धतुं न शक्यन्ते यवसेनैव केवलम् ॥
 स्नेहक्षीरासवरसैर्विधाप वसतोऽपि च ॥ ८७ ॥
 सम्पद्यस्तिरुद्धैश्च भोजनैर्हि विधैरपि ॥
 विधिवत्ते गजा पुष्टाः कर्तव्याः पृथिवीपते ॥ ८८ ॥
 भूपोऽङ्गराजः पप्रच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥
 चतुष्पकारो यः प्रोक्तस्त्वयाऽऽहारो महामुने ॥ ८९ ॥
 स कथं दन्तिने देयस्तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ९० ॥
 भोज्यं भक्ष्यं च पेयं च लेह्यं चेति चतुर्विधम् ॥
 तत्र भोज्यं भवेद्राजन्नानाजातं पृथग्विधम् ॥ ९१ ॥

संस्कृतासंस्कृतं चैव द्विविधं संप्रवक्ष्यते ॥
 तत्र संस्कृतमेवाग्रे प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ९२ ॥
 अन्नं मांसरसं स्नेहं कवलं च तथा दधि ॥
 संस्कृतं त्वेकतः प्रोक्तमसंस्कृतमतः शृणु ॥ ९३ ॥
 एतैर्विवर्जितं त्वन्नं तण्डुलाश्च नराधिप ॥
 वक्ष्यामि भक्ष्यं नागानां तन्मे निगदतः शृणु ॥ ९४ ॥
 कुवलं पल्लवं भङ्गं शाखात्वङ्मूलमेव च ॥
 तृणानि चेति जानीयाद्भक्ष्यं राजन्विशेषतः ॥ ९५ ॥
 पेयान्यपि च वक्ष्यामि धानि नागाः पिबन्त्यतः ॥
 यवागुलीरमद्याश्च रसाश्च विविधा ऋष ॥ ९६ ॥
 स्नेहाः सर्वे महीपाल संस्कृतासंस्कृताश्च ये ॥
 पंचकं तृवृतं चैव महास्नेहश्च पार्थिव ॥ ९७ ॥
 तैलं घृतं पमकं च वसा च तृवृतं स्मृतम् ॥
 स्नेहाः सर्वेऽथ मांसानि भेदोमज्जारसास्तथा ॥ ९८ ॥
 वसां चाप्येकतः पक्त्वा महास्नेह इति स्मृतः ॥
 पेयान्येतानि चोक्तानि लेहान्यपि विबोध मे ॥ ९९ ॥
 उत्कारिका वेसवारो मेदकाश्च नराधिप ॥
 उत्कारिकां प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०० ॥
 पिपालचीजं सर्जूर्यां मस्तकं पनसानि च ॥
 यवगोधूमचूर्णानि घृतेन सह पाचयेत् ॥ १ ॥
 मरस्पण्डिका शर्करा वा तत्र देया यथाक्रमम् ॥
 सूक्ष्मरोधूमचूर्णानि पिप्पलीस्तण्डुलास्तथा ॥ २ ॥
 घृते गुडं च संपोज्य पाचयेन्मतिमान्निपक्त् ॥
 सक्तवश्च सुभृष्टा वै क्षौद्रं वाऽथ कसेरुकः ॥ ३ ॥
 तथा पुष्करबीजानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 घृतेन मरिचैर्वाऽपि युक्त्या सम्पाग्विपाचयेत् ॥ ४ ॥
 एतदद्यात्तु नागस्य कापाश्रिवलवर्धनम् ॥

इत्पुत्कारिका ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि वेसवारं महीपते ॥ ५ ॥

१ त. घ. यव्यकं ।

मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि चूर्णितम् ॥

पिप्पलीशृण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् ॥ ६ ॥

एकस्थं पाचयेत्सम्पग्वेसवारस्ततः स्मृतः ॥

*..... (द्वितीयमपि मे शृणु) ॥ ७ ॥

एतेनैव च कल्पेन दध्ना संयोज्य पाचयेत् ॥

एतद्दद्यात्तु नागानां बलमांसविवर्धनम् ॥ ८ ॥

इति वेसवारः ॥

मेदकांश्च प्रवक्ष्यामि नागानां बलवर्धनान् ॥ ९ ॥

गोधूमानथ सुस्विन्नान्घृतकिण्वसमायुतान् ॥

गुहेन द्विगुणीकृत्य देवो बलविवर्धनः ॥ ११० ॥

विडङ्गुतैलमापांश्च तैलेन सह योजयेत् ॥

द्वितीय एष विज्ञेयः कृमिकोष्ठविनाशनः ॥ ११ ॥

सुस्विन्नं यवकुल्मापं तिलचूर्णसमन्वितम् ॥

क्षीरं घृतं गुडं चैव एकस्थं पाचयेद्बुधः ॥ १२ ॥

एनं दद्यात्तु नागोभ्यो बलमांसविवर्धनम् ॥

इत्येते मेदकाः प्रोक्ताः वारणानां यथाक्रमम् ॥ १३ ॥

पस्माद्बलं वर्धयते मांसं नेदोऽथ शोणितम् ॥

मेदका इति निर्दिष्टास्तस्मादेते नराधिप ॥ १४ ॥

इति मेदकाः ॥

स्पात्पञ्चविंशतिपलः स्नेहप्रस्थप्रमाणतः ॥

पञ्चविंशत्पलः प्रस्थो मेदके परिमाणतः ॥ ११५ ॥

शेषाणां पलद्विद्विस्तु रसानामुपदिश्यते ॥

क्षीरस्य तु त्रयः प्रस्था घृतप्रस्थः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

रसद्रोणं च दातव्यं दध्नश्चार्धाढकं तथा ॥

स्नेदस्वार्धाढकं तदस्मान्मांसस्वार्धतुला तथा ॥ १७ ॥

मेदकस्याऽऽढकं देयं पलप्रस्थ एव च ॥

श(स)क्तु कौढविकं चैव गुडस्याष्टपलं तथा ॥ १८ ॥

* क्यपुस्तकयोः '२' इति श्रुतिचिह्नं वर्तते । सपुस्तके तु श्रुतिचिह्नं नोपलभ्यते । † 'घनुश्चिह्नद्वयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

भक्तः स्नेहसमो देयस्त्ववपीडस्तपैव च ॥
 मांसस्नेहरसैर्युक्तं सायाह्ने भोजयेद्भजम् ॥ १९ ॥
 दद्यान्निकटुकस्यापि पलं द्रोणे विचक्षणः ॥
 एषाऽपि च विधा देया सार्यं मातश्च दन्तिनाम् ॥ १२० ॥
 दध्नां पलसमायुक्ता गुडेन च समन्विता ॥
 पूर्वाह्ने भोजयेन्नागं प्रतिपत्तिमतन्द्रिताम् ॥ २१ ॥
 विधागुणान्प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथाक्रमम् ॥
 तत्रेमानि प्रदेयानि धान्यानि मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 शालयो यवगोधूमव्रीहयोऽथ प्रियङ्गवः ॥
 कोद्रवाश्चैव धान्यानि विहिता हीनभोजने ॥ २३ ॥
 यथोपपत्तिं तेषां तु भोजने तु विशेषतः ॥
 ग्रीयते द्विरदः सम्यक्मुखं शय्यां विगाहते ॥ २४ ॥
 भक्तस्नेहगुणानन्यान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 भक्ते सर्पिः प्रदातव्यं तैलं वा दन्तिनां भवेत् ॥ १२५ ॥
 तत्र ये पित्तला नागाः प्रकृत्या तनवश्च ये ॥
 मदक्षीणाश्च वृद्धाश्च धेनुकामु च विश्रुताः ॥ २६ ॥
 वाला दुर्बलपादाश्च ये च नेत्रालुरा गजाः ॥
 सर्पिस्तेभ्यः प्रदातव्यं तथा ये च नवग्रहाः ॥ २७ ॥
 तस्य दत्तस्य ये दृष्टा गुणांस्तांस्तु निबोध मे ॥
 तद्धि वर्णकरं श्रेष्ठमारोग्यं वृंहणं परम् ॥ २८ ॥
 आपुष्यं च विषघ्नं च सर्वरोगविनाशनम् ॥
 घृतं वर्णरसोपेतं गन्धसंपन्नमेव च ॥ २९ ॥
 (॥ बलं वर्णं जवं चैव सर्वं नागस्य वर्धयेत् ॥
 अवस्थितं स्थिरं चैव अतिदग्धं तथैव च) ॥ ३० ॥
 भवेद्भोजनदुष्टं वा कृमिभिर्वा समन्वितम् ॥
 एवंविधं भोज्यमानो बलान्नागः प्रहीयते ॥ ३१ ॥
 बलात्प्रपुज्यमानस्तु भोजनं नाभिनन्दति ॥
 आप्यापामैरुपचिता ये गजाः स्थूलशारदाः ॥ ३२ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुल्लके ॥

१ क. °ध्ना च पलसंयु० ।

वातोपद्रुतदेहाश्च ये चाप्यलघुविक्रमाः ॥
 ये च वातप्रकृतयः श्लैष्मिका ये च वारणाः ॥ ३३ ॥
 बहुशश्चापि सज्जन्ते ये च नाहेन कुञ्जराः ॥
 सहसा ह्रसते मांसं येषां चाध्वप्रयोजने ॥ ३४ ॥
 तैलं तेभ्यः प्रदातव्यं ये चापि कृमिकोष्ठिनः ॥
 धेनुकानां च विहितं तैलमेव महीपते ॥ ३५ ॥
 तासां च बहुपित्तत्वात्तैलान्प्रत्यशस्यते ॥
 तैलं वातहरं प्रोक्तं स्थूलमांसविवर्धनम् ॥ ३६ ॥
 कृमिकोष्ठप्रशमनं धातुवृद्धिकरं तथा ॥
 उत्साहजननं चैव तेजोबलविवर्धनम् ॥ ३७ ॥
 मर्दितां तेन विधिवद्विधां भुञ्जीत वारणः ॥
 स्नेहेन सहिता हस्ता सम्पगृह्यति द्विपम् ॥ ३८ ॥
 वर्जपेक्षापि मन्दाग्निं सम्पक्परिणमत्यपि ॥
 तैलं वक्षोद्धृतं यच्च सद्यःक्षतमपत्रकम् ॥ ३९ ॥
 भवेत्स्वादुरसं यच्च तेन पुष्टिः प्रजापते ॥
 यद्भाजने भवेत्किञ्चन कृमिभिर्दूषितं च यत् ॥ १४० ॥
 यद्वा कपापसंप्लुक्तं यच्चाम्लरसदूषितम् ॥
 अतीसारकरं ह्येतद्वैवर्ण्यकरमेव च ॥ ४१ ॥
 एवंविधं तु वर्जयेत्तैलं नागस्य पार्थिव ॥
 अतो लवणदानस्य गुणान्वक्ष्यामि भूमिप ॥ ४२ ॥
 अहितं चैव पचति च्छविं चास्य प्रसादयेत् ॥
 शोणितं वर्धयेच्चास्य वातं चास्पानुलोमयेत् ॥ ४३ ॥
 मांसभेदोस्थिमज्जानो विवर्धयति दन्तिनाम् ॥
 शोचयेन्मूत्रवांस्त च यवसं चाभिनन्दयेत् ॥ ४४ ॥
 व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं तेजोबलविवर्धनम् ॥
 क्लेदनं पाचनं चैव वमनं रक्तवर्धनम् ॥ ४५ ॥
 लवणं दीपयेदग्निं पचत्पाहारमेव च ॥
 * रुचिपक्षपोरधिष्ठानं नित्यं हि लवणं भवेत् ॥ ४६ ॥
 कृमिकोष्ठप्रशमनं वातरोगनिवर्धनम् ॥
 लवणं भक्षयित्वा तु जलं पिबति वारणः ॥ ४७ ॥

शोणितस्य जलं योनिस्तेजसा तच्च रज्यते ॥
 तच्च भुक्तवते देयं विधाशेषेण मर्दितम् ॥ ४८ ॥
 पश्चात्प्रदाने गृण्वस्य हेतुं स्पष्टनिदर्शनम् ॥
 यद्द्विन्धनसंभारं कृत्वा वह्निर्नियोजितः ॥ ४९ ॥
 भस्मी करोति लवणं तद्द्वत्पचति भोजनम् ॥
 आहारोपचितांश्चैव दौषान्नास्त्यत्र संशयः ॥ ५० ॥
 न चाऽऽहारोऽन्यसत्त्वानां गजाहारेण संमितः ॥
 वृक्षभङ्गलतागुल्मवृणशष्पादिभिर्गुरुः ॥ ५१ ॥
 विधायोगश्च सुतरां लवणेन विना कृतः ॥
 अमन्न इव पन्नानि बहुदोषकरो भवेत् ॥ ५२ ॥
 कोपयत्यनिलं क्षिप्रमजीर्णं जनयत्यपि ॥
 पस्कुर्यान्मृत्तिका भुक्त्वा तदेवालवणा विधा ॥ ५३ ॥
 तस्माल्लवणदाने तु न प्रमुह्येत्कदाचन ॥
 रोमकं सैन्धवं चैव विडं सौवर्चलं तथा ॥ ५४ ॥
 स्वर्जिकाऽथ घवक्षारं सामुद्रमथवोद्भिदम् ॥
 अष्टावेतानि करिणां लवणानि यथाविधि ॥ १५५ ॥
 दद्याद्द्वीणे दशपलं सामुद्रस्यैव भूमिषु ॥
 शोषाणां पञ्चपलिकमरत्निं विद्धि पार्थिव ॥ ५६ ॥
 इक्षुः क्षीरं घृतं मांसं वसा मेदक एव च ॥
 उत्कारिका वेत्तवारो मेदकेन समौ तथा ॥ ५७ ॥
 नवग्रहाथ चैतानि दद्यात्क्षीणाय वा पुनः ॥
 नवग्रहं दम्पमानमुत्तमं प्रति लम्भयेत् ॥ ५८ ॥
 गुडतण्डुलकैर्युक्तां प्रदद्यात्प्रथमेऽहनि ॥
 फेवलैः भाकृतैर्मिश्रां तांश्च भक्षयतस्ततः ॥ ५९ ॥
 पलं पलं वर्धयते यावच्च कुडवो भवेत् ॥
 ततो द्विपलिका वृद्धिस्तण्डुलानां गुडस्य च ॥ १६० ॥
 अत्र त्रिगुणितं देयं तस्माच्चापि चतुर्गुणम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) विवृद्धिर्पाविदादिकम् ॥ ६१ ॥
 अतः प्रस्थविवृद्धिः स्पाद्यावत्पूर्णा विधा भवेत् ॥
 कृत्वा गुडस्य तु पलं प्रथमे तण्डुलक्रमे ॥ ६२ ॥

पावद्वर्ष्मप्रमाणं तु पूर्वोक्तं ते मया नृप ॥
 क्रमेणानेन वृद्धिस्तु लवणस्यापि निश्चिता ॥ ६३ ॥
 यदा प्राप्तं तु लवणं सात्मी भवति हस्तिनः ॥
 हासो गुडस्य कर्तव्यस्तथैव पृथिवीपते ॥ ६४ ॥
 अथ दद्यात्परं मात्रां दन्तिनां मनुजाधिप ॥
 सक्तवस्तपडुलाः सर्पिर्गुडेन सह योजिताः ॥ १६५ ॥
 प्रदद्यादन्तिने सायं बलमांसविवर्धनम् ॥
 यदा सर्वांश्चान्स्वादेत्ततः पेयेषु योजयेत् ॥ ६६ ॥
 क्रमेण पूर्वयोगेन(ण) विशेषस्त्वह वक्ष्यते ॥
 तैलं तोयेन संयुक्तं सर्पिस्तैलेन संयुक्तम् ॥ ६७ ॥
 सर्पिंश्च मेद(ः)संयुक्तं मेदश्च वसया सह ॥
 वसया योजयित्वा च मज्जा देया यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥
 रसानामिह शेषाणां पूर्वोक्तो यो भवेत्क्रमः ॥
 अकामाशनपाने तु निघुक्ते तस्य दन्तिनः ॥ ६९ ॥
 अथ भोज्ये क्रमश्चापं कर्तव्यो वक्ष्यते तु यः ॥
 पिण्डमेकं ततो द्वौ त्रींश्चतुरश्च प्रदापयेत् ॥ १७० ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) या च पूर्णा विधा भवेत् ॥
 स्नेहस्य व्यवहारे तु क्रमो राजन्प्रवक्ष्यते ॥ ७१ ॥
 कुडवं प्रथमं दद्यात्ततो द्विगुणितं पुनः ॥
 तस्मान्निगुणितं दद्याच्चतुर्गुणमतः परम् ॥ ७२ ॥
 वृद्धिरेषा भवेत्कार्या पावत्स्नेहप्रमाणतः ॥
 स्नेहयुक्ता विधा दत्ता सम्पग्वृंहयति द्विपम् ॥ ७३ ॥
 वर्धयेदथ वाऽप्याग्निं सम्यक्परिणमेदपि ॥
 स्नेहं च पीत्वा विधिवद्भोज्यते वारणो यदा ॥ ७४ ॥
 तदा तत्र गुणा दृष्टाः शास्त्रार्थकुशलैरिमे ॥
 जघनान्तरसूनस्यो मारुतो ह्युपशाम्यति ॥ १७५ ॥
 मूत्ररोगाश्च नागानां न भवन्त्युग्रवेदनाः ॥
 सुखं परिणमत्पन्नं प्राक्स्नेहस्योपयोजनात् ॥ १७६ ॥
 प्रशमं च प्रपद्यन्ते व्याधयोऽनिलसंभवाः ॥
 नागानां (* वातशमने) नृष्णा वाऽप्युपशाम्यति ॥ ७७ ॥

वंशभृकुक्षिवक्षस्थः पक्षयोश्चैव मारुतः ॥ ७८ ॥
 न कुप्यति भवेच्चापि वारणः स्थिरतां गतः ॥ ७९ ॥
 संशुष्कपवसाहारैर्वृक्षभङ्गाशनैः कृशैः ॥
 जायन्ते ये गजानां वै तद्विधा चैव मातृपु ॥ १८० ॥
 गर्भ एवानिलस्तेषां कुपितो गात्रसंधिषु ॥
 संतिष्ठन्(?) कुप्यति मुहुः सङ्गं च कुरुते सकृत् ॥ ८१ ॥
 गात्रातङ्किनमित्पाहुस्तं द्विपं शास्त्रकोविदाः ॥
 येषां न लभ्यतेऽत्यर्थं विशेषो गात्रसेचनैः ॥ ८२ ॥
 तेषामपि भवेत्पानमथ तैलस्य पूजितम् ॥
 महोदराश्च ये नागास्तथा येऽपि च शारदाः ॥ ८३ ॥
 प्रसन्नां सर्वलवणैरन्वितां तेषु दापयेत् ॥
 वारुणी दीपयत्याग्निं जनपत्यङ्गलाघवम् ॥ ८४ ॥
 प्रसादनीया वृष्या च बृंहणी वीर्यवर्धिनी ॥
 क्रमिघ्ना तैलसंयुक्ता श्लेष्माणं च निरस्यति ॥ १८५ ॥
 हिता ध्मानप्ररुद्धाय तथा वाऽनिलरोगिणे ॥
 क्षुभिताविद्धवंशानां विच्युतश्रस्तवक्षसाम् ॥ ८६ ॥
 मदिरा द्राक्षया युक्ता हिता स्नेहेन चान्विता ॥
 भाराध्वगमनश्रान्ता वधवन्धारिताश्च ये ॥ ८७ ॥
 सहसा ये च विहिता गजाः संपानकर्मसु ॥
 (तेभ्यो गुडयुता देया दन्तिभ्यो मदिरा सदा ॥ ८८ ॥
 घलवत्संनिपातेषु विहिता ये प्रतिद्विपैः ॥
 वारुणी पञ्चभिर्गुक्ता रसैर्लवणवर्जितैः) ॥ ८९ ॥
 तेभ्यो गजेभ्यो दातव्या यथान्यायं महीपते ॥
 तत्रानाहेऽग्निदौर्वल्ये मृत्तिकामाह एव च ॥ १९० ॥
 मदिरा दन्तिने यथ्या लवणैः सह योजिताः ॥
 वातोन्मथितदेहाश्च गात्रमूढाश्च ये गजाः ॥ ९१ ॥
 तेषां मपि सुरा देषो पञ्चभिर्लवणैर्गुता ॥
 श्रान्ता ये वृषिता ये च भिन्नमूत्रपुरीषिणः ॥ ९२ ॥

† घनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. न कुप्यति मुहुः सङ्गं नागस्य कुरुते सकृत् । २ क. °या यथान्यायं महीपते ॥ श्रा° ।

अरोचकादिता ये स्युरामाशपविकारिणः ॥
 मन्दाग्रपश्च ये नागास्तथा च क्वलद्विपः ॥ ९३ ॥
 तेभ्यो फादम्बरी देया वारणेभ्यो विशेषतः ॥
 असंमाप्तं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जितम् ॥ ९४ ॥
 अग्निना दूषितं यच्च यच्च भाजनदूषितम् ॥
 एभिर्दोषैर्नियुक्तानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ १९५ ॥
 यत्स्वस्थं तैलवर्णं स्याद्दृढमण्डनिभं च यत् ॥
 फरवीरोत्पलाम्भोजैस्तुल्यगन्ध रसस्फटम् ॥ ९६ ॥
 आस्वादे तिक्तमधुरं प्रकृतिस्थं बलान्वितम् ॥
 ईदृशं दापयेन्मद्यमदुष्टं दोषवर्जितम् ॥ ९७ ॥
 तत्र दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य पार्थिव ॥
 यान्दोषाञ्जनयेदत्त द्विरदाय प्रमाणतः ॥ ९८ ॥
 विदाहमम्लिका कुर्यादभिस्पन्दं विलीतिया ॥
 त्वग्दोषं पुष्पिता कुर्याद्घ्राणा व्यक्ता त्वरोचकम् ॥ ९९ ॥
 उष्णवाताभिसंतप्ता दत्ता पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अर्थं सन्नविलीनी स्यात्किण्वगन्धिरजीर्णकम् ॥ २०० ॥
 भाण्डपुष्टा तथाऽऽध्मानं श्लेष्मला स्वादुवर्जिता ॥
 एवमेते सुरादोषास्तव सम्यगुदाहृताः ॥ १ ॥
 सुरा श्रमं नाशयति श्लेष्माणं चापकर्षति ॥
 दीपयेद्ग्रहणीं चास्य भुक्तं चास्पानुलोमयेत् ॥ २ ॥
 स्पष्टं करोति हृदयमाहारं चाभिनन्दति ॥
 मनोहर्षकरी चैव शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥ ३ ॥
 सुराया इति मे राजन्गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥
 दन्तिभ्यो दापयेद्राजन्बलमासविष्टद्वये ॥ ४ ॥
 मद्योपयोगे नागानां सर्वेषां विहितो विधिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मेदकस्य गुणोदयम् ॥ २०५ ॥
 गजान्मदबलक्षीणान्मेदकं सह संयुता (?) ॥
 घृह्यत्यथ नागानां चैव विवर्धयेत् ॥ ६ ॥

पित्तप्रशमनो बल्यस्तृष्णोपशमनस्तथा ॥
 मेदकः संप्रदातव्यो ग्रीष्मे तु ग्रहकारिणा ॥ ७ ॥
 विडङ्गानां कषायेण मुद्गान्स्विन्नान्प्रमाणतः ॥
 कषाये खादिरे चैव प्रभाते च सुशीतलान् ॥ ८ ॥
 कुटजस्फेदुदस्पापि किण्वस्य च गुडस्य च ॥
 सूक्ष्मचूर्णं समालोह्य निम्बस्य च धवस्य च ॥ ९ ॥
 यण्णां तु पलपञ्चाशत्सर्मांशानामरत्निनाम् ॥
 सौवीरस्याऽऽढकेनाथ तिलतैलेन वा पुनः ॥ २१० ॥
 समं संमर्द्य तत्सर्वं प्रातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसं च वर्धते तेन न च कुप्यन्ति धातवः ॥ ११ ॥
 दोषाश्चास्य न कुप्यन्ति विडङ्गान्मेदकादतः ॥
 अक्षीवाणां कषाये तु कुलत्यान्पावयेद्विषक् ॥ १२ ॥
 रजन्या वा कषायेऽस्मिन्सुसिद्धान्काथयेन्नृप ॥
 खादिरासननिम्बानां चूर्णं च कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 चतुर्णां पलपञ्चाशन्मधुनः काञ्जिकस्य च ॥
 कुडवः कुडवश्चात्र प्रदातव्यो विजानता ॥ १४ ॥
 स्यात्किण्वगुडतैलानां मत्पेकं पलविंशतिः ॥
 समं संमर्द्य तत्सर्वं प्रातः शीतं प्रदापयेत् ॥ २१५ ॥
 शरीरं चीपत्वे धातुं दोषाः कोषं न यान्ति च ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्माद्गुजस्वाक्षीविमेदकात् ॥ १६ ॥
 गोधूमतण्डुलांश्चापि चूर्णयित्वा च पूर्ववत् ॥
 रात्रौ सम्पकृतं चूर्णं वाऽप्यपकं सुशीतलम् ॥ १७ ॥
 प्रभाते तदुपादाप दापयेद्गुडकिण्वयोः ॥
 बलानामवलाशिशुक्रद्वोलोत्पलकन्दजाम् ॥ १८ ॥
 तपेभुरकवीजानां चूर्णं च समुपाहरेत् ॥
 सर्वेषां पलपञ्चाशत्सर्मांशानामरत्नितः ॥ १९ ॥
 तैलेन सर्पिषा वाऽपि दध्नस्त्वर्षाढकेन च ॥
 एकीभूतं च संमर्द्य मातरेव प्रदापयेत् ॥ २२० ॥
 पित्तप्रशमनं बल्यं तृष्णाशहप्रणाशनम् ॥
 कफवातहरं पथ्यं मदसंजननं तथा ॥ २१ ॥

अरोचकादिता ये स्युरामाशयविकारिणः ॥
 मन्दाग्रयश्च ये नागास्तथा च कवलद्विपः ॥ ९३ ॥
 तेभ्यो कादम्बरी देया वारणेभ्यो विशेषतः ॥
 असंप्राप्तं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जितम् ॥ ९४ ॥
 अग्निना दूषितं यच्च यच्च भाजनदूषितम् ॥
 एभिर्दोषैर्नियुक्तानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ १९५ ॥
 यत्स्वस्थं तैलवर्णं स्याद्दृतमण्डनिभं च यत् ॥
 करवीरोत्पलाम्भोजैस्तुल्यगन्धं रसस्फटम् ॥ ९६ ॥
 आस्वादे तिक्तमधुरं प्रकृतिस्थं बलान्वितम् ॥
 ईदृशं दापयेन्मद्यदुष्टं दोषवर्जितम् ॥ ९७ ॥
 तत्र दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य पार्थिव ॥
 यान्दोषाञ्जनयेदत्तं द्विरदाय प्रमाणतः ॥ ९८ ॥
 विदाहमम्लिका कुर्यादभिस्पन्दं विलीतिका ॥
 त्वग्दोषं पुष्पिता कुर्याद्ग्राणा व्यक्ता त्वरोचकम् ॥ ९९ ॥
 उष्णवाताभिसंतप्ता दत्ता पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अर्थं सन्नविलीनी स्यात्किण्वगन्धिरजीर्णकम् ॥ २०० ॥
 भाण्डपुष्टा तथाऽऽध्मानं श्लेष्मला स्वादुवर्जिता ॥
 एवमेते सुरादोषास्तव सम्पगुदाहृताः ॥ १ ॥
 सुरा श्रमं नाशयति श्लेष्माणं चापकर्षति ॥
 दीपयेद्ग्रहणीं चास्य भुक्तं चास्यानुलोमयेत् ॥ २ ॥
 स्पष्टं करोति हृदयमाहारं चाभिनन्दति ॥
 मनोहर्षकरी चैव शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥ ३ ॥
 सुराया इति मे राजन्गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥
 दन्तिभ्यो दापयेद्वाजन्बलमांसविवृद्धये ॥ ४ ॥
 मद्योपयोगे नागानां (*सर्वेषां विहितो विधिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मेदकस्य गुणोदपम् ॥ २०५ ॥
 गजान्मदबलक्षीणान्मेदकः सह संयुताः(?) ॥
 घृंहयत्यथ नागानां) मदं चैव विवर्धयेत् ॥ ६ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

पित्तप्रशमनो वलयस्तृण्योपशमनस्तथा ॥
 मेदकः संप्रदातव्यो ग्रीष्मे तु ग्रहकारिणा ॥ ७ ॥
 विडङ्गानां कपायेण मुद्गान्स्विन्नान्प्रमाणतः ॥
 कपाये स्वादिरे चैव प्रभाते च सुशीतलान् ॥ ८ ॥
 कुटजस्येद्भुदस्पापि किण्वस्य च गुडस्य च ॥
 सूक्ष्मचूर्णं समालोक्ष्य निम्बस्य च धवस्य च ॥ ९ ॥
 पण्णां तु पलपञ्चाशत्समांशानामरत्निनाम् ॥
 सौवीरस्याऽऽहकेनाथ तिलतैलेन वा पुनः ॥ २१० ॥
 समं संमर्द्यं तत्सर्वं प्रातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसं च वर्धते तेन न च कुप्यन्ति धातवः ॥ ११ ॥
 द्रोपाश्चास्य न कुप्यन्ति विडङ्गान्मेदकादतः ॥
 अक्षीवाणां कपाये तु कुलत्यान्पाचयेद्भिषक् ॥ १२ ॥
 रजन्या वा कपायेऽस्मिन्सुसिद्धान्काययेन्नृप ॥
 खदिरासननिम्बानां चूर्णं च कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 चतुर्णां पलपञ्चाशन्मधुनः काञ्जिकस्य च ॥
 कुडवः कुडवश्चात्र प्रदातव्यो विजानता ॥ १४ ॥
 स्यार्तिकष्वगुडतैलानां मत्पेकं पलविंशतिः ॥
 समं संमर्द्यं तत्सर्वं प्रातः शीतं प्रदापयेत् ॥ २१५ ॥
 शरीरं चीपसे धातुं द्रोपाः कोषं न यान्ति च ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्माद्भजस्पाक्षीवमेदकात् ॥ १६ ॥
 गोधूमतण्डुलाश्चापि चूर्णयित्वा च पूर्ववत् ॥
 रात्रौ सम्प्लुतं चूर्णं वाऽप्यपकं सुशीतलम् ॥ १७ ॥
 प्रभाते तदुपादाप दापयेद्बुद्धकिण्वयोः ॥
 धलानागबलाशिशुकद्वोलोत्पलकन्दजाम् ॥ १८ ॥
 तथेक्षुरकत्रीजानां चूर्णं च समुपाहरेत् ॥
 सर्वेषां पलपञ्चाशत्समांशानामरत्नितः ॥ १९ ॥
 तैलेन सर्पिषा वाऽपि द्भ्रस्त्वर्घाहकेन च ॥
 एकीभूतं च संमर्द्यं प्रातरेव प्रदापयेत् ॥ २२० ॥
 पित्तप्रशमनं चल्पं तृणगादाहमणाशनम् ॥
 फल्गवातहरं पृथं मदसंजननं तथा ॥ २१ ॥

गोधूममेदकं दद्याद्धारणानां नराधिप ॥
 मापास्तु निस्तुषान्नात्रौ सुस्विन्नान्वासयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
 प्रभाते शीतलं द्राक्षा शृङ्गाटगुडकिण्वयोः ॥
 क्षीरिकायाः सुचूर्णेन संमभागेन योजयेत् ॥ २३ ॥
 पञ्चाशत्पलमात्रेण पञ्चाशानामरत्नितः ॥
 तैलेन सर्पिषा वाऽपि दध्नस्त्वर्धाढकेन च ॥ २४ ॥
 एकीभूतं समालोढ्य प्रातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसमेदोविवृद्धयर्थं दोषत्रयहितं नृप ॥ २२५ ॥
 वृष्णां दाहं भ्रमं मूर्च्छां नाशयेदग्निमुद्धरेत् ॥
 मर्दं सत्त्वं बलं वीर्यं जनयेन्मापमेदकः ॥ २६ ॥
 संजातशोणितां शोभां प्रतिच्छन्नां च दन्तिनः ॥
 प्राप्ताय नृपते देयो गोधूमाख्यस्तु मेदकः ॥ २७ ॥
 पक्षमलेपिनीं शोभां समकक्षां च हस्तिनः ॥
 प्राप्ताय द्विपदां श्रेष्ठ दातव्यो मापमेदकः ॥ २८ ॥
 समतत्पलया युक्तो यस्तु स्याद्द्व्यतिकीर्णया ॥
 अक्षीवमेदकस्तस्मै दातव्यो दन्तिने नृप ॥ २९ ॥
 प्रथमायां द्वितीयायां देयो गोधूममेदकः ॥
 तृतीयायां चतुर्थ्यां च शोभायां मापमेदकः ॥ २३० ॥
 गजस्य पञ्चपष्ट्यां शोभायां कुल्मापमेदकः ॥
 प्राप्ताय सप्तमीं शोभां विडङ्गारूपस्तु मेदकः ॥ २३१ ॥
 पूजितो वार्षिके काले विडङ्गाक्षीवमेदकैः ॥
 द्विमे क्षीणाय संजातपूतिच्छन्नाय दन्तिने ॥ ३२ ॥
 गोधूममेदकं दद्यात्सर्वकालेषु योगवित् ॥
 ग्रीष्मे मत्ताय दातव्यः करिणे मापमेदकः ॥ ३३ ॥
 वृद्धातपिचदा बल्यो वृंहणो मदवर्धनः ॥

—:0:—

क्षीरस्य गुणदोषं तु पथावत्संभैवक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 गव्यं माहिपमाजं वा विधियुक्तं पयो भवेत् ॥
 वारणेभ्यः प्रदातव्यं तत्र चेमे गुणाः स्मृताः ॥ २३५ ॥

शीतलं मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं हितम् ॥

आपुष्पं चैव कृष्णं च पयः परमभेषजम् ॥ ३६ ॥

(*प्रहणीदीपनं चैव सद्योबलकरं तथा ॥

मधुरस्निग्धभावाभ्यां वातरोगविनाशनम्) ॥ ३७ ॥

शैत्यान्माधुर्यभावाच्च पित्तप्रशमनं नृप ॥

एवमुक्तैर्गुणैर्घुक्तं कफे नातिहितं भवेत् ॥ ३८ ॥

तदेव रक्तपित्तानां भेषजं परमं स्मृतम् ॥

क्षीरपानाद्धि सततं जायन्ते प्राणिनो भुवि ॥ ३९ ॥

निर्विकाराः प्रवर्तन्ते तस्मात्सर्वहितं पयः ॥

गर्भान्निष्क्रान्तमात्रस्तु क्षीरं नागोऽभिनन्दति ॥ २४० ॥

प्राणान्वर्धयते क्षीरं वर्णं च जनयत्यपि ॥

तस्मात्क्षीरं नृपश्रेष्ठ हस्तिनां दापयेद्विपक्व ॥ ४१ ॥

वृद्धास्तरुणका ये च धेनुकास्तु च विश्रुताः ॥

तेभ्यः प्रथमतः क्षीरं केवलं संपदापयेत् ॥ ४२ ॥

संजातप्राणमांसेषु सर्पिष्कं संविधीयते ॥

तेन संजायते नागः प्रसन्नत्वक्तनूरुहः ॥ ४३ ॥

स्थिरोपचितमांसश्च प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥

यद्धारिमिश्रमुष्णं च रात्रिपर्युषितं च यत् ॥ ४४ ॥

दोषान्प्रकोपयत्येतद्भोजनोपहतं च यत् ॥

तृष्णां छादिं च जनयेद्ब्रह्मणीं दूषयत्यपि ॥ २४५ ॥

सद्यःक्षतमसंशुष्टं पयः सर्वगुणावहम् ॥

† इमेष्वेव विकारेषु क्षीरपानं न शस्यते ॥ ४६ ॥

पल्पत्सामे कृत्स्नामे अर्दिने सापरात्युके ॥

शिरस्तापे चास्थिभङ्गे ग्लाने शूने तथैव च ॥ ४७ ॥

कोष्ठशूलेषु सर्वेषु घोनिशूलाश्च ये स्मृताः ॥

प्रवाहिकापां दातव्यं पयो गव्यं प्रमाणतः ॥ ४८ ॥

वृद्धे चाले कृशे क्षीणे पित्तरोगहतेषु च ॥

धेनुकास्तु च दातव्यं मत्सेषु विमदेषु च ॥ ४९ ॥

* धनुश्चिद्ब्रह्मयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके । † आर्षप्रयोगोऽयम् ।

वयोतीतेषु हीनेषु ये चापि कृशशोणिताः ॥
 विहिताः संनिपातैश्च ग्रहणी येषु वा पुनः ॥ २५० ॥
 मदक्षीणाश्च ये नागा विदग्धकवलाश्च ये ॥
 क्षीरं तेभ्यः प्रदातव्यं नागेभ्यो हितमिच्छता ॥ ५१ ॥
 बलवन्तो वर्णवन्तः सर्वक्षीणा भवन्ति ये ॥
 श्रमाभिभूता ये वा स्युर्ये चाप्यध्वगता नृप ॥ ५२ ॥
 क्षीरपानं परं तेषामारोग्याय बलाय च ॥
 एवमेतन्महीपाल मनसश्च प्रसादनम् ॥ ५३ ॥
 यथावदनुपूर्वेण नित्यमेव भिषग्वरः ॥
 न प्रमेही पिवेत्क्षीरं न कुष्ठी श्लीषदी तथा ॥
 दद्भुभिश्चित्रिताङ्गश्च न श्वित्री नैव कामली ॥ ५४ ॥
 न व्रणी न किलासी च न च पामी पिवेद्विपः ॥
 न पिवेच्छ्रेष्मगुल्मार्तो ज्वगण्ठी च वारणः ॥ २५५ ॥
 एवमेतेषु रोगेषु क्षीरं वैद्यो न दापयेत् ॥
 वातव्याधौ प्रदातव्यमथवा बलमिच्छता ॥ ५६ ॥
 इत्येते कीर्तिताः सम्यक्क्षीरदानस्य यन्नृप ॥
 गुणदोषाश्च विधिवद्यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि दधिदोषगुणान्नृप ॥
 क्षीरदोषे यथाऽप्युक्तमम्लमुद्धृतमेव च ॥ ५८ ॥
 वातं प्रकोपयत्येतत्पित्तं रक्तं च दूषयेत् ॥
 संजातरसवीर्यं च वारणाय प्रदापयेत् ॥
 गव्यं माहिषमाजं वा तथा पल्लसंयुतम् ॥
 वातपित्तप्रशमनं वर्धनं बलमांसयोः ॥ २६० ॥
 ऋतूनां प्रविभागेन(ण) प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥
 मादृषि त्निग्धमधुरमुष्णमम्लं च दापयेत् ॥ ६१ ॥
 कषायमधुरं शीतं शरत्काले दितं सदा ॥
 अत्युष्णं च शरत्काले लवणं च विवर्जयेत् ॥ ६२ ॥
 (ऋद्भेमन्ते तिक्तकटुकं लवणाम्लं च दापयेत् ॥)
 कटुकं चैव तिक्तं च कषायमधुरं तथा ॥ ६३ ॥

लवणं च प्रदातव्यं वसन्ते दन्तिनां नृप ॥
 एवमृतपुशोपेषु विभज्य गुणदोषतः ॥ ६४ ॥
 स्वनुद्भ्या चैव दातव्यं विभज्य गुरुलाघवम् ॥

—:0:—

विधायां शालयः श्रेष्ठा ग्रीहयश्च नराधिप ॥ २६५ ॥
 मध्यमं पवगोधूममध्य(ध)मं कलुकोद्भवम् ॥
 (*त्रिविधेष्वपि नागेषु यथावदनुपूर्वशः ॥ ६६ ॥
 विधाकाले ह्युपतिता (?) रसं तर्पयते नृप ॥
 रसस्तर्पयते रक्तं रक्तं मांसमथापि च ॥ ६७ ॥
 मांसं तर्पयते मेदो मेदोऽस्थीनि च दन्तिनाम् ॥
 अस्थिभिः पुष्पते मज्जा मज्जा शुक्रं च पुष्पति ॥ ६८ ॥
 शुक्रेण तर्पितो देहो हृष्टस्तुष्टमना भवेत् ॥
 सच्चोत्साहबलोपेतः स्वस्थचित्तश्च जायते ॥ ६९ ॥
 स्वस्थचित्ततया तस्य दोषा वातादयो नृप ॥
 समीभवन्त्यथाग्निश्च मदस्तस्मात्प्रवर्तते ॥ २७० ॥
 मदः श्रीर्विजयस्तेजः कान्तिरारोग्यमेव च ॥
 गन्धः सम्पग्लघुत्वं च सच्चमुत्साहमेव च ॥ ७१ ॥
 एवमादीन्महीपञ्चल विधा वर्धयते गुणान् ॥
 एतेषामेव सर्वेषामभावे विधया विना ॥ ७२ ॥
 उपनाहे भवेन्मापो पवगोधूम एव च ॥
 चतुर्भागप्रमाणेन कवलेष्वीपनाहिकम् ॥ ७३ ॥
 मेदकान्वेसवारांश्च तेष्वेवौत्कारिकाश्च याः ॥
 देयमप्यतिपीताय वृत्तं क्षीरं च दन्तिने ॥ ७४ ॥
 तथैवोदकमन्थं च ग्रीष्मकाले प्रदापयेत् ॥
 एवं पेयं तथा लेह्यं भोजनं च प्रदापयेत् ॥ २७५ ॥
 नरेन्द्र द्विरदेन्द्रेभ्यो य इच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 वस्तिसिद्धौ च ये ह्यष्टा गुणा ये वस्तिकर्मभिः ॥ ७६ ॥
 वस्तिनैस्यप्रदानेन गुणाः सम्पक्मकीर्तिताः ॥
 वस्तिदानविनिर्दिष्टा गुणास्तूत्तरवस्तिषु ॥ ७७ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ घ. ह्युपरिता । २ क. ०नश्च प्र ०

कटसंरुद्धभागानां कटस्त्रेहनमिष्यते ॥
 तत्र ये हेतवः प्रोक्ताः कटश्रो(स्रो)तोनिरोधने ॥ ७८ ॥
 शरशक्तपृष्टिखड्गानां प्रतिघातैः पृथग्विधैः ॥
 प्रतिहस्ता(स्त्य)भिघाताद्वा प्रकोपादनिलस्य च ॥ ७९ ॥
 वृक्षपाकारभित्तीनां हरणाद्घृष्यतः कटौ ॥
 ज्वलनाभिहि(ह)तस्यापि रुधयेते दन्तिनः कटौ ॥ २८० ॥
 एवं बहुविधोपायैः संनिरुद्धकटो गजः ॥
 दानपूर्णापतकटस्तिष्ठत्यल्पपरिश्र(स्र)वः ॥ ८१ ॥
 सलोष्टकाष्ठैर्मातङ्गः कटान्तमभिघर्षति ॥
 बहुशथावकिरति वालुकोदककर्दमैः ॥ ८२ ॥
 लिङ्गेरैतैर्विजानीयात्संनिरुद्धकटं गजम् ॥
 कटश्रो(स्रो)तोविशुद्धचर्चमिमं कुर्यादुपक्रमम् ॥ ८३ ॥
 भद्रदारुहरिद्राभ्यां लवणैर्लशुनैरपि ॥
 विडङ्गैः पञ्चमूलाभ्यां संरत्नेन च दन्तिनः ॥ ८४ ॥
 सर्पिःसिद्धमार्निर्द्गधमन्तःश्रो(स्रो)तः प्रदापयेत् ॥
 वास्तिदानेन नागस्य विशुद्धिरुपजायते ॥ २८५ ॥
 माहिषं त्वथ गव्यं वा तत्र वास्तिं तु ग्राहयेत् ॥
 तत्र नेत्रं दृढं बद्ध्वा काञ्चनं रौप्यमेव वा ॥ ८६ ॥
 कोरटं पुष्पवृन्ताग्रं मुश्लक्ष्णं सुसमाहितम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमायामं प्रवेशे त्र्यङ्गुलं भवेत् ॥ ८७ ॥
 मुद्गमात्रप्रमाणेन स्रोतसाऽथ समन्वितम् ॥
 वास्तिदानेन नागस्य कण्ठशुद्धिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

—:0:—

अतो गुणान्प्रवक्ष्यामि विधिवद्गात्रसेचने ॥
 सर्वसेके च नागानां पथावदभिनिश्चितम् ॥ ८९ ॥
 गुरुबन्धाभिघाताभ्यां विरुद्धपरिवर्तनात् ॥
 विषमे कर्दमे तिस्रे सलिले वाऽपि धावतः ॥ २९० ॥
 स्वलनैर्भर्त्सनेर्वन्धैः प्ररोधैर्वाऽपि दन्तिनाम् ॥
 अभिघातैश्च विविधैः स्तम्भो गात्रेषु जायते ॥ ९१ ॥

१ ख. सरसेन । २ क. °स्य विशुद्धिरुपजायते ॥ ८८ ॥ माहिष्ये(ण)
 कण्ठशुद्धिर्भविष्यति न संशयः । अ० ।

तथैव विपमाहाराच्छयनाद्वाऽपि दन्तिनाम् ॥
 दुःस्थानाच्चापि नागानां जायते गात्ररोगता ॥ ९२ ॥
 तेषां तैलेन सित्तानां सर्पिषा वसयाऽपि वा ॥
 भवन्ति मृदुभूतानि श्वयथुश्रोपशाम्पति ॥ ९३ ॥
 आदीपस्य प्रशमनं हरणे प्रतिहस्तिनः ॥
 सहसा वाऽप्यभिहतस्तरणान्महतोऽपि वा ॥ ९४ ॥
 क्षुम्पन्ते दन्तिनोऽङ्गानि ततस्तिष्ठति वारणः ॥ २९५ ॥
 स्तब्धगात्रापरकरः श्र(स्त्र)स्तश्रवणवालधिः ॥
 भवेच्चैव ततः क्षिप्रं काष्ठभूतः सुदुर्भनाः ॥ ९६ ॥
 यथोद्दिष्टप्रमाणेन सर्पिषा तस्य दन्तिनः ॥
 सेचनं सर्वगात्राणां विहितं नृवृत्तेन वा ॥ ९७ ॥
 शेषैर्वाऽपि यथायोगमित्पयं विहितो विधिः ॥

—:0:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि शिरसो भ्रक्षणे गुणान् ॥ ९८ ॥
 विकृतान्यद्गुशाग्रेण दन्तितो घातनेन च ॥
 ततो घृष्टानि सहसा कवलैः कुवलैरपि ॥ ९९ ॥
 निर्वाणमुपगच्छन्ति भवन्ति च नराधिप ॥
 शिरांसि स्निग्धकेशानि तथाऽलंकारमेव च ॥ ३०० ॥
 दृष्टिश्च नाविला तस्य श्रो(स्त्री)तश्चास्य न हन्यते ॥
 कोशाद्विक्षरते मूत्रं प्रभिन्नस्य महीपते ॥ १ ॥
 दन्तिनः पच्यते कोशः सर्व एव समन्ततः ॥
 तस्य गैरिकयुक्तेन घृत्तेन परिपेचनम् ॥ २ ॥
 तत्रारत्नेः प्रदातव्यं गैरिकस्य पलं भवेत् ॥
 वृश्चिकाः कृकलाशा(सा)श्च तथैव गृहगोलिकाः ॥ ३ ॥
 छर्दनात्कृमपश्चान्पे बहवो वारणे हिताः ॥
 रात्रौ विनिःसृता धान्नो मुजङ्गाश्च महाविपाः ॥ ४ ॥
 व्यातिष्ठन्त्यमदीपत्वाद्भक्षयित्वा च तान्गजः ॥
 तीव्रां वाधामवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥ ३०५ ॥
 सुमना दुर्भनस्त्वं च कृतत्वं लिण्डभूत्रयोः ॥
 सुखं विज्ञापते रात्रौ दीपे ज्वलति दन्तिनः ॥ ३०६ ॥

तस्माद्ब्रजहितार्थं च रक्षणे चानुजीविनाम् ॥ . . .
 गजागारे प्रदीपार्थं स्यात्तैलकुडवो ऋष ॥ ७ ॥
 दन्ताभ्यङ्गे तु सामर्थ्यमत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥
 दृढौ स्थिरो दन्तवेष्टौ करीरी चैव दन्तिनाम् ॥ ८ ॥
 विषाणैः प्रहरतां च न हीयन्ते च दन्तिनाम् ॥
 न राजयश्च जायन्ते स्निग्धा दन्ताश्च भूमिप ॥ ९ ॥
 एतत्सर्वं महीपाल दन्ताभ्यङ्गे विधीयते ॥

नेत्राभ्यङ्गे तु सामर्थ्यमत ऊर्ध्वं शृणुष्व मे ॥ ३१० ॥
 अभीक्ष्णं साधु पश्यन्ति घृताभ्यङ्गेषु योजिताः ॥
 अक्षिरोगा न जायन्ते स्थिरा दृष्टिस्तु जायते ॥ ११ ॥
 नेत्रजानि तु रोमाणि स्निग्धान्यस्य दृढानि तु ॥
 भवन्ति न न भिद्येत दृष्टिस्तस्य कदाचन ॥ १२ ॥
 शोभते चैव नेत्रं च निर्वाणं परमेव च ॥
 एतत्सर्वं महीपाल नेत्राभ्यङ्गे विधीयते ॥ १३ ॥
 पादाभ्यङ्गे तु नागानां वक्ष्यते गुणविस्तरम् ॥
 नखा न परिभिद्यन्ते स्थिराः पादा भवन्ति वा ॥ १४ ॥
 न चाध्वनि निपीदेत न च क्षीणतलो भवेत् ॥
 न जायन्ते क्वाः पादे न चक्षुरुपहन्यते ॥ ३१५ ॥
 सर्वश्रमविनाशाय पादाभ्यङ्गो विधीयते ॥
 यथा हि पादपः सिक्तः सर्वतः परिमाणतः ॥ १६ ॥
 मूलतः स्कन्धतश्चापि सत्पुष्पफलवानपि ॥
 एत्रं स्नेहपरीपेकैवारणास्तु विधीयते ॥ १७ ॥
 प्रीणाति रोमकूपेभ्यः प्रविष्टो मांसमेदसी ॥
 रोमान्तराणि नागस्य त्रिभिर्मात्राशतैः स्थितः ॥ १८ ॥
 शुद्धाः प्रविशति स्नेहस्त्वक्चतुर्भिश्च गच्छति ॥
 रक्तं ब्रजति वीर्येण मात्राणां पञ्चभिः शतैः ॥ १९ ॥
 पद्भिर्मांसं प्रपद्येत शतैर्मैदश्च सप्तभिः ॥
 शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं दशभिर्व्रजेत् ॥ ३२० ॥
 मांसं मेदोऽस्थि वाऽऽसाद्य स्वशक्तिपरिणामतः ॥
 तत्रस्थः शमपेद्रोगान्वातपित्तकफात्मकान् ॥ ३२१ ॥

इत्पङ्गापेदं शुभलघुपदयुक्तं
 दाना(नं) स्नेहानां द्विरदहितं विधिज्ञः ॥
 कृत्स्नं प्रोवाच क्रमगुणविधियुक्तं
 विप्रो नागानां प्रथितविपुलबुद्धिः ॥ ३२२ ॥ इति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदशास्त्रे महाप्रवचने श्रीपाठे
 चतुर्थे उत्तरस्थानेऽन्नपानविधिकथनं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ सल्लु भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरधिकतरमष्टच्छत् । 'भग-
 वन्, कति स्नेहविशेषाः, कति स्नेहपाकविशेषाः, कति स्नेहद्वाराणि, कति स्नेह-
 संयोगाः, केषां च व्याधीनामुपशमनकः स्नेह उपदिश्यते, किमुत्तममध्यमा-
 धमानां नागानां स्नेहप्रमाणम्, केषां च स्नेहपानं प्रदेयम्, तदशेषेणाभिधत्तां
 भगवान्' इति ॥

अथ भगवानुवाच पालकाप्योऽङ्गरोमपादाय—'शृणु भद्रमुख स्नेहान्, स्नेह-
 विशेषांश्च । तद्यथा—नवनीतं घृतं मस्तिष्कं मज्जा तैलं फलतैलं मेदो वसा
 शुक्रमित्पेते नव स्नेहविशेषाः । तत्र शुक्रमस्तिष्कव्यपेतान्गार्ग्यः प्रोवाच ।
 प्रयोगतः स्नेहान्सप्तप्रवेशः । चतुरः स्नेहांस्तेषां प्राह गौतमः सर्पिस्तैलं
 वसा मज्जा चेति । भरद्वाजस्तु स्थावरजङ्गमौ द्वौ विशेषो प्राह । स्थावरस्तु
 वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्यजः । तत्र तैलं प्रधानम् । जङ्गमस्तु पयोदधिनवनीतघृ-
 तानि । तेषु घृतं प्रधानम् । पानविरेचनानुवासनोत्तरवस्तिककट्वस्त्यभ्यङ्ग-
 नात्रसेकनस्पकमार्णि च । एतेषु प्रयोज्याः स्नेहाः । तत्र प्रवरमध्यमाधमवारणानां
 स्नेहपानं प्रदेयम् । तत्र ह्यन्तपिपासितपाकलाभिभूतातिपातबलक्षीणमदक्षीण-
 कृशविभिन्नामाशयविकाराणां च बालवृद्धधेनुकानामकृतमुखद्वाराणामकामाना-
 मन्नपानेष्वप्रज्ञानां च स्नेहपानमादेयं भवति । देवा च तेषां विधा स्नेहसंपुक्ता
 यथाद्रोणप्रमाणविदिता । तयाऽस्य धातुवृद्धिश्छविप्रसादः सौमनस्यं पवसा-
 भिनन्दनत्वं चोपजायते ॥

तत्र मात्राप्रमाणं यथाविचारं स्नेहगतमनुव्याख्यास्यामः ॥

द्रोणेऽर्धाढकीनं प्रमाणं कृत्वोत्तमस्फारन्निप्रमाणस्य विचारः । स्नेहोपयोगेन

पुनराढकम्, तथा कुवलपल्लवपवसलवणविधाप्रमाणं यथोपदिष्टमन्नपानविधौ विधेयम् । एवमेतेन प्रमाणेन यथाद्रोणमष्टा(व)रत्निसप्तारत्नपट्टरत्नपञ्चारत्नचतुरत्नित्परत्नीनां स्नेहपानमनुविधेयं भवति । तत्र ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरवसन्तेषु स्नेहपानमप्रसेयम्(?) । अथ पित्तप्रबलभूपिष्ठानां पित्तनिर्हरणार्थं गोघृतं प्रधानमुपदिश्यते । मेदःश्लेष्मानिलव्याध्यभिभूतानां तैलमष्टारत्नप्रमाणस्य चत्वारिंशदाढकानि पानार्थमुपकल्पयेत् । अच्छपाने स्नेहमपि वर्धयेत् । भक्तस्नेहात्प्रभृति पञ्चविधां हासयेत् । तथाऽऽढकविवृद्धिर्पावदशाढकम् । अतो द्याढकविवृद्धिर्पावद्विंशत्पाढकम् । अतः परं त्र्याढकविवृद्धिर्पावद्विंशदाढकम् । अतः परं चतुराढकविवृद्धिर्पावद्विंशत्पूर्वोदिष्टं स्नेहप्रमाणं स्यात् । तस्माद्दृष्ट्वा पूर्वेभ्येव कवलपिण्डप्रतिपानैर्दीपयित्वा सुमनसं जीर्णपवसकवलकुवलभक्तं विदित्वा द्विपक्षशयितं वा यथाकालोत्थितमात्मशब्दानुवपसां भिपमुत्सृष्टमूत्रपुरीषं परीक्ष्य स्नेहं पाययेत् । पीतवन्तमभिज्ञाय ऋजुवीथ्यां प्रतिवार्य द्वे पदशते त्रीणि वा स्थानमुपानयेत् । ततोऽस्य चतुरङ्गुलोच्छ्रायं यवसमुपानयेत् । अपवद्वपर्वशष्पं तस्योपयुज्यमानं मुखवैशद्यमुत्पादयति, पिपासां चोपहरति ॥

अथैनं लङ्घितस्नेहमभिज्ञाय लोहितकशालितण्डुलानां पष्टिकानां ग्रीहीणां विधाष्टभागस्य मद्रवभूपिष्ठामस्यन्दिदाम्लवणामस्नेहामीषदुष्णां यवागूं पाययेत् । पीतवन्तं चावगाहयेत् । नदीप्रस्रवणसरस्तडागानामरुद्धमसलिलेऽवगाह्य स्थानमुपनयेत् । लङ्घनप्लवनहरणीयानि यानि चान्पानि व्यापामजातीयानि सर्वाण्येव विचर्जयेत् । अथैनं स्थानमुप..... पित्वा यवसेनैवोपच्छन्दयेत् । विधाह्लासं चोपनयन्प्रक्रमयेद्यवसेन । एवं प्रतिपूर्णमभिज्ञाय द्विनालिके शय्याभागमुपनयेत् । तस्योपनीतशय्याभागस्य श्वासी वेपथुर्गलानिश्रोपशाम्पति । शायकाधोरणैश्चाप्रमत्तैर्मृत्तिकाभक्षणकृतादोपात्सरक्षयो भवति । मृत्तिकारक्षणं शङ्कुमस्य हस्ते वधीयात् । द्विपक्षशयनं(*वैनं) चतुर्नाडिकावशेषायां रजण्यां यथाकालोत्थितमात्मच्छन्दोपयुक्तपवसं सुमनसमभिज्ञाय द्वितीयेऽहनि स्नेहं पाययेत् । एतेनैव क्रमयोगेन(ण) यथोदिष्टमष्टारत्नविशिष्टत्परत्यधमं दशवर्षात्प्रभृति यावदाशीतिकाः, तावत्स्नेहपानं नियोजयेत् । तावन्तं च कालं स्नेहं दद्याद्यावत्स्नेहमतिस्वार्पते, स्निग्धमृदुलिण्डश्चाभिवर्तते ।

तत्र श्लोकः—

कोष्ठनिर्वापणार्थं तु तैलपीतस्य दन्तिनः ।

दोषानां(णां) चानुलोमार्थं घृतपानं प्रशस्यते ॥

तत्र सर्पैः पाने ..... ।
 सुखोष्णोदकेनावसेकः पानं चानुसंभवः ॥
 स्नेहपानगुणानन्यत्(न्यान्)पवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि महापीनीगुणोदयम् ॥
 तत्रोपर्युक्त्या विधिवदुत्साहं जनपत्यपि ।
 लाघवं चैव गात्राणामपवाऽग्नेर्विवर्धनम् ॥
 अध्वनस्तूर्णगमनं महतश्चाम्भसो भवेत् ।
 लवणं मर्दनं चैव गृहमाकारदन्तिनाम् ॥
 कर्माण्येतानि मातङ्गो गुरुष्पन्यानि यानि च ।
 तानि पीनीगुणैर्युक्तः करोत्यपपरिश्रमम् ॥
 दृढसर्वेन्द्रियबलः प्रसन्नत्वक्तनूरुहः ।
 भवत्युत्साहसंपन्नो यथाकालप्रभेदेनः ॥
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां वधबन्धाभिघातनम् ।
 स्नेहपीतो विपहते शीतमुष्णं च वारणः ॥
 सुखसंवर्तनप्रेक्ष्यः सुखस्थानोपवेशनः ।
 भवत्यपि च मातङ्गः सुखसर्वाङ्गचेष्टितः ॥
 अत ऊर्ध्वं तु नागानां सर्वसेके गुणाञ्जृणु ।
 गुरुष्पमग्नौ मलहरः स्नेहनो बलकृत्तथा ॥
 मृदुकरश्चेति गुणाः पठम्पङ्के मकीर्तिताः ।
 एतत्ते कीर्तितं राजन्यथा पृष्टं त्वपाऽनघ ॥

—:():—

अथ मोवाच त्रपतिर्विनयेन कृताञ्जलिः ।
 पस्तु दृष्टो भगवता आहारविधिविस्तरः ॥
 सर्वं दास्यामि नागेभ्यो तत्ते तस्मिन्महामुने ।
 गुणा ये भगवन्दृष्टा तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 एकेकस्य च ये दोषा गुणाश्चैव महामुने ।
 ततः मोवाच भगवान्पालकात्पो महामुनिः ॥
 कृत्याकृत्यविधिं सर्वं वारणानां यथाक्रमम् ।
 (* गृणु सर्वमशेषेण यत्त्वं मां पारंपृच्छसि ॥

* धनुश्चिद्ब्रह्मयान्तःस्थो जातिः पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °गुक्तवि° २ क. °दतः । दुः°

बलं नागेषु राजेन्द्र प्रोक्तं प्रकृतिसंभवम् ।
 तद्बलं द्विविधं भूप्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥
 विधास्त्रेहरसैर्युक्तं यच्च प्रकृतिसंभवम् ।
 तद्वि श्रेष्ठं बलं राजन्बले बलसमाश्रितम् ॥
 ततः प्रयोगे सततं विपरामर्षणे तथा ।
 पद्मसा यं महीपाल आहारविधिमाश्रिताः ॥
 तेषां विभागं वक्ष्यामि यथातथ्यं महीपते ।
 कपायं मधुरं शीतं पित्तघ्नं तिक्तमेव च ॥
 अम्लं च लवणं चैव तस्य तीक्ष्णं च कोपनम् ।
 कपायं कटुकं तिक्तं रुक्षं चानिलंकोपनम् ॥
 अम्लमुष्णं च लवणं स्निग्धं वातनिवृत्तये ॥
 मधुरं लवणं सौम्यं शीतं च कफवर्धनम् ॥
 तिक्तं च कटुकं चैव रुक्षं च कफनाशनम् ।
 मधुराम्लकपायाणां लवणस्य तथैव च ॥
 दद्यादरत्निपलिकं दन्तिने प्रथमे दिने ।
 कटुकस्याथ कपै च तिक्तस्य द्विगुणं ततः ॥
 भागान्वृद्ध्या क्रमः कार्पो यावत्सम्पक्वप्रतिष्ठितः ।
 पित्तसात्म्यस्य नागस्य परिशुद्धमुखस्य च ॥
 पलानि मधुरः पिण्डपष्टिर्देया विजानता ।
 तिक्तकः पञ्चहीनो वा दशभिः कटुको नृप ॥
 पष्टिरेव कपापस्य लवणस्य तथैव च ।
 सप्तहस्ताय दातव्यो हीनो हीनाय दन्तिने ॥
 विज्ञेयो विंशतिपलः केवलस्तु प्रमाणतः ।
 ज्ञेयमीषधवर्गाणां प्रमाणं पिण्डवत्प्रभो ॥
 मात्रया हीनया द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् ।
 अधिकं कुरुते दोषं वारणस्य महीपते ॥
 तस्मादग्निं बलं कालं शरीरं प्रकृतिं वयः ।
 सात्म्यं सत्त्वं च विज्ञाय भिषग्भेषजमाचरेत् ॥
 द्रोणे तु विंशतिपलं भेषजानां विधीयते ।

एतत्प्रमाणं (*घृतमनु)विधेयं भवति, अथ वातरक्तपित्तौषशमने वर्तते,

* कपुस्तकस्योऽयं पाठः । स-घपुस्तकयोस्तु वर्णानां त्रुष्टिरेव स्थापिता ॥

श्लेष्मणश्चाऽऽधिक्यमभिनिवर्तयति, पित्तजातव्याधीनामुपशमने वर्तते । बल-
वर्णकरं वृष्यं कृत्स्नाङ्गवृंहणं मतम् । वर्चःसंघातकरमग्निदीपनं श्वयथुगान्त्रोगप्र-
शमनं रक्तगुल्मशोणिताण्डवातरोगोत्कर्णकवातानाहस्कन्धसर्वाङ्गोरोगपाण्डुरोग-
तृणशोषीशिरोभितापगान्त्रशोफशूलविद्युन्मालीकदम्बपुष्पहस्तग्रहमन्याग्रहाक्षि-
रोगसमुत्पानां च सर्वेषामुपशमने सर्पिवर्तते । तत्र तैलं पित्तं वर्धयत्युष्णवीर्य-
त्वात्, कटुकपायत्वाच्च श्लेष्माणमुपशमयति । त्वग्वर्णप्रसादनं मृदुकरण-
मेकाङ्गगतानां च व्याधीनां सर्वाङ्गगतानां च, विबन्धभेदनम्, कण्डुकमिहरम्,
कोष्ठविशोधनम्, आक्षेपकानां च बाह्याभ्यन्तरापामज्जवगण्डग्रहाभिस्थूलानां च
लेखनम्, मृत्तिकाभ्यवहारिणामवसन्नमृत्तिकानां वातश्लेष्मकृतानां च व्याधीनां
सर्वेषामुपशमं नयेत् ॥

स्नेहपानाशनैस्तैलमुपदिश्यते ।

वसा तु सर्वाभ्यवहाराणां परमधातुतुल्यधीर्यत्वात्सर्पिपो वातपित्तोपशमनी
श्लेष्मा शिरोविरेचकजननी सर्वरसानां च धातूनां परमगुणगुणिता विशेषवती
तत्प्रसवधर्मत्वाच्चतुक्रस्येति ।

मज्जा तु रसशोणितमांसमेदोस्थिमज्जपरंपरोपयोगत्वाद्रसाद्यानां परम-
धातुमभिनिवर्तयतीति । सा तु मज्जाक्षये हि भिषजा नागाय दीपते । यो हि
धातुः क्षयमुपगतो भवति तस्य च धातोस्तेनैव च धातुविशेषेण वर्धनं
कार्यम् । मज्जा वातप्रशमनी श्लेष्मणो भूयः संवर्धनीति । अथ बलात्तेलादीनां
सर्वेषां संस्कृतानामभिहितान्मृत्तुर्भागविहीनो विधिः । तैलसर्पिषातृप्तानामुप-
संस्कृतानामर्धपानां सवितर्ष्यं भवति । व्याधितानामव्याधितानां द्विरदपतीनां
यथाव्याधिवलं सर्वत्र सात्स्यं त्रयो ग्रहणीबलावलं वा रीक्ष्योक्ष्यारूपोपकरणेण
स्नेहपानं कार्यम् । स्नेहपानात्परमात्मभृति यथापूर्वोदितस्नेहपानेनोपरमेत ।
अन्नं यवागूं मुद्गरूपं वा पावद्वा पुरीषं संवध्यते मुद्गरूपस्नेहलवणं दद्यात् ।
घनमनवसंहतमस्निग्धवर्णमविच्छिन्नशुश्रूणं पाण्डुभावंगतमविदग्धमनुष्णमदुर्ग-
न्धमित्पेधं बलं शुद्धमभिविज्ञाय न्यहं मुद्गरूपरसं भोजनं च दद्यात् । सर्वसिकं च
मुसवजं तैलेनोपहरेत् । सर्पिषा चास्य मुसमम्यञ्जयेत् । एतेन क्रमोपचारेण
संजातबलमांसस्य यथोक्तप्रमाणं प्रतिपानं दद्यात् । ततः शीतोपचारम् ।

अत ऊर्ध्वं विधोपचारमुपदेक्ष्यते । तस्य यथोक्तविधायाश्चतुर्भागमवधार-
येत् । ततोऽर्धां पादहीनां संपूर्णां दद्यात् । संपूर्णायाः स्नेहश्चतुर्भागमवतारयेत् ।
ततस्तरतमयोगे नव विधाः स्नेहाभ्यासोऽस्य पुनर्मांसं, द्रोणेऽस्य पञ्चाशत्पल-
प्रमाणं लावति तिरककरकपिञ्जलानां पचामधानमवचारयेत् । ततो महिषवराह-

शरभशाईलस्रजिचमराश्वतरवृषभोद्भूरुगवपगोधाश्वविधशल्यकष्टमालकुररमां-
 सैर्यधोद्विष्टप्रमाणैरसंस्कृतं युक्ताम्ललवणं नातिस्त्रिगंधं च भोजनं दद्यात् ।
 ततः कुलीरशङ्खनकशिथुमाररोहितमत्स्यकूर्ममहाशकलपाठीनचर्मिणाम् ।
 तैलोदकपिप्पलीमरिचसैन्धवलवणसंयुक्तेन मातुलुङ्गरसविस्फाजितेनार्जकपत्र-
 च्छन्नमुगन्धेन रसेन यथोद्विष्टप्रमाणेन भोजयेत् । एतैरेव मांसैर्यथोद्विष्टैः सुक-
 ल्पितैर्दधिघृतमरिचसैन्धवगृद्धवेरगुडशर्करामाधुर्पोषणं सुसंस्कृतमुपकल्पयेद्वे-
 सवारम् । तेनास्य वर्धितशरीरस्य स्थिरकठिनमांसजाव्यायामास्यमर्थं च
 निपेच्यते । गोजाविमहिपीणां सुसारेण दध्ना युक्तानि भोजनान्युपकल्पयेत् ।
 तथा गुडकृशरादधिपिप्पाकरससंयुक्तं पिण्डं भोजनं दद्यात् । तस्यैव वृंहित-
 शरीरस्य कृमिकोष्ठहरं मूत्रवस्तिविशोधनं छविवर्णप्रसादनं सैन्धवमुर्वाचिकाप-
 वक्षारं सौवर्चलरोमकपिप्पलीमरिचगृद्धवेरचव्याजमोदतेजोवतीपिप्पलीमूलक-
 हस्तिपिप्पलीचित्रकहिङ्गुविडङ्गपञ्चलवणसंयुक्तं यथोक्तप्रमाणमासवं सुरां वा
 प्रतिपानं दद्यात् । ततः प्रतिपानपीतस्य पद्भ्राजोपितस्य पिप्पलीगृद्धवेरमधु-
 तैलं सुरा गुड इत्येतत्पडङ्गप्रतिपानं ग्रहणीदीपनं रुचिकरं त्वक्प्रसादनं दद्या-
 त् । एवमेतेन विधिना पीतः स्नेहप्रतिपानभोजनविकल्पैर्विधिविहितैः संरक्ष्यः ।
 विशेषि(प)तश्च नागानां मृद्गक्षणरक्षणं कार्यम् ।

पर्यवगताक्षं कवलकानां मृत्तिकाणां(नां) च विशेषेणाभिलषमाणं पिपासित-
 मार्गकुवलयवसाभिनन्दिनं दन्तिनं विशेषतः प्रवाहिनं भिन्नलिण्डशय्यास्तम्भा-
 भिकामं प्रमेहवन्तमतिस्त्रिगंधं विद्यात् ।

ग्रथितपुरीषमलाघवोपपन्नं पर्यश्रुकमाध्मातं रुक्षवृत्तलिण्डं दुर्बलाग्निं सलि-
 लकामप्रतिप्रमाथशीलमस्त्रिगंधं विद्यात् ।

स्त्रिगंधं मृदुस्त्रिगंधविच्छिन्नं पुरीषं लाङ्गूलश्रवणहस्तैः सम्पक्परिखीजिनं,
 प्रसन्नेन्द्रियमानसं सर्वाहारजाताभिकामिनं सुस्त्रिगंधं विद्यात् ।

अथ प्राग्भोजनविधानमनुव्याख्यास्यामः ॥

भोजनास्थापनेऽर्धाढकीयं द्रोणं पूर्वोद्विष्टप्रमाणेन विधास्नेहं पाययेत् । ततः
 पश्चाद्भक्षं भोजयेत् । तेन नागस्याधःकायः प्रवली भवति, वातमनुलोमपति,
 ग्रहणी दीपयति, बलवर्णवृद्धिं वोपजनयति, वातमूत्रपुरीषाणां च यथाकालं
 विसर्गमुपपादयति ॥

यस्तु पूर्वमन्नं भुक्त्वा पश्चात्स्नेहमनुपिवति, तस्य नयनदन्तगात्रगता विकाराः

प्रशान्तिमुपगच्छन्ति, वक्षसश्च बलवृद्धिमनुजनपति, पूर्वकायः प्रवली भवती-
त्येतदनुभक्तिकं स्नेहपानमुपदिशन्त्याचार्याः ॥

अथ ऊर्ध्वं पट्टुविभागजं स्नेहपानविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

यदा तु ग्रीष्मे-विततमपूखः सविता मध्यमकोष्ठमुपगतो भवति, तदा वायुः
प्रवलो भवति । स्वरपरुषोष्णभावात्कालस्य तद्वायुरभिभवति, तदा नृवार-
णानां नानाविधलिङ्गवेदनाश्च विकारान्कुरुते । तदा तैलप्रसंस्कृतं त्रिभागज-
लसंयुक्तं मासमेकं खजाकमथितमच्छं दापयेत्पूर्वाह्ने । ततः प्राप्ते मध्याह्ने
चावगाह्य यथा चतुर्गुणसंयुक्तं तृणमुपयोजयेत्, विर्धा (३) चास्मै यथावत्प्रमाण-
विहितां दद्यात् । मृत्तिकारक्षणं च विशेषतः कार्यम् । एतमुपयोजयेत्, न
वातदोषजा विकाराः संभवन्ति । तदा तैलोदकपानेन क्षुत्पिपासासहत्वं प्रसन्न-
तनुरोमता ग्रहणीदृष्टिवलं मुखशोषं पित्तकोपचयेत् । रोगाभवो बृहत्कापता
वारणानां भवति ॥

अथ वर्षाकाले क्षीयमाणदिवसे मन्ददिवसकरविसर्गे निश्चितजीमूतसलील-
विसर्गे क्लृपनदीजलावर्तबहुलनानामृदुशष्पमृत्तिकामक्षणकृतैर्दोषैः क्षीणधातु-
शरीराणां वारणानां नानाविधलिङ्गवेदना विकाराः संभवन्ति । तस्माद्यथोक्तप्र-
माणमानुभक्तिकं सर्पिस्तैलं यथाकालं पापयेत् । तेनैषां वातपित्तजा विकाराः
शान्तिमुपगच्छन्ति । स्थिरकठिनशरीरा अनाविलाः संभवन्ति । निरुपह-
तवीर्याः संपूर्णदेहाश्च विशेषेण भवन्ति ॥

अथ शरदि दिवसकरकराभिनिर्दिष्टे जगति विहितवीर्यास्वीपधीषु सस्यै-
बृहले भूमिभागे मन्दवृष्टिजलधरशब्दवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यानामसमत्वागत-
वीर्यत्वाद्गुष्णभूयिष्ठास्वीपधीषु तदा सर्पिःक्षीरपानं वारणानां प्रातः संविधेयं
भवति तदा च क्षीरसर्पिभ्यां निदाघसमुत्थाः पित्तप्रबलभूयिष्ठा विकाराः प्रशा-
न्तिमुपगच्छन्ति ॥

यदा तु हेमन्ते भिन्नजात इव विचंभरा इव वाष्पापमाणाः सरितः सपृष्-
जलमभिवहन्ति तदा यवसौवीरकसंस्कृतं तैलमुपदिशन्ति । तेनैषां श्लेष्मणः
संजापमानस्य प्रवेगोपशमो भवति । वातश्लेष्मप्रशान्तिश्च भवति ॥

शिशिरे यदा तु शिशिरपवनजातशोषे गजानां संजातबलवीर्याणामौपधी-
नामुपयोगाच्छ्लेष्मणो भूयस्त्वं भवति । वारणानामत्यर्थं स्थूलशरीराणामिति ।

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

१ क. देहा । २ क. ख. खजानम् । घ. खर्जवम् ।

प्रवेगप्रशमाच्छ्लेष्मणः पूर्वलिङ्गत्वं प्रायशो भवति । ततस्त्रिफलारससंयुक्त-
मथोक्तप्रमाणं तैलं पापयेत् । अनेन कफजा विकाराः प्रशान्तिमुपगच्छन्ति ॥

अथ वसन्ते संजातवल्बीयांस्वौषधीषु प्रमुदितविहगेषु पुष्पभारावनतशा-
स्त्रिष्वाम्रकुरवकवनखण्डवहलेषु द्विरेफानुनादिषु वनदेशेषु द्विरदपतीनां
त्रिभागप्रसन्नायुक्तं तैलं दापयेत् । पूर्वोद्दिष्टसामान्यक्रियाविधिरनुष्ठेयो भवति ।
अनेन च मातङ्गाः प्रहृष्टा दीप्ताग्रयोऽनुपहतवीर्या यवसाभिनन्दिनः शुद्धमूत्र-
वस्तयः प्रसन्नवयसश्च भवन्ति । इत्येष पट्टुपानविधिर्विहितः) पूर्वाचार्यै-
रिति । आस्वादे मधुरा विपाक ईपत्तिककटुकपायां च व्युपगतफेना नातिबल-
वती सुरा तच्छील्याभिपूजिता भिषग्भिरुपयोज्या नागानां भवति द्रोणे
द्याढकं तु पयः सर्पिषोऽर्धाढकं विनीय दापयेत् । अथैव द्रोणे ततः प्रभृति पथां-
माणप्रमाणेन पयसः सर्पिषश्च वृद्धिरनुष्ठेयो भवति । एवमेतत्सर्पिःक्षीरपानमध्व-
कान्तस्तच्छिरदुर्वलकृष्णबालवल्कीणभ्रममथितविष्कताकर्यातिनीतभारक्या-
न्तघातुकौपहतशोणितपित्तपित्तातिसारविषसंसर्गोपहतदेहगात्ररोगाभिभूतानां
मदपरिस्त्रावक्षीणानां क्षीणदेहानां नव(ग्र)हाणां प्रशस्तं भवति । न तु क्लान्तपीत-
पानीयमूर्च्छितश्लेष्मगुल्ममूत्रापघातापष्टमेहीकृमिकोष्ठ्यामाशयविकारगलग्रहात-
ह्लाभिभूतानाम् । मृत्तिकाभ्यवहारिणां (च) क्षीरपानमप्रदेयं भवति ।
मस्तिष्कमज्जाघृतनवनीतं तिलतैलं फलतैलमेदोवसाः सर्वाण्येव च यथो-
द्दिष्टानि च प्रमाणतः पयांसि रसांश्च जाङ्गलभूशयानां च महति कटाहे समा-
लोड्य मृद्वग्निना पचेत्, शनैर्दर्व्याऽवघट्टयेत् । तत्संजातफेनमभिगतद्रव्यरसं
वृत्तगुलकमात्रानुपहतमविदग्धमभिविज्ञाप दर्व्या तदौषधमुदृत्योद्वर्तनकृत-
मादाय तत्र मृदुपाकं तैलं पक्त्वा व्रणविधिषु योज्यम् । नागानां बल्यं स्थिरी-
करणं भवति । तदा मध्यमपाकं वस्तिनस्पेषु प्रयोगकुशलैर्यथाविधिविहितम् ।
इहाऽऽचार्यैरभ्यङ्गसाधनार्थं च खरपाकं प्रशस्यते । तत्राभ्यङ्गमुदृत्योद्वर्तनकृत-
धिप्रशमनं क्रियाप्रयोगकुशलं प्रयुक्तं मृदुकरणमध्यं व्याधिनृष्णापशमनं प्राहु-
राचार्याः । तत्र सहस्रपाकं प्रधानमुपादशान्ति । शतपाकं मध्यम्, दशावरे,
विंशत्यपरे, कनीपन(?)स्नेहानुगतद्रव्यान्पन्नं सततभावनात् । संयुक्ततैलद्र-
व्यकपालपालं फाष्टमसंसर्गोपगमतेलैर्नित्यमत्र तैलविधानं कार्यमभ्यङ्गार्थम् ।

अथ ऊर्ध्वं सद्यःस्नेहविधिमनुष्पाल्यास्यामः ॥

१ क. °या चेत्युप° । २ क. °रावच्छी° । ३ क. °नं वाऽऽहु° । ए.
°नं वाऽऽहु° ।

वराहवसापिप्पलीलवणमज्जाचृततिलपिष्टसंपुक्तं सद्यःस्नेहः । वराहजमांस-
मूलकबदरदधिपुक्तं सद्यःस्नेहः । पिप्पलीमरिचगृद्धवेरचव्याजमोदस्थूलमत्स्य-
वसातैलैर्यवागूः सद्यःस्नेहः । स्थलकुट्टवराहमांससंपुक्ता कृशरा सद्यःस्नेहः ।
मेदोमेहुकीमत्स्परससंपुक्तः पायसो वा सद्यःस्नेहः । पयोऽनुपानगुडतैलचूर्णसं-
सिद्धां कृशरां भोजयेत्सद्यःस्नेहः । सुसंस्कृतं वेसवारं भक्षितवतः फणिज्ज-
करससंपुक्तां सुरां पापयेत्सद्यःस्नेहः । दधिपपोपवकुलत्पवदरचूर्णसिद्धं
फाणितगर्भं गुडसंपुक्तं सद्यःस्नेह इति ॥

यदा व्यापामपोजितखेदानां पर्वतारोहणादध्वगमनात्परिखिन्नदेहानां
सशर्करं चाध्वगमनं मधु सेवमानानां स्थानप्रतिरुद्धानां दण्डप्राजनवृक्षलोष्टका-
ष्टाभिधातैश्चातिमात्रविहितविच्युतभग्नशाखानां वाताद्वात्रस्तम्भापरिणमनचल-
नलङ्घनहरणीयस्तम्भनीयेषु व्यापामव्यवापसमुत्थेष्वेवमादिषु विकारेषु संभ्र-
मजनितखेदेषु गात्रगतेषु च विकारेषु प्रदेपोऽभ्यङ्गः सर्वगतः स्नेहोऽस्य मार्दवं
जनयति, छविं प्रसादयति, लिक्षायूकाश्चोपहन्ति, रोमकूपप्रविष्टः स्नेहः स्निग्धो-
ष्णस्वेदनमार्दवमुपजनयति, शिरास्नायवस्थिसंधिपेशीनां प्रसादमभिवर्तयति ।
चतुर्विधः स्नेहोऽभ्यङ्गेषु योज्यः । अथ शिशिरं सुभगकाले हिमपतनजातखेदाः
संस्तब्धशरीरा जडीभूतकरचरणप्रदेशा यदा भवन्ति द्विरदाः, तदा तेषां
तिलतैलाढकफिण्वगौरकदशपलं सामुद्रलवणमश्रुपलं च चूर्णीकृत्य दृषादि पेप-
यित्वा मन्दाग्निनाऽधिश्चित्य चैतत्कथितमभिज्ञायावतार्यं शिरोवज्रं सर्वकायम-
भ्यञ्जयेत् । घृतेन शिरः । त्र्यहं चैवं प्रयोजयेत् । तेनास्य च्छविर्न परिपाक्यते,
वातातपहिमपतनसहिष्णुर्भवति । न चापि वातपित्तनिमित्ता विकाराः संभवन्ति ।
यदा तु प्राजनाङ्कुशाभिधातैः शिरःकर्मकृतैः प्रलेपैः क्षारैर्वा नानाविध-
वेदनाः कदम्बपुष्पीविद्युन्मालिवल्मीकपिटकाः संभवन्तीत्येवमादयो विकारा
नेत्रगताः शिरोगताश्च, तेषामुपशमननिमित्तमभ्यङ्गः सर्पिषा कार्यः । तेन घना-
ङ्कुशप्रतिचारान्तम्पग्वेत्ति, तथाऽक्षीणि रोहन्ति मूर्धजातवरमस्तककेशाश्चा-
स्योपजायन्तेऽलंकाराश्चेतीत्यर्थं शिरोभ्यङ्गं दद्यात् । यदा तु प्रश्रु(स्तु)तक-
टमदराजिविभूपितस्यावकटमुखविद्युद्विस्तदा कटवस्तिविधानेन कटविशोधनं
कार्यम् । उभयतः कटविद्युद्धश्रो(स्त्रो)तोमुखस्य वारणस्य यथावेगोपगतं दानं
सम्पन्नप्रवर्तयति ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं तस्य वस्तिदाननासिकागुणान्वक्ष्यामः ॥

कर्णनयनश्रीवामन्याकटमुखदन्तवेष्टतालुजिह्वाक्षिशिरोदन्तोर्ध्वभागजा जन्तु-

जा विकाराः प्राजनाद्गुशाभिघातजाश्च विकारा न संभवन्ति । वयःस्थापन-
स्वरवर्णजननं रोमवर्णप्रसादच्छवीजननं धमनीशिरास्नाय्वस्थिमांससंधीनां च
स्थिरीकरणं नस्यकर्मण्यस्य विधानम्, कर्मणोऽस्य वा विधानम्, गुणाश्च
व्याख्याताः ॥

—:—:—

अत ऊर्ध्वं वस्तिगुणान्वक्ष्यामः ॥

यथावत्तस्य विधाऽपरां शकटिकाशाखावातभग्नविच्युतप्रमथिताष्ठीव्यला-
ङ्गूलवंशवक्ष्यरूप(न्य)स्थिजघनकलाभागेषु सर्वाङ्गगतेषु वातविकारेषु प्रशस्तो
वस्तिः ।

तस्य विधानं यथाविधवस्तिसिद्धौ वक्ष्यामः । उत्क्रष्टक्षयभागेषु शय्याभा-
गोपगतानां पे व्रणा रुधिरप्रस्त्राविणः, तोदभेदपरिकर्षणदाहपूर्यसिका(?)
न्विताश्च कण्ठूचहुलाः पिच्छिलपरिस्त्राविणः । तेषां प्रशमनार्थं यथागुणस्नेह-
प्रविचारः पूर्वमेवोक्तो द्विव्रणीयेऽस्माभिरिति । अविदितपुरुपरक्षणार्थं, सर्प-
कीटपिपीलिकारक्षणार्थं, दण्डाद्गुशप्रतोदनरक्षणार्थं सायकप्रपतनरक्षणार्थं,
सुमनोदुर्मनस्त्वप्रत्यवेक्षणार्थं च सर्वकालं मनःप्रल्हादनो दीपः कार्यः । तस्मा-
न्नित्यं संनिहिततैलौषधिविधानं वारणाय विधेयं भवति नित्यं भिषजा । यदाऽ-
ण्डकोशो मदाभिभूतस्य तीक्ष्णोष्णभावान्मूत्रस्य सततप्रसेकात्पुष्पितो भवति,
तदाऽस्य परिपोचते छविरभीक्षणम्, ततोऽस्य द्रोणे पलप्रमाणेन गैरिकचूर्ण-
संयुक्तेन घृतकुडवेनाण्डकोशनिर्वापणार्थमभ्यङ्गं दद्यात् ।

अथाभ्यङ्गार्थं पत्रभङ्गीयं तैलं व्याख्यास्यामः ।

सौभाग्यनकैरण्डाग्निमन्यतकांरीसुरसानिगुण्डीकर्णिकारसीकवलयककुबेरा-
क्षीणां प्रत्येकं पत्रभङ्गं जर्जरं समुपकल्प्य तेषां रसानां त्रीन्भागान्निष्पीडयेत् ।
तत्र देयं चतुर्भागं तिलतैलमनुपहतं मदति कटादे ताप्रमये कृष्णापसे वरे
वरपाकं विपाचयेत् । वातसंपूर्णकोष्ठानां वाताभिभूतशरीराणां गात्ररोगेषु
सर्वेषु विशेषेणाभ्यङ्गार्थं तैलमेतदग्रतः कार्यं भवति ॥

अथ चलातिवन्ततैलमनुव्याख्यास्यामः ।

चलातिवन्तपलशतमपां विंशतिप्रस्थे जर्जरीकृत्य सुप्रक्षालितं विपाचयेत् ।
पतञ्जतुर्मागवांशष्टं नस्तास्यापिनं सुसंवातितशरीरं निष्काश्यावतारयेत् ।

तत्र गवां पयसश्चतुःप्रस्थे मधुकमद्रदारुणोऽर्धपलं पेषयित्वाऽधिश्रयेत् ।
प्रस्थान्पञ्चात्र तैलं पञ्चमालोह्य पाचयेत् । तदनुपदग्धं सिद्धमवतार्यं वस्ति-
कर्मपानाभ्यङ्गनस्यकर्मसूपयोज्य यथार्थं सिद्धिर्भवति ।

—:०:—

अथ वज्रकतैलविधिं व्याख्यास्यामः ।

बलातिबलयोः पलशतं खण्डशः कल्पयित्वा विंशतिप्रस्थेऽपामधिश्रयेत्,
चतुर्भागावशिष्टमवतार्यं निष्कार्यं तत्राऽऽवपेत् । देवदारुमधुकराम्नाजीवक-
र्षभकाकोलीमुद्गपर्णांभापपर्णांमेदामहामदाछिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीपपस्पाकाकनाशा
इत्येतेषामौषधानां कार्षिकान्भागान्कृत्वा पयोष्टगुणं निष्काथ्यानूपानां भ्रंसानां
पलशतप्रमाणं पञ्चमं तैलप्रस्थं कृत्वाऽधिश्रयेत् । तद्यथार्थसिद्धमवतार्यं सर्ववात-
जानां विकाराणां निवर्हणार्थं दद्यात् । एतेनैव निष्कार्येण प्रतिवापौषधेश्च पयो-
जाङ्गलरसनिहितैः सिद्धं सर्पिः कृत्वा पित्तजानां विकाराणामुपशमनीयं बला-
वहं मदसंजननं दद्यात् ।

—:०:—

अथ त्रिवृतविधिमनुव्याख्यास्यामः ।

द्विपञ्चमूलं श्वदंष्ट्रा द्विदभं द्विगुच्छं द्विशैरेपकं वत्सादनीशतावरीकुल्यथ-
चवदरश्रीपर्णामघूकानां पूर्वोद्दिष्टप्रमाणं निष्कार्यं कृत्वा सर्वमधुरप्रतीवापः ।
अनन्तावनकुटन्नटं द्राक्षासवल्लोभहरिवरसरलभद्रदारुव्याघ्रनखरास्त्राकुष्ठतगर-
हरेणुकापिप्पलीशृङ्गवेरचव्यातमालपत्रनलिकोशीरमञ्जिष्ठादारुहरिद्राणां सर्पि-
स्तैलवसानां प्रस्थे प्रतिवापं कार्षिकमौषधानां भागं कृत्वा चतुर्गुणेन पयसा
संपोष्य विंशतिपलकं मांसप्रमाणं कृत्वा जाङ्गलानूपोदकानां रसं त्रिगुणं स्वजा-
वमथितमवतार्यं ततो नक्रमहिपवराहशिथुमारवसानामुपदानं कृत्वा यथार्थं
कटाहेऽधिश्रयेत् । तं मन्दाग्निना सिद्धं यथाक्रममवतार्यं सिद्धलक्षणसंपन्नं
कनीपसं तृवृतमाचक्षुमेह । ततस्तद्वातसमुत्थानां शरीराणां च हस्तिनां नस्प-
कर्माभ्यङ्गयोजनोत्तरपानेषु हितं तद्यथार्थमेवंविधानामन्येषां च प्रयोजयेत् ।
इत्येवं तृवृतविधिराद्यः कनीयान्व्याख्यातः ॥

अथाशीतिव्यञ्जनस्य वापोर्निवर्हणं कौष्ठानुगतशरीरस्य च वापोर्विशे-
पतः प्रशमनं जलधरसलिलविसर्गादद्विराप्पायितायां मेदिन्यां वस्तिनस्या-
भ्यङ्गाच्छयानादिषु सततमुपयुज्यमानं तेजोबलवीर्यसंपादनं चाऽऽपुपश्च प्रत्या-
नयनं रसशोणितमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रक्षयावसन्नानां च बलक्षीणमदक्षीणो-
त्कर्णकवातगतिहस्तग्रहदन्तरोगपादरोगगात्ररोगादितदेहानां वातस्कन्दवा-

द्याभ्यन्तरायामर्दितशरीरजवगण्डकशीतकण्कन्नानां वा तथा विनयकर्म-
संभवानां च गाढबन्धप्रवृद्धानामुन्मथितप्रमथितसंक्रिष्टनिहितदुःस्वार्थदुर्विरि-
क्तानां निर्भुग्ननिर्वृद्धताभिहि(ह)तभग्नावनतविच्युत(?) एवं निर्वेष्टिति पिष्टी-
स्थितिविमथितानामगन्तूनां गात्ररोगाणामुपशमनार्थं त्रिवृतविधिर(म)त्र
व्याख्यास्यामः । कृष्णभ्वेतकपायवर्णानां तिलानां तैलमुत्पाद्य, अथातसीसर्पै-
रण्डतैलान्युपादाय गोजाविमहिषीणां सर्पिश्च पुनर्महिषरुष्टपतगोजाविस्वरोष्ट्र-
व्याघ्रांसहद्वीपितरक्षुश्वाविच्छल्यकवराहशिशुमारनक्रपाठीनतिनिशमकरकच्छ-
पचर्मिणामजगरशृगालवानराणां यथाप्रधानं यथालाभं वसाः संहृत्य, एतेपा-
मेव च महिषादीनां सत्त्वानां मस्तिष्कं प्रत्येकभाजनस्थमुपकल्पयेत् । गोजा-
विमहिषाणां सुरभितृणनिपेविणां प्राणवतां प्रभूतयवसाहाराणां पर्यास्तुपहार्यं
महति कटाहे महास्थाल्यां वाऽधिश्रयेत् । पक्त्वाऽष्टभागावशिष्टं पयोऽवतार्यं
शीतीभूतं दधिवद्बलवद्भिः पुरुषैः कन्याभिर्वाऽवमथ्य क्षीरघृतमुत्पाद्य प्राज्यमेवं
क्षीरघृतकरणविधिः । तथोदकानां मत्स्यनक्रशिशुमारपाठीनचर्मिपाटलाक्षश्वा-
विच्छल्यकरोहितककटकेल्लिस्तकूर्माणां च निर्पूहं कटाहेऽधिश्रयेत् । पक्त्वाऽ-
स्याष्टभागावशिष्टं प्रकल्पयेत् । तथा जाङ्गलानां लावकतित्तिरवर्तिकककुभक्र-
करकपिञ्जलबर्हिणकुक्कुटानां निर्पूहान्कृत्वा तद्व्यं संस्कृतानुपाद्यौदकानां च
हंसकारण्डवचक्रवाककारनन्दीमुस्ताटावकवलाकामद्गुकौञ्चपूर्वादीनां यथा-
लाभं स्वपातान्मृत्संस्कृतान्स्वजावमथितान्सानुपकल्पयेत् । यववदरकुलत्यम-
धुकश्रीपर्णीसण्डीजाडकीमहत्पञ्चमूलविदारिकन्दादिकं च वगे पूर्वेद्विष्टेन प्रमा-
णेन कनीयसद्विवृतस्य यथोद्विष्टं प्रमाणं मन्दाग्निसिद्धं निष्कार्यं नस्वावस्था-
पिनमुपकल्पयेत् । स्थानासनयोगाभ्यां द्विपानां देशकालपरिणामे सतिः* ॥

—:—

अधोचितक्रियास्वपहतवीर्यां सिण्ण(?) महौषधगणमत्र व्याख्यास्यामः ॥

जीवकपर्पमकौ मुद्गपर्णीमेदाष्टिन्नरुहीक्षीरकाकोलीपयस्याककटशृङ्गीकाक-
नासारास्तामहामेदायष्टीमधुकानन्तासारिवासरलभद्रदारुहरिद्रवरुणनागपुष्पम-
ञ्जिष्ठारक्तचन्दनोशीरकुष्ठतगरव्याघ्रनखशतपुष्पामांसिपत्रहरिवेरकुङ्कुमकुटन्नटभ-
द्रमुस्तास्रह्मेलास्थलैलास्रजैरद्राक्षापिप्पलीमूलचव्याजमोदतेजोवतीविडल्लुगृङ्ग-
वेराणां यथाप्रमाणमनुविधाय ह्यपि पेपयित्वा श्लक्ष्णमौषधगणमेकीभावमुप-
कल्प्य पर्यासि सर्पिस्तेलवसामज्जा वा त्वेकीभावमुपकल्प्य मन्दाग्निसिद्धं
मध्यमावरोत्तरपाकं यथाविधिं साधयित्वा तेनैव च क्रमेण रसमापान्निर्पूहान्यु-

* 'अत्र क्रियान्पाठगुटिनस्त्रिष्वप्पादर्शेण' इति प्रतिभानि ॥

नराधिश्रयेत् । एवं सहस्रपाकमुत्तमम्, शतपाकं मध्यमम्, अवरं दशपाकम्,
त्रिदशं साधयेदिति ।

तत्र श्लोकः—

एवं मया स्नेहविधिः प्रकल्पितः प्रमाणविद्धिर्विहितो यथार्थतः ॥

यथाविकारं च यथार्थतः क्रियां गजेषु कुर्याद्भिपजां वरस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने श्रीपाठे चतुर्थे

उत्तरस्थाने स्नेहविधिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ऋषिं प्रश्रविदां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम् ॥

अङ्गराजो महाबुद्धिः पालकाप्यं महाजसम् ॥ १ ॥

सुखीपविष्टं वरदं कृतजप्यं कृताञ्जलिम् ॥

उपसंगृह्य चरणौ पप्रच्छ प्रयतो मुनिम् ॥ २ ॥

प्रजाम् हितकामस्त्वं नित्यं धर्मचिकीर्षया ॥

रक्षणं च परो धर्मस्तत्र युक्तोऽहमञ्जसा ॥ ३ ॥

तन्मे बलमभिन्नघ्नं दन्तिनो दत्तवारणः ॥

तैरियं पृथिवी लब्धा समुद्रवसना मया ॥ ४ ॥

तेषामभितसत्त्वानां न किञ्चिदिह वर्तते ॥

भयमन्यत्र रोगेभ्यस्तथैषां भयमुत्तमम् ॥ ५ ॥

तेषां पुरस्तान्निखिला चिकित्सा कीर्तिता म(त्व)या ॥

मह्यं श्श्रूष्वे सम्भ्रमगवन्व्यक्तलक्षण ॥ ६ ॥

वस्तपो हि चिकित्सार्थं व्यापित्वात्सर्वमेव वा ॥

तेषां विधिं विशेषेण भगवन्प्रब्रवीतु मे ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

उवाच निखिलं त्वेवं विधिवत्सिद्धिदायकम् ॥ ८ ॥

गुणानुपद्रवांश्चैव कृत्याकृत्यविनिश्चयः ॥

येषु वा स्थापनं कार्यमनुवासनमेव च ॥ ९ ॥

केवलं चानुवास्या ये येषु वा स्थापनं हितम् ॥

तत्र द्रव्यप्रमाणानि स्नेहवस्तिनिरूह्योः ॥ १० ॥

प्रमाणं स्नेहकालाश्च भेषजानां तथैव च ॥
 विधिसंस्कारयोगाश्च स्नेहपाकश्च तत्त्वतः ॥ ११ ॥
 व्यापदः सिद्धयश्चैव परिहारस्तथैव च ॥
 कार्याकार्यकरं ज्ञानं तत्सर्वमुपदिश्यते ॥ १२ ॥
 वस्तपो हि चिकित्सार्थं सम्यग्दत्ता विजानता ॥
 रुजमाशु निश्छन्ति दोषाणामाशु शोधनात् ॥ १३ ॥
 कोष्ठं न स्वल्पते चैव दौर्बल्यं न च वाधते ॥
 न च दोषाः प्रवाधन्ते दुष्टाश्चौषधपानजाः ॥ १४ ॥
 अजीर्णं जीर्णमित्येवं न च शङ्का प्रवाधते ॥
 अनुपानं च हरणं दोषाणां वस्तिना भवेत् ॥ १५ ॥
 बृंहणं स्नेहनं बल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥
 जववीर्यौषपत्तिस्तु सहित्वं सर्वकर्मणाम् ॥ १६ ॥
 चलेन्द्रियविवृद्धिस्तु तथा च स्मृतिभेषपोः ॥
 उपलब्धोपलब्धिस्तु यथावत्परिकर्मणि ॥ १७ ॥
 बलयोपान्त्यशैथिल्यं जरा वा न ग्लोत्तमम् ॥
 भेदो न धर्षयत्याशु वस्तिभिः स्थिरर्ता गतम् ॥ १८ ॥
 स यथा शीर्णपत्रोऽपि वृद्धवृक्षोऽथ कुञ्जरः ॥
 समये वारिणा सिक्तो हरिताङ्गुरकोमलः ॥ १९ ॥
 तरुणो जायते क्षिप्रं पुष्पवान्बलवानपि ॥
 एवमाप्यायते हस्ती वस्तिना संमर्त्तपितः ॥ २० ॥
 घात्विन्द्रियौजसा युक्तस्तथा वै वस्तिमान्भवेत् ॥
 अपरे जघनं वंशो विशेषेण तु दन्तिनाम् ॥ २१ ॥
 तेषां निर्ग्रहणार्थाय बलिश्रेष्ठोऽभिजायते ॥
 श्लेष्मजान्पित्तजांश्चैव साधयेत्साधुयोजितः ॥ २२ ॥
 नास्त्यन्यत्तादृशं फलं हस्तिनां वस्तिनः परम् ॥
 आनद्धो मृत्तिकाजग्धः कृमिकोष्ठी तथैव च ॥ २३ ॥
 एकाङ्गं वाधते यस्य सर्वाङ्गमपि वायुना ॥
 रुद्धमूत्रपुरीषश्च ज्ञानो म्लानस्तथैव च ॥ २४ ॥
 सर्वत्र विहितो वस्तिर्दापिनो बलवर्धनः ॥
 लाघवस्पोषजननः समेषु विषमेषु वै ॥ २५ ॥

सर्वप्रदेशजात्रोगान्सर्वशश्च निरस्यति ॥
 विरस्थितात्प्रशमपेदभ्यञ्जनविमर्दनैः ॥ २६ ॥
 प्रदेहै रसपानैश्च स्वेदैर्वाऽपि पृथग्विधैः ॥
 नस्पतो मुखतश्चैव स्नेहपानैर्पथाविधि ॥ २७ ॥
 वस्तपः परमास्तेषां हिता रोगनिवर्हणाः ॥
 पास्तु पूर्वं विनिदिष्टा कोष्ठे वै विंशतिः शिराः ॥ २८ ॥
 विसनालप्रतीकाशा दन्तिनः सर्वदेहगाः ॥
 पाश्च नाडीसमुत्थानाः कण्ठनाडीबहिःसृताः ॥ २९ ॥
 ताभिः संचार्पते स्नेहः स्वं स्वं स्थानं तथा तथा ॥
 यथा ग्रीष्मेऽथ मध्याह्ने ह्यादत्ते वारि भास्करः ॥ ३० ॥
 तथा पानादिभिः स्नेहः पारंपर्येण जीर्षते ॥
 स्नेहयेच्च दृढं स्नेहो रोगांश्च विनिवर्तयेत् ॥ ३१ ॥
 न च पाककृतान्दोषानुत्पादयति कांश्चन ॥
 पकाशयगतस्यास्य पट्वीर्यं तेजसेरितम् ॥ ३२ ॥
 ततस्तज्जायते क्षिप्रमपानारूपेण वायुना ॥
 ततस्तद्विरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 समानेन तु विसिद्धं व्यानं चाऽऽप्नोति तत्क्षणात् ॥
 व्यानात्पुनरुदानं तु तथैव समवाप्नुते ॥ ३४ ॥
 उदानानन्तरं चैव प्राणमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
 क्षिप्तं तत्प्राणविक्षिप्तं सर्वघातुषु लीपते ॥ ३५ ॥
 रसादिषु यथायोगं कुरुते धातुतेजसाम् ॥
 बलमारोग्यवर्णं च लघुत्वं चैव दन्तिनः ॥ ३६ ॥
 समलं वाऽपि पार्त्किचिचदपानो निरस्यति ॥
 प्रथमः स्नेहवस्तिः स्याद्भस्तिवक्ष्णमार्गयोः ॥ ३७ ॥
 स्नेहनः शोधनश्चैव द्वितीयस्त्वग्निदीपनः ॥
 तृतीयस्तु बलं कुर्वाञ्चतुर्थो रसबृंहणः ॥ ३८ ॥
 वृंहयेत्पञ्चमो रक्तं षष्ठो मांसं विवर्धयेत् ॥
 भेदोस्पिष्टवृंहणो ज्ञेयः सप्तमः पुष्टिवर्धनः ॥ ३९ ॥
 अष्टमश्च विशेषेण नवमश्चापि वर्धयेत् ॥
 मज्जाशुक्ली यथायोगमित्येते नव वस्तपः ॥ ४० ॥

नागानामिह निर्दिष्टा विस्तरेण यथाक्रमम् ॥
 एषां दोषाः समुद्रता मज्जाशुक्रसमाश्रयाः ॥ ४१ ॥
 यथोक्तद्विगुणा देवास्तेषामेतेऽत्र वस्तयः ॥
 यस्मादनुवसत्पन्नं जीर्णं चापि निरस्पति ॥ ४२ ॥
 अनुवास इति ख्यातिं लभते तेन कर्मणा ॥
 यस्मान्निरुहयत्याशु दोषान्पकाशयस्थितान् ॥ ४३ ॥
 मलापहरणात्सद्यो निरुह इति कीर्तितः ॥
 उत्तरं वस्तिमिच्छन्ति मेहे यस्तु विधीयते ॥ ४४ ॥
 एष कायप्रशुद्धौ स्याच्छीघ्रं यो विनिवर्तते ॥
 न चेन्निवर्तते काले भूयो दानं प्रशस्यते ॥ ४५ ॥
 अनुवासे निरुहस्तु तथैवोत्तरवस्तिकः ॥
 त्रिविधो वक्ष्यते वस्तिर्गुदमेहसमाश्रितः ॥ ४६ ॥
 तत्र वस्तिर्न दातव्यो विपद्दुष्टाय हस्तिने ॥
 नित्यं रोगभयार्तेभ्यः पानार्तेभ्यस्तथैव च ॥ ४७ ॥
 मूर्च्छांपिपासादुष्टेभ्यः स्नेहपीताय दन्तिने ॥
 प्राक्छर्दिमोहदुष्टेभ्यो ये च स्युः पादरोगिणः ॥ ४८ ॥
 स्वभावाहुर्वलाग्निभ्यस्तथाऽतिस्वविराय च ॥
 अत्यर्थं चातिवालाय वस्तिर्न स्यात्कथंचन ॥ ४९ ॥
 वस्तिदानपरिकेशं कदाचिदिह ये गजाः ॥
 न सहेयुरसात्पत्वान्न तेषां वस्तयः स्मृताः ॥ ५० ॥
 येषां चापि प्रणिहितो नोर्जा किंचिदुपाहरेत् ॥
 कुर्षाद्वा मदतो पीडां न तेषां वस्तिरिष्यते ॥ ५१ ॥
 न कफे स्नेहवस्तिः स्यान्मेदुरस्य तथा तृप ॥
 रूक्षणीषे(*न विविना) पाण्डुरोगाश्च ये स्मृताः ॥ ५२ ॥
 कुष्ठगुल्मप्रमेहाश्च तथा विद्रघपोऽपि च ॥
 अन्येषां चैवमादीनां विदध्यान्नानुवासनम् ॥ ५३ ॥
 अतस्तु विपरीताय वृंहणं येषु शस्यते ॥
 धार्यन्ते ये च दोषेण न तेष्वस्यापनं स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 कुष्ठकृम्यतिपुक्तेभ्यो मूर्च्छायां तमके(?) तथा ॥
 क्षते क्षये च धातूनां पिपासाते तथैव च ॥ ५५ ॥

* घनुक्षिद्धान्तर्गता वर्षाः कपुस्तकानुसारेण लिखिताः, सवपुस्तकयोस्तु रिक्त एव प्रदेशः स्थापितः ।

१ क. येषां । २ क. °बन्धयः ॥ त्रि० ।

सर्वत्र वस्तिर्न भवेन्निरुहो चाथवेतरः ॥
 सामान्यं च विशेषं च बुद्ध्या(द्ध्वा)तु त्रपसत्तम् ॥ ५६ ॥
 मूलं चैवानुबद्धं च पृथक्च पुगपत्तिस्थितम् ॥
 व्याधीनामुपपश्येत्तु देशकालौ तथैव च ॥ ५७ ॥
 राजंश्चतुर्भिर्गुक्ताप पादैः साध्याय हस्तिने ॥
 आरम्भेण यथोक्तेन विधिनाऽऽरम्भ इष्यते ॥ ५८ ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥
 कृत्वाऽऽहुतिं सपुण्याहं स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ ५९ ॥
 स्थानं सवाहुपन्नं च पुरस्तान्नतमिष्यते ॥
 उन्नतं पृष्ठतः कार्यं पक्षपोश्च समं भवेत् ॥ ६० ॥
 त्रिपर्दाश्च क्रमं वेद्ध्वा गजपेचकसंमितः ॥
 कार्यो माङ्गल्यवृद्धिश्च सुनिविष्टः सुसंहतः ॥ ६१ ॥
 भिपक् तत्रोपविष्टस्तु पीडयेत्सुसमाहितः ॥
 सुखारोहावरोहश्च वस्तिभूमाववस्थितः ॥ ६२ ॥
 तत्रोपविष्टः सुमना लघुहस्तो जितेन्द्रियः ॥
 भिपक् प्रपीडयेद्भस्तिं निरीक्ष्य च यथाविधि ॥ ६३ ॥
 वार्क्षं वा वैणवं वाऽपि श्लक्ष्णं च गुलिकामुखम् ॥
 तिनदुकस्याश्वकर्णस्य मधुकस्य धवस्य च ॥ ६४ ॥
 भूर्जस्पन्दनयोश्चैव सारैर्नेत्राणि कारयेत् ॥
 द्वावरत्नी भवेदोष्ठं स्वतुपूर्वसमाहितम् ॥ ६५ ॥
 मध्यमं तु भवेन्नेत्रं द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥
 पङ्कजं जघन्यं तु मध्यमात्परिहापयेत् ॥ ६६ ॥
 षोडशाङ्गुलमेवास्य नाहो(हः) श्रेष्ठस्य मानतः ॥
 उद्दिष्टमेतन्नेत्राणां प्रमाणं वक्ष्यते त्रप ॥ ६७ ॥
 ये प्रमाणात् पुज्यन्ते ज्येष्ठमध्याधमा गजाः ॥
 पेचकस्योपरिष्ठाच्च न्यस्थोऽधस्तात्तथैव च ॥ ६८ ॥
 लाङ्गूलवंशमानेन नेत्रमायामतो भवेत् ॥
 नेत्रमूले च कर्तव्या कर्णिका द्वादशाङ्गुला ॥ ६९ ॥

वलाक्षो(?)दृतिबन्धार्थं प्रमाणेन पदङ्गुलम् ॥
 सर्वं प्रवेशयेन्नैत्रं गुदे नागस्य बुद्धिमान् ॥ ७० ॥
 दृतिं सुमर्दितां कृत्वा तत्र नेत्रं निबद्धयेत् ॥
 उत्तमाधममध्यानां श्रेष्ठमध्यमकन्यसैः ॥ ७१ ॥
 नेत्रच्छिद्राणि कार्पाणि सामान्यामलकीफलैः ॥
 वलयस्तु तिस्र एवाऽऽहुर्गुदे नागस्य भूपते ॥ ७२ ॥
 उत्तमस्य भवन्त्येताः षोडशाङ्गुलविस्तृताः ॥
 अष्टभागेन हीनाः स्पुर्मध्यमस्य प्रमाणतः ॥ ७३ ॥
 मध्यमा(ः)सप्तमो भागो जघन्ये वलयः स्मृताः ॥
 चतुरद्वीन्यरद्वीनां वलयो विद्धि संमिताः ॥ ७४ ॥
 अङ्गुलानि दशाष्टौ च प्रमाणेन पृथक् पृथक् ॥
 अष्टारद्वीपु विज्ञेयो वलयोऽष्टादशाङ्गुलाः (?) ॥ ७५ ॥
 आदानी प्रथमा तासां द्वितीया तु प्रवाहिनी(णी) ॥
 संकोचनी तृतीया च वलयस्तिस्र एव हि ॥ ७६ ॥
 तेषां नेत्रप्रमाणानि वलीनामानि धारयेत् ॥
 स्रोतःप्रमाणान्पेतेषां नेत्राणामनुपूर्वशः ॥ ७७ ॥
 परिणाहस्तु कर्तव्यः संविभज्य यथापथम् ॥
 स्नेहे या मुखतो मात्रा सा देया त्वनुवासने ॥ ७८ ॥
 यथावर्ष्मप्रमाणेन यथायोग्यविरोधि च ॥
 स्थानं माङ्गुल्यवार्धं च पुरस्तान्नतमिष्यते ॥ ७९ ॥
 उन्नतं प्रष्टवतः कार्यं पक्षयोश्च समं भवेत् ॥
 तत्र स्थाने मुखं तिष्ठेद्वारणः मुखपन्नितः ॥ ८० ॥
 पक्षयोश्च पुरस्ताच्च पुरुषैः स्वैरधिष्ठितः ॥
 ततो विश्वात्पन्तश्च क्षमपन्तश्च तं गजम् ॥ ८१ ॥
 परिस्पृशन्तश्च करैस्तिष्ठेपुः परिकर्मिणः ॥
 यन्नं नेत्रकराद्याभिः क्षान्तिभिः क्षमितस्य च ॥ ८२ ॥
 तथा वासितवालश्च कर्तव्यः स्यादुपक्रमः ॥
 सुवर्धितनखं हस्तं सर्पिषाऽभ्यज्य दक्षिणः ॥ ८३ ॥

पेचके च घृतं दद्याद्दरेल्लेण्डमुपस्थितम् ॥
 पूर्वमेवानुवद्ध्वा तु नेत्रवांस्तु समाहिताम् ॥ ८४ ॥
 कदुष्णं स्नेहमासिच्य निर्वातमुपसंहरेत् ॥
 नलेन दक्षिणेनास्य गुदस्य द्वारंमर्षयेत् ॥ ८५ ॥
 मूले प्रयत्ने नेत्रस्य निश्चिद्वेण च चर्मणा ॥
 वामेन प्रतिगृहीपात्रेभ्रमर्ष्यं समाहितम् ॥ ८६ ॥
 तदूर्ध्वमुत्समुत्सिष्य गजायोपहरेद्विपक् ॥
 तदाऽऽश्रयस्नेहसंपुक्तं स्नेहाम्पक्तगुदस्य च ॥ ८७ ॥
 मणिदध्पात्स्वयं वैद्यो गुदे नेत्रं समाहितम् ॥
 अनुवंशं यथा मायुवस्तेश्चावन्धनाद्विपक् ॥ ८८ ॥
 सुसमाहितसर्वाङ्गः शनैर्वैद्यः प्रवेशयेत् ॥
 नात्पुत्रतं न घ नतं कदाचिदिह पूज्यते ॥ ८९ ॥
 न च तिर्यग्गतं नेत्रं नाप्यूर्ध्वं नाप्यधोमुत्तम् ॥
 कर्षं चित्प्रणयेद्दीरः सकृच्चैव प्रदापयेत् ॥ ९० ॥
 ततो निष्क्रम्यते नेत्रं शेषमेवमपाहरेत् ॥
 ततो वाक्शतमात्रं तु दत्ते तिष्ठेदतन्द्रितः ॥ ९१ ॥
 अत ऊर्ध्वं भिषङ्नागं पदानां गमयेच्छतम् ॥
 शनैरत्रासपशस्तेर्वाग्भिश्च परिशंसयेत् ॥ ९२ ॥
 मनः प्रह्लादयेत्तस्य विषयेः कालपोगिभिः ॥
 पाणिना लम्बनेनैव वंशवीणास्वनेन वा ॥ ९३ ॥
 दक्षास्तं गीतघोषैश्च रमयेपुरनेकपम् ॥
 यान्पान्क्रमयते भावांस्तांस्तांस्तस्य समाचरेत् ॥ ९४ ॥
 न तस्य मनसः किञ्चिद्वाघातमुपकल्पयेत् ॥
 ततः प्रत्पानयेत्स्थाने सुस्थितः सुमनाः सुसी ॥ ९५ ॥
 स्थितस्यैव समाकाङ्क्षेद्भस्तेः प्रतिनिवर्तनम् ॥
 स्वभापोष्णाम्बुना पूर्वं हेमन्ते जलदागमे ॥ ९६ ॥
 आहुताप जलं शीतं दद्याद्वै ग्रीष्म एव च ॥
 शीत एवावगादो वा शीतसात्पतया भवेत् ॥ ९७ ॥
 फल्पमेनं तु युष्पेत पूर्वं निमित्तकं युधः ॥
 उचितभोजनादिभ्यं ततो मुक्तवतो लघु ॥ ९८ ॥

पादभोगाविहीनाङ्ग(?)पयाव्याधि यथाबलम् ॥
 रक्तशाल्पोदनं क्लिन्नं पयसा वा रसेन वा ॥ ९९ ॥
 जाङ्गलेन विविक्तेन नात्पर्यमसिताय च ॥
 कद्दुष्णं युक्तलवणं पुग(क्त)स्नेहं गजे हितम् ॥ १०० ॥
 शीतलं वा प्रदातव्यं यथासात्पर्यमवेक्ष्य तु ॥
 यवसोपस्कृते पूर्वं प्रदद्याद्भुभोजनम् ॥ १०१ ॥
 प्रतिच्छन्नाय च पुनर्नृणां न लघु नाल्पशः ॥
 कृताहाराय विधिवद्वा(द्र)जापाङ्गपते ततः ॥ १०२ ॥
 सुप्रतिष्ठितभक्ताय कृतचर्द्क्रमणाय च ॥
 कृतमार्गाय विधिवत्प्रदद्याच्च यथाविधि ॥ १०३ ॥
 मदत्ते भियजा वस्तौ न शयीत न भक्षयेत् ॥
 न पिवेदनु मातङ्गो न च चेष्टां समाचरेत् ॥ १०४ ॥
 सुस्थितः स्वस्थसर्वाङ्गः सुमना नियतेन्द्रियः ॥
 माग्दत्ते च मुहूर्तेऽस्मिन्सायं दत्ते तथैव च ॥ १०५ ॥
 (अत ऊर्ध्वं नृणं दद्यात्सायं चापा(प्या)श्रयं नयेत् ॥
 सुखशय्यो भवेन्नागो मृदुशय्यस्तथैव च ॥ ६ ॥)
 न चास्य मनसः किञ्चिद्द्व्याघातमुपकल्पयेत् ॥
 पाश्चात्प्यनन्तराश्चेष्टा निर्वाणं पानमेव च ॥ ७ ॥
 ताभिश्चैवात्र वर्तन्ते ताः सर्वाः समुपाचरेत् ॥
 भत्यागते यथाकालं पुनस्तद्वत्प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥
 दीप्ताग्नी वातरोगे वा विधिमाश्रित्य पूर्ववत् ॥
 तस्मिन्भ्रत्यागते स्नेहे पुनरेवानुवासयेत् ॥ ९ ॥
 येषा भवति सस्नेहस्तथा शाम्पति मारुतः ॥
 निरुहं वा विरिक्तं वा सद्य एवानुवासयेत् ॥ ११० ॥
 न स्पात्कदाचिन्निःस्नेहो रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 एष एव विधिर्दृष्टो गजानां वातरोगिणाम् ॥ ११ ॥
 नात्र कार्यस्तु सदेहः सिद्धमेतद्भिपग्जितम् ॥
 एष उक्तो विधिः सम्यगनुवासे मया नृप ॥ १२ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगत पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. °मागविहीनाना य° । २ क. स्नेहयुक्त । ३ क. °ण वातमे° ।
 ४ क. नस्तौ । ५ स. घ. यदा ।

आस्थापनं तु वक्ष्यामि शृणु चैतन्नराधिप ॥
 अनुवासनमात्राया द्विगुणा तस्य शस्यते ॥ १३ ॥
 आस्थापनविधौ मात्रा चिरस्थानं न चेज्यते ॥
 न च भुक्तवते देवा मातङ्गाय पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 अनुबन्धान्निरुद्धस्य प्रदानं वाधते द्विपम् ॥
 एकं द्वितीयमेवं च तृतीयमपि योजयेत् ॥ ११५ ॥
 पावद्वा साधु मन्वेत समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 वयो व्याधिभृशं देशं सात्प्यकालौ बलाबलम् ॥ १६ ॥
 सत्त्वं वाऽपि परीक्ष्ये(क्षे)त जातिं च मतिमान्भिषक् ॥
 तस्या वर्तेनकालस्तु मुहूर्तं प्रसमीक्ष्यते ॥ १७ ॥
 भित्त्वा पुरीपसंघातं दोषमादाय चोल्बणम् ॥
 तीक्ष्णोष्णस्नेहलवणैरन्वितस्तु विशेषतः ॥ १८ ॥
 पूर्वं मध्योऽवकृष्टस्तु जघन्यो मधुरः स्मृतः ॥
 अल्पुष्णो नातितीक्ष्णश्च लवणश्च विशां पते ॥ १९ ॥
 अकृत्वैव निवर्तेत कृतो मात्राधिकश्च यः ॥
 समुत्क्रेदनकर्मा हि प्रथमः परिकीर्त्यते ॥ १२० ॥
 मध्यमो दोषहरणो जघन्यस्तु प्रसादनः ॥
 सद्योनुवासनं केचित्केचिदास्थापनं पुनः ॥ २१ ॥
 ऋषयः संव्यवस्यन्ति पूर्वं गुणसमीक्षया ॥
 आस्थापननिरस्ये तु पुरीपे निर्मले गुदे ॥ २२ ॥
 अनुवास्य इति प्राहुर्हन्तुं चैवात्र मे शृणु ॥
 पुरीषविहिते मार्गे योऽनुवासं प्रयच्छति ॥ २३ ॥
 न तस्य साधकः स्नेहो भस्मनीवाऽऽहुतिर्हुता ॥
 आस्थापनहृतो दोषः शुद्धकोष्ठस्य दन्तिनः ॥ २४ ॥
 वास्तिमग्रो न भवति शुद्धो व्योम्नि यथा शशी ॥
 अनुवासोपपन्नाय निरुहं यः प्रयच्छति ॥ १२५ ॥
 ततो विरुक्ष्यते तज्ज्ञैः स्नेहस्तस्य न साधकः ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नाय पुरीपे संश्रिते तथा ॥ २६ ॥
 यथावन्मलदोषाणां क्लेदभावाः शुभावहाः ॥
 अनुवासनमेव स्यादास्थापनमतः परम् ॥ २७ ॥

व्यक्तमात्रो भवेत्पूर्वो शाल्यो मध्यमदोषतः ॥
 (*..... मध्योपधस्तु दोषहा) ॥ २८ ॥
 ततो लघुतरं कार्यं समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 अनागच्छति चाशुद्धे यथाकालं निरूहणम् ॥ २९ ॥
 ततस्तेनैव विधिना पुनरन्यो विधीयते ॥
 ततस्तीक्ष्णतरः किञ्चिदर्धमात्रान्वितः पुरा ॥ १३० ॥
 विरेको वर्तयश्चापि वस्तिः प्रतिनिवर्तते ॥
 तस्मान्निरूहसिद्धयर्थं स्मृतं चैवानुवासनम् ॥ ३१ ॥
 निरूहस्य पुनर्दोषः स्नेहवस्तिर्विशेषतः ॥
 स्नेहक्षीरनिरूहाणामपुग्मा वस्तपस्तया ॥ ३२ ॥
 गजानां मात्रया दत्ता यस्य युग्मा भवन्ति ते ॥
 कापाग्निदीपनाः सर्वे वस्तपः पक्षसंधिषु ॥ ३३ ॥
 बलवर्णकराः पथ्याः सम्पगारोग्यसिद्धये ॥
 संशोधनो हिमार्पस्य दोषाणां चानुलोमनः ॥ ३४ ॥
 वारणानां निरूहस्तु प्रथमो मलशोधनः ॥
 समाक्षिपति पित्तं च पक्काशपगतस्तथा ॥ १३५ ॥
 सकृच्छेषहरो ज्ञेयो द्वितीयस्तु नराधिप ॥
 वातं जपति मूर्धन्यं तृतीयः कफवर्धनः ॥ ३६ ॥
 मृदूष्णलवणो मध्यः पादहीनः प्रमाणतः ॥
 क्लेदनार्थं प्रदेयस्तु वस्तिरादाय संततः ॥ ३७ ॥
 पटुतीक्ष्णोऽम्ललवणो मात्रया चाधिकस्तु सः ॥
 दोषो दोषहरो वस्तिः क्लान्तदोषाय हस्तिने ॥ ३८ ॥
 तृतीयस्तु पुनर्दोषो न्यूनो नापि न चाधिकः ॥
 दोषान्संहरति प्रोक्षैः शमपत्पुदरं च सः ॥ ३९ ॥
 चतुर्थस्तु प्रदेयः स्याच्छर्करामधुसंपुतः ॥
 भेषजैर्मधुरैश्चापि तैलः कृष्णैः सवेतसैः ॥ १४० ॥
 हृतदोषाय नागाय घृतक्षीरविमिश्रितः ॥
 व्यापद्मीननिरूहस्य स(श)कृद्धारसमुद्रतः ॥ ४१ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

कफान्तं वातपित्तान्तं कुक्षिशैथिल्यलाघवम् ॥
 गात्रापरमृदुत्वं च व्याधेरपि त्रिनिग्रहः ॥ ४२ ॥
 लक्षणं तु निरूढस्य भूत्रशुद्धिकृदेव च ॥
 लक्षणं ह्यनिरूढस्य आनाहो रक्तमूत्रता ॥ ४३ ॥
 विद्वातनिग्रहं शूलमाध्मानं व्याधिवर्धनम् ॥
 निष्पुत्रीपस्य नागस्य निरूढस्यातिषोगतः ॥ ४४ ॥
 वायुगोत्राणि कुक्षिं च शूलेनाऽऽवेष्टयेद्दृशम् ॥
 तस्मान्निरूढपेतसम्यक्सिद्धिकामो विचक्षणः ॥ १४५ ॥
 अपकर्षति वासेभ्यः क्षारः सर्वं पथामलम् ॥
 अपकर्षति दोषान्धै आस्थापनमनेकधा ॥ ४६ ॥
 बल्यं वृष्यं बृहणीपमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ॥
 जीवकृज्जीवनं मेध्यं गजस्याऽऽस्थापनं मतम् ॥ ४७ ॥
 धृत्पीडितो मदाविष्टो घालो वृद्धो गदातुरः ॥
 स्नातः पीतोदकश्चैव भुक्त्वास्तृपितश्च यः ॥ ४८ ॥
 विवृण्णो जीर्णभक्तश्च दुर्मना यश्च वारणः ॥
 भीरुश्चैवाप्यनास्थाप्यः श्वासी यश्च मतङ्गजः ॥ ४९ ॥
 एतेषामनुपूर्वेण शास्त्रमार्गानुसारिणा ॥
 चिकित्सकेन क्षीरेण देयाः स्युः क्षीरवस्तपः ॥ १५० ॥
 मात्रा वस्तेर्विधिरतः क्षीरवस्तिश्च वक्ष्यते ॥
 अशनाद्दुत्तरं पित्तो यथा स्नेहोऽभिषोगतः ॥ ५१ ॥
 पूर्वकापस्य विहितः स्नेहनः शास्त्रदर्शनैः ॥
 स्नेहनः सर्वतस्तद्वद्विज्ञेयो दोषनाशनः ॥ ५२ ॥
 अमन्ययोगजानां तु मात्रा वस्तिः प्रशस्यते ॥
 क्षीर्णधातुकृशा नागा वृद्धाः क्षीणबलाश्च ये ॥ ५३ ॥
 पश्चात्सूपहताश्चापि मदक्षीणास्तथैव च ॥
 एषामग्रेर्विवृद्धचर्षं प्रीण्ये प्रावृषि वा हितः ॥ ५४ ॥
 देयः प्रायोगिको वस्तिर्विशेषेण तु दन्तिनः ॥
 पूर्वोक्ते स्नातपीताप मुक्ताप च विधानतः ॥ १५५ ॥
 रसापनं परं नित्यं पूर्वोक्तविधिपोजितम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि क्षीरवस्तिविधिं शुभम् ॥ ५६ ॥

विधिवत्कथितं क्षीरमुभयोः पञ्चमूलयोः ॥
 फल्कैर्पुंक्तं तिलोशीरपत्रकोत्पलचन्दनैः ॥ ५७ ॥
 राम्नामपौण्डरीकाम्यां मुस्तकेन तथैव च ॥
 मृद्धीकाशर्करामांसीमञ्जिष्ठामधुसंपुतैः ॥ ५८ ॥
 मधुरैर्जीवनीपैश्च देयो वस्तिः समन्वितः ॥
 विधिवत्पृथिवीपाल दन्तिनां बलवर्धनः ॥ ५९ ॥
 पित्तरक्तविकारेषु ग्रीष्मे शरदि वा हितः ॥
 पाकलेषु वहिर्दाहे दाहे चान्तर्गते तथा ॥ १६० ॥
 मूर्च्छाभ्रमे तथा श्वासे क्षीणे घर्मश्रमेषु च ॥
 वस्तिर्हितोऽयं राजेन्द्र तथा वाऽप्यभितोऽपि च ॥ ६१ ॥
 निरूढानां च नागानामारण्यानां तथैव च ॥
 गजास्त्वभ्यन्तरस्वेदाः शीतसात्प्या विशेषतः ॥ ६२ ॥
 (ः) तस्मात्प्रशस्यते त्वेष वस्तिरूपमानिलापहः ॥
 पयसः प्रथमो वस्तिर्हितस्तु रसरक्तयोः ॥ ६३ ॥
 मांसास्थिमेदसां वृद्धौ द्वितीयः क्षारयोजितः ॥
 आप्यापते शुक्रमज्जस्तृतीयः पयसेव तु ॥ ६४ ॥
 निदन्ति दोषानुत्कृष्टान्मुमनो जठरस्य तु ॥
 स्नेहवर्स्तर्पदा शीघ्रं दत्तमात्रो निवर्तते ॥ १६५ ॥
 न हीनगुणमाप्नोति स्नेहस्याऽऽशु निवर्तेनात् ॥
 तमेव दापयेत्स्नेहं पुनरेव भिषग्वरः ॥ ६६ ॥
 महावलास्तु मातङ्गा वातप्रापास्तु दन्तिनः ॥
 प्रवहन्ति तदा स्नेहं शीघ्रं तेन निवर्तते ॥ ६७ ॥
 तस्मान्न दोषो दत्ते तु द्वितीये नात्र संशयः ॥
 इत्येष सर्ववस्तीनां विधिरुक्तो विशेषतः ॥ ६८ ॥
 विपरीते तु जापन्ते व्यापदो विविधात्मिकाः ॥
 नेत्रवस्तिकृताश्चैव भूयश्च भिषजा कृताः ॥ ६९ ॥
 इमं तत्र प्रवक्ष्यामि निरूढप्रणिधौ विधिम् ॥
 पथास्वं सर्वदोषाणां कपायाणि घृतं वसा ॥ १७० ॥
 चतुष्पदानां सूत्राणि तैलं दधि सुरा मधु ॥
 बदराम्लं च दुग्धं च धान्योदकतुषोदकम् ॥ ७१ ॥

फलानि लवणं चैव निरूहद्रव्यमिष्यते ॥
 सुरयोष्णाम्बुना मूत्रैस्तैलेन लवणेन च ॥ ७२ ॥
 स्ववर्गोपैस्तु संपुक्तैः श्लेष्माणुपुष्णा हिता गजे ॥
 धान्याम्लफलनिष्कायैः सकुलत्थपवैः शुभैः ॥ ७३ ॥
 स्ववर्गैश्चानिले पथ्याः स्निग्धा लवणसूक्ष्मिताः ॥
 पयोःसघृतैर्धुक्ताः स्ववर्गोपैश्च शीतलाः ॥ ७४ ॥
 कापायमधुरा पिप्पे वस्तयः स्युः सशर्कराः ॥
 अपामार्गस्य च फलं तथा जीमूतकस्य च ॥ १७५ ॥
 मदनस्य च पिष्टं स्पादावापं सर्ववस्तिषु ॥
 सर्पिषाः सरला राम्ना कुष्ठं तेजोवती तथा ॥ ७६ ॥
 पिप्पलयः शतपुष्पा च मृद्धीका मधुकं मधु ॥
 भद्रदारु तथैला च सैन्धवं चेति वस्तिषु ॥ ७७ ॥
 निरूहस्य भवेद्देयः स्वावापः पटुसैन्धवः ॥
 श्लक्ष्णकल्कैः समापुक्ताः सुमकथितभेषजाः ॥ ७८ ॥
 सुस्निग्धलवणा व्यक्ताः खजावमयिता हिताः ॥
 कपायभागाश्चत्वारः कुर्यात्स्नेहस्य पञ्चमम् ॥ ७९ ॥
 अष्टमं भेषजानां तु लवणस्य तु षोडश ॥
 पूर्वमेवं तु ये प्रोक्तास्तत्रौपधगणा मया ॥ १८० ॥
 यथालाभं यथावच्च तांस्तानादाय शास्त्रवित् ॥
 कपायाणि निरूहाणां कल्कचूर्णानि यानि च ॥ ८१ ॥
 अनुवासे च तत्सर्वं वर्गं समैधु योजयेत् ॥
 श्यामा कुटन्नटं चैव त्रिफला चित्रकं तथा ॥ ८२ ॥
 तथा दारुहारिद्रा च फलानि मदनस्य च ॥
 जीमूतकानि दन्ती च द्रवन्ती सर्पिषा तथा ॥ ८३ ॥
 शृङ्गवेरं वचा चैव तगरं देवदारु च ॥
 पिप्पली भद्रमुस्ता च द्विगुणं चैव सैन्धवम् ॥ ८४ ॥
 बलां चतुर्गुणां कृत्वा श्लक्ष्णकल्कं प्रपेषयेत् ॥
 मूत्रैर्गजसरोष्णाणां दध्पम्लैः सुरपाऽपि च ॥ १८५ ॥
 धान्याम्लवदरी कुदतिलतैलैः समन्वितैः ॥
 कटुफो व्यक्तलवणः श्लेष्मघ्नो वस्तिरिष्यते ॥ ८६ ॥

स्थूलाश्च कुष्ठिनोऽप्ये च मेदुराः पाण्डुरोगिणः ॥
 कर्षणा दोषहरणो देपस्तेषां यथा हितः ॥ ८७ ॥
 दन्ती द्रवन्ती श्यामाकं कुटजं कृमिवेधनम् ॥
 अपामार्गं हस्तिकर्णं जीमूतं सकुटन्नटम् ॥ ८८ ॥
 शतपुष्पा च कुष्ठं च तगरं चतुरङ्गुलम् ॥
 सप्तर्षा च गवाक्षीं च शङ्खिनीं केषुकं तथा ॥ ८९ ॥
 अजगृह्यजगन्धे च कपिलां तुलसीं तथा ॥
 प्रकीर्षामुदकीर्षां च गवाक्षीं च समाहरेत् ॥ १९० ॥
 वातिकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तो न शीतलः ॥
 संशोधनीयः श्रेष्ठः स्याद्ग्रन्थिते कुपितेषु च ॥ ९१ ॥
 क्षीरवृक्ष्या च रोध्रं च पिण्डीरुक्कसेरुके ॥
 अभीरुपत्रिका श्यामा धवं खदिरमेव च ॥ ९२ ॥
 तुरन्ती चाग्निमन्थं च नीपं कट्फलचेतसम् ॥
 पट्टी सुवर्णक्षीरी च वज्रजम्बू सघातुकी ॥ ९३ ॥
 तिलांश्च पञ्चकोशीरमित्येतानि समाहरेत् ॥
 पित्तकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तस्तु शीतलः ॥ ९४ ॥
 भवेच्छु(स्तु)तपुरीपस्य वृद्धसंग्रहणो हितः ॥
 पपस्पां च मृणालं च शृङ्गाटककसेरुकम् ॥ १९५ ॥
 बलामतिबलां चैव स्वयंगुप्ताफलानि च ॥
 विदारी मधुकं चैव मृद्वीका क्षीरमोरटम् ॥ ९६ ॥
 पवगोधूमचूर्णानि तथा मधुकराणि च ॥
 अविच्छन्नामतिच्छन्नामित्येतानि समाहरेत् ॥ ९७ ॥
 पित्तकेनेव विधिना वाजीकरणमुच्यते ॥
 अश्वगन्धाविदारीभ्यां युक्त एष पुनः पुनः ॥ ९८ ॥
 वृंहणीपो भवेद्ग्रस्तिरम्पस्तस्तत्त्वबुद्धिना ॥
 संशोधनीपो निष्कायः सिद्धार्पकवचान्वितः ॥ ९९ ॥
 उष्णः सत्तैलतीक्ष्णः स्यादानाहे वस्तिरुत्तमः ॥
 सहोद्गुम्बरवीजैस्तु पंचकोलसमीकृतः ॥ २०० ॥
 फोविदारस्य निम्बस्य नीपस्य च तथा पुनः ॥
 फोष्ठरस्याय निष्कायो मूत्रयुक्तो न शीतलः ॥ २०१ ॥

सतैललवणो वस्तिः शीघ्र इत्यभिनिश्चितः ॥
 वृत्तो नातिद्रवः काथो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ २ ॥
 शमीवृक्षस्य शालमल्पा धन्वनस्य तथैव च ॥
 वृत्तो नातिद्रवः काथो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ ३ ॥
 श्लेष्मातक्या पक्ष्मस्य ऐरावत्यास्तथैव च ॥
 गाङ्गेरुकाया इत्येव वस्तिस्तेषां तु पिच्छिलः ॥ ४ ॥
 शशैणोरभ्रवस्तानां वराहस्याप पक्षिणाम् ॥
 रुधिरैर्महिषाणां च रक्तवस्तिर्विधीपते ॥ २०५ ॥
 पश्च शोणितजो वस्तिः पिच्छिलो पश्च कीर्तितः ॥
 एतौ संग्रहणीयत्वात्पूजितावतिसारिणाम् ॥ ६ ॥
 सर्वांश्चैवौषधिगणानतीसारनिवर्तकान् ॥
 एवं पथास्वं युञ्जीत पथायोगं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥
 पूर्वमेव यथोद्दिष्टा येऽस्माभिः स्नेहवस्तयः ॥
 तेषां वक्ष्यामि सर्वेषां पुष्कलं साधने विधिम् ॥ ८ ॥
 पादभागौषधिगणैः परिपक्वं समं द्रवम् ॥
 चत्वारोऽंशा द्रवस्यास्य स्नेहांशः पञ्चमो भवेत् ॥ ९ ॥
 विल्वमात्रस्य कल्कस्य पत्र नास्ति महागणः ॥
 महतीत्यौषधिगणैस्ततोऽर्धः संमितो भवेत् ॥ २१० ॥
 तृतीयभागमर्धं वा समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 एतत्सर्वं समानीय कृतं निर्गुणितं थुचिम् ॥ ११ ॥
 मज्जाभिश्च वसाभिश्च क्षरैश्च सह साधितम् ॥
 जाङ्गलैश्च रसेयुक्तं जलैश्चापि विशेषतः ॥ १२ ॥
 उदम्बिदधिमण्डैश्च काथैश्चापि पृथग्विधौ ॥
 पचेन्मृद्वग्निना किञ्चिद्भस्त्रपथं मधुसंपुतम् ॥ १३ ॥
 स्वरापकं भवेत्काथमम्पुद्गार्यं महीपते ॥
 पानार्थं चापि कर्तव्यं मृदुरेव तु जानता ॥ १४ ॥
 सम्पक्विसद्धं तु कर्तव्यं वस्तिकर्म निरूहणोः ॥
 मुखतो नश्य(स्य)तश्चैव पापुतो मेदूतस्तथा ॥ २१५ ॥
 कटतो मृक्षणार्थं च पिदानं पद्धिधं भवेत् ॥
 तत्र वस्तिगुणास्तद्विपुरस्तात्परिकीर्तिताः ॥ १६ ॥

स्थूलाश्च कुष्ठिनो ये च मेदुराः पाण्डुरोगिणः ॥
 कर्षणा दोषहरणो देपस्तेपां यथा हितः ॥ ८७ ॥
 दन्ती द्रवन्ती श्यामाकं कुटजं कृमिवेधनम् ॥
 अपामार्गं हस्तिकर्णं जीमूतं सफुटन्नटम् ॥ ८८ ॥
 शतपुष्पा च कुष्ठं च तगरं चतुरङ्गुलम् ॥
 सप्तलां च गवाक्षीं च शङ्खनीं केपुकं तथा ॥ ८९ ॥
 अजगृह्ण्यजगन्धे च फपिलां तुलसीं तथा ॥
 प्रकीर्षामुदकीपां च गवाक्षीं च समाहरेत् ॥ १९० ॥
 वातिकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तो न शीतलः ॥
 संशोधनीयः श्रेष्ठः स्याद्वन्थिते कुपितेषु च ॥ ९१ ॥
 क्षीरवृक्ष्या च रोधं च पिण्डीरुकफसेरुके ॥
 अभीरुपत्रिका श्यामा धवं खदिरमेव च ॥ ९२ ॥
 तुरन्ती चाग्निमन्धे च नीपं कट्फलचेतसम् ॥
 पठी सुवर्णक्षीरी च वज्रजम्बू सघातुकी ॥ ९३ ॥
 तिलांश्च पत्रकोशीरमित्येतानि समाहरेत् ॥
 पित्तकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तस्तु शीतलः ॥ ९४ ॥
 भवेच्छु(त्सु)तपुरीपस्य वृद्धसंग्रहणो हितः ॥
 पपस्यां च मृणालं च शृङ्गाटकफसेरुकम् ॥ १९५ ॥
 बलामतिबलां चैव स्वपंगुमाफलानि च ॥
 विदारी मधुकं चैव मृद्धीका क्षीरमोरटम् ॥ ९६ ॥
 यवगोधूमचूर्णानि तथा मधुकराणि च ॥
 अविच्छन्नामतिच्छन्नामित्येतानि समाहरेत् ॥ ९७ ॥
 पित्तकेनेव विधिना वाजीकरणमुच्यते ॥
 अश्वगन्धाविदारीभ्यां युक्त एष पुनः पुनः ॥ ९८ ॥
 वृंहणीपो भवेद्भस्तिरम्पस्तस्तत्त्वबुद्धिना ॥
 संशोधनीयो निष्कायः सिद्धार्थकवान्वितः ॥ ९९ ॥
 उष्णः सत्तेलतीक्ष्णः स्यादानाहे वस्तिरुत्तयः ॥
 सहोद्गुम्बरचीजैस्तु पंचकोलसमीकृतः ॥ २०० ॥
 कोविदारस्य निम्बस्य नीपस्य च तथा पुनः ॥
 कोष्ठकस्पाय निष्कायो मूत्रपुक्तो न शीतलः ॥ २०१ ॥

सतैललवणो वस्तिः शीघ्र इत्यभिनिश्चितः ॥
 वृत्तो नातिद्रवः कायो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ २ ॥
 शमीवृक्षस्य शाल्मल्या धन्वनस्य तथैव च ॥
 वृत्तो नातिद्रवः कायो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ ३ ॥
 श्लेष्मातक्या पक्ष्मपस्या ऐरावत्यास्तथैव च ॥
 गाङ्गेरुकाया इत्येष वस्तिस्तेषां तु पिच्छिलः ॥ ४ ॥
 शशौणोरञ्जवस्तानां वराहस्याथ पक्षिणाम् ॥
 रुधिरैर्महिषाणां च रक्तवस्तिर्विधीयते ॥ २०५ ॥
 यश्च शोणितजो वस्तिः पिच्छिलो यश्च कीर्तितः ॥
 एतौ संग्रहणीयत्वात्पूजितावतिसारिणाम् ॥ ६ ॥
 सर्वांश्चैवौषधिगणानतीसारनिवर्तकान् ॥
 एवं यथार्थं युञ्जीत यथायोगं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥
 पूर्वमेव यथोद्दिष्टा येऽस्माभिः स्नेहवस्तयः ॥
 तेषां वक्ष्यामि सर्वेषां पुष्कलं साधने विधिम् ॥ ८ ॥
 पादभागौषधिगणैः परिपक्वं समं द्रवम् ॥
 चत्वारोऽशा द्रवस्यास्य स्नेहांशः पञ्चमो भवेत् ॥ ९ ॥
 चित्तमात्रस्य कल्कस्य यत्र नास्ति महागणः ॥
 महतीत्पौषधिगणैस्ततोऽर्धः संमितो भवेत् ॥ २१० ॥
 तृतीयभागमर्धं वा समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 एतत्सर्वं समानीय कृतं निर्गुणितं शुचिम् ॥ ११ ॥
 मज्जाभिश्च वसाभिश्च क्षारैश्च सह साधयत् ॥
 जाङ्गलैश्च रसैर्पुक्तं जलैश्चापि विशेषतः ॥ १२ ॥
 उदन्विदधिमण्डैश्च क्वाथैश्चापि पृथग्विधौ ॥
 पधेन्मृद्भिना किञ्चिद्द्रव्यमर्धं मधुसंयुतम् ॥ १३ ॥
 सरपाकं भवेत्काथमम्पद्गार्थं महीपते ॥
 पानार्थं चापि कर्तव्यं मृदुरेव तु जानता ॥ १४ ॥
 सम्यक्सिद्धं तु कर्तव्यं वस्तिकर्म निरूहयोः ॥
 मुखतो नश्य(स्प)तश्चैव पायुतो मेदूतस्तथा ॥ २१५ ॥
 फटतो मृत्तणार्थं च मदानं पट्टिधं भवेत् ॥
 तत्र वस्तिगुणास्तावत्पुरस्तात्परिकीर्तिताः ॥ १६ ॥

शेषानुदाहरिष्यामि गुणानुत्तरवस्तिषु ॥
 राजस्तत्र विकारेषु मेद्वेषाधिषु चेप्पते ॥ १७ ॥
 वस्तेरुत्तरतंत्रस्य संपोगः सिद्धिकाङ्क्ष(कृत्ति)णः ॥
 मूत्रकृच्छ्रमपेहेषु मूत्रवातेषु चाधिकम् ॥ १८ ॥
 मूत्रसङ्गे जठरके यथान्यार्थं महीपते ॥
 वातकुण्डलिकायां च शोणितं यः प्रमेहति ॥ १९ ॥
 एतेषु वै विकारेषु प्रशस्तो वस्तिरुत्तरः ॥
 पुष्पनेत्रस्य वस्तेश्च प्रमाणं यद्ववस्य च ॥ २० ॥
 तदुत्तरं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं महीपते ॥
 चतुर्दोषसमुत्थेषु संघट्टेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥
 यथास्वमौषधैः सम्यक्स्नेहमात्रां तु साधयेत् ॥
 यथोक्तं पूर्ववद्वाप्यं पयः पीतवतः गृतम् ॥ २२ ॥
 वस्तेर्गमनमार्गार्थं यवारुं च घृतमुताम् ॥
 मेद्वप्रमाणमादाय नेत्रमुत्तरवस्तिकम् ॥ २३ ॥
 वृत्तं श्रो(स्रो)तःप्रमाणेन श्लेष्णं कुर्यात्समीहितम् ॥
 अनुवासनमात्रायास्तस्यांशं षोडशं भवेत् ॥ २४ ॥
 स्नेहप्रमाणमेतत्स्यात्कार्यमुत्तरवस्तिषु ॥
 पुरस्ताद्गुच्छ्रिते स्थाने विधिवच्चित्रिताय च ॥ २२५ ॥
 क्रतुस्त्रिताय स्वस्थाप लघवे पूजिताय च ॥
 अचालेष(?)मिपग्नेत्रं प्रणयेत्सुसमाहितम् ॥ २६ ॥
 ममाणमार्गमेपण्या श्रो(स्रो)तोमार्गमनुव्रजेत् ॥
 नाड्यां समूत्रि(?)संशोष्य ततस्तत्र शनैः शनैः ॥ २७ ॥
 पीडयेच्च यथा प्रोक्तमस्थापनविधौ यथा ॥
 निष्कृष्य च ततो नेत्रं नाडी(ःस्थान)मतः सृजेत् ॥ २८ ॥
 आकाङ्क्षेत मुहूर्तं च वस्तेः प्रतिनिवर्तनम् ॥
 सर्वशास्य विधिः कार्पो यथोक्तः पूर्वमेव हि ॥ २९ ॥
 आदाने विनिवृत्तौ च संस्कारक्रम एव च ॥
 आनायाति यथाकालं वार्तेमनुविधापयेत् ॥ २३० ॥

* तनपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

१ क. °कृच्छ्रे प्रमेहे च मूत्रवाते ततोऽब्धि° । २ क. °त्ममाहित° ।

नाडीछिद्रप्रमाणेन दीर्घामष्टाङ्गुलं भिषक् ॥
 बृहतीफलनिर्पासस्तथाऽपामार्गंतण्डुलाः ॥ ३१ ॥
 निर्गुण्ठ्यारग्वधानां च तथा सहचरस्य च ॥
 सुरसस्य च पत्राणि पिप्पल्या मरिचानि च ॥ ३२ ॥
 आगारधूम इत्येषां वृत्तिर्मूत्रप्रवर्तिनी ॥
 ततस्तीक्ष्णतरां वृत्तिमपानेऽन्यां प्रवेशयेत् ॥ ३३ ॥
 लवणन्यूपणमयीमपानप्रतिपूरणीम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमात्रां तु दीर्घत्वेन प्रवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 स्वभ्यक्तस्य च (ःनागस्य) पूर्वमेव यथाविधि ॥
 निःसृतः स्रोतसो वाऽपि प्रदेया नुं विशां पते ॥ २३९ ॥
 उपास्य नु मुहूर्तं च तथैवान्यां प्रवेशयेत् ॥
 आस्थापनीपवच्चापि सर्वेष्वेव विधिर्हितः ॥ ३६ ॥
 वस्तिदानप्रमाणेन वक्ष्यन्ते परतस्ततः ॥
 नेत्रवस्तिः कृतांस्वेवं चतुष्पादकृतास्तथा ॥ ३७ ॥
 पद्भिधा व्यापदस्तासां योनिश्चिद्धिश्च वक्ष्यते ॥
 अतिमात्रप्रवेशं च हीनमात्रं तथैव च ॥ ३८ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधश्चापि नेत्रस्य क्षेपणे तथा ॥
 पुनः पुनस्तथोऽत्यर्थं मृदु यच्चापि पीडितम् ॥ ३९ ॥
 अतिमात्रं तथा हीनं व्यत्यासाद्रेपजस्य च ॥
 कालातिनयनं चैव बन्धशैथिल्यमेव च ॥ ४० ॥
 भिषग्दोषकृता ज्ञेयास्तासां दोषभतः शृणु ॥
 तत्र नेत्रे विचलिते बलाक्षिमे ततस्ततः ॥ ४१ ॥
 प्रतिनिष्पीडिते नेत्रे क्षेप्यन्ते बलयोऽपि वा ॥
 असंप्राप्तेऽथवा तिस्रो बलीनेत्रे च पीडिते ॥ ४२ ॥
 प्रतिनिष्पीड्यते वस्तिर्वापुर्वेगेरितस्तथा ॥
 गतेऽपि वा गुदमुखं पुरीषे प्रतिहन्यते ॥ ४३ ॥
 दुर्बले यस्तिनेत्रे वा दुर्बले वाऽपि सिञ्चति ॥
 अतिमात्रप्रवृत्तेषु वेदना स्यात्पुरा गुदे ॥ ४४ ॥

* ख. घ. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

१ क. तु । २ ख. घ. सर्वत्रैव । ३ क. 'धर्मतः । ४ ख. घ. 'तालैवं ।
 ५ क. 'थाऽभ्यर्षं । ६ क. क्षणान्ते ।

क्षणान्ते वलयस्तस्मात्तस्मान्नातिप्रवेशयेत् ॥
 सवलीके कृते वस्तौ पीडिते वा पुनः पुनः ॥ ४५ ॥
 कोष्ठे वायुप्रवेशः स्यात्तस्मान्नैवं समाचरेत् ॥
 अभ्यर्धे पीडिते वस्तौ नेत्रे वाऽपि प्रवेशिते ॥ ४६ ॥
 पक्काशपातिसारी स्याद्वेदनातो महीपते ॥
 ईपत्तु पीडिते वस्तौ विपमं च प्रवेशिते ॥ ४७ ॥
 नेप्सितं देशमाप्नोति स्याच्च वस्तिर्न कारकः ॥
 औषधानां विपर्यासि यथास्वं दोषवर्धनम् ॥ ४८ ॥
 तस्य वा प्रशमो व्याधेरन्येषां जन्मभावतु(तः) ॥
 हीनमात्रे तु भैषज्ये कार्यस्यासाधनं भवेत् ॥ ४९ ॥
 अतिमात्रे तु मात्रं तु दोषस्य हरणं भवेत् ॥
 तेन दौर्बल्यमाप्नोति संज्ञानाशोऽपि वा भवेत् ॥ २५० ॥
 उपद्रवाणां चोत्पत्तिर्मरणं वा ततो भवेत् ॥
 कान्नातिनपतोऽप्येवं नियतं दोषवर्धनम् ॥ ५१ ॥
 अन्येषां वा विकाराणामुत्पत्तिस्तद्दुपेक्षणात् ॥
 अग्रेऽतिकर्कशं स्थूलमसमं चैव पद्रवेत् ॥ ५२ ॥
 तन्नेत्रं वेदनां घोरां हस्तिनामुपपादयेत् ॥
 अधुना स्रोतसा तस्य चिरात्स्नेहः प्रसिच्यते ॥ ५३ ॥
 अर्धदत्ते कथंचिच्च सहसाऽस्य निवर्तयेत् ॥
 तत्र वेगविधातात्तु जापन्ते गुदमेहयोः ॥ ५४ ॥
 वस्तौ चोपद्रवाः कष्टास्तस्मादेतन्न शस्यते ॥
 भिषगातुरयोश्चैव तथैव परिक्लिमिणः ॥ २५५ ॥
 यथोक्तमेतद्विज्ञेयमसिद्धौ लक्षणं त्वप ॥
 अनघा(या) व्यापदा सिद्धौ सिद्धपश्च ततः परम् ॥ ५६ ॥
 प्रवक्ष्यामि पृथक्त्वेन या एक्ताः पार्थिवा यतः ॥
 तत्र वात्सेन पित्तेन श्लेष्मणा वाऽपि भूयसा ॥ ५७ ॥
 पुरीषेणायवाऽन्यल्पो वस्तिः स्नेहः कथंचन ॥
 संश्रुक्ती गत एकत्वं न चेत्प्रतिनिवर्तते ॥ ५८ ॥
 मृदुश्चाल्पश्च विच्छिन्नश्चेहो नैव निवर्तते ॥
 असंघट्टशरीरस्य मार्गदोषेण संश्रुती ॥ ५९ ॥

बहु भुक्तवते वस्तिर्यत्रैव परिवर्तते ॥
 दूरं वस्तेः प्रविष्टस्य स्नेहमात्रासमेन तु ॥ २६० ॥
 समा विद्या न सा जालु पुनः प्रतिनिवर्तते ॥
 निदानेषु यथा शोक्तं दोषाणां व्यक्षणं मया ॥ ६१ ॥
 तेन तेनान्वितो वस्तिर्यथास्वं स्यात्सुलक्षणः ॥
 संसृष्टेन पुरीषेण वस्तौ कुक्षिर्विपद्यते ॥ ६२ ॥
 निश्वासस्य च पूतित्वमाध्मानः शूलमेव च ॥
 पकाशपगुरुत्वं च मात्रसादश्च जायते ॥ ६३ ॥
 वस्तावेतत्पुरीषेण ग्रथिते भवति क्षणम् ॥
 अन्नेन चैव संसृष्टे छादिर्मूर्छाऽङ्गुलीरवम् ॥ ६४ ॥
 आमाशयविशुद्धिश्च हिक्का श्वासस्तथैव च ॥
 शूलं मानाविनन्दित्वं वायोरङ्गप्रवर्तनम् ॥ २६५ ॥
 मुखप्रस्ता(स्त्रा)व इत्पेवं लिङ्गमन्नेन संहते ॥
 अत्युन्नतशरीरस्य पीडितोऽत बहुद्रवः ॥ ६६ ॥
 अल्पाहारस्य भिषजा काये पूर्वं विशोधिते ॥
 भूपश्चोच्छ्वासवेगेन संसृक्तो वस्तिरुद्गतः ॥ ६७ ॥
 सज्जमानोऽथवा नेत्रे मुखं वा प्रतिपद्यते ॥
 अभ्युन्नतशरीरस्य वस्तिर्वातसमीरितः ॥ ६८ ॥
 वस्तिमेव प्रपद्येत ततः स्नेहः प्रवर्तते ॥
 अल्पतैलविधानेन हृदयोपद्रवो भवेत् ॥ ६९ ॥
 अल्पत्वान्मार्दवाच्चैव न दोषहरणं भवेत् ॥
 दोषः संसृष्टितो वाऽपि कोष्ठ एव विलीयते ॥ २७० ॥
 अल्पो वा हृदये दोषान्हीनमात्रैस्तु वस्तिभिः ॥
 दाहं तृष्णां च मूर्छां च तीक्ष्णो वस्तिरुदीरयेत् ॥ ७१ ॥
 कुर्याद्वाऽप्यतिपोगेन जीवादानं न संशयः ॥
 अजीर्णे वस्तिदानेन गुदे दोषः प्रवर्तते ॥ ७२ ॥
 छादिर्मूर्छां च शूलं च मात्रसादश्च जायते ॥
 उच्छ्वासस्याविशुद्धिश्च जृम्भणं परिवर्तनम् ॥ ७३ ॥
 प्रवारणं परिस्रावो निस्तम्भो रोमहर्षणम् ॥
 अशुभानि भवन्त्येवमजीर्णे यः प्रयच्छति ॥ ७४ ॥

वपुर्न सज्जते तेषु विहारमभिकाङ्क्षति ॥
 तमश्च देहेऽप्यधिकं रजश्चाप्युपशाम्यति ॥ ३ ॥
 सत्त्वमापूर्यते चास्य प्रसादं चाधिगच्छति ॥
 प्रपद्यते कृतं शीघ्रं कृतं चानुसरेद्दृढम् ॥ ४ ॥
 शीतोष्णानिलवर्षाणि सर्वाणि सहते भृशम् ॥
 तेजस्वी च स्थिरश्चैव सुगन्धिश्चैव जायते ॥ ३०५ ॥
 सुखसंवेशनोत्थानो जवसंपन्न एव च ॥
 मदं च हर्षजं शीघ्रं वारणः प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥
 सम्यग्दत्तस्य विज्ञानमित्येतत्संप्रकीर्तितम् ॥
 पृच्छतस्तव राजेन्द्र विस्तरेण यथाक्रमम् ॥ ७ ॥
 प्रवेशमर्यादावाप(?)कर्णिका द्वादशाङ्गुला ॥
 आपामोऽर्धपरीणाहः कर्णिकोत्तरतो भवेत् ॥ ८ ॥
 एतदेव प्रमाणं स्यात्पुष्पनेत्रस्य धीमता ॥
 आपामे त्वथ कर्तव्यं तथैव स्यात्सकर्णिका ॥ ९ ॥
 पुष्पनेत्रं तु कर्तव्यं ताम्रकायोभयं श्रुभम् ॥
 श्लक्ष्णमेवानुपूर्वं च वस्तिर्गव्यश्च पूज्यते ॥ ३१० ॥
 यावन्मन्द्रप्रवेशश्च चोद्धव्यश्च विज्ञानता ॥
 परिणाहश्च कर्तव्यो मूत्रमार्गप्रमाणतः ॥ ११ ॥
 स्नेहमात्रा तु कर्तव्या षोडशांशा तु सा भवेत् ॥
 सर्वमन्यद्भि कर्तव्यमनुवासनकर्मवत् ॥ १२ ॥
 ततो बलाक्षः कर्तव्यो बन्धने षोडशाङ्गुलः ॥
 घस्त्यर्थं च दृतिः कार्या ऐणेया वाऽप्यथाऽऽजका ॥ १३ ॥
 स्नेहोपधवसंश्रास्य प्रमाणं तु यथार्थतः ॥
 उपेक्षा त्रिभागाद्दृक्कृष्टं मध्यं नेत्रमतोऽधमम् ॥ १४ ॥
 वस्तिर्नेत्रविधिस्त्वेप निष्प्रमाणविभागतः ॥
 दृतिं तत्सृष्ट्वां कुर्यात्सुक्षिप्टां परमधिताम् ॥ ३१५ ॥
 नेत्रच्छिद्रे प्रवप्रीपाद्यथापूर्वं समाहितः ॥
 उत्तमस्य तु नागस्य भवेत्पश्चादकं मतम् ॥ १६ ॥
 मध्यमाय भवेदेयं नित्यं तु चतुराढकम् ॥
 अधमायाऽऽष्टकानि स्युर्वैद्यघृण्णिवेव दापयेत् ॥ १७ ॥

स्नेहप्रमाणमुद्दिष्टं यथावत्प्रविभागशः ॥
 भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ कालकाप्यं महामुनिम् ॥ १८ ॥
 अभुक्तं वा निरुह्येत भुक्तं वा चानुवास्यते ॥
 यदि तत्कस्य हेतोस्तु भगवन्प्रब्रवीतु मे ॥ १९ ॥
 इत्पुक्तस्तेन विनयात्तस्मै प्रोवाच तत्त्वतः ॥
 अभुक्तवान्यदा नागः पूर्वमेवानुवास्यते ॥ ३२० ॥
 तदाऽस्याऽऽमाशयं स्नेहः शून्यकोष्ठस्य गच्छति ॥
 आमाशयस्थे स्नेहे तु पश्चाद्भोजयते द्विपम् ॥ ३२१ ॥
 स्नेहेनाऽऽमाशयस्थे तु हृदयं तस्य पीड्यते ॥
 संभ्रूयितो विह्वलति तथाऽऽध्मानं नियच्छति ॥ २२ ॥
 स भोजनविमिश्रस्तु नैवाधः प्रतिपीड्यते ॥
 तेनाग्नेर्दुर्बलीभावः सहसैवास्य जायते ॥ २३ ॥
 मन्दाग्निभावात्पित्तं च कफश्चास्य प्रकुप्पति ॥
 तौ प्रदुष्टौ तु सहसा चाऽऽममार्गं निरुन्धतः ॥ २४ ॥
 अन्तर्वाताभिभूतस्य स्नेहो नैव निवर्तते ॥
 अनिवृत्तः स्थितः स्नेहो धमनीं तस्य दापयेत् ॥ ३२५ ॥
 अधःश्रो(त्रो)तःसु रुद्धेषु वायुश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥
 चक्षुः श्रोत्रं शिरश्चास्य घ्राणं चैव रुणद्धि तु ॥ २६ ॥
 तस्मान्भुक्तवते वस्तिः स्नेहस्तस्य विधीयते ॥
 अभुक्तस्य निरुह्यः स्यादतिरुह्यस्तु भुक्तवान् ॥ २७ ॥
 यदा तु भुक्तवान्नागो निरुह्येत विजानता ॥
 बहूत्रोर्गास्तदा साप्यस्तन्निमित्तं निपच्छति ॥ २८ ॥
 अत्यर्थं पाकलं नृणामतीसारमरोचकम् ॥
 मूर्छां ग्लानिं मदं तन्द्रां मरणं चापि गच्छति ॥ २९ ॥
 उष्णस्तीक्ष्णश्च सहसा निरुहस्तु विशां पते ॥
 पकाशयमपकं च भुक्तं तस्यापकर्षति ॥ ३० ॥
 अभुक्तवति तस्मात्तु स्निग्धपूर्वाऽनुवासनैः ॥
 उपपन्नो निरुहस्तु यथोक्तं कार्षेत्सिद्धये ॥ ३१ ॥
 अपवादांश्च बुध्येत यथोक्तानवधारयेत् ॥
 ऊहापोहो यथायुक्तिं दृष्ट्वा कार्योऽऽनुराणि तु ॥ ३२ ॥

सप्तरात्रं तुराजेन्द्र कमोत्तममिति स्मृतम् ॥
 द्वे मध्यमघमं त्वेकं त्रिधैतत्संप्रकल्पयेत् ॥ ३३ ॥
 उत्तमे वोत्तमं ज्ञेयं मध्यमे वाऽपि मध्यमम् ॥
 अधमे त्वधमं नित्यं यथावर्णं यथावलम् ॥ ३४ ॥
 सप्ताहात्परतः स्नेहः सात्मीभावाच्च निर्गुणः ॥
 तस्य विश्रम्य दातव्यं स्नेहं वा ऋहमेव वा ॥ ३५ ॥
 कालस्तु दानाद्दिगुणः परिहारो विधीयते ॥
 बलवर्णसमाधौ च ततः सर्वं समाचरेत् ॥ ३६ ॥
 व्यापामं भारहरणं गमनं सहसाऽध्वनि ॥
 अतिस्थानं च शयनं युद्धव्यापाममेव च ॥ ३७ ॥
 दुस्थानमथ दुःशय्यां तथाऽत्यशनमेव च ॥
 असात्म्यभोजनं वाऽपि तथा भोजनमेव च ॥ ३८ ॥
 अत्युष्णमतिशीतं च तथा वर्षानिलानपि ॥
 शब्दादीनि च सर्वाणि प्रतिकूलानि घानि च ॥ ३९ ॥
 वस्तौ दत्ते न सेवेत परिहारे तथैव च ॥
 बलवर्णसमग्नौ हि सहते विपमान्यपि ॥ ३४० ॥
 एतत्सर्वं समारूपातं यथोद्दिष्टं विशां पते ॥
 वस्तिकर्मविधानं हि कृत्स्नं तुभ्यमरिंदम ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकः—

इमं विधिं यो निखिलेन कुर्याद्विधातुमापस्तु च यो न सीदति ॥
 स भूमिपालेन विधातुमौषधं गजेषु कार्षी भिपजां वरस्तदा ॥ ४२ ॥
 इति ॥

इति श्रीपालकाप्यविरचिते हत्यायुर्वेदमहाप्रवचने श्रीपाठे चतुर्थे उत्तर-
 स्थाने यस्तिदानकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यमाश्रमस्यमङ्गराजोऽभिवन्धाववीत् ' भगवन्
 कीदृशे भूमिभागे कस्यां दिशि हस्तिनः शाला कर्तव्या, किं प्रमाणम्, कीदृशी,
 किं संस्थानम्, उपाभागो द्वारं वा कस्यां दिशि हस्तिशाखायाः कर्षं वा कस्मि-
 न्श्रुतौ विधानमेतमिच्छामि वेदितुं तदशेषेण भगवन् व्याख्यातुमर्हसि' ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः शृणु राजन्स्थानविधिमुपदिश्यमानमशो-
पनागानाम् । तत्र शिवे रम्ये बहुदुमे भूमिभागे नातिदूरं नगरस्य स्थानं ग्रामं
समाञ्जितस्य(?) प्रागुत्तरस्यां दिशि चैत्यश्मशानदेवतापतनपक्षपिशाचराक्षस-
भूतापतनानि दूरतः परिहृत्य कृष्णश्वेतरक्तपीतपाण्डूनां भूमिवर्णानामन्यतमेन
वर्णेनोपपन्नां भूमिं ज्ञात्वा सुस्निग्धभूमिभागे ष(शा)लां वारणस्योपकल्पयेत् ।

हस्ततिष्णाश्वपुक्चित्राश्रवणानामन्यतमे नक्षत्रे, दशम्येकादशीद्वितीयातृ-
तीयासप्तमीनामन्यतमे दिवसे, सावित्रवालाभिजितामैत्रराक्षसभूतानामन्यतमे
मुहूर्ते, शान्तिं कृत्वा ततोऽक्षतोदिकपूर्णकलशैः सचन्दनैः प्रोक्ष्य भूमिभागं
हुत्वाऽग्निं ब्राह्मणांस्तर्पयित्वाऽत्रैश्च दक्षिणाभिश्च ततः पुष्पाहघोषेण तां समां
शालां मापयेत् ।

त्रिविधस्तु विस्तारः शालानामेष्टव्यो भवति यथाहस्तिप्रमाणेन । तत्रोत्तमस्य
चतुर्विंशत्परनिविस्तारा, मध्यमस्य द्वाविंशत्परनिविस्तारा, जघन्यस्य विंशत्य-
रत्निविस्तारा । द्विगुणापतां प्राग्द्वारामुदग्द्वारां वा प्रकल्पयेच्छालाम् ।
तत्र पट्किष्कृतसेधहस्तद्वयं किष्कृतसेधां ज्येष्ठस्य, पञ्चकिष्कृतसेधां मध्यमस्य,
द्वेचतुःकिष्कृतसेधां जघन्यस्य । विस्तरार्धमात्रः प्राग्जीवः कर्तव्यः । ततः
शालशक्तिनसार्जुनानामन्यतमेन द्रव्येण सारवन्तमग्रान्पिकोटरममाद्रव(?)मृत-
क्षितमृजुं वृत्तं स्तम्भमनवबाधकरं हस्तिनां सगदोरसान्तं चतुरो हस्तान्निपान-
येत् । सुपरिदृहीतं शङ्कुभिश्चतुरस्तात्पार्श्वतश्चाऽऽदशहस्ताऽनुत्सेधमस्य कुर्यात् ।
पट्पञ्चाशदङ्गुलपरिणाहमुत्तमस्य, चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहं मध्यमस्य, द्वादशा-
ङ्गुलहीनं जघन्यस्य । तस्याऽऽसनस्योपरि हस्तमात्रे गोस्तनं कारयेत् । अथास्य
स्तम्भमूलेष्वश्लिष्टं पश्चात्प्रवर्णं सुश्लिष्टकरंकावेधनं (?) कुर्यात् । किञ्चिन्मध्ये
निम्नोन्नतसंपुरस्ताद्दिहस्तमात्रं हस्त(स्ति)विश्रामणार्थं कपिशीर्षं कुर्यात् ।
अवकृष्टं च षष्ठतोऽग्रयोमनं कर्तव्यम् । पदपर्यन्तश्च हस्तिशालायां सर्वतोर्धको-
ष्ठकः कार्यः सुलिप्तो मृत्तिकाया । ज्याभाग(गं)पूर्वेषोत्तरेण वा कुर्याद्यथाहस्ति-
प्रमाणं किञ्चिन्मध्यभागे निम्नोन्नतं पार्श्वेषु मृदुना सूक्ष्मेण च पांशुनाऽवकीर्ण-
म् । एवं द्वौ हस्तिनः स्थाने स्तम्भौ शय्याभागौ च विभज्य कारयेत् ।

ग्रीष्मकाले रात्रौ पुनरागतं कण्ठकमुपनेपे(नयेत्) प्रवातार्थम् । पुवं (एवं)
दिवसक्रा(न्ता)न्तो वारणः सुखमाप्नोति । तानेवोदितसूर्ये कटकान्वन्धयेत्प्र-
च्छादनार्थ(त) येन पार्श्वेनातपस्यागमः । शेषाणि पार्श्वानि विवृतानि कुर्या-
त्प्रवातार्थम् । प्रातरेवोपलेपयेच्छालाम् । निवृत्तस्य चास्य प्रवराप्रविष्टस्य मुहु-

मुहुः शीतलेन वारणा सेचयेत् । स्थाने वृत्तिकाले पाञ्चरात्रिकं कुर्यात् ।
नवान्कुम्भान्शीतवारिपूर्णान्निक्षक्यस्थानुपरिश्रा(स्त्रा)वपेदृतीर्वा । यवसाध्यापो-
क्तानि चोदकानि यवसानि नित्यं संनिहितानि कर्तव्यानि पल्लवानि च विचि-
त्राणि कुंप(कुव)लानि च । सायं चैनं निर्वाणात्प्रत्यागतं वहिः सुखं मुहूर्तं
स्थापयेत् । ग्रीष्मस्थानविधिरुक्तः ।

अथ वर्षास्वपि स्थानं कर्तव्यम् । यथा क्वचिदपि नोपल्लिचते तत्र बहुविधै-
स्थैर्भैर्जैर्वसैः सुविहितं कर्तव्यम् । प्रवृष्टे च देवे सर्वतः कटकैः संवृतं कुर्यात् ।
निवृष्टे पुनः कटकानपनयेत्प्रवातार्थम् । नित्यं संनिहितश्च धूमः कर्तव्यो दंश-
मशकादिग्रहणार्थम् ।

अथ हेमन्ते शीतवातनिग्रहार्थमथ(र्धे)कुड्योपगता दृढाः कटकाः कार्याः ।
निवातमेव रात्रौ कृत्वाऽतीतायां रजन्यामातपागममभिज्ञायापसारयेदातप-
प्रवेशार्थम् । ततो मन्दार्ककिरणैरेव तप्यमानः प्रह्लादमुपगच्छति शरीरे सुख-
माप्नोति द्विरदपतिः सुखं च सलिलमवगाहयेत् । विचित्रैर्वसैर्विधैरपि हित-
मस्य स्थानं कुर्यादमुमिति ।

तत्र श्लोकौ—

वरं स्थानेषु विहितं यथोक्तं गुणसंपदा ।

कर्तव्यं वारणेन्द्राणां विधानं हितमिच्छता ॥ १ ॥

एवं सुविहिता यस्य राज्ञो राजन्गजोत्तमाः ॥

तस्य युद्धेषु विजयं प्रयच्छन्ति मुस्तानि च ॥ २ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धोपदेश उत्तराभिधाने

परिवारचतुर्थस्थाने शालाविधानं नाम षष्ठोऽ-

ध्यायः († प्रथमः) ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं प्रभातिभासपन्तं दिवसकरकरालवपुपमतितपसमनेकक्रपि-
गणमध्वोपविष्टं पप्रच्छ रोमपादः पालकाप्यं 'कथमतिचपलभावानां क्षीणबल-
मांसशोणितानां यावृ(वृ)वशाच्चातिप्रमाणमनपेक्षहरणीयभञ्जनीपमर्दनीयपुवनी-

* 'बहुविधैर्भूर्जैर्वसैः' इति स्यात् । † 'प्रथमः' इति पाठस्तु - पुस्तकद्वयेऽपि
न जाने कथं प्रसिप्तः ।

येषु हस्तिपुद्गविमर्दापगमा(ता)नां च गात्रविक्षोभदन्तप्रतिमानप्रवक्षसमुत्थाना
नानाविधलिङ्गवेदना विकाराः संभवन्ति । तेषां नस्यविधानादृते न दोषोपशमन-
मस्ति नागानां तन्मेऽखिलतो नस्यविधानं समुपदेष्टुमर्हसि भगवन्पेषां व्याधीनां
प्रशमनकरं येषां च वृद्धिसुपजनपति यथा येषां च नस्यकर्मानुविधीयते यथा
यच्च स्नेहप्रमाणं यथा चाति(च)पलानां यत्र विधिरनुष्ठीपते यथावस्थितस्योर्ध्व-
करवारणस्य कर्म विधीयते तदखिलतो भगवन्व्याख्यातुमर्हसि ।

अथ भगवानुवाच पालकाप्पोऽङ्गराजाप रोमपादाप वस्तुजपस्व(?) यदीरितं
वाक्यमिष्टशब्दमव्याहृतमपुनरुक्तं संस्कृतपदविचित्रार्थम्—नागानां नस्यकर्म-
विधानमिदं भिपजा नित्यमशास्त्रज्ञेनाकर्मकुशलेनादृष्टयन्त्रेणादृष्टविधानेनोहापो-
हाभ्यां विप्रपुक्तेन न चाविपश्चिता नस्यकर्म प्रदातुमित्येतन्मे विवक्षितम् । तद्य-
थावदुपलम्भस्व शिरोरोगाक्षिरोगदन्तरोगकर्णरोगमुखरोगमन्याग्रहहस्तग्रहोत्क-
र्णगात्ररोगग्रीवास्तंभप्रमाथितप्रतिहरश्च यथाविन्दुस्थानप्रविभागगजानां नाना-
विधलिङ्गवेदनाः परमदारुणविकारा भवन्ति । तद्यथाऽतिभृशं दारुणं भारमुद्व-
हतो हा(ह)रतो वा विभित(ञ्ज)शरीरस्य श्लेष्माभिस्पन्दमुपगच्छति । स विस्प-
न्दमानः कुण्ठगन्धित्वं स्रवति । तेनास्य कण्ठकपोलमस्तककर्णकटतालुस्रोतो-
गतः श्लेष्मा प्रसिच्यते । तस्यातिप्रसेकात्सुपिरमार्गमचारेण्वेकीभावमुप-
गच्छते । श्रो(स्रो)तस्य वापुरनुपपन्नस्तोदनपरिसर्पणताडनादीर्ल्लिङ्गवि-
शेषाञ्जनपति । तस्य प्रतिव्याधिविहितसमुत्थाननिदानविशेषानवेक्ष्य यदा
तु भिपग्भेजपरिचारकापवरैर्यथाविहितं भेजमन्यथैव क्रियते तदा निःसृत-
दोषस्य श्लेष्मणाऽपहृते कपलीणश्लेष्मणा कटुकाम्ललवणानां रसानां ह्युपसेवनं
च क्रियते ततसूत्रन्नभूपिष्टं वारणा भवन्ति । तेन दाहभूपिष्टत्वमस्य भवति
तस्य लिङ्गदर्शनं पश्चाद्दक्षयामः ॥

तत्र श्लोकः—

नस्यकर्म तु नागानां वर्जितं येषु नित्यशः ॥

तानहं कीर्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वेशः ॥ १ ॥

अकृतमुखद्वारस्य कामाशनपानेष्वप्रज्ञमस्याध्वहान्तस्य वृषित उष्णप्रभि-
न्नदानहान्तशीतवातादितातिपातपीतपानीपस्पाकान्ते विषमस्थानगतस्य चल्-
स्तम्भस्थितस्य निशि चाग्रहस्य मृत्तिकाभ्यवहारिणस्तथा जीर्णपूर्वमक्तस्या-
विरिक्तशिरसाऽतिविरिक्तशिरसः शिरोविरेचनेरेवं नस्यकर्म विगर्हितं भवति ।
तथा च नागानां नस्यकर्मासम्भृशुपचारेण दक्षयमानव्याधीञ्जनपति पक्ष-

ग्रहोत्कर्णकमन्याग्रहशिरोरोगगात्ररोगान्तिरोगानेवमादींश्च पूर्वदेहिकान्विकारानिति ।

अथ दुर्विरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः । अतिनिर्धूतदोषस्य संनिरुद्धमार्गप्रचारस्य कर्णशूलो भवत्यतिमात्रम् । तेन शूलेनाभिभूतस्य पर्यस्तु(स्तु)ता भवति । विधुनोति शिरोमात्रम् । ततोऽस्य शिरो धुन्वतो मुखोपरि शोफो भवति । ततोऽस्य नेत्रे परित्सावः प्रवर्तते तीक्ष्णम् । तस्य परित्सावाभिभूतनपनस्य दृष्टिराविला भवति ।

अथातिविरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः ।

यदा हि भिषजाऽत्यम्लकटुकोष्णातिलवणमतिरिक्तं शिरोविरेचनं प्रध्मापनं वा दीपते तदा काष्ठाकालानां प्रमाणमतिसेवमानानां नागानामतिधूमपानोच्छेत्वाजर्जरीभूतशरीराणां प्रलेपमिवोप्येनाभिष्यन्दी भवति श्लेष्मा । ततो यथोक्ता निवातलिङ्गा उत्पद्यन्ते तोदभेदपरिघर्षणादपः स्वल्पाङ्गविकारा भवन्ति । विशेषश्च शिरो विधुनोत्पतीक्ष्णम् । वृंहति, परिस्रुतफरश्च भवति, मुद्गुर्मुद्गुरतिदुर्मना द्विरदः ।

अथ सम्पत्तिविरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः । प्रदृष्टकरचरणकर्णवालनपनोऽपमुपसेवते स्वस्थः सर्वाङ्गकरसंचारशरीरो यथाकालं वातमूत्रपुरीषोत्सर्गं करोति घलवर्णमसादपरीतशरीरः सुमनाः शीलादिषु न विकारमापद्यते ॥

इति श्रीपालकाप्येन ऋषिणा दुर्विरक्तातिविरक्तसम्पत्तिविरक्तलक्षणमुपदिष्टम् । तस्य विधिरन्यत्राभिहितोऽस्ति ।

अभ्रयोगमश्रान्तं वेदन्नतकृतश्रमम् ॥

त्रिदशैः पूजितं नित्यं पालकाप्यं महामुनिम् ॥ १ ॥

सोमपादो महाराजः संशयं परिपृच्छति ॥

तृणसात्प्यास्तृणाहारास्तृणमाणाश्च वारणाः ॥ २ ॥

तेषां देशमृतुं कालं तृणानां च रसारसम् ॥

वृक्षमङ्गल्लेतागुल्मान्भगवन्प्रब्रवीहि मे ॥ ३ ॥

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्त्वतोऽब्रवीत् ॥

निबोध मे महाराज प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥

पीतौषधिरसे काले आदित्यस्य गमस्तिभिः ॥

प्राणसंजननार्थं च त्रीप्ये सर्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

वर्षासु स्थलजं देपं जलजं च विवर्जयेत् ॥
 द्वैमन्ते जाङ्गलं भूयः स्थलजं च महीपते ॥ ६ ॥
 वसन्ते तु वृणं दद्यात्कषायकटुकं रसे ॥
 ग्रीष्मे वृणं शेषमाद्रं दापयेच्च गुडोदकम् ॥ ७ ॥
 कुल्माषमोदकं चैव सानुपानं प्रदापयेत् ॥
 प्रावृट्काले महाराज दापयेत्पिष्टमोदकम् ॥ ८ ॥
 छविरोमप्रसादायै पञ्चमेऽहनि दापयेत् ॥
 भ्रनूपजानि शरदि प्रदद्याच्छाद्बलानि वै ॥ ९ ॥
 द्वैमन्ते स्थलजं दद्यात्प्रसन्नां चाचिरस्थिताम् ॥
 प्रदद्याद्यवसान्येव बुद्धिमान्शास्त्रनिश्चयात् ॥ १० ॥
 ऋतुष्वेवं महीपाल योगसात्म्पैरदन्तिनम् ॥
 श्लोषधः फलपाकान्तास्तासां सर्वगतो रसः ॥ ११ ॥
 भवत्यजातवीर्याणामम्लः श्लेष्मविवर्धनः ॥
 अजातकाण्डं तरुणं पत्रलं शस्पमुच्यते ॥ १२ ॥
 श्रावणे तु वृणं मासे भाद्रपदे जातपर्वकम् ॥
 ईषन्मधुरमम्लं च जायते प्राणवर्धनम् ॥ १३ ॥
 गर्भमाश्वयुजे मासे सगर्भं मधुरं भवेत् ॥
 विमुक्तमम्लभावेन जायते मांसवर्धनम् ॥ १४ ॥
 कार्तिके तु वृणं मासे जातवीर्यरसं भवेत् ॥
 मांसशोणितमज्जानां बृंहणं प्राणवर्धनम् ॥ १५ ॥
 मार्गशीर्षे वृणं राजन्व्यक्तं परिणतं दृढम् ॥
 शुकृवृद्धिकरं राज्ञापते प्राणवर्धनम् ॥ १६ ॥
 परिशुष्कार्द्रपत्रं च शशीर्षं पुष्पं फलं तथा ॥
 पौषमासे वृणं विद्याभागानां मेदसो हितम् ॥ १७ ॥
 तुषारपाताभिहतं सूर्येणोपहतं भवेत् ॥
 प्राघमासे वृणं प्रायः संशुष्कमुपजायते ॥ १८ ॥
 वृणमल्परसं चापि न वा प्राणविवर्धनम् ॥
 क्वचिदाद्रं क्वचिच्छुष्कं फाल्गुने मासि जायते ॥ १९ ॥

* 'शीर्षपुष्पफलं' इति भवेत् ॥

- चण्डवातहतं शृष्कमल्पवीर्यं च संभवेत् ॥
 चैत्रे मासे महाराज नागानां च न रोचते ॥ २० ॥
 भूमौ निपतितं शृष्कं विच्छिन्नं विरसं तृणम् ॥
 मासे करीपप्रतिभं वैशाखे जायते ध्रुवम् ॥ २१ ॥
 दावाग्निदग्धे तु तृणे प्रापशो वृक्षभोजनाः ॥
 न तृप्तिमधिगच्छन्ति ज्येष्ठे मासे मतङ्गजाः ॥ २२ ॥
 कोमलं पल्लवं वल्लीसंजातमनुवृष्टिभिः ॥
 कन्दमूलानि चाऽऽपाढे भक्षयन्ति मतङ्गजाः ॥ २३ ॥
 तृणावस्था महाराज विज्ञातव्या विचक्षणैः ॥
 सुरभि कुरुविन्दं वा प्रमोदाः श्वेतपत्रिकाः ॥ २४ ॥
 मृदुशृण्ठी करीरं च तथा वानरपुच्छिका ॥
 सौवस्तिका विचिटिका तथालोहितपत्रिका ॥ २५ ॥
 रसादनी गिरितृणं तथा पर्णगुहा रसा ॥
 एतानि मधुराण्याहुर्विपाके कटुकानि च ॥ २६ ॥
 वातकोपीनि भूयिष्ठं श्लेष्मपित्तहराणि च ॥
 गिरिकाक्षी वंशपत्री(?) वृत्पकन्दी तथैव च ॥ २७ ॥
 (*इच्छागु गङ्गपत्री च तृणपल्लविकाऽपि च ॥)
 अर्जुनशोपलं चैव दण्डशूकप्रमोदकाः ॥ २८ ॥
 तृणपर्णामृतशैव तथा काकपरूपकाः ॥
 एतानि मधुराण्याहुर्विपाके तु मनीषिणः ॥ २९ ॥
 पित्तश्लेष्मानिलातैभ्यो वारणेभ्यः प्रदीयते ॥
 आद्रपत्री मरुबकं जूणोमथेविभोञ्जकम् ॥ ३० ॥
 स्थलजं रक्तदण्डं च कुंपलांश्चैव पत्रिकाम् ॥
 फड्गुर्वरकलोणीकरेणुसुपचीतृणम् ॥ ३१ ॥
 सुपर्णवारिवेष्टं च काशं कुशतृणं† तथा ॥
 उल्लसलं प्रतिरसं तथा पुच्छकमेव च ॥ ३२ ॥

* घनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके । † कपुस्तके तु 'काशमथापि
 वा' इत्युत्तरमेकपृष्ठं रिक्तमेव रक्षित्वा द्वितीयपृष्ठप्रारम्भे 'तृण तथा । उल्लसलं' इत्याद्ये-
 व यथाश्रुतमुपलभ्यते ।

पुरुषं वरसोमं च तथैव चारुपत्रिकाम् ॥
 मृतं च विल्वजाश्वैव चिकिणी रक्तकुण्डकम् ॥ ३३ ॥
 रूक्षाणि मधुराण्याहुर्विपाके कटुकानि च ॥
 वातकोपीनि भूयिष्ठं श्लेष्मपित्तहराणि च ॥ ३४ ॥
 एतज्जाङ्गलमुद्दिष्टं तृणजातमसंशयम् ॥
 *अनूपजं प्रवक्ष्यामि रसदोषविपाकेतः ॥ ३५ ॥
 श्यामाकं जूर्णपादं च शिल्लिकं कारभीतृणम् ॥
 तिलपर्णी मञ्जरिका महामृदुलिका तथा ॥ ३६ ॥
 महाश्यामाकमेवाथ तथैव शकटानृणम् ॥
 प्रशान्तिका मञ्जरिका इक्षुपर्णी नलस्तथा ॥ ३७ ॥
 श्लक्ष्णाकरपरा चैव तथा परुषपत्रिका ॥
 पिठकारालगुढकं कलापं शतपत्रिका ॥ ३८ ॥
 मृतवीरकपत्री च तथा मेपविपाणिका ॥
 गुच्छं तृणं श्लक्ष्णगुच्छं तथा चैवेक्षुचालिका ॥ ३९ ॥
 कदलीमिधुरैरण्डनारिकेलं नलस्तथा ॥
 स्वर्जरीपिण्डकं चैव+..... ॥ ४० ॥
 ..... ॥
 ..... ॥
 अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 अरिष्टानि भजेन्द्राणां भगवन्वल्लुमर्हसि ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अरिष्टानि महाराज शृणु वक्ष्यामि यानि ते ॥ २ ॥
 येपामालोकनान्मृत्युं भिषग्जानाति दन्तिनाम् ॥
 दृढं यस्य विपद्येत गजस्यौपधिभाजनम् ॥ ३ ॥
 न तस्मै क्रियते कृत्पमिति वृद्धानुशासनम् ॥
 क्रव्यादा यस्य विहगा व्याधितस्पेह दन्तिनः ॥ ४ ॥

* 'अनूपजं' इति स्यात् । † इत उत्तरम् 'किञ्चिद्भुक्तिमस्ति' इति स्वपुस्तके
 लिखितमुपलभ्यते ।

१ क. °ण्डलम् । २ क. °कजम् ॥ ३९ ॥ ३ क. °हामञ्जरिका । ४
 ख. घ. मृ.....वीरक° । ५ ख. घ. °रैरं च ना° । ६ क. °ण्डकी चै° । ७ क. °वदेया
 वै दन्तिनां सदा ।

उपर्युपरि गच्छन्ति बहुशः स न जीवति ॥
 यस्याग्रहस्ते श्वपधुः पुष्करं नोपसेवते ॥ ५ ॥
 तालु मन्ये गले चैव सोऽपि नागो न जीवति ॥
 यस्यैकगात्रं हस्तश्च श्वपते म्लापते तथा ॥ ६ ॥
 गच्छच्च रक्तं स्रोतोभ्यो न स जीवति तादृशः ॥
 यो नागः स्वस्तहस्तः स्याद्दङ्गुलिश्चापि वेपते ॥ ७ ॥
 अधः कायस्य यश्चापि न स जीवति वारणः ॥
 वारणो जलमास्येन हस्तेनापि न रोचति (ते) ॥ ८ ॥
 पीत्वा वमति भूपश्च न स जीवति (*तादृशः ॥
 गच्छतस्तिष्ठतश्चापि यस्य गच्छति शोणितम् ॥ ९ ॥
 करकर्णास्पमेद्रेभ्यो दशाहं स न जीवति ॥)
 यस्यैकगात्रं शूनस्य खनत्येव नसैः क्षितिम् ॥ १० ॥
 वेदनार्तश्च भवति न स जीवति तादृशः ॥
 स्यन्ते यस्य गात्राणि बलनं नैव दृश्यते ॥ ११ ॥
 शिरोभ्रीवामणिर्पस्य जृम्भमाणो न जीवति ॥
 ह्रस्वमूत्रपुरीषश्च स्वल्पाहारो न जीवति ॥ १२ ॥
 स्पष्टानि यस्य रोमाणि निपतन्ति महीतले ॥
 करकर्णास्पवालेभ्यो दशाहं सोऽपि जीवति ॥ १३ ॥
 गजः कुणपगन्धियो वाति वातानुसारतः ॥
 परमोदनकाङ्क्षी च न स जीवति कुंजरः ॥ १४ ॥
 विरिक्तो यदि वैद्येन स्वयं चाप्यतिसारतः ॥
 पुनराध्मापते यस्तु यथा प्रेतस्तथैव च ॥ १५ ॥
 श्यामोष्ठश्च विवर्णेहक् श्यामतालुकमेहनः ॥
 दुर्गन्धो विस्रगन्धिश्च त्रिरात्रं न स जीवति ॥ १६ ॥
 गजो विशिष्टदृष्टिर्भवेत्संलुलितेक्षणः ॥
 (१) गजः संशुष्कवदनो न स जीवति तादृशः ॥ १७ ॥
 ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव भीतवान्यो मतङ्गजः ॥
 विलोकयति सर्वत्र न स जीवति तादृशः ॥ १८ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ † धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ख. घ. शून्यस्य । २ ख. स्यते । घ. शूयते ।

कटौ मुखं च नेत्रे च यस्योन्नद्धति दन्तिनः ॥
 न च रक्तं सवेद्यैव न स जीवति तादृशः ॥ १९ ॥
 अनाहारस्तु यो नागः पुरीषं बहु चोत्सृजेत् ॥
 सोऽपि भ्रेतसमो ज्ञेयो न स जीवति वारणः) ॥ २० ॥
 म्लानाक्षस्य नखा यस्य श्यामर्ता पान्ति दन्तिनः ॥
 न स जीवति मातङ्गद्विरात्रमिति मे मतिः ॥ २१ ॥
 हस्तिनो यस्य लक्ष्येत पुण्डरीकपलाशवत् ॥
 अग्रहस्तः प्रभाहीनो न स जीवति कुञ्जरः ॥ २२ ॥
 निर्वाणादागतो नागो जघने लग्नमक्षिकः ॥
 संनिपीदति गात्रैश्च च्छिद्रा(च्छा)पो न जीवति ॥ २३ ॥
 प्रत्यश्नाति च यो घासमुदकं चातिसार्यते ॥
 प्रवाहमानो दुर्गन्धं न स जीवति तादृशः ॥ २४ ॥
 (ःशालाया यस्य निष्क्रान्ता(त्) बहिःश्यापोपलक्ष्यते ॥
 विशिरस्का स मातङ्गः सध एव विनश्यति ॥ २५ ॥
 हरतः सलिलं यस्य घृतगन्धि प्रवाति तत् ॥
 वस्ति सयनेपि(?)वासोऽपि त्रिरात्रं नाति वर्तते ॥ २६ ॥
 हरितालसवर्णं तु जघने यस्य हस्तिनः ॥
 पीतकश्च फरो यस्य न स जीवति तादृशः) ॥ २७ ॥
 समन्तात्परिलीपन्ते कृष्णा यस्य तु मक्षिकाः ॥
 शरीरे चातिलीपन्ते न स जीवति तादृशः ॥ २८ ॥
 यस्य तद्विगुणा छाया वारणस्योपलक्ष्यते ॥
 न स जीवति मातङ्गः पट्टात्र इति निश्चितः ॥ २९ ॥
 यस्य निर्गच्छतः स्थानाद्वाधितस्पेह दन्तिनः ॥
 ब्रूपात्तिष्ठेति पुरतः क्षुतं च स्यात्तदग्रतः ॥ ३० ॥
 शकुनो वा भवेत्तादृग्मृतं तु तमिहाऽऽदिशेत् ॥
 कदंगरं तृणं वाऽपि पचान्यन्नागभोजनम् ॥ ३१ ॥
 असित्वा तद्वमत्याथ न स जीवति तादृशः ॥
 एकाङ्गं वर्धते यस्य न च स्वादितुमिच्छति ॥ ३२ ॥
 स्थाने स्तम्भत्रलो यः स्यान्न स जीवति तादृशः ॥
 उत्पद्य च विनिर्गच्छेद्यो गत्वा पुनरेति च ॥ ३३ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

कपोलपायुमन्यासु शोफः सोऽपि न जीवति ॥
 सनाभीको मेहनस्तु यस्य सू(श्व)पति लोहितः ॥ ३४ ॥
 उरश्चांसौ च सहसा विगत्य भ्रतिपद्यते ॥
 सगदे च यदा प्राप्तः स शोफस्तस्य दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 तदा तेन सशोफेन मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 क्षीणशोणितमांसस्य श्रूयेते यस्य हस्तिनः ॥ ३६ ॥
 अष्टीव्यौ सहसा यस्य मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 मन्यपोर्यस्य लक्षेत (लक्ष्येत) श्वयथुर्जलचञ्चलः ॥ ३७ ॥
 दौर्मनस्यं च सहसा सोऽष्टरात्रं न जीवति ॥
 शब्दं यश्च न जानाति ताडितं नावबुध्यते ॥ ३८ ॥
 न च वेदयते गन्धं न स जीवति चादृशः ॥
 अकस्माद्यो भवेच्छूनः कृशोऽकस्माच्च जायते ॥ ३९ ॥
 प्रकृतिश्चातिवर्तेत स सप्ताहं न जीवति ॥
 एवमेतान्यरिष्टानि व्याख्यातानि यथायथम् ॥ ४० ॥
 नागेषु च मनुष्येषु सदृशं भृगुपक्षिषु ॥
 प्रतिकर्मसु जानीयादेवं सर्वैचिकित्सितम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वे महाप्रवचने चतुर्थ उत्तरस्थानेऽरिष्टज्ञान-
 कथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथाङ्गीधपीतः श्रीमान्निामपादो महार्घुतः ॥ १ ॥
 प्रच्छ पालकाप्यं हि गजाना दन्तकल्पनाम् ॥ २ ॥
 दुर्जातानि विपाणानि दीर्घाणि विषमाणि तु ॥ ३ ॥
 कपाटद्वारपरिघप्राकारहरणादिभिः ॥ ४ ॥
 भज्यन्ते वाऽथ शीर्षन्ते मुञ्चन्ति सकलानि च ॥
 रक्षणं तेषु निखिल भगवन्बभूवर्हसि ॥ ५ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 विधिं शृणु महाराज मम सम्पदप्रभाषतः ॥ ७ ॥

एषां तथाऽनेकपानां कालातिक्रान्तहेतुभिः ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा न कृता दन्तकल्पना ॥ ५ ॥
 दाह्ये प्रहारिता चैव कल्पितेषु प्रशस्यते ॥
 न चातिशकलं चापि न च दन्तः महीयते ॥ ६ ॥
 आपसाम्भ्यां च कोशाम्भ्यां वज्रदन्तो दृढो भवेत् ॥
 मुखं च गुप्तं भवति शोभते चापि वारणः ॥ ७ ॥
 एतदर्थं गजेन्द्राणां क्रियते दन्तकल्पना ॥
 बालवृद्धानुरक्षिणमत्तानां च न कल्पयेत् ॥ ८ ॥
 वारणानां विषाणानि यदा सेना समुद्यता ॥
 क्षीणे त्वयात्यव्यसनं व्याधिते व्याधितो भयम् ॥ ९ ॥
 विवाले च कुमारस्य प्रभिन्नेऽग्निभयं भवेत् ॥
 पुरोहितस्य व्यसनं वपोतीति मतङ्गजे ॥ १० ॥
 तस्मान्न कारयेत्तेषां दन्तिनां दन्तकल्पनाम् ॥
 सप्तमीं समतीतस्य न कुर्यादन्तकल्पनाम् ॥ ११ ॥
 उद्योगे कल्पिते दन्ते सैन्योद्योगो न सिध्यति ॥
 तथा ह्यापसवन्धेन न सिध्येदन्तकल्पना ॥ १२ ॥
 (*तृणमाश्वयुजे मासे गर्जितं मधुरं हितम् ॥
 विमुक्तमम्लभावाच्च जापते प्राणवर्धनम् ॥ १३ ॥
 कार्तिके चातिफलदं जातवीर्यरसं वृषाम् ॥
 मासशोणितमज्जानां वर्धनं प्राणवर्धनम्) ॥ १४ ॥
 स्निग्धकालश्च भवति यात्राकालस्तथैव च ॥
 अल्पथं कल्पनायां तु मासद्वयमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
 अस्मिन्नेव भवेत्काले नवानां परिशोधनम् ॥
 क्लृप्तमप्रविषाणी तु भूमौ निपतते यदि ॥ १६ ॥
 व्याधिरुत्पद्यते चास्य (†तस्मिन्नुत्पाददशने ॥
 एतदर्थं महीपाल कराभ्यां परिच्छिद्यते ॥ १७ ॥
 शान्तनार्थं तु नागस्य) प्रतिमानं निवेशयेत् ॥
 तस्य प्रकृतिपूजायं निक्षिपेद्दत्तवोदके ॥ १८ ॥

* अयं धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नैतदध्यायोपयुक्तः, किंतु रसनीर्यविभाक्त्राध्यायान्तर्गतं भवेत् ॥ † धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुम्बके ॥

ऐरावणादपो राजन्कीर्तितास्ते दिशां गजाः ॥
 तेभ्यः प्रसूतिर्नागानां पूजामर्हति पार्थिव ॥ १९ ॥
 अशास्त्रविदमानज्ञो न कुर्यादन्तकल्पनाम् ॥
 हिंसतेपु(?) प्रमाणेषु यदि श्र(स्त्र)वति शोणितम् ॥ २० ॥
 तद्वस्त्रेणोपसंगृह्य निक्षिपेदक्षतोदके ॥
 प्रमाणादति वृत्तेन न शुभं नाशुभं फलम् ॥ २१ ॥
 अथ चेच्छास्त्रकुशलैर्मितैर्मानेन तत्त्वतः ॥
 कल्पिते कल्पनास्थाने विधिना पर्युपासिते ॥ २२ ॥
 अव्याधिते मासपक्षे यदि श्र(स्त्र)वति शोणितम् ॥
 तद्गुत्पातादि विज्ञेयं पार्थिवस्य भयं भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्मिन्काले विनस्य(श्य)न्ति ये तत्र प्रवरा नराः ॥
 नापका मन्त्रिमुख्याश्च पुरं राज्यं च पीड्यते ॥ २४ ॥
 गृहीत्वा तस्य तद्रक्तं कृत्वा पञ्चाङ्गुलं मुखे ॥
 नीरञ्जनविधिं नागं रिपुराज्यं समुत्सृजेत् ॥ २५ ॥
 एवं कृते कृताः सर्वा भवेत्तस्य प्रतिक्रियाः ॥
 प्रमाणानि च वक्ष्यामि निरपायानि दन्तिनाम् ॥ २६ ॥
 गिरिमिश्रनदीजानां सम्पक्शास्त्रविनिश्चयात् ॥
 कुर्याद्यष्टे दन्तिनां तु चतुरष्टे तु कल्पनाम् ॥ २७ ॥
 उभयोरन्तरे कार्या मिश्ररूपस्य भूमिषु ॥
 कृत्वाऽन्यथा न नागस्य वृद्धिर्भवति दन्तयोः ॥ २८ ॥
 अष्टार्थं मिश्ररूपस्य ततोऽर्थं गिरिचारिणः ॥
 सप्तत्रिंशत्पञ्चिंशत्त्रिंशच्चैव यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
 नदीमिश्राद्भिवाराणामङ्गुलानि करीरिणाम् ॥
 अतः परममीपां हि वक्ष्यन्ते दन्तजातयः ॥ ३० ॥
 स्निग्धो सरुधिरौ दन्तौ रूक्षौ रुधिरवर्जितौ ॥
 मधुसंकाशवर्णौ च नैव रूक्षौ न चेतरो ॥ ३१ ॥
 न चातिमधुसंकाशौ नैव रूक्षौ न चेतरो ॥
 पीतावपि हि विज्ञेयौ दन्तजातिपरीक्षणे ॥ ३२ ॥
 भस्मपाण्डुरवर्णौ तु नव्यास्त्रिसदृशावपि ॥
 तौ रूक्षाविति विज्ञेयौ पीतौ स्निग्धौ मधुप्रभौ ॥ ३३ ॥

तस्माद्विकृष्टां स्निग्धेषु विविक्तां गजदन्तयोः ॥
 भिषजा मधुदन्तस्य कारयेदन्तकल्पनाम् ॥ ३४ ॥
 दन्तजातिपरीक्षा च कल्पना समुदाहृता ॥
 उत्सेधायाममायाता यस्य हस्तसमुच्चयाः ॥ ३५ ॥
 तदष्टभागतो देयं दन्तयोरुभयोरपि ॥
 मिश्रस्य नवभागश्च दशमो गिरिचारिणः ॥ ३६ ॥
 मानसूत्रे स्थिता ह्येषा कल्पना समुदाहृता ॥
 विद्वद्भादक्षिकूटाच्च नेत्रयोर्वा यदन्तरम् ॥ ४७ ॥
 नेत्राभ्यां दन्तवेष्टौ च तयोर्षट्वा मुखान्तरम् ॥
 एतत्प्रमाणं संशुद्धं यदि स्यात्सर्वतः समम् ॥ ३८ ॥
 प्रसार्य दन्ततः सूत्रं कल्पयेदधिकं ततः ॥
 मुखमानविभक्तायां कल्पना समुदाहृता ॥ ३९ ॥
 उत्सेधे सप्तकोऽरत्निरायामे नवको भवेत् ॥
 दशकं परिणाहे तु कृत्वाऽरत्निसमुच्चयम् ॥ ४० ॥
 एतदङ्गुलपर्वीयं मित्वा सूत्रेण तत्त्वतः ॥
 सूत्रमष्टगुणं कृत्वा कल्पयेदधिकं ततः ॥ ४१ ॥
 एषाऽष्टभागनिर्दिष्टा कल्पना समुदाहृता ॥
 सप्ताङ्गुलं पर्वितेषु वारणेषु प्रदक्षिणम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामानीतेषु च पुनः कल्पनीया पटङ्गुलम् ॥
 विषाणमूलतो मित्वा कल्पयेदधिकं ततः ॥ ४३ ॥
 कर्णप्रमाणिका ह्येषा कल्पना समुदाहृता ॥
 हासयेदङ्गुलं तस्मान्मिश्ररूपस्य दन्तिनः ॥ ४४ ॥
 प्रसार्य दन्ततः सूत्रं कल्पयेदधिकं ततः ॥
 द्विःपरिक्षिपिका ह्येषा कल्पना समुदाहृता ॥ ४५ ॥
 समप्रमाणो यो नागः समदन्तश्च यो भवेत् ॥
 द्विःपरिक्षे विकारस्य कर्तव्या दन्तकल्पना ॥ ४६ ॥
 इत्येतेषु प्रमाणेषु निरपायानि दन्तिनाम् ॥
 त्र्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं वाऽपि च्छेदतः परिवर्जयेत् ॥ ४७ ॥
 धारोग्याय च नागानां विजयाय महीपते ॥
 या च पुष्टिकरी राज्ञः सा कार्या दन्तकल्पना ॥ ४८ ॥

दन्तिजातिपरीक्षा च मानसूत्रे स्थिता च या ॥
 मुखमानविभक्ता च तथा चाष्टभागिका ॥ ४९ ॥
 वर्णप्रमाणिका चैव कृशिरिपिकावदः (?) ॥ ५० ॥
 षटेताः कल्पना राजशास्त्रेऽस्मिन्समुदाहृताः ॥
 उभयोर्दन्तयोर्वाऽपि मानं यत्राष्टभागिकम् ॥ ५१ ॥
 साष्टव (कं) च भवेद्येन तेन मानेन कल्पयेत् ॥
 येन येन तु मानेन किञ्चित्कार्येऽधिको भवेत् ॥ ५२ ॥
 नागस्य दक्षिणो दन्तः कुशलैर्दन्तकल्पकैः ॥
 रक्षणार्थं च दन्तानां शोभार्थं चैव हस्तिनाम् ॥ ५३ ॥
 युद्धार्थं चैव संग्रामे प्रतिमोकांश्च कारयेत् ॥
 दन्तांश्चापि महीपाल तुल्पानां वापसाननैः ॥ ५४ ॥
 तस्मात्कङ्कुमुखं चापि वापसानां मुखानपि ॥
 मण्डलाग्रमुखान्वाऽपि दन्ताग्रकृतिकास्तथा ॥ ५५ ॥
 ईषभाराचशक्तीनां नानामुखविभक्तयः ॥
 तन्मुखकृतयः कार्याः परसैन्यविमर्दने ॥ ५६ ॥
 कार्यो द्वितोलिको फोशालुत्तमस्य तु दन्तिनः ॥
 अध्यर्धमानकौ वाऽपि कर्तव्यौ मध्यमस्य तु ॥ ५७ ॥
 तदर्धमानौ कर्तव्यौ जघन्यस्य तु दन्तिनः ॥
 प्रमृष्टतैलघौतस्य गुणघुक्तास्तथैव च ॥ ५८ ॥
 कारयेत्प्रतिमोकांश्च कुशलैः शिल्पिभिस्तथा ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलपामौ कर्तव्यावुत्तमस्य च ॥ ५९ ॥
 अष्टविंशदङ्गुलौ मध्यौ मध्यमारुपावरान्तिकौ ॥
 परिणाहौ नृपस्तेषां विपाणानां समो भवेत् ॥ ६० ॥
 तथा मकरदंष्ट्रांश्च सिंहदंष्ट्रांश्च कारयेत् ॥
 सौवर्णान् राजतांश्चापि तथा रीतिकया कृतान् ॥ ६१ ॥
 कपापाङ्गारशुद्धेन सुशुष्केणाथ कारयेत् ॥
 प्रवालमणिमुक्ताभिर्वज्रवैडूर्यभूषितान् ॥ ६२ ॥
 तथैवाप्यारकूटेन शक्त्याऽत्र परिकारयेत् ॥
 वैषःसंधिनिरेलज्ज(?)रनुपूर्वं समाहितान् ॥ ६३ ॥

१ क. तथा चाष्टविभागिका । २ क. कुशिराशेषकाचयः । ३ क. साष्टया
 : ख. घ. वयसैन्यसंधिनिरेलज्जै ।

यथाहं गुणपुंक्तेषु कारयेद्योगहस्तिषु ॥ . . .
 प्रतिभोका विधातव्या यथाशास्त्रममाणतः ॥ ६४ ॥
 मधूच्छिष्टं च लाक्षां च सह सर्जरसेन च ॥
 तेन काथेन नागेभ्यः प्रतिभोकांश्च बन्धयेत् ॥
 मैत्रे मुहूर्ते कर्तव्यः प्रशस्तेऽहनि पूजितैः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने चतुर्थे उत्तरस्थाने
 दशमो दन्तकल्पनाध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अथ रसवीर्यविपाकाध्यायः ।

—(०):—

रोमपादो महातेजाश्चम्पाया ईश्वरः स्मृतः ॥
 पप्रच्छ स महात्मानं पालकाप्यं तपोधनम् ॥ १ ॥
 रसाः कति समाख्याताः किं वीर्यं किं गुणो भवेत् ॥
 विपाकश्च महाभाग एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥
 के च सौम्या रसा ज्ञेयाः के चाज्ञेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 के च वा सेव्यमाना(श्च) शर्मयन्ति रसा गुणैः ॥ ३ ॥
 के पित्तं शमयेयुश्च श्लेष्माणं शमयन्ति के ॥
 उदीरयन्ति के वातं श्लेष्माणं पित्तमेव च ॥ ४ ॥
 अरोगो बलवांश्चापि रसैः कैर्वारिणो भवेत् ॥
 स्थिरत्वं जायते केन क्षारत्वं केन क्षापते ॥ ५ ॥
 एतन्मे पृच्छतः सर्वं भगवन्बन्धुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्त्ववोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 शृणु मे सर्वमेवैतद्यथा प्रोक्तं नराधिप ॥
 निश्चयादेक एवाऽऽह गौतमो(म) ऋषिसत्तमः ॥ ७ ॥
 यस्मादम्बुमयं सर्वं जगत्स्पावरजङ्गमम् ॥
 *----- ॥ ८ ॥
 भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 श्शुदानं च नागानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

* रसवीर्यविपाकाध्याये श्रुतिनं प्रतिमानि ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 (*उत्तमे वारणे दद्यादिक्षुपञ्चशतान(न्य)पि ॥ २ ॥
 शतानि त्रीण्यथार्धं च दापयेन्मध्यमे गजे ॥
 द्वे शते च तदर्धं च जघन्याप प्रदापयेत्) ॥ ३ ॥
 ये गुणा इक्षुदानस्य ते† तान्वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
 आरण्यानां तु नागानामिक्षुदानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 सर्वथैव च देयं च कालं देशं षलं प्रति ॥
 दीर्घकालेन सिध्यन्ति प्रकृत्या शङ्किताश्च ये ॥ ५ ॥
 ये चैव पित्तला नागास्तथैवोष्मक्षताश्च ये ॥
 इक्षुदानेन सिध्यन्ति सर्पिषेक्षुरसेन वा ॥ ६ ॥
 पुरोपा(पा)नानुबन्धेन अत्यर्थापाम(स)सेवया ॥
 कुप्यन्ति धातवः सर्वे संनिरोधेन दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 कायस्तम्भे शिरस्तम्भे मन्यास्तम्भे मदक्षये ॥
 ग्रासे प्रतिहते चैव शिरोरोगे च पैत्तिकाः ॥ ८ ॥
 वैगुण्यकरणे चैव श्रुत्वाहतभयेऽपि च ॥
 शोकाऽभिभूते सततं वधवन्धनपीडयोः ॥ ९ ॥
 श्रान्ते प्रस्विन्नसर्वाङ्गे सस्तकाये मुमर्दने ॥
 इक्षुदानं प्रशंसन्ति सौमनस्पहिताय च ॥ १० ॥
 मदक्षीणेषु नागेषु हिताः पथ्यास्तथैव च ॥
 भेदसो वर्धनाच्चैव पित्तरक्तविनाशनाः ॥ ११ ॥
 शुकृशृद्धिकराश्चैव क्षीणधानुविवर्धनाः ॥
 वृंहणा जङ्गलाः लिग्धाः पित्तघ्नाः कफवर्धनाः ॥ १२ ॥
 तुष्टिपुष्टिकराश्चैव च्छवीरोमप्रसादनाः ॥
 मधुराश्चापि(वि)दाहाश्च श्रमदोषहराः स्मृताः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्काले प्रदातव्यमिक्षुं कृत्याह(?) हस्तिने ॥
 ग्रीष्मकाले तु नागानां त्र्यहं कण्ठस्य मोक्षणे ॥ १४ ॥
 वर्षासु समरान्नेण हेमन्ते दशमेऽहनि ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ १५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो अष्टः पाठः कपुस्तकात् । † 'तांस्ते' इत्युचितम् ।

१ क. °पिडिते ॥ १७ ॥ २ क. अश्रदोषहराः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थान इक्षुदानविधि-
कथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं नस्यकर्मविधिं व्याख्यास्यामः ।

अथ खलु प्रवरमध्यमावराणां नागानां सुसरोवृष्टिसिक्ततल्लिभूमिभागामगरु-
धूपितां पुष्पाहघोषेण निष्कलमपीकृतां मनोज्ञां शालां भिषग्पथोपदिष्टमर्गला-
यन्त्रमुपकल्प्य सुप्रतिविहितपरिचारकस्य जघननिपण्णस्योर्ध्वग्रीवस्योर्ध्वर्ता हस्तं
कृत्वाऽवसेचयेदग्निथिलमनतिबद्धमतिपीडितमवलीकमूर्ध्वं धारयित्वाऽमर्गलायन्त्रे
विषाणयोर्निपमनं कृत्वा ततः सुप्रतिष्ठितकार्यं वारणं स्नापयित्वा भिषक्कर्मशा-
लायधिरुह्य हस्तिहस्तश्रो(स्रो)तसि दक्षिणं पूर्वमभिपिच्य वज्रमयं मुहुकं शेषतः
प्रमाणं सूत्रावनद्धं निर्गमयन्तं निर्वाहणार्थं पयसोः ..... निधाय पाणिना
च पीडयेदेकेनोद्वासयेत्, एकेन पादातिकायां क्षामणक्रियां कुर्यात्, दत्तमात्रे
चास्य पयसि मुखप्रदेशं तालुभागं जिह्वां च गुडदिग्धेन पाणिना संस्पृशेत् ।
केवलांश्चास्य पाणितलेनोपहरेत् । इक्षुविषमृणाञ्जृङ्गाट्टककसेरुकाणामन्यतमं
पवसोपगूढं दद्यात् । ग्रहकारणे वाऽस्य निग्रहं कुर्यात् । ततः क्षीरं शर्करा-
मधुरं कृत्वा हस्तोरसोर्निदध्यात् । न चास्य कवलान्प्रसक्तान्दद्यात् । ऊर्ध्व-
ग्रीवस्पाधिकबलत्वं संपद्यते । तस्मादप्रसिक्तं नागं कवलैः संपपोजयेत् ।

एवं हि कवलान्भक्षयतः क्षीरमन्नः प्रपद्यते । यदा त्वेवं क्षमितः क्षीरमवि-
संबसु(?)मनुहरति, तदाऽस्य यथाक्रमेण विहितं नस्यं शुद्धिमुपजनयति । ततः
पूर्वमिव नस्तः प्रथमनं पिप्पलीमरिचनागरपृथ्वीकाविडङ्गश्वेतसर्पपसैन्धवतग-
राणां द्रोणं पञ्चपलिकं प्रमाणमेकैकस्योपधस्य सूक्ष्मचूर्णं प्रथमनं दद्यात् ।
पञ्चपलिकमात्रं प्रथमनं प्रचूर्णं धमनवर्गं तदेव सुरसकणिज्जकपत्ररसं सुखोदकपु-
क्तमल्पस्नेहं विरेचनं दद्यात् । तदेव पूर्वोक्तं पिप्पल्याद्यष्टद्रव्यं प्रथमनव-
र्गम् । अपवा पिप्पलीमरिचगृद्धवेरचन्दनागुरुसर्जरसश्रीवेषकगुग्गुलु-
ध्वामलकपरिपेलवशैलेयकजटामांसीकान्यानुसापर्णां पलप्रमाणं द्रोणं कृत्वा
पयोक्तेन धूपविधानेन हस्तं वासायित्वा धूपं दद्यात् । यदा कटश्रोतयोः पट्टक-
लमष्टकलं वा प्रसक्तमेतेन प्रमाणेन कर्णयोर्धूपप्रसक्तमुपगच्छति तद्रूपमात्रां

कलाप्रमाणं निमेषनृपनं दद्यात् । यदा ज्ञानात्प्रमादाद्वा भिषगप्रमाणेन विर-
कालं धूपयति, तदाऽस्य मुखशीपो भवति । न त्वत्यर्थं यवसकुवलं च पल्लवं
च शुष्कोष्ठकण्ठहृदयतालूनामेतेपामतिधूपनाच्छोषितबलानां पयसोपसेचनं
पुनः पुनः प्रसादनमाहुराचार्याः । नस्यकर्मप्रधानमेतेनैव विधिना विरिक्तार्धका-
पस्याभुक्तवतः पूर्वाह्ने मृदुस्नेहपाकमुपकल्पयेत् ॥

यथाव्याधिप्रमाणेनौषधद्रव्यैः क्षीरविपाकैः साधयित्वा द्वादशाङ्गुलायतेन
पीडशाङ्गुलपरिणाहेन कोलस्रोतःप्रमाणेन चिरकालं बस्तिना पीडयेत् । तत्र
स्नेहप्रमाणं द्रोणे प्रस्थप्रमाणं दद्यात् ।

पङ्कजुलानि विस्तारादुत्सेधाच्चतुरङ्गुलः ॥

प्रस्थः सर्वप्रमाणेषु स्वकैरङ्गुलपर्वभिः ॥

एतेनैव प्रमाणेन स्नेहविधिप्रमाणं विज्ञाय तस्यानुपेकं दद्यात्, क्षीरदाने
यथापूर्वमभिहितम् । *हस्तक्षान्तिमस्य यथोक्तां सेवेत् । एतेनैव विधानेन
मासार्धमर्धमासं वा यावद्वा साधु मन्येत, तावदेशकालबलनिश्चयं यथार्थतो
विज्ञाय नस्यकर्म कुर्यात् । यथाकृतकर्माणं वारणं पयसा सर्पिणा वा यथानु-
भागप्रमाणं चतुर्भागमेव चारयित्वा भोजनं दद्यात् । भोजयित्वा मृदुवस्त्रेण
प्रच्छादयित्वा सुस्रोदकानुपानं दद्यात् । अनुपानप्रयोजनं स्वल्पाने द्रवीकृतोऽ-
स्याऽऽहारोऽन्तर्भूतोभिन्नसंघातः सम्यक्पाकमुपगच्छति ॥

तत्र श्लोको—

या स्नेहमात्रा तु यथावदुक्ता गजप्रमाणे विहिता पुरस्तात् ॥

सा कोष्ठमागम्य रसत्वमेत्य बलं तु नागे जनयत्यभीक्षणम् ॥ १ ॥

अग्निं बलं वाऽपि हि वर्धयित्वा कण्ठोरसोः पार्श्वकटिन्निकाणाम् ॥

संघातवर्णो मनसः प्रसादं दधाति नस्यं द्विरदेषु दत्तम् ॥ २ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने नस्य-

दानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

अञ्जनानां क्रियायोगो भगवन्बकुमर्हसि ॥ १ ॥

* 'हस्तिशान्ति' इति भवेत् ।

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 शृणु मे निखिलं राजन्नञ्जनानामिमं विधिम् ॥ २ ॥
 नखदन्तास्थिरोमाणि केशा बालास्तथैव च ॥
 प्राणिनां भुरगृह्णाणि लेखनायोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
 रोधादिद्रुमसाराश्च पापाणा ये च केचन ॥
 शङ्खदंष्ट्रा नखाः शक्तपो मणिमुक्ताश्च सर्वशः ॥ ४ ॥
 वज्रप्रवाललवणं फलसाराश्च ये द्रुमाः ॥
 मत्स्यकूर्मकपालानि यच्च किञ्चन संहतम् ॥ ५ ॥
 तत्सर्वं संस्कृतं द्रव्यं तथाऽभ्रपटलान्पि ॥
 लेखनायोपयुज्यन्ते प्रधानं तत्र वक्ष्यते ॥ ६ ॥
 सुवर्णं राजतं ताम्रं सीसं कालापसं त्रपुः ॥
 मणिमुक्ताप्रवालाश्च गजमुक्ताश्च गृह्णजाः ॥ ७ ॥
 ससारगल्लस्फटिका वेदूर्परुचकावपि ॥
 अर्को विमलकश्चैव गोमेदाञ्जलपूलिकाः ॥ ८ ॥
 सौगन्धिको लोहिताक्षस्तथा क्षीरपकश्च यः ॥
 तथा हस्तिवराहाणां व्याघ्रसिंहनखावपि ॥ ९ ॥
 पाठीनरोहितास्थीनि कपालं कमठस्य च ॥
 शशमूर्धकपालानि गोपार्श्वी महिपस्य च ॥ १० ॥
 फलसारान्हरीतकया वदर्याः किंथुकस्य वा ॥
 आमलक्याः ससर्जूर्पां द्रुमसाराः सचन्दनाः ॥ ११ ॥
 समुद्रफेनः शङ्खश्च गर्दभस्य च पार्श्वकाः ॥
 कुकुटाण्डकपालानि हंसस्य वाहिनोरपि (?) ॥ १२ ॥
 रजस्ताम्रापसं चैव निर्पासः खदिरस्य च ॥
 पलाशमेपगृह्णचोप(श्च) निम्बस्य कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 पेपणार्थं प्रसन्नां वा मातुलुङ्गरसोऽपि वा ॥
 एतद्रसाञ्जनं नाम श्रेष्ठं काचापकर्षणम् ॥ १४ ॥
 पिप्पलीनां मयीं कृत्वा वस्त्रेण परिगालिताम् ॥
 केशाः कूर्मपलाशानि सैन्धवं लघुनाञ्जनम् ॥ १५ ॥
 एतानि समभागानि पीपवेच्छलक्ष्णचूर्णिताम् ॥
 एतद्रसाञ्जनं नाम श्रेष्ठं काचापकर्षणम् ॥ १६ ॥

(* कुकुटाण्डकपालानि शङ्खः काचोप(ध) चन्दनम् ॥
 पालकाप्योऽङ्गराजाय प्रोवाच लेखनाञ्जनम् ॥ १७ ॥
 अर्कस्फटिकवैडूर्यहरितालं मनःशिला ॥)
 कुकुटाण्डकपालानि हंसवर्हिणयोरपि ॥ १८ ॥
 घन्दनं हरितालं च मुस्ता कालानुसारिवा ॥
 मरिचानि च शुकानि लेखनीयं तदञ्जनम् ॥ १९ ॥
 अनाविलं सुप्रसन्नं शुद्धं स्फटिकमानयेत् ॥
 सुवर्णेनोपसृष्टं तु सौवर्णे राजते स्थितम् ॥ २० ॥
 कुष्ठं हरिद्रा नलदं पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
 अञ्जयेद्विपमेतेन परमं हि तदौषधम् ॥ २१ ॥
 वसन्ते घवशूकानि परिशुष्काण्युपाहरेत् ॥
 तान्युपित्वा त्वजाक्षीरं रात्रीर्दिश च पञ्च वा ॥ २२ ॥
 तत उद्धृत्य शुष्काणि चूर्णं हृदि कारयेत् ॥
 कुकुटाण्डकपालैश्च हंसशङ्खमुखस्य च ॥ २३ ॥
 अञ्जयेन्मधुना मिश्रं काचाकर्षणमञ्जनम् ॥
 अमृतासंज्ञां भद्रां च नाकुली गन्धनाकुली ॥ २४ ॥
 एतत्प्रसन्नया पिष्टं लेखनं श्रेष्ठमञ्जनम् ॥
 शुष्क्या वा दधिमण्डश्च पिप्पल्यः सैन्धवस्तथा ॥ २५ ॥
 किञ्जल्कं फाणितं किण्वं तथैव यवसक्तवः ॥
 तण्डुलीयकमूलं च समभागं च कारयेत् ॥ २६ ॥
 तैर्लिम्पेच्छ्रेतपापाणं स्वेदयेच्चापि वेष्टितः ॥ *
 अजाकरीपसुस्विन्नमजामृत्रेण पेपयेत् ॥ २७ ॥
 एतल्लोहितकं सम्पगञ्जनं लेखनं भवेत् ॥
 वसन्ते चैव पुष्पाणि सर्वाण्येव समाहरेत् ॥ २८ ॥
 पेपयेत्तानि चैकत्र पिप्पलीलवणेन वा ॥
 दृष्टः प्रसादनार्थाय एतच्छ्रेष्ठं हि भेषजम् ॥ २९ ॥
 किंशुकस्य च पुष्पाणि मधुरं शर्करान्वितम् ॥
 एतत्क्षौद्रेण संयुक्तं शीतलं परिपेचनम् ॥ ३० ॥

त्रिफला सर्वरोगेषु आचार्यैरभिपूजिता ॥
 मधुना सह युक्ता च शीतला परिपेचने ॥ ३१ ॥
 त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयत्रिकटुकस्य च ॥
 सैन्धवाञ्जनलोहानामैकैको भाग इष्यते ॥ ३२ ॥
 अजाक्षीरेण संपिष्ट्वा कण्डूतिमिरनाशिनी ॥
 त्रिफला च समैर्भागैः सैन्धवं च समं भवेत् ॥ ३३ ॥
 मधुना च समायुक्तं कण्डूनाशनमञ्जनम् ॥
 आटरूपकपत्राणि तथा मरुचकस्य च ॥ ३४ ॥
 उलूखले क्षोदयित्वा निस्त्राव्य स्वरसं ततः ॥
 तेन शीतकपापेण परिपेकोऽक्षिरोगिणाम् ॥ ३५ ॥
 कर्तव्यः सिद्धिकामेन वारणानां सुखावहः ॥
 निस्तुषामाविकलकं गोमूत्रे परिपेचयेत् ॥ ३६ ॥
 अर्धमासस्थितां शुष्कां श्लक्ष्णां दृषदि पेपयेत् ॥
 उदुम्बरसमुद्रे तु संश्लजेन्मधुसर्पिपः ॥ ३७ ॥
 एतदञ्जनमिच्छन्ति दन्तिनां शुक्रनाशनम् ॥
 चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां त्वचस्तु समभागिकाः ॥ ३८ ॥
 नवे कुम्भे मुविहिता त्रिरात्रमधिवासयेत् ॥
 तत्परिश्रा(स्त्रा)व्य वक्षेण परिपेको विधीयते ॥ ३९ ॥
 शिरोलेपश्च कर्तव्यो नेत्रपाकविनाशनः ॥
 क्षीरवृक्षप्रवालांश्च निचुलं रोध्रमेव च ॥ ४० ॥
 मांसी च समभागा तुं क्षोदयित्वा विचक्षणः ॥
 जलक्षीरसमायुक्तः परिपेको विधीयते ॥ ४१ ॥
 नेत्ररोगहरो राजन्दन्तिनामिह पूजितः ॥
 मृगवल्लीफलस्यापि कोशं कृत्वा विचक्षणः ॥ ४२ ॥
 पूरपेन्नवनीतेन सुसुवन्धेन संपुटम् ॥
 तत्र भौर्जपुटं दत्त्वा राजस्तत्र समावृतः ॥ ४३ ॥
 तोषपूर्णेन कुम्भेन स्थापयेत्तु विचक्षणः ॥
 त्रिरात्रमुखि(पि)तं तस्माच्चेत्राम्पद्मो विधीयते ॥ ४४ ॥
 प्रवाली सपटलां नालीं तु विनिहन्ति तु ॥
 पिप्पल्यो मरिचं चैव सैन्धवं समनःशिञ्जा(न्ड)म् ॥ ४५ ॥

नक्रव्याघ्रनखं पत्रं कासीसं रोचनां मधु ॥
 मणिप्रवालमुक्ता च शृङ्गं तु शंवरस्य तु ॥ ४६ ॥
 वैडूर्यं शङ्खनाभिश्च लवणं रोमकं तथा ॥
 एतानि समभागानि कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ४७ ॥
 वेसवारे समुद्रे तु सर्वमेतन्निधापयेत् ॥
 अञ्जनं दशरात्राणि दन्तिनां चाक्षिरोगनुत् ॥ ४८ ॥
 त्रिफलामधुसंपुक्तमञ्जनं सर्वरोगिणाम् ॥
 सैधवं त्रिफला चैव पिप्पली मरिचानि च ॥ ४९ ॥
 समुद्रफेनं शङ्खं च शर्करां समनःशिलाम् ॥
 अञ्जनानि समांशानि पृथीमधुकमेव च ॥ ५० ॥
 समानीय महाराज सलिलेन प्रपीपयेत् ॥
 ततस्तु गुलिकां कृत्वा वारणं सम्यगञ्जयेत् ॥ ५१ ॥
 सर्वांश्च वातजान्त्रीगान्कफपित्तकृतांस्तथा ॥
 तिमिरं पटलं काचं प्रावरं च निहन्त्यपि ॥ ५२ ॥
 विजया नाम गुलिका व्याख्याता नेत्ररोगिणाम् ॥
 अञ्जितस्यानया स्यानं निवातं शीतलं हितम् ॥ ५३ ॥
 निष्कार्थं परिपेकार्थमिममस्य तु कारयेत् ॥
 आट्कूपकपत्राढ्यां नेत्रयोः परिपेचनम् ॥ ५४ ॥
 इदमञ्जनं नागानां सर्वनेत्ररोगहरम् ॥

इति श्रीविजया गुटिका ।

ह्रीविरकमुशीरं च कुष्ठमेला तथैव च ॥
 रोध्रं त्रिपङ्गुमञ्जिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ ५५ ॥
 एतां वतिं भिषक्पुर्याच्छायायां परिशोपिताम् ॥
 सलिलेनोपसंघृष्य चक्षुषी नित्यमञ्जयेत् ॥ ५६ ॥
 एष(या)पित्तं च दाहं च रक्तं च शमयत्यपि ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं पवाश्राऽऽमलकानि च ॥ ५७ ॥
 सुमनापल्लवान्पेव समभागानि कारयेत् ॥
 तथा दारुहरिद्रां च तत्सर्वं परिणामयेत् ॥ ५८ ॥

नेत्राणां श्रा(स्त्रा)विणामेषा श्रेष्ठा प्रोक्ता रसक्रिया ॥
 भक्षिपाकं च कण्डूं च क्लेदं चैव प्रणाशयेत् ॥ ५९ ॥
 पावदेव कपापं तु तावद्द्याद्रसाञ्जनम् ॥
 तच्छनैः साधयेद्वैद्यः सिद्धमेवावतारयेत् ॥ ६० ॥
 शृतं ते(तु) नेत्रसंयुक्तं ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥
 मणौण्डरीकाद्या रसक्रिया कण्डूत्क्लेददाहपाकहरा ॥ ६१ ॥

—:(०):—

पटोलं पिचुमन्दं च मुरसाऽऽमलकीति वा ॥
 हरिद्रा त्रिफला रोधं सुमनःपल्लवानि च ॥ ६२ ॥
 करञ्जस्य च बीजानि पत्राणि सुरसस्य च ॥
 मधुकं च गुडूची च तोषेन सह साधयेत् ॥ ६३ ॥
 तत्कपापं परिश्रा(स्त्रा)व्य पुनरेतदधिश्रयेत् ॥
 रसा(?)क्रियां मुनिर्वृत्तामथ तामवतारयेत् ॥ ६४ ॥
 अञ्जयेदेतया नेत्रे गजस्य मधुमिश्रया ॥
 कण्डूं व्यपनयेदेषा व्रणं ह्यगुपरोहयेत् ॥ ६५ ॥
 अर्कपुष्पाणि कासीसं तुस्थं लोहाञ्जनं तथा ॥
 रसश्रेवाथ ताम्रस्य दध्नाऽऽम्लेन प्रपीपयेत् ॥ ६६ ॥
 एतत्क्लेदे च पाके च परिश्रा(स्त्रा)वेऽथ शस्यते ॥
 आमलक्याः शिरीषस्य शल्लकीकिरवालयोः ॥ ६७ ॥
 पात्राण्णाहृत्य सर्वेषां कल्कमेकत्र कारयेत् ॥
 तं कल्कं कारयित्वा तु च्छापापां परिशोपयेत् ॥ ६८ ॥
 मनःशिलोपसंहृत्य शङ्खनाभिं तथैव च ॥
 एतया दन्तिनां नित्यं तिमिरानक्षयेद्विपक्व ॥ ६९ ॥
 गुडश्च मधुकं चैव हरिद्रा सैन्धवं तथा ॥
 वार्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता नक्तान्धस्याञ्जने हिवा ॥ ७० ॥
 हरीतकीश्च संहृत्य गृह्ण्वेरमपो रजः ॥
 एतच्च नाञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरस्य प्रसादनम् ॥ ७१ ॥
 उत्पलं मधुकं चैव गैरिकं रोधमञ्जनम् ॥
 समभागानि संहृत्य पिष्ट्वा घात्रीरसेन तु ॥ ७२ ॥

शिला तेन प्रलेप्तव्या तं कल्कं साधयेत्ततः ॥
 सौताञ्जनसमं कृत्वा भूयश्चूर्णं तु कारयेत् ॥ ७३ ॥
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शीतं पित्तप्रसादनम् ॥
 पैत्तिकेष्वपि रोगेषु रक्तजेषु प्रशस्यते ॥ ७४ ॥
 अरुणं वातिकं विद्यान्नीलं भवति पैत्तिकम् ॥
 श्वेतं तु कफजं विद्याद्बहुवर्णं कदम्बजम् ॥ ७५ ॥
 जलबुद्बुदसंकाशं शुक्रमित्युपधारयेत् ॥
 धातुप्रकोपजं यत्तु पटलं चैव कीर्तितम् ॥ ७६ ॥
 प्रतिच्छन्नं तु यन्मध्ये ह्रस्वं भवति मण्डलम् ॥
 चतुष्पकारं तच्चापि शुक्रमित्युपधारयेत् ॥ ७७ ॥
 शिरोजालावृतं यच्च वीपते नयने तु यत् ॥
 तदर्धमिति जानीयादसाध्यमिति वा पुनः ॥ ७८ ॥
 इत्येते मारुतात्पित्ताच्छ्लेष्मणः शोणितात्तथा ॥
 दन्तिनां नेत्रजा रोगा समुद्दिष्टा यथाक्रमम् ॥ ८१ ॥
 एतेषां लक्षणं बुद्ध्वा व्यक्ताव्यक्तेन हेतुना ॥
 निदानेन यथोक्तेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ८० ॥
 वातघ्नीं वातिके कुर्यात्पित्तघ्नीं पैत्तिके क्रिया(म्) ॥
 अंशु(से)कं यथाशास्त्रं घृतपानं तथैव च ॥ ८१ ॥
 विधिवच्च परीपेकं तथैवाश्रयोत्तनानि च ॥
 शिरसश्चापि सेकाप प्रतिपन्नानि यानि च ॥ ८२ ॥
 रसक्रिया यथोक्ता च चूर्णाञ्जनानि यानि च ॥
 सर्वाणि तानि मेधावी दृष्ट्वा सम्यगुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 व्याधिं देशं च कालं च गजस्प च वलावलम् ॥
 इमे तु सल्ल रोगेषु सर्वेष्वेव प्रकीर्तिताः ॥ ८४ ॥
 लेह्या साधारणा योग्या साध्यानामनुपूर्वशः ॥
 अभयां चैव चवपां च कासीसमथ विप्यलीम् ॥ ८५ ॥
 सेन्धवं बृहतीमूलं कल्कमेकत्र कारयेत् ॥
 वारिणाऽच्छेन संसूच्य कृतं तं साधयेच्छनैः ॥ ८६ ॥
 घनीभूतं यदा विद्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 निधाप भाजने हृद्ये नेत्रे नागस्प वाऽञ्जयेत् ॥ ८७ ॥

पटलं शुक्रकांचौ च तथैवार्माणि यानि च ॥
 क्षौद्रेण सह संपुक्तं हन्ति सर्वानुपद्रवान् ॥ ८८ ॥
 मनःशिलां ताम्रचूर्णं मधूकं बृहतीफलम् ॥
 पावदेतानि सर्वाणि तावत्सैन्धवमाचरेत् ॥ ८९ ॥
 अजाक्षीरेण तत्सर्वं श्लक्ष्णं दृपदि पीपयेत् ॥
 तं कल्कं कारयेद्भृतिं छायायां परिशोषयेत् ॥ ९० ॥
 सलिलेनोपसंगृष्य चक्षुषी नित्यमञ्जयेत् ॥
 लेखयेत्पटलं तच्च शुष्काणि विविधानि च ॥ ९१ ॥
 विभीतकपलाशानां भस्म शङ्खमयो रजः ॥
 सैन्धवं च समांशानि सर्पिषा सह साधयेत् ॥ ९२ ॥
 कपाले तानि लिप्तानि दाहयेद्द्रोमयाग्निना ॥
 तां मषीं पीपयेच्छ्लक्ष्णां क्षौद्रेण सह संसृजेत् ॥ ९३ ॥
 पटले बुद्बुदे चैव गूढे कुर्यात्तदञ्जनम् ॥
 लेख्या लेख्यास्तु ये चान्ये तथा रोगा पृथग्विधाः ॥ ९४ ॥
 रक्तजेपु तु रोगेषु ताम्रं भवति लेखनम् ॥
 त्रिभागमर्धशुक्लं वा रुधिरैणाश्लुतं तथा ॥ ९५ ॥
 नेत्रराजीस्तु ताः प्राहुस्तिर्षगूर्ध्वप्रसारिताः ॥
 तासां षोणे भवेदस्त्रं दारुणं तीव्रवेदनम् ॥ ९६ ॥
 पैत्तिकानां च रोगाणां समवायोपलक्षिते ॥
 काचाक्षं पूर्वमुक्तानां रक्ताभिष्यन्दितेषु च ॥ ९७ ॥
 अथवा रुधिरं यस्य यस्मात्प्रवति चक्षुषी ॥
 रुधिरोदकपूर्णं वा रक्तस्त्रावीति तद्विद्दुः ॥ ९८ ॥
 शिरसस्त्वभिघातेन चक्षुषी यस्य हस्तिनः ॥
 संरम्भलोहिते स्पातां शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥ ९९ ॥
 अपसेकादि यत्किञ्चित्पैत्तिकानामुदाहृतम् ॥
 विधिः सर्वस्तु पूर्वोक्तो रक्तजानां विधिस्तथा ॥ १०० ॥

त्रिकटुत्रिफलासमुद्रफेनशङ्खनाभिहरिद्रादारुहरिद्राहरितालमनःशिलाकुक्कु-
 टाण्डकपालानि स्वर्णगैरिककालानुसारिवालशुनं तुत्यमर्षं चूर्णं मृद्धीकाशावर-
 मञ्जिष्ठासमभागानि कृत्वाऽक्षिसर्वरोगशिरोरोगवेदनोपशमनीकायपुष्पपटलबुद्बु-
 दमांसवृद्धिलोहितराजीश्च जपति ।

इति नीलमेघा नाम गुटिका ।
यकृदाजं तु संछिद्य पूर्वजैरेभिरौषधैः ।
मेदा चैत्र महामेदा जीवकर्षभकावपि ॥
काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णां तथैव च ।
मास्र(प)पण्यंश्वगन्धे च सर्वं श्लक्ष्णं प्रपीपयेत् ॥
एभिर्यत्तत्समालोढ्य परिग्रह्य समाहितम् ।
एरण्डपत्रैः संस्थाप्य गोमयेन प्रलेपयेत् ॥
बहिर्मृत्तिकयाऽऽलिप्य निर्घ्रमेऽग्नौ प्रदापयेत् ।
तत्सिद्धमभिविज्ञाय पीपयित्वा समाहितम् ॥
कद्रुष्णं रसमादाय नेत्रे नागस्य पूरयेत् ।
पूर्वास्त्रिगधस्य नेत्रस्य स्वेदं कुर्पाद्विचक्षणः ॥
निर्वापणार्थं नेत्रस्य मन्थजेन तु सर्पिषा ।
सर्वांश्चैवाक्षिरोमांश्च हन्ति सत्यं न संशयः ॥
आज्यं पयो वा कथिताम्बुमिश्रमौज्यं पयो वाऽपि तुपारमिश्रम् ।
गवां पयश्चेक्षुरसेन युक्तं नारीपयः शर्करयाऽथ मिश्रम् ॥
परिपेचनार्थं नित्यं हितं ..... ।
निष्पावमात्रो नागानां कल्कस्तीक्ष्णाञ्जनस्य तु ॥
तस्यायं मध्यमस्याथ मृदुनो द्विगुणो भवेत् ।
कल्काञ्जनात्पादहीनं ज्ञेयं चूर्णाञ्जनस्य तु ॥
सिद्धिं चिरोत्थं न कदापि याति नेत्रामयं स्वेदितमात्रवीर्पात् ।
वेषः सदेमानृष कुक्षराणां प्रयोजयेद्योगवरांश्च सिद्धये ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने
चतुर्दशोऽञ्जनाध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

पालकाप्यो मुनिश्रेष्ठो यदङ्गापाधवीत्पुरा ॥
यथानुमानं नागानां तदिदं संपर्वक्ष्यते ॥ १ ॥
भूतानि कल्पत्येष कलाभिर्वा विभज्यते ॥
एतत्कालस्य कालत्वं स तु संवत्सरः स्मृतः ॥ २ ॥

एवमेकविधः कालो द्विविधोऽयनभेदेतः ॥
 अयने द्वे समाख्याते दक्षिणोत्तरसंस्थिते ॥ ३ ॥
 आदानं च विसर्गश्च संज्ञे द्वे कीर्तिते मया ॥
 उत्तरायणमादानं विसर्गो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥
 तत्र त्वादानमाज्ञेयं विसर्गः सौम्य उच्यते ॥
 शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्मश्चाऽऽदानमुच्यते ॥ ५ ॥
 विसर्गे वर्ष(?)विज्ञेयः शरद्धेमन्त एव च ॥
 विसर्गे वायवो पा(वा)न्ति नात्पर्यं हृक्षदारुणः(णाः) ॥ ६ ॥
 गुणैराप्यायते सोमश्चांशुभिः पूरयञ्जगत् ॥
 शश्वदाप्यायत्पर्ये यद्दलं विसृजत्यलम् ॥ ७ ॥
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ज्ञेयं पर्याययोगतः ॥
 रसो तत्राम्ललवणौ मधुरश्चापि इष्यते ॥ ८ ॥
 त्निग्धत्वाच्चापि कालस्य सौम्यत्वाच्च निसर्गतः ॥
 यथाक्रमं बलं तेजो जायते तत्र हस्तिनः ॥ ९ ॥
 आदाने हृक्षपरुषा दारुणा वान्ति वायवः ॥
 उत्तराभिमुखे सूर्ये चन्द्रसैन्यं विहन्यते ॥ १० ॥
 विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैर्जगत्स्रोहं प्रकर्षति ॥
 तस्मादादानमाग्नेयमृषयः परिवक्षते ॥ ११ ॥
 कालस्वभावमार्गस्य तथेश्वरपरिग्रहात् ॥
 वाय्वर्कसोमा जगतो हेतुभूता न संशयः ॥ १२ ॥
 कालं तु रसदोषाणां तथा देहबलस्य च ॥
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ज्ञेयाः (?) पर्याययोगतः ॥ १३ ॥
 यथाक्रमं रौक्ष्यवृत्तिरादानस्योपदिश्यते ॥
 तस्माद्दृक्षा रसास्तत्र विवर्धन्ते क्रमात्रयः ॥ १४ ॥
 तिक्तः कपायः कटुकश्चतुर्थो नास्ति कश्चन ॥
 क्रमादौर्वल्पमिच्छन्ति प्राणिनां रससेवनात् ॥ १५ ॥
 रसश्चाम्लोऽथ लवणो मधुरश्च विवर्धते ॥
 त्निग्धत्वाच्चापि कालस्य सौम्यत्वाच्च निसर्गतः ॥ १६ ॥

यथाक्रमं बलं चैव योजन(प)न्त्यत्र हेस्तिनाम् ॥
 इत्युक्तो द्विविधः कालत्रिविधः ॥संप्रचक्षते ॥ १७ ॥
 शीतोष्णवर्षलिङ्गस्तु चतुर्मासविभागतः ॥
 पांडुधस्त्वेप भेदेन निखिलः ॥संप्रचक्षते ॥ १८ ॥
 हेमन्तः शिशिरश्चैव वसन्तो गीष्म एव च ॥
 वर्षा शरच्च ऋतवः षडुक्ताः कालचिन्तकैः ॥ १९ ॥
 हेमन्ते हिमतेजोभिरंशुभिर्मगवाच्रविः ॥
 न तापयति भूतानि न च कर्पयति प्रजाः ॥ २० ॥
 स्वे नीचैश्चन्द्रमा याति किरणैर्षोजपन्प्रजाः ॥
 मृदुशीतश्च पवनो वाति कालस्वभावतः ॥ २१ ॥
 तस्मात्तस्मिन्नृती यान्ति विष्टद्वि मधुरा रसाः ॥
 बलवन्तस्तु तेनात्र नागास्तु रससेवनात् ॥ २२ ॥
 पित्तं तेषां शमं याति रसत्यौगात्समीरितम् ॥
 चयं गच्छति च श्लेष्मा शोणितं च प्रसीदति ॥ २३ ॥
 बलिनः शीतसंरोधात्तदैषां पावको बली ॥
 द्रव्यमात्रागुरुसहो भवत्यवहितः पैचन् ॥ २४ ॥
 आपुक्ते त्वनलीभाचु(?) स दिनस्ति शरीरजम् ॥
 हेमन्ते त्वनिलः शीतः शीतकाले प्रकुप्यति ॥ २५ ॥
 स गैरिकः सर्वैकस्तस्मादस्मिन्नृतौ चरः ॥
 स्थानानि च निवातानि निष्कदैमजलानि च ॥ २६ ॥
 शय्याभागाश्च मृदवः सकरीपास्तृता हिताः ॥
 आतपासेवनं चात्र कीषं तोषं च शस्पते ॥ २७ ॥
 स्थलजं जाङ्गलं चात्र हेस्तिनां पवसं हितम् ॥
 सकृदेवावगाहश्च कर्म चात्र विधीयते ॥ २८ ॥
 शालीनां पष्टिकानां च द्विकालं मृदुभोजनम् ॥
 भोजयेद्वारणं स्निग्धैर्युक्ताम्लवर्णे रसैः ॥ २९ ॥
 प्रसहानूपजलजैर्भासपुष्टैर्षंधाविधि ॥
 वेसवारयुतैश्चात्र भोजनार्थं प्रशस्पते ॥ ३० ॥

* 'वश्यते' इति तूचितम् ।

सुरा च प्रतिपानार्थं पञ्चभिर्लवणैर्युता ॥
 सततं शस्यते चात्र शिरश्चरणभ्रमणम् ॥ ३१ ॥
 मयीयुक्तेन तैलेन शिरोभ्यङ्गश्च पूजितः ॥
 पूर्वरात्राच्चतुर्भागं तथैवापररात्रिकम् ॥ ३२ ॥
 प्रपत्नाच्चारयेन्नागं दिवसाल्पतया बुधः ॥
 एवमायुर्वलं वीर्यं जवस्तेषां महीपते ॥ ३३ ॥
 हेमन्ते षडुपाश्रन्ति वृक्षान्स्निग्धान्गुह्यङ्गजाः ॥
 आहारास्तेन जीवन्ति तद्वर्षं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥
 शिशिरे हिमनीहारमारुतैर्भास्करांशवः ॥
 सहिता न प्रकाशन्ते दिशश्च तमसाऽऽवृताः ॥ ३५ ॥
 आदानयोगाद्भूक्षेऽतिशीतश्चापि प्रभञ्जनः ॥
 वाति तिको रसस्तस्मात्तस्मिन्काले विवर्धते ॥ ३६ ॥
 दारुणत्वाद्दत्तौ तस्माद्द्रौक्ष्यं भवति दन्तिनः ॥
 विधिस्तत्रापि सर्वोक्तः कर्तव्यः शिशिरे बुधैः ॥ ३७ ॥
 शिशिरः किञ्चिदधिकः प्रोक्तो हेमन्तकालतः ॥
 तस्माद्द्विशिष्यते तस्मिन्मृतौ सत्र प्रच(त्व)क्ष्यते ॥ ३८ ॥
 तदा गजानां शालामु ज्वलयन्तु हुताशनम् ॥
 कम्बलावरणं चात्र शीतत्राणार्थमिष्यते ॥ ३९ ॥
 तूर्णं पुलाकोपनाहस्तिक्षवश्चैव दन्तिनाम् ॥
 ग्रासार्थं वृक्षभागांश्च शस्तं कोष्णं च भोजनम् ॥ ४० ॥
 उष्णपिण्डः प्रदातव्यः कफवातहरः सदा ॥
 आर्द्रकं मरिचं कृष्णा सैन्धवं च जवानिका ॥ ४१ ॥
 शतपुष्पाऽजमोदा च सर्वोष्णैकत्र चूर्णयेत् ॥
 पावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रो भवेद्गुहः ॥ ४२ ॥
 हेमन्ते शिशिरे पिण्डः करिणां वह्निवर्धनः ॥
 वातश्लेष्मप्रशमनो वलवर्णकरः परः ॥ ४३ ॥
 मद्यानुपाने परमो रसापनविधिर्मतः ॥

(इति) ऋतुपिण्डः ।

प्रतिमानं प्रसन्ना च लवणं त्र्यूपणाप्तः ॥ ४४ ॥

सर्वसेकश्च तैलेन विहितो गैरिकायुतः ॥
 परिवाह्याश्च मातङ्गाः(ः) सकृदेवावगाहयेत् ॥ ४५ ॥
 मेघमारुतवर्षोष्णशीतसंबृंहितास्तथा ॥
 शिशिरान्ते कफोद्रेकः पानात्पयनयोगतः ॥ ४६ ॥
 सूर्यस्तपति चात्यर्थं वर्धन्ते दिवसास्तथा ॥
 मेदुराः सुकुमाराश्च गजास्तेजोधिका भृशम् ॥ ४७ ॥
 स्वल्पसंतापतो ह्येषां तस्माद्विष्यन्दते कफः ॥
 वसन्ते नातिशीतांशुः सविता शीतमम्बु च ॥ ४८ ॥
 पवनो नातिशीतोष्णो मह्यां सर्वः प्रकाशते ॥
 साधारणे तत्र काले गजानां वर्धते रसः ॥ ४९ ॥
 श्लेष्मा प्रकोपमायाति सौमनस्यं च जायते ॥
 धातुसौ(सा)म्यं च नागानां जायते कार्णैरिमैः(?) ॥ ५० ॥
 हरन्ति पांशुं विशदं शीतमुक्तास्तथा द्विपाः ॥
 सलिलानि च पानेषु पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५१ ॥
 सस्यसस्यवतीं भूमिं दृष्ट्वा पुष्पन्ति चाधिकम् ॥
 सलिलेनाभिसिक्तं च रसवत्तरुणं *नृणाम् ॥ ५२ ॥
 प्रचारेषूपयुञ्जानाः कामवन्तो मतङ्गजाः ॥
 फोकिलाकुलनादैश्च भ्रमराणां च कूजितैः ॥ ५३ ॥
 वातेन पुष्पचित्रेण मुखेनाऽऽहिततेजसा ॥
 भवन्ति हस्तिनीकामा मन्यन्ते वनजं सुखम् ॥ ५४ ॥
 तेषां सुखत्वात्कालस्य रम्पत्वाच्चाथ सर्वशः ॥
 †मनस्तुषौ(?)च धातूनां शा(सा)म्यं भवति हस्तिनाम् ॥ ५५ ॥
 तदा हि यवगोधूमाः कलापाश्चणकास्तथा ॥
 यवसार्धं प्रशस्यन्ते शाल्यन्नं चैव भोजनम् ॥ ५६ ॥
 मेदकः प्रतिपानं च अवगाहोऽथ दन्तिनाम् ॥
 वनान्तेषु प्रचारेषु पांशुघातश्च पूजितः ॥ ५७ ॥
 संसृष्टान्पुपलिप्तानि कुमुदैर्भूषितानि च ॥
 स्थानान्यत्र प्रशंसन्ति सौमनस्यविवृद्धये ॥ ५८ ॥
 भाराध्वकर्मपोगांश्च नाति तत्र प्रयोजयेत् ॥
 ग्रीष्मे मध्यमकाष्ठास्थो भृशं तीक्ष्णातपो रविः ॥ ५९ ॥

* 'नृणाम्' इति स्यात् । † 'मनस्तुषौ' इति तूचितम् ॥

अपिबज्जगतः स्नेहमंशुभिः पवनस्तथा ॥
 तीव्रो रूक्षः स्वरो याति परुषः शोषणात्मकः ॥ ६० ॥
 रसस्तदा तु कटुकः काले योगो विवर्धते ॥
 भवेत्तदा धातुशोषो दौर्बल्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ६१ ॥
 प्रभवत्यधिकं तृष्णा प्रचयं याति चानिलः ॥
 सोमात्मकाः शीतसात्म्या मातङ्गाश्च विशेषतः ॥ ६२ ॥
 निदाघकाले जायन्ते नागाः पित्तहता मृशम् ॥
 तस्माद्विशेषतस्तेषां दौर्बल्यं चाभिवर्धते ॥ ६३ ॥
 त्वग्दाहश्च क्षयस्तेषां गच्छतः श्लेष्ममेदसी ॥
 दृष्यते रक्तपित्तं च धर्मयोगेन(ण) दन्तिनाम् ॥ ६४ ॥
 जलाश्रयाश्रितं स्थानं तस्मिन्काले विधीयते ॥
 घनच्छायं प्रभूतं च भूरितोषप्लुतं तथा ॥ ६५ ॥
 त्रिश्चावगाहयेन्नामं हृदे शीते शिवोदके ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा मध्याह्णे च विशेषतः ॥ ६६ ॥
 हारपेत्कर्दमं शीतं त्वग्दाहविनिवृत्तये ॥
 मध्याह्णे चापि शिक्वस्थाः स्रवेयुर्वारिपूरिताः ॥ ६७ ॥
 वंशे घटाः शीततोया हतपश्चैव दन्तिनाम् ॥
 एवं दिनोपसेवा च रात्रौ तस्य प्रशस्यते ॥ ६८ ॥
 शय्याभागाश्च शीताः स्पृष्टुमृदुपांशुजलावृताः ॥
 निवृत्तिरध्वनश्चास्य कर्मणश्चोपदिश्यते ॥ ६९ ॥
 शिरोलेपस्तथा काये शतधौतेन सर्पिणा ॥
 श्रो(स्रो)तःसिद्धिर्भवेत्तेन कुदनं चैव चक्षुषोः ॥ ७० ॥
 औदकं घवसं चान्न हरितं च प्रदापयेत् ॥
 क्षीरिणां चैव वृक्षाणां पल्लवांश्चैव दापयेत् ॥ ७१ ॥
 कुल्माषाः पल्लवाश्चापि ससर्पिर्गुहमोदकाः ॥
 प्रातराशः ससर्पिण्को गुन्द्राः स्वसपयोगुडः ॥ ७२ ॥
 रात्रौ च रक्तशाल्पादिभोजनं जाङ्गलै रसैः ॥
 पयः सर्पिर्विमिश्रं वा शीतमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७३ ॥

* 'सर्व' इति भवेत् ॥

पयःपानं च नागस्य घर्मकाले प्रशस्यते ॥
 पयःपीतस्य वा शस्तौ गजस्य रसमोदकौ ॥ ७४ ॥
 मतिपानं गुडयुतं दद्याद्दुदकमिश्रितम् ॥
 भविदाहि च यन्मद्यं विधिज्ञस्तत्प्रदापयेत् ॥ ७५ ॥
 काले तस्मिन्निशा ह्रस्वा कष्टश्चात्र तु जागरः ॥
 तस्मादभिनपोत्थानं नातिरात्रकृतं भवेत् ॥ ७६ ॥
 कट्टुम्लोष्णविदाहीनि भोजनान्पौषधानि च ॥
 घर्मकाले न शस्यन्ते यवसं तच्च तद्विधम् ॥ ७७ ॥
 भाराध्वकर्मयोगांश्च नैव तत्र संमाचरेत् ॥
 ग्रासाभिजननं घल्पे मनसश्च प्रसादनम् ॥ ७८ ॥
 विधायोगं चतुर्भागं ध्रुवलेपूपनौहिकम् ॥
 दापयेद्द्वीष्मकाले तु यथायोगं विभागतः ॥ ७९ ॥
 मधुफाणितसंयुक्तं मद्यं यवसमेव च ॥
 दुर्वलाश्चातिथानाश्च क्षीणा ये च मतङ्गजाः ॥ ८० ॥
 तेभ्यः प्रदापयेद्युक्तं हितं यत्पानभोजनम् ॥
 वर्षासु घर्मकालोष्णतापिता मेदिनी भृशम् ॥ ८१ ॥
 अभिवृष्टा जलधरैर्द्रवभावं नियच्छति ॥
 सत्राप्पतोपविष्यन्दे विरसं बहु मुञ्चति ॥ ८२ ॥
 वृक्षौषधिनृणानां तु वैरस्यं जायते तदा ॥
 तदा ह्यम्लो रसो वृद्धिं याति पित्तं च चीयते ॥ ८३ ॥
 विरसाम्लाविशेषत्वात्सलिलस्य नृणस्य च ॥
 वारणानां तदा वह्नैर्मृदुत्वमुपगच्छति ॥ ८४ ॥
 वातादयोऽग्निहीनानां कुप्यन्त्यत्र स्वभावतः ॥
 नदीतोषम्रविष्टानि यवसान्यौदकानि च ॥ ८५ ॥
 व्यायामात्पसेवा च दन्तिनां नात्र शस्यते ॥
 पाने त्वापः प्रशस्यन्ते कूपप्रस्रवणोद्भवाः ॥ ८६ ॥
 यवगोधूमशाल्पत्रं भोजनं च सफाणितम् ॥
 जाङ्गलानां तु मांसानां रसा घूपाश्च संस्कृताः ॥ ८७ ॥

भोजनार्थेऽन्नपानार्थे कार्योः कायाग्निदीपनाः ॥
 * (विशेषोऽहनि शीते च वर्षवाताकुले भृशम् ॥ ८८ ॥
 व्यक्ताम्लस्त्रेहलवणं भोज्यं स्यादनिलापहम् ॥
 स्थलजं यवसं चैव द्विरदानां घनागमे ॥ ८९ ॥
 स्थानानि विगतस्वेदनिष्यन्दानि च कारयेत् ॥
 धूमश्च दंशनाशार्थं कार्यः स्थानेषु दन्तिनाम् ॥ ९० ॥
 प्रसन्नां सगुडव्यापां सतैलां प्रतिपाययेत् ॥
 नागानां जलदेशेषु प्रचारश्चात्र पूज्यते ॥ ९१ ॥
 उदितेऽर्केऽवगाहश्च ग्रीष्मवत्तत्र कारयेत् ॥
 वातादिदोषशान्त्यर्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥ ९२ ॥
 वस्तिकर्म च नागेभ्यो वर्षासु नियतं हितम् ॥
 ऋतुरेषु विशेषेण बहुकीटसरीसृपः ॥ ९३ ॥
 तस्माद्यवसशुद्धयर्थं दीपं स्थानेषु कारयेत् ॥
 शरद्यभ्रविनिर्मुक्तो भृशं तीक्ष्णातपो रविः ॥ ९४ ॥
 संपचत्पोपधीः सर्वाः फलमन्तानि(?) पानि च ॥
 तीक्ष्णातपत्वाच्च रवेर्भूमिपाकं निपच्छति ॥ ९५ ॥
 प्रकुप्यति च नागानां सूर्याशुपरितापितम् ॥
 जगन्तु ताभिः शुभ्राभिराप्यापयति चन्द्रमाः ॥ ९६ ॥
 तस्मात्तत्रापि लवणो रसो वृद्धिं निपच्छति ॥
 प्रकुप्यति च नागानां पित्तं शाम्पति चानिलः ॥ ९७ ॥
 तत्रापि यवगोधूमाः(?) †शाल्यञ्चानि प्रदापयेत् ॥
 गुडसर्पिर्विश्राणि पित्तकोपहितानि च ॥ ९८ ॥
 शशानां हरिणानां च रसैर्मधुरतिक्रैः ॥)
 विशेषार्थे तदा कार्ष्णो दन्तिनां पित्तशान्तये ॥ ९९ ॥
 स्नेहनार्थं च तं क्षीरं तदा मांसरसोऽपि वा ॥
 शस्यकालौ भवेतां द्वौ वसन्तशरदावुभौ ॥ १०० ॥
 पूर्वस्निग्धशरीराणां शस्वारम्भो विधीयते ॥
 संजाराः पष्टिका ब्रीहिशालयः कज्जवोऽपि वा ॥ १ ॥
 पावंघाऽऽर्द्रफलास्तावद्धस्तिभ्यः पुष्टये हिताः ॥
 पुष्पिताः फलिताश्चापि मुद्गमापमकुष्ठकाः ॥ २ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः कवपुस्तकयोर्नास्ति । † 'गोधूमशाल्य' इति भवेत् ।

यवसार्थं प्रशस्पन्ते यावन्न कठिनं फलम् ॥
 गोधुमः कठिनफलो नित्यं देपो यवोऽपि च ॥ ३ ॥
 पुष्पितो रक्तजननः फलितो मांसवर्धनः ॥
 अनूपजलजं मांसं वसा मेदो घृतं तथा ॥ ४ ॥
 माहिपं च दधि क्षीरं तैलोष्णे चावमर्दयेत् ॥
 घृतं क्षीरं यवाः शालिमांसानि मधुराणि च ॥ १०५ ॥
 अतो यस्मिन्प्रशस्तानि दन्तिनां जलदात्पये ॥
 शर्करं (?) प्रतिपानार्थं लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ६ ॥
 दिवा स्थानानि शीतानि रात्रौ चन्द्रांशवो हिताः ॥
 ग्रीष्मवच्चावगाहश्च कार्यः शरदि दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 सूर्यांशुपरितप्तानां चन्द्रेणाऽऽप्याप्रितानि च ॥
 भागस्त्योदकयुक्तानि निर्विपाणि शुचीनि च ॥ ८ ॥
 निर्मलानि निपानेषु जलान्यमृतवत्तदा ॥
 पानावगाहै करिणां प्रशस्तानि विशेषतः* ॥ ९ ॥
 (†भोजनार्थं प्रदातव्यं जाङ्गलानूपमिश्रितम्) ॥
 पूर्वाह्ने वाऽपराह्ने वा द्वौ कालौ तत्र बुद्धिमान् ॥ ११० ॥
 प्रचारयन्नजन्नागानरण्येषु विभागवित् ॥
 काशपुष्पपटीं शुभ्रां तदावि(चि)त्रितनिम्नगाम् ॥ ११ ॥
 परिपक्ववृणां चैव धरणीं तत्र शालिनाम् ॥
 कमलोत्पलकहल्लारजातां गन्धवहस्त्वदा ॥ १२ ॥
 मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति शीतांशुशीतलः ॥
 विचित्राणि स्वादवन्ति वृणानि सलिलानि च ॥ १३ ॥
 शरद्वणैः सुमनसो भवन्ति करिणस्तदा ॥
 काले तु प्रतिकुर्वति हस्तिनां दन्तकल्पनाम् ॥ १४ ॥
 स्वातिसंपातयोगे च काले नीराजनास्तदा ॥
 राज्ञश्च पात्राकालोऽत्र शस्तः कर्मसु दन्तिनाम् ॥ ११५ ॥

* क-वपुस्तकयोस्तु—एतदुत्तरमेव 'विशेषोऽहनि' इत्यारम्य 'रसैर्मधुरातिक्तकैः' इत्यन्तो धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठ उपलभ्यते ॥

† धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नाम्नि ख-वपुस्तकयोः । तत्र 'भोजनार्थं' इत्येव 'रसैर्मधुरातिक्तकैः' इत्युत्तरमुपलभ्यते ॥

ऋतुसात्म्यमिदं प्रोक्तं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥
 हिताहितविधानार्थं करिणां स्वच्छवृत्तकम् ॥ १६ ॥
 चिकित्सायाः स्वच्छवृत्तिं स नित्यं हि चिकित्सितम् ॥
 संवेशोस्थानयोः सम्यगवगाहे च दन्तिनाम् ॥ १७ ॥
 यथाकालं समुद्देशं पालकाप्योऽब्रवीत्पुनः ॥
 पूर्वाह्ने वाऽपराह्णे वा सर्वतुषु च पार्थिव ॥ १८ ॥
 अनेन विधिना नागमवगाहनमानयेत् ॥
 गच्छन्तं हारयेत्प्रांशुं वीथीमार्गेष्वनेकपम् ॥ १९ ॥
 पङ्कं वा हारयेदेनं वषं च प्रतिपेधयेत् ॥
 अवगाह्य भवातं च कर्णाद्गूने समे जले ॥ २० ॥
 विशेषमात्रे मातङ्गो तोये प्रतिनिपादयेत् ॥
 ततः संपच्य तैलेन तत्रैतं प्रतिवर्षयेत् ॥ २१ ॥
 अवसिञ्चपावसिञ्चपाद्विरथैनमनुवर्तयेत् ॥
 उभाभ्यामनुवृत्तं च पक्षाभ्यां वा मतङ्गजम् ॥ २२ ॥
 कर्णौ यावत्समेतानि पुनः समवगाहयेत् ॥
 (*आरक्षितानि शिरसि प्रक्षाल्यास्य भपीड्य च ॥ २३ ॥
 प्रकामे(मं) तापयित्वा तु निवृत्तं स्थानमानयेत् ॥
 आगतस्य च नागस्य मत्तस्य च विशेषतः ॥ २४ ॥
 निवारणस्योपचारोऽयं सर्वेष्वनुषु कीर्तितः ॥
 ग्रीष्मे प्रागुदयात्नागमवगाहाय योजयेत् ॥ २५ ॥
 छायायां (च) द्विपौरुष्यां सीदन्तमवगाहयेत् ॥)
 माघ्यदिने तु शालास्थं पापघेदुद्धृतोदकम् ॥ २६ ॥
 इति ग्रीष्मविधिः प्रोक्तो वार्षिकः संप्रवक्ष्यते ॥
 तस्याभ्युदितमात्रे तु सूर्ये वर्षासु बुद्धिमान् ॥ २७ ॥
 निवारणाय नागानां कुर्पात्पूर्वाह्निकं हितम् ॥
 पुनर्निवृत्तिमात्राहं (?) हितं वर्षासु हस्तिनाम् ॥ २८ ॥
 ऋतुसंधिषु सर्वेषु मृत्तिकाया निवारणम् ॥
 गोमूत्रं पाययेन्नागं हस्ते शङ्कुं च वन्ययेत् ॥ २९ ॥

* घनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. हस्तिनामृतसंधिषु ॥ हितं वर्षं च मर्षेषु ।

उपस्थिते मदे वाऽपि प्रभिन्ने वाऽपि कुञ्जरे ॥
 कस्मात्स्नेहो विरेको वा न देयस्तु महामुने ॥ ३ ॥
 कस्माद्बुभयतः स्नेहो मुखतः पृष्ठतोऽपि च ॥
 न प्रदीयत युगपन्नागेभ्यो द्विजसत्तम ॥ ४ ॥
 कस्माच्च भोजितायाऽऽज्यस्नेहवस्तिः प्रदीयते ॥
 निरूहो भोजिते वाऽपि कस्मान्नैव प्रदीयते ॥ ५ ॥
 कस्मात्पीतवते तोयं पश्चाद्भुक्तं प्रदीयते ॥
 कस्माच्च शून्यकोष्ठाय स्नेहवस्तिर्न दीयते ॥ ६ ॥
 प्रत्युद्रतस्य नागस्य कस्माल्लिण्ठं न शोध्यते ॥
 * (अरोग्ये(गे) व्याधिते नाथ समं कस्मान्न वाध्यते ॥ ७ ॥
 कस्मान्न हस्तिवैद्येन चिकित्स्यः पुरुषः स्मृतः ॥
 कस्मात्तु नरवैद्येन न चिकित्स्यो मतङ्गजः ॥ ८ ॥
 कस्मादन्तनिवृत्ताप न देयो मोदको द्विज ॥
 प्रतिपानं यथा तच्च यथायोगं प्रदीयते ॥ ९ ॥
 कस्माच्च हस्तिशालायां नखरोम न कल्पयेत् ॥
 कथं नीराजिताः सन्तो न निर्वाप्यास्तु कुञ्जराः ॥ १० ॥
 कस्माच्चैव दिवास्वप्नं न प्रशंसन्ति दन्तिनाम् ॥
 प्रतिपानौषधानां च ब्रूहि कालप्रशेषतः ॥ ११ ॥
 स्नानस्य चापि पः कालो भक्तस्य यवसस्य च ॥
 पुक्त्या प्रतिनयं ब्रूहि यथा वाऽभिनयं मुने ॥ १२ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 कार्याकार्यविधिं सर्वं हेतुभिः संप्रदर्शयेत् ॥ १३ ॥
 भोजयित्वाऽप्य मातङ्गं मोहाद्यः पाययेज्जलम् ॥
 विषमं पच्यते भुक्तं स भवत्युत्तरोदकः ॥ १४ ॥
 न चात्र समानः सम्पद्भुक्तं चास्य न जीर्यते ॥
 तस्मात्करिणे भुक्तवते पानीयं न विधीयते ॥ १५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतपाठः खपुस्तके पालकाप्योत्तरवाक्ये, पालकाप्योत्तरवाक्यं 'तस्मात्कर्मप्रयुक्ते तु' इत्यादिः 'व्याधितं परिवर्जयेत्' इत्यन्तः पाठोऽत्र राजप्रश्न-वाक्य उपलभ्यते ॥

अजस्रं भक्षयन्त्येते शीतसात्स्या महाप्रयः ॥
 यस्माद्भुक्तवतः स्नेहो दुःखं पच्येत विद्रुतः ॥ १६ ॥
 तस्माद्दुदकपूर्वं तु सुखं भुक्तं न जीर्यते ॥
 पूर्वं पानीयपीतस्य भक्तभुक्तस्य दन्तिनः ॥ १७ ॥
 नस्यकर्म प्रयुङ्क्ते यस्तस्य तोपपरिद्रुतः ॥
 मूर्च्छां वा नयति स्नेहो अ(द्य)तीसारमरोचकम् ॥ १८ ॥
 व्यापादं वा पुनर्घोरं मिथ्याकर्मप्रयोगतः ॥
 तस्माद्भुक्तवत्पेव नस्यकर्म विधीयते ॥ १९ ॥
 विधानं तस्य कार्स्व्येन नस्यदानं प्रकीर्त्यते ॥
 विश्लेषं संधयो यान्ति पथि व्यापामतोऽपि वा ॥ २० ॥
 तस्मात्कर्मप्रयुक्ते तु न विरेको विधीयते ॥
 तेजसो हि समावेशान्मदः संजायते गजे ॥ २१ ॥
 तैजसं नस्पमप्युक्तमतस्तं नावचारयेत् ॥
 यथा हि भवने दीप्ते सर्पिषा परिपेचनम् ॥ २२ ॥
 भवेदाशु प्रदाहाय नियतं तस्य वेश्मनः ॥
 एवमेव अभिन्नस्य कुक्षरस्य महीपते ॥ २३ ॥
 तैलवचाराणाद्दोषो हेतुभिः संप्रदर्शितः ॥
 यत एवं विकाराय ततः स्नेहो न युज्यते ॥ २४ ॥
 तैलसर्पिविरेकाणां मत्तेनैवावचारणम् ॥
 अभिन्नः सर्वसैकेन मूर्च्छां प्राप्नोति दारुणाम् ॥ २५ ॥
 शिरोऽभितार्पं लभते दृष्टिश्चास्पोपहन्यते ॥
 तस्मात्प्रभिक्षे मातङ्गे नाम्यङ्गस्तु विधीयते ॥ २६ ॥
 न सर्पिषा न तैलेन नित्यमेव विधीयते ॥
 अपाने सुखतश्चैव युगपद्यदि दीयते ॥ २७ ॥
 स्नेहः स्नेहेन सङ्गस्य परिणामं न गच्छति ॥
 आनाहो वाऽतिसारो वा मूर्च्छा वाऽस्येपजायते ॥ २८ ॥
 यस्मात्तस्माद्भुक्तवतो न स्नेहो दीयते नृप ॥
 अभुक्तवानिच्छेत् भुक्तवच्च निराकृतः ॥ २९ ॥

भुक्तवांशानुवास्येत तस्मान्नाभुक्तवान्गजः ॥
 वस्त्विसिद्धौ मया पूर्वमेतत्सिद्धमशेषतः ॥ ३० ॥
 कीर्तितं क्रमयोगेण हेतुभिः स्पष्टलक्षणैः ॥
 स्वकरीषे च वसतिः कार्या भवति दन्तिनाम् ॥ ३१ ॥
 विवर्जयन्ति रक्षांसि ग्रहाः परिहरन्ति च ॥
 अभिचारो न भवति मनो न प्रतिहन्यते ॥ ३२ ॥
 व्याधयश्च प्रशाम्यन्ति नोद्विजन्ते च कुञ्जराः ॥
 तस्मादस्तमिते सूर्ये रक्षार्थं मनुजाधिप ॥ ३३ ॥
 प्रत्युद्धतानां नागानां न लिण्डमपकृष्यते ॥
 व्याधितं चाप्यरोगं वा नैकस्थाने निवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 रोगसंलेपनभयाद्याधितं परिवर्जयेत् ॥
 मनुष्यवैद्यो नागानां चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥
 हस्तिवैद्यो मनुष्याणामतो हेतोर्नैराधिप ॥
 अन्नसात्म्या हि पुरुषास्त्वृणसात्म्या मतङ्गजाः ॥ ३६ ॥
 मात्राप्रकृतिसात्म्यानां (*वैशेष्याच्चापि पार्थिव ॥
 यस्माच्छास्त्राणि च पृथङ्नराणां दन्तिनामिह ॥ ३७ ॥
 तस्मान्नागभिपङ्नागांश्चिकित्सेन्ना भिपङ्गरान् ॥
 क्षीरमेदकमद्यानां) तथा सौवीरकस्य च ॥
 अनिर्वृत्ता च नागानां प्रातः पानं विधीयते ॥ ३९ ॥
 क्षीरादीनि महीपाल तोयं पीत्वा पिवेद्यदि ॥
 कोपयन्ति कंफं पश्चात् पीतान्पेतानि दन्तिनः ॥ ४० ॥
 श्लेष्मणा हृदयं तस्य कुञ्जरस्य प्रपीड्यते ॥
 नाभिनन्दीत चाऽऽहारं भुङ्क्तं चापि न पच्यते ॥ ४१ ॥
 कृमिकोष्ठी भवत्येवं मृत्तिकां चाभिनन्दति ॥
 यस्मात्तस्माद्रजेभ्यस्तु प्रातः क्षीरादि दीयते ॥ ४२ ॥
 ऐरावणादयो राजन्कीर्तिता ये दिशां गजाः ॥
 तस्मात्प्रसूतिर्नागानां विद्धीमानिह वारणान् ॥ ४३ ॥
 यस्माच्च देवहस्तिभ्यः प्रसूता वारणा नृप ॥
 तस्माद्रजोपकरणं वारणानां महीपते ॥ ४४ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अशुचिर्न स्पृशीत्कश्चिन्न वा रोहिन्मतङ्गजम् ॥
 शुचिना तु सुसं वृद्धिं पुष्टिं च लभते सदा ॥ ४५ ॥
 अनेनैव विशेषेण वारणानां महीपते ॥
 शालासु *मुखवालानां कल्पनं न विधीयते ॥ ४६ ॥
 पीढा भवति नागानां तस्मात्तत्र न कल्पयेत् ॥
 पण्मासाद्धर्षते रात्रिः पण्मासोत्परिहीयते ॥ ४७ ॥
 क्षयं वृद्धिं विभज्याथ स्वापयेच्च मतङ्गजम् ॥
 दिवास्वप्नस्तु नागानां दोषकोपाद्यतः पुनः ॥ ४८ ॥
 प्रतिपिद्धो दिवास्वप्नस्तस्मात्तु नृपपुङ्गव ॥
 द्वात्रिंशत्त्राडिका रात्रिर्दिवसश्च समो यदा ॥ ४९ ॥
 तदा त्रिंशतिमे वैव नालिकं (?) स्वापयेद्गजम् ॥
 सेवतां तु दिवा स्वप्नमेपां श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ५० ॥
 शालार्त्तर्चुक्ष (?) नागानामतः स्वप्नो दिवा हितः ॥
 प्रतिपानौषधादीनि पूर्वाह्ने भोजनानि वै ॥ ५१ ॥
 स्नातस्य भक्तं पूर्वाह्ने सायाह्ने च तथाऽपरम् ॥
 कृतमङ्गलशौचाश्च कृतस्वस्त्यपनक्रियाः ॥ ५२ ॥
 नीराजनविधौ नागाः फाल्गुनापाढकार्तिकैः ॥
 समास्तेषु यथा प्रोक्ता इति राज्ञो घनाः स्मृताः ॥ ५३ ॥
 नीराजितानां स्नानं च गजानां न विधीयते ॥
 अतो निर्वसतीकल्पस्तत्र पुण्यो विधिः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 शान्तिस्वस्त्यपनादीनि नित्यं कार्याणि हस्तिनाम् ॥
 बालवृद्धानुराणां च क्षीणानां च विशेषतः ॥ ५५ ॥
 कर्तव्यो हस्तिनां सम्पद्दद्यात्पूर्वमनुग्रहः ॥
 रक्षिता वारणा राज्ञां भवन्ति विजयावहाः ॥ ५६ ॥
 पावतः सुभृताङ्कुर्याद्धारणान्सर्वकामतः ॥
 तावतः पृथिवीपाल वारणान्ग्राहयेद्वितान् ॥ ५७ ॥

* 'नखवालानां' इत्येव युक्तम् । 'कस्माच्च हस्तिशालायां नखरोम न कल्पयेत्'
 इतिप्रश्नानुक्त्येनैवोत्तरस्य वक्तव्यत्वात् ।

१ क. °सान्वर्ध° । २ क. °सान्वरि° । ३ क. यदि । ४ क. °तान्क-
 र्त्वा वार° ।

(* रक्षिता वारुणा राज्ञो भवन्ति विजयवहाः) ॥

वहन्ति चैवं सुप्रीताः सततं पुरुपेश्वरान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने

कार्याकार्यविधिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशः पप्रच्छाङ्गो नराधिपः ॥

पालकाप्यमुपासीनं वेदविद्याविशारदम् ॥ १ ॥

प्रदक्षिणमभिक्रम्य पादानतकृताञ्जलिः ॥

भोजनेऽप्यथवा घासे पाने वाऽथ गुणान्प्रति ॥ २ ॥

संशयं ब्रूहि तत्त्वेन भगवन्मे प्रसीदत ॥

एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

निखिलेनैव ते सर्वं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥

श्रूयतां मनुजाधीश यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४ ॥

भोजनस्यानुपानस्य यथर्तुगुणसंपदः ॥

लवणं पाचयेद्भक्तमुदकं क्लेदयत्यपि ॥ ५ ॥

प्रीणनं प्राणजननं रसान्नं शोषकृदधि ॥

क्षीरं जीवयति श्रीमन्मांसं वृंहयति द्विपम् ॥ ६ ॥

सापैस्तु स्नेहनं चायं (१) क्षौद्रं शोधनमुच्यते ॥

संस्कृतो दीपनं क्षीरं तैलं वातहरं भवेत् ॥ ७ ॥

संवर्धनश्च धातूनां मेदकः प्राणवर्धनः ॥

वसा वर्धयति प्राणान्मेदो वृंहणमेव च ॥ ८ ॥

मदिरा दीपयत्यग्निं श्रमघ्ना च नराधिप ॥

यवसेन विचित्रेण मृदुना हरितेन च ॥ ९ ॥

यथर्तुं चोपयुक्तेन वलं तेजश्च वर्धते ॥

भोजनं गुणसंपन्नं यथोक्तं प्राणधारणम् ॥ १० ॥

वलसंजननं चैव धातूनां च विवर्धनम् ॥

भोजने स्वादने चैवमित्येते गुणसंग्रहाः ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. मरन्ति । २ क. वाऽस्य । ३ क. प्रसादनः । ४ क. संस्कृतोदीपनं ।

वारणानां पथो कालं पच्यन्ते मनुजाधिप ॥
 प्रतुं वयः प्रमाणं च ग्रहण्याश्च बलाबलम् ॥ १२ ॥
 देशं कालं च विज्ञाप ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 इत्येते विहिता राजनभ्रपानस्य वै गुणाः ॥ १३ ॥
 पालकाप्येन मुनिना विनिश्चित्य यथातथम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाश्वचन उत्तरस्थानेऽ-
 ब्रपानगुणाधिकारो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 सौवीरकस्तु यः प्रोक्तो जानीयां सति तत्कथम् ॥ १ ॥
 कथं वा सेचनं तस्य पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शिरस्त्रातोऽनुलिप्ताङ्गः शुक्लवासाः समाहितः ॥ २ ॥
 पूजां प्रपूज्य देवेभ्यः स्वस्ति वारुप द्विजानपि ॥
 तदर्थं साधयेदम्लं विमलं गृह्णनादिकम् ॥ ३ ॥
 आढकानां चतुःपष्टिः (?) पुराणघृतभाजने ॥
 वचां विडङ्गं पिप्पल्यो मुद्गाश्च मरिचानि च ॥ ४ ॥
 शृङ्गवेरं मधुरसा पिप्पलीमूलमेव च ॥
 उभे हरिद्रे फुडं च मक्षिष्ठा रोहिणी तथा ॥ ५ ॥
 मधुकं लोभ्रमित्येपामेकैकस्य विचक्षणः ॥
 पलान्यर्धचतुर्धानि कुर्याद्धारपमत्र (?) वा ॥ ६ ॥
 भल्लातकानां पञ्चाशदभयानां शतं तथा ॥
 शालजम्बूपलाशस्य पुक्षस्य वरणस्य च ॥ ७ ॥
 करञ्जस्य मधूकस्य सर्जस्य कुटजस्य च ॥
 स्वदिरस्याश्वकर्णस्य यवस्याऽऽघ्रातकस्य च ॥ ८ ॥
 विभीतकस्य निम्बस्य कृतमालस्य च त्वचः ॥
 ग(गु)डूची कौविदारस्य सप्तपर्णस्य च त्वचः ॥ ९ ॥
 उद्दुम्बरत्वचा सार्धं मुष्ककत्वक्तथैव च ॥
 एकैकस्य त्वचो भागं पलानि दश कल्पयेत् ॥ १० ॥

एतन्मासस्थितं प्रातः पानमध्ये प्रदापयेत् ॥
 अर्धाढकीयं द्रोणं तु प्रमाणं परिकल्पितम् ॥ ११ ॥
 एवं भक्ते च नागेभ्यो दद्याद्द्वै कुशलो भिषक् ॥
 कृमिकोष्ठे वातगुल्मे मन्दाग्नौ दन्तिनां तथा ॥ १२ ॥
 दापयेदन्तरापामे रोगेषु कफजेषु च ॥
 सम्पक्सौवीरैको दत्तो विधिं विज्ञाय तत्त्वतः ॥ १३ ॥
 व्याधिं च शमयत्याशु बलं धातुश्च वर्धते ॥
 इत्पञ्चवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ १४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजापुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने सौवीरक-
 पानविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कथं प्रयोगकालेषु नागेभ्यो दीयते कथम् ॥ १ ॥
 कथं हि कृतकर्मभ्यः पोतेभ्यश्च कथं सुरा ॥
 स्थूलेभ्यश्च कृशेभ्यश्च मत्तेभ्यश्च प्रदीयते ॥ २ ॥
 का च मद्यस्य संज्ञा वै वृद्धेभ्यो दीयते कथम् ॥
 का मात्रा फे गुणाः पाने कथं योज्या च वारुणी ॥ ३ ॥
 पदङ्गप्रतिपानं च कथं कस्माच्च दीयते ॥
 एतन्मे भगवन्ब्रूहि पृच्छतस्तु महामुने ॥ ४ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 सुरापानगुणांश्चापि संपोगं कालमेव च ॥ ५ ॥
 बह्वीपथां जातरसां परिपर्कां चिरस्थिताम् ॥
 तीक्ष्णां सुरां क्षौद्रपुतां दापयेत्कृतकर्मणि ॥ ६ ॥
 अध्यागते गुडसुरामथवा विगुहोदकाम् ॥
 मधुफणितसंपुक्तां कोष्ठनिर्वापणे हिताम् ॥ ७ ॥
 तस्य कोष्ठं शोधयति प्रसादयति शोणितम् ॥
 भामं तन्द्रां पिपासां च वारुणी चापकर्षति ॥ ८ ॥

अपरेद्युश्च विश्रान्ते पुनः प्रातः पुरंजप ॥
 चङ्क्रामितनिषण्णाय विनीते चैव हस्तिने ॥ ९ ॥
 दद्यात्पङ्कजपानं तु बलवर्णकरं हितम् ॥
 पिप्पली शृङ्गवेरं च मधु तैलं गुडं सुरा ॥ १० ॥
 एकत्र मूर्च्छीयत्वा च प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥
 तत्पङ्कजप्रतीपानमिति संज्ञा विधीयते ॥ ११ ॥
 तेनास्य चीयते रक्तं बलं वर्णश्च जायते ॥
 ये च प्रचलिता दोषा भवन्त्वध्वप्रयोजनात् ॥ १२ ॥
 क्षुभ्यमानशरीरस्य वातपित्तकफादयः ॥
 एतेन प्रतिपानेन यथास्थानं नराधिप ॥ १३ ॥
 शमं गच्छन्ति नागस्य दोषाप न भवन्ति वा ॥
 तत्पङ्कजप्रतीपानं विश्रान्ताय प्रदीयते ॥ १४ ॥
 उत्पन्नगुणकां तीक्ष्णां वारुणीं जातवक्षसाम् ॥
 सुरां दद्यात्प्रयोगेण तैलं चैव न दापयेत् ॥ १५ ॥
 अनयाऽध्वानं च सहते न च मूर्च्छति वारणः ॥
 तृष्णा च न भवत्येव अनया पृथिवीपते ॥ १६ ॥
 आ दशभ्यस्तु वर्षेभ्यः पोतकेभ्यो नराधिप ॥
 गोक्षीरं नवनीतं च सदा प्रातर्विधीयते ॥ १७ ॥
 सर्पिषा चैव सेकः स्यात्सर्पिषा चैव भोजनम् ॥
 नित्यमुत्कारिकां दद्याच्छालूकानि विसानि च ॥ १८ ॥
 एतत्तु दद्यात्पोतेभ्यो ये चान्पे मधुरा रसाः ॥
 आप्यायन्ते तथा पोता वपुश्चैषां न हीयते ॥ १९ ॥
 स्थूलस्य मृदुमांसस्य क्षुभ्यन्तेऽङ्गानि यस्य च ॥
 न तस्मै मेदकं दद्यात्तं घं क्रामादभीक्षणशः (?) ॥ २० ॥
 तत्र श्रान्तं तथा स्वन्नं न च संक्रामयेद्भ्रजम् ॥
 दद्यात्तैलोदकं पातुं योगवित्कुशलो मियक् ॥ २१ ॥
 फामं द्विपञ्चरात्रं च सोमवल्कयुतां सुराम् ॥
 दद्यात्सगुडतैलं वा यथायोगं यथाविधि ॥ २२ ॥
 छविः शोभा स्थिरा चास्य बलं चैव न हीयते ॥
 विडङ्गमेदकौ चास्मै दद्याद्वा क्षीवमेदकौ ॥ २३ ॥

स्पृष्टस्य बलमांसस्य श्लेष्मणा चादित्तस्य वै ॥
 क्वात्स्न्येन विधिरुक्तोऽयं यथावद्वाजसत्तम ॥ २४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिं विस्तरतोऽपरम् ॥
 विद्धि प्रकारयोगा हि प्रतिपानस्य निश्चितम् ॥ २५ ॥
 सुरा च मधुरा पूर्वा श्लेष्मघ्ना पित्तवर्धनी ॥
 तीक्ष्णत्वाच्चरयत्यन्नं दीपनीयतमा स्मृता ॥ २६ ॥
 वातश्लेष्मेषु भूयिष्ठं *तस्य दोषाः प्रशस्यते ॥
 अतस्तीक्ष्णतरां प्राहुः प्रसन्नां मनुजाधिप ॥ २७ ॥
 उष्णवीर्यां तनुरसां तथा वह्निप्रदीपनाम् ॥
 वातश्लेष्महरां चैव तथा वह्निविवर्धनीम् ॥ २८ ॥
 वलं विज्ञाय नागोभ्यस्तदैनां संपदापयेत् ॥
 भोजितानां च नागानामनुपानेषु पूजिते ॥ २९ ॥
 अत्पाशितं जरपति कण्ठमार्गविशोधनी ॥
 सौमनस्पकरी हृद्या मनोवर्णप्रसादनी ॥ ३० ॥
 वातश्लेष्मपि सुतरां मन्दाग्नौ च प्रशस्यते ॥
 मन्दीद्भृता या सुतरां तरुणी चार्प्यतिस्विरा ॥ ३१ ॥
 अन्वक्करसवीर्यत्वान्न सा कर्मसु पूजिता ॥
 वातपित्तप्रकोपी तु सीधुरुक्तो मनीषिभिः ॥ ३२ ॥
 रूक्षश्च सकपापश्च विपाके कटुकस्तथा ॥
 रूक्षत्वात्कटुतिक्तश्च श्लेष्माणमपकर्षति ॥ ३३ ॥
 तथा रूक्षकपापत्वाद्द्रक्तपित्तहितोऽमरः ॥
 एष पकरसः सीधुरपकरस एव च ॥ ३४ ॥
 तनुल्पो रसवीर्येण गौरस्त्वम्लगुणाधिकः ॥
 शार्करो भृशशीतत्वाद्दृष्टो वातविवर्धनः ॥ ३५ ॥
 पित्तकोपी तु तीक्ष्णत्वाच्चश्लेष्माणं च निरस्यति ॥
 अरिष्टो दीपनीयत्वात्सर्वेभ्योऽभ्यधिकैर्गुणैः ॥ ३६ ॥
 सर्वदोषहरश्चैव नागानां मनुजाधिप ॥
 उष्णवीर्यश्च रूक्षश्च विपाके कटुकश्च सः ॥ ३७ ॥

* 'तस्या दोषः' इति भवेत् ।

१ क. पित्तवर्धनीम् ।

आस्वादतः स कटुकः स कपापरसः स्मृतः ॥
 न वर्धयति नागानां कफपित्ते विशेषतः ॥ ३८ ॥
 शास्त्रावातं कोपयति स्नेहं मांसं च कर्षयेत् ॥
 तस्मात्स्निग्धानि पानानि स्नेहमुक्तं च भोजनम् ॥ ३९ ॥
 अरिष्टं पिवतो राजन्देषानि कुशलेन तु ॥
 अल्पां तमनुपिष्टां तु माध्वीकं संप्रचक्षते ॥ ४० ॥
 सुगन्धिं च विशेषेण सुरसं चापि निर्दिशेत् ॥
 कपापतिकृच्छ्रोष्णं प्रमोदि विशदं लघु ॥ ४१ ॥
 कायामिदीपनं चैव मृद्धीकं मधु निर्दिशेत् ॥
 भैरेपो मधुरः स्वादुस्तीक्ष्णो दीपनघृहणः ॥ ४२ ॥
 लघुर्विपाके कटुकः पित्तलो मारुतापहः ॥
 असंप्राप्तं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जयेत् ॥ ४३ ॥
 अग्निना दूषितं पञ्च पञ्च भाजनदूषितम् ॥
 एतैर्दोषैः परीतानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ ४४ ॥
 करवीरोत्पलाम्भोजतुल्यगन्धेन पद्भवेत् ॥
 तिलतैलसवर्णं स्याद्घृतमण्डनिभं च यत् ॥ ४५ ॥
 आस्वादे तिक्तमधुरं प्रकृतिस्थं बलान्वितम् ॥
 ईदृशं पाययेन्मद्यं सर्वदोषविनाशनम् ॥ ४६ ॥
 पुनर्दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य तत्त्वतः ॥
 विदाहमम्लिकां कुर्पादभिष्यन्दं हि नीलिकाम् ॥ ४७ ॥
 त्वग्दोषान्पुष्पिता कुर्पाद्घ्राणव्यक्तामरोचकम् ॥
 सादोदावर्तगुल्मांश्च मरणं चाऽऽद्य दन्तिनः ॥ ४८ ॥
 उष्णेन चाभिसंतप्तादतः पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अवसत्रा लेखनी स्यात्तिकष्वगन्धिर्न जीवति ॥ ४९ ॥
 भक्तदुष्टा तथाऽऽध्मानं रसवान्वा कफोद्भवम् ॥
 एवमेते सुरादोषा मया सम्यगुदाहृताः ॥ ५० ॥
 एभिर्दोषैर्विमुक्तानि मद्यानि प्रतिषापयेत् ॥
 इति मद्यस्य नृपते गुणा दोषा मपेरिताः ॥ ५१ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रतिपानं पडतुं कम् ॥
 सर्वं वा लवणं दद्याद्भेमन्ते सुरसां सुराम् ॥ ५२ ॥

जातीव प्रसन्नां तां सीधुं वाऽपि चिरस्थिताम् ॥
 दापयेल्लवणैः सार्धं नागानां शिशिरागमे ॥ ५३ ॥
 माध्वीकं वा प्रसन्नां वा सीधुं वा ऋष्युषणान्वितम् ॥
 दद्याद्भ्रसन्ते नागैर्म्यो मुनिष्पन्नं यथाविधि ॥ ५४ ॥
 सरकः सगुडो ग्रीष्मे प्रदातव्यो विजानता ॥
 माध्वीको वा जलपुतः प्रतिपानं वा सशर्करम् ॥ ५५ ॥
 मध्वासवमरिष्टं वा सक्षौद्रं दापयेद्विपक्त् ॥
 वर्षासु सगुडं वाऽपि तैलं वा मदिरान्वितम् ॥ ५६ ॥
 मध्वासवः शार्करो वा सजलः शर्करायुतः ॥
 पयो दधि शरदागमे करिभ्यो नृपसत्तम ॥ ५७ ॥
 प्रायशः पैष्टिकं मद्यं वातिकानां प्रशस्यते ॥
 माध्वीकं मधुगौडो वा कफपित्ताधिकास्तु धे ॥ ५८ ॥
 गुडान्विताऽनिलहरा हिता रक्तजयाप च ॥
 वृंहणी दीपनी हृद्या वृष्या बल्या मनस्करी ॥ ५९ ॥
 सद्यःश्रमहरा चैव वारणानां नराधिप ॥
 वातश्लेष्मकृमिहरा सुरा तैलसमन्विता ॥ ३० ॥
 दीपयत्यन्यथा पित्तं विधिना वीरिता सुरा ॥
 पित्तघ्नी विधिवद्युक्ता कोष्ठदोषनिवर्हणी ॥ ६१ ॥
 सपञ्चलवणा हृद्या सर्वदोषापकर्षणी ॥
 धुमितावर्धवंशानां प्रवातश्रमवक्षसाम् ॥ ६५ ॥
 मदिरा दन्तिनां पथ्या लाक्ष्या सह योजिता ॥
 संधानार्थं शरीरस्य धातुसाम्पार्थमेव च ॥ ६३ ॥
 रक्तपोदशभागेन तुल्यां लाक्षां प्रदापयेत् ॥

—:0:—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कृशानां वृंहणे विधिम् ॥ ६४ ॥
 कर्मणा ये परिक्षीणा वधवन्धेन वा पुनः ॥
 हीनया विधया वाऽपि प्रभिन्ना मिश्रिताश्च ये ॥ ६५ ॥
 क्षीणशोणितमांसाश्च कृशकायाश्च दन्तिनः ॥
 सप्तरात्रं पयो दद्यात्ततः कुल्मापमेदकम् ॥ ६६ ॥
 निर्यूपं कारयेत्सम्प्लुलत्थानामथाऽऽङ्के ॥
 त्रिंशद्विंशत्पलानि स्युः किण्वस्य च गुडस्य च ॥ ६७ ॥

एतत्प्रतिनये दद्यादेकरात्रं स्थितं भिषक् ॥
 कुल्माषमेदकं दद्याद्रक्तस्त्रेहेन मूर्च्छितम् ॥ ६८ ॥
 कुल्माषमेदकात्सद्यः शोणितं तु मजापते ॥
 कच्छुकाशालमर्लाश्चापि सर्जूर्याश्चापि मस्तकम् ॥ ६९ ॥
 शाकवृक्षयवांश्चापि ये चान्ये मधुरा हुमाः ॥
 छेदयेत्कुपलार्थाय तीरेवं बृंहयेद्भ्रजम् ॥ ७० ॥
 हरितैश्चापि यवसैर्विचित्रैर्मृदुभिर्हितम् ॥
 बृंहयेद्बृंहणकरैर्न च तीक्ष्णैरुपाचरेत् ॥ ७१ ॥
 अवेक्षते सदा नागान्बन्धूनिव सदा भिषक् ॥
 सुरोपयोगकुशलो मेदकेषु च शास्त्रवित् ॥ ७२ ॥
 भृशं संतप्तदेहा ये बलात्कृशतराश्च ये ॥
 अत्यन्तदृक्षकायाश्च रक्तपित्तातुराश्च ये ॥ ७३ ॥
 बहुमाणपरीताश्च पयसोऽभिद्रुतास्तथा ॥
 नवग्रहैर्ये तेषां तु सुरापानं न शस्पते ॥ ७४ ॥
 विपन्नं चातिवृत्तं च मद्यं मेदकमेव च ॥
 वारणेभ्यो न दातव्यमतिमात्रं च यद्भवेत् ॥ ७५ ॥
 नेष्टं च क्षीरपीताय मद्यपीताय वा पयः ॥
 विरुद्धा वादरहितमुपयं विद्धि दन्तिने ॥ ७६ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने सुराप्रातिपान-
 विधिर्नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरसदृशवरुणधनपतिसत्त्वे गुरुविक्रमप्रशान्तशत्रुहारकेयूर-
 मुकुटमणिप्रभाभिरुद्योतितपादपङ्कजं क्रतुसमृद्धं पावकप्रभाभिरिव विराजमान-
 मभिवाद्य विनपात्प्रच्छ पालकाप्यम्, भगवन् ये त्विमे स्वयूपसुखसंवृद्धा
 हस्तिनः पर्वतनदीनदसरःप्रस्रवणदरीगिरिनिकुञ्जेषु विनतपुष्पभारशाखेष्वभि-
 रताः कचिद्ब्रह्मणमुपगच्छन्ति, तान्दाम्यमानान्सोद्वेगान्गुरुवन्धाद्गुशवाग्दण्ड-
 प्राजनैरभिहन्यमानान्दृष्ट्वा महत्कारुण्यमुत्पद्यते मनसः । तेषां ग्राम्यव्या-
 धिसंतप्तदेहानां चिकित्सितमुपदेष्टुमर्हसि ॥

अथ विनयादवनतशिरसमभिसमीक्ष्योवाच 'पालकाप्यो महामुनिः—शृणु राजन्गुग्गुलुद्रव्यमनेकगुणसंपन्नममृतोपमं रसायनभूतमित्येषां चिकित्सार्थ-मुत्पादितं भगवता पशुपतिना । तस्योपयोगमुपदेक्ष्यामः । स्तम्भादौ वातिकेषु विकारेषु तथा बालपाकलप्रसुप्तमृदुग्रहकुक्कुटमहापाकलोत्कर्णवातानाहविषमे-हशिरोरोगत्हृदयशूलगात्रस्तम्भस्कन्दमूर्च्छापाण्डुरोगहस्तग्रहवातगतिगुल्माभि-पन्न(ण्ण)मृज्जग्धानाहमेहोदरशोषिणां क्रमिकोष्ठिक्षीरवसामद्यव्यापदादीनां वात-कफादीनां विकाराणामन्येषां च प्रशस्तम् । तत्र प्रशस्तदेशजातम-नुपहतवीर्यमचिरस्थितमशुष्कमनिर्दग्धमनन्यद्रव्यसंयुक्तमृत्तिकाङ्गारवाञ्जितमभि-संवीक्ष्याञ्जनरुचकभृङ्गराजप्रतीकाशं महिषाक्षं चोपकल्प्य पलद्रव्यात्प्रभृति-विंशतिपलिकमरात्रिं कृत्वा ततस्तं महति कटाहे दृढे कुम्भेष्वा(वा) सूयते गोमू-त्रत्रिफलाप्रसन्नाभैरेयाणामन्यतमेन द्रव्येण यदि तादृवाकरकिरणसंतप्तं संजा-तफेनबुद्बुदं भवति, तदा बलवद्भिः पुंभिः फन्यकाभिर्वा इपदि पेयपित्वाऽञ्जन-मिव श्लक्ष्णं ततः सुमनसमभिसमीक्ष्य वारणं प्राक्सूपोदयाद्वेणुभिः सुपरिष्ट-हीतमारोग्यार्थं तु पूर्वोक्तैरेव द्रव्यैर्यथायोगमवलोक्य पाययेच्छारीरमानसदुः-सकोपशोकभयदर्पद्वेषैर्विमुक्तं युक्तया विरिक्तं बुभुक्षितं सुस्थितसर्वाङ्गं गजम् ।

अथवा द्विपञ्चमूलत्रिफलाकायपिष्टं पुनः प्रकाथ्य शीतीभूतं जीर्णाहाराप-दद्यात् । क्षीरं प्रतिपानाय दद्यात् । स्वापयेदेकपक्षतः । यवसकवलकुवलजा(पा)नां प्रतिषेधः । अथ प्रथमायां मध्याह्नवेलायां यच्चतुर्गुणं संयुक्तेन्दुनीलफल्-हरितेन यवसेन कण्ठशोधनार्थं प्रतिच्छाद्य गोजाविमहिषीणां पयः शृतमर्धभा-गावशिष्टमवतार्य शकैराचूर्णसंछष्टं पाययेत् । तेनास्य जीर्णापघस्य कोष्ठ-दाहशान्तिर्भवति । ततो जीर्णापघं वारणमभिज्ञाय पुनः प्रच्छाद्य कवलैः स्वच्छन्दसुसपचारं चैनं नदीनदसरःपर्यन्तेषूदकपूर्णेऽवग्राहयेत् । विधानार्थं पुराणपिष्टकानामोदनं मुद्गपुष्येण घृतास्त्रिगधेन सायमेककालं भोजयेत् । शय्या-भागोऽस्य सरोष्टाणामेकतमेन पुरीषेणाऽऽतपशुष्केण स्वकरीषेण वा शय्या-विधिविधानमसंवाधं कुर्यात् ।

तत्र श्लोकाः—

एष एव विधिः कार्य आ समाप्तेर्पथाविधि ॥

अन्यथा क्रियते मोहात्ततो व्यापत्तिमर्हति ॥ १ ॥

दीनो म्भानमुत्सस्तस्य वेपथुः स्वपथुः क्रमः ॥

फदाचिदुत्थं भजते फदाचिच्छीतमेव च ॥ २ ॥

भवेद्घृत्कर्णसंतापी नृष्णपा चातिपीडितः ॥
 पुरीषं रक्तसंमृष्टमेकैकं कुरुते ध्रुवम् ॥ ३ ॥
 राजद्वेषी भवेच्चास्य रक्तमेहित्वमेव च ॥
 रसैश्चतुर्भिः संपुक्तो लवणाम्लविवर्जितः ॥ ४ ॥
 तिक्तः कषायो मधुरस्त्रिदोषघ्नः कटुः स्मृतः ॥
 माधुर्याच्छमयेद्धार्युं कषायत्वाच्च पित्तहा ॥ ५ ॥
 तिक्तत्वाच्छ्लेष्मशमनः स्निग्धत्वाद्भ्रूलवर्धनः ॥
 कटुत्वादीपनो राजन्कृमिघ्नश्चापि कीर्तितः ॥ ६ ॥
 * स्नेहः पथ्युपितानां च वृंहणार्थं हितः सदा ॥
 कर्षणः केवलः शस्तः स्थूलानां मूत्रकृत्ततः ॥ ७ ॥
 अतक्रुदोपशमनो मद्गुल्फः पुष्टिवर्धनः ॥
 पापयेन्मासमेकं तु गुग्गुलुद्रव्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 काषायिबलसात्म्पानि वर्म चावेक्ष्य तत्त्ववित् ॥
 विधानं स्वच्छवृत्तस्य पट्टतून्क्रमशः शृणु ॥ ९ ॥
 दीयते निष्परीहारं गजेभ्यः सर्वदा यथा ॥
 शस्यते तैलसहितं दद्यान्मद्यानुपानिकम् ॥ १० ॥
 क्षीरानुपानिकं राजन्दद्याच्छरदि सर्पिषाम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव कटुतैलसमाहितम् ॥ ११ ॥
 दद्याद्भ्रूसन्ते तैलेन सुरायुक्तेन भूपते ॥
 शीष्मे घृतसमायुक्तं सिताखण्डानुपानिकम् ॥ १२ ॥
 एवं कण्ठविशुद्धयर्थं सर्वेष्वृतुषु शस्यते ॥
 यस्य दोषस्य शमनं यद्द्रव्यं समुदाहृतम् ॥ १३ ॥
 तद्द्रव्ययुक्तो देधो वा तच्छान्त्यै गुग्गुलोर्ध्वं ॥
 वातादौ गुग्गुलोः कुर्यात्तैलव्यापि चिकित्सितम् ॥ १४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे गुग्गुलुविधि-
 नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

* स—घपुस्तकयोस्तु 'लेह्यु.....तानां' इत्येवं समुपलभ्यते ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 के गुणाः क्षीरदानस्य वारणानां विशेषतः ॥ १ ॥
 केभ्यो देयमदेयं वा पयः कतिविधं भवेत् ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च विपाके मधुरं पयः ॥
 स्निग्धमत्यर्थवृष्यं च तेजोबलविवर्धनम् ॥ ३ ॥
 चक्षुष्यं वृंहणीयं च जीवनीयं रसायनम् ॥
 कफाग्निवर्धनं चैव प्राणाह्लादरुचिप्रदम् ॥ ४ ॥
 जरायुजानां सत्त्वानां जन्मप्रभृति पार्थिव ॥
 सात्मीभूतं पयस्तस्मात्पयस्तु श्रेष्ठमुच्यते ॥ ५ ॥
 तस्याष्टौ योनयः प्रोक्ताः गौः करेणुर्हया खरी ॥
 महिषी करभी चैव च्छगला चाविकेति च ॥ ६ ॥
 तत्र गव्यं पयः श्रेष्ठं दन्तिनां नयकोविद ॥
 सृष्टमूत्रपूरीपत्वात्प्रष्टपोनितपाऽपि च ॥ ७ ॥
 कारेणवं पयः शीतमत्यर्थं गौरवान्वितम् ॥
 कपामानुरसं पथ्यं कलभानां व्यवयि च ॥ ८ ॥
 श्लेष्मलं वाढवं वल्पं नातिपित्तहरं स्मृतम् ॥
 गार्दभं तु पयोद्विकं कफघ्नं वातकोपनम् ॥ ९ ॥
 बहुमूत्रपुरीपं स्यात्पयोऽभिष्यन्दि माहिषम् ॥
 कारभं लवणं सोष्णं दीपनं लघु रूक्षकम् ॥ १० ॥
 तत्रापि च गुणश्रेष्ठं प्राहुश्छागं पयो बुधाः ॥
 अजानामल्पकापत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ॥ ११ ॥
 नात्यम्बुपानाद्यापामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥
 अल्पस्नेहं तु विज्ञेयं वातघ्नं ह्याविकं पयः ॥ १२ ॥
 वृद्धा बालास्तथा मत्ताः श्रान्ता ये चापि दुर्बलाः ॥
 विहिताहरणीपैश्च संनिपात्तेन चापि ये ॥ १३ ॥
 रक्तपित्तश्रमात्क्षीणा क्षीणा ये चापि वारणाः ॥
 केवलं घृतयुक्तं वा क्षीरं तभ्यः प्रदापयेत् ॥ १४ ॥

पीतोदकार्यं च पयो न देयं स्वात्कदाचन ॥
 न चातिस्नेहपीताय मद्यपीताय चैव हि ॥ १५ ॥
 श्लेष्मरोगाभिभूताय गजापाजीर्णकाय च ॥
 तद्धि कुष्ठकिलासानां दद्दुः सपिटकोद्गमाः ॥ १६ ॥
 एवंविधानि जनयेत्कण्डूः पालित्यमेव च ॥
 पयः कुभाजनगतं यच्चाम्लरसद्रूपितम् ॥ १७ ॥
 शरद्धेमन्तवर्षासु शिशिरे चैव चारणः ॥
 पयः पुष्टानसा.....अध्वकर्मसु योजयेत् ॥
 भवन्ति सं(द्रु)हितगदा निरातडाश्च वारणाः ॥ १८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने क्षीरदानविविध्याय,
 एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कृतजापमृपिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 पृष्टं मे निखिलं किञ्चिद्वाकरोतु महातपाः ॥
 श्रीष्मस्य चान्तिमे पक्षे वर्षाणामागमे तथा ॥ २ ॥
 दिवसे वाऽपि संपूर्णे आपाढे द्विजसत्तम ॥
 ऐरावतसमो पस्तु संभूतः स कथं मुने ॥ ३ ॥
 देवता का भवेत्तस्य स्युतो वा कस्य सत्तमः ॥
 केन वा कारणेनैव मर्त्यलोके महामुने ॥ ४ ॥
 वर्षासु सततं वाऽपि पूज्यते च नराधिपैः ॥
 एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठः प्रोवाचेह जनाधिपम् ॥ ५ ॥
 शुभां राजन्कथां दिव्यां पुण्यां प्रव्याहतां मया ॥
 श्रोतुमर्हसि भद्रं ते यथावदिति निश्चितम् ॥ ६ ॥
 पुरा कृतयुगे राजन्देवानां दानवैः सह ॥
 संग्रामे दारुणे राजन्निवृत्ते तारकामये ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टमनसः सर्वे देवा वज्रभृदादयः ॥
 दिग्धारणान्पूजयित्वा तत्तत्कामान्महाबलान् ॥ ८ ॥

सद्युजुः सपदि स्वान्स्वान्पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥
 अथ रुद्रो महातेजास्त्वैरावर्णगजं सुतम् ॥ ९ ॥
 मेघं नाम महासत्त्वं महावीर्यं महाबलम् ॥
 कैलासपर्वताकारं वायुवेगसमं जवे ॥ १० ॥
 फुन्देन्दुफुमुदमख्यं सर्वव्यञ्जनपूजितम् ॥
 शुभलक्षणसंपन्नमद्यजत्पुत्रमष्टमम् ॥ ११ ॥
 परितुष्टेन मनसा साक्षाद्भूतपतिर्भवः ॥
 उवाच मेघं वरय वरं यन्मनसेप्सितम् ॥ १२ ॥
 ब्रवीमि दैवतश्रेष्ठ दीपतां मे वरः प्रभो ॥
 आपाढ्यां क्रियते पूजा तत्र पा देवदानवैः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वैस्तथा दैत्यैश्च किन्नरैः ॥
 पिशाचैः पन्नगैश्चापि सर्वैर्भूतैः समानुषैः ॥ १४ ॥
 यधोत्साहातिशयान्नित्यं लिङ्गस्य तेजसा ॥
 मम या हि महारुद्र तुभ्यं पूजां समाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रोवाचेदं गजोत्तमम् ॥
 एवमेव हि दिङ्नाग सर्वं ते च भविष्यति ॥ १६ ॥
 श्रीगजो नाम विरूपातस्त्वह लोके भविष्यति ॥
 अर्चयिष्यन्ति ते सर्वे नराः संभूय सर्वशः ॥ १७ ॥
 इत्युत्पत्तिः समाख्याता श्रीगजस्य महात्मनः ॥
 तेनैवा क्रियते पूजा द्विरदानां तु नित्यशः ॥ १८ ॥
 इम(द)मन्यत्प्रवक्ष्यामि कल्पमस्य नराधिप ॥
 चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां द्रव्यमन्यतमं बुधैः ॥ १९ ॥
 उपोष्य ग्राहयेद्वैद्यो बालिं होमं च कारयेत् ॥
 पुण्याहघोषेण ततः स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ २० ॥
 पञ्चारत्निप्रमाणं स्यादग्रन्थिकमकोटरम् ॥
 श्लक्ष्णं चैवानुपूर्वं च साधुतक्षावर्तितम् ॥ २१ ॥
 आयामात्तस्य च भवेत्कारिणिका वा दशाङ्गुला ॥
 विंशत्यङ्गुलमानाहात्कार्पा स्यात्समुसमाहिता ॥ २२ ॥

१ क. °णमुतं गजम् । २ क. महावीर्यं महासत्त्वं महाबलम् । ३ क. °वाचेदं च वरय व° । ४ क. सदा ।

बला गवाक्षबलिनमग्निव्यञ्जनकं तथा ॥
 विदलं पात्रिकं भाण्डं तथैवाशनकण्ठकम् ॥ २३ ॥
 सचन्दनाश्च कलशाश्चतस्रोदककुम्भिकाः ॥
 सामान्यपञ्चवत्सर्वं शेषं द्रव्यमुपाहरेत् ॥ २४ ॥
 ततो वैद्यः शुचिभूत्वा नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥
 सनत्कुमारं देवं च श्रीगजं च महाबलम् ॥ २५ ॥
 सर्वान्देवान्ममस्कृत्य दिशश्चाष्टौ समाहितः ॥
 सर्वाष्टीपिगणांश्चैव तथा नक्षत्रमण्डलम् ॥ २६ ॥
 समुद्रानापगाः सर्वाः समहोरगराक्षसाः ॥
 पर्वतान्सर्वभूतानि जङ्गमाजङ्गमं च यत् ॥ २७ ॥
 ऐरावताद्याश्च तथा विख्याता ये दिशा गजाः ॥
 उपोष्य संविशेद्रात्रौ वासोभिरहत्तैर्भिवक् ॥ २८ ॥
 सेनान्यं च नमस्कृत्य शुचिभूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 कुशास्तरणसंवीते स्थण्डिले प्रयतः शुचिः ॥ २९ ॥
 श्वोभूते पुनरुत्थाय स्नातो भूत्वा समाहितः ॥
 तथोक्त्वाऽथ गजेन्द्रस्य नमस्कृत्याभिरौहपेत् ॥ ३० ॥
 सच्छत्रचालव्यजनमालपदामोपशोभितम् ॥
 नन्दितूर्पेण महता वाद्यमानेन शोभितम् ॥ ३१ ॥
 (*सालंकरणकेयूरहेमजालविभूषितम्) ॥
 नानाकारैस्तथा वस्त्रैः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ३२ ॥
 चन्दनागुरुमिश्रैश्च सर्वगन्धैरलंकृतम् ॥
 स्त्रीरूपवेषैः पुरुषैः परिवर्षोपशोभितम् ॥ ३३ ॥
 जल्पद्भिर्निभुरं वाक्यं महसद्भिस्तथैव च ॥
 चतुष्पथे वीथिमार्गैश्च त्वरेण त्रिकेषु च ॥ ३४ ॥
 राजमार्गेषु च भृशं घोषयन्तस्ततस्ततः ॥
 त्वयि तुष्टयन्ति(?) ते देवा राजानोऽपि जयैषिणः ॥ ३५ ॥
 सेनापतिरमात्याश्च ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥
 पूजयन्ति यवान्यापं ये चैव गजजीविनः ॥ ३६ ॥

* कपुस्तके द्रुटितोऽयं पाठः ।

अतोऽन्यथा प्रकुर्वाणाः सराष्ट्रवलवाहनाः ॥
 राजानोऽपि विनश्यन्ति देवतातिक्रमेण वै ॥ ३७ ॥
 प्रयुञ्जते च ये तस्मै सम्पत्पूजां नराधिप ॥
 सपुत्रदारा वर्धन्ते सराष्ट्रवलवाहनाः ॥ ३८ ॥
 आज्ञां महेश्वरस्येमां प्रतिशृङ्खन्ति ये नृपाः ॥
 संग्रामे सममप्यन्ते ते भवन्ति विदारणाः ॥ ३९ ॥
 काले वीजानि रोहन्ति सम्पत्त्वर्षति वासवः ॥
 न भवत्पत्र मरको व्याधिहानिस्तथैव च ॥ ४० ॥
 निरामयं च भुञ्जीत राज्ञा कृत्स्ना वसुंधरा ॥
 रत्नाकरवती देवी सशैलवनकानना ॥ ४१ ॥
 अरोगा वल्वन्तश्च जयन्त्येते मतङ्गजाः ॥
 गजोपजीविनः सर्वे कामभोगैः समन्विताः ॥ ४२ ॥
 पुत्रैश्च पशुभिश्चैव जीवन्ति च ज्ञातं समाः ॥
 अरोगा वल्वन्तश्च जायन्ते वै प्रजा भृशम् ॥ ४३ ॥
 पुत्रार्थो लभते पुत्रान्धनार्थो लभते धनम् ॥
 यांश्च प्रार्थयते कामान्सर्वास्तान्प्राप्नुयान्नरः ॥ ४४ ॥
 एवं वृत्तं महाराज शंभोर्भक्त्याऽन्वितं विभो ॥
 श्रीगजस्य प्रतिकृतं त्रिपु लोकेषु पूजितम् ॥ ४५ ॥
 मयाऽऽख्याता महाबाहो विस्तरेण यथाक्रमम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 द्वाविंशः श्रीगजसंभवाध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 सर्वं द्रव्यगतं प्रश्नं क्रमेण मुनिसत्तमः(म्) ॥ १ ॥
 सार्ष्णैस्तैलं वसा मज्जा क्षीरं मूत्रं तथा दधि ॥
 किमर्थं दीयते विप्र क्षौद्रं किमिति दीयते ॥ २ ॥
 लवणोदकतैलं वा मेदकं वा सुसंस्कृतम् ॥
 किमर्थं भोजनं वाऽपि किमर्थं वाऽनुवास्यते ॥ ३ ॥

किमर्थं सर्वसेकश्च शिरोभ्यङ्गस्तथैव च ॥
 गैरिकेण समापुक्तः ससेकश्चापि कं पुनः ॥ ४ ॥
 गात्रसेकः किमर्थं च किमर्थं तैलशोधनम् ॥
 तथा तैलकपाये वा किमर्थं दीपते पुनः ॥ ५ ॥
 दीपतैलं किमर्थं वा किमर्थं रसभोजनम् ॥
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज पदर्थं दीपते घृतम् ॥ ७ ॥
 *स्तब्ध(?)गात्रपरां ये च (पिंये च पर्यश्रुलोचनाः ॥
 क्षीणशोणितमांसाश्च स्तब्धाङ्गाश्चापि ये राजाः ॥ ८ ॥
 कर्मभिर्विहता ये च) भारैर्गुरुभिरादिताः ॥
 मदक्षीणाश्च ये नागा वृद्धा ह्यक्षास्तथैव च ॥ ९ ॥
 ये कृशाश्चावसन्नाश्च लुप्ताङ्गाश्च विशेषतः ॥
 युद्धाध्वगमने क्लिष्टा ये च नागा महीपते ॥ १० ॥
 व्याधिभिः प्रतिपन्नाश्च नागा ये चापि दुर्बलाः ॥
 घृतं तेभ्यः प्रदातव्यं व्याधिता ये च पित्तलाः ॥ ११ ॥
 घृतं हि मधुरं शीतं मेदःश्लेष्मविवर्धनम् ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषं च बृंहणं बलवर्धनम् ॥ १२ ॥
 ये च वातप्रकोपेन(ण) श्लेष्मणा च मत्तङ्गजाः ॥
 उपसृष्टा महाराज तेभ्यस्तैलं प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
 उष्णाभितापि कटुकं त्वच्यं बलविवर्धनम् ॥
 पित्तलं च तथा तैलं कफानिलनिवर्हणम् ॥ १४ ॥
 यस्तु कर्मामनीतस्य घेनुकाश्च च निःस्तुतः ॥
 मदक्षीणस्तथा स्रद्यो(?) वपसा चापि विच्युतः ॥ १५ ॥
 तस्मै मज्जा प्रदातव्या महाराज वसाऽपि च ॥
 पृथक्प्राह स पोगैश्च ततः संपद्यते सुखम् ॥ १६ ॥
 मधुरश्चोष्णवीर्यश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥
 सर्वैरेतैर्गुणैर्युक्तो ज्ञेयो मज्जा वसाऽपि च ॥ १७ ॥

* 'स्तब्धः' इति भवेत् । † धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

एतदर्थं भवेद्देया वसा मज्जा च दन्तिनाम् ॥
 स्नेहश्चतुर्विधो ज्ञेयो बलार्थं दीपते पुनः ॥ १८ ॥
 उपस्थाने च संधाने वर्तमाने च बन्धने ॥
 परस्परविमर्दे च कर्मणा चातिपीडिते ॥ १९ ॥
 अध्वनोल्लङ्घनाद्वाऽपि गात्राणां विचयेन वा ॥
 अवपानेन बन्धैर्वा दूरं चाऽऽसन्नवर्तनात् ॥ २० ॥
 विश्लिष्टं मारुताद्भ्रमं भ्रमं यस्य च विच्युतम् ॥
 पानार्थं प्रोच्यते तस्मै युक्तं स्त्रहं चतुर्विधैः ॥ २१ ॥
 यो हि सर्वाङ्गुरोगी स्यादुरूपक्षहतोऽपि वा ॥
 सर्वस्नेहसमापुक्तो महास्नेहः प्रशस्यते ॥ २२ ॥
 इति स्नेहगुणाः प्रोक्ताः क्षीरस्यापि गुणाञ्जृणु ॥
 अष्ट(प)सृष्टा मदक्षीणा वयोतिताः क्षताश्च ये ॥ २३ ॥
 कर्मप्रबद्धा मत्ताश्च दुर्बलाभिहि(ह)ताश्च ये ॥
 दग्धाश्च कवलैस्तीक्ष्णैः शोणितोपहताश्च ये ॥ २४ ॥
 पित्तोपसृष्टाश्च गजास्तेभ्यः क्षीरं प्रदापयेत् ॥
 शमयत्यजि(ति)तापं च दीप्तामिश्रोपजायते ॥ २५ ॥
 सम्यग्वातं च जयति च्छविश्चास्य प्रसीदति ॥
 जीवनं बृंहणं दृश्यं सात्स्यं बलविवर्धनम् ॥ २६ ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च तेजःसामर्थ्यवर्धनम् ॥
 आरोग्यजननं चैव तस्मात्क्षीरं प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 क्षीरस्यैते गुणाः प्रोक्ता मूत्रस्यापि गुणाञ्जृणु ॥
 दह्रं कण्हं(?) च उष्णं च जायन्ते यस्य दन्तिनः ॥ २८ ॥
 मृत्तिकाबद्धकोष्ठाश्च श्लेष्मिकाश्च मतङ्गजाः ॥
 क्रमिकोष्ठानुरा ये च तेषां मूर्त्रं सदा हितम् ॥ २९ ॥
 वातघ्नं चोष्णवीर्यं च तिक्तं क्षारान्वितं तथा ॥
 प्रभिन्नवचैः कटुकं विपाके मूत्रमुच्यते ॥ ३० ॥
 मूत्रस्यैते गुणाः प्रोक्ताः जृणु मद्यगुणांश्च नः ॥
 मारुतोपहतो यश्च यश्च वाऽऽध्मायतेऽधिकम् ॥ ३१ ॥
 मूत्रसङ्गानुरो यश्च यश्च स्वादति मृत्तिकाम् ॥
 अध्वनाऽपि च युक्तो यः कर्मणा यश्च पीडितः ॥ ३२ ॥

- स्वच्छवृत्तस्य नागस्य प्रतिपानं सदा हितम् ॥
 तेभ्यो देया सुरा नित्यं संस्कृताऽसंस्कृता भवेत् ॥ ३३ ॥
 तथा वातानुलोम्पं च दीप्ताग्निश्चोपजायते ॥
 * श्रमश्च व्यपगच्छेत्तं मनस्वी चोपजायते ॥ ३४ ॥
 उष्णवीर्या च तीक्ष्णा च विपाकेऽम्ला स्वभावतः ॥
 कथयन्ति सुरान्नास्तां केचित्पञ्चरसान्विताम् ॥ ३५ ॥
 तस्मान्नित्यं सुरा देया वारणेभ्यश्चिकित्सकैः ॥
 येषां श्लेष्मा च पित्तं च मारुतश्चापि कुप्यति ॥ ३६ ॥
 पूर्वोक्तेन प्रमाणेन दधि तेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 अम्लं चैवाम्लपाकं च विपाके गुरु वोच्यते ॥ ३७ ॥
 कफयोनेस्तथा क्लेदे पित्तयोनेस्तथैव च ॥
 छर्धाति(?)वातिसारेषु विपद्दुष्टेषु हस्तिषु ॥ ३८ ॥
 कफमांसप्रवृद्धेषु दापयेत्संततं मधु ॥
 († कर्शनं शीतवीर्यं च रूक्षं गुरु लघु स्मृतम् ॥ ३९ ॥
 शोधनं लेखनं चैव कफपित्तहरं मधु ॥)
 सर्वौषधिसमायुक्तं कषायं शीतलं तथा ॥ ४० ॥
 श्लक्ष्णं सुगन्धिं स्निग्धं च सद्यः प्राणविवर्धनम् ॥
 मधुरं जीवनं चैव वृष्यं बलकरं तथा ॥ ४१ ॥
 विपाककटुकं चैव संधानं कृमिनाशनम् ॥
 अचिन्त्यवीर्यं गुणतः सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ ४२ ॥
 प्रशस्तमृदिभिर्नित्यं गुणैरेतैर्युतं मधु ॥
 लवणं शोधयेत्कायं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्निश्च भवेन्नागः सुमनाश्चैव जायते ॥
 वातमूत्रपुरीषं च यथाकालं प्रमुञ्चति ॥ ४४ ॥
 आमं विपच्यते वाऽस्य च्छविश्चास्य प्रसादयेत् ॥
 हृद्रोगो न भवेत्तस्य मृत्तिका च न सादति ॥ ४५ ॥
 आध्माति न च मातङ्गो घनं लिण्डं च मुञ्चति ॥
 अतिदानेऽपि राजेन्द्र रक्तपित्तं प्रकुप्यति ॥ ४६ ॥

* इतः पूर्वम्—‘सम्यग्वातं च जयति च्छविश्चास्य प्रसादति ॥ जीवनं वृहणं
 दृश्यम्’ इत्यधिकं कपुस्तके । † धनुस्वारामन्यस्य पाठो नास्ति कपुस्तके ।

विलोलं चैव यवसं तस्य कोपे न स्फुटति ॥
 अतिसार्यति सोऽत्यथं मूर्च्छां चास्योपजायते ॥ ४७ ॥
 अतिदाने त्विमे दोषा निदानं चापि मे शृणु ॥
 विजृम्भते विनमति स्तब्धश्चैवावतिष्ठति(ते) ॥ ४८ ॥
 मुहुर्मुहुर्निश्वस(सि)ति जघनेन निपीदति ॥
 प्रमेलयेत्स्तम्भगतौ यवसं नाभिनन्दति ॥ ४९ ॥
 भवत्यग्निविहीनश्च यवसं नाभिमच्यते ॥
 तस्माद्यथाप्रमाणं तु लवणं संपदापयेत् ॥ ५० ॥
 अदानमतिदानं च न कदाचित्समाचरेत् ॥
 वातघ्नं चोष्णवीर्यं च पिचलं कर्पणं तथा ॥ ५१ ॥
 श्लेष्मकृमिहरं चैव लवणं प्रोच्यते बुधैः ॥
 आमामशयसमुत्थेषु महारोगेषु साधनम् ॥ ५२ ॥
 कीर्तयिष्याम्यहं वगै वातश्लेष्मनिवर्हणम् ॥
 बलां मधुरसां चैव मूवां तेजोवतीमपि ॥ ५३ ॥
 पूतिकं सर्पपा द्विङ्गु गण्डीरं जीवकं तथा ॥
 हरीतकीविडङ्गानि करजं सारिवामपि ॥ ५४ ॥
 पिचुमन्दं हरिद्रे द्वे पञ्चभिल्वणैः सह ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि वदरामलकैः सह ॥ ५५ ॥
 चतुर्गुणं पुनर्दद्यात्सामुद्रलवणं भिषक् ॥
 द्रव्याणामर्षपलिकान्भागान्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ५६ ॥
 अभिपाणास्तथा वद्रा गजा ये पिष्टमेहिनः ॥
 मृत्तिकारविहि(ह)स्ताश्चैव कृमिकोष्ठास्तथैव च ॥ ५७ ॥
 हृद्रोगी गुल्मिता ये च श्लेष्मानिलहताश्च ये ॥
 वातमूर्च्छादिता ये च गजा रोगादिताश्च ये ॥ ५८ ॥
 एवं तेभ्यः प्रदातव्यं सुरया गोमयेन वा ॥
 कायाग्निबलमाधत्ते व्याधीनां च निवर्हणम् ॥ ५९ ॥
 इत्यर्षमेतत्कटुकं लवणं दीयते पुनः ॥
 दकतैलस्य सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥
 निमित्तं दकतैलेन सदा कुप्यन्ति दन्तिनः ॥ ६० ॥

! कटुकलवणसंज्ञिकयोगा द्वास्तिनां चतुर्विंशतिद्रव्यकर्मसामान्यतो
 व्याधाना निवर्हणे विशेषेण यथोक्तानां चैतत्पयोगस्य व्याख्यानम् ।

मुखशोथः श्रमस्तृष्णा मूर्च्छा वाऽस्योपशाम्यति ॥
 प्रसन्नतनुरोमाणि बृहत्कायश्च जायते ॥ ६१ ॥
 क्षीणशोणितमांसेभ्यो मत्तेभ्यश्च विशेषतः ॥
 कर्मभिः पीडितेभ्यश्च मेदकान्दापयोद्विषक् ॥ ६२ ॥
 प्रस्विन्नं चैव कुलमापं घृतं किण्वं गुडं तथा ॥
 भोजयेत्सर्वमालोढ्य वारणं मदबृद्धये ॥ ६३ ॥
 गोधूमानथ सुस्विन्नानृतं किण्वं तथैव च ॥
 भोजयेच्छवणीकृत्य द्वितीयो मेदकः स्मृतः ॥ ६४ ॥
 प्रसृष्टवर्चो मधुराः सगोधूमा यवाः स्मृताः ॥
 विषोकमधुराश्चैव वातपित्तनिवर्हणाः ॥ ६५ ॥
 कपापतिकाश्च रसा गुरुवश्च प्रकीर्तिताः ॥
 गोधूमाः स्निग्धमधुरा वातघ्नास्तु यवैः सह ॥ ६६ ॥
 यवास्तु पथ्या विज्ञेया नातिशुक्रबलप्रदाः ॥
 यस्माद्भूलं वर्धयते मांसं मेदोस्थिशोणितं ॥ ६७ ॥
 तस्मान्मेदक इत्युक्तो भोजनै च ते विधिः ॥
 यश्च कर्मप्रबृद्धस्तु मदक्षीणश्च वारणः ॥ ६८ ॥
 धेनुकामु च यः क्षीणो यः क्रशो दुर्बलश्च यः ॥
 स्वस्थवृत्ते च नागस्य भोजनं पूज्यते सदा ॥ ६९ ॥
 आहारो धारयेत्प्राणान्प्रीणयेदिन्द्रियाणि च ॥
 तस्मात्स्नेहसमायुक्तं युक्त्या च लवणीकृतम् ॥ ७० ॥
 भोजनं भोजयेन्नागं रसयुक्तिसमन्वितम् ॥
 सुगन्धिरम्लः स्निग्धश्च सद्यः प्राणविवर्धनः ॥ ७१ ॥
 वायवः कुहूट्यो वाऽपि ऐणोषो वा रसो हितः ॥
 भक्तस्तैलार्धयुक्तेन कृमिकोष्ठी न जायते ॥ ७२ ॥
 हृदयं न च लिप्येत मृत्तिका च न सादति ॥
 शिरोरोगाक्षिरोगेषु हस्तकर्णग्रहे भ्रमे ॥ ७३ ॥
 युक्त्या स्नेहानुपानं च दद्याद्भक्तवतः सदा ॥
 ग्रीवायामां(मं)सयोश्चाऽपि शिरसः स्रोतसोरपि ॥ ७४ ॥
 भवेद्दुत्तरपानेन बलवानिन्द्रियेषु च ॥
 गात्रापरविकारेषु धेनुकामु च निःश्रु(सु)तः ॥ ७५ ॥

पार्श्वपुष्टकटिस्तम्भे दद्यान्नस्पावपीडनम् ॥
 विषमं वा प्रभिन्नस्य व्यवस्थितमदस्य च ॥ ७६ ॥
 घृतमण्डेन नागस्य च्छिद्रप्रक्षालनं हितम् ॥
 धेनुकाष्ठ प्रसङ्गेन मूत्रं पस्य सवेदनम् ॥ ७७ ॥
 रक्तं च सहसा पस्य मेढ्रादच्छं प्रवर्तते ॥
 मूत्रकृच्छ्रमहेहेषु वातगुल्मे तथैव च ॥ ७८ ॥
 दद्यात्तस्योत्तरं वस्तिघृतेनैव चिकित्सकः ॥
 अष्टादशाङ्गुलं चास्य नेत्रं ताम्रापसं भवेत् ॥ ७९ ॥
 कौरण्डपुष्पवृन्ताग्रं प्रवेशे चतुरङ्गुलम् ॥
 स्नेहेष्वेतेषु सर्वेषु दधि क्षौद्रं पयस्तथा ॥ ८० ॥
 विमृश्य कुशलो वैद्यो भेषजानि प्रदापयेत् ॥
 सर्वसेके तु सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥ ८१ ॥
 प्रसादयति रोमाणि शीतं चैव न बाधते ॥
 वधवन्धसमुत्थाना ये व्रणास्तस्य हस्तिनः ॥ ८२ ॥
 आगन्तवो वा दृश्यन्ते शरीरस्था महीपते ॥
 ते मृदुत्वं प्रपद्यन्ते श्वपधुश्चास्य शाम्पति ॥ ८३ ॥
 हन्युस्ते च कचांस्तस्य सर्वसेकेन दन्तिनः ॥
 हेमन्ते सर्वसेकस्तु भवेद्वैरिकसंपुतः ॥ ८४ ॥
 तदाऽस्य द्विशुणं योगं तिलतैलेन कारयेत् ॥
 स्वरत्वं गात्ररोगस्तु सर्वसेकेन शाम्पति ॥ ८५ ॥
 मृदुत्वं जायते चास्य शिराम्नाय्वस्थिमर्मणाम् ॥
 ततः किण्वगुहं मापाञ्छेदणं गैरिकं तथा ॥ ८६ ॥
 अतसीचूर्णभागं च संभृतं स्थापयेत्प्रहम् ॥
 प्रत्युद्रतं स्थानगतं पूर्वाह्निं सेचयेद्भोजम् ॥ ८७ ॥
 तेन सेकद्विरात्रं स्पात्ततस्तं परिकर्षयेत् ॥
 पौषे प्रथमतः सिञ्चेन्माघे सिञ्चेदनन्तरम् ॥ ८८ ॥
 फाल्गुने सिद्धतैलेन चैत्रे पङ्कं समुद्धरेत् ॥
 एतेन क्रमयोगेण च्छविर्नागस्य जायते ॥ ८९ ॥
 शीतमुष्णं च सहते मृदुगात्रश्च जायते ॥
 गात्रसेके च सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥ ९० ॥

स्थाने सततवृद्धानां प्रयुक्तानां तथाऽध्वनः ॥
उष्णशीते तथा वाते सङ्गं संजापते भृशम् ॥ ९१ ॥
व्यूहेनैवोपनीतेन वेष्टिते चालिते तथा ॥
स्नेहेन त्रिवृतेनैव तेषामभ्यङ्ग (?) दृष्यते ॥ ९२ ॥
मार्दवं चैव मात्राणां क्षिप्तं भवति पार्थिव ॥
शिरोभ्यङ्गाच्च मातङ्गश्चक्षुषा साधु पश्यति ॥ ९३ ॥
शब्दं च सम्पग्जानीति व्रणश्चास्य न जापते ॥
अभिघातश्च नश्येच्च क्षतं क्षिप्तं प्ररोहति ॥ ९४ ॥
केशाः शिरसि जापन्ते वायुः श्लेष्मा च नश्यति ॥
उत्कृष्टक्षयभागेषु जापते दन्तिनां व्रणः ॥ ९५ ॥
अनास्तीर्णामु शय्यामु ब्रक्षणं तस्य दापयेत् ॥
तस्य तैलकपापं च देयं प्रक्षालनं क्षते ॥ ९६ ॥
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं स्थानं नित्यं विकित्सकैः ॥
न श्र(स्त्र)वन्ति न भिद्यन्ते न क्षीयन्ते स्फटन्ति च ॥ ९७ ॥
दुष्टास्तेलकपापेण प्रयोगेषु स्थिरास्तलाः ॥
सुखमाकमते भूमि समेषु विषमेषु च ॥ ९८ ॥
अध्वनो गमने नित्यं छविश्चास्य न हीयते ॥
दीपतैलं पदर्थं तु दीपते गृणु तद्य मे ॥ ९९ ॥
शय्यायां तु स दृष्ट्या सुखं स्वपिति वारणः ॥
आनानयन्धमोक्षाश्च दृश्यन्ते निशि सर्वतः ॥ १०० ॥
एते दीपेन शाम्पन्ति तस्मादीपं प्रदापयेत् ॥
श्रोतःशुद्धिं च शोभां च वल्लं पुष्टिं तथैव न ॥
निष्टांति चक्षुषथापि सदा कुर्पाद्दृष्टताञ्जनम् ॥ १०१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
क्षिप्तार्थक्षीनामाध्यायप्रथमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म दृच्छति ॥
भानुर्वेगेन नागानां यदा छेदः प्रदीपते ॥ १ ॥

कथं स्निग्धं विजानीयादस्निग्धं वा मतङ्गजम् ॥
 अतिस्निग्धं कथं विद्याद्वितं ब्रूहि तु मे विभो ॥ २ ॥
 यदा तु नागः स्निह्येत अरोगो यदि वाऽऽतुरः ॥
 स्वेदनैर्विविधैः स्निग्धैर्भिषग्भिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ३ ॥
 सुनिःस्विन्नस्य नागस्य लक्षणं वक्तुमर्हति ॥
 कथं विरिक्तं जानीयाद्दुर्विरिक्तं च वारणम् ॥ ४ ॥
 सम्पद्निह्यहितं चापि तथा चाप्यनिह्यहितम् ॥
 एतद्वेदितुमिच्छामि भगवन्संशयो हि मे ॥ ५ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 यदा भिन्नपुरीपः स्यादनुलंभश्च मारुतः ॥ ६ ॥
 सस्नेहं च पुरीपं स्यात्तदा स्निग्धं प्रचक्षते ॥
 पुरीपमल्पं कठिनं भुक्तं चास्य प्रजीर्यते ॥ ७ ॥
 अस्निग्धमेवं जानीयादय हृष्टेन मानसे ॥
 यस्य गात्राणि सीदन्ति शकृद्भिन्नं च मुञ्चति ॥ ८ ॥
 संलित्तहृदयंश्चैव पवसं नाभिनन्दति ॥
 परिशुष्कमुखो दीनः पानीये कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्विद्यादतिस्निग्धं मतङ्गजम् ॥
 मृदुगात्रो यदा नागः सविवर्णच्छविर्भवेत् ॥ १० ॥
 स्विद्यमानस्त्वगातापी (?) स्वच्छगात्रश्च जायते ॥
 लक्षणैरेवमेतैस्तु स्विद्यमानमनेकपम् ॥ ११ ॥
 सुस्विन्नमिति जानीयाद्दीप्ताग्निमनुपद्रवम् ॥
 यदा तु स्विद्यमानस्य स्विन्नस्य तु यथावलम् ॥ १२ ॥
 अतिस्वेदं प्रयुञ्जीत अज्ञानादल्पमेघसः ॥
 अतिस्विन्नस्य नागस्य अक्ष्णोरशु प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 वेपस्तृणा च दाहश्च मूर्च्छा चास्योपजायते ॥
 परिशुष्कमुखो दीनो न शट्पामभिनन्दति ॥ १४ ॥
 गात्रेण गात्रं * संपृष्ट्य (?) न च तिष्ठति वारणः ॥
 पांशुप्रमाथं संलिलमवगाहं च काङ्क्षति ॥ १५ ॥
 अतिस्विन्नस्य नागस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 स्विन्नस्य तु यथाव्याधिः प्रशान्तिमुपगच्छति ॥ १६ ॥

सम्यक्स्वन्नविपर्यासे दुःस्विन्नमिति निर्दिशेत् ॥
 अतिरिक्तविरिक्ते च दुर्विरिक्ते च वारणः ॥ १७ ॥
 लक्षणं वक्ष्यते राजस्तन्निबोध यथातथम् ॥
 वातमूत्रे प्रचलतः करीषं चातिवर्तते ॥ १८ ॥
 दोषाः सह करीषेण प्रच्यवन्ते नराधिप ॥
 पश्चाच्छ्लेष्मैव शुद्धस्तु अतिरिक्तस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥
 गूलं पार्श्वे सहृदये स्थाने न लभते सुखम् ॥
 दृश्यतेऽत्र करीषस्य चन्द्रकाण्यसृजोक्षितम् ॥ २० ॥
 दुर्बलो दुर्मनाः क्षामः परिशुष्कमुखो भृशम् ॥
 अतियोगे विरिक्तं तु विद्यादेभिः सुलक्षणैः ॥ २१ ॥
 अल्पदोषस्य महती मात्रा यस्य प्रदीयते ॥
 सा तस्य दोषं निर्हृत्य परिताप्य यथाशयम् ॥ २२ ॥
 अथवा जीवमादत्ते वारणस्य महीपते ॥
 इत्येतल्लक्षणं विद्यादतिरिक्तस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
 दुर्विरिक्ते गजे सिद्धिं प्रवक्ष्यामि महीपते ॥
 शीतमस्मै तु कवलं दद्यान्नागाय योगवित् ॥ २४ ॥
 सुखोदकेन पानार्थं परिपेकं च दापयेत् ॥
 भोजनादिविधिं कुर्यादानाहेषु यथास्मृतम् ॥ २५ ॥
 अग्निग्धस्य तु नागस्य चिकित्सां शृणु पार्थिव ॥
 स्नेहपाने यथा प्रोक्तो विधिः स्नेहं समाचरेत् ॥ २६ ॥
 अस्विन्नस्य तु नागस्य चिकित्सा तत्प्रवक्ष्यते ॥
 यदुकं पिचमूर्छापां तत्पूर्वं संप्रदी(दा)पयेत् ॥ २७ ॥
 अस्निग्धे च प्रश्नाग्रेसं पुनः स्नेहं समाचरेत् ॥
 सम्यग्धीनातिरिक्तानां निरुहणार्थं महीपते ॥
 वांस्तांसिद्धौ विधिः कृत्स्नो निस्त्रलेषु प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्यस्थाने परिचारक-
 हेतुज्ञानं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

चम्पायां हस्तिशालायां शिष्यैः परिवृत्तं मुनिम् ॥
 पालकाप्यमुवावाङ्मः प्रणम्य प्राञ्जलिर्दृषः ॥ १ ॥
 बहिः प्राणा द्वि पच्यन्ते दन्तवेष्टेषु दन्तिनाम् ॥
 गजा हया नराश्चैव सर्वेऽथ मृगपक्षिणः ॥ २ ॥
 आधारो हि महाब्रह्मशरीरस्य हि धारणात् ॥
 तस्योपयोगात्सर्वेषां प्राणो वर्धति (?) देहिनाम् ॥ ३ ॥
 तत्र तावद्भजानां मे संशयं वक्तुमर्हसि ॥
 ब्रह्मेष्वभ्यधिका नागास्तेष्वापत्तो जयो हि मे ॥ ४ ॥
 न तेषां विहितं किञ्चिद्भजानां यद्वितं भवेत् ॥
 कस्मिन्नृतौ वा किं देयं किं मात्रं कीदृशं च यत् ॥ ५ ॥
 पल्लवं कुम्पलं वलयः सर्वं चापि कुडङ्गरम् ॥
 आदत्ते यवसं चैव विस्तरेण ब्रवीहि मे ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवानङ्गाय परिपृच्छते ॥
 यवसानि विचित्राणि कुम्पलं पल्लवानि च ॥ ७ ॥
 आग्नेयं तु तथा सौम्यं द्विविधं यवसं स्मृतम् ॥
 उदकं स्थलजं चापि द्विविधं जाङ्गलं च यत् ॥ ८ ॥
 द्विविधश्च विपाकोऽस्य मधुरः कटुकस्तथा ॥
 सौम्यं च मधुरं विद्यादाग्नेयं कटुकं भवेत् ॥ ९ ॥
 आहारं त्रिविधं विद्याद्रजेषु मनुजाधिप ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च रसैः पद्भिः पृथक्पृथक् ॥ १० ॥
 मधुराम्लकटुस्तिक्तः कपायो लवणस्तथा ॥
 कफमारुतपित्तानां रसेष्वेतान् ..... ॥ ११ ॥
 ..... द्विविधं चैतद्विहितं सर्वमेव तत् ॥
 तेषां विभागः प्रोक्तस्ते शरीरावचये मया ॥ १२ ॥
 तत्र तु त्रिविधो देशो ज्ञेयस्त्रिविधलक्षणः ॥
 अनूपो जाङ्गलश्चैव तथा साधारणोऽपि च ॥ १३ ॥
 बहुगुल्मलतार्वशशैलो वं ..... वृणोदकः ॥
 बहुानम्रोन्नतो यस्तु अनूप इति स स्मृतः ॥ १४ ॥

तत्राध्वन्या महास्थूला मृदुमांसा महोदराः ॥
 बहुवातकफाश्चैव अल्पपित्ताश्च वारणाः ॥ १५ ॥
 ह्रस्वखण्डः (ः) तृणभायो अल्पतृणनगद्गमः ॥
 पर्याकाशसमश्चैव स देशो जाङ्गलो मतः ॥ १६ ॥
 तत्र क्लेशसहाः शूराः कठिनाङ्गाः स्थिरेक्षणाः ॥
 ह्रस्वखण्ड) विषाणाश्च वारणा मनुजार्धिष ॥ १७ ॥
 वातपित्तप्रकोपाश्च भवन्त्पल्पकफा गजाः ॥
 एवमालोक्य देशं तु ततः कुर्यात्क्रियापथम् ॥
 गजानामौषधं नित्यं यथादेशविभागतः ॥ १८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्थस्थाने
 त्रिविधिनामाऽध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ पांडुंशोऽध्यायः ।

अथ रोमपादोऽङ्गराजो भगवन्तं पालकाप्यमभिवाद्याभिगम्य पप्रच्छ 'भग-
 वन्दम्यमानानां नागानां स्थानमुपपन्नानामतिकर्मणि चातिप्रयुक्तानां क्रमेण
 वर्ष्मसु सर्वांचतं विधाय यवसंलुपयुञ्जानाः पुष्टिसुयगच्छन्ति । केचिद्द्व्या-
 धिभिरभिभूताः । तत्र को हेतुर्यथा वने बलिनीऽरोगास्तु भवन्ति । तथा मे
 भगवन्व्याख्यातुमर्हति' इति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्पालकाप्योऽब्रवीत्—अङ्गराज तत्र सर्वेषां हस्तिनां शरीरे
 समास्यो दोषा वातपित्तश्लेष्माणो भवन्ति । तेषां च प्रशमननिमित्तं पृहसा
 भवन्ति । भक्ष्यभोज्यलेह्येषचतुर्विधाव्यवहारविषमप्रकृतेः केचिद्दुर्वर्गाश्च भवन्ति ।
 केचिद्द्व्यधित्वमापन्ना भवन्ति । तेषां यथाप्रकृतिसत्त्वबलात्साहचर्योपहा-
 ण्यवेक्ष्य रसानां पथ्यापथ्यप्रमाणं व्याख्यास्यामः । इह सल्लु भो नागानां
 वषोहृषविशेषा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मस्यः समस्तव्यस्तेभ्यः । तत्रास्य निमित्त-
 सुपादत्रयते सा तस्य प्रकृतिस्तद्वर्षविशेषः । समास्तु तेषां प्रकृतयो भवन्ति
 तत्संप्रयोगेना(न)हृषमत्त्वबलादयः । अय यस्य नागस्य समास्यो दोषाः
 भवन्ति । मध्यमं यमकृतमानसमत्वमयोगमेवाभिरामं सवलादिपूतमत्वं ।

* धनुर्बिहान्तरगतः पादो नास्ति कपुलके ।

प्राप्नोति । तस्मान्निविधयः शरीरदोषा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मणामन्योन्यविपम-
प्रयोगजनसामान्या(?)च कुञ्जराणाम् ।

तत्र श्लोकः—

दोषाधिको भवेद्द्रव्याधिः सामान्या प्रकृतिर्भवेत् ।

तस्मात्प्रकृतयो न स्युर्दोषाधिक्येन दन्तिनाम् ॥

अथ यो हस्ती वातप्रकृतिस्तस्येमानि सत्त्वशरीरायुं पि लिङ्गानि वेदित-
व्यानि । यस्य हस्तिनः श्लेष्मस्यान्ते वर्षासु पित्ते प्रचीयमाने वातघातुर्बल-
वान्*..... । लेलिहमानेष्वरणेषु प्रक्षीयमाणयवसेषु क्षीणोदक-
नृणाशेषेषु †..... यवसोदकदिवसकरकिरणाभितापनादान-
विसरे काले †नागास्त्वङ्मूलपल्लवाहारैरल्पमाणा भवन्त्यल्पशुक्राः । तथा दिव-
सकरकिरणाभिहतानामौषधीनामीपञ्जलधरसंछन्नानामुपयोगात्मण(न)ग्रहण-
क्षत्रान्धकारमेघस्तनितनिर्वोपैर्विअपसारङ्गविरुद्धं टर्पाच्छसिकुलमीन्कुसुमित-
वनखण्डाचारामशीतपरुपपवनाकम्पनादम्लमधुराः सर्वोपधयः कटुतिक्तसमाया
भवन्ति । तासां तरुणबलादीनां चोपयोगाद्वातो बलवान्भवति, तदा संजा-
तकामः करी धेनुकां यदि समायाति तदा जाते प्रकृत्या वातिकस्तस्य
लक्षणानि सत्त्वशरीरबलवर्णतो भवन्ति । तद्यथाऽनवस्थितसत्त्वशरीरः,
स्पन्दनो भीरुश्चपलो लघुसंचारपनो नाध्वासमर्थः परिशुष्कलोताः स्थूललि-
ण्डनखानुचरणस्तब्धः परुषच्छविस्तब्धरोमाऽसुखश्चलचित्तविपमज्योतिर्वि-
पमानसः प्रस..... मूत्रपुरीपस्तीव्रकामो धेनुकासु रूढदन्तवदन*..... यनो
योऽल्परोमा ले*..... लो परिभिन्नतलनसः सर्वकर्मसु विपमो विरूपाक्षो
बहुबहु*..... ह्यशुद्धारयुक्तोऽलस्थाते च नित्यमनवस्थितचित्तश्चिरग्राह्यः
सततोत्सुकः क्षुत्पिपासासहः प्रत्यर्थवेचतीव(†भारसहो विवृतान्धि(स्थि)शिरास्त्रा-
युदिद्वाङ्गः स वातप्रकृतिः । तस्योपचारं वक्ष्यामि*..... प्रभूततैललवणमांस)-
रसवत्प्रतीपानम् । यवसकवलकुवलयानि वातहितानि । सर्वदा मधुराम्ललवण-
रसोपयोगश्च प्रशस्तः ।

मधुरैल्लवणैरम्लैः स्नेहमांसरसान्वितैः ।

वातिको*..... वहार्यः स्याद*..... बलवान्गजः ॥

* आदर्शपुस्तकेषु त्रुटिचिह्नं न दृश्यते । † आदर्शेषु त्रुटिचिह्नं नास्ति ।

* 'दानावसरे' इति भवेत् । † नागास्त्वङ्मूल इति भवेत् ।

* 'विपमासनः' इति भवेत् । † धनुर्द्वयान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

कपाये कटुतिक्तानां तथा च लघुरूक्षपोः ।
उपयोगादातुरः स्यादरोगोऽपि मतङ्गजः ॥
तस्मात्प्रकृतितत्त्वज्ञः प्रकृत्याऽनुगुणान्भियक् ।
इत्या(त्य)धरस्या(सा)न्प्रविशेदारोग्यवल्लृद्धये ॥

अथ पौ गजः पित्तप्रकृतिस्तस्येमान्पेव लिङ्गानि वेदितव्यानि—अथ खलु
मावृढन्ते सलिलतृपितः सुरभिःशिशिरेषु सलिलामृतं विसृक्षु वा वारिधरेषु घर्मे-
बाहुल्याद्दुःस्थानशयनस्य जलौघसंतिरुद्धविवारमार्गत्वादव्यापामस्पाग्निदो-
र्बल्यमुपजायते । ततः पित्तमुपचीयते । घनसंवृतदिवसकरकिरणन्वात्सुकुमारी-
कृते जीवनप्रनष्टे विषदिन्द्रायुधबलाहके निर्मदपरभृतशिशिकुले प्रच्छन्ने नभसि
वारागगदिग्वलये प्रफुल्लपद्मोत्पलकुमुदकल्हारसुगन्धिजलाशये कौश्वकारण्ड-
वचकवाकसारसानुगीतसरोदके प्रफुल्लवानीरासनसप्तपर्णवन्धुजीवे शरत्काले
द्विरदः संसृष्टशुकसंचयो दिवा रात्रौ वा +..... ॥

कपायमधुराः शीता घर्मकाले क्रियाः स्मृताः ।
उष्णाम्ललवणाः स्निग्धाः शीतकाले विनिश्चिताः ॥
कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षाश्च काले साधारणे हिताः ।
सर्वेष्वेव तु रोगेषु मनसः संप्रसादनम् ॥
गीतवादित्रनिर्घोषिर्वेणुवीणास्वनैस्तथा ।
मनोन्प(ज्ञ)मधुराहारैस्तथा स्वच्छन्दचेष्टितैः ॥
श्लेष्मणा गुरुगात्रो हि स्तब्धत्वं मातरिभ्वनः ।
पित्तेन परिदाहोऽप्यं सर्वैर्वा पीडितोऽस्म्यलम् ॥
अस्मिन्द्रव्येऽभिलाषं मे दुःखत्पङ्गमिदं मम ।
तृपितो ह्यवितृप्तोऽस्मि क्षुधितोऽस्मीति वा पुनः ॥
वदतां हि क्रियाः सर्वाः सुखदुःखनिबन्धनाः ।
आयुर्वेदधरैर्देक्षैरेकैकाङ्गव्यवस्थितैः ॥
नराणां चततो व्याधिरुपलभ्येत वा न वा ।
वधवन्धपरिक्षिप्तं प्राप्नुवन्त्यतिदारुणम् ॥
पानभोजनमप्येषां बलादेव प्रदीयते ।
देहि भूयो ममाऽऽलम्बं.....श्रापं समोऽधिकः ॥

+ बुद्धिबिह्वमादर्शत्रयेऽपि नोपलभ्यते ।

इतीभानामवदतां दुःखादुःखमनुस्वयम् ।
 एवं व्याधिपरिज्ञानं कुर्यात्तस्मिन्निरूपणम् ॥
 यत्नतो विविधाकारैः ..... दानैरुपलभ्यते ।
 यत्नतो व्याधिरूपाणि शास्त्रतत्त्वविभागतः ॥
 दुष्टदोषे परिज्ञानं यथावत्परिकीर्तितम् ।
 हस्तिनां हितकार्येण पालकाप्येन धीमता ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्थस्थाने
 पथ्यापथ्यविचाराध्यायः पट्विंशः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः करीपाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—‘अथ खलु भो यदा हस्तिनां वात-
 पित्तकफरुधिरसंनिपातैः पीड्यन्ते । मृत्तिकानाहदोषैर्वातपित्तकफव्याधिनिग्रहार्थं
 मिमानि पुरीपाणि देयान्यथाविति । तत्र गोमहिष्यजाविगजवाजिगर्दभोष्ट्राणां
 करीपाणि ।

गव्यं करीपं गुल्मार्शकृमिकोष्ठविशोधनम् । वातानुलोमनं पित्तलमानाह-
 मृज्जग्धवातगुल्मविपदुष्टेभ्यः सह मूत्रेण दद्यात् ।

अथ माहिषं करीपमुष्णवीर्यं तीक्ष्णं पादरोगार्दितेभ्यो नागेभ्यः शृद्धमेव
 दद्यात् ।

आजं करीपं तीक्ष्णमुष्णवीर्यं कृमिकोष्ठविशोधनं वातानुलोमनं मृत्तिकाभिला-
 पिपाण्डुरोगिभ्यः प्रसन्नयुक्तं दद्यात् । वाजिकरीपमुष्णवीर्यं तिक्तं कृमिकोष्ठ-
 हरं श्लेष्मविनाशनं मृत्तिकाभिलापिपाण्डुरोगिभ्यो लवणयुक्तं दद्यात् ।

इभकरीपमुष्णवीर्यं त्वक्प्रलेपनार्थं दद्यात् ।

आविकमुष्णवीर्यं कृमिकोष्ठविशोधनं मृत्तिकाभिलापिपाण्डुरोगिभ्यो दद्यात् ।

औष्ट्रं श्लेष्महरं छाविःप्रसन्नार्थं मृत्तिकाभिलापिणे दद्यात् ।

गार्दभं करीपमुष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलापिपाण्डुरोगिभ्यो लवणयुक्तं दद्यात् ।

इति करीपाप्यष्टौ गुणदोषतो व्याख्यातानि ॥

अतःपरं मूत्रगुणान्व्याख्यास्यामः—

तत्र गवां मूत्रमुष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलापिभ्यो दद्यात् ।

माहिषं तीक्ष्णमाजं चोष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलापिणे दद्यात् ।

अथ गजमूत्रं तिक्तमुष्णवीर्यं मृदोपाय दद्यात् ।
गादेभमुष्णवीर्यं वातश्लेष्महरं मृत्तिकाभिलाषिणेदद्यात् ।
औष्ट्रमत्तितीक्ष्णं कृमिकोष्ठविशोधनार्थं दद्यात् ।

तत्र श्लोकः—

स्निग्धानां वारणानां च दातव्यमिति निश्चयः ।
सर्वदा प्रतिपानार्थं रूक्षाणां न प्रशस्यते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिचारचतुर्थस्थाने
करीपमूत्राध्यायः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ हुताग्निहोत्रं पालकाप्यं रोमपादो विनपात्प्रच्छ ' भगवन्पदेतद्ब्रह्म
रसोननामामृतमहोपदिष्टं तस्योत्पत्तिनिरुक्तानिष्टगन्धतां रसवीर्यविपाक उप-
युक्तं यथानन्यान्पाने व्याधीन्निहन्ति, अशेषेण तन्मे व्याख्यातुमर्हसि' ॥

तत्र प्रोवाच भगवाञ्श्रीपालकाप्यः—इह खलु भोः सुपर्णः पुरा जननी-
हेतोरारहरदमृतं विहापस्पतिवेगेन प्रलीनस्तस्यामृतभाजनात्संक्षोभात्ततो विन्दु-
निष्पातादानिष्टमावनिष्टगन्धमस्नोमूलं लघुशीघ्रविपाकि तीक्ष्णरसमिति
तस्माद्भसोत्रं रसोत्तमममृतसंभवं युवन्त्पाचार्याः ।

तद्भसोत्रं मूले कपापरसं, वीजे मधुररसं, पत्रे तिक्तरसं, पत्राग्रे कटुरसं,
नाले लवणरसं, संधानजननं मलविशोधनमसृक्प्रसादनमग्निदीपनं तीक्ष्णो-
ष्णकटुकपापत्वाच्छ्लेष्मानवर्हणम् । स्निग्धोष्णत्वाद्ग्निलापहं माधुपर्णोद्गर्कपित्त-
प्रशमनम् । गुरुत्वाद्भ्रमपुकुरुते । पैहिल्यात् (?) स्नेहमाधुर्वैगुरुत्वादिभिर्गुणैः
संनिपातमवकर्षति । विचित्ररसवीर्यगुणविपाकतो रसाद्भनम्(?) । तस्मा-
द्गुरुगमनविहतभग्नास्थिर्माप(थि)तविद्युतमोहितजर्जरकृतानामकामाशनपान-
निश्चितानां च घृतयुक्तं रसोत्रं देयम् । अन्नपानक्षीरफणितसंपुक्तं दद्यात् ।
तथा रसरुधिरमांसभेदोस्थिमज्जाशुक्रक्षयिभ्योऽन्ये प्रमदक्षीणानामन्येषु च
सर्वरोगेष्वरोगाणां बलमांसविवृद्धयर्थं रसोत्रं दद्यात् । मृगमहिषवराहरोहितम-
त्स्यानां ताम्रचूडवर्हिणलावर्तिताराणां च स्रपशोपितेन रसोत्रं दद्यात् । वेतवा-
रेण सघृतेन शालपोदनं च भोजयित्वा रसान्नसोत्रं देयम् । तेनास्य चूंहित-
शरीरस्य रसरुधिरमांसभेदोस्थिमज्जाशुक्राण्युत्साहबलवृद्धिर्भवीति । क्षीरघृत-
संपुक्तं वि...पोतेभ्यो बलमांसविवृद्धयर्थं दद्यात् । यदा तु वर्षासु वातभ्रूपष्या

वारणा भवन्ति । मृद्वक्षणादुत्कर्णकवातगतिवातानाहस्कन्दपाण्डुरोगगलग्रह-
 दस्तग्रहगुल्महृदयगूलगात्रापरसगदामन्यास्तम्भेषु च गजे तिलयुक्तं दद्यात् ।
 अनुपानं च प्रसन्नां फाणितयुक्तां दद्यात् । यदा तु हेमन्तशिशिरवसन्तेषु
 भूविष्टश्लेष्माणो भवन्ति । मन्यास्तम्भश्लेष्माशिरोरोगाभिपण्णगलरोगकृमि-
 फोष्टपिटकातीसारव्रणदद्रुकण्डूश्वयथुविकारिणां त्रिफलात्रिकटुकविडङ्गचूर्ण-
 संसृष्टं लशुनं दद्यात् । अनुपानं च सुखोष्णोदकमजाक्षीरमरिचचूर्णसंसृष्टं
 दद्यात् । यदा तु शरद्रीष्मकालयो रक्तपित्तबाहुल्यं वारणानां भवति घर्म-
 दाहश्च विषमदमत्तगमनस्त्रिदहेभ्यश्च मृद्वीकाशर्कराचूर्णसंसृष्टं लशुनं दद्यात् ।
 अनुपानं च मृद्वीकाशर्कराचूर्णसंयुक्तं क्षीरं दद्यात् । जीर्णं च जाङ्गलयवरसानि
 जूर्णापाटपोटगलकुशकासपत्राणि च दापयेत् । अनन्तरं च शिशिरसलिले
 पानार्थमपनयेत् । भोजनं पूर्वोद्विष्टं दद्यात् । विंशतिपलिकमरलिं कृत्वा विधां
 ह्नासपित्वा तत्तु भक्ततुल्यं स्नेहं दद्यात् । अथवा तैलेन सर्पिषा वा सुक्षुष्णं
 मृदुस्थितं विधार्थयुक्तं शुद्धं वा दद्यात् । हरितं मृदु विचित्रं यवसं फाणितो-
 पनाहं दद्यात् । तीक्ष्णातलोष्ठ्यवृष्टिशीतवाग्दंदादिभ्यः (?) सर्वकालं रक्षणं
 कुर्यात् । कमलकह्लारवहुविषकुसुमविषकीर्णा भूमिभागां मनोज्ञामगुरु-
 धूपितां होमपूजां सर्वतःसुलिप्तां शालां कारयेत् । शय्याभागं चास्य मृदुपां-
 श्लमृद्वस्वशयनं च करीपास्तृतं कारयेत् । अनेन क्रमयोगेन(ण) लशुनस्योप-
 योगात्पण्मासाद्वर्षं वा वारणो दीप्ताग्रर्जवनः स्थिरो बलवान्समधातुररोगो
 लघुगात्रविहारश्च भवति । यावच्चोपयोगकालाद्द्विगुणपरिहारस्तावत्क्षीरं यवागूं
 मधुफाणितसंयुक्तां दद्यात् । तदनन्तरं च क्षीरपानं भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यानि च
 मधुमल्लवणकटुकपायाणि शालयोदनं किञ्चदम्लरसं दद्यात् । यथावर्ष-
 प्रमाणमात्रायोगाधिकमजीर्णं वा प्रकृतिऋतुकालदेशसात्स्वादिविपर्ययो वा
 लशुनमज्ञानात्प्रपच्छन्ति, तदाऽस्य कोष्ठे लशुनव्यापन्नमिमान्व्याधीजनपति ।
 आनङ्गुक्षहृदये पीडास्थाने च सुखं लभते । यवसकवलकुवलपानान्नभोज-
 नादीन्नाभिनन्दति । पर्यशुभीलतनपनो घपानशीलो निद्रालुः पाण्डुरोगी
 रक्तमेही च कृच्छ्रमेही च भवति । तस्यैवं लशुनव्यापन्नकोष्ठस्य स्नेहव्यापन्न-
 चिकित्सितं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

फपायकटुतिक्ताद्या मूलनालादिजा रसाः ।

बीजमेवानुगच्छन्ति तापिताः सूर्यरश्मिभिः ॥

हीनक्रिया न सिध्यन्ति व्याधयो विविधा गजे ।
 तस्मात्कुर्वीत शास्त्रोक्तं विधिं सम्यक्चिकित्सकः ॥
 भक्ष्ययोगप्रमाणज्ञो मात्रायोगविशारदः ।
 औषधानां विभागज्ञः स राजन्कर्तुमर्हति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधानपरिचारचतुर्थस्थाने
 लथुनकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 लवणे योगमाख्याहि हितं यत्करिणां भवेत् ॥ १ ॥
 रोमपादमिति ज्ञात्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 लवणं संभवक्ष्यामि सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ २ ॥
 विल्वाम्निमन्थस्पोनाककाशमर्षमथ पाटला ॥
 पापाणभेदकं रोधमपामार्गत्रिकण्टकम् ॥ ३ ॥
 उभे हरिद्रे पाठा च तथैव च हरीतकी ॥
 रोमकं च विडं चैव सामुद्रं सैन्धवं तथा ॥ ४ ॥
 पिप्पली शृङ्गवेरं च मरिचानि च दापयेत् ॥
 चव्यायतिविपां हिङ्गुविभीतकफलानि च ॥ ५ ॥
 कुलीरशृङ्गी च तथा त्वचं निम्बकदम्बयोः ॥
 मातुलिङ्गं च कालां च विडङ्गामलकी तथा ॥ ६ ॥
 पूतिगन्धं च मुस्तां च काकमाची तथैव च ॥
 हपुषा श्वेतया सर्वं भूर्वां तेजोवतीमपि ॥ ७ ॥
 अम्बुष्ठां तिनित्तीकं च कण्डशः परिकल्पयेत् ॥
 भागाः पष्टिपला ह्येते सूक्ष्मचूर्णीकृताः पृथक् ॥ ८ ॥
 द्वात्रिंशत्को हिङ्गुभागो मूत्रेण सह योजयेत् ॥
 पकं च तद्यथा सर्वं सम्यक्पिण्डीकृतं भवेत् ॥ ९ ॥
 गोमूत्रमथ दद्यात्तु दधि मस्तु भिषग्वरः ॥
 अथ तत्संघृतं सर्वं स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ १० ॥
 तिष्ये चैव विपकं स्यात्स्वस्ति वाच्यं द्विजास्ततः ॥
 निवास्य पञ्चरात्रं तु वैद्यशास्त्रविशारदः ॥ ११ ॥

दद्यात्तु कृमिकोष्ठिभ्यः क्षीणापान्तरिर्ताय च ॥
 मदक्षीणाय नागाय तथा वै भिन्नवर्षेसे ॥ १२ ॥
 एभ्यश्च मूलजं दान्तं विषमं वाऽपि कृत्रिमम् ॥
 अजीर्णमसकृद्भुक्तमानाहं च प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 गजानामथवाऽश्वानां महिषाणां गवामपि ॥
 नरादीनामथान्येषां सत्त्वानां सर्वदा हितम् ॥
 एवमेतत्प्रयोक्तव्यं भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ १४ ॥
 इत्येतदङ्गाय विशेषतो वै प्रोक्तं मया सर्वमिदं हिताय ॥
 संजीवनं चाग्निविवर्धनं च हितं गजानां लवणं यथावत् ॥ १५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे चतुर्थे उत्तरस्थाने लवणयोगोऽ-
 ध्याय एकोनत्रिंशः ॥ २२ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचाङ्गो रोमपादो महापशाः ॥
 गुणा ये पांशुदानस्य प्रमाणस्य च ये गुणाः ॥ १ ॥
 केषामदेयो देयो वा वारणानामुदाहृतः ॥
 पेषु कालेषु वा दत्तो गुणोपेतः स्मृतः सदा ॥ २ ॥
 अथ घृष्टं पथोद्विष्टं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥
 निस्त्रिलेनाङ्गराजाय यथाशास्त्रविनिश्चयः ॥ ३ ॥
 आरण्यो दम्पमानश्च दान्तश्चैव मतङ्गजः ॥
 पुराणश्चेति विज्ञेयाश्चत्वारोऽमी विनिश्चयात् ॥ ४ ॥
 आरण्यस्तु स विज्ञेयः स्कन्धहारेण (?) संयुतः ॥
 वाक्यादद्कुशदण्डाम्यां संज्ञां ऋषोऽतीव बुध्यते ॥ ५ ॥
 दम्पमानः स विज्ञेयो दम्पते यो मतङ्गजः ॥
 संग्रहेर्विप्रयुक्तश्च वधयन्धैश्च वारणः ॥ ६ ॥
 वाक्यादद्कुशतोत्रैश्च क्रियां यः प्रतिपद्यते ॥
 स दान्त इति मातङ्गो नयकारेरुदाहृतम् ॥ ७ ॥

* 'यो नैव' इति भवेत् ।

१ क. सरा स्युनः ।

सुनिवद्धमदौ दान्तो बलशौर्यसमन्वितः ॥
 प्रभावितो यो यत्रासौ स पुराणो मतङ्गजः ॥ ८ ॥
 वातारण्यं हन्तु तथा प्रमार्थं पांशुमेव च ॥
 धारयेत्सर्वदा नागं संज्ञानिग्रहकारणात् ॥ ९ ॥
 दम्भमानस्य नागस्य क्रिया विश्रम्भकारणात् ॥
 नागं दान्तं यथायोगमभिनिश्चित्य शास्त्रवित् ॥ १० ॥
 कालाकालं प्रमाणं च पांशुं चैवाभिहारयेत् ॥
 नवस्वयैव पुराणस्य पांशुर्न प्रतिपिध्यते ॥ ११ ॥
 कर्मान्तरे च दातव्यः प्रमाथः पांशुरेव च ॥
 स पातात्प्रयत्नव्यश्च स भवेत्परिकर्मभिः ॥ १२ ॥
 वर्षासु ग्रीष्मकालेषु प्रमाथाहरणं भवेत् ॥
 एकेन बहुभिर्वाऽपि दोषैर्दुष्टस्य हस्तिनः ॥ १३ ॥
 पांशुं चैव प्रमाथं च सततं प्रतिपेधयेत् ॥
 मनसो हर्षजननः प्रमाथः पांशुरेव च ॥ १४ ॥
 मनसः प्रभवश्चैवं .....मनीषिभिः ॥
 अपातः पांशुदानस्य वक्ष्यते गुणसंग्रहः ॥ १५ ॥
 अथ श्रद्धां च कुरुते तथाऽऽहाराश्रमं भवेत् ॥
 पांशुर्मेत्तस्य नागस्य मनःसौख्यविवर्धनः ॥ १६ ॥
 पांशुर्बलस्य जननो .....विवर्धनः ॥
 पांशुरुष्णाभितप्तस्य जयसौख्यविवर्धनः ॥ १७ ॥
 पांशुदानगुणोपेतो रसधातुर्विवर्धते ॥
 रसतः शोणितं मांसं मेदोऽस्थीनि च दन्तिनाम् ॥ १८ ॥
 क्रमान्मज्जा च शुक्रं च वर्धन्ते तेन धावतः ॥
 पांशुदानगुणा स्तेते यथावत्समुदाहृताः ॥ १९ ॥
 एवमेतत्प्रमाथस्य शृणु चान्याङ्गुणानिमान् ॥
 मल्लपट्टापनपनं कण्ठविनयनानि च ॥ २० ॥
 लिक्षाणूकाप्रशान्त्यर्थं व्रणानां तु हिताय वै ॥
 केचिन्प्रमाथं पांशुं च उक्तेन .....प्रदापयेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये चतुर्थस्थाने पांशुदानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः †

अङ्गो हि राजा चम्पायां रोमपादः प्रतापवान् ॥
 उवाच पालकाप्यं तु विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 सप्तधातूद्भवा यास्तु संग्रहे संप्रकीर्तिताः ॥
 मदावस्था मुनिश्रेष्ठ तत्र मे संशयो महान् ॥ २ ॥
 कतमं धातुमाश्रित्य प्रथमा संपवर्तते ॥
 द्वितीया कतरं प्राप्य तृतीया च महामुने ॥ ३ ॥
 (चतुर्थी पञ्चमी चापि षष्ठी चैवापि सप्तमी ॥
 कं कं धातुं समाश्रित्य प्रवर्तते महामुने) ॥ ४ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 रसाद्रक्ताच्च मांसाच्च भेदसोऽस्मस्त्रथैव च ॥ ५ ॥
 मज्जः शुक्राच्च राजेन्द्र मदावस्था प्रवर्तते ॥
 यदा छविः प्रसन्ना स्यान्निश्वासः सुरभिस्तथा ॥ ६ ॥
 सुमनाश्च भवेन्नागस्तथा रसगता नृप ॥
 मदावस्थामिमां तां तु जानीयात्प्रथमां †बुधैः ॥ ७ ॥
 एवमेव गुणाश्चास्य मुहुर्बृंहति च द्विपः ॥
 आस्यं रक्तं च भवति * * * * * वमर्धैतिवै भृशम् (?) ॥
 तस्यावस्था द्वितीया स्याद्रक्ता सार्द्रकपोलिका ॥
 उज्जृम्भणपरश्चैव बृहन्नागः पुनः पुनः ॥ ९ ॥
 स्रवेदल्पं च कोशेन न च रक्तमदो भवेत् ॥
 साऽधोऽवस्था निबद्धा स्यात्तृतीया मांससंभवा ॥ १
 यदा च वर्धते क्रोधः स्याज्जृम्भणपरस्तथा ॥
 नेत्रे च पृथुले स्यातां पुद्धे शूरश्च जायते ॥ ११ ॥
 गन्धे पटुत्वमायाति लाघवं चास्य वर्धते ॥
 वेगोऽप्युत्तमतां याति का * * * * * भवत्यति ॥ १२ ॥
 चतुरङ्गवलं दर्पादमिद्रवति निर्भयः ॥
 स्वाधीनश्च भवेद्दातुः वधेऽपि गजवाजिनाम् ॥ १३

* धनुर्द्वयान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'बुधः' इत्युचि

गजानां चर्पमध्ये च तथा वाजिसपाजिषु ॥
 विवादेष्वपि नागानां नानाक्रीडोपसंभ्रमे ॥ १४ ॥
 अन्तरापणभूम्यां च वालक्रीडाविहारयोः ॥
 उद्गहेद्राजमात्रांश्च मदे भेदोद्भवे गजः ॥ १५ ॥
 सवश्याङ्गत्वचापिण्यां(?) चतुर्थ्यां नियतं गजः ॥
 यदा त्वस्थीनि संप्राप्तो मदो भवति दन्तिनः ॥ १६ ॥
 तदा भवेत्क्रोधपरः सर्वेषामेव भूमिषु ॥
 रथमश्वं नरं वाऽपि हस्तिनं वा विशेषतः ॥ १७ ॥
 अन्यं वा किञ्चिदासाद्य सर्वं प्राणैर्विपोजयेत् ॥
 अतिक्रामति मर्यादां वार्यमाणः प्रयत्नतः ॥ १८ ॥
 किञ्चित्संसङ्गो भवति निःसंज्ञश्च पुनर्द्विषः ॥
 तां क्रोधनीं मदावस्थां जानीयात्तस्य दन्तिनः ॥ १९ ॥
 अथ प्राप्ते तु मज्जानं तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्थानस्थो योऽपि गच्छन्वा जले मध्ये स्थितोऽपि वा ॥ २० ॥
 स च नोत्सहते गन्तुं क्रोधेन क्लृपीकृतः ॥
 स्थानानि हस्तिनां पाति वद्वानां क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥
 मदादीनवसंधाप श्रुत्वा घण्टास्वनं तथा ॥
 अटित्वा सुप्रदेशान्चै स्थानमेवोपतिष्ठति ॥ २२ ॥
 एतां पृष्ट्वा मदावस्थां जानीयादतिवाहिनीम् ॥
 अथ शुक्रमनुप्राप्ते मदे रूपं निबोध मे ॥ २३ ॥
 खेन्धो न पश्यत्यपि च न शृणोति न बुध्यते ॥
 रात्रौ दिवा च स्रवति रोपश्चापि मजापते ॥ २४ ॥
 गन्धमस्या न तिष्ठति न चात्र प्रतिहस्तिनः ॥
 निराहारस्य चाप्सस्य न भवेत्प्राणतः क्षयः ॥ २५ ॥
 मन्यन्ते कैचिदाचार्या रिष्टमेवेति हस्तिनाम् ॥
 अवस्थां सप्तमीं प्राप्य नैव जीवति वारणः ॥ २६ ॥
 संभिजा मदमर्यादा मदकाष्ठा परा वृष ॥
 स कृत्वा सृचिरं नागो मदविच्छादिसुत्तमाम् ॥ २७ ॥
 क्षीणतोपे यथा भेधो निच्छापाति(?)वृषोत्तम ॥
 तथा क्षीणमदो नागः प्रशान्तिमुपगच्छति ॥ २८ ॥

तत्रात्रिंशत्^१ तुं वक्ष्यामि यथा सै मृ(त्रि)पते गजः ॥
 अथ वायुः कफश्चैव पित्तं रुधिरमेव च ॥ २९ ॥
 कुप्यन्ति सहिताः सर्वे स च कोपः सुदारुणम् (ः) ॥
 ते तु शुकमनुप्राप्ता वातपित्तकफास्त्रयः ॥ ३० ॥
 शोणितं चापि ते सर्वे विनाशयन्ति वारणम् ॥
 अस्थिप्राप्ते क्षयं याति मज्जाप्राप्ते तथैव च ॥ ३१ ॥
 न तु शुकगते राजश्रीवति द्विरदः क्वचित् ॥
 सा सप्तमी मदावस्था स्वमूर्त्या दिव्यसंभवा ॥ ३२ ॥
 प्रभिन्ना वारणेन्द्रस्य सहसा देहमाविशेत् ॥
 न तां धारयितुं शक्ताः प्रतिदेहे मतङ्गजाः ॥ ३३ ॥
 विशेच्छाया यथा देहं सर्वेषामेव देहिनाम् ॥
 देहं तथा दिवमहो हस्तिनं प्रविशेन्नृप ॥ ३४ ॥
 गजमत्तविशेषेण घर्षयत्यपि सर्वशः ॥
 आति^२ तः समाभ्यश्च वर्धन्तेऽस्थीनि दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 मेदो मांसं च रक्तं च पित्तं श्लेष्मा च मारुतः ॥
 उदीर्यन्ते ग्रहर्षेण मेदस्तेनास्य जायते ॥ ३६ ॥
 दशां तृतीयां संप्राप्ता ये माद्यन्ति मतङ्गजाः ॥
 असंजातमदास्ते ते मदास्तेषु विपद्यते ॥ ३७ ॥
 संप्राप्ता विंशतिं ये च मदं गृह्णन्ति दन्तिनः ॥
 तान् च ग्राहयेद्राजा द्विरदान्भिन्नविंशकान् ॥ ३८ ॥
 यः पञ्चाशतमाश्रित्य मदावस्थां(स्था) प्रवर्तते ॥
 तत्र तत्र हि सा प्रोक्ता तव प्रीत्या मयाऽनघ ॥
 इत्यथवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदे महाप्रवचन उत्तराभिधानपरिचा-
 रचतुर्थस्थाने मदावस्थानामाऽध्याय एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 ग्राह इत्युदितः पूर्वं तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

१ क. °विधिं तु व° । २ संश्रयते । ३ ख. °मत्तं वि° ।

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 द्वौ ग्राहौ कीर्तितौ राजन्नागस्तन्तुक एव च ॥ २ ॥
 तपोर्नागसमुत्पत्तिस्थानं रूपं च मे शृणु ॥
 नागसत्त्वं महाराज गजं गृह्णात्परिदम ॥ ३ ॥
 नागसत्त्वपरिज्ञानमिदं शोक्तं मनीषिभिः ॥
 श्वसनः स्निग्धनीलाभः पशार्धतनुरायतः ॥ ४ ॥
 नीलच्छविर्दीर्घहृत्तु निद्रालुः सूक्ष्मनिःस्वनः ॥
 सकल्माषायतकरस्ताम्रजिह्वायतच्छविः ॥ ५ ॥
 उदग्रः स्थूलहस्तश्च पिङ्गरक्तान्तलोचनः ॥
 चारिजानां सगन्धो यो घवगण्डाप्रियश्च सः ॥ ६ ॥
 पीनस्कन्धोऽल्पकर्णश्च चित्रपक्षोऽल्पपेचकः ॥
 स्वप्रशीलस्तथाऽत्यर्थं स्वरे क्रूरे विशङ्कते ॥ ७ ॥
 वृष्टिवाताशानिज्योत्स्नाधूमं चापि पिवेत्सदा ॥
 नागसत्त्वः परिज्ञेयो नागस्य तरलो जयः ॥ ८ ॥
 नागजात्यस्य नागस्य नित्यं नागजलाशयात् ॥
 भयं भवति कालेन ततो नागत्वमिच्छति ॥ ९ ॥
 नागपाशपरिक्षिप्तमवश्यं वशमागतम् ॥
 तदा नागं हरत्पाशु प्रत्यर्थं न तु विक्रमात् ॥ १० ॥
 मणिरत्नोज्ज्वलशिरःस्वस्तिकाङ्कविभूषितः ॥
 घोरो विद्युच्चलजिह्वस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाविपः ॥ ११ ॥
 अनुगच्छति गच्छन्तं सुदीप्तो भाभिरव्ययः ॥
 कपापमणिभिर्पुंक्तो ह्यमोघो ह्यजरामरः ॥ १२ ॥
 तस्माद्भ्रमेयु देशेषु नागानामालयेषु च ॥
 (*दीप्ततोषासु वर्षीषु कूपेष्वारण्यकेषु च ॥ १३ ॥
 सरससु च निभीषेषु(?) गिरिप्रस्रवणेषु च ॥)
 नीलगम्भीरतोषासु सावर्तासु नदीषु च ॥ १४ ॥
 उत्पलं कुमुदं वाऽपि पद्मं कोकनदं तथा ॥
 विवर्णं दृश्यते पत्र तत्र वाच्यो द्विमस्तकः ॥ १५ ॥
 नैव क्रीडेद्भ्रजस्तेषु नागजातो विशेषतः ॥
 स्थानेष्वेतेषु नियतं नागानामालयो भवेत् ॥ १६ ॥

चतुर्दश्याममावास्यां कृष्णाष्टम्यां तथैव च ॥
 पञ्चम्यां चैव मुद्रिता नागाः क्रीडन्ति ते सदा ॥ १७ ॥
 तस्मात्तेषु विशेषेण नागतीर्थं विवर्जयेत् ॥
 अथदशमवगाहस्तु कार्यः कार्यवशाद्यदि ॥
 ग(गा)रुडेन विधानेन रक्षां कृत्वाऽवतारयेत् ॥ १८ ॥
 हेमजैर्विधैर्मन्त्रैर्द्विर्जाक्तैश्च विशेषतः ॥
 भुजगेभ्यः समुद्दिश्य प्रयतश्च वारं हरेत् ॥ १९ ॥
 इति नागसत्त्वमृत्युर्नागानां तु प्रकीर्तितः ॥
 एवं श्रुत्वाऽङ्गुष्ठपतिः पुनः प्रष्टुमघाव्रवीत् ॥ २० ॥
 भवन्ति(?) तन्तुकस्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 उत्पत्तिं च प्रभावं च प्रभवं चैव कीदृशम् ॥ २१ ॥
 सूत्राणां सूत्रकश्चैव किमर्थमभिधीयते ॥
 नागसंज्ञाकृतं चास्य ग्राहत्वं वा महामुने ॥ २२ ॥
 कः प्रजानामभावाप को धर्मान्भानुवर्तते ॥
 गजप्राणा हि दस्युभ्यः प्रजारक्ताश्च पार्थिवाः ॥ २३ ॥
 महान्तोऽपि हि संघाता वलिनो बलवत्तराः ॥
 नालमेकस्य करिणः सत्त्वस्यान्वर्धवेदिनः ॥ २४ ॥
 दैत्यदानवसंघाताः प्राप्य दिग्दारणान्नणे ॥
 क्षयं नीत्वा मुखरसैः ससैन्यवलवाहनाः ॥ २५ ॥
 प्राकारभूताः सपदि वारणाः शत्रुवारणाः ॥
 जयन्ति परसैन्यानि प्रसह्य बलवत्तया ॥ २६ ॥
 यथा ते नाभिमूयन्ते मुच्यन्ते ग्राहतो हिताः ॥
 रहस्यमत्र पद्महन्प्रप्यार्ज(?)मिह तद्वद ॥ २७ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 कदाचिदपि संमर्दात्संकुद्धस्य महात्मनः ॥ २८ ॥
 सर्वलक्षणयुक्तस्य गजस्यैरावणस्य वै ॥
 मदवेगपरिभ्रष्टाः पतितास्तु महीतले ॥ २९ ॥
 विन्दवस्तेऽश्रुभिः श्लिष्टाः पवनेन समीरिताः ॥
 शक्रगोपसवर्णाक्षा जनपन्त्यजरामरम् ॥ ३० ॥

गोक्षीरहिमर्सकाशं वेगतन्तुकमव्ययम् ॥
 मदेन मदसंकाशमत्यर्धवलतेजसम् ॥ ३१ ॥
 महामेघनिकाशानां गजानां विनिपातनम् ॥
 नदीषु नीलतोयासु पद्मोत्पललतासु च ॥ ३२ ॥
 सुनिगूढासु रम्यासु नित्यं तिष्ठन्ति तन्तुकाः ॥
 सलिलस्य तु यो देशः सेव्यते नापि पक्षिणा ॥ ३३ ॥
 सर्जीवाः सकृदावर्ता दृश्यन्ते यत्र निम्नगाः ॥
 विवर्णं वा जलं यत्र शब्दं (?) चापि न लक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 अत्युष्णं चातिशीतं च तन्तुकं तत्र निर्दिशेत् ॥
 यस्माद्गृह्णात्यतो ग्राहः सूत्राभः सूत्रतन्तुवत् ॥ ३५ ॥
 तन्तुवद्धर्धते यस्मात्तस्मात्तन्तुकमुच्यते ॥
 अवध्यत्वादमोघस्तु दारुणः सलिलाशयात् ॥ ३६ ॥
 नागराजमदोत्पन्नास्तेन नागा इति स्मृताः ॥
 न तस्य दृश्यते वक्त्रं न लाङ्गुलं न चोदरम् ॥ ३७ ॥
 लूतीकाजालवत्सूक्ष्मः सर्वतो वाऽपि लक्ष्यते ॥
 तदर्थं तस्य बलिनो विनियोगगतस्य च ॥ ३८ ॥
 मदोत्पन्नस्य सहसा विनयातिमदस्य च ॥
 भोगप्राप्तस्य करिणः प्राणवत्परिवेपते ॥ ३९ ॥
 नागस्य तन्तुको हन्ति स्पृशन्नेव वलानृप ॥
 अदृष्टकापस्य जले तन्तुकस्य यदृच्छया ॥ ४० ॥
 न वध्यो दृश्यते यस्मात्सर्वथा भोगमाचरेत् ॥
 नाग्निना न च शस्त्रेण नौकाभिर्न बलेन च ॥ ४१ ॥
 न शक्यः शङ्खशब्दैश्च तस्य भोक्षो विशां पते ॥
 गृहीतशस्त्रान्पुरूपानाग्निहस्तांस्तथाऽपरान् ॥ ४२ ॥
 छिद्यते नातिशस्त्रेण दह्यते दहनेन च ॥
 दृष्ट्वा श्रुत्वाऽथ भो राजन्वद्गुहाः परिवर्धते ॥ ४३ ॥
 तस्मादेवं न कुर्वीत तन्तुकेनार्दिंते गजे ॥
 स गजेन्द्रमदोत्पन्नो येन शाम्पति तच्छृणु ॥ ४४ ॥
 मेपमृद्धेण चोत्थाप्य कूर्मपृष्ठे निपात्य च ॥
 आदित्यकिरणैः स्पृष्टस्तुपार इव शाम्पति ॥ ४५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे चतुर्थे उत्तरस्थाने
नागतन्तुकग्राहाध्यापोद्वात्रिंशत्तमः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
हितार्थमत्रवीद्वाक्यं गजार्थं तत्त्वदर्शनः ॥ १ ॥
भगवन्श्रूयते मृत्युर्गजानां जलजो गजः ॥
तत्र वेदितुमिच्छामि भगवन्संशयो हि मे ॥ २ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
शृणु राजञ्जले यादृग्यस्मिंस्तिष्ठेज्जलद्विपः ॥ ३ ॥
अगाधमतिसंस्त्रिग्धं जलं यच्च सफेनिलम् ॥
सञ्जुहुदं सनिर्घोषं पक्षिभिर्यत्र सेव्यते ॥ ४ ॥
असौम्यं दर्शने यच्च तस्मिंस्तिष्ठेज्जलद्विपः ॥
वदनं वारणस्यैव दन्तान्किकरमस्तकाः ॥ ५ ॥
पादाश्चास्य समास्तस्य अष्टनाभिनस्तास्तथा ॥
स्थलायतो महावंशः पृष्ठकर्णो महोदरः ॥ ६ ॥
छविश्च कण्टकाकीर्णां मुखं दंष्ट्राकुलं महत् ॥
शेषं च मकरस्यैव स ज्ञेयो जलवारणः ॥ ७ ॥
श्रुत्वाऽस्य गर्जितं सद्यः पीत्वा च तज्जलं गजाः ॥
आयुःसत्त्वबलोपेता वयस्या नीरुजाः स्मृताः ॥ ८ ॥
यस्मान्निम्नपन्ते तस्मात्तं देशं क्लेशेन वर्जयेत् ॥
अष्टम्यां च चतुर्दशपाममावास्यां च धार्मिकः ॥ ९ ॥
नदीपन्नविधानेन बलिं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
महीपालान्नया विद्वान्स्तम्यग्राहणसत्तमः ॥ १० ॥
पानेऽवगाहे मातङ्गो यदि तद्रोचरो भवेत् ॥
मृत्पिण्ड इव निर्घोषो विलयं यात्यतो मनाक् ॥ ११ ॥
उच्यतेऽत्र क्रिया येन मुक्तो नागो भवेत्सुखी ॥
यो भिषग्जलमातङ्गाद्रक्षयेत्तं नरोत्तम ॥ १२ ॥

सम्यक्संपूजयद्राजा वैद्यं वद्वान्नभूपणैः ॥

* इत्प्रव्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाङ्गेन प्रणोदितः ॥ १३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने उत्तराभिधानपरिवारचतुर्थे
स्थाने जलहस्तिलक्षणं नाम त्रयत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

जलौकालावुगृङ्गाद्यैर्यदुक्तं रक्तमोक्षणम् ॥ १ ॥

तदशेषेण भगवन्सम्पगारुष्यातुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ २ ॥

जलौकानां विधानं तु यथाशास्त्रमुपायतः ॥

शोणितस्थापनार्थाय यथोक्तान्यौषधानि च ॥ ३ ॥

द्वादशैव जलौकानां जातयः परिकीर्तिताः ॥

पडत्र सविषा ज्ञेया निर्विषास्तु पडेव हि ॥ ४ ॥

पुष्करेषु प्रजायन्ते मधुराम्लं हि तज्जलम् ॥

अवन्तिविषये चान्या वत्सं(?) भूमीचरन्ति च ॥ ५ ॥

कलिङ्गेष्वपरान्ते च मध्यदेशे तथा परः ॥

कुशमुष्करसोनेषु जायन्ते ऊपरेषु च ॥ ६ ॥

पाश्चाले यवने चैव सङ्घे पाण्ड्ये तथैव च ॥

एते देशाः समाख्यातास्तव राजन्पथाक्रमम् ॥ ७ ॥

पडत्र सविषा उक्तास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

कृष्णाङ्गननिभा या च कृष्णवक्त्रा च पा भवेत् ॥ ८ ॥

मस्तकश्चातिविःपीनो (?) विज्ञेया विषमाहिताः ॥

दीर्घापता यथा वल्ली विज्ञेया कर्तुरा नृप ॥ ९ ॥

मण्डूककुम्भिवति स्वल्पेन पिसि(शि)तेन च ॥

नृतीया बलवा नाम विमुखी पापलक्षणा ॥ १० ॥

भवेत्सुसुमुखी पार्श्वा तथा रोमशमस्तका ॥

मुखं च कृष्णं भवति ..... लामतिः ॥ ११ ॥

* 'प्रत्यन्तरोल्लिखितं सूक्तिरत्नाकरात्' इति त्रिप्यप्यादर्शपुस्तकेषु संदर्भमध्य
एवेतः प्राक्समुपलभ्यते ॥

इन्द्रायुधनिभप्रख्या ऊर्ध्वराजीमुखा च या ॥
 यस्मिन्वसति तोषे च साऽतिभास्करवर्चसा ॥ १२ ॥
 ..... मसाध्यां तां विनिर्दिशेत् ॥
 इन्द्रायुधनि ..... भ्रा गृणु सामुद्रिका ह्यपि ॥ १३ ॥
 पित्तला भवति सक ..... ॥
 या पुण्याश्चित्तसर्वाङ्गी विज्ञेया पञ्चमी तु सा ॥ १४ ॥
 गोविन्दना भवेत्पृष्ठी गृणु तस्यापि लक्षणम् ॥
 भवेद्गोवृष ..... रस्या नरेश्वर ॥ १५ ॥
 कापश्च वृत्तो भवति सविपा तु विनिन्दिता ॥
 पठेत्ताः सविपा ज्ञेया निर्विपास्तु निबोध मे ॥ १६ ॥
 पिङ्गला प्रथमा ज्ञेया बहु मुञ्चति शोणितम् ॥
 हरिद्वर्णा प्रशस्ता च प्रशस्तां तां विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥
 शङ्खवक्त्रा द्वितीया च सुतगन्धमुखी भवेत् ॥
 कापश्च वृत्तो भवति विद्यात्तामपि निर्विपाम् ॥ १८ ॥
 कोष्ठीकाभा भवेदन्या स्त्रिगन्धवर्णा च या भवेत् ॥
 मूपिकाभा चतुर्थी च ..... पतो वर्णतश्च या ॥ १९ ॥
 स्पृष्टा भवति दुर्गन्धा पुण्डरीकमुखी गृणु ॥
 पुण्डरीकपलाशाभं मुखं यस्माद्विजायते ॥ २० ॥
 एषाऽपि निर्विपा राजःशृणु शावरिकामपि ॥
 मनःशिलाभा रुचिरा व्याविद्धा वा प्रदृश्यते ॥ २१ ॥
 क्वचिन्मृद्धी च भवति कपिशां तां विनिर्दिशेत् ॥
 दरिता पत्रवर्णाभा प्वकुमष्टादशाङ्गुला ॥ २२ ॥
 ..... केचित्तत्र न संशयः ॥
 न तां मनुष्यः सहते गजानामुत्तमा हि सा ॥ २३ ॥
 इत्येता निर्विपाश्चैव व्याख्याताश्च जलौकसः ॥
 जातीस्तासां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ २४ ॥
 पाण्डुदेशे तथा सद्ये जाताश्च पवनेषु याः ॥
 एता विशेषतः श्रेष्ठास्त्वक्काशाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥
 एता महाशनाः प्रोक्ता विशिष्टाः सर्वकर्मसु ॥
 नवपट्टाशया घेताः संकीर्णे न चरन्त तु ॥ २६ ॥

स्थूलमध्याल्पकायाश्च परिक्लिन्ना तु या भवेत् ॥
 अध्व(ध्या)पता तु या राजजलौकास्तां विनिर्देशेत् ॥ २७ ॥
 मृत्तिकां शालिपिष्टां च मापचूर्णमथापि वा ॥
 विद्वक्षपेज्जलौकार्थमर्दयेत्सनुजास्तु या ॥ २८ ॥
 शुक्लेन चापि वस्त्रेण सर्वतः परिवेष्टयेत् ॥
 निवद्धाः सर्वतः कृष्णा मुखमूलमपाशृणोत् ॥ २९ ॥
 ततः शरावमध्ये च काञ्चने वाऽथ भाजने ॥
 तत्रैतां निक्षिपेदाशु वस्त्रमासाद्य तत्त्वतः ॥ ३० ॥
 जलैर्निर्वापयित्वा तु जलौकास्ता भिषग्वरः ॥
 क्षीरेण श्वषुं लिम्पेदथवा शोणितोक्षिताम् ॥ ३१ ॥
 दद्याच्छत्रपदं चापि तस्मिन्ग्रहणहेतुकः ॥
 जलौकाभिर्घृहीते तु शोणिते तस्य हस्तिनः ॥ ३२ ॥
 कृते दोषापहरणे शोणितं न विदह्यते ॥
 कृत्वाऽश्वस्त्रसंकाशं मुखं निवसति ..... ॥ ३३ ॥
 .....पित्वा तु तदा शृङ्गात्पसंशयम् ॥
 आदेशस्तुद्यते यस्तु कण्डूमांश्वैव जायते ॥ ३४ ॥
 शुद्धवारि ..... नाक्षिप्रं तमवगाहयेत् ॥
 देशं शोणितगन्धेन या तु नैव विमुञ्चति ॥ ३५ ॥
 ततः सैन्धवचूर्णेन प्रतिसार्पं जलायुकाम् ॥
 हस्तेन तां ग्राहयित्वा ततो निष्पीडयेद्भ्रजम् ॥ ३६ ॥
 ये च वर्णाः समाख्याताः शोणितस्य पृथक्पृथक् ॥
 तान्वर्णान्वा निरीक्षेत निःसृते शोणिते भिषक् ॥ ३७ ॥
 इन्द्रगोपकवर्णं तु शुद्धं स्वाद्यदि चैतरम् ॥
 तस्मात्तं निःसृतं कुर्याद्रक्तमाशु विजानता ॥ ३८ ॥
 न ह्यदृष्टे प्रकोपे च ..... ॥
 ईषज्जातं तु रुधिरं न व्याधिरतिवर्तते ॥ ३९ ॥
 दोषोवेशं च शमयेच्छीतलैर्मधुरैस्तथा ॥
 .....पूर्वमम्लाभिः कीर्तित्वास्ते जलौकसः ॥ ४० ॥
 यदि न्वा कुशलो वैद्यः सविषामवतारयेत् ॥
 विकारस्तत्र कारस्त्र्येन यथावदुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

आदर्शभयधुश्चास्य तथा कण्डूश्च जायते ॥
 मूर्छा छर्दिः प्रदाहश्च वारणस्य प्रजायते ॥ ४२ ॥
 भेषजं सुभिया तत्र कारयेत्कुशलो भिषक् ॥
 अनेन विधिना वैद्यो यः क्रियां कुरुते सदा ॥
 अग्रमत्तश्च दक्षश्च स *गजः पुष्टिमावहेत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने जलौका-
 ध्यापश्चतुर्दशः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुपासीनं पप्रच्छाङ्गो महायशाः ॥
 उपसर्गो हि नागानां कथं भवति दारुणः ॥ १ ॥
 कथमाशु विपद्यन्ते बहवो वारणा मुने ॥
 साधुपैरपि गदैर्युक्ता रिष्टैरपि विना क्षताः ॥ २ ॥
 श्रेष्ठो वा त्रिपते सद्यः कथमेको भक्तङ्गजः ॥
 महाकायेषु मरणं सद्य एव यथा मुने ॥ ३ ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि सर्वमेतन्महामुने ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 शृणु राजन्यथातथ्यं यन्मां त्वं पृष्टवानसि ॥
 यदाऽऽक्रम्य मृगशिरस्तिष्ठत्यन्यतमो ग्रहः ॥ ५ ॥
 राक्षो वा जन्मनक्षत्रं ग्रहः कश्चित्पचायते ॥
 यस्मिन्देशे पशुपतिर्विष्णुश्चापि न पूज्यते ॥ ६ ॥
 दैवतानि च सर्वाणि भूतानि विविधानि च ॥
 उपसर्गस्तदा राजक्ष्मापते प्राणनाशनः ॥ ७ ॥
 यदा च गजशालासु न मांसरुधिरो बलिः ॥
 पक्षच्छिद्रेषु सर्वेषु भूतानां न निवेद्यते ॥ ८ ॥
 शान्तिर्न क्रियते यत्र सर्वपापप्रशान्तये ॥
 भूतानि तत्र विविधैर्न्याधिरूपैश्चरन्ति हि ॥ ९ ॥

* 'राजः' इति तूनिनम् ॥

१ क ०देशे यस्तु पास्य ।

पाकलौ च महाघोरौ रौद्रो वैष्णवं एव च ॥
 द्वौ तौ च घोरावत्पर्यं रूपिणौ गजनाशनौ ॥ १० ॥
 तयोरन्पत्तमो मोहाद्यदा विशति पाकलः ॥
 दुताशनाच्चिप्रतिमैर्व्याविद्वैरुर्ध्वमूर्धजैः ॥ ११ ॥
 लम्बभूर्वक्त्रमांसश्च महाकर्णो महाभुजः ॥
 सिन्दूरसदृशमैश्च वदनैर्जिह्वलोचनः ॥ १२ ॥
 शुकपत्रसवर्णामैः श्मश्रुभिर्व्यापताननः ॥
 दंष्ट्रायुगेन(ण) तीक्ष्णेन करालेनेन्दुवर्चसा ॥ १३ ॥
 अश्वमुखो नीलकण्ठः पृथूरस्को महाशिराः ॥
 महाजानुः शृष्कजङ्घः पृथुपादो बृहन्नस्रः ॥ १४ ॥
 कपालमालाभरणः शूलधृग्विश्वतोमुखः ॥
 तथा खट्वाङ्गपाणिश्च नानाप्रहरणायुधः ॥ १५ ॥
 व्याघ्रचर्मवृत्तश्चर्म वितरयाऽऽर्द्रं गजोद्भवम् ॥
 मुक्तादृहासो विनदन्विविधान्भैरवाश्वान् ॥ १६ ॥
 दीपमुल्लालपञ्चशूलमुद्गमन्मांसशोणितम् ॥
 विचित्रानेकरूपश्च युगाग्निरिव दुःसहः ॥ १७ ॥
 विभ्राणश्चैव शिरसा शृतं गजकलेवरम् ॥
 बहुबाहुमुखः पांशुरदृश्योऽन्यैश्च देहिभिः ॥ १८ ॥
 केवलं वारणैर्दृश्यो घोरः प्राणविनाशनः ॥
 रूपेणानेन चरति पाकलः सर्वकोपजः ॥ १९ ॥
 वैष्णवोऽप्यतसीपुष्पश्यामस्ताम्रापतेक्षणः ॥
 विशुद्धौलवृहज्जिह्वो विकटो वामनाकृतिः ॥ २० ॥
 चलस्फिग्लम्बजठरः पिङ्गकुञ्चितमूर्धजः ॥
 दारितास्यो महाहस्तश्चिपिटोऽतिमहाभुजः ॥ २१ ॥
 वाराहमुखदंष्ट्रश्च नरसिंहाकृतिः पुनः ॥
 दंष्ट्रान्तरविलग्नैश्च मानुषैश्च कलेवरैः ॥ २२ ॥
 वारणास्थिमयं दाममभिरुह्य महद्दुवत् ॥
 क्रीडमानो विवृत्ताक्षो मृतैर्गजकलेवरैः ॥ २३ ॥
 शिवाक्रव्यादगोमायुप्रभृत्पनुगतः सदा ॥
 नेत्राभ्यां वदनाच्चैव मुहुर्ज्वालां समुत्स्रजन् ॥ २४ ॥

सशिरस्कं महाचर्मं कृत्वा गजमयं ध्वजम् ॥
 हरिच्छमश्रुमुखैर्घोरैर्दार्ढ्यं रोमभिराचितः ॥ २५ ॥
 व्याविद्धवक्त्राग्निलवैर्जीवितं दन्तिनां दहन् ॥
 वैष्णवैश्चापरैश्चिह्नैर्घृतो वै घोरदर्शनैः ॥ २६ ॥
 ज्वररूपी स्वयं मृत्युः सद्यो गजविनाशनः ॥
 स तेन रूपेण यदा गजान्विशति पाकलः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा वा तादृशं रूपं पाकलस्य भयानकम् ॥
 वातः श्लेष्मा च पित्तं च दन्तिनो रक्तमेव च ॥ २८ ॥
 सर्वं भयेन देहस्थं भयाधिक्यात्प्रकुप्यति ॥
 यदा मुखेन वाऽऽगत्य जघनेनावतिष्ठते ॥ २९ ॥
 गजदेहं च सहसा यदा विशति पाकलः ॥
 गजस्योभयतो वाऽपि घातवो भयपीडिताः ॥ ३० ॥
 भिन्दन्ति हृदयं देहात्ततो नागो न जीवति ॥
 यदा मुखेन वाऽऽगम्य मुखेनैव निवर्तते ॥ ३१ ॥
 (ःजघनेन यदाऽऽगम्य जघनेन निवर्तते ॥
 तदा जीवयते नागः सिद्धिस्तत्र विनिश्चिता ॥ ३२ ॥
 बलिकामो यदा वाऽपि गजं गृह्णाति पाकलः ॥)
 तदा जीवयते नागः सिद्धिस्तत्र विनिश्चिता ॥ ३३ ॥
 एतत्पाकलविज्ञानं चरतः शृणु लक्षणम् ॥
 गजदेहं समाविश्य कामरूपी च कामगः ॥ ३४ ॥
 वसाशोणितमांसानि वातपित्तकफांस्तथा ॥
 रूपयित्वा तु कर्माणि कृन्तत्यन्तर्गतो ज्वरः ॥ ३५ ॥
 क्रुद्धः स्वामी दृढस्येव गृहमध्यगताञ्जनान् ॥
 हेतुना पेन मातङ्गा ज्वरं पश्यन्ति हृषिणम् ॥ ३६ ॥
 प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च भग्निशापकृतं भयम् ॥
 प्रविष्टोऽग्निर्पदा वासे शमीगर्भस्थितो गजे ॥ ३७ ॥
 त्रिदशानां समारूपातस्तदा तामग्निरुक्तवान् ॥
 मूत्रा भूत्वा ज्वरं घोरं दृष्ट्वा पाकलहृषिणम् ॥ ३८ ॥
 न वै सेत्स्यथ यः शक्तिं ज्वरार्तांश्च मरिच्यथ ॥
 हेतुनाऽनेन भीतास्ते ज्वरं दृष्ट्वा द्रवन्ति तु ॥ ३९ ॥

* धनुभिर्दान्तरगतो नाग्नि पाठः कृष्णके ॥

व्याधिं हृष्टैव हरिणास्ततोद्विग्ना विचेतसः ॥
 अश्रूणि मूत्रं लालां च सकृन्मूत्रन्ति चासकृत् ॥ ४० ॥
 विमुच्य आरवं घोरं वेपमाना ज्वरातुराः ॥
 मदान्धा इव मातङ्गा गच्छन्ति विपमेष्वपि ॥ ४१ ॥
 प्रपतन्ति भयाच्चापि भ्रियन्ते मारयन्ति च ॥
 दिव्ययोगं समास्थाय ज्वरे योऽनुपसर्पति ॥ ४२ ॥
 पुनर्नेष्टः पुनः सृष्टः प्रहृष्टः पार्श्वतोऽग्रतः ॥
 भूमावाकाशसंस्थश्च घोरा माया विदृश्यते ॥ ४३ ॥
 एवं क्रूरो वैष्णवस्तु सर्वभूतवशंकरः ॥
 यदा स्पृशति मातङ्गं तदा शय्यां विनाशयेत् ॥ ४४ ॥
 चतुर्थे च महाराज पाकलो गजमाविशेत् ॥
 गृह्णात्पाकलयत्यन्नः(जं) स्पृशत्पुच्छ्वासपत्यपि ॥ ४४ ॥
 श्हीतो भ्रियते सद्यो महापार्त नपत्यपि ॥
 दर्शयेत्सर्वरूपाणि क्रमेणानुमितो गजः ॥ ४६ ॥
 संस्पृष्टश्छायया त्यक्तश्चिराद्गूपाणि दर्शयेत् ॥
 ....सहसा भूत्वा सद्यः स्वस्थो भवेत्पुनः ॥ ४७ ॥
 तमुच्चासितमित्याहुः पाकलेन मतङ्गजम् ॥
 वृंहते हस्तिरूपाणि हस्तं निष्पिष्य भूतले ॥ ४८ ॥
 हुतं च पथि गच्छन्ति वीक्ष्य(क्ष)माणाः समन्ततः ॥
 प्रस्तव्यकर्णालाङ्गुलाः सर्वतोद्विग्रचेतसः ॥ ४९ ॥
 न च स्थानेषु तिष्ठन्ति निर्वाणं न भवन्ति च ॥
 ज्वरस्तत्रोपसर्गाय चरतीत्यभिलक्षयेत् ॥ ५० ॥
 व...न्स कुञ्जरान्हन्ति श्रेष्ठं वाऽपि मतङ्गजम् ॥
 तत्र क्रियां प्रकुर्याच्च शोभार्थो भिषजां वरः ॥ ५१ ॥
 पूजयेद्यत्ततो रुद्रं विष्णुं सर्वाश्च देवताः ॥
 रात्रौ भूतबलिञ्चापि कर्तव्यो मांसशोणितैः ॥ ५२ ॥
 सर्वासु राजशालासु चत्वरेष्ववष्टेपु च ॥
 नगरात्स महामात्रास्त्रिनयेद्वारणान्वहिः ॥ ५३ ॥
 दिशि माच्यामुदीच्यां वा स्थानं जनमनोहरम् ॥
 मनोरमतरान्देशानपरान्दन्तिनां ततः ॥ ५४ ॥

प्रचार्यं वारणाभ्राजन्वृक्षमङ्गवृणाशनान् ॥
 अधिष्ठिता महारात्रैरेकाहारैः सुसंवृतैः ॥ ५५ ॥
 सप्ताहमेवं संचार्य जपहोमपरायणैः ॥
 पुरोहितस्तु कुर्वीत शान्तिं पापप्रणाशिनीम् ॥ ५६ ॥
 तर्पयित्वा द्विजानन्नैर्दक्षिणाभिश्च पूजयेत् ॥
 वासयेत्सहवत्सेषु वृषभाधिष्ठितास्तु गाः ॥ ५७ ॥
 संसृष्टालंकृतं कृत्वा सर्वसंभारसंभृताः ॥
 प्रवेश्या वारणा राजन्हस्त्यारोहैर्विशारदैः ॥ ५८ ॥
 वैद्यैरहतवासोभिः सह व्याहृतिशोभिभिः ॥
 आलानीपास्ततस्तम्भे बन्धेनानेन वारणाः ॥ ५९ ॥
 यथा शतक्रतुः पूर्वं दृश्यते गर्भदारितः ॥
 भूयःस्वात्मा यथा वत्स पुनः प्रविश स्वं शृहम् ॥ ६० ॥
 भरद्वाजो मरुद्भिश्च हृतो भूय उदाहृतः ॥
 तथा पुनः स्वशालायां क्षेमं वा लभ संभृतः ॥ ६१ ॥
 प्रविशंस्तु निरुद्धस्तु स्तम्भे तिष्ठ शरच्छतम् ॥
 अरोगो बलवान्भूयो राज्ञश्च विजयावहः ॥ ६२ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 महाप्रवचने वृद्धोपदेशे उपसर्गनिरूपणं नाम
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथं पट्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 चतुर्मासीषु सर्वासु कथं नीराजपेद्रजान् ॥ १ ॥
 त्र्योदाभिहाराश्वयुजे कथं यज्ञो विधीयते ॥
 को विधिः कोऽत्र नियमः को यज्ञः का च देवता ॥ २ ॥
 प्रग्रही पृच्छतस्तन्मे यथावन्मुनिसत्तम ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 इदं शृणु महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 त्र्योदाभिहाराश्वयुजे योजयन्माकप्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

जयाय वृषतेर्यस्माद्यज्ञं यत्नेन कारयेत् ॥
अयं हि प्रथमो यज्ञो नागानां संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
सोऽयं संवत्सरे साध्यो यज्ञे नात्र विधीयते(?) ॥
तदा लोहितपशिस्वरे संनाहश्चाऽऽयुधानि च ॥ ६ ॥
तदा नीराजनाकालं बाहकाले प्रयोजयेत् ॥
नीराजना वाऽऽश्वयुजे गजानां संप्रवक्षते ॥ ७ ॥
रोगाणां तु निवृत्त्यर्थं तथा रक्षांसि पन्नगाः ॥
पिशाचा गुह्यकाश्चैव गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ ८ ॥
दानवाश्चैव सर्वेऽपि कौमाराश्चापि ये ग्रहाः ॥
ये घोरा राजयक्षमाणो रुद्ररौद्राश्च देवताः ॥ ९ ॥
उपसर्गाश्च पापाश्च पीढा नक्षत्रजा च पा ॥
बालिं वा भोक्तुकामाश्च (*इन्तुकामास्तथा परे ॥ १० ॥
तथा क्रीडितुकामाश्च) घोररूपा महाग्रहाः ॥
देवोपघाता ये चान्ये तत्र शान्तिं व्रजन्ति ते ॥ ११ ॥
एतदर्थं महीपाल गजनीराजना स्मृता ॥
कार्तिकी प्रथमा राजन्दिशतीया फाल्गुनी तथा ॥ १२ ॥
आषाढी तु तृतीया स्यात्तिस्रो नीराजनाः स्मृताः ॥
चातुर्मासी भवेत्कार्या गजानां हितमिच्छता ॥ १३ ॥
तत्र यागं प्रवक्ष्यामि तन्मे शृणु नराधिप ॥
अश्वयुक्श्रवणं चित्राहस्ताश्विन्यः पुनर्वसुः ॥ १४ ॥
एष नक्षत्रयोगस्तु प्रशस्तो गजकर्मसु ॥
तिथिं तृतीयामिच्छन्ति तथा चैवात्र पञ्चमीम् ॥ १५ ॥
.....सप्तमीं चैव तथा चैकादशीमपि ॥
सावित्रं विजयो मैत्रो भुवश्चाभिजितस्तथा ॥ १६ ॥
एते मुहूर्ता पञ्च स्युः कर्मारम्भेषु हस्तिनाम् ॥
अथ पुण्याहघोषेण मुहूर्ता ये प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥
तेषामन्यतमे कुर्याद्विद्वान्पञ्जविधिं शुभम् ॥
पषाहं देवतानां च भूतानां च बलिं हरेत् ॥ १८ ॥
उल्लापिकाश्च लाजाश्च धान्यं दधि घृतं मधु ॥
पायसं मत्स्यकुल्मापलोहितान्नं गुडौदनम् ॥ १९ ॥

स्रजश्च सर्वमालयानां कलशांस्तण्डुलान्घृतम् ॥
 सुप्रतिष्ठं भद्रपीठं मद्यमालयानुलेपनम् ॥ २० ॥
 दीर्घाग्रान्हरितो दर्भान्विप्राणां चैव भोजनम् ॥
 निवं शवं च विधिवद्भजेदुपरमाहरेत् ॥ २१ ॥
 अञ्जनं तगरोशीरप्रियङ्गुं चैव योगवित् ॥
 कुक्कुटं च वराहं च द्विसुरं च समाहरेत् ॥ २२ ॥
 द्वे सूर्पे च तथा स्यातां द्वौ स्यातां व्यञ्जनौ तथा ॥
 द्वे चापि पिट्कौ(के) स्यातामष्टौ पटलकानि च ॥ २३ ॥
 सर्वरत्नौषधीश्चापि धूपनं व्यञ्जनानि च ॥
 रक्षाविधानं कुर्वीत गजानां स्वस्तिवाचनम् ॥ २४ ॥
 तन्दुलाः स्वस्तिकाः पूता नवान्नं पाषसं मधु ॥
 पलाशाश्चापि समिधः शिशुकोटुम्बरास्तथा ॥ २५ ॥
 अच्छिन्नाग्राः कुशाश्चैव दीर्घाग्रा हरितास्तथा ॥
 गर्भागमे च कर्तव्या शान्तिः संध्याद्वयेऽपि च ॥ २६ ॥
 पुरोहितो दक्षिणे च जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥
 उत्तराग्निं च जुहुयाद्वैद्यः श्रुचिरलंकृतः ॥ २७ ॥
 अहतक्षौमवसनः श्रुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 अष्टौ देवान्मस्कृत्य गजानां स्वस्तिवाचने ॥ २८ ॥
 मजापतिं च विष्णुं च सर्पभं च शचीपतिम् ॥
 रुद्रं च बलदेवं च वरुणं धनदं तथा ॥ २९ ॥
 सेनापतिं नमस्यापि गजानां स्वामिनं प्रभुम् ॥
 सर्वजपमिमं यज्ञं यज्ञभूमिं प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
 .....रतो वाऽपि ब्राह्मणानुमते शिवे ॥
 प्रागुदकप्रणये(वणे) देशे स्निग्धो.....निधिना शिवे ॥ ३१ ॥
 प्रदक्षिणो.....दके सर्वत्र सुपरिक्रमे ॥
 निवर्तमानश्छापायां मुहूर्ते पूजिते तथा ॥ ३२ ॥
 गोमयेनार्वाल्प्याथ यज्ञभूमिं निवेशयेत् ॥
 तस्या स्यानान्तरं तत्र कुर्यादष्टावरत्नयः ॥ ३३ ॥
 तोरणे प्राद्मुखे वाऽपि शतयासि च कारयेत् ॥
 प्रागुदकप्रवणे देशे शय्याभागं च कारयेत् ॥ ३४ ॥

चतुरस्रे सूपलिप्ते दक्षिणे उच्यते शुभे ॥
 उत्सेधवच्च सुशुक्लीशात्प्रागापतः शुभम् ॥ ३५ ॥
 सुदृढं व्यापतस्तम्भं चतुरस्रं समाहितं ॥
 उत्सेधेन दशारत्निं दशरत्न्युत्तरे भवेत् ॥ ३६ ॥
 तस्याग्रे क्षीमकं बद्ध्वा शितयासी तथा स्मृता ॥
 गोमयेनोपलिप्ताय पूर्वमेव सदाचित्तः ॥ ३७ ॥
 हिंसां न जनयेत्तत्र तथा जनजनाविधिः ॥
 नोद्यानदेवोपहतान्नार्थशुष्का हृदात्मनः ॥ ३८ ॥
 अनुगम्य नवान्वृक्षानृजुवृत्तान्शुभस्थितान् ॥
 उत्सेधाद्वादशारत्नीन्कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 चन्दनैश्च यथोक्तैश्च स्नापयेदनुपूर्वम् ॥
 पुग्मानि तस्य नागस्य कारयेदहतानि तु ॥ ४० ॥
 हरिद्रापिष्टमादाय कुर्यात्पञ्चाङ्गुलानथ ॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयेत् विचक्षणः ॥ ४१ ॥
 रोचनायाः प्रियङ्गवा च सम्पद्नागं समालभेत् ॥
 अद्भिश्चालंकृतं घृष्टं कुशाभिः समविस्तरेत् ॥
 शोभितं वैजयन्तीभिर्निवद्धः पञ्चरज्जुभिः ॥ ४२ ॥
 आरोग्यपाप च नागानां त्र्यस्य विजपाप च ॥
 मध्ये च स्वस्तिकं कुर्यात्प्रशस्तांश्छत्रकुञ्जरान् ॥ ४३ ॥
 अवकीर्णाय जलैश्च यज्ञभूमिं समन्ततः ॥
 कुशोदुम्बरशाखाभिरच्छिद्राग्राभिरेव च ॥ ४४ ॥
 शशाङ्गभिरुदग्राभिर्जात्रवेदः परिहृत्वा ॥
 सचन्दनान्नवान्कुम्भान्पूरयित्वाऽथ शरिणा ॥ ४५ ॥
 स्थापयित्वा यथाभागं पागं समवकल्पयेत् ॥
 सर्वमेव च संपुक्तमनुपूर्वं च निक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 ततो मैत्रे मुहूर्ते च बोधयेज्जातवेदसम् ॥
 काष्ठैः पलाशकैश्चापि संपुक्तोदुम्बरैस्तथा ॥ ४७ ॥
 ज्योतिः संजनयेत्तत्र पावकं जुहुयात्ततः ॥
 श्द्वीत्सोदकपात्रं च प्रोक्षयेद्भववाहनम् ॥ ४८ ॥

स्रजश्च सर्वमाल्यानां कलशांस्तण्डुलान्घृतम् ॥
 सुप्रतिष्ठं भद्रपीठं मद्यमाल्यानुलेपनम् ॥ २० ॥
 दीर्घाग्रान्हरितो दर्भान्विप्राणां चैव भोजनम् ॥
 निवं शवं च विधिवद्भजेदुपरमाहरेत् ॥ २१ ॥
 अञ्जनं तगरोशीरमिपङ्कं चैव योगवित् ॥
 कुक्कुटं च वराहं च द्विसुरं च समाहरेत् ॥ २२ ॥
 द्वे सूर्ये च तथा स्यातां द्वौ स्यातां व्यञ्जनौ तथा ॥
 द्वे चापि पिटकौ(के) स्यातामष्टौ पटलकानि च ॥ २३ ॥
 सर्वरत्नौषधींश्चापि धूपनं व्यञ्जनानि च ॥
 रक्षाविधानं कुर्वीत गजानां स्वस्तिवाचनम् ॥ २४ ॥
 तन्दुलाः स्वस्तिकाः पूता नवान्नं पायसं मधु ॥
 पलाशाश्चापि समिधः शिशुकोदुम्बरास्तथा ॥ २५ ॥
 अच्छिन्नाग्राः कुशाश्चैव दीर्घाग्रा हरितास्तथा ॥
 गर्भागमे च कर्तव्या शान्तिः संध्याह्वयेऽपि च ॥ २६ ॥
 पुरोहितो दक्षिणे च जुहुयाद्भव्यवाहनम् ॥
 उत्तराग्रं च जुहुयाद्द्वैचः श्रुचिरलंकृतः ॥ २७ ॥
 अहतक्षौमवसनः श्रुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 अष्टौ देवान्ममस्कृत्य गजानां स्वस्तिवाचने ॥ २८ ॥
 प्रजापतिं च विष्णुं च सर्पभं च शचीपतिम् ॥
 रुद्रं च बलदेवं च वरुणं धनदं तथा ॥ २९ ॥
 सेनापतिं नमस्यामि गजानां स्वामिनं प्रभुम् ॥
 सर्वजपमिमं यज्ञं यज्ञभूमिं प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
 .....रतो वाऽपि ब्राह्मणानुमते शिवे ॥
 प्रागुदकप्रणये(वणे) देशे स्निग्धो.....निधिना शिवे ॥ ३१ ॥
 प्रदक्षिणो.....दके सर्वत्र सुपरिक्रमे ॥
 निवर्तमानश्छायायां मुहूर्ते पूजिते तथा ॥ ३२ ॥
 गोमपेनावलिप्याथ यज्ञभूमिं निवेशयेत् ॥
 तस्या स्पानान्तरं तत्र कुर्यादष्टावरत्नयः ॥ ३३ ॥
 तोरणे प्राग्मुखे वाऽपि शतपासि च कारयेत् ॥
 प्रागुदकप्रवणे देशे शय्याभागं च कारयेत् ॥ ३४ ॥

चतुरस्रे सूर्पलिप्ते दक्षिणे उन्नते शुभे ॥
 उत्सेधवच्च सुशुक्लमीशात्प्रागापतः शुभम् ॥ ३५ ॥
 सुदृढं व्यापतस्तर्भं चतुरस्रं समाहितं ॥
 उत्सेधेन दशारत्नि दशरत्न्युत्तरे भवेत् ॥ ३६ ॥
 तस्याग्रे क्षौमकं बद्ध्वा शितयासी तथा स्मृता ॥
 गोमयेनोपलिप्ताय पूर्वमेव सदाचित्तः ॥ ३७ ॥
 हिंसां न जनयेत्तत्र तथा जनजनाविधिः ॥
 नोद्यानदेवोपहतान्नार्थशुष्का दृढात्मनः ॥ ३८ ॥
 अनुगम्य नवान्वृक्षानृजुवृत्तान्शुभस्थितान् ॥
 उत्सेधाद्वादशारत्नीन्कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 चन्दनैश्च यथोक्तैश्च स्नापयेदनुपूर्वम् ॥
 युग्मानि तस्य नागस्य कारयेदहतानि तु ॥ ४० ॥
 हरिद्रापिष्टमादाय कुर्यात्पञ्चाङ्गुलानथ ॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयेत् विचक्षणः ॥ ४१ ॥
 रोचनायाः प्रियङ्गवा च सम्पद्नागं समाभेत् ॥
 अद्विश्चालंकृतं घृष्टं कुशाभिः समविस्तरेत् ॥
 शोभितं वैजयन्तीभिर्निबद्धः पञ्चरज्जुभिः ॥ ४२ ॥
 आरोग्याय च नागानां तृपस्य विजयाय च ॥
 मध्ये च स्वस्तिकं कुर्यात्प्रशस्तांश्छत्रकुञ्जरान् ॥ ४३ ॥
 अवकीर्णाय जलैश्च यज्ञभूमिं समन्ततः ॥
 कुशोदुम्बरशाखाभिरच्छिद्राग्राभिरेव च ॥ ४४ ॥
 प्रागग्राभिरुद्ग्राभिर्जातवेदः परिस्तरम् ॥
 सचन्दनान्नवान्कुम्भान्पूरयित्वाऽथ वारिणा ॥ ४५ ॥
 स्थापयित्वा यथाभागं यागं समवकल्पयेत् ॥
 सर्वमेव च संयुक्तमनुपूर्वं च निक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 ततो मैत्रे मुद्गैश्च चोद्यपेज्जातवेदसम् ॥
 काष्ठैः पलाशकैश्चापि संयुक्तोदुम्बरैस्तथा ॥ ४७ ॥
 ज्योतिः संजनयेत्तत्र पावकं लुहुपात्ततः ॥
 श्हीत्वोदकपात्रं च प्रोक्षयेद्द्रव्यवाहनम् ॥ ४८ ॥

अदिते नमस्तेऽनुमते नमस्ते देवसवितुर्नमस्ते ॥
उत्तिष्ठाग्ने विबुध्यस्व स्वभीतं चरितं मया ॥ ४९ ॥

विवोधपन्त्यप्सरसो बहवस्ताश्च ब्राह्मणाः ॥

यागं च मम पृच्छस्व प्रसन्नो द्रव्यवाहनः ॥ ५० ॥

श्रु(स्तु)त्रेणऽऽज्यं गृहीत्वाऽथ शान्तिर्भवतु हस्तिनाम्, स्वाहा ॥

समिधे स्वाहा, भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा, भूर्भुवःस्वः स्वाहेति ॥ ५१ ॥

वृद्धौ बोधय भूतानि ब्राह्मणं वाऽमितौजसम् ॥

सहस्राक्षं भूपतिं च कुवेरं वरुणं यमम् ॥ ५२ ॥

विष्णुं चैव महात्मानं तथा नारदपर्वतौ ॥

उदालं काश्यपं कालं मरीचिं भृगुमेव च ॥ ५३ ॥

ऋषिमुख्यान्मिमिष्यामि सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥

आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूपः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ५४ ॥

भवन्त्यरोगाश्च गजाः समृद्धिं तद्धि याजकाः ॥

द्विरदानां प्रपच्छन्तु वलारोग्यशांसि च स्वाहा ॥ ५५ ॥

यक्षा भूतानि गन्धर्वा ओषधश्च दिशां गजाः ॥

आदित्या मरुतश्चैव अश्विनौ च तथा ग्रहाः ॥ ५६ ॥

गजानां संप्रपच्छन्तु वर्णारोग्यशांसि च ॥

ऐरावतं पुष्पदन्तं कुमुदं वामनं तथा ॥ ५७ ॥

पुण्डरीकं नीलवर्णं सार्वभौमं सुतेजसम् ॥

सुप्रतीकं च नागौ द्वौ पर्वमालिनमेव च ॥ ५८ ॥

महागजास्तथैवान्ये तान्नमस्मै (?) कृताञ्जलिः ॥

आशिं चास्याऽऽहुतिं चैव भूपः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ५९ ॥

भवन्त्यरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥

प्रपच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्यशांसि च ॥ ६० ॥

अङ्गिरोजमदग्नीं च वसिष्ठं पुलहं क्रतुम् ॥

दीर्घं परिचरं चैव पुलस्त्यं च्यवनं तथा ॥ ६१ ॥

देवपः सद्यः स्थितास्त्वापस्तथा पर्वतमालिनम् ॥

हिमवत्प्रमुखांश्चापि तथैव कुलपर्वतान् ॥ ६२ ॥

भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ७८ ॥
 उत्तरेण जयैद्वैद्यः सो(से)नान्यमभिकीर्त्य च ॥
 सेनापतिं शक्तिधरं गजानां स्वामिनं प्रभुम् ॥ ७९ ॥
 पृष्ठीमिषं क्रौञ्चरिपुं पण्मुखं द्वादशेक्षणम् ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरं घण्टावर्हिणकुक्कुटान् ॥ ८० ॥
 त्र्यम्बकं द्वादशभुजं कार्तिकेयं दुरासदम् ॥
 रक्तप्रतिसरामालयः पताकावत्सचन्दनैः ॥ ८१ ॥
 अर्चयेद्गुडसंयावपापसस्वस्तिकादिभिः ॥
 तेषां प्रवर्तयेच्चापि समृद्धे जातवेदसि ॥ ८२ ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तस्य भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥ ८३ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥
 पूर्वदक्षिणतो यां च दक्षिणां च दिशं तथा ॥ ८४ ॥
 तथाच नैऋतीं वन्दे पश्चिमां च दिशं तथा ॥
 वायव्यां चोत्तरां चैव तथा पूर्वीं.....गाम् ॥ ८५ ॥
 ततोर्ध्वं विदिशं वन्दे अदितिं देवमातरम् ॥
 अधश्च ये दिशश्चैव तान्नमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ८६ ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥ ८७ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च ॥
 स्वस्तिकापूपसंयावमधुःशालान्धृतं दधि ॥ ८८ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांस्पभिनवानि च ॥
 धौरेपं च सुरां चैव वाचेपा वरवारुणी ॥ ८९ ॥
 गुडमोदनमाल्यं च मत्स्यान्कुलमाप एव च ॥
 सर्वमेतदुपन्यस्तं ग्रहाणामग्रतोमिमान् ॥ ९० ॥
 पुष्टिं दद्युर्ग्रीहाः सर्वे इदं भुक्त्वा ददस्व च ॥
 प्रयच्छस्व च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ९१ ॥

* 'लजान्' इति भवेत् ॥

व्यपोहस्व च पापानि इह राज्यं शतं समाः ॥
 त्वया विस्रष्टाः करिणी मनुष्याणां च संगताः ॥ ९२ ॥
 अविस्मृष्टं त्वया नापि भोक्तुमर्हति कश्चन ॥
 अपूतिमांसं सा रक्षमुपधापरिवर्जितम् ॥ ९३ ॥
 अनाहूढं हि मनुजैस्त्विममारुह्य कुञ्जरम् ॥
 गृहाण च पपावच्चं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९४ ॥
 संप्रपच्छन्तु नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥
 पादायुधं ताम्रचूडं शतपत्रं मनोरमम् ॥ ९५ ॥
 विचित्रपत्रं रक्ताक्षं कुक्कुटं दर्शयामि ते ॥
 कुक्कुटं मे गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९६ ॥
 संप्रपच्छन्तु नागानां वर्णारोग्यपशांसि च ॥
 दंष्ट्राधरं चतुष्पादं पृथिव्यामुग्रदर्शनम् ॥ ९७ ॥
 फरेणुगात्रं रक्ताक्षं वराहं दर्शयामि ते ॥
 वराहं तु गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९८ ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥
 प्रभूतवर्णं लाङ्गुलं सर्वाङ्गसुसमाहितम् ॥ ९९ ॥
 धीतमामलकैः पूतैश्छात्रं संदर्शयामि ते ॥
 छात्रमेतं गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥ १०० ॥
 सहस्रमूलाव(द)नतं देवराजविलेपनम् ॥
 प्रवरं सर्वमूलानामुशीरं दर्शयामि ते ॥ १ ॥ •
 उशीरं मे गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ २ ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥
 वैराजजां त्विमां मालां सहस्राक्षेण धारिताम् ॥ ३ ॥
 संभूतां पर्वतश्रेष्ठे आहृतां गन्धमादनात् ॥
 नारायणकृतावासां चलदेवप्रियां शुभाम् ॥ ४ ॥
 गृहाण मालां प्रवरां सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥ १०५ ॥
 इमाममृतसंभूतां देवतानां मनोहराम् ॥
 श्रीतिसंजननां देवीं भूतनागनिवेदिताम् ॥ ६ ॥

सर्वेषु च प्रवाहेषु क्षेत्रनीराजनासु च ॥
 नागानां च प्रवेशेषु मङ्गल्या वारुणी स्मृता ॥ ७ ॥
 सुरां सुगन्धां सुरसां निशाचरमनोरमाम् ॥
 पूजितां देवमनुजैः प्रसन्नां दर्शयामि ते ॥ ८ ॥
 वारुणीं मे शृद्धान् त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥ ९ ॥
 इमे शङ्खा मृदङ्गाश्च कांस्यवाद्यानि यानि च ॥
 वीणा सपाणिपणवो(वा) नार्यः परिपदं गताः ॥ ११० ॥
 आहृता मङ्गलार्थं वै गापन्ते मधुरस्वराः ॥
 इहैकरात्रं दिवसं विजपाय त्रपस्य च ॥ ११ ॥
 विविधानि च रूपाणि सम्पग्वद्ध्वा हुताशनैः ॥
 कृ(क्री)पमाने(णे) निमित्तज्ञो लक्षयित्वा विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 कृ(क्री)पमाणं क्षयं याति योऽग्निश्चित्चित्पते ॥
 छिद्रार्थं पुरुषश्चापि वस्त्रगन्धस्तथैव च ॥ १३ ॥
 अनेकवर्णो भवति अश्रकाकृतिसंस्थितः ॥
 होतृदाही च यो वह्निर्द्विजानां क्षयमादिशेत् ॥ १४ ॥
 (ः)कूजमानस्फुलिङ्गाद्योऽक्षयं राज्ये विरूपवान् ॥
 धूमवान्न(न)श्मवान्नाथ चर्मगन्धसमश्च यः ॥ ११५ ॥
 गोमुखाकृतिसंस्थानो गवां स क्षयमादिशेत् ॥)
 अव्यक्तवर्णो दुर्गन्धिर्विप्रकीर्णशिखोऽनलः ॥ १६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयेद्ग्राहं साम्राज्यं सपुरोहितम् ॥
 रोज्ञीमरणमेवापि वसागन्धसमोऽनलः ॥ १७ ॥
 हीनस्वनश्च दीप्ताग्निः कुण्ठस्येव दक्षते ॥
 संबन्धस्याच्छिन्नशिखो हतमाख्याति पार्थिवम् ॥ १८ ॥
 श्यामः पापकृतिश्चापि वायसप्रतिनिश्चयः ॥
 राज्ञः कोशविनाशाय युवराजवधाय च ॥ १९ ॥
 एतद्धि कुरुते वह्निरविधूमाकृतिश्चयः ॥
 करे चौरसि दाही च होतृदाही च यद्भवेत् ॥ १२० ॥

॥ धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. प्रदेशेषु । २ क. होतृदाहे ।

तत्रार्थहानिं जानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 करीषधूमसंकाश इन्द्रागुधसमद्युतिः ॥ २१ ॥
 हस्तिनां संक्षयं क्षिप्रं तद्विधो वह्निरादिशेत् ॥
 कवपः कपिसंस्थानमथ चर्मसगन्धिकः ॥ २२ ॥
 भयनाशं तदाऽऽख्याति हूपमानो हुताशनः ॥
 हरिद्वारिद्रवर्णाभो वेपमानो यदाऽनलः ॥ २३ ॥
 निगडाकृतिसंस्थानस्तत्र शङ्खानिलाकृतिः ॥
 पाशाकृतिनिभश्चापि राज्ञो निधनमादिशेत् ॥ २४ ॥
 विच्छिन्नद्रवसूर्याणामाकृतारुदितस्वरः ॥
 वामनो यस्य गन्धौघधूमः प्रतिनिवर्तते ॥ २२५ ॥
 मत्स्पर्शोणितगन्धस्तु तुंप्यौ(?) मज्जश्च यो भवेत् ॥
 राज्ञस्तत्र वर्धं दद्याच्छाद्यमोक्तैरिमैभिपक् ॥ २६ ॥
 अशुभान्पेवमादीनि निमित्तानि च भूपते ॥
 प्रासादादिभिरुचाभिः स्त्रीषदकलशाकृतिः ॥ २७ ॥
 प्रदक्षिणावर्तशिखोऽससरजोदधिस्वनः ॥
 शङ्खमभवमेघानां मेघद्वन्द्वुभिनिस्वनः ॥ २८ ॥
 सुवर्णरजतप्ररूपसीरपायसगन्धवान् ॥
 शस्त्राणां कवचानां च ध्वजानां च महीपते ॥ २९ ॥
 भास्वते तेजसाऽऽत्पर्यं संग्रामे जयमादिशेत् ॥
 महृष्टमनसश्चैव शृङ्गाम्बरघरानपि ॥ ३० ॥
 ईरपेषुः शुभान्मावांस्तज्ज्ञेयं जयलक्षणम् ॥
 यदा त्वशुभोऽपसन्नो^१ द्रव्यवाहनम् ॥ ३१ ॥
 महाभयं विजानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 छजन्मूत्रपुरीषो वै निद्राम(?)न्दुर्मना गजः ॥ ३२ ॥
 व्याधितात्तेन भूपश्च निदिशेच्छासकोविदः ॥
 असंभ्रान्तमना यस्तु निगच्छेत्तत्र वारुणः ॥ ३३ ॥
 यात्रासिद्धिं विजानीयाकृपतेर्जयलक्षणम् ॥
 '.....' प्रकृति^२ पार्श्वतो वा मतङ्गजः ॥ ३४ ॥

१ क. 'धूपस' । २ क. 'कृतीरु' । ३ क. तुल्यौ । ४ क. यात्रास्तिपतं ।
 ५ क. शृष्टनः प्रकृतिर्यश्च पार्श्वतो ।

नवोदकाभिवृष्टापाः पृथिव्या गन्धवद्भवेत् ॥
 (*वृषस्य विजयं विद्याच्छीघ्रोत्पानो विधूमतः ॥ १३५ ॥
 अनिर्गतेराजेनाग ..... रणाद्यदि ॥
 पशुर्मनुष्यो वत्सो वा चापि वा पुरुषर्षभः ॥ ३६ ॥
 विद्याद्भजानां स भयं सारोहपरिकर्मणाम् ॥
 पुरोहितविनाशाय तं निमित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ३७ ॥
 शान्त्यर्थं तस्य पापस्य विधिमन्यं समाचरेत् ॥)
 ऐरावतं समारुह्य यथेन्द्रेण पुराजितः ॥ ३८ ॥
 जपतां पार्थिवाञ्छत्रंस्त्वामारुह्य यथा रणे ॥
 यदि दक्षिणगन्धस्य शस्तं चक्रमणं भवेत् ॥ ३९ ॥
 नागराजस्य वृषतेर्भूलाभं तत्र निर्दिशेत् ॥
 शत्रुहानिं विजानीयाद्द्वामक्रान्ते विपर्ययः ॥ १४० ॥
 छत्रध्वजपताकानामुलकानां दर्शनं तथा ॥
 भेदेन कलशानां च सत्पोत्राणां च छेदने ॥ ४१ ॥
 धात्रीघातो विजानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 तोरणाद्धारमाप्नोति यदि नागो निवर्तते ॥ ४२ ॥
 क्रोधाभिभूतः स गजो विनश्यति न संशयः ॥
 श्रद्धया तु हविःशेषे पिण्डे भुक्ते यदा गजः ॥ ४३ ॥
 महासुभिक्षं जानीयाद्भुभिक्षं छर्दनाद्भवेत् ॥
 महद्भयं तत्र भवेत्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ ४४ ॥
 संमः स्निग्धोऽनुनादी च गम्भीरः पण्डितस्तथा ॥
 वारणाय यदा शब्दस्तद्भवेज्जघलक्षणम् ॥ १४५ ॥
 भिन्नोऽल्पशब्दो रूक्षश्च भेरीजर्जरनिस्वनः ॥
 वादित्राणां यदा शब्दस्तदा न जयकल्पते(?) ॥ ४६ ॥
 विस्वरं रचते भूमिः कम्पते स्फटते तथा ॥
 नीराज्यमाने नागेन्द्रे भर्तारिं त्वन्यमिच्छति ॥ ४७ ॥
 निमित्तान्पेवमादीनि शुभान्पेव निवेदयेत् ॥
 एतेष्वपि च कर्तव्यं शान्तिकर्म निवेशयेत् ॥ ४८ ॥

* धनुर्द्वयान्तरगतौ नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

आयुर्वेदस्त्विहाध्याये वारणानां समाप्यते ॥
 चतुर्थं चोत्तरं स्थानं परिचाराभिसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥
 यस्त्विमं निखिलं वैद्यः शास्त्रं वेत्ति ससंग्रहम् ॥
 यथावत्सपरीवारं प्रापणे न स मुह्यति ॥ १५० ॥
 तस्य राज्ञो गजा नित्यं हस्ते देया जिगीषुणा ॥
 स च योग्यः क्रियां कर्तुं वारणानां भिषग्वरः ॥ ५१ ॥

शुभविधिमनुसृत्य यश्चिकित्सां
 निपुणमतिर्नियतं करोति वैद्यः ॥

स भवति सततं नृपेण पूज्यः

कृतमति(?) विबुधः समीक्ष्य नागान् ॥ ५२ ॥

इति राजकुलप्रदिशं चिकित्सा-

मृषिऋषभः स चकार पालकाप्यः ॥

तनुरुहचरणाय पृच्छते मां

सुरपतितोयधनेश्वरोपमाय ॥ १५३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धोपदेशे
 उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने षट्त्रिंशो
 गजशान्त्यध्यायः ॥ ३६ ॥

परिसमाप्तं पालकाप्यविरचिता हस्त्यायुर्वेदसंहिता ।